

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

И ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

И — ўзбек кирилл алифбосининг ўнинчи ҳарфи. Тил олди, лаблашмаган, тор унли товуш. Тилнинг бўйлама ҳолатига кўра олд қатор ҳамда орқа қатор и турларига эга (бу ҳол имлода акс этмаган). Юмшқоқ ўзаклар б-н келганда (сиз, тил, киши, йирик) очик ва ёпиқ бўғинларда тил олди тури; қаттиқ ўзакларда, хусусан, чуқур тил орқа ундошлар б-н келганда тил орқа тури қўлланади. Бу фонема сўзнинг турли ўринларида кела олади. Туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда И ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган. Улар куйида келтирилди.

ИБАГЕ — Колумбиянинг марказий қисмидаги шаҳар. Марказий Кордильера тоғларининг шарқий ён бағрида. Толима департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 347 минг кишидан зиёд (1990-й. лар охирлари). Т. й. ва автомобиль йўли орқали Хирардотдаги аэропорт ва Бого-

та ш. б-н боғланган. Кофе, шоли, тамаки, чорвачилик маҳсулотлари етиштириладиган р-ннинг савдо маркази. Озиқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Хунармандчиликда теридан турли буюмлар ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1550 й. да асос солинган.

ИБАДАН — Нигериянинг жан.-ғарбидаги шаҳар, Ойо штатининг маъмурий маркази. Т. й. ва шоссе йўллари тугуни. Аҳолиси 1,3 млн. кишидан зиёд (1990-й. лар ўрталари). Қ. х. районининг (какао ва б.) муҳим савдо маркази. Озиқ-овқат, ёғочсозлик, кимё, автомобиль саноати корхоналари бор. Пластмасса ва резина буюмлари ишлаб чиқарилади. Хунармандчиликда тўқиш, бўяш ва металл буюмлар тайёрлашнинг маркази. Ун-т, Нигерия география жамаиати бор. И. га 18-а. охирида асос солинган.

ИБАРРУРИ (Ibarruri) (тахаллуси Пасионария (Pasionaria) Долорес (1895—

1989) — Испания Компартияси (ИКП) бош котиби (1942—59), раиси (1959 й. дан). Испанияда (1931-39) фашизмга қарши кураш ташкилотчиларидан бири. 1939—77 й. ларда СССР да мухожирликда.

ИБЕРИЯ, Иверия (Iberia — иберлар номидан олинган) — 1) Шарқий Грузия (Каргли) нинг қад. номи. Мил. ав. 4-а. охири — 3-а. ларда И. ҳудудида давлат барпо этилган. И. нинг аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик б-н шуғулланган. Пойтахти — Мцхета, шунингдек, Урбниси, Уплисцих ва б. шаҳарларда кулолчилик, заргарлик ва савдо ривожланган. Мил. 337 й. да христианлик давлат дини деб эълон қилинган. Мил. 4-а. охирларида И. Эронга тобе бўлган. 5-а. да И. подшоҳи Вахтанг I Горгасал сосонийларга қарши қўзғолонга бошчилик қилган, лекин форслар қўзғолонни бостириб шок ҳокимиятини тугатганлар ҳамда И. ни ўз вилоятларига айлантирганлар; 2) Испаниянинг қад. номи (мил. ав. 3-а. охири — 2-а. ларда римликлар томонидан босиб олингунга қадар). Пиреней я. о. нингжан. ва шарқий қисмида яшовчи туб жой аҳоли иберлар қабиласи номидан олинган. И. атамаси дастлаб юнон тарихчи алиби Гекатей Милетлик (мил. ав. 6-а.) асарида учрайди.

ИБЕР-КАВКАЗ ТИЛЛАРИ - қ. Кавказ тиллари.

ИБЕРЛАР - 1) Шарқий Грузияда яшовчи қабиланинг номи, Иберия (Иверия) ҳудудида яшашган. Грузин халқининг шаклланишида асос бўлганлар; 2) Испаниядаги қад. қабилалар (турдетанлар, турдуллар, ба-стетатлар ва б.). Мил. ав. 3—2-а. ларда римликлар томонидан босиб олинган, роман тилларида сўзлашадиган бўлишган.

ИБИКОН — чиқиш сигналини кучайтириб берадиган узатувчи телевизион трубка. Ёруғлик таъсирида И. фото-катоди б-н нурлатиладиган электронлар (фотоэлектронлар) электр майдон б-н тезлатилади ва нишон сиртига урилади; нишон фотокатод томонига қаратиб юпка

алюминий қопланган диэлектрик парда (плёнка) дан иборат. Аллюминий парда катта тезликдаги электронларни яхши ўтказади. Электронлар диэлектрик пардадан ўтганда унинг электр ўтказувчанлиги электронлар сонига қараб кўп (1000 ва ундан ортқ) марта кучаяди. Бу ҳодиса уйғотилган ўтказувчанлик дейилади. Қарамақарши томонидан диэлектрикнинг барча пардаси электрон нур б-н зарядланади; бунда нур телевизион тасвирни потенциаллари бир хил бўлгунга қадар ёяди. И. турли телевизион аппаратларда қўлланилади.

ИБИССИМОНЛАР (Ibididae ёки Threskiornithidae) — лайлаксимонлар туркуми оиласи. Тумшуғи узун, ўрокка ўхшаб пастга эгилган (қоравойлар) ёки тўғри ва ясси, учи куракка ўхшаш кенгайган (қошиқ бурунлилар). Бўйни ва оёқлари узун, бошининг бир қисми, баъзан бўйни патсиз. Олдинги бармоқларининг асосида сузгич пардаси бор. Кўпчилик турлари овоз чиқармайди. 20 уруғи, 32 тури бор. И. тропик ва мўътадил иқлимли ўлкалардаги сув ҳавзаларида яшайди. Ўзбекистонда 2 тури: қошиқбурун (*Platalea leucorodia*) ва қоравой (*Plegadis falcinellus*) Орол денгизи бўйида ва Амударёнинг куйи оқимидаги қўлларда учрайди. Қамишлар орасида гала бўлиб уя қуради. Уяга 2—3 та тухум қўяди. Ҳашаротлар, чувалчанглар, моллюскалар, майда баликлар, бақалар б-н озиқланади.

ИБЛИС — қ. Шайтон.

ИБН (араб.) — айрим шарқ халқларида эркак исмлари таркибида келувчи сўз. Ўтмишда Туркистон халқлари ўртасида ҳам қўлланилган. Ўғли маъносини ифодалайди. Мас, Аҳмад ибн Муҳаммад — Муҳаммад ўғли Аҳмад. И. иззатхурматини ифодалаш учун (мас, Ибн Сино, Ибн Баттута) ёки шахснинг авлод-аждодларини таъкидлаш, санаб кўрсатиш учун (мас, Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир алфарғоний) ҳам хизмат қилган.

ИБН АБД РАББИҲИ, Абу Умар

Аҳмад ибн Муҳаммад (860.28.11 — Қуртуба — 940.1.3) — араб шоири, тарихчиси. Араб мумтоз шеърятининг барча жанрларида ижод этган. У ҳақидаги маълумот Саолибийнинг тазкирасида келтирилади. И. А. Р. нинг «Ал-Муаххисот» («Тозаловчилар») асарида кўпгина шеър ва қасидалар жамланган. У 7—8-а. араб адабиёти тарихига оид 25 бобдан иборат «ал-Иқд алфарид» («Нодир маржон») номли тазкира тузган. Ундан жой олган арабларнинг қад. урф-одатлари ва тарихига оид айрим маълумотлар «Исломигача бўлган араб тарихи ҳақида хабарлар» номи б-н Парижда 3 марта нашр этилган (1836, 1837, 1838).

ИБН ал-АРАБИЙ Абу Бакр Муҳаммад (тахаллуси; Шайх ал-Ақбар «Буёк Шайх») (1165.7.8, Мурсия, Испания — 1240.16.11, Дамашк) — араб мутафаккири ва шоири, суфийликнинг кўзга кўринган намояндаси. Фалсафий дунёқарашига ваҳдат ул-вужуд таълимоти хос бўлиб, ҳамма нарсанинг ягона асоси илоҳий субстанция (руҳ, идея) дир, деб ҳисоблайди. Суфий сифатида Аллоҳни олий, мутлақ ҳақиқат ҳолда англаш ва унга кўнгилни поклаш орқали эришишни тан олган. Унинг «ал-Футухот ал-Маккийя» («Макка ғалабалари»), «Фусус алҳикам» («Ҳикматлар дурдонаси»), «Китоб ас-сабъа» («Етти ҳикмат китоби»), «Мафотих ал-ғайб» («Ғайб калитлари»), «Китоб алҳақ» («Ҳақиқат китоби») каби 400 га яқин асари бор.

ИБН ал-АСИР Иззуддин Абулҳасан Али (1160, Жазират ибн Умар, Сурия — 1234, Мосул) — араб тарихчиси. Ироқнинг Мосул ва Бағдод ш. лари мадрасаларида таҳсил кўрган, сўнг илм талабида Шом (Сурия) га сафар қилган. У ердан қайтгач, бутун умрини узлатда тарихга доир асарлар ёзиш б-н ўтказган. Энг йирик ва муҳим асари — «Алкомил фиттаърих» (Тарих бўйича мукамал асар) бўлиб, у 12 жилддан иборат. Унда Ислом оламида инсоният тарихининг илк даврларидан 1230 и. гача бўлган воқеалар, хусусан, Ҳуросон ва Мовароуннаҳрнинг

12-а. ва 13-а. иинг 1-чорагидаги тарихи йилма-йил баён қилинган. Асарнинг мўғуллар ис-тилосига бағишланган сўнгги жилдлари қимматли манба ҳисобланади. Бу асарнинг танқидий матни Лейден (1851-76) ва Миср (1873) да нашр этилган. Огаҳий уни ўзбек тилига таржима қилган. И.ал-А. «Тарих атабиқат ал-Мавсил» («Мосул отабеклари тарихи»), «Усд улғоба фий маърифат аҳвол ис-саҳоба» («Саҳобалар аҳволини би-лиш хусусидаги ўрмон шерлари янглиғ кудратли китоб») номли асарлар ҳам яратган.

ИБН ал-БАЙТОР, Зиёуддин ибн Абдулло ибн Муҳаммад ал-Малоқий (? — 1248, Дамашк) — ўрта аср ботаниги (наботий), фармакологи. Наботот илмини ўрганиб, Юнонистон ва Мисрга саёҳат қилган. Миср ўсимликшунослари раиси қилиб тайинланган. Доривор ўсимликлар ҳақида араб тилидаги «Китоб ул-муғни фил-адвият ил-муфрад» («Нодир дорилар китоби») ва «Ал-Муфрадат, аладвия вал-ағзия» («Доривор ўсимликлар, дорилар ва таомлар») асарлари бизгача етиб келган. Уларни ёзишда Диоскаринд, Гален, Ибн Сино ва б. олимларнинг асарларидан фойдаланган. Жумладан, Ибн Синонинг «Юрак дорилари» рисоласидаги барча оддий дориларни (65 та) ўз асарига киритган, баъзи оддий юрак дориларини Ибн Сино кашф этганлигини ёзади.

ИБН ал-МУЪТАЗЗ, Абулаббос Абдуллох ибн Муҳаммад (861.1.11 - Бағдод - 908.19.2) - араб шоири, тилшунос. Аббосий халифалардан ал-Муътазз ибн Мутаваккилнинг ўғли. И. ал.-М. ўзининг лирикаси б-н араб шеърятини ривожлантиради, адабиётга оид рисо-лар ёзади. У ал-Муътазид халифалигига бағишлаб маснавий услубида асар ёзган. «Китоб ул-адаб» («Хушфёъллик ҳақида китоб»), «Фусул ут-тамосил фи табошир ис-сурур» («Шодлик тонгини муқояса қилиш даражалари») каби асарлари араб адабиёти тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. «Китоб ул-бадиъ» («Янги услуб ҳақида китоб») асари Яқин

Шарқда шеърийят ҳақидаги фанга асос бўлди.

ИБН ал-МУҚАФФА, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ (ислом қабул қилингунча даврдаги форсча исмшарифи — Рўзбех ибн Дадое) (720—759, Басра) — ёзувчи, таржимон. Асли форс бўлиб, умрининг кўп қисми Басрада ўтган. У турли амир ва ҳокимлар саройида мирза бўлиб ишлаган. Ахлоқий-тарбиявий мавзуда «Ал-адаб ул-қабир» («Қатга ишларни бажариш одоби») ва «Ал-адаб ус-сағир» («Кичик ишларни бажариш одоби») каби асарлар яратган. Аристотелнинг «Категориялар», «Аналитика» асарларини араб тилига таржима қилган. Машҳур «Калила ва Димна»тх қад. пахлавий тилидан араб тилига таржимаси туфайли бу асар жаҳон адабиётидан ўрин олган. Қад. форс қаҳрамонлик ҳикоялари тўплами — «Ҳокимлар ҳақида китоб» ни араб тилига таржима қилган.

ИБН ал-ФАҚИХ Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ал-ҳамадоний (10-а.) — ўрта аср араб географи, тарихчиси ва муҳаддиси. Ҳамадонда туғилган. Аббосийлардан халифа Ал-Муътазид (892—902) ва Ал-Муқтафий (902—908) даврида «Китоб ахбор ал-булдон» («Мамлакатлар тўғрисидаги хабарлар китоби») асарини ёзган (902—908). Уни ёзишда ўзидан олдин ўтган Ибн Фазлон, Абу Дулаф, Ал-Жоҳиз, Алмадоний, Ал-Балозурий, Ибн Қутайба асарларидан фойдаланган. Асарда китъалар ва денгизларни, Хитой, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Византияни тавсиф қилган, Ўрта Осиёнинг вилоят, шаҳарлари тарихи, геогр. си, туркий халқлар таърифи ва уларнинг жойлашиши тўғрисидаги маълумотлар муҳим аҳамиятга эга. Асарнинг Ўрта Осиёга бағишланган қисмини Де Гуе немисчага таржима қилиб, нашр эттирган (1885).

ИБН ал-ХАТИБ Абу Абдуллоҳ Лисо-нуддин Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Саъид (1313, Лоха - 1374, Фес) -араб тарихчиси, Ғарнота (Гренада) султони вазири (1348—54). Асли шомлик. Йирик уламолардан таълим олган. Вазирлик

даврида «Зулвизоратайн» (яъни, ҳам илм бобида, ҳам давлатни идора қилишда вазир) деган фахрий унвонга сазовор бўлган. Кейинчалик дахрийликда айбланиб қатл этилган. Тарих, география, тасаввуф, шеърийят ва табобатга доир 60 га яқин асар ёзган. Купчилиги тарихга оид бўлиб, улардан энг муҳимлари — «Алиҳота фий таърих Ғарнота» («Ғарнота тарихи хусусида хабарнома») ва «Таърих Исбанийя ал-исломийя» («Исломий Испания тарихи») дир. Биринчиси Қоҳира (1901) да, иккинчиси Байрут (1956) да нашр қилинган. И.ал-Х. асарлари ислом маданияти тарихи, хусусан, Испания мусулмонлари тарихига оид муҳим манба-дир.

ИБН ал-ҚИФТИЙ, Жамолуддин Абулҳасан Али ибн Юсуф Иброҳим ибн Абдулвоҳид аш-Шайбоний ал-Қифтий (1172, Қифт — 1248, Ҳалаб) — араб тарихчиси, адиби ва давлат арбоби. Қоҳирада фикх, ҳуқуқ, адабиёт, илми нужум, ҳандаса, табобат, мантиқ ва тарих буйича таълим олган. 1187 й. отаси б-н Қуддусга кўчиб келган. Бу ерда Қоҳирада олган билимларини янада такомиллаштириб, келгусида ёзадиган асарлари учун манбалар туплаган. Тахм. 1201 й. Қуддусда сиёсий вазият ёмонлашгани боисидан отаси б-н Ҳаррон (Месопотамияда) га кучиб ўтган. 1213 й. Ҳалаб ҳокими уни молия ишлари девони бошлиғи этиб тайинлаб, унга «Ал-Қозий ал-акрам» («Энг саховатпе-ша қози») фахрий унвонини инъом этган. Бу мансабда у давлат манфаатлари йўлида хизмат қилиш б-н бирга йирик олимларга ҳам ҳомийлик қилган, чунончи мўғуллар босқини туфайли Ўрта Осиёдан қочиб келган Ёқут Ҳамавийга бошпана бериб, моддий ёрдам кўрсатган. 1236 й. Ҳалаб ҳокими томонидан вазир этиб тайинлаган И. ал-Қ. умрининг охирига қадар шу мансабда ишлаган.

И. ал-Қ. 20 га яқин асар ёзган, улардан бизгача етиб келганлари орасида энг муҳими — «Китоб ихбор ал-уламо би-ахбор алхукамо» («Ҳакимлар хусусидаги хабарлар б-н олимларни таништириш

китоби») дир. Бу асар кўпроқ «Таърих алхукамо» («Ҳақимлар тарихи») номи б-н машхур. Унда қадим замонлардан то муаллиф даврига қадар яшаб ўтган 414 олимнинг таржимаи холи берилган бўлиб, уларнинг талайгина қисмини Хуросон ва Мовароуннаҳр олимлари ташкил қилган. Мазкур асар Лейпциг (1903) ва Қоҳира (1908) да нашр этилган.

ИБН АРАБШОҲ Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллох. ибн Иброҳим (1388, Дамашқ — 1450, Қоҳира) — араб тарихчиси. Амир Темур Шом (Сурия) ни эгаллагач (1401), И. А. ни қариндош-уруғлари б-н Самарқандга келтирган. Бу ерда у машхур олимлардан таълим олган, форс, мўғул ва турк тилларини ўрганган ҳамда адабиёт ва илоҳиёт б-н шуғулланган (1401—08). У Хоразм, Мўғулистон, Хитойда ва Олтин Ўрда пойтахти Саройда бўлган. Ҳожи Тархон (Астрахон) да ҳуқуқ фани б-н шуғулланган. Қрим орқали Адрианополга келган. 10 й. давомида турк султони Муҳаммад I нинг махсус котиби бўлган. И. А. бир неча тарихий китоб ёзган. «Гуррат ус-сияр фи дувалиттурк ва-т-татар» («Турк ва татар халқлари давлатларидаги сийратлар сараси») асари Олтин Ўрда ҳақидаги кўп маълумотларни ўз ичига олган. Аммо бу асар сақланмаган. И. А. нинг «Фукоҳат ул-хулафо ва муфоқаҳат уз-зурафо» («Халифаларнинг ҳозиржавоблиги ва фаросатлиларнинг ҳазил-кашлиги») асари ҳам бор. И. А. таржимон сифатида Авфийнинг «Жавомиъ улхикоёт ва лавомиъ ур-ривоёт» («Ҳикоялар мажмуаси ва ривоятлар жил-васи»), Абу Лайсининг «Тафсири» ини форс тилидан туркчага таржима қилган. «Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Темур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари») И. А. нинг энг машхур асаридир. Бу асар «Амир Темур тарихи» номи б-н ўзбек тилида ҳам нашр этилган.

И. А. Амир Темурга нисбатан душманлик руҳидаги муаллифлар жумласидан эди. Бу ҳол унинг асарида тўла акс этди. Шунга қарамай, И. А. асарида Те-

мур давлати ва унга чегарадош мамлакатлар сиёсий, ҳўжалик ва маданий турмушини кўшимча равишда ойдинлаштириб берувчи кўпдан-кўп диққатга сазовор маълумотларни келтирган.

И. А. Амир Темурга нақадар салбий назар б-н қарамасин, ҳар ҳолда унинг шахсини муносиб баҳолаган: «Ётмиш ёшли Темурнинг фикрлари ҳали ҳам қатъий, жисмоний жиҳатдан кучли ва бақувватдир... У истехзо ва сохталикни ёқтирмайди, бахтсиз ҳодиса рўй берганда ғамга ботмайди, доим серкаг ва мардона туради, унинг олдида ҳамма итоатгўй бўлиб қолади ва ҳурмат бажо келтиради. У мард ва жасур одамларни ёқтиради... У масаланинг моқиятини дарҳол пайкаб оладиган моҳир баҳсчи эди. У фаросати б-н ҳақгўй — ёлғончини дарров фарқлар эди, самимий маслаҳатчиларни сохта насиҳатгўйлардан фарқлар эди».

Ад.: Амир Темур тарихи (1-, 2-китоблар; сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У. Уватов), Т., 1992.

Убайдулла Уватов.

ИБН АСОКИР, Абулқосим Али ибн алҳасан (1105—Дамашқ— 1176)— араб тарихчиси, муҳаддис, фақиҳ ва шоир. Ирок, ва Хуросон бўйлаб кезиб, у ерлардаги уламолардан таълим олган. Сўнг Дамашққа қайтиб, Ан-Нуриййа мадрасида мударрислик қилган. Тарих, ҳадис ва фикдга доир кўплаб асарлар яратиб, «Садикат уддийн» («Дин вафодори») ҳамда «Нур уддийн» («Дин нури») каби фахрий унвонларга сазовор бўлган. Унинг энг йирик асари «Таъриху мадийнати Димашқ» («Дамашқ шаҳри тарихи») бўлиб, у кўпроқ «Таъриху ибн Асокир» («Ибн Асокир тарихи») номи б-н маълум. Шом (Сурия) ва Дамашқ тарихи ҳамда шомлик машхур кишилар тарихига бағишланган мазкур асар 80 жил-ддан иборат. И. А. ҳадис ва фикх илмига оид асарлар ҳам ёзган.

ИБН БАВВОБ, Абу л Ҳасан Ала-вуддин Али ибн Ҳилол (?— 1022) — ҳатот, олим, хуснихат назариётчиси. «Қасидаи роия» («Роия каси-даси», 22 байтдан

иборат) рисоласида хат қодалари ва хаттотлик санъати ҳақида қимматли фикрларни баён қилган. И. Б. таълимотига кўра, ҳуснихат инсон ижодининг самараси бўлиб, у тасвирий санъат қаторига киради. 15-а. да яшаган араб хаттоти Муҳаммад ибн Ҳасан ат-Тибий ўзининг котиблар ҳақидаги «Жомеъи маҳосини китобат ил-куттоб» («Котибларнинг хуснихат тўплами») асарида ёзишчи, И. Б. Ибн Муқладан кейин хатнинг 16 турини (жумладан, сулс хатининг ёзув асослари ва б. н.) ихтиро қилган ва тако-миллаштирган. У ихтиро қилган араб ҳарфини нуқта б-н ўлчаш қодалари ундан кейинги хат назариётчилари, хаттотлар учун асосий қўлланма бўлган.

Ад.: М уродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

ИБН БАТТУТА, Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Лаватий аттанжий (1304.24.2, Танжа — 1369, Фос) — машҳур араб сайёҳи ва географи, тарихчи. Барбарларнинг лават қабиласига мансуб. И.Б. 28 йиллик саёхатлари давомида куруклик ва денгиз орқали 75 минг мил (120 минг км) масофани босиб ўтган. И.Б. 1325 й. ёзида Мароқашдан қажга борувчилар қаровонига қўшилиб сафарга чиққан ва деярли барча мусулмон мамлакатларида бўлган. Дастлаб Миср, Шом (Сурия), Ливан, Фаластин, Месопотамияга борган. 1332 й. учинчи марта Маккага бориб ҳаж маросимида қатнашган. Нил дарёси ёқалаб яна Қоҳирага қайтган. Сўнгра И. Б. Яқин Шарқ мамлакатлари орқали Туркия ва Қримга борди. Итил (Волга) дарёси орқали Ҳожи Тархон (Астрахон) га ўтиб, Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг қабулида бўлган; кейин Хоразм пойтахти ўрганчга келган. Ундан Бухоро, Наҳшаб, Термиз, Самарканд, Балх ва Кобул, Мўлтон орқали Ҳиндистонга борган ва Деҳли султони Муҳаммад Туғлоқ саройида қарийб 8 йил моликийлар қозиси лавозимида хизмат қилган (И. Б. Шерозда икки мазҳаб — моликийлар ва шофийлар қозиси деган шаҳодатнома олган

эди). Сўнгра саёхатни давом эттириб Индонезия ва Хитойга борган. 1349 и. Мароқашга қайтган. 1349—52 й. лар орасида Испаниянинг араблар тасарруфидаги жойларига, 1352—53 й. ларда Суданга саёхат қилган.

И. Б. ўрта асрдаги энг йирик саёхатчи бўлиб, уни узок мамлакатларга саёхат қилишда йўл кийинчиликлари, муҳтожлик, хавф-хатарлар тўхтата олмаган. У борган мамлакатларнинг геогр. си, тарихий ҳамда иқтисодий, этног-рафик ва маданий-маиший ҳаётига оид қимматли маълумотлар қолдирган. Айниқса, Ўрта Осиё шаҳарлари, жумладан Самарканднинг дунёга машҳур сифатли қоғози ҳақидаги ёзганлари эътиборга лойиқ. Ҳулоқуийлар ҳукмронлиги давридаги Эроннинг иқтисодий ва маданий ҳаёти батафсил тасвирланган. И. Б. йирик савдогар ҳам эди, султонларнинг фармойиши б-н баъзан элчилик вазифаларини ҳам бажарган.

И. Б. форс ва туркий тилларни ҳам яхши билган. Унинг «Тухфат ан-нуззор фи ғаройиб ал-амсор ва аҷойиб ал-афсар» («Турли шаҳар ва сафарлардаги аҷойиботлар шохиди бўлганлар учун тухфа») асари Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё геогр. си тарихини тадқиқ этишда муҳим манба ҳисобланади. Ушбу асар И. Б. замонидagi (турмушга оид) адабиётнинг намунаси бўлиб, ўз даврининг адабий ва психологик ёдгорликларидан биридир. У илмий манбаларда «Саёхатнома» деб аталади. И. Б. асарлари 80 дан ортиқ Европа ва Осиё халқлари тилларигатаржима қилинган. И. Б. фаолияти устида ўзбек олими Н. Иброҳимов тадқиқот ишлари олиб борган ва у ҳақда ўзбек, рус, араб, инглиз тилларида асарлар яратди.

Ад.: Ибрагимов Н., Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии, М, 1988.

ИБН БИБИ Насруддин Яхё ибн Маҷидуддин Маҳмуд (? — 1272, Дамашқ)

— тарихчи ва адиб. Бир мунча вақт Жалолиддин Манғуберди ҳузуринда яшаган, сўнг Дамашққа бориб (1221) султон Алоуддин Кайқубод саройида тар-

жимонлик қилган ва шу боис элда «Яхё таржимон» номи б-н танилган. Қатор тарихий асарлар яратган, чунончи унинг салжуқийлар тарихига доир «Ал-Авомир ал-алонийа фил-умур ил-алойийа» («Буёқ ишлар хусусидаги ошкора фармонлар») асари кўпроқ машхур бўлиб, Алоуддин Кайкубодга бағишланган. Бу асар турк (15-а.), немис (1902) ва швед (1959) тилларига таржима қилинган. Унинг қўлёзма нусхалари Москвадаги Осиеъ халқлари музейи, Туркиядаги Аё-София ва Германиядаги Дрезден кутубхоналарида сақланади. Асарда Ўрта Осиеъ тарихи ва маданий ҳаётига оид маълумотлар ҳам учрайди.

ИБН БОЖА, Абу Бакр Муҳаммад ибн Яхё (тахм. 1070, Сарагоса, Испания — 1139, Фес, Марокаш) — араб файласуфи, шоир, мусикачи. Севильяда бир неча йил яшаган. Сўнг Марокашга ўтиб, Фес ш.да вазирлик лавозимида ишлаган. Лекин бу ерда ўзининг фалсафий қарашлари туфайли таъқибга учраган ва ганимлари томонидан заҳарлаб ўлдирилган.

И. Б. фаннинг бир неча соҳаларида ижод қилди. У табиблик ва шоирликдан ташқари, фалакиёт, фалсафа, мантик, мат., табиатшунослик, мусика соҳалари бўйича рисолалар ёзди. Аристотелнинг физика ва метеорологияга оид асарларига шарҳлар битди. Ўтмиш фалсафий фикрини чуқур ўрганиб, уни Яқин ва Ўрта Шарқ халқларига таништиришда катта хизмат кўрсатди. И. Б. нинг кўп асарлари тугалланмаган. Улар жумласига «Жон ҳақида», «Ёлғиз кишининг хулқ-одобии» («Тадбир ал-мутаваҳҳид») қабилар киради. Бошқалари тугалланган бўлсада, кичик ҳажмдаги асарлариди. Улар қад. яҳудий ва лотин тилларига таржима қилинган ва бизгача айрим парчалари етиб келган. И. Б. ўз рисолаларида жамиятдан ажралган инсон ҳақида гапирса ҳам, жамиятнинг хайрли ишларида инсон фаол қатнашуви лозим, деб тушунтирди. У таркидунёчиликка қарши чиқди, инсонга бу дунёда фаровонликка ва бахтсаодатга эришиш йўлларини кўрсатишга

интилди, фозил одамлар ва файласуфлардан иборат бўлган жа-мият тўғрисида хаёл қилди. Унингча, ҳар бир киши ўз маънавий камолоти йўлида қайғурса, шунда жамият ҳам такомиллашади. Бундай жамиятда до-нишмандлар кўпайиб бориб, низо-адоват ва жабр-зулмга ўрин қолмайди. И. Б. нинг ижтимоийфалсафий фикрлари кейинчалик араб файласуфлари Ибн Туфайл ва Ибн Рушднинг дунёқаршига катта таъсир кўрсатди.

ИБН ДОВУД, Авраам (тахм. 1100, Толедо — тахм. 1180, Кордова) — яҳудий тарихчиси ва файласуфи. «Ал-ақидат урафийа» («Юсак имон») асарида даврининг тараққийпарвар ғояларини илгари сурди ва Ибн Сино асарлари таъсирида Ибн Жебирол неоплатонизмига қарши чиқди. И. Д. нинг фалсафий қарашларида материалистик фикрлар б-н бирга диний ақидаларга ишониш ҳам бор. Жумладан, И. Д. Библиянинг дунё йўқликдан, ҳеч нарсадан Худо томонидан яратилган деган фикрини химоя қилди. И. Д. фатализмни инкор этди ва инсон иродаси эркинлиги тўғрисидаги таълимотни ишлаб чиқди. И. Д. ўрта аср тараққийпарвар мутафаккирлари ижодига катта таъсир кўрсатди.

ИБН ЗАЙЛА, Абу Мансур Ҳусайн бин Муҳаммад бин Тоҳир бин Умар Зайла (? — 1048) — қомусий олим, мусикашунос. Заҳириддин Байҳақийнинг маълумотича, исфахонлик. Ибн Синонинг яқин шогирди ва сафдоши. Ўз даврида турли (тиббийёт, табиий ва аниқ) фанлар билимдони (кўп асарлари маълум) бўлганлигидан ҳақим (донишманд) деб юритилган. «Китоб ал-қафи фи ал-му-сиқа» («Мусикага оид тўлиқ китоб») асари машхур бўлиб, унинг 2 қўлёзмаси бизгача етиб келган (Лондон, Британия музейи кутубхонаси ҳамда Ҳиндистон, Рампур ш. даги Ридо кутубхонасида сақланмоқда; араб мусикашуноси Закария Юсуф бу китобни 1964 й. Қоҳирада нашр эттирди). Унда Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари мусика маданиятига оид маълумотлар мавжуд. Жумладан,

ўша даврда кенг тарқалган мусиқа жанрлари, куй ва кўшиқлар, мусиқа чолғулари ҳақидаги маълумотлар, шунингдек, таълиф (композиция), ийқо (усул-ритм), вазн ва оханг муаммолари ёритилган.

ИБН ИСҲОҚ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Йасор (704, Мадина — 767, Бағдод) — тарихчи, муҳаддис, Расулулоҳ (сав) ҳақларида бизгача етиб келган энг дастлабки сийратномалардан бирининг муаллифи. 733 й. Мисрга кўчиб борган, 749 й. эса Ироққа келиб, у ерда муқим яшаб қолган. И. И. нинг Бағдодда ёзиб тугаллаган «Китоб сийрат Расулуллоҳ» («Расулуллоҳ сийратлари хусусида китоб») асари мисрлик филолог Ибн Ҳишом (834 й. вафот этган) таҳрири остида бизгача етиб келган. Шунингдек, И. И. «Ал-Мағозий» («Ғозийлар фазилятлари ва улар қилган амали солиҳлар ҳақида китоб»), «Ал-Мубтадаа» («Ибтидо»), «Таърих ал-хулафо» («Халифалар тарихи») номли асарлар ҳам ёзган. Унинг «Тарих ал-хулафо» асаридан Мадоиний (752—840), Табарий, Рабғузий каби машхур тарихнавис олимлар фойдаланган. Мас, Мадоиний Ўрта Осиёнинг араблар томонидан фатҳ этилиш даври тарихига доир «Китоб футухоти Хуросон» ва б. асарларини ёзишда мазкур китобга та-янган.

ИБН МИСКАВАЙҲ Абу Али ибн Муҳаммад (? — 1030) — арабнавис тарихчи, файласуф, адиб ва табиб. Умумжаҳон тарихига оид «Китоб тажориб ал-умам» («Халқлар тажрибалари кито-би») номли асар ёзган. Унда жаҳон халқлари, жумладан арабларнинг 10-а. 80-й. ларига қадар тарихи баён қилинган бўлиб, асарнинг сўнгги қисмида Араб халифалигининг 10-а. даги ижти-мой-иктисодий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар бор. Илми ахлоқ, ва ҳикматга доир «Китоб ат-тахора» («Таҳорат китоби»), «Тахзийб ал-ахлоқ» («Ахлоқни тузатиш») номли асарлар ҳам И. М. каламига мансуб. У араб, форс, ҳинд ва юнон донишмандлари айтган ҳикматлар тўпламини ҳам тузган. И. М. асарлари таъсирида ислом

дунёсида ўнлаб ахлоқий-дидактик асарлар (жумладан, Насриддин Тусийнинг «Ахлоқи Насрий») ёзилган.

ИБН МОЖА (тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа ар-Раъби ал-Қазвиний) (824, Қазвин, Эрон — 886) — йирик муҳаддис. Ёшлик йилларидан бошлаб пайғамбар (сав) нинг ҳадислари ва б. диний илмларни ўрганишга киришди. Ҳадис йиғиш ниятида Ироқ, Ҳижоз, Шом, Миср, Куфа, Басра ва ислом оламининг бошқа шаҳар ва давлатларига саёҳат қилди, кўплаб шайх, муҳаддислардан дарс олди, бахс, мунозараларда иштирок этиб, ҳадис илмининг билимдонига айланди.

И. М. кўплаб шоғирдлар етиштирган. И. М. кенг қамровли олим эди. У ўз асригача яшаган кишилар ҳамда шаҳарлар ҳақида «Китоб ат-Тарих» («Тарих кито-би»), Қуръон шарҳи ҳисобланмиш «Тафсир ал-Қуръон ал-Карим» («Қуръони Каримга тафсир») асарларини ёзган. И. М. нинг асосий асари — «Китоб ас-Сунан» ни мусулмон олимларининг кўпчилиги «Сихаҳ ас-ситта» («Олти саҳиҳ ҳадислар тўплами») га олтинчи тўплам сифатида киритган. Бу асар 32 қисм, 1500 бобдан иборат бўлиб, унда 4341 та ҳадис жам қилинган, улардан 3002 таси бешта «Саҳиҳ» тўпламларида берилган ҳдцислар б-н мос келади. 1339 та ҳадис эса кўшимча ҳисобланади. И. М. нинг «Китоб ас-Сунан» асарига алҳофиз Жалолиддин ас-Суютий (1505 й. в. э.) ва Шайх ас-Синди алмадиний (1725 й. в. э.) шарҳлар ёзишган.

ИБН МОЖИД, Шихобуддин Аҳмад ибн Можд ас-Саъдий аннаждий (тахм. 1440, Жулфор — 16 а. боши) — машхур араб денгизчиси (дарғаси), денгизда сузиш илмининг назариётчиси. Умрининг 40 йилдан ортиқ қисмини Ҳинд океанида кема хизматида ўтказган. Унинг ажодлари ҳам денгизчи бўлишган. Португал денгизчиси Васко да Гама бошчилигидаги кемаларни 1498 й. да Африканин шарқий соҳилидан Ҳиндистоннинг Кожикод (Коликут) ш. га боришида Ара-

бистон денгизда йўл кўрсатувчи бўлган.

И. М. ўз давридаги билимларни яхши эгаллаган ва ўзи ҳам қирққа яқин асар ёзган. Улар асосан, назмда, бироқ энг йирик асарларидан бири — «Китоб ал-фавоид фи усул илм ал-бахр ва-лқавоил» («Денгизчилик илми ва қоидалари асосларига оид фойдали маълумотлар китоби») насрда ёзилган. Асарда араб денгизчиларининг кемаларни Занжибар ва Мадагаскар о.ларидан Тайвань ва Индонезиянинг олис оролларига олиб борган маршрутлари, кемани бошқаришнинг бой назарий ва амалий масалалари ҳамда муаллифнинг кўп йиллик денгизчилик тажрибасидан ҳосил бўлган хулосалар (денгизчилик тарихи, кема бошқарувчисига қўйиладиган талаблар, шамоллар йўналиши, кемалар сузатган йўналишлар, муссон шамоллари, йирик ороллар ва ҳ. қ.) ўрин олган. Кемани бошқаришда куёш, ой ва юлдузлар ҳолатини эътиборга олиш, компасдан фойдаланиш, шамолларнинг эсиш пайтлари ва йўналишларини билиш, Ҳинд океани, ундаги ороллар ва соҳиллари тавсифи ва ҳ. қ. баён қилинган. Назмда ёзилган йирик асарларидан бири «Ҳовийёт ал-ихтисорфи усул илм ал-биҳор» («Денгиз илми асосларининг мухтасар достони») минг байтлик кат-та уржудадан иборат (1462 й. ёзиб туга-тилган).

И. М. асарларида кемаларнинг, асосан Қизил денгиз, Форс қўлтиги, Ҳинд океанида сузиш йўналишлари тавсифланган, уларда ўша даврнинг денгиз астрономиясига оид деярли барча билимлар мужасамланган. У денгизчилик фани бобида қўлланмалар яратган биринчи йирик олим сифатида маълум. И. М. ва бошқа араб денгизчиларининг тажрибалари европаликларнинг Ҳинд океанидаги кема катновида жуда катта ёрдам берган.

ИБН МУҚЛА (тўлиқ исми Абу Али Муқаммад бинни Али бинни алҳасан ибн Муқла, 886—940) — машхур хаттот, тилшунос олим, давлат арбоби. Араб ёзувини ислоҳ қилиб, ҳарфларнинг ўзаро мутаносиблигини яратган. Қуфий хати

асосида араб ёзувининг муҳаққак, сулс, райҳоний, насх, тавке, рико, таълиқ каби асосий хат усулларини ихтиро қилган. Айрим маълумотларга кўра, араб алифбосидаги нукта (ҳаракат) лар ҳам И. М. томонидан киритилган. Бу, ўз навбатида, қад. ёзма ёдгорликларни хатосиз тўғри ўқиш имконини берган. 16-а. адиби Кози Аҳмаднинг «Рисола оид ба хаттотон ва наққошон» («Хаттотлар ва наққошлар ҳақида рисола») асарида И. М. ҳақида, унинг моҳир котиблиги ҳақида муҳим маълумотлар келтиради. Ҳаёти оғир кечган (ўнг қўли кесиб ташланганда, чап қўли б-н ёза бошлаган) И. М. фо-жиали ҳалок бўлган.

Ад.: Муродов А., Ўрта Оеиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

ИБН РУСТА, Абу Али Аҳмад ибн Умар ибн Руста (9-а. 2-ярми, Исфаҳон — 10 а. боши) — географ, араб тилида ижод қилган. 903 й. да ҳаж зиёра-тига борган. 7 жилддан иборат «Китоб ал-аълоқаннафиса» («Қимматбаҳо дурлар ҳақида китоб») энциклопедик асарини 903 й. да ёзган. Асарнинг астрономия ва геог. да оид факат еттинчи жилдигина бизгача етиб келган. Муаллиф асарни ёзишда Аҳмад алфарғоний, Абу Маъшар ал-Балхий, Ибн Ҳурдодбех каби таниқли олимларнинг асарларидан фойдаланган. И. Р. асарида ер юзидаги денгизлар, дарёлар, етти иқлим, турли ўлкалар (Арабистон я. о., Эрон-замин, Икки дарё оралиги (Месопотамия), Миср, Кичик Осиё я. о., Ҳиндистон шарқи ва б.), халқ ва элатлар, шаҳарларнинг географик тасвири берилган. Амударёнинг қуйи оқими ва Орол денгизининг соҳиллари биринчи марта И. Р. асарида батафеил ёри-тилган. Асар илмий-оммабоп тарзда ёзилган ва унга ўсимлик ҳамда ҳайвонот оламига тегишли ажойиб ҳикоятлар бадий тарзда илова қилинган; Европада илмий нашр этилган (1892).

ИБН РУШД Абдулвалид Муҳаммад (лот. Аверроэс) (1126, Кордова — 1198.12.12, Марокаш) — араб файласуфи ва табиби, Андалусия ва Марокашда яшаган,

кози ва сарой хаками бўлган. Аристотель асарларига шархлар ёзган. Ҳазолий таълимотига қарши «Таҳофут ут-таҳофут» («Раддиятни рад этиш») асари б-н фалсафада муайян ўрин тутлади. И. Р. моддий дунё абадий, унинг боши ҳам йўқ, охири ҳам бўлмайдди, деган. Пекин, унингча, моддий дунё фазода чекланган. Худонинг борлигини тан олган И. Р. унинг оламдан олдин бўлганлигига ишонмаган ва худо яратилган олам б-н бирга абадий, деб ҳисоблаган. У руҳ ўлмайдди, охираат бор деган гапларга қарши чиққан. И. Р. икки ҳақиқат назариясини илгари суриб, билимни эътиқодга, фалсафани илоҳиётга қарамақарши қўйди ҳамда фаннинг, инсон ақлининг ролига юқори баҳо берди. И. Р. киши олий ка-молотга зикру сано орқали эмас, балки илмий-фалсафий билим орқали эришади, деб ҳисоблаган. Ўз даврининг илғор кишиси бўлган И. Р. адолатли жамият қуришни, хотин-қизларга тенг ҳуқуқ берилишини, хурлик ғояларини тарғиб қилди. И. Р. ғоялари ўрта аср фал-сафасига қатта таъсир кўрсатди (қ. Аверроизм). И. Р. 7 жилдди қомусий тиббий асар «Китоб ал-қуллиёт» (тиббиёт бўйича умумий қўлланма) муаллифидир.

ИБН САУД (Саъуд) Абдулазиз ибн Абдурраҳмон алфайсал ас-Саъуд (1880.24.10, ар-Риёз - 1953.9.10, ат-Тоиф) — Саудия Арабистони кироли (1932—53). Саудийлар сулоласидан. Марказлашган мустабид давлат тузишга интилган. 1902—27 й. ларда Нажд амири. Арабистон я. о. даги Шаммар амирлиги, Ҳижоз киролиги, шунингдек, Туркия б-н урушлар олиб борган. И. С. нинг Ҳижоз б-н олиб борган уруши (1924—25) унинг ғалабаси б-н тугаган. Ҳижоз, Нажд ва бирлашган вилоятлар давлати кироли (1927—32). Арабистон я. о. да И. С. тузган марказлашган давлат 1932 й. дан Саудия Арабистони деб атала бошлади.

ИБН СИНО, Абу Али алхусайн ибн Абдуллоҳ ибн алҳасан ибн Али (980.8, Афшона қишлоғи — 1037.18.6, Ҳамадон ш., Эрон) — жаҳон фани тараққиётига

улкан ҳисса қўшган ўртаосяёлик буюк қомусий олим. Ғарбда Авиценна номи б-н машхур.

И. С. нинг отаси Абдуллоҳ Балх ш. дан бўлиб, Сомонийлар амири Нух ибн Мансур (967—997) даврида Бухоро томонига кўчиб, Хурмайсан қишлоғига молия амалдори этиб тайинланади. У Афшона қишлоғида Ситора исмли қизга уйланиб икки ўғил фарзанд кўради. Ўғилларининг каттаси Хусайн (И. С.), кенжаси Маҳмуд эди. Хусайн 5 ёшга киргач, И. С. лар оиласи пойтахт — Бу-хорога кўчиб келади ва уни ўқишга берадилар. 10 ёшга етар-етмас И.С. Куръ-он ва адаб дарсларини тўла ўзлаштиради. Айни вақтда у ҳисоб ва алжабр б-н ҳам шуғулланади, араб тили ва адабиётини мукаммал эгаллайди. И. С.нинг илм соҳасидаги дастлабки устози Абу Абдуллоҳ. Нотилий эди. У эл орасида ҳақим ва файласуф сифатида машхур бўлгани учун отаси И.С.ни унга шогирдликка берди. Нотилийнинг қўлида олим мантиқ, ҳандаса ва фалакиётни ўрганди ва баъзи фалсафий масалаларда устозидан ҳам ўзиб кетди. И. С.нинг ақл-заковатини кўрган устози отасига уни илмдан бошқа нарса б-н шуғуллантirmасликни тайинлайди. Шундан сўнг ота ўғилга илм ўрганиш ва билимларини чуқурлаштириш учун барча шароитларни яратиб берди. Абу Али тинмай му-толаа қилиб, турли илм соҳаларини ўзлаштиришга киришди. У мусиқа, оптика, кимё, фикх каби фанларни ўқиди, хусусан, табобатни севиб ўрган-ди ва бу илмда тез камол топа бошлади.

И. С. нинг тиб илмида юксак маҳоратга эришишида бухоролик бошқа бир табиб Абу Мансур алҳасан ибн Нух ал-Қумрийнинг хизмати катта бўлди. И. С. ундан табобат дарени олиб, бу илмнинг кўп сирларини ўрганган. Қумрий бу даврда анча кексайиб қолган бўлиб, 999 й. да вафот этди.

И. С. 17 ёшдаёқ, Бухоро халқи орасида моҳир табиб сифатида танилди. Ўша кезларда ҳукмдор Нух ибн Мансур бе-тоб бўлиб, сарой табиблари уни даволашдан

ожиз эдилар. Довруғи бутун шаҳарга ёйилган ёш табибни амирни даволаш учун саройга таклиф қиладилар. Унинг муолажасидан бемор тезда соғайиб, оёққа туради. Эвазига И. С. сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Сомонийларнинг кутубхонаси ўша даврда бутун Ўрта ва Яқин Шарқдаги энг катта ва бой кутубхоналардан саналарди. И. С. бир неча йил давомида шу кутубхонада кечаю кундуз мутолаа б-н машғул бўлиб, ўз даврининг энг ўқимишли, билим доираси кенг кишиларидан бирига айланди ва шу пайтдан бошлаб ўрта аср фалсафасини муста-қил ўрганишга киришди. У юнон му-аллифларининг, хусусан, Аристотелнинг «Метафизика» асарини берилиб мутолаа қилди. Лекин бу китобда баён қилинганларнинг аксарияти И. С. га тушунарсиз эди. Тасодифан ёш олимнинг кўлига Абу Наср Форобийнинг «Метафизика»нинг мақсадлари ҳақида»ги китоби тушиб қолади ва уни ўқиб чиқибгина И. С. метафизикани ўзлаштиришга муваффақ бўлади.

Шундай қилиб, И. С. зарурий билимларнинг барчасини Бухорода олди. Олимнинг илмий ижоди 18 ёшидан бошланди. У Нух ибн Мансурга атаб нафсоний қувватлар ҳақида рисола, «Уржуза» тиббий шеърини асари, ўз қўшнисини ва дўсти Абу-лхусайн ал-Арузийнинг илтимосига биноан, кўп фанларни ўз ичига олган «Алҳикмат ал-Арузий» («Арузий ҳикмати») асарини таълиф этди. Ундан ташқари, бошқа бир дўсти факих Абу Бақр албар қий (ёки Барақий) нинг илтимосига кура, 20 жилдди «Алҳосил вал-махсул» («Яқун ва натижа») комусий асари ҳамда 2 жилдди «Китоб ал-бир вал-исм» («Саҳоват ва жиноят китоби»)ни ёзди.

Қорахонийлар 999 й. Бухорони забт этиб, сомонийлар давлатини ағдарганидан кейин И. С. ҳаётида ташвишли, нотинч ва оғир дамлар бошланди. 1002 й. унинг отаси вафот қилди. Икки сулола вакилларининг тахт учун кураши 1005 й. гача давом этиб, охири

қорахонийларнинг буткул ғалабаси б-н тугади. Бундам вазиятда Бухорода ортик қолиб бўлмас эди. Шу боис И. С. ўз юртини тарк этиб Хоразмга бош олиб кетди. 11-а. бошларида Хоразм қорахонийлар ҳужумидан бирмунча тинч бўлиб, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланган ўлка эди. Хоразм-шоҳлар Али ибн Маъмун (997—1009) ва Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) илмфанга эътиборли ҳукмдорлар бўлиб, олимларга илмий ижод учун қулай шароит яратиб берган эдилар. Шу боис бу даврда Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч) да замонасининг кўпгина таниқли олимлари тўпланди. Йирик математик ва астроном Абу Наср ибн Ироқ, (1034 й. в. э.), атоқли табиб ва файласуфлар Абу Сақл Ма-сиҳий (1010 и. в. э.), Абу-л-Хайр Хаммор (942—1030) ва буюк олим Абу Райҳон Беруний шулар жумласидан. Ана шу илмий даврага 1005 й. И. С. ҳам келиб қўшилди. Хоразмда И. С., асосан, мат. ва астрономия б-н шуғулланди. Бу соқалардаги билимларининг чуқурлашиб, илмий дунёкарашининг шаклланишида Ибн Ироқ ва Беруний б-н бўлган илмий мулоқотлар катта аҳами-ят касб этди. И. С. нинг Аристотель таълимоти хусусида Беруний б-н ва ўзининг шогирди Бахманёр б-н ёзишмалари тарихда машҳурдир. И. С. Абу Сахл Масиҳийнинг тиббий тажрибаси ва билимларидан ҳам катта сабоқ олди. Хоразмшоҳ вазири Абу-лхусайн ас-Саҳлий илмларни севувчи киши бўлганидан, И. С. у б-н дўстлашади ва унга атаб алкимёга оид «Рисола ал-иксир» («Иксир ҳақида рисола») номли асар ёзди. Бироқ Хоразмдаги осойишта ҳаёт узоққа чўзилмайди. Шарқда қудрати ортиб бораётган Ғазна куқмдори султон Маҳмуд Ғазнавий бу ўлкага кўз ти-кади. У, аввал, Маъмунга саройдаги бир гуруҳ олимларини Ғазнага жўнатиб юборишни сўраб хат ёзади. Бу хатга жавобан Беруний ва Абу-л-Хаммор Ғазнага кетадилар. И. С. эса бу таклифни рад этиб, Масиҳий б-н биргаликда 1010—1011 й. ларда яшинч Хо-размни тарк этади. Шу вақтдан

олимнинг саргардонлик йиллари бошланиб, умрининг охиригача ватандан узоқда ҳаёт кечиришга мажбур бўлади. Масихий б-н И. С Журжонга — Масихийнинг ватанига йўл олдилар. Лекин йўлдаги қийинчиликлар ва сувсизлик туфайли Масихий бетоб бўлиб, вафот этади. Натижада, И. С азоб-укубатлар чекиб, аввал, Нисо, сўнг Обивард, Тус, Шикқон ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларида қисқа муддат турганидан кейин, ниҳоят, Каспий денгизининг жан.шарқида жойлашган Журзқон амирлигига етиб келади. И. С. Журжонда 1012—1014 й. ларда яшайди, лекин шу қисқа вақт ичида унинг ҳаётидаги муҳим воқеалардан бири — Абу Убайд Жузжоний б-н учрашув ва бир умрга дўстлашув содир бўлади. У И.С.га нафақат шоғирд, балки содик дўст ҳам эди. У И.С. б-н олимнинг сўнгги дамигача, 25 й. давомида бирга бўлади. И. С. таржимаи ҳолининг ёзилиб қолиши, кўпгина асарларининг таълифи ва тартибга тушиши ҳамда уларнинг кейинги авлодларга қелишида Жузжонийнинг хизмати катта.

Журжондалиқ вақтида И. С. ҳам илмий ижод б-н шуғулланди, ҳам табиб сифатида фаолият кўрсатди. Бу ерда у шоғирдининг илтимосига кўра, мантик, фалсафа ва б. фанларга оид бир неча рисола ёзди ва энг муҳими «Тиб қонунлари»нинг дастлабки қисмларини яратди. 1014 й. олим Журжонни тарк этиб, Райга кучди. И. С. Райга келган вақтида бу ерда бувайхийлардан бўлмиш Маждуддавла Абу Толиб Рустам (997—1029) ва унинг онаси Саййида Хотун ҳукмронлик қилар эдилар. Бу ерда И. С. савдойи дардига чалиниб қолган Маждуддавлани да-волади ва шу сабабли салтанат тепасида турган Саййиданинг хурмат-эҳтиромига сазовор бўлди. Лекин олим Райда ҳам узоқ туролмади, чунки Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг Райга ҳам хужум қилиш хавфи бор эди. Шу боис И. С. Райни тарк этиб, нисбатан кучлироқ, бўлган Ҳамадонга, Маждуд-давлянинг акаси Шамсуддавла (997—1021)

кузурига кетади. Ҳукмдорни санчиқ касалидан даволаганидан кейин олимни саройга таклиф қиладилар. У аввал сарой табиби булиб ишлайди, сунг вазирлик мансабига кутарилади. Давлат ишлари б-н банд були-шига қарамай илмий ишларини ҳам давом эттиради ва қатор асарлар яра-тади. «Тиб қонунлари»нинг 1-китобини тугатиб, ўзининг машхур фалсафий комуси — «Китоб аш-шифо» ни ҳам шу ерда ёзишга киришади. «Тиб қонунлари» нинг қолган қисмини ҳам Ҳамадонда ёзиб битиради.

И. С Ҳамадонда 1023 й. гача истиқомат қилади ва айрим сиёсий сабабларга кура, шу йили Исфаҳонга жўнаб кетади. Умрининг қолган 14 йилини шу ерда ўтказди. Бу ерда ҳам у тинимсиз илмий иш б-н машғул бўлиб, бир қанча асарлар яратди. Улар орасида тиб, фалсафа, аниқ фанлар, тилшунослик каби фанларга оид китоблар бор. «Китоб аш-шифо» нинг қисмлари, форс тилидаги «Донишнома» ва 20 жилдли «Инсоф-адолат китоби» шулар жумласидан.

Жузжонийнинг ёзишича, И. С. гарчи, жисмоний жуда бақувват бўлсада, бироқ, шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юриш, кеча-кундуз тиним билмай ишлаш ва бир неча бор таъқиб қилиниб, ҳатто хибсда ётишлар олимнинг саломатлигига жиддий таъсир этди. У қуланж (қолит) касаллигига чалинди. Алоуддавланинг Ҳамадонга юриши вақтида И. С. қаттиқбетоблигига қарамай, у б-н бирга сафарга чиқади. Йўлда дарди кўзғаб олимнинг тамомила мадори курийди ва оқибатда у шу дарддан 57 ёшида вафот этади. Олим Ҳамадонда дафн этилади. Унинг қабри устига 1952й. макбара ишланган (меъ-мори Х. Сайхун). Макбара И. С.га ба-ғишланган музей хоналарини ҳам ўз ичига олади.

Замондошлари И. С. ни «Шайх ар-раис» («донишмандлар сардори, алломалар бошлиғи»); «Шараф ал-мулк» («ўлка, мамлакатнинг обрўси, шарафи»); «хужжат алҳаққ» («ростликка далил»); «Ҳаким ал-вазир» («донишманд,

тадбиркор вазир») деб атаганлар. Жаҳон фани тарихида И. С. крмусий олим сифатида тан олинган, чунки у ўз давридаги мавжуд фанларнинг қарийб барчаси б-н шуғулланган ва уларга оид асарлар ёзган. Олим асарларини ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқнинг илмий тили бўлган араб тилида, баъзилари (шеърый ва айрим фалсафий асарлари)ни форс тилида ёзган. Турли манбаларда унинг 450 дан ортиқ асар ёзганлиги қайд этилган, лекин бизгача уларнинг 242 (160) таси етиб келган. Шулардан 80 таси фалсафага, 43 таси табобатга оид бўлиб, қолганлари ман-тик, психология, табиийёт, астрономия, мат., мусика, кимё, ахлоқ, адабиёт ва тилшуносликка бағишланган. Лекин бу асарларнинг ҳаммаси ҳам олимлар томонидан бир хилда ўрганилган эмас. И. С. нинг кўпроқ фалсафа ва тибга оид китоблари жаҳоннинг кўпгина тилларига таржима этилиб, асрлар давомида қайтақайта нашр қилиб келинмоқда, лекин шу б-н бир вақтда, бошқа кўп асарлари ҳали қўлёзма ҳолида ўз тадқиқотчиларини кутяпти.

И. С. нинг илмий меросини шартли равишда 4 қисмга, яъни фалсафий, табиий, адабий ва тиббий соҳаларга бўлиш мумкин, олим шуларнинг ҳар бирида чуқур из қолдирган. Лекин И. С асарларининг миқдорий нисбатига на-зар солсак, олимнинг кизиқиш ва эътибори кўпроқ фалсафа ва тибга қаратилганини кўрамиз. Гарчи, уни «Авиценна» сифатида Ғарбда машҳур қилган унинг тиббий мероси, хусусан, «Тиб қонунлари» бўлсада, «Шайх-ар-раис» номи, энг аввал, унинг буюк файласуфлигига ишорадир.

Олимнинг фалсафага оид энг йирик ва муҳим асари «Китоб аш-шифо» дир. У 4 қисмдан иборат: 1) мантик — 9 бўлакка бўлинган: алмадҳал — ман-тикка кириш; ал-макулот — категориялар; ал-иборат — интерпретация; ал-қиёс — силлогизм; ал-бурҳон — ис-бот, далил; ал-жадал — тортишув, диалектика; ас-сафсага — софистика; алхитоба — риторика; аш-шеър — поэтика (шеър санъати); 2) табиийёт

(бу ерда минераллар, ўсимликлар, ҳайвот олами ва инсонлар ҳақида алоҳи-далоҳида бўлимларда гапирилади; 3) риёзиёт — 4 фанга бўлинган; ҳисоб (арифметика), ҳандаса (геометрия), астрономия ва мусика; 4) метафизика ёки илоҳиёт. Бу асарнинг айрим қисмлари лотин, сурия, иброний, немис, инглиз, француз, рус, форс ва ўзбек тилларида нашр этилган.

И. С. нинг яна бир фалсафий асари «Китоб аннажот» «Китоб аш-шифо» нинг қисқартирилган шакли бўлиб, у ҳам қисман жаҳоннинг бир неча тилларига таржима қилинган. Олимнинг фалсафий қарашлари яна «Ал-ишорат ваттанбиҳот» («Ишоралар ва танбиҳлар»), «Ҳикмат алмашриқийн» («Шарқчилар фалсафаси»), «Китоб али-ишорат филмантик ва лҳикмат» («Мантик ва фалсафанинг ишоралари»), форс тилида ёзилган «Донишнома» («Билим китоби») ва б. турли ҳажмдаги фалсафий рисолаларда ҳамда «Тайр қиссаси», «Саломон ва Иб-сол», «Ҳайй ибн Яқзон», «Юсуф қақида қисса» каби фалсафий мазмуни бадиий қиссаларда ўз аксини топган. И. С. нинг дунёқараши Аристотель таълимоти ва Форобий асарлари таъсирида шаклланди. Унинг фикрича, фалсафанинг вазифаси мавжудотни, яъни барча мавжуд нарсаларни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, бир-бирига ўтишини зарурият, имконият, воқелик, сабабият омиллари асосида ҳар томонлама ўрганишдан иборат. Оламда мавжуд барча нарсалар иккига бўлинади: зарурий вужуд (вужуди вожиб) ва имконий вужуд (вужуди мумкин). Зарурий вужуд энг иродали, кудратли, доно Тан-гридир. Қолган нарсалар имконият тарзида мавжуд бўлиб, Тангридан келиб чиқади. Зарурий вужуд б-н имконий вужуд муносабати сабаб ва оқибат муносабатидир. Бу жараёнда оламдаги ҳамма нарсалар эманация тарзида, яъни қуёшдан чиқаётган нур шаклида аста-секин амалга ошади. Шу тартибда имконият шаклида мавжуд бўлган ақл, жон, жисм, улар б-н боғлиқ

осмон сфералари келиб чиқади. Булар ҳаммаси субстанция (жавҳар) бўлиб, яна борлиқда акциденция — нарсаларнинг белгилари, ранги, ҳажми, хиллари мавжуд. Жисм шакл ва моддадан ташкил топади. Худо абадий, унинг оқибати бўлмиш материя ҳам абадийдир. Унинг ўзи бошқа тайин жисмларнинг асосидир. Нарсаларнинг моддий асоси ҳеч қачон йўқолмайди. Материянинг энг содда бўлинмас шакли 4 ун-сур: ҳаво, олов, сув, тупроқдан иборат. Уларнинг турлича ўзаро бирикуви натижасида мураккаб моддий нарсалар ташкил топади. Мураккаб нарсалар шаклан ўзгариши мумкин, лекин уларнинг моддий асоси бўлган 4 унсур йўқолмайди, абадий сакланади. И. С. фикрича, аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимлик, ҳайвонот ва тараққиётнинг якуни сифатида бошқа жонзотлардан акли, тафаккур қилиш қобилияти ва тили б-н фарқ қилувчи инсон вужудга келган. Ҳодисаларни чуқур билиш, фан б-н шуғулланиш инсонгагина хосдир. Инсон билимлари нарсаларни билиш ёрдамида вужудга келади. Билиш ҳиссий билиш ва тушунчалар ёрдамида фикрлашдан ташкил топади. Сезгида нарсаларнинг айрим, ташқи белгилари, тайин томонлари билинса, ақл уларнинг моҳиятини, ички томонларини абстракциялаштириш ва умумлаштириш ёрдамида била олади. Инсон акли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди, ривож топади. И. С. тушунчасида билимларни чуқур ўрганиш орқали худони билиш мумкин деган фикр ётади. У мавжуд билимларни эгаллаган инсонгина ҳақиқий му-сулмон бўла олади, деб тушунади. И. С. мантиқни илмий билишнинг, мавжудотни ўрганишнинг илмий усули деб билади. «Мантиқ, — деб ёзади И. С. — инсонга шундай бир крида беради-ки, бу крида ёрдамида инсон хуло-са чиқаришда хатолардан сакланади». У мантиқий усуллар, таърифлаш, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш масалаларини чуқур ўрганиш, мантиқ фанини Форобийдан сўнг билишнинг тўғри методи сифатида ривожлантирди.

И. С. ўз давридаги табиий фанларнинг ривожига ҳам улкан ҳисса қўшган олимдир. Унинг табиий-илмий қарашлари «Китоб аш-шифо» нинг табиий фанларга оид қисмида баён қилинган. Олимнинг баъзи геологик жараёнларга оид мулоҳазалари ҳоз. илмий назарияларга жуда яқиндир. Унингча, вул-қонлар аслида тоғ пайдо бўлиши ва зилзилалар б-н боғлиқ. Тоғ пайдо бўлишнинг ўзи эса 2 йўл б-н бўлади: 1) кучли ер қимирлаши вақтида ер қоби-ғининг кўтарилиши; 2) сув орқали ва ҳавонинг аста-секин таъсири натижасида чуқур жарликлар пайдо бўлиб, натижада уларнинг ёнида баландлик ҳосил бўлиб қолиши. Зилзиланинг пайдо бўлишига ҳам бир неча сабаблар бор. Уларнинг бири газсимон ё оловсимон буғ бўлади. Мана шу буғ ҳаракатга келиб, ерни қимирлатади. Сувларнинг ер остига сизиб кириши, текис ер четининг ўпирилиши, баъзида тоғ чўққиларининг куч б-н қулаши ҳам зилзилага сабаб бўлади. Олим фикрича, ер юзасининг маълум қисми бир маҳаллар денгиз туби бўлган, замон ўтиши б-н геологик жараён оқибатида сув хавзалари ўрни ўзгарган. Бир вақтлар денгиз бўлиб, ҳозир қуруқликка айланган ерларда денгиз ҳайвонларининг тош-қотган қолдиқлари сақланиб қолган. У бундай ерларга Куфа, Миср ва Хоразм ерларини киритади.

И. С. минералогия (маъданшунослик) соҳасида ҳам салмоқли ишлар қилган. У минералларнинг оригинал таснифини таклиф этди. Унга кўра, барча маъданлар 4 гуруҳга: тошлар, эрийдиган жисмлар (металлар), олтин-гугуртли ёнғунчи бирикмалар ва тузларга бўлинади. Бу тасниф то 19-а. гача деярли ўзгаришсиз сақланиб келди. И. С. нинг геол. ва минералогияга оид фикрлари унинг «ал-Афъол ва-л-инфиолот» («Таъсир ва таъсирланиш») асарида ҳам учрайди.

И. С. бошқа табиий фанлар қатори кимё б-н ҳам шуғулланган ва унга оид асарлар ҳам ёзган. Бу асарларини у турли даврда ёзган бўлгани учун уларда И.

С. нинг кимёга бўлган муносабатининг эволюцион ўзгариб бориши яққол акс этган. Унинг кимё соҳасида айтган фикрлари ўша даврдаги алкимё учун ниҳоятда илғор эди. И. С. 21 ёшида, яъни илмий фаолиятининг бўсағасида металллар трансмутациясига, яъни оддий металлларни олтин ва кумушга кимёвий йўл б-н айлантириш мумкинлигига ишонган ва мутақаддим кимёгарларнинг китоблари таъсири остида «Ри-сола ас-санъа илал-баракий» («Бара-қийга атаб санъат (алкимё) га доир рисола») номли кичик асар ёзган. Пекин 30 ёшларга бориб, илмий тажри-баси ортган ёш олим бу соҳадаги ури-нишларнинг зое кетишига амалда ишонч ҳосил қилади ва «Рисола ал-иксир» («Иксир ҳақида рисола») асарида кимёвий йўл б-н соф олтин ва кумуш олиш мумкинлигига шубҳа билдирди. 40 ёшларда ёзишга киришган «Китоб аш-шифо» да эса кимёгарларнинг трансмутация соҳасидаги барча ҳаракатлари беҳуда эканлигини назарий жиҳатдан исботлашга уринди. Унинг фикрича, ўша вақтда маълум бўлган ҳар бир металл ўзича алоҳида бир модда бўлиб, кимёгарлар ўйлагандек бир ягона металлнинг тури эмас. У олтиннинг алоҳида бир элементлигини билмасида, уни нарсалардан ясаб бўлмаслигини ҳам англаган эди. Олимнинг бу назарий мулоҳазалари ўрта аср кимёсининг илмий кимёга ўсиб ўтишида муҳим роль ўйнади.

И. С. ботаника масалалариб-нҳам жуда кўп шуғулланди, чунки табобатда ишлатиладиган доривор моддаларнинг аксарияти ўсимликлардан олинади. У «Китоб аш-шифо» нинг «анна-бот» («Ўсимликлар») қисмида ўсимликларнинг турлари, пайдо бўлиши, озикланиши, ўсимлик аъзолари ва уларнинг вазифалари, кўпайиши ҳамда ўсиш шароитлари ҳақида ёзади, илмий терминология яратиш соҳасида ҳам иш олиб боради.

И. С. ёшлигидан астрономияга қизиққан ва бу қизиқиш умрининг охиригача сакланган. У 8 та мустақил рисола

ҳамда «Китоб аш-шифо» ва «Донишно-ма» нинг риёзиёт қисмларида астрономияга алоҳида бобларни ба-ғишлаган. Птолемейнинг «Алмагест» ини қайта ишлаб, шунинг асосида амалий астрономия бўйича қўлланма яратган. И. С. Журжон ш. нинг географик узунлигини ўз даври учун бу-тунлай янги бўлган усул — Ойнинг энг баланд нуктасини кузатиш ор-кали аниқлаб берган. Беруний «Геодезия» асарида бу усулнинг тўғрилиги ҳақида гапириб, уни фақат И. С. номи б-н боғлайди. Бу усул Европада 500 й. дан кейин (1514 й.) астроном Вернер томонидан янгидан кашф қилинди.

Математика соҳасида И. С. Евклиднинг «Негизлар» китобини қайта ишлаб, унга шарҳ ва тўлдиришлар киритди, геометрик ўлчамларга арифметик терминология қўллади, «сон» тushунчаси доирасини «натурал сон» дан анча кенгайтди.

Шеърят соҳасида ҳам И. С. сезиларли из қолдирди. У ўзининг айрим тиббий асарлари («Уржуза») ни ражаз вазнли шеърда ёзган. Бундан ташқари, унинг бир неча фалсафий қиссалари ҳам борки, улар кейинчалик форс-то-жик адабиётига чуқур таъсир кўрсатди. Олимнинг форс тилида ёзган бир неча газал ва қитъалари, 40 дан ортиқ ру-бойилари мавжуд. Унинг шеърый мероси қисман рус ва ўзбек тилларида нашр этилган.

И. С. мусиқа бобида Форобийтт илмий йўналишини давом эттирган йирик назарийтчидир. Мусиқа ҳақидаги «Жавомей илм ул-мусикий» («Мусиқа илмига оид туплам») асари «Китоб аш-шифо» нинг бир қисми бўлиб, ҳар бири бир неча бобли 6 бўлимдан иборат. «аннажот», «Донишнома»ларда мусиқа ҳақида кичик бўлимлар мавжуд, «Тиб қонунлари», «Рисолаи ишқ» ва б. да му-сиқанинг айрим масалалари ҳақида фикр юритган. Ўз даври мусикасининг барча муаммоларини баён этган: нагма, бўъд (интервал), лад тизимлари, ийқо, куй яратиш, мусиқа асбоблари ва х. к. Европада кейинчалик «соф тизма (то-вушқатор)» аталган

мусиқавий тузилмани биринчи бўлиб асослаган. И. С. му-сикий гўзаллик ҳақида мукамал таълимотни илгари суриб, мусиқани ҳамоҳангликнинг энг камолга етган тури деб билади. Ритм масалаларига Шарқнинг бошқа мусиқа назариятчилари сингари аруз бадий тизим б-н боғлиқ ҳолда қарайди. Табиб сифатида у мусиқани муҳим тиббий воситалар жумласига ки-ритган. Инсон нутқий оҳанглари ривожланиши натижа-сида мусиқа пайдо бўлганлиги ҳақидаги назарияси ҳоз. замонавий мусиқа назарияларига мос келади. Ўзининг баркамол шахсни тар-биялаш ғоясида мусиқани асосий воситалар сирасига киритган.

И. С. нинг таобот да қилган ишлари унинг номини бир неча аерларга шу фан соҳаси б-н чамбарчас боғлади. Олимнинг таобот таракқиётидаги буюк хизмати шундаки, у ўзигача ўтган турли халқ на-мояндалари томонидан аерлар давомида тиб илми соҳасида тўпланган маълумотларни саралаб, муайян бир тартибга солди ва уларни ўз тажрибалари б-н бой-итган ҳолда маълум назария ва қону-қоида асосида умумлаштирди. Бунга унинг «Тиб қонунлари» ва бу асарнинг жаҳон тиб илми тарихида тутган мавқеи ва қрзонган шухрати ёрқин далилдир.

И. С. нинг таобот соҳасида қилган ишлари ўша давр таоботини бир неча аерларга илгарилатди ва айрим соҳаларда ҳатто ҳоз. замон тиббиётига яқинлаштир-ди ҳам. Олим яшаган даврда бу соҳада антик олимларнинг, хусусан Гиппократ, Гален, Диоскорид ва б.нинг таълимоти устувор эди. И. С. ҳам ўз тиббий фаоли-ятида уларнинг назарий қарашлари ва амалий кўрсатмаларига таянди, лекин уларни Ҳиндистон, Хитой, Ўрта Осиё, Шарқ олимларининг ҳамда уз тажриба-лари ва билимлари асосида ривожлан-тирди ва бо-йитди. И. С. нинг даҳо табиб сифатида шухрат қозонишининг асосий омилларидан бири — унинг тиб назария-сини, хусусан, анатомия — инсон гавдаси тузилишини мукамал билишлигидир. Бош суягининг тузилиши, тишларнинг

тузилиши тўғрисида у Галенга эргашган ҳолда тўғри фикрлаган. Унинг кўзнинг анатомияси, кўриш жараёнининг қандай содир бўлиши ва унда кўз қорачиғининг роли, кўз мускулларининг жойлашиши хусусида ёзганлари замонавий офталь-мологияга яқиндир. Асаблар, қон томир-лар, мушакларнинг тузилиши ва функци-ялари тўғрисида ёзганлари анатомиянинг амалиёт б-н боғлиқлигини кўрсатади. Бу эса амалий анатомиянинг асосчиси деб тан олинган рус олими Н. И. Пироговнк И. С. нинг издоши дейишга асос беради.

И. С. ўтқири диагност эди. Унинг баъ-зи ташҳис усуллари ҳозир ҳам ўз аҳами-ятини йўқотмаган. Перкуссия (аъзога уриш орқали диагноз қўйиш)ни, хусу-сан, асцит ва метеоризмни фарқлашда, истисқони аниқлашда (қоринга секин уриш орқали) қўллаган. Бу усул 600 й.дан кейин веналик табиб Леопольд Ау-энбруггер (1722—1809) томонидан қайта кашф қилиниб, яна 50 й.дан сўнг амали-ётга кирган. Олим қон туфлаш ҳолатлари ва нафас олиш турларини чуқур ўрганиб, улардан ташҳисда фойдаланган. И. С. турли касалликларнинг дифференци-ал диагности-касида ва гавданинг умум-ий ҳолатини аниқлашда томир уриши, сийдик ва нажасга қараб олинадиган белгиларга катта эътибор беради. Мас, диабет (қанд) касаллигини у сийдикнинг ҳолати, шу жумладан, ундаги ширинлик моддасига қараб ташҳис қилади. Диа-бет касаллигида сийдикда қанд моддаси бўлишини 1775 й. да инглиз олими Доб-сон аниқлаган. Таобот тарихида бирин-чи бўлиб И. С. вабо б-н ўлатни фарқлаган, юқумли касалликлар б-н оғриган бе-морларни бошқалардан ажратган ҳолда сақлаш кераклигини таъкидлаган, ме-нингит, ошқозон яраси, сариқ касаллиги, плеврит мо-хов, захм, кизамик, сувчечак, куйдирги каби касалликларнинг бел-гилари ва кечиш жараёнини тўғри тас-вирлаб берган. Қутуриш касаллигининг кўринишлари, унинг юқумли характери, беморнинг бу касалликдаги ҳолатларини жуда тўғри аниқлаган. 1804 й. да евро-па-

лик олим Цинке кутурган ҳайвонларнинг сўлаги юкумлилигини тасдиқ-лаган. Психик ва асаб касалликларини тавсифлаш ва даволашга ҳам олим кўп янгиликларни киритган. Бу касалликларни даволашда у атроф муҳитнинг, иқлимнинг, парҳез ва жисмоний маш-қларнинг таъсирига ҳамда бемор кай-фиятини яхшилашга қаратилган тад-бирларга катта аҳамият беради.

Беморларни даволашда олим 3 нарсага — тартиб (парҳез), дорилар б-н даволаш ва турли тиббий тадбирларни қўллаш (қон олиш, банка қўйиш, зу-лук солиш, хукна ва х. к.)га аҳамият бериш кераклигини айтади. Касалликни даволашда овқатланиш, яъни пар-ҳезни муҳим омиллардан деб ҳисоблай-ди ва ҳар бир касаллик учун ўз овқатланиш тартибини беради. Чунончи, жигар касалликларида кўпроқ майиз, ан-жир, анор суви истеъмол қилишни буюради. Бу эса бундай касалликларни ҳоз. глю-коза ва инсулин б-н даволаш усулларининг қад. кўринишидир. И. С. нинг жарроқлик соҳасини ривожлантиришдаги хизматлари ҳам улкандир. У ўз тиббий асарларида замонавий жарроҳликда қўлланиб келаётган айрим усулларни баён қилади. Йирингли шишларни куйдириш ёки пичоқ б-н ёриш, бавосир шишларини тикиш, тампон, ўткир модда ёки тикиш б-н қон тўхтатиш, томокни кесиб, най қўйиш (трахеотомия) шулар жумласи-дандир. Елка суягининг чиқишини оддий босиш б-н даволаш усули ҳозиргача «Авиценна усули» деб аталади. Умуртқанинг қийшайишини И. С. ўзи ихтиро қилган ёғоч мослама ёрдамида тузатган. Бу усулни 15-а. да француз табиби Кало қайта кашф этган. Суякларни гипслаш усули ҳам И. С. томонидан кенг қўлланган, лекин у ҳам кейинчалик унутилиб, европалик табиблар томонидан 1852 й. да амалиётга янги ихтиро сифатида қайтарилган. Ҳоз. кўз жарроҳлигида қўлланаётган усулларнинг қарийб барчаси И. С. га маълум бўлган. Ёмон сифатли саратон (рак) шишлари,

қовуқ тошларини олиш, истискр, бавосирнинг операци-ялари, бош суягининг операциеси ва б. И. С. қўллаган муолажа усулларидандир. Жарроҳликда анестезия (оғрикни сездирмаслик) масаласига ҳам И. С. катта эътибор берган. Бунинг учун у афюн, мингдевона, наша ва ш. к. наркотик таъсирга эга бўлган дорилардан фойдаланган. Касалликни даволашда И. С. шахсий гигиена, уйку ва жисмоний машқларнинг аҳамияти катталигини уқтирган. Унинг бир касалликни бошқа бир касалликни ча-қириш йўли б-н даволаш усули диққатга сазовордир. Мас, у тутқанокни даволашда тўрт кунлик иситма б-н оғришни фойдали деб билади. Австриялик психиатр Ю. Вагнер-Яурег (1857—1940) шундай усулни қўллаб, захм касаллигини безгакни юктириш орқали даволагани учун 1927 й. да Нобель мукофотига сазовор бўлган.

И. С. доришунослик соҳасидачу-кур тадқиқотлар олиб борган. У антик олимларнинг фармацияси асосида му-сулмон Шарқда пайдо бўлган янги фармациянинг шаклланишига яқун ясади. Табобатда сано, кофур (камфара), ровоч, тамрхиндий (хинд хурмоси) каби дориларнинг ишлатилиши, асал ўрнида кўп дориларнинг қанд (шакар) асосида тайёрланиши ҳам И. С. нинг хизматидир. Унинг доривор ўсимликларни йиғиш, саклаш, қайта ишлаш усуллари ҳоз. доришуносликдаги усулларга жуда яқиндир. Табиий дорилар б-н бир каторда И. С. биринчилардан бўлиб кимёвий усулда тайёрланган дориларни ҳам ишлатган. Касалликнинг турига қараб аввал содда, сўнг мурак-каб таркибли дори б-н даволаган. Энг муҳими, у озик-овқатларнинг шифо-бахш таъсирига катта аҳамият бериб, даволашни шундай махсулотлардан (мева, сабзавот, сут, гўшт ва х. к.) бошлаган. Дори тайинлашда беморнинг мижози (иссиқ, совуқ, хўл, қуруқ), ёши, иқлим шароитини ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлайди. И. С. фармацияси жуда пухта ўйланган фармакологик тадқиқот усулига асосланганлиги боис

ўрта аср Европа фармациясидан анча ўзиб кетди ва замонавий доришуносликка яқинлашди. Олим ишлатган дориларнинг бир қанчаси ҳоз. фармакопоялардан мустаҳкам ўрин олган.

И. С. нинг тибга оид ёзган асарларининг 30 дан ортиғи бизгача етиб келган, уларнинг орасида «Қонун» каби тиббий энциклопедия б-н бир қаторда тибнинг айрим назарий ва амалий масалаларига бағишланган турли ҳажмдаги «Уржуза фи-ттибб» («Тиббий ур-жуза»), «ал-Адвият алкалбия» («Юрак дорилари»), «Дафъ алмадорр ал-куллия ан-ал-абдон ал-инсония» («Инсон баданига етишган барча зарарларни йўқотиш»), «Китоб ал-куланж» («Қуланж ҳақидаги китоб»), «Макола фи-ннабз» («Томир уриши ҳақида макр-ла»), «Рисола фи-л-боҳ» («Шахвоний қувват ҳақида рисола»), «Рисола фи тадбири ал-мусофирин» («Сафардагиларнинг тадбири ҳақида рисола»), «Рисола фи хифз ас-сихҳа» («Соғлиқни саклаш ҳақида рисола»), «Рисола фи-с-сиканжубин» («Сиканжубин ҳақида рисола»), «Рисола фи-л-фасд» («Қон олиш ҳақида рисола»), «Рисола фи-лҳиндабо» («Сачратки ҳақида рисола») каби рисолалар ҳам бор.

И. С. ўз давридаги илмлар таснифи масаласига ҳам жиддий эътибор б-н қаради ва бу соқада «Ақсом ал-улум ал-аклия» («Ақлий илмлар таснифи») номи асар ёзди. Унда олим ақлий ил-мларни ҳикмат — фалсафа илмлари деб олиб, уларни назарий ва амалий қис-мларга бўлди. Назарий илмлар ҳақиқатни билишга, амалий илмлар яхши ишларни бажаришга қаратилган. Назарий фалсафа 3 га бўлинади: 1) қуйи даражадаги илм, яъни табиатшунослик (тиб, кимё, астрология ва б.); 2) ўрта даражадаги илм — мат. (геометрия, арифметика, астрономия, мусика); 3) олий даражадаги илм — метафизика (илоҳиёт). Амалий фалсафа ҳам уч қисм (ахлоқ, иқтисод ва сиёсат) га бўлиниб, биринчисида битта шахс, унинг феъл-атвори қандай бўлиши ҳақида; иккинчисида инсонларнинг ои-

лада, хўжалик ишларида бир-бири б-н муносабатлари қандай бўлиши ва учинчисида шахар ёки ўлка микёсида кишиларнинг бир-бири б-н муносабати қандай бўлиши, давлатни идора қилиш ҳақида гап боради. Бу туркумлар ҳам майда тармоқларга бўлиниб кетади. Асарда 29 илм тармоғи тилга олинади, И. С. ҳақиқий ахлоқий фазилатларга ва идеал жамо-ага шу мавжуд дунёда эришув мумкин, жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак деб таъкидлайди. Жамият кишиларнинг ўзаро келиш-шув асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар ёрдамида бошқарилиши лозимлигини айтади. Жамият аъзоларининг ҳаммаси бу қонунга ито-ат этишлари, қонунни бузиш ва адолатсизлик жазоланиши лозим. Агар ҳоким подшонинг ўзи адолатсизликка йўл қўйса, халқнинг унга қарши қўзғолони тўғри ва жамият томонидан қўллаб-қувватланмоғи керак, деб ҳисоблайди. Ўзининг ахлоқ тўғрисидаги фикрларида инсонларнинг кундалик ишларидаги энг зарур ахлоқий муносабатларга, камтарлик, иззатхурмат, жасурлик, тўғрилик, софдиллик каби хулқий қоидаларга алоҳида эътибор беради.

И. С. ўзининг бой ва серқирра илмий мероси б-н кейинги давр Шарқ ва Ғарб маданиятининг ривожига катта таъсир кўрсатди. Шарқнинг Умар Хайём, Абу Убайд Жузжоний, Насриддин Тусий, Фаридуддин Аттор, Ибн Рушд, Низомий Ганжавий, Фахриддин Розий, ат-Тафтазоний, Носир Хисрав, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Улуғбек, Бедил, Баҳма-нёр ибн Марзбон каби мутафаккир ва олимлар ўз асарларида И. С. таълимоти ва илмий ғояларини давом эттирдилар. Европада алломанинг асарлари 12-а. дан бошлаб лотин тилига таржима қилиниб, ун-тларда ўқитила бошланди. Европанинг машҳур файласуф ва табиатшунос олимларидан Жордано Бруно, Гундисвальво, Вильгельм Овернский, Александр Гельский, Альберт фон Больштедт, Фома Аквинский, Рожер Бэкон, Данте ва

бошқалар И.С.нинг илғор фикрларидан ўз ижодларида фойдаландилар ва унинг номини зўр ҳурмат б-н тилга олдилар.

И. С. илмий меросини ўрганиш ишлари янги даврга келиб жадал тус олди ва натижада чет эл ҳамда Ўзбекистонда махсус илмий йўналиш — синошунослик вужудга келди. «Тиб қонунлари» нинг лотинча таржимаси тўлиқ ҳодда 40 марта нашр этилди. Унинг айрим қисмлари немис, инглиз ва француз тилларига таржима қилинди, олимнинг фалсафий ва б. соҳаларга оид асарлари ҳам жаҳоннинг бир неча тилларида нашр этилди, унинг ижодига оид қатор йирик тадқиқотлар яратилди. Жаҳоннинг турли кутубхоналарида И. С асарларининг қўлёзмалари сақланади, шужумладан, Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик интида ҳам аллома қаламига мансуб 50 асарнинг 60 та қўлёзмаси мавжуд. Европа олимлари Е. Бишманн, Ю. Рус-ка Карра де Во, Х. Корбин, Круз Хернандез, Л. Гарде, А. М. Гуашон, Х. Лей, П. Моривидж, Ж. Салиба ҳамда араб, турк ва эрон олимлари М. У. Нажотий, А. Н. Нодир, Ж. Ш. Қанавотий, Саид Нафисий, Яхё Махдавий, Умар Фаррух, Э. Ихсонўғлу, Ф. Раҳмон, М. Мусо, Ҳ. Ғараба, М. Шохвардий ва б. И. С ижодини ўрганишга маълум ҳисса қўшдилар. Россиялик олимлардан Е. Э. Бертельс, А. Я. Борисов, И. С. Брагинский, С. И. Григорян, Б. А. Петров, Б. А. Розенфельд, В. Н. Терновский, А. В. Сагадеев, М. М. Рожанская, Тожикистон олимларидан С. Айний, М. Динор-шоев, Т. Мардонов, Н. Раҳматуллаев, А. Баҳовуддинов, Ю. Нуралиев бу йўналишнинг ривожланишига хизмат қилдилар. Ўзбекистонда И. С. асарларини таржима ва тадқиқ этишда шарқшунос олимлар С. Мирзаев, А. Муродов, А. Расулов, У. И. Каримов, Ю. Н. Завадовский, А. А. Семёнов, М. А. Салье, П. Г. Бўлгаков, Ш. Шоисломов, Э. Талабов, Ҳ. Ҳикматуллаевлар улкан ишларни амалга оширдилар. Т. Н. Қори-Ниёзий, И. М. Мўминов, М. М. Хайруллаев, М. Н. Болтаев, А. Ахмедов, Г. П. Матвиев-ская,

В. К. Жумаев, Н. Мажидов, О. Ф. Файзуллаев, М. Б. Баратовнинг монография ва мақолаларида И. С. ижодининг турли қирралари тадқиқ этилган. Рус антропологи М. М. Герасимов, бир неча тарихий шахслар қатори, И. С. нинг ҳам калла суяги асосида ҳайкалпортретини яратган. Андижон тиббиёт ин-ти ходимлари (Ю. О. Отабеков, Ш. Ҳ. Ҳамидуллин, Е. С. Соколова) И. С.нинг илмий асосланган тимсолини ҳайкал-бюстда тасвирадилар (1965). Ўзбекистонлик расм С. Марфин И. С. бадий портретини ишлаган (1968). И. С. ҳақида «Ўзбекфильм» студияси ижодкорлари (реж. Э. Эшмухамедов; О. Агишев, Э. Эшмухамедов сценарийси) «Даҳонинг ёшлиги» тарихий-биографик бадий фильмини (1984) яратдилар.

Ўсимликларнинг биринчи илмий таснифини яратган машҳур швед ботаниги Карл Линней (1707—78) доимо яшил бўлиб турувчи бир тропик да-рахтни И. С. шарафига Авиценна деб атади. Ўзбекистон ерида топилган (1956) янги минерал И.С. номи б-н Авиценнит деб аталади. Бухоро ш. ва Афшона қишлоғида И.С.га ҳайкал ўрнатилди, Бельгиянинг Кортрейк ш. да ҳам И. С. га қўйилган (2000) ҳайкал бор. Афшонада И. С. музейи очилди. Ўзбекистон ва Тожикистондаги тиббий олий ва ўрта билим юртларига, наш-риётга (қ. Ибн Сино номидаги нашриёт), санаторий, шифохона, кутубхона, мак-таб, кўча, жамоа хужаликлари, турар жой мавзеларига И. С. номи берилди. Тожикистонда фан соҳасида қатта ютуқларни тақдирлаш учун И. С. номидаги республика давлат мукофоти таъсис этилган. Ўзбекистонда И. С. халқаро жамғармаси тузилди (1999 й.), «Ибн Сино» ва «Сино» номли халқаро жур. лар нашр қилинади.

Ас: Донишнамэ, Книга знания, Душанбе, 1957; Тиб қонунлари, 1—5 китоблар [2нашри], Т., 1979—1983; Избранные философские произведения, М., 1980; Осори мун-тахаб, 1—2 т., Душанбе, 1980; Саломон ва Ибсол, Т., 1980; Трактат по гигиене, Т., 1982; Тиббий рисола-

лар, Т., 1987; Тиб қонунлари [3 жилдли сайланма; тузувчилар: У. Каримов, Х. Ҳикматуллаев], Т., 1992; Канон врачевой науки, в 10 томах. Т., 1996; Уржуза ёки 1326 байт тиббий ўғит, Т., 1999.

Ад.: Ибн Сино портрети, Т., 1957; Джу-маев В. К., Хирургия Абу Али ибн Сино и её исторические истоки, Т., 1965; Тер-новский В. Н., Ибн Сина (Авиценна), М., 1969; Хайруллаев М., Уйғониш даври ва Шарқмутафаккири, Т., 1971; Ирисов А., Абу Али ибн Сино, Т., 1980; Завадовский Ю. Н., Абу Али ибн Сина, Душанбе, 1980; Болтаев М. Н., Абу Али ибн Сина великий мыслитель, учёный-энциклопедист средневекового Востока, Т., 1980; Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига, тўплам, Т., 1980; Отабеков Ю. О., Ҳамидулло ин Ш.Х., Абу Али ибн Синонинг илмий асосланган хайкал об-разини яратиш, Т., 1980; Сагадеев А. В., Ибн Сина (Авиценна), М., 1980; Нуралиев Ю., Медицина эпохи Авиценны, Душанбе, 1981; Абу Али ибн Сина и естественные науки. Материалы юбилейной научной сессии, посвященной 1000-летию со дня рождения Абу Али ибн Сино, Т., 1981; Мажидов Н. М., Ҳалимова Х. М., Мажидова Ё. Н., Абу Али ибн Сино неврологияси, Т., 2002.

Сурайё Каримова.

«**ИБН СИНО**» («Авиценна») — илмий-амалий халқаро жур. Ибн Сино халқаро жамғармасининг наشري. 2000 й.дан Тошкентда бир йилда 4 марта ўзбек, инглиз, рус тилларида нашр этилади. Жур.нинг асосий вазифаси Ибн Сино шахсияти, унинг машаққатли ҳаёт йўли, сермазун ижоди ҳамда синошунослик соҳасида олиб борилаётган изланишлар натижалари б-н ўқувчиларни таништириш, олим илмий меросининг ҳоз. замон фани ва амалиётига ижобий таъсирини ёритиб боришдан иборат. Адади 1000 нусха (2002).

ИБН СИНО НОМИДАГИ НАШРИЁТ — Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигига қарашли тиббий нашриёти. Ўзбекистон давлат тиббиёт нашри-

ёти сифатида 1959 й. ташкил этилган. 1964 й.дан «Медицина» деб номланган. 1990 й.дан ҳоз. номда. Олий ва ўрта тиббиёт ўқув юртлири учун дарслик ва ўқув қўлланмалари, тиббиётга оид илмий асарлар, шифокорлар учун амалий қўлланмалар, санитария маорифи бўйича оммабоп тиббий адабиёт, лу-ғат, маълумотномалар, плакатлар ва б. тур китоблар нашр этади. 2002 й.да умумий ҳажми 1 млн. 375 минг нусхада 75 номда китоб ва рисола нашр этган.

ИБН ТАЙМИЯ, Такий ад-дин Аҳмад (1263, Ҳаррон, Сурия — 1328, Дамашк) — ханбалийлик мазҳабига мансуб факих ва илоҳиётчи олим. 1269 й. отаси оиласи б-н Дамашкқа кўчиб ўтади. И. Т. дастлаб отаси асос солган Суккария мадрасасида таълим олади, сўнг 21 ёшида шу мадрасага ўзи мударрислик қилади. 1296 й. Дамашкдаги Ҳанбалия мадрасасида сабоқ берди. 1306—12 й. ларда Мисрда яшади. Шу даврда у Миср илоҳиётчилари б-н кескин баҳслар юритди ва натижада 2 марта зиндонга тушди. 1313 й. Дамашкқа қайтиб яна мударрислик фаолиятини давом эттирди. Аммо, бу ерда ҳам 1321 ва 1326 й. зиндонга тушади ва тукунликда вафот этади.

И. Т. ўз дунёкараши бўйича ханбалийлик мазҳабининг салафия окимига мансуб эди. У Мухаммад (ас) саҳобаларининг фикрларини 4 мазҳаб асосчиларининг таълимотларидан устун қўйиш, ижтиҳод масаласида эса Қуръон ва ҳадис матнлари б-н чекланиш тарафдори эди. И. Т. исломнинг «соф» лиги учун курашиб, фалсафа, калом (хусусан, ашъарийлар) ни, авлиёларга сифиниш ва Мухаммад(ас) қабрини зиёрат қилишни кескин қоралади. Сиёсат бобида И. Т. давлат ва диннинг бирлиги ғоясини тарғиб этди. И. Т. ёзган илмий ва диний асарлар ўрта асрлар ислом меросининг таркибий қисмини ташкил этади ва ҳамма томонидан эътироф қилинади. Аммо айни вақтда ханбалийлик таълимотининг тўда шаклланишида катта хизмат қилган бу асарлар Яқин Шарқ тарихининг кей-

инги даврларида ислом оқимлари учун назарий асос ролини ўйнай бошлади. Ҳанбалийларга хос ижтимоий-сиёсий фаоллик И. Т. асарларида юқори даражага кўтарилганининг сабаби шундаки, у даврда Сурия (Шом) дан шарқда жойлашган ерлар мўғуллар кўли остида, аммо аҳолиси мусулмон эди. Ҳатто Эрон ва Ироқда ҳукмрон бўлган илхонлар (хулағуийлар) ҳам исломга киргандилар. Лекин И. Т. уларни ҳақиқий мусулмон деб ҳисобламас, уларга қарши жиҳодга даъват этарди. И. Т. ғояларини кейинчалик бир неча диний-сиёсий ҳаракатлар, жумладан, ваҳҳобийлар кенгайтирдилар ва исломда энг кескин таълимотни барпо қилдилар. И. Т. асарларидан ваҳҳобийлар ўзларининг ғаразли максадларида фойдаланадилар (қ. Ваҳҳобийлик). Шунга қарамай И. Т. асарларида исломий мафкуранинг Аҳли Сунна йўналишига ва ҳуқуқшуносликка оид муҳим маълумотларни ҳам учратиш мумкин.

Аҳаджон Ҳасанов.

ИБН ТУЛУН МАСЖИДИ – Қоҳира (Миср) даги меъморий ёдгорлик. Миср ноиб Аҳмад ибн Тулун курдирган (876—79). Масжид мурабба тархли (162x162 м), 3 томондан қўш равоқ ва гиштин девор (бал. 12 м) б-н ўралган. Девор ва равоқлари пишиқ гиштдан. Ҳовли (92x92 м) нинг жан. қисмидаги хонақоҳ 5 кўндаланг нефта бўлинган. Ҳар бир нефда 17 та равоқлар қатори жойлашган. Равоқларнинг узун йўли қиблага қаратилган. Равоқлар тақасимон шаклда бўлиб, тўртбурчакли ус-тунларга таянган. Равоқ бурчаклари (бағали) кичик безакли равоқчалар б-н безатилган. Тепаси дандана б-н якунланган. Шифти нақшлар б-н безатилган. Ҳар бир бешинчи равоқ ва меҳробнинг тақасимон ҳошиясига ўйма нақшда куйфий ёзуви битилган. Масжид ховлисида 1000 га яқин киши намоз ўқийди. Мураккаб услубда, оҳақтошдан қурилган минора (бал. 40, 44 м) 4 қисмга ажратилган. Асоси мурабба тархли, юқориси бурама шаклда. Масжид томидаги тақасимон тош кўприк орқали айланма зинадан

минора юқорисига чиқилади. Ҳовли ўртасида гумбазли сардоба қурилган (1296). И. Т. м. миллий меъморлик анъаналарини ўзида мужассам этган яхлит меъморий иншоотдир.

ИБН ТУФАЙЛ Абу Бақр Муҳаммад ибн Абдулмалик (тахм. 1110—1185) — араб ёзувчиси, давлат арбоби, табиб. Гранада (Андалусия) ва Марокашда яшаган. У ҳоким Абдулмўмин (1130—63) нинг шахсий котиби, халифа Юсуф (1163—84) нинг вазири ва табиби бўлган. «Ҳайи ибн Яқзон» («Яқзон ўғли Ҳайи») китоби ўрта аср фалсафаси ва араб мумтоз адабиётининг нодир ёдгорлигидир. Асар дастлаб лотин тилига, сўнгра Европа ва баъзи Шарқ тилларига таржима қилинган. Д. Дефонинг «Робинзон Крузо» романи б-н И. Т. асари сюжетида умумий ўхшашликлар мавжуд.

ИБН ФАЗЛОН Аҳмад ибн Аббос (10-а.) — араб сайёҳи, тарихчиси. 921—922 й.ларда аббосийлар халифаси Муқтадир элчилари таркибида котиб сифатида Бухоро ва Хоразм орқали Волга булғорлари подшоҳи ҳузурига саёҳат қилган. Саёҳат тавсифи, шунингдек, Хоразм, ўғузлар, бошқирлар, булғорлар, руслар ва б. хақида бой фольклор-этнографик маълумотлар келтирилган китоб ёзган. И. Ф. китобининг дастлаб-ки матни йўқолган. 13-а. даёқ араб олими Ёкут Ҳамавий томонидан фойдаланилган, қисқартирилган таҳрири Машҳад ш. да топилган (1923).

Ад.: Ковалевский А. П., Книга Ахмеда Ибнфадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг., Харьков, 1956; Путешествие Ибнфадлана на Волгу, М. — Л., 1939.

ИБН ХАЛДУН Абдурахмон Абу Зайд ибн Муҳаммад (1332, Тунис — 1406, Қоҳира) — араб тарихчиси ва файласуфи. Ибн Рушдтлг издоши. 1349—75 й.ларда Тунис, Фес, Ғарнота, Бужжойа (Жазоирда) ҳукмдорлари саройида юқори лавозимларда ишлаган. 1382 й. Мисрда келиб, мударрислик қилган, умрининг охирида моликийлар мазхаби

козиси бўлган. И. Х. Дамашқ ш. нинг Амир Темурга топширилиши шартлари ҳақида музокара олиб борган делегация таркибига кирган эди. Шу тарика И. Х. Амир Темур б-н шахсан суҳбатлашишга мушарраф бўлган. И. Х. нинг далолат беришича, Амир Темур ундан Мағриб мамлакатлари, унинг манзиллари ва шаҳарларини батафсил баён қилиб беришни сўраган. И. Х. Амир Темур ташки сиёсий фаолиятига салбий назар б-н қарашидан қатъи назар, соҳибкирон шахсига муносиб баҳо берган. У Амир Темурнинг ҳарбий тарих соҳасидаги теран билимидан ҳайратга тушган, уни «мунозара-бахсларни яхши кўрадиган ўткир заковатли ва теран зеҳнли инсон», деб таърифлаган. Асосий асари: «Китоб ул-ибар» («Иб-ратли мисоллар китоби», 1370). Асарда И. Х. жамият тараққиёти хусусида ўз фикрларини ҳамда Шарқ мусулмон ҳа-лқлари (хусусан, Мағриб) тарихини баён қилган. И. Х. кишилар ҳаёт тарзидаги тафовутларни, асосан, географик ва б. моддий омилларга боғлиқ деб ҳисоблаган. Асарда И. Х. ўз тарихий-ижтимоий назариясини баён қилиб, ахлоқ ва ижтимоий муассасалар кишилар турмуши б-н боғлиқлигини ҳамда меҳнат ва кишиларнинг ўзаро муносабати жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган. И. Х. тарихий-ижтимоий тараққиётнинг моддий тамойилларга асосланиши ҳақида фикр юритган.

ИБН ХАЛЛИКОН Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шамсуддин Абулаббос албар-макий ал-Арбилий аш-Шофиъий (1211.23.9, Арбил - 1282.21.10) -ирокдик араб тарихчиси. Ҳалаб ва Дамашқда таҳсил кўрган, Қоҳирада ўқиган (1238). 1261 й. Дамашққа кози-калон қилиб тайинланган. Кейинчалик Қоҳира козикалони ёрдамчиси ва «Алфохрийя» ва б. мадрасаларда дарс берган. 1256—74 й. ларда «Вафайот ул-аъйон ва анбоъ абноъ из-замон» («Машҳур кишилар вафоти ва замондошлар ҳақида хабарлар») номли йирик асар ёзган. Унда машҳур олим ва адиблар таржимаи ҳоли (хусусан,

мовароуннаҳрлик олимлар тўғрисида), Хуросон ва Мовароуннаҳрда Араб халифалиги даврида рўй берган ижтимоий-сиёсий воқеалар (Муқанна воқеаси ва б.), халифалиқдан ажраб чиққан сулолалар (тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар) тарихига оид, шунингдек, Яқин ва Ўрта Шарқнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Бу асар Гёттинген (1835—43), Париж (1838—42), Қоҳира (1892), Текрон (1867) ва Истанбул (1863) да нашр этилган.

ИБН ҲУРДОБЕҲ Абулқосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ (820—913) — географ ва тарихчи. Эронда туғилган, Бағдодда маълумот олган. Жибал вилояти (Эроннинг шим.-ғарбида) алоқа маҳкамаси бошлиғи вазифасида ишлаган. Мусиқа, тарих, метеорология, пазандачиликдан ҳам хабардор бўлган. И. Х. нинг арабча бизгача етиб келган илк географик баёний услубдаги «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб») асарида, жумладан, Каспий денгизи бўйидан то Ғарбий ва Ша-рқий Туркистонгача бўлган ҳудуддаги мамлакатлар ва уларнинг аҳолиси, шаҳарлар орасидаги масофа, йўллар, аҳолидан олинadиган солиқлар ҳақида муҳим маълумотлар бор.

ИБН ЮНУС (950-1009) - араб астрономи. Қоҳира яқинидаги расадхонада кузатиш ишларини олиб бориб, шу асосда Ой, Қуёш ва сайёралар ҳаракатининг астрономик жадвалини тузди. И. Ю. прецессион доимийлик қийматини ва эклиптиканинг экваторга оғиш бурчагини аниқлади, ясси ва сферик учбурчакларнинг ечиш услубларини такомиллаштирди, гномонни яхшилади. Бунда гномоннинг сояси Қуёш маркази эмас, балки Қуёш дискиннинг юқориги чеккалари горизонтдан балан-длинини кўрсатишини исботлаган.

ИБН ЯМИН ФАРИМОДИЙ (1286, Хуросон, Фарюмод қишлоғи — 1368) — шоир. Отаси амир Яминиддин Туғроий ҳам шоир бўлган. И. Я. Ф. Хуросонда

мўғул ҳукмронлиги ва ички зулмга қарши юзага келган сарбадорлар ҳаракатига (14-а.) қўшилган, мамлакатдаги деҳқонлар, косиб ва хунармандларнинг кайфиятларини акс эттирувчи жанговар шеърлар яратган, кўзғолончиларни зулмга қарши курашга чорлаган. Қитъа, ғазал ва рубойларда меҳнат кишисини улуғлаган, мамлакатда тинчлик ва ободончиликни, дўстлик ва илм-маърифатни тарғ-иб қилган, илғор ғояларни илгари суриб, Шарқ шеърийатининг тараққиётига таъсир кўрсатган. Қитъаларини тўплаб «Девони муқаттаот» («Қитъалар девони») ни тузган.

ИБН ҚУТАЙБА Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим ал-Марвазий (828—Бағдод — тахм. 889) — араб филологи, тарихчи ва ёзувчиси. Асли марв (ҳоз. Туркменистоннинг Мари ш.) лик, Бағдодда яшаган. Араб филологиясининг Бағдод мактаби асосчиси. Қад. адабий ёдгорликларни тўплаш, тизимга солиш ва танқидий ўрганиш б-н шу-ғулланган. «Таквим ул-лисон» («Тилни тўғрилаш»), «Китоб фи халқ ил-инсон» («Инсоннинг яратилиши ҳақида китоб»), «Дийвон ул-кутуб» («Котиблар девони»), «Табакот уш-шуаро» («Шоирларнинг табақалари») ва б. асарлар муаллифи. «Уйун ул-ахбор» (10 жилдли, «Ахборот манбалари») адабий-тарихий тазкирасида давлат ҳокимияти, қўшин хусусида, бундан ташқари, ёмон хулк-одаглар танқид қилинади, маърифат, биродарлик, инсоний туйғулар улуғланади. И. Қ. нинг «Адаб ул-котиб» («Котибнинг санъати»), «Аш-шеър ва-ш-шуаро» («Шеърият ва шоирлар») асарида хат ва шеър санъати ҳақида фикр юритилган.

ИБН ҲАВҚАЛ, Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Нисибий (? — Бағдод, 976) — араб сайёҳи ва географи. 931—943 й. ларда Мағриб ва Машрик мамлакатлари, Сицилия о., Италия, Испания, Месопотамия (Икки дарё оралиғи), Эрон бўйлаб саёҳат қилган; Кордовада маълум вақт яшаган. 952 й. да Истахрийнинг «Китоб масолик ал-мамолик» («Мамлакатлар

йўллари ҳақида китоб») асаридаги ва ҳариталаридаги чалкашликларни унинг розилиги б-н тузатиб, кейинчалик шу асосда «Китоб ул-масолик ва-л-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб») деб аталган муқаммал асар яратган. Мазкур китобни ёзишда Ибн Ҳурдодбех, Жайҳоний, Қудамма ибн Жаъфар асарларидан ҳам фойдаланган. И. Қ. нинг Африка ва Европадаги мамлакатларга оид хабарлари, хусусан, этник маълумотлари ўша давр илмфани учун муҳим янгилик бўлди.

ИБН ҲАНБАЛ Аҳмад Абу Абдуллоҳ (780—Бағдод— 855) — илоҳиётчи олим, суннийликдаги ҳанбалийлик мазҳабининг асосчиси ва имоми. Отаси хуросонлик бўлиб, И. Қ. тугилишидан бир оз аввал оиласи б-н Бағдодга кўчиб ўтган. И. Қ. ўсмирлигиданоқ ҳадис ва фикҳни ўргана бошлади, замонасининг йирик уламолари, жумладан Абу Юсуф ва аш-Шофиъийлар б-н мулоқотда бўлди. 816—833 й. ларда Бағдодда му-даррислик қилиб, фикҳ илми б-н ҳам шуғулланди. И. Қ. анъанавий суннийликни ҳимоя қилган, муътазиллийларга қарши курашган. Аббосий халифалар: Маъмун (813 — 833), Муътасим (833-842) ва Восиқ (842-847) лар даврида муътазиллийлар оқими таъли-моти расмий эътиқод сифатида эътироф этилгач, И. Қ. мансуб бўлган анъанавий ислом тарафдорлари таъкиб остига олинган эди. Аслида анъанавий ислом уламолари ва муътазиллийлар ўртасидаги баҳс бир асрдан (халифа Ҳишом (724—743) давридан) бери давом этиб келар, улар ислом уммасининг парчаланishiда бир-бирини айбларди. Маъмун ана шу баҳсга барҳам бериш, муътазиллийларнинг бир неча ақидалари ва, айниқса, Қуръоннинг яратилганлиги (яъни Аллоҳ томонидан яратилгани, бунга Муҳаммад ҳам дахлдорлиги) ҳақидаги фикрни қарор топтириш мақсадида 833 й. махсус хайъат тузди ва барча уламо-ларни имтиҳон (меҳна) қилдирди. Бу ақидаларни қабул қилмаган дин арбоби Қуръонни Аллоҳ б-н бир даражага

қўювчи мушрик, яъни кўпхудолик тарафдори деб эълон қилинар ва шунга яраша жазога тортиларди. Ўз фикрларидан қайтмаган бир неча уламо қатори И.Х. 2 й. зиндонда ётди. Озодликка чиққач, умрининг охиригача диний-сиёсий фаолиятини да-вом эттирди. Пировардида меҳна кутилган натижа бермади ва анъанавий ислом тарафига ўтган халифа Мутаваккил (847—861) 848 й. меҳнани бекор қилди. Кексайиб қолган И. Х. Бағдодда энди ўзининг номи б-н атала бошлаган диний-сиёсий ҳаракатнинг ғоявий раҳнамосига айланди. Бағдод ва Басрадаги фаол муътазиллийларнинг рўйхати тузилиб, улар қирғин қилиндилар. 9- а. нинг 20—40-й, лари мусулмон уммасида юз берган парокандалик ҳолатини таҳлил қилиб, И. Х. исломнинг «олтин даври» — Муҳаммад (сав) ва илк халифалар даврига қайтиш керак деган хулосага келди. Айниқса, «бидъат» масаласида у кескин мавқеда бўлди. Унинг фикрича, Қуръонга, қадисга ва мусулмон уламоларининг илк уч авлоди фикри (ижмо) га асосланмаган дин ва ҳаётга оид ҳар қандай «янгилик» қораланмоғи даркор. Сиёсат соҳасида И. Х. диний-сиёсий кураш, фитна-исёнлар уюштириш жоиз деб ҳисоблади. Шунингдек, удиний арброблар ҳокимга таъсир ўтказишлари ло-зим, деб уқтирди. И. Х. таълимотини унинг шогирди албарбахарий (847— 941) ўз асарларида давом эттирди. Ҳанбалийлик мазҳаби назарияси Ибн ал-Жавзий (1116-1200) ва Ибн Таймия асарларида ўз ифодасини топди. И. Х. таълимоти 18- а. охириларида ваҳҳобийликнинг шаклланишига асос бўлди. И. Х. нинг «б ақида» (ислом дини аҳкомларининг қисқача баёни), ҳадислар тўпламлари, шу жумладан 30 минг қадисни ўз ичига олган «Муснад» (Суянчиқ ёки «Иснодли ҳадислар тўплами») ва имон-эътиқод, фикҳ ва ибодат масалалари бўйича рисоалари ҳозиргача сақланиб қолган.

Аҳаджон Ҳасанов.

ИБОДАТ (араб. — сиғинмоқ, бош эгмоқ) — ғайритабиий кучлар (худо, рух

ва б.) га сириниш, илтижо қилиш. И. ҳар қандай динга хос. Турли динларда турлича И. қилинади. Диний эътиқоднинг таркибий қисми сифатида И. қатъий тартиб ва қоидаларга бўйсундирилган. Мас, христианлар хочга чўқинадилар, мусулмонлар кунига беш вақт намоз ўқиб И. қиладилар. Исломда диний пок ҳисобланмаганлар, акли норасолар, ха-сталар И. дан озод қилинган. И. якка ҳолда ёки кўпчилик бўлиб бажарилади. Диний таълимотга кўра, бутун борлиқни унутиб, ўзини фақат худога яқинлигини, унга итоаткорлигини ҳис этган ҳолда И. қилиш керак.

ИБОДАТХОНА — диндорларнинг худога муайян тартибда сиғинадиган жойи, диний расм-русум ва маросимлар ўтказиладиган бино, иншоотлар мажмуаси. И. нинг қурилиш услуби ва меъморий безаги диний мавзулар б-н боғлиқ: мас, христианлик И. лари черков, собор, монасшир ва б., католикларда костёл, капелла ва б., буддизм И. лари тэра, пагода, зиккурат, дагоба, ступа ва б., яҳудийларда синагога, му-сулмонларда маежид каби-лар.

И. лар қадимдан йирик жамоат би-нолари ҳисобланган. Қад. Миср эҳром (пирамида)лари, Оссурия ва Бобилда зиккуратлар, Ҳиндистон, Хитой, Япо-нияда ступалар, Қад. Римда ҳайкалтарошлик ва рассомлик асарлари б-н бе-зағилган хашаматли И. лар қурилган. Кейинча-лик Европада базилика, роман, готика, барокко, классицизм, конструктивизм услубида қурилган гумбазли И. лар кенг тарқалган.

Ўзбекистон ҳудудида турли даврларда Будда И. лари (Қорагепа, Фаётепа), маежидлар, черков, костел, монастирлар барпо этилган. И.ларнинг тараққиёт тари-хи диний талаблардан ташқари, турли халқларда меъморий тараққиётнинг умумий йўналиши б-н ҳам белгиланган.

ИБОДИЕВ Абдуваҳоб, Мулла Абдуваҳоб Ибодий (1877, Қўқон — 1943) — Ўзбекистонда маориф ташкилотчи-ларидан, тараққийпарвар му-аллим. 23

ёшидан маориф ишлари б-н шуғулланган. Мадрасада таҳсил олгач, 1901 й. Қўқонда «Мактаби воқия» («Хаёт мактаби») деб номланган янги усулдаги мактаб очди ва ўзи муаллимлик қилди. Кейинчалик мактаб «Урфон» («Илм») деб номланди ва 1918/19 ўқув йилидан 1намуна халқ мактабига айлантирилди. Бу ерда ўзи мудир ва муаллим бўлиб ишлади. 1919 й. етим ва мух-тож болалар учун Қўқонда 100 ўринли интернат ташкил этилди ва И. унга мудир қилиб тайинланди. 1923 й. И Қўқон ш. маориф бўлимининг топши-риги б-н 2 босқичли ўзбек мактабини ташкил этди (1-босқич 1—3 синф, 2-босқич 4—5 синфдан иборат бўлган) ва шу мактабда мудир ҳамда муаллим бўлиб ишлади. Акад. Теша Зоҳидов, шоир ва публицист Шокир Сулаймон ва б. шу мактабни тугатганлар. 1927 й. интернатлар қайта ташкил этилиши муносабати б-н И. болалар уйида қарийб 10 й. мудир бўлиб ишлади. И. янги усул мактаблари учун нашр қилинган «Таҳсил-ул алифбо» («Алифбо ўқиши», Тошкент, 1912) алифбе китоби, «Эътиқоди исломия» («Ислом эътиқоди», Тошкент, 1914) қўлланмаси муаллифи. «Меҳнат қаҳрамони» (1936). Қатағонга учраб 1937 й. 16сент. да камоққа олинган ва ўша ерда вафот этган.

ИБОДИЙЛАР, аבודийлар — хорижийлар жамоаларидан бири, 7-а. нинг 2-ярмида яшаган Абдуллоҳ ибн Ибод (Абод) издошлари. Улар ўз кўзголонлари б-н аббосийларнинг ҳокимиятни эгаллашларига ёрдам берганлар. Ҳоз. Шим. Африкада, Уммон, Занжибарда И. жамоалари бор. И. диний-сиёсий қарашлари асосини имомат ҳақидаги таълимот ташкил этади. Улар ягона имомат ғоясини қатъий қилиб қўймасаларда, бир вақтнинг ўзида мусулмон оламнинг турли жойларида бир неча имомлар бўлиши мумкин, деб ҳисоблаганлар. И. нинг қарашларида суннийлар ва муъ-тазиллийларнинг ақидавий ғоялари ўз ифодасини топди. И. одамларнинг қил-мишларини вужудга келтирувчи Аллоҳдир, деб билдилар. И. сиёсий ва диний сабабларга қўра кишини

ўлдиршни рад этган (хорижийларнинг ақидаси) бўлсалар ҳам антропомор-фистлар (худони одам қиёфасида та-саввур қилувчилар) ни ўлдирса бўлади, уларни, хотинлари ва болаларини асир олиш, мол-мулкларини ўлжа сифатида қўлга киритиш мумкин, деб ҳисоблардилар. Бошқа хорижийлардан фарқли равишда И. мусулмонлар орасидан чиққан ўз рақибларини «кофир» санамасдилар, улар б-н никоҳланишга рухсат берардилар. И. таълимнинг тарafdорлари кўпгина мусулмон мамлакатларида бор эди, бироқ улар диний соҳада ҳам, сиёсий соҳада ҳам як-дил бўлмаганлар. Уларнинг диний эътиқод ва маросимлари суннийлик ва шиаликдаги оқим, фиркалардаги эътиқод ва маросимлардан ўзининг айрим хусусиятлари б-н фарқ қилади.

ИБОДУЛЛА СУЛТОН (?—1586) —шайбоний султонлардан, Абдуллахон II нинг иниси. Искандархон (1563—1583) ва Абдуллахон II (1583—98) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Самарқанд ҳокими бўлган. 1583 й. Абдуллахон б-н оралари бузилган, Абдуллахон Андижонда исён кўтарган Исфандиёр султонга қарши қўшин тортганда И. с унга қўшилишдан бош тортган. Дўстум султон (Тошкент ҳокими), Исфандиёр султон (Андижон ҳокими) ва Ўзбекхон (Ҳисор ҳокими) б-н Абдуллахонга қарши иттифоқ тузиб (1586 й. 3 авг.) И. с бошлиқ қўшин Бухоро атрофини талон-тарож қилган. 16 авг. да фитначилар томонидан ўлдирилган.

ИБОДОВ Исмоил Юсупович (1927.25.10 - Андижон - 1998.1.5) хирург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), тиббиёт фанлари д-ри (1969), проф. (1971). ТошТИ (1953). Андижон вилоят касалхонаси хирургия бўлимида ординатор (1953— 58), Анжидон тиббиёт ин-ти умумий хирургия кафедраси ассистента, доценти, кафедра мудир ва проф. (1958— 96). Илмий ишлари, асосан, меъда-ичак, жигар ва буйрак касалликларининг келиб чиқиш

сабаблари, уларнинг олдини олиш ва даволаш масалаларига бағишланган. Болаларда сийдик тошини олиш операциясида ковокни юқоридан кесиб, бир қаторли чок солиш усулини амалда жорий этган.

ИБОДУЛЛАЕВ Сатторхон (1930.2.1 — Жан. Қозоғистон, Туркистон ш., Қар-ноқ қишлоғи) — геолог олим. Ўзбекистонда (1975), Қорақалпоғистонда (1994) хизмат кўрсатган фан арбоби. Геол.минералогия фанлари д-ри (1976), проф. (1979). Ўрта Осиё ун-тининг геология ф-тини тугатган (1951). 1953—67 й. ларда ТошДУ да ишлаган. Ўрта Осиё геол. ва хом ашё илмий тад-қиқот ин-ти директори (1976 — 81), ТошПИ геол. ва разведка фтида кафедра мудури (1981—83), Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида бошқарма бошлиғи (1983—88), Тошкент ирригация ва к. х. механизациялаш муҳандислари ин-ти проректори (1988-92), ректори (1992-95), геодезия кафедраси мудури (1995 й. дан). И. нинг илмий ишлари геол.-геодезия масалаларига бағишланган.

ИБОРА (араб.) — 1) бирор тушунча ёки фикрни ифода этувчи тил бирликларининг бирикмаси; таъбир; 2) айнан сўз (яна қ. Фразеология).

ИБРАТ (тахаллуси; асл исмшарифи Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли) (1861, — Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани — 1937, Андижон) — ўзбек маърифатпарвари, шоир. Қўқондаги Муҳаммад Сиддиқ Тункотар мадрасасида ўқиган (1878—86). 1887—92 й. ларда Истанбул, София, Афина, Рим, Кобул ва Жидда ш. ларида бўлган. Ҳиндистоннинг Бомбай ва Калькутта ш. ларида яшаган (1892—96). Сафардан қайтгач, Тўрақўрғонда янги усул мактабини очган (1907), ўз қишлоғида «Матбааи Исҳоқия» номли литография ташкил қилган (1908). И. янги мактаблар очиш, ўқитувчилар тайёрлаш, аёлларни илм-маърифатли қилиш ишларида фаол қатнашган. Ўз шеърлари («Тарихи чопхона», «Маданият ҳақида маснавий», «Газета хусусида», «Қалам») да маҳаллий ва чор амалдорлари кирди-

корларини фош этган («Илми Ибрат», шеърый тўплам, 1909). И. араб, форс, хинд, турк, ўзбек ва рус сўзларидан таркиб топган «Луғат ситта ас-сина» («Олти тилли луғат», Т., 1901) тузган, бу асар ўша давр учун катта аҳамиятга эга бўлган. И. нинг ёзувлар тарихига оид «Жомеъ улхутут» («Хатлар мажмуи», 1912) асарида лотин, юнон, хитой, кинд, араб, Кирилл ёзувининг келиб чиқиши, ривожланиш тарихи ҳақида маълумот берилган, илмий-тарихий асарлари («Тарихи Фарғона», 1916; «Тарихи маданият», 1925; «Мезон уз-замон», 1926) эса Қўқон хонлигининг вужудга келишидан то 20-а. 30-й. ларигача бўлган даврни ўз ичига олган. И. «Туркистон вилояти газети», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» газ. ларига ёзган мақолаларида фан, маърифат ва маданиятни тарғиб этган. 1937 й.да катагон қурбони бўлган. Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги 14-ўрта мактаб ва Тошкентдаги бир кўчага И. номи берилган.

ИБРОҲИМ — Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири, ўзидан кейин ўтган барча пайғамбарларнинг бобокалони, араблар ва яҳудийларнинг умумий аждоди. Аллоҳнинг чин дўсти (халилуллоҳ,), имом, сиддиқ ва ханиф деб таърифланади. Яҳудий-христиан диний адабиётларида Авраам номи б-н маълум. Бобилда таваллуд топган. Аввалига юлдуз, ой, куёшга сиғинмоқчи бўлган, кейин ёлғиз Аллоҳга ибодат қила бошлаган. Отаси Озор ва қавмларни ҳам ана шунга даъват қилган. Улар б-н баҳслашган, аммо ишонтиролмагач, отаси ва қавмлари сиғиниб юрган ҳамма бутларни синдириб ташлаган. Шу сабабли уни ёндириб юбормоқчи бўладилар. Аммо у Аллоҳ иродаси б-н оловдан соғ-саломат чикқанлиги Қуръ-онда баён қилинган.

Қуръонда ёзилишича, Аллоҳ И. га қариганда икки фарзанд берган. Булар Исмоил ва Исҳрқ (ас) лардир. Исмоил (ас) Муҳаммад (сав)нинг катта бобоси, Исҳрқ эса, Исо (ас) ва ундан аввал ўтган

пайғамбарларнинг катта бобосидир. Маккаи мукаррамада Байтуллох (Аллохнинг уйи) нинг бунёд бўлиши, ислом арконларининг 5 фарзи — ҳаж қилиш И.га бориб тақалади. Каъбадаги «И. жойи» («И. мақоми») мусулмонлар зиёратгоқидир. Диний адабиёт ягона худога эътиқод қилиш, қурбонлик учун одам ўрнига жонивор сўйиш, хатна қилишни И. (ас) номи б-н боғлайди.

Манбаларда И.нинг 175 й. умр қурганлиги, ўғиллари уни Мадинатул Халил (Хеврон, Фаластин) га дафн этганлиги ёзилган. Бу қабр зиёратгоҳ ҳисобланади.

ИБРОҲИМ I Дарбандий (? — 1417) — дарбандия сулоласи асосчиси, Ширвон шоҳи (1382—1417). И I ривоятларга кўра, Ануширвон наслдан бўлиб, давлатни адолат ва тadbиркорлик б-н идора қилган. Амир Темур б-н Тўхшамининг манфаатлари Озарбайжонда тўкнаш келганда (1385—86) у Ширвонни мустаҳкамлаш ва унга Озарбайжоннинг бўлак ерларини бирлаштириш сиёсатини усталик б-н амалга оширган. Чунончи, И. I Амир Темурдек жаҳонгирга қаршилиқ кўрсатмоқ ақлдан эмаслигини идрок этиб, дарҳол унинг номига хутба ўқитган, танга зарб қилдирган. Сўнг, катта ҳадялар б-н йўлига пешвоз чиқиб, унга итоаткорлик билдирган ва бу б-н у ўз жони, тахти ҳамда мамлакатини омон сақлаб қолган. Амир Темур ва-фот этгач (1405), И. I теурийлар ўртасида бошланган тахт учун курашдан фойдаланиб, Озарбайжон мулкдорлари ёрдамида Ширвон мустақиллигини тиклаган, Гуржистон б-н иттифоқликда Табризни эгаллаган (1406). Пекин у иттифоқчилари — Кахетия подшоҳи ва Шеки ҳокими б-н биргаликда қора кўюниларга қарши жанг қилиб енгилгач (1410), Ширвон яна ўз мустақиллигини йўқотган.

ИБРОҲИМ ДАВРОН (тахаллуси; асл исмишарифи Мирзаъзам Иброҳим ўғли) (1874-Кўкон-1922.5.4) — ўзбек шоири, маърифатпарвар, драматург, публицист. И. Д., асосан, шеър ва пьесалар, мақолалар ёзган. «Ашъори нис-

вон», «Туркча фиғонлар» (1912), «Олтин сўзлар» (1912), «Таълим жуғрофияси» (1913), «Маданий жумбоқлар» (1914) шеър ва топишмоқ тўпламлари; «Оғир ҳоллар», «Ватан ишқи», «Тенгсиз уйланиш» (1916) ва б. пьесаларида ватан тақдири учун қайгурган, аёлларнинг аҳволи, чор Россияси зулми остидаги оғир ҳаётни тасвирлаган, халқни билим олишга чақирган. Ибн Сино асарлари таъсирида тибга оид луғат тузган (нашр этилмаган). Кўконда биринчи бўлиб суратхона (1901), «Мадоро» («Қувват») номли кутубхона очган (1912). Ҳамза б-н ҳамкорликда «Кенгаш», «Хуррият» жур. ларини чиқарган, жур. да рассомлик қилган, ёшлар тарбиясига оид мақолалар ёзган. 1918 й. дан бошлаб мактаблар очиш ишларида фаол иштирок этган. И. Д. асарлари «Садои Туркистон», «Туркистон вилоятининг газети»да босилган.

Ад.: Шарипов Ж., Ўзбекистон таржима тарихидан, Т., 1965; Жалолов Т., Усмонов Ж., Захматли умрнинг зарҳал саҳифалари, Т., 1983.

ИБРОҲИМ ибн МАСЪУД (? -1099) — Ғазнавийлар давлати хукмдори (1059-99). Масъуд I (1030-41) нинг ўғли, Махмуд Ғазнавийнинг набираси. Акаси Фаррухзод (1053—59) вафот этгач, тахтга ўтирган. Фаррухзод хукмронлиги даврида салжукийлар б-н бошланган урушни тўхтатиб, ўзаро сулҳ тузишга (1059) ва хатто Маликшоҳ (1072— 92) нинг кизини ўғли Масъуд (1099—1114) га олиб бериб, улар б-н куда-анда бўлишга муваффақ бўлган. Сўнг, Ҳиндистонга қўшин тортиб, бобоси Махмуд Ғазнавий у ерда забт эта олмаган бир қанча қалъа ва вилоятларни фатҳ қилган, аҳолисини Исломга киритган. И. ибн М. ғоятда тақводор, адолатли, халқпарвар, илмпарвар хукмдор бўлган.

ИБРОҲИМ ибн НАСР, Бўритегин, Тамғачхон Иброҳим (? — тахм. 1070) — Мовароуннахрдаги Ғарбий Қорахонийлар ҳоконлиги асосчиси (1040—70). Қорахонийларпан. Отаси — Наср ибн Али. Илоқ ҳокими (1017—

21). Бу ерда Бўритегин, амир ва малик унвонлари б-н тангалар зарб эттирган. Қорахоний бекларидан Алитегин туркманлар ёрдамида Мовароунахрни босиб олган пайтда (1025) И. ибн Н. унинг фарзандлари кўлига асир тушган. 1037 й. асирликдан қочиб Хўжандни эгаллаган. Бироқ, акаси, Фарғона хукмдори Муҳаммад б-н чиқиша олмай, жан. га йўл олган ва Чағониённи босиб олган. Бу ерда куч тўплаб Мовароуннахрнинг марказий ҳудудлариға бостириб кирган ва Кеш, Самарқандни эгаллаган (1040). И. Ибн Н. ўзини Тамғачхон деб эълон қилган ва мустақил давлат бирлашмаси — Ғарбий Қорахонийлар хоқонлигига асос солган. И. ибн Н. 1041—42 й. ларда Бухорони эгаллаган. 1043 й. Чағониённи ғазнавийлар, сўнгра бир оз вақтдан кейин салжукийлар босиб олган. И. ибн Н. салжукийлар б-н Термиз ва Балхга эгалик қилиш учун курашган. 11 -а. ўрталарида Шаркий хоқонликни қамраб олган ўзаро жанжаллар, низолардан фойдаланиб И. ибн Н. Фарғона, Шош, Исфижоб, Тароз ва ҳатто Қорахонийларнинг Чу воҳасида жойлашган асосий пойтахти Боласоғунни ҳам эгаллаб олган. Бироқ, шунга қарамасдан, у Самарқандни ўз пойтахтиликчи қолдирган. Умрининг охирида фалаж бўлиб қолган Иброҳим ҳокимиятни ўғли Шамсулмулкка топширган. Тамғачхон Иброҳим ўқимишли, ақли ва тадбиркор хоқон бўлган. Ўз сиёсатида уламоларга таяниб иш юритган. У Самарқандда тартиб-осойишталик ўрнатиш ва унинг хавфсизлигини таъминлаш тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилган, ўғрилиқ ва талончилик учун қаттиқ жазолаган. Курилиш ишлариға қатта эътибор берган. Мас, 1066 й. унинг буйруғи б-н Қусам ибн Аббос макбарасига яқин жойда Мадраса қурилган, шунингдек, Самарқандда қаср ҳам қурдирганлиги маълум.

Ад.: Кочнев Б. Д., Ибрахим ибн Наср — создатель Западного Караханидского каганата. Древние цивилизации Евразии. История и культура, М., 1998; Самарқанд

тарихи, 1-ж., Т., 1971.

Фахриддин Ҳасанов.

ИБРОҲИМ ЛҶДИЙ (7-1526) -лўдийлар сулоласининг учинчи ва сўнги вакили, Дехли султони (1517—26). 1517 й. отаси Сикандар (1488—1517) вафотидан сўнг тахтга ўтирган. И. Л. ўз хукмронлиги даврида ички низоларга барҳам бериб, марказий ҳркимиятни мустаҳкамлаган, кўшни Гвалиор рожаси Викрамажит ва Мевар рожаси Рано Санго устидан ғалаба қозонган. Аммо, 1526 й. Бобур б-н бўлган Панипат жангида енгилиб, халок бўлган.

И. Л. даврида мамлакатда илмфан ва маданият бирмунча тараққий этган. Ўша вақтларда бунёд этилган бир қанча меъморий ёдгорликлар ҳозиргача сақланиб қолган.

ИБРОҲИМ МИРЗО, Иброҳим Султон Абулфатҳ (1 394— 1435.4.5) — Балх ва Тохаристон (1409— 15) ҳамда Эрондаги Форс ўлкасининг ҳокими (1415—35), шоир, адиб, Ҳирот хаттотлик мактабининг йирик вакили. Темурийлардан, Шоҳрухнинг иккинчи ўғли. Онаси — Тўти бегим. Амир Темурнинг хотини Туман оғо бегим тарбиясига топширилган. И. М. илмфанга, санъатга ҳомийлик қилган, мамлакат ободончилигида бош-қош бўлган. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарини И. М. нинг топшириғи б-н ёзган. И. М. Шерозда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида бинолар қурдирган. И. М. олти хил хатда тенги йўқ хаттот бўлган. Шунинг учун айрим масжид ва мадрасалар пештоқиға ўз кўли б-н китобалар ҳам ёзган.

ИБРОҲИМ ОТА МАҚБАРАСИ - Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (15—17-а. лар). Ривоятларға кўра, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг отаси Иброҳим ота мозори (қабри) устиға қурилган деб тахмин қилинади. Макбара (тарҳи 6,7x9,34 м, бал. 4,5 м) бир хонали, олди пештоқли (бал. 5,65 м), гумбаз томли. Тарзлари безаксиз, ичқариси ганч сувқ қилинган. Полиға ғиштётқизилган. Эшик тепасидеги туйнукка панжара ишланган.

Мақбаранинг гарбида ер сатҳидан 1,5 м чуқурликда чиллаҳона ҳам бор. Мақбара кейинги асрларда бир неча марта таъмир қилинган.

ИБРОҲИМ ПОШО, Иброҳим бошо (1789, Кавала, ҳоз. Греция худудида —1848.10.11, Қоҳира) — Миср давлат ва ҳарбий арбоби. Отаси Муҳаммад Али ўтказган иқтисодий ислоҳларда ва Миср армиясини тузишда қатнашган. 1807—12 й. ларда дафтардор (молия бўлими бошлиғи); 1812—16 й. ларда Юкори Миср губернатори. Миср армиясининг қўмондони (1816—41). Миср армияси И. п. раҳбарлигида Арабистондаги ваҳхобийлар ҳаракатини (1816—18) бостирган. Суданни эгаллаган (1820—22). И. п. Грециядаги миллий озодлик ҳаракати (1821—29) ни бостиришда қатнашган. Мисртуркия урушида бир неча ғалабага эришган (1831—33). И. п. босиб олинган мамлакатлар (Фаластин, Сурия, Ливан) губернатори (1833—40). 1847 й. дан эса Миср ҳукмдори. 1848 й. июндан Усмонли турк ҳукумати уни Мисрнинг ворис пошоси қилиб тайинлади.

ИБРОҲИМ РАҲИМ (тахаллуси; тўлиқ исмшарифи Раҳимов Иброҳим Абдурахимович) (1916.15.10, Фарғона вилояти Қува тумани — 2001.22.11, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1976), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1966). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Республика радиосида сиёсий эшиттиришлар бўлими бош муҳаррири (1946—47), «Қизил Ўзбекистон» газ.да бўлим мудири (1950), муҳаррир (1950—61), Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси бошқаруви раиси (1957—63). «Ўзбекфильм» киностудияси директори (1962—66), Ўзбекистон Давлат Кинематография қў-митаси раисининг биринчи ўринбосари (1963-64). «Гулистон» (1966—69), «Муштум» (1971 — 84) жур. ларида бош муҳаррир.

Илк достони — «Баҳодир» (1939) чегарачилар ҳаётидан ёзилган. «Сен туғилган кун» (1967), «Мангулик қў-шиғи» (1970)

қиссаларида, «Фидойилар» (1972), «Генерал Равшанов» (1985) романларида 2-жаҳон уруши қаҳрамонларининг ҳаётини, ўзбек халқининг уруш йилларидаги меҳнат жасоратини акс эттирган. «Ихлос» (1958), «Тақдир» (1964), «Тинимсиз шаҳар» (1968), «Оқибат» (1992) каби романлари янги ерларни ўзлаштириш, ёшлар ўртасидаги дўстлик ва муҳаббат, Тошкент зилзиласида ўзбек халқининг сабрматонати ҳамда қаҳрамонлиқларига бағишлаган.

И. Рнинг мустақиллик йилларида ёзган қисса, ҳикоя ва очерклари «Қурбонингман» (1996), «Ҳаётни асранг, одамлар» (1997) китобларига жамланган. «Жоним фидо» ва «Чакмоқ» дра-малари (1974), «Зангори олов кишилари» (1961), «Қалбингда куёш» (1963), «Фарҳоднинг жасорати» (1969), «Аҳмад Фарғоний» (2000) киносценарийлари муаллифи. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983). «Дўстлик» (1996), «Эл-юрт ҳурмати» (1998) орденлари б-н мукофотланган.

ИБРОҲИМ ҚИЗИҚ Тешабоев (1899 -Андижон — 1985) — ўзбек халқ кизиқчиси. 9 ёшидан отаси — Теша кўғирчоқбоз ёнида, 10 ёшидан Комил симдор тўдасида кизиқчи. Кейинроқ рус кизиқчи-масҳарабозлари б-н «Шайтон», «Асалари», «Ўлик сотди» томошаларини кўрсатган. Ф. Юпатов (1923— 26), «Шарқ» (Наманган, 1926—28) дирклариди, Турғун дорбоз ва Ориф гармон Тошматов тўдаларида (1928— 42), Ўзбек давлат диркида (1942—47) кизиқчилик қилган. 1947 й. дан Андижондаги Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи қошидаги ансамблда шоғирди Ғ. Юнусов б-н томошалар кўрсатган, ашулачиларга муқаллид қилган. Аския жанри бўйича ўтказилган кўрикларда қатнашган. «Ошхона», «Бозордаги сартарош», «Дангасалар», «Тўй», «Бемаза ашулачи» каби кулгиҳикоялар яратган. Қад. кизиқчилик томошалари («Бола ўқитиш», «Юрак оғриғи» каби) ни тиклашда санъатшуносларга ёрдам берган.

Ад.: Қодиров М., Масхарабоз ва кизикчилар санъати, Т., 1971.

ИБРОҲИМБЕК, Иброҳимбек лақай, Мулла Муҳаммад Иброҳимбек Чакабой тўксабо ўғли (1889, Душанба атрофидаги Кўктош қишлоғи — 1932.31.8, Тошкент) — Шўро ҳукуматига қарши кураш ҳаракати раҳбарларидан бири. И. мақаллий мадрасада сабоқолган. 1919 й.да Ҳисор беги ҳузурда қилган хизматлари эвазига қоровулбеги, кейинчалик Бухоро амири томонидан девонбеги, тўпчибоши ва лашкарбоши лавозимларига қўтарилган. Собиқ амир Олимхон 1921 й. бошларида И. ни бутун қўшинларига қўмондон қилиб тайинлаган. Бухоро кўрбошиларининг курултойи (1921.17.09) да И. ка «Ислом лашкарбошиси» деган унвон берилган. У қисқа муддат ичида 10.000 нафардан ортиқ аскар тўплаб, Кўлоб, Балжувон, Қоратегин, Дарвоз, Ҳисор вилоятларини қизил қўшиндан тозалаган. 1922 й. Душанба ш. ни босқинчилардан озод этишда қатнашган. 1923 й. баҳорда И. қўл остида фақат Шарқий Бухорода 47 та кўрбоши дасталари ҳаракат қилар, ас-карларининг сони Ҳисорнинг ўзида 20000 киши эди. 1923 й. ёзида у Ҳисор водийси ва Панж дарёси атрофида қатор муваффақиятли қарбий ҳаракатларни ўтказди. 1925 й. янв. да И. Сурхон воҳасида, Шеробод — Бойсун атрофларида шўро кўшинларига қарши му-ваффақиятли кураш олиб борган.

Ўрта Осиё республикалари тузилгач, И. Тожикистон ва Ўзбекистоннинг, асосан, тоғлик вилоятларида курашни давом эттирган. 1926 й. 21 июнда кескин жанглардан сўнг Афғонистон ҳудудидаги ўтиб кетган. И. 1926 — 29 й. ларда Кобул яқинидаги Қалъаи Фотуда — собиқ амир Сайд Олимхоннинг қароргоҳида яшаган. И. бошчилигидаги муҳо-жирлар Афғонистондаги сиёсий курашга, қарбий можароларга қатнашишга мажбур бўлишган (1928—29). 1928 й. нинг охирида И. Кобулдан Шим. Афғонистонга келиб, ўз мавқеини мустаҳкамлади.

1929 й. 15 апр. — 31 майда совет қўшинлари Афғонистонга бостириб кирди. Совет қўшинлари 19 апр. Мозори Шарифни, 22 апр. да Тошкўрғон шаҳарларини босиб олишди.

1930 й. 24—25 майда кўрбошилар курултойи чақирилиб, бўлғуси жанг ҳаракатлари ва чегаранинг турли нукталаридан Тожикистон ССР ҳудудидаги ўтиш масалалари келишиб олинди. И. СССРга қарши ялпи ҳужум муддати қилиб 3 июль кунини белгилади. Бирок жосуслар орқали бу режадан во-қиф бўлган совет режими раҳбарлари зудлик б-н қарши зарба уюштирдилар. 1930 й. 20 июнда 2-март Афғонистонга бостириб киришди. Бир ҳафта давом этган жангларда И. нинг 839 жангчи-си, шунингдек, кўплаб тинч аҳоли вакиллари ўлдирилди. Кучлар тенг бўлмаган жангда И. мағлубиятга учраб, ўзининг яқин сафдоши Ўтанбек кўрбоши ва қарбий кучлари б-н Қора Ботир тоғларига чекинди.

1931 й. бошларига келганда И. ўз ҳаракатини фаоллаштириб, муҳожирларнинг тарқок кучларини яна бирлаштирди. И. 1500 кишилик сараланган қўшини ва 8 та кўрбошиси б-н 1931 й. 30 мартда Тожикистон Республикаси ҳудудида кирган. И. қўшини б-н шўро аскарлари ўртасида апр.—июнь ойларида шиддатли жанглар бўлган. 12 июнда Окбош тоғидаги сўнгги жангда И. яраланиб, мағлубиятга учраган. 1931 й. 23 июнда чекистлар томонидан қўлга олинди, Тошкентга олиб келинган. 1932 й. март ойида И. суд қилиниб, 31 авг. да қатл қилинган.

Ад.: Амир Сайид Олимхон, Бухоро халқининг ҳасрати тарихи, Т., 1991; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб, [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ўзбегим, Т., 1992; Ражабов К., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

ИБРОҲИМОВ Абдурашид (Габде-

рашит) (1857, Тобольск губерняси, Торо уезди — 1944, Япония) — татар маърифатпарвари, уламо. Қозондаги Қашқар маҳалла мадрасасида ўқиган. Истанбулда дунёвий илм олган (1877). Юртига қайтгач, мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш ғояларини тарғиб қилган. Горо ш. имом ва мударриси (1885—92), Оренбург мусулмонлари Диний бошқармаси қозиси (1892—95). Маржоний, Ризоуддин Фахриддин, Қаюм Носирий каби илғор татар маърифатпарварлари б-н ҳамкорлик қилган. Истанбулга бориб, «Чўлпон» («Тонг юлдузи») китобини ёзган (1895). И. Европа ва Осиё мамлакатларига бир неча бор саёҳат қилган. Бу саёҳатлар натижасида турк ва татар тилларида «Олами инсон» асари босилган (1910-13). 1921 й. муҳожирликка жўнаб кетган. 1933 й.дан Японияда яшаган. Токиодаги жоме масжиди имоми. Турли мамлакатлардаги мусулмон жамоалари ҳаётини ўрганган, ислом ғояларини тарғиб қилган.

ИБРОҲИМОВ Абдуқаҳҳор Абдусаматович (1939.16.8, Тошкент) — ёзувчи, драматург, публицист, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1990). Тошкент унти филология ф-тининг журналистика бўлимини тугатган (1962). «Ўзбекистон маданияти» газ. да адабий ходим ва будим мудири (1962—72), «Гулистон» жур. да масъул котиб (1972—75), «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ.да бўлим мудири (1978—84), Ўзбекистон Маданият вазирлигида репертуар-тахрир хайъати бош муҳаррири (1984—86), Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида консултант ва етакчи консултант (1990—93), Республика «Маънавият ва маърифат» марказида бош мутахассис (1994 й.дан). Адабий фаолияти 60-й. ларда бошланган. «Қоя остида» (1972), «Сўнги нур» (1977), «Осмон яқин, ер юмшоқ» (1982) ҳикоялар тўпламлари, «Уйку келмас кечалар» (1998) романи муаллифи. «Тил — тақдир демак» (1990), «Ваган туйғуси» (ҳамкорликда, 1996), «Бизким, ўзбеклар» (1999) каби бадиий ва сиёсий

публицистик асарларида тил, кўҳна миллий давлатчилигимиз тарихи акс эттирилган. «Би-ринчи бўса» лирик драмаси «Ёш гвардия» (хоз. Аброр Ҳидояттов номи) театрида сахналаштирилган (1971). Бундан ташқари, «Арра» (1971), «Майли, майли» (1972), «Зўлдил» (1973), «Мени айтди деманг» (1973), «Тани-сангиз керак» (1974), «Сочки» (1976), «Товушсиз карсақлар» (1980), «Ўзбекча никоҳ» (1993), «Шайтоннинг йўли» (1994) ва б. пьесалари Ўзбекистонда ва б. давлатларнинг театрларида сахналаштирилган. «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

ИБРОҲИМОВ Айсар (1910.5.5, Асака — 1989.29.6, Андижон) — Ўзбекистон халқартисти (1970). Ижодий фаолиятини Асака ҳаваскорлар театрида бошлаган (1929). 1931-33 й. лар Ҳамза театри қошидаги кўчма Ишчи-ёшлар театри, Фарғона театри, Чуст к-з-совхоз театрида, 1933 й. дан Андижон театрида актёр. Ифода воситалари (овоз, мимика, пластика) дан моҳирона фойдаланиш, образ яратишда қаҳрамонларнинг ички дунёсини чуқур очишга интилиш И. ижодига хос. Энг яхши роллари: Миллер («Макр ва муҳаббат»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Даврон ота («Даврон ота»), Мажнун («Лайли ва Мажнун»), Мавлон («Шоҳи сўзана»), Аброр («Парвона»), Трибуле («Қиролнинг дил хуши»), Лорд Мэр («Ричард III»), Шушу домла («Инсон азиз») ва б.

Айсар Иброҳимов Мажнун ролида («Лайли ва Мажнун»).

ИБРОҲИМОВ Аҳмад Почтаевич (1928.12.12, Туркистон) — биокимёгаргенетик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), биол. фанлари д-ри (1966), проф. (1969). Тошкент фармацевтика ин-тини тугатган (1950). Самарканд қишлоқ. хўжалиги ин-ти органик ва биол. кимё кафедрасида доцент, кафедра мудири (1954—57). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси интида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1967—71), айна

вақтда нуклеин кислоталар лаб. мудири (1967 — 76), 1996 й.дан Ўзбекистон ФА Усимликлар экспериментал биологияси ин-ти (1997 й. дан Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси ин-ти) да ғўза молекуляр генетикаси лаб. мудири. Илмий ишлари ғўза турлари ва навларида оксил ва нуклеин кислоталар биосинтезининг молекуляргенетик хусусиятлари, ғўзанинг вертициллёз вилтга чидамлигини оширишнинг назарий масалаларига бағишланган.

Ас: Молекулярногенетические особенности устойчивости хлопчатника к вилту. Т., 1978; Биосинтез белков и нуклеиновых кислот хлопчатника в онтогенезе, Т., 1986.

ИБРОҲИМОВ Леким Ҳақимович (1945.21.12, Олмаота вилояти) — Ўзбекистон халқ рассоми (2001), Ўзбекистон БА акад. (1999). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1977). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртида дарс берган (1977—87). И. ижодида Шарқ мавзуи асосий ўрин тутади, халқ эртак ва достонлари, ўзбек ва уйғур мумтоз шеърляти асосида яратган асарлари ўзининг лирик оҳанги, мазмуни б-н эътиборни тортади: «Амир Темур», «Алишер Навоий», «Бобур» ва б. порт-ретлари, «Ўзбек халқ эртаклари», «Сўқоқ қизлари» туркум асарлари ва б. Рассомнинг ижодий фалсафаси Ўрта Осиё, қад. Шарқ маданияти б-н узвий боғлиқ («Кўк бўрини эмаётган болакай», 1989; «Қиз. Хонатлас», 1990; «Ипак йўли», 1997; «Шарқ ғўзали», 1998 ва б.). И. нинг хорижий мамлакатларда шахсий кўرғазмалари уюштирилган, халқаро ва республика кўрғазмаларида асарлари б-н иштирок этади. Ўзбекистон БА Олтин медали б-н тақдирланган (1998).

ИБРОҲИМОВ Мирза Аждар ўғли [1911.15(28).10, Сароб вилояти] — Озарбайжон халқ ёзувчиси (1961), жамоат арбоби. Озарбайжон ФА акад. (1945). «Ҳаёт» драмасида (1935) Озарбайжон кишлоқларидаги ўзгаришлар тасвирланган бўлса, «Мадрид» драмаси (1938)

испан халқининг фашизмга қарши курашига бағишланган. «Муҳаб-бат» (1942), «Қишлоқ кизи» (1962), «Яхши одам» (1965) драмалари замонавий мавзуда. «Шундай кун келади» романи (1948) да Эрон халқининг истибодга қарши кураши ўз ифодасини топган. «Буюк таянч» (1957), «Парвона» (1969—70), «Янги давр» (1970) романлари, қисса ва адабийтанқидий мақолалар муаллифи. Ўзбекистон ҳақида очерк («Зангори осмон») ва ма-қолалар ёзган. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Шундай кун келади, Т., 1956; Буюк таянч, Т., 1964; Бўрон куши, Т., 1971; Парвона, Т., 1979.

ИБРОҲИМОВ Неъмат (1925, Тошкент) — ёғоч ўймаkori, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Отаси уста Иброҳимжон Зокировдан хунар ўрганган. И. ижодида анъанавий нақш санъати (ислимий нақшлар) ни кенг қўллаб, уни янги оҳанглар б-н бойитган, маҳо-батли ўймакорлик санъатини ривожлантирди. Жуфтлама эшиклар, деворий намоёнлар ва б. яратган, уларнинг безак мужассамотида йирик йўллар хосил қилувчи оҳанглар каторида майда нафис нақш тасвирларини ҳам қўллаган, 2—3 қаватли та-бақа пардоз усулидан кенг фойдаланган. 1950 й. дан И. яратган ишлари (китоб жавони, стол ва б. буюмлар) б-н кўрғазмаларда қатнашади. 1966 й. Тошкент зилзиласидан кейин шаҳарни қайта қуриш ишларида фаол иштирок этди. Вазирлар Маҳкамаси биноси кинолекция залига 10 та намоён (1967), «Россия» меҳмонхонаси учун намоён, Навоий номидаги адабиёт музейи учун икки эшик (1968; Ҳамза мукофоти, 1968) ҳамда намоёнлар (1974, 1978), хоз. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи биносининг ички безаклари (1970), «Ўзбекистан» меҳмонхонаси учун эшиклар (1980), Ўқувчилар ва болалар саройи учун эшик ва панжара (1982), «Ширин» қаҳвахонаси учун эшик (1984) ва б. яратди. Ишларидан намуналар республика музейларида сақланади.

ИБРОҲИМОВ Неъматулла (1945.8.8, Марғилон) — шарқшунос, манбашунос олим, жамоат арбоби. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990). Филол. фанлари д-ри (1984), проф. (1985). Тошкент ун-тининг шарқ, ф-тини тугатган (1970). Шу ун-тининг араб, филол. кафедрасида ўқитувчи, доцент, проф. (1970—85), кафедра мудири (1986 й.дан), шарқ ф-ти декани (1989-91), Тошкент шарқшунослик ин-ти ректори (1991 й.дан). И. араб манбалари бўйича Ўрта Осиё тарихини ўрганиш, араб халқ романлари жанр ва услубий қурилиши бўйича и. т. лар олиб борди. И. нинг асарлари Шарқ ва Ғарб тилларидаги нодир манбаларнинг чуқур таҳлилига асосланган. И. манбашуносликда янги йўналишлардан бири — Шарқ бадиий тафаккури ва элитар маданиятларнинг узвий ягоналиги ҳақидаги концепция асосларини яратди.

И. Ўзбекистон хорижий мамлакатлар б-н маданий-маърифий алоқалар жамияти кенгаши раиси (2001 й.дан), «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир ҳайъати аъзоси (1997 й.дан). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Ўзбекистондан четга олиб кетилган ва халқ бойлиги бўлган архив ҳужжатларини қайтариб олиб келиш бўйича махсус комиссия раиси (2001). Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати (1995 й.дан).

Ас: Арабский народный роман, М., 1984; Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, Т., 1993; Ўрта аср араб халқ адабиёти, Т., 1994; Позднесредневековый арабский книжный эпос, Т., 1994.

ИБРОҲИМОВ Собиржон (1905.21.12, Андижон — 1974.22.12, Тошкент) — тилшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972), филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1965). Самарқанддаги Ўзбекистон Пед. академи-ясида ўқиган (1928—29), «Қизил Ўзбекистон» газ.нинг махсус муҳбири (1929), Ўзбекистон давлат нашриётида адабий муҳаррир (1929—33), Маданий

қурилиш илмий текшириш интида илмий ходим (1933), Янги алифбо ва терминология қўмитасида бўлим мудири (1934—37), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида илмий ходим, бўлим мудири (1937—74). Илмий тадқиқотлари ўзбек тилининг фамматика, диалектология, лексикология, имло, орфоэпия каби соҳаларига оид («Фарғона шеваларининг касбхунар лексикаси», 1—3-китоб, 1956—59; «Бош ҳарфларни ишлатиш қоидалари», «Ўзбек имлосидаги баъзи қийин ҳолатлар», 1970; «Адабий талаффуз маданияти», 1972 ва б.). И. «Русча-ўзбекча луғат» (1954; 1950—55), «Навоний асарлари луғати» (1972), «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1981) ва б. тузишда қатнашган.

Ас: Ўзбек тилининг Андижон шева-си, Т., 1967; Нукта маданияти ва адабий талаффуз ҳақида, Т., 1972; Тилга эътибор — элга эътибор, Т., 1972.

ИБРОҲИМОВ Шукур (1927. 5.3, Тошкент) — селекционергенетик олим, кишлоқ хўжалик фанлари д-ри (1974), проф. (1976), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган агроном (1972). Тошкент кишлоқ хўжалик ин-тини тугатган (1948). 1948-84 й. ларда Ўзбекистон ФА Ўсимликлар генетикаси ва физиология-яси, Ғўза селекцияси ва уруғчилиги, Пахтачилик и. т. ин-тида илмий ходим, лаб. мудири (1965 й.дан), к. х. бошқаруви идораларида раҳбарлик ла-возимларида ишлади. ВАСХНИЛ Ўрта Осиё бўлими раиси ўринбосари (1984—90), «Пахта» ИИБ бош директори (1990—92), Ўзбекистон Пахтачилик и. т. ин-ти директори (1992—95). 1995 й.дан Ғўза селекцияси ва уруғчилиги и. т. интида илмий маслаҳатчи ва ғўза мута-генези лаб. мудири. Илмий ишлари ғўза селекцияси, генетикаси, биология-яси, уруғчилиги, агротехникаси ва б. масалаларга бағишланган. И. ғўзанинг серҳосил ва р-нлаштирилган С—6029, С-6030, С-6037, С-6040, Термиз 14, Термиз 16, Қизил Равот, С—2602, Уйчи 2 ва Андижон 60 навларининг ҳаммуаллифи. Беру-

ний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1987).

Ас: Острое облучение растений, мутагенез и селекция хлопчатника, Т., 1976; Отдалённая гибридизация хлопчатника, излучение и рекомбиногенез, Т., 1985.

ИБРОҲИМОВ Галимжон Гирфанович — [1887.28.2.(12.3), Бошқирдистоннинг хоз. Аургазин тумани — 1938.21.1.] — татар ёзувчиси, олим, жамоат арбоби. Замонавӣ татар адабиёти асосчиларидан. Оренбург (1898—1905) ва Уфа (1906—09) мадрасаларида ўқиган. «Бизнинг йўл», «Маориф» жур.ларида муҳаррир. И. нинг дастлабки реалистик ҳикоя ва кссалари («Закий талабанинг мадрасадан ҳайдалиши», 1907; «Татар аёли тақдири», 1910; «Табиат болалари», 1914 ва б.) да татар ёшларининг ҳаёти ва кураши акс этган. Унинг «Ёш юраклар» асари (1912) — татар адабиётидаги биринчи психологик роман. «Бизнинг кунлар» (1920) китоби 1905—07 й. даги инқилобий воқеаларга бағишланган. «Теран томирлар» (1926—28) романида фуқаролар уруши даври акс этган. И. татар тилшунослиги ва тарихига оид илмий асарлар, дарсликлар муаллифи («Татар грамматикаси», 1911; «Адабиёт назарияси», 1916; «Она тилини ўқитиш методикаси», 1918 ва б.).

Ас.: Теран томирлар, Т., 1961; Қозоққизи, Т., 1964.

ИБРОҲИМОВ Ҳожимурод Исроилович (1935.9.4, Тошкент) — кинореж. Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1983). «Ўзбектелефильм» ташкилотчиларидан. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1957). Ўзбекистон телевидениесига реж. ёрдамчиси, реж. (1957—64), бош реж. (1974—79). 1979 й. дан Ўзбекистон илмий-оммабоп ва хужжатли фильмлар киностудиясида реж. Энг яхши фильмлари: «Жамила», «Ёдгор», «Нур кидириб» (ҳам спектакль, ҳам фильм реж.), «Туғилиш» (3 қисмли телепостановка) ва б. Шунингдек, «Ойбек», «Чўл, қўлингни бер!», «Тошкент, 26 апрель 1966 йил», «Куй-

ла, Санобар», «Ягона оилада», «Инсон учун», «Давр менинг тақдиримда» (Д. Салимов б-н ҳамкорликда), «Менинг Ўзбекистоним» каби хужжатли фильмлар яратган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1976).

ИБРОҲИМОВА Рихсихон Исмоиловна (1937.29.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1979). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1959). 1956 й. дан Ҳамза театри (ҳоз. Ўзбекистон миллий акад. драма театри) да. И. лирик-драматик актриса бўлиб, яратган образлари кучли драматизми, ҳиссиётларнинг чуқурлиги, мукамал нутқ ва пластик ифодавийлиги б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Феруза, Гавҳаршодбегим («Мирзо Улуғбек»), Гули («Алишер Навоий»), Офелия, Карделия, Эмилия («Ҳамлет», «Кирол Лир», «Отелло»), Озода, Гулӯз («Имон», «Қотил»), Ҳэмнолини («Ганг дарёсининг кизи»), Назми («Қуёв»), Ёркиной («Момо хотин»), Бибисалима («Машраб»), Ҳури ая («Боши қотган ошиқлар») ва б. Шунингдек, бир қатор видеофильмларда — Фазилат («Диёнат»), она («Дунёнинг ишлари», «Алишер Навоий»); кинода — Ойхон («Интеграл»), Тошбону («Шумбола»), Рихси ая («Сени излаб»), Хосият («Фариш-талар олов ичида»), Бўстон («Келинлар кўзғолони»), кампир («Юзсиз»), Қурбонбиби («Кеча ва кундуз») каби образлари яратган. «Меҳнат шухрати» ор-дени б-н мукофотланган (1997).

ИБРОҲИМОВА Ҳафиза (1927 - Фарғона—1967) — Ўзбекистон халқ артисти (1967). 15 ёшида Фарғонадаги «Кооператив» артелида ишлаб, шу ердаги хаваскорлар тўғарагига қатнашган. 1946 й. дан Фарғона вилояти мусикали драма ва комедия театрида актриса. Энг яхши роллари: Обида («Муқимий»), Санам («Азиз ва Санам»), Зулхумор («Равшан ва Зулхумор»), Қумри («Қум-рининг муроди»), Гулсара («Гулсара»), Зухра («Тоҳир ва Зухра») ва б. Қаҳрамоннинг лирик, психологик кечинмаларини очиб

беришда ҳаётӣй ва ишонарли талқин, маҳорат ва табиийлик И. ижодига хос.

ИБСЕН (Ibsen) Генрик (1828.20.3, Шиен — 1906.23.5, Кристиания) — норвег драматурги. Бергендаги биринчи миллий норвег театрига (1852—57), Кристианиядаги норвег театрига (1857—62) раҳбарлик қилган. Илк шеърлари ва «Катлина» (1850) драмаси Европадаги 1848 й. инқилоби таъсирида яратилган. Рим, Дрезден, Мюнхенда яшаган (1864—91). «Эстротлик Ингер хоним» (1855), «Гельгеландаги урушлар» (1858), «Тахт учун кураш» (1863) тарихий драмаларида Европа романтизмнинг таъсири сезилади. «Бранд» (1866) ва «Пер Гюнт» (1867) фалсафий-рамзий поэтик драмаларида норвег киборлари ҳаёти тасвир этилган. И.нинг «Жамият пешволари» (1877), «Уя» (1879), «Шарпалар» (1881), «Халқ душмани» (1882) пьесалари машҳур. «Ёввойи ўрдак» (1884), «Росмерсхольм» (1886), «Денгиздан келаётган аёл» (1888), «Гедда Габлер» (1890) каби драмаларида сўнги даврга хос рамзий унсурлар акс этган. «Курувчи Сольнес» (1892), «Кичкина Эй-ольф» (1894) ва б. асарлари Европа реалистик драматургиясининг ютуқларидан ҳисобланади. И. жаҳон драматургияси ва театрига катта таъсир ўтказди. «Шарпалар» пьесасидан парчалар ўзбек тилига таржима қилинган (1974).

ИБТИДОЙ ЖАМИЯТ - ибтидоий одамларнинг пайдо бўлишидан то давлат юзага келгунига қадар бўлган давр. Жамоа бўлиб меҳнат қилиш ва жамоа бўлиб истеъмол қилиш И. ж. нинг ўзига хос хусусиятидир. Энг оддий меҳнат куролларига эга бўлган ибтидоий одам якка-якка ҳолда табиат кучларига ва ҳайвонларга қарши кураша олмас эди. Шунинг учун ибтидоий одамлар жамоа равишда меҳнат қилиб, ўз меҳнатларининг маҳсулини тенг тақсимлар эдилар. И. ж. ибораси жуда буюк каш-фиёт ҳисобланиб, у биринчи навбатда эта. олим Л. Г. Морган номи б-н боғлиқ. Л. Г. Морган ўзининг «Қадимги

жамият» (1877) асарида жуда бой этн. материалларга асосланган ҳолда илмий оламда биринчи бўлиб, кишилиқ тарихининг дастлабки синфий жамиятга қадар бўлган даврини икки босқичга бўлган: 1-босқични «ибтидоий туда», 2-босқични эса «ибтидоий уруғчилик жамоаси» деб атади. Ибтидоий туда бо-скичи ўз мазмун ва моҳияти б-н илк ажодларимизнинг «ҳайвонот» олаmidан ажралиб инсоният оламига ўтиш даври б-н характерланади. Л. Г. Морган бу босқични И. ж. га киритмаган. Аслида И. ж. уруғчилик жамоасини вужудга келиши б-н бошланади. Л. Г. Морган фикрига Ф. Энгельс ва В. И. Ленинпар қўшилсада, аммо улар уруғчилик жамоаси даврини «ибтидоий коммуна», «қадимги коммунизм» иборалари б-н алмаштириб катта назарий хатога йўл қўядилар. И. В. Смашиннинг «Диалектик ва тарихий материализм ҳақида» асари пайдо бўлгач, масала янада чалқашиб кетди. У И. ж. тушунчасига кишилиқ тарихини ибтидоий туда босқичини ҳам қўшиб юборди. Сталинча концепция кейинчалик собиқ совет тарихшунослигида асосий йўл-йўриқ бўлиб қолди. Аслида, тарихан биринчи ижтимоий-иктисодий формация — ибтидоий уруғчилик жамоаси эди. У уруғ жамоаларининг пайдо булишидан то биринчи синфий жамиятнинг шаклланишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Ибтидоий туда даврида эса и. ч. нинг ўзи бўлмаган. Бу давр одамзоднинг узок, давом этган тадрижий шаклланиш бо-скичи бўлиб, у ҳақиқатан И. ж. га ўтиш даври ҳисобланади. Л. Г. Морган ўз вақтида И. ж. ни 2 босқичга бўлган: би-ринчиси «ибтидоий уруғчилик жамоаси», иккинчиси эса «ҳарбий демократия босқичи» деб атайди. 20-а. давомида этн. ва археология соҳаларида фан оламида қўлга киритилган ютуқлар ҳарбий демократия даврини синфсиз жамиятдан биринчи синфий жамиятга ўтиш босқичи сифатида қарашни, шунингдек, «ибтидоий уруғчилик жамоаси» даврини икки фазага бўлишлиқни такозо этади. Ибтидоий уруғ жамоасининг хар икка-

ла фазаси давомида инсон ҳаётида жуда катта сифат ўзгаришлари юз берди. Бу даврда дастлабки жамоа бўлиб яшаш куртаги пайдо бўлди. Бу куртак уруғ жамоасининг таркиб топишига асос солган оналар атрофида юз берди. Шунинг учун ҳам уруғчилик жамоасининг бу илк фазаси — она уруғи — матриархат деб аталди. Уруғчиликнинг биринчи тадрижий ривожланиш фазасида и. ч. муносабатлари тўлалигича уруғ манфаатига мос тушадди, жамоада ижтимоий и. ч. ҳукмрон. Энди ибтидоий уруғчилик жамоасининг иккинчи фазасида и. ч. муносабатлари аста-секин уруғ манфаати до-ирасидан чиқа бошлайди. Бундай ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар ибтидоий жамоа ҳўжалигида деҳқончилик ва чорвачиликнинг келиб чиқиши ривожланиши б-н, жамоада оргикча махсулотнинг пайдо бўлиши ва бозор муносабатларининг таркиб топиши б-н боғлиқ эди. Бу жараёнлар, албатта, и. ч. да эркаклар меҳнатига талабнинг ор-тиши ва уруғлараро гурухли никоҳнинг бузилиши ва уруғ жамоасидан ташқарида патриархал жуфт оиланинг қарор топиши б-н боғлиқ эди. Ибтидоий уруғчилик жамоаси замонида рўй берган бу ўзгаришлар матриархал уруғ жамоасининг патриархал уруғ жамоасига ўз ўрнини бўшатиб беришига олиб келди. Ота уруғи (патриархат) шаклланди. Жамоада эркаклар ролининг кучайиши табиий равишда патриархал жуфт оилани келтириб чиқарди. Патриархал уруғ жамоасидаги жуфт оила никоҳи ва унинг таркибида моногам никоҳ тизимининг қарор топишига олиб келди. Илк уруғчилик жамоаси даврида одамзод биринчи бор амалий санъатни кашф этди, яъни санъат дастлаб аёл хайкаллари яшадан, биринчи навбатда, ҳомиладор аёл тасвирини ишлашдан бошланди. Бу даврнинг бошқа бир буюк ўзгариши одамзоднинг биологик жисмоний тузилишида рўй берди, яъни европеоид, негроид ва монголоид ирқлар шаклланди ва, ниҳоят, энг қад. аждодларимиз табиий ғордан чиқиб, маълум минтақаларда ўзлари

учун кулба яшаш йулини кашф этдилар. Ибтидоий аждодларимиз ҳаётидаги бу инкилобий ўзгаришлар она уруғи — матриархатнинг дастлабки минг йилликлари давомида, яъни мил. ав. 40— 30минг йилликларда содир бўлди. Ибтидоий тузда даврида илк аждодларимиз ўртасида биологик алоқалар чекланмаган, тартибсиз ҳолда юз берган бўлса, ибтидоий уруғчилик жамоаси таркиб топиши б-н одамлар ўртасидаги биологик алоқалар маълум тартибга тушди, яъни биологик алоқалар энди икки уруғ жамоаси аъзолари ўртасида содир бўладиган бўлди. Бу никоҳ тартиби гурухли никоҳдеб юритилди. Кей-инроқ, она уруғи даврининг сўнгги фазасида ана шу гурухли никоҳ доирасида аёллар фарзандларининг оталаридан ўз уруги учун ишлаб беришни, ўз уруғи юмушларига ёрдам беришни талаб қила бошлайдилар. Бу талаблар, албатта, иктисодий муаммолар б-н боғлиқ бўлиб, она уруғи жамоаси заминиде матриархал жуфт оилани расмийлашишига олиб келди. Оналар, энди, уз фарзандларига уз отасини таништира боради. Узок, давом этган бу никоҳтарти-би ва ахлоқ нормалари она уруғи доирасида эркаклар ролининг кучайишига олиб келди. Иктисодий ҳаёт ташвишлари энди эрлар қўлида жамланди. Эркаклар иктисодий ҳужалик жилавини уз қўлларига оладилар ва уларнинг фарзандлари олдидаги нуфузи ортиб боради. Ибтидоий уруғчилик жамоасининг иккинчи фазасида уруғ жамоалари ҳўжалигида қўшимча даромад пайдо бўлади, у эса, ўз навбатида, мол айирбошлашни келтириб чиқаради. Ана шу даврдан бошлаб уруғларнинг қабилаларга бирлашиши бошланади. Қабилалараро иктисодий алоқалар вужудга келади ва уларнинг оқибат натижаси сифатида кишилик тарихида ҳарбий демократия даври бошланди. Бу инкилобий ўзгаришлар оталар уруғи (патриархат) га хос бўлиб, улар ибтидоий уруғчилик жамоаси заминиде деҳқончилик ва чорвачиликнинг кашф этилиши б-н боғлиқ эди.

Археологик жиҳатдан илк ва урта

палеолит даврига мувофиқ келувчи ибтидоий тудаврида яшаган аждодларимизнинг одамсимон маймун подаларига хос хатти-харакатлари, уларни фан оламида энг олий типдаги одамсимон маймунлардан тарқалган, деган тасаввурни келтириб чиқарди. Аслида, ҳеч бир одамсимон маймунлардан (шимпанзе, гиббон, орангутан, горил-лалардан) одам тарқалмаган. Одамзотнинг энг илк аждодлари ўзларининг озик тишларидаги нақшлари ва бош миясининг маймун бош миясидан катталиги б-н фарқилувчи маймунсимон одам аждоди (Горанна дриопитеки) дан тарқалган. Бу типдаги одамзот аждодларининг колдиклари Жан. Африкада зинжантроп, Индонезиянинг Ява о. да питекантроп, Хитойда синантроп, Ўзбекистонда фергантроп, Германияда неандерталлар номлари остида топиб ўрганилди. Фан оламининг ҳуло-сасига кўра, улар то «аклли одам» («*homo sapiens*») ҳолатига келгунига қадар (мил. ав. 40—35 минг йилликка қадар) ўзининг тадрижий шаклланиш тараққиёт йўлини босиб ўтган. Улар энг оддий тош қуроллардан ва оловдан фойдаланишни ўргандилар. Маданиятнинг дастлабки қуртаклари вужудга келди, маъноли нутқ пайдо бўлди. Инсон аста-секин биологик жиҳатдан такомиллаша борди, энг ибтидоий (питекантроп, синантроп ва неандертал ва б.) типдан юксак тараққий этган ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган одам даражасига етди. Аввало меҳнат, сўнгра сўзлаш иккита энг муҳим сабаб бўлдики, бу сабаблар таъсири остида энг илк аждодларимизнинг мияси секин-аста аклли одам миясига айланди. Илк ва ўрта палеолитдан унинг сўнгги босқичига ўтиш даврида тош қуролларни ясада, овчиликда анча ютуқларга эришилди. Ибтидоий тўдадан сўнгги палеолитга ўтиш даврида ижтимоий муносабатлар ва одам қиёфаси анча ўзгарди ва тараққий этди. Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда И. ж. нинг ҳар бир даврига мансуб меҳнат қуроллари Фарғона водийсидаги Селунгур города ва б. жойлар-

да топилди. Археолог А. П. Окладников томонидан 1938—39 й. ларда текширилган Тешиктош три ёдгорликлари ҳам мазкур даврнинг мустье босқичига мансубдир.

Сўнгги палеолит даврида суяк ва шохдан ясалган буюмлар — игна, бигиз, қармоқ, камон ўқи, турли хил безаклар ва ҳ. к. кенг қўлланилган. Бу даврда парма ҳам пайдо бўлди. Ибтидоий туда ўрнини ижтимоий жамоанинг анча мукамаллашган шакли — она уруғи жамоаси (матриархат) олди. Бир уруғ ичида никоҳ қилиш ман этилди, натижада ибтидоий одамларнинг жамоа бўлиб уюшиши кучайди. Археологик жиҳатдан сўнгги палеолит, мезолит ва неолит даврига мувофиқ келувчи матриархат даврида уруғчилик жамоаси анча уюшқоқ ижтимоий-иқтисодий қуртак бўлиб, кишилар бир-галикда махсулот тайёрлар ва истеъмол қилар эди. Улар овчилик, балиқчилик б-н шуғулланганлар, кейинчалик эса мотиға б-н ер ҳайдаб, деҳқончилик қилиб ва уй ҳайвонларини боқиб, тирикчилик ўтказишган. Матриархатнинг ривожланган даврида меҳнат тақсмоти туфайли хўжаликда ва жамиятда аёллар муҳим роль ўйнай бошлади. Ибтидоий гуруҳ-гуруҳ оиладан алоҳида хўжаликка эга бўлмаган беқарор жуфт-жуфт оилага утилди. Матриархат даврида киши турар жой, кийим ва безаклар, қуролнинг мураккаб турлари (ўқ ей, елмилтиқ ва б.), терини қайта ишлаш, мато тўқиш, қулоччилик, тасвирий санъат ва дин вужудга кела бошлади. Бу даврнинг сўнгги босқичида эт-ник бирлик — қабила таркиб топди. Ўрта Осиёда шу даврга оид куп ёдгорликлар топилган (мас, Жойтун маданияти, Калтаминор маданияти).

Неолитнинг сўнгги босқичи ва жез даврининг бошларида она уруғчилик жамоасининг ишлаб чиқарувчи қучлари тараққиётида катта ўзгаришлар руи берди. Чорвачилик, омов б-н ер ҳайдаш, балиқ тутиш, металлни оддий усулда қайта ишлаш юзага келди. Натижада аёл-

ларнинг хужалик юритишдаги роли пассив, эркакларнинг роли ошди. Кишилар табиат кучларига қарши курашиш учун турли куруллардан фойдаландилар. Эркаклар ўзлари топган бойликларини умумий жамоага эмас, ўз болаларига беришга интилдилар. Шу тариха матриархатдан патриархат даврига ўтилди, уруғчилик оилаларига ота бошчилик қиладиган бўлди. Ота уруғи асосида катта патриархал оилалар ташкил топди. Патриархал оилада уруғчилик тузумининг куртаги сақланган бўлсада, унинг емирилаётгани сезилиб турарди. Барқарор никоҳ вужудга келиши б-н аёл киши эркак турган жойга бориб яшайдиган бўлди. Болалар ота исмининг ва мулкининг меросхўри бўлдилар, уйда ота ҳукмронлиги юзага келди. И. ч. кучларнинг ўси-ши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши хусусий хўжаликнинг пайдо бўлишига, уруғнинг емирили-шига, ўзига тўқ юкори табаканинг ажралиб чиқишига олиб келди, бу табақа дастлаб ҳарбий асирлар, сўнг қашшоқлашган қабиладошларини кулларга айлантирди. Қабиалараро хўжалик ва маданий алоқаларнинг ривожини туфайли этник бирликнинг янги шакли — элат вужудга келди. Натижада синфлар ва давлатлар пайдо бўлди. Уруғқабила бошлиқларидан давлат ҳокимияти ташкил топа бошлади. Жез даврида Ўзбекистон худудида суғорма деҳқончилик ривожлана бошлади. Бу даврга оид археологик топилмалар моддий-маданий белгилари ва этн. хусусиятларига қараб кўпгина археологик маданият исмлари б-н аталади (мас, Амиробод маданияти, Сополлитепа маданияти, Замонбод маданияти, Суверган маданияти, Тозабөгёп маданияти, Чуёт маданияти ва б.). Ўрта Осиё худудидаги жез даври ёдгорликларининг жуда бой мажмуаси воҳаларда иқтисод ва маданият тараққий этганидан бу ерда қадим даврлар-даёқ синфий жамият туғила бошлаганидан далолат беради.

Ад.: Морган Л. Г., Древнее общество, Лондон, 1877; Энгельс Ф., Оила, хусусий

мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Т., 1967; Першиц А. И. и др., История первобытного общества, М., 1968; Аскарлов А., Ўзбекистон тарихи, Т., 1994.

Ахмадали Аскарлов.

ИБТИДОЙ САНЪАТ - ибтидоий жамоа тузуми даври санъати. Илк намуналари хоз. типдаги одам пайдо бўлган сўнгги палеолит даври (тахм. мил. ав. 30минг йилликлар) га мансуб. И. с. ибтидоий жамоа кишига дунёни ўзгартиришда орттирган тажрибаларини авлоддан авлодга узатувчи куч, дунё тўғрисидаги тушунча ва билимларини акс эттирувчи восита бўлиб хизмат қилган. Тасвирлаш ибтидоий одам учун ўз тушунча ва маънавий маданиятини, тасаввурини ифодалашга хизмат қилган. Шулар заминида аста-секин инсон фаолиятининг турли шакл ва кУри-нишлари юзага келган. Санъатнинг юзага келиши инсоният тараққиётида буюк босқич бўлди. Ибтидоий жамоа ичида ижтимоий алоқаларни юзага келишига, маънавий оламни, уларнинг гўзаллик ҳақидаги тушунчаларини шаклланишига хизмат қилган санъат ўз ривожини анимизм (табиат ходисаларига инсоний фазилатларни бериш) ва тотемизм (ҳайвонларга сиғиниш, уруғ жамоасининг келиб чиқишини бирор ҳайвонга тақалиши) каби афсона ва қарашларга таянган. Дастлаб содда шакли, белги тарзидаги тасвирлардан аста-секин ҳайвонлар хусусияти, кўрини-ши, характери ҳаққини ва тўлақонли тасвирини яратишга ўтишдан ва шулар асосида кишилар қайти, яшаш тарзи ҳақида кенг мулоҳаза юритадиган мураккаб композициялар яратиш жараёнига етиб борган, реалистик шакллар заминида эса содда-лаштирилган хандасий шакллар даражасига қадар кўтарилган белги ва сиймолар орқали мураккаб ҳис-туйғу, фикрларни ифодаловчи нақш мужассамотлари ва ёзувлар пайдо бўлишига олиб келган. И. с. нинг илк намуналарида овчилик б-н шуғулланган инсон ўз муҳитини — ов манзараларини акс эттириб ғорларнинг

деворларига, қоятошлар ва б. га ишлаган тасвирларида (бўяб, бўртма ҳосил қилиб ишланган), лойдан тайёрланган, тошни йўниб ишлаган ҳайкалларида овланадиган ҳайвонлар (зубр, от, ки-йик, мамонт, ёввойи ҳайвонлар ва б.), одамзотларни (кўпроқ аёллар)ни ифодалаган (Франциянинг Ла-Ферраси, Ласко ғорлари, Испаниянинг Альтамира ғори, Сахрои Кабирнинг Тассилин-Ажар деган жойидаги қад. одамлар яшаган қароргоҳлар ва б.). Ибтидоий санъаткорлар тасвирий санъатнинг ҳамма турлари (рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик) га мансуб асарларида ҳаётни синчковлик б-н кузатганлари кўзга ташланади. Одам ва одамсифат махлуклар, қўл излари, чизма белгилар ва б. тасвирлар кам учрайди. Ғордаги тасвирлар қора, қизил, сариқ ва жигарранг минерал бўёқлар б-н ишланган, барельеф кўринишидаги тасвирлар кам, содда реализмга хос ҳай-калтарошлик (одам ва ҳайвон шакллари), бадий (суяк ва ёғоч) ўймакорлик намуналари пайдо бўлган. Табиат ибтидоий афсоналарга асосланган инсоний сифатларга эга бўлган образларда акс эттирилган. Меъморлик ривожланиб, уйлар ертўла тарзида думалок, тўртбурчак шаклида қурилган, бундай хоналарга узун йўлақлар орқали қирилган. Баъзан хом-ашёлар сифатида йирик ҳайвонларнинг суякларидан фойдаланилган. Бундай санъат намуналари Украина, Белоруссия, Сибирдан кўплаб топилган.

Овчиликдан деҳқончилик ва чорвачиликка ўтилиши санъатда янги анъаналарни юзага келтирган. Тасвирий санъатда кўп шакли мужассамотлар пайдо бўлиб, одамлар ва ҳайвонлар ҳаракатда, қурашда тасвирлана бошлаган. Амалий безак санъатининг куп турлари (кулоллик, тўқимачилик, металлга ишлов бериш ва б.) ривожланган. Мураккаб ва мавҳум тушунчаларни ифода этувчи тасвирлар юзага келган, безак нақш янада жадал ривожланган, рўзгор буюмлари, хоналар, кийимлар нақшлар б-н безатилган. Миср, Ҳиндистон, Олд, Кичик ва Ўрта Осиё,

Ҳи-тойда деҳқончилик афсоналари б-н боғлиқ санъат (нақшли сирланган сопол буюмлар) кенг тарқалган, безак нақшлар б-н бир қаторда майда ҳай-калтарошлик ривожланган. Меъморлик жамоа манзилгоҳлари қурилишида на-моён бўлган. Ўрта Осиё ва икки даре оралиғида куп хонали уйлар хом ғиштли, новдалардан йиғилган синчли, поли лой сувоқли қилиб қурилган. Неолит даврида йирик тошлардан иборат мегалитли қурилмалар пайдо бўлган.

Балик овлаш ва овчилик сақланган қабилалар (Шим. Европа ва Осиё оралиғидаги худуд) да қад. мавзудаги ва реалистик санъат шакллари ёнма-ён ҳукм сурган. Буларга қрятош расмлари, лой, ёғоч ва суяк (шоҳ) дан ясалган ҳайкаллар қиради. Куп расмларда умумлаштириш, шартли тасвирларда мужассамот ишлаш ҳолларини қуриш мумкин. Сўнгги жез даври ва темир даврининг бошларда ҳайвонларни тасвирлаш услуби шаклланган. Юнонистоннинг Шарқ ва Хитой б-н маданий алоқалари янги мазмун, образ ва тасвирий воситаларни пайдо бўлишини таъминлаган. И. с. нинг кейинги давлари и. ч. қучларининг ўсиши, меҳнат тақсимо-тининг ривожини, ибтидоий жамоа тузумини синфий жамиятга бўлиниши б-н боғлиқ. Бу даврда қалъалар қурилиши, динлар такозоси б-н янги тасвирий санъат асарлари вужудга келди, ибодатхона, мақбаралар безатилди. Бадий ҳунармандлик ривожланди. И. с. шакллари б-н уйғунлашиб кетган бой ва ранг-баранг санъат ибтидоий жамоа ту-зуми бирмунча сақланган халқлар (Австралия, Жан. Америка, Африка ва б.) орасида 19—20-а. ларгача мавжуд бўлган.

Ўзбекистон худудидан мезолит даврига мансуб Зараутсой расмлари тасвирлари ва б. топилган (яна қ. Биронсой расмлари, Бошқизилсоп расмлари, Бургансой расмлари, Сармишсой қоя расмлари, Соймалитош расмлари, Суратлисой расмлари, Қораўнгир қоя расмлари).

Муסיқа ижодиётининг илк қури-

нишлари ҳам ибтидоий жамоа даврида, асосан, овчилик ва теримчилик б-н кун кечирган одамларнинг меҳнат ва маросимлари жараёнида юзага келади. Оммавий ўйинларнинг урғу-зарбалари, жоду-афсун оханг иборалари, ҳайвонлар овозига таклид садолари, сигнал (дарак берувчи) кичкирик-бакириклардан аста-секин айнан мусика хусу-сиятларига эга бўлган ифодавий восита-талар қарор топади. Улар, асосан, одам танаси (қўл-оёқ) ҳаракатларини акс эттирувчи ритмик тузилмалар, усуллар, шунингдек, одам овози, нутқ интонацияси таъсирчанлигига асосланган оханг иборалари тарзида ривож топади. Шу б-н бирга тош, суяк, ёғоч, чи-ғанок, шох каби табиат нарсалари илк мусика чолғулари, «мусика қуроллари» сифатида қўлланила бошлайди. Булардан ҳозиргача сақланиб қолган турли шкилдоқ, зувилча каби идиофонлар, пуфлама (қуштак, бурғу, сибизга), урма (қайроқ, довул ва х. к.) чолғуларни кўрсатиш мумкин.

Дехқончилик ва чорвачиликка ўтиш даврида олдин муайян тартиб ҳамда аниқ баландликка эга бўлмаган товуш нисбатлари асосида товушқатор, парда тузилмалари, ўлчов ва вазнининг илк шакллари юзага келади. Мазкур жараёнда оддий (хусусан, мавсум маросим) кўшиқлар, муайян мавзули чолғу куйлар қарор топади.

Неъмат Абдуллаев, Олимжон Беков.

ИБТИДОЙ ҒЎЗАЛАР, ғўзанинг примитив шакллари, ғўзанинг қадимги ёввойи шакллари — кўсақлари ва чигитлари майда кўп йиллик монопоидиал бута; маданийлаштирилган ғўзанинг биринчи эволюцион шакли. Улар асосан қисқа кунда ўсиб ривожланади, қурғоқчиликка чидамли, чигитининг ниҳоятда секин ва бир текисда униб чикмаслиги б-н фарқ қилади. Толаси сийрак ва қисқа, яшил-қўнғир, қўнғир ёки қорамтир-қулранг бўлиб, кўпинча чигитга қаттиқ ёпишиб туради. Уз. 15—20 мм. И. ғ. табиий шароитда мустақил ўсади ва кўпаяди. Баъзан улар манзарали ўсимлик сифа-

тида ҳам ўстирилади. И. ғ. эндемик бўлиб, бирламчи тоғ қояларида, тошлоқ ёки қумлоқ ерларнинг ўзлаштирилмаган зоналарида ксерофит буталар б-н бирга ўсади. Уларнинг тарқалиш ареали чекланган. И. ғ. ғўзанинг маданий шакллари тарқалган бошқа тропик мамлакатлар ва ҳудудларда учрамайди. Ҳар бир маданийлаштирилган ғўзанинг ўз ибтидоий шакллари мавжуд. Мас, Мексика ғўзасида — *ssp. mexicanum* Tod. типининг 2 та кенжа тури — *var. nervosum* Watt., *var. microcarpum* Tod. бор; перу ғўзасининг *ssp. darwini* Watt, типи, африка-осиё ғўзасининг *ssp. africanum* Watt., хиндихитой ғўзасининг *ssp. obtusifolium* Roxb. типлари мавжуд.

И. ғ. айримлари қимматли белги ва хусусиятларга эга бўлиб, улардан амалий селекцияда фойдаланиш мумкин. Мас, *var. nervosum* кенжа тури серҳо-сил, вилтга чидамли Тошкент гуруҳи навларини яратишда асос бўлиб хизмат қилди. И. ғ. — рудерал ғўзалариинт авлодбошиши ҳисобланади.

Абдумавлон Абдуллаев.

ИВАН I Калита (? - 1340) - Москва князи (1325 й. дан), Владимирнинг князи (1328 й. дан). Москва князи Даниил Александрович (1261 — 1303) нинг ўғли. Москванинг сиёсий ва иқтисодий қуд-ратига асос солган. Олтин Ўрдадан Русда мўғуллар учун ўлпон тўплаш ҳуқуқини олишга эришган. И. I катта бойлик тўплаган (шундан унинг лақаби «Калита» — «пул халтаси») ва уни бошқа князликлардан ерлар сотиб олиш учун ишлатган. И. I даврида рус митрополита қароргоҳи Владимирдан Москвага кўчирилган.

ИВАН III Васильевич (1440.22.1 — 1505.27.10, Москва) — Москванинг улуг князи (1462—1505). Василий II Тёмкийнинг ўғли. И. I даврида ягона Россия давлатининг ҳудудий ядроси шаклланган ва марказий давлат аппарати тузила бошлаган; Ярославль (1463), Новгород (1478), Тверь (1485), Вятка (1489). Пермь ва б. Москва атрофида бирлаштирил-

ган; мўғуллар истибодига барҳам берилган («Уградаги туриш» 1480); 1497 й. Судебники тузилган, Москва Кремли қайта қурилган — янги собор, минора, саройлар бунёд этилган. Рус давлатининг халқаро эътибори ошган; «Бутун Руснинг улуг князи» унвони расмийлаштирилган.

ИВАН IV Грозный (1530.25.8, Коломенское қишлоғи — 1584.18.3, Москва) — «Бутун Руснинг улуг князи» (1533 й. дан), 1-рус подшоси (1547 й. дан). Василий III нинг ўғли. Мустанбид ҳоким сифатида халқ уни «Грозный» («Дахшатли») лақаби б-н атаган. И. IV 40-й. ларнинг охиридан Танланган рада иштирокида давлатни бошқарган. Унинг даврида Земский соборлар чақирилган; 1550 й. Судебники тузилган; бошқарув ва суд ислохотлари ўтказилган; 1565 й. да опричнина жорий этилган; Англия б-н савдо алоқалари ўрнатилган (1553); Москвада 1-босмахона қурилган; Қозон (1552) ва Астрахон (1556) хонликлари бўйсундирилган; Болтиқ бўйига чиқиш мақсадида Ливон уруши олиб борилган (1558—83); Сибирни босиб олиш бошланган (1581). И. IV нинг ички сиёсати оммавий қатл этишлар, деҳқонларни асоратга солишни кучайиши б-н ажралиб туради.

ИВАНИН Егор Иванович (1918.18.1, Тюмень вилояти, Сладковорни, 1979.8.6, Жиззах) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1939 й. дан Самарқанд вилоятининг Зомин туманида яшаган, тракторчи бўлиб ишлаган. 1938—40-й. лар армияда. 1941 й. дан фронтда. 1-Болтиқбўйи фронтининг 14танкка қарши қи-рувчи артиллерия бригадасининг батарея командири. И. 1944 й. 21 авг. да Литванинг Шауляй ш. учун бўлган жангларда жасорат кўрсатган. 1945 й. 24 мартда Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Урушдан кейин Жиззах вилоятидаги жамоа хўжаликларида, кейин Жиззах ш. з-дларидан бирида шофёр бўлиб ишлаган.

ИВАНОВ Алексей Иванович (1885—1958) — механик олим. Ўзбекистонда

хизмат кўрсатган фан ва техника арбо-би (1944), проф. (1938), Тошкентдаги гимназияни (1898—1906), Германиянинг Тюбинген ш.даги ун-тни ва Карлсруэ (Баден) политехника ин-тини (1906—12), Петербург политехника ин-тини (1917) тугатган. Германиядаги Карлсруэ машинасозлик з-дида муҳандисконструктор (1912—14). Ёқилғи бўйича Туркистон вакили (Турктоп) таклифига биноан Тошкентда ишлади (1917—19). 1919 й. дан Туркистон унтида, Ўрта Осиё Пахтачилик-ирригация политехника ин-ти (СА-ХИПИ)да, Ўрта Осиё Энергетика интида, Ўрта Осиё Индустириал интида, Тошкент Политехника интида ишлади. Бир неча ўқув қўлланмалари тузди.

ИВАНОВ Алексей Николаевич (1905.1.8, Ульяновск - 1987.24.5, Тошкент) — хайкалгарош, Ўзбекистон халқ рассоми (1955). Самара бадий техника устахонасида ишлаган (1919—20). 1929 й. дан Самарқандда, кейинроқ Тошкентга келиб, ижодий иш б-н шуғулланган. Илк асари — «Китоб ушлаган ўзбек қизи» (1937). Асарларини асосан гипсда ишлаган: «Шахтёр» (1947), «Звено бошлиғи» (1953), «М. Турғунбоева» (1955), «Ибн Сино» (1956) ва б. хайкаллари, Меҳнат Қаҳрамонлари (М. Убайдуллаева, О. Йўлдошева, Н. Ниёзов, Ҳ. Турсункулов ва б.) портретлари устида ишлаган; 50—60-й. ларда меҳнат аҳли акс этган хайкаллар («Пўлат қуовчи», «Чўпон», «Пайвандчи киз» ва б.), Ҳ. Олимжон бюсти (бронза, 1958) ни яратди.

ИВАНОВ Константин Васильевич [1890.15.(27).5 — Белебеевск тумани, Бошқирдистон — 1915.13.(26).3] — чуваш шоири. Чуваш адабиёти асосчиси, муаллим. Чуваш ўрта мактаблари учун ўқув қўлланмалари ва алифбо тузишга хисса қўшган. Илк ижоди 1905—07 й. лар рус адабиётидаги шеър ва асарларини чуваш тилига таржима қилишдан бошлаган. «Икки қизим», «Очлик эртаклари», «Темир ийлагич» ва «Бева» балладалари, «Шайтоннинг кули» фожиа ва б. публицистик шеърлар муаллифи.

«Нарспи» (1908) достони ҳақ-ҳуқуқсиз чуваш аёли ҳақида. И. чуваш шеъряттида биринчи бўлиб силлабиктоник шеър тизимини қўллаган.

ИВАНОВ Платон Иванович (1891 — 1968) — психолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1968), проф. (1938), 1927 й. дан Ўзбекистонда. Дастлаб Самарканддаги Ўзбек олий пед. институтида дарс берган. Низомий номидаги Тошкент пед. институтида пед. (1930—39), психология кафедралари (1939—68) мудири. Шу ин-тда психология лаб. ни очган ва унга раҳбарлик қилган. Психологиянинг турли масалаларига, хусусан, ирода ва характер тарбиясига оид бир неча асарлари, пед. институтлари талабалари учун дарсликлари нашр этилган.

ИВАНОВ Сергей Николаевич (1922.11.4— Санкт-Петербург—1999.20.3) — рус туркийшуноси, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), филол. фанлари д-ри (1970), проф. (1971). Ленинград унтининг шарқ ф-тини тугатган (1951). Бухоро педагогика интида ўқдгувчи, ректор ўринбосари (1951—53), Ленинград унтида ўқитувчи (1953—71), кафедра мудири (1972 й. дан). И. нинг илмий ишлари туркий тиллар грамматикаси, ўзбек адабий тили ва таржима назарияси масалаларига бағишланган («Ўзбек тили синтаксисидан очерклар», 1959; «Абулғозихоннинг «Шажараи турк»и. Грамматик очерк», 1969; «Турктили грамматикаси курси», 1—2 қисм, 1975, 1977 ва б.). И. Алишер Навоийнинг юзлаб ғазал, рубоий, фард, қитъа, туюқларини рус тилига таржима қилган. Шоирнинг рус тилида чиққан 10 жилдли (1968—70) асарларида муҳаррир сифатида иштирок этган. Бундан ташқари, И. Лутфий, Гадоий, Саккокий, Нодира, Муқимий каби мумтоз шоирлар б-н бир қаторда янги адабиётимиз вакиллари Ҳамза, Ғафур Ғуллом, Ойбек, Усмон Носир, Уйғун, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва б. шоирлар шеъряттидан намуналарни ҳам рус тилига таржима

қилган. И. таржималари орасида икки асар таржимаси алоҳида диққатга сазовор. Улардан бири 11 -а. нинг букж маданий ёдгорлиги ҳисобланадиган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (1990 й. да таржима қилинган) асари бўлса, иккинчиси Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» (1970 й. да таржима қилинган) достонидир. Ҳар икки таржима ҳам илмий жамоатчилик томонидан юксак баҳоланган.

ИВАНОВО (1932 й. гача Иваново-Вознесенск) — РФ даги шаҳар (1871 й. дан), Иваново вилояти маркази. Увудь дарёси (Клязьма ирмоғи) соҳилида. Т. й. тугуни. Аҳолией 472 минг киши (1994). Шаҳар 19-а. нинг охиридан Ўрта Осиёнинг арзон пахта хом ашёси асосида тўқимачилик саноатининг йирик марказига айланди. Машинасозлик, энгил, кимё, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. 7 олий ўқув юрти (шу жумладан ун-т), 3 театр, ўлкашунослик, чит ва бадий музейлари, филармония бор.

ИВАНОВО ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1929 й. 14 янв. да ташкил топган. Майд. 23,9 минг км2. Аҳолиси 1222 минг киши (2000), асосан руслар. 22 маъмурий р-н, 17 шаҳар ва 32 шаҳарча бор. Маркази Иваново ш. И. в. Шарқий Европа текислигининг марказий қисмида жойлашган. Ер юзаси, асосан, текислик. Иқлими мўътадил континентал. Ёзи иссиқ (июлнинг ўртача т-раси 18—19°), киши ўртача совуқ (янв. ники — 12°). Йиллик ёғин 550—600 мм. Дарёлари Волга ҳавзасига мансуб. И. в. да Горький сув омборининг бир қисми, Волга — Увудь каналы бор. 200 дан ортик қўл мавжуд. Вилоят майдонининг 2,9% ботқоқлик. Тупроғи, асосан, подзол ва ботқоқ тупроқлар. Қарийб 1 млн. га ер ўрмон. Сут эмизувчилардан малла куён, оқ куён, тулки, тийин; қушлардан қарқур, қур, чил, қаллик; ботқоқлик ва қўлларда ўрдақ, ғозлар учрайди.

И. в. РФнинг тўқимачилик (ип, газлама ва зигир тола газламаси) саноати р-нларидан бири. «Красная Талка» йиғи-

рув ф-каси, меланж ва камволь к-тлари ва б. бор. Ип газлама саноатининг асосий марказлари: Иваново, Кинеш-ма, Шуя, Вичуга, Фурманов, Тейко-во, Родники, Южа. Зиғир тола газламаси саноати маркази — Приволжск. Тўқимачилик машинасозлиги, асосан, Иваново ш. да. Иваново «Точприбор», «Ивтекмаш» и. ч. бирлашмалари, «Электроконтакт», «Строймашина», «Темп» (автокранлар) з-длари бор. Тўқимачилик саноати эҳтиёжлари учун бўёқ ва кислоталар ишлаб чиқарилади, нефть кимёси, озик-овқат саноатлари бирмунча ривожланган. Сут-гўшт маҳсулотлари, консерва ва б. ишлаб чиқарилади. Ўрмон ва ёғочсизлик саноати (ёғочтахта, мебель и. ч.) ривожланган. Ёғоч-созлик корхоналари, асосан, вилоятнинг Заволжье ва жан.шаркида жойлашган. Қурилиш материаллари са-ноатида ғишт, йиғма темир-бетон конструкциялар ва деталлар ишлаб чиқарилади. Ёқилғи-энергетика мажмуи маҳдллий хом-ашё ҳисобига ишлайди (Иваново ш. ёнидаги торфда ишлайдиган электр станцияси, Саратов—Нижний Новгород—Череповец газопроводи). Ғалла, картошка, ем-хашак экинлари, толали зиғир, сабзавот экилади. Чорвачиликда сут-гўшт чорвачилиги ва чўққачилик, зотдор йилқичилик етакчи ўринда. Палех ва Холуй шаҳарлари бадий хунармандчилик (лок-бўёқ маҳсулотларини тайёрлаш, миниатюралар расм чизиш) нинг марказлари сифатида машхур. Вилоятнинг асосий т.й. линияси Москва—Иваново—Кинешма. Волга, Теза, Унжа, Клязьма дарёларида кема қатнайди. 7 олий ўқув юрти, кутубхоналар, 5 музей, 3 театр бор.

ИВАНОВСКИЙ Борис Андреевич (1912, Томск — 1943.30.9, Запорожье вилояти) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Наманган ш. да яшаган ва ишлаган. 1941 й. авг. дан армияда. 1942 й. окт. дан фронтда. 1942 й. Тошкент ҳарбий пиёдалар билим юртини тугатган. 311-гвардиячи ўқчи полки (Жан. фронт 44-армиянинг 108-гвардиячи ўқчи дивизияси)

батальон командирининг ўрин-босари. И. душман мудофаасини ёриб ўтиб, жанг қилган, оғир яраланиб, граната б-н ўзини душман танки остига ташлаган. 1943 й. 1 нояб. да (вафотидан сўнг) Кахрамон унвони берилган. Наманган ш. да унинг бюсти ҳамда ёдгорлик лавҳаси ўрнатилган.

ИВАНО-ФРАНКОВСК (1962 й. гача Станислав) — Украинадаги шаҳар, Ивано-Франковск вилояти маркази. Карпат тоғларининг этакларида. Темир ва шоссе йўллари тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 237,0 минг киши (1997). Шаҳарга 1962 й. да украин ёзувчиси И. Я. Франко номи берилган. Саноатнинг муҳим тармоқлари: енгил (трикотаж, тикувчилик, бадий буюмлар и. ч. ф-калари, кўн корхонаси), озик-овқат саноати (гўшт, нон, спирт-арақ к-тлари ва б.), ёғочсозлик (мебель ф-каси), металлсозлик (асбобсозлик, автомобиль тузатиш, локомотив тузатиш), кимё. 3 олий ўқув юрти, Украина мусикали драма театри, кўғирчоқ театри, ўлкашунослик, бадий, Карпат бўйи бадий музейлари мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан костёл (18-а.), арман черкови сакланиб қолган.

ИВАНО-ФРАНКОВСК ВИЛОЯТИ (1962 й. гача Станислав вилояти) — Украинанинг ғарбидаги вилоят. 1939 й. 4 дек. да ташкил этилган. Майд. 13,9 минг км². Аҳолиси 1465 минг киши (1997), асосан, украинлар, шунингдек, рус, поляк, яхудий, белоруслар ҳам яшайди. Маъмурий маркази — Ивано-Франковск ш.

И.-Ф. в. Шарқий Европа текислиги б-н Карпат тоғлари туташган жойда. Рельефи текислик, Днестр бўйи ўрмонли дашти, Карпат тоғи этаклари ва жан.-ғарбий тоғлик қисмидан иборат.

Энг бал. жойи 2061 м (Говерла чўққиси). Иқлими мўътадил континентал. Днестр бўйи ва Карпат тоғлари этагида қиш юмшоқ (янв. нинг ўртача т-раси — 4° дан — 6° гача), ёзи илиқ (июлнинг ўртача т-раси 18—19°). Йилига 500—800 мм ёгин ёғади. Вегетация даври 210—215 кун. Карпат тоғларида ҳаво совуқ

ва нам; янв. ning ўртача т-раси — 6° дан — 9° гача, июлни ки 17° дан 6° гача. Йилига 800—1400 мм ёғин ёғади. Асосий дарёлари: Днестр, Прут ва уларнинг ирмоқлари. Тупроғи подзоллашган кулранг ўрмон, подзоллашган қоратупрок, чимли подзол, кўнғир тоғ-ўрмон, чимли кўнғир, торфли тупроқлар. Майдонининг 35% ўрмон (эман, заранг, қорақайин, оққарағай). Ўрмонларда асл буғу, европа елиги, кобон, тулки, бўри, бўрсик, сувсар яшайди.

Етакчи саноат тармоқлари: нефть, газ, кимё, машинасозлик, ўрмон ва ёғочсозлик. Ёқилғи-энергетика асосини маҳаллий нефть, газ, Бурштин ГРЭС ва Калуш иссиқлик электр маркази ташкил этади. Фойдали қазилма конларни ишла-тиш асосида калий ўғити, винил-хлорид, аэросил, карбамид ва полихлорвинил смолалар, синтетик ёғ, ўсимликларни химоя қилиш воситалари, нефть битумлари ва б. ишлаб чиқарадиган кимё ва нефть кимёси ривожланмоқда. Машинасозлик ва металлсозлик саноати приборлар ва технологик жараёнларни ростловчи, чорвачилик учун машиналар, прес-слар, нефть саноати жиҳозлари и.ч. га ихтисослашган. Асосий з-длари: Ива-но-Франковскда приборсозлик, «Автолитмаш», локомотив ре-монти, Коло-мияда қ.х. машиналари ва металл бу-юмлар з-длари. Ўрмон саноати кор-хоналари — Надворная, Болехов, Верхо-вина, Брошнев-Осада, Вигода ш. ларида, Ивано-Франковск, Снятии, Болехов ш. ларида мебель, Коломия ш. да қоғоз кор-хоналари жойлашган. Енгил саноатда чарм ва тикувчилик бирлашмалари (Ива-но-Франковск), трикотаж (Ивано-Фран-ковск), пардабоп тўр, тўқув, тикувчилик, поайбзал, кил-чутка (Коломия) ф-калари, мўйна и.ч. бирлашмаси мавжуд. Озиқ-овқат сано-атида асосий ўринни шакарқанд (Городенка, Бовшев), сут ва мойсир (Ивано-Франковск, Калуш ва б.) саноати эгаллайди. Гўшт, нонвойхона, спирт-арақ, пиво, тамаки-ферментация, консерва ва кандолатчилик корхоналари

бор. Темир-бетон, гишт, цемент ишлаб чиқарилади. Бадий хунармандчилик — ёғоч ўймакорлиги, ги-лам тўқиш, тўқувчилик ва б. ривожланган.

Асосий қ.х. экинлари: буғдой, арпа, жавдар, маккажўхори, қанд лавлаги, толали зигир, картошка. Боғдорчилик ривожланган. Чорвачилиги гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй боқилади. Асосий т.й. лини-ялари Ивано-Франковски Киев, Одес-са, Львов ва б. шаҳарлар б-н боғлайди. 3 олий ўқув юрти, оммавий ку-тубхоналар, 2 театр, филармония, 4 музей мавжуд.

ИВАСИ, сардина (*Sardinops sagax*) — сельдсимонлар оиласига мансуб балик. Тинч океан сардинаси кўплаб овланади (қ. Сардиналар).

ИВИТИШ — 1) тўқимачиликда — толали ўсимликлар (каноп, зигир, жут ва б.) поясидан толаларни ажратиб олиш-га тайёрлаш жараёни; бунда толаларни бир-бирига ёпиштириб турган пектин моддалар эрийди (парчаланати). Поя ёки унинг пўстлогини совуқ ёки иссиқ сувда, буғда, ҳар хил кимёвий моддалар таъси-рида, даланинг ўзидаги намгарчиликда И. мумкин. Сувда И. ҳар хил микроор-ганизмларнинг фаолиятига асосланган. Совуқ сувда И. да поя ёки пўстлоқ боғ-боғ қилиб табиий (даре, кўл, ховузлар) ёки сунъий сув ҳавзаларидаги сувга бо-тириб кўйилади. Бунда сувнинг т-раси ҳавонинг т-расига боғлиқ бўлиб, 20— 25° дан ортмайди. Совуқ сувда поя ёки пўстлоқ ҳавонинг т-расига қараб 10— 30 кунда етилади; бунда ивиш жараёни бир текис бормаиди. Сувнинг сиртида тур-ган пояларда моғор замбуруғларининг ўсиши учун яхши шароит яратилади; сувга боғган қисмининг сув сирти-га яқинроқ жойида аэроб бактериялар, пастки қатламларида эса анаэроб бак-териялар ривожланади. Бундай ҳар хил микрофлоралар поя ва пўстлоқларнинг бир текис ивиб етилишига имкон бер-майди. Сувнинг пастки қисмида т-ра уст-ки қисмига қараганда анча паст бўлгани учун ҳам поянинг ҳаммаси бир текис

ивимаиди. Иссиқ сув (36—38°) да поя ёки пўстлоқлар, одатда, ёпик хоналардаги темир-бетон бакларда ивителиди: 3—6 т поя ёки пўстлоқ сиғадиган бакнинг сув, регенерат (олдинги ивитишдан қолган ва ҳар хил усуллар б-н тикланган суюқлик) ва буғ келадиган ҳамда ишлатилган суюқлик чиқариб юбориладиган қувур ва жўмрақлари бўлади. Олдин бакка поя ёки пўстлоқ боғларини жойлаб, сўнгра бакка суюқлик тўлдирилади. Суюқлик ҳар 10—12 со-атда қисман алмаштириб турилади. Суюқлик т-расини бирдай тутиб туриш учун бакка буғ бериб турилади. Иссиқ сувда ивитганда канопп, жутни И. 7—8 кун, зиғир ва каноппни И. 3 кун давом этади. Иссиқ сув б-н И. жараёни бир текис ўтади ва тола сифатли чиқади. Поя ёки пўстлоқ иссиқ сувда ивитилганда аввало аэроб, сўнгра анаэроб бактерияларнинг «иш» фаолиятидан фойдаланилади.

Зиғир пояларини намгарчилик пайтида даланинг ўзида ёйиб И. мумкин. Бунда шудринг ёки ёмғир ивитувчи суюқлик вазифасини ўтайди. Бу усул замбуруғларнинг фаолиятига асосланган. Замбуруғлар юқори намлик, аэрация ва маълум т-рада яхши ривожланади ва пектин моддаларини парчалайди. И. нинг кимёвий ва буғлаш усуллари ҳам бор. Кимёвий усулда турли моддалар (тузлар, кислоталар, ишқорлар ва б.)нинг эритмалари қўлланилади. Булар пектин моддаларини гидролизлайди. Буғлаб И. да поялар олдин сувда ивителиди, сўнгра буғланади. Ўзбекистонда, асосан, канопп поялари ивителиди; 2) гуруч, нўхат, жўхори ва б. донларни овқатга ишлатишдан олдин сувга солиб юмшатиб олиш; 3) ерни сувга солиб юмшатиб қўйиш; 4) қатик тайёрлаш (қатик ивитиш).

ИВЛИЕВ Юрий Дмитриевич (1923.17.4, Тошкент - 1945.11.2, Гродно) — 2- жаҳон уруши қатнашчиси, 1940 й. дан армияда. 1942 й. дан фронтда. 312-штурмчи авиация полки (2-Белоруссия fronti 4-хаво армиясининг 233-штурмчи авиация дивизияси) нинг эскадрилья командири. И. 120 марта жан-

говар парвоз қилиб, душманнинг муҳим ҳарбий нукталарини яқсон қилган. 1944 й. 26 окт. да Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. И. 1945 й. 29 янв. да жанговар топшириқни бажариш пайтида ҳалок бўлган. Тошкентдаги кўчалардан бири И. номи б-н юритилади.

ИВРИТ (иброний тили) — яҳудийлар бир қисмининг тили. Сом-хом тиллари оиласига киради. Исроил давлатининг расмий тили ҳисобланади. Ёзуви қад. яҳудий алифбоси асосида (яна қ. Яҳудий ёзуви).

ИВЧЕНКО Александр Георгиевич [1903.10.(23).9, Запорожье вилояти, Токмак ш. — 1968.30.4, Запорожье] — авиация двигателлари конструктори, Украина ФА акад. (1964 й. дан), Мехнат Қаҳрамони (1963). Харьковдаги механикамашинасозлик ин-тини тугатгандан сўнг (1935) авиация з-дида ишлади. Тажрибаконструкторлик бюросида асосий конструктор (1945 й. дан), бош конструктор (1963 й. дан). Авиацияда ишла-тиладиган бир қатор поршенли, турбо-реактив ва турбовинтли двигателлар яратди. У яратган двигателлар кўплаб самолёт ва вертолётларга ўрнатилган.

ИГИР (Acofus) — кучаладошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Илдизпояси йўғон. Барглари узун, наштарсимон. Кўпинча даре ва кўл қирғоқларида илашиб усади. Таркибида ошловчи модда бор. Илдизпоясидан эфир мойи олинади. Асосан, Шарқий Осиёда учрайдиган бошқа бир турининг илдизпояси қандолатчиликда ишлатилади.

ИГНА, нина — 1) тикувчилик, трикотааж ишлаб чиқариш, матбаа ва б. да кенг ишлатиладиган тикув қуроли. Тикувчилик И. сининг қўлда ва машинада тикадиган хиллари бор; қўлда тикадиган И. хилма-хил йўғонликдаги пўлат симдан суйри, ўтқир, ип ўтка-зиладиган тешикли қилиб ясалади. Улар узунлиги ва диаметрига қараб рақамларга бўлинади (мас, 1 дан 9-рақамгача бўлган И. нинг йўғонлиги 0,6 дан 1,0 мм гача, уз. 30 дан 50 мм гача). Кийим-кечак, кўрпа-тўшак

ва ҳ. к. ти-кишда ишлатилади. Катта-кичклиги ва йўғон-ингичкалигига қараб, чок И. си (чок тикиш учун), қавик И. си (қавиш учун), палак И. си (палак тикиш учун), сўзан И. си (хуржун, тўрва, этик, маҳси ва ҳ. к. тикиш учун), машина И. си (тикув машиналари учун) каби хилларга бўлинади. И. юздан бир мм ларда ифодаланган рақамлар (№60—0,60 мм, №120—1,2 мм) бўйича бир-биридан фарқ қилади. Трикотаж И. си трикотаж машинасининг изма (петля) ҳосил қилувчи қисми. Илгакли, тилли ва ўйикли хиллари кўп тарқалган; 2) тиббиётда — жаррохлик операцияларида яраларни тикиш учун ишлатиладиган қурол; катта-кичик ва турли йўғонликдаги И. лар бўлади. Шунингдек, шприц И. лари ҳам бор; 3) матбаа И. си - ёғоч дастага маҳкамланган, учи кесик конус ёки куракча қўринишидаги ингичка пўлат стержень; одатдаги тикувчилик И.сига ўхшаш бўлади. Офорт (нақш) ва гравиюралар ҳосил қилишда қўлланилади.

ИГНА БАЛИҚЛАР (*Syngnathus*) -денгиз қирпилари оиласига мансуб балиқлар уруғи. Танаси 6 ёки 7 қиррали, ингичка, уз. 40 см гача. Тумшуғи ингичка ва чўзик, оғзи кичик, тишсиз. Дум сузгичлари кичик, қорин сузгичлари бўлмайд. Эркагининг қорнида ёки дум томонида увилдирик сақлайдиган камераси бўлади. Бу камерага урғочиси увилдирик ташлайди. Увилдирикларга шилимшиқ парда орқали қондан кислород келиб туради. 50 тача тури маълум: тропик, субтропик ва мўъттадил денгизларда (жумладан Қора ва Каспий) да тарқалган. Иктисодий аҳамиятга эга эмас.

ИГНА БУРНИ, Агульаш — Африканинг энг жан. чеккаси (34°52' ж. к. ва 19°59' шк. у.). ЖАР худудиди, Яхши Умид бурнидан 155 км жан.шарқда. Бурун яқинида денгизда магнит ано-малияси кузатилганидан шундай ном берилган (португалча *agulhas* — игна, бунда компаснинг магнитли мили на-зарда тutilган).

ИГНА БУРНИ ОҚИМИ, Агульаш

оқими — Ҳинд океанидаги илиқ оқим, Африканинг жан.шарқий қирғоқларида, 25 ва 40° ш. к. лар оралиғида Мозамбик ва Мадагаскар денгиз оқимларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Тезлиги йил фаслларига қараб 0,7 дан 3 км/с гача ўзгариб туради. И. б. о. Фарбий Шамоллар номли денгиз оқими б-н учрашгач, океан тубига кетади. Сув т-раси фев. да 20—27°, авг. да 16—22°. Шўрлиги 35,5‰».

ИГНА САНЧИБ ДАВОЛАШ, акупунктура — организмнинг юмшоқ тўқималарига махсус игналар киритиб даволаш. Рефлектор терапия усулларида бири. Хитой, Корея, Япония халқ тиббиётида И. с. д. қадимдан маълум. Бунда гавданинг муайян (700 га яқин) нуқталарига киритилган игналар нерв учларини таъсирлайди. Таъсирланиш бош ёки орқа мияга, у ердан турли аъзоларга ўтади. Периферик нерв системаси касалликлари, уйку бузилиши, моддалар алмашувининг ўзгариши, шикастланиш ва б. натижасида пайдо бўладиган бўғим ва мускул касалликларида қўлланилади. Зарурат туғилганда И.с.д. б-н бирга дори-дармонлар ҳам буюрилади. И. с. д. ни врач белгилайди ва фақат шу соҳа мутахассиси ўтказади.

ИГНАБАРГЛИ ЎСИМЛИКЛАР қарағайгойфа (очик уруғли) ўсимликлар бўлимига мансуб, асосан, моноподиал, баъзан симподиал шохланувчи дарахт ёки буталар. Поясида ўтка-зувчи найлар ўрнида серковак хо-шияли трахеидлар бўлади. Пояси иккиламчи йўғонлашиш хусусиятига эга. Барглари тангача ёки игнасимон (номи шундан олинган), поясида бир неча йил туради. И. ў. шамол ёрдамида чангланади. Уларнинг аксарият қисмини доим яшил ўсимлик турлари ташкил этади. Ер юзиди И. ў. нинг 400 га яқин тури бор. Асосан, Шим. ярим шарда тарқалган. Қарағай, арча, қора қарағай, тисс, сарв туркумлари кўпроқ учрайди. Ўзбекистонда арча туркумига мансуб турлар ўсади.

ИГНАЛАР МИНТАҚАСИ - ер

сунъий йўлдоши ёрдамида маълум баландликка контейнерда чиқарилиб, Ер атрофига сочиб юбориладиган калта мис ёки вольфрам толалардан иборат кат-лам. И. м. радиореле алоқаларида махсус йўналишга эга бўлмаган тўлқин тарқатиш учун пассив ретранслятор ва-зифа-сини бажариши мумкин. Ер сиртининг исталган нуқталари орасида радиоалоқа боғлаш учун 4000 км баландликка экваториал қутб текислигидаги иккита И. м. етарли. Ундан бир неча йил фойдаланиш мумкин. У арзон ва ишончли, лекин радиосигналларни ҳамма томонга сочгани учун қабул қилинаётган сигнал кучсиз бўлади, хабарлар секин узатилади. И. м. ер сунъий йўлдошлари учун хавфли бўлиши мумкин.

ИГНАТЕРИЛИЛАР (Echinodermata) -умуртқасиз ҳайвонлар типи. Танасининг узунлиги бир неча мм дан 5 м гача, юлдуз, бодринг, думалоқ ва б. шаклда. Вояга етган И. танаси одатда 5 нурлик симметрияга эга. Скелети оҳак пластинкалардан ва кўпинча танаси юзасига бўртиб чиқиб турадиган оҳак пизлар, яъни игналардан иборат. И. да амбу-л а крал система бўлади. Бу система сув б-н тўлган найчалардан ташкил топган. Найчалар ҳаракатланиш органлари — жуда кўп амбулакрал оёқчалар б-н боғланган. И. нинг айрим синфларида бу оёқчалар пайпаслагичларга ўхшаш бўлиб, нафас олиш, қисман туйғу вазифасини бажаради. И. нинг тана бўшлиғи иккиламчи. Асосан, жинсий йўл б-н кўпаяди. Личинкаси диплеурула дейилади. Метаморфоз орқали ривожланади. Ўсимлик, детрит, майда ҳайвонлар б-н озикланади. Шунингдек, денгиз юлдузлари, балиқлар, моллюскалар, йирик қисқичбақасимонлар ва б. ҳайвонлар б-н озикланиб, бир-мунча зиён келтиради. 6 минггача тури маълум, асосан, суви жуда шўр денгизларда яшайди. 5 синф (денгиз юлдузлари, офиуралар, денгиз типратиканлари, денгиз бординглари (голотуриялар), денгиз нилуфарлари) га бўлинади.

ИГНАТЬЕВ МИССИЯСИ - рус под-

шо кукумати томонидан Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги б-н сиёсий ҳамда савдо муносабатлари ўрнатиш баҳонасида, аслида жосуслик мақсадида полковник Н. П. Игнатъев бошчилигида юборилган элчилар миссияси (1858). И. м. 1858 й. майида 50 кишилик кўриқчи отряд б-н Оренбургдан чиқиб, Амударё ёқалаб, июль ойида Хивага келади ва хон ҳукумати б-н савдо шартномаси тузади. Сўнгра Бухорога келиб им-тиёзли савдо шартномаси тузишга, зиндонда ётган рус фуқаро ва асирларни озод этишга эришади. И. м. тўплаган маълумотлар Туркистоннинг Россия томонидан истило этилишида муҳим роль ўйнаган.

ИГНИТРОН (лот. ignis — олов ва (электр) рон) — симоб катод ва бошқариладиган ёй разрядям бир анодди ион асбоб. Иши газлардаги ёй разрядга асосланган. И. да кремний карбиди ёки бор карбидидан қилинган қўшимча электрод — ёккич ишлатилади. Ёккичга кучланиш берилганда ёккич б-н симоб катоднинг туташган қисмида уч-кун чиқади. Шунда асосий анод ёй разряддини ҳрсил қилади. Ёқиш кучланиши фазасини асосий кучланиш фазасига нисбатан ўзгартириб, И. дан ўтувчи ток миқдорини бошқариш мумкин. И. металл ва шиша қобикчи қилиб ишлаб чиқарилади. Металл қобикчи И. ток кучининг ўртача қиймати 20—700 а (аноддаги кучланиш амплитудаси 5 кВ гача), шиша қобикчи И.да — 100 а гача (5 кВ) бўлади. И. кучли тўғриловчи қурилмалар, электр юритмалар, электр пайвандлаш қурилмалари, т.й. лардаги кичик электр ст-ялари ва б. жойларда ишлатилади. И. ўрнига ярим ўтказгичли қурилмалар ҳам ишлатилмоқда.

ИГОРЬ (? - 945) - Киевнинг улуг князи (912 й. дан). Рюриковичлар сулоласининг дастлабки князи. И. ўзидан олдинги князь Олегнинг ишини давом эттириб, Днестр ва Дунай дарёлари оралиғидаги жан. славян қабилаларини бўйсундирган, древланлар қўзғолонини бостирган. 913 й. И. қўшинлари Каспий

кирғоқлари бўйлаб Бокугача борган, 941 ва 944 й. ларда Византияга юриш қилиб ғалаба қозонолмагач, шартнома тузган. И. древлянлардан иккинчи марта солиқ, ундириш пайтида ўлдирилган.

ИГОРЬ СВЯТОСЛАВИЧ (1150–1202) — Новгород-Северск (1178 й. дан) ва Чернигов (1198 й. дан) князи. Қад. рус адабий ёдгорлиги — Игорь полки жангномаси қахрамони. 12-а. да Киев Руси тахти учун ўзаро қурашларда кипчоқлар (половецлар) ёрдамида иштирок этган ва бу б-н Жан. Русни талон-тарож бўлишига имкон яратиб берган. Кипчоқларнинг тазйиқи кучайгач, И. С. бошқа князлар б-н иттифоқ бўлиб кипчоқлар устига юриш қилган (1185). Руслар Дон ва Сала дарёлари бўйларида жойлашган кипчоқлар қароргоҳига тўсатдан ҳужум қиладилар. Бу пайтда қароргоҳда чоллар, аёллар, болалардан бошқа ҳеч ким йўқ эди, эркаклар сафарда бўлишган. Руслар қароргоҳни талон-тарож этиб, катта ўлжа б-н қайтаётганларида Қояли (Ка-гальник) соҳилида кипчоқлар томонидан ўраб олиниб тор-мор келтирилган, князлар, шу жумладан И. С асир тушган, ўғлини қолдириб ўзи қочган. И. С нинг ушбу юриши кейинчалик «Игорь полки жангномаси» асосий мазмунини ташкил қилган.

ИГУАНАЛАР (Iguanidae) — калтакесаклар оиласи. Танасининг шакли ва ранги ҳар хил. Узунлиги бир неча см дан 2 м гача (Iguana iguana). Боши жуда кўп майда қалқончалар б-н қрпланган. Агамаларга ўхшайди, улардан тишларининг жағига ички томондан ёпишганлиги б-н фарқ қиладди. Оёқлари яхши ривожланган. 500 га яқин тури маълум. Шим. ва Жан. Америка, Мадагаскар ва айрим Полинезия оролларида тарқалган. Кўпчилиги ўрмонларда дарахтлар шоҳида, чўл ва тоғларда яшайди, айрим турлари умрининг бир қисмини сувда ўтказида. Асосан, ҳашаротлар ва б. майда умуртқасиз ҳайвонлар б-н озиқланади, айрим турлари ўсимликхўр. Тухум кўйиб кўпаяди, бир қанча турлари тухумдан ти-

рик туғади. Гўшти, тухуми ва те-рисидан фойдаланилади. 13 тури ва кўпчилик кенжа турлари Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил ки-тобига кири-тилган.

ИГУАСУ — 1) Жан. Америкадаги даре, Бразилия худудида, Парананинг чап ирмоғи. Уз. 1320 км, ҳавзасининг майдо-ни 62 минг км². Қуйи қисмида Бразилия б-н Аргентина чегарасидан оқади. Серостона, шаршаралар бор; 2) Жан. Америкадаги шаршара, Игуасу дарёсига. Игуасу дарёсининг Парана дарёсига қуйилиш жойидан 26 км юқрида. Иккита тик базальт зинадан ўзаро ороллар б-н ажралган 275 дан ортиқ катта ва кичик шаршаралардан иборат бўлиб, тор дарага 72 м баландликдан тушади. Кенглиги 4000 м гача. И. атро-фида шу номда Аргентина ва Бразилияга қарашли миллий парк ташкил этилган. Туризм ривожланган.

ИДАЛЬГО, Идальго-икостилья, Мигель (1753.8.5, Корралехо — 1811.31.7, Чиуауа) — Мексиканинг миллий қахрамони; Испанияга қарши миллий озодлик урушига айланган халқ кўзғолони (1810—11) раҳбари. Вальядолид (хоз. Морелия) даги Диний семинарияни тугатган, у ерда аввал ўқитувчи, сўнг ректор бўлган. Француз энциклопедистларининг ғояларини тарқатгани учун оддий қишлоқ черкови руҳонийси даражасига туширилган. И. мамлакат мустақиллиги, индейс халқининг иктисодий ва ҳуқуқий аҳволини яхшилаш йўлидаги чиқишларини давом эттирган. И. Долорес ш. да халққа муружаат қилиб испанларга қарши озодлик урушини бошлашга чақирган («Долорес даъвати») ва деҳқ-он-индейслар, кон ишчилари ва пе-онлардан иборат инкилобий армияга бош бўлган. Ноябрьда Гвадалахара ш. да И. бошчилигидаги ҳукумат тузилган. Ҳукумат кулчиликни бекор қилинганлигини эълон қилган, индейсларга жамоа ерларини қайтариш ва солиқларни камайгириш ҳақидаги қонунларни чиқарган. 1811 й. 17январда даинк-илобий армия мағлубиятга учра-

ган. И. асирга олиниб, судланиб, отишга хукм қилинган.

ИДАЛЬГО (испанча *hidalgo*) — ўрта асрларда Испаниядаги рицарларнинг майда ва ўрта табақаси. «И.» истилоҳи 12-а. ning охирида пайдо бўлган. Реконкиста даврида И. лар муҳим ҳарбий куч саналган. 15-а. дан И. лар қашшоқлаша бошлаган. 16-а. да И. лар Америка китъасини босиб олишда — конкиста фаол иштирок этганлар.

ИДАЛЬГО — Мексикадаги штат. Мамлакатнинг марказий қисмида, Мексика яситоғлигининг жан. шарқида. Майд. 20,9 минг км². Аҳолией 2,2 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Пачука ш. Аҳоли, асосан, водийларда яшайди. Ер юзаси плато бўлиб, ўртача бал. 2000 м; алоҳида чўққилари 3000 м ва ундан зиёд. Шарқий Сьеррамадре тоғ системаси И. хуудини Мексика қўлтиғидан ажратиб туради. Ўртача ойлик т-ра 16—20°. Йилига 300—600 мм ёгин ёғади, тез-тез қурғоқчилик бўлиб туради.

Аҳолисининг кўп қисми қ.х. да банд. Асосан, мевали дарактлар ўстирилади, сабзавот экинлари ва шакарқамиш экилади. Штатнинг шарқий қисмида яйлов чорвачилиги ривожланган.

Олтин ва кумуш конлари бор. Машинасозлик (вагонлар, юк машиналари, тўқимачилик машиналари), нефтни қайта ишлаш, цемент, рангли металлургия саноати корхоналари мавжуд. Йирик саноат шаҳарлари: Сьюдад-Саагун, Тула.

ИДДА, иддат ал-маръа (араб. — маълум вақт, аёллар учун белгиланган муҳлат) — шариат бўйича эри ўлган ёки эридан ажрашган хотинлар бошқа эрга чиқиши учун ўтиши шарт бўлган муҳлат. Бундай аёлларга И. ўтмагунча эрга чиқиш тақиқланган: бева учун И. 4 ой-у 10 кун, эридан ажралишган аёл учун 3 ой белгиланган. Муҳлатнинг белгилаши Қуръонга асосланган ҳолда шариатга киритилган бўлиб, аёлнинг ажралган ёки ўлган эридан ҳомиласи бор ёки йўқлигини аниқлаш б-н боғлиқ бўлган.

ИДЕАЛ (юн. *idea* — тимсол, ғоя,

ту-шунча) — бирор нарса, воқеа ва ходи-санинг олий намунаси, камолоти; ай-рим шахс, шахслар гуруҳи, табақа ва жамият интилувчи олий мақсад. Ижтимоий-сиёсий И. — мукамал ижтимоий тузум; ахлоқий И. — баркамол инсон сифатлари, инсоний муносабатлар; эстетик И. — ҳар тарафлама камолга етган гўзал кўриниш, хислат, тавсиф. И. муайян тарихий шароитда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари б-н чамбар-час боғлиқ ҳолда шаклланади. И. ning амалга ошиши ёки ошмаслиги унинг воқелик б-н боғлиқлигига, та-раққиётни қанчалик тўлиқ ва тўғри инъикос эттиришга боғлиқ. Кишилар тарихда эстетик ва ахлоқий И. ни орзу қилиб, бу орзуларни эртақ ва дostonларда ифодалаганлар. Мас, Рустам ва Фарҳод, Лайли ва Ширин фақат жисмоний жиҳатдан бакувват ҳамда гўзал бўлиб қолмай, улар юксак одамайлик фазилатларига ҳам эга.

И. реал мавжуд бўлиб, гўзалликнинг юқори даражада намоён бўлишидир. У ҳаётдаги, санъатдаги объектив гўзалликлар ҳақида мукамал, тўлиқ субъектив тушунчаларимиздан иборат. И. деганда, биринчи навбатда, инсон гўзаллиги тушунилади. Ҳар томонлама етук, гўзал киши бизнинг эстетик И. имиздир. Ҳар бир миллат гўзаллик ҳақида ўз миллий И. ига эга, чунки и. ч. усули, яшаш шароити, географик муҳит, психологияси турличадир.

ИДЕАЛ ГАЗ — молекулалари ўзаро мутлақо таъсирлашмайдиган газ; бунда газни ташкил этувчи молекулаларнинг хусусий ҳажмлари эътиборга олинмайди. Ҳар қандай реал газ зичлиги жуда кичик бўлган ҳолларда у ўзининг табиа-ти бўйича И. г. га яқинлашиб боради. Т-ранинг катта қийматларида, яъни молекулаларнинг ўртача кинетик энергиялари молекулаларнинг ўзаро таъсирлашиши натижасида вужудга келган ўртача потенциал энергияларидан жуда катта бўлганда ҳам реал газларни И. г. лар деб қараш мумкин. И. г. ning ички энергияси шу газни ташкил этувчи барча молекула-

ларнинг хаотик (тартибсиз) илгариллама ва айланма ҳаракат кинетик энергиялари б-н молекулалардаги атомларнинг хаотик тебранма ҳаракати кинетик ва потенциал энергияларининг йиғиндисига тенг. Аниқ масса t га эга бўлган I . г. нинг мувозанатли ҳолатини босим p , ҳажм V ва t -ра T дан иборат макроскопик параметрлар орқали тўла равишда ифодаланилади. Бу параметрларнинг ўзаро боғланишини ифодаловчи I . г. нинг ҳолат тенгламаси $pV = kT$ одатда Клапейронменделеев тенгламаси деб аталади, бунда M — газнинг моляр массаси. Кўпгина амалий масалаларни ҳал этишда реал газларга I . г. лар учун келтириб чиқарилган, оддий кўринишга эга бўлган қонуниятларни катта аниқлик б-н тадбиқ этиш мумкин.

ИДЕАЛ КРИСТАЛЛ — зарралари (атомлар, молекулалар, ионлар) фазода қатъий муайян тартибда жойлашган ва фазовий симметрия хоссасига эга бўлган мукамал структурали қаттиқ жисм; кристалларнинг идеаллаштирилган модели. Тузилиши жиҳатдан табиий кристаллдан фарқ қилади. Табиий крис-таллда турли нуқсонлар — дислокация, бўш жойлар, киришмалар ва х. к. мавжуд бўлиб, қатъий муайян структурали бўлмаслиги ҳам мумкин. Кристалл пан-жара тебранишлари ҳам зарралар структураси тартибини бузади. I . к. тушунчаси кристаллография ва қаттиқ жисмлар назариясида кенг қўлланилади.

ИДЕАЛ СУЮҚЛИК - гўёки мутлақ ёпишқоқлик, қисилиш ва иссиқлик ўтказувчанлик хоссасига эга бўлмаган суюқяик; суюқликларнинг идеаллаштирилган модели. Кичик тезликда оқадиган суюқликларга доир тушунча. I . с. гидромеханика ва аэродинамикою. кенг қўлланилади. Ёпишқоқлик ва б. хоссалар асосий омиллар деб қаралмайдиган ва уларни ҳисобга олмаслик мумкин бўлган назарий ишларда, реал су-уюқликлар ва газларнинг ҳаракатига доир баъзи масалаларни ечишда I . с. тушунчасидан фойдаланилади.

ИДЕАЛ ШАҲАР ЛОЙИҲАСИ

- Уйғониш даврида Италия меъморлари томонидан яратилган. Мил. ав. 1-а. нинг 2-ярмида яшаган Рим меъмори ва муқандиси Витрувийнинг юнон ва қад. Рим меъморлари тажрибаларини умумлаштириб ёзган «Меъморлик ҳақида ўн китоб» рисоласига риоя қилиб, ўз даврида илм ва техника ютуқларига, давр эстетик идеалларига таяниб I .ш.л. ни яратдилар (1450—1615). Лойиҳаларда шаҳар худудини турар жой, маъмури-ят, савдо, и. ч., жамоат мажмуаларига ажратиш, қуриш, шаҳарликларни касбикори, табақасига ажратиш жойлаштириш кўзда тутилган. I .ш.л. га риоя қилиб Терра дель Соле (1564), Ла Валетта ш. (1566) ва Пальма Нуова (1593—95) қалъалари, Граммикеле ш. (1693) ва б. бир неча шаҳарча қурилган.

Шарқда Форобий, Абу Райҳон Беруний, Низомий, Саъдий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва б. ўз ижодида I .ш.л. масаласига тўхталган. Форобийнинг «Идеал шаҳар аҳолисининг маслағи» асарида «Ҳақиқий бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам қилувчи қисмларни бирлаштирган шаҳар идеал шаҳардир, бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси идеал жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ идеал халқдир», дейилган. I . ш. л. да илгари сурилган асосий ғоялар, кўзда тутилган муҳим мақсадлар кейинги даврлар меъморлик санъатида муҳим аҳамият касб этди. Шаҳарларни аҳолига қулай, кўкаламзор, зоналарга ажратиш ва ш. к. фикрлар кейинги асрлар меъморлари лойиҳаларида ривожлантирилди.

ИДЕАЛИЗМ (юн. idea сўзидан) — фалсафадаги асосий оқимлардан бири; онг, рух, тафаккур бирламчи, материя, табиат, борлик иккиламчи деб талқин этувчи қарашлар тизими. Материализмнинг муқобили. I . нинг объектив ва субъектов шакллари бор. Объектив I . дунёнинг асосида инсон онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ғайритабиий руҳий ибтидо (ғоя, оламий ақл) ётади,

деб ҳисоблайди. Бундай таълимотнинг йирик намояндалари антик фалсафада Платон, Плотин, Прокл; янги даврда — Г. В. Лейбниц, Ф. В. Шеллинг, Г. В. Ф. Гегель бўлган. Субъектив И. инсон онгидан ташқ-аридаги объектив реалликни инкор этиб, фақат субъектив сезгилар мавжуд, деб билади. Бу ғоя Ж. Беркли, Д. Юм, И. Г. Фихте таълимотида яққол ифодаланган. Рухий ибтидо қандай тушунилишига қараб И. нинг хилма-хил кўринишларини бир-биридан ажратиш мумкин; оламий ақл (панлогизм) ёки оламий ирода (воллонтаризм), ягона руҳий субстанция (идеалистик монизм) ёки кўпдан-кўп руҳий биринчи унсурлар (плюрализм), ақлан, мантиқан англанадиган ибтидо (идеалистик рационализм), сезгиларнинг ҳиссий хилма-хиллиги (идеалистик эмпиризм ва сенсуализм, феноменализм) илмий билиш объекти бўла олмайдиган, қонуниятга бўйсунмайдиган, мантиққа зид ибтидо (иррационализм).

Одатда, «идеалист» (идеал сўзидан) тушунчаси олижаноб мақсадларга интилувчи беғараз одамга нисбатан ҳам ишлатилади.

ИДЕАЛЛАШТИРИШ (юн. идея сўзи-дан) — 1) бадий ижодда бирор нарса ҳодиса, воқеа ва шахсни аслидагидан кўра муқаммалроқ тасаввур қилиш, тасвирлаш. Мас, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод, Ширин; Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Отабек, Қумуш образлари; 2) аслида бўлмаган, лекин мавжуд оламда тимсоли бор бўлган (мас, абсолют қора жисм, идеал газ ва б.) объектлар, жараёнлар ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни фикран моделлаш. И. қонунларни таърифлаш, ҳаётий жараёнларнинг мавҳум шаклларини тузиш имконини беради.

ИДЕОГРАММА (юн. idea - ғоя, образ ва грамма) — ёзув белгиси (шартли тасвир). И. нутқтовушларига эмас, балки сўз ёки морфемага тенг келади. Мас, Қад. Миср, Хитой иероглифларн.

ИДЕОГРАФИК ЁЗУВ [юн. idea -

идея (ғоя), образ ва grapho — ёзаман] — белгилар (идеограммалар) бутун бир сўзни ёки тушунчани билдирадиган ёзув тури. Қад. ёзув системаларидан Миср ёзуви, Хитой ёзуви ва б. айрим ёзувлар идеографик йўсинда бўлган. И. ё. жуда му-раққаб; кўпгина халқларда нисбатан соддарок ёзувлар — бўғинли ёзув ва ҳарфли ёзув тараккий этган.

ИДЕОГРАФИК ЛУҒАТ - луғат тури. Бунда луг-атлар алифбо тартибида эмас, балки мавзу бўйича тузилади.

ИДЕОЛОГИЯ (юн. idea ва ...логия) — қ. Мафқура.

ИДЕЯ (юн. idea — образ, тушунча, ғоя) — қ. Ғоя.

ИДИКУ ибн Қутлуғ Қабо (рус солномаларида — Эдигей, Едигей) (1352—1419) — Нўғай Ўрда хони (1396 й. дан), Олтин Урдада амири лашқар (1397 й. дан), унинг амалдаги ҳукмдори (1399—1412). Манғит бий (бек)ларидан бўлмиш И. 1377 й. Олтин Ўрда хони Ўрусхон таъ-кибидан қочиб Амир Темур хузурига келган ва унинг кўшинида амирлик қила бошлаган. 1391 й. Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юришида иштирок этган. Сўнг, 1396 й. Идил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) дарёлари оралиғидаги ҳудудда Олтин Ўрдан мустақил Нўғай Ўрда давлатини ташкил қилган. 1397 й. Олтин Ўрдани забт этиб, Ўрусхоннинг набираси Темур Қутлуғни расман тахтга ўтказган бўлсада, амалда давлатни ўзи идора қилган, ҳокимиятни қўлдан чиқармаслик мақсадида 20 та ўғлини Олтин Ўрданинг турли вило-ятларига ноиб этиб тайинлаган. Темур Қутлуғ вафот этган (1399), И. тахтга унингўғли Шодибекни ўтказган. Аммо, Шодибек Тўхтамиш б-н тил бириктириб И.га қарши жанг қилган, енгилгач, Дарбандга қочган. Шундан кейин И. Олтин Ўрда тахтига Шодибекнинг ўғли Пўлод Султонни ўтказиб, Литва князи Витоем (1350—1430) ва унинг паноҳига қочиб борган Тўхтамишга қарши юриш қилган ҳамда уларнинг бирлашган кўшинини Ворскла дарёси бўйидаги жангда тор-

мор келтирган (1399). 1408 й. И. Олтин Ўрдага хирож тўламай қўйган Русга бостириб кириб, унинг қўплаб шаҳарлари (Серпухов, Дмитров, Ростов, Переяславль, Нижний Новгород ва б.) ни вайрон қилган, Москвани эса қуршаб олиб, катта тоvon эвазигагина вайрон этмай ор-тига кайтган. И. 1410—12 й.ларда Олтин Ўрда шахзодалари ўртасида бўлган тахт учун кураш оқибатида ҳокимиятдан ажраб, Хоразмга қочган, лекин Шохрух томонидан у ердан қувиб чиқарилган (1414). Сўнг, у Тўхтамишнинг ўғиллари Каримберди ва Қодирберди б-н бўлган жанг (1419) да ўлдирилган. Ўзбек, козок, туркман, нўғай, татар ва б. туркий халқлар орасида тарқалган «Идику» («Эдигей») достони И. хусусидадир.

Ад.: Греков Б. Д., Я кубовский А. Ю., Олтин Ўрда ва унинг қулаши, Т., 1964; Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи, Т., 1992.

Наши Норкулов.

«ИДИКУ» — амир Идику Қутлуғ Қабо (рус йилномаларида — Эдигей, Едигей) (1352—1419) ҳақида 15—16-а.ларда туркий халқлар томонидан яратилган дoston. Манғитлар амири Идикунинг тарих майдонида пайдо бўлиши ва унинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши (14-а.нинг 90-й.лари) Темур иштирокида кураши б-н боғлиқ воқе-алар «И.» дostonининг асосини ташкил этади. Дostonда, айниқса Идикунинг ёрдам сўраб Самарқандга — Амир Темур ҳузурига келиши, Соҳибкироннинг унга ўз яқинидек ёрдам бериши тасвирлаб берилган. Дostonда ва б. ри-воятларда Идикунинг аж-доди Хожа Аҳмад Яссавийга боғланиши айtilган.

«И.», асосан, Волга бўйидаги туркий халқлар орасида машҳурдир. Дoston Қозонда 1990 й.да китоб ҳолида нашр этилган.

ИДИЛ, Итиль — 8— 10-а.ларда Хазар хоқонлигининг пойтахти. Ҳоз. Астрахон ш.дан юқорида, И. (Волга) дарёсининг ҳар иккала қирғоғида ва кичик оролда жойлашган. И.да хазарлар,

турклар, славянлар, яҳудийлар яшаган. Аҳолиси чорвачилик, дехқончилик, балиқчилик, хунармандчилик ва савдо б-н шуғулланган. И.да хоқон саройи, ибодатхоналар, мактаблар, ҳаммомлар ва бозорлар бўлган. Турар жойлари чай-лалар, кигиз ўтовлар ва ертўлалардан иборат бўлган. 965 й.да Киев князи Свя-тослав I Игоревич томонидан вайронага айлантирилган.

ИДИОАДАПТАЦИЯ (юн. Idios - мах-сус, ўзига хос ва адаптация), алломорфоз — организмлар яшаш тар-зининг ташки муҳитнинг муайян шароитига хусусий мослашуви. Эволюциянинг И.га мос келадиган йўналиш аллогенез дейилади. «И.» терминини рус олими А. Н. Северцов (1925) таклиф этган. И. организмлар гуруҳининг тузилиш даражасига кучли таъсир кўрсатмаслиги б-н араморфоз ва регрессив ўзгариш — катаморфоз (мор-фофизиологик дегенерация)дан фарқ килади. И. муайян тузилиш даражасида адаптив радиацияни таъминлайдиган ўзгариш бўлганлигидан куйи таксономик гуруҳлар (уруғ, оила, тур) учун хос. И.га мисол тариқасида озикланиш усули ва озик турига биноан қушлар тумшуғи тузилишидаги фарқ килувчи белгиларни, ўсимликлар гулининг ҳар хил усулда (шамол, сув ёки ҳашаротлар орқали) чан-гланиши, ўсимликлар уруғининг ҳар хил усулда (шамол, қушлар, сут эмизувчилар б.) таркалишини кўрсатиш мумкин. И. араморфозга нисбатан киска муддат да-вом этади ва тез-тез содир бўлиб туради.

ИДИОГАМИЯ (нем. Idiogamie) — гулли усимликларнинг ўзидан чанглан-иши. И. аутогамия, яъни бир гулнинг ўз чанги б-н чангланиши ҳамда гейте-ногамия, яъни бир тугшаги гулнинг шу ўсимликдаги бошқа гул чанги б-н чанглан-иши каби тушунчаларни ўз ичига олади.

ИДИОМА (юн. idioma — хусусият, ўзига хослик) — фразеологизмлар (қ. Фразеология) тури; муайян бир тилга хос бўлиб, бошқа тилларга айнан тар-жима қилиб бўлмайдиган нутқ бирлиги ёки ибора: «думи хуржун», «семизликни

қўй кўтаради», «тили бир қулоқ» каби. И. сўз бирикмаларидан: («икки қўлини бурнига тикиб», «бутун маҳаллани бошига кўтармоқ»), этимологик ва тарихий маълумот талаб этувчи сўзлардан («гап десанг қоп-қоп, иш десанг Кўҳи Қофдан топ», «Дакки Юнусдан қолган» ва х. к.), этимологик исботлаш, асослаш қийин бўлган сўз ва иборалардан («оёғини қўлига олиб», «бити тўкилди») иборат бўлиши мумкин. И.лар, одатда, кўчма маънога эга бўлади ва бадий адабиётда киноя, крчи-рик маъноли образлиқни яратувчи воситалардан бири сифатида қўлланади. И. ларни бошқа тилга ўгиришда уларнинг ўша тилдаги муқобилини то-пиш керак бўлади. Мас, рус тилидаги «Как ни корми волка, он всё в лес смотрит» И. си ўзбек тилидаги «Қази-сан, қартасан, охир аслингга тортасан» И.сига мазмунан мос келади. Тилда бундай муқобил И. топилмаса, унинг мазмуни эркин ёки сўзма-сўз таржима қилинади. Мас, «И на нашей улице будет праздник» — «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» каби.

Ад.: Саломов Ф., Мақол ва идиомалар таржимаси., Т., 1961.

ИДИОМАТИКА — лексик идиомалар мажмуи; тилшуносликнинг идиомаларни ўзига хос тил бирлиги сифатида лексик-грамматик таркиби, маънолари тавсифи, синтактик ва экспрессий-услубий хоссаларини ўрганувчи бўлими (қ. Фразеология).

ИДИОМОРФИЗМ (юн. *idios* — ўзига хос ва *morphē* — шакл) — минералларнинг ўзига хос кристаллографик шаклга эга бўлиши. И.ни фанга немис петрографи Г. Розенбуш (1887) киритган. Тоғ жинсларида қўпинча гранатлар, дала шпатлари, амфиболлар, авгит, кварц, нефелин ва б., рудаларда эса пирит, арсенипирит ва б. идио-морф, қисман шакли йўқолган бўлса гипидиоморф ва бутунлай шаклсиз бўлса ксеноморф деб аталади.

Минералнинг И. даражаси унинг кри-сталланиш хусусияти ва магмадан

ажралиб чиқиши вақтига боғлиқ. Идиоморф минераллар магмадан биринчи бўлиб кристалланади. Минералларни аниқлашда М.нинг аҳамияти муҳим.

ИДИОСИНКРАЗИЯ (юн. *idios* - ўзига хос ва *synkrosis* — аралашув) — одам организмнинг баъзи овқатларга (сут, қулупнай, тухум ва б.) ва дори моддаларга (пенициллин, сульфаниламид препаратлар, пирамидон, хинин, йод, бром ва б.) ортик даражада сезувчанлик ҳолати. И. алергик ҳолатлардан бири (қ. Алергия). И.нинг ривожланишида ирсий мойиллик қатга роль ўйнайди. У шиллик пардаларнинг қизариши, эшакем тошиши ва бурун, бадан қичишиб ачишиши, т-ра кўтарилиши б-н намоён бўлади. Оғирроқ ҳолларда нафас қисиши, астмага ўхшаш хуружлар, қусиш, ич кетиши мумкин. Бетоблик ҳолати бир лахзада ёки бир неча кундан кейин ўтиб кетади. И.нинг ривожланиш механизми алергик ре-акциядан фарқ қилиб, бунда антитело ва сенсбиллашган ҳужайралар пайдо бўлмайди (қ. Сенсбилизация); киши ўта сезувчан бўлган модда организмга кириши б-н унга жавоб реакцияси вужудга келади. И. пайдо бўлганда уни келтириб чиқарган овқат ёки дориларни тарк этиб, врачга мурожаат қилиш керак.

ИДИОТИЯ (юн. *idioteia* — нодонлик), тентаклик, телбалик — туғма олигофрениянинг энг оғир шакли, ақл, нутқ ва тафаккурнинг мутлақ ривожланмаганлиги б-н ифодаланади. Она корнидалигидаёқ бола миясининг ривожланмай қолиши И. га сабаб бўлади. Беморнинг диққат-эътибори беқарор бўлиб, атрофдаги воқеликни тўлиқ идрок эта олмайди, одатдаги таъсиротларга берадиган жавоблари ҳам номуносиб бўлади. Нутқ эса ғалати товушлар чиқариш ёки айрим оддийгина сўзларни такрорлайвериш б-н чегараланади, атрофдагиларнинг сўзларини деярли тушунмайди. Ҳаракатлар ҳам поймапой, баъзан эса бир маромдаги оддий ҳаракатларни мунтазам такрорлайверишдан иборат бўлади.

Ҳиссиёт беқарор, оддий

эҳтиёжларнинг кондирилиши ёки кондирилмаслигига боғлиқ бўлиб, бемор салга ғазабланиши, ўзига ёки атрофдагиларга нисбатан тажовуз қилиши ҳам мумкин; у исқирт, тоза ёки ифлос нарсаларнинг фарқига бормайди. Бундан ташқари, уларда бир қанча жисмоний камчиликлар ҳам учрайди. Бундай беморлар атрофдагилар (қариндош-уруғлари, яқин кишилари ва даволаш муассасалари хизматчилари) назоратига ва парваришига муҳтож бўлади.

ИДИОФОНЛАР (юн. *idios* — ўзига хос ва *phone* — товуш) — бевосита ўзи садо берувчи материаллардан ясаладиган мусиқа чолғулари. И., одатда, табиатан муайян садоли материаллар (металл, ёғоч, шиша, тош)нинг ўзидан иборат бўлади; баъзан улардан чолғунинг садо манбаи ясаллади. Садолантириш усулига кўра, И. қуйидагиларга бўлинади: чертма И. (чангкўбиз), фриксион (ишқаб садолантирувчи) И. (шиша гармоника ва б.), урма И. (гонг, занг, ксилофон, қайроқ, кўнғироқ, лаппаклар, ва б.).

ИДИШ — яхудишлар бир қисми тили. Ҳинд-европа тиллари (герман гуруҳи) оиласига мансуб. Бу тилда сўзлашувчилар жаҳоннинг кўпчилик мамлакатлари (Европа давлатлари, Америка, Жан. Африка, Исроил ва б.)да истиқрмат қилади. Ёзуви қад. яхудий алифбоси асосида (қ. Яхудий ёзуви).

ИДОРА — 1) маълум бир ижтимоий, давлат, хўжалик, савдо ва ш.к. тармоқларни бошқариш учун штатли ходимлари ва маъмурияти бўлган ташкилот, муассаса, бошқарма ва улар ўрнашган бино. Мас, хўжалик И.си., И. хизматчилари; 2) белгили тартибда бошқариб, йўлга солиб бориш, бошқариш тартиби. Мас, И. усули, И. қилмоқ.

ИДРИС — Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. Ривоят қилишларича, И. ер юзида 365 й. яшаган. Бу олижаноб, тақводор инсонни Аллоҳ «ноксак мартабага кўтарган» (Қуръони карим, 19:56—57). Исломунослар И.ни Библиядаги Энох, баъзан Эзра каби аф-

сонавий шахслар б-н таққослайдилар. У ажал фариштасини алдаб, жаннатга кирган ва Аллоҳга садоқати учун қиёмат кунигача ўша жойда ёки етти осмоннинг бирида қрлдирилган. И. ислом ривоятларидаги Илёс ва Хизр ҳазратлари сингари «абдий барҳаёт» қисобланади. У ҳат ва ёзувни, кийим тикиб, кийиниб юришни бошлаб берган, юлдузларга қараб тақдирни айтиб беришни, вақт ҳисобини билган пайғамбардир. Тикувчилар пири ҳисобланади.

ИДРИСИЙ, ал-Идрисий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад [1100 — Сеута (Сибта), Мароқаш — 1165 ёки 1161, Сицилия о.] — араб географи ва сайёҳи. Испани-ядаги араб халифалигининг пойтахти Куртуба (Кордова) ш.да таҳсил олган. Португалия, Франция, Англия ва Кичик Осиё я. о.га саёҳат қилган. И. Европада энг машхур сайёҳ ҳисобланган. Тахм. 1138 й. Сицилиянинг Палермо ш.га келиб, Сицилия кироли Рожер II саройида яшаган. Қирол топшириғи б-н 1154 й. ўша даврда дунёнинг илм ахлига маълум бўлган қисми харитасини тайёрлаган, уни қумуш ясси шарга ўйиб чизган ва қозоғга ҳам туширган. Харитага «Нузхат ал-муштоқ фи-ихтироқ ал-офок» («Саёҳатга муштоқ бўлганнинг уфқларга саргузаштлари») изоҳномасини ёзган (баъзан уни «Рожер китоби» ҳам дейишади). И. асарларининг нусхалари кўп, бироқ бирорта ҳам тўла нусхаси сақланмаган; 16-адан бошлаб Европада бир неча марта нашр қилинган. Жумладан, лотин тилидаги таржимаси 1593 й. Римда нашр қилинган.

И. харитасининг асли йўқолган, нус-хаси б-н изоҳномасигина сақланиб қолган. И. Ерни 7 иқлимга бўлган (хар бир иқлим 10 қисмдан иборат). И.нинг барча иқлимни ўз ичига олган асарлари ва унга илова қилинган хариталар (70 та) ўрта асрларда геогр. фанида энг мукамал асар ҳисобланган, Европа ва Африка тарихи ва тарихий геогр.ни ўрганишда муҳим манба бўлган. Унда мусулмон Шарқидан ташқари Ғарбий

ва Шарқий Европа мамлакатлари ҳақида турли-туман қизиқарли маълумотлар баён қилинган. И. асарларини шахсан ўзи кўрган-билганлари, саёҳатчилар, савдогарлар, зиёратчилар ва турли мамлакатларни ўрганиш учун юборилган кишилар ахбороти асосида ёзган. У Ибн Хурдобех, Ибн Ҳавқал, Масъудий каби араб географлари ва саёҳатчилари асарларидан ҳам фойдаланган. Аммо И. харитаси хатоликлардан холи эмас: Африка олисдаги Ҳин-дихитой ярим ороли б-н туташ, Ҳинд океани кўл тарзида кўрсатилган, яъни Клавдий Птолемей дунё харитасидан айнан кўчирган.

Омон Бўриев.

ИДРИСИЙЛАР — Марокашда хукмронлик қилган араб сулоласи (8—10-а.лар). Идрис ибн Абдуллоҳ сулолага асос солган. Идрис II (792—828) вафотидан кейин Идрисийлар давлати майда мулкларга (И. бошқарган) бўлиниб кетган. Қуртуба халифалиги қўшинлари томонидан тугатилган (974 ёки 985).

ИДРОК — тирик организмнинг маълумотларни қабул қилиб, қайта ишлаш жараёни; организмга объектив реалликни акс эттириш ва ташқи оламдаги янгидан-янги вазиятларни баҳолаб, шунга яраша ҳаракат қилиш имконини беради.

И. онгнинг, миянинг ижодий жараёнидир. И.нинг физиологик асоси бош мия ярим шарлари пўстлоғининг анализ ва синтез фаолиятдан иборат. Бу фаолият сезги аъзоларимизга таъсир қилиб турган нарсаларнинг битта хусусияти б-н эмас, балки жами хусуси-ятларининг таъсири б-н боғлиқ. И. ана шу барча хусусиятлар ўртасидаги му-ваққат боғланиш (қ. Ассоциация) натижасида юзага келади. Инсон миясининг умумлаштирувчи фаолиятига асосланган И. жараёнига кишининг тажриба-си, билим, абстракт тафаккурнинг фаолияти ва б. ҳам иштирок этади (қ. Апперцепция). Шунинг учун кишилар айни бир нарса ёки хрдисани ёшлари, маълумотлари, турмуш тажрибалари, касблари, ижтимоий чиқишлари, характер, қобилият ва қизиқишларида кўринадиган

шахсий хусусиятларига қараб ҳар хил И. қиладилар. Мас, тегишли ихтисоси бўлмаган кишининг бирорта янги машинани И. қилиши ихтисоси бор одамнинг И.ига Караганда тор ва юзаки бўлади.

И.нинг муҳим хусусиятларидан бири барқарор (констант)лигидир. Инсон бир вақтда И. қилган нарсани ўз хотирасида сақлаб қолиш ва уни қайта тиклаш қобилиятига эга. Бир нарсанинг ана шундай қайта тикланган тимсоли (қ. Тасаввур) И. жараёнининг ажралмас қисми. И.нинг хусусияти кўп жиҳатдан ҳиссий кечинмаларга (шодлик, ғамгинлик, тажанглик ва х.к.) кам боғлиқ. Мас, кишининг таъби хира вақтида табиат манзаралари унга аллақандай сўниқдек кўринса, таъби чоғ вақтида у бутунлай бошқача кўринади.

Файрат Шоумаров.

ИЕЗУИТЛАР (лот. «Societas Jesu» — «Исо жамияти») — католиклар монахлик ордени аъзолари. Бу жамиятни 1534 й.да майда испан дворяни Игнатий Лойола Парижда тузган ва 1540 й. папа Павел III томонидан тасдиқланган. У ўз олди-га католицизмни ҳимоя қилиш ва ёйиш, папалик ҳокимиятини мус-таҳкамлаш вазифасини қўйди, контр-реформациянит асосий қуроли бўлиб қолди. И. фақат Европа давлатларида эмас, Ҳиндистон, Япония, Хитой, Филиппинда ҳам тарқалди. 1610—1768 й.ларда Парагвайда «Иезуит давлати» мавжуд бўлди. И. орденининг асосий тамойиллари: катъий марказлашиш, мавқеига қараб кичикларнинг катталарга сўзсиз бўйсунуши, орден бошлиғининг мутлақ нуфузи. И. қар қандай жинойтни, агар у худо йўлида қилинган бўлса, оқлайди. 20-а.да И. клерикализмнинг етакчи гуруҳига айланди.

ИЕНА — Япония пул бирлиги. Япониянинг кад. олтин ва кумуш танга пули И. деб аталган (1,5 г соф олтинга ёки 2,3 г кумушга тенг бўлган). 1 И. = 100 сен. Халқаро ифодаси JPY. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари = 133,68 И., 10 И. = 52,12 сўм (2002, фев.).

ИЕРАРХИЯ (юн. hierarchia, hieros

— авлиё ва arche — ҳукмронлик, ҳокимият) — бир бутун нарса ёки ҳодисалар айрим қисмлари ёки элементларининг юқоридан куйига томон бир тартибда жой олиши. Фанга И. тушунчаси 19-а. нинг 2-ярмида кириб келди. Дастлаб И. жамиятнинг синфий табақаланишини ва ҳокимият тузилишини тавсиф этиш мақсадида қўлланилган. 20-а.дан бошлаб эса ҳар қандай объект системасини тавсиф этишда қўлланила бошланди.

Б. йолда И. термини бир гуруҳга мансуб ҳайвонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни, яъни уларнинг озиққа, қарамақарши жинсга ёки қулай пана жойга эга бўлиш борасидаги фаолия-тини бошқариб турадиган хаттиҳаракатларни ифодалайди. И. турғун бўлмасдан вазиятга қараб ўзгариб туриши (нисбий доминантлик) ёки мутлақ бўлиши (мутлақ доминантлик) мумкин. Мутлақ доминантлик кўпинча тўғри чизикли (йўналишли) хусусиятга эга (мас, А индивиднинг Б устидан, Б нинг эса В устидан ва ҳ.к. тарзда устунлик қилиши) бўлиб, ҳар бир индивиднинг гуруҳда ўз мавқеи бор. Чизиксиз И.да унинг таркибий қисмлари ўртасида муносабатлар шароитга қараб ўзгариб туради: мас, учинчи индивид бўлганида А индивид Б дан, у бўлмаганида Б индивид А дан устунлик қилади (тобе мавқелар). Кўпинча гуруҳда эркак ва урғочи ҳайвонлар мустақил ўз И. системасига эга бўлади. Бошқа ҳолларда эса эркак ҳайвонлар урғочилари устидан, вояга етган ҳайвонлар ёш ҳайвонлар устидан доминантлик қилади. Эркаклари кўп бўладиган приматлар тўдасида И. системаси жуда мураккаб. Гуруҳ бўлиб яшайдиган ҳайвонларда индивидлар сони ошиб кетганида нисбий доминантлик юзага келади. Гуруҳдаги ҳайвонлар сони кам бўлганида эса улар ўртасида майдонга эгалик қилиш хаттиҳаракатлари намоён бўлади. Жамоа бўлиб яшайдиган ёки мураккаб гуруҳлар ҳосил қиладиган ҳайвонларда доминантлик концепцияси ўрнига бошқача муносабатлар, мас, индивидларнинг вазифасига биноан ўзаро

муносабатлари асосий аҳамиятга эга бўлади. Биол.да И. тушунчаси ҳар хил объект ва жараёнларга тавсиф беришда кенг қўлланилади (мас, табиий жамоалар И. структураси, организм регулятор системаси И.си, таксонлар И.си ва ҳ.к.).

ИЕРИХОН — Ўлик денгизнинг шим.-ғарбида, Иордан дарёси водийсида жойлашган шаҳар. Мил. ав. 7—2минг йилликда Фаластиндаги қад. манзилгоҳ. Неолит ва жез даврига оид манзилгоҳ қолдиқлари, муштақкам қўш девори бўлган шаҳар харобаси (мил. ав. 18—16-а.лар), мақбаралар очилган. Мил. ав. 2минг йилликнинг охирида яҳудий қабилалар томонидан вайрон қилинган. Библия ривоятига кўра, И.нинг деворлари душман қарнайлари садосидан («иерихон қарнайлари») қулаб тушган.

ИЕРОГЛИФЛАР (юн. hieros — муқад-дас ва qluphe — ўйик) — бир сўз, бўғин ёки товушни ифодалашга хизмат қилувчи фафик ифода. И. нинг энг қад. си Миср ёзуви белгилари бўлиб, мил. ав. 4минг йиллик охирида қўлланган. Ҳоз. 5 мингга яқин Миср иероглифи маълум. Миср И.и орасида қуйидагилар фа-ркланади: 1) бир консонатли белгилар (30 га яқин); булар миср тилидаги ундош товушларни ифода этган; 2) морфемаларни фонетик ифодалаш учун икки ва уч консонатли белгилар; 3) бир бутун сўзни ифодалаш учун идеограммалар; 4) детерминатлар — сўз маъноси-ни аниқлаштирувчи ёрдамчи (талаффуз этилмайдиган) идеографик белгилар.

И. термини ёзувнинг бошқа тизимларига нисбатан ҳам ишлатилади. Мас, қад. (мил. ав. 2 мингинчи йиллар) ва ҳоз. Хитой ёзуви, хат ёзувининг (мил. ав. 2—1минг йиллар) турли тасвирий (мих-хат бўлмаган) белгилари ва б. га нисбатан қўлланилади (қ. Хитой ёзуви, Япон ёзуви).

ИЕРОГЛИФЛАР НАЗАРИЯСИ - гно сеологик назария; унга кўра, сезгилар — нарсалар реал хоссаларининг шартли белгилари (символлар, иероглифлар)дир, сезгиларнинг нарсалар ҳамда уларнинг

хоссалари б-н ҳеч қандай умумийлиги йўқ. И. н. ни 19-а. охирида немис физиологи Г. Гельмгольц ишлаб чиққан. Бунда у немис физиологи И. Мюллер ифодалаб берган «сезги органларининг ўзига хос энергияси қонуни»га асосланган. Мазкур қонунга кўра, сезишнинг ўзига хос хусусияти сезги аъзоларининг ўзига хос тузилганлиги б-н белгиланади.

ИЕРУСАЛИМ (қад. яҳудий тилида Иерушалаим; осурийларнинг миҳ ёзувларида Урсалимму; қад. Миср ёзувларида Шалам; араб мамлакатларида Ал-Қудс, Ўрта Осиёда Қуддуси Шариф номи б-н маълум) — Фаластин (тарихий вилоят) даги шаҳар, қ. Қуддус.

ИЖАРА (араб. — ижора) — 1) тарихий-этнографик атама. Ислом дини Тарқалган давлатларда ер эгалари томонидан ерни ишлаш учун деҳқонларга бериш шартларидан бири; ер эгасининг ҳақини пул б-н тўлаш. Ер эгаси ҳақи ҳосилдан улуш (натура тарзида) бериладиган бўлса музораъа деб аталган. 20-а.нинг 20-й.ларига қадар Ўрта Осиёда ҳам кенг расм бўлган (қ. Корандалик); 2) мол-мулкни ёллаш ва ундан фойдаланиш бўйича шартнома. Унга кўра, бир томон (И. берувчи) иккинчи томон (И. олувчи)га маълум тўлов, яъни И. ҳақи эвазига мол-мулкни вақтинча фойдаланиш учун беради. И. ҳақи мол-мулкнинг қиймати ва келтирадиган даромадига боғлиқ бўлиб, ўзаро келишув б-н белгиланади.

И.чи айрим жисмоний шахс, юридик шахс ва ҳатто давлат бўлиши мумкин. Меҳнат жамоалари ўз корхоналаридан, корхоналар эса бир-биридан И. шартномасига биноан асосий и.ч. ва но-ишлаб чиқариш воситаларини маълум муддатга қонун ҳужжатларида тақиқланмаган фаолиятларда самарали фойдаланиш ва қўшимча даромадга эришиш мақсадида олади.

Бозор иқтисодиёти шароитида И.нинг мукаммаллашган шаклларида бири лизингга. Тадбиркорлик фаолиятида бир неча марта фойдаланишга мўлжалланган ва бунда узок вақт мо-байнида ўзининг

дастлабки хрлатини саиуаб қолиб, даврий эскириб борадиган ускуна-жиҳозлар, машиналар лизинг объекти бўлиши мумкин.

Қишлоқхўжалигида И. ва И. муносабатлари ўзига хос хусусиятларга эга ва И. объекти сифатида ер ресурслари асосий ўрнида туради. Хорижий мамлакатларда ер нафақат бирламчи, балки иккиламчи И.га ҳам берилиши мумкин. Ўзбекистонда ер давлат мулки, уму-миллий бойлик ҳисобланиб, у фақат бирламчи И.га берилади. Иқтисодий ислохотларнинг ҳоз. босқичида Ўзбекистон Республикасида ер оила пудрати бўйича 3 йилдан кам бўлмаган, фермер хужалиқларига 50 йилгача, лекин 10 йилдан кам бўлмаган, бог ва ток-зорлар 10 йилдан кам бўлмаган муддатларга И.га берилади (2002).

И. ва И. муносабатлари б-н боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (1998) ва Фуқаролик кодекси (1996) ҳамда «Ижара тўғрисида» (1991 й. 19 нояб.), «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида» (1998 й. 30 апр.), «Фермер хужалиги тўғрисида» (1998 й. 30 апр.), «Деҳқон хужалиги тўғрисида» (1998 й. 30 апр.) ва б. қонунчилик ҳужжатларига асосан тартибга солинади ва ҳал этилади.

Қурбон Чориев.

ИЖАРА ШАРТНОМАСИ, мулк ижараси шартномаси — фуқаролик ҳуқуқий шартнома. Унга кўра, ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига мол-мулкни вақтинча эгаллик қилиш ва фойдаланиш ёки фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини олади. И. ш. бир йилдан ортиқ муддатга мўлжалланган бўлса, тарафлардан биронтаси юридик шахс бўлган ҳолларда эса — муддатидан қатъи назар, ёзма шаклда тузилиши шарт. Кучмас мулк ижараси шартномаси давлат руйхатидан ўтказилиши лозим. И. ш.да мулк ҳуқуқининг келгусида ижарачига утиши назарда тутилган бўлса, у бундай мулкнинг олди-сотди шартномаси учун мўлжаллаб, унда белгиланган муддатга тузилади. Мулк ижараси муд-

дати шартномада белгиланмаган бўлса, шартнома номуайян муддатга тузилган ҳисобланади. Бунда тарафлардан ҳар бири бошқа тарафни — бир ой олдин, кўчмас мулк ижарасида эса — 3 ой олдин ёзма равишда огоҳлантириб, истаган пайтда шартномадан воз кечиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси ФК 535, 539—540-моддалар).

ИЖЕВСК (1984-87 й.ларда Устинов) — РФ даги шаҳар (1918 й.дан), Удмуртия Республикаси пойтахти. Кама дарёсидан 40 км нарида, Иж дарёси соҳилида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 653 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Машинасозлик ва металлсозлик корхоналари, шу жумладан, «Ижмаш» и.ч. бирлашмаси (енгил автомобиллар, мотоцикллар, ов милтиқлари, станоклар ва б.), «Иж-нефтемаш» 3-ди, радиозавод, «Иж-сталь» и.ч. бирлашмаси, енгил, озик-овкат саноати корхоналари, 4 олий ўқув юрти (шу жумладан Удмуртия ун-ти), ўлкашунослик, тасвирий санъат музейлари, 4 театр мавжуд. И.га 1760 й. асос солинган.

ИЖМО (араб. — яқдиллик, яқдиллик б-н қабул қилинган қарор; ижмо ал-умма — диний жамоанинг ягона фик-ри) — Куръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалани ҳал қилишда фақиҳ ва мужтахидларнинг тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши (фатво бериши). Шариат дастурларига кейинчалик киритилган Зманба. Шариатда шундай йўл б-н чиқарилган ҳукм шаръий (қонуний) деб қабул қилинган. И.га шариат манбаи сифатида қараш араб халифалиги (8-а. охири — 9-а.)да келиб чиққан.

ИЖОД — инсоннинг янги моддий ва маънавий неъматлар яратиш фаолияти. Унда инсон тафаккури, хотираси, тасавури, диққати, иродаси фаол иштирок этади, бутун билими, тажриба-баси, истеъдоди намоён бўлади. И. дастлаб инсон тасавурида туғилади, кей-ин И.га тааллуқди масалалар юзасидан изланишлар олиб борилади, бошқалар бажарган ишлар танқидий кўриб чи-қилади, таҳлил этила-

ди, кузатишлар, тажрибалар ўтказилади, мантиқий хулосалар чиқарилади, гипотезалар қилинади, булар тажрибада синаб кўрилади, нотўғри бўлса янгиланади ва х.к. Изланишлар натижаси турли шаклларда (бадий асар, математик формула ва б.) юзага чиқади. Уни жамият эътирофи этсагина ҳақиқий, тўлиқ И. бўлади. И. фан-техникани, маданиятни бой-йитади, ривожлантиради.

И.ни шартли равишда 2 га: илмий И. ва бадий И.га бўлиш мумкин. Олимлар фаолияти илмий И.га, санъаткорлар, ёзувчилар фаолияти бадий И.га қаратилган. Баъзи кишиларда ҳар икки И. ривожланган бўлиши мумкин. Илмий И.да табиат ва жамият ҳаётининг объектив қонуниятлари акс этса, бадий И.да маънавий ҳаёт муаммоларига санъаткорнинг субъектив, ўзига хос қарашлари, ҳис-туйғулари акс этади. Бадий И.да ҳаётнинг турфа ранглари ҳамда воқеалари орасидан ибратли ва ижтимоий аҳамиятли бўлганлари танлаб олинади ва бадий И. умумлаштирилади. Бадий И. мураккаб жараён бўлиб, инсон фаолиятининг идрок этиш, баҳолаш, қадрлаш сингари турлари б-н боғлиқ ҳолда амалга ошади. Бунинг учун ижодкор эркин ҳаёл, озод тафаккур, кенг кўламли тасаввур, миллий гурур ва юксак орзуларга эга бўлиши керак. Бадий И. махсулотининг оммавийлиги ва ижтимоий аҳамияти ана шу б-н белгиланади. И.нинг тараққий этишида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий шартшароитлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Ли.: Аристотель, Об искусстве поэзии, М., 1957; Гегель Г. В., Эстетика, в 4-х томах, М., 1968—73; Махмудов Т., Эстетика и духовные ценности, Т., 1993; Абдуллаев А., Жажда прекрасного, Т., 1994.

Тилаб Махмудов.

«ИЖОД ДУНЁСИ» НАШРИЁТИ УЙИ — нашриёт. 2000 й. 13 янв.да Тошкент ш.да ташкил этилган. Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлиги бошқарувига қарайди. «Гулхан»,

«Гунча», «Класс», «Тонг юлдузи», «Соғлом авлод», «Зеркало XXI» газ. ва жур-ларининг нашрига ҳомийлик қилади. Бундан ташқари, бадиий асарлар, дарслик, ўқув қўлланмалари, рисо-лалар нашр этади.

ИЖОДИЙ ҲАМКОРЛИК - икки ва ундан ортиқ, ижодкорнинг биргаликдаги ижодий меҳнати. Ижтимоии ҳаётга муносабати, ҳаётий тажрибаси, маслак ва мағлаби, эътиқоди, тили, эстетик ғоялари, ижодий услуби ёки йўналиши бири-бирига яқин ижодкорлар муайян асарни биргаликда яратиши мумкин. Мас, бадиий ижодда: Чингиз Айтматов б-н қозоқ шоири Мухтор Шохонов ҳамкорликда яратган «Чўққида қолган овчининг охи зори» бадиий-публицистик асар И.х.нинг ёрқин намунасидир. 19-а.да яшаб ўтган француз ёзувчилари ака-ука Э. ва Ж.де Гонкурларнинг бир умр давом этган ижодий ҳамкорлиги жаҳон адабиётидаги ноёб ҳодисадир. Театр соҳасида: режиссёр Баҳодир Йўлдошевнинг «Келинлар кўзғолони» (Сайд Аҳмад пьесаси), «Искандар» (Ш. Ризаев пьесаси) расом Г. Брим б-н И.х. натижасида яратилган. Бундан ташқари, тасвирий санъат («Амир Темури хайкали», Б. Усмонов, Ф. Ашрафий, И. Жаббор), қўшиқчилик («Ўзбекистон мадҳияси» А. Орипов шеъри, М. Бурҳонов му-сикаси) соҳаларида И.х. намуналари бор.

ИЖОР ЕРИ (Ижора) - 12-18-а. ларда ижорлар яшаган Нева қирғоқлари ва Ладога қўлининг жан.-ғарбидаги (ҳоз. Ленинград вилоятининг бир қисми) худуднинг тарихий номи. 1228 й. дан Улуг Новгород мулки, 1478 й. дан Россия давлати таркибида. 1584—90, 1609—1702 й. ларда Швеция томонидан бо-сиб олинган. Россияга 1702—03 й. ларда қайтариб берилган, 1708 й. да Петербург губернияси таркибига кирган. Бошқа номлари — Ингрия, Ингерманландия.

ИЖОРЛАР (ўзларини изури деб атайдилар) — халқ. Россия Федерациясида (Ленинград вилоятида 449 киши, 1990-й. лар ўргалари), Эстонияда (306 киши)

яшайдилар. Ижор тилида сўзлашадилар. Диндорлари — православлар. Европеод иркига мансуб.

ИЖРО ЭТУВЧИ ҲОКИМИЯТ - давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимият ва суд ҳокимияти каби мустакил тармоқларидан бири. Жорий қонунлар ва б. меъёрий ҳужжатларга асосланиб, бошқарув вазибаларини бажаради (давлат бошлиғи, ҳукумат). Қонун чиқарувчи ҳокимият ҳужжатларини ижро этиш мақсадида ўз қарор ва фармойишларини қабул қилади, одатда, давлат бошлиғи (президенти) нинг бевосита раҳбарлиғи ва назорати остида иш қўради. И. э. х. минтақавий ва маҳаллий даражада маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари (ҳоким, оқсоқол, губернатор, мэр, префект) томонидан амалга оширилади.

ЎЗРда ҳукумат — Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат ҳокимиятининг олий ижрочи ва бошқарувчи органи ҳисобланади. У иктисо-диётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолият кўрсатишига, қонунлар ижро этилишига, Олий Мажлиснинг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларининг бажарилишига раҳбарликни таъминлайди. Маҳаллий И. э. х. органлари ЎЗР қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширади. Вилоят, туман ва шаҳарларда И. э. Ҳ. ни ҳоким бошчилигидаги вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликлари бошқаради (яна қ. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари).

ИЖРОҚЎМ БУВА, Аминов Тур синбува (1891-Қўкон-1978) таниқли халқ аскиячиси. Дастлабки йилларда қишлоқ кенгашига раис, жамоа мироби бўлган. Илк бор 1922 й. Бачқир қишлоғида Юзбоши бува, Эркақори Каримовлар б-н аския қилишган. Аскияни тўплаш ва ўрганишда олимларга ёрдам бериш, аскияни давр талабига мос ривожланти-

риш, айниқса ёш аскиячиларни тарбия қилишда хизматлари катта. «Бедана» пайровини дангасаларга қарши кураш б-н боғлаган, «Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз?» кичик аския шаклини пайров даражасига кўтарган. 1963 й. дан Кўкон театри сахнасида аскиячиларнинг чиқишини ташкил этган. Ё. Носиров, О. Қодиров, А. Бегимов ва б. унинг шогирдлари.

Ад.: Муҳаммадиев Р., Аския, Т., 1970.

ИЖТИМОЙ ГУРУХЛАР - мунтазам равишда бир-бирлари б-н ўзаро муносабатга киришадиган шахслар гуруҳи. Турли синфлар, қатламлар муҳим И. г. ҳисобланади. Касбга оид, диний, эт-ник, турли демографик гуруҳлар (нуронийлар, аёллар, ёшлар ва ҳ. к.) ҳам И. г. га киради, чунки уларнинг жами-ятдаги мавқеи ҳукмрон ижтимоий-иқтисодий муносабатлар б-н боғлиқдир. Бир хил фаолият б-н шуғулланувчи, ижтимоий-психологик хусусиятлари ўхшаш, мақсад ва қадриятлари умумий бўлган кишилар ҳам алоҳида И.г. ни ташкил этади. И. г. катта ва кичик (сони бўйича), бошланғич (гуруҳ аъзоларининг бевосита шахсий алоқалари ва муносабатларига асосланган) ва иккиламчи (гуруҳ аъзолари ўртасида бевосита шахсий алоқалар бўлмаган), расмий (тадқиқотчи томонидан муайян белги асосида ташкил қилинган) ва норасмий (объектив ҳолда мавжуд) гуруҳларга бўлинади. И. г. нинг ҳажми, шакли, хусусиятидан қатъи назар, уларнинг муҳим белгиси — аъзоларнинг бир умумий гуруҳга мансуб эканликларини англашидир. Одамлар уз ҳаётининг кўп қисмини гуруҳлардаги мулоқотларда ўтказишади. Ҳоз. жамиятдаги одамларнинг аксарияти кўпдан-кўп турли гуруҳларга мансубдир.

Мансур Бекмуродов.

ИЖТИМОЙ ЁРДАМ - давлат ва жамиятнинг қариллиги, соғлиғи, ижтимоий аҳволи, тирикчилик учун воситалар б-н етарли таъминланмагани туфайли ёрдамга муҳтож фуқаролар тўғрисида ғамхўрлиги. И. ё. (ижтимоий ҳимоя, иж-

тимоий таъминот) пенсиялар, нафақалар тўлаш, кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш, 16 ёшгача фарзанди бўлган кам таъминланган оилаларга ойлик нафақа тўлаш, беморлар ва кексаларга хизмат кўрса-тиш, болаларга ғамхўрлик қилиш кўри-нишида амалга оширилади. Меҳнатга лаёқатсизларни моддий таъминлашнинг қатъий кафолатли тизими ижтимоий суғурга деб аталади (қ. Ижтимоий ҳимоя, Ижтимоий таъминот).

ИЖТИМОЙ ДАРВИНИЗМ - 19-а. нинг 2-ярми — 20-а. нинг боши жамиятшунослигидаги оқим. У табиий танланиш, яшаш учун кураш ва тирик қолиш учун мослашишдан иборат биологик тамоииларни жамият ҳаётининг белгиловчи омиллари сифатида талқин қилади. Бу б-н ижтимоий тараққиёт қонунларини биологик ҳаёт қону-ниятларидан келиб чиққан ҳолда ту-шунтиришга уринади (Г. Спенсер, Ж. В. Лапуж, Л. Вольтман, У. Бежгот, Л. Гумплович, Г. Ратценхофер, У. Г. Самнер, А. Смолл, Э. Ферри ва б.). И. д. вакиллари биологик ва ижтимоий ҳодисалар ўртасидаги муайян мавжуд алоқаларни кўрсатиб бериб, жамият ҳаётидаги зиддиятларни тўғри таъкид-лашади, бироқ, улар таълимотидаги пойдор тамойиллар моҳиятан ғайриилмийдир. И. д. нинг асосий назарий қусурлари қуйидагилар: ижтимоий ни-золарни «табиий» деб ҳисоблаш; ижтимоий ҳаётнинг нисбий мустақиллигини ва жамият қонуниятларининг ўзига хослигини инкор этиш, яъни жамият қонуниятларини биологик қонуниятлардан келтириб чиқариш; салбий ижтимоий иллатларни абдий, йўқ қилиб бўлмайд деб кўрсатиш ёки уларни биологик йўллар (ирсиятни яхшилаш) орқали бартараф этиш ва ҳ.к. И.д. муайян вазиятда ижтимоий адолатсизликни ҳаспўшлаш, ирқчилик ва ташқи сиёсат соҳасидаги тажовузкорликларнинг ғоявий асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ИЖТИМОЙ ЖАМҒАРМА, ижтимоий фонд — фуқаролар ва (ёки)

юримдик шахслар томонидан ихтиерий мулккий бадаллар кўшиш асосида таъсис этилган ташкилот. И.ж. хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлаб тузилади, уларнинг аъзолари бўлмади. И.ж. нинг раҳбар органини таъсисчилар ва катнашчилар тузади ёки бу орган И.ж. таъсисчилари қарори б-н, ё бўлмаса катнашчилар томонидан қурултой (конференция) ёки умумий мажлисида сайлаш йўли б-н тузилади. Ўзбекистонда халқаро, республика, маҳаллий И.ж., шунингдек, турли халқаро жамғармаларнинг бўлимлари ташкил қилинган. Муассислар ўзлари ташкил этган жамғарма (фонд)нинг мажбуриятлари бўйича, жамғарма (фонд) эса ўз муассисларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. И.ж. мол-мулкдан ўз уставида белгиланган мақсадлар учун фойдаланади. Жамғарма (фонд) ўз уставида назарда тутилган тадбиркорлик фаолияти б-н шугулланишга ҳақли, бунинг учун хўжалик жамиятлари тузиши ёки уларда иштирок этиши мумкин. И.ж. нинг фаолият юритиш тартиби ЎЗР ФҚда белгилаб берилган (75-модда).

ИЖТИМОЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — жамият ёки миллий иқтисодиёт миқёсида ижтимоий меҳнат тақсимооти асосида кишиларнинг эҳтиёжларни қондириш учун керак бўладиган неъматларни яратишга йўналтирилган иқтисодий фаолиятлар мажмуи. Бу фаолият натижасида ялпи миллий маҳсулот, шу жумладан, ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад ишлаб чиқарилади. И.ч.нинг ижтимоий тавсифи турли неъматлар и.ч.да жамият аъзоларининг меҳнат кооперацияси асосида ўзаро алоқада, биргаликда иқтисодий фаолият кўрсатишларини англатади.

И.и.ч. яратилган неъматларнинг кишилар эҳтиёжларини қондириш хусусиятларига кўра, моддий ва номоддий и.ч. соҳаларига бўлинади. Моддий и.ч., ўз навбатида, моддий неъматлар и.ч. ва моддий хизматлар кўрсатиш соҳаларини ўз

ичига олади. Худди шунингдек, номоддий и.ч. ҳам номоддий неъматлар и.ч. ва номоддий хизматлар кўрсатиш соҳаларига бўлинади (қ. Ишлаб чиқариш).

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган ва фаолият кўрсатаётган ижтимоий жамғармалар (2002 й. сентябрь)

«Наврўз» халқаро хайрия жамғармаси
Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси

«Экосан» халқаро Ўзбекистон экология ва саломатлик жамғармаси

«Соғлом авлод учун» халқаро хайрия жамғармаси

Бобур номидаги халқаро жамғарма
Шароф Рашидов номидаги халқаро жамғарма

Фан ва маданият халқаро жамғармаси
Оролни қутқариш халқаро жамғармаси

Амир Темур халқаро хайрия жамғармаси

Толибжон Содиқов номидаги халқаро мусикий хайрия жамғармаси

Ибн Сино халқаро жамғармаси
«Миннатдор хотира» халқаро хайрия жамғармаси

Бутун жаҳон курашни ривожлантириш жамғармаси

«Мерос» илмий-амалий экспедиция халқаро хайрия жамғармаси

Академик Ҳабиб Абдуллаев номидаги халқаро жамғарма

«Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси

«Шарқ аёли» халқаро аёллар жамғармаси

Тошкент ва Ўрта Осиё Епархиясининг Рус православ чerkови «Благовест» халқаро хайрия жамғармаси

Ўзбекистон «Маҳалла» хайрия жамғармаси

«Абдулла Қодирий» жамғармаси
Алишер Навоий жамғармаси
Тошкент автомобиль йўллари интенинг «Талаба» жамғармаси

ЎЗР оммавий ахборот воситаларини

демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси

Ўзбекистон Болалар жамғармаси

«Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси» халқаро жамоат ҳаракатини ривожлантириш жамғармаси

Илмий-техника жамғармаси

Ўзбекистонда футболни ривожлантириш жамғармаси

Ўзбекистонда теннисни ривожлантириш жамғармаси

Ўзбек Бадий академияси махсус жамғармаси

«Устоз» республика жамғармаси

«Нуроний» жамғармаси

Музейларни қўллаб-қувватлаш республика «Ўзбек музей» жамғармаси

Дехқон ва фермер хўжалиги хайрия жамғармаси

Ўзбекистон «Артмадад» махсус жамғармаси

Ўзбек миллий рақс жамғармаси

Тошкент ислом ун-тини ривожлантириш жамғармаси

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси ун-тини ривожлантириш жамғармаси

Шахидлар хотираси хайрия жамғармаси

Афғон уруши ногиронлари республика хайрия жамғармаси

Ўзбекистон кўзи ожиз ва заиф болаларни ҳамда ёшларни реабилитация қилиш бўйича «Паноҳ шуъласи» жамғармаси

ЎЗР боксни ривожлантириш, қўллаб-қувватлаш жамғармаси

«Офарин» Ўзбекистон жамғармаси

Корейс тадбиркорларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси

Эстрада санъатини ривожлантириш жамғармаси

Ўзбекистон болалар кутубхоналарини ривожлантириш ва такомиллаштиришга қўмаклашувчи хайрия жамғармаси

Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги фахрийлари хайрия жамғармаси

Адабиёт жамғармаси

«Семурғ» хайрия жамғармаси

ИЖТИМОИИ МАҲСУЛОТ - қ. Ялпи ички маҳсулот.

ИЖТИМОИЙ МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ — ижтимоий меҳнатнинг

мустақил вазифаларни бажарувчи меҳнат турларига ажралиши, яъни меҳнат фаолияти турларининг алоҳидалашуви. Умуман жамиятда меҳнат тақсимоти асосида фаолиятни айирбошлаш ётади ва ҳар бир меҳнат тури аниқ бир маҳсулотни ёки унинг бир қисмини яратишга ёрлик тисослашади. Фаолият турлари бўйича меҳнат тақсимотининг умумий, хусусий ва яққа кўринишлари бор. Умумий меҳнат тақсимоти — жамият миқёсида йирик меҳнат турларининг бир-бирдан ажралиб, мустақил йирик соҳаларга бўлиниши (саноат, қ. х., транспорт ва алоқа, қурилиш, хизмат кўрсатиш ва ҳ.к.). Хусусий меҳнат тақсимоти — халқ хўжалигининг йирик соҳалари ичида тармоқларнинг (қ. х. да деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, саноатда эса ундирма ва ишлов бериш, оғир ва енгил саноат, машинасозликда эса автомобилсозлик, тракторсозлик, самолётсозлик, станоксозлик каби тармоқлар) вужудга келиши. Яққа меҳнат тақсимоти — коухона, бирламчи хўжалик субъекти доирасида бўладиган меҳнат тақсимоти бўлиб, бунда алоҳида бир маҳсулот, маҳсулотнинг таркибий бутловчи қисмларини и.ч. бўйича ихтисослашган меҳнат турлари ажралиб, алоҳидалашади.

Жамият тараққиёти тарихида биринчи йирик И.м.т. меҳнат унумдорлигининг ўсиши б-н боғлиқ бўлиб, унинг натижасида жамиятда фақат ақлий ёки жисмоний меҳнат б-н шуғулланадиган катта-катта гуруҳлар, синфлар (мас, куллар ва кулдорлар) га бўлиниш вужудга келди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши асосида иккинчи йирик И.м.т. юз берди — хунармандчилик деҳқончиликдан ажраб чиқди ва бу б-н шаҳарнинг қишлоқдан ажралиб чиқиши бошланди. Хунармандчиликнинг деҳ-қончиликдан алоҳидалашуви натижасида товар и.ч.

юзага келди. Айирбошланинг кучайиши б-н учинчи йирик И.м.т. — савдонинг саноатдан ажралиши юз берди.

Машиналашган индустриянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши б-н И.м.т. да саноатнинг мавқеи ўсиб ва янада чуқурлашиб борди. Капитализмнинг ривожланиши халқларнинг хўжалик юритишдаги яқинлашувига, халқаро меҳнат тақсимотининг пайдо бўлишига шароитлар яратди. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари ўртасида халқаро меҳнат тақсимоти И.м.т. нинг ҳозирги даврдаги энг такомиллашган ва барча мамлакатларни қамрайдиган шаклидир. Халқаро иқтисодий интеграция И.м.т. асосида вужудга келиб, иқтисодий қолоқликни ва хўжалик тараққиётидаги бирёқламаликни бартараф этиш ва фаровонликни кўтаришга хизмат қилади (к. Меҳнат тақсимоти).

И.м.т. иқтисодий қонун бўлиб, унга биноан меҳнат турлари узлуксиз равишда бир-биридан ажралиб, янгилари вужудга келиб, ихтисослашув юз беради ва унинг унумдорлиги ортиб боради. Меҳнат тақсимоти ва унинг асосида ихтисослашув натижасида маҳсулот айирбошланиш юз беради, унинг ривожланиши эса бозор муносабатларининг шаклланиб, ривожланишига олиб келади.

Ҳасан Абулқосимов.

ИЖТИМОЙ МОСЛАШУВ - индивиднинг ижтимоий муҳитга доимий фаол мослашиш жараёни ва бу жараённинг натижаси. И.м. узлуксиз хусусиятга эга эканлигига қарамадан, уни, одатда, индивиднинг ўз фаолиятини ва ўзини ўраб турган ижтимоий даврасини тубдан ўзгартириш даврлари б-н боғлайдилар. Мослашиш жараёнининг ижтимоий муҳитга фаол таъсир этиш кўриниши ва муҳитдаги мақсад ва кадрятларни келишувчанлик б-н, пассив қабул қилиш кўриниши бўлади. И.м. шахс ижтимоийлашувининг асосий ижтимоий-психологик омилларидан биридир. И.м.нинг самарадорлиги кўп жиҳатдан индивид ўзини ва ўзининг ижтимоий алоқаларини

қанчалик ўхшаш (адекват) англашига боғлиқ. Ўзи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурнинг нотўғрилиги ёки етарлича эмаслиги И.м. нинг бузилишига олиб келади, бу ҳолат (воқелик) нинг энг аянчли кўри-ниши аутизм (индивиднинг атрофдагилар б-н мулоқот қилишдан қочиб, ўзининг ички кечинмалари дунёсига ғарқ бўлиши) дир. И.м. муаммоси жаҳон психологиясида психоанализ, аутизм, депривация каби илмий йўналишларда тадқиқ этиб келинади. Бунда асосий эътибор мослашувнинг бузилишига (рухий соҳадаги бузилишлар, бегоналашиш, апатия, алкоголизм, гиёҳвандлик ва б.) ва уни тузатиш (коррекциялаш) нинг психотерапевтик услубларига, ауто-тренинг, социотренинг воситаларига йўналтирилади. Муҳитга шахснинг киришиб кетиши унинг хулқи, фаолияти, муомаласи орқали содир бўлса мослашишнинг мукамаллиги вужудга келади. Шахснинг қатта ёки кичик гуруҳлар муҳитига мослашиши и.ч. самарадорлигини

оширади, таълим-тарбия жараёнини яхшилашга ёрдам беради.

Эргаш Ғозиев.

ИЖТИМОЙ МУЎЛАК - қ. Мулк.

ИЖТИМОЙ МУҲИТ - инсоннинг яшаши ва ишлаши учун уни ўраб турган ижтимоий, моддий ва маънавий шартшароитлар. Муҳит кенг маънода (макромуҳит) ижтимоий-иқтисодий тизимни — ишлаб чиқарувчи қучлар, ижтимоий муносабатлар ва тартиб-қоидалар мажмуини, жамиятнинг ижтимоий онг ва маданиятини ўз ичига олади. Тор маънодаги И.м. (микромуҳит) бевосита инсонни қуршаб олган оила, меҳнат, ўқув ва б. гуруҳлардан иборат. И.м. шахснинг шаклланишига ва ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Айни вақтда инсоннинг ижодий фаоллиги, фаолияти таъсирида И.м. ўзгаради, бу ўзгаришлар жараёнида одамларнинг ўзлари ҳам ўзгаради.

ИЖТИМОЙ НАҒАҚА - муайян са бабларга кўра, меҳнат қилиш имко-

ния-тига эга бўлмаган ва доимий равишда ёрдам га мухтож фуқароларга давлат томонидан бериладиган нафақа. Биринчи марта Ўзбекистон Республикасида И.н. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 й. 24 июндаги қарори б-н жорий қилинган (1990—94 й. ларда ижтимоий пенсиялар).

И.н. 16 ёшгача ногирон болалар, 1-ва 2-гурух болалиқдан ногиронлар ҳамда пенсия тайинлаш учун меҳнат стажига эга бўлмаган ва уларни боқишга мажбур бўлган қариндошлари бўлмаган 65 ёшга тўлган эркаклар, 60 ёшга тўлган аёлларга, 1- ва 2-гурух ногиронларига тайинланади.

И.н. микдори пенсиядан фаркли равишда қатъий микдорда белгиланади. Республикада болалиқдан ногиронларга бериладиган И.н. ойига 8970 сўм, зарур меҳнат стажига эга бўлмаган кекса ёшдаги ҳамда меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга бериладиган И.н. ойига 5435 сўм (2002, 1 авг.). 2002 й. 1 янв. ҳолатига кўра Ўзбекистонда И.н. олувчилар 258,8 минг кишини ташкил этади ва уларнинг асосий қисмини болалиқдан ногирон бўлганлар (229,9 минг киши) ташкил этади.

ИЖТИМОЙ ПЕНСИЯ - қ. Ижтимоий нафақа.

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ - кишиларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, гуруҳий тавсифни, шахсининг рухий фаолияти ва хулқ-атворини, ижтимоий психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ижтимоий установка кабиларни тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Авваллари И.п. да воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамоа муносабатлари қамраб олинмаган. И.п. фанига умумий психология, социология, антропология, эти., криминология, фалсафа каби фанлар асос бўлиб хизмат қилган. 19-а.нинг 2-ярмида И.п. ни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бўлган. Жаҳон жамоатчилиги томонидан И.п. 1908 й. дан фан сифатида тан олинган. 2-жаҳон урушидан кейинги йиллар-

да АҚШ ва б. мамлакатларда психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказила бошланди. Айниқ-са, АҚШда Которнинг ўтказган тажрибаси, Э. Меёнинг изланишлари И.п. тарихида муҳим роль ўйнади. Бу тадқиқотларга кичик гуруҳлар асосий объект қоғаб олинган, тажрибалар эса лаб. шароитида ўтказилган. И.п. фан сифатида мулоқот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал ва гу-руҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг турлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва ҳаракатлар, ижтимоий ва миллий онг, менталитет, миллий қиёфа, характер, таъб, анъана, одат, маросим ва б. ни текширади. И.п. бир неча соҳаларни ўз ичига қамраб олади: этнопсихология, дин психологияси, оила психология-си, бошқарув (менежмент) ва маркетинг психологияси, кичик ва катта гуруҳ психологияси, модалар психологияси, реклама психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, амалий И.п. кабилар. Ўзбекистонда И. п. йўналишидаги тадқиқотлар асосан мустақиллик даврида йўлга қўйила бошланди. Бу ишлар заминида И. п. соҳаларидан бири — «Оила психологияси» илмий мактаби вужудга келди. Ўзбек оиласининг ижтимоий психологик, этнопсихологик хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни ўзида мужассамлаштирган «Оила психологияси» дарслиги яратилди. Мамлакатда Республика «Оила» илмий-амалий маркази фаолият кўрсатади.

Эргаш Ғозиев.

ИЖТИМОЙ СИНФЛАР - қ. Синфлар.

ИЖТИМОЙ СТРУКТУРА - ижтимоий тузум таркибий қисмлари ўртасидаги барқарор ва тартиблашган алоқалар тармоғи. Ижтимоий гуруҳлар муносабатлари, меҳнат тақсимоти, ижтимоий тартиботлар (давлат ва б.) хусусияти б-н белгиланади. Аҳолининг И.с.си, шунингдек, унинг қасбхунар, миллий, жинс, ёш, маданий ва б. белгилари

бўйича бўлинишини ҳам ўз ичига олади. И.с. ижтимоий ҳаёт хусусиятини ўзида ифода этиб, жамиятни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги муносабатларни акс эттиради. 19-а. да яшаган ижтимоий фанлар тадқиқотчилари (инглиз олими Радклифф-Браун ва б.) жамиятни муайян қонуниятлар асосида ишловчи машина ёхуд жонли организмга таққослаб ўрганганлар. И.с. нималардан иборат, деган масалада турли илмий қарашлар мавжуд. Баъзилар бу тушунчани одамлар гуруҳларининг ўзаро умумий муносабатлари мажмуи б-н боғласа, бошқалар жамиятдаги турли ижтимоий тартиботларни на-зарда тутганлар. Айрим социологлар И.с. га муайян ижтимоий воқеликдаги ўзгаришларни тавсифлаш имконияти сифатида қарайдилар. И.с. реал ифода-ла-нувчи воқелик тарзида эмас, у мавҳум формула шаклида намоён бўлади. Шунинг учун И.с. ни муайян шаклларга солиб ўрганишга уриниш нотўғридир. Их. мазмуни ўзгараётган замон ва макон моҳиятига мувофиқ равишда мослашиб, мутаносиблашиб боради.

Мансур Бекмуродов.

ИЖТИМОЙ СУҒУРТА - давлат томонидан жорий этиладиган, назорат қилинадиган ва кафолатланадиган кексалар, меҳнатга лаёқатсизларни таъминлаш, ёрдам кўрсатиш тизими. Их. қутилмаган ижтимоий ҳодисалар турлари (касаллик, и.ч.даги бахтсиз ҳодисалар, ногиронлик, кексалик, ҳомиладорлик, ўлим ҳоллари), худудий до-ираси (давлат суғуртаси, маҳаллий даражадаги, касб-тармок, халқаро) бўйича туркумланиди, кўнгилли ва мажбурий турларга бўлинади. Давлат су-ғурта жамғармаси, шунингдек, жамоа ва хусусий жамғармалари ҳисобидан амалга оширилади (қ. Суғурта).

ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ - кексайган, меҳнатга лаёқатсиз бўлган ва боқувчисини йўқотган фуқароларга моддий, тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш бўйича давлат томонидан белгиланган ижтимоий-иқтисодий тадбирлар тизими. Ижтимоий ҳимоянинг муҳим тармоғи.

И.т. тўғридан-тўғри давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлари, ҳомийлар (турли жамғарма ва ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахслар) маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. И.т. миқдори ва тақдим этиш тартиби миллий урф-одатлар ва халқаро меъёрларга асосан ишлаб чиқилган қонунчилик ҳамда давлатнинг иқтисодий имконияти доирасида амалга оширилади. Пенсиялар (кексалик бўйича, ногиронлик бўйича, боқувчисини йў-қотганлик бўйича ва ижтимоий нафақа ва ў (ногирон болаларга, болалиқдан ногиронларга, ишламаган ёлғиз ногирон ва кексаларга) тўловлари И.т.нинг энг муҳим турлари ҳисобланади. Қари-ялар ва ногиронларга ижтимоий хизмат кўрсатиш — ногиронларни «Му-рувват» уйларига, ёлғиз қарияларни «Саҳоват» уйларига жойлаштириш, мухтожларни протез-ортопедия ва ҳаракатланиш воситалари б-н таъминлаш, ногирон болаларни касбга ўқитиш ва ишга жойлашишда ёрдам кўрсатиш, пенсионерларни санаторий ва дам олиш уйларида соғломлаштириш, уларга шаҳар жамоа транспортларидан фойдаланишда, турар жой, маиший хизмат ва солиқларга алоқадор имтиёзлар бериш И.т.да катта роль ўйнайди.

Ўзбекистонда И.т. тизими 20-а.нинг 20-й.лари бошидан шакллана бошланган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг 90-й.лар бошидан бозор муносабатларига ўтиш ва ижтимоий-иқтисодий тизимни ислох қилиш даврида аҳолини, айниқса но-чор гуруҳларни аниқ манзилли ва мақсадли ижтимоий ҳимоя қилиш тизими барпо этилди, пенсия жамғармаси, ижтимоий нафақалар, пенсиялар ва нафақалар индексацияси каби тушунчалар ва тузилмалар амал қила бошлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги 1993 й. 3 сент.даги Қону-нида пенсиялар миқдори меҳнат ста-жи ва ўртача иш ҳақита янада узвий боғланди. Пенсия ва ижтимо-

ий нафақалар тушунчаларига аниқлик киритилиб, пенсия — меҳнат стажига кўра қўлга киритилган ҳуқуқ, ижтимоий нафақа эса муҳтожларга давлат томонидан кўрсатиладиган ёрдам деб белгилаб қўйилди. И.т.нинг анчагина қисми айрим тоифадаги фуқароларга имтиёзлар бериш, уларни умумий қоидаларнинг талаблари ва мажбуриятларидан тўлиқ ёки қисман озод қилишдан иборат. Ҳоз. даврда 1,2 млн.дан ор-тиқ пенсионерлар ва ногиронлар 18 турдаги имтиёзлар (шифокор рецептига асосан бепул дори-дармон олиш, протез-ортопедия маҳсулотлари б-н таъминланиш, ногиронлар аравачалари олиш, автомашина бензини учун то-вон пули олиш, мол-мулк, ер солигидан озод этиш ва б.)дан фойдаланмоқда, ҳар ойда уларга меъёрланган ҳар хил озик-овқат ва кир ювиш воситалари бепул ет-казиб берилди.

2001 й. 13 фев.да аҳолини ижтимоий химояси бўйича давлат бошқарувини мукаммалаштириш мақсадларида Меҳнат вазирлиги ва Ижтимоий таъминот вазирлиги бирлаштирилиб, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ташкил этилди. И.т. тизимида Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, 12 вилоят ва Тошкент ш. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳоф-за қилиш бошқармалари, 213 туман ва шаҳар ижтимоий бўлими, 26 «Мурув-ват» ва 8 «Саҳоват» қариялар уйлари, Уруш ва меҳнат фахрийлари республика пансионата (1970), «Нуроний» (Тошкентда), «Олтиарик» (1979) ва «Товоқсой» (1971), «Косонсой» (2002) санаторийлари, Но-гиронларни тиббий-ижтимоий ва касб бўйича соғломлаштириш миллий мар-кази ва унинг 10 та минтақавий марказ-лари, Таянчҳаракат қилиш тизими бу-зилган ногиронларни соғломлаштириш республика маркази, 180 тиббий-меҳнат экспертиза комиссиялари (ТМЭК), 3 та ногирон болалар учун касб-ҳунар билим юртлари аҳолига хизмат кўрсатади. И.т.

соҳаси учун олий ва ўрта маълумотли кадрлар Ўзбекистон миллий ун-ти, Тош-кент давлат иқтисодиёт ун-ти Тошкент молия ин-ти, Тошкент ижтимоий таъми-нот ҳуқуқшунослик техникуми (1967)да тайёрланади.

Ўзбекистон Республикасида пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан пен-сия ва ижтимоий нафақалар тўлаш учун қилинган харажатлар 283897 млн. сўмни ташкил этди (2001; 1995 й.да 15878,4 млн. сўм). Ўзбекистондаги пенсионерлар сони ва таркиби жадвалда берилган.

Оқилжон Обидов.

ИЖТИМОЙ ТУЗУМ - жамият-нинг муайян тараққиёт босқичига хос бўлган ижтимоий муносабатлар тизими. И.т. жамиятда қандай ижтимоий муно-сабатлар амал қилишини акс эттиради. Жамият одамлар ва улар ўртасидаги му-носабатлардан ташкил топади. Уларнинг ўзаро муносабатлари, шу жамиятдаги тартиб-қоидалар, мулкка эғалик қилиш, и.ч. муносабатлари шакли жамиятнинг кан-дай тузумда эканлигини кўрсатади. Ҳар қандай И.т. асосида иқтисодий му-носабатлар етакчи роль ўйнайди. Иж-тимоий муносабатлар ва унинг бошка шакллари бир-бирини тўлдириб, яхлит тизимни ташкил этади. Шўролар тузу-мида ижтимоий мулкнинг роли ҳаддан ташқари кучайтирилиб, хусусий мулк тақикга учради. Натижада шахс мулки-дан бе-ғоналашиб, ўз мулкига эғалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолди. Бу ҳолат жамиятнинг иқтисодий асоси емирилиб боришига йўл очди ва охи-роқибатда мазкур тоталитар тузумнинг ўзи емирилди. Марксистик концепци-яда И.т. тушунчаси формациялар нуқ-таи назаридан талқин этилиб, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияга мос келувчи И.т. қарор топиши ҳақидаги ғоя илгари сурилган. И.т. тушунчаси ўта си-ёсийлаштирилиб, у синфий кураш нуқ-таи назаридан тушунтирилган. Марк-сизмда жамият тарихида бўлиб ўтган ту-зумларни синфлар пайдо бўлгунча ўтган тузумлар, синфий тузумлар ва синфсиз

тузумларга ажратиб кўрсатилган. Унда синфларгача давр ибтидоий тузум деб аталган, синфий тузум эса иккига ажратиб талқин этилган. Уларнинг биринчиси — антагонистик синфлар тузуми: кулдорлик, феодал ва ка-питалистик тузум, иккинчиси — но-антагонистик синфлар тузуми — соци-алистик тузум ва ниҳоят синфсиз тузум — коммунизм ҳисобланган. Марксистик концепцияда социализм ва коммунизм тузумлари умумий ном б-н коммунистик тузум деб аталган. Социализм коммунистик тузумнинг қуйи босқичи (бунда бир-бирига дуст синфлар бўлади), коммунизм эса коммунистик (синфларсиз) тузумнинг олий босқичи деб ҳисобланган. Бунда И.т.ларнинг биридан иккинчисига утиши ва ривожланишининг асосий омили синфий кураш деб уқтирилган. Бу б-н марксист-мафқурачилар жамиятни бир-бирига қарамақарши кучларга ажратиб ташлаган. Бу кучлардан бир томонини илгор, иккинчи томонини эса реакцион кучлар деб атаган. Шун-дай қилиб, марксистик мафқура жамиятнинг асосини ташкил этувчи ижтимоий гуруҳлариш бир-бири б-н келишмайдиған душман кучлар деб эълон қилиб, уларни бир-бирига қарамақарши қўяди. Шу тарика марксизмда со-циалистик тузум, гарчи унинг ишлаб чиқарувчи кучлари капиталистик ту-зумдаги давлатлар сингари ривожланмаган бўлса ҳам, ижтимоий тараққиётда юқори поғонада туради деб таъкидланади. Бу жамият тараққиётининг объектив қонуниятларига зид хулоса эди. Жамиятшуносликда И.т.га марксистик ёндашишдан ташқари этник, цивилизациявий, иқтисодий, технологик, диний ёндашишлар ҳам мавжуддир. Уларнинг умумий жиҳати мазкур масалани ижтимоий муносабатларнинг муайян шаклига таяниб акс эттириши- ижтимоий ҳимоядадир. Аслида И.т. тушунчаси жамиятдаги ижтимоий муносабатлар қандай ривожланганлигини кўрсатувчи тушунча, холос. Ижтимоий муносабатлар қанчалик ривожланган бўлса, и.ч.,

техника ва технология ҳам шунчалик ривожланган бўлади, бу эса, ўз навбатида, ижтимоий тараққиётнинг юксалиш дара-жасини белгилайди. И.т.нинг равнақи ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ бўлса, жамиятнинг ҳолати ундаги ижтимоий муносабатлар тизимига боғлиқдир. Ижтимоий муносабатларнинг равнақи, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг, техника ва технологиянинг ривожланишига сабаб бўлади. Демак, жамият тараққиёти И.т. тараққиёти б-н чамбарчас боғлангандир.

Ҳоз. пайтда Ўзбекистонда бозор икти-содиётига асосланган демократик ижтимоий муносабатларни ифодаловчи И.т. қарор топмоқда.

Ад.: Мустақиллик мафқураси ва Ўзбекистонда демократик жамият куришнинг икти-содий, ижтимоий ва маънавий негизлари, Т., 2001.

Бахтиёр Тўраев, Рўзимбой Реимбоев.

ИЖТИМОЙ ФАЛСАФА - фалсафа фанининг жамият ва унинг тараққиёти қонуниятларини ўрганувчи соҳаси. И. ф. инсонларнинг амалий фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни ҳам таҳлил қилади. Инсонлар турли фаолиятлари жараёнида ўз ҳаётлари учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни, маънавий ва ижтимоий муҳитни яратадилар ва бу жа-раёнда ўзаро турли муносабатлар ўрнатадилар. Булар и.ч., сиёсий, ахлоқий, оилавий ва б. ижтимоий муносабатлардир. Жамият эса ўзаро ижтимоий муносабатларда бўлган инсонлардан ташкил топади. Инсонларнинг турли фаолияти улар ижтимоий ҳаётининг асосий маз-муини ташкил этади ва жамият тараққиётини белгилайди. И.ф. инсонлар фаолияти ва ижтимоий муносабатларининг объектив ва субъектив томонларини таҳлил қилади. И.ф.нинг асосий масаласи — инсонларнинг онги, тафаккури, борлиги, турмушидир. Бу, бир томондан, уларнинг максадлари, иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ва х.к. мўлжалларини, иккинчи томондан, улар ҳаёти ва фаолиятининг

объектив шартшароитларининг ўзаро боғлиқдигини ўз ичига олади. Жамият тараққиёти қонуниятларини идеалистик ёки материалистик талқин қилиш мумкин. Идеалистик назария жамиятдаги барча ўзгаришларнинг сабабчиси инсонларнинг онги ёки дунёвий рух деб тушунтиради. Унга кўра, жамиятда инсонлар онгли равишда фаолият кўрсатадилар, чунки улар бирон-бир иш қилишдан олдин уни ўз онгларида, тафаккурларида уз мақсадлари ва унинг моҳиятини ақлан тасаввур қиладилар. Яъни, бажарадиган ишлари, фаолиятларининг ғоявий, ақлий режаси унинг амалий натижасидан олдин тузилади. Бундан онг бирламчи, бошқа ҳамма нарса иккиламчи, онгнинг махсули ва онг томонидан белгиланади, моддий ва маънавий бойликлар, бошқа ижтимоий ҳодисалар онгнинг, умуман инсон ҳаётидаги маънавийнинг мужасамланиши ва ифодасидир, деб талқин қилинади. Бу инсоният тарихида ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан, маънавийнинг моддий и.ч.дан ажралиб чиқиши б-н ҳам тасдиқланади, деб хулоса чиқарилади. Идеалистик И. ф. тарафдорлари асарларида жамият ва инсон фаолиятининг турли соҳаларига оид хил-махил фикрлар мавжуд. Немис мум-тоз фалсафаси вакиллари И. Кант, Г. Гегель, француз файласуфлари О. Конт ва Э. Дюркгейм, ҳоз. замон позитивизми, экзистенциализм ва б. йўналишлар вакилларининг ижтимоий-фалсафий дунёқарашлари муҳим аҳамиятга эга.

Материалистик назария эса барча ўзгаришлар негизида инсонларнинг моддий турмуши, уларнинг ижтимоий борлиги ётади, деб тушунтиради. Булар ижтимоий ва индивидуал онгнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг объектив асосидир, деб ҳисоблайди. Ҳозир ҳам идеалистик ва материалистик дунёқарашлар ўз аҳамияти ва долзарблигини йўқотмаган. Ижтимоий-фалсафий фикр соҳасида мавжуд бўлган кўпчилик йўналиш ва мактаблар шу икки оқим тарафдорларидир. И. ф. соҳасидаги

плюрализм ижобий аҳамиятга эга, чунки у ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни талқин қилишдаги бирёқламалиқдан воз кечишга, тарихий жараёндаги моддийлик ва маънавийликнинг ўзаро алоқасини чуқурроқ таҳлил қилишга имкон беради. И. ф. — тарих, социология, сиёсатшунослик, ижтимоий психология, ҳуқуқ, этика ва б. ижтимоий фанлар учун методология ролини ўйнайди. И. ф. дунёқарашни шакллантириш, назарий, услубий ва воқеаҳодисаларни олдиндан айтиш вазифаларини бажаради. Дунёқарашни шакллантириш вазифаси инсоннинг жамиятдаги ўрни, турмуши, моддий ва маънавий шартшароити, ҳаёт мақсадлари тўғрисидаги масалаларни қамраб олади. И.ф.нинг назарий вазифаси ижтимоий тараққиёт жараёнининг моҳияти, мазмуни ва йўналишини асослаб беради. Услубий вазифаси ижтимоий ҳаётдаги айрим ҳодиса ва жараёнларни турли ижтимоий фанлар томонидан тадқиқ этишда унинг қонуниятлари ва қридаларидан фойдаланишдан иборат. И.ф.нинг олдиндан айтиш (ба-шорат қилиш) вазифаси жамият, унинг айрим томонлари тараққиёти, инсон фаолиятининг яқин ва бўлажак оқибатларини олдиндан айтиб беришдан иборат. И.ф.нинг мазкур вазифалари фалсафий тафаккур назарияси ва услубини эгаллаган ҳар бир инсон онгининг такомиллашувида намоён бўлади. Фалсафий тафаккур эса жамият тараққиётидаги ижтимоий ҳодисаларни англаш ва амалий вазифаларни ҳал қилишнинг муҳим воситасидир.

Абдулхай Валиев

«ИЖТМОИЙ ФИКР» ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИНИ ЎРГАНИШ МАРКАЗИ — Ўзбекистон Республикасидаги ҳукуматга қарашли бўлмаган (нодавлат) и.т. муассасаси. 1997 й. 25 июнда тузилган. Асосий вазифалари: инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиниши, сиёсийҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш муаммолари, шунингдек, ижтимоий муносабатлар ривожининг бошқа долзарб ма-

салалари бўйича жамоатчилик фикрини ўрганиш; шу борада сўровлар ўтказиш, сўров якунларини умумлаштириш ва тахлил этиш. Марказ ўзбек, рус, инглиз тилларида «Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари» жур.ини нашр этади. Жамоатчилик фикри мониторингини, турли маркетинг ва б. амалий тадқиқотларни ўтказиш; ҳуқумат ва ноҳуқумат ташкилотлари, халқаро ташкилотлар, ўқув марказлари, илмфан вакиллари иштирокида мунозара, давра суҳбатлари, анжуманлар ўтказиш ва ш.к. марказ фаолиятининг асосий йўналиши ҳисобланади. Марказда социологик тадқиқотларни режалаштириш, экспертиза ва тахлил, конкрет социологик тадқиқотларнинг социологик мониторинги, и.ч.-техника, ахборот ва маркетинг булимлари бор. Марказни ахборот-тахлилий маълумот б-н таъминлаш, ижтимоий фикр ва демократик тараққиёт муаммоларини оммавий ахборот воситалари орқали ёритиш, вилоятлардаги марказ булимларига илмий-методик маслаҳат б-н ёрдам кўрсатиш гуруҳларидан иборат махсус ижодий жамоалар тузилган.

ИЖТИМОЙ ХАВФЛИЛИК - к. Жинойт.

ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ - кенг маънода — мамлакат аҳолисини ижтимоий ва моддий муҳофаза қилинишини таъминлайдиган ва жамиятда қарор топган ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий чоратадбирлар мажмуи; тор маънода — давлат ва жамиятнинг ёши, саломатлиги ҳолати, ижтимоий аҳволи, тирикчилик воситалари б-н етарли таъминланмагани тўғрисида ёрдамга, кўмакка муҳтож фуқаролар тўғрисидаги ғамхўрлиги. Унинг асосий мақсади аҳоли фаровонлигининг тўхтовсиз яшиланишини таъминлаш, аҳоли қат-ламларининг таълим, маданият, касб малакаси, даромадлари жиҳатидан кескин тафовутларига барҳам бериш, жамият томонидан инсонга муносиб ҳаёт даражасини ва инсон тараққиётини таъминлашга ёрдам беришдан иборат. И.х.нинг асо-

сий йўналишлари: эркин ижтимоий-иқтисодий фаолият кўрсатишни таъминлаш; иш б-н бандлик, касб танлаш, ўқиш ва билим олиш; даромадларнинг кафолатланиши; ҳар бир фуқаронинг ўз иқтисодий фаолиятида даромадга эга бўлиши; ис-теъmolчилар ҳимояси, ис-теъmolчилар жамиятлари; товарлар ва хизматлар сифати, ис-теъmol кафолатини таъминлаш; аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш; ижтимоий таъминот тизими ва аҳолининг муҳтож, кам таъминланган қисмларига пенсиялар, нафақалар, турли хил имтиёзлар бериш.

Вивожланган демократик жамиятда И.х. вазифаларини бажаришни давлат ўз зиммасига олади. «И.х.» тушунчаси биринчи марта 1935 й.да АҚШнинг «Ижтимоий хавфсизлик бўйича қонун» ида қўлланилган, кейинчалик Халқаро меҳнат ташкилоти конвенцияларида бу тушунча мазмуни мукаммаллаштирилган. АҚШ, Канада, Швейцария каби мамлакатларда И.х. нинг кўпгина муаммолари ҳал этилган, лекин ечимини топмаган муаммолари ҳам жуда кўп. Шунга қарамай, бу мамлакатлар тажрибаларидан фойдаланиш аҳамиятлидир.

Турли мамлакатларда аҳолини И.х. тизими мамлакатнинг иқтисодий тараққиёт даражаси, демократик тараққиёт ва унинг аҳоли манфаатига мувофиқлиги, ижтимоий сиёсат даражаси, ижтимоий таъминот тизими каби омилларга боғлиқ ҳолда амал қилади.

Ўзбекистонда Ид. тизими 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб шакллана бошлади. 90-й.ларга келиб, бозор иқтисодиётига ўтиш асосида амалдаги ислохотларга мос равишда янгидан шаклланди. Айниқса, миллийлик, ўзликни англаш, эътиқод ва анъаналарнинг тикланиши И.х. тизимига муҳим янгилик бўлиб қўшилди.

Ўзбекистонда аҳолини И.х. қилиш иқтисодий ислохотлар дастуридаги уз-луксиз устувор йўналишлардан бирига, яъни ислохотларнинг ҳамма босқичларида устувор ҳисобланадиган ва-зифалар қаторига қиради. Мамлакатда

ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти барпо қилишда давлат томонидан кучли И.Х.- сиёсати олиб борилмоқда. Кучли ижтимоий сиёсат Ўзбекистоннинг ўз истикдол ва тараққиёт йўлининг етакчи тамойилларидан бири ҳисобланади.

Республикада И. х.нинг ҳуқуқий муҳити яратилди, унга қонуний асос солинди. И.х. тамойиллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қафолатланиб, қабул қилинган қонунларда ўз аксини топди. Мамлакатда даромад олишнинг қафолатланиши амалга оширилди. Кенг миқёсда янги иш жойлари яратилиши аҳолини иш б-н таъминлаш ишсизлик муаммосини ҳал қилмоқда (мамлакатда ишсизликнинг статистик кўрсаткичи — 0,5—0,6%). Бунда, айниқса, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, касаначилик қўл келмоқда. Товарлар сифати, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларида амалга ошириладиган тадбир-чоралар истеъмолчилар ҳимоясини шакллантириб, аҳоли манфаатларини таъминламоқда. Инфляциянинг олдини олиш, сўмнинг харид кучини сақлаш, бизнес-тижорат устидан давлатнинг маромий назоратини ўрнатиш, маркетинг, савдо, реклама қабиларни тартиблантириш И.х. ни ривожлантирмоқда. Экология б-н боғлиқ бир қанча катта ҳимоялаш ишлари амалга оширилиб, сув, ҳаво, ер ва маҳсулот тозаллигига эришилмоқда.

Ўқиш, билим олиш, касб танлаш Ўзбекистонда амалга ошириладиган кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури асосида тубдан янгиланмоқда. Таълимга ажратилган маблағлар кейинги 7 йил (1995—2002 йиллар) ичида йилига ялпи ички маҳсулотнинг 7,1—7,76% ини, ажратилган маблағ бюджет хара-жатларининг 21,77—24,12 %ини ташкил этди. Бу дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан ҳисобланади. Тиббиётда ўтказиладиган ислохотлар натижасида аҳолига соғлиқни сақдаш соҳасида кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини кўтариш чоралари амалга оширилди. Инфляцияга қарши чоралар ҳам И.х. да муҳим аҳамиятга

эга. Кейинги йилларда унинг ўрнини тўла қоплаш мумкин бўлмаса ҳам зарар кучини пасайтириш мақсадида иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдори оширилмоқда (1998 й.да - 50%, 2000 й.да - 60% ва 2002 й.да - 30%).

Бозор муносабатларига ўтиш ва ижтимоий-иқтисодий тизимни ислоҳ қилиш даврида аҳолини ялпи И.х. қилиш тизимидан ишончли ижтимоий қафолатлар ва аҳолини, айниқса, унинг ночор гуруҳларини аниқ манзилли ва мақсадли ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими барпо этилди. Бу тизимда маҳалла марказий ўринда туради. 1999 й.да ушбу тизим орқали кам таъминланган оилалар — жами 3 млн. киши (мамлакат аҳолисининг 12,2%) ва болали оилалар — 6,5 млн. дан ортиқ, киши (27%) моддий ёрдам олди. Бир оила учун ёрдам пули болалар нафақаси б-н бирга ойига 3,4 энг кам иш ҳақини ташил қилади. Бу соҳада И.х., асосан, кам таъминланган оилалар учун турли нафақалар бериш, аҳолининг ёлғиз гуруҳлари учун имтиёзлар яратиш, ёлғиз қария ва ногиронларни давлат ҳисобидан боқиш ва б. асосида амалга оширилади.

Республика Президентининг «Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони (1994 й. 23 авг.) кўра, вояга етмаган фарзандлари бўлган кўп болали оилалар, кам пенсия олаётганларнинг оилалари, ногиронларнинг оилалари, ишсизлар ва боқувчисини йўқотганларнинг оилалари, ёлғиз пенсионерлар ва кам даромад олаётган муҳтож оилаларга моддий ёрдам берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 й. 10 дек.даги фармони б-н 16 ёшгача фарзанди бўлган кам таъминланган оилалар давлатнинг алоҳида оталиғига олинди, 2002 й. 25 янв.даги фармонга биноан ижтимоий ёрдам кўрсатиладиган фарзандли оилалар до-ираси умумтаълим мактабларида, академик лицейларда ва касбхунар кол-

лежларида ўқиётган 18 ёшгача фарзанди бўлган оилалар ҳисобига кенгайтирилди.

Булардан ташқари Ўзбекистонда норасимий ижтимоий ёрдам турлари ҳам мавжуд; уларга қариндошларнинг ўзаро ёрдами, миллий ва диний урф-одатлар асосида қилинадиган ёрдам, корхона ва ташкилотларнинг пенсионерларга, кам таъминланган кўп болали оилаларга, бева-бечораларга ёрдам пули бериши киради.

Республикада аёллар, болалар, кексаларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатилади. И.х. доирасида 1998 й. «Оила йили», 1999 й. «Аёллар йили», 2000 й. «Соғлом авлод йили», 2001 й. «Болалар йили», 2002 й. «Қарияларни кадрлаш йили» деб эълон қилингани ва уларга тааллуқли махсус дастурларни амалга ошириш мавжуд И.х. муаммоларини ҳал қилиш ва бунга жамоатчиликни жалб этишда яхши самаралар берди. 1995 й.да бюджет харажатларининг 21,8%, 2000 й.да 29,6% ижтимоий соҳага ажратилди. 1999 й.дан бошлаб ЯИМ ўсиши аҳоли ўсиши суръатидан устун бўлишига эришилди. Бу турмуш даражаси ўсишининг ва И.х. ривожининг заминидир. Умр узунлиги 70,3 ёшни (1999 й.) ташкил этди.

«Ўзбекистон Республикаси аҳолисини 2010 й.гача бўлган даврга мўлжалланган ижтимоий ҳимоя тизимининг ягона концепцияси» ишлаб чиқилган. Унда Республикада мавжуд бўлган И.х. ва ижтимоий ёрдам, пенсия таъмино-ти, болаларга нафақа тўлаш, ёлғиз кек-саларга хизмат кўрсатиш, ногиронларни протез-ортопедия буюмлари, ҳаракатланиш воситалари б-н таъминлаш, шунингдек, тиббий, меҳнат ва ижтимоий жиҳатдан тиклаш, тиббий хизмат, ишсизларни ишга жойлаштириш ва моддий ёрдам бериш, бир йўла (номунтазам) ёрдам тизимлари асосларида амалга оширилиши белгиланган.

Ўзбекистонда 2000 й.да Республика давлат бюджетидан 72,4 млрд, сўм (ЯИМнинг 2,3%) И.х.га ажратилди (яна қ. Ижтимоий таъминот).

Ад.: Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. [Ўзбекистон - 2000], Т., 2001.

Мухтор Расулов.

ИЖТИҲОД (араб. — ғайрат қилиш, ин-тилиш) — шаръий ҳукми ҳосил қилиш учун фақиҳнинг барча билим ва тоқатини ишга солиши. И. шаръий ҳукми келмаган ишнинг махсус қоидаларни ишга солиб шаръий ҳукмини аниқлаш учун қилинади. Муҳаммад (сав) тирикчилигида у кишидан бошқа одам И. қилмаган. Бу мумкин ҳам эмас эди. И. 7-а. охирида вужудга келган. Бу вақтга келиб саҳобаларнинг Муҳаммад (сав) фаолиятлари, айтган сўзлари ҳақидаги хабарларида ихтилоф пайдо бўлган. Бундан ташқари, мусулмон жамоасидаги ҳаёт тарзининг ўзгариб бо-раётганлиги туфайли кўплаб ҳуқуқий характердаги муаммолар туғилган. Шунинг учун И.нинг асосий мақсади янги ёхуд ўтмишдошлар томонидан ҳал этилмаган масалаларни топиш ва исломга таянилган ва уни қувватлаган ҳолда ҳал этиш бўлган. Исломда энг юқори табақага мансуб фақиҳларгина шундай ҳуқуққа (И. ҳуқуқи) эга бўлган ва улар мужтаҳидлар деб аталган.

И., асосан, фикҳга юид масалаларда бўлган. Ақида ва фалсафага оид масалаларда И. қилиш мумкин бўлмаган. Ўрта асрларда, аниқроғи, 12-а.да баъзи ҳокимларнинг фақиҳларни мажбур қилиб нотўғри ҳукм чиқаришга уринишларидан, ноаҳил одамларнинг И.га ўзларини уришларидан эҳтиёт қилиб уламолар, И. эшиги беркилганини эълон қилганлар. Бу масалада хилоф қилганлар кўпчиликнинг қаршилигига дучор бўлганлар. Шу б-н бирга гоҳ-гоҳида И.ни даъво қилганлар ҳам чиқиб турган. Бундай шахсларга Ибн Таймия ва Ибн Қайим мисол бўла олади. Аммо И. эшиги беркитилганлиги ҳолати ҳозиргача давом этиб келмоқда. Яқин орада бирор кишининг И. қилганлиги тан олингани йўқ. Аммо И. қилиш зарурлиги тобора ортиб бораётгани ҳақидаги даъватлар эшитилмоқда. Шу мақсадда янги пайдо бўлаётган масалаларда И. қилиш учун Ислом давлатлари уюшмаси, Ислом

олами робита-си, баъзи бир минтақа ва давлатларда Ислоҳ фикҳи академиялари ташкил қилинган ва қилинмоқда.

Аҳаджон Ҳасанов.

ИЗБОСКАН ЗИЛЗИЛАСИ - 1992 й. 15 май маҳаллий вақт б-н соат 13 дан 08 мин. ўтганда Фарғона водийсининг шим.шарқида Избоскан қишлоғида бўлган кучли zilзила. Зилзила эпицентра Бўтақора — Қорабулоқ узилмасида 25 км чуқурликда жойлашган. Бу ерда zilзиланинг кучи 8 балла (MSK — 64 ўлчови бўйича) яқин, магнитудаси (Рихтер бўйича) М — 6,2 бўлди. Зилзила ўчоғидаги тоғ жинсларини Ер пўсти гранит қатламидаги ёриқлар бўйича юқорига қараб силжиши сейсмик тўлқинларни келиб чиқишига сабаб бўлган. Сейсмик тўлқинлар эпицентрал зона да 7—8 балл куч б-н тарқалиб агроф қишлоқларга анча зарар етказди. Айниқса, Қўчқорота, Маданият, Тошқўрғон, Хило қишлоқларида иморатлар жиддий зарарланди. И.з.нинг кучи Қўчқорота, Мойлисой, Маданиятда 7 балл, Пойтуғ, Ҳаққулобод, Андижонда 6 балл, Ўш, Жалолободда 5 балл, Фарғона, Чустда 4 балл, Тошкент, Душанбада 3 балла етди.

ИЗБОСКАН НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ - Фарғона водийсининг шим.шарқидаги Из-боскан антиклиналь бурмасида жойлашган нефть-газ кони. Из-боскан структураси 1933 й.да аниқланган ва тектоник жиҳатдан Мойлисув структуралари гуруҳига киради. Кон 1950 й. ишга туширилган. И.н.к.нинг геологик тузилишида палеозой, юра, бўр, палеоген ва неоген ётқизиклари иштирок этган. Гил, охактош, кумтош ва алевролитлардан иборат. Дастлабки кидирув ишлари конда 1935 й.да бошланган. 1945 й.да чуқур бурги қудуқлари қазилган. Из-боскан антиклиналининг уз. 35 км, эни 7 км бўлиб, ғарбдан шарққа чўзилган ягона бурмадан иборат; палеоген даври ётқизиклари бўйича уз. 10,5 км, эни 1,8 км; шим. қаноти 30°, жан. қаноти 20° энкайган. Избоскан бурмасини узун-сига 3 та тектоник узилма кесиб ўтган. Узил-

ма текислиги бўйича қатламлар 13-ва 18-горизонтида катта газ уюмлари, палеоген даври ётқизикларидаги 3-, 5-, 7-, 8-, 9- горизонтларида эса нефть уюмлари топилган. 8-горизонт энг маҳсулдор. 2400 м чуқурликда жойлашган. Палеоген даври ётқизикларидаги дастлабки бурги қудуғидан (1950) суткасига 10 т, 1967 й.га қадар эса 2644 минг т нефть олинган. 1963 й. бўр даври қатламларидан суткасига 1 млн. м3 газ олина бошлаган. Нефтниг зичлиги 0,864 г/см3, олтингурутнинг микдори 0,33 %, акциз қатрони 35 %, парафин 6 %. Газнинг таркиби метан (50 %), карбонат ангидриди (12,6 %)дан иборат. Кондан айна пайтда оз микдорда нефть ва газ олинмоқда.

ИЗБОСКАН ТУМАНИ - Андижон вилояти шим.да жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Андижон вилоятининг Пахтаобод, Андижон, Балиқчи, Олтинқўл туманлари, Наманган вилояти, Қирғизистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,28 минг км2. Аҳолиси 170,6 минг киши (2001). И.т.да 1 шаҳар (Пойтуғ) ва 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Избоскан, Намуна, Шерматобод, Эркин, Яккатут, Янги-замон, Янгиқишлоқ, Ўртоқлар, Қизил Юлдуз) бор. Маркази — Пойтуғ ш.

Табиати. И.т. рельефи асосан пасттекислик бўлиб, жан.-ғарбга томон пасайиб боради. Шим. қисми Мойлисой адирларидан иборат. Иқлими мўътадил иқлим. Июлнинг ўртача т-раси 27°, янв.ники — 3°. Вегетация даври 240—255 кун. Йилига ўртача 300—500 мм ёғин тушади. Туман худудидан Катта Фарғона канали, Қорадарё, Мойлисой, Тентақсой оқиб ўтади. Асосан, бўз тупроқ, тўқ ва оч тусли ўтлоқи, ботқоқ-ўтлоқи тупроқлар тарқалган. Ёввойи ўсимликлардан юлғун, қамис, янтоқ, шўра ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан қиябўри, тулки, бўри, қобон, ёввойи эчки, кемирувчилардан сув қаламуши, қушлардан қаптар, тустовуқ, ўрдақ, ғоз, лайлак, қаллик, бедана, қорабовур, бургут, бойўғли, қалдирғоч, чумчуқ, булбул, зоғча, қарға, ҳаққа ва б.

яшайди.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар (99,7%). 1 км² га ўртача 609 киши тўғри келади.

Хўжалиги. И.т.да Пойтуғ ип йигирув ва тўқув ф-қаси, Чувама ип йигирув ф-қаси, Избоскан шойи тўқиш ф-қаси (кимёвий хом ашё асосида), Тўрткўл пой-абзал ф-қаси, газ тўлдириш ст-яси ишлаб турибди. 450 дан зиёд кичик ва хусусий қорхона, шуниингдек, қўшма қорхоналар ташкил этилган.

Қ. х.нинг асосий тармоғи — пахтачилик ва ғаллачилик. Сабзавотчилик, полиз экинлари етиштириш, боғдорчилик ҳам ривожланган. Умумий экин майд. 16,3 минг га, шундан 8,8 минг гектарга пахта, 5,9 минг гектарга донли экинлар экилади. 585 га ер боғ, 64 га тоқзор. Туманда 15 ширкат хўжалиги, акциядорлик жамияти, хужаликлараро чорвачилик қорхонаси, «Истикбол» чорвачилик қорхонаси, мева-қўчатчилик тажриба хўжалиги, уруғчилик тажриба хўжалиги, ўрмончилик хўжалиги (Қорадарё ўрмон хўжалиги, 161 га; Қорақўл ўрмон хўжалиги, 22 га; Луғумбек ўрмон хўжалиги, 87 га) мавжуд. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларидида 32,3 минг қорамол, шундан 14,5 минг сизир, 27,8 минг қўй ва эчки, 622 от боқилади. Туман ҳудудидан автомобиль йўллари, Андижон — Учқўрғон (15 км) т.й. ўтган.

50 га яқин умумий таълим мактабиди қарийб 40 минг ўқувчи, касбхунар бизнес мактабиди 670 ўқувчи, 2 лицей-интернатда 236 ўқувчи, тасвирий санъат лицей-интернатиди 312 ўқувчи, 1 гимназияда 300 дан зиёд ўқувчи таълим олмақда. Туманда миллим банк бўлими, марказий кутубхона, 35 жамоат кутубхонаси, мусиқа мактаби, марказий маданият уйи, 2 автоклуб, «Олтин соз» халқ ансамбли, ўлкашунослик музейи ишлаб турибди. 4 та 620 ўринли касалхона, 20 ўринли хусусий касалхона, 8 кишлоқ врачлик шохобчаси, 8 врачлик амбулаторияси, 38 фельдшер-акушерлик шохобчаси ва б. фаолият кўрсатмоқда. Жами 275 врач ва

ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. 1929 й.дан «Пахтакор» туман газ. нашр этилади (адади 2150).

«ИЗВЕСТИЯ» («Ахборот») — РФда чиқадиган умуммиллий газета. Москвада ҳафтада 5 марта рус тилида нашр этилади. Газ. нинг 1 сони 1917 й. 28 фев. (13 март)да Петроградда чиққан. «И.» шўро тузуми даврида коммунистик партия ва Совет ҳукумати қабул қилган қарор ва хужжатларнинг бажарилишини мафкуравий жиҳатдан таъминловчи қудратли вояси бўлган. Шўро тузуми туғач (1991 й. охиридан), Россия Федерациясининг ижтимоий-сиёсий, иктисодий ва маънавий ҳаётига оид ислоҳот ва ўзгаришларнинг бажарилишини таъминлашга мўлжалланган йўналиш олди. Адади 234.500 (2002). ИЗЕН, қохия (Kochia) — шўрадошлар оиласига мансуб бир йиллик ярим-буталардан иборат туркум. Гуллари кўкимтир, кўримсиз. Барглари узун, текис, қиррали. 80 тури маълум. Ўзбекистонда 4 тури бўлиб, улар тошлок, қумлок, гил тупроқ, шўрхок ва тақир ерларда ўсади. Асосан, ербағирлаб ўсувчи яримбута (К. prostrata) И. деб аталади. У сифатли озуқабоп ўсимлик сифатида ўтлоқларнинг ҳосилдорлигини ошириш учун экилади. Келинсупурги И. (К. scoraria) эса бир йиллик сершоҳ ўсимлик бўлиб, ундан су-пурги сифатида фойдаланилади. Чўл ва адирларда ўсади. Уругининг таркибиди сапонин бор. Баъзилари манзарали ўсимлик.

ИЗЕНТАЕВ Жоллибой Танирберген ўғли (1943.29.2, Қўнғирот тумани) — рангтасвирчи рассом, Ўзбекистон БА нинг акад. (1997), Ўзбекистон халқрас-соми (2000). Республика рас-сомлик билим юрти (1966) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини (1974) тугатган. Нукус ш. бадийи ҳунар и.ч. устахонасида рассом (1974—79), 1979 й.дан Қорақалпоғистон рас-сомлар уюшмаси бошқаруви раиси ҳамда 1997 й.дан Ўзбекистон БА Қорақалпоғистон бўлимининг раиси. И.нинг турли жанрларда яратилган

асарларида Қорақалпоғистон табиати, манзараси, қорақалпоқ халқи, унинг дарди, кечаси, бугуни ўз аксини топган. Тарихий мавзудаги йирик асарлар («Умид йўлида», ва «Бегжап фожиаси», 1983), психологик портретлар («А. Жумамуратов», 1976; «Она портрети», 1978; «Автопортрет», 1980; «И. Юсупов», 1981; «А. Отабоев», 1982 ва б.), манзаралар («Хива. Чангли кун», 1979; «Кўҳна ўрганч. Бозор», 1979; «Баҳорда Нукус», 1982; «Қорақалпоғистонда куз», 1986; «Қизкетганда тонг», 1994; «Яшил ҳовли», 1994 ва б.), натюрмортлар («Кумғонли натюрморт», 1984; «Никобли натюрморт», 1987 ва б.) ва б. асарлар муаллифи. Орол муаммоларига бағишланган асарлар туркумини яратди («Мўйноқ. Қумдаги саксовул», 1988; «Кемалар қабристони», 1989; «Мўйноқ», «Чекинаётган денгиз туби», 1989 ва б.). Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

ИЗЗАТ СУЛТОН (тўлиқ исмшарифи Иззат Отахонович Султонов) (1910.29.11, Ўш - 2001.29.7, Тошкент) — адабиётшунос, танқидчи, драматург. Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1964). Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби (1981). Замонавий ўзбек адабиётшунослик фанининг асосчиларидан. Ўрта Осиё унтида ўқиган (1930-31), Низомий номидаги Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1937). Ўзбекистон давлат радио-эшиттириш қўмитаси раиси ўринбо-сари, Тошкент киностудияси директори (1943-45), Ўзбекистон ХКС раиси ўринбосари (1945—48), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти директори (1948—51), бўлим мудири (1956 й.дан), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси котиби (1955—58). И.С.нинг адиб ва олим сифатидаги ижоди кўп қирралидир. Унинг ўрта мактаблар учун мўлжалланган «Адабиёт назарияси» қўлланмаси (1939) бутун Ўрта Осиёда адабиётшунослар авлодининг вояга етишига замин тайёрлаган. И.С. «Ўзбек адабиёти масалалари»

(1959), «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (3 жилдли, 1957—62), «Адабиёт назарияси» (2 жилдли, 1978—79), «Ўзбек адабий танқиди тарихи» (2 жилдли, 1987) ҳаммуаллифи, «Адабиёт назарияси» дарслиги (1980) муаллифи. Унинг фаолиятида Навоий ижодининг илмий тадқиқи алоҳида ўрин эгаллайди. «Навоийнинг қалб дафтари» (1969) асарида улўғ шоирнинг ҳар тарафлама далилланган ижодий биографиясини яратди. И.С. бундан ташқари, Навоий ижоди ҳақида туркум мақолалар («Адабий меросимизни ўрганайлик», «Мақорим ул-ахлоқ» ҳақида), «Навоий ва замонамиз» ва б.) ёзган. «Баҳоуддин Накшбанд абадияти» (1994) асарида накшбандия тариқати мукамал инсон ахлоқи, бунёдкорлик ва савоб ишлар мафқураси эканлиги ҳақида фикр юритган.

И.С. «Бургутнинг парвози» (1940), «Алишер Навоий» (Уйғун б-н ҳамкорликда, 1941), «Имон» (1960), «Номалум киши» (1963), «Кўрмайн босдим тиконни» (1974), «Истеҳком» (1977), «Донишманднинг ёшлиги» (1980), «Абдулла Қодирийнинг Ўтган кунлари» (1988) драмалари муаллифи. А. Спешнев, Уйғун ва В. Шкловскийлар б-н ҳамкорликда «Алишер Навоий» (1945) киносценарийсини яратган. Бундан ташқари, «Фидойи», «Сенга пешвоз» сценарийлари, «Шоир қалби» (1967) опера либреттосини ёзган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970). «Шухрат» медали б-н мукофотланган (1992).

Умнат Тўйчиев.

ИЗМА (араб.— кесик) — ёстик жилди, кўйлак, шим ва б. кийим-кечакларнинг тугма кадаладиган тешиги. И. ўрни очилгач, атрофи қўлда ёки тикув машинасида йўрмаб қўйилади. Тикили-шига кўра, И.нинг кўзчали (мағиз шаклида ўйилиб, тешик атрофи ағдарма ва тепчик чок б-н йўрмаланади), мағизли (тешик четига мағиз чиқариб, ўнгидан бостирма чок б-н тикиб чиқилади), ички (кийимларнинг астар томонидан тикилади;

мас, тик ёқали камзул, пальто ва шимларнинг олд томонига қилинадиган И.лар), боғичли (боғич б-н тикилади; мас, пальто, камзулларга ич тарафдан тугма сиғадиган боғич чатиб қуйилади) ва б. хиллари бор. Тугмалар И. урнига илгак ёрдамида ҳам қадалиши мумкин.

ИЗМАЙЛ — Украинанинг Одесса вилоятидаги шаҳар. Дунай дарёси тармоғининг чап соҳилида. Қора денгиздан 80 км. Денгиз кемалари кира оладиган порт. Т. й. станцияси. Аҳолиси 95,1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). 12-а.да И. ўрнида гетуяликлар қалъаси бўлган. Кейинчалик у Молдова князлигига қараган. 16-а.да туркларга тобе эди. 1569 й. Туркия султони И. га нуғойларни жойлаштирган. 1770—1918 й.ларда шаҳар вақт-вақти б-н Туркия ва Россияга қараган. И.ни 1918 й. Руминия эгаллади, 2-жаҳон уруши даврида И.ни немис-румин қушинлари босиб олди. 1944 й. 26 авг.да озод қилинган.

И.да озиқ-овқат саноати (сабзавот консерва, гўшт к-тлари, балиқ, сут, узум виноси з-длари) ривожланган. Целлюлоза-картон к-ти, кема тузатиш, кема тузатиш-механика з-длари, пед. ин-ти, суратлар галереяси, А. В. Суворов музейи бор.

ИЗМАЙЛОВА Галия Баязитовна (1923.12.2, Томск) — балет артисти, балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1951). Тошкент балет мактабини (1941), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1961)ни тугатган. 1941 й.дан Навоий театрининг етакчи балет яққохонни, 1977—85 й.лар бош балетмейстер, 1985 й.дан балетмейстер. Семурғ («Оқ билак»), Мария, Зарема («Бокчасарой фаввораси») каби илк ролларидаёқ қахрамонлар ички дунёсини ифодали ҳаракатлар орқали очиб беришга интиланган. Энг яхши роллари: Китри («Дон Кихот»), Гуло-йим («Қирқ киз»), Тао-Хоа («Лола-қизғалдоқ»), Одетта-Одиллия («Оққуш кули»), Хуанита («Дон Жуан»), Гулнора («Раққоса»), Кармен («Карменсюита»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Чундари («Севги тумори»),

Эгина («Спартак») каби образлари бадий юксаклиги, ижро техникасининг мукам-маллиги, европа мумтоз рақсини анъ-анавий ўзбек рақс ҳаракатларида уйғунлаштирилиши б-н ажралиб туради. «Оққуш кули», «Наврўз», «Шаҳризода», «Севги тумори», «Кашмир афсонаси», «Севги афсонаси», «Бокчасарой фаввораси», «Эсмеральда», «Орзу», «Князь Игорь», «Бурон», «Фауст», «Зебуннисо», «Умар Хайём», «Ал Фарғоний» каби операларнинг рақсларини саҳналаштирган.

И. янги турдаги ўзбек мумтоз рақс мактаби асосчиларидан. У Фарғона, Бухоро, Хоразм халқ рақслари ва Европа рақсининг ижобий таъсирида замон мумтоз рақе миниатюраларининг яратувчиси ва моҳир ижрочиси сифатида танилди. М. Равелнинг «Болеро» балети, шунингдек, М. Ашрафийнинг «Дилором» операси учун «Сўғдиёна», «Хинди», «Араб» ва «Фарғона» каби мустақил хореографик миниатюралар яратди. Қардош халқлар, Шарқ ва б. халқларнинг миллий хореографик санъатини ўрганиб, «Жаҳон халқлари рақслари» концерт дастурини тузди.

Унинг репертуарида Ҳиндистон, Индонезия, Мьянма, Сурия, Миср, Мексика, Аргентина, Куба каби турли мамлакат халқларининг миллий рақслари мавжуд. И. «Баҳор», «Лазги» ва б. ансамблларда кўпгина рақслар саҳналаштирган. Бир қанча мамлакатларда гастролда бўлиб, томошабинларни ўзбек халқ рақслари б-н таништирган. И.га бағишланган «Умрга тенг рақс» фильми суратга олинган (1984). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970). «Шухрат» медали (1997), «Дўстлик» ордени (1998) б-н мукофотланган.

Ад.: Авдеева Л., Галия Измайлова, Т., 1975.

Моҳина Аширова.

ИЗМИР — Туркиянинг ғарбидаги шаҳар, йирик порт. Измир элининг маъмурий маркази. Эгей денгизининг Измир қўлтиғи соҳилида. Аҳолиси 2,018 млн. киши (1995). И. мил. ав. 2минг йилликда

бунёд этилган ва Смирна (юн. Smirne) деб аталган. 15-а.дан Усмонли турклар салтанати таркибида. 18-а. охиридан И. Туркиянинг иқтисодий ва маданий марказларидан бири. 1919 й. 15 майда шаҳарни Греция аскарлари оккупация қилди; 1922 й. 9 сент.да озод қилинди. 2-жаҳон урушидан кейин И. порти ҳарбий денгиз база-сига айлантирилди. И. Туркиянинг экспорт бўйича би-ринчи, импорт бўйича (Истанбулдан кейин) 2-ўриндаги порти. Т.й. ва шоссе йўллар тугу-ни. Халқаро аҳами-ятга эга аэропорт бор. Мухим к. х. р-нининг (тамаки, пахта, узум, зайтун, дон етиштирилади) саноат ва савдо маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат, тамаки, цемент, ойна-керамика, ёғочсозлик, машина-созлик, кемасозлик ва б. корхоналари бор. И. атрофидан лигнит, симоб, асбест қазиб чиқарилади. Шаҳарда ҳар йили халқаро ярмарка ўтказилади. Ун-т, иқтисодиёт ва савдо академияси, консерватория, археология музейи бор. Қад. биноларнинг қолдиқлари (мақбаралар, театр, стадион ва б.) сакданган. ИЗО... (юн. isos — бир хил, тенг) — қўшма сўз бўлаги бўлиб, ўзи қўшилган сўзга тенглик ёки тури, вазифаси жиҳатидан ўхшашлик маъноси ифодасини беради (мас, изомерия, изотоплар).

ИЗОАМИЛАЦЕТАТ, $(\text{CH}_3)_2\text{CNCN}_2\text{CNCN}_2\text{CNCN}_2\text{CNCN}_2$ - сирка кислотанинг изоамил эфири, ўткир ҳидли (нок хидига яқин) рангсиз су-юқлик (к. Амилацетат).

ИЗОБАРА (изо... ва юн. baros — вазн, оғирлик) — системадаги изобарик жараётш термодинамик ҳолат диаграммасида ифодаляйдиган чизик.

ИЗОБАРИК ЖАРАЁН - босим ўзгармас бўлган шароитда системада содир бўладиган физик жараён. И.ж. системанинг термодинамик ҳолат диаграммасида изобара б-н тасвирланади. Атмосфера босимида содир бўладиган физик жараёнлар, жумладан, сувнинг исиши, очик идишдаги газнинг қизиши ёки совishi, модданинг икки фазали ҳолатидаги изотермик жараён ва кўпгина кимёвий реак-

циялар И. ж.га мисол бўла олади. Юқори ва паст босимларда моддаларнинг хоссаларини тадқиқ қилишда, иссиқлик машиналарида (мас, Жоуль, Дизель цикллари) И. ж. дан фойдаланилади.

Идеал газ ҳажми V И.ж.да т-рага тўғри пропорционал (Гей — Люссак қонуни). И. ж.да идеал газнинг бажарган иши $p\Delta V$ га тенг ва, демак, ташқаридан олинган иссиқлик микдори унинг т-раси ортишига ва иш бажаришига сарф бўлади. Шунинг учун И. ж.даги иссиқлик сигим S_r изохорик жараёнчатп (бу ҳолда иш бажарилмайди) иссиқлик сигим S_u дан ҳар доим катта.

ИЗОБАРИК СИРТ — ҳамма нуктасида атмосфера ҳавоси босими бир хил бўладиган сирт. И. с.ларнинг ўзаро жойлашуви ҳаво босимининг фазода тақсимланиши тўғрисида таассурот беради. Циклоида, яъни паст босим соҳасида И. с.лар ботик, сиртлардан, антициклонда, яъни юқори босим соҳасида эса кабарик сиртлардан иборат бўлади (расмга қ.). И. с.нинг қиялиги шамол тезлигини аниқлайди: И. с. қиялиги қанчалик катта бўлса, шамол тезлиги шунчалик кучли эканлигини билдиради. И. с.нинг бирор сатҳ (мас, денгиз сатҳи ва б. сиртлар сатҳи)га қиялиги минут улушлари б-н ўлчанади. И. с. сатҳ б-н кесишеа, изобараларни ҳосил қилади. Асосий И. с.лар: 1000, 900, 800, ..., 100 мб, сўнгра 50, 25, 10 мб сиртдир. Метеорологияда, кўпинча, асосий И. с.ларнинг денгиз сатҳидан баландлик хариталари тузилади. И.с. 1000 мб денгиз сатҳига яқин, 500 мб денгиз сатҳидан 5 км чамаси баландда ётади.

ИЗОБАРИЛАР (изо... ва юн. baros — вазн, оғирлик) — бир хил сондаги нуклонлар A дан, лекин сони ҳар хил бўлган протонлар Z ва нейтронлар N дан ташкил топган турли кимёвий элементларнинг атомлари таркибидаги ядролар (мас, $^{32}\text{Ge}77$, $^{33}\text{As}77$, $^{34}\text{Se}77$ ва б.). Нейтрон массаси протон массасидан 1,3 МэВ га катта. Шунинг учун И. бир хил нуклонларга эга бўлишига қарамай, нейтрон-

лар ва протонлар сони турли миқдорда бўлганлиги учун, массалари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ядрогаги нейтронлар сонининг протонлар сонига нисбати N/Z нуклонлар миқдори A ортиши б-н маълум қону-ният бўйича кўпайиб борса, турғун I . дейилади. Енгил ядролар учун бу нис-бат бирга, нуклонлар сони тахм. 185 гача ортганида у 1,5 га тенг бўлади. Мас, $^{34}\text{Se}^{77}$ га ўхшаш I . турғун ядролар ҳисобланади. Чунки бу ядроларнинг тарки-бида 34 та протон ва 43 та нейтрон мавжуд бўлиб, у қонуният бўйича аник/ганган сонга тенг: $=1,26$. Аммо ядрогаги нейтронлар сонининг протонлар сонига нисбати турғун I . учун аникланган сон-дан фарқли бўлса, бун-дай I . радиоактив-лик хусусиятига эга бўлади. Мас, „ ^{71}As , ^{77}Zn ва б- P -радиоактивликка эга. „ ^4He » протонларининг сони кўп бўлганлари эса, мас, ^3V , ^{77}K ва б. радиоак-тивлик хусусиятига эга бўлиб, позитрон чиқариб парчаланиб туради.

ИЗОБУТИЛЕН, $\text{CH}_2=\text{C}(\text{CH}_3)_2$ -тўйинмаган углеводород, рангсиз газ. Қайнаш т-раси — $6,9^\circ$; суюқланиш т-раси — $140,35^\circ$; суюқ I .нинг зичлиги 594 кг/м^3 (20°). Сувда ёмон, спирт ва эфирда яхши эрийди. Олефинларнинг барча хос-саларини намоён қилади. Водород, гало-генлар, галогенводородлар б-н кимёвий реакцияга киришади. Катализаторлар (мас, Ag_2O) иштирокида ҳаво кислоро-ди таъсирида оксидланиб, эпоксидлар, KMnO_4 нинг ишқорий эритмаси ишти-рокида гликолла, H_2O_4 , $(\text{CH}_3\text{COO})_4\text{Pb}$ ва б. оксидловчилар таъсирида парчала-ниб карбонил бирикмалар ҳосил қилади. Суюқ нефть маҳсулотлари ва газлари крекинги ва пиролизияа оралик маҳсулот сифатида ҳосил бўлади. Тоза I . изобу-танни каталитик дегидрогенлаш йўли б-н олинади. Изооктан, изопрен ва б. техник маҳсулотлар олиш учун ишлатилади.

ИЗОГАМИЯ (изо... ва юн. *gamos* — никоҳ) — морфологик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилмайдиган, аммо ҳар хил биокимёвий ва физиологик ху-сусиятларга эга бўлган гаметалар-

нинг қўшилиши (копуляцияси)дан иборат жинсий жараён. I . бир хужайрали ва айрим кўп хужайрали сув ўтлари, тубан замбуруғлар ва кўпчилик бир хужайралилар (илдизоёқлилар, нурли-лар, тубан грегариналар)да уч-райди, лекин кўп хужайрали орга-низмларда (яшил сув ўтларидан ташқари) учрамай-ди (яна қ. Анизогамия).

ИЗОГИЕТАЛАР (изо... ва юн. *hunos* — ёмғир) — сутка, ой, йил учун ёгин миқдори изочизиқлари ёки ой ёхуд йил учун ой ёки йиллик ўртача кўп-йиллик ёгин миқдори.

ИЗОЛЯТОР (франц. *isolateur, isoler* — алоҳидаламоқ) 1) тиббиётда — ка-салхона, болалар поликлиникаси, сана-торий, болалар боғчаси каби муассаса-ларда махсус жиҳозланган бино, хона. Касали агрофдагиларга юқиши мумкин бўлган кишилар (юқумли касаллик б-н оғриган ёки шундай касаллиги бор деб гумон қилинганлар, уларга яқин юр-ганлар) I .га ётқизиб доволанади. Ин-фекцион касалхоналарнинг ҳар бир бўлимидаги I .-боксга алоҳида эшикдан кириб чиқилади. I .да тиббиёт ходимла-ри юз-кул ювиши учун идиш турадиган, халат ва қалпоқ осиб қўйиладиган даҳлиз бўлиши шарт. I .да эпидемияга қарши режимга қатъий риоя қилинади: шахсий гигиенага бекаму кўст амал қилишга ўргатилган махсус ходим ишлайди, хона мунтазам дезинфекция қилиб турилади, беморнинг кўрпа-тўшаги, кийим-боши, идиш-товоғи алоҳида бўлади. Уй шаро-итида алоҳида хона, ё унинг ширма ёки чойшаб б-н тўсилган бурчаги I . вазифа-сини ўташи мумкин. 2) Ветеринарияда — бошқа хўжалик биноларидан камида 200 м масофада қурилган алоҳида хона. I .га кириладиган жойга ер (остона)га дезин-фекторлар шимдирилган тўшама ташлаб қўйилади. Гўшт комбинатларида бир сут-када қабул қилинадиган молларнинг 1% ига қадар миқдори жойлаштириладиган I .лар қурил ади.

ИЗОЛЯТОР — 1) электр кучлани-ши остида бўлган электр қурилмаларини

электрдан ажратиш (изоляциялаш) ва механик боғлаш учун мўлжалланган қурилма. И. диэлектрик ва уни маҳкамлаш деталларидан иборат. Токни ёмон ўтказадиган материаллар (мас, чинни, эбонит, шиша, стеатит, ультрачинни ва б.) дан ясалади. И.нинг тузилиши ва ўлчамлари уларга қўйиладиган механик юк (нагрузка) лар ва қурилмадаги электр кучланишга, ишлатиш шароитларига қараб танланади. Электр узатиш линияларидаги очик электр ст-ялари ҳамда кичик ст-ялардаги И.га атмосфера, ёгингарчиликлар кучли таъсир этади. Бундай ҳолларда И.нинг ташки юзаси мураккаб шаклларда ясалади, 6—35 кВ кучланишли электр узатиш линияларида штирли И., ундан юқори кучланишли линияларда И. шодалари, ичига трансформатор мойи тўлдирилган чинни корпусли И. қўлланилади; 2) солиштирма электр қаршилиги катта бўлган модда (диэлектрик); 3) радиотехникада — электр қаршилиги катта бўлган 2 симли ёки коакси-ал линиянинг қисқа туташтирилган бўлаги.

ИЗОЛЯЦИЯ (франц. isolation — ажратиш, таркатиш) (биологияда) — бир неча турга ёки бир турнинг ҳар хил популяциясига мансуб организмларнинг эркин чатишувига тўсқинлик қиладиган тўсиқлар пайдо бўлиши. И. эволюция омилларидан бири бўлиб, узоқ вақт давом этганида бир турга мансуб организмлар ўртасида ирсий жиҳатдан фарқ қиладиган белгиларнинг вужудга келиши ва мустаҳкамланишига, бинобарин, тур ҳосил бўлишига олиб келади. Табиатда И. 2 хил: географик (фазовий) ва биологик шаклда намоён бўлади. И. Ер юзининг рельефи ва иқлими б-н боғлиқ (мас, сув ҳавзалари қуруқликда, тоғлар водийда, водийлар тоғда, қуруқлик эса сувда яшовчи турларнинг тарқалиши ва эркин чатишувига тўсиқ бўлади). Географик И. инбридингни кучайтириб, аллопатрик тур ҳосил бўлишига олиб келади (қ. Турҳосил бўлиши). И. қўпинча инсон фаолияти (овлаш, ўрмонларни кесиш, қўриқ

ерларни ўзлаштириш, каналлар қозиш) б-н боғланган бўлади. Биологик И. чатишувга ёки чатишишдан сўнг уруғланиш содир бўлишига тўсқинлик қиладиган механизмлар бўлиши б-н боғлиқ. Биологик И. экологик, этологик, морфофизиологик, физиологик ва генетик И.га аж-ратилади. Этологик, яъни биотопик И. чатишадиган индивидларнинг ҳар хил биотопларда (қ. Биотоп) яшаши туфайли кам учрашуви ёки умуман учраш-маслигига алоқадор бўлиб, симпатрик тур ҳосил бўлишига олиб келиши мумкин. Этологик И. чатишадиган орга-низмларнинг хулқ-атвори ўртасидаги, морфофизиологик И. — қўпайиш органлари тузилишидаги, физиологик И. — қўпайиш муддатлари, генетик И. — ирсий механизмларнинг тузилиши ўртасидаги фарқ туфайли рўй беради. Генетик И. зиготанинг қалок бўлишига, қисман ёки батамом стерил гиб-ридларнинг пайдо бўлишига, шунингдек, яшовчанлигининг камайишига олиб келади.

ИЗОЛЯЦИЯ (техника ва қурилишда) — асбоб-ускуналарни, шунингдек, бино ва иншоотларнинг тўсувчи конструкцияларини ишлатиш ва б.да атмосферанинг зарарли таъсирларидан ҳимоя қилиш; электр ёки иссиқлик энергияларининг йўқолишини олдини олиш бўйича, электротехник қурилма, рўзғорда ишлатиладиган электр асбоблар ёрдамида энергиядан хавфсиз фойдаланиш бўйича, асбоб-ускуналарнинг шовқинсиз ишлаши бўйича тадбирлар мажмуи. Мас, бинолар, иссиқлик қурилмалари, совитиш камералари ва б. объектларнинг атроф муҳит б-н кераксиз иссиқлик алма-шину-вини олдини олиш учун объектлар иссиқлик изоляция материаллари б-н бир ёки бир неча қатламда ўралади (тўсилади) (яна қ. Гидроизоляция, Товуш изоляция-си, Электр изоляция материаллари).

ИЗОМЕРИЯ (изо... ва юн. megos — қисм, бўлакча) — таркиби ва молекуляр массаси бир хил бўлиб, тузилиши, физик ҳамда кимёвий хоссалари ҳар хил бирикмалар мавжудлиги. Асо-сан, органик

бирикмаларда учрайди. Структуравий ва фазовий И. фарқ қилинади. Структуравий И. молекулада атомларнинг боғланиш тартиби б-н ажралиб туради. Турлари: 1) углерод скелета И.си — таркиби ва молекуляр массаси бир хил бўлган молекула скелетини ҳосил қилувчи углерод атомлари орасидаги боғларнинг турли тартибига боғлиқ, мас, пентаннинг 3 та изомери бор: нормал пентан (I), изо-пентан (II) ва тетраметилметан (III).

Молекулада углерод атоми сони ортиб борган сайин кейинги келаётган ҳар бир углеводород учун изомерлар сони ҳам ортиб бораверади. Гексан C_6H_{14} нинг 5 та изомери маълум бўлса, декан $C_{10}H_{22}$ нинг 25 та изомери маълум ва х.к.; 2) ўрин И.си — бир хил углерод скелетида водород б-н алма-шинувчи атомлар, функционал гуруҳлар ёки қўш боғларнинг молекулада ҳар хил жойлашиши, мас, хлор алмашган пропанлар: $CH_3-CH_2-CH_2Cl$ ва $CH_3-CHCl-CH_3$; 1-бутен $CH_3CH_2CH=CH_2$ ва 2-бутен $CH_3CH=CHCH_3$. Скелет И.си б-н ўрин И.си бир вақтнинг ўзида учраши ҳам мумкин; 3) динамик И.-таутомерия — маълум шароитда мувозанатда бўлган бир-бирига осон ўтадиган икки ёки ундан ортиқ изомер шаклнинг мавжудлиги; 4) метамерияда кўп валентли атом (кислород, азот ва б.) га ҳар хил таркибли ва турлича тузилган радикаллар боғланган; мас, $C_4H_{10}O$ оддий эфирининг иккита изомери маълум: $CH_3-O-CH_2CH_2CH_3$ (метилпропил эфир), $CH_3CH_2-O-CH_2CH_3$ (диэтил эфир).

Оптик И. молекулаларнинг асимметрия жойлашувидан келиб чиқади (к. Стереокимё).

Изомерлар кимёвий тузилиши ҳар хил бўлганидан физик ва кимёвий хоссалари б-н фарқ қилади. Оддий органик бирикмалар, тўйинган ва тўйинмаган углеводородларнинг изомерлари, аввало физик хоссалари (қайнаш, су-юкланиш тралари ва б.) б-н фарқ қилади, функционал гуруҳари бор мураккаброқ органик бирикмаларнинг изомерлари физик хоссалари

б-н ҳам, кимёвий хоссалари б-н ҳам фарқ қилади. Оптик изомерларнинг кимёвий хоссалари, шунингдек, поляризацияланган ёруғликни буриш хоссасидан бо-шқа деярли ҳамма физик хоссалари бир хил.

И.ни илк бор немис кимёгарлари Ю. Либих ва Ф. Вёлер кузатган (1823); бу терминни И. Берцелиус таклиф этган (1830). Кимёвий тузилиш назарияси ҳали номаълум изомерлар мавжудлигини олдиндан билишга имкон бер-ди, буни А. М. Бутлеров исбот этди (1864).

Ад: Сланина З., Теоретические аспекты явления изомерии в химии, пер. с чеш., М., 1984; Потапов В. М., Стереохимия, М., 1988.

Кудрат Ахмеров.

ИЗОМЕРЛАНИШ, изомеризация-органик бирикмаларнинг молекуласи ичидаги ўзгариш. Бунда молекулаларнинг тузилиши ўзгаради-ю таркиби ва мол. м. ўзгармайди. И. реакциялари қайтар реакциялардир: изомер шакллар ўртасидаги мувозанат т-ра, босим ва ш.к.га боғлиқ. Таутомерия И.нинг жузъий бир кўринишидир. Нефтни қайта ишлаш саноатида мотор ёнилгиларининг сифати И. йўли б-н яхшиланади, ароматик бўлмаган хом ашёдан кимё саноати учун муҳим ароматик углеводородлар — толуол ва ш.к. олинади. Табиатдаги кимёвий жараёнларда И. муҳим аҳамиятга эга.

ИЗОМЕТРИК ТУЗИЛИШ - магматик ва чўкинди жинсларга, баъзан, рудаларга хос тузилиш. И.т.ни ташкил этувчи минерал дончалари юмалок бўлиб, узунлиги ва эни бир-бирига яқин. И.т. магматик ва чўкинди жинсларда кенг тарқалган. Тоғ жинсларнинг пайдо бўлиш жараёнини аниқлашда И.т.нинг аҳамияти катта.

ИЗОМОВ Хайри (1922.30.12, Бу-хоро) — композитор, дирижёр, созанда (ғижжак). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Тошкент консерваториясини (1952) тугатган. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942—45). Ўзбекистон радиосида мусика тахририяти мудири, ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестрида

дирижёр (1950—55), Ўзбекистон телевидениеси ва радиосида бош бадий раҳбар (1955—64), ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестри дири-жёри (1966 й.дан). Афғонистон радиосида мусика маслаҳатчиси (1964—66). Ижодида кўшиқ жанри асосий ўрин тутади. «Тошкент осмони», «Шонли элим», «Янги Тошкент ҳақида кўшиқ» каби кўшиқлари замонавий интонация б-н бойитилган. «Ким ўзи», «Кимга айтмай», «Кўзи хумор» ва х. к. лирик кўшиқлари танилган. «Ўзбекча сюита» (1953), «Ўзбекистон поэмаси» (1953), «Ўзбекистон куёши остида» хореогра-фик сюитаси (1962), «Ўзбекистон пахтаси» сюитаси (1961), драматик спектакль, болалар, кўғирчоқ театрлари спектаклларига мусика, «Токката», «Ноктюрн», «Мусика жавони» каби фортепиано асарлари муаллифи. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

ИЗОМОРФИЗМ (изо... ва юн. morphé — шакл) — кимёвий таркиби ва кристалл структураси бир-бирига яқин жинсларнинг ўзгарувчан таркибли бирикмалар (аралаш кристаллар) ҳосил қилиши қобилияти. И. ҳодисасини биринчи марта 1819 й. немис кимёгари Э. Митчерлих аниқлаган ватермин сифатида таклиф қилган. И. табиий минерал ва кристалларда кенг тарқалган бўлиб, ер пўстининг турли термодинамик зоналарида учрайди. Элементларнинг ўзаро изоморф аралашма ҳосил қилиши улар атом ради-усининг катталиги, кристаллокимёвий хусусиятлари (координация сони, ва-лентлиги, структураси, кристалланиш системаси) ва табиий термодинамик шароитлар (т-ра, босим, пайдо бўлган чуқурлиги ва жойи)га боғлиқ. Текширишлар натижасида изовалентли (бир хил валентли) ва гетеровалентли (хар хил валентли) И.лар борлиги аниқланган. Изовалентли И. учун оливин ми-нерали таркибидаги оксидланиш дара-жаси тенг бўлган Mg^{2+} ва Fe^{2+} мисол бўла олади. Биринчиси форстерит ($MgSiO_4$), иккинчиси фаялит ($FeSiO_4$) ҳолида чексиз И.

аралашмаси ҳосил қилиши натижасида оливин минерали пайдо бўлади. Плагиоклаз гуруҳдаги Ca^{2+} б-н Na^{+} катионларининг ўрин алмашиши гетеровалентли И.дир. Бунда оксидланиш даражаси +1 га тенг бўлган Na^{+} катиони оксидланиш даражаси +2 га тенг бўлган Ca^{2+} катиони б-н ўрин алмашади. И. аралашмалари чексиз ва чекланган бўлади. Чекланган И.да элементлар ўзаро маълум микдордагина аралашма ҳосил қила олади. И. ҳоди-сасида минерал, кристалл ва рудалар таркибидаги элементларнинг қандай ҳрлагда жойлашганлигини, шунингдек, синтез усулида олинган, замонавий техникада қўлланиладиган ярим ўтказгичлар, ферромагнетиклар, пьезо-ва сегнетоэлектриклар, люмино-форлар, лазер материаллари ва б.нинг фойдали хоссаларини аниқлашда фойдаланилади.

ИЗОМОРФИЗМ — турли математик объектлар бир хил хоссаларга эга бўлиши мумкинлиги б-н боғлиқ математик тушунча. Ҳоз. замон мат.сининг аналог, модель каби кенг тарқалган тушунчаларига аниқлик киритувчи термини. Объектларнинг тузилиши (структураси) даги ўхшашлик (нисбат) ни ифодалайди. Мас, алгебрада майдон И.и, халқа И.и, группа И.и қаралади. Ик-кита изоморф тўплам ўзларининг хоссалари жиҳатдан фарқ қилмайди. Икки хил изоморф тўплам бирор мавҳум математик тушунчанинг турли хил аниқ моделлари бўлади.

ИЗОНИТРИЛЛАР (изоцианидлар, карбиламинлар) — умумий формуласи RNC (бу ерда R — органик радикал) бўлган органик бирикмалар, цианид кислота ҳосилалари, нитриллар изомерларининг И. нитрилларидан фарқи шуки, уларда CN гу-руҳи органик радикал б-н азот орқали боғланган: $R—N\equiv C$; нитрилларда эса органик радикал бу гуруҳ б-н углерод орқали боғланган бўлиб, $R—C\equiv N$ тартибида жойлашган. Галогеналкилллар б-н кумуш цианиднинг ўзаро алмаши-нишидан ва б. йўллар б-н олинади. Мас, $CH_3I+AgCN\rightarrow CH_3NC+AgI$. Оддий И. қўланса хид чиқариб, тубидан

қайнайдиган суюқликлардир. И. минерал кислоталарнинг сувдаги эритмасида гидролизланиб, бирламчи аминлар ва чумоли кислота ҳосил қилади.

И. органик синтезда муҳим оралик маҳсулот бўлиб, турли гетероциклик бирикмалар, пептидлар ва б. олишда, бирламчи аминларнинг сифат анализида қўлланилади.

ИЗООКТАН, $C(CH_3)_3-CH_2-CH(CH_3)_2$ — октан изомери, триметилпентан, бензин ҳиди келадиган рангсиз суюқлик; қайнаш т-раси $99,24^\circ$, суюқланиш т-раси — $107,38^\circ$, зичлиги 692 кг/м^3 , $500-570^\circ$ да метан ва изобутилен ҳосил қилади. Саноатда диизобутиленни катализаторлар иштирокида гидрогенлаб олинади. И. сувда эримайди, оддий органик эритувчиларда эрийди; бензол, метил ва этил спиртлар б-н азе-отроп аралашмалар ҳосил қилади. И.нинг антидетанацион хоссаларини 100 бирликка тенг деб қабул қилинган, у октан сони деб аталади. Антидетанацион хоссалари юқори бўлган бензинлар олишда қўшимча сифатида ишлатилади.

ИЗОПРЕН (2-метилбутадиен-1,3), $CH_2=C(CH_3)-CH=CH_2$ - тўйинмаган углеводород, рангсиз суюқлик. Мол. м. 68,11, Қайнаш т-раси $34,07^\circ$, суюқланиш т-раси — 146° , спирт ва эфирда эрийди. Ўз-ўзидан алангланади (400° да). И. тўйинмаган углеводородларга хос реакцияларга киришади, осон гидрогенланади, металлорганик бирикмалар ҳосил қилади. Бириқиш ва полимерланиш И.нинг ўзига хос реакцияларидан ҳисобланади. Саноатда изобутиленга формальдегид таъсир эттириш, изопентанин гидрогенлаш, суюқ нефть маҳсулотларини пиролиз қилиш усуллари б-н олинади. Синтетик каучук, термоэластопластлар, хушбўй ва доривор моддалар и.ч.да қўлланилади.

ИЗОПРЕН КАУЧУКЛАР, синтетик каучуклар [$-CH_2C(CH_3)=CH-CH_2-$] п — стереорегуляр каучук (ИСК—3) 95—98% 1,4-цис қисмлардан ташкил топган; мол. м. 500.000 — 1 млн., зичлиги 910—

920 кг/м³, суюқланиш т-раси — 70° , қайнаш т-раси — 25° . Углеводларда, СНС13, СС14, СS2 ларда эрийди. Изопреннинг Циглернатта катализатори иштирокида эритмада полимерланиши орқдпи олинади. Олтингугурт б-н вулканизациялаб, резина ҳосил қилинади. Техник хоссалари хижатидан резина ТКга яқин туради.

ИЗОПРЕНОИДЛАР — изопреннинг полимерланиши, циклизацияланиши, оксидланиши натижасида ҳосил бўладиган маҳсулотлар. И. организмларда мевалон кислотадан биосинтезланиш натижасида ҳосил бўлади. И.га терпенлар ва уларнинг ҳосилалари, стеринлар, стероидлар, табиий каучук, каро-тиноидлар, ксантофиллар (гормонал моддаларга кирадиган хиллари бор) ва б. киради.

ИЗОПРОПИЛ СПИРТ, пропанол-2, изопропанол, $(CH_3)_2CHOH$ — иккиламчи пропилен спирт. Рангсиз суюқлик, мол. м. 60,09. Суюқланиш т-раси — $89,5^\circ$, қайнаш т-раси $82,4^\circ$. Зичлиги $785,5 \text{ кг/м}^3$. Сув ва органик эритувчилар б-н турли нисбатда аралашади; сув б-н азеотроп аралашма (қайнаш т-раси $80,2^\circ$; 87,7% И.с.) И. с. ёғ қатори бир атомли иккиламчи спиртларнинг (оддий ва мураккаб эфирлар ҳосил қилади, ОН — гуруҳини галоген ва б. б-н алмаштириш мумкин) барча хоссаларини намоён қилади. Де-гидрогенланганда ацетонга айланади. Сульфат кислота иштирокида ароматик бирикмалар б-н конденсатланиб И. с. ҳосилаларини, мас, изопро-пилбензол, изопропилтолуол беради.

Саноатда пропиленни гидратацияга уч-ратиш йўли б-н олинади. Гидратация $70-75\%$ ли H_2SO_4 иштирокида $70-80^\circ$ т-ра ва $1,0-2,8 \text{ МПа}$ босим остида ўтказилади. Хом ашё сифатида нефтни крекинг ва пиролиз жараёнида ҳосил бўладиган, таркибида 30—90% пропилендан иборат пропанпропилен фракцияси ишлатилади; аммо хом ашё сифатида соф пропилен ҳам қўлланилади, Чунки бунда ушбу жараённи паст босим остида ўтказиш мумкин. Жараённинг биринчи боскичида И. с. изопропил сульфат

$(\text{CH}_3)_2\text{CHOSO}_3\text{H}$, H_2SO_4 ва сувдан ташкил топган мувозанат ҳолатдаги аралашма (сульфат кислотали экстракт) ҳосил бўлиб, иккинчи босқичда у сув б-н бирга қиздирилади ва ҳосил бўлган И. с. ҳайдалади. И. с. парафинларни каво таъсирида оксидлаб ва б. усуллар б-н ҳам олинади. И. с. ацетон, эфирлар ва б. органик маҳсулотлар и. ч.да, лок-бўёқ, атир-упа, фармацевтика саноатида эритувчи мойлар, табиий смолалар, латекслар, антифризлар учун экстрагент сифатида қўлланилади. ИЗОРА — уй деворининг ер б-н тоқча орасидаги қисми. Кўпинча тоқчадан ўсимликсимон ўйма нақш (рах) б-н ажратилади. И. сатҳи соддароқ ис-лимий ёки гириҳ б-н тўлдирилади (гоҳо ганчга ўйиб ишланган нақшлар б-н ҳам безатилади).

ИЗОСТАЗИЯ (изо... ва юн. stasios — тенг оғирлик), изостатик мувозанат — Ер пўстияат тоғ жинсларининг му-возанат ҳолати. Ер қаърининг муайян чуқурлигида (компенсация чуқурлиги 100—150 км) юқоридаги горизонтлардан бўладиган босим баробарлашади. Бунга кўра, Ер пусти, унинг нисбаган йирик (100—200 км) бўлақлари Ер пўстининг остидаги қаттиқ ва оғирроқ пластик қатламда гўё сузиб юргандек бўлиб, му-возанат ҳолатига эришади: Ер пусти ай-рим блокларининг зичлиги ва калинли-гининг ошиши Ер пўстининг чўкишига олиб келади ва, аксинча, блоклар зич-лиги ва калинлигининг камайиши Ер пўстининг юқорига кў-тарилишига сабаб бўлади. Гравиметри-янинг ҳоз. маълум-отлари, шу жумладан, чуқур сейсмик зондлаш Ер пусти йирик блокларининг кўпчилиги материк ва океанларда И. шароитларига мос жойлашганлигидан далолат беради. Тектоник фаол жойлар бундан истисно.

ИЗОТЕРМА (изо... ва юн. therme — ис-сиклик) — термодинамик ҳолат диа-граммасида системадаги изотермик жа-раёнли ифодаловчи чизик. Термодинамик ҳолат функцияси т-ра Т босим р ва ҳажм V орқали аниқланганда $T = T(p, V)$, изо-

термик жараёнда т-ра ўзгармас ($dT = 0$) бўлгани учун И. тенг-ламаси қуйидагича бўлади. Идеал газ $a = fS = 1/7$ » И.си учун юқоридаги тенгламадан гиперболани ифодаловчи $pV = \text{const}$ тенглама олинади (қ. Бойль-Мариотт қонуни).

Реал система И.си системанинг ҳолат тенгламасидан аниқланувчи а ва р га боғлиқ; ҳолат тенгламасини аниқлаш эса мураккаб муаммо. Расмда экспериментал И. схематик тарзда тасвирланган ($T_1 < T_2 < T_3 < T_4$); мас, $T_1 = \text{const}$ И.си: АВ бир фазали (суюклик) ҳолат И.си, ВС икки фазали (суюклик ва газсимон) ҳолат И.си (изо-бара) ва CD бир фазали (газеимон) ҳолат И.сидан иборат; ВКС чизик бир фазали ҳолатларни икки фазали ҳолатлардан аж-ратади; К — критик нуктадан юқорида ($T_k < T = \text{const}$) фақат бир фазали газеи-мон ҳолатларнинг И.лари мавжуд бўлади.

ИЗОТЕРМАЛАР — бир хил тралар (ҳаво)ни ифодалайдиган чизиклар (қ. Изочизиклар).

ИЗОТЕРМИК ЖАРАЁН (изо... ва юн. therme — иссиклик) — ўзгармас т-рада физик системада рўй берадиган физик ёки кимёвий жараён. Мас, ўзгармас босимда суюкликнинг қайнаши, каттик, жисмнинг эриши ва б. Қайтар ва кайтмас И. ж.лар бор. И. ж.да идеал газ босими б-н ҳажми ўзаро тескари пропорционал ҳолда ўзгаради. И. ж. иссиклик машина-ларида ҳам рўй беради. Унинг графиги изотерма дейилади. И. ж. таркибий қисм сифатида Карно циклига кирди.

ИЗОТОНИК ЭРИТМАЛАР - ос-мотик босими қоннинг осмотик боси-ми б-н, шунингдек, ўсимлик ёки ҳайвон хужайраларидаги осмотик босим б-н барабар бўлган эритмалар. Сунъий И. э. физиологик эритмалар деб юритилади. Тиббиёт амалиётида, шунингдек, физио-логик экспериментлар (тажрибалар) ўтказишда кенг қўлланади.

ИЗОТОНЛАР (изо... ва юн. tovos - кучланиш) — ядроларидаги нейтронлар сони бир хил бўлган турли кимёвий эле-ментларнинг атомлари (қ. Атом ядроси). Ядроларида 3 та нейтрони бўлган ^3He ,

${}^3\text{Li}$, ${}^4\text{Be}$, ${}^5\text{B}$ атомлари И.га мисол бўлади.

ИЗОТОП АЛМАШУВИ - бирор эле мент изотопларининг системанинг турли фазалари (суюқ, қаттиқ ва б.), зарралари (молекула, ион) ўртасида қай-та тақсимланиши. И.а.да моддалар таркибини сақлаган ҳолда бир изотоп шаклидан иккинчисига ўтиб туради, мас, хлорнинг оғир изотопи ${}^{37}\text{Cl}$ б-н бойитилган водород хлоридга хлорнинг одатдаги изотопи ($75,53\%$ ${}^{35}\text{Cl}$ ва $24,47\%$ ${}^{37}\text{Cl}$) аралаштирилса, И. а. реакцияси: $\text{H}{}^{37}\text{Cl} + {}^{35}\text{Cl}_2 = \text{H}{}^{35}\text{Cl} + {}^{35}\text{Cl}{}^{37}\text{Cl}$, $\text{H}{}^{35}\text{Cl} + {}^{35}\text{Cl}{}^{37}\text{Cl} = \text{H}{}^{35}\text{Cl} + {}^{37}\text{Cl}_2$ натижасия водород хлоридда оғир изотоп қамайиб, хлорда қўпаяди.

И.а.— бир хил атомлар ёки атом гуруҳлари орасида рўй берадиган алма-шинувнинг бир кўриниши; бундай алмашинувнинг мумкинлигини 1886 й.да Менделеев айтиб берган эди. И. а. реакциялари гомоген (эриган модда б-н эритувчи ўртасида, газлар аралашмасида ва ҳ.к.) ва гетероген (қаттиқ ва суюқ моддалар орасида, қаттиқ катализатор юзаси б-н газлар орасида ва ҳ.к.) шароитда ўтказилиши мумкин. И. а.да реакцияга киришувчи моддалар изотоплар таркибини тенглаштиришга интилади ва бунда изотоплар мувозанати вужудга келади. Аммиак б-н аммоний хлорид таркибидаги азот элементлари ўртасидаги И. а.да аввалига ҳар икки азотнинг табиий таркиби бир хил бўлиб (${}^{15}\text{N}$: ${}^{14}\text{N} = 1:262$), кейин эса ҳосил бўлган тузда ${}^{15}\text{N}$ нинг микдори аммиакдагига нисбатан $3,4\%$ қўпаяди. Ана шундай И. а.ни махсус фракцион колонналарда кўп марта қайтариб, ${}^{14}\text{NH}_4\text{C}_1 + {}^{15}\text{NH}_3$ ${}^{15}\text{NH}_4\text{C}_1 + {}^{14}\text{NH}_3$ реакцияси асосида ${}^{15}\text{NH}_4\text{C}_1$ олиш мумкин. Ана шундай йўл б-н углевод ${}^{13}\text{C}$, ол-тингурут ${}^{34}\text{S}$, ${}^*\text{S}$ ва б.нинг оғир изо-топлари концентратлари олинади. И.а. изотоп индикаторлар сифатида қўлланиладиган моддаларга изотоп белги ки-ритиш усулларида бири бўлиб хизмат қилади. Мас, оғир бензол C_6D_6 ни И. а. йўли б-н оддий бензол C_6H_6 ва оғир сульфат кислота D_2SO_4 дан олиш

осон, оғир сульфат кислота эса ўз навбатида SO_3 ни D_2O да эритиб олинади.

И. а. имконияти ва тезлиги молекулаларнинг табиати, тузилиши, муҳит, катализаторлар ва б.га боғлиқ. Мас, фенол $\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$ б-н D_2O ўртасидаги $\text{H}-\text{D}$ алмашинуви — OH гуруҳда бир лаҳзада, бензол ҳалқасида эса ғоят секин боради. Бензол ҳалқасига — NO_2 гуруҳи киритилса ёки D_2O суюқ аммиак ND_3 б-н алмаштирилса, ядрогаги алмашинув жуда тезлашади. И.а. кру-униятлари ва тартибини ўрганиш катта аҳамиятга эга, чунки оддий кимёвий реакцияларда атомлар ва гуруҳлар ха-ракатчанлиги шу қонуниятларга боғлиқ.

И. а. турли илмий ишларда ва саноатда кенг қўлланилади. Оғир сувни саноат микёсида олишда дейтерийни концентрлаш И. а. реакцияси орқали амалга ошади.

Ад.: Радиоактивные индикаторы в химии. Основы метода, под ред. В. Б. Лукьянова, 3 изд., М., 1985.

Рустам Маърупов.

ИЗОТОП ИНДИКАТОРЛАР - изотоп таркиби б-н табиий изотоплардан фарқ қиладиган ва ҳар хил жараёнларни ўрганишда белги сифатида ишлатиладиган моддалар. Кимёвий элементларнинг барқарор ёки радиоактив изотоплари И. и. вазифасини бажаради. Уларни аниқлаш ва микдорини белгилаш осон. И. и.нинг узига ҳосилиги уларни ҳар қандай мураккаб системалар, жумладан, тирик организмларда моддалар алмашинуви, тақсимланиши ва ўзгаришларини кузатиб боришга имкон беради. Турли жисملарнинг, мас, металлларнинг диффузия коэффи-циентини топишда, тупроқдаги элементларнинг ўсимлик та-насига синги-шини, ҳайвон ва ўсимлик тўқималаридаги ҳаёт фаолиятини кузатишда ҳам И. и.дан фойдаланиш қулай. И. и. усули бир элемент турли изотопларининг кимёвий хоссалари деярли бир хил бўлишига ва, айниқса, радиоактив изо-топларни аниқлаш осонлигига асосланган. Бу усулдан фойдаланишда белги-

ли атомларнинг қайта тақсимланишига (демак, бирикманинг белгини йўқотишига) сабаб бўла оладиган изотоп алмашуви реакцияларини, баъзан жараённинг боришига радиоактив нурнинг таъсир этишидан келиб чиқадиган радиацион эффектни ҳисобга олиш зарур. Белгили изотоп сифатида ишла-тиладиган изотоп ўрганилаётган бирикма таркибига киритилади.

И. и. усулини 1913 й. венгриялик кимёгарлар Д. Хевеши ва Ф. Панетлар тақлиф этган. Бирикма молекуласидаги турли атомларнинг қандай боғланганлигини аниқлашда ҳам И. и. усули тат-биқ этилади. 270 дан ортиқ барқарор ва 1000 дан ортиқ радиоактив изотоплар маълум. Кўпинча 2H, 13C, 15N, 18O ва б. барқарор изотоплар сифатида қўлланилади. Улар табиий изотоплар

аралашмасидан турли усуллар (ҳайдаш, диффузия, термодиффузия, изотоп алмашуви, электролиз) б-н олинади.

Радиоактив изотопларни танлашда уларнинг ядровий тавсифи, ярим емирилиш даври, тури ва нурланиш энергиясидан фойдаланилади. Сунъий радиоактив изотоплар сифатида 3H, 19C, 32P, 35S, 45Ca, 51Cr, 59Fe, mCo, 89Sr, ⁹⁰Zr, 95Nb, 100Ag, 131I ва б. ишлатилади.

Кристалларда аралашма бир текис тарқалганлигини, ўсимликларда фосфорнинг қаерда йиғилишини, аналитик ва технологик схемаларни текширишда, организмда моддалар алмашинуви ва тезлигини, ўғитларнинг сама-радорлигини аниқлашда, микдорий анализда, турли жараёнлар механизмини аниқлашда И. и.нинг аҳамияти катта. Техникада домна ва б. печларда газларнинг ҳаракатини, эритиш печларида турли элементлар (олтингугурт, кремний, фосфор, марганец ва б.)нинг металл б-н тошқол орасида тақсимланишини ўрганишда И. и. қўл келади.

Ад: Радиоактивные индикаторы в химии. [Основы метода, под ред. В. Б. Лукьянова] Зизд., М., 1985.

Ашраф Эминов.

ИЗОТОП ЭФФЕКТЛАР - бирор элементнинг изотоплари ўртасидаги ёки унинг бир изотопи бошқа изотопига алмашинганида модда хоссаларини ифодаловчи катталиклар қийматининг ўзгариши. Радиоактив емирилиш вақтида изотоплар хоссалари (энергия ва емирилиш турлари)нинг ўзгариши И. э.га қирмайди. И. э. изотопларнинг турли термодинамик ва кинетик хоссаларига боғлиқ, яъни изотопларнинг оғирлиги орасидаги фарқ қанча катта бўлса, шунча аниқ кузатилади (мас, водороднинг енгил ва оғир изотоплари). Элементлар даврий системасининг 2-давридаги енгил элементлар (Li—Ne) учун бу фарқ 35% дан, 3-давридагилар (Na—Ar) учун 20% дан, 4-, 5-давридагилар (K—Kr) ва (Rb—Xe) учун 15% дан ва булардан оғирроқ элементлар учун 10% дан ошмайди.

Изотоплар оғирликларининг ҳар хил бўлиши спектрал чизикларнинг силжишига, изотоп бирикмаларининг зичлиги, ёруғлик синдириш кўрсаткичи, диффузия коэффициента, ионлар солиштирма зарядларининг ўзгаришига сабаб бўлади. И. э. элементларда иссиқлик сизими, иссиқлик ўтказувчанлик, эриш ва буғланиш т-раси, тўйинган буғларнинг эластиклиги каби термодинамик хоссаларни юзага келтиради. Ядро реакцияларида элементлар бошқа элементларга айланганида ҳам И. э. кузатилади. И. э. изотоплар хоссаларидаги фарқка кўра, изотопларни бир-биридан ажратиш ва изотоп аралашмаларда улар микдорини аниқлаш имкони беради.

ИЗОТОПЛАР (изо... ва юн. topos — жой, ўрин) — битта кимёвий элементнинг тартиб рақамлари тенг, ат.м.лари ҳар хил бўлган атом турлари. И.нинг атом ядросидаги протонлар сони тенг, ней-тронлар сони эса ҳар хил (атом қоби-ғидаги электронлар сони ҳам тенг) бўлганлиги сабабли уларнинг физик ва кимёвий хоссалари деярли бир хил бўлади. Элементнинг И. и ядро зарядига, атом ядросидаги нейтронлар сонига, бинобарин, ат. м.га қараб бир-биридан фарқ килади.

Элементларнинг И.и кимёвий элементлар даврий системасида айна бир жойда туради. Мас, водороднинг учта изотопи бор: водород, дейтерий ва тритий. Буларнинг ҳаммаси даврий системада биринчи ўрин (битта катак)да жойлашган. Ядродаги нуклонлар сони бир хил бўлган атомлар И.дан фарқ қилиб изобара-л а р , ядросидаги нейтронлар сони бир хил бўлган атомлар эса изотонлар деб аталади. Оддий водород атомида битта протон ва иккита нейтрон бўлса, ядроси мураккаблашади, ат.м. 2 га тенг бўлади, бироқ ядро афроида битта электрон айланаверади. Бу водород атоми бўлсада оғир водород — дейтерий атоми деб аталади. Оғир водороднинг кислород б-н бириктиш реакциясидан оғир су в олинади.

Дейтерий ядросига битта нейтрон қўшилса, ўта оғир водород — тритий, унинг кислород б-н реакцияси нагизасида сув ҳосил бўлади. Дейтерий ва тритий водороднинг оғир И.и, улардан ҳосил бўлган сувлар кимёвий хоссалари жиҳатдан оддий сувдан фарқ, қилмасида, физик хоссалари б-н бир-биридан кескин фарқ қилади. Табиатдаги купчилик кимёвий элементлар аралаш И.дан иборат, деярли ҳамма элементларда И. мавжуд. Мас, симоб 7 та, қалай 10 та, уран эса 3 та изотопга эга. Ҳозиргача 280 га яқин барқарор ва 2000 дан ортиқ радиоактив И. маълум. Сунъий И.дан тинчлик ва ҳарбий мақсадларда ёниги сифатида фойдаланилади.

ИЗОТРОПИЯ, изотроплик (изо... ва юн. tropos — бурилиш, йўналиш) — муҳит (жисм) физик хоссаларининг турли йўналишларда бир хил бўлиши. Хоссалари барча йўналишларда бир хил миқдор (скаляр) б-н ифодаланадиган жисм изотроп жисм дейилади. Одатдаги шароитда барча газ, суюқликлар, аморф (смола ва шиша) жисмлар изотропдир.

Бир жисмнинг ўзи муайян (оптик) хоссалари бўйича изотроп, бошқа (механик) хоссалари жиҳатдан эса анизо-троп (ноизотроп) бўлиши мумкин (к. Анизотроп материаллар). Мас, кубик

системадаги кристалл оптик, ис-сиқлик ва электр хоссалари бўйича изотроп, чунки бундай кристаллда ёруғликни синдириш, иссиқликдан кенгайиш коэффициентлари ва электр ўтказувчанлиги барча йўналишларда бир хил, бироқ, эластиклик модули, узилиш мустаҳкамлиги турли йўналишларда ҳар хил (эластиклик модули деформацияловчи кучнинг йўналишига боғлиқ) бўлади, яъни шу кристалл бу жиҳатдан анизотропдир.

ИЗОФ (араб.) — араб, форс ва куп туркий тиллар грамматикасида аниқланмиш б-н аниқловчи муносабати; ургусиз боғловчи элемент орқали ифодаланари (мас, шахри азим, ойнаи жаҳон).

ИЗОФЕРМЕНТЛАР (изо... ва ферментлар), изоэнзимлар, изозимлар — маълум ферментнинг молекуляр шакллари. Бир типдаги каталитик фаолликка эга. Бир турдаги организмларда ёки бир ҳужайрада учрайди. Бир хилдаги реакцияларни тезлатади, лекин тарки-бидеги аминокислоталари, баъзи физик, иммунологик, адсорбцион ва каталитик хоссалари, фазовий тузилиши ва б. б-н фарқ қилади. И.ни электрофорез ёрдамида бир-биридан ажратиш мумкин. Кўпгина ферментлар (лактат-дегидрогеназа, малатдегидрогеназа, креатинкиназа ва б.) учун изоформ мавжудлиги аниқпанди. Битта фермент изоформлари И. спектрини ташкил этади. У одам, ҳайвон ва ўсимликлар орға-низмнинг турли тўқималари учун катъи хос бўлиб, баъзи патологик ҳолатларда ўзгариши мумкин. И.ни аниқлаш диагностик аҳамиятта эга.

ИЗОҲОРА (изо... ва юн. chora — жой, макон) — изоҳорик жараёт термодинамик ҳолат диаграммасида ифодаланадиган чизик.

ИЗОҲОРИК ЖАРАЁН - система ҳажми ўзгармаган ҳолда системада содир бўладиган физик жараён. Системанинг термодинамик ҳолат диаграммасида изоҳора б-н ифодаланари.

Қаттиқ жисмдаги жараёнларда, жумладан, изотермик жараёнларца ҳажм деярли ўзгармагани учун улар, одатда, И. ж.

деб ҳисобланади. Шунингдек, жуда тез содир бўладиган жараёнлар (мас, портлаш жараёни) да ҳажм ўзгаришга деярли улгурмагани сабабли уларни И. ж. деб караш мумкин. И. ж. иссиқлик машиналари (мас, Отто, Дизель цикллари)да учрайди.

И. ж. да ҳажм ўзгариши б-н боғлиқ механик иш бажарилмайди; системанинг ички энергияси ўзгариши иссиқлик ютил и ши (ёки чиқарилиши) туфайли содир бўлади ва т-ранинг ўзгариши (ортиши) босимнинг ўзгариши (ортиши)га олиб келади. Идеал гяздаги И. ж. Шарль конунит бўйсунди (қ. Изохора), реал газлардаги И. ж. Шарль конунига бўйсунмайди.

ИЗОЦИАНАТЛАР — умумий формуласи $RN=C=O$ бўлган органик бирик-малар. Алкшъ, арил-, гетерилизоцианатлар (R — тегишлича Alk . Ag . гетероароматик бирикма қолдиги) маълум. Буларга ацилизоцианатлар $RC(O)N=C=O$, сульфонилизоцианатлар $RCO_2N=C=O$ ва Si , Ge , Sn ёки P атомини тутувчи (мас, $(CH_3)_3SiN=C=O$) элементоорганик И. хам киради.

И. инфракизил спектрларида 2250—2270 см¹ га, ультрабинафша спектраларда эса 220—250 нм га тенг тавсифли ютилишни намоён қилади. И. моно-изоцианатлар ва диизоцианатларга бўлинади. Булар, асосан, суюқлик ёки қаттиқ моддалар бўлиб, захарли, кўплари лакриматорлар ҳисобланади.

И. кимёвий жихатдан кучсиз асослар бўлиб, кислород атоми бўйича протонланади, уларга нуклеофил ўрин алма-шиниш реакциялари хосдир. Мас, HA кўринишдаги нуклеофил реагентлар $C=N$ бога бўйлаб бирикади:

И. спиртлар б-н уретанлар, аминлар б-н мочевина ҳосилаларини беради. Гидроксиламин, аммиак, гидразин, амидлар, уретанлар, цианамид, мочевина, амидинлар, гуанидинлар, нит-раминлар, сульфонамидлар б-н хам таъсирланади. Сув б-н карбамин кислотани ҳосил қилади, маҳсулот карбонат ангидрид ва аминокбирикмагача парчаланади. Олтин-гургурт, водород сув каби таъсир этади.

Карбон ва минерал кислоталар б-н ҳосил килинган бирик-малар тез парчаланиб, симметриканидридлар, аминлар ёки аммоний тузларини беради. Ароматик И. эса сульфат кислота таъсирида ҳалқа бўйлаб сульфоланади. Пероксидлар таъсирида азобирикмалар ҳосил бўлади. И. димерланиш ва тримерланиш хусусиятларига ҳам эга.

И. саноат микёсида бирмунча мураккаб ҳисобланган юқори ҳароратда қайнайдиған (мас, о-дихлорбензол) эри-тувчилар иштирокида аминларни фосгенлаш оркали олинади. Курциус, Гофман ва Лоссен қайта гурухланиш усуллари И. олишнинг муҳим препаратив йўлларида ҳисобланади.

И. саноат микёсида полиуретанлар, пестицидлар, бирлашган хиллари эса тўқимачилик материаллари, резина ва лок и.ч.да қўлланилади.

ИЗОЧИЗИҚЛАР — географик харитада бир хил қиймат микдордаги нукталарни, мас, атм. босими, атм. ёғинларининг калинлиги, микдори, ҳаво т-раси ва ҳ.к.ни (жадвалга қаранг) бирлаштирувчи чизиклар. Харитаграфияда кенг қўлланилади. И. ёрдамида хариталарда муайян ҳодисаларнинг турли тавсифи — уларнинг мавсумий ўзгариши, сил-жиш тезлиги, даврий такрорланиши кўрсатилади.

Ароматик И.нинг алифатик И.га нисбатан реакцияга киришиш хусусияти юқори. Электронакцептор ўринбосари реакцияга киришиш қобилятини оширади, электрондонорлар эса пасайтиради.

И. усулида тузилган хариталарда чизиклар оралиги бўйлаб кўрсатилса (тасвирланса) хариталарнинг ўқувчанлиги ошади. Аҳоли зичлигини тасвирловчи хариталар, т. й. ёки автомагистрал йўллардан бир хил масофада жойлашган ерлар, тоғли ҳудудларда бир хил баландликда жойлашган аҳоли сони ва аҳоли яшайдиган жойлар сони, қ.х. хариталарида етиштириладиган маҳсулотнинг ҳосилдорлигини тасвирлашда ва ҳ.к.да бу усулдан фойдаланилади.

ИЗОҲ — 1) сўз, ибора, воқеаҳодиса ва б.га бериладиган тушунтириш, шарҳ, тавсиф (мас, сўз маъносининг изоҳи, конун моддасининг изоҳи, шарҳи); 2) матннинг айрим жойига киритилган ёки айрим масалага берилган кўшимча маълумот, тушунтириш, эслатма, уктириш.

ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ — лингвистик луғат турларидан бири. Унда, биринчидан, луғатга киритилган ҳар бйр сўзнинг (бош сўзнинг) маъноси, кўп маъноли бўлса, маънолари белгиланади ва қайд этилади. Иккинчидан, бу маъно (маънолар) изоҳланади, яъни тушунтирилади — тавсифий йўл б-н қайд этилади. Худди шу хусусиятига кўра «Изоҳли луғат» деб аталади.

И.л.га муайян сўз иштирокида ҳосил бўлган иборалар ҳам киритилиши мумкин (чунки улар ҳам, умуман олганда, луғавий бирлик ҳисобланади). Мас, «кўл» ёки «гул» сўзлари учун тузилган луғат мақоласидан бирида «кўли гул» ибораси ҳам берилади, маъноси белгиланиб қайд этилади ва изоҳланади. Лингвистик луғатларнинг бошқа турларида ҳам (мас, терминологик, таржима луғатларида) уларга киритилган луғавий бирликларнинг, яъни сўз ва турғун бирикмаларнинг маъноси (маънолари) белгиланиши қайд этилиши ва изоҳданиши мумкин. Бундай луғатлар ҳам ана шу хусусияти б-н И.л.лар қаторига киради. Улар, одатда, лингвистик луғатнинг қайси турига мансублигига ва изоҳли эканига кўра номланади. Мас, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати», «Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати» ва б.

Ўзбек тилининг нисбатан мукамал И.л.и тарихда биринчи марта Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида тай-ёрланиб (муаллифлари: С. Ф. Ақобиров, Т. А. Алиқулов, С. И. Иброҳимов, Н. М. Маматов, З. М. Миртожиев, Г. Н. Михайлов, А. Р. Рустамов, А. Т. Хўжахонов, А. П. Ҳожиев), З. М. Маъруфов таҳрири остида нашр этилди (Москва, 1981). Мазкур луғат 2 жилдли бўлиб, 60000 сўз ва сўз

бирикмасини қамраб олган.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, маданий ва миллий кадрятларга эътибор кучайганлиги муносабати б-н ўзбек тилининг сўз бойлиги янада кенгрок қамраб олинган янги И.л. нашр этиш зарурати пайдо бўлди. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти ва «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриётида ўзбек тилининг кўп жилдли И.л.и нашри устида иш олиб бориляпти.

ИЗРАЭЛЯН Георгий Семёнович [1900.2.3.(15.3), Озарбайжон, Чайкент қишлоғи — 1992.13.6, Тошкент] — опера хонандаси (баритон), педагог. Ўзбекистон халқ артисти, проф. (1967). Москва консерваториясини тугатган (1935). Москва кон-серваторияси опера студияси (1937—39), Тошкент рус опера ва балет театри хонандаси (1939-48), директори (1939-41), К. Станиславский ва В. Немирович-Данченко номидаги опера театр студияси (1948—50), Навоий номидаги опера ва балет театри (1955—72) хонандаси. Тошкент консерваториясида педагог (1939—48 ва 1955 й.дан), вокал ка-федрасининг мудири (1957—78). Ўзбек операларида Бўрон, Худоёрхон (С. Василенко, М. Ашрафий, «Бўрон», «Улуғ канал»), мумтоз операларда Борис Годунов (М. Мусоргский, «Борис Годунов»), Демон (А. Рубинштейн, «Демон»), Мефистофель (Ш. Гуно, «Фауст»), Фигаро (Ж. Россини, «Севилья сартароши»), Амонасро (Ж. Верди, «Аида») ва б. партияларни ижро этган. Овоз диапозони кенг, чиройли, тиниқ тембрга эга. Камер репертуридан чет эл композиторларининг романслари, халқ кўшиклари ўрин олган.

ИЗҒИРИН — Ерга ёндош ҳаво қатламида эсадиган совуқ шамол. Изғирин учун қулай шароит ҳаво ҳарорати —5° дан паст, шамол тезлиги 6—8 м/с дан юқори бўлганда ҳосил бўлади. Ер ялаб эсадиган И., пастда эсадиган И. ва умумий И. фарқ қилинади. Ер ялаб ва пастда эсадиган И.ларда илгари ёққан қор шамол б-н турли томон учади,

умумий И.да эса ердаги қор ҳамда булутлардан ёғайтган қор учади. И. вақтида қор қоплами юзасидан қор учқунлари 1,5—2 м баландликкача кўтарилади. И. қор қоплами юзаси қурук бўлганда эсади. Циклоннинг шим.-ғарби, ғарби ва жан.-ғарбида ҳамда антициклоннинг четларида кузатилади. И. вақтида нарирокни кўриш кийинлашади. И. баъзан қор ёғиб турган пайтда юз беради. Бу вақтда қор учқунлари ердан кўтарилаётгани ёки юқоридан тушаётганини аж-ратиш кийин. Атмосферанинг илиқ фронти яқинлашганда шундай И. кузатилади.

Тоғлик ҳудудларда 1500 м баландликдан бошлаб ҳар йили барқарор қор қоплами ҳосил бўлиб, бу ерда изғи-рин кўпроқ кузатилади. Бу, биринчи навбатда, доvonларда ва шамолга очик қияликларда содир бўлади. Мас, Сурхондарё вилоятининг баланд тоғлик қисмида бундай кунлар сони йилига 36 кунгача (ўртача кўп йиллик — 11), Ғарбий Тяньшанда эса 30 кунгача (ўртача кўп йиллик — 19—20 марта) етади.

ИЙГУ ТЕМУР БИЛГУТ (?—1391)

— Амир Темур атрофидаги амирларнинг кейинги авлодларидан; у 1381 й. лашкар сафига қўшилади ва тез орада ўзини кўрсатади. И.Т.Б. «уч йиллик» ва «беш йиллик» юришларда катта ҳарбий жасорат кўрсатди ва 1391 й. Тўхтамишхон б-н бўлган Кундузча жангида ҳалок бўлади.

ИЙД (араб.— байрам) — ислом анъанасидаги икки диний байрам. Биринчиси Қурбон ҳайити — зулҳижжа ойининг 10-куни. Иккинчиси Рўза ҳайити — рамазон ойи тугагандан кейин шав-вол ойининг биринчи куни. Ҳар икки ҳайит куни ҳам бомдод намозидан та-шқари куёш чиққандан кейин то туш пайтигача бўлган вақтда икки ракаат ҳайит намози ўқилади. Ўзбекистонда ҳайит намозини кун чиққандан 15 дақиқа ўтгач ўқиш одат тусига айланган. Ҳар иккала ҳайитнинг 1-куни дам олиш куни деб белгиланган (яна қ. Ҳайит).

ИЙҚО (араб.— тузмок, созламок, белгиламок) — Ўрта аср мусулмон Шар-

қи мусиқа илмининг асосий тушунчаларидан бири. Махсус атама сифатида аруз ва мусиқа илмининг асосчиси ҳисобланмиш Халил ибн Аҳмаднинг (768 й.да вафот этган) «Китобул ийқо» ва «Китобуннағам» асарларида илк бор қўлланганлиги тахмин қилинади. Қад. рисоаларда И. атамасининг 10 дан ортгк таърифлари келтирилади. Шулардан асосийлари: 1) мусиқий ҳаракат (интиқол) нинг вақт (ёки изчиллик, такрорийлик) жиҳатидан намоён бўлиши; 2) мусиқий вақт ўлчами, фарз қилинувчи энг кичик замон бириги («миқёл ул-аввал», Форобий). Ушбу маънода замонавий Ғарб мусиқа илмидаги метр ва Шарқ аруз назариясидаги вазн тушунчаларига мос келади; 3) мусиқий вақт ўлчамларининг сифат кўрсатгичи, яъни турли ўлчам (метр) ларнинг ўзаро нисбатлари, мусиқий ритм тушунчасига мос келади. Агар «ийқо-метр» мусиқий вақт жараёнини назарий англашнинг дастлабки босқичи бўлса, «ийқо-ритм» ушбу илмий ма-вхумлаштиришнинг олий даражасидир (яна қ. Илми ийқо).

Абдуманнон Назаров.

ИКАР — астероид (кичик сайёра).

Тартиб рақами 1566. Немис астрономи У. Бааде 1949 й.да кашф этган. Диаметри — 1,5 км. Орбитаси чўзиқ эллипс шаклида. Куёшдан ўртача узоклиги — тахм. 161,5 млн. км. Перигелийла Меркурийга Караганда Куёшга икки баравар яқин. Куёш атрофида айланиш даври 409 сутка. Ерга ҳар 19 йилда бир марта жуда яқин (-7 млн. км) келади. Мас, 1968 й. ва 1987 й.да Ерга шунча яқинлашган, навбатдаги яқинлашиш 2006 й.га тўғри келади.

ИКИТОС — Перунинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар. Амазонка дарёсидаги порт (денгиз кемалари ҳам кира олади). Лорето департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 367 минг киши (2000). Нефтни қайта ишлаш, тўқимачилик, ёғочсозлик корхоналари бор. Қ.х. (пахта, тамаки ва шоли) ва ўрмон касбкорлиги (қаучук, тагуа ёнғоғи, смола тайёрлаш) рни маркази. Миллий ун-т бор. Шаҳарга

1863 й.да асос солинган.

ИККИ ДАРЁ ОРАЛИҒИ - икки ва бир неча дарё оралиғида жойлашган худуд. Ўз таркибига сувайирғич қисмини ва водийлар ён бағирларини олади. Фу-рот ва Дажла дарёлари ўрта ва қуйи оқими, шунингдек, Аргентинадаги Парана ва Уругвай дарёлари орасидаги (Корриентес ва Энтре-Риос провинцияси) табиий область. Ўрта Осиёда Амударё ва Сирдарё орасидаги худуд (Мовароуннахр номи б-н машхур).

ИККИ ДАРЁ ОРАЛИҒИ ИРҚИ - қ. Помирфарғона ирқи.

ИККИ ЁҚЛИ БУРЧАК - умумий бир тўғри чизикдан чиқадиган икки ярим текислик тўплами. Умумий тўғри чи-зиқ И. ё. б. қирраси, ярим текисликлар эса И. ё. б. ёқлари деб аталади. Қирраси /, ёқлари а ва р бўлган И. ё. б. бундай белгиланади: ot/p ёки $<(a, P)$ ёки $<(l)$ Агар И. ё. б.нинг иккала ёғи унинг қирраси б-н бирга битта текисликни ташкил қилса, бундай бурчак ёйиқ бурчак дейилади. Бурчак текисликни ик-кита соқага бўлгани каби ёйиқ бурчакдан фарқ қилувчи И. ё. б. фазони икки-га соқага ажратади, улардан бири қавариқ, иккинчиси қавариқ эмас. Одатда, фазонинг қавариқ соҳаси И. ё. б.нинг ички соҳаси, қавариқмас соҳаси эса ташки соҳаси деб аталади. Агар ички соҳа учун қавариқ соҳа қабул қилинса, у ҳолда И. ё. б. ёйиқ бурчакдан кичик дейилади. Агар ички соҳа учун қавариқ бўлмаган соҳа қабул қилин-са, И. ё. б. ёйиқ бурчакдан катта ёки ки-рувчи икки ёқли бурчак деб аталади. И. ё. б.нинг қиррасига перпендикуляр бўлган текислик уни И. ё. б.нинг чи-зикли бурчаги деб аталадиган бурчак бўйича кесиб ўтади. Чизикли бурчаги тўғри бурчак бўлган И. ё. б. тўғри И. ё. б. деб аталади.

ИККИ ЖИСМ МАСАЛАСИ - бутун олам тортишиш қонунита мувофиқ, бир-бирига боғлиқ икки жисмнинг ҳаракати ҳақидаги масала. Бунда моддий нукта деб ҳисобланадиган шу жисмлардан бирининг иккинчисига нисбатан ҳаракати текширилади. Икки жисмнинг ўзаро

тортишиши натижасида бири иккинчи-сига нисбатан айлана, эллипс, парабола ёки гипербола бўйлаб ҳаракатланади. Юқоридаги дифференциал тенгламани интеграллаб, $const$ ни ҳосил қилиш мумкин. Демак, m нинг M атрофида айланиш жараёнида унинг радиус-вектори вақт бирилигида чизган юзаси ўзгармайди. И. ж. м.ни ечишда Кеплер нинг учинчи қонуни келтириб чиқарилади. И. ж. м. ечимлари осмон жисмларининг ҳаракатини тақрибий ҳисоблашда қўлланилади.

ИККИ КОМПОНЕНТЛИ СИСТЕМАЛАР, қўш системалар, бинар системалар — икки мустақил таркибий қисм (компонент)дан иборат физик-кимёвий системалар. И.к.с.ни ўрганиш компонентларнинг бир-бирига қандай таъсир кўрсатишини аниқлашга ёрдам беради. Бу ўзаро таъсир ҳолат диаграммаси орқали ифодаланади. Диаграмманинг абциссалар ўқиға компонентларнинг концентрацияси (миқдори), ординаталар ўқиға фазавий ўзгаришлар t -раси қўйилади. Ўзаро таъсирига қараб, компонентлар суюқ ва қаттиқ ҳолатларда бир-бирида хар қан-дай нисбатда эрийдиган ёки шу ҳолатларда маълум чегарагача эрийдиган, кимёвий бирикмалар ҳосил қиладиган, суюқ ҳолатда бир-бирида эрмайдиган ёки қисман эрийдиган системаларни ташкил этади.

ИККИ НУҚТА - тиниш белгиси. Уст-ма-уст қўйиладиган икки нуқтадан (:) иборат бўлиб, асосан, қуйидаги ҳолларда қўйилади: 1) уюшиқ бўлақлар олдидан қўлланадиган умумлаштирувчи бўлақдан сўнг (мас, Ўйғилиб келди бутун қишлоқ: кекса-ю ёш, эркагу аёл); 2) боғловчисиз қўшма гап тарки-бидаги гапларни ажратишни кўрсатиш учун (Яқун қилдим: кўз ёшларига икки боис бор экан асли); 3) кўчирма гапдан олдин қўлланган муаллиф гапидан сўнг (У ўйлади: шундай вазиятда нима қилишим керак?) ва б.

ИККИ ПАЛАТАЛИ ТИЗИМ - давлат ҳуқуқида ваколатли орган таркибида, одатда, алоҳида-алоҳида ишлайдиган 2 палата (қуйи ва юқори палата)нинг мав-

жудлиги. Палаталар турлича йўл б-н тузилади ва турлича ваколатга эга бўлади. Тарихан қуйи палата бир мунча демократик ҳисобланган, шунинг учун аристократия манфаатларини ифода этувчи юқори палата унга қарши қўйилган ва бу палата қуйи пала-тага нисбатан тизгинловчи вазифасини ўташи керак бўлган. И.п.т. ҳозирги вақтда федератив давлатларга ҳам, уни-тар давлатпарца ҳам мавжуд. Парламентнинг қуйи палатаси ҳамма вақт бе-восита аҳоли томонидан сайланади. Юқори палата турли йўл б-н — билво-сита сайловлар (Франция, Австрия, ГФР) ёки тўғридан-тўғри сайловлар (АҚШ, Италия, Австралия, Япония) йўли б-н шакллантирилади. Айрим мамлакатларда юқори палата наслдан наслга ўтиш белгиси бўйича тузилади (Буюк Британия), ёки унинг аъзоларини давлат бошлиғи тайинлайди (Канада). Бир қанча ҳолларда юқори палаталар аралаш йўл б-н шакллантирилади: аъзоларнинг бир қисми сайланади, бир қисми тайинланади, қолганлар наслданнаслга ўтиш қондасига кўра ўз ўрнини эгаллайди (Непал). Юқори палаталарнинг депутатлигига номзодлар учун, одатда, анча қаттиқ талаблар қўйилади (бирмунча юқори ёш цензи ва б.). Ҳоз. парламентларнинг кўпчилигида юқори палаталарнинг ҳуқуқлари қуйи палаталарникига нисбатан чекланган (мас, кўп мамлакатларда молиявий қонун лойиҳаларини фақат қуйи палаталар киритиши мумкин, юқори палаталар эса уларнинг қабул қилинишига бирон-бир таъсир кўрса-та олмайди).

Бир палатали тизимда ишлаб келган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 3қақриқпан эътиборан 2 палатали тизимга ўтади. Бу ҳақда 2002 й. 27 янв. да мамлакатда умумхалқ референдуми ўтказилди. «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги ЎзРнинг Конституциявий қонуни (2002 ->и. 4 апр.)га кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан —

ЎзР Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси (қуйи палата)дан ҳамда ЎзР Олий Мажлисининг Сенати (юқори палата)дан иборат бўлади.

ИККИ ПАЛЛАЛИ ЎСИМЛИКЛАР, икки уруғпаллалилар (Dicoty-ledones) — ёпиқ уруғли (гулли) ўсимликлар синфи. Улар икки уруғпаллали муртака эга (номи шундан). Баргларининг тўрсимон томирланиши, поя ва илдизларида алоҳида тўкима-камбий бўлиши ва кўпинча, гуллари 5 ёки 4 аъзоли типдалиги б-н тавсифланади, камбий поя ва илдизларнинг йўғон тор-тишини таъминлайди. Улар ўтлар, да-рахтлар, буталардан иборат. И.п.ў. гулли ўсимликларнинг 360—370 та оила-сига мансуб 175 мингдан ортиқ турини ўз ичига олади. И.п.ў.нинг ҳали ҳамма томонидан қабул қилинган умумий системаси йўқ, уларнинг келиб чиқиши ва филогенетик боғланиши аниқланмаган. И.п.ў. тупроқ ва иқлим шароити ҳар хил бўлган жуда кўп жойларда ўсади. И.п.ў.нинг қатта-кичкилиги, шакли, морфологик-анатомик тузилиши, шунингдек, кўпайиш органларининг тузилиши ниҳоятда хилма-хил.

И.п.ў. Ер шарининг ҳамма жойида учрайди. И.п.ў. орасида картошка, нўхат, лавлаги, қовун, тарвуз, узум, олма, гўза, кунгабоқар каби муҳим хўжалик аҳамиятига эга бўлган ўсимликлар бор.

ИККИ ПАЛЛАЛИЛАР, пластинкажабралилар (Bivalvia, Lamel-libranchiat) — моллюскалар типининг синфи. Танасининг уз. бир неча мм дан 1,5 м гача, вазни 30 кг, баъзан 200 кг гача (тридакна), билатериал симмет-рияли, ён томондан яссиланган гавда ва оёқдан иборат. Боши бўлмайти. Кўпчилигининг оёғи битта, понасимон; тубан тузилган турларида ясси; ҳаракатсиз ёпишиб яшайдиган турларининг оёғи редукцияга учраган (ми-диялар, дрейссеналар) ёки йўқолиб кетган (устрицалар). Кўпчилик И.п. оёғидаги биссус безлари ишлаб чиқарадиган биссус иплари ёрдамида суб-стратга маҳкам ёпишиб олиб яшайди. Танаси мантия б-н қопланган. Чиғаноғи

танасини ён томондан ёпиб турувчи икки-та палладан иборат. Чиганоғининг ички томони кўпичча садаф б-н қопланган. Паллалар четида чиганоқни ёпувчи кулф (тиш) ҳосил қиладиган ўсимтаси бўлади. Чиганоқ паллаларининг олдинги ва кейинги ички юзасида ёпувчи мускуллар бор. Айрим И.п. (марвариддорлар, мидиялар) мантия-сига тушган ёт зарралар (қум)ни садаф б-н ўраб олиб, марварид ҳосил қилади. Жигари 3 бўлакдан иборат. Жабралари кўпчилигида пластинкага ўхшаш (синфинг) иккинчи номи ана шундан келиб чиққан). Нерв системаси 3 жуфт ганглийдан иборат. Сезги органлари кучсиз ривожланган. Қон айланиш системаси очиқ; айириш системаси узун тасмасимон буйракдан иборат. Кўпчилик И.п. айрим жинсли; айрим турларида жинсий диморфизм яхши ривожланган. Ўруғланиши ташки, личинкаси эркин сузиб юрадиган велигир ёки глохидий. Айрим турлари тухумлари ва личинкаларини жабраларида олиб юради. 20000 га яқин тури бор, асосан, денгизларда тарқалган. Чучук сувларда садафдорлар, марвариддорлар ва бақачаноқлар тарқалган. Сув тубида яшайди. Сувни филтрловчи детритофаглар, плантофаглар, баъзи турлари йиртқич. Балиқлар ва б. денгиз ҳайвонларига озиқ бўлади. Айрим турлари тош ёки ёғочни тешиш хусусиятига эга. Бир қанча турлари кемалар корпуси ва гидротехник қурилмаларга катта зиён келтиради. Гўшти учун овланади (мидиялар, устрицалар). Айрим турлари (марвариддорлар) марварид олиш ва гўшт учун боқилади. Баъзи И.п. сув қушлари паразитларининг оралиқ хўжайини ҳисобланади. Бақачаноқнинг личинкаси чучук сув балиқлари терисида паразитлик қилади. Ўзбекистон сув ҳав-заларида И.п. моллюскаларнинг 52 тури тарқалган, жумладан, 5 тури эндемик бўлиб, Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

Ад.: Мавлонов О., Хуррамов Ш., Умуртқасизлар зоологияси, Т., 1998.

ИККИ ПАРТИЯЛИ ТИЗИМ – бир

қанча демократик давлатларда расм бўлган сиёсий тизим; бунда 2 етакчи партия ҳокимият учун кураш олиб боради (АҚШда — республикачилар партияси б-н демократлар партияси, Буюк Британияда — консерваторлар партияси б-н 1920-й.ларгача либерал лар партияси, сўнгра эса унинг ўр-нини эгаллаган лейбористлар партияси).

ИККИ ТАКТЛИ ДВИГАТЕЛЬ - иш цикли поршеннинг икки юришида, яъни тирсакли валнинг бир марта айланишида бажариладиган ички ё'нув двигатели. Ёнувчи аралашманинг тайёрланишига қараб, карбюраторли ва дизель хилларга бўлинади. Карбюраторли И. т. д.да ёнувчи аралашма кри-вошипли камерага (ундаги сийракланиш ҳисобига) сўрилиб, сўнгра цилиндрга ҳайдалади, дизель двигателларда эса цилиндрга ёнилги маҳсус ҳайдаш насослари ёрдамида кири-тилади. Цилиндрларда иш бажарган газ клапанлар ва алоҳида туйнуқлар орқали чиқариб юборилади.

Расмда ёнувчи аралашма кривошип-ли камера орқали ҳайдаладиган карбюраторли двигателнинг тузилиши ва ишлаши курсатилган. Поршень пастки чек-ка нукта (п.ч.н.) дан юқриги чекка нукта (ю.ч.н.) га ҳаракатланганда, да-стлаб, ҳайдаш туйнугини, сўнгра чиқариш туйнугини беркитиб, иш аралашмасини қисади (расм, а). Бу вақтда картерда сийракланиш ҳосил бўлиб, карбюратордаги ёнувчи аралашма сўриш туйнуги орқали картерга киради. Бунда қисиш ва сўриш такти бажарилади. Поршень ю.ч.н.га яқинлашганда электр учкуну иш аралашмасини ёндиради (расм, б). Аралашма ёниши нағижасида ҳосил бўлган юқори босимли газлар поршенни пастга итаради. Поршеннинг ҳаракати шатун (расм, в) орқали тирсакли валга узатилади. Поршень п.ч.н.га яқинлашганда чиқариш туйнуги очилиб, цилиндр ичидаги газлар атмосферага чиқиб кетади. Бунда иш йўли ва чиқариш такти бажарилади. Поршень пастга ҳаракат қилиб, картер бўшлиғидаги ёнувчи аралашмани қисади

ва ҳайдаш туйнугини очади. Ёнувчи аралашма ҳайдаш туйнуги орқали цилиндрга киради ва ундаги иш бажарган газларни чиқариб, цилиндр бўшлигини тўлдиради. Назарий жихатдан И. т. д. тўрт тактли двига-телга караганда икки марта кўп қувват бериши керак; бироқ баъзи сабаблар (газ алмашинувининг тақомиллашмагани, поршень иш йўлининг бир қисми йўқолиши ва б.)га кўра унинг қув-ватидан 70% гача фойдаланилади. И. т. д.лар, асосан, мотоцикллар, моторли қайиқлар, автомобиллар, тракторлар ва б.да ишлатилади.

ИККИ ТИЛЛИЛИК, зуллисонан — 2 тилни ёки муайян адабий тил ва унинг диалектини мукамал билиш. Бу ижтимоий талаб ёки бирор сабаб б-н юзага келади. Унинг табиий вужудга келишига бир давлат ҳудудида икки ва ундан ортиқ халқ вакилларининг жипс яшаши ҳам сабаб бўлади. Ўзбек мум-тоз адабиётининг кўпгина вакиллари ҳам ўзбек, ҳам форс тилини яхши билганлар. Мас, Алишер Навоий ўз она тили — туркий тил б-н бир қаторда форс тилини ҳам жуда яхши билган. Бу тилдаги асарларини тўплаб девон («Девони Фоний») тузган. Бу девони форсий тил шоирлар, хусусан, Жомий томонидан юксак баҳоланган. Икки тилда ижод қиладиган адиблар ҳозир ҳам учрайди. Жумладан, машҳур қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов қирғиз ва рус тилларида эркин ижод қиладиган ёзувчидир. Умуман И.т. ижтимоий ҳодиса сифатида тилларнинг бойиши, ривожланиши, умумбашарий маданий савиянинг ошишига муҳим таъсир этувчи омилдир.

ИККИ УЙЛИ ЎСИМЛИКЛАР - гуллари бир жинсли бўлиб, чангчи гуллари бир тупда, уруғчи гуллари иккинчи тупда етишадиган ўсимликлар. Мас, тол, терак, наша ва б.

ИККИ ФУҚАРОЛИК, бипатридлар — айни бир вақтда 2 ва ундан ортиқ давлат фуқаролигига мансублик. 2 фуқаролик қуйидаги ҳолларда юзага келади: 1) фарзанд фуқаролигини белгилашда «кон ҳуқуқи», яъни қайси давлат

ҳудудида туғилишидан қатъи назар, ота-онаси қайси давлат фуқароси бўлса, шу давлатнинг фуқароси бўлишлик қондаси қўлланадиган давлат фуқароларидан фарзанд туғилган вақтда; «орт ҳуқуқи», яъни ота-онаси фуқаролигидан қатъи назар, қайси давлат ҳудудида туғилса, шу давлат фуқароси бўлишлик қондасини қўлланадиган давлат ҳудудида фарзанд туғилган пайтда; 2) аёл киши ажнабий шахс б-н никоҳда бўлган пайтда — агар унинг мамлақати қонунчилигига биноан у никоҳдан ўтганидан сўнг фуқароликдан чиқарилмаса, эрининг мамлақати қонунчилигига биноан эса аёлни ўз-ўзидан фуқароликка қабул қилса; 3) фуқаролик бошқа давлат фуқаролигига ўзгартирилган пайтда — агар фуқароликка қабул қилган давлатнинг фуқароликни ўзгартириш учун олдиндан розилиги олинмаган бўлса. Халқаро ҳуқуққа 2 фуқаролик муносабати б-н юзага келадиган масалалар бўйича ягона, ҳамма тан олган тартиб белгиланмаган. Умуман, аксарият давлатлар 2 фуқароликка салбий муносабатдадир. 1930 й. Гаага кон-венциясида 2 фуқароликни камайтириш ва тан олмаслик ҳақидаги халқаро тамойил мустаҳкамланган. Умум эътироф этган қоидага кўра, ҳар бир шахс фақат бир давлатнинг фуқароси бўла олади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисидаги қонунига (1992 й. 2 июль) биноан, ягона фуқаролик жорий қилинган. Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир шахс фуқаролик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Ягона фуқаролик: а) давлатнинг яхлитлигини; б) барча фуқаролар бир хил ҳуқуқий мақомга эга эканлигини; в) барча фуқаролар тенг ҳуқуқлиги ва уларнинг қонуний манфаатлари давлат томонидан муҳофаза қилинишини англатади. Шахс 2 ёки ундан ортиқ фуқароликка эга бўлган тақдирда, у қайси мамлақат] б-н энг кўп узвий боғланган бўлса, унинг учун ўша мамлақат ҳуқуқи

шахсий қонун ҳисобланади. Фуқаролиги бўлмаган шахс қайси мамлакатда доимий яшаб турган бўлса, ўша мамлакат ҳуқуқи унинг шахсий қонуни ҳисобланади (ФК, 1168-модда).

ИККИ ХИЛ НАФАС ОЛУВЧИЛАР (Dipnoi ёки Dipneustomorpha) — су-якли балиқлар кенжа синфи (ёки кат-та туркуми). Девон давридан маълум. Кўпчилик турлари Пермь давридан кейин қирилиб кетган. Сувда яшашга мослашган органлари (жабралар) б-н бир қаторда атмосфера ҳавосидан нафас олишга имкон берадиган органлари (ўпкаси) ҳам бўлади. Скелетининг, асосан, тоғайдан иборат бўлиши, хор-дасининг ҳаёти давомида сақланиб қолиши, умуртқа поғонасининг яхши ривожланмаганлиги И.х.н.о.нинг содда тузилганлигини кўрсатади. Шунинг б-н бирга суяклар бўлиши, ўпка б-н нафас олиши, юрак бўлмасида уни бўлиб турувчи бўлмача бўлиши, бош ми-янинг кучли ривожланганлиги уларнинг ўзига хос белгилари ҳисобланади. Жуфт сузгичлари узун, сегментларга бўлинган 3 туркуми бўлган. Ҳоз. И.х.-н.о. чучук сувларда яшайди; бир ўпка-’ лилар (Monopneumones) ва икки ўпкалилар (Dipnemones) туркумларига бўлинади. Бир ўпкалиларнинг ягона тури мугузтиш (*Neoceratodus forsteri*) Шим.шарқий Австралиянинг Квинсленд дарёсида яшайди; танаси йўгон (уз. 175 см гача), жуфт сузгичлари — баргсимон, тангачалари йирик, сузгич пуфаги (ўпкаси) битта. Икки ўпкалиларнинг танаси чўзик, тангачалари майда, жуфт сузгичлари ипсимон, сузгич пуфаги (ўпкаси) — иккита. Бир неча тури маълум. Протоптерларнинг 4 тури тропик Африканинг саёз сувларида яшайди, уз. 30 см дан 2 м гача. Қурғоқчилик пайтида қуриб қоладиган сув ҳавзаларида лойдан қазиган инларида уйкуга кетади. Жан. Американинг Амазонка дарёси ҳавзасида учрайдиган лепидосирен (*Lepidosiren paradoxa*) ҳам қурғоқчиликни худди шу ҳолатда ўтказади. И.х.н.о. ҳар хил умуртқасизлар, балиқлар ва б. сув ҳайвонлари б-н

озикланади. Протоптера ва лепидосирен овланади; мугузтиш муҳофаза қилинади.

ИККИ ҚАНОТЛИЛАР, кўш қанотлилар (Diptera) — ҳашаротлар туркуми. Тахм. 80000 га яқин тури маълум. Ўрта кўкракка бирикадиган бир жуфт қанотлари бўлади. Кейинги жуфт қаноти редуцияланиб, товуш чиқарувчи органга айланган. Қанотлари асоси жуда камбар, кўпинча кичкина бўртма — «қанотча» ҳосил қилади. Боши ҳаракатчан, кўзлари йирик, фасеткали; кўкраги яхлит. 3 кенжа туркумга — узун мўйловлилар, калта мўйлов калта чоклилар ва калта мўйлов доира чоклиларга бўлинади. Кенжа туркумлар има-госи, личинкаси ва ғумбакларининг бир қанча белгилари б-н бир-биридан фарқ қилади. И.қ. ҳамма жойда тарқалган; кўпчилик турлари (гессен чивини, қарам чивини, пиёз чивини ва б.) қ.х. экинларига қатта зарар етказади. Бир қанча турлари (сўналар, чивинлар, қон сўрувчилар ва б.) қ. х. ҳайвонларига, баъзи турлари (мас, безгак пашша-си, чивинлар ва б.) эса одамларга юқумли касалликлар тарқатади. Африкада яшайдиган це-це чивини уйку касаллигини кўзғатувчи трипаносомани юктиради. И.қ. ўсимликларнинг чангланшида иштирок этади; баъзилари (мас, тахин чивинлар) личинкалик даврида зарарқунанда ҳашаротларда паразитлик қилади. Сирфидларнинг личинкалари ўсимлик битлари б-н озикланиб, улар сонини камайтиришга ёрдам беради.

ИККИ ҲАД — кўпҳаднинг икки ҳадини ўз ичига олган кўпҳад.

ИККИ ҲАДЛИ ТЕНГЛАМА - $x = a = 0$ кўринишидаги тенглама (бунда x — ҳар қандай комплекс сон, a — натурал сон). Комплекс сонлар майдонида p та ечимга (илдизга) эга бўлиб, улар комплекс сонлар текислигида маркази координаталар бошида ва радиуси a нинг модулидан олинган p - даражали арифметик илдизга тенг бўлган айланага жойлашади. $x = -1 = 0$ кўринишидаги И. х. т. доирани (айланани) бўлиш тенгла-маси дейилади, чунки доирани (айла-

нани) п та бўлакка бўлиш бу тенгламани ечиш б-н эквивалентдир. $ax''+foc''=0$ кўринишидаги тенглама ҳам И. х. т. деб аталади (т, п — натурал сонлар).

ИККИ ҲАҚИҚАТ НАЗАРИЯСИ фалсафа ва илоҳиётни ҳақиқатни билиш ҳамда худога яқинлашишнинг икки мустақил йўли деб талқин этувчи таълимот. У ўрта аср маданиятига аристотелизмнинг кириб келиши б-н боғлиқ. И. х. н. Шарқ фалсафаси тарихида узоқ эволюцион йўлни босиб ўтган. Ўрта осиёлик мутафаккирлар Форобий, Ибн Сино, Беруний ва бошқалар И. х. н. га дастлаб яқинлашганлар. И. х. н. 12—14-а.ларда кенг ривожланиб, Ибн Рушд фалсафасида такомилга етган. Ибн Рушд қарашларига кўра, фалсафа атрофдаги оламни ақл-идрок б-н билиш орқали инсонни ҳақиқатга олиб боради. И.х.н. лотин аверроизмида (Си-гер Брабантский, Падуя мактаби ва б.) аниқ таърифлаб берилган. Аристотель ғояларини аверроистик талқин қилиш христиан ақидаларига зид бўлган ва у черков томонидан қораланган. И. х. н. фалсафа тарихида рационализмнинг ривожланишига туртки берган.

ИККИ ЖУФТ ОЁҚЛИЛАР (Diplopoda) — кўпоёқлилар кенжа синфи (айрим маълумотларга қараганда синфи). Ҳар бир тана бўғимида 2 жуфтдан оёқдари бўлади (номи шундан келиб чиққан). Оёқлар сони 12 жуфтдан 375 жуфтгача (тропик кивсяк). Танасининг 2—4-бўғимларида бир жуфтдан, бошқа бўғимларида 2 жуфтдан оёқлари бўлади. Кўпчилик И.нинг деярли ҳар бири тана бўғимида бир жуфтдан ҳимоя безлари бор. Бу безлар суяқлиги ўткир хидли; кўпинча заҳарли суюклик ажратади. Анаморфоз ёки гимеанаморфоз орқали ривожланади. 13 туркуми, 50 мингга яқин тури маълум. Антаркти-дадан бошқа ҳамма қитъаларда тарқалган. Нисбий намлиги 100% га яқин бўлган пана жойларда яшайди. Ўсимлик қолдиқлари ва детрит б-н озикланади, органик қолдиқларни минераллаштириш

ва тупроқ ҳосил бўлиши жараёнида катта аҳамиятга эга. Айрим И. ўсимликларга зиён келтиради.

ИККИЛАМЧИ ЖИНСИЙ БЕЛГИЛАР — одам ва хайвонларда бир жинсни иккинчисидан фарқ қилишга имкон берадиган хусусиятлар мажмуаси (бирламчи жинсий белгилар бундан мустасно). Бу белгилар жинсий гормонлар таъсирида вояга етган даврда ривожланади ва ҳаёт давомида сақланади (мас, тана ўлчами ва пропорцияси, рангидаги фарқ; павианлар ва шерлар эркагининг ёли; туёқли хайвонлар эркагининг шохи) ёки фақат куйиқиш мавсумида пайдо бўлади (айрим баликлар ва қушларнинг ранги ва тана шакли). Одамнинг И.ж.б.— тана ўлчами ва пропорцияси, жун қоплами, ёғ тўпланиши, товуш тембридаги фарқ ҳамда хотин-қизларда суг безларининг, эр-қакларда эса бўғиздаги тоғайнинг ривожланганлигида кўзга ташланади (яна қ. Жинсий диморфизм). Мавсумий И.ж.-б.га хайвонларнинг куйиқиш давридаги хаттиҳаракатлари (кураш тушиш, урғочисига хушомат қилиш, ин ёки уя

қуриш ва ҳ.к.) киради. И.ж.б. ҳар хил жинсларни бир-бирини топиш ва билиб олишга имкон беради, жинсий безларнинг етилишини тезлаштиради, жинсий танланишга олиб келади.

ИККИЛАМЧИ ОҒИЗЛИЛАР (Deuterostomia) — икки ёнлама симметрияли хайвонлар (Bilateria) кенжа бўли-ми, бирламчи оғизлиларнинг акси. Бир хил назарияларга қараганда бирламчи оғизлилар ва И.о. бири иккинчисидан мустақил ҳолда радиал симметрияли хайвонлардан келиб чиққан, бошқа хил назарияларга биноан бирламчи ва И.о.нинг умумий аجدоди тубан чувалчанглар (сколецидлар)га ўхшаш бўлган. И.о. иккиламчи (целом) тана бўшлиғига эга хайвонлар бўлиб, онтогенезда уларнинг бирламчи оғзи (бластопор) ўрнида анал тешик вужудга келади, ҳақиқий, яъни иккиламчи оғиз эса муртақнинг олд томонида пайдо бўлади. Мезодерманинг бирламчи ичакдан ажралиб чиқиши

б-н И.о. бирламчи оғизлилардан фарқ қилади. Тубан И.о.нинг тухуми радиал йўналишда майдаланади. И.о.га чалахордалилар, игнатерилилар ва хордалилар киради. Баъзан И.о.га килжағлилар ҳам кири-тилади.

ИККИЛАМЧИ СИФАТЛАР - к, Бирламчи ва иккиламчи сифатлар.

ИККИЛАМЧИ ТАНА БЎШЛИҒИ -кўп хужайрали ҳайвонларда тана девори б-н ички органлар оралигидаги бўшлиқ (қ. Целом).

ИККИЛАМЧИ ХОМ АШЁ, иккиламчи ресурслар— дастлабки тўлик фойдаланиш (эскириш)дан сўнг и.ч.да асосий хом ашё тарзида қайта ишлатилиши мумкин бўлган матери -аллар ва буюмлар, и.ч. ва майший ис-теъмом чикиндилари. Уларнинг энг муҳимлари: темир-терсақлар, қора, рангли ва кимматбаҳо металллар чикиндилари; ишлатилган сурков мойлари, яроқсиз деталлар, қоғоз кийкимлари ва макулатура, тўқимачилик буюмлари, лахтақлар, тўзиган автомобиль шиналари ва б. Чикиндиларнинг бир қисмидан қайта ишловсиз, иккинчи қисмидан қайта ишловдан сўнг фойдаланилади. И.х.а.дан фойдаланиш катта иктисодий самара беради. Мас, темир-терсақ қолдиғини тўплаш ва қай-та ишлаш металлни рудадан ишлаб чиқаришга қараганда 25 марта арзонга тушади. Ресурслар чекланган шароитларда кўшимча ресурслар манбаи бўлган И.х.а.дан фойдаланиш и.ч. самадорлигини оширишда ғоят зарур ва иктисодий мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ўзбекистонда И.х.а.ни йиғиш, тайёрлаш, саралаш, дастлабки ишлов бериш б-н шуғулланадиган ихтисослаштирилган ташкилотлар ташкил қилинган. Бекобод ш.даги металлургия 3-ди тўпланган чикинди темир-терсақлар базасида ишлайди.

Қодиржон Юсупов.

ИККИЛАМЧИ ЭЛЕКТРОН ЭМИССИЯ — электронлар б-н бомбардимон қилинганда қаттиқ ва суяқ жисмлар сиртидан электронларнинг отилиб чиқиши. Немис физиклари Ау-

стин ва Г. Штарке кашф қилган. Жисмни бомбардимон қилувчи электронларни бирламчи, сиртдан чиқаётганларини иккиламчи электронлар дейилади. И.э.э. натижасида эластик қайтган, пластик қайтган ва қақиқий (қаттиқ жисмдан уриб чиқарилган) иккиламчи электронлар чиқади. Эластик қайтган электронлар энергияси бирламчи қайтган электронлар энергиясига тенг. Қаттиқ жисмдан уриб чиқарилган электронларнинг энергияси (50 эВ дан) кичик, пластик қайтганлариники эса (50 эВ дан) катта. Тула И.э.э. коэффициенти α эластик қайтган электронлар коэффициентини γ , пластик қайтган электронлар коэффициентини τ ва қақиқий иккиламчи электронлар коэффициентини ξ йиғиндисидан иборат. Бу коэффициентлар қаттиқ жисм турига, сиртининг тузилишига, агрегат ҳолати ва т-расига, электронлар энергияси ва сиртга тушиш бурчагига боғлиқ. И.э.э. икки турга бўлинади: потенциал ва кинетик электрон эмиссия. И.э.э. коэффициентини η потенциал ион-электрон эмиссия коэффициентини ω ва кинетик ион-электрон эмиссия коэффициентини ν дан иборат. Потенциал ион-электрон эмиссия ион энергияси кичик {ЕХКэВ} бўлганда ҳам рўй беради. Кинетик ион-электрон эмиссия маълум чегара энергия E_g дан бошланади. ν қиймати E_g га чизиқли боғланган. E_g қиймати ион ва металл турига боғлиқ. Вольфрам учун $E_g=1,5$ КэВ. Кўпчилик электровакуум асбобларда электронлар оқимини кучайтириш учун (фото-электрон кучайтиргич, тасвир кучайтиргич), ахборот ёзишда (электрон-нурли асбоблар) И.э.э. ҳодисасидан фойдаланилади.

ИККИЛИК КОД - электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ)да арифметик амалларни бажаришда шартли равишда қабул қилинган санок системаси. ЭХМ да 10 лик, 8 лик, 5 лик, 3 лик ва 2 лик санок системалари қўлланилади. И.к.да энг кам белги (0 ва 1) ишлатилгани учун ЭХМда асосан шу системадан фойдаланилади. Қулайлик учун 10 лик санок,

системаси 2 лик санок, системасига айлантириб олинади. Мас, ўнлик системадаги 235 иккилик системада 010011101 деб ёзилади.

ИККИЛИК ПРИНЦИПИ, дуаллик принципи, ўзаро пропорционаллик принципи— проектив геометриянинг асосий теоремаларидан бири. Исроҳотлаш мумкин бўлган бир теоремадан бевосита иккинчи теоремани келтириб чиқаришга имкон беради. И.п. назарияда ўзаро дуал (куш) тушунчалар мавжудлигига асосланган. Назарияда И.п. ўринли бўлиши учун ҳар бир аксиомага дуал жумла ё аксиома, ёки теорема бўлиши керак. Шу сабабли, бирор жумлани исроҳотлаш мумкин бўлса, унга дуал жумла ҳам тўғри бўлади. Мас, текислик проектив геометриясида «нуқта» ва «тўғри» ўзаро дуал тушунчалар, қуйидаги аксиома ва теоремалар эса дуал жумлалардир: Ихтиёрий турли икки нуқтадан бир тўғри чизик ўтади. (Паскаль теорема-си). Иккинчи тартибли ҳар қандай чизикка ички чизилган олтибурчакликда уч жуфт қарамақарши томонлар кесилган учта нуқта бир тўғри чизикда ётади.

Ихтиёрий турли икки тўғри чизик бир нуқтада кесишади. (Брианшон теоремаси). Иккинчи тартибли ҳар қандай чизикка ташқи чизилган олтибурчакликда уч жуфт қарамақарши учларни туташтирувчи учта тўғри чизик бир нуқтада кесишади.

Фазо проектив геометриясида «нуқта» ва «текислик» тушунчалари, математик мантикда дизъюнкция (мантикий йиғинди) ва конъюнкция (мантикий кўпайтма) мавжудлик ва умумийлик кванторлари иккилангандир. И.п. тўпламлар, категориялар назарияларида, топологияда ҳам мавжуд. И.п.ни биринчи марта проектив геометрия учун француз олими Ж.Понселе (1788—1867) ифода-лаб берган.

ИККИЛИК САНОҚ СИСТЕМАСИ - сонларни фақат 2 белги (0 ва 1 рақамлари)дан фойдаланиб ёзишга асосланган санок системаси (к. Иккилик

код).

ИККИНЧИ БУЛҒОР ПОДШОЛИГИ — Болкон я.о.даги давлат (1187—1396). Византия ҳукмронлигига қарши озодлик кўзғолонлари (1185—87) натижасида ташкил топган. Пойтахти — Тирново. 14-а.нинг ўрталарида Добротица (Добружа; 15-а. бошларида турклар босиб олган) князлиги ажралиб чиққан, қолган қисми Тирново ва Видин подшоликларига бўлиниб кетган (1363) ва кейинчалик (1393 ва 1396) турклар томонидан босиб олинган.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ (1939—45) — Германия, Италия ва Япониянинг айби б-н бошланган жаҳон тарихидаги энг йирик уруш. 20-а. фожиаси сифатида инсоният тарихига кирди. Бу урушнинг келиб чиқишида асосий ролни фашистлар Германияси ўйнади. Ғарб мамлакатлари (Англия, Франция, АҚШ) ҳукмрон доираларининг «келиштириш» сиёсати Австрияни (1939 й. март), Чехословакияни (1939 й. март) Германияга қўшиб олинишига ва Мюнхен битимига (1939 й. сент.) йўл очиб берди. И.ж.у.нинг бошланишида СССРнинг ҳам айби бор. 1939 й. 23 ав-г.да СССР б-н Германия ўртасида 10 йил муддатга ҳужум қилмаслик тўғрисида шартнома имзоланди. Бу шартноманинг махфий қўшимча аҳдномасига мувофиқ, Германия ва СССР Шарқий Европада ўзларининг таъсир доираларини бўлиб олдилар. Ҳар икки мамлакат манфаатлари, аввало, Польша давлати б-н боғлиқ эди. Совет томони Ғарбий Украина, Ғарбий Белоруссия ва Бессарабия (1921 й.да бой берилган) ҳудудларини қайтариб олмақчи эди. Шунингдек, Германия Болтиқбўйи мамлакатларига даъво қилишдан қам воз кечди.

Германия б-н СССР шартномага мувофиқ, Польшага бир вақтда қўшин киритишлари керак эди. СССР бу мажбуриятни бажармади. 1939 й. 1 сент.да Германиянинг бир ўзи Польшага бостириб кирди ва И.ж.у.ни бошлаб берди. 3 сент.да Англия ва Франция Германияга

қарши уруш эълон қилди. СССР 1939 и. 17 сент.да Польша худу-дига қўшин киритди. Кўп ўтмай Брестда немис қўмондони Т. Гудериан ва совет генерали С. М. Кривошей қўмондонлигида Польшанинг бўлиб олиниши муносабати б-н қўшма совет-герман паради ўтказилди.

СССР И.ж.у. баҳонасида ўз хуудларини кенгайтириш ва чегараларини мустаҳкамлашга киришди. 1939 й. 30нояб.- 1940 й. мартда СССР б-н Финляндия ўртасида ҳарбий тўқнашув бўлди. Бундан СССР манфаатдор эди. Ўзаро уруш натижасида СССР Фин-ляндиянинг бир қатор хуудларини (Ленинградга чегарадош ерлар) тортиб олиб, шим.-ғарбий чегараларини мус-таҳкамлаб олди. 1940 й. ёзида СССР нинг расмий талаби б-н Руминия Бессарабия ва Шим. Буковинани советларга беришга мажбур бўлди. 1940 й. июнда Эстония, Латвия ва Литва совет қўшинлари томонидан босиб олиниб СССРга киритилди.

1940 й. апр.майда немисфашист қўшинлари Дания ва Норвегияни ис-тило қилди, 1940 й. 14 майда — Нидерландия, 28майда — Бельгия таслим бўлди. Шундан сўнг фашист қўшинлари Люксембург ва Голландия-яни босиб олиб, улар хуудди орқали Францияга (22 июнда таслим бўлди) бостириб кирди.

Совет ҳукумати фашистлар Германия-ясини Европанинг навбатдаги пойтах-тини босиб олиши муносабати б-н табриклар борди. Интернационалнинг ди-рективаларида фашизмга қарши тарғиботни тўхтатиш ҳақидаги талаблар пайдо бўлди. 1940 й. 27 сент.да Германия, Италия ва Япония давлатлари Берлинда «учлар иттифоқи»ни тузиш ҳақидаги шартномага имзо чекишди. 1940 й. 28 окт.да фашистлар Италияси Грецияга бостириб кирди. 1940 й. 20—24 нояб.да Венгрия, Руминия ва Словакия «учлар иттифоқи»га қўшилди. 1941 й. мартда эса Болгариянинг монархияфашистик ҳукумати ҳам бу ит-тифоқ сафига қўшилишга розилик билдирди.

1940 й. 18 дек.да Гитлер СССРга

қарши уруш ҳақидаги 21сонли директи-васи «Барбаросса» режасига имзо чекди. Фашистлар Германияси СССРга қарши уруш бошлашдан олдин 1941 и. 6—17 апр.да Югославияни босиб олди. Шу йилнинг 13 апр.да СССР Япония б-н бетарафлик ҳақида келишиб олди. 1941 й. 20 май — 1 июнда фашистлар Германияси Крит о.ни эгаллади. 18 июнда эса хужум қилмаслик ва ҳамкорлик ҳақида Германия — Туркия шартномаси имзоланди.

1941 й. 22 июнда фашистлар Германияси СССРга қўққисдан хужум бошлади. Венгрия, Руминия, Финляндия, Италия унинг томонида туриб урушга кирди. Шу куни Англия ҳукумати СССРни Германияга қарши урушда қўллаб-қувватлашини маълум қилди. 24 июнда Ф. Рузвельт АҚШ ҳукумати СССРга ёрдам беришга тайёр эканлигини билдирди. СССР Германияга қарши урушнинг 1-даври (1941 й. июнь — 1941 й. нояб.) да, асосан, му-дофаа характеридаги жанглар олиб борди.

Фашистлар Германияси ва иттифоқчиларининг тажовузкорона ҳаракатининг тобора авж олиши жаҳон мамлакатларини ташвишга солди. 1941 й. ёзида фашистлар Германиясига қарши коалиция тузиш йўлида дастлабки қадам қўйилди. 1941 й. 12 июлда СССР на Буюк Британия ҳукуматлари фашистлар Германиясига қарши урушда бир-галикда ҳаракат қилиш ҳақида ксли-шиб олишди. 1941 й. 24 сент.да Ш. лс Голль бошчилигида Озод Франция (1942 й. июлдан Қурашаётган Франция) миллий қўмитаси тузилиб, фашизмга қарши кураш бошлади. 1941 й. 5 дек.да немисфашист қўшинларининг Москва жангицаги мағлубияти Гитлернинг «яшин тезлигидаги уруш» деб аталмиш режасини пучга чиқарди ва натижада унга қарши урушга кирган мамлакатлар сони ортди.

1941 й. 7 дек.да Япония Пёрл-Харборга хужум қилиш б-н Буюк Британия ва АҚШга қарши урушни бошлаб юборди. 8 дек.да АҚШ, Буюк Британия

ва б. мамлакатлар Японияга, 11 дек.да эса Германия ва Италия — АҚШ га, шу куни АҚШ фашистлар Германияси ва Италияга қарши уруш эълон қилди.

1941 й. охири — 1942 й. бошида Япония Малайзия, Индонезия, Филиппин, Бирмани босиб олиб, Австрали-яга тавдид сола бошлади. Шарқий фронтда эса немисфашист қўшинлари ёзги ҳужумлар натижасида Кавказ бўсағасига, Волга бўйига етиб келди.

1942 й. 1 янв.да Вашингтонда 26 давлат иштирокида фашизмга қарши ку-рашувчи давлатларнинг ҳарбий итти-фоки тузилиб, Декларация қабул қилинди. 1942 й. 26 майда СССР ва Буюк Британия ўртасида фашистлар Германияси ва унинг Европадаги тарафдорларига қарши урушда иттифоқчи бўлиш ва урушдан кейин ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик қилиш ҳақида шар-тнома им-золанди. 1942 й. ёзига келиб антигитлер-чи давлатлар сони янада ортди. 1 июнда Мексика Германия, Италия ва Японияга, 22 авг.да Бразилия Германия ва Италияга, 14 дек.да Эфиопия — Германия, Италия ва Японияга қарши уруш эълон қилди. Шарқда эса япон милитаристлари Голландия Ҳиндистонини (12 март), Филиппин о.ларини (9 июнь) қўлга киритди.

Совет қўшинлари урушнинг 2-даври (1942 й. нояб.— 1943 й. охири) да Сталинград жанги ва Курск жангилағм ғалабалари натижасида Германия қў-тпнлари қўмондонлиги стратегик та-шаббуснп бутунлай қўлдан чиқарди. СССРда на б. худудларда қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати авж олди. 1943 й. 13 янв.да Гитлер урушда ташаббусни яна қўлга олиш мақсадида оммавий сафарбарлик эълон қилди, лекин шунга қарамадан 1943 й. май ойига келиб Шим. Африка (қ. Шимолий Африка ком-панияси), Англия—АҚШ қўшинлари томонидан озод қилинди. 1943 й. июль-авг. ойларида Англия—Америка десант қўшинлари Сицилия о.га туширилди. 1943 й. 25 июлда Италияда Муссолини осиб ўлдириди ва фашистлар режими тугатилди. 3 сент.да Ита-

лия сўзсиз таслим бўлганлиги ҳақидаги ҳужжатга имзо чекди.

1943 й.га келиб фашизмга қарши бўлган кучлар тобора кучайиб борди. 1943 й. 3 июнда Жазоирда Франция миллий озодлик кўмитаси тузилди. 12—13 июлда Германияда Озод Германия миллий кўмитаси ташкил қилинди. Авг.—сент. ойларида Болгария ватанпарварлари фронтининг миллий кўмитаси юзага келди. 1943 й. сент.—окт. ойларида партизанлар б-н Курашаётган Франция ҳаракати қисмлари ҳамкорлигида Корсика о. озод этилди. 1943 й. 16 янв.да Ирок, 7 апр. да Боливия Германия, Италия ва Японияга қарши урушга кирди. 1943 й. 13 окт.да Италия ўзининг собик иттифоқчиси Германияга қарши уруш эълон қилди. СССР, Англия ва АҚШ ҳукуматлари Италияни «биргаликда уру-шаётган мамлакат» деб тан олди. 1943 й. 27 нояб.да Колумбия Германияга қарши урушга қўшилди. СССР, АҚШ ва Англия ҳукумат бошлиқлари Техрон конференциясида Англия — Америка қўшинларини Шим. Францияга тушириш йўли б-н Европада иккинчи фронтни очиш ғоятда муҳим эканлигини тан олишди.

Фашизмга қарши урушнинг 3-даври (1944 й. янв.— 1945 й. май) бошларида совет қўшинлари СССР худудининг деярли ҳаммасини озод қилди. Иттифоқчилар 1944 й. 6 июнга келибгина Францияга ўз қўшинларини тушириб, Европада иккинчи фронтни очдилар ва сент.да Франция қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати кучларининг фаол иштирокида Франция худудининг деярли ҳам-маси фашист босқинчиларидан озод қилинди. 1944 й. 27 мартда совет қўшинлари Руминия худудига кириб борди. 13 мартда СССР, АҚШ ва Буюк Британия ҳукуматлари Германия томонида туриб урушаётган Венгрия, Руминия, Болгария ва Финляндияга урушни тўхтатиш ҳақида мурожаат қилди. Натижада бу мамлакатларда фашизмга қарши бўлган кучлар ҳаракати фаоллашди. 1944 й.

майда Руминияда фашизмга қарши Бирлашган ишчилар фронти, Венгрияда эса Ватанпарвар кучлар фронти, (2 дек.дан Миллий мустақиллик фронти) юзага келди. 21 июлда Польшада Миллий озодлик кўмитаси ташкил бўлди.

1944 й. 25 июлда Гитлер мамлакатда «ута оммавий сафарбарлик» эълон қилди. Гитлернинг бу тадбири ҳам ёрдам бермади. У босиб олган мамлакатларда озодлик ҳаракатлари авж олди. 1944 й.

1 авг.—2 окт.да Варшавада, 19—25 авг. да Парижда, 23 авг.да Руминияда, 6—10 сент.да Болгарияда фашист босқинчиларига қарши куралиш кўзғолонлар бўлди. Натижада, жаҳон уруши майдонида кучлар нисбати тубдан ўзгарди. Германия иттифокчилари ўртасида парокандалик бошланди. 1944 й. 26 янв.да Либерия, 24 авг.да Руминия, 15 сент.да Финляндия, 28 дек.да Венгрия, 1945 й. фев.да Перу, Уругвай, Венесуэла, Туркия, Миср, Ливан, Сурия, Саудия Арабистони, Парагвай, Эквадор, Чили каби мамлакатлар, 27 мартда эса Аргентина фашистлар Германияси ва Японияга қарши уруш эълон қилдилар.

Совет кўшинлари 1944 й. ўрталарида Марказий ва Жан.шарқий Европа мамлакатларини ватанпарвар кучлар ёрдамида озод қилишга киришди. Шу йили иттифокчи кўшинлар Шим. Италияни ва Ғарбий Германиянинг бир қатор р-нларини озод қилди. 1945 й. 4—11 фев.да СССР, АҚШ ва Англия давлат раҳбарлари иштирокида бўлган Қрим (Ялта) конференциясида, Германияни батамом тор-мор қилиш режалари, шунингдек, дунёнинг урушдан кейинги сиёсий тузиллиши масалалари хусусида келишиб олинди.

Америка—Англия куралиш кучлари Тинч океанидаги Маршалл ва Мариана о.ларини (1944), Филиппинни ва Япониянинг Окинава о.ни (1945) эгаллади. 1945 й. 25 апр.да совет ва Америка кучинлари Эльбада учрашди. 3 майда Англия кўшинлари Бирма қаршилик ҳаракати кучлари б-н ҳамкорликда пойтахт — Ран-

гунни озод қилди.

1945 й. 2 майда совет кўшинлари Берлинни ишғол қилди. А. Гитлер ўзини ўлдирди. 8 майда Берлин яқинидаги Карлсхорстда Германия олий кўмондонлиги вакиллари фашистлар Германиясининг 2-жаҳон урушида сўзсиз таслим бўлганлиги ҳақидаги ҳужжатга имзо чекди. 9 майда совет кўшинлари, чех қаршилик ҳаракати кучлари иштирокида Чехословакиянинг пойтахти Прагани озод қилди.

СССР, АҚШ ва Англия ҳукуматлари бошлиқларининг Берлин конференциясида, асосан, Германия масаласи, унинг кейинги тақдири ва таракқиёт йўли, уни демилитаризациялаш ва де-мократиялаш масаласи кўрилди. Конференцияда СССР ҳукумати Японияга қарши иттифокчилар б-н биргаликда урушга киришини яна бир бор таъкидлади. АҚШнинг ҳаво кучлари ҳарбий зарурият йўқлигига қарамай Япониянинг Хиросима (1945 й. 6 авг.) ва Нагасаки (9 авг.) ш.ларига атом бом-балари ташлади. Бунинг натижасида ҳар икки шаҳар аҳолисида 102 мингга яқин киши ҳалок бўлди, 16 минг киши бедарак кетди, 61 минг киши ярадор ва 324 минг киши кучли радиация б-н захарланди.

1945 й. 8 авг.да СССР олган мажбуриятига биноан Японияга уруш эълон қилди ва 9 авг.да унга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлади. СССР б-н биргаликда, 10 авг.да Монголия Халқ Республикаси (МХР), 11 авг.да Хитой халқ озодлик армияси япон босқинчиларига қарши урушга киришди.

Манжуриядаги япон кўшинлари совет армияси томонидан тор-мор қилинганч, Япония 1945 й. 2 сент.да сўзсиз таслим бўлганлиги ҳақидаги ҳужжатга қўл қўйди. Шу тариқа И. ж. у.га якун ясалди.

Нюрнберг суд жараёни (1945 й. 20 нояб.— 1946 й. 1 окт.)да нацист ҳарбий жиноятчилари устидан халқаро суд ўтказилиб, унда 20 киши: Г. Геринг (у ўзини ўлдирди), В. Кейтель, Э. Кальтенбруннер, И. Риббентроп, Г. Гесс ва

б. адолатли жазоланди. Фашистик ташкилотлар: Национал-социалистик партия (нацистлар), Гестапо, СС, СД, бутун инсониятга қарши қаратилган жиноятчи ташкилотлар деб эълон қилинди. Нюрнбергда бўлиб ўтган бу халқаро суд И.ж.у.га сўнгги нуктани қўйди.

И.ж.у.га 72 давлат жалб этилди. Урушда иштирок қилган мамлакатларнинг 110 млн. аҳолиси унга сафарбар этилди. Ҳарбий қаракатлар 40 давлат ху-дудидан бўлиб ўтди, барча харажатлар 4 триллион долларни ташкил этди. Уруш давомида 62 млн. киши (шу жумладан 27 млн. СССР фуқароси) ҳалок бўлди.

1941 й. 22 июнда Германия СССРга ҳужум қилгач, СССР таркибида бўлган Ўзбекистон халқлари ҳам бу уруш гирдобига мажбуран тортилган эди. Ўша куни мамлакатда ҳарбий ҳолат жорий этилди.

Гитлерчиларнинг Шарққа доир ҳарбий режаларида СССРни қисқа муддатли компания жараёнида мағлуб қилиш ва урушни 1941 й. кузида тамомлаш мўлжалланган эди. Яшин тезлигида бошланган уруш совет раҳбариятида саросимани юзага келтирди. 29 июндагина Халқ Комиссарлари Совети (ХКС) номидан жойларга кўрсатмалар юбориди. И. В. Сталин фақат 3 июлдагина халққа муурожаат б-н чикди.

1941 й. 30 июнда Давлат мудофаа қўмитаси (ДМК) тузилди. Унинг раиси И. В. Сталин 8 авг.да СССР Қуролли кучлари Олий Бош қўмондони лаво-зинини эгаллади. Урушнинг дастлабки кунлари мамлакатнинг барча иқтисодий-маънавий кучларини зудлик б-н мудофаа манфаатларига бўйсундириш, халқ ҳўжалигини тўлиқ ҳарбий изга солиш лозимлиги хусусида қарорлар, кўрсатмалар қабул қилинди.

Уруш даврининг мусибатларини ўз бошидан кечирган кишиларнинг хотираларидан маълум бўлишича, одамлар ўша вақтда совет режимини ҳимоя қилиш зарурияти ҳақида кам ўйлар эдилар. Халқнинг аксарият қисми мус-табид тузумни қоралар эди. Чунки, халқнинг

хотирасидан ҳали Туркистон Мухтори-ятини қонга беланганлиги, истиқлолчилик ҳаракатининг зўравонлик б-н бостирилиши, диний эътиқод учун таъқиб қилишлар эсдан чиқмаганди. Жамоалаштиришнинг сталинча зўравонлик б-н амалга оширилиши натижасида юз берган жиноятлар хотирадан кўтарилмаган эди. Мустабид тузумнинг оммавий қатағонларидан қолган яралар ҳали битмаган эди. Би-

рок., ўзбек халқининг фашизмга бўлган нафрати мустабид тузум етказган ғам-аламни орқа ўринга суриб қўйди ва у душманга қарши отланди. Шунингдек, мустабид тузумнинг «мафкура машинаси» ҳам бенуксон ишлади — у СССР таркибидаги барча мустамлака халқларни фашизмга қарши курашга сафарбар қила олди. Ўзбек халқининг И.ж.удаги иштирокининг ахлоқий-маънавий жиҳатдан асоси шундаки, бу урушда ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРнигина эмас, энг аввало, Ўзбекистонни ҳимоя қилишни, уни яна бир босқинчидан сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйган эди.

Совет—герман уруши бошланғич даврининг энг мураккаб вазифаларидан бири иқтисодий-иқтисодий ҳарбий изга солиш эди. Бу масъулиятли вазифани СССРнинг қарийб 40% аҳолиси истиқомат қиладиган, кўмирнинг 63% қазиб олинадиган, пўлатнинг 50% ишлаб чиқариладиган, доннинг 38% етиштириладиган, айниқса, кўпгина мудофаа қорхоналари жойлашган ҳудудни фашистлар босиб олган бир пайтда ҳал қилиш керак эди. Фронт яқинидаги ҳудудлардан мамлакат ич-қарисига кўчирилаётган аҳоли, саноат қорхоналари, ўқув-юртлари ва б.нинг кўпчилиги Ўзбекистонга юборилди. Чунончи, Ўрта Осиё ва Қозо-ғистонга эвакуация қилинган 308 са-ноат қорхонасининг 104 таси («Лен-текстильмаш», «Ростсельмаш», «Красний Аксай», Москвадаги «Электрокабель» ва «Подъемник», Чкалов номидаги авиация заводи, «Красний путь», Киев «Транссигнал» з-длари, Сталинград кимё комбинати

ва б.), 30 дан ортиқ ҳарбий госпиталь, ҳарбий артиллерия (тўпчи) академия, бир неча ҳарбий билим юртлари кўчиб келди.

Россия ҳудудидан турли миллатга мансуб 200 га яқин ёзувчи ва шоирлар (мас, А. Ахматова, А. Толстой, В. Ян, М. Шагинян ва б.) Тошкентга кўчиб келиб, шу ерда ижод қилдилар. Россия, Украина ва Белоруссиянинг фашистлар босиб олган ҳудудларидан 1 млн.дан ортиқ киши, жумладан 200 минг бола Ўзбекистонга эвакуация қилиниб, уларга 135 минг кв.м ҳажмда уй-жой ажратиб берилди. Кўпгина ўзбек оилалари иккита ва ундан ортиқ етим болаларни ўз тарбияларига (жумладан, Ш. Шомахмудовлар оиласи — 14, Х. Самадовлар оиласи — 12, М. Жўраева ва Ашурхўжаевлар оиласи 8 тадан болаларни ўз тарбияларига олдилар. 1943 й. охирига келиб шахарларда 4672 бола, кишлоқларда эса 870 бола ўзбек оилалари томонидан тарбияга олиниб, уларга ҳақиқий инсонпарварлик ва меҳр-шафқат намунаси кўрсатилди.

Ўзбекистонга кўчириб келтирилган sanoat корхоналари никоятда қисқа муддатда ишга туширилди. 1941 й. дек.да эвакуация қилинган корхоналарнинг қарийб 50 таси, 1942 й. 1 янв.да эса барчаси қайта қурилиб тўла қувват б-н маҳсулот бера бошлади. Бу ҳарбий корхоналарни ишга туширишга шахарликлардан ташқари қарийб 500 минг колхозчи-деҳқонлар жалб қилинди. Корхоналарни ҳарбий изга ўтказиш ҳарбий коммунистик усулда амалга оширилди: 1941 й. 26 июндан бошлаб мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш, катта ёшдагилар учун haftaда 6 кунлик иш жорий этилди, иш вақти 11 соатгача узайтирилди, таъ-тилга чиқиш бекор қилинди. Идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар и.ч.га жалб қилинди. Агар 1940 й.да sanoat ишчилари орасида хотин-қизлар салмоғи 34%ни ташкил қилган бўлса, 1942 й.да бу кўрсаткич 63,5% га етди. Меҳнат интизомини бузганлар учун жазо чоралари кескин қўйилди. Корхоналар-

дан ўзбошимчалик б-н кетиб қолганлар 5 й.дан 8 й.гача муддатга қамоққа ҳукм қилинди. 1941 й.де-к.да Ўзбекистон sanoat корхоналаридан 230 таси (биргина Тошкентда 63 корхона) ҳарбий изга кучирилиб, фронт учун қурол-яроғ и.ч.га киришди.

Ўзбекистонда ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи sanoatнинг ўсиши ва ривожланиши б-н бирга хом ашё ва ёқилғи-энергетика базасини кенгайтириш вазифаси ҳам кескин бўлиб турди. Айниқса, рангли металлларга, нефть ва қўмирга бўлган эҳтиёж кучайди. 1942 й.да Лангар молибден кони заминида молибден ф-каси барпо этилди. Қўйтош ва Қоратепа рангли металллар конининг қуввати кескин оширилди. Олмалиқда мис ва б. рангли металлларнинг бой конлари топилди. Ангрен қўмири кони республиканинг биринчи қўмири марказига айланди. 1942 й. бошларида I-Оқтепа ва 3-Оққовок ГЭСлари, шунингдек, Фа-рҳод ГЭС умумхалқ ҳашари б-н бунёд этилиши республикада фронт эҳтиёжлари учун ишлаётган sanoat корхоналарини электр энергияси б-н таъминлашда муҳим роль ўйнади.

Ўзбекистонда уруш йилларида 280 та янги корхона барпо этилди. Республиканинг sanoat потенциали 1945 й.га келиб 1940 й.дагига нисбатан деярли 2 баробар кўпайди, нефть казиб олиш 4 баробардан зиёд, металл ишлаш тармоқлари маҳсулотлари 4,8 баробар, машинасозлик маҳсулотлари 13,4 баробар, қўмири казиб чиқариш 30 баробардан кўпроқ, пўлат ва прокат эритиш 2 баробар, электр энергияси и.ч. 2,42 марта ортди. Бунинг натижасида Ўзбекистон уруш йилларида фронт учун 2100 та самолёт, 17342 та авиатор, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий аппаратура, 22 млн. дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн. дона граната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радио лампа, 330 мингга парашют, 18 та ҳарбий-санитария ва

хаммом кир ювиш поезди, 2200 та Кучма ошхона ва купгина ҳарбий анжомлар етказиб бериш имконига эга булди. Республика енгил саноат комиссарлиги корхоналари 1941—45 й.лар мобайнида жангчилар учун 7518,8 мингта гимнастёрка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб берди.

И.ж.у. йилларида фашизмга қарши қулга қурол олиб жанг қилган ўзбекистонлик жангчиларнинг умумий таркибидан 263000 дан зиёд киши қалок бўлди, 132670 киши бедарак йўқолди, 60452 вағандошимиз урушдан ногирон бўлиб қайтди. Шунингдек, ун минглаб ўзбекистонлик жангчилар асирликда бўлди. Мустабид тузум улар б-н «очик,часига» гаплашди. Демак, фронтга сафарбар қилинганларнинг қар учтасидан биттаси уйига қайтмади. Умуман, СССР буйича уруш даврида фашистлар қўлида 6,2 млн. киши асирликда бўлган. Уруш охирига келиб улардан 4 млн. киши ҳалок бўлган. Омон қолган асирлар сони 1 млн.дан сал кўпроқэди. Улардан 60% дан кўпроги ГУЛАГ қамокхоналарига ташланди. Айбисиз сур-гун қилиниб, совет концлагерларига жўнатишган ёки отиб ташланганлар орасида ўзбекистонликлар ҳам оз эмасди. Тахм. ҳисобларга қараганда, ўзбекистонлик ҳарбий асирлардан 15 мин-гдан ортиғи совет концлагерларига юборилган. И. ж. у.даги бу ғалаба миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг, жумладан, Ўзбекистон халқининг кони, ҳаддан зиёд машаққатли меҳнати ва унинг буюк инсонпарварлиги туфайли қўлга киритилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, 35 йилдди Хотира ки-тоби тайёрланиб, нашр қилинди. Тошкентдаги Мустақиллик майдони хиёбонида махсус мажмуа қурилди (2000). 9 май — ғалаба куни юртимизда Хотира ва Қадрлаш куни сифатида ҳар йили нишонланадиган бўлди.

Ад.: Вторая мировая война. Краткая история, М., 1984; Ўзбекистон Республикаси Хотира китоби — Книга памяти

Республики Ўзбекистон [махсус жилд], Т., 1995; Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси. 1941 — 1945 [Илмийназарий конференция материаллари], Т., 1996; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000;

Мусаллам Жўраев.

ИККИНЧИ СИГНАЛ СИСТЕМАСИ — фақат одам учун хос бўлган, сўзлар воситасида юзага чиқадиغان бош мия ярим шарлари пўстлогининг фаолияти. И.с.с. эшитиладиган, сўзланадиган ёки кўзга кўринадиган сўзлар (нутқ) воситасида амалга ошади. Бу тушунчани 1932 й. да И. П. Павлов одам б-н ҳайвон бош мияси фаолияти ўртасидаги фарқни ифодалаш мақсадида таклиф этган. И.с.с. биринчи сигнал системаси асосида юзага чиқади. Чунки сўзлар биринчи сигнал системаси сигналлари умумлашмаси, «сигналлар сигнали» ҳисобланади. Бундай умумлашув шартли рефлекслар ҳрсил қилиш б-н боғлиқ. Нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган тасвири, яъни сўзлар туфайли инсон бутун борлик тўғрисида мавҳум фикрлаш ва уни илмий таҳлил қилиш учун чексиз катта имкониятга эга бўлади. И.с.с. эволюция жараёнида биологик ва ижтимоий омиллар таъсирида пайдо бўлган, яшаш учун кураш ва ирсий ўзгарувчанлик асосида бош мия пўстлогининг тобора тақомиллашуви, ижтимоий меҳнат ва кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар туфайли кишиларда нутқ вужудга келган ва ривожланган. И. с. с.нинг шаклланиши бош мия ярим шарлари пўстлогининг барча қисмлари б-н боғлиқ. Замонавий нейрофизиологик тадқиқотлар (мияга микроэлектрод ўрнатиш) вербал (сўз) сигналларининг кодлашиш механизмини ўрганишга имкон беради.

ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТЛАР -нуқталари фазонинг Декарт координаталар тизимига қуйидаги иккинчи даражали алгебраик тенгламани қаноатлантирувчи сиртлар: $Ax^2 + By^2 + Cz^2 + Dxy +$

$Eyz + Fzx + Gx + Hy + Kz + L = Q$.

Бунда иккинчи даражали олгита ҳад олдидаги А, В, С, D, E, F коэффициентлардан камида биттаси нолдан фарқ қилади. И.т.с.ни текислик б-н кесганда кесимида иккинчи тартибли эгри чизик ҳосил бўлади. Координаталар тизимини тегишлича танлаб, тенгламани содда-лаштириш мумкин. Натижада каноник (энг содда) тенглама ҳосил қилинади. И.т.е. 17 типга бўлинади.

ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЧИЗИҚЛАР — текисликдаги нуқталар тўплами; уларнинг Декарт координаталари қу-йидаги иккинчи даражали тенгламани каноатлантиради:

$Ax^2 + Bxy + Cy^2 + Dx + Ey + F = 0$. Бунда иккинчи даражали учта ҳад олдидаги А, В, С коэффициентлардан камида биттаси нолдан фарқ қилади. И.т.ч. 9 типга бўлинади; расмда уларнинг 8 таси келтирилган.

ИККИНЧИ ФРОНТ - Иккинчи жаҳон уруши даврида АҚШ ва Буюк Британия томонида Шим.-Ғарбий Францияга десант туширилгандан кейин фа-шистлар Германиясига қарши Ғарбда очилган фронт (қ. Нормандия десант операцияси).

ИКОНА (юн. eikon — тасвир, образ) — христиан динига мансуб диндорлар сажда қиладиган, чўқинадиган Исо, Биби Марям ва авлиёларнинг рангтасвир ёки бўртма тасвири. Диний И.нинг энг қад. си 2-а.га мансуб, 4-а.да тарақ-кий этган. Тор маънода — ўрта аерлар санъатининг ўзига хос асари. Ўрта асрларда Европа тасвирий санъатининг асосий тури сифатида аҳамият касб этган. И. тайёрландиган марказлар вужудга келган, бу марказларда рассомларнинг артель, цехлари шаклланган. И. черковларнинг таъсири ва моддий мавқеини таъминловчи муҳим манбалардан бўлган.

ИКОНОГРАФИЯ (юн. eikon — тасвир, образ ва ... графия) — тасвирий санъатда бирор шахс ёки сюжетли кўринишни тасвирлашда белгиланган қатъий тартиб, қоида. И. қоидалари қадимда санъат б-н

диний урф-одатлар, маросимларнинг муносабатлари заминида юзага келган ҳамда у шахс ва лавҳаларни таниб олишни енгилла-тишга ва уларни тасвирлаш қоидаларини маълум диний қарашлар б-н келишишга йўналтирилган (мае., христиан санъатида Момоҳаво, Исо, «байрамлар» И.си). Санъатнинг янги маз-мунлар б-н бойиб бориши туфайли И. қоидалари аста-секин ўзгариб борди ва мураккаблашди.

И.— санъатшуносликда бирор шахс ёки сюжетли кўринишни тасвирлашда белгиланган типологик белгилар ва кридалар таснифи ва тизими.

ИКОНОСКОП (юн. eikon — тасвир ва ... скопия) — тасвирни узатувчи даст-лабки телевизион трубкалардан бири. Иши оптик тасвирларни телевизион сигналларга айлантириш учун электр зарядларни тўплашга асосланган. И.ни 1931 й.да россиялик С. И. Катаев ва америкалик В. К. Зворикин бир-биридан мустақил равишда таклиф қилишган. И. биринчи марта тасвири бево-сита узатишга имкон берган. И.да ёруғлик оқими объектдан (оптик тизим орқали) ёруғлик сезгир нишон — мо-заикали слюда пластинкага тушиб, унинг сиртида электр зарядларини тегишлича. тарқатади, яъни потенциал рельеф ҳосил қилади. Нишон бир-биридан изоляцияланган бир неча млн. дона митти фотокатодлардан иборат. Унинг иккинчи томонига металл патлами (сигнал пластинка) суркалган. Ҳар бир фотокатод шу пластинка б-н бир-галикда конденсаторни ташкил қилади. Электрон-нур нишондаги мозаикани маълум тартибда айланиб ўтиб, ҳар бир конденсаторни зарядсизлайди. Натижада тасвирнинг ёритилганлигига мос кучланишга эга бўлган электр сигналлар хреил бўлади, булар кучайтиргичга узатилади.

ИКОСАЭДР (юн. ikosi — йигирма; hedra — ёқ, асос) — бешта мунтазам кўпёқ-лшсининг бири; унинг 20 та учбурчакли ёқдари, 12 та учи ва 30 та қирраси бор; бу қирраларнинг ҳар бештаси битта учда учрашади.

ИКРА (рус.) — 1) балиқлар, моллюскалар, қискичбақасимонлар, игнатершлар ва б. ҳайвонларнинг сувга қўядиган тухум хужайралари (увилдирик); 2) балиқларнинг увилдириқларидан қайта ишлаб олинadиган овқат маҳсулоти; 3) тўғралган баклажон ва б.ни ўсимлик мойида қовуриб тайёрланадиган газак (баъзан консерваланади).

ИКРОМ ДОМЛА, Мулла Икромча (тахаллуслари; асл исми Мухаммад Икром ибн Абдусалом, 1847 — Бухоро — 1925) — Бухородаги тараққийпарвар уламолардан, муфти ва мударрис. Бухоро мадрасаларида тахсил олган. Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғояларига қўшилиб, мадрасалардаги таълим тизимини танқид қилган, уни ислоҳ қилиш йўлларини ишлаб чиққан. 20-а. бошларида муфти сифатида Бухородаги жадид — янги усул мактабларининг мулла Абдураззоқ бошчилигидаги қадимийчиларнинг гуруҳларидан химоя қилган. «Бедорин ҳобидаган ва оғахи нодонон» («Уйкудагиларнинг уйғониши ва нодонларнинг оғоҳ бўлиши», 1910) рисоласида Бухородаги амирлик тузумидан норозилик кайфиятлари акс эттирилган. Ушбу рисоладан сўнг И. Д. Бухородан сургун қилиниб, Пешкуга қози қилиб жўнатилган (1912—14). Бухорода 1917й. апрель на-мойишидан кейин И.Д. Ғузурда қамокқа олинади. БХСР тузилгач, қиска муддат маъмурий идораларда хизмат қилади.

И.Д. Бухорода кўплаб шоирларга, жумладан, Айнийга устозлик ва ҳомийлик қилган. Файзулла Хўжаев ва Айний ўзларининг Бухоро инқилоби тарихига бағишланган асарларида И.Д.нинг тараққийпарварлик фаолиятига юксак баҳо беришган.

Ад.: Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, Асарлар, 1-ж., Т., 1963; Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997.

ИКРОМЖОНОВ Акмалжон Тўраевич (1952.20.4, Тошкент) — рангтаъсир устаси, Ўзбекистон БА акад.

(1997), Ўзбекистон халқ рассоми (1998). Республика рассомлик билим юртини ту-гатган (1971), И. Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик интида таълим олган (1971—77). М. Уйғур номидаги санъат ин-ти (ҳоз. Миллий рассомлик ва дизайн ин-ти) да педагог (1977—82); 1990 й.дан проф. И.нинг дастлабки асарларида маҳобатлилик, улуғворлик кўзга ташланади; 80-й.ларнинг 2-ярмидан рассом ватандошлари қиёфаси ва руҳий дунёсини, табиат ва унинг саҳоватини, тарихий шахслар, ижтимоий мавзуларни миллий ёрқин, ўзига хос тарзда уйғун рангларда, умумлашма, рамзий чексиз маконда тасвирлайди: «Рассом Баҳодир Жалолов» (1976), «Чингиз Аҳмаров портрети» (1980), «Сурхондарё замини» (1985), «Раҳимбобо», «Бодомхон ая портрети» (1986), «Алишер Навоий», «Қамолитдин Бехзод» (1988), «Бобирга бағишлов» (1990), «Мирзо Улуғбек портрети» (1994), «Мевали натюрморт», «Қумғонли натюрморт» (1996) ва б. «Мовий кўшиқ», «Баҳор», «Тоғдаги сой», «Наъматақ гули» (1998—2002) манзаралари Тошкентдаги Оксаройни безаб турибди. «Замин навалари» триптихи (1988), «Чакмоқ» (1989), «Орол — менинг дардим» (1989—90) асарлари учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлган (1990). И. ҳақида «Акмал» телефильми яратилган («Ўзбектеlevision», 1999). И. асарлари б-н республика ва чет мамлакатлар кўрғазмаларида қатнашади. Асарлари айрим республика ва хорижий музейларда, шахсий тўпламларда сақланади.

ИКРОМИЙ Жалол (1909, Бухоро -1993.11.4, Душанба) — Тожикистон халқ ёзувчиси (1979), драматург. 20-й.ларда Тошкент педагогика интида таълим олган. Ёзувчи сифатида шаклланишида Абдулла Қодирийнинг таъсири кучли бўлган. Илк асари «Регистонда тун» (1927) хикоясидир. «Душман» (1933) драмаси, «Мухаббат уруғи» (1937) комедияси, «Ўқ илон» (1934), «Мен гуноҳкорман» (1957)

киссаларида тожик халқининг ҳаёти лавҳалари, урф-одатлари ифодаланган. «Шоди» (1—2-қисмлар, 1949) романида Тожикистондаги жамоалаштириш даври тасвирланган. «Олов қизи» (1962) романи тожик аёлларининг ўтмишдаги ҳаётига бағишланган. Бухоро амирлигининг сўнгги даври ҳақидаги «Бухоронинг ўн икки дарвозаси» (1969), «Жони сабил кузғунлар» (1979) романлари муаллифи.

Ижодиди ўзбек ва тожик халқлари орасидаги дўстлик мавзуси алоҳида ўрин тутди. Кўпчилик асарлари ўзбек тилида нашр қилинган. «Душман», «Зухро», «Она қалби» ва б. пьесалари республика театрларида сахналаштирилган.

Ас: Мен гунохорман, Т., 1963; Олов қизи, Т., 1964; Бухоронинг ўн икки дарвозаси, Т., 1971.

Ад.: Хусайнзода Ш., Жалол Икромов, Душанбе, 1959.

ИКРОМОВ Акмал Икромович (1898, Тошкент — 1938.13.3, Москва) — давлат ва сиёсат арбоби. Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида мактабдор Икром домла оиласида туғилган. Отасининг мактабда савод чиқарган. Ёшлигидан форс ва араб тилларини пухта эгаллаб, шарқ адабиётини чуқур ўрганган. Тошкент ш.да ўқитувчи (1918—19), «Изчилар тўдаси» ва «Чигатой гурунги» аъзо-си, Элхон тахаллуси б-н шеърлар ёзган. Наманган, Фарғона, Сирдарё вилоятлари партия ташкилотларида турли лавозимларда фаолият кўрсатган (1919—21). Туркистон КП МК котиби ва ташкилий инструкторлик бўлими мудири (1921—22). Туркистон Республикасида янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ни амалга оширилишида та-шаббускорлик қилган. Москвада Я. М. Свердлов номидаги Коммунистик ун-тда ўқиган (1922—24). 1925 й. янв.да Тошкент вилояти партия комитети котиби, айна пайтда 1925 й. фев.дан ЎзКП(б) МК котиби, биринчи котиби (1929 й. дек.-1937 й. сент.), айна пайтда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси котиби (1931—34). Бутун Россия МИК аъзоси, СССР МИК Президиуми аъзолигига номзод (1925-

37). ЎзССР МИК Президиуми аъзоси (1925—37).

И. 1919—24 й.ларда имконияти доирасида ўзбек халқи манфаатлари учун Марказ сиёсатига қарши курашган. Мас, Москвада бўлган РКП(б) МК миллий республикалар ва вилоятлар раҳбарларининг 4кеңгаши (1923 й. 9—12 июнь)да у Туркистонда юритилаётган совет сиёсатини қаттиқ қоралаб, ҳоз. Туркистон б-н чор Туркистони ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, деб таъкидлаган эди. РКП(б) МК Бош котиби И. В. Сталин бу ҳаққоний мулоказалардан кейин И. ва Туркистон ер ишлари халқ ко-миссари Султонбек Хўжановни миллатчиликда айблаб, уларни «босмачиларнинг ҳамтовоқлари» дейишгача борди. И. моҳир публицист сифатида Ўзбекистонда к.х.ни, хусусан, пахтачиликни ривожлантиришга, маданий қурилишга доир кўплаб назарий мақолалар, илмий асарлар ёзган. И. ўз фаолияти давомида Ўрта Осиё бюроси ва Марказнинг кўрсатмаларига амал қилишга мажбур бўлган. Ўн саккизлар гуруқи, иноғомовчиликка (қ. Иноғомов Р.) қарши ғоявий кураш олиб борган (1925—27). Ўзбекистонда ер-сув ислохоти, мажбурий жамоалаштириш (коллективлаштириш), республикада замонавий саноат асосларини қуриш ва б. тадбирларга раҳбарлик қилган. Жадидларни «буржуа миллатчилиги»да айблаган.

И. гарчи большевистик ғоядан чекинмаган бўлса ҳам, мустабид тузум катағончилари уни аяб ўтирмаган. 1937 й. сент.да Тошкентда қамоққа олинди. Со-ветларга қарши «Ўнг троцкиччи блок» деб аталган иш бўйича Москвада суд қилиниб, собиқ СССРни бўлиб юбориш, жумладан, ундан Ўрта Осиё республикаларини ажратиш олиш, давлат тузумини ағдариш, капитализмни, буржуазия ҳокимиятини тиклашда айблан-ди ва отиб ташланди.

1957 й. 3 июнда СССР Олий суди ҳарбий коллегияси И.ни айбсиз деб топди ва у оқланди. И. хотираси абадийлашти-

рилиб, Тошкент ш.даги туманга, Тошкент темир йўл транспорти муҳандислари интига, пойтахтдаги йирик кўча, маҳалла ва мактабга, Зангиота туманидаги ширкат хўжалигига унинг номи берилган. Тошкент ва Самарқандда ҳайкали бор.

Ас: Избранные труды в трёх томах [т. I— III], Т., 1972-1974.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-ки-тоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Икрамов К., Дело моего отца, М., 1991.

Қахрамон Ражабов.

ИКРОМОВ

Имомжон (1891.29.4-Тошкент —1980.29.8) — созанда (гиж-жак), бастакор. Ўзбекистон халқ артиста (1953). Туркистон халқ консерваториясида (1918—22), Москва ўзбек опера студиясида (1939) таълим олган. Самарқанд педагогика билим юртида ўқитувчи, Самарқанд мусикали драма театрида созанда (1924-27). Ўзбекистон радиоси миллий чолғу ансамбли ташкилотчиларидан, концертмейстер, мусика раҳбари (1927— 41), бадий раҳбари (1941—47), яна концертмейстер (1947— 53). Турли жанрларда 200 га яқин куй ва кўшиқ яратган. «Колхоз кизи», «Сўлим» (1933), «Тортадур» (1939) кўшиқлари И.нинг илк асарларидан. «Ватан кўшиғи» (1951), «Индамоди» (1958), «Ўйнасин» (1959), «Кўлда раъноси билан» (1960), «Серқуёш Ўзбекистоним» (1965), «Гул тераман саралаб» (1971), «Зебога хос» (1979) каби кўшиқлари оддийлиги, таъсирчанлиги, оҳангдорлиги, кўтаринки руҳи б-н ажралиб туради. И.нинг кўпгина кўшиқлари (мас, «Тез те-ринг», «Шер йигит», «Дарёси кўп, дардга даво ялия-лия») халқ яллаларига айланиб кетган. У «Муножот», «Чўли Ирок», «Ажам» каби чолғу куйларининг ашула йўлларини яратган. И.га бағишланган телефильм («Имомжон Икромов») ишланган (1991).

Ас: Ул сарви гулрў келмади, 1—2-ки-тоблар, Т., 1986-90.

ИКРОМОВ Искандар (1904.15.4

-Тошкент — 1972.6.11) — график рас-сом, китоб графикаси устаси. Ўзбекистон халқ рассоми (1944). Туркистон рассом-лик мактабида (1922—24), Ленинград Бадий саноат техникумида (1925—29) таълим олган. Ўзбекистон давлат нашриётида безак бўлимнинг мудирини (1929-59), Ўзбекистон Рассомлар уюш-маси бошқаруви раиси (1959— 65). 30-й. ларда Самарқанд пед. техни-куми ва б. билим юртларида дарс берган. И. ижо-дида ўзбек халқ амалий безак санъати (нақш) ань-аналарини ривожлантириб, китоб графикасида моҳирона қўллади: В. Успенскийнинг «Фарход ва Ширин» мусикали драмаси партитуралари (1937), Муқимий «Шеърлар» (1938), «Ўзбек халқ кўшиқлари» (1939) ва б. Алишер Навоийнинг 500 ва 525 йиллиги муноса-баги б-н шо-ирнинг «Хамса», 4 жилдди «Хазойин ул-маоний» девони (1959— 60), «Лирика» тўплами (1964), Ибн Сино, Бегунийларнинг ўзбек ва рус тилларида нашр қилинган асарлари, куп жилдди «Ўзбек халқ мусикаси», Ойбекнинг «На-воий» романи ва б. китобларга иш-лаган безакларида рассом нақш деталлари-ни китоб ғоясини очиб беришга хизмат қилдириб, китобат санъатида ўзига хос бадий услуб яратди. И. бегаган китоб-лар Лейпциг ш.да утказилган Халқаро китоб кургазмасида диплом ва медаль б-н мукофотланган (1959).

И. графикага доир кўпгина куллан-малар яратган («Ўзбекча расм-лик кесма алифбе», 1932; «Расм ўрганиш кулланмаси», «Харф ёзишни ўрганинг», 1935 ва б.).

Ад.: Круковская С. М., Искандар Икромов, Т., 1967; Китоб наққоши, Т., 1993.

ИКРОМОВ Маматкул Икромович (1923.30.4, Самарқанд) — ботаник олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби (1984), биол. фанлари д-ри (1972), проф (1973), СамДУни тугатган (1953), ботаника кафедраси мудирини (1964-87), 1988 й.дан проф.кон-сультант. 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Бозулбанг (лагохи-

лус)нинг биол.си ва экология ҳамда уни маданийлаштириш, Ўрта Осиёдаги доривор ўсимликлар захираларини аниқлаш, улар биол.си, экология, геог.си, морфологияси, ана-томияси ва систематикасини ўрганиш устида тадқиқот олиб борган. «Тубан усимликлар», «Ботаника (усимликлар морфологияси ва анатомияси)» дарсликлари муаллифи.

Ас: Ўрта Осиё бозулбанг туркуми, Т., 1976; Янги доривор усимликлар, Т., 1993; Зарафшон воҳасининг ўрта қисмида ўсувчи доривор усимликлар ва уларни муҳофаза қилиш, Т., 1992.

ИКРОМОВ Усмон (1875—Тошкент— 1960) — ганчкор уста; уста М. Усмоновнинг отаси. Ганч ўймакорлигини уста Расулхожи б-н бирга ишлаб ўрганган. И. озгина нақш бўлаklarини маҳорат б-н қўллаб, мураккаб, ранг-баранг жозибали мужассамотлар яратган; ишларида чока ва лўла пардозни кўп қўллаган, гулдастали ус-тун, равоқларни ислимий рута, 5, 6, 8 j рахли гирихлар б-н безаб, ганч ўймакорлиги ишларини бажарган. Дастлаб “ хусусий биналарни безаган. Ҳамза театри (1929, қоз. Аббор Ҳидоятлов номидаги театр), Тошкент вилояти ижроия кўмитаси (1939, ҳоз. Навоий номидаги Адабиёт музейи), ҳоз. Муқимий театри (1943-44), Навоий театри (1945-46) биналарини безашда қатнашган. Уста Ширин Муродов, Т. Арслонкулов, А. Болтаев, Ш. Ғафуров ва б. б-н биргаликда Половцев уйи (ҳоз. Амалий санъат музейи, 1941) ни таъмирлашда иштирок этган. И. ишларидан намуналар Ўзбекистон санъат музейида сақланади.

ИКРОМОВ Ҳамидулла Икромович (1909.11.11 — Тошкент — 1964.14.4) — театр рассоми, Ўзбекистон халқ рассоми (1950). Искандар Икромовнинг укаси. Тошкент лед. техникумини тугатган (1929). Ўзбекистон санъат музейи қошидаги бадий студияда таълим олган (1925-29). 1931 й. дан Ҳамза театрида ишлаган. Нозим Ҳикматнинг «Туркия ҳақида ҳикоя» (1953), Р. Тагор романи асосида тайёрланган «Ганг дарёсининг

қизи» (1956), Ҳамзанинг «Паран-жи сирлари» пьесаси асосида тайёрланган «Холисхон» (1956), Муҳаммад Диб романи асосида тайёрланган «Жазоир — менинг Ватаним» (1957), М. Шайх-зоданинг «Мирзо Улугбек» (1961), И. Султоннинг «Номаълум киши» (1963) пьесалари асосида тайёрланган спек-такларга асар мазмунини тўла очишга хизмат қиладиган декорация эскизлари яратган. М. Горький номидаги рус драма театрининг айрим спектаклларига ҳам (мас, Ҳамзанинг «Паранжи сирлари», 1956) сахна безаклари ишлаган.

ИКРОМОВА Дилбар (1947.17.7, Бекобод) — Ўзбекистон халқ артисти (2001). Тошкент театр ва рассомлик санъати интени тугатган (1970). 1970 й. дан Ҳамза театри (ҳоз. Ўзбек миллий театрика) ишлайди. «Ой тутилган тунда» (М. Карим) спектаклидаги Зубаржат сахнада яратган илк образидир. Озода («Имон»), Дилором («Олтин девор»), Феокла Ивановна («Уйланиш»), Роллер («Қароқчилар»), Момо («Чимилдик») каби роллари б-н шухрат қозонди. Унинг ижроси ҳаётий ҳақиқат ва са-мимият намунаси бўлиб, диалогларни жуда ишонарли олиб бориш, ролнинг энг майда кўринишларига ҳам нозиклик б-н ёндашиш, мимик ҳаракатлардан усталик б-н фойдаланиш актриса ижодига хос. Фильмларда ҳам суратга тушган: Сотти («Келинлар кўзголови»), телба аёл («Қалдирғоч»), Она («Ёлғиз ёдгорим»), Она («Чаёнгул»), кўшни хотин («Шариф ва Маъриф»), Момо («Чимилдик») ва б.

ИКС-БИРЛИК — бирликлар тизмига кирмаган эски узунлик бирлиги. X б-н белгиланади: X=1,00206 10~3м ёки 1,00206 10~3 А. Рентген нури ва гамманурланиш тўлқинлар узунлигини ифодалаш учун киритилган. Булар ҳозир P (рентген) б-н ўлчанади.

ИКС-НУРЛАР — к. Рентген нурлари.

ИКСОД КАНАЛАР (Ixodidae) - паразит каналар оиласи. Оч И. к. нинг кат-талиги 1—10 мм. Танаси эластик кутикула б-н қопланган. Озикланганда

кутикуласи чўзилиш хусусиятига эга. 1000 га яқин тури бор. Антарктидадан ташқари ҳамма китъаларда, айниқса тропик ва субтропик минтақаларда, Ўрта Осиёда эса *Hyalomma*, *Ornithodoros* ва б. уруғларининг турлари кенг тарқалган. Ёввойи ва уй ҳайвонларининг қонини сўради. Бир қанча турлари одамларга ҳам ёпишади. И. к. одамлари кана энцефалити, туляремия; к. х. ҳайвонларида пироплазмоз ва б. инфекци-он касалликларнинг кўзгатувчиларини тарқатади. И.к. дан ит канаси (*Ixodes ricinus*), тайга канаси (*I. persulcatus*) шим. минтақаларда кенг тарқалган хав-фли паразитлар бўлиб, Ўрта Осиёда уч-рамайди. Вояга етган каналар — йирик ҳайвонларнинг қонини сўради; личинкалари майда сут эмизувчилардан кемирувчиларга ва қушларга ёпишиб паразитлик қилиб яшайди. И. к. 10 мин-гга яқин, тропик минтақада учрайдиган айрим турлари 30 мингтагача ту-хум қўяди.

ИКТИН (*Iktinos*) — юнон меъмори. Мил. ав. 5-а. нинг 2-ярмида яшаб ижод этган. 447—432 й. ларда Парфенонни (Калликрат б-н ҳамкорликда), Афина оролидаги ва Елевсиндаги Теластери-онни курган. И. лойикаси б-н қурилган Бас-садаги Аполлон ибодатхонаси (тахм. мил. ав. 430 й.) да Коринф ордери (к. Меъморий ордерлар) дастлаб намоён бўлган. У курган дорий ва ионий ор-дерларининг шакллари уйғунлаштирилган.

ИЛАШУВЧИ ЎСИМЛИКЛАР - нов да гажақлари б-н турли нарсаларга илашиб ўсадиган ўсимликлар. Ёввойи ток, ковок ва б. И. ў. дандир.

ИЛВАСИН — гўшти учун овланадиган ёввойи қушлар. Қирғовул, каркур, каклик, бедана, ёввойи ўрдак, чумчуқ, каптар, тувалоқ, чуғурчиқ ва ш.к. қушларнинг умумий номи. И. тўр, тузоқ ёки милтиқ б-н овланади. И.лар гўшtidан, асосан, шўрва, кабоб, димлама, . палов ва б. тансиқ таомлар тайёрланади.

ИЛВИРС, қор қоплони (*Uncia uncia*) — мушуксимонлар оиласига мансуб

йирткич ҳайвон. И. лар уруғининг ягона тури. Танасининг уз. 103—130 см, думи 80—105 см. Леопардга ўхшаш, лекин жуни кулранг-саргиш қорамтир холли бўлиши б-н ундан фарқ қилади. Юнги қалин ва пахмоқ бўлади. Марказий ва Ўрта Осиёнинг баланд тоғли худудларида 2000 м баландликда, доимий музликлар чегарасида учрайди. Қишда бирмунча пастроққа — игнабаргли дарахтзорлар минтақасига тушади. Кун боғиш б-н, баъзан кундузлари фаол бўлади. 1—5 тағача, одатда, 2—3 та бола туғади. Тоғ туёкли ҳайвонлари (асосан, тоғ қўйлари), баъзан куён, суғур каби ҳайвонлар б-н озикланади. Сони ва тури тўхтовсиз қисқариб бормоқда. Халқаро ва Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

ИЛГАК — 1) кўтариш машиналарининг юкни илиб кўтариш учун мўлжалланган эгик шохли детали; юкларни ёки юкни қамраш мосламаларини кўтариш машиналарининг пўлат арқони (канат) га ёки занжирларга илишда фойдаланалилади. Енгил (75 кг гача) юкка мўлжалланган. И. бир ёки икки шохли бўлиб, пўлатдан болғалаб ёки қуйиб тайёрланади, оғир юкларни кўтариш учун алоҳида пластинкалардан йиғиб тайёрланадиган И. лар ишлатилади; 2) транспорт машиналарига тир-кама (прицеп) ни улаш учун мўлжалланган деталь; мас, тракторга тиркамани улайдиган И.; 3) эшик ва дера-заларни ёпиш учун ишлатиладиган мослама; 4) кийим-бошга қадаладиган мослама; 5) бирор нарсани илиб, осиб қўйиш учун хизмат қиладиган бир учи кайрилган мослама, илмоқ. Мас, гўштни, қаймоқ солинган коса чамбарани осиб қўйиш учун ишлатилади. Бундай И. ни ёғочдан ҳам қилиш мумкин.

ИЛГАРИЛАНМА ҲАРАКАТ - қаттиқ жисмнинг энг содда ҳаракати; бунда жисм сиртидан ўтказилган исталган тўғри чизик (мас, АВ тўғри чизик, расм) шу жисмнинг ҳаракати вақтида ўзига ўзи параллел ҳаракатланади. Бошқача айтганда И. ҳ. — қаттиқ жисмнинг қамма

нукталари бир хил траектория чизиб харакатланиши. И. х. қилаётган қаттиқ жисмнинг ҳамма нукталари ўзаро параллел траекториялар чизади, ҳар бир нуктаси тезлик ва тезланиш, йўналиш ва миқдор жиҳатдан ҳар доим бир-дай бўлади. Шунинг учун И. х. қилаётган қаттиқ жисмдаги ҳамма нукталарнинг харакатини текшириб ўтирмасдан бирор нуктасининг харакатини текшириш кифоя. Демак, қаттиқ жисмнинг И. х. кинематикаси нукта кинемати-касидан фарқ қилмайди (қ. Кинематика).

Йўлнинг тўғри чизикли қисмидаги харакат, мас, тепловоз шатуни, ғилдирак ўқлари, поршенлар ва б. харакати И. х. дир. Мас, механизмнинг АВ ва CD кривошиплари айланганда ВС стержень И. х. қилади.

ИЛДАМ КАЛТАКЕСАК (*Eremias velox*) — чин калтакесаклар оиласининг тури. Эрон, шим.-ғарбий Хитой, Кавказ, Россиянинг жан. ҳамда Ўрта Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда И.к. ни шўрхоқ тақирлар, қумли чўллар, тўкай, чакалакзор, ариқ ва ҳовузлар бўйида учратиш мумкин. Танасининг уз. 8,5 см гача, думи танасидан 1,4—2 марта узун. Гавдасининг усти кулранг, тўқ жигарранг ёки қорамтир, орқа томонида тана бўйлаб кетган бир неча қатор қора холлари бор. Қорин томони оқ, думининг ости қизил. Ҳар хил ҳашаротлар б-н озикланади. Ургочиси май — июлда, ҳатто авг. бошларигача 2—3 марта 3—5 тадан тухум кўйиб кўпаяди.

ИЛДИЗ (*radix*) — ўсимликнинг энг муҳим органи. И. тупроқдан сув ва озик моддаларни сўриб олиш, ўзида мурак-каб бирикмаларни синтез қилиш ва уларни ўсимликнинг ер устки қисми (пояси, барглари) га кўтариб бериш функциясини бажаради. И. тупроққа микрофлора ривожини тезлаштирувчи ҳар хил бирикмалар ажратади ва тупроқ ҳосилдорлигини оширади. Бундан ташқари, И. баъзи органик моддаларни синтез қилади. Кўпгина ўсимлик И. вда захира тўпланади.

Тубан ўсимликлар, лишайниклар,

йўсинсимонлар ва айрим замбуруғларда И. вазифасини ризоидлар (туксимон ва б. шакллардаги бир ва кўп хужайрали содда И.лар) бажаради. И. кўпинча ингичка цилиндрсимон ёки ипсимон бўлади. Уруғ ерга тушгандан кейин, муртақдаги И. ривожланиб, асосий И. га айланади. Асосий И. тармокланиб, биринчи тартиб, улар ўз навбатида тармокланиб, иккинчи тартиб ва х.к. ён И. ҳосил қилади. Асосий ва ён И. лардан ташқари кўпгина ўсимликларда поя ва барглاردан ўсиб чиқадиغان қўшимча И. учрайди. Ўсимлик посини тупроққа кўмиш йўли б-н қўшимча И. пайдо қилиш мумкин. Помидор, картошка, маккажўхори чопиқ қилингандан кейин кўплаб қўшимча И. лар чиқаради; бу И. лар ўсимликни мустаҳкамлаб, озикланиш шароитини яхшилайтиди ва ҳосилни кўпайтиради.

И. лар тупроқда тарқалишига қараб ўқ илдиз ва патак илдизга бўлинади. Асосий И. яхши ривожланиб, йўғонлиги ва бўйи б-н бошқалардан каттароқ бўлса, ўқ илдиз дейилади. Бу хилдаги И. лар, асосан, икки паллали ўсимликларга хос бўлиб, асосий И. тупроққа чуқур кириб боради (мас, беда, қизилмия, янтоқ). Ўқ илдиз чўл ўсимликларида 15—20 м гача боради. Патак илдизлар бир паллали ўсимликларга хос бўлиб, буларда асосий И. барвақт қурийди ёки бутунлай пайдо бўлмайди, баъзан эса ўсаётган патак И. лар б-н бир хилда ўсади (бошоқдошларда). Ингичка оқ И. чалар тукчалар б-н бирга И.нинг фаол қисмини ҳосил қилади; унинг уз. 10—15 см, диаметри 0,6—1,0 мм ва ундан ортиқ бўлади. Дағаллашган, ранги қўнғирлашган И.лар асосий И. б-н бирга И. тармоғининг ўтказувчи қисмини ташкил этади. Фаол қисмдаги И. чалар учи И. ғилофи б-н қопланган, ғилоф И.ни тупроқ орасига ўсиб киришда зарарланишдан саклайди. Ғилоф остида хужайраларнинг бўлиниш — чўзилиш (ўсиш) зонаси жойлашган, унинг хужайралари жуда тез ўсиш хусусиятига эга. Бундан кей-ин дифференциалланиш, яъни И. тукчалари зонаси

(И. чанинг асосий қис-ми) келади; сув ва унда эриган озик моддалар шу зонада сўрилади. Мас, ғўзада ташқи муҳит шароитига қараб асосий (бош) И. ерга 2 м ва ундан ҳам чуқур ўсиб қиради; чуқурга кирган сари у ингичкалашиб (юқорида 1,5—2 см дан пастки қатламларда 1—2 мм гача) боради. Ён И. лар ён томонларга 50—100 см гача тарқалиб ўсади. Ўқ И. нобуд бўлса, унинг вазифасини биринчи бир-ламчи тартиб ён И.лар бажаради, лекин бунда И. бўйига ўса бошлайди.

Кўп ўтларнинг И.лари этдор бўлади (лавлаги, сабзи, турп ва б.). Этдор И. лар крахмал, ҳар хил қандлар, шилим-шиқ моддалар, инулин, гемицеллюлоза ва б. захира моддаларни саклаш вазифасини бажаради. Мас, лавлаги И. са-харозага, картошкагул И. бўртмалари инулинга, гулхайри И.и крахмал ва шилимшиқ моддаларга бой.

Ад.: Усманов А. Н., Теоретические основы корневого питания хлопчатника при получении высокого урожая в условиях искусственной среды, Т., 1984.

Абдукарим Зикирёев.

ИЛДИЗ (математикада) — 1) соннинг илдизи — а сонининг я-даражали илдизи — я-даражаси а га тенг бўлган сон. Иккинчи даражали И., одатда, квадрат И., учинчи даражали И. эса куб И. дейилади. Ҳақиқий сонлар соҳасида манфий сондан олинган квадрат И. мавжуд эмас. Соннинг манфий бўлмаган квадрат илдизи шу соннинг арифметик илдизи дейилади. 2) тенгламанинг илдизи — $i\{x\} = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_n = 0$ кўринишидаги алгебраик тенгламанинг илдизи аргумен-ининг шу тенгламани қаноатлантирувчи қиймати. $t(x) = 0$ тенгламанинг илдизи $t(x)$ кўпхаднинг илдизи (ёки ноли) дейилади. Комплекс сонлар соҳасида ҳар қандай кўпхад камида бит-та И.га эга. Агар а сони $t(x)$ кўпхаднинг илдизи бўлса, кўпхад $(x - a)$ га қолдиқсиз бўлинади.

ИЛДИЗ АЖРАТАДИГАН МОДДАЛАР — ўсимлик ҳаёт фаолияти жараёнида илдизлар орқали атроф муҳитга ажралиб чиқадиган органик ва мине-

рал моддалар. Илдизларнинг моддалар чиқариши нормал физиологик функциядир. И.а.м. таркибида ўсимлик орған-низида кечадиган моддалар алмаши-нувида қатнашадиган барча моддалар бўлади. Минерал бирикмалардан карбонат кислота, калий, кальций, магний, натрий ионлари, сульфатлар, аммоний хлоридлар, фосфатлар ва б. бор. Органик бирикмалардан: қанд, ферментлар, аминокислоталар, вшпаминлар, органик кислоталар, фитонцидлар, ал-калоидлар учрайди. Илдизнинг модда ажратиш интенсивлиги ва ажралган модданинг таркибий қисми ёруғлик, ҳарорат, атроф муҳит намлиги, йил ва сутка, ўсимликнинг ўсиш ва ривожланиш фазалари, физиологик ҳолати, қайси турга мансублигига боғлиқ. И.а.м. таркибидаги карбонат ангидрид гази ва б. кислотали бирикмалар тупроқдаги қийин эрийдиган озик моддалар ҳамда ўғитларни ўсимлик ўзлаштирадиган шаклга ўтказишда қатнашади ва тупроқ эритмаси кислоталик даражасини ўзгартириб туради. Қанд, аминокислоталар ва минерал элементлар ризосфера микроорған-низмлари (илдиз атрофида тўпланадиган микроорған-низмлар) учун озик бўлиб хизмат қилади ва моддалар алмашинуви маҳсулотлари орқали ўсимликнинг ўсиш ва ривожлани-шига таъсир кўрсатади. Физиологик фаол моддалар — витаминлар, ферментлар, фитоцидлар, алкалоидлар ўсимликка ва тупроқ микроорған-низмларига таъсир қилиб, улар ҳаёт фаолиятини кучайтиради ёки, аксинча, сусайтириб қўяди, беданинг қари илдизлари ажратадиган сапонин алкалоиди бедазордаги ўсимлик тупи қалинлигини сийрақлаштириб юборади ва беданинг ўрнига экиладиган экиннинг ўсиш ва ривожланишини сусайтиради. Шунга қўра, ғалла-ғўза-беда алмашлаб экишда бедани бир даланинг ўзида 2—3 йилдан ортиқ ўстиришга йўл қўймаслик керак.

Абдукарим Зикриёев.

ИЛДИЗ ТАРАЛАДИГАН ҚАТЛАМ — ўсимлик илдиз тармоғи жойлашган тупроқ қатлами. Қ.х. да экиладиган бир

йиллик ўсимликлар илдизининг асосий қисми (80% га яқини) ҳайдалма, баъзан эса ҳайдалма ости қатлам (60—80 см) да тарқалади. Шунинг учун бериладиган ўғитлар фақат ҳайдалма қатламга солинади. Сув бериш меъёрларини ҳисоблашда ғўза вегетациясининг биринчи даври (мева тугишгача) учун автоморф тупроқларда 70 см, мева тугиш даври учун эса 100 см чуқурлик И.т.к. деб олинади. Дуккакли экинлардан беда илдизи тупроққа 7—10 м ва ундан ортиқ кириб боради. Мева дарахтларидан олманинг илдизи қалин қаватли бўз тупроқ ерларда 6 м чуқурликкача, тарқалиш доираси эса 12 м дан ортади, илдиз таралиш доираси шох-шаббалар доирасидан 1,5—2 марта катта бўлади.

ИЛДИЗ ТУКЧАЛАРИ - илдизнинг учки қисмидаги майда тукчалар. И. т. сўргич вазифасини ўтайди. Улар қари илдизларда йўқолиб, ёш илдизларда пайдо бўла боради (яна қ. Илдиз).

ИЛДИЗ ЧИРИШИ, ризоктониоз — қ.х. экинларининг илдизи ва поянинг илдизи, бўғзи қисми касаллиги. Макка-жўхори, ғўза, сабзавот, полиз экинлари, каноп, ток ва б. касалланади. Касалликни *Rhizoctonia Solani* Kuhn. зам-буруғлари ва баъзи бактериялар кўзга-тади. Илдиз қорайиб, чириб кетади, илдиз бўғзида корамтир-қўнғир доғлар пайдо бўлади, улар бир-бири б-н кўшилиб, илдизни ҳалқа шаклида ўраб олади, айрим ҳолларда ўқ илдиз ва ён илдизлар ингиччалашади. Пўстлокнинг зарарланган жойлари ёрилади, ўсимлик сўлиб, куриб қолади. Кўзгатувчилар тупроқда сақланади ва ривожланади. Ғўза, картошка, буғдой, жавдар, қанд лавлаги, сабзи, бодринг, қовун, қовок, қарам И.ч. деҳқончиликка катта зарар етказди. Ўзбекистонда ғўзанинг И.ч. кенг тарқалган касаллик, ҳамма ерда учрайди. Бу касаллик туфайли ҳар йили 250—300 минг га майдонда чигит хатосига, баъзан бутун майдонга қайтадан экилади. Чигит чириши, майсаларнинг чириши, ўсимлик ниҳолларининг би-

ринчи ривожланиш фазасидаёқ чириши каби кўринишлари бор. Ғўзада И. ч. нинг бошланиш даврида (агар тупроқ намлиги камайиб, ҳаво ҳарорати кўтарилса) ниҳолларининг бир қисми соғайиб кетади. Бироқ кўпчилик ўсимликлар илдиз бўғзида паразит замбуруғ таъсиридан вужудга келган узунчоқ пўкаклашган доғлар — касаллик белгиси сақланиб қолади.

Кураш чоралари: ерларни текислаш, тупроққа сифатли ишлов бериш, уруғликни оптимал чуқурликка экиш, тупроқ қатқалоғига қарши кураш, уруғликни дорилаш, парниклар тупроқларини фунгицидлар б-н дорилаш.

Ад.: Мавлонов О., Ғўзанинг илдиз касаллиги ва унга қарши кураш, Т., 1979.

ИЛДИЗ ЧИҚАРИШ - а соннинг п даражали илдизи ($\llbracket a = x x$ дан x ни топиш. Квадрат ва куб И.ч. учун y мумий қоидалар мавжуд. И. ч. учун ($y=2; 3$) ҳисоблаш қизиғи, махсус жадваллар ва тақрибий формулалар (Ньютон биноми формуласидан каср кўрсаткичлар учун чиқарилган формулар) дан фойдаланилади. И.ч. нинг график ва номог-/шшалардан фойдаланиш усуллари ҳам бор.

ИЛДИЗМЕВАЛИЛАР, илдизмевалар — истеъмол қилинадиган қисми (мева) илдизда бўладиган экин (сабзавот) лар; Сершира илдизи, яъни илдизмева учун экилади. Кўпгина И. озиқ-овқат ва ем-хашак экини ҳисобланади. Бир йиллик И. га редиска, икки йиллик И. га сабзи, лавлаги, шолғом, брюква, петрушка, сельдерей, турп киради. Икки йиллик И. уруғи сепилган йили тўпбарг чиқариб, илдизмева ҳосил қилади, иккинчи йили гулшоа чиқариб уруғ беради. И. нинг меваси ғоят йирик бўлиши б-н ажралиб туради, мас, япон турпининг оғирлиги 16—30 кг га, пастки барглари уз. 1 м га боради. Илдизмевада шакар (қанд лавлаги, брюква), инулин (сачратқи), крахмал (қатрон), витаминлар (сабзи, шолғом, редиска) тўпланadi. И. яхши ишлов берилган, унумдор, намгарчилик етарли ерларда мўл ҳосил беради.

ИЛДИЗОЁҚЛИЛАР (Rhisopoda) -саркодалилар кенжа синфига мансуб бир хужайрали ҳайвонлар. Танасининг узунлиги бир неча мкм дан 3 мм гача (айрим фораминфераларда 2—3 см гача). Ҳаракатланиш ва озикни тутиш органи сохта оёқлар, айрим турлари ва жинсий хужайраларда хивчинлари ҳам бўлади. Бир қанча турлари (чиғанокли амёбалар, фораминфералар) да ташки скелети — чиғаноғи бор. Иккига бўли-ниш, айрим турлари жинсий гаметалар копуляцияси орқали кўпаяди. Кенг тарқалган, асосан, денгиз ва чучук сувлардан, торфли ботқоклик ва тупроқда учрайди. Баъзи турлари паразит. Амёбалар, чиғанокли амёбалар, фораминфералар туркумларига бўлинади.

ИЛДИЗНОЯ (rhizoma), ертана — баъзи кўп йиллик ўтларнинг ер остидаги шакли ўзгарган пояси. Ташки кўриниши ва ер остида бўлиши б-н илдизга ўхшасада, лекин озука моддалар тўплаши б-н илдиздан фаркланади. И. вегетатив кўпайиш учун хизмат қилади, бу хусусият, айниқса, бегона ўтлар (ғумай, камиш, ажриқ ва б.) га хосдир.

ИЛЕК — Қозоғистон ва РФдаги дарё. Урал дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 623 км. Ҳавзасининг майд. 41300 км². Муғожар тоғининг ғарбий ён бағирларидан бошланади. Ўртача сув сарфи қарийб 40 м³/сек. Даре қайирлари ўтзор, чангалзор ва ўрмонлар б-н қопланган. Асосан, қордан тўйинади. Ноябрь. нинг 2-ярмида музлаб, апр. нинг 2-ярмида муздан бўшайди. Асосий ирмоғи — Хобда. И. соҳилида Оқтўба ш. жойлашган. И. хав-засида фосфорит конлари бор.

ИЛЕША — Нигериянинг жан.-ғарбидаги шаҳар. Аҳолиси 351 минг киши (1993). Транспорт йўллари тугуни. Савдохунармандчилик маркази. Какао, дуккакдилар қайта ишланади. Пальма мойи ишлаб чиқарилади. И. яқинидан олтин олинади.

ИЛЁС — Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. И. ўз қавми Баъл номли олтиндан ясалган бутга

сигиниб, залолатга ботгач, уларни ҳидоят йўлига даъват этиш учун пайғамбар қилиб юборилади. Аммо улар даъватни қабул қилмайдилар. «Бани Исроил»ни ҳидо-ят йўлига сола олмай умидлари узилган И. парвардигордан ўз жонини олиб, машаққатдан халос этишни сўрайди. Аллоҳ унга қавмини ислоҳ қилиш кжлатилганлигини, бинобарин жонини олмай, ўрнига сўраган нарсасини муҳайё этишни ваъда қилади. И. га 3 йилгача ёмғир ёғдириш-ёғдирмаслик их-тиёри берилади. Курғоқчилик бошланиб халқ қаҳатчиликка учрайди, бегуноҳ ҳайвону қушлар ҳам нобуд бўлиб, дарахтлар қуриydi. Шундан сўнг қавмнинг илтижоси б-н И. ва Аляса (ас) Аллоҳга ёлвориб дуо қилгач, кўкда бу-лут пайдо бўлиб ёмғир ёғади. Хиёнаткор қавм эса яна акдини бузиб залолат йўлига қиради. Ривоятда И. пировардида самога кутарилиб кетгани айтилади. Библиядаги Илия тўғрисидаги хикоятларда ҳам шундай мазмун бор.

ИЛЁСХОЖА (14-а.) - Мўғулистон хони (1363—65). Туғлуқ Темурнкнт ўғли. И. га Шарқий Туркистон, Еттисув, Тяньшан этаклари, Иртиш ва Эмил дарёлари атрофидаги ерлар қараган. 1361 й. кузида отаси Мовароуннахрга зафарли юриш қилиб, И. га Моваро-уннахр ҳукуматини бошқариб туришни топширган. Мўғулларнинг Моваро-уннахрдаги ҳукмронлигини сақлаб қолиш мақсадида бир неча марта Амир Темур ва Ҳусайн (қ. Ҳусайн ибн Мусал-лаб) га қарши жанг қилган. 1364 й. ҳоз. Шаҳрисабз туманининг Наматон қишлоғи яқинида И. Темурбек ҳамда амир Ҳусайн бошлик кўшин б-н бўлган жангда асирга тушган. Бироқ, асир олган сипоҳлар уни бир нечта беклари б-н қўйиб юборган. Кўп сонли лашқар б-н такроран Мовароуннахрга ҳарбий юриш қилган И. 1364 й. ёзида Тошкент ва Чиноз оралиғида Амир Темур ва амир Ҳусайн б-н қайта жангга қиради ва ҳарб тарихидан Жанги лой («Лой жанги») деб ном олган ушбу тўқнашувда ғалаба қозонган

ва Самарқандга юриш қилган, бироқ сарбадорлар ва шаҳар аҳолиси қаршилигига учраб Мовароуннахрни ташлаб қочган (қ. Сарбадорлар қўзғолони). 1365 й. И. Қабоқин мавзеида Соҳибкирон ва амир Ҳусайн б-н бўлган навбатдаги жангда мағлуб бўлган ва Жета томонга қочган. У ерда И. дуғлат аймоғининг сардори, тахт даъ-вогари Қамариддин томонидан ўлдирилган. И. ни Чиғатой улусишнт пойтахти бўлган Олмалик (Етгисувдаги кўхна шаҳар)да отаси Туғлуқ Темурхон қабри ёнига дафн қилишган.

Ҳамидулла Дадабоев.

ИЛИ — Хитой ва Қозоғистондаги дарё. Шарқий Тяньшандан Текес ва Кунгес дарёлари номи б-н бошланиб, Синьцзянда (Хитой) бирга қўшилади ва Балхаш кўлига қуйилади. Узунлиги (Текес б-н бирга) 1439 км, Кунгес ва Текеснинг қўшилган еридан ҳисобланса 1001 км. Ҳавзасининг майд. 140 минг км². Ўнгдан йирик Қош ирмоғи қўшилгандан кейин И. кенгайди ва серсувроқ бўлиб оқди. Қуйилиш жойида узун ва тор дельта ҳосил қилган. Қор ва музликлардан сув олади. Дек. да музлаб, мартда муздан бўшайди. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойида 329 м³/сек. Қапчиғай ГЭС ва сув омбори қурилган. И. катта ирригация аҳамиятига эга. Асосий ирмоқлари: Қош (Хитойда), Хўргўс (ўнгдан), Чилик, Чарин, Талғар, Қаскелен, Крути (чапдан). Ғулжа ш. дан Қозоғистоннинг Бақанас при-станигача кема қатнайди.

ИЛИ ИНҚИЛОБИ (1944-49) - уйғур халқининг миллий озодлик ҳаракати. Гоминдан ҳукуматининг 10 минг от етказиб бериш ҳақидаги фармонидан ғазабга келган Нилқа туманининг чорвадорлари 1944 й. кузида Ғани ва Акбар ботирлар раҳбарлигида туман марказига қужум қилиб, уни ишғол қилди. Қўзғолонни Или вилоятининг барча аҳолиси қўллаб-қувватлади. Тез орада Ғулжа гоминданчилардан тозаланди. Ғулжада 12 нояб. да Алихонтўра бошчилигида муваққат ҳукумат тузилди. Янги ҳукумат Чан-Кайши ҳукума-тини танимаслигини, хи-

тойча «Синь-цзян» номини бекор этиб, Шарқий Туркистон республикаси тузилганлигини эълон қилди. 1945 й. 5 январь да 9 мод-дадан иборат дастур қабул қилиниб, унда Шарқий Туркистонда Хитой истибдоди асоратини йўқотиш, миллатларнинг тенг ҳуқуқчилигига асосланган республика тузумини жорий этиш, демократик ислохот ўтказиш, соғлиқни сақлаш, маорифни ривожлантириш, миллий кадрлар етиштириш ва-зифалари кўйилди. Инқилобий ҳукумат мунтазам миллий армия тузди (1945). Миллий армия Или, Тарбағатой ва Олтой вилоятларини гоминданчилардан озод этди (1945 й, охири). Шундан сўнг Чан Кайши ҳукумати ён босишга мажбур бўлди. 1946 и. 6 июнда халқ вакиллари б-н марказий ҳукумат вакили ўртасида 11 моддадан иборат тинчлик битими имзоланди. Шарқий Туркистон аҳолисининг демократик ҳуқуқларини эътироф этган битимнинг тузилиши И. и. нинг катта ғалабаси эди. 1946 й. нинг июлида битимга мувофиқ коалицион ҳукумат тузилди. Халқ сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларини олди. Лекин, 1947 й. майда Чан Кайши битимни бузиб, Махсуд раҳбарлигида Синьцзян ҳукуматини ташкил этди. Аммо, Шарқий Туркистон республикаси 1949 й. Хитой Халқ Республикаси ташкил этилгунга қадар мустақил сиёсат олиб борди.

ИЛИ СУЛТОНЛИГИ - Или қўзғолони даврида Шарқий Туркистонда ташкил топган уйғур-тунган давлати. Тунганлардан Тожи охун, уйғурлардан Муаззамхон ҳукумат бошлиғи қилиб тайинланди. Иккаласи келишиб, фармон чиқариш ҳуқуқига эга бўлишди. Кенгашда давлатнинг қуий органлари

хам сайланди. И. с. да махсус ҳарбий идора ва мунтазам қўшин бўлмаган, уруш ҳаракатлари бошланганда, аҳоли ўз от-улови, озиқ-овқат ва қуроллари б-н етиб келган. Ҳукумат манжур мансабдорлари ва Хитой аскарларининг ерларини дехқонларга бепул тақсимлаб берди, камбағал дехқонларни уруғлик учун ғалла, ем-хашак ва от-улов б-н

таъминлади. Кўп солиқларни бекор қилди. 1871 й. Или ўлкасини Еттишаҳар ҳукмдори Ёқуббек томонидан ишғ-ол этилишига йўл қўймаслик мақсадида, бу ерни подшо Россияси эгаллади. Шу б-н И. с. тугатилди. 1881 й. ги Петербург шартномасига мувофик, Или ўлкаси Хитойга қайтариб берилди.

ИЛИ ҚЎЗҒОЛОНИ (1864-66) - Хи тойдаги тайпин қўзғолони таъсирида Шарқий Туркистондаги тунган ва уйғурларнинг миллий озодлик ҳаракати. 1863 й. охирида Или жонъжунни (волиси) га тунганларни кириб ташлаш ҳақида Пекиндан юборилган махфий кўрсатма қўзғолонга сабаб бўлди. Қўзғолон тезда бостирилиб, унинг раҳбарлари қатл этилди. Бироқ, халқ ҳаракати тўхтамади. 1864 й. окт. да Или аҳолиси устма-уст солиқларга қарши Абду-расул Ҳакимбек раҳбарлигида яна қўзғолон кўтарди. Қўзғолончилар Ғул-жанинг хитойлар яшайдиган маҳалла-сига тўсатдан кечаси хужум қилиб, кўп қурол-аслаҳаларни ўлжа олди. Тезда Тикас, Чилпанза кўрғонларини ишғ-ол қилди. 1865 й. 20 дек. да Баяндой қалъаси портлатилди. 1866 й. бошларида манжур аскарларининг асосий қисми жойлашган Ғулжа қалъалари ҳам қўлга олинди. Шундай қилиб, 1866 й. 23 янв. да Или ўлкасининг барча туманлари манжурлардан тозаланди. И. қ. давомида уйғур ва тунганларнинг мустақил давлати — Или султонлиги тузилган.

«**ИЛИАДА**» (Ilias) — юнон эпик до-стони. Гомер ёзган деб тахмин қилинади. Афтидан, мил. ав. 13-а. даги Илион, яъни Троя уруши ҳақидаги ривоятлар асосида 9—8-а.ларда пайдо бўлган. Гекзаметр (мусаддас) ўлчовида ёзилган (15700 мисрага яқин). «И.» нинг бош қахрамони — Ахилл. Буюк йўлбошчиси Агамемнон томонидан ҳақоратланган «Ахиллнинг қаҳри» дoston мавзуининг асосини ташкил этади. Унда яккама-якка қахрамонона жанг манзаралари, қамал қилинган Троядаги ҳаёт лавҳалари, маъбудаларнинг Олимпдаги му-нозаралари

мутойибали тасвирланган. Асар Қодир Мирмуҳамедов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (1988).

ИЛИАМНА — Аляскадаги энг йирик кўл. Майд. 2100 км², уз. 125 км, кенглиги 30 км. Алеут тизмасининг шим. тар-моғида, музлик-тектоник қаракатлар натижасида юзага келган сойликда жойлашган. Шим. ва ғарбий қирғоқлари паст, жан. ва шарқи тик. Беринг денгизининг Бристоль кўлтиғига Квичак дарёси орқали қуйилади. Балик овланади.

ИЛИЕСКУ Ион (1930.3.3, Олтеница) — Руминия давлат ва сиёсат орбоби. Бухарест политехника ин-тини тугатган. 1946—67 й. ларда Руминия Коммунистик ёшлар иттифоқи МК, талаба коммунистлар ассоциацияси иттифоқида турли лавозимларда ишлаган. 1957 й. дан Олий миллий мажлис депутата. 1967—71 й. ларда Руминия коммунистик ёшлар иттифоқи МК биринчи котиби ва ёшлар ишлари бўйича вазир. 1968 й. дан Руминия КП МК аъзоси. 1971 й. дан Руминия КП МК котиби. 1974—79 й. ларда уезд партия комитетларида ишлаган. 1979—84 й. ларда сув хўжалиги миллий кенгаши раиси, ҳукумат аъзоси. Н. Чаушеску сиёсатига қарши чиққанлиги учун 1984 й. Руминия КП МК таркибидан, Олий миллий мажлис депутатлигидан чиқарилган. Илмий-техника адабиётлари нашриёти директори бўлиб ишлаган. 1989 й. 26 дек. дан Н. Чаушеску агдарилгандан кейин тузилган Миллий қутқариш фронти кенгаши раиси, 1990 й. 13 фев. дан Муваққат миллий келишув кенгаши раиси. 1990—96 й. ва 2000 й. дек. дан Руминия президенти.

ИЛИКХОНЛАР, элокхонлар - Мовароуннахрни идора қилган (999—1212) Қорахоний ҳукмдорларининг умумий номи (қ. Қррахонийлар).

ИЛЛИНОЙС - АҚШ шим. даги штат. Марказий текисликларнинг шим. қисмида, Мичиган кўли б-н Огайо ва Миссисипи дарёлари ораллиғида. Майд. 146 минг км². Аҳолиси 12,5 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Спринг-

филд ш. Энг катта шахри ва иқтисодий маркази — Чикаго. И. дан муҳим транс-континентал йўллар ва АҚШнинг асосий ички сув йўллари ўтган. И. нинг ер юзаси сертепа текислик (энг баланд жойи 378 м). Тупроғи унумдор қора тупроқсимон. Иқлими мўътадил кон-тинентал. Ўртача ойлик т-ра —3° дан 25°гача . Йиллик ёғин 800—1000 мм.

И. — ривожланган индустриал-аграр штат, аҳолисининг сони, саноат ва к. х. маҳсулотлари и.ч.да АҚШда юқори ўринлардан бирини эгаллайди. И. да тошқўмир, нефть қазиб олинади. Машинасозлик, металлсозлик, металлургия, тикувчилик, полиграфия ва озик-овқат саноати корхоналари бор. Саноатининг етакчи тармоқлари: кончилик, радио-электроника, электротехника, саноат ва қурилиш ускуналари, к.х. асбоблари и. ч., вагонсозлик, қора металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, гўшт консервалаш. И. хуудининг 85% и фермерлар қўлида. Асосий экинлари — маккажўхори ва соя, шунингдек, бағдод, сули, ут ҳам экилади. Товар маҳсулотининг ярмини чорвачилик беради.

ИЛЛИРИЙ ТИЛИ - мил. ав. За. да яшаган Иллирийлар ёзма ёдгорликлари тили. Ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб. Бу тил ҳақида ёзма ёдгорликларда сакланиб қолган кўпгина географик номлар, шахс исмлари ва глоссаларга асосан, шунингдек, Апеннин я.о. жанубидан топилган мессап (бу ёзувни мутахассислар И. т. деб ҳисоблайдилар) ёзув ёдгорликлари асосида маълумот берилди. Шунингдек, қад. юнон, кельт, герман ва, айниқса, албан тилларида И. т. унсурлари учрайди.

ИЛЛИРИЙЛАР — Ҳинд-Европа тилларига мансуб қад. қабилалар. Болқон я.о.нинг Шим.-Ғарбида (далматлар, ардиейлар, паннонияликлар ва б.) ва Апеннин я.о. нинг Жан.шарқида (япиглар, мессаплар ва б.) яшаганлар. И. мил. ав. 3-а. нинг охири — мил. ав. 1-а. охирларида римликлар томонидан бўйсундирилган ва романлаштирилган.

ИЛЛИТ (АҚШдаги Иллинойс штати номидан) — ноаниқ слюда ёки гилли минерал. Иллинойс штатидаги палеозой даври гил ётқизикларида топилган. Хориж, айниқса инглиз адабиётида гидрослюда И. деб юритилади. Диоктаэдрик ва триоктаэдрик бўлиши мумкин. Қатқиклиги 2,6—2,9. Ранги турли хил. Кимёвий ва термик анализ б-н қамда ўрганилаётган намунага органик суюқдиклар б-н аввал ва кейинчалик ишлов берилгандан сўнг рентгенометрик усулда аниқланади. Гилли сланец ва аргиллитларда учрайди. Дала шпатларининг нурашидан, бошқа гилли минералларнинг диагенези жараёнида коллоидларни кристалланишидан ҳосил бўлади. И. Ўзбекистонда кўп жойларда топилган.

ИЛЛЮЗИОНИЗМ, иллюзия санъати — 1) дирк ва эстрада санъати тури. Асосий ифода во-ситаси — фокус. Маҳсус аппаратлар, қурилмалар (таги икки қаватли сандиқ, идишлар, оптика асбоблари) ёрдамида фокус курса-тиш, томошабин кўзини чалғитиб, эпчил ҳаракатлар б-н «мўъжиза» яратиш. Қадимдан Миср, Юнонистон, Рим, шунингдек, Шарқ мамлакатларида И. томошалари намой-иш этилган. Ҳозир фан ва техника ютуқлари ёрдамида мураккаб томошалар кўрсатишга имкон яратилди. И. санъати б-н шуғулланувчи иллюзиячи дейилади. И. санъатини ривожлантиришда Г. Гудини, Д. Копперфилд (АҚШ), П. Соркар (Ҳиндистон), Э. Кио, ўғиллари И. ва Э. Киолар, Алли Вад, А. Акоюн (Россия) ва б. нинг хизматлари катта. Ўзбекистонда ҳам И. қадимдан мавжуд бўлиб, ўзбек диркида иллюзиячлар найрангбоз, кўз боғловчи деб номланган. Улар сув ичиб, олов пуркаган, оғзига қоғоз, увода ти-киб, рангли ип ёки ленталар чиқарган, «сеҳрли коса» га буйруқ қилиб, сув улашган, «Кашмир китоби»нинг оқ саҳифаларида турли ёзув ҳамда суратлар пайдо қилган, тупроқдан палов пиширган, ханжар ютган, шогирд қулоқларидан ип ўтказган, қуён, қарға, илон иштирокида турли фокуслар

кўрсатишган. Ўзбек найрангбозларининг ноёб санъати Навоий, Восифий асарларида акс этган. Ҳоз. кунда И. ўйинлари Тошкент дирки ва «Саҳнадаги дирк» томошаларида алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбек иллюзионистларидан Ф. Ражабов, П. Эгамбердиев, Т. Тожи-боев ва б. рангбаранг фокуслардан тузилган кизиқарли дастурлар кўрсатишади. Улар Германия, Миср, Хитой, Ливан, Бирлашган Араб Амириклари, Вьетнамда ўз санъатларини намойиш этишган. Ўзбек миллий анъанавий диркида найрангбозлардан шоҳимардонлик Л. Усмонов, наманганлик Д. Умаров, А. Мамаатов, хоразмлик А. Раҳимов ва Б. Юсупов, қўқонлик М. Тоштемировлар баракали ижод қилмоқдалар; 2) тасвирий санъат асарларида борликни худди ўзига ўхшатиб кўринадиган даражада тасвирлаш; И. да мавжуд нарсалар ва борлик б-н унинг тасвири орасидаги чегарафаркни йўқ қилиш назарда тутилади. И. антик давр рангтасвирида пайдо бўлган, Уйғониш даврида муҳим ўрин эгаллаган, барокко санъатининг асосий тамойилларидан бирига айланган (маҳобатли безак санъатининг барокко услубидаги ин-терьерларида мавжуд меъморий бўшлиқ чексизликка интилаётган тасвирий бўшлиқб-н қўшилиб кетади). Шудаврада ишланган тасвирларда рассомлар перспектива имкониятларидан фойдаланиб мураккаб композициялар яратдилар, девор, шипларга ишланган расмлар гўё борлик б-н қўшилиб кетаётгандек тасаввур ҳосил қилади, тасвирлар деворларни ўпириб чексизликка ўтиб бораётгандек, хонадаги устун ва деворлар шу чексизликнинг бошланишидек туюлади. И. кўпроқ маҳобатли рассомликка хос бўлса ҳам, айрим рассомлар дастгоҳли санъат (мас, рангтасвир, кам ҳолларда графика натюр-мортлари) да ҳам И. дан фойдаланишга интилади.

Пўлат Тошканбоев, Неъмаш Абдуллаев.

ИЛЛЮЗИЯ (лот. *illusio* — янглиш тасаввур, янглишиш) — 1) воқеликни нотўғри, янглиш идрок этиш. Икки хил

И. фарқ қилинади: а) сезги ва идрокнинг муайян конунлари туфайли рўй берадиган И. лар. Кўпинча, нарса ва ҳодисаларни яхлит идрок қилиш кишида янглиш тасаввур ҳосил этади. Мас, оғирлиги айнан тенг, аммо катталиги ҳар хил бўлган икки буюмни кетма-кет кўтариб кўрилса, каттаси енгилроқ, кичиги оғирроқдек туюлади. Бунинг сабаби шундаки, киши ҳажми каттароқ буюмнинг ҳажми кичикроқ буюмдан оғир эканлигини ўз тажрибасида доимо синаб келган, би-нобарин, ҳажми ҳар хил буюмларни кўз б-н идрок қилганда беихтиёр шу тажрибасига таяниб, каттароқ буюмларни ушлаганида кўпроқ зўр беради, кичикроқ буюмни қўлига олганда унча зўр бермайди.

И. куп ҳолларда кўзнинг чалғиши б-н боғлиқ. Бу хил И. лар оптик И. дейилади. Оптик И. муайян шароитда турли кесмалар узунлиги, бурчаклар катталиги, нарсалар ўртасидаги масофалар ва ш.к. ўзаро таққосланганда ку-затилади. Бу хил И. лар турмушда куп учрайди. Шунингдек, эшитиш И. си (бировнинг нутқидаги айрим сузлар бошқача бир маънода айтилган сўздек эшитилади), ҳаракат И. си (поезд жуда ҳам тез юрганда вагондаги кишига гўё у ҳаракат қилмаётгандек туюлади) ва б.; б) инсондаги психофизиологик, кўпинча ҳаяжонланиш, чарчаш, кўрқиб ҳолатларида рўй берадиган субъектив И. лар. Мас, ўрмондаги тўнка кўроқ одамнинг кўзига бирон-та йирткич қайвонга ўхшаб кўрилади. Соғлом одамларда И. ўткинчи ҳолат; айрим психик касалликлар (макроп-сия, метаморфопсия, гиперпатия ва ҳ.к.) натижасида пайдо бўладиган И. анча турғун. И. ни йўқ нарсалар бордек бўлиб туюладиган ҳолат — галлюцинацияв&я фарқ қилиш керак.

И. хусусиятларини билиш улардан тўғри фойдаланиш имкониятини беради. Мас, тўла кишилар узунасига йўл-йўл кийим кийишга ҳаракат қиладилар. Чунки бу хил кийимларда киши И. туфайли нисбатан ихчам бўлиб кўрилади. Оптик И. дан тасвирий санъатда, меъморчи-

лик ва ҳарбий маскировкада, босмахона шрифтларини тайёрлашда кенг фойдаланилади; 2) хом хаёл; пуч, амалга ошириб бўлмайдиган режа.

Миркомил Мирбобоев.

ИЛЛЮМИНАТОР (лот. illuminator -ёриткич) — ёритиш ва шамоллагиб туриш мақсадида кема, сув ости кема-си, самолёт корпусига ишланган ойнали туйнук. Думалоқ ва тўрт бурчак, очилмайдиган ва очиладиган хиллари бўлади. Кўпинча, нам ўтказмайдиган қилиб ясалади. Сув остида и.т. ишлари олиб бориладиган аппаратлар, вертолёт, космик кема ва б. даги думалоқ туйнук ҳам И. деб аталади.

ИЛЛЮСТРАЦИЯ (лот. illustratio — ёритиш, кўргазмани тасвирлаш) — тасвирий санъатнинг адабий асар (китоб, жур., газ.) нинг образли талқини б-н боғлиқ соҳаси. Матнга қўшимча тарзда унинг мазмунини образли ёритишга, тўлдиришга хизмат қилади. Илк қўлёзма китоблар пайдо бўлган даврларда юзага келган. Дастлаб қўлёзмалар миниатюралар б-н безатилган, китоб нашр этиш ва ксилографиянинг юзага келиши И. ни графшапшт етакчи соҳасига айлантirdи. Хитойда 6—7-а. ларда дастлабки ксилографияга оид И., 16-а. охирида рангли гравюра юзага келган. Японияда китоб графикаси 17-а. бошларида пайдо бўлган, гуллаб яшнаган даври 18—19-а. бошларига тўғри келади. Европада (15-а.) И. миниатюра санъати б-н узвий боғлиқ бўлган, диний, дидактик, кейинчалик инсонпарвар ғояларни тарқатувчи воситага айланган. 16-а. охирига келиб И. мустақил композиция га айланди, алоҳида вараққа ишланиб, матнга ёпиштирилган. 18-а. да И. б-н китобнинг алоқаси мустаҳкамланди, ранг-баранглиги ортди, усул ва услублари кенгайди, туркум безаклар яратиш қоидалари ривожланди. 18—19-а. лар чегарасида тасвирий восита — кўндаланг, кесмалли гравюра ва литография юзага келди; 19-а. учун тугалланган И. — алоҳида варақлардаги композици-

ялар ҳамда матндаги энгил чизгилар хос бўлди. 20-а. га келиб рассомлар бир адабий матнга турлича ёндошиб, уни турлича талқин эта бошладилар.

20-а. 20-й. ларидан И. ғоявий ва эстетик тарбия воситаларидан бири сифатида муҳим роль ўйнади, техник имкониятлари кенгайди; ксилография, расм тараккий этди, фотомонтаж юзага келди, плакатчилик хусусиятлари на-моён бўлди, китоб ва И. бирлиги кучайди, болалар китоби И. си ривожланди. Кўпварақли туркумларни яратилиши И. ни дастгоҳли графика б-н яқинлаштирди.

Шарқда, жумладан ўзбек санъатида И. ишлаш қадимдан мавжуд бўлган. Ўрта аерларда классик шоирларнинг асарларига И. ишлаш кенг тарқалган. Ка-молиддин Бехзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Мурод Самарқандий ва б. моҳир рассомлар шу соҳада самарали ижод қилиб, Алишер Навоий, Бобур ва б. классик шоирларнинг асарларини нафис миниатюралар б-н безаган. Бироқ ўзбек И. сининг ҳақиқий ривожини 20-а. га тўғри келади. Бу даврда ўзбек И. си услуб ва усул жиҳатидан бойиди, тур ва жанрлари кенгайди. Усто Мўмин (А. Николаев), Ъ.Кайдалов, Л. Абдуллаев, В. Кедрин, Ч. Аҳмаров, И. Икромов, Қ. Башаров ва б. рассомлар шу соҳада самарали ижод қилди. Ўзбекистонлик рассомлар бадиий, сиёсий ва болалар адабиёти асарларининг замонавий ва гўзал бе-залишига самарали хисса қўшмоқда.

Илмийназарий матн (мақала, китоб ва рисола) ларнинг мазмунини образли ёритадиган, маърузаларда фикрни тасаввур қилишга ёрдам берадиган кўргазмалли тасвирлар (репродукция, фотосуратлар, турли чизмалар) ҳам И. деб аталади.

Неъмат Абдуллаев.

ИЛМ (араб.) — 1) ўқиш, ўрганиш ҳамда хаётий тажриба асосида орттирилган билим ва малакалар мажмуи; 2) фан.

ИЛМАДЎЗЛИК — каштадўзликка буюмларга йўрма чок усулида (қалкага ўхшатиб) гул тикиш касби (к. Йўрмадўзлик).

ИЛМИ ИЙҚО (араб — ийқо ҳақидаги илм) — илми мусикийнинг таркибий қисми. Яхлит ва тугал назария сифатида Абу Наср Форобийнинг асарлари («Китобул мусиқа ал-кабир», «Кито-бул ийқоёт», «Китоб фи ихсоулийк-оёт» ва б.)да илк маротаба илмий асослаб берилган ва кейинчалик, Ибн Сино («Китоб аш-шифо») ва Кутбиддин аш-Шерозий («Дурратут-Тож ли ғурратид-дибож») рисолаларида ривожлантирилган. И.и. таълимотининг асосий ун-сури — нақр (нукта, энг кичик ва бўлинмас замон) дир. Давр таркибидаги нақрлар сони ва сифати жиҳатидан ийқолар икки синфга бўлинади: мувас-сал (уланган, узлуксиз) ва муфассал (бўлинган, айрилма). Ҳар бир синф, ўз навбатида, бир неча турлардан иборат. 10-а. бадий ижодиётида қўлланилган жами ритмик шакллари Форобий 12 асл (усул)га асосланган яхлит ийқолар тизими сифатида баён этган. Мазкур 12 усуллар мусиқий амалиётда доимо янгича бадий эстетик сифат («вужуд ал-афзал») даражасида намоён бўлади. Ийқо усулларига турли ритмик, акустик, динамик воситалар ёрдамида керакли бадий мазмун киритиш маъдулот (тенгламалар) ёки тағйирот (ўзгартувлар, алмаштирувлар) деб аталади. И.и.нинг таълимоти «Форобий жаҳонда биринчи бўлиб илгари сурган гени-ал гоя эди» (Ж.Д.Сава). Бадий вақт («ал-он»)нинг яхлитлиги ҳақидаги Форобийнинг фикрига Ғарбий Европа олимлари 20-а.нинг 2-ярмидагина (Клод Леви Стросс, Сусанна Лангер ва б.) етиб келишди ва тан олишди.

Ад.: Назаров А., Форобий ва Ибн Сино мусиқий ритмика хусусида (мумтоз ийқо назарияси), Т., 1995.

Абдуманнон Назаров.

ИЛМИ МУСИҚИЙ (араб. - мусша илми) — Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари маданиятида мусикашунослик фанининг 20-а.гача ишлатилиб келинган номи.

ИЛМИНУЖУМ (араб.— мунажжимлик илми), мунажжимлик, астрология — айрим кишилар ва халқлартақдирини ос-

мон ёритқичларининг вазиятларига қараб айтиш (фол очиш) б-н шуғулланадиган таълимот. Қад. Су-рия, Бобил, Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистонда ва ўрта асрларда Арабистон, Эрон ва Марказий Осиёда кенг тараққий этган. Ибтидоий жами-ятда инсонга уни ўраб турган ташки шароитдаги табиат ҳодисаларини хаёлий руҳлар ва худолар бошқарётгандай бўлибтуюларди. Шу сабабли, қад. халқлар ўзларининг тақдир ва иродаларини ёритқичларнинг сирли ҳаракатларига боглик, деб ўйлар эдилар. Мунажжимлар воқеа содир бўлиш пайтида Куёш, Ой, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер ва Сатурннинг осмон гумба-зидаги вазиятларига ва улар уфқнинг қайси қисмида жойлашганига қараб фол очар эдилар. Мирзо Улуғбек ҳам И.н. масалалари б-н мукамал шуғулланган. У ёзган «Зижи жадиди Кўрагоний»нинг тўртинчи китоби «Илми ну-жум» («Мунажжимлик илми») деб аталади (Мирзо Улуғбек, Илми нужум, Т., 1994). Бу китобда мунажжимликнинг назарий ва амалий асослари келтирилган. И.н. 16—17-а.ларгача муста-қил фан сифатида дорилфунунларда ҳам ўқитиб келинган. Оламнинг гелио-центриқ тузилиши системасининг кашф этилиши И.н. нуфузини анча камайтирди.

ИЛМИ РАМАЛ (араб. — башоратчилик илми) — фолбинлик, астрологиянинг бир тури. Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Арабистон халқларида кенг тарқалган эди. Кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисаларини, келажакни олдиндан билишга интилиши натижасида келажакни кўра билишнинг илмий ва ғай-риилмий кўринишлари пайдо бўлди. Кишилар олам ҳақидаги тасаввур ва ту-шунчалари ибтидоий бўлган даврларда юлдузлар ҳаракати ва ҳолати, осмондаги сирли ҳодисалар — сайёралар, Ой, Куёшларнинг ҳаракатлари, Куёш ва Ойларнинг тугилиши, дарёларнинг тошиши, сўйилган молнинг ичакчавоқлари ҳолатига қараб, томир ушлаб ёки ерга тош-данаклар сочиб ром очганлар. Подшоҳлар сафарга отланишдан олдин ёки

бирор муҳим ишни бошлашдан олдин саройдаги махсус раммол (ром очувчи) ларга мурожаат қилганлар. Ромчиларнинг фикрларига қараб, бирор қарорга келганлар. И.р. ғайриилмий бўлиб, ҳоз. замон фани уни қатъий рад этади. Илмий башоратнинг И. р. б-н ҳеч қандай алоқаси йўқ (яна қ. Башорат).

ИЛМИ ТАЪЛИФ (араб. — яратиш илми) — ўрта асрлар Шарқ мусиқа назариясида илми мусиқийнинг муҳим тармоғи. И.т. куй яратишга тааллуқли башара масалалардан баҳс этган: нағма, бўъд, жинс, жам, мақом (лад), алҳон (куй)нинг турли хилларини юзага келтириш, мусиқа асбобларининг тузилиши, уларда турли баландликдаги товушлар ҳосил қилиш усуллари, умуман ижрочилик масалалари, ўша даврдаги мусиқавий ҳаёт, мусиқа эстетикаси ва б. И. т. Форобий, Абу Али ибн Сино, Сафиуддин ал-Урмавий, Маҳмуд аш-Шерозий, Муҳаммад ал-Омулий, Хўжа Абдулқодир, Абдуррахмон Жомий, Зайнулобидин алхусайний асарларида кенг шарҳланган.

ИЛМИЙ БАШОРАТ - табиат ва жамиятнинг айна пайтда номаълум, лекин келажакда юзага келиши ёки ўрганилиши мумкин бўлган воқеа ва ҳоди-саларини, жараёнларни илмий қону-ниятлар асосида олдиндан айтиб бериш, кўра олиш. И.б. ижодий жараён бўлиб, табиат, жамият тараққиёти объектив қонунларининг фанда ўрганилган асосларига суянади. И.б. воқелик ҳақида тўпланган билим ва тажри-баларга, воқеликнинг ўзгариши ва ривожланиши қонуниятларига таянган ҳолда чиқариладиган, илмий жиҳатдан асосланган хулосалардир. Бунда воқеликдаги зарурий алоқадорлик, даврий ўзгаришлар ҳамда тасодифий эҳтимолликлар ҳисобга олинади. Олимлар осмон ёритқичларининг даврий ҳаракатларини ўлчаш натижасида Куёш ва Ойнинг тутилиш вақтларини олдиндан айтишган, сайёраларнинг ҳаракатланиш жадвалларини тузишган (мил. ав. 585 й. юнон олими Фалес Куёш тутилишини

башорат қилган. Улуғбек тузган юлдузлар жадвали эса осмон ёритқичларининг даврий ҳаракатини аниқ акс эттирган). Табиатдаги даврий ўзгаришларни кузатиш натижасида йил фаслларининг алмашилиши, шамолнинг йўналиши ва булулларнинг ҳола-тига қараб обҳавонинг ўзгаришини олдиндан айта олишган, бундай билимлар деҳқончилик ва чорвачиликда муҳим аҳамият касб этган. Башорат қилишнинг айрим элементлари жони-ворларда ҳам учрайди. Қушлар, баъзи ҳашаротлар обҳавонинг ўзгаришини олдиндан пайқар экан.

И.б. ўз моҳиятига кўра, бир қанча турларга бўлинади. Буларга динамик ва статистик қонуниятларга таяниб айтиладиган И.б.ларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Куёш ва Ой тутилишларини олдиндан айтиб бериш динамик қонуниятларга таяниб айтиладиган И.б. бўлса, метеорологик ҳодисаларни ёки демографик жараёнларни прогнозлаш И.б. қилишнинг 2турига киради. Ижтимоий ҳодисаларнинг ривожланиш қонуниятларига таяниб жамият тараққиётининг келажagini башорат қилиш И.б.нинг 3туридир. Ижтимоий И.б.ни, ўз навбатида, иқтисодий, демографик, сиёсий ва б. турларга ажратиш мумкин. И.б. воқеликни, унинг келажagini олдиндан билиб олишга имкон берадиган мураккаб илмий билиш шакли ҳисобланади. И.б.нинг тўғрилиги уни илгари суришда таяниладиган билимларнинг пухталигига, кўламига, аниқлигига, ҳаққонийлигига боғлиқдир.

И.б. пайғамбарлар ва авлиёларнинг кароматлари, фолбинлик ёки астрологик усулда келажакни башорат қилишлардан фарқланади.

Ад.: Предвидение как форма научного познания [сб. статья], Т., 1985.

Бахтиёр Тўраев.

ИЛМИЙ ДАРАЖА - муайян фан соҳасидаги мутахассиснинг илмий малакаси даражаси. Ўзбекистонда фан номзоди ва фан доктори И.д. таъсис этилган. И.д. юқори малакали илмий ходимларга

фанни бойитувчи тадқиқот ишлари, илмий муаммоларни амалий ёки назарий жиқатдан ҳал қила оладиган мустақил илмий тадқиқоти ёхуд янги муаммоларни илмий асосланганлигига бағишланган диссертацияларнинг махсус илмий кенгашларда очиқ ҳимоя натижаси асосида илмий кенгаш ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) экспорт кен-гаши тавсиясига биноан, олий маълу-мотга эга бўлган шахсларга ОАК томонидан берилади. ЎЗРда бошқа давлатларнинг муайян муассасалари томонидан берилган И.д. мувофиқлаштирилгандан сўнг ҳақиқий ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистонда чет давлатлардаги илмий муассасалар томонидан берилган фахрий И. д.ларга эга мута-хассислар ҳам бор. Бундай И. д.лар Ўзбекистонда фан, техника ва маданият соҳасидаги ютуқлари учун чет эллик олимларга ҳам берилади. Чет эл олий ўқув юртлари ва и. т. муассасаларида лицензиат, бакалавр, магистр, фан д-ри И. д.лари мавжуд.

ИЛМИЙ ИШЛАНМАЛАР БОЗОРИ -илмий-техникавий ишланмалар ва турли лойиҳалар олди-сотди қилинадиган бозор, бозорнинг йирик сегменти. И.и.б. тендерлар ўтказиш, контрактлар ту-зиш, грантлар танловини ўтказиш, ярмарка ва кўргазмалар ташкил этиш, янгиликларни инновация фирмалари ва биржалардан сотиб олиш шаклида юз беради. Бу бозорда сотувчи сифатида ун-тлар, и.т. муассасалари, конст-рукторлик, технологик, лойиҳалаштириш фирмалари фаолият кўрсатади. Улар ўзи ишлаб чиққан ғоялар ва лойиҳаларни тақлиф этадилар. Харидор вазиқасини эса турли и.ч. ва хизмат кўрсатиш фирмалари ва давлат идоралари бажаради. Сотувчи ва харидорлар И.и.б.нинг субъекти бўлса, илмий-техникавий ишланмаларни ўзида мужассам этган патентлицензия ва ноу-хаулар унинг объекти ҳисобланади. Ишланмалар бутунлай сотилганда эгасининг интеллектуал мулкидан харидор мулкига айланади. Улар қисман сотилганда мул-

кий эгалик ҳуқуқи мулк эгаси қўлида қолади, аммо улардан маълум муддатда фойдаланиш ҳуқуқи харидорга ўтади. И.и.б.да аввал улардан фойдаланиб, сўнгра уларни тўла-тўқис сотиб олиш юзасидан ҳам битимлар тузилади. И.и.б. фан-техника та-раққиётининг муҳим омили ҳисобланади.

ИЛМИЙ КЕНГАШ - илмий тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юртлари таркибида и.т. ва ўқув ишларини ташкил этувчи ҳамда уни бажарили-шини назорат қилувчи орган. Унинг ишига директор (ректор) раҳбар (раис) лик қилади. И.к. кафедра, бўлим ва лаб.ларда олиб борилаётган и.т. ишлари юзасидан ҳисоботларни, муассаса ходимлари томонидан бажарилган илмий асарларни муҳокама қилади, турли мавзуларда илмий анжуманлар ўтқа-зади, муассасанинг илмий йўналиши бўйича илмий мунозаралар уюштиради, кафедра, бўлим мудирлари, проф.-ўқитувчи ва илмий ходимларни лавозимга тасдиқлаш бўйича танловлар ўтқазади, ходимларни илмий унвонларга тавсия этади, шунингдек, кадрлар малакасини ошириш, ўқув-методик масалаларни муҳокама этади ва х.к.

Аспирантура ва докторантура мавжуд бўлган ҳамда фаннинг айрим соҳалари бўйича етарли даражада илмий салоҳиятга эга олий ўқув юртлари ва и.т. институтлари қошида улар бўйсунадиган вазирликлар ёки Ўзбекистон ФА тавсиясига кўра, Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) томонидан номзодлик ва д-рлик диссертациялари ҳимоя қилинадиган махсус илмий кен-гашлар ташкил этилади. Зарур ҳолларда фаннинг айрим соҳалари бўйича бир нечта муассаса олимларидан таркиб топган бирлашган И.к. ташкил этилиши мумкин. Бундай И.к.лар таркиби раҳбарияти ва ҳимоя қилиш мумкин бўлган фан ихтисосликлари сони тав-сияга кўра ОАК томонидан белгиланади. И.к.лар таркибида камида 9, купи б-н 21 аъзо бўлиши мум-

кин, унда раис, раис муовини ва илмий котиб бўлади.

ИЛМИЙ КИНО — илмий кинематография тури. Кинотехникадан илмий фаолият жараёнида, саноатда ва қ. х.да киноҳужжат олиш ҳамда кинотадқиқот ўтказишда фойдаланилади. Амалий вазифа бажариши б-н ўқув киноси, илмий оммавий фильмдан фарқ қилади, и. т. воситаси ҳисобланади. Ҳаракатни тезлаштириш ва секинлаштириш имконияти б-н хдм муҳим.

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ - янги билимларни ишлаб чиқиш жараёни, билиш фаолияти турларидан бири. Унга объективлик, ишончлик, аниқлик хос. И.т. ҳамма шартларга амал қилиб такрорланганда ҳаммиша бирдек натижа бериши, баҳс этилаётган масалани исботлаши лозим. И.т. бир-бири б-н боғланган икки кием — тажриба ва на-зариядан иборат. И.т.нинг асосий компонентлари: мавзунини белгилаш, мавжуд ахборотни, тадқиқот соҳасидаги шартшароит ва методларни, илмий фаразларни олдиндан таҳлил этиш, тажриба ўтказиш, олинган натижаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш, келиб чиққан фаразларни олинган далиллар асосида текшириш, янги факт ва қонунларни ифодалаб бериш, илмий башорат юритиш. И.т.ларни фундамен-тал ва амалий, микдорий ва сифатий, ноёб ва комплекс тадқиқотларга аж-ратиш кенг тарқалган. И.т.ларнинг метод ва тажрибалари фаннинг ўзидагина эмас, балки кўпгина иқтисодий ва ижтимоий масалаларни қал қилишда ҳам кенг қўлланилади (яна қ. Фан).

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТЛАРИ — фан, техника, и.ч. соҳаларида илмий тадқиқот олиб борадиган муассаса. Дастлаб 19-а. охири 20-а. бошларида вужудга келган. 1888 й. Парижда Пастер ин-ти, 1909 й. Радий ин-ти ташкил этилган. 20-а.нинг бошларидан назарий масалалар б-н бирга техника, к.х., соғлиқни сақлаш бўйича муҳим муаммолар устида тадқиқотлар олиб боровчи турли И.т.и. пайдо бўлди. 20-а. нинг ўрталарига келиб

И.т.и. кўп мамлакатларда илмий фаолиятни ташкил этишнинг асосий шакли бўлиб қолди. Ўзбекистонда асосий назарий муаммолар и.т. ишларининг мувофиқлаштириш маркази — Ўзбекистон Фанлар академиясида тадқиқ этилади. Билимнинг муайян соҳаларини тадқиқ этувчи ва бевосита вазирликлар, давлат қўмиталарига буйсунувчи тармоқ И.т.и.лари ҳам мавжуд. Ўзбекистонда биринчи и.т. муассасаси — Тошкент астрономия ва физика обсерваторияси (ҳоз. Астрономия институти) 1873 й. ташкил этилган. 2000 й. Ўзбекистонда 100 дан ортиқ И.т.и. ишлади.

ИЛМИЙ УНВОН - олий ўқув юртлиари ўқитувчилари ва и.т. институтлари илмий ходимларга бериладиган унвон. Ўзбекистондаги олий ўқув юртлиарида доцент ва профессор, и.т. муассасаларида катта илмий ходим, проф. И.у.лари жорий этилган. Проф., доцент ва катта илмий ходим унвони илмий даражаси бўлган ва олий ўқув юрти ёки и.т. муассасасида педагогик ёки и.т. ишларини бажариш жараёнида етарли малака кўрсатган шахсларга олий ўқув юртлиари ва и.т. институт илмий кен-гашлари тавсиясига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан берилди.

ИЛМИЙ ФАНТАСТИКА - к. Фантастика.

ИЛМИЙ ХОДИМ — илмий тадқиқот муассасалари ёки олий ўқув юртлиарида фаннинг бирор соҳаси бўйича тадқиқотлар олиб боровчи мутахассис. Ўзбекистонда катта илмий ходим унвон ва лавозими ҳамда кичик И.х. лавозими бор. Катта И.х. илмий унвони фан доктори ёки фан номзоди илмий даражаларча эга, илмий ишлари эълон қилинган ва и.т. муассасаларида мустақил и.т. ишлари олиб боровчи шахсларга берилди. Бу унвонни талаб-гор ишлаб турган муассаса илмий кен-гаши тавсиясига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси беради.

ИЛМИЙ-БАДИИЙ АДАБИЁТ

- адабиётнинг фан, илмий изланишлар ҳақида, фандаги «ғоялар драмаси» ва унинг ижодкорлари тақдири ҳақида ҳикоя қилувчи алоҳида тури; унда бадий, ҳужжатли-публицистик ва илмий-оммабоп адабиётларга хос хусуси-ятлар ўз ифодасини топган бўлади. Билим ортириш ва ўқув-тарбиявий ва-зифаларга эътибор бериладиган илмий-оммабоп адабиётдан фарқли равишда И.-б.а.да кўпроқ фаннинг инсоний томониغا, унинг ижодкорлари маънавий қиёфасига, илмий ижоднинг руҳий жиҳатларига, илмий кашфиётнинг фалсафий манбалари ва унинг оқибатларига эътибор берилди. Дидактик адабиётнинг айрим жанларини (мас, Абу Райҳон Берунийнинг «Ёдгорликлар»и, Гесиоднинг «Меҳнатлар ва кунлар»и, Гётенинг «Ўсимликларнинг ўзгариши» ва б.), шунингдек, 19-а.даги бир қатор олимларнинг таржимаи ҳолларини унинг илк намуналари қисоблаш мумкин.

ИЛМИЙ-ЁРДАМЧИ БИБЛИОГРАФИЯ — библиография тури; илмий ва ихтисосли и.ч. фаолиятига ёрдам беришга хизмат қилади. Алоҳида хизмат кўрсатиш соҳалари б-н узвий боғлиқ, шу туфайли у ҳамиша аниқ китобхонлар гуруҳига эга. И.-ё. б. мутахассис, илмий ходимларга уларни қизиқтирган масалаларга оид адабиётлар ҳақида тўлиқ маълумот беради; зарур ҳолларда асарнинг мазмунини ҳам (аннотация, реферат ёрдамида) ёритиб беради. И.-ё. б.да библиографиянинг универсал, ретроспектив; тармоқ кундалик ёки ретроспектив; ўлкашунослик кундалик ёки ретроспектив ва б., шахсий И.-ё.б. турлари жамланади.

ИЛМИЙ-ОММАБОП АДАБИЁТ -халқ оммасини фан ва техника масалалари, ютуқлари ҳамда фан арбоблари таржимаи ҳоллари б-н таништириш учун мўлжалланган нашрлар (китоб, рисола, жур. ва б.). Бу нашрлар илмий масаланинг моҳиятини тўла саклаган ҳолда уни кенг омма учун тушунарли услубда баён

этади, ўқувчининг ғоявий-илмий савиясини ўстиришга, дунёқарашини кенгайтиришга ёрдам беради.

И.-о.а. тарихи китоб босиш ихтиро қилинганидан кўп асарлар муқаддам (Хитойда мил. ав. 12—10-а.лардан, қад. Мисрда мил. ав. 2минг йилликнинг ўрталаридан) бошланган. Ўрта Осиёда Абу Наср Форобий («Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи»), Абу Райҳон Беруний («Минералогия»), Абу Али ибн Сино («Донишнома», «Тиб қонунлари»), адабиётшунос Олим Ша-рафиддинов («Навоий ҳаёти ва ижо-ди») асарлари И.-о.а.нинг айна намуналари бўла олади.

Ўзбекистонда И.-о.а. нашр этиш иши кейинги 60—70 йилда кенг авж олди. Республикада бундай китоб ва рисоаларни «Ўзбекистон», «Фан», «Ўқитувчи», Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти чиқаради. Мазкур нашриётларда «Фан ҳақида сўхбатлар», «Саломатлик

— туман бойлик», «Ёш файласуфлар кутубхонаси» каби туркумларда И.-о.а.лар нашр этилади. Республикада «Фан ва турмуш», «Тафаккур» жур.лари илмий-оммабоп вақтли нашрлар саналади.

ИЛМИЙ-ОММАБОП КИНО - илмий кино тури. Барча илм жабҳалари — фан, техника муваффақиятлари тарғиб қилинади, ижтимоий-сиёсий ва маданий каётнинг турли жиҳатларини акс эттиради. Илк бор 1897 й.да кўрса-тилган. Илмий публицистика ва киножурнал шаклида бўлади. Табиат ва жа-мият тараққиёти қонуниятларини хулосалаб кўрсатади, мураккаб илмий муаммоларни оммага тушунарли қилиб етказди. Ўзбекистонда И.-о. к. ишлаб чиқарувчи Ўзбекистон илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар студияси бор. «Ғўза зараркунандаларига қарши кураш» (реж. Н. Саидов), «Халқобод» (реж. И. Гибалевич), «Ўзбек атласи» (реж. С. Давлатов), «Сув келди», «Турналар чўли» (реж. Д. Салимое) ва б. фильмлар шу студияда ишлаб

чиқарилган.

ИЛОВА — 1) баён этилган асосий фикр ёки расмий хужжатга қўшимча изох, тафеилот. Мас, қарорнинг И.си; 2) китоб, газ. ёки жур.га қўшиб чиқарилган алоҳида нашр. Мас, «Муштум» жур.нинг И.си «Афанди» газ.

ИЛОИЛО — Филиппиндаги шаҳар. Илоило провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 366 минг киши (2000). Панай о.нинг жан.-ғарбий соҳилидаги порт. Шакар экспорт қиладиган марказлардан. Кема ремонт, озик-овқат, тикувчилик саноати корхоналари бор.

16—17-а.ларга оид (Испания мустамлакачилиги давридаги) меъморий ёдгорликлар сақланган.

ИЛОКЛАР (илоканлар) — Филиппиндаги халқ. Аҳолиси 7,1 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Илокан тилида гаплашадилар. Диндорлари — католиклар. Асосан, деҳқончилик б-н шуғулланишади.

ИЛОН (лот. *serpens*) — экваторни кесиб ўтувчи юлдузлар туркуми. Белгиси Ser. Уни Илон элтувчи юлдузлар туркуми кесиб, бош ва куйруқ қисмга аж-ратади. Мезон, Сунбула, Хўкизбоқар, Шимолитож, Геркулес, Бургут, Қалқон ва Қавс юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Энг ёруғ юлдузи 2катталиқда. Баҳор ва ёзда кўриш мумкин.

ИЛОН ЗАҲАРИ — заҳарли илонларнинг заҳар безидан чиқадиган сарғиш ёки оч яшил, ҳвдсиз тиниқ суюқлик. Қуритилган И.з.нинг 70—90% и мураккаб оксил моддалар, қолгани анорганик моддалардан иборат. Заҳар таркибида эркин аминокислоталар, ёғлар, ёғ кислоталар, ҳар хил тузлар бор; натрий, кальций, калий, рух, магний, фосфор, кремний, темир, кумуш каби элементлар ҳам учрайди. И.з.да 15 га яқин оксил моддалар борлиги электрофорсз усулида аниқланиб бу моддаларнинг биологик хоссалари турлича эканлиги қайд қилинган. Улардан бири одам ёки ҳайвонни ўлдирса, иккинчиси қонни иви-тади, учинчиси қизил қон таначаларини емиради, бошқаси эса ор-

ганизмга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Кўзойнакли илон заҳаридан нервга таъсир этадиган модда — нейтротоксин, кўлбор илон ва чарх илон заҳаридан бир қанча ферментлар ажратиб олинган. Илон чаққан одамнинг заҳарлани-шида ана шу махсус токсинлар ва баъ-зи- ферментлар асосий роль ўйнайди. Яхшилаб қуритилган ва ҳаво кирмайдиган қоронғи жойда сақланган И. з. 15—20 йилгача барча хоссаларини сақлаб қолади.

Ўрта Осиёдаги заҳарли илонлар заҳарининг организмга таъсири ҳам бир хил эмас, мас, кўзойнакли илон заҳари, асосан, нерв системасига, кўлбор илон, чарх илон ва бўш илон заҳари эса, асосан, қон томир девори ва қонга таъсир этади. Бу илонлар чаққанда жароҳатланган жой ва унинг атрофи заҳардаги геморагик моддалар таъсирида шишади ва қаттиқ оғриқ пайдо бўлади. И. з.нинг таъсири одамнинг қайси жой-йини илон чаққанига ҳам боғлиқ. Кўкрак ёки бўйинни чақса, жуда хавфли, чунки бу қисмда йирик қон томирлар кўп.

Илон чаққанда кўриладиган энг асосий қоралардан бири организмга кирган заҳар микдорини камайтиришдир. Бунинг учун илон чаққан жой маҳкам ушланади ва қаттиқ сиқиб, жароҳатдан қон чиқарилади. Қонни оғиз б-н ҳам сўриб олиш мумкин, лекин оғиз бўшлиғида ярачақа бўлмаслиги керак. Илон оёқ ёки кўлни чақса, заҳар баданга тез тарқалмаслиги учун, уларни мутлақо кимирлатмаслик керак. Қайси илон чақса, организмга ўшанинг заҳаридан тайёрланган махсус зардоб юборилади. Бундай зардоблар Тошкентдаги Вакцина ва зардоблар илмий тад-қиқот интида тайёрланади.

И.з.дан тайёрланган препаратлар ши-фобахш дори сифатида ишлатилади, мас, випраксин, наясин ва ви-просаллар яллиғланишга қарши ва оғриқсизлантирувчи хоссаларга эга бўлиб, ревматизм ва нерв касалликларини даволашда қўлланилади. И. з.дан ажратиб олинган ферментлар нуклеин

кислоталар ва оксил моддалар структурасини, организмнинг баъзи фермент системаларини, оксиллар алмашинувида оралиқ моддалар ҳосил бўлишини ўрганишда қўлланилмоқда. Ўзбекистон ФА Биокимё институтитипа. Ўрта Осиёдаги захарли илонлар захарининг кимёвий таркиби ва таъсири ўрганилади.

Илонлардан ҳар 25—30 кунда бир марта захар олинади. Ўзбекистонда учрайдиган илонлардан кузойнакли илон (капча илон) ва қўлбор илон (гюрза) да кўп, чарх илон ва бўш илон (қалқонтумшук илон)да камроқ, чўл қора илони (гадюка)да жуда кам захар бўлади. Ҳар галда кўпи б-н 0,1 г қуруқ захар олиш мумкин.

Ад.: Каримов З. Н., Илон захари тиббиёт хизматида, Т., 1967.

ИЛОН ЙИЛИ — мучал йил ҳисобида олтинчи йил номи (қ. Мучал).

ИЛОН ЭЛТУВЧИ (лот. *Ophiuchus*) -экваторнинг икки томонида жойлашган катта юлдузлар туркуми. Белгиси Орф. Илон юлдузлар туркумини кесиб ўтгани ва Ердан қараганда гўё уни кўтариб кетаётгандек кўрингани учун шундай аталади. Илон, Геркулес, Бургут, Қавс ва Ақраб юлдуз туркумлари ораларида жойлашган. Энг ёруғ юлдузи 2катталиқда. Ёз пайтларида яхши кўринади.

ИЛОН ЎЙИН — илонлар б-н томоша кўрсатиладиган қад. дирк жанри. Ҳиндистонда пайдо бўлган. Захарли илон сурнай чалиб ўйнатилади, оғзи, куло-ғига «киритади», елка ва қўлларида ўрмалатади; бўғма илонни баданига ўраб, «беллашади». Ҳозир ҳам Хиндистон, Покистон, Бангладеш, Мьянма, Шри Ланка каби шарқ мамлакатларида сурнай чалиб захарли илон ўйнатилади. Марказий Осиёда ҳам И.ў. қадимдан маълум. Археологик қазилмаларда Далварзинтепа (Сурхондарё)дан илонлар б-н ўралган боланинг, Олтинтепа (Туркменистон)дан сочлари ўрнида илонлар тасвирланган маъбуда ҳай-қалчалари топилган. Ўзбек диркида Г. Мингбоева, Ш. Ражабова, Ф. Эгамбердиев, Р. Матчонов ва б. И. ў.

кўрсатишади.

ИЛОНБОШ (*Channidae* ёки *Ophioccephalidae*) — олабуғасимонлар туркумига мансуб балиқ. Танасининг уз. 15—120 см, вазни 7 кг гача. Асл ватани тропик Африка, ғарбий ва жан.шарқий Осиё, Амур дарёси ҳавзаси. Яссилашган боши тангачалар б-н қрпланган булиб, илон бошига ухшайди. Орқа ва анал сузгичлари узун. И.нинг атмосфера ҳавосидан нафас олишга имкон берадиган жабра усти органи бор.

I. Channa argus Амур дарёси ҳавзасида тарқалган. Танасининг уз. 85 см гача, вазни 7 кг гача. Ботқоклашган ва ҳатто ифлосланган қулмак сув ҳавзаларида яшай олади, сувсизликка бир неча кун чидайди. 3 ёшида вояга етади, июнь — июль ойларида урчийди. Ургочилари сув юзасида поя ва барглardan ясалган уяга ўртача 7300 увилдирик ташлайди, эркаги бу тухумларни кўриқлайди. Йирткич, 20-а.нинг 60-й.ларида Ўзбекистон сув ҳавзаларига тасодифан келиб қрлган. Овланади.

ИЛОНБУРГУТ (*Circaetus gallicus*) — йирткич қушлар туркумининг қарчиғайлар оиласига мансуб қуш. Танасининг уз. 67—72 см, вазни 1,5—2 кг. Танасининг устки томони хира қўнғир, остки томони оқиш, йирик қўнғир холлари бор. Кўзлари сариқ ва йирик.

Европа, Осиё ва Шим. Африкада уч-райди. Ўзбекистонда дарахт ва қояларга уя қуради. Битта оқтухум қўяди. Урғочиси 45 кун тухум босади. Жўжаси 70—90 кунда учирма бўлади. Озиғининг асосий қисмини ҳар хил илонлар, қалтакесаклар ташкил этади. Ноёб тур бўлгани учун Ўзбекистон Қизил китоби-га киритилган.

ИЛОНБЎЙИН ТОШБАҚАЛАР, тер рапинлар (*Chelidae*) — тошбақалар оиласи. Узун бўйни ва бошини ён томондан эгиб, косасининг остига яширади. Австралия И. т.и (*Chelofina longicollis*) бўйнининг уз. танасининг уз.га тенг келади. Косаси, одатда, бир оз ясси. 10 уруги, 30 дан ортик тури маълум, Жан.

Америка, Австралия ва Янги Гвинеяда тарқалган, Этхўр. 15— 20 дона тухум кўяди. Айрим турлари овланади. Бир тури Табиатни Муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган.

ИЛОНКАЛТАКЕСАКЛАР (*Ophiomo rus*) — сцинқлар оиласига мансуб кал-такесаклар уруғи. Гавдаси илонсимон, оёқлари кучсиз ривожланган ёки бўлмайти. Уз. 20 см гача. Пастки ҳаракатчан қовоғида тиниқ туйнукчаси оўлади. 9 тури маълум, Евросиёнинг тоғ ва чўл минтақаларида тарқалган. Тупрокни қавлаб қурган илларида яшайди, ер юзасига кам чиқади. Туркманистонда учрайди, Қизил китобга киритилган.

ИЛОНЛАР (*Ophidia* ёки *Serpentes*) тангачалилар кенжа туркуми. Қад. И. қазилма қолдиғи (уз. 11 м гача) бўр давридан маълум. И.нинг аждоди эч-кемарларга ўхшаш калтакесаклар бўлганлиги тахмин қилинади. Танаси ингичка ва узун, уз. 8 см дан 10 м гача, мугузеимон қалқон ва тангачалар б-н қопланган. Оёқ камари суяқлари бўлмайти, айрим И.да чанок ва орқа оёқлари рудименти сакланиб қолган. Умуртқалари 141 дан 435 тагача. Туш суяги булмайти, қовурғалари ҳаракатчан. Кўзини шаффоф қовоклар қоплаб туради. Қулоқ тешиги ва ногора пардаси бўлмайти, урта қулоғи содда тузилган. Тили узун, айрисимон, яқобсон органи бор. Бош скелетининг юз суяқлари эластик пайлар орқали ўзаро бириккан булиб, йирик улжани ютаётганда оғзининг кенг очилишига имкон беради. Тишлари ингичка, ўткир, орқага эгилган; ўлжани ушлаб туриш учун хизмат қилади.

Заҳарли И.нинг юқори жағларида заҳар тишлари булади. Тишлар сиртидаги эгатча ёки ичидаги най орқали заҳар ўлжа танасига оқиб келади. Ички органлари асимметрик жойлашган.

Ўпкаси, одатда, битга; сийдик пуфаси бўлмайти. Эркагининг куйиқиш органлари бир жуфт халтачалардан иборат бўлиб, анал тешигидан орқарокда, тери-

сининг остида жойлашган. Йилда бир неча марта туллайти, бунда терисининг сиртки қавати пайпоқ ечилганидек яхлит кўчиб тушади.

И.нинг 3000 га яқин тури 13 оилага бўлинади. Асосий оилалари: сув илонлари, аспидлар, денгиз илонлари, қора илонлар, чуқурчабошлилар, сўқир-илонлар, тороғизлилар, бўғма илонлар, қал-қондумлилар. Ер юзиде, Антарктидадан ташқари, ҳамма жойда учрайди. Одатда, ер устида қалин ўт-ўланлар орасида, да-рахтларда, кўп турлари чўлларда, айрим турлари сувда яшайди. Йирткич, ўлжани тириклигича ёки олдин заҳарлаб ёки бўғиб ўддириб кейин ютади. Тухум кўяди, айримлари тухумдан тирик туғади. И.табиатда кемирувчилар, моллюскалар ва ҳашаротлар сонини чеқлаб туришда катта аҳамиятга эга.

И. заҳаридан тиббиётда фойдаланилади. Баъзи И. териси чарм саноатида қўлланилади. Айрим И. одам учун хавфли, бироқ улар ҳеч қачон биринчи бўлиб ҳамла қилмайди.

Ўзбекистон ҳудудида И.нинг 20 гача яқин тури тарқалган, улардан капча илон, қўлбор илон, дашт қора илони, бўш илон (қалқонтумшук), қум чарх-илони заҳарли ҳисобланади. Кўпчилик турларининг сони кескин камайиб кетмоқда. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш жамияти Қизил китобига 16 тур ва кенжа тури киритилган.

ИЛОНЛИКЎЛ — Тошкент вилояти Бекобод туманидаги қўл. Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Далварзин чўлида, Янги-хаёт қишлоғидан 5 км жан.шарқда. Майд. (180 га) ва чуқ. (3—4 м) ўзгариб туради. Сирдарёнинг қолдиқ ўзани ўрнида ҳосил бўлган. И.га экинзорларнинг ташлама сувлари ва сизот сувлар қуйилади. Қўлда қамиш, кўға ва б. сув ўтлари ўсади. Суви нисбатан шўр. И.да балиқчиликни ривожлантириш имкониятлари катта.

ИЛОНПЕЧАК - қ. Сутпечак.

ИЛОНСОЙ — Самарқанд вилояти Самарқанд туманидаги сой. Зарафшон тоғ тизмасининг тармоғи — Қоратепе

тоғларининг шим. ён бағридан бошла-нувчи 40 га яқин ирмоқларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Самарқанд ш.дан ўтувчи Дарғом каналига (чапдан) куйилади. Уз. 24 км. И., асосан, ёмғир ва булоқлардан тўйинади. Бахрр ойларида серсув бўлади, этак қисми ёзда кўпинча куриб қолади. Экинзорларни суғоришда фойдаланилади.

ИЛОНСОЙ РАСМЛАРИ - Зарафшон тизмасининг шим. ён бағридаги Илонсой дарасидан топилган қоятош расмлари (сойнинг чап қиргоғи бўйлаб жойлашган). Самарқанддан 15—16 км жан. да. 1938 й.да И. Сухарев, 1965—70 й.ларда Г. Шацкий, Р. Равшанов, М. Хўжаназаровлар томонидан ўрганилган. И.р. мил. ав. I мингй.ликнинг 2-ярми, мил. I минг й.ликка мансуб, шунингдек, кейинчалик яратилган расмлар ҳам учрайди. Расмлар тош ва металл куроллар ёрдамида шарпа, шакл ва чизма тарзда чекма усулда ўйиб ишланган. Ҳайвонлардан тоғ эчкиси, кийик, илон, ит, от, туя ва б., чавандозлар, одам шакли, турли нарса (ўк-ёй)лар тасвирланган, шунингдек, араб ёзувлари ҳам учрайди. И.р. шу ҳудудда яшаган элатлар маданияти, тарихини ўрганишда қад. санъат обидаси сифатида катта бадий қимматга эга.

Ад.: Шацкий Г. Р., Рисунки на камне, Т., 1983.

ИЛОНЧИСОЙ - Жиззах вилояти Фориш туманидаги сой. Нурота тизмасининг шарқий тармоғи — Қўйтош тоғларининг шим. ён бағридан (1500 м) бошланувчи 15 га яқин кичик ирмоқнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Шим.йўналишда оқади. Уз. 32 км, ҳавзасининг майд. 47 км². Бошланишида Оқбулоксой деб, Оқтепа қишлоғи ёнида унга Ёмчисой қўшилгач, И. деб аталади. Хонбанди тоғини кесиб ўтгач, Учқулоч шаҳарчасидан 1 км шим.ғарбда тугайди. И. қор, мавсумий ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Йиллик оқимнинг 70—80% март — апрелда оқиб ўтади. Ўртача йиллик сув сарфи 200—250% л/сек. И.дан суғоришда фойдаланилади.

ИЛОНЎТТИ — Молғузар ва Нурота тоғлари орасидаги тоғ йўлаги, Сангзор дарёсининг тор водийси (Жиззах вилоятида). Уз. 16—18 км, эни 200—500 м, энг тор жойида ўзанининг кенглиги 30 м. Мутлақ бал. 450—550 м. Тоғ ён бағирларининг мутлақ бал. 65—700 м. И.нинг қадимий туркий номи Темир қапиғ («Темир дарвоза») бўлган. Бундан ташқари «Жиззах йўли», «Сангзор водийси» каби тарихий номилари ҳам бор.

И. да маҳаллий тоғ — водий шамоли эсиб туради. Шамолниң ўртача тезлиги секундига 2,3—2,8 м, энг кучли эганда 25—28 м га етади. И.нинг икки ён бағри тик қўтарилган. Қуйи палео-зойнинг сланец, кумтош, мрамрлашган оҳақтош, порфиритлари (Молғузар тоғлари ён бағри) б-н интрузив жинслар — гранит гранодиоритлардан (Қуйтош тоғлари ён бағри) тузилган. Сангзор водийси ўрта плейстоценнинг бошларида дарёнинг Молғузар тоғларини ювиши ва уни кесиб (ёриб) утиши натижасида вужудга келган. Ўша даврда Мирзачўл худудининг тектоник ҳаракатлар туфайли букилиши дарёнинг шу томонга қараб оқишига сабаб бўлган.

И.дан Тошкент — Самарқанд автомобиль йўли ва т.й. ўтган. Автомобиль йўлини куриш ён бағир ҳисобига амалга оширилганлиги туфайли у анча тик ва кескин бурилишларга эга.

Тоғ йўлаги соҳибқирон Амир Темур номи б-н аталиб, у ерда саёҳатчилар ва йўловчилар дам олиши учун меҳ,монхоналар, чойхоналар ва б. инфра-тузилмаларни куриш режалаштирилган (3-жилд, 593-б.даги суратга қ.).

ИЛОРИН — Нигериянинг жан.-ғарбидаги шаҳар. Квара штатининг маъмурий маркази. Транспорт йўллари тугу-ни. Қ. х. районининг савдо маркази. Аҳолиси 441 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Озиқ-овқат саноати корхоналари, тамаки ва гугурт ф-калари бор. Кулчилик буюмлари ишлаб чиқарилади.

ИЛОТЛАР (юн. heilotai) — Спартака дехқончилик б-н шуғулланган ўтрок

аҳоли. И. давлат мулки ҳисобланиб, тўла ҳуқуқли граждандлар — спартиатларнинг ер участкаларига бириктириб қўйилган. Бу табақа Пелопоннеснинг илгариги аҳолисини дорийлар томонидан бўйсундирилганлиги натижасида шаклланган бўлса керак.

ИЛОҚ (*Carex physodes*) — хиллодошлар оиласига мансуб илдизпоя кўп йиллик ўт. Бўйи 15—20 см, пояси уч қиррали, барглари энсиз, гуллари кўримсиз. Меваси қўнғир. Илдизпояси 10—20 см чуқурликка жойлашиб, ҳар 10—20 см дан поя чиқаради. Шунинг учун илдизпоясининг бошланган ва тугаган жойини топиш қийин. И. қалин ва чигал тўр илдиз ҳосил қилиб, кумни кўчмайдиган қилади. Ўрта Осиёдаги барча кумли чўллarda ҳар хил бута ва ўтлар б-н бирга поёнсиз И. зорлар ҳосил қилади. И. фев.да кўкариб, мартда гуллайти, майда уруғи пишиб, поя ва барглари қурийти. И., асосан, вегетатив йўл б-н кўпаяди. И. тўйимли озуқа, таркибида (гуллаш даврида) 20% ча оксил, 3,1% мой, 24,4% клетчатка бўлади. Қизилқум ўтлоқларида И. қўйлар баҳорги овқатининг 85% ини, ёздагисининг 70% ини ташкил қилади.

ИЛОҚ — тарихий вилоят. Тошкент вилоятининг жан. қисмида. Оҳангарон дарёси (13-а. бошларига қадар И. деб аталган) ҳавзасида бўлган. Қад. деҳқончилик ва кончилик минтақаларидан. Мил. 5-а. дан мустақил давлат сифатида маълум. И. ҳукмдорлари «Илоқ деҳ-қонлари» унвони б-н юритилиб, катта иктисодий ва сиёсий мавқега эга бўлган. 6—7-а.ларда ZZ/ошга қўшилган. 9—10-а.ларда 17 шаҳар бўлган. Аҳолиси деҳқ-ончилик, чорвачилик, кенг қўламда маъдан қазииш ва хунармандчилик б-н шуғулланган. И. аҳолиси жанговарлиги ва эрксеварлиги б-н машҳур бўлган. И.да давлат зарбхонаси бўлган. 10-а. охирларида И. Қорахонийлар давлати таркибига кирган. Мўғуллар истилосидан сўнг И. ерлари жалоийрлар кабиласи тасарруфига ўтган. И. номи 14-а. дан манбаларда учрамайди.

Пойтахти Тункат ш. бўлган.

ИЛОҚ ЗАРБХОНАСИ - Илоқда танга пул зарб қилиш учун Тункат ш.да қурилган қорхона (8-а.). Илоқ қонларидан олтин ва қумушнинг кўп қазиб чиқарилиши танга зарб қилинадиган махсус қорхона ташкил қилиш заруратини туғдирган. Илоқда 8—9-а.ларда «Маъдан аш-Шош» зарбхонасида кўплаб қумуш дирҳамлар зарб этилган. Тангаларда соф қумушнинг кўплиги сабабли И. тангалари 9-а.да бошқа мамлакатларга ҳам тарқалган. Археологик қазиишларда шим.да Швеция ва Нор-вегиядан тортиб жан.да Арманистонгача бўлган ҳудудда Илоқ тангалари хазиналари топилган. Тарихий манбаларга кўра, 10-а.да Мовароуннақрда давлат зарбхоналари фақат Самарқандда ва Илоқнинг пойтахти Тункатдагина бўлган. И. з.да пуллар маҳаллий муомалалар учун мисдан, умумдавлат ха-зинаси учун қимматбаҳо металлдан зарб қилинган. И.з.да чиқарилган охириги тангалар 11-а.нинг 2-ярмига оид.

ИЛОҚ ҚОНЛАРИ - Жан. Чатқол ва Қорамозор тоғларида жойлашган қад. қонлар. Жез давридан маълум бўлган. Олтин, феруза, қумуш, мис, қўрғо-шин, қалай, турли рангли жавоҳирлар, бўёқ ҳамда чинни тайёрлашда ишла-тиладиган гил қазиб чиқарилган. И.к. нодир металлари, айниқса, юқори сифатли қумуш б-н шуҳрат қозонган. Мил. ав. I минг йилликнинг 2-ярмида мил. 10-а. ларгача машҳур бўлган. Шарқ гео-графлари И.к.ни Афғонистондаги энг машҳур «Янги Панжшир» қон номи б-н атаганлар. Шунингдек, улар ҳам Борлигини қайд этишган. И.к.дан олтин қазиб чиқариш иккинчи ўрнида турган. Археологик ва геологик тадқиқотларга кўра, Беруний ҳам И.к.ни «Феруза қони» деб тилга олган. И.к.да 2,5 млн. мЗдан ортиқ бўлган қазииш ишлари ўтказилган, шундан 50% қумуш, 25% олтин олиш учун қазилган. И.к.ларининг олтин қонлари — Қизиллама, Қўшбулоқ, Оқтурпоқ, Сартабут-

кон, Феруза конлари — Ўнгуриликон, Октурпок, Ферузакон, кумуш ва ноёб металл руда конлари — Конимансур, Қоратошқўтон, Консой ва б. бўлган. 11-а. дан бошлаб И.к.да руда казиш ишлари сусаяди. Мўғуллар истилоси даврида кон ишлари деярли тўхтаган.

Амир Темур даврида И.к.ни ишга туширишда бирмунча жонланиш юз берган, аммо кейинчалик кон ишлари яна тўхтаб қолган. 1920-й.лардан ке-йингина қад. И.к. ўрнида Чатқол — Ку-рама саноат рни вужудга келди.

ИЛОҚИЙ Шарафутдин Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Юсуф (? , Илок — 1068) — ўртаосиёлик табиб, Ибн Синонинг шогирдларидан. Бухорода таълим олган. Тиб ва тиб тарихига оид «Куллиёти тибби Илоқий» («Илоқий табобати ҳақидаги рисоалар тўплами»), «Фусул Илоқий фи куллиёт тибб» («Табобат ҳақидаги рисоалар тўпламида Илоқий боблари»), «Муолажати Илоқий» («Илоқийнинг даво усуллари»), «Мухтасари Илоқий» («Илоқий мухтасари») каби асарлар ёзган. «Китоб ул-асбоб вал-аломот» («Сабаблар ва белгилар ҳақида китоб») асарида турли касалликларнинг келиб чиқиши, сабаблари, белгилари, уларни аниқлаш ва даволаш усуллари баеи зтилган. Буасарнинг қўлёмаси Байрут ва Искандария ку-тубхоналарида сақланади. И.нингасарлари ўз даврида табиблар учун муҳим қўлланма бўлган. Ҳинд олими Муҳаммад Аъзамхон Чаштий табобатга оид «Иксири Аъзам» («Аъзам оби ҳаёти») асарини ёзишда И. асарларидан фойдаланган.

ИЛОҲИЁТ (араб. — худо тўғрисидаги таълимот) — диний ақидалар ва улар ҳақидаги илоҳий кўрсатмаларни ўз ичига олган асосий диний таълимот. Исломда И. илк шаклланиш давридан бошлаб калом деб ном олган.

ИЛОҲОБОД, Оллоҳобод — Ҳиндистонинг шим.даги шаҳар, Уттар-Прадеш штатида, Жамна дарёсининг Ганг дарёсига қуйилиш ерида жойлашган. Аҳолиси 806 минг кишидан зиёд (1990-й.

лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Шаҳар ўртасидан ўтган т. й. унинг қўхна қисмини янги қисмидан ажратиб туради. И.нингзамонавий қисмида янги турар жой маҳаллалари, озиқ-овқат, тамаки, ойна саноати корхоналари жойлашган. Диний маросим буюмлари ишлаб чиқарилади. Ун-т (1887 й.) бор. И. — Ҳиндуларнинг диний байрам ўтказадиган ва зиёратгоҳ жойи. Мусулмон ва Ҳинду меъморий ёдгорликлари кўп, жумладан подшо Ашока давридан (мил. ав. 242 й.) қолган тош устунлар, қатта «Хусрав боғи» (бу боғда подшо Жаҳонгирнинг ўғли Хусравнинг макбараси бор, 17-а.) ва б. И.нинг бунёд этилган вақти номаълум. Қад. Ҳиндистонда у Праяга деб аталган. Акбаршоҳ Праяга яқинида 1583 й.да Илоҳобод қалъасини қурдирган; шу вақтдан шаҳар ҳам И. деб атала бошлаган.

ИЛХОН - қ Элхон.

ИЛЧА — қад. оғирлик ўлчов бирлиги. 19-а. да Тошкентда 1 И. Тошкент ботмонинт 1/512 қисмига, яъни 336 г га тенг бўлган. Агар 1 Тошкент ботмони 10,5 пудга тенг бўлса (1 пуд=16,3805 кг), 1 И.=1/512 Тошкент ботмони = 335,9=336 г бўлади.

ИЛЬИНА Татьяна Георгиевна (1920. 26.6 — Тошкент) — кўз касалликлари бўйича мутахассис. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1969), тиббиёт фанлари д-ри (1971), проф. (1973). ТошТИ ни тугатган (1942). Кўз касалликлари кафедраси проф. (1972— 80); мудири (1980—88), 2-ТошТИ да кафедра мудири (1989—91), проф. (1991—94), 1994 й. дан проф.консультант. Трахома, глаукома (назла) каби хасталиклар, шунингдек, ишемик касалликлар, гипертония, қанд касаллиги, атеросклероз, подагра, буйрак ва жигар касалликларида кўз томирида бўладиган ўзгаришлар устида тадқиқот олиб борган. Ўзбекистонда биринчи бўлиб одам ва ҳайвонлар кўзи тўки-маларидаги микроэлементларни радио-активацион таҳлил қилиш усулини ишлаб чиққан.

ИЛЬМЕНИТ, титанли темир-тош (Уралдаги Ильмень тоғи номи-дан) — минерал, кимёвий формуласи $FeTiO_3$, $FeO \cdot TiO_2$. Таркибида бироз магний, баъзан марганец ҳам бўлади. Три-гонал сингонияли, кристаллари йўғон тахтачасимон, ромбоэдрик, гоҳо пла-стинкасимон. Ранги қорамтир, қора, кулранг. Қаттиқлиги 5—6. Зичлиги 4,8 г/см³. Асосли интрузив (габбро, пироксенит, диабаз) ва ишқорли жинсларда магнетит, чўкинди жинсларда эса кўпинча магнетит б-н бирга учрайди. Россияда Ильмень тоғларида (Жан. Урал), Норвегияда Эгерсунн-Согндаль ёнидаги Тельнес кони ва Крагерё конлари бор. Титан олинадиган асосий руда. Авиация саноатида ва пўлатнинг алоҳида турини олишда ишлатилади.

ИЛЬМЕНОРУТИЛ — рутил гуруҳидаги Nb_2O_5 га (19,64% гача) бой минерал. Кимёвий формуласи $(Ti, Nb, Fe)O_2$. Таркибидаги ниобийнинг миқдори жуда ўзгарувчан бўлиб, зичлиги, ялтироклиги каби хусусиятларига таъсир этади. Тетрагонал сингонияли, алоҳида кристаллар ёки уларнинг уюмлари хрилда учрайди. Ранги қора. Қаттиқлиги 6. Зичлиги 4350—5590 кг/м³. Ялтироклиги кучли олмоссимон, хира ме-таллсимон. Пегматитли ертомирларда желвақлар қосил қилади. Баъзан сочил-маларда ҳам бўлади. Норвегия (Эвье ва Тведестранд), АҚШ (Жан. Дакота штата), Россия (Ильмень тоғлари)да бор. Ўзбекистонда кам учрайди.

ИЛЬМЕНЬ — РФ Новгород вилоятидаги қўл. Майд. 982 км² (сув сатҳи 733 км² дан 2090 км² гача ўзгариб туради). Уз. қарийб 45 км, эни 35 км. Чук. 10 м гача. Қирғоқлари, асосан, ботқоқликдан иборат. Қўлга 50 тача ирмоқ куйилади. Қўлдан Волхов дарёси оқиб чиқади. Ноябрь. да музлаб, апр. да муздан бўшайди. Балиқовланади. Кема қатнайди. И. дан 6 км нарида Волхов дарёси бўйида Новгород ш. жойлашган.

ИЛЬМЕНЬ ТОҒЛАРИ - Жан. Уралдаги бир гуруҳ тизмалари (РФнинг Челябинск вилояти). Энг баланд жойи 748 м

(Ильментов). Гранит, гнейс ва му-раккаб ҳамда турли минералогик таркибли жуда кўп пегматит ертомирларидан таркиб топган; бу ертомирларда ильменит, апатит, гранат, топаз ва б. (180 тача минерал) бор. Ён бағирлари ўрмон б-н қопланган, водийларда ўтзор ва ботқоқлар кўп. И. т. да Ильмень кўриқхонаси ташкил этилган.

ИЛЬМЕНЬ КЎРИҚХОНАСИ - Жан. Уралдаги барча табиий бойликларни комплекс равишда ўрганиш ишлари олиб бориладиган илмий марказ. И. к. ўзининг минералогик бойликлари бўйича Ер шаридаги ноёб р-нлардан. Россиянинг Челябинск вилояти ҳудудида, Жан. Уралнинг шарқий ён бағирларида жойлашган. Кўриқхона таркибига Ильмень тоғ тизмасининг 55 км узунлиқцаги қисми, Қосая тоғи, Ар-гайш, Катта Тагқўл, Кичик Кисегач, Катта Миасс кўллари кирган. Майд. 30380 га. 1920 й.да минералогия музейи сифатида ташкил қилинган. 1935 й.да комплекс кўриқхонага ўзгартирилган.

И. к. Жан. Уралга хос бўлган минераллар ва тоғ жинслари ҳамда Ильмень тоғларининг флора ва фаунасини сақлаш ва ўрганиш мақсадида ташкил қилинган. И. к. да лабораториялар б-н таъминланган илмий база фаолият кўрсатмоқда. Кўриқхона ҳудудида олиб борилган и. т. ишлари давомида бу ердан 200 га яқин минерал тури (шулардан 11 таси жаҳонда ил к бор) аниқланган бўлиб, уларнинг 30 дан кўпроғи, жумладан слюда, топаз, ильменит, канкринит, вишневит, чевкит, ишкулит ва б. дастлаб шу ердан топилган. Кўриқхонада фойдали қазилма конларининг қад. қолдиқлари сақланган. Бу эса табиий минералогия музейи сифатида катта илмий аҳами-ятга эга.

ИЛЬЮШИН Сергей Владимирович [1894.18.(30). 3, Вологда губерняси — 1977.9.2 — Москва] — рус авиаконструктори, акад. (1968), муҳандислик-техника хизмати генералполковниги (1967), 3 марта Меҳнат Қахрамони. (1941, 1957, 1974). И. Е. Жуковский номидаги Ҳарбийхаво муҳандислик академияси-

ни тугатган (1926). 1931 й. да авиация конструкторлик бюросини ту-зиб, унга бошчилик қилди. Дастлаб икки моторли ЦКБ-26 (ЦКБ-30, ЦКБ-30-Ф) жанговар самолётларида турли юклар б-н юқорига кутарилиш бўйича дунё рекордини ўрнатган, 1938—39 й. ларда Москва — Владивосток, Москва — Миску (АКШ) ороли бўйлаб қўнмай учган. И. бошчилигида конструкторлик бюросида бомбардимончи Ил-4, штурмчи Ил-2 (1939), Ил-8, Ил-10 (1943), реактив бомбардимончи Ил-28 (1948) ва штурмчи Ил-40 (1953) ҳамда Ил-12(1946), Ил-14 (1951), Ил-18(1957), Ил-62(1962) йуловчилар самолётлари яратилган. И. йўловчи ва ҳарбий само-лётлар яратиш б-н бирга самолёт-созликда ўз мактабини кам барпо қилди.

ИЛҒАТУ МАЛИК, Илатғу Малик (13-а.) — Хоразмшоҳлар давлатининг ҳарбий арбобларидан бири. Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Банокатцияги ноиб. Мўғуллар истилоси арафасида Мукаммад Хоразмшоҳ Жанд ва Ёркенд ноиб Амир Бужи Паҳлавон Қутлуғхонни 10 минг отлик аскар б-н И. м. ка ёрдамга жунатган. Банокат гарнизони, асосан, афғилардан ташкил топган бўлиб уларга И. м. қўмондонлик қилган. Чингизхон Ўтторга келиб, Банокатни эгаллаш учун Алақ нўён, Сақ-ту ва Буқа бошчилигида 5000 кишилик қўшин жўнатган. Булар теваракатрофдан уларга қўшилган қўшинлар б-н Банокатни қамал қилганлар (1220). И. м. раҳбарлик қилган шаҳар мудофаачилари 3 кун мобайнида мўғуллар б-н қаҳрамонона жанг кидали. Бироқ кучлар тенг бўлмагани бо-исидан қамалнинг тўртинчи куни Банокат таслим бўлган. Мўғуллар шаҳар аҳолисини шаҳардан ташқарига олиб чиқиб, уларни жангчилар, хунарман-длар ва оддий фуқароларга ажратган. Сўнгра жангчиларни қилич б-н чо-пиб, камон б-н отиб ўлдирганлар, қолган халқни минглик, юзлик, ўнликларга ажратган. Ёшларни ҳашар сифатида олиб Хўжанд томон юриш қилишган.

ИЛҒОР, илға (қад. туркийча —

тез ҳаракат қилмоқ, хужум қилмоқ) — 1) 6—8-а. ларда туркий халқларда қўшиннинг олд томонида борувчи ҳарбий қисм, авангард. Кўк Турк хоқонлиги черигида йизак, жизаг, илки су; қорахонийлар, хоразмшоҳлар қўшинида язак, теурийлар, шай-бонийлар ҳамда сўнги хонликлар ар-миясида манглай, ҳиравул, талоя (толийға) каби истилоҳ И. маъносида истеъмолда бўлган; 2) суворийларнинг кўкқисдан уюштирган хужу-ми, ўлжа олиш мақсадида қилинган босқин, ғорат маъносида эски ўзбек тилида кенг қўлланишда бўлган; «Қосимбек ва Иброким Сору ва Вайс Логарий бошлиқларни икки тарафга илғор йиборилиб эди» (Бобурнома, 58).

ИЛҒОМ — одамнинг рухий ҳолати; ундаги барча ижодий кучларнинг қуйилиб келиши, рухий жараёнларнинг фоллашуви. Бундай ҳолатда бутун руҳият айна бир вақтда ишга солинади. И. пайтида онг тиниқлашиши кузатилади, фикрлаш ва ижодий ҳаёлот сермахсул бўлади, ҳис-туйғулар тўлиб тошади, эътибор буткул ижод объектига қаратилган бўлади. И. нинг физиологик асоси доминанта (вактинча ҳукмронлик қилувчи рефлектор тизими) ҳисобланади.

И. ни «илоҳий рухланиш» б-н боғловчилар уни фақат бадиий ижодда намоён бўлади, деб ҳисоблайдилар. И. га моддиюнчилик нуқтаи назаридан ёндошувчилар уни қаттиқ меҳнат қилиш натижаси деб билдилар. И. ни ижодиётнинг ижтимоий ва индивидуал омиллари, атроф муҳит ва шахснинг ижтимоий шартшароитлари б-н боғлайдилар. Меҳнат фаолиятининг ҳар қандай кўриниши илҳомбахш ва ижодий бўлиши мумкин. И. нинг пайдо бўлиш сабаблари, намоён бўлиш шакллари хил-махил. Барча фан соҳибларида И. бўлади. И. ижоднинг қудратли омили, у ижодкорларнинг ҳамма кучларини ишга солади, ижодий самарадорликка ёрдам беради (яна қ. Ижод).

«ИЛҒОМ» — театр-студия. 1976 й. да М. Вайль томонидан «Театр ёшла-

ри тажриба студияси» номи б-н ташкил бўлган. 1989 й. дан ҳоз. номда. Спектакллари ўзбек ва рус тилларида. «И.» котила драматик санъат мактаби ва труппаси фаолият кўрсатади (1995 й. дан). Студиянинг асосий мақсади — театр санъатида янги ифода воситаларини излаш ва тажриба қилиш, ёш драматург, актёр ва реж. ларнинг илк чиқиши (дебют) ларини уюштиришдан иборат. Энг яхши спектакллари: «Ўрдак ой» (А. Вампилов), «Кўшиқ учун ўлим йўқ» (Г. Лорка), «Жамоат фикри» (А. Баранга), «Мухаммад, Мамед, Мамеш» (Ч. Хусайнов), «Тикансиз типратиканлар», «Оқ отлар учун вальс», «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Масхарабозлар учун регтайм», «Оппок, оппок қора лайлак» (А. Қодирий асарлари асосида), «Бахтли гадолар» (К. Гоцци) ва б. Ж. Обидов, К. Арутюнян, А. Завьялова, Б. Магжонов, М. Каминский, М. Турпишчева, Б. Зокиров кабилар театрнинг етакчи актёрларидир. Театрнинг бадиий раҳбари — Марк Вайль.

ИЛҲОМОВ Анвар (1946.20.8, Тошкент) — наққош, Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1983). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртида таълим олган (1963—68), ТошПЙ нинг меъморлик ф-тини тугатган (1973). Тошкентдаги кулоллик тажриба з-ди (1967—77), «Усто» бирлашмаси (1977—80) да наққош, ижодий гуруҳ раҳбари (1980 й. дан). И. замонавий биноларни анъанавий на-қшлар б-н безашда кулоллик буюмлари, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги санъатининг уйғунлигига эришди. Нақ-қошлиқда унутилган кундал усулини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Нақшлар мужассамотида эса рангларнинг бир-бирига майин боғланишини таъминлади. Тошкентдаги Халқлар Дўстлиги саройининг банкет зали (1980), «Дилором» (1980), «Юлдуз», «Сирдарё» қаҳвахоналарини, Тўқимачилар маданият саройи (1987), Гулистон ш. даги Сирдарё театри (1985), Германиянинг ГанOVER ш. даги «Туркистон» ресторани (1992), Тошкентдаги

«Туркистон» саройи (1995), Темурийлар тарихи давлат музейи (1997), Имом Бухорий мажмуаси (1998), Қува ш. даги Аҳмад Фарғоний мажмуаси (1998) ва б. биноларни безади.

Қамолитдин Бехзод номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1997).

ИМАГО (лот. imago — кўри-ниш) — ҳашаротлар индивидуал ривожланишидаги сўнгги (дефинитив) босқич, вояга етган ҳашарот. Қанотларнинг тўлиқ ривожланганлиги ва корнининг кей-инги қисмида жинсий ўсимталарнинг бўлиши И. нинг асосий белгиси ҳисобланади. И. даврида ҳашаротлар тарқалади ва кўпаяди. Ҳашаротларнинг ўсиши ва пуст ташлаши тугалланади. Бир қанча ҳашаротлар И. си озикланмайди ёки озикланиши чекланган бўлади. Кўпчилик ҳашаротлар И. даврида ҳаракатчан бўлади. И. даври бир неча соат ёки кундан (кунликлар, ай-рим тангақанотлилар, елпиғичқанотлилар эркаклари) бир неча ой ёки йилгача давом этади. Она асалари И. си 3—5 йил, айрим қора танли кўнғизлар И. си 15 йилгача ҳаёт кечиради.

ИМАИ Тадаси (1912.8.1) — япон кинореж., япон кино санъатида демократик оқимнинг энг йирик арбобларидан. «Ҳар ҳолда яшамокдамиз!», «Кун ўртасидаги зимистон», «Кўприксиз дарё», «Ака ва сингил», «Тарбия ўйини», «Гуруч», «Эн исмли япон аёли», «Ялмоғиз» ва б. фильмларида ижтимоий но-ҳақлик, ишсизлик, миршаб ва судларнинг шафқатсизлиги каби муаммолар акс этди. 1969 й. мустақил бўлган «Хорупу про» компаниясига асос солган.

ИМАНДРА — Кола я. о. нинг жан.-ғарбий қисмидаги кўл. РФ Мурманск вилоятида. Майд. 876 км², чуқ. 67 м гача. Кўл тектоник чўкиш натижасида пайдо бўлган. Унда орол кўп. Кўлга 20 га яқин дарё қуйилиб, Нива дарёси оқиб чиқади. Балиқовланади. И. нингшим.-ғарбий соҳилида Мончегорск ш. жойлашган.

ИМБЕЦИЛЛИК (лот. imbecillus

-заиф) — акли норасоликнинг ўртача даражаси; рухий жиҳатдан бир қадар ривожланмай қолиш (олигофрения). Бунда беморнинг сўз бойлиги оз бўлиб, уни ҳисоблаш ва ўқишга ўргатиб бўлмайди, лекин унда жўнроқ меҳнат кўникмаларини ҳосил қилиш мумкин.

ИМЕРЕТИЯ ПОДШОҲЛИГИ - Фарбий Грузиядаги тарихий вилоят — Имеретия худудида мавжуд бўлган давлат (15-а. охири — 1811). Пойтахти — Кутаиси. Ички ўзаро урушлар оқибатида заифлашиб қолиб, 1555 й. дан Усмонли турк империясига титоат этган ва унга бож тўлаб турган. 1804—10 й. ларда Россия химоясида бўлган, 1811 й. эса Россия таркибига бутунлай қўшиб олинган.

ИМИЖ (инг. image, лот. imago — тимсол, кўриниш) — шахс, ҳодиса, нарсанинг оммалаштириш, реклама қилиш ва ҳ. к. мақсадларда одамларга ҳиссий-рухий таъсир кўрсатишни кўзлаб шакллантириладиган қиёфаси; тарғиб қилиш воситаларидан бири (мас, сиёсий арбоб И.и).

ИМИЛЛАБ ЮРУВЧИЛАР (Tardig rada) — систематик ўрни тўла аниқланмаган умуртқасиз ҳайвонлар; бўғим-оёқлилар типига мансуб синф сифатида тахмин қилинади. Танаси калта (0,1 — 1 мм) ва йўғон, аниқ бўғимларга бўлинмаган; оёқлари 4 жуфт (кўпинча бўғимсиз), жуда секин ҳаракат қилади. Бошида 2 та стилети бор. Нерв системаси халқум усти ва 5 қорин нерви ганглийларидан иборат. Ер юзида кенг тарқалган, 300 га яқин тури маълум. И. ю. денгиз ва чучук сувларда, кичик йўлмақларда, ҳатто, ўсимлик барглари, йўсинлар орасида йиғилиб қолган сув томчисида ҳам яшайди. Қуриб ноа-ниқ шаклга кирган И. ю. бир неча йил тирик қолиши, бир неча соат давомида 27 Г совуққа, 150° ли қисқа муддатли ҳароратга чидаши мумкин. Анабиозга оид текширишларда И. ю.дан фойдаланилади.

ИМИТАЦИЯ (лот. imitatio — тақлид) — 1) бирор нарсага тақлид қилиш, ўхшатма; 2) мусикада — бирон овозда

садоланган кўп овозли мусика асари куйини бошка (юқори ёки паст) овозда айнан ёки ўзгачароқ қилиб такрорлаш. Баъзан И. тақлид қилинаётган овоз туғашидан олдинроқ бошланади. Куй бир неча овозда навбатманавбат такрорланиши мумкин. Бир вақтнинг ўзида икки, уч, баъзан ундан кўпроқ овозлардаги И. лар ҳам учрайди. Фуга ва канон каби полифоник мусика шакл-ллари И. асосида яратилади. Ўзбекистон композиторларидан А. Козловский, М. Бурҳонов, И. Акбаров, Т. Қурбонов ва б. И. дан унумли фойдаланганлар.

ИМКОНИЯТ ВА ВОҚЕЛИК - нарса ва ҳодисалар ривожининг асосий босқичларини ифодаловчи фалсафий тушунчалар. Воқелик ҳозир реал мавжуд бўлиб турган нарса, ҳодисалардир. Лекин бу нарса ва ҳодисалар ривожланиш жараёнида бирданига ҳоз. ҳолатида бўлмай имконият тарзида пайдо бўлган, улар ўзининг муайян келиб чиқиш даврига, тарихига эга. Воқелик пайдо бўлишдан олдин имконият тарзида мавжуд бўлади.

Имконият воқеликнинг куртак хрилдаги кўриниши, ҳали юзага чиқмаган воқелиқдир. Имконият воқеликни келтириб чиқарувчи, ривожланишнинг объектив ва субъектив шартшароитларидан иборатдир. Имконият ҳали амалга ошмаган, лекин юзага чиқиши мумкин бўлган, воқеликка айлана оладиган ҳодисадир. Имкониятнинг воқеликка айланиши ривожланиш жараёнини ифодалайди.

И. ва в. тушунчаларини тадқиқ қилишда Гегельнинг хизмати катта. Унинг таълимотига кўра, И. ва в. бир-бири б-н узвий боғлиқ, имконият потенциал воқелиқдир, унинг воқелик-ка айланиши муайян зарурият асосида бўлади. Гегель бу тушунчаларни зарурият ва тасодиф, моҳият ва ҳодиса тушунчалари б-н узвий муносабатда олиб текширади. Имконият бирдан воқелик-ка айланмайди. У эски воқелик бағрида ривожлана боради ва муайян шартшароитлар пайдо бўлгач, воқеликка айланади. Имконият реаллаша борган сари унинг мавжуд эски

вокелик б-н кураши кескинлашиб боради. Шунга кўра, формал (расмий), абстракт (мавҳум) ва реал имкониятларни бир-бирдан фарқ қилмоқ керак.

Формал имконият фақат фикрий изчиллик жихатдангина тўғри бўлган, лекин реал асосга эга бўлмаган истак шаклидаги имкониятдир. У объектив ривожланиш қонунидан келиб чиқмай-ди, шунинг учун ҳеч қачон вокеликка айланмайди.

Абстракт имконият амалга ошиши учун ҳали шартшароитлар етишмаган, лекин амалга ошиши қонуний бўлган нарса ва ҳрдисаларнинг ўзгариш ва ривожланиш мантикидан келиб чиқувчи имкониятдир. Абстракт имконият ривожланиш жараёнида, муайян шартшароитлар етилганда реал имкониятга айланади. Реал имконият амалга ошиши учун барча зарур шартшароитлар мавжуд бўлган имкониятдир. Реал имконият доим аниқ характерга эга.

Имконият б-н вокелик ўртасида диалектик боғланиш мавжуд. Бу боғланиш аввало И. ва в. нинг бир-бирига ўтиб туриши. Имкониятнинг маълум шартшароитларда вокеликка айланиши, вокеликнинг эса янгидан-янги имкони-ятлар яратишида ифодаланади. Имкониятнинг вокеликка айланиши таби-атда ўз-ўзидан, стихияли равишда амалга ошади. Жамиятда эса имкониятнинг вокеликка айланиши учун объектив шартшароитлардан ташқари субъектив омилларнинг роли катта. Мас, ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатида равақ топиши учун ҳамма табиий ва ижтимоий шартшароитлар ва имкониятлар мавжуд. Аммо бу имко-ниятлар ўз-ўзидан республика мустақиллигини мустаҳкамлашда ўз самара-сини бермайди, яъни вокеликка айланмайди. Бунинг учун шу имкони-ят ва шартшароитларга суяниб, режалар асосида фаол амалий ишларни бажармоғимиз лозим.

Ҳар доим кишилар ўзларининг амалий фаолиятида реал имкониятларга су-

яниб иш юритсаларгина ўз мақсадларига эришишлари мумкин. Бунинг учун мавжуд реал имкониятларни тўғри ҳисобга олиш ва уларни вокеликка айлантириш йўлида барча субъектив омилларни сафарбар қила билиш муваффақият гарови ҳисобланади.

Абдулла Аюпов.

ИМЛО (араб. — тўғри ёзиш), орфография — сўз ва гапларнинг, сўз қисмларининг фафика воситалари ёрдамида тўғри ёзилиши; муайян тилдаги тўғри ёзиш қоидалари мажмуи. Бу қоидалар сўзларнинг товуш таркиби ҳамда сўз ва унинг морфологик таркибининг ёзилиши, сўзларни қўшиб ёки алоҳида ёзиш, бош ҳарфларни тўғри қўллаш, бўғин кўчириш ва б. бевосита ёзув б-н боғлиқ бўлади. Шу боис И. қоидалари вазиятга кўра ўзгариб ҳам туради.

Кирилл ёзувидаги ўзбек адабий тилининг И. қоидалари 1940 й. дан шакллана бошлаган бўлса, 1956 й. да мукамал қоидалар тўплами қабул қилинган. Ўзбек адабий тилида фонетик, морфологик, тарихий-этимологик И. қоидалари амал қилади. Фонетик ёзув И. қоидаларига муво-фиқ айрим сўзларнинг ўзак ва кўшимчаларидаги ўзгаришлар ҳисобга олиниб, талаффузга мувофиқ ёзилади (кўк+га=кўкка, боғ+га=боққа, булок + га=булоққа ва б.). Морфологик И. қоидасига кўра, айтилиши ва эши-тилишидан қатъий назар, айнан ўз ҳолича ёзилади (ичди, тушди, борибди; бунда кўшимчалар — ти — ипти тарзида талаффуз қилинса ҳам, ди, — ибди шаклида ёзилади). Тарихий-этимологик қоидага амал қилинганда эса сузлар уз ҳолича ёзилади (китоб, Муҳаммад, кимё, товар, география, Корея, Франция ва б.).

Ўзбек тилининг лотин графикаси асосидаги (1995 й. да қабул қилинган) алифбоси бўйича асосий имло кридалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 24 авг. қарори б-н қабул қилинган.

Ад.: Ўзбек орфографиясининг асосий

қоидалари, Т., 1956; O'zbek tilining imlo lug'ati, Т., 1995.

ИМЛОҚ — қад. шаҳар харобалари. Олмалиқ ш.дан (Тошкент вилояти) 12 км шарқда, Оҳангарон дарёсининг чап соҳи-лида жойлашган. Шаҳар маркази 5 га, ун-дан шарқда жойлашган шаҳристон майд. 12,5 га бўлган. Шаҳристоннинг дарёга қараган шим. томони мудофаа иншоотла-ри б-н мустаҳкамланган, қолган томонла-ри рабод б-н ўралган. Археологик қазиш натижасида 6—7-а. ларга оид мудофаа иншоотларининг харобалари, 4—11-а. ларга оид турар жойлар ва жамоат бино-лари, ҳунармандчилик корхоналарининг қолдиқлари топилган. Шаҳристон ва рабодда топилган металлургия, кулол-чилик, шишасозлик корхоналарининг қолдиқлари, йирик ва кичик каналлар, ҳовузларнинг излари И. да маданият ва суғориш ишлари тараққий этганлигидан далолат беради. Археологик ва ёзма ман-баларга асосланиб И. Илоқнинг маркази — Тункат ш. б-н бир деб ҳисобланади.

Лд.: Массон М. Е., Ахангеран. Архе-олого-топографический очерк, Т., 1953; Бура ко в Ю. Ф., Археологические ма-териалы по истории Тункета и Абрлыга. Материалы по истории Ўзбекистана, Т., 1966.

ИММАНЕНТ ФАЛСАФА — 19-а. охири — 20-а. бошида вужудга кел-ган не-мис фалсафасидаги оқим. Билиб олинадиган реаллик онг доирасидагина бўлиши мумкин, яъни онгга хосдир деб ҳисоблайди. И. ф. онг моҳиятини ягона реаллик деб билади. Асосий вакиллари — В. Шуппе, Й. Ремке, Р. Шуберт-Золь-дерн. Позитивизм ҳам И. ф. нуктаи на-зарига яқин турган.

ИММЕРМАН (Immerman) Карл Леб-рехт (1796.24.4, Магдебург — 1840.25.8, Дюссельдорф) — немис ёзувчиси, дра-матург, театр арбоби. Дюссельдорфдаги театр раҳбари (1832—37). Ижоди ро-мантизмдан танқидий реализмга ўтиш даврининг намунасидир. Дастлаб шь-рлар ёзган («Шьрлар» тўплами, 1822). И. «Тироль фожеаси» (1827) драмаси,

«Алексей» (1833) драматик трилогия ва «Эпигонлар» (1836), «Мюнхгаузен» (1838), «Эсдалиқлар» (1840—43) каби ўткир ҳажвий романлар муаллифи. Театр бўйича илмий тадқиқотлари бор.

ИММЕРСИОН СУЮҚЛИКЛАР (лот. *immersio* — тушиш) — кристалл ва аморф ҳолдаги моддаларнинг син-дириш кўрсаткичи «п» ни аниқлашда қўлланиладиган суюқликлар. Таҳлил қилинаётган модда (100—500 мкм ли) зарраларини «п» маълум бўлган И. с. га тушириб, микроскоп остида текши-рилади. Таҳлил қилинаётган модда «п» б-н И. с. «п» тенг бўлган тақдирда фаза чегаралари кўринмайди, «п»лар ҳар хил бўлганда икки фаза оралигида рангсиз тиник чизик кўринади (Бекке чизиги). «п» маълум бўлган Их. нинг тўпламидан фойдаланиб қаттиқ моддалар «п»и аниқланади. «п»дан ташқари, И. с. ёрда-мида оптик ўқлар оралигидаги бурчакни, оптик ўқлар сонини ва баъзи б. кристал-лооптик тавсифларни аниқлаш ҳам мум-кин.

И. с. тўплами таркибига изоамил спирт, нефтнинг энгил ҳайдалувчи ва ке-росиннинг 220—240° да қайновчи фрак-циялари, о- хлорнафталин, ди-йодметан, олтингугуртнинг дийодметандаги эрит-маси ва б. қиради. Баъзи И. с. бир неча суюқликларни аралаштириб олинади. Бунда олтингугурт, сульфидлар, глице-рин, сув ва б. дан фойдаланилади.

ИММИГРАНТЛАР (лот. *immigrans* — кўчиб келувчи) — бир давлатдан бошқа бир давлат ҳудудига доимий ёки узоқ вақт истикомат қилиш учун кўчиб келган фуқаролар. Улар иқтисодий, сиё-сий ёки лий сабабларга кўра кўчиб ке-лиши мумкин. Давлатларнинг кўпчилиги аввалдан рухсат олиш шарти б-н И. нинг ўз ҳудудидан кўчиб келишига йўл қўяди. Айрим мамлакатларда, мас, АҚШда И. ҳақида қонунлар чиқарилган, шунингдек, иммиграция оид квоталар белгиланган.

ИММИГРАНТЛАР (биол. да) - бу тунлай бошқа жойда туғилиб ва ривож-ланиб, кейинчалик айни ҳудудга ке-

либ тарқалган (одамлар олиб келган ва иклимлашган) қайвон турлари (туркумлари, оилалари ва ҳ.к.). Мас, ондатра бошқа мамлакатлар орқали Ўзбекистонга Америкадан олиб келиб тарқатилган.

ИММОБИЛИЗАЦИЯ (лот. immobilis — кимирламайдиган, ҳаракатсиз) — гавданинг шикастланган ёки касал қисмини (одатда, қўл-оёқ ва умуртқа поғонасини) кимирламайдиган қилиб қўйиш. Суяк синганда, чиққанда, та-янч-ҳаракат аъзоларининг яллиғланиш касалликларида (остеомиелит, сил ва б.), суяк ва юшоқ тўқиманинг турли жароҳатларида, шунингдек, операциядан кейин гавданинг тегишли жойларини маълум вазиятда ушлаб туриш учун И. қўлланилади. Шикастланганда оғриқни камайтириш, травматик шок ва инфекция тушишининг олдини олишда, беморнинг тезда соғайиб кетишида И. нинг аҳамияти катта. Вақтинча (транспорт) ва доимий (даволаш) И. қилинади. Вақтинча И. суяк синганда ва б. оғир шикастланишларда биринчи ёрдам кўрсатишининг энг муҳим восита-сидир. Вақтинча И. учун махсус шиналар (Детирикс, Крамер, Богданов ва ҳ.к.), шунингдек, қўл остида бор бўлган фанер, тахта ва б. материаллар (мас, тахтакач) дан фойдаланилади. Шиналаш — вақтинча И. нинг асосий тури ҳисобланади. Бемор касалхонага келтирилгандан сўнг вақтинча И. доимий И. б-н алмаштирилади (қ. Суяк си-ниши, Суяк чиқиши). Даво И. си гипс боғлов, тортиб қўйиш, ортопедик мослама, корсет ва б. ёрдамида қилинади. Синган суяк бўлақларини жароҳлик йўли б-н бириктириб қўйиш учун махсус винт, пластинка ва б. қўлланилади. Тахтакачлаш ҳам И. га ёрдам беради.

ИММОБИЛЛАШГАН ФЕРМЕНТЛАР — молекулалари полимер бирикмалар б-н ковалент боғланган, сунъий олинадиган фермент препаратлар. Шунинг учун И. ф. денатурацияни вужудга келтирувчи таъсирларга нисбатан чидамли бўлади. Бундай ферментлар натив (табiiй) ферментларга нисбатан афзалли-

қларга эга. Улар протеолиз ферментлари ва микроорганизмлар таъсирида парчаланиб кетмайди; тургун но-иммуноген хусусиятига эга бўлади, шунингдек, организмнинг зарур жойида тўпланadi. И. ф. аналитик тадқиқотлар ва нозик органик синтез жараёнларида қўлланилади. Келажакда уларни тиббиётда ва биотехнологик саноатда (анти-биотиклар, аминокислоталар, озик моддалар олишда) қўллаш мумкин.

ИММУН ЗАРДОБЛАР - бирор антиген б-н иммунланган одам ва ҳайвонлар қонидан олинадиган ва таркибида шу антигенга хос антителолари бўлган зардоблар. Иммун зардоб, одатда, сунъий иммунланган ҳайвонлар (қуён, от, денгиз чўчкалари) қонидан (қ. Иммунлаш) ёки баъзи юқумли касалликлар б-н оғриб ўтган кишилар қонидан олинади. И. з. нинг ҳимоя ва даво хусусиятлари улар таркибида махсус бирикмалар — касаллик қўзғатувчи омилларни топа олиш (уларга нисбатан махсус сезувчанлиги бор) ва зарарсизлантириш хусусиятига эга бўлган антителолар борлигига асосланган (қ. Иммунитет). Ёт оксили бор ҳар қандай агентнинг киришига жавобан одам ёки ҳайвон организмда антителолар қосил бўлади ва унинг қон зардобидан узок, вақт, баъзан, умрбод сакланади. Баъзи юқумли касалликлар б-н оғриган одамларнинг бир умр ушбу касаллик б-н қайта касалланмасликларининг боиси шунда. Диагностика (серодиагностика) ва даво-профилактика (серопрофилактика, серотерапия) мақсадида қўлланиладиган И.з. мавжуд. Организмга И. з. юборилганда пассив иммунитет ҳосил бўлиб, у маълум муддат (2—4 ҳафта) сакланиб туради. Шуни назарда тутиб, инфекцион касаллик (мас, қизамиқ) б-н оғриган беморга яқин юрган кишиларни касалликдан сақлаш мақсадида И. з. б-н эмланади. И. з. бўғма, қоқшол, ботулизм ва ҳ. к. ни даволашда, шунингдек, илон, ари, баъзи ҳашаротлар чаққанда ва б. ҳолларда қўлланилади. Зардоб таркибидаги антителонинг табиатига қараб антитоксик, ан-

тибактериал, антивирус ва илон захарига қарши И. з. фарқланади. Ке-йинги йилларда антилейкоцитар зардобларнинг кашф этилиши ва уларни тиббиёт амалиётида қўлланилиши аъзо ва тўқималарни кўчириб ўтказишда донор ва реципиентни аниқлаш, шунингдек, иммуногенетика масалаларини ўрганиш имконини берилади. И. з. юборилгандан кейин баъзан шок ва зардоб касаллиги рўй бериши мумкин. Бунинг олдини олиш учун иммун зардобни юборишдан олдинроқ (15—30 дақиқа, баъзан 1—2 кун илгари) унинг озроқ миқдори юбориб кўрилади.

ИММУН СТАТУС, иммун ҳолат — иммун системасининг ҳужайравий ва гуморал омилларини клиник ва лаборатор-иммунологик усуллар ёрдамида аниқланган миқдорий кўрсаткичлари. Иммунологик кўрсаткичлар кишиларнинг ёшига, яшаётган географик муҳитига, экологик вазият ва эпидемиологик ҳолатга қараб ўзгаради. И. с. ни аниқлаш нафақат одамнинг ҳоз. ҳолатини баҳолаш, балки экологик ва хавфли антропоген (физик, кимёвий ва биологик) омиллар таъсирида унинг келажақтаги соғлигини олдиндан айтиб бериш имконини беради. Бундан ташқари, одам И. с. ни баҳолаш орқали иммунтанқислик ҳолатларига юқори мойиллиги бўлган кишиларнинг хавфли гуруҳини тузиш ҳамда унинг асосида иммунтиклаш ва иммунпрофилактика усулларини ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Замонавий тиббий иммунологияда И. с. ни бахрловчи усуллар мавжуд. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг тавсияларига асосланиб, акад. Р. В. Петров томонидан 1984 й. «Одам иммун статусини баҳолаш» услубий қўлланмаси ишлаб чиқилган, унга асосан баҳолаш усуллари икки даражага бўлинади. Би-ринчи даража усулларида иммун ҳолатда ўзгариш бор ёки йўқлиги 1—2 кун ичида тахм. баҳоланади. Агар бунда ўзгаришлар топилса, иммун системадаги нуқсонни чуқур ва тўлиқ аниқлаш учун иккинчи даража усуллари қўйилади. Бу текши-

ришлар натижаси 5—6 кунда билинади.

Р. В. Петров ҳамкасблари б-н МДХ давлатларида яшайдиган соғлом аҳоли маълум бир қисмининг иммун система кўрсаткичларини ўрганиб, ҳар хил ҳудудлар аҳолиси учун И. с.нинг бир неча турини белгилади.

Ўзбекистон аҳолисининг И.с.и Ўзбекистон ФА Иммунология институты ходимлари томонидан ўрганилади. Дастлабки натижаларга кўра, республиканинг ҳар хил вилоятлари аҳолисида гуморал иммунитет супрессияси бор, ҳужайравий иммунитет кўрсаткичлари меъёрида ёки қисман пасайган; гуморал бўғим фаоллашган. И. с. ҳамда унинг аралаш тури кузатилади (бунда ҳужайравий бўғим супрессияси ва гуморал бўғимнинг маълум бир кўрсаткичлари ошади). Бу ҳолатларни шу гео-график-иклим ҳудудида яшовчи халқ иммун системасининг табиий шароитга мослашуви сифатида қабул қилиш мумкин.

ИММУНИТЕТ (лот. *immunitas* — бирон нарсдан халос, озод бўлиш, қутулиш) — тирик мавжудотларнинг ўз бутунлиги ва биологик ноёблигини бузувчи «ёт» омиллардан ҳимояланиши, қаршилиқ кўрсатиши, резистентлиги. «Ёт» омилларга бактерия ва уларнинг токсинлари, вируслар, замбуруғлар, содда жониворлар, гельминтлар, кўчириб ўтказилган аъзо ва тўқималар, организмнинг ўзгарган ўз ҳужайралари (мас, ўсмасимон ҳужайралар) ва б. киради. Бу омиллар организм учун ирсий бегона бўлган кимёвий агентлар — антигенлар тутати.

Организмни инфекцион агентлар ва б. ёт моддалардан ҳимоя қилиш омиллари табиати бўйича учга бўлинади:

1. Филогенетик И. — анатомик ва физиологик белгилар б-н таъминланиб, наслданаслга ўтайдиган номах-сус ҳимоя омиллари ёки организмнинг номахсус резистентлиги. Бу омиллар патоген агентлар б-н биринчи бўлиб алоқа қилади, шунинг учун уларнинг фаолияти ҳисобига одам организмнинг кўпгина юқумли

касаллик кўзгатувчиларига чидамлилиги таъминланади.

2. Туғма И. (турга хос, табиий) — бир биологик турнинг маълум бир патоген агентга нисбатан чидамлиги булиб, наслданнаслга ўтади. Мас, ит, қорамол, товуқларнинг ўлат касаллиги кўзгатувчилари одамларга юкмайди, ўз навбатида одамлардаги захм, қизамиқ, вирусли гепатит, ОИТС кўзгатувчилари ҳайвонларда касаллик кўзгатамайди. Турга хос И. узоқ йиллар давомида эволюция натижасида макроорганизм б-н патоген микроорганизмларнинг ўзаро муносабати оқибатида вужудга келган.

3. Орттирилган И. —ҳаёт давомида организм иммун системасининг ёт антигенлар б-н таъсирлашуви ҳисобига юзага келадиган ҳимоя бўлиб, наслдан наслга ўтмайди. Орттирилган И. табиий ва сунъий бўлади. Табиий И. ўз навбатида яна иккига бўлинади: 1) табиий фаол И. — юқумли касалликдан соғайгандан сўнг юзага келади; 2) табиий суст И. — онадан болага йўлдош ва сут орқали ўтади. Сунъий И. ҳам икки хил бўлади: 1) сунъий фаол И. вакциналар б-н эмлаганда ҳосил бўлади; 2) сунъий суст И. — зардоб, қон, иммуноглобулин ва плазмалар юборилгандан сунг юзага келади. Орттирилган И. микробга қарши (антибактериал И.) ва унинг токсинларига қарши (антитоксик И.) вужудга келади. Антибактериал И. ўз навбатида стерил ва ностерил турларга булинади. Стерил И. да касалликдан сўнг патоген микроб организмда сақланиб қолмайди (кўпгина юқумли касалликларга хос). Ностерил И. да касаллик кўзгатувчиси организмда сақланиб қолиши мумкин (мае., сил, ич терлама, шол, гепатит каби касалликларда), лекин одамда касаллик белгилари ку-затилмайди, аммо И. маълум бир сабабларга кўра сусайса, касаллик қайталаниши (рецидив) мумкин.

Адаптив И. бир организм лимфоид хужайраларини иккинчи организмга кўчириб ўтказилганда, уларнинг фаоллиги ҳисобига юзага келади. Мас., оқ қон

касаллигида ўзгарган қон хужайралари ўлдирилиб, донор соғлом одамдан кўмик кўчириб ўтказилади. Тўқима ва аъзоларни донордан реципиентга кўчириб ўтказишда ривожланадиган ҳимоя трансплантацион И. деб аталади. Бу ҳимоя кўчириб ўтказилган тўқима ва аъзоларнинг битиб кетмаслигига ва уларнинг некрозга учрашига сабаб бўлади.

Муайян тўқима ва аъзода маълум бир омилга қарши ривожланган ҳимоя маҳаллий И. деб аталади. Бу ҳимоя сиртки иммун система аъзоларининг фаоллиги ҳисобига юзага келади.

Организмда уни касаллик кўзгатувчи ҳар хил микроорганизмлар ва бошқа «ёт» омиллардан ҳимоя қилувчи табиий воситалар мавжуд (организмнинг номахсус резистентлиги): тери ва шиллик қаватларнинг механик тўсиқлик вазифаси, лимфа тугунларидаги яллиғланиш, организм суюқликларининг (сўлак, кўз ёши, меъда-ичак, нафас ва сийдиктаносил йўллариининг шиллик моддалари, лимфа, қон зардоби таркибидаги лизоцим, интерферон, комплемент, пропердин каби омиллар) бактерицид ва нормал микрофлоранинг антагонистик таъсири, фагоцитоз қилувчи хужайралар ва табиий қил-лерлар фаоллиги, организмнинг физи-ологик реакциялари ва б. Номахсус чидамлилиқ кудратли ҳимоя омили бўлиб, макроорганизмнинг ички муҳити барқарорлиги (гомеостази) ни доимий равишда таъминлаб туради. Организм лимфоид тўқималарининг «ўзиникини бегонадан» ажрата олиш қобилияти умуртқали организмларда иммун омиллар системаси сифатида шаклланган. Организмда, ирсий жиҳатдан бегона бўлган антигенларга қарши иммун жавоб қонлимфоид аъзоларда (иммун система) махсус антителолар ва лимфоцитлар ёрдамида амалга оширилади.

ИММУНИТЕТ, фотоиммунитет, ўсимликлар иммунитети — ўсимликларнинг касаллик кўзгатувчи микроорганизмларни ўзига юқтирмаслик ва улар ажратадиган захарли моддалар

таъсирига чидамлилиқ хусусия-ти. И. ни ўсимликларда касаллик қўзғатувчиларга чидамлилиқнинг энг юқори даражаси деб ҳисоблаш мумкин. И. сиртдан қуйидагича намоён бўлади: касаллик қўзғатувчи ва унинг ўсимликка юқиши учун зарурий шароитлар мавжуд бўлганда И. ли ўсимликлар касалга чалинмайди, уларда патологик жа-раён вужудга келмайди; иммунитетни йўқ ўсимликлар эса бундай шароитда касалликка чалинади. И. нинг хусусий кўриниши ўсимликнинг чидамлилиғи (толерантлиғи)дан иборат бўлиб, бунда касаллик юққан ўсимликда ҳосил миқдори ва сифатининг кескин пасайи-иши кузатилмайди. И.нинг намоён бўлиши кўпинча хўжайин-ўсимликнинг ферментлар системаси, фитон-цидлар, фитоалексинлар таъсири, ок-сидланиш-энергия алмашинувининг барқарорлиғи, баъзи кимёвий бирик-малар миқдори, шунингдек, ўсимликнинг алоҳида мор-фологик тузилиш ху-сусиятларига боғлиқ. Ўсимликларнинг касаллик қўзғатувчилардан ҳимояланиш механизми яна уларнинг ўта таъсирчанлик реакциясидан иборат. Ўсимликларда бу хусусиятнинг асоси шундан иборатки, касаллик юққан хўжайралар тез-да нобуд бўлади ва уларда касаллик қўзғатувчилар таркала олмайди. Касаллик қўзғатувчилар ва ўсимликлар ҳимояланиш механизмининг турли-туманлиғи хусусида ягона назария йўқ. Ўсимликларнинг антигенларга қарши антителалар ҳосил қилиш хусусиятлари ҳам исботланмаган. Ўсимликларда И. нинг махсус ва гуруҳли хили учрайди. Махсус И. да ўсимликлар касаллик қўзғатувчиларнинг бирор турига

мансуб бўлган биотипга ёки иркига чи-дамлилиқни, гуруҳли И. да эса улар-нинг бир қанча ирки ёки турига чи-дамлилиқни намоён этади.

И. ирсий хусусият бўлиб, дурагай-лашда наслга берилади. Касалликларга чи-дамли навлар яратишда чидамлилиқ негизларига эга бўлган ўсимлик шаклларидан фойдаланилади. Мас, ғўзанинг

вилтга чидамли Тошкент навларини яра-тишда чидамлилиқ манбаи сифатида ёв-войи Мексика ғўзасидан фойдаланилган (яна қ. Ўсимликнинг ҳимоя реакцияси).

Абдукарим Зикирёев.

ИММУНИТЕТ — қ. Дипломатик иммунитет; Консуллик иммунитетни.

ИММУНЛАШ — сунъий йўл б-н им-мунитет вужудга келтириш. Инфекцион касалликларнинг ўлдирилган ёки заиф-лаштирилган қўзғатувчилари микробла-рини ёки микробларнинг заифлатилган захарларини организмга киритиб, актив (фаол) иммунитет ҳосил қилиш. Вакци-нацияланган ҳайвонлар ёки касалликни бошидан кечирган кишилар қонида анти-телолар пайдо бўлади. Бундай қон зардо-бини (шунингдек, гамма-глобулинларни) киши организмга киритиб, пассив им-мунитет вужудга келтириш мумкин (яна қ. Эмлаш).

ИММУНЛИ НАВ — қ. х. ўсимликларининг касалликни бутунлай юқтирмаслик (иммунитет) хусусиятига эга бўлган нави. И. н. ўсимликлари касаллик қўзғатувчи микроорганизмларни енгиш ва улар ажратадиган захарли мод-даларни зарарсизлантириш қобилияти (ҳимоя реакцияси) га эга бўлади. Бун-да ўсимликлар касалликка мутлақо ча-линмайди ёки касаллик қўзғатувчилар организмда касалланиш жараёнини қўзғатишга улгурмасдан, юқиш дав-рининг бошидаёқ нобуд бўлади. На-вларда иммунитет кўпинча мазкур тур, туркум ёки оилага мансуб ўсимликларда паразитлик қилмайдиган касаллик қўзғатувчи микроорганизмларга қарши пайдо бўлади. И. н. яратиш бўйича се-лекция ишлари дурагайлаш асосида олиб борилади. Қ. х. экинларининг касалли-кларга чидамли навларини яратишда кўпроқ тур ичидаги дурагайлашдан фой-даланилади. Бунда селекционер ҳар хил касалликларга (вертициллез ва фузариоз вилт, илдиз чириши, гоммоз) турли да-ражада чидамлилиқка эга навлар б-н иш олиб боради.

ИММУНОГЕНЕТИКА (иммунитет

ва генетика) — иммунитетнинг генетик механизмини ўрганадиган биологик фан. И. иммунитет ва иммун реакциялар бошқарилиши асосини ташкил этадиган ирсийланиш ва ўзгарувчанлик қонуниятларини ўрганади ҳамда иммунологик методлар ёрдамида иммунитетнинг генетик механизмларини очиб беради. И. 20-а. бошларида одам ва ҳайвонлар қон гуруҳларининг ўрганилиши ҳамда организмнинг токсинлар ёки инфекцияларга таъсирчанлиги уларнинг ирсий хусусиятларига боғлиқлиги аниқланиши б-н фан сифатида шакллана бошлади. И. иммунология, генетика, молекуляр биология, биокимё б-н боғланган. У антигенларни синтезловчи ва иммун реакцияларни бошқарувчи генлар кодининг (қ. Генетик код) кашф этилиши туфайли ривожланади. Органларнинг кўчириб ўтказилиши ва қон куйишда тўқималарнинг мос келмаслиги ҳайвонлар ҳужайраси сиртида жойлашган тўқималар муво-фиқлиги ген фаолияти туфайли син-тезланган махсулот б-н боғлиқ. Шу сабабдан иммунологик жиҳатдан бир-биридан кам фарқ қиладиган донор ва реципиентларни танлаб олиш трансплантация ишларининг муваффақияти гарови ҳисобланади. Тўқималар муво-фиқлиги генларнинг ўрганилиши на-тижасида одам организмнинг кўпчилик касалликларга (склерознинг айрим шакллари, ревматоид артрит, болалар диабети, гижжа) таъсирчанлиги ана шу генларнинг муайян аллелларига боғлиқлиги аниқланган. Ҳужайра ташқи мембранаси антигенларига вируслар (шу жумладан онковируслар) бирикиб олиши туфайли бу антигенлар организм-ни вирус инфекциясига таъсирчан қилиб қўяди. Тўқима мувофиқлиги ан-тигенлари синтезини кодлаштирувчи генлардан ташқари иммун реакцияларни бошқарувчи доминант Ig генлар (қ. Доминантлик) ҳам бўлади. И. «бегона»ни иммун билиб олиш механизмини ҳам ўрганади. «Бегона»ни билиб олиш структураларига Влимфоцитлар ва уларнинг аналоги Тлимфоцитлар

сиртида жойлашган иммуноглобулин ре-цепторлар қиради. Иммуноглобулин полипептид занжирининг синтези икки-та (V ва C) ген орқали кодланади; V — антителонинг спецификлигини, C — унинг қайси гуруҳ (синф, кенжа синф, тип)га мансублигини белгилайди. Иммун жавобнинг шаклланишида иммункомпетентли ҳужайраларнинг ўзаро таъсири омилларини ҳамда иммун си-стемасининг ирсий зарарланишини ўрганиш ҳам И. вазифасига қиради. И. соҳасидаги ишлар трансплантология, трансфизиология, клиник И., наслчилик ишларида қатта аҳамиятга эга.

Ад.: Петров Р. В., Иммунология и иммуногенетика, М., 1976; Генетический контроль иммунного ответа. Инглизчадан таржима, М., 1976.

ИММУНОГЛОБУЛИНЛАР (Ig) -умурткали ҳайвонлар ва одамнинг қон зардобдаги антителолар фаоллигига эга бўлган глобуляр оксиллар гуруҳи. И. молекуласи иккита бир хил енгил ва иккита бир хил оғир полипептид (қ. Пептидлар) занжирлардан иборат бўлиб, улар ўзаро, асосан, дисульфид ($S-S$) боғлар б-н боғланган. И. нинг бундай тўрт занжирли тузилиши давомий қайтарилиб, димерлар (IgA) ёки пентамерлар (IgM) ҳосил қилиши мумкин. Ҳар бир полипептид занжир (енгил ёки оғир) иккита — констант ва вариабель қисмдам иборат бўлиб, констант (COOH — четки) қисмининг аминокислотали кетма-кетлиги турли И. да жуда ўхшаш, вариабель (NH₂ — четки) қисмда эса турли И. да турлича. И. хусусиятлари уларнинг битта енгил ва битта оғир занжирли вариабель қисмдан тузилган фаол марказининг фазовий структурасига боғлиқ. Уларнинг бошқа биологик хоссалари (плацента орқали ўтиши, секретларга тушиши, тўқималарда пайдо бўлиши, комплемент тизимининг фаоллашуви ёки биологик фаол моддаларнинг ажралиши) молекуляр констант қисмининг тузилиши орқали аниқланган. Констант қисмларининг тузилиши ва антиген

фарқиға мувофиқ оғир занжирлар 5 та синфга бўлинади: у, ц, а, 8, е. Улар ҳам ўз навбатида И. нинг тегишлича 5 синфини ҳосил қилади: IgG, IgM, IgA, IgD, IgE. И. лимфа ҳужайраларида синтезланади ва иммунитет ҳосил бўлишида иштирок этади; улар, асосан, конда, қисман сўлак, ўт, орқа мия суюқлиги, сийдик, турли секретлар ва б. тўқима суюқликларида бўлади. И. нинг асосий эффлектор реакциялари ҳар бир антигенга ўзига хос антителолар ишлаб чиқиш орқали амалга ошади. Унинг бу хусусиятидан тиббиётда айрим инфекцияни касалликларни (мас, кўкйўталга, стафилококка қарши И.) даволашда фойдаланилади.

ИММУНОДЕПРЕССАНТЛАР (иммунитет ва лот. depressio — сусайтириш, босиш), иммунодепрессорлар, иммуносупрессорлар — кимёвий ва биологик фаол препаратларнинг қатга бир гуруҳи. Дезоксирибонуклеин кислота (ДНК), рибонуклеин кислота (РНК) таъсирида оксил синтези ва И. сусаяди. И. антителолар ҳосил бўлишининг тўхташига олиб келади. Улар секин рўй берадиган аллергия, гранулемалар ҳосил бўлиши б-н давом этадиган яллиғланиш, шунингдек, кўчириб ўтказилган аъзо (мас, юрак ёки буй-рак) ва тўқималарнинг кўчиб кетиш реакцияларини сусайтира олади. И. нинг бир хил и пролиферация (ҳужайраларнинг кўпайиши б-н тўқималарнинг ўсиши)га қарши таъсир этади. Бунга алкилловчи препаратлар (циклофосфан, хлорбутин, тиофосфамид, про-спадин ва б.), антиметаболитлар (6-меркаптопурин, азатиотрин, 5-фторурацил) ва б. ўсмага қарши антибиотиклар (мае. актиномицин D) ва багриден киради. Иккинчи хили лимфоид системанинг функциясини сусайтиради. Бунга антилимфоцитар зардоблар (ҳайвонларни бошқа турдаги ҳайвон ёки одам лимфоцитлари б-н иммунлаб олинган зардоб) ва глобулин киради. Антилимфоцитар зардоблар ҳайвонларни аутоиммун касалликлардан сақлай-ди ва одамнинг шундай касалликларини бир қадар ту-

затади. И. коллагенозлар, инфекцион (ревматоид) полиартрит, ревматизмнинг узлуксиз рецидивлари, кизил волчанка ва б. касалликларни даволашда, аъзоларни кўчириб ўтказишда ишлатилади.

ИММУНОДИАГНОСТИКА (иммунитет ва диагностика) — амалий иммунологиянинг бўлими; инфекцион касалликларни серологик текширишга асосланган бактериолиз; агглютинация, преципитация ва б. диагностика реакциялар ёрдамида аниқлаш. Юқумли касалликлардан ташқари, кон гуруҳини аниқлашда ва суд тиббиётида қрннинг одам ёки ҳайвон қони эканлигини билишда ҳам И. усулларидан фойдаланилади.

Ветеринарияда ҳайвонларнинг кўпгина юқумли касалликларини, шунингдек, касал ва микроб ташувчи ҳайвон турларини аниқлашда И. қўлланилади. Сил, бруцеллёз, манқада И. маълум режа асосида мунтазам равишда олиб борилади. Ҳоз. И. нинг фақат қон, зардобга эмас, балки ҳужайралар ва молекуляр даражадаги янги усуллари ишлаб чиқилган, улар одамнинг иммун ҳолатини, кўпгина касалликларга ирсий мойиллик борлигини, айниқса орттирилган иммун танқислик синдроми (СПИД) каби ниҳоятда хавfli касалликларни яширин даврида аниқлаш имкониятини беради.

ИММУНОКИМЁ — иммунологиятшт иммунологик ҳодисаларнинг молекуляр асосларини физик-кимёвий тадқиқот усуллари ёрдамида ўрганадиган бўлими. Иммуноглобулинлар (антителолар), антигенлар тузилишини, антителолар б-н антигенлар ўртасида борадиган реакцияларни ўрганиш туфайли И. фан сифатида ривож топди. И. иммунокомпонент ҳужайралар юзаси мембраналарининг тузилиши, иммун жавобда бу ҳужайраларнинг ўзаро таъсир этиш омилларини, лимфоцитларнинг кўпайишига олиб келадиган ре-акциялар механизмини ҳам ўрганади. Антителолар тегишли антигенлар б-н ўзаро таъсир этишига асосланган иммунокимёвий

таҳлил усулларида биол., тиббиёт ва қ. х. да кенг фойдаланилади.

ИММУНОЛОГИЯ (иммунитет ва ... логия) — тиббий-биологик фан; организмнинг генетик жиҳатдан унга ёт бўлган белгилар (антигенлик хусусияти) га эга тирик таналар ва моддалар таъсирига нисбатан ўзига хос антигенлик бирлигини сақлашга қаратилган реакциялари. Иммулитетнинг умумби-ологик асосларини, унинг вужудга келиши ва эволюциясини, тўқималар антигенларининг наслданнаслага ўти-шини, антителолар ва антигенларнинг кимёвий тузилиши ҳамда хоссаларини, уларнинг ўзаро таъсири қонуниятларини, иммунологик касалликларнинг олдини олиш ва даволаш усулларини ўрганади. Хужайра ва молекула доирасида антителолар ҳосил бўлиш механизмини, антигенларнинг патогенетик ролини, иммун системанинг филогенези ва онтогенезини ўрганиш — И. нинг назарий йўналишларидир.

Э. Женнер одамга сигир чечагини эмлаб, одамни чин чечакдан сақлаш усулини ишлаб чикди (1769). Л. Пас-тер товуқларни вабонинг эски культураси б-н иммунлаб, уларни юқори вирулентли микробга чидамли қилиш мумкинлигини аниқлади (1880). Бу кашфиётлар И. нинг мураккаб фан сифатида шаклланишига асос бўлди. И. И. Мечников фагоцитозни кашф этди (1887) ва иммунитетнинг хужайра (фа-гоцитар) назариясини ишлаб чикди. Организмга киритилган микробларга жавобан антителолар ишланиши немис бактериологи Э. Беринг ва ҳамкорлари томонидан аниқланди (1890). Немис олими П. Эрлих иммунитетнинг гуморал назариясини илгари сурди (1898, 1900). Организмга бегона эритроцитлар ва зардоб оксиллари киритилганда ҳам антителолар ҳосил бўлишини бельги-ялик олим Ж. Борде б-н рус олими Н. Н. Чистович аниқлади (1898—99). Бу кашфиёт одамнинг кон гуруҳларини кашф этди (1900) ва тўқима изоантигенлари ҳақидаги таълимотга асос солди. И. кимё, генетика, физиология, радиобио-

логия ва биол. ҳамда тиббиётнинг бошқа тармоқлари б-н узвий боғланган ҳолда тез ривожланди. Ҳоз. И. нинг қуйидаги йўналишлари бор.

Иммунморфология — организм иммун системасининг анатомияси, гистологияси ва цитологиясини ўрганади; бунда гистологик ва цитологик текшириш, хужайрани организмдан ташқарида ўстириш; ёруғлик, флу-оресцент ва электрон микроскопия, автордиография ва б. усуллардан фойдаланилади.

Организм ўз тўқималари учун нормал бўлмаган компонентлар, яъни ёт моддаларни, мас, нобуд бўлган ва айниган хужайралар, шикастланган молекулалар, ёт хужайралар, бактериялар, вируслар, энг содда жониворлар, гельминтлар, уларнинг заҳарлари ва б. ни иммун реакциялар механизмлари ёрдамида зарарсизлантиради, уларни организмдан чиқариб юборади. Иммун реакцияларнинг микдор таснифини тартибга солиб турадиган омиллар, чунончи нерв системаси (асосан, гепоталамус), гормонлар, овқатланиш, организмнинг ҳолати (жумладан, чарчаш даражаси) ва ташқи таъсиротларни иммун реакциялар физиологикаси ўрганади. Ҳоз. фақат гипофиз ва буйрак усти безлари гормонлари иммун реактивликни ўзгартириб қолмай, плацента ҳам она организмнинг ҳомили антигенига нисбатан иммун реакциясини маълум даражада тор-мозлай оладиган алоҳида гормон чиқариши аниқланган.

Иммунопатология — организмга шикоят етказадиган иммун реакцияларнинггина эмас, балки иммун системасининг ўзгариши б-н давом этадиган касалликларни ҳам ўрганади. Бунда иммун реакциянинг тормозланиши ва кучайтириш методларига қам алоҳида эътибор берилади.

Сўнгги йилларда организмнинг носпецифик таъсирларга нисбатан бирор турдаги хужайралар ва микромолекула-ларга кўсагадиган реакцияси ҳам ўрганилмоқда. Бу соҳа ноинфекцион И. деб аталади. Кўп хужайрали ҳар

бир организмдаги оксиллар ва ҳужайра мембраналари ўзига хос тузилган. Ташқаридан киритилган қўжайра ва молекулар организм учун бегона бўлиб, организмда уларни чиқариб юборишга қаратилган иммун реакциялар руй беради. Шунинг учун қучириб ўтказилган орган ва тўқималарни, энг такомиллашган жарроҳлик техни-каси мавжудлигига қарамай, организм қабул қилмайди, чунки орган ва тўқималар организмга иммунологик жиҳатдан тўғри келмайди (тўқималарнинг бир-бирига номутаносиблиги, мос бўлмаслиги). Трансплантация И. ана шу тўсиқнинг келиб чиқиш механизми ва уни енгиш масалаларини ўрганади. Ноинфекцион И. нингусмалар И. си бўлими эса ўсма антигенларини аниқлаб, хавфли ўсмага айланиб кетган ҳужайраларни олиб ташлаш усулларини ўрганади.

Клиник И. — касалликларни аниқлаш, уларнинг олдини олиш ва даволаш мақсадида иммунологик ре-акциялардан фойдаланиш б-н шуғулланади. Нур таъсирида организм иммун реактивлигининг бузилишини ўрганадиган радиация И., кон ҳужайраларининг антиген таркиби, кон систе-масининг иммунологик зарарланиш сабаблари ва ривожланиш механизмини текширадиган иммуногематология ҳам ривожланмоқда.

И. иммунопрофилактика, иммунотерапия ва иммунодиагностика методларини ишлаб чиқади. Тиббиётнинг гематология, инфектология, акушерлик, дерматология ва ҳ. к. соҳалари ҳамда биол. нинг биокимё, эмбриология, генетика ва антропология каби соҳаларида нозик таҳлил (анализ)лар ўтказишда антиген (микроб, вирус, ёт ок-сил моддалар ва б.) б-н антителоларнинг узаро таъсири жуда специфик бўлишига асосланган иммунологик текшириш методлари кенг қўлланилади.

Ўзбекистонда И. нинг ривожланиши акад. Ў. Орипов номи б-н боғлиқ. Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли Иммунология и.т. ин-ти, 1- ва

2- Тошкент тиббиёт ин-тлари, Самарканд тиббиёт ин-ти, Тошкент педиатрия тиббиёт ин-ти, Фтизиатрия ва пульмонология, Онкология, Дерматовенерология и. т. ин-тларидаги И. лаб. ларида И. нинг турли соҳаларида и. т. ишлари олиб борилади. Олимлардан Р. М. Хайи-тов, Н. Х. Абдуллаев, О. М. Нажмиддинов, Ф. Ф. Гариб, А. О. Обидов ва б. нинг И. соҳасидаги хизматлари салмоқли.

Нусрат Абдуллаев.

ИММУНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ,

Ўзбекистон ФА Иммунология институти — и.т. муассасаси. Собиқ иттифок Соғлиқни сақлаш вазирлиги Иммунология ин-тининг филиали сифатида ташкил этилган (1985); 1991 й.дан Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига, 1994 й.дан Ўзбекистон ФАга қарашли мустақил ин-т. Ин-тда молекуляр генетика, иммуногенетика, иммунопатология, иммуно- ва аллергиядиагностика лаб.си ва клиника бор. Ин-тда, асосан, иммун танқислиги ва иммунологик ҳолатнинг Ўзбекистон аҳолиси ўртасида тарқалиши ўрганилади, иммуногенетик тадқиқотлар олиб борилади, иммунитетни ростлаб, аслига келтирувчи янги дори-дармонлар ва усуллар ишлаб чиқилади. Булардан ташқари, Ўзбекистонда соғлом аҳолида ва кўп учрайдиган касалликларда иммуногенетик маркерлар таҳлилини, вирусли гепатит В ва С, ОИТС ва юкумли касалликларни молекуляр генетика жиҳатидан ўрганиш борасида АҚШ, Буюк Британия ва Япония олимлари б-н ҳамкорликда халқаро илмий изланишлар олиб борилади. Ин-т қошида «Тибдиагностика» ва «Универсал иммунитет» кичик корхонаси мавжуд. Ин-тда 36 илмий ходим, шу жумладан 4 фан д-ри ва 15 фан номзоди бор (2002). Ҳар йили иммунология ва аллергиялогиянинг долзарб масалаларига оид илмий ишлар тўплами (хоз. 10 жилд нашр этилган), 1999 й.дан бошлаб «Назарий ва амалий тиббиёт журнали» нашр этилмоқда. И.и. «Иммунология ва одамнинг ёши» (1987), ва ОИТС (1989), «Ўзбекистон халқ хўжалигида имму-

ногенетика ва биотехнология ютуқлари» (1995) мавзудаги конференция ва симпозиумлар, шунингдек, иммунологал лергологларнинг 1 съездини (1991) ўтказишда фаол қатнашган. Ин-гда ҳар йили ёш олимлар ва соҳа мутахассисларининг илмий анжумани ўтказиб турилади. И.и.да олиб борилган и.т. ишлари Н. Ҳ. Абдуллаев, М. Н. Ризаев, Р. М. Рузибокиев ва б. олимлар фаолияти б-н бевосита боғлиқ.

ИММУНОПРОФИЛАКТИКА (иммунитет ва профилактика) — амалий иммунологиянинг бир бўлими. Иммуитет ҳрсил қилиш учун организмга вакцина, иммун зардоб, гамма-глобулин каби иммунологик препаратлар юбориб, инфекция касалликларнинг олдини олиш. Полиомиелит, дифтерия, қокшол, қизамиқ, сил, ич терлама, вирусли А ва Б гепатит каби инфекция касалликларга қарши эмлаш. Одамнинг вирус инфекциясига қарши вакцина топиш И. олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

ИММУНОТЕРАПИЯ (иммуитет... ва терапия) — бемор организмга вакциналар, шифобахш зардоблар (биопрепаратлар) юбориб, инфекция касалликларни даволаш. Бунда организмга киритилган вакцина беморнинг уз кучларини инфекцияга қарши курашга сафарбар қилишига туртки беради. Шифобахш зардоблар б-н даволашда организм муайян инфекция касаллик микроби ёки шу микроб токсинларидан ҳимоя қиладиган иммун жисмлар (антителолар)ни тайёргина олади. Бундай ҳолда иммуитет 1 — 1,5 ойгина сакланиб туради. И.га, асосан, уткир инфекция касалликлар (дифтерия, куйдирги ва х.к.)да серотерапия, вакцинотерапия (бруцеллёз, фурункулёз каби касалликлар узок, чузилганда) ва б. киради. Вакцинотерапияда автовакцина ва анатоксиндан ҳам фойдаланилади. Кейинги йилларда узок вақтгача тузалмайдиган касалликларни, мас, ўсмалярни носпецифик силга қарши вакцина (БЦЖ) б-н даволаш ҳам И.га киритилди.

ИМО-ИШОРА ТИЛИ - қўл, тана

турли ҳаракатлари ва б. хил имо-ишоралар ёрдамида фикр алмашув, алоқа қилиш. И-и. т.дан қуйидагилар фойдаланади: 1) кар-соқов ва кўзи ожиз кар-соқовлар. Кар-соқов болалар доирасида беихтиёр, ҳеч бир тайёргарликсиз юзага келадиган фикр алмашув тизимидан кодлаштирилган (барча саводли кар-соқовлар учун умумий бўлган) И-и. т. фарқланади; 2) товушларга асосланган тил ёрдамида бир-бирини тушунишни иложи бўлмаган вазиятларда, мас, узок қардош бўлган тил вақиллари (Шим. Америка индейслари, Австралиянинг туб аҳолиси ва б.); 3) товушлар ёрдамидаги нутққа табу эълон қилинган ҳолатларда, мас, роҳибларнинг бир тоифаси, Кавказдаги баъзи халқларнинг аёллари ва б.

ИМОМ (араб. — олдинда турувчи) — намозда олдинда турувчи, ғоявий раҳбар, мусулмон жамоаси бошлиғи. Кундалик ҳаётда маежидда жамоа намозининг раҳбарини И. деб атайдилар. И. вазифаларини айни бир одам бажариши мумкин, аммо И. мансаб қам, қасб ҳам ҳисобланмайди: у ҳақиқатда намозни бошқариб турганлиги учунгина И. деб эътироф қилинади. Маҳалла ва кишлок маежидларида, одатда, диний маълумоти бор одам И. ҳисобланади. Жоме маежидларининг И.и махсус диний маълумотга эга ва диндорлар ўртасида обрў қозонган бўлиши керак. Намозда кимлар имом бўлишга ҳақлироқ экани фикх китобларида баён қилинган.

Исломи дини пайдо бўлган дастлабки йилларда И. вазифасини Муҳаммад (сав), у зотнинг вафотларидан сўнг еса халифалар бажарган. Муҳаммад (сав) ва дастлабки халифалар намозда олдинда турувчиларгина эмас, шу б-н бир вақтда қавм бошликлари ҳам эдилар, би-нобарин И. — халифа амалда олий диний ва сиёсий раҳбар ҳисобланган. Назарий жиҳатдан ягона мусулмон жамо-асида И.ни олий диний ва дунёвий ҳоким сифатида тасаввур қилиш ана шундан бошланган. Айнан кимни қонуний И. деб ҳисоблаш керак ва унинг ҳокимиятининг моҳияти қандай,

деган масаладаги бақслар мусулмонларнинг суннийлар ва шиаларга бўлинишига сабаб бўлди. Суннийларнинг олий ҳокимият назариясига кўра, халифа барча мусулмонларнинг И.и ҳисобланади.

Халифа — И.нинг асосий вазифаси — динни сақлаш ва дунёвий ишларни бошқариш. И. диний қонунқоидалар қавм ҳаётига тўғри жорий қилинаётганлигини кузатиб бориши керак. Суннийлар, шунингдек, хорижийлар И.ни қавмнинг вакили ҳисоблайдилар, у назарий жиҳатдан бутун қавм томонидан, амалда эса унинг вакиллари томонидан сайланади ёки ўтмишдоши томонидан тайинланади.

Шиалар назариясига кўра, И.ларнинг олий ҳокимияти худо томонидан белгилаб қўйилган, шу сабабли у одамларнинг хошишига боғлиқ бўлиши мумкин эмас, яъни И. сайланиши мумкин эмас (И.нинг сайлаб қўйилишига фақат зайдийлар қарши эмасдилар). Аввал бошдан И.нинг сайланиш қоидасини рад этган шиалар мусулмонлар қавми ва давлатининг олий ҳокимияти Али авлодларига мерос ҳисобланади, чунки уларнинг ҳуқуқи илоҳий кўрсатма б-н белгилаб қўйилган, деб эълон қилдилар. Бирок Али авлодлари табиий равишда бўлиниб, тарқалиб кета борган сари олий ҳокимиятга даъвогарлик қилиши мумкин бўлганлар сони купая борди. Али авлодларининг турли шажараси вакиллари И. сифатида тан олган шиалик ҳар хил оқим ва жамоаларга бўлиниб кетди. Зайдийлар, исмоилийлар, имомийлар, «кескин» шиалар олий ҳокимиятни бериш қоидаси, И.нинг ҳуқуқ ва бурчлари, И.ларнинг ҳукмрон сулола б-н ҳамкорлик қилиши мумкинлиги, уларнинг «адолатсиз» ҳукмдорларга муносабати ва ҳ.к. масалаларни турлича талқин қилдилар. Кўпчилик учун ҳоз. вақтда Али авлодлари бўлган ҳақиқий И. йўқ. Шиаларнинг диний раҳнамолари — «дин одамлари» (рижал ад-дин) унинг тўла ҳуқуқли вакиллари дидир.

И. истилоҳи шиалик ва суннийликда, шунингдек, йирик диний раҳна-молар,

катта қавмларнинг раҳбарлари, диний мазҳаб ва мактаблар асосчилари (Абу Ҳанифа, ал-Ашъарий, Ҳумайний ва ҳ.к) га ҳурмат юзасидан ҳам қўлланилади.

ИМОМ ал-БУХОРИЙ ЁДГОРЛИК МАЖМУИ — к. Бухорий ёдгорлик мажмуи.

«ИМОМ ал-БУХОРИЙ САБОҚЛАРИ» — маънавий-маърифий, илмий-адабий жур. Муассиси — Имом ал-Бухорий халқор жамғармаси. 2000 й.дан Тошкентда 3 ойда 1 марта нашр этилади. Имом ал-Бухорийнинг ҳаёти, илмий меросини ўрганиш ва уни кенг тарғиб қилиш, халқимизни маънавиятимизнинг мустаҳкам илдизларидан бири бўлган диний кадрятлар б-н кенгрок, чуқуррок таништириш, уларнинг кенг омма, айниқса ёшлар томонидан соғлом идрок этилишига ёрдамлашиш жур.нинг асосий вазифасидир. Жур. саҳифаларида Имом ал-Бухорий ёдгорлик мажмуи фаолияти изчил ёритиб борилади. Жур.нинг «Абадий барҳаёт китоб», «Муҳаддислар султони», «Ҳадисларнинг улуғ ҳикмати», «Мовароуннахрлик буюк алломалар», «Ислому ва маърифат», «Истиқлолу ва ислому» каби рукнлари бор. Бош муҳаррири Зоҳидилло Мунавваров. Адади 1000 нусха (2002).

ИМОМ РИЗО АНСАМБЛИ - Машҳад (Эрон)даги меъморий ёдгорликлар мажмуи (12—19-а.лар). Ансамбль эски ҳовли, Алишер Навоий айвони, янги ҳовли, Имом Ризо мақбараси, Гавҳаршод бегим масжиди, Мадраса, кутубхона, карвонсарой ва б.дан иборат. Ансамбль 2 марта қайта қурилган. Мар-қазиди шиаларнинг 8-имоми Али ибн Мусо ар-Ризо мақбараси жойлашган (9-а.да бунёд этилиб, 12-а.да Олжейту султони ҳукмронлиги даврида гумбази қайта тикланган). Мақбарани безатиш учун катта маблағ сарфланган. Мақбара улуғворлиги жиҳатидан Самарканд ва Ҳирот (14—15-а.лар) мақбаралари б-н тенглашади. 4 ҳовлидаги катта айвонлар [жан.-ғарбий қисми (уз. 46 м.) А. Навоий бошчилигида 15-а. охирида қайта қурилган ва ўз

кўринишини ўзгартирган], Шоҳ Аббос II айвони (1649), Гавҳаршод бегим шарафига қурилган масжид (қ. Гавҳаршод бегим меъморий мажмуаси) жойлашган ва у эшик орқали макбара б-н боғланган. Ансамблнинг девор ва гумбазлари кошнлар, нақшли лавҳалар, изо-раси мармар ва зарҳаллар б-н қопланган.

ИМОМАЛИЕВ Абдували (1931.5.12, Тошкент вилояти Бўстонлик тумани, Бурчмулла қишлоғи — 1993.12.4, Тошкент) — биолог олим, Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА (1991), ВАСХНИЛ (1978), Украина, Белоруссия Қишлоқ хўжалиги ФА (1992) акад., биол. фанлари д-ри (1967), проф. (1968). ТошДУнинг б. и. о. ту. про. қ. шунослик ф-тини ту. гатган (1955). Ўзбекистон ФА Генетика ва ўсимликлар физиологияси интида илмий ходим (1958—59), Ўсимликлар экспериментал биологияси интида лаб. мудири (1960 й. дан; 1964—68 й. ларда директорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти ректори (1968-75), ВАСХНИЛ Ўрта Осиё бўлимида акад. қотиб (1975—76), бўлим Президиуми раиси (1990—91). СоюзНИХИ директори (1976-83), «Союзхлопок» ИИБ бош директори (1983—86), «Биолог» ИИБ лаб. мудири, бош директори (1987—1990). Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА Президенти (1991-1993).

Илмий ишлари ўсимликлар дефолиацияси ва десикацияси, ўсимликларда мева шаклланиши ва тўкилиши физиологияси, ғўзада ҳосил тўпланиши, озикланиш жараёнлари, пахта толаси сифатини ошириш, пахтачиликда дефолиантлар, десикантлар, гербицидлар, ўсишни бошқарадиган кимёвий моддаларни қўллаш ва назарий асослаш масалаларига бағишланган. Ўзбекистоннинг пахтачиликда эришган илмий ва хўжалик ютуқларини кўпгина хорижий мамлакатларда тақдим этган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

Ас: Дефолианты и их физиологическое действие на хлопчатник, Т., 1969;

Биологические основы регулирования плодородия хлопчатника, Т., 1974.

Ад.: Абдували Имамалиевич Имамалиев. Материалы к библиографии ученых Узбекистана, Т., 2001.

ИМОМИ АЪЗАМ, Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ал-Кўфий (699, Кўфа — 767, Бағдод) — ханафийлик мазҳаби асосчиси. Илоҳиётчи, факих, муҳаддис. «Абу Ҳанифа» унинг кунyasi, «Имоми Аъзам» («Улуғ имом») улуғлигининг эътирофи ўлароқ берилган унвон. Асли форс бўлиб, ўзига тўқ, зодагон оиладан. Олим ва фозил инсонлар орасида вояга етди. Отасидан қолган катта бойликни илм йўлида сарф этди. Ёшлиқдан Қуръонни ёд олди. Калом илми ва мантиқни ўрганди. 22 ёшида ироқлик илоҳиётчи Ҳаммод ибн Абу Сулаймонга шогирд тушиб унинг таълимини олди. Кейин Кўфа ва Басранинг энг обрўли фақиҳи бўлиб етишди ва ўзи шогирдлар тарбиялади. Камтар, меҳрибон, тақводор инсон сифатида ҳурмат қозонди. Унинг 55 марта ҳаж қилганлиги ҳақида ривоят бор.

И. А. 747—48 й. ларда Ироқ ҳоқими ибн Хубайра таъкибидан қочиб Маккага кетади. Аббосийлар ҳоқимият тепасига келгач, Ироққа қайтиб, уламолик фаолиятини давом эттиради. Халифа алмансур (754—775) унга янги пойтахт Бағдодда қозилик ёки бошқа истаган юксак лавозимини эгаллашни таклиф қилади. Бирок И. А. бу таклифни рад этади. Шунда Мансур уни камаб турли қийноқларга солган, калтаклаган. Мансур И. А. га захар ичирган ва у зот шу сабабдан шаҳид бўлган, деган ривоят ҳам бор.

И. А. ислом уламолари орасида энг етук олимлардан эди. У одамларга қулай, толибларга енгил бўладиган йўлни топишга муваффақ бўлди: шаръий илмни биринчи бўлиб тасниф қилиб, уни бобларга ажратиб, тартибга солди ва китоб шаклига келтирди. И. А. нинг илми калом, фикҳ, ҳадис, сарф илмларига оид бир неча китоблари мавжуд: «Китоб ас-салот» («Намоз аҳкомлари

китоби»), «Китоб алманосик» («Ҳаж китоби»), «Китоб аш-шурут» («Шартнома-лар ҳақида китоб»), «Китоб алфарииз» («Мерос илми ҳақида китоб»), «Китоб ал-олим вал-мутааллим» («Устоз ва шогирд ҳақида китоб»), «Китоб ал-фиҳх ал-акбар» («Катта фиҳх китоби»), «Китоби ал-васия» («Васиятнома китоби») ва б. И.А.нинг булардан ташқари ҳадис соҳасида ҳам асарлари мавжуддир.

И. А. фақиҳларнинг устози. Ўрта аср фақиҳи Абул Муайяд Муҳаммад ибн Маҳмуд Хоразмий И. А. муснадларини жам қилиб, китоб шаклига келтирган, у 1326 ҳижрий (мил. 1907/08) йилда Мисрда чоп этилган.

И. А.дан таълим олган шогирдлар замонасининг етук пешволари бўлиб етишган. Ана шундай шогирдлардан бири Абу Юсуф бўлиб, Ҳорун ар-Рашид даврида қозилик вазифасида ишлаган. Иккинчи шогирди имом Муҳаммад ибн Ҳасан ўз навбатида устозидан олган барча илмини имом Шофийийга ўргатган. Ҳадисларни саралашга моҳир бўлган, ҳар бир масалани далиллай оладиган Зуфар ибн Ҳузайл ҳам И. А.нинг кўзга кўринган асхобларидандир. Яна бир шогирди Ҳасан ибн Зиёд

И. А.нинг «Адаб ал-кади» («Қозининг одоби»), «Аннафақот» («Нафақалар»), «Фарииз» («Мерос илми») каби китобларини ёзиб тугатди. И. А.нинг ўғли Хаммод ва набираси Исмоил ҳам шаръий илмлар борасида етук алломалар эди, улар турли шаҳарларда қозилик мансабида ишлаган. Ҳуросонда биринчи бўлиб ҳадисни ёзиб олган Абдуллоҳ ибн Муборак ҳам И. А.дан таълим олган.

Дунёнинг кўпгина жойларида, жумладан, Марказий Осиё мамлакатларида мусулмонлар И. А. мазҳаби қоидалари асосида ибодат қилиб келмоқдалар.

Ад.: Самарқандий Васлий, Имоми Аъзам тарихи, Т., 1995; Қодиров З., Имоми Аъзам, Т., 1999.

Абдуқаюм Азимов.

ИМОМИЙЛАР — шиаликдаги йирик мазҳаб тарафдорлари. 7-а.да араб ха-

лифалигида вужудга келган. Улар Али наслидан бўлган 12 имомни тан оладилар. И. 11-имом Ҳасан ал-Аскарӣй (873 й. в.э.) дан кейин унинг ёш ўғли Муҳаммадни охирги, 12-имом деб ҳисоблайдилар. Ривоятларга кўра, бу имом йўқолган (тарихда ўлдирилган бўлса керак, деб ҳисобланади). И. уни «яширинган имом», яъни маҳдий деб эълон қилиб, у қайтиб келиши б-н адолат тантана қилади дейдилар. «Яширинган имом»га эътиқод И.нинг асосий ақидаларидан биридир. И. имомнинг сайлаб қўйилишини рад этишади. Улар ўзларининг ҳамма имомларини «жабрдийда» деб билиб, уларга эътиқод қилишади. И. шиаларнинг анча кўп тарқалган қисмидир. И. таълимоти хоз. Эроннинг давлат дини ҳисобланади. И. Ироқда аҳолининг деярли ярмини ташкил этади. И. жамоалари Ливан, Қувайт, Баҳрайн, Саудия Арабистони, Иордания, Афғонистон ва б. мамлакатларда бор.

ИМОМЛИК, имомат (араб. — бошқармоқ) — 1) мусулмон теократик давлатининг умумий номи. Ислом эволюцияси жараёнида И. ҳақидаги тасаввур ҳам ўзгариб борган. Илк исломда Муҳаммад (сав) ва халифалар мусулмонлар жамоасида маъмурий ҳокимият ва диний раҳнамо(имом)ликни бирга қўшиб олиб борган. Кейинчалик халифалар ҳокимиятида маъмурий раҳбарлик асосий ўрин эгаллаган. Диний ҳокимият — И. эса номигагина сақланиб қолган. Ши мазҳабида И. фақат Муҳаммад (сав) авлодидан бўлган (Али ва Фотима авлодлари) шахснинг диний ва маъмурий ҳокимияти ҳисобланган; 2) Доғистон ва Чеченистонда му-ридлар давлати, 19-а.нинг 20-й.лари охирида хоризмнинг мустамлақачилик сийёсатига қарши Шим. Кавказ халқларининг кураши даврида пайдо бўлган. Имомлари: Ғози Муҳаммад (1828—32), Ҳамзатбек (1832-34), Шомил (1834— 59); 3) намоз вақтида жамоат олдида туриб ибодатни бошқариш, имомлик қилиш.

ИМОМОВ Дилер Сиддиқович (1939.23.4, Тошкент) — рангтавир уста-

си. Ўзбекистон халқ рассоми (2002). Республика рассомлик билим юрти (1960) ва Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти (1966)ни тугатган. 1967 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати интида дарс берган; 1997 й.дан Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн интида доцент, 2000 й.дан проф. И. асарларида инсоннинг ички дунёсини ва унинг ташки олам б-н уйғунлигини акс эттиради, кўпгина асарларининг асосини маърифий мазмун, меҳнаткаш болажонли ўзбек аёли, унинг кундалик ташвишлари, орзу-умидлари, қишлоқ қаёти мавзуси ташкил қилади: «Дала шийпонидаги болалар боғчаси» (1967), «Фронтдаги отамга» (1975), «Катта Фарғона канали қурилишида» (1980), «Рух илтижоси» (Навоийга бағишланган, 1990), «Кечки нидо» (1991) ва б. Кейинги йилларда И. ижодида она юрт манзаралари кенг ўрин олди («Танга-топган қишлоғи», 1994; «Тоғдаги қўл», 1995; «Чорвоқ», «Шаршара», 1997 ва б.), каламтасвир устаси сифатида танилди («Миразиз портрети», 1983 ва б.).

ИМОМХЎЖАЕВ Ортиқхўжа (1905.20.6, ҳоз. Андижон тумани — 1996.29.11, Тошкент) — хонанда, Ўзбекистон халқ хрфизии (1949). Овози (юқори баритон) майин. Илгариги Олтинқўл туманида -к-зчи, бригада бошлиғи (1929—41). Катта Фарғона канали қурилишида иштирок этган. М. Уйғур номидаги Янгийўл мусиқали драма театрида (1941—45) хонанда ва актёр. Жарчи, Мунажжим («Тоҳир ва Зухра»), Жалойир («Муқанна») ва б. ролларни ўйнаган. Муқимий театрида (1946—47), Ўзтелерадиокўмитаси ашулачилар ансамблида (1946—60), маком ансамблида (1960—66) хонанда. Репертуаридан Ҳожи Абду-лазиз Абдурасуловнинг «Самарқанд ушшоғи», «Гулузо-рим», Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз)нинг «Феруз», Ф. Тошматовнинг «Истадим», К. Жабборовнинг «Ваган», С. Калоновнинг «Келдинг» ҳамда мумтоз Фарғона — Тошкент ашула йўлларидаги «Чоргоҳ»,

«Баёт — Ё», «Топмадим», «Ўртама», «Сояйи», «Эй, насимий» каби асарлар, О. Алимаҳсумов б-н ҳамнафасликда «Сарафроз этгани келдик», «Борамиз» сингари катта ашулалар ўрин олган.

ИМОМҚУЛИХОН ибн Динмуҳаммадхон (1589—1650) — ўзбек давлатчилиги тизимидаги аштархонийлар сулола-сини бошқарган Бухоро хонлиги ҳукмдори (1611—42). Вали Муҳаммадхон Эрондан олиб келган кўшинга қарши Бухоро халқининг қурашига раҳбарлик қилиб қозоқлар ёрдамида эронийларни тор-мор келтирган. Сунгра 1611 й. Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ҳудудларга юриш қилиб исёнкор қозоқ, қалмоқ, қорақалпоқларни бўйсундирган. И. 1612 й. Тошкентни эгаллаб ўғли Искандарни ҳоким этиб тайинлаган, аммо, шаҳар аҳолиси унинг ноҳўя хаттиҳаракатларидан норози бўлиб исён кўтариб Искандарни ўлдирган. Бундан ғазабланган И. Бухоро, Балх ва Бадахшон вилоятларидан кўшин йиғиб келиб, Тошкент аҳолисини қирғин қилган (қ. Тошкент қирғини). Бухоро хонлигида ички низолар жуда кучли бўлган. Тошкент, Балх, Самарқанд вилоятлари очиқдан-очиқ марказий ҳокимиятга қарши сиёсат юргизишарди. И. бу курашларга барҳам берган. И. дарвишларни қўллаб-қувватлаган, атрофига олимлар ва шоирларни тўплаган, ўзи ҳам шеърлар ёзган. Кўчманчилар б-н олиб борилган муваффақиятли жанглар натижасида у 30 йилдан ор-тиқ ҳукмронлик қилган. Бу даврда мамлакатда марказий давлат ҳокимияти кучайган. Ҳиндистон, Эрон ва Россия б-н элчилик муносабатларини ўрнатган. Россиянинг жосус элчиси И. Д. Хохлов 1620—22 й.ларда Бухорода бўлган. И. қўр бўлиб қолгач, тахтни укаси Надр (Нодир) Муҳаммадга топширган (1642). Ўзи хажга кетиб, ўша ерда вафот этган.

Ад.: Муҳаммад Юсуф Мунши, Муқимханская история, Т., 1956.

ИМОН, иймон (араб. — ишонч, эътиқод) — исломнинг 5 рукни (асо-си)

дан бири; Аллоҳга, унинг фариш-талари-га, китобларига, пайгамбарларига, қиёмат кунига, тақдирга ва ўлгандан кейин тири-лишга ишониш. Бу «иймони муфассал», яъни иймоннинг муфассал таъбири деб ҳам аталади. И. мотуридийлик таъли-мотига кўра, 2 нарсанинг бутунлиги — эътиқод (динга ичдан чуқур ишониш), иқрор (буни сўзда тан олиш)дан иборат деб ҳисобланади. Ислолда И. талаблари «аркон алиймон» («эътиқод асослари») саналади. И. асосларига, у ақлимизга хоҳ сифсин, хоҳ сифмасин, барибир улар-га шак-шубҳасиз эътиқод қилиш талаб қилинади. И. талаблари, яъни ақидалар ислонинг диний дунёқараш асосла-рини ташкил этади. И. тушунчаси ис-ломда муҳим ва баҳсли масалалардан бири ҳисобланиб, уни турли илоҳиёт ва динийҳуқуқий мактаб вакиллари турли-ча талқин қилганлар. Ҳоз. кунда И. сўзи виждонлилик, ҳалоллик, софлик, Ватан-ни севиш маъноларида ҳам ишлатилади.

«ИМОН» — киностудия; ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси. 1991 й. Тошкент ш.да ташкил этилган. Ташки-лотчилари Жасур Исҳоқов ва Рустам Саъдуллаев. «Кетма», бадийий фильми (1992), «Олтин тулпор лаънати», «Кўриш қобиляти» (1998) каби телевизион виде-офильмлар ва б. суратга олинган. «Кет-ма» бадийий фильми Тошкент халқаро кинофестивалида махсус совринга са-зовор бўлган. Бадийий раҳбари — Жасур Исҳоқов.

ИМОРАТБОБО МАЖМУИ - Хоразм вилояти Қўшқўпир туманидаги меъморий ёдгорлик (18—19-а.лар). Асли эронлик 3 оға-ини эшонлар мақбараси халқ орасида Иморатбобо деб аталган. Мажмуа Имо-ратбобо қабростони ўртасида Сайд Ша-поатазиз мақбараси, Мирмуҳаммад Азиз мақбараси ва яна бир номсиз мақбара ҳамда қабристоннинг шим. чеккаси-даги масжиддан иборат. Сайд Шапоа-тазиз мақбараси (1795) қўш гумбазли, пештоқли, зиёратхона ва гўрхонадан ибо-рат икки хонали бино. Пештоғи ўйма қо-шин ва силликланган ғиштдан «қўш» ва

«бантак» услу-бида безатилган. Зиёрат-хона равоқли, бағалидаги 8 равоқчалар ғиштин муқарнаслар б-н тўлдирилган. Мирмуҳаммад Азиз мақбараси (1845) тўғри тўртбурчак тархли (8,12x 10,75 м), зиёратхона ва икки гўрхонадан ибо-рат. Уч гумбазли, пештоқли, безаксиз. Учинчиномсиз мақбара бир хонали, без-аксиз, хом ғиштдан қурилган. Бош тарзи чуқур равоқли бўлиб, равоқ ичига икки табақали эшик ўрна-тилган. Гумбазли чўкқисимон. Гузар масжиди (1901) му-рабба тархли (9,5x9,5 м), бир устун-ли, ясси томли, шим.да айвон, шарқий бурчагида мезана бор. Эшик, тўсин ва устун бошалари анъанавий хоразм мил-лий меъ-морлигига хос услубда ёғоч ўймакорлигида безатилган. Нақшлар ора-сида усталар (Отажон, Нурилла Саиджон эшон ва Бобо эшон) номи қайд этилган. Ҳовузи (14x14 м) ҳам бор.

ИМПАКТИТ (инг. impact — зарба, тўқнашиш) — метеоритнинг Ерга урили-ши ва портлашидан эриб, кейин қайтадан қотишидан ҳосил бўлган тоғ жинси. Зич ёки қаварикли шишадан иборат. И.да зар-ба метаморфизми белгилари бўлади. Ки-мёвий таркиби у ҳосил бўлган дастлабки тоғ жинсининг кимёвий таркибига тўғри келади (мас, гнейслар, кумтошлар). И.да темирни-келли шарчалар, лешательерит, мас-келенит, коэсит, стишовит, олмос борлиги аниқланган.

ИМПЕРАТИВ (лот. imperativus — бую-рувчи) — талаб, буйруқ, қонун. Немис файласуфи Кант «Амалий ақлни танқид» (1788) асарида И.ни этика ту-шунчасига киритган. Унга кўра, шах-сий принцип (максима)га қарамақарши ўлароқ, И. ҳаммага мажбурий бўлган расмий ахлоқ-одоб талабидир. И. шартли ва қатъий И.га бўлинади. Шартли (тах-миний) И. маълум шартшароитлардагина амал қилади, қатъий И. — муқаррарлик (бўлиши кераклик)ни ифода этади. У юриштуруришда риюя этилиши керак бўлган шакл ва қондани белгилаб беради.

ИМПЕРАТОР (лот. imperator — ҳукмдор) — баъзи монархларга берилган

унвон. Дастлаб, Рим лашкарбошилари (мас, Юлий Цезарь ва б.) га берилган. Римда республика тартиби ту-гатилиб, монархия ўрнатилгач, давлат тепасига келган ҳар бир меросхўр И. деб аталган. 962 й. немислар Шим. Италияни босиб олгач, Германия қироллари ўзларини И. деб атай бошладилар. 15-адан бу унвон Австрия монар-хларигаўтди. 1721 й. И. унвонини Пётр I қабул қилди. Бундан кейинги рус подшоларининг ҳаммаси И. деб юритилди. Наполеон I, Наполеон III лар ҳам ўзларини И. деб эълон қилдилар. Бу унвон Хитойда 1911 й.гача мавжуд эди. Японияда ҳозир ҳам И. давлат бошлиғи ҳисобланади.

ИМПЕРАТОР САРОЙИ, Ёпиқ шаҳар — Пекин (Хитой)даги меъморий ёдгорлик. Маъмурий бинолар, турар жой, ибодатхона, боғпарклардан иборат мажмуа шаҳарнинг марказий қисмида жойлашган. И. с. қурилиши 15-а.нинг 1-ярмида бошланган. Император қароргоҳи (тарҳи 960x750 м) — жан.да Вайгао (Ташқи палата) ва шим.да Нэйтин (Ички хонадон) атрофи тўқ қизил ғиштин девор (бал. 10 м) б-н ўралиб, бурчакларига минора ишланган. Деворнинг 4 дарвозаси бор (бош дарвозаси — Уминь). Тайхэмин ва Уминь дарвозалари оралиғида Цзинь-шўйхэ (олтин сув кули) канали устига оқ мрамрдан осма кўприк ишланган. Мажмуа марказидаги 3 қатга палата — Тайхэдянь (1421, 1697да таъмирланган), Чжунхэдянь ва Баохэдянь (15-а., 17—18-а.ларда қайта қурилган), 3 кўшк ва б. анфилада (бир-бирига туташ хоналар қатори) шаклида барпо этилган. Тайхэдянь кўшқи ўртасидаги қатга зал (майдони 2300 м2) да император тахти ўрнатилган. Мураккаб ўйма нақшлар б-н безатилган. И. с. 1914 й.дан музей шаҳар ҳисобланади. Унда Хитой санъатининг бой коллекцияси, расмлар галереяси, қимматбаҳо бадий х.унармандлик, ҳайкалтарошлик ва б. санъат намуналари сақланган.

ИМПЕРИАЛИЗМ (франц. *impérialisme*) — кенг маънода ҳудудларни босиб олишга, қарам қилишга, бошқа давлатлар

устидан сиёсий ёки иқтисодий назорат ўрнатишга қаратилган давлат сиёсати. У бир давлатнинг ўз ҳокимиятини бошқа давлат ҳудудида иқти-содий ва сиёсий фойда олиш мақсадида қарам аҳолини, асосан, ҳарбий воситалар ёрдамида эзиш ҳисобига амалга оширишини англатади. Империя, аслида, босиб олиш ва ҳукмронлик қилишнинг, давлатлар ўртасидаги сиёсий рақобатнинг қад. шакли ҳисобланади. И. термини 19-а. 2-ярмида инглиз иқтисодчи олими Ж. Гобсоннинг «Имперализм» номли китоби (1902) чиққанидан сунг, айниқса, кенг тарқалди ва И.га нисбатан бир-биридан кескин фарқ қилувчи фикрлар пайдо бўлди. Либерализм йўналишидаги олимлар (жумладан, немис иқтисодчиси Й. А. Шумпетер) фикрича, Европа мамлакатларининг 19-а.даги империалистик экспансияси капиталистик таракқиёт ва рақобатнинг хусусияти эмас эди, аксинча, у капитализмнинг сиёсий ва иқтисодий моҳиятига зид бўлган. Шу маънода И. мутлақ монархиялар давридаги милитаристик миллатчиликнинг оқибати ҳисобланади. Радикал йўналишдаги олимлар ва сиё-сатчилар (жумладан, В. И. Ленин) И.ни капитализмнинг олий ва сўнгги босқичи дея баҳолаб, молия капитали ҳук-мронлиги, иқтисоднинг ички инқиро-зига жавоб тариқасида чет-га капитал чиқариш, халқаро трестларнинг ўсиши ва ер юзининг капиталистик давлатлар томонидан тақсимлаб олинishi б-н боғлаб тушунтирмоқчи бўлади. Бу фикрнинг ҳатолигини исботловчи на-зариётчиларнинг таъкидлашича, И., биринчидан, тарихан капитализмдан олдин келади, иккинчидан, империалистик давлатлар ўртасидаги рақобат, аввало, иқтисодий эмас, балки сиёсий сабаблар б-н боғлиқдир.

ИМПЕРИЯ (лот. *imperium* — ҳокимият) — 1) император бошқарган монархия давлатининг номи; баъзи қад. замон (Рим империяси), ўрта аср («Муқаддас Рим империяси») йирик монархия давлатлари кам И. деб аталган. Подшо Росси-

яси Пётр I даври (1721)дан Романовлар хоқимияти ағдарилгунига қадар (1917), Франция Наполеон I (1-империя) ва Наполеон III (2-империя) даврида, Австрия 1804— 1914 й.ларда (1868 й.дан Австрия-Венгрия), Германия (1871 й.дан 1918 й. инқилобига қадар) И. бўлган; 2) мус-тамлакалари бўлган йирик давлатлар. Мас, Буюк Британия доминион ва мустамлакалари б-н бирга Британия империясини ташкил этган.

ИМПЕТИГО (лот. impetigo, impeto — босмоқ, яраламоқ) — терининг йирингли касаллиги (қ. Сачратки).

ИМПИЧМЕНТ (инг. impeachment) — айрим давлатларда, мас, АҚШ, Буюк Британия, Японияда олий мансабдор шахслар (мамлакат президенти, ҳукумат бошлиғи ва ш.к.)ни жавобгарлик-ка тортиш ва уларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларни судда кўриб чиқишнинг алоҳида тартиби. И. вақтида жинойи иш кўзғатиш ва судга беришни, одатда, парламентнинг куйи палатаси амалга оширади, ишни кўриб чиқиш эса — олий палатанинг вазифасидир, кўриб чиқиш лавозимдан четлатиш (бўшатиш) б-н яқунланиши мумкин. И. тартибида ҳукм қилинган шахс умумий тартибда жинойи жавобгарликка тортилиши мумкин.

ИМПЛАНТАЦИЯ (лот. im... (in) - ичида ва plantatio — ўтказиш, кўчириб ўтказиш) — одам ва ҳайвонларда хужайралар ва тўқима элементларининг ўз-ўзидан кўчириб ўтказилиши ва ёпиштирилиши. Одам ва кўпчилик сут эмизувчиларда И. муртак (бластоцист) нинг урғочиси бачадонига ёпишишидан иборат. И. бластоцист ва бачадон деворининг фаоллиги туфайли амалга ошади. И. натижасида муртак б-н она организм қон айланиш системаси ўртасида функционал бирлик вужудга келади ва йўлдош ҳосил бўлади. И. 3 хил усулда амалга ошади. Марказий И.да муртак бачадон бўшлиғида қолади (кўлқанотлилар, кавш қайтарувчилар), эксцентрик И.да муртак бачадон деворига қисман ботиб қиради (кемирувчилар) ва интерстициал И.да

муртак бачадон деворига тўлик ботиб қиради (одам, приматлар). Тўқи-маларнинг бир қисми ёки органларни сунъий кўчириб ўтказиш трансплантация, сунъий органларни одам ва ҳайвонлар организмга киритиш эса И. дейилади.

ИМПОРТ (инг. import — келтириш, олиб келиш) — мамлакатнинг ички бозорида сотиш учун, шунингдек, уларни учинчи мамлакатга ўтказиб юбориш учун чет эл товарлари, хизматлар, технологиялар, капиталлар, қимматли қоғозлар ва б. келтириш. Юқлар, пассажирларни чет элдан ташиб келтириш, сайёҳлик, суғурта, илмий-техника билимлари ва б. хизматлар харажатлари ҳам И. таркибига қиради.

И. божхона бождари, шунингдек, микдорий чеклашлар, лицензиялаш тизими ва б. нотариф тарздаги воситалар б-н тартибга солинади. И.нинг экспор-таан устунлиги мамлакатнинг таш-қи савдосида салбий сальдони вужудга келтиради ва бу ҳол мамлакатнинг умумий иқтисодий салоҳиятида салбий ҳодиса деб қаралади.

ИМПОСТ (итал. imposta) — 1) устун усти б-н тоқининг унга туташ қуйи қисми ўртасидаги таянч; 2) деразанинг очиладиган панжаралари, ромлари, баъзан кўп табакали эшиклар орасидаги тирговуч.

ИМПОТЕНЦИЯ (лот. impotentia — кучсиз, заиф), жинсий заифлик — эркакнинг жинсий алоқа қилишга беқувватлиги; расо жинсий алоқа кила олмаслик. Бунда жинсий функция — жинсий майл, эрекция (жинсий олат, яъни закар таранглиги), эякуляция (уруғ отилиши) ёки орғазм (хуш ёқиш сезгиси) бузилиши мумкин. И.нинг сабаблари жинсий аъзолар, эндокрин система, периферик нервлар ва бош мия олий бўлимлари функциясининг бузилиши б-н боғлиқ. И. мустақил касаллик бўлмай, балки, одатда, азалдан мавжуд касаллик асорати бўлиши ҳам мумкин. И. бир неча хил бўлади. Моят истисқоси, жинсий олат соҳасида чандиқ ҳосил бўлиши ва б. органик И.га сабаб бўлади. Бош миёдаги

органик ва функционал касалликлар кортикал (церебрал) И.га олиб келади, бунда, асосан, эрекция, эякуляция ва жинсий майл издан чиқади. Шикастланиш, сурункали юкумли касалликлар (захм, сил), интоксикация (мишьяк, алкоголь ва ҳ. к.дан захарланиш), моддалар алмашинувининг бузилиши орқа миядаги эрекция ва эякуляция марказларига зарар етказиб, И.га сабаб бўла олади (спинали.), бунда эрекция, эякуляция сусаяди. Жинсий ҳаётга мукдадан кетиш, жинсий алоқани охирига етказмай тўхтатиш, онализм б-н жуда кўп шуғулланиш, инфекция касалликлар (сўзак ва б.) б-н боғлиқ бўлган сурункали яллиғланиш жараёнларида простата бези, уретра (сийдик чиқариш канали)нинг орқа қисми ва уруғ дўмбоқчасидаги нерв охирлари узок таъсирланиши нейрорецептор И.га сабаб бўлиши мумкин. Моякларнинг эндокрин функцияси бузилганда аксари жинсий майл сусаяди, эрекция бўшашиб ва ҳатто бутунлай йўқолиб кетади. Моякларнинг ёшга алоқадор ўзгаришлари, туғма касаллиги (етилмаганлиги, евнухоидизм) ёки ҳаёт даврида орттирилган касалликлари (шикастланиши, яллиғланиши), бошқа ички секреция безлари (гипофиз, қалқонсимон без, буйрак усти безлари)нинг зарарланиши, моддалар алмашинувининг бузилиши (авитаминоз, диабет ва б.), марказий нерв системаси касалликлари уларнинг эндокрин функциясини бузиши мумкин (эндокрин И). Жинсий алоқа чоғида хар икки жинс ўртасидаги номуносиб ҳатти-ҳаракатлар (шунчаки енгил-елпи, юзаки жинсий алоқа қилиш) ҳам жинсий заифликка олиб келади.

И.ни уролог врач даволайди; баъзан эндокринолог ва психиатр б-н маслаҳатлашиш лозим. Баъзи аёлларнинг жинсий яқинликка бефарқ бўлиши, эрзадалиги (қ. Вагинизм) ҳам И.га олиб келади. Бундай ҳолларда гинеколог врач б-н маслаҳатлашиш маъқул. Психотерапия, организмни мустаҳкамловчи дорилар, гормонал препаратлар, витаминлар, хар хил табиий усуллар ва б. б-н даволаш

яхши наф беради.

Ад.: Умаров С, Мижоз сустиги, Т., 1991.

ИМПРЕССИОНИЗМ (франц. *impression* — таассурот) — санъатда 19-а. охири — 20-а. бошларида ҳукм сурган йўналиш. И. вакиллари мавжуд борлиқни ҳаракатда, ўзгаришда табиийроқ тасвирлашга, ўз лахзалик таассуротларини ифодалашга интилиб, тасвирнинг жонли, ҳаққонийлигига эришган. Вокеликнинг табиийлиги, инсон ва муҳит бирлигида унинг доимий ўзгарувчанлиги ифода этилди.

Дастлаб 1860-й.ларда француз ранг-тасвирида вужудга келган. Э. Мане, К. Моне, О. Ренуар ҳаётдан олган бево-сита жонли таассуротларини тасодифий ҳаракат, фавкулудда ҳолатлар ифодасида намён этдилар. Манзара, портрет, кўп шаклли композицияларда рас-сомлар томонидан дастлабки таассуротлар кучи ва софлиги, бетакрор хусусиятлари майда деталларига берил-масдан тасвирланди. Импрессионистлар илк бор замонавий шахар ҳаётининг серқирра кўринишларини ярагиб, асарларида шахар манзараси ва ундаги одамлар қиёфасида унинг ўзига хослигини акс эттирдилар. К. Моне, Э. Дега, К. Писсарро, А. Сислеи каби манзара усталари ўз асарларини очиқ ҳавода ишлаб қуёш нури жилосини, табиатнинг ранг-баранг бўёқлари бой маж-муасини ёрқин акс эттирдилар, пленэр уларнинг асарларидаги кундалик оҳан-ғларга қуёш нури б-н тўйинган, бай-рамона кайфият бахш этган.

Етук И. асарлари ёрқинлиги ва ҳаётийлиги б-н ажралиб туради. И. хусусиятлари неоимпрессионизм ва постимпрессионизмда таракқий этди. Америкада Ж. Уистлер, Германияда М. Либерман, Л. Коринт, Россияда К. А. Коровин, И. Э. Грабарь ва б. ижоди И. ривожига ҳисса бўлиб қўшилди. 1880— 1910 й.ларда И. кўп расомлар ижодига сезиларли таъсир кўрсатган. Бу во-қелиқни янги томонларини ўзлаштиришда, пленэр усулларини

эгаллашда намён бўлди. И. қоидалари ҳайкалтарошликда турли даражада ўз аксини топди. Ҳайкалтарошлардан француз О. Роден, италиялик М. Россо, рус П. П. Трубецкий, А. Голубкина ва б. ўз асарларида ҳаракатни, ҳаракат пайтида шакл ўзгаришларини ифода этдилар.

Импрессионист рассомлар ижоди ўзбек рангтаъбир санъати ривожига ҳам ўз ифодасини топди. Ўзбекистонлик рассомлар Л. Бурэ, О. Татевсоян, П. Беньков, З. Ковалевская, А. Мирсоа-тов ва б. ижодида шу таъбир сезилади.

Муסיқада — И. Франция композиторлари ижодида 1880—90 й.ларда пайдо бўлган (К. Дебюсси, кейинчалик М. Равель, П. Дюка ва б.). 20-а. бошидан Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам тарқалган (Испанияда М. де Фалья, Италияда О. Респиги, А. Казел-ла, Польшада К. Шимановский ва б.). Муסיкий И.га табиат манзаралари, таш-қи дунё ходисаларини кузатиш жараёнида юзага келган ҳис-туйғуларни, но-зик рухий ҳолатларни акс эттириш хосдир. Асарлар тембр ва гармониянинг ранг-баранглиги, шакл ривожининг эркинлиги, ритмикасининг бекарорлиги б-н ажралиб туради.

Адабиётда — И.нинг бир неча услубий йўналишлари кузатилади. «Психологик И.» йўналишида яратилган асарлар, айниқса, машҳур. Гарчи бу йўналишнинг асосчилари ака-ука Гонкурлар ҳисоблансада, янгича шаклдаги рухий таҳлилларга бой асарларни К. Гамсун, Т. Манн, С. Цвейг, айниқ-са, М. Пруст ижодида кўплаб учратиш мумкин.

20-а. ўрталарига келиб И. услуб сифатида ўз умрини тугатган бўлсада, турли мамлакатлар ижодкорлари орасида бу йўналишда асарлар яратаётган ёхуд ижодий эволюциясининг муайян босқичида унга эргашган ёзувчилар топилди. Хусусан, ўзбек адибларидан Х. Дўстмуҳаммад («Кўз қорачиғидаги уй», «Жажман» ва б.), Н. Эшонқул («Маймун етаклаган одам» ва б.) ижодида шу йўналишнинг таъсири сезилади.

ИМПРОВИЗАЦИЯ (лот. *improvisus*

— қутилмаган, бехосдан) — шеър, муסיқа ва б.ни олдиндан тайёргарликсиз, ижро давомида ижод этиш; актёр ўйинида бехосдан пайдо бўладиган илҳом, ижодий фантазия, рухий кўтаринкилик, фикр, сўз, оҳанг ва тасвирнинг эркинлиги. Актёр ўйинидаги И. ижро этилаётган ролни жонлантиради, унга янги маъно беради. Қад. халқ театри актёрлари — скоморохлар, мимлар, бизда масхарабоз ва кизикчилар, ай-ниқса, италян халқ комедия театри («Дель Арте») актёрларининг ўйинида И. асосий ўрин эгаллаган. Ўзбек актёрларидан Ҳожи Сиддик Мсломов, Сойиб Хўжаев, Ғани Аъзамов каби актёрлар ижодида И. муҳим роль ўйнаган (яна қ. Бадиҳа).

Муסיқада И.нинг икки асосий тури мавжуд. Анъанавий (оғзаки анъанадаги) муסיқада, шу жумладан, ўзбек муסיқа меросида муайян куйни И. тар-зида талкин этиш — муסיқа ижросининг асосий шаклларида бири ҳисобланади. Бунда созанда ёки хонанда турли муסיқа безак (мелизм)ларидан моҳирона фойдаланади, янги оҳанг ибор-ра ва жумлаларини усталик б-н кири-гади, авж ёки жўр овозларни ўзгартириш каби усуллардан фойдаланади. Иккинчи тури — И. услубида янги муסיқа асари (ёки маълум қисмини, мас, каденция)ни яратишдир. Композиторлик ижодида И. шакллари 16—17-а.ларда ривож топиб, айниқса 19-а.да (бельканто санъатида, виртуоз муסיкасида) уз чўккисига кўтарилган. Жаз муסיкасида И. асосий ўрин тутди. Ўзбек созандаларидан А. Абдурашидов, А. Исмо-илов, Қ. Дадаев ва б. И.дан моҳирона фойдаланишади.

ИМПУЛЬС (лот. *impulsus* — зарба, турт-қи) — 1) механикада — механик ҳаракат ўлчови; моддий нукта деб ҳисобланиши мумкин бўлган жисм массаси m ни унинг ҳаракат тезлиги v га кўпайтмасига тенг бўлган катталиқ: $P = mv$. Ҳар қандай қаттиқ жисмни N та моддий нуктадан иборат деб қаралади. Қаттиқ жисмнинг И.и уни ташкил этувчи моддий нукталар И.ларининг вектор

йиғиндисига тенг. Ташқаридан Ғкуч таъсир этаётганида жисм И. и ҳам сон киймати бўйича, ҳам йўналиши бўйича ўзгариши мумкин.

2) Тўлқин И. — электромагнит тўлқинлари ҳам И.га эга эканлиги, мас, ёруғлик нурларининг тўсиққа босим кўрсатиши орқали намоён бўлади. Ёруғлик зарраси — фотоннинг тинчликдаги массаси тй бўлмайди, яъни у тинч ҳолатда мавжуд бўла олмайди, пайдо бўлган ондаёқ тезлик с б-н ҳаракатлана бошлайди.

3) Куч И.и — кучнинг бирор вақт ичидаги таъсир ўлчами; кучнинг ўртача киймати $F \cdot t$ ни шу куч таъсир этган вақт t га кўпайтмасига тенг.

4) Электр И.и — ток кучи ёки кучланишининг қисқа вақтли ўзгариши.

ИМПУЛЬС — к. Нерв импульси.

ИМПУЛЬС РЕАКТОР — импульс режимида ишлайдиган ядро реактори. И.р.да қисқа муддатли қувват импульслари ва шунга мувофиқ нейтронлар ва гамма-нурлар оқими генерацияланади (ҳосил бўлади). Импульслар давомийлиги — бир неча мкс дан бир неча с гача. И. р. қисқа вақт оралиғида катта қувват ва интенсив нейтронлар оқими олишга имкон беради. И. р.да занжирли ядро реакциясининг жадал ривожланиши ҳисобига қувват импульси пайдо бўлади. Бунинг учун И. р.га ортиқча миқдорда ядро ёнилғиси киритилади ёки нейтронларни ютгичлар олиб ташланади. Импульсларни «сўндириш» учун «ортиқча» ядро ёнилғиси И. р.дан олинади.

И. р. бир қарали ва даврий хилларга бўлинади. Баъзи и.т. ишлари ва тажрибаларда И. р. қўлланилади, унда ядро реакторларига ишлатиладиган матери-аллар синалади.

ИМПУЛЬСИВ МАЙЛЛАР — эсхушни ва шахнинг ҳамма хатти-ҳаракатларини ўзига бўйсундирадиган, енгиб бўлмайдиган ва ҳеч бир асосиз, мақсадсиз интилишлар; вақт-вақти б-н тўсатдан пайдо бўлади. И.м. рўй берганда киши ҳар қандай соғлом фик-

рлар (мулоҳазалар), тасаввурлар ва хоҳишларни енгиб улардан устунлик қилади. Бу ҳолатда содир этилган хатти-ҳаракатларни у кейинчалик эслай олмайди ёки айқаш-уйқаш ҳолда эслаши мумкин. И.м.нинг бир неча тури фарқланади.

Дипсомания, майзадалик — спиртли ичимликларга ружу қилиш; уларни бетўхтов ичавериш. Бундай ҳолат тўсатдан бошланиб, бир неча кун ва ҳатто бир неча ҳафта давом этади. Бемор бирдан ичкилик ичишни тўхтатиб қўяди, баъзан ундан жирканади ҳам. У ичкиликка муккасидан кетганда уларда дромомания ва сексуал кўзғалишлар (эксцесслар) кузатилиши мумкин. Дипсомания сурункали алкоголизмга мубтало бўлган кишиларгагина хос бўлмай, балки кўпгина бошқа касалликлар, мас, эпилепсиянинг аффектив пароксизм кўринишидаги ҳолатларда, психопатияларнинг айрим турларида ва шизофренияда ҳам учрайди. Шу сабабли дипсоманияни симптоматик алкоголизмнинг алоҳида тури деб ҳисоблаш мумкин.

Дромомания (дайдиллик) — беморнинг вақт-вақти б-н ўзи яшаб турган жойни ташлаб, боши оққан томонга, ҳеч бир мақсадсиз дайдиб кетиши, тентираб юриши. У ўқишга, ишга бормай қўяди. Бу ҳолат бир неча кун ёки ҳафталаб давом этади.

Клиптомания — кишининг гоҳида ўғрилиқ қилишга интилиши. Ўғриланган нарсалар беморга мутлақо кераксиз бўлиши, ҳатто уни кейин ташлаб юбориши ёки эгасига қайтариб бериши ҳам мумкин; айрим рухий касалликлар (шизофрения), қариликдаги эси пастлик ва б.нинг бир кўриниши сифатида кузатилади.

Промания — ҳеч бир мақсадсиз тўсатдан ўт кўйиш майли. Бундай кишилар ўз уйи ёки бошқа бировнинг мулкига ҳасад б-н қараб, ўт қўяди, кейинчалик бу қилган ишидан пушаймон бўлиб юради.

Беморда И.м.нинг қайси тури мавжудлигидан қатъи назар, унга сабаб бўлган асосий касалликни мутахассис врач да-

волайди.

ИМПУЛЬСЛАР ГЕНЕРАТОРИ - кучланиш ёки ток импульслари ҳосил қиладиган қурилма. Ҳосил бўладиган импульслар муддати (1 с дан 10 не гача), такрорланиш частотаси (0,1 Гц дан 100 МГц гача), генерацияланадиган тебранишлар шакли (тўғри тўртбурчак, ўткир учли, аррасимон ва б.) бўйича фарқланадиган бир неча тури бор. И. г. бир каналли (бир чиқишли) ва куп каналли (икки ва ундан ортик, чиқишли) қилиб ишлаб чиқарилади. Бунда чиқши сигналлари турли кутбли ва даражали бўлади. И. г.да тебраниш контури бўлмайди, импульслар электрон клапанларнинг очилиб-ёпилиб туришидан ҳосил бўлади. Клапанлар сифатида трансформатор, электр лампа ёки диодлар ишлатилади. Электрон клапан берк вақтида энергия йиғилади, очилиши б-н ташқи занжирга импульс шаклида узатилади. И. г. радио-техника ва радиоэлектрон аппаратларда, радиолокация ва ҳисоблаш техникасида қўлланилади.

ИМПУЛЬСЛАР ТЕХНИКАСИ - электр импульсларни ҳосил қилиш (генерациялаш), кучайтириш, ўзгартириш ва улардан фойдаланиш б-н боғлиқ бўлган техника соҳаси. Бундай импульслар релаксацияловчи генераторлар (мульти vibratorлар, блокингенераторлар ва б.) ёки бошқа генераторлар ёрдамида ҳосил қилинади. Импульс режимда ишлайдиган (электр сигналлар узлукли бериладиган) им-пульсли лампа ва яримўпгказгичли асбоблар электр импульслар манбаи ва кучайтиргичлари бўлиб хизмат қилади. Электр импульсларнинг турли электр занжирлар, қурилмалар ва объектларга таъсиридан вужудга келадиган жараёнлар ҳам И. т.да тадқиқ қилинади.

И. т.да электр импульсларининг турли шаклларида фойдаланилади. Электр импульси — ток ёки кучланиш импульси қисқа вақт (x) ичида таъсир этади ва аниқ T вақт (такрорланиш даври) оралигида такрорланади.

И. т.да қўлланиладиган импульслар-

нинг давомийлиги $x = 0,1$ с дан 1 нано с гача ($1нс = 10^{-9}$ с), такрорланиш даври эса $T = 10 - 106$ х. Импульслар қуввати ўнлаб млн. ватт гача боради. Импульслар иккига бўлинади: видеоимпульслар ва радиоимпульслар. Видео-импульслар — кучланиш ва токнинг қисқа вақт ичида нолдан максимумга ва максимумдан нолга тушиши. Радиоимпульслар қисқа вақт ичидаги юқори частотали гармоник тебранишлар кетма-кетлигидан иборат. Импульслар амплитудасини ёки кутблилигини ўзгартиришда импульсли трансформатордан иборат бўлган трансформатор занжири қўлланилади. Импульснинг давомийлигини камайтиришда индуктивлик ғалтаги, электр конденсаторлар ва резисторлардан иборат дифференцияловчи занжирлардан; оширишда эса таркибида конденсатор ва резисторли интеграцияловчи занжирлардан фойдаланилади.

Импульсли режим телевидениеда кенг қўлланилади: тасвир ва синхронлаш сигналлари импульсли сигналлар ҳисобланади. Радиоимпульслар ёрдамида масофани ўлчаш усуллари ишлаб чиқилган; натижада радиолокация ва радионавигация анча тараққий этди. Узокдан туриб радиобошқаришда импульсли режимдан фойдаланиш анча самарали ҳисобланади. Ер сунъий йулдошларини, космик кемалар ва б.ни Ердан туриб бошқариш мумкин. Ахборот-ўлчаш техникасида ҳам импульсли усулларнинг аҳамияти катта. Замонавий электрон ҳисоблаш машиналарининг иши И. т. усуллари ва воситаларига асосланади. И. т. усуллари, айниқса радиоўлчаш қурилмаларида жуда қўл келади.

Электротехниканинг юқори (102 В дан 107 В гача) кучланиш ва кучли (102о дан 107 а гача) ток импульсларини ҳосил қилиш, ўлчаш ва улардан фойдаланиш б-н шуғулланадиган соҳаси юқори кучланишли И.т.деб аталади. Бундай импульслар давомийлиги 10~ дан 1СНО с гача. Улардан электротехника аппаратларини синашда, яшин кайтариш қурилмаларини

моделлашда, экспериментал физикада фойдаланилади. Кучли ток импульслари термоядро курилмаларида, зарядли зарралар тезлаткичларида, аэродинамик ва термоядро тадқиқотларида, электротехника курилмалари ва коммутация аппаратларини синаш ва б. соҳаларда қўлланилади. Бундай импульслар электр генераторлар, аккумуляторлар, конденсатор батареялари ва б. ёрдамида ҳосил қилинади.

ИМПУЛЬСЛИ ЛАМПА — интенсивлиги жуда юқри бўлган қисқа вақтли ёруғлик импульси (чақнаш) ҳосил қиладиган газ-разрядли ёруғлик ман-баи. Иши, мас, инерт газда конденсатланган учкун разрядида пайдо бўладиган ёки металл фольга (зарқоғоз) кислородда ёнганда ҳосил бўладиган плазма нурланишидан фойдаланишга асосланган. И. л. узлуксиз ёнадиган газ-разрядли ёруғлик манбаларидан ток зичлиги ва плазма т-расининг юқорилиги (300000 К га етиши) б-н фарқ қилади. Найчали вашарли хиллари бор. Фотографияда (мас, суратга олиш пайтида чақнайдиган лампа), оптик локацияда, ёруғлик сигнализациясида, автоматика ва телемеханика курилмаларида, фотокимё ва матбаада қўлланилади.

ИМТИЁЗЛАР — муайян сабабларга кўра юридик ва жисмоний шахсларга бериладиган афзаллик. И. давлат қонунлари ва б. қонун ҳужжатларига биноан — фуқароларга, шунингдек, жамоат бирлашмалари томонидан маъмурият қарорига мувофиқ — унинг аъзоларига тайинланиши мумкин. И. берилган шахс белгиланган қоидалардан истисно тариқасида муайян мажбуриятларни бажаришдан тўла ёки қисман озод қилинади ёхуд уларни бажариш соқасида муайян қулайликлардан фойдаланади. Солиқ, пенсия таъминоти, коммунал-маиший хизматлар учун тўловлар каби соҳалардаги И. давлат томонидан белгиланади. И. қонун ҳужжатлари б-н белги-ланган тақдирда унинг фойдаланувчилар доираси, фойдаланиш шартлари, тартиб қридалари, юзага келиш ва тугатилиш

асослари кўрсатилади. И. юридик шахсларга ҳам (мас, солиқлар тўлашдан бутунлай ёки маълум муддатга, тўла ёхуд қисман озод қилиш, имтиёзли шартларда кредит б-н таъминлаш борасида ва ҳ. к.), жисмоний шахсларга ҳам берилиши мумкин. И. тайинлашда фуқароларнинг тенг ҳуқуқчилиги ва адолат тамойил-ларига қатъий амал қилинади. Қонунда кўзда тутилмаган И. берилишига ва қонуний имтиёзлардан фойдаланишда монелик қилинишига йўл қўйилмайди. Ўзбекистонда давлат томонидан И.лар тайинлашга оид қонун-қоидалар Мехнат кодексининг 224—238- ва 248—258-моддаларида белгилаб қўйилган.

ИМТИЁЗЛИ АКЦИЯ - дивиденд олинган фойдага қараб эмас, балки олдиндан белгиланган катъий фойзаларда бериладиган акция. Лекин бундай акция эгаси акциядорларнинг умумий йиғилишида овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди. Бундай акциялар, қоидага кўра, акциядорлик жамияти низом жамғармасининг 10% идан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас. Жамият, би-ринчи навбатда, И.а. эгалари б-н ҳисоб-китоб қилганидан кейин қолган маб-лағ оддий акция эгалари га тақсимланади. Акциялар эгасининг ўзида ёки депозитарийларда сақланади. Мас, 1995 й.да «Вақт» миллий депозитарийсида 2040 акциядорлик жамиятларининг умумий номинал миқдори 4 млрд. сўмлик акциялари сақланган.

ИМТИҲОН — ўқувчи ва талабалар билимини текшириш усулларидан бири. И.лар давлат имтиҳони, кириш, синфдан синфга (қуредан қурегга) кўчириш, танлов И. ва б. турларга бўлинади. Дастлаб Хитойда Хань сулоласи ҳукмронлиги даври (мил. ав. 206 — мил. 220 й.) да пайдо бўлган. И. ўқимишли кишилар орасидан амалдор буладиганларни ажратиб олиш заруриятидан келиб чиққан. Амал талабгорлари Конфуций ки-тоблари буйича билимдонликларини курсатувчи давлат И.ни топшириш ва илмий даража олишлари зарур бўлган. Ўрта асрдан Европа ун-тларида бакалавр ёки магистрлик да-

ражасини олиш даъвогарларининг билимини синаш учун киритилган. 19-а. бошларига келиб, Европанинг барча мамлакатларига ёйилди.

Ўзбекистондаги умумий таълим мактабларида синфдан синфга кучириш ва битириш И.лари топширилади. Кучириш И.лари таълим муассасалари томонидан ишлаб чиқилган ва тегишли ташкилотлар тасдиқлаган Низомга мувофиқ уқишнинг муайян босқичида олинади. Битириш И.лари эса, таълим тизимининг бирор бўғинида ўқиётган ўқувчи томонидан ўқув юртини тугатиш пайтида топширилади. Битириш И.ларини И. комиссиялари қабул қиладилар. И.ларнинг қайси фанлардан топширилиши, қачон, қай тарзда ўтказилиши муайян ҳуқуқий ҳужжатлар орқали белгиланади. И.да ёзма иш мавзулари ва оғзаки И. саволлари таълим тизими фаолиятини ташкил этувчи ва йўналтирувчи ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади. Мактабларда И.га қўйилган йиллик ва И. баҳоларидан педагогик жамоа якуний баҳо чиқаради. Бу баҳо ўрта мактабни тугатганлик тўғрисидаги гувоҳномага қўйилади.

Олий, ўрта махсус ва касбхунар ўқув юртларига ўқишга кириш учун танлов асосида кириш И.лари ўтказилади. ЎзРда 1992 й.дан кириш И.ларини олиш тест йўли б-н амалга оширилмоқда. Олий мактаб талабалари ҳамда академик лицей ва коллежларнинг ўқувчилари ҳар бир семестр ёки курс охирида И. топширадилар. Уларни битирувчилар эса давлат имтиҳони топширадилар. Олий ўқув юртларининг бакалавриат босқичида давлат И.лари б-н бирга битирув иши ҳам ҳимоя қилинади. Ижодий ёндашув ва алоҳида тайёргарлик талаб этиладиган олий мактабларда қушимча И. жорий этилади. Миллий таълим тизимининг барча бўғинларида рейтинг жорий этилиши муносабати б-н олий ўқув юртларидаги қуредан қурегга кўчириш имтиҳонларида жиддий ўзгариш содир бўлди. Рейтинг усули талабаларни йил давомида узлуксиз шугулланишга ва билим асосларини

пухтароқ эгаллашга олиб келади.

ИМТИҲОН СЕССИЯСИ - олий, Урта махсус ва касб-хунар ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқув ре-жаси асосида белгиланган имтиҳонларни топшириш даври. Бир ўқув йилида иккита — қишки ва ёзги (таълимнинг кундузги бўлимида қишки И. с, одатда, январь. — фев., ёзги И. с. май — июнь ойларида ўтказилади) И. с. бўлади. И. ега киритиладиган имтиҳонлар ўқув режасида белгиланади; олий ўқув юртларида имтиҳонлар, одатда, 5 тадан, ўрта махсус ва касбхунар ўқув юртларида эса 4 тадан ошмайди. Лекин олий таълим амалиётида мазкур чеклашга қатъий амал қилинмайди. И.с.га ўқув режаси бўйича мазкур семестр учун мўлжалланган барча синовларни му-ваффақиятли топшириб, ўқув дастурларида белгиланган амалий ишларни бажарган талабалар, ўрта махсус ва касбхунар ўқув юртларида ўқиш жа-раёни якунида қониқарсиз баҳо олмаган ўқувчилар қўйилади. И. с. ўқув юр-тининг ректори ёки директори томонидан тасдиқланган жадвал асосида ўтказилади. Мазкур курснинг ўқув ре-жасини тўлиқ бажарган ва имтиҳонларни муваффақиятли топширган талаба (ўқувчи)лар кейинги босқичга ўтказилади. Олий, ўрта махсус ва касбхунар ўқув юртларининг сиртки бўлимларида ҳам, одатда, қишки ва ёзги И. с. ўтқа-зилади. Аммо олий ёки ўрта махсус ва касбхунар ўқув юрти мансуб бўлган юқори ташкилотнинг розилиги ва тегишли муассасалар б-н келишилган ҳолларда уларда И. с. бир марта ўтказилиши ҳам мумкин. Сиртки бўлимларда синов ва имтиҳонларни топширишга И. сдан ташқари бутун ўқув йили да-вомида рухсат этилади. И. ч.дан ажралмаган ҳолда ўқиётган талаба (ўқувчи) ларга И. еда қатнашишлари учун маоши сақланган ҳолда қўшимча таътил берилади. Талаба ва ўқувчиларнинг билим, кўникма ҳамда малакаларини аниқроқ белгилаш учун кейинги пайтларда Ўзбекистон таълим тизимида рей-

тинг усули жорий этилиши муносабати б-н И. сларининг қатъий белгилаб берувчилик вазифаси маълум даражада ўз аҳамиятини йўқотди.

ИН — ҳайвонларнинг тупроқда қазиган вақтинчалик ёки доимий яшайдиган макони, пана жой. Айрим ҳолларда тошлар орасида, ёғочларда, қорда ҳам И. қурилади. И. йиртқичлардан ва совуқ хаводан ҳимоя қилади ёки унда озик-овқат сақланади; ҳайвонлар жуфтлашади ва авлодларини вояга етказилади. Кемирувчилар, бўрсиқлар, тулкилар И.ини доимо тузатиб туради; И.да улар узок вақт, ҳатто юз ва минг йиллаб яшаши мумкин. Мураккаб тузилган И.дан И. эгалари б-н бирга бошқа организмлар ҳам фойдаланади. И. мураккаб биоценоз бўлиб, айрим сут эмизувчилар И.ида хавфли касаллик (ўлат, лей-шманиоз) тарқатувчи ҳайвонлар яшаши мумкин. Шу сабабли И. кўп бўлган ҳудудларда хавфли касалликлар манбаи бўлиши учун шароит туғилади (яна қ. Уя).

ИНАДАПТАЦИЯ (лот. in — инкор қўшимчаси ва адаптация) — организмлар айрим гуруҳларининг ўзгарган муайян муҳит шароитига мослашмаганлиги. Эволюция жараёнида пайдо бўлган, лекин мукамаллашмаган органларнинг бўлиши кейинчалик ин-адаптив организмларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлади. И.га мисол тариқасида кўпчилик туёқли сут эмизувчилар скелети, хусусан, бўғимларида ҳаракатланиш усулининг ўзгариши б-н пайдо бўлган мукамаллашмаган ўзгаришларни кўрсатиш мумкин. И. терминини рус палеонтолог В. О. Ковалевский фанга киритган (1873). У казилма ҳолда топилган туёқлиларнинг оёқ скелетини адаптив (мослашган) ва инадаптив (мослашмаган) типларга ажратган. Дастлаб инадаптив, кейинроқ адаптив типга эга организмлар пайдо бўлган. Кейинчалик 1-типдаги организмларни адаптив организмлар сиқиб чиқарган. Мас, бўр даврида ҳалтали сут эмизувчилар кенг тарқалган, кейинчалик палеоген ва неоген даврларида уларни

деярли ҳамма жойда (Австралия, Жан. Америкадан ташқари) анча мукамал тузилган йўлдошлилар сиқиб чиқарган.

ИНАРИ — Финляндиянинг шим.даги қўл. Скандинавия тоғлари б-н Манселькя қатор тепалари оралиғидаги кенг ботикда, 119м баландликда жойлашган. Майд. 1050 км². Чук. 60 м гача. Қирғоқлари кучли емирилган, 3000 дан ортик орол ва қоялар бор. Ноябрь. ойидан мартгача музлайди. Патс-Йоки дарёси орқали Баренц денгизи б-н туташган.

ИНАУГУРАЦИЯ (лот. inauguro — ба-ғишлайман) — давлат бошлигининг шу олий лавозимини бажаришга киришиши муносабати б-н ўтказиладиган тантанали маросим.

ИНБРИДИНГ (инг. inbreeding, in-ичида ва breeding — кўпайтириш), инцухт — бир популяция доирасида яқин қариндошлар ёки умумий аجدодга эга бўлган организмларни ўзаро чатиштириш. Организмда қариндошлик даражасининг ортиб бориши б-н гомозиготали организмларнинг вужудга келиши эҳтимоллиги ҳам орта боради. И.нинг энг юқори даражасига ўсимликларни ўз-ўзидан чанглантириш, ҳайвонларни кон бўйича яқин ёки узокроқ қариндошлари б-н (она х ўғил), (қиз х ота), (буви х набира) ва ҳ.к. шаклларда уруғлантириш (қочириш) орқали эришилади (қ. Гомозиготалик). Мас, ўсимликларни ўз чанги б-н мажбурий (бир йиллик, гули икки жинсли ўсимликларда) ва қариндош индивидлар чанги б-н қайтадан (айрим жинсли, икки паллали ўсимликларда) чангланади. И. натижасида инбрид (ўз-ўзидан чангланган) линия (инцухт линия)лар олинади. И. организм белги ва хусусиятларининг авлодларда ривожланиши ва барқарорлашувининг ортиб боришига (константликка) олиб келади. Табиатда ўз-ўзидан чангланувчи ўсимликларда И. кўпинча четдан чангланиш б-н алмашиб келади. Ўз-ўзидан чангланиш ирсий турғунликни, четдан чангланиш эса гетерозис ва ирсий фарқланишни таъминлайди.

И.дан рецессив аллелларни аниқлашда, организмларнинг кўп аллеллари бўйича гомозигота (соф линиялар) олишда, зот ва навлардаги бирор белгилари ривожлантирувчи аллелларни саклаб қолишда фойдаланилади. И.ни қўллаб кўплаб экинлар навлари ва ҳайвонлар зотлари яратилган.

ИНВАЗИОН КАСАЛЛИКЛАР - одам, ҳайвон ва ўсимликларда энг содда паразит жониворлар (чувалчанг, кана ва б. баъзи бўғимоёқлилар) кўзгатадиган касаллик. Айрим паразитлар ўз ривожланишининг маълум бир босқичида, бошқалари эса бутун ҳаёти давомида хўжайин (одамда — антропонозлар, ҳайвонларда — зоонозлар) организмда паразитлик қилиб И.к.ни кўзгатади. Паразитлар хўжайин организмга зарарланган тери (актив) ва озиқ-овқат орқали (пассив) киради. Одамларда учрайдиган И.к.га гельминтозлар, протозоозлар (кўзгатувчиси содда паразитлар; мас, амёбияз), акарозлар (кўзгатувчиси кана; кўтир), энтомозлар (паразит ҳашаротлар кўзгатадиган битли-қилик) киради. Асосан, аскариндоз, безгак, токсоплазмоз, трихомоноз, энтеробиоз ва б. кўп кузатилади.

Ҳайвонларда учрайдиган И.к.га гельминтозлар, протозоозлар (бабезиоз, концидиозлар ва б.), арахнозлар, энтомозлар киради. И.к. чорва маҳсулдорлигини пасайтиради, баъзан ҳайвонлар ўлимига сабаб бўлади, натижада чор-вачиликка катта зарар етказилади.

Айрим И.к. (трихинеллез, цистицеркоз) одам учун хавфли, бу касалликлар б-н зарарланган моллар гўштини истеъмол қилишга рухсат этилмайди.

Кураш чоралари кўзгатувчи биологиясига қараб тайинланади, турли дори-дармонлар, дегельминтизация, дезинсекция, каналарга қарши воситалар қўлланилади.

Ўсимликлар И.к. орасида бугдой нематодаси ва лавлаги нематодаси кўзгатадиган касалликлар кўпроқ Тарқалган (қ. Нематодалар).

ИНВАЗИЯ (лот. *invasio* — ҳужум қилиш, бостириб кириш) — одам, ҳайвон ва ўсимликларга, шунингдек, айрим хужайралар (мас, эритроцитлар)га паразитлар тушиб қолиб, инва-зион касалликлар пайдо бўлиши.

ИНВАЛИДЛИК (лот. *invalidus* — касалманд, заиф) — Ногиронлик.

ИНВАР (лот. *invariabilis* — ўзгармас) — темирнинг никель б-н қотишмаси. Маълум тралар оралиғида ўлчамларини деярли ўзгартрмайди (— 80° дан 100° гача т-рада иссиқликдан чизикли кенгайиш коэффициентини 1,5-10 6 град~1, яъни темирникдан 8 барабар кичик). Таркиби — темир (63—64%) ва никель (~ 36%). Таркибида 63—64% темир, 31— 32% никель ва 4% кобальт бўлган И. суперинвар деилади (иссиқликдан чизикли кенгайиш коэффициенти 0,03-10-6-0,5-10-6). И. аниқ асбоблар, мас, геодезик ва оптик асбоблар учун ишлатилади.

ИНВАРИАНТЛАР (лот. *invariants* -ўзгармайдиган) — бирор математик объект б-н алоқадор бўлган ва объектнинг маълум алмаштиришларида ўзгаришсиз қоладиган миқдорлар (кесма узунлиги, бирор фигуранинг юзи, эллипс эксцентритети ва б.). Мас, ҳаракат пайтида кесма узунлиги ўзгаришсиз қрлади. Фигура кучирилганда шу фигура ўзгармайди ва ҳ. к. Координаталари x , y , ва x^2 , y^2 бўлган кесма узунлигининг инвариантлиги (алгебраик нуктаи назардан): тўғри бурчакли ко-ординаталарнинг бир системаси иккинчисига алмаштирилганда $(x, — x), 2 + (y) — y) 2$ ифода ўзгармай қолади. Геометрияда геометрик алмаштиришлар гуруҳи инвариантлиги муҳим ўрин тутди.

ИНВАРИАНТЛИК - объектнинг маълум ўзгартиргичларга ёки физикавий шароитларга нисбатан ўзгармаслиги, мустақиллиги. Лоренц алмаштиришита нисбатан ўзгармас қолган катталиклар Лоренц инвариантлиги деилади. Тўрт ўлчамли интервал шундай катталиқка мисол бўла олади (қ. Нисбийлик назари-яси). И. тушунчасининг муҳимлиги шун-

даки, унинг ёрдамида координа-талар тизимини танлашга боғлиқ бўлмаган ва текширилаётган объектнинг ички хоссасини таснифлайдиган катталикни ажратиш мумкин. Бирор ўзгартиргичга нисбатан физикавий ти-зимларнинг ҳаракат тенгламалари инвариантлиги сақланиш қонунига боғлиқ (яна қ. Инвариантлар).

ИНВЕНТАРЛАШ (лот. *inventarium* — хўжалик буюми), йўқлама қилиш — корхоналар, фирмалар, ташкилотларда нақд мулк ва товарларнинг, натура ҳолидаги моддий бойликларнинг мавжудлиги ёки ҳрлатини, маблағларни мунтазам текшириб туриш, шунингдек, уларнинг моддий бойликларни ҳисобга олиш қайднома (ведомо-сть)ларига мувофиқдигини аниқлаш мақсадларида даврий қайта ҳисобга олиш. И.нинг тўлиқ, қисман, режали ва тўсатдан ўтказиладиган қўринишлари мавжуд.

ИНВЕРСИЯ (лот. *inversio* — ўрнини алмаштириш) (тилшуносликда) — гап бўлақлари одатдаги тартибининг ўзгариши. Тидда И. икки хил вазифа бажаради: семантик ва асемантик. И.нинг семантик вазифаси гапнинг бирор бўлагини алоҳида таъкидлаш йўли б-н нутққа эмоционал-экспрессив рух бахш этишда (мас, Бу чол шу аҳволда қаёққа боради? — Шу аҳволда қаёққа боради бу чол?!), асемантик вазифаси эса сурок, гап (айниқса, роман ва герман тилларида), шеъриятда композиция, ритм, вазн, қофия ҳосил қилишда на-моён бўлади (мас, кетдими у?; илк бор розилик сўрашим менинг). И., фақат услубий эмас, балки синтактик-услубий (синтактикпоэтик) ҳодисадир. У жонли сўзлашув тилида, бадиий адабиётда, айниқса, шеъриятда кўп уч-райди.

ИНВЕРСИЯ (геометрияда) — текислик алмаштиришларидан бири. Маркази О, радиуси r бўлган $O(r)$ айланага нисбатан И.да ҳар қандай М нуктага Аf нукта мос келтирилади; бунинг учун қуйидаги шартлар бажарилиши керак: а) $D/1$ нукта OM тўғри чизикда ётади; б) $OMOM1 = r2$; бунда: О—И. маркази, g —И. радиуси

(расмга қ.). Айлана радиуси $r = 1$ бўлса, $OM1 = -QM$ И. нинг муҳим хоссалари: а) айлана ичидаги ҳамма нукталар (О дан бошқа) айлана ташқарисига «аксланади»; б) И. марказидан ўтмайдиган ҳар қандай тўғри чизик И. марказидан ўтувчи айланага алмашинади. Айлана ўрнига сфера олинса, фазовий И. бўлади; комбинаторикада ўрин алмаштиришда икки элемент тартибининг бузилиши. Мас, е а с b d ўрин алмаштиришда элементлар а б-н е, с б-н е, d б-н е, Ъ б-н е, Ъ б-н с И.ни ҳосил қилади (чунки бу элементларнинг нормал тартиби а Ъ с d е).

ИНВЕРСИЯ (кимёда) — 1) циклик молекула конформациясининг ўзгариши, натижада ўринбосарнинг халқага нисбатан жойлашиши ўзгаради. Мас, метилциклогексан 2 конформациянинг аралашмаси ҳолида мавжуд бўлади, бу аралашмада унинг 2-шакли кўпроқ уч-райди 2) 3 валентли «пирамидал» атоми (мас, азот ёки маргимуш) бор молекула конфигурациясининг кўзгудаги аксидек тескари конфигурацияга ўтиши; 3) қанд инверсияси — сахароза гидролизи (мас, лавлаги қанди) айна вақтда қанд эритмасининг поляризация нур текислиги бурилиш йўналишини ўзгартириши.

ИНВЕРСИЯ (биологияда) — хромосомаларнинг қайта қурилиши (мутация) типларидан бири; хромосоманинг икки нуктасидан бирданига узилиши ва унинг сегментининг ички томонга 180° га бурилиши (инвертация) туфайли келиб чиқади. Агар инвертирланган қисм центромерани (бирламчи сиқиклик) ўз ичига олмаса, парацентрик И., инвертирланган қисм центромерани ўз ичига олса, перецентрик И. деилади. И. гомологик (бир жуфтликка қирувчи) хромосомалар ўртасида содир бўладиган кроссинговер (ўхшаш қисмларнинг узаро алмашинуви)ни қийинлаштириши туфайли генлар рекомбинацияси сонини камайтиради (қ. Рекомбинация). И. турлар эволюциясида аҳамиятга эга.

ИНВЕРТОР (лот. *inverto* — ағдараман, ўзгартираман) — 1) электро-

техникада — ўзгармас электр токини бир ёки кўп фазали ўзгарувчан токка ўзгартирувчи бошқариладиган электр вентилли қурилма. Боғлиқ, (мустақилмас) ва мустақил хиллари бор. Боғлиқ И.да ток частотаси электр тармоғининг ток частотаси б-н аниқланади; мустақил И.да ток частотаси И. б-н нагруканинг электр занжирларини бошқариш режимлари ва параметрларига боғлиқ булади (расм). И. юқори вольтли ўзгармас ток электр узатиш линияларида, индукцион пелларда, электр б-н тортиш қурилмалари ва б.да қўлланилади; 2) радиотехникада — радиоқурилма киришидаги электр сигналнинг амплитудаси, кутблилиги ва фазаси чиқишидаги шу параметрларга Караганда тескари ўзгарадиган электр занжири ёки электрон қурилма; 3) қисоблаш техникасида — элементар мантикий операция — «йўқ»ни аниқлайдиган электрон қурилма. Потенциал ва импульсли хиллари бор. Потенциал И. қурилма киришида кучланиш сатҳи юқори бўлганда чиқишида паст бўлишини таъминлайди ва аксинча. Импульсли И. импульсли сигналларни ўзгартириб беради. Аналог ҳисоблаш машиналарида И. кириш сигнали кутблилигини тескари кутбликка ўзгартириб беради.

ИНВЕСТИЦИЯ (лот. investio — ўраш) — иқтисодий ривожлантириш мақсадида ўз мамлакатига ёки чет элларда турли тармоқларга, ижтимоий-иқтисодий дастурларга, инновация, тадбиркорлик лойиҳаларига узок, муддатли капитал киритиш (қўйиш). Пулнинг вақт (замон)га боғлиқ қиймати назариясида кўра, И. келажакда наф олиш мақсадида маблағлар қўйишдир. И. капитални муайян муддатга боғлашни ёки банд қилишни билдиради. Бундан асосий мақсад капитал қийматини саклаб қолиш ёки бўлмаса капитал қийматини вақтда ўстириб боришдир. Иқтисодий мазмуни жиҳатдан И. турли фаолиятларга сафарбар этилган моддий, номоддий бойликлар ва уларга бўлган ҳуқуқларни акс эттиради. И. сифатида пул, кимматли

қоғозлар (акция, облигация, сертификат, вексель), ер, бино, иншоот каби бойликлар, интеллектуал мулк бўлган илмий кашфиётлар, ихтиролар ва б. ишлатилади. И. лойиҳаларига маблағ қўювчилар — инвесторлар давлат, компания, корхона, чет эллик фуқаролар, аҳоли ва б. бўлиши мумкин.

Унинг қуйидаги турлари мавжуд: давлат И.си — давлат бюджети ва молия манбалари ҳисобидан киритилади; чет эл И.си — хорижий давлатлар, банклар, компаниялар, тад-биркорлар томонидан киритилади; хусусий И. — хусусий, корпоратив хўжалик ва ташкилотлар, фуқаролар маблағлари, шу жумладан, шахсий ва жалб қилинган маблағлар ҳисобидан қўйилади. И. қўйилиш шаклига қараб молиявий (портфель) ва реал (ишлаб чиқариш) И.га бўлинади. Молиявий (портфель) И. — акция, облигация ва б. кимматли қоғозларни сотиб олишга қўйиладиган И., ; реал И. — моддий и. ч. (саноат, қ.х., қурилиш ва б.) соҳа-сига, моддий-ашёвий фаолият турларига узок, муддатли маблағлар қўйиш шаклларида амалга оширилади. Жаҳон тажрибасида И.ни молиялаштириш турли усул ва шаклларда, шу жумладан, корхоналарни акциядорлаштириш ва акцияларни жойлаштириш, бюджет маблағлари, банк кредитлари, лизинг, бевосита чет эл И.лари, ипотека, бюджетдан ташқари махсус фондлар, амортизация ва хўжалик юртиш субъектларининг бошқа маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Кейинги даврда халқаро иқтисодий муносабатларда инвестицион ҳамкорлик ривож топди. Бундай ҳамкорликнинг реал, молиявий, интеллектуал (лицензиялар, ноу-хауни бериш, ҳамкорликда ба-жариладиган илмий ишланмалар ва б.га маблағ сарфлаш) кўринишлари бор.

Инвестицион ҳамкорлик умумжаҳон ва миллий муаммоларни ҳал қилишга хизмат қилади. Жаҳондаги бевосита И. фаол ўсиб бормоқда: 1980-й.лар ўрталарида жаҳон бўйича умумий йиллик И. ҳажми 450 млрд. долларни таш-

кил қилган бўлса, 1990-й.лар ўрталарига келиб И. ҳажми 2 трлн. доллардан ошди.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ўтиш даврида республика иқтисодиётида тузилмавий ўзгаришларни амалга оширишда И.дан самарали фойдаланилмоқда. ЎзРда 1996 й.дан бошлаб республика ҳукумати ҳар йили давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлар маблағлари ҳисобидан капитал қўйилмалар лимитлари, чет эл инвестициялари ва ҳукумат кафолати б-н олинган кредитлар ҳисобига аниқ қурилишлар дастури, шунингдек, бевоқифа чет эл И. ва кредитлари ҳисобига қурилишлар дастуридан иборат бўлган Давлат И. дастурини қабул қилади. Республика иқтисодиётига И. киритишда давлат бюджети маблағлари, чет эл инвестициялари, корхоналарнинг ўз маблағлари ва аҳоли жамғармалари қатнашмоқда. Республикада аҳолининг қимматли қўғозларга жамоавий И.ни амалга оширадиган хусусийлаштириш И. фандлари (ХИФ) ва компаниялари тармоғи ривож топди. 2000 й.да молиялаштиришнинг жами манбалари ҳисобидан мамлакат иқтисодиётига салкам 700 млрд. сўм, шу жумладан, 810 млн. АҚШ доллари инвестицияланди. Унинг 30,3% ни республика бюджети, 39,1% ни корхоналар ва аҳоли маблағлари, 7,5% ни банклар кредитлари ва б. қарз маблағлар, 21,7% ини чет эл инвестициялари ва кредитлари, 1,4% ни бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ташкил қилади. Республикада И. фаолиятининг ҳуқуқий базасини яратишда «Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» (1995 й. 5 май), «Инвестиция фаолияти тўғрисида» (1998 й. 12 дек.), «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» (1998 й. 30 апр.), «Чет эл инвестициялари тўғрисида» (1998 й. 30 апр.), «Лизинг тўғрисида» (1999 й. 14 апр.), «Қимматли қўғозлар бозорида инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»

(2001 й. 30 авг.) қонунларининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Инвестиция фаолиятида инвесторлар ҳар бир мамлакатдаги инвестиция муҳити б-н боғлиқ бўлган кўпдан-кўп хатарларга дуч келадилар. Шу сабабли И.ни, айниқса, чет эл И.ларини суғурта қилиш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда хорижий И.ларни суғурталаш соҳасида 1994 й.да ташкил этилган «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компанияси фаолият олиб боради.

Дилшод Ғозибеков.

ИНВЕСТИЦИЯ БАНКИ - саноат корпорацияларининг акцияларини сотиб олиш орқали инвестиция сиёсатини амалга оширадиган ихтисослаштирилган банк. И.б. халқ хўжалигининг турли тармоқлари, асосан, саноат, транспорт, савдони молиялаш ва узоқ муддатли кредитлаш учун ихтисослашади. 19-а. охирида кенг тарқалди. Банк ресурслари ўз акциялари ва облигацияларини сотиш ҳисобига шаклланади. Айрим ривожланган мамлакатларда давлат И.б.лари ташкил этилган, уларнинг маблағлари давлат бюджети ҳисобидан шаклланади. И.б.нинг ўзига хос хусусияти аҳоли омонатларини қабул қилишга ихтисослашмайди. Ўзбекистонда чет эл капитали иштирокидаги биринчи И.б. — Ўзбекистон халқаро хусусийлаштириш ва инвестиция банки «Ўзприватбанк» 1995 й. 28 фев. дан фаолият юритади.

ИНВОЛЮТА (лот. involutus — ўралган) — эвольвентаттг бошқача номи (қ. Эволюта ва эвольвента).

ИНВОЛЮЦИЯ (лот. involutio — эгиклик, букиклик, ўрама) — 1) биологияда — эволюция жараёнида ўз аҳамиятини йўқотган айрим органларнинг қисман ёки тўлиқ редукцияга учраши (кичрайиб кетиши, йўқолиши). И. органларнинг содалашуви б-н улар морфо-физиологик функцияларининг секинлашуви орқали содир бўлади. (қ. Паразитизм, Рудимент органлар). Муайян сабабларга кўра ҳажми катталашган органларнинг (мас, бачадоннинг туғишдан кейин) ўз

ҳолатига қайти-ши; ёшга қараб организм-лар тўқима ва органларининг йўқолиб кетиши; микроблар, бир хужайрали хайвонлар ноқулай шароит таъсирида ғайритабiiй шаклга кирганида уларнинг қайта тикланиши, дегенерацияен ҳамда гастрүляция жараёнида инвагинация ту-файли хужайраларнинг ичкарига ботиб кириши ҳам И. дейилади; 2) математикада — текислик (фазо)ни алмаштириш такрорланганда айний алмаштириш берадиган алмаштириш; мас, инверсия, марказий ёки ўқавий симметрия И. ҳисобланади.

ИНГАЛЯЦИЯ (лот. *inhalatus* — на-фасга олмок) — дори моддаларни нафас йўллари (ҳикилдоқ, кекирдок ва ўпка) га киритиш усули. Табiiй ва сунъий бўлади. Тоғларда сийрак ҳаводан, денгиз бўйида сув ва туз б-н тўйинган ҳаводан нафас олиш, игнабаргли ўрмонларда озон, бальзамли буғ, минерал булоқлар ёнида водород сульфид ёки карбонат ангидрид аралашган ҳаводан нафас олиш табiiй И.га киради. Сунъий И.да махсус шифобахш моддалар тутун, буғ, аэрозоль (қ. Аэрозоль-терапия), газ, куруқ кукун, нам ёки мойли туман ҳолида искала-ди (халқ табобатида сунъий И. бурнаки ҳам дейилади). Сунъий И.да пуркагич (пуль-веризатор)га ўхшаш тузилган мах-сус аппарат — ингалятор дан фойдала-нилади. Уйда, мас, буғ И. қилиш учун идишга иссиқ сув куйилади, бемор идиш устига энгашиб, боши ва идиш устига сочик ёпиб, сув буғларидан 5— 10 мин. нафас олади (иссиқсувни вақт-бевақт кўшиб туриш мумкин). И., асосан, нафас йўлларининг касалликларини даволаш-да қўлланади. Қон кетишига мойил ки-шиларга, юрак-томир системаси ва ўпка касалликларида И. қилиш ярамайди. И. овқат еб бўлгач, 1 — 1,5 соатдан кейин қилинади. Уй шароитида турли портатив чўнтак ин-галаторидан фойдаланилади.

ИНГИБИТОРЛАР (лот. *inhibeo* -тўхтаганман, ушлаб тураман), биологияда — тирик организмда, шунингдек, хужайрасиз системаларда ферментлар

фаоллигини сусайтирадиган моддалар. И.нинг табiiй ва синтетик хиллари бор. Организмда моддалар алмашину-ви махсүлотлари табiiй И. ва-зифасини ўташи мумкин. Ферментларнинг катали-тик таъсирини ўрганиш, оксиллар функ-ционал гуруҳларининг табиати ҳамда моддалар алмашинувида ҳар хил фер-ментатив жараёнларнинг аҳамиятини аниқлаш мақсадида И. кўп ишлатила-ди. И. катта амалий аҳамиятга эга. Мас, зараркунанда ҳашаротлар ва бегона ўтларга қарши курашда фойдаланилади-ган заҳарли кимёвий моддаларнинг сама-раси бу моддаларнинг за-раркунандалар ҳаёти учун муҳим бўлган жараёнларни сусайтириши б-н боғлиқ. Баъзи дорилар-нинг таъсир этиш меҳа-низми ҳам улар-нинг организмдаги ферментатив реакци-яларни тўхтатишига асосланган. Кенгрок маънода «И.» термини мураккаб жара-ёнларни тухтатувчи ёки сусайтирувчи моддаларни ифодалаш учун ишлатилади (мас, ўсимликларнинг ўсиш ингибитор-лари, коррозия ингибиторлари, кимёвий ингибиторлар).

ИНГИЧКА — Самарқанд вилоя-ти Нуробод туманидаги шаҳарча (1944 й.дан). Зирабулоқ тоғларининг жан. шарқий ён бағрида, Ингичка сойи бўйида жойлашган. Яқин т.й. станция-си — Катта-қўрғондан 28 км. Аҳолиси 10,3 минг киши (2001), асосан, ўзбеклар. И.нинг ўрта қисмидан Ингичкасой оқиб ўтади. И.га Зарафшон дарёсидан уз. 28 км ли қувур орқали сув келтирилган. И. 1948 й. Ингичка вольфрам конининг ишга ту-ширилиши муносабати б-н вужудга кел-ган. Иқлими кескин конти-нентал. И. 7 балли сейсмикзоидажойлашган. И.да «Вольфрам» кон бошқар-маси, «ТМТЭ» (экспедиция), «Самарқандгипс», «Шах-та» қурилиш бошқармаси фаолият кўрсатади. И.да 2 умумий таълим мак-таби, 1 мусиқа мактаби, 1 касбхунар коллежида 150 дан зиёд ўқитувчилар таълим беради. 75 ўринли шифохона, 20 ўринли туғруқхона, поликлиника бўлиб 160 врач ва ўрта маълумотли мутахассис

хизмат қилади. Стадион, спорт иншооти, маданият уйлари, 2 хиёбон, 2 кутубхона бор. И. — Каттакўрғон, И. — Самарканд йўналишларида автобус қатнови йўлга қўйилган. Нуробод — Қарноб, Агрон — Оқтош маршрутидаги автобуслар И. орқали ўтади.

ИНГИЧКА ВОЛЬФРАМ КОНИ каттакўрғон ш.дан (Самарканд вилояти) жан.шарқца Зирабулоқ тоғларида жойлашган кон. 1941 й. А. М. Енгаличев топган, Ингичкасой номи б-н аталган. Кон 1943 й. ишга туширилган. И. в. к.нинг истикболини аниқлаш ва разведка қилишда Ҳ. М. Абдуллаев, А. В. Королев, Н. В. Лиценмаер, И. Ҳ. Ҳамробоев, Н. Д. Ушаковлар қатнашган.

И. в. к. геологик тузилишида юқори карбон — куйи пермь даври отқинди ва юқори силур даври метаморфик жинслари иштирок этган. Отқинди жинслар биотитли гранодиорит, гранит ва лампрофир, аплит дайқалари, пегматитлардан иборат. Чўкинди метаморфик жинслар мрамарлашган охактош, слюдали сланецлар ва турли таркибли роговиклардан тузилган. И. в. к.даги вольфрам рудаси (шеелит) юқори силур даври мрамарларининг гранодиорит ва гранитлар б-н туташган жойларида ҳосил бўлган. Шеелит 2—3 см катталиқдаги кристалл ва баъзан ер-томирчалар ҳолида учрайди. Шеелитдан ташқари конда пирротин, пирит, халькопирит, касситерит, молибденит ва б. минераллар ҳам бор. Вольфрамли скарнларнинг калинлиги 5—10 см дан 15—20 м гача, уз. 100—600 м, баъзан 1,5—2 км гача, чуқ. 800 м. Вольфрам рудаси мас-сасининг 90% қатламсимон скарнларда, 10% часи скарнли томирларда ва аляскитларда, қолган 1% часи чўкинди жинсларининг қатламлари орасида жойлашган. И. в. к.туфайли Ингичка шаҳарчаси барпо этилган.

ИНГИЧКА ИЧАК - одам ва умуртқали ҳайвонлар ичагининг бир қисми; меъда б-н йўғон ичак ораллигида жойлашган. И. и. ҳазм йўлининг энг узун қисми; у меъданинг охириги чиқиш қисмидан

бошланиб, йўғон ичакнинг бошланғич қисмигача давом этади; уз. 5—6 м. И. и. ўникки бармоқичак, оч ичак ва ёнбош ичакдан иборат. Ўн икки бармоқ ичак И. и.нинг бошланғич қисми бўлиб, уз. 25—30 см (тахм. 12 бармоқ энича), шакли тақага ўхшаш. Ўн икки бармоқ ичакдан оч ичак бошланиб, И. и.нинг 2/5 қисмини ташкил этади. Оч ичак ёнбош ичакка уланиб кетади: у И. и.нинг 3/5 қисмига тенг. И. и. деворлари сероз, сероз ости, мускул, шиллик парда ости ва шиллик, пардадан иборат. Шиллик парда И. и.нинг энг ички қавати бўлиб, бурмалар ҳосил қилиб жойлашган. Унинг юзаси жуда кўп вор-синкалар б-н қопланган; ворсинкаларда лимфа ва қон томирлар ҳамда нервлар бор. И. и.нинг бу қаватида 4 млн. га яқин сўрғичлар мавжуд. Овқат бўтқаси меъдadan ўн икки бармоқ ичакка ўтгач, меъда ости беши шираси, жигардан ажралган ўт ва ичак ширалари б-н аралашиб шимилишга тайёр бўлади ва сўрғичлар орқали қонга сўрилади. И. и.нинг ҳамма қисмида ичак шираси ишлаб чиқарадиган безлар бўлиб, улар овқат парчаланишида муҳим роль ўйнайди. И. и.нинг ўн икки бармоқичак қисми корин деворининг орқасида I—III бел умуртқалари қаршисида жойлашган. Унга асосий ҳазм безларининг йўллари, жигар ва ўт пуфагининг ўт йўллари, меъда ости безининг шира чиқариш йўли очилади. Оч ва ёнбош ичак бўшлиғининг марказий қисмини эгаллайди ва бир тилай қовузлоқлар ҳосил қилади.

ИНГИЧКА ТОЛАЛИ ҒЎЗА, узун толали ғўза — 37—42 мм ва ундан узун тола берадиган ғўзалар. И.т.ғ.га асосан *Gossypium barbadense L.* турига мансуб навлар қиради. Жаҳоида пахта толаси ишлаб чиқаришда И. т.ғ.лар ўрта толали ғўзалардан кейин иккинчи ўринда туради. И.т.ғ. кўп мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Миср, Судан, Перу, Шим. Бразилия, Нигерия, АҚШ да қатта майдонларга экилади.

Ўзбекистон Республикасида И.т.ғ.

навлари, асосан, жан. ҳудудлари (Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Андижон, Наманган вилоятлари)да етиштирилади. Мамлакатда экиладиган И.т.ғ.нинг асосий навлари (2002): Термиз 24, Термиз 31, 6249-В, 9883-И, 9871-И, С-6037, 6465-В ва б. И.т.ғ. навлари тезпишар бўлиб, фенологик ривожланиш фазаларини ўтиши учун 2100—2220° дан ортиқ самарали ҳарорат йиғиндисини талаб қилади. И.т.ғ. навлари морфологик ва хўжалик белгиларига кўра, ниҳоятда хилма-хилдир. Уларда вегетация даври 110—120 кундан 180—200 кунга ва ундан ҳам кўпроққа чўзилади. Навлари орасида тупи шохсиз типдан («ноль тип») то кенг тарвақайлаб ўсадиган шакллари бор. Пояси мустаҳкам, тик ўсади, бўйи 60—130 см, туксиз, яшил, кузга бориб кизғиш-жигарранг тусга киради. Барглари йирик, қалин, тўқ яшил бўлмалари узунчоқ учбурчақли. Гуллари йирик, гулбарглари лимон ранг, асосида тиниқ тўқ кизил доғи бор. Кўсақлари майдарок, кўпчилиги чўзинчоқ тухумсимонконус шаклида, учи ўтмас ёки ўткир, 3—5 чанокли. Бир кўсақдан 3—4,2, баъзан 4,5—5 г пахта чиқади. Чигитлари йирик, туксиз, сийрак тукли ёки сертук, туки оч яшил ёки кулранг. 1000 дона чигити вазни 110—140 г. Толаси ялтироқ, оч сариқ ёки оқ. 28—36% тола чиқади. Толасидан (I, II, III типли) юкори сифатли, нафис газламалар, пишиқ техника буюмлари тайёрланади.

И. т. ғ.нинг турли навлари агротехникаси нав белгилари ва экилаётган зоналарнинг тупроқ-иклим шароитига боғлиқ. Ўрта Осиёда И.т.ғ. селекцияси бўйича ишлар 1920-й.лар ўргаларини бошланди. 1926 й.дан Байрамали (Туркменистон), 1930 й.дан Вахш водийси (Тожикистон), кейинчалик хрз. Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. интида, Фарғона селекция ст-яси ва б. тажриба ст-яларида Миср ғўзасидан И.т.ғ. навларини етиштиришга оид ишлар олиб борилади. 1930 й. Мисрдан Ашмуни, Загора, Сахель ва б. навларнинг чигитлари келтирилиб,

Тожикистоннинг Вахш водийсида экилди, бироқ улар жуда камҳосил бўлиб чикди. Шу йили Ўзбекистонда ҳам биринчи марта И.т.ғ. экилди (0,2 минг га, ҳосилдорлик 9,7 ц/га, ялли ҳосил 0,2 минг т). Ўрта Осиёда биринчи И.т.ғ. нави — 2ИЗ Йўлаган селекция станциясида 1935 й.да чиқариди. 1990-й.лар бошигача 50 дан ортиқ жуда қимматли И.т.ғ. навлари яратилди ва р-нлаштирилди. Бу навлар Ўрта Осиёнинг кескин континентал жазирама иқлимига ва б. агроэкологик шароитига яхши мослашган: тезпишарлиги, иссиққа чидамлилиги ва илдиз тармоғининг бақувватлиги б-н ажралиб туради.

Ад.: Автономов А. А., Селекция тонковолокнистых сортов хлопчатника в Узбекистане, Т., 1973; Тожиев М., Ингичка толали нав ғўза агротехникаси, Т., 1981; Беспалов Н. Ф., Акчурина Н. А., Проблемы и перспективы возделывания тонковолокнистого хлопчатника в Узбекистане, Т., 1985.

ИНГИЧКАБАРМОҚ ҚҶШОЁҚ (Spermothophilopsis leptedactylus) — тийнсимонлар оиласига мансуб кемирувчи хайвон. Уруғнинг ягона тури. Танасининг уз. 30 см гача, думи 10 см гача. Жуни оқиш-қум рангида, думи пастдан қора. Тирноўутри, айникса олдинги оёғида узун. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, Эрон ва Афғонистоннинг шим. қисмида тарқалган, кум тупроқли ва соз тупроқли қумликларда учрайди. Йил давомида фаол, якка яшайди. Ўсимликларнинг турли қисмлари б-н озикданади. Бир марта (баъзан 2 марта) 3—7 тадан болалайди. Териси учун овланади. Ўлат ва б. юкумли касаллик қўзғатувчиларини тарқатади.

ИНГЛИЗ ИНҚИЛОБИ (17-а.) - Европа микёсидаги 1-инқилоб. Пуританизм (к. Пуританлар) мустабид тузумга инқилобий муҳолифатнинг ғоявий байроғи, унинг ташкилий шакли эса — парламент бўлиб қолди. Карл I томонидан 1640 й. қақирилган парламент тарафдорлари б-н роялистлар ўртасидаги 1-фуқаролар уруши (1642—46) ва

2-фуқаролар уруши (1648) давомида О. Кромвель ташкил этган парламент армияси Карл I Стюартнинг қироллик армиясига Нейзби (1645) ва Престон (1648) да ҳал қилувчи зарба бериб, тор-мор этди. 1649 й. қирол қатл этилиб, республика эълон қилинди. 1653 й. харбий диктатура — Кромвель протектората ўрнатилди. 1660 й. Стюартлар ин-қилобнинг асосий ютуқлари (шу жумладан, феодал ер эгалигини амалда буржуа ер эгалигига айлантирилиши)ни тан олишга рози бўлган, улар ҳокимияти тикланди. 1688—89 й.лардаги давлат тўғғариши («Шонли инқилоб») буржуазиянинг давлат ҳокимиятидаги мавқеини мустаҳкамлади.

ИНГЛИЗ ТИЛИ — ҳинд-европа тиллари оиласининг ғарбий герман тиллари гуруҳига мансуб. И. т. БМТнинг расмий иш юритиш тилларидан бири, Буюк Британия, Ирландия, Шим. Америка, Австралия, Янги Зеландия, Осиё ва Африкадаги кўпгина мамлакатларда тарқалган. Бу тилда ер юзидаги 400 млн. дан ортиқ киши гаплашади (1992). Буюк Британия ва Шим. Ирландия, АҚШ, Австралия, Янги Зеландия, Канада (француз тили б-н бирга), Ирландия (ирланд тили б-н бирга), Ҳиндистон ва 15 та Африка давлати (ЖАР, Нигерия, Гана, Уганда, Кения, Танзания ва б.)да расмий тил сифатида қўлланилади.

И. т. мил. ав. 5—6-а.ларда кад. герман қабилалари (инглиз, сакс ва ют)нинг тилларидан келиб чиққан. Кад.-И. т. (7—11-а.лар) англосакс тили деб аталган ва 4 шевага эга бўлган: нортумбрий, мерсий, уэссек ва кент. 9—11-а.ларда уэссек шеваси асосида адабий И. т. шаклланган. Ўрта И. т. (12—15-а.лар) ур-ғусиз униларнинг редукцияга учраши нагнжасида феъллик сўз бирикмалари кўп ўзгаришларга учраган. 16—17-а.ларда янги И.т. юзага келган.

Ҳоз. И. т. ўз ҳудудий шеваларига эга. Буюк Британияда шотланд шеваси, шим., жан., марказий шевалар гуруҳи, АҚШда Шаркий, Ўрта Атлантика (марказий), жан.шаркий, ўрта, ғарбий шевалар

гуруҳи мавжуд. И. т. фонематик тизимида ўзига хос унилар ва ундошлар мавжуд. Бошқа герман тилларидан И. т. аналитик қурилиш белгиси б-н фарқланади. Грамматик муносабатларни ифодалашда ёрдамчи сўзлар (артикуль, ёрдамчи феъллар, предлоглар) ва сўз тартиби катта аҳамиятга эга. И. т. бошқа тиллар (лотин, француз, италян, испан ва б.)дан 70% га яқин сўз қабул қилган. И.т.нинг америкача вариантини Буюк Британия вариантдан фарқини шу б-н изохлаш мумкинки, Шим. Америкага дастлаб кўчиб келганлар (1607) Лондон ва унинг агрофидан, кейингилари эса Шим. Британия ва Ирландиядан келишган. АҚШ тилида Британиядаги сингари ёрқин ифодаланган шевалар йўқ. Проф. Х. Курат тахрири остида чиққан «АҚШ ва Канаданинг тилшунослик атласи»да (1939) етти шева, шу жумладан, тарқалиши ҳудуди жиҳатидан энг салмоқли бўлган АҚШнинг марказий ва шим. вилоятлари шевалари ажратиб кўрсатилган; у АҚШда асосий адабий меъёр ҳисобланади. И.т.нинг америкача ва Буюк Британия вариантлари ўртасидаги фарқ лексикада ва маълум даражада фонетикада на-моён бўлади; грамматикасидаги фарқ сезиларли эмас. И. т.нинг мавжуд Канада, Австралия, Янги Зеландия ва ЖАР адабий вариантлари хусусида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. И. т. ёзуви логин алифбоси асосида.

ИНГЛИЗ ТУЗИ — қ. Магний сульфат.

ИНГЛИЗ-АФҒОН УРУШЛАРИ - Буюк Британиянинг Афғонистонга қарши мустамака босқинчилик урушлари (1832-42, 1878-80, 1919). Биринчи И.-а. у. (1838—42) — инглизлар армиясининг асосий кучлари Қандаҳор ва Ғазнини эгаллаб, Қобўлга чиқиш мақсадида Бўлан йўлаги орқали Жан.-Ғарбий Афғонистонга бостириб кириши. Афғон қўшинларини чалғитиш мақсадида Пешовардан Хайбар довомига зарба берилган. Афғонистонга бостириб кирган инглизлар қўши-нининг умумий сони 30 мингдан ор-тиқ бўлган. Афғонлар

қўшини 15 мингга яқин жангчидан иборат бўлиб, курол-аслаҳа жиҳатидан рақибидан анча қолоқ эди. 1839 й. инглиз қўшинлари Қандаҳор, Ғазни ва Кобул-ни эгаллашган. Бунга жавобан партизанлар уруши бошланган. 1841 й. нояб. да Ко-булда халқ кўзғолон кўтарган. Инглизлар малайи Шужоъ ўлдирилган, Ко-булдан чекинишга мажбур бўлган инглиз армияси яқсон қилинган. Гарчи 1842 й. Англия ҳукумати Афғонистонга жазо экспедицияси жўнатган бўлсада, инглизлар ўз мағлубиятларини тан олишга мажбур бўлганлар ва 1842 й. охирига келиб Афғонистонни тарк этишган. Иккинчи И.-а.у. (1878—80) — инглиз қўшинларининг (36 минг киши) уч колонна бўлиб Афғонистонга (Хайбар, Куррам ва Бўлан йўлаги орқали) бостириб кириши б-н бошланган. Қўшин сони ва куролланиш жиҳатидан рақибидан анча ортда бўлган афғон армияси чекинишга мажбур бўлган. 1879 й. 8 янв.да инглиз қўшинлари Қан-дахорни эгаллаган. Афғонистон амири Ёқубхон Англия б-н Гандамак битимини имзолаган, бунга қарши мамлакатда халқ кўзғолони бошланган (1879 й. сент.). Кобулдаги инглиз резиденти Каваньяри 1879 й. 3 сент.да ўлдирилган. 1880 й. 27 июлда Қандаҳор яқинидаги Майванд ёнида бўлган жангда афғон қўшинлари инглизлар бригада-сини тамоман тор-мор этганлар. Кобулдаги инглизларни кўзғолончиларнинг афғон, тожик ва ўзбеклардан ташкил топган деярли 100 минг кишилик армияси камал қилган. Афғонистон халқларининг босқинчиларга қаҳрамонона қаршилиқ кўрсатиши Англия ҳукума-тини Афғонистонни босиб олиш ва парчалаб ташлаш режасидан воз кечишга ва амир Абдурахмон б-н келишув шартно-маси тузишга мажбур қилди. Унга кўра, Афғонистон ички сиёсатда мустақил бўлиб, ташқи сиёсатда Англия назорати остида қолган. Инглиз қўшинлари мамла-катни тарк этганлар. Учинчи И.-а.у. (1919 й. май) — амир Омонуллохон Афғонистон муста-қиллигини эълон қилиши б-н Ан-

глия томонидан бошланган. 3 майда уруш хдракатлари бошланган. 6 майда Англия Афғонистонга уруш эълон қилган. Афғон мунтазам қўшинлари (40 минг киши) Хайбар, Вазиристон ва Қандаҳор йўналишларида ҳаракат қилувчи 3 ко-лоннага бўлинган. Қўшин сони (деярли 340 минг киши) ва техникавий устунлик Англия томонида бўлган. Гарчи Хайбар йўналишида инглизлар му-ваффақиятга эришган бўлсаларда, лекин улар Ва-зиристонда мағлубиятга учраганлар, афғон қўшинлари 1919 й. 27 майда Тол қалъасини эгаллашган. Вазиристонда чегара худудларида яшовчи пуштунлар-нинг инглизларга қарши ялпи кўзғолони бошланган. Мана шу ҳолат, ҳамда Ҳиндистондаги инкилобий кўтарилиш (1918 й. бошланган) Англияни урушни давом эттиришдан воз кечишга мажбур этди. 1919 й. 8 авг.да Равалпинди ш.да дастлабки (прелиминар) сулҳ битими ту-зилиб, у 1921 й. 22 нояб.да Кобулда рати-фикация қилинган. Битимга кўра, Англия Афғонистоннинг тўла мустақиллигини тан олган.

ИНГЛИЗ-КАНАДАЛИКЛАР - Ка-нададаги халқ (10,8 млн. киши). Уму-мий сони 11,67 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Инглиз тилининг канада лаҳжасида сўзлашадилар. Диндорлари — асосан, протестантлар, бир қисми — католиклар.

ИНГЛИЗЛАР британлар, (ўзларини инглиз деб атайдилар) — халқ. Буюк Британиянинг асосий аҳолиси. Уму-мий сони (48,5 млн. киши, 1990-й.лар ўрталари), жумладан, Буюк Британияда 44,7 млн. киши, Канадада 1 млн. киши, Австралияда 940 минг киши, АҚШда 650 минг киши, ЖАР да 230 минг киши, Ҳиндистонда 200 минг киши, Янги Зе-ландияда 188 минг киши яшайдилар. Ин-глиз тилирэ. гаплашади. Диндорлар, асо-сан, англиканлар. Европеоид ирқига ман-суб. Британия о.ларида мил. ав. I минг йиллик ўрталарида кельт қабилалари (бриттлар ва б.) яшар эди. Мил. 5—6-а. ларда бу ерларга материкдан герман ка-

билалари — англлар, сакслар, ютлар келиб ўрнашдилар. Улар кельларнинг бир қисмини ўзларига сингдирди, бир қисмини эса Шотландия, Уэльс ва Корнуолл тоғларига сиқиб чиқардилар. 7—10-а.ларда, англосакс элати вужудга келди. Англия 1066 й.да норманнлар томонидан босиб олинди. 13—14-а.ларга келиб англосакслар ва норманнлар ягона инглиз халқига уюшди. 16-а.да инглиз жонли ва адабий тили вужудга келди. 17—19-а.ларда Англия бошқа қитъалардаги кўпгина мамлакатларни ўз мустамлакасига айлантирди. Кўплаб И. мустамлака мамлакатларига кўчиб бордилар. Натижада И. кўпгина халқлар — америкаликлар (АКШда), австралияликлар, янги зеландияликларнинг шаклланишида асосий компонентлардан бири бўлди.

И.нинг ҳаёти ва ижтимоий турмушида анъанавий хусусиятлар кўп сакланиб қолган (яна қ. Буюк Британия).

ИНГЛИЗ-ФРАНЦУЗ-ХИТОЙ УРУШИ (1856—60), иккинчи «афюн» уруши — Англия ва Франция томонидан Хитойга қарши уюштирилган босқинчилик уруши. Англия ва Франция ўз товарларини Хитойнинг ички вилоятларига эркин кириб боришига эришиш, дарё портларини хорижий савдо учун очишга ҳаракат қилганлар; Англия ва Франция Пекинда ўз дипломатик ваколатхоналарини таъсис этиш, эркин миссионерлик фаолияти юргизиш талабини қўйишган. 1856 й. окт.да можаролардан фойдаланиб («Эрроу» кемаси б-н бўлган ва б.) инглизлар Гуанчжоуга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаганлар. 1857 й. Англия ҳукумати Хитойга янги кўшинлар жўнатган. Англия-Франция музокаралари (1856 й. сент. — 1857 й. март)дан сўнг Франция ҳам урушга тортилган. Уларни АКШ қўллаб-қувватлаган. 1857 й. дек.да инглиз-француз босқинчилари Гуанчжоуни эгаллаган. Гуандунда халқ қаршилик ҳаракати бошланган. 1858 й. апр.да босқинчиларнинг ҳарбий кемалари Шим.да ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборган; 1858 й. майда улар Дагу истехкомми

ва Тяньцзинь портини босиб олишган. Цинь ҳукумати Англия ва Франция б-н 1858 й. июнда тенг ҳуқуқли бўлмаган Тяньцзинь битимларини имзолашга мажбур бўлган. Бироқ, Англия ва Франция Хитойни янада кўпроқ ён босишга мажбур қилишга интилишган. Дагуда инглиз-француз эскадраси мағлубиятга учраган, бу ҳарбий ҳаракатларни қайта бошлашга барона бўлган. 1860 й. июлда 10 минг кишилик инглиз армияси ва 6 минг кишилик француз армияси Дагу истехкомларини қамал қилишган. Авг.да Хитой армияси мағлубиятга учраган. Дагу истехкомлари ва Тяньцзинь босқинчилар томонидан қайта босиб олинган (25 авг.). Бошланган сулҳ музокаралари натижасиз тугаган. Инглиз-француз кўшинлари Пекинга юриш бошлаган. 21 сент. да манжур-мўғул отлик кўшини Пекиндан бир неча км узокликдаги Балицяо кўприги ёнидаги жангда инглиз-француз кўшинларидан енгилган. Император И Чжу (Сянь-фин) ва унинг саройи қаршилик кўрса-тишдан воз кечиб пойтахтдан қрчишган. Босқинчилар Пекини эгаллаб (1860 й. окт.) Хитой меъморлигининг ажойиб намунаси — императорнинг ёзги Юаньминъюань саройини талон-тарож қилиб, унга ўт қўйганлар. 1860 й. окт.да тенг ҳуқуқли бўлмаган Пекин битимлари имзоланган. И.-ф.-х.у. Хитойни ярим мустамлака мамлакатга айланишидаги энг қатта босқич бўлган.

ИНГЛИЗ-ХИТОЙ УРУШИ (1840—42), биринчи «афюн» уруши — Англиянинг Хитойга қарши босқинчилик уруши. Англия Хитойни ўзига қарам, ярим мустамлака ёки мустамлака мамлакатга айлантириш мақсадида бошлаган. Англия ҳукумати ўз товарлари, айниқса афюн учун Хитой бо-зорларини очиш йўлидаги дипломатик хаттиҳаракатлари муваффақиятсизликка учрагач (1792—93 й.лардаги Ма-картней миссияси, 1816 й. даги Амхерст миссияси), инглизлар зўравонлик йўлига ўтганлар. 1839 й. 3 июнда императорнинг махсус вакили Линь Цзэсюй буйруғига кўра, хорижий

савдогарлардан тортиб олинган афюнлар оммавий суратда йўқ қилина бошланган. Бу Англиянинг Хитойга қарши уруш очишига баҳона бўлган. 1839 й.нинг 2-ярмида инглиз ва Хитой харбий кемалари ўртасида бир неча марта қуроли тўқнашув содир бўлган. Англия метрополиядан кўмакчи харбий қисмлар етиб келиши б-н 1840 й. июндан Хитойга қарши уруш эълон қилмасдан режавий харбий ҳаракатларни бошлаб юборган, инглизлар Гуанчжоу, Сяминь, Нинбо ш.ларини, Миньцзян ва Янцзи дарёларининг қуйилиш ҳавзаларини қамал қилган. 1840 й. июлда Динхай (Чжоу-шань о.лариси) босиб олинган, авг.да инглиз кемалари Шим.даги Тяньцзинь портига кирган, бу император саройидагиларни саросимага солиб қўйган. Линь Цзэсюй Гуандундаги вазифасидан озод қилинган. Афюн савдосини тақиқлаш ҳақидаги 1840 й. нояб. даги фармон бекор қилинди. Сулҳ шартно-маси тузиш ҳақида яширин равишда инглизхитой музокаралари бошлаб юборилган. Хитой ҳукмрон доираларини ён босишга мажбур этиш мақсадида 1841 й. янв.да инглиз кўмондонлиги Гуанчжоу яқинидаги бир неча истехкомларни эгаллаб олган. Бунга жавобан император расмий равишда Англияга уруш эълон қилган (1841 й. фев.). Харбий ҳаракатлар, асосан, Гуандун вилоятида бўлган. 1841 й. майда Гуанчжоу р-нида келишув битими имзоланган, лекин инглиз солдат ва офицерлари тинч аҳолини талашни давом эттиришган. Бу Гуандун, Фуцзянь, Цзянсу ва б. вилоят аҳолисининг қуроли кураш бошлашига сабаб бўлган. 1841 й. авг. дан харбий ҳаракатлар қайта бошланган. Инглизлар Сяминь, Нинбони босиб олганлар. 1842 й. июнда Усун (Шанхай атрофида), Чжэньцзян (Ян-цзида) истехкомлари эгалланган. 1842 й. 29 авг. да Цинь ҳукумати тенг ҳуқуқли бўлмаган Нанкин битимини имзолаган. Бу уруш Хитой тарихида янги даврни бошлаб берган: Хитой жамияти феодал (мулкдорлик) жамиятдан ярим мустамлака ва ярим феодал (мулкдор) жамиятга айлана

бошлаган; бу урушдан сўнг Хитой халқи 100 йилдан ортиқ давр мобайнида хориж давлатлари ва ички реакциянинг бирлашган кучларига қарши кураш олиб борди.

ИНГЛ-САКСЛАР — қ. Англосакслар.

ИНГРЕССИЯ (лот. *ingressio* — кириш, бостириб кириш) — денгиз сувининг соҳилнинг пастқам жойларга бостириб кириши. И. денгиз суви сатҳининг кўтарилиши ёки соҳилнинг чўкишидан содир бўлади. И.ни трансгрессия-пая фарқи И.да абразия кузатилмайд. И.да ингрессион кирғоқлар ҳосил бўлади. Мас, Украинанинг шим.-ғарбий қисмидаги Қора денгиз бўйи кирғоғи.

ИНГУШ ТИЛИ — жгушлар тили. Ибер-кавказ тилларининг нах гуруҳига мансуб. Бу тилда сўзлашувчиларнинг асосий қисми Ингушия Республикасида истикомат қилади. И.т. чечен тилига яқин туради, унда тахм. 237 минг киши сўзлашади (1992). Адабий тил Ингуши-янинг текислик қисмида яшовчи аҳолининг сўзлашув тили асосида шаклланган. И.т.да портловчи, бўғизда ҳосил бўладиган ундош ва унли товушлар кўп. Грамматик қурилиши ўзига хос бўлиб, грамматик синфлар (6 та), эргатив тузилмалар бор, шахслар бўйича тусланиш йўқ. Кўп келишкли турланиш мавжуд. Фейллар замонда, майл, сонда ўзгаради. И.т. лугат таркибида араб, туркий, форс, рус тилларидан ўзлашган сўзлар кўп. 20-а. бошларигача ёзув бўлмаган, ҳоз. ёзуви кирилл алифбоси асосида.

ИНГУШИЯ, Ингушия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Майд. 3,6 минг км². Аҳолиси 317 минг киши (1999). Пойтахти — Назрань ш. Маъмурий жиҳатдан 4 туман, 3 шаҳарга бўлинади.

Давлат тузуми. И. — республика. Давлат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи органи — Халқ мажлиси (парламент). Ижрочи органи — ҳукумат.

Табиати. И. Катта Кавказ тизмаси шим. ён бағрининг марказий қисмида жойлашган. Иқлими мўътадил континен-

тал. Ўртача т-ра: янв.да — 3 дан —10° гача, июлда 21—23°. Йилига 1200 мм гача ёгин ёгади. Асосий дарёси — Сунжа. Текисликдаги тупроғи — дашт тупроғи. Тоғларда кенг баргли ўрмонлар баланд тоғ ўтлоқларига туташади.

Аҳолиси. Ингушлар (215 минг киши), руслар (14 минг киши), чеченлар (13 минг киши), турклар (2,4 минг киши) ва б. яшайди. Ингушлар ўзларини галгай деб атайдилар. Диндорлар ислом динининг сунна мазхабида.

Тарихи. Ингушлар 7-а.да биринчи бор тилга олинади. 9-а. охири — 13-а. бошларида И. Аланлар давлати таркибига кирган. 16-а.га қадар тоғларда алоҳи-да-алоҳида (Жерах, Фепин, Галга, Цорин, Мецхал) уруғқабилла жамоаларига уюшиб яшаб келган. 16—17-а.ларда аҳоли Сунжа ва Терек дарёлари водийларига жойлашган. И. ерларини 1810 й.да Россия босиб олган. 1921 й.дан РСФСР таркибидаги Тоғлилар АССРга киритилган. 1924 й.да И. мухтор вилояти тузилган. 1934 й.дан Чечен-Ингушия мухтор вилояти бўлган, 1936 й.да у АССР га айлантирилган. И. 1942 й. кузда немислар томонидан босиб олинди. 1943 й. янв.да озод этилди. 1944 й.да Чечен-Ингушия АССР тугатилиб, аҳолиси 2-жаҳон уруши даврида босқинчиларга ён босди, деган тухмат б-н зўрлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистонга кўчирилган. 1957 й.да мухтор республика тикланган. 1990 й.да Чечен-Ингушия АССР Олий Кенгаши давлат суверенитети ҳақида декларация қабул қилди. 1992 й. дек.да И. Республикаси тузилди.

Хўжалиги. Иқтисодийетида нефть казиб олиш, нефть кимёси, кимё, газни қай-та ишлаш, металлсозлик, трикотаж, озик-овқат корхоналари муҳим ўринда туради. Қ.х., асосан, Сунжа ва Кам-билеевка дарёлари водийларида ривожланган. Маккажўхори, буғдой, сули, арпа, қанд лавлаги, кунгабоқар, картошка етиштирилади. Боғдорчилик ва сабзавотчилик б-н ҳам шуғулланилади. Чорвачилигида қорамол, қўй (асосан, майин

толали жун берадиган қўйлар), чўчка боқилади.

Адабиёти. Ингуш халқининг ўзига хос ва бой оғзаки адабиёти мавжуд. Аммо ёзма адабиёти 20-а. бошларида шаклланди. 3. Малсагов (1894—1935) нинг «Ўғирланган киз» пьесаси (1923) ингуш тилидаги биринчи босма асардир. 30-й.ларда С. Озиев, Х. Муталиев, Ж. Яндиев каби шоирлар, А. Гойгов, И. Базоркин каби адибларнинг асарлари босилиб чикди. 2-жаҳон уруши йилларидаЖ. Яндиев, М. Хашагулгов, И. Ба-зоркинларнинг фашист босқинчиларга нафрат руҳидаги асарлари катта аҳамиятга эга бўлди. 50-й.лардан адабиёт бадиий юксакликка кўтарилди, барча замонавий жанрларда, айниқса роман жанрида салмоқли асарлар яратилди. Биринчи ингуш романнависи С. Чаккиевнинг «Олтин устунлар», «Бўрининг тунлари» асарлари ингуш адабиётида муҳим воқеа бўлди. Уларнинг биринчисида ахлоқ-одоб муаммолари кўтарилган бўлса, иккинчиси тарихий мавзуда эди. И. Базоркиннинг «Асрий зулматлар оша» эпопеяси халқнинг кейинги бир асрлик ҳаёти ва фикр-ўйларини ифодалаб берган. 60—90-й.ларда шеърят бадиий жиҳатдан анча юксалди, прозада сермазмун очерк, қисса, романлар яратилди.

ИНГУШЛАР (ўзларини галгай деб атайдилар) — РФ даги халқ. Ингушия Республикасининг асосий аҳолиси (215 м'инг кишидан ортиқ, 1990-й.лар ўрталари). Чеченистон, Шим. Осетияда ҳам яшайдилар. Умумий сони 237 минг киши. Ингуш тилипл гаплашадилар. Диндорлари исломнинг сунна мазха-бида. Европеоид ирқига мансуб. И. қўйчилик, ғаллакорлик, боғдорчилик, деҳқончилик б-н шуғулланидилар, нефть корхоналарида ишлайдилар.

ИНДАУР, Индур — Ҳиндистоннинг марказий қисмидаги шаҳар, Мадхья-Прадеш штатида. Аҳолиси 1,2 млн. кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни ва савдо-саноат маркази. Аэропорт бор. И.дан Дехли

— Мумбай автомобиль йўли ўтган. Ип газлама и.ч. саноатининг етакчи тармоғи. Пахта тозалаш, озиқ-овқат, металлсозлик ва машиносозлик, кимё корхоналари бор. Ўсимликлардан саноатда фойдаланиш ин-ти очилган. И. 1818—1950 й.ларда Индур князлигининг пойтахти, 1950—56 й.ларда Мадхья-Бхарат штатининг маъмурий маркази бўлган.

ИНДЕЙС ТИЛЛАРИ - Америка туб (эскимос ва алеутлардан ташқари) аҳолисининг тили. Турли танбаларга кўра, бу тилларда 35 млн.га яқин киши сўзлашади (1992). Бу тилларнинг барчаси ҳам генетик жиҳатдан тўлиқ ўрганилмаган. Энг сўнгги маълумотларга кўра, қуйидаги И.т. оиласи мавжуд: 1) надене (Аляска ва Шим.-Ғарбий Канада, АҚШ ва Мексиканинг баъзи ҳудудларида тарқалган), тлингит ва ҳайда (Жан. Аляскада); 2) алконкин-ритван (Шарқий ва Жан. Канада, Шим.шарқий АҚШ), ритван (вийот ва юрок — Калифорнияда) ва б.; 3) пенутиан — калифорния-пенутиан тиллари (мивок, йокутс ва б. — Калифорнияда); 4) хокальтек (Калифорния, Аризона ва Мексика вилоятларида); 5) кадо-ирокез — ирокез тиллари (Аппалачи, Авлиё Лаврентий дарёси бўйлаб, Эри, Онтарио о.лари); 6) сиу (Саскачеван ва Монтанадан то Жан.шарқий Арканзасгача); 7) юто-ацтек (Ғарб. АҚШ — Невада, Юта, Колорадо, Техас ва б. штатларда); 8) майя-соке (Шарқий, Жан. шарқий Мексика, тўлиқ Юкатан ва Гватемалада); 9) ото-ми-миштексапотек (Марказий ва Жан. Мексика, Никарагуа жан. ва Коста Рикада); 10) чибча (Коста Рика, Панама, Колумбия, Венесуэла, Эквадор, Перунинг бир қис-ми); 11) • аравак (Катта Антил о. Шарқий Колумбия, Шим. Венесуэла, Гвиана, Ама-зонканинг ўрта ва юқори қисмида, Жан. Американинг ғарб ҳудудларида); 12) кечуа-аймара кечуа (Жан. Эквадор, Ғарбий Перу ва Боливия, Шим. Чилида) ва аймара (Боливия ва Жан.шарқий Перуда); 13) же (Бразилиянинг шарқи, жан. ва марказий қисмида); 14) тупи-гуарани (Шим., Шарқий, Жан.

Бразилия, Парагвай, Шим. Аргентина, Уругвай ва б.да) И. т. грамматикаси жуда хилма-хил. Инкорпоратив, яъни полисинтетик тиллар (каддо-ирокез, юто-ацтек оиласидаги) кўпчиликни ташкил этади. Агглютинатив (аффиксация ва сўзларни қўшиб сўз яшаш кучли) бўлганлари кўп, флектив тиллар ҳам мавжуд. И. т.нинг кўпчилиги ёзувсиз. Майя, кечуа, сапотек ва аймара тилларига оид иероглиф ёзувли ёдгорликлар сақланиб қолган. Америка қитъасини европаликлар истило қилгандан сўнг тупи (Бразилия), ацтек, кечуа, ва баъзи б. тиллар лотин алифбоси асосидаги ёзувга ўтди, бу ёзувда диний ва дунёвий мавзудаги адабиётлар вужудга келди. Ҳоз. гуарани (Парагвай), кечуа ва қисман аймара тиллари миллий адабий тил макрмига эга. Сўнгги даврда пайдо бўлган илмий адабиётларда И.т. қад. туркий тиллар б-н қариндош деган қарашлар ҳам илгари сурилмоқда.

ИНДЕЙСЛАР — Американинг туб аҳолиси (эскимослар ва алеутлардан ташқари). Умумий сони 35 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Энг йирик халқлари — кечуа, аймара, ацтеклар, майя, гуарани, арауканлар ва б. Қитъани кашф этган Колумб бу ерни Осиёнинг бир бўлаги — Ҳиндистон, аҳолини эса хин-дулар деб ўйлаган. Колумбнинг хатоси аниқлангандан кейин ҳам қитъа Вест-Индия (Ғарбий Ҳиндистон), туб аҳоли Америка И.и деб номланиб келинган. Америка қитъасини европаликлар томонидан ўзлаштирилиши натижасида кўплаб қабилалар бутунлай ёхуд қисман қириб ташланган, бошқа р-нларга сиқиб чиқарилган. АҚШ ва Канадада махсус ажратилган жой (резервация) ларда яшашиди. Боливия ва Гватемала аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил қилади. Европаликлар б-н аралаштириш натижасида метислашиб ке-тишган (к. Метислар). Тили — индейс тиллари, шунингдек, И.нинг салмоқли қисми испан (Лотин Америкаси) ва инглиз (Шим. Америка) тилларида ҳам сўзлашади. И. антропологик жиҳатдан монголоид ирққа мансуб,

лекин Осиё монголоидларидан буруннинг чўзиқлиги ва кўз қисиклигининг йўқлиги б-н фарқ қилади. И. ҳозир 90 га яқин қабила ва қабила уюшмаларидан иборат. Диндорлари —христиан католиклар, протестантлар, шунингдек, синкретик (аралаш) динлар ва анъанавий диний эътиқодлар ҳам мавжуд.

И. Америка қитъасига бундан 20—30 минг йиллар илгари Шим.шарқий Осиёдан кўчиб ўтганлари ҳақида архе-ологик далиллар мавжуд. Ўша вақтларда Америка Аляска орқали Осиё б-н туташ эди, 10—6 минг йилликларга келиб, табиий географик шароитнинг ўзгариши натижасида Осиё Америка қитъасидан ажралиб кетган. Буни И. тилида кўплаб қад. туркий тилга хос сўзлар ва атамалар сакланиб қолганлиги ҳам исботлайди.

И. географик яшаш шароитларига қараб деҳқончилик, темирчилик, овчилик б-н шуғулланади. Уларнинг кўпчилиги христиан бўлсаларда, то-темистик ва анимистик тасаввурлар кучли сакланиб қолган. Лотин Амери-қасидаги кўпгина қабилалар мустамла-қачилар томонидан қириб ташланди. Уларнинг айримлари ўзларининг урф-одатларини саклаб келди. Мексиканлар, гватемаллар, парагвайлар, перуларнинг миллат бўлиб шаклланишида И. асосий компонентлардан бири бўлган. Айрим мамлакатларда (мас, АҚШда) И. американларга сингиб бормоқда. И. жаҳон халқлари маданиятига муқим ҳисса қўшган. Кўпгина халқлар картошка, маис, кунгабоқар, какао, тамаки етиштиришни И.дан ўрганган.

Санъати. Марказий Америкада ва Анд вилоятида европаликлар истило-сига-ча нафис санъат яхши ривожланган эди, лекин истилочилар унинг та-раққийтини тўхтатиб қўйди. Ибтидоий жамоа тузуми шароитидаги кўпгина уруғларнинг санъати турмуш ва моддий и.ч. б-н узвий боғланган эди. Унда овчилар, балиқчилар ва деҳқонларнинг мифологик тасаввурлари ўз аксини топди. И.нинг бошпанаси айвон, куб-ба ва гумбаз шаклидаги Чайлалардан иборат бўлган. И.

ўймакорлик, каштачилик, тўқимачилик б-н шуғулланади. Турли уруғлар орасида парранда патларидан, керамика ва ёғочдан ҳар хил буюмлар, фигуралар тайёрлаш санъати ривожланган. Мексика, Боливия, Гватемала, Перу, Эквадорда у мустамлақачилик даври ва янги замон халқ санъати учун замин бўлди.

Ли.: Кнорозов Ю. В., Письменность индейцев майя, М. — Л., 1963; Каримуллин А. Г., Индейцы Америки и древние тюрки, М., 1996.

ИНДЕКС (лот. index — кўрсаткич, рўйхат) — 1) ном, исм ва ш.к. кўрсаткичи, рўйхати. Шартли ифодалар (ҳарфли, рақамли) тизими, мас, библиографик И., нашриёт И.и, китоб савдоси И.и, почта И.и, озиқ-овқат моллари, дориларнинг чиқарилган вақти ва саклаш муддатини ифодалайдиган И.лар ва б. [яна к. Индекс (статистикада)]; 2) математикада — ифодаларни бир-биридан фарқ қилиши учун уларнинг ёнига ёзиладиган белгилар — сон ёки ҳарфлар. Мас, а, ар х5, хп, у1, у' (бунда: 1, i, 5, n, j — индекслар). Сонлар назарияси ва б. соҳаларда ҳам махсус И. тушунчаси бор.

ИНДЕКС (статистикада) — муайян даврда иқтисодий миқдорлар, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар параметрлари ўзгаришларини нисбий кўринишда тавсифлайдиган иқтисодий ва статистик кўрсаткич; пировард катталики дастлабки катталikka бўлиш йўли б-н аниқланади. И. ҳисоб учун асос сифатида қабул қилинган муайян йилга тўғри келадиган базавий И.га, базавий миқдорга нисбатан ҳисоблаб топилади. Солиштирилаётган давр базис даври ёки И. базиси дейилади. Саноат и.ч. нархлари, иш хақи, турмуш даражаси, тирикчилик қиймати каби И.лар кўп қўлланилади.

ИНДЕКСЛАШ (лот. index — кўрсаткич, рўйхат) — истеъмол товарлари ва хизматлар нархининг ўсиб боришига му-вофиқ давлат томонидан фукарларнинг пул даромадларини ошириб бориш; истеъмолчиларни инфляциялан химоя қилиш усулларидан бири. Шу йўл

б-н аҳолининг харид қобилияти ва ўртача реал даромади саклаб қолинади. Кредит ва тўлов шартномалари, иш ҳақи, дивидендлар, фоизлар, нафақа, пенсия ва б. тўловларни амалга оширишда махсус И. коэффициентларига асосланилади. И., асосан, мамлакат ичидаги жараёнларга нисбатан амалга оширилади. Истеъмол товар (хизмат)ларини и.ч. пасайиб кетган шароитда давлат (ёки давлат бюджети) пул кадрсизланишини тўлиқ қоплайдиган И. ўтказа олмайди. Шу боис кўпинча қисман И. амалга оширилади. Яна қ. Даромадларни индекслаш.

ИНДЕТЕРМИНИЗМ (лот. in - инкор қўшимчаси ва детерминизм) — табиат, жамият ва тафаккур ҳодисаларининг объектив сабабий боғланишлари (ёки фанда тушунтириб бериш мумкинлиги) ни инкор этувчи таълимот. Инсон хулқ-атворини изохлашга келганда И. иродани мустақил (автоном) куч деб қарайди, унинг мутлақ эркинлигини эътироф этади.

ИНДИАНА — АҚШнинг шим.даги штат. Мичиган қўли б-н Огайо дарёси оралигида. Майд. 94 минг км². Аҳолиси 6,1 млн. киши, шунинг 65% шаҳарларда яшайди (2001). Маъмурий маркази ва энг катта шаҳри — Индианаполис. Ер юзаси ўр-қирли текислик. Энг баланд жойи 378 м. Иқлими мўътадил континентал, ёзи иссиқ. Йиллик ўртача ёгин 1000 мм. Ўрмонлар деярли қирқиб тугатилган.

И.— индустриал-аграр штат. Саноатининг етакчи тармоқлари: умумий машинасозлик (самолёт, ракета ва машина двигателлари, йўл машиналари, қ. х. қуроллари, радиоэлектроника асбоблари и. ч.) ва қора металлургия (чўян ва пўлат эритишда АҚШда етакчи ўринда). Кимё, кимё-фармацевтика, резина, озик-овқат саноатлари ҳам ривожланган.

И. «маккажўхори минтақаси»нинг шарқий чеккасида жойлашган. Тупроғи қоратупрок. Асосий экинлари: маккажўхори ва бугдой. Чорвачилик қ., х. товар маҳсулотининг ярмидан кўпроғини беради. Огайо дарёси ва Уобаш дарёси-

нинг қуйи қисмида кема қатнайди.

И. худудида европалликлар келгунга қадар индейсларнинг қўп сонли қабилалари яшаган. И.ни 17-а. охирида французлар эгаллади. 1763 й.дан Буюк Британия мулки. 1783 й.дан АҚШ таркибида. И. 1816 й.дан АҚШ штати.

ИНДИАНАПОЛИС - АҚШнинг шим. даги шаҳар, Уайт-Ривер дарёси бўйида. Индиана штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 791 минг, шаҳар атрофи б-н бирга 1,2 млн. кишидан зиёд (2000). Т. й. ва шоссе йўллар тугуни. Халқаро аэропорт бор. Мамлакатнинг йирик саноат, савдо-молия ва маданий маркази. Етакчи саноат тармоғи — машинасозлик; авиация ва автомобиль двигателлари, автомашиналар учун қисмлар ва ускуналар, электр асбоблари, алоқа буюмлари, маиший теле- ва радио аппаратлари, ўлчовҳисоблаш при-борлари, қурилиш ускуналари, қ. х. қуроллари ишлаб чиқарувчи корхоналар бор. Рангли металлургия, кимёфармацевтика, полиграфия, қоғоз саноатлари хдм ривожланган. Музей, 2 та ун-т бор. И.га 1820 й.да асос солинган.

ИНДИВИД — қ. Индивидуум.

ИНДИВИДУАЛ БОҒЛОВ ПАКЕТИ - қ. Жароҳат.

ИНДИВИДУАЛ ОНГ - айрим шахснинг онги; давр, синф, миллат ва, шунингдек, индивидуал ҳаёт шароитлари таъсирида шаклланган шахснинг маънавий дунёси. И. о. ижтимоий онг б-н узвий боғланган, чунки ҳар бир шахс муайян жамиятда, муайян ижтимоий муҳитда яшайди, шунинг учун унинг онги ижтимоий онгнинг ифода-сидир. Аммо И. о. ижтимоий онгдан ажралмас бўлсада, ҳар доим ҳам ижтимоий онгнинг маълум бўлаги бўлавермайди. Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қабул қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши ижтимоий тараққиёт б-н изоҳланса-да, унинг ўзига хос томонлари мавжуд. Буни кишиларнинг билими, хулқи ва б. хусусиятларидаги ҳар хилликда кўрамиз. Ўз навбатида ижтимоий онг

И. о.нинг муҳим умумий томонларини акс эттиради. И. о. ижтимоий ҳаётни тадқиқ этишда, тарихда шахснинг ролини аниқлашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилишда катта аҳамият касб этади.

ИНДИВИДУАЛ ПСИХОЛОГИЯ - психологиядаги фрейдизм оқимидан ажралиб чиққан йўналиш. А. Адлер таълимотига асосланган. И. п. кишининг ижтимоий хусусияти негизида тугма ижтимоий қиссиёт ётади, бироқ бу ҳиссиётнинг тўла тараққий этиши учун уни тарбиялаш лозим, деб ҳисоблайди.

И. п. нуктаи назаридан бола шахсининг тузилиши (индивидуаллиги) илк болалик (5 ёшгача бўлган) даврида алоҳида «турмуш тарзи» кўринишида на-моён бўлади ва у боланинг бутун кел-гуси психик ривожланишини белгилаб беради. Бола ўз тана аъзоларининг ҳали етарлича такомиллашмаганлиги туфайли номукамаллик ҳиссини туяди, буни бартараф этишга уриниш давомида бола ўз-ўзини англаб, мақсадлари шакллана боради. Агар бу мақсадлар реал бўлса, шахс меъёрида ривожланади, мабодо ҳақиқатдан йироқ бўлса, у ҳолда шахс невротик ва жа-миятга зид хусусиятлар б-н шаклланади. Илк болалик ёшида тугма ижтимоий ҳиссиёт б-н номукамаллик ҳисси ўртасида карамақаршилик пайдо бўлади, бу ҳол компенсация ва ўта юқори компенсация воситаларини ишга солиб юборади. Бу ҳукмронликка, бошқалардан устун бўлишга интилишни ва ҳулқ-атворнинг ижтимоий қадрланадиган меъёрларидан оғишни келтириб чиқаради. Бундай невротик субъектларга ёрдам қилиш психотерапиянинг вазифасидир. И. п. ғоялари нафақат шахс психологиясида, шунингдек, ижтимоий психологияда ҳам кенг ёйилди. Улардан гуруҳди психотерапия усулларида фойдаланилди.

ИНДИВИДУАЛ ТАЪЛИМ - ўқитувчининг ўқувчига педагогик таъсирини амалга оширувчи ўқув машғулотлари шаклларида бири. Ўқитувчининг ўқувчи б-н синф жамоаси-

дан ташқарида олиб бориладиган фаолияти тушунилади. И.т. таълим шакллари-нинг энг қадимийси бўлиб, у қад. давр ва ўрта аерларда кенг қўлланилган.

Ўзбекистон таълими тарихида И.т. шакли кенг қўлланиб келинган. Унинг самараси, айниқса, амалий санъат, хунармандчиликда устоз-шогирд таълими тарзида намоён бўлган. Машҳур халқ усталари Тошпўлат Арслонқулов, Уста Ширин Муродов, Қодиржон Хайдаров, Маҳмуд Усмонов, Ҳамро Раҳимовлар шу тарзда таълим олганлар. И.т. да бола руҳиятининг индивидуал хусусиятларини, фан соҳалари ва касб эгаллашга бўлган табиий мойилликларини тўлиқ эътиборга олиш имконияти таъминланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, И.т.га эътибор сезиларли тарзда ортди. Айниқса коллеж ва олий ўқув юртлариға киришнинг тест тизими жорий этилиши И.т.нинг репетиторлик шакли ривожланишига туртки бўлди.

ИНДИВИДУАЛ ҲИМОЯ ВОСИТАЛАРИ, шахсий қимоя воситалари — кишилар (армияда — шахсий таркиб) ни захарли радиоактив моддалар ва биологик воситалардан ҳимоя қилиш ҳамда ядро кууроли портлаганда пайдо бўладиган ёруғлик нурланишидан шикастланишни камайтириш учун мўлжалланган воситалар мажмуи. Уларға филтёрловчи ва изоляцияловчи противогазлар (газникоблар), елкага ташланадиган ёпинчиклар, махсус модда шимдирилган пайпоқдар, кийим-бошлар, комбинезонлар, резина этиклар, кўлқоплар киради. Армияда — умумий кўшин ҳимоя тўплами ҳам мавжуд. И. х. в.нинг қайсинисидан фойдаланиш зарурлиги атроф мухит ва ҳавонинг захарланганлик даражасига, кишилар (шахсий таркиб) нинг вазифасига қараб аниқланади (қ. Оммавий қирғин қурулларидан ҳимояланиш).

ИНДИВИДУАЛЛИК (лот. individuum — бўлинмас) — муайян нарса ва ҳоди-са, шахс ва жониворнинг ўзигагина хос, бетакрор, хусусий белги-

лар. Белги сифатларининг ўзига хослиги б-н И. умумийликка (индивид эса умумга) карамакарши қўйилади. Дастлаб, И. антик даврда атокли юнон файласуфлари Левкипп ва Демокрит томонидан муайян шакл ва мазмунга, яъни ўзига хос белгиларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларга, жумладан, атом ёки индивид (яъни, бўлинмас) кабиларга хос хусусиятларни аниқлаш жараёнида маълум бўлган. Қад. Рим файласуфи Сенека И. тушунчасини янада такомиллаштиради. И. ўзига хос хусусиятларни ва мазмунини йўқотмай туриб, бошқа бўлақларга бўлинмайдиган аниқ бир нарса (мавжудот) эканлигини эътироф этган. Ўрта асрлар фалсафасида И. инсон шахси тушунчасини ифодалаган. 17- а. да И. б-н боғлиқ фикр-мулоҳазалар немис файласуфи Лейбниц таълимотида атрофлича ривожлантирилади. И. немис адаби И. В. Гёте ижодида ҳам ўз ифодасини топди. И. романтизм дунёкараши учун ҳам хос хусусиятдир.

Ҳоз. И. тушунчаси илмфанда турли маъноларда ишлатилади. Мас, биологияда И. бирор организмга хос ирсий ёки кейинчалик пайдо бўлган хусусиятларнинг ўзига хослигидир; психологияда муайян бир шахснинг фикрлаши, сезгиси, иродаси, истак ва интилиши, эҳтиёжи, қизиқиши, кай-фияти, ҳиссиёти, ахволи, хаттихаракати, одати, майли, қобилияти ва б. сифатларини, шунингдек, мижози ва табиатининг ўзига хослигини англатади. Ижтимоий фанларда И. оломонга, гуруҳга зид тушунча сифатида ўрганилади. Адабиётшунослиқда И. бадий образнинг ўзига хос хусусиятлари асарда қай даражада ҳаётий, ҳаққоний акс эттирилганини кўрса-тадиган мезон бўлиб хизмат қилади. Бадий асар қахрамонининг ўзига хослиги унинг миллийлиги ва қайси ижтимоий қатламга мансублигини ҳам белгилайди. Ёзувчининг ўзига хос тили ва услубига хос белгилар ҳам И.ни ташкил этади.

ИНДИВИДУУМ, индивид (лот. *individuum* — бўлинмайдиган) — 1) алоҳида, мустақил ҳолда мавжуд бўлган организм;

2) алоҳида одам, шахс.

ИНДИГИРКА - Шарқий Сибирнинг шим.шарқидаги дарё. Уз. 1726 км, ҳав-засининг майд. 360 минг км². И. Хастах ва Тарин-Юрях дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Шарқий Сибирь денгизига дельта (майд. 5,5 минг км²) ҳосил қилиб қўйилади. Асосий ирмоқлари: чапдан — Куйдусун, Кюэнте, Эльги; ўнгдан — Нера. Ёмғир, қор ва музлик сувларидан тўйинади. Окт. да музлаб, майнинг охири — июлнинг бошида муздан бўшади. Ўртача сув сарфи 1850 м³/сек. Балиқ овланади. Мома дарёси қўшилган жойдан (1154 км масофада) кема қатнайди.

ИНДИГО (исп. *indigo*, лот. *indicum*, юн. *indicos* — хиндча, киндники), [(бис-(3-оксо-2 индолинилеидеи), 2,2- бисиндолиндиго] — кўк-кизғиш рангли кристалл, 390—392° да парчаланиш б-н эрийди, нитробензол, анилин, хлороформ, муз ҳолдаги сир-ка кислота, концентранган сульфат кислотада эрийди; сувда, ишқорлар эритмаларида, этил спирти ва диэтил-эфирда эримайди.

И. қадимий, қатта амалий аҳамият касб этган тиббий бўёқлардан ҳисобланади. Уни *Indigofera* ва индиго тутувчи ўсимликлардан олишган. 19-а. да арзон ва тоза синтетик И. ҳосил қилинди ҳамда уни саноат миқёсида олина бошланди. И. осон қайтарилди, сульфолаш, галогенлаш ва шу каби электрофил ўрин алмашиниш реакцияларига киришади. Унинг ранги нур таъсирига чидамли, нам ҳолатда ишлашга, ишқаланганда эзилмайдиган ва хлор таъсирига кам берилмайдиган хусусиятлари б-н ажралиб туради. И., асосан, целлюлоза толаларидан қилинган ма-териалларни бўйашда, шунингдек, турли мақсадларда ишлатилмайдиган пигментлар и.ч. да қўлланилади.

ИНДИГОИД БҮЁҚЛАР - тузли ши жихатдан индиго (нил бўёғи) га яқин бўлган бўёқпар гуруҳи. И. б. транс-шаклда тузилган бўлиб, ультрабинафша нур таъсирида улар ранги ёркинлашади; коронғуда эса бунинг акси кузатилади. И.

б. нинг аксариси бекарор бўёқлар бўлиб, уларнинг айримларигина мустаҳкам бўёқларга қўйилган талабларга тўла жавоб беради. Целлюлоза ва оксил толаларини бўяшда, читта гул босишда ишлатилади.

ИНДИЙ (лот. Indium), In — Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий элемент, тартиб рақами 49, ат. м. 114,82. Кумушсимон-оқ рангли, ялтироқ, юмшоқ металл. Ик-кита - $\|31\text{п}$ (4,33%) ва $\|51\text{п}$ (95,67%) изотопи бор. $\|51\text{п}$ кучсиз радиоактив (P — нурланувчи, ярим эмирилош даври $T_{1/2}=51014$ й.) Атом радиуси 0,166 нм., ион радиуси (кавсларда координацион сонлар кўрсатилган) In^{3+} учун 0,076 нм (4), 0,094 нм (6), 0,106 нм (8). 1863 й. немис олимлари Ф. Рейх ва Т. Рихтер рух минерали — сфалеритни спектрал анализ йўли б-н текшираётиб, номальум элементнинг спектр чизиғини топишган. Спектр чизиғи индиго рангида бўлгани учун бу янги элемент И. деб аталди. Учта минерали — соф И., рокезит (CuInS_2) ва индит (FeIn_2S_4), жалиндий $\text{In}(\text{OH})_3$, сакуринит (CuInFe_3) ($\text{InSn})\text{S}_4$ бор, лекин улар кам учрайди. И. нинг зичлиги 7,31 г/см³, суюкланиш т-раси 156,78°; қайнаш т-раси 2024°. Бирикмаларида 1, 2 ва 3 (кўпинча) валентли. И. кислоталарда эрийди, ишқррларда деярли эримайди. Очик ҳавода ўзгармайди. Юқори т-рада оксидланади, 800° дан юқорида кўк-бинафша аланга бериб ёниб, кислотада эрийдиган сариқ кристалл — И. оксид (In_2O_3) ҳосил қилади. Қиздирилганда галогенлар б-н осон бирикиб, галогенидлар (InCl_3 , InBr_3 , InI_3), олтингургурт б-н сульфидлар (In_2S_3 , InS) ҳосил қилади. Галогениди (InHal) ва қора оксиди (In_2O) жуда кучли қайта-рувчилардир. И. бирикмаларидан И. сульфат $\text{In}_2(\text{SO}_4)_3$, И. нитрат $\text{In}(\text{NO}_3)_3 \cdot 4,5 \text{H}_2\text{O}$ ва И. ортофосфат In_2PO_4 лар аҳамиятлидир. И. кўрғошин, рух, қалай и. ч. даги чиқиндилардан олинади. Коррозияга қарши қопламалар, осон эрийдиган қотишмалар олишда, шиша ва рефлекторлар тайёрлашда ва

ярим ўтказгичлар техникасида ишлатилади.

Ад. Федоров П. И., Мохосоев М. В., Алексеев Ф. П., Химия галлия, индия и таллия, Новосибирск, 1977; Яценкос. П., Индий; свойства и применение, М., 1987.

ИНДИКАТОР (лот. indicо — кўрсатаман, аниқлайман) — бирор жараённинг боришини ёки кузатилаётган объектнинг ҳолатини инсон идрок этадиган қулай шаклда акс эттирувчи асбоб (қурилма, элемент). Визуал (кўриб), акустик (эшитиб), тактил (се-зиш, иш-каш ва б. га асосланган) ва б. хиллари бор. Инсон ахборотларнинг қарийиб 90 фоизини кўриб идрок қилгани учун визуал И. кенгроқ ишлатилади. Визуал И. нинг катта гуруҳини тасвирий И. лар ташкил этади, улар объектнинг фазодаги ҳолатини, таснифий ўзгаришини график тарзда ёки электрон-нур трубкаси экранда эгри чизиқ тарзида тасвирлайди. «Ҳозир бўлиш эффекти» ни яратувчи визуал И. дан фойдаланилганда яхши идрок қилинади. Мас, самолётнинг бир неча И. кўрсатаётган вазияти самолётни тус-моллаб қўндириш асбобидаги битта кўринадиган шартли тасвир — объектнинг экранда силжиши б-н алмаштирилади (1-расм). Кузатилаётган объект яхши кўринмайдиган жойларда акустик И. қўл келади. Объектдан келадиган сигналларни дарҳол сезиш лозим бўлган ҳолларда тактил И. визуал И. б-н бирга қўлланилади.

Тузилишига кўра, сигнал И. и (лам-палар, қўнғироқ, ричаг ва б.), милли (минут, метр, килограмм, градус ва б. га бўлинган шкалали), рақамли, тасвирий (яққол), проекцион (электрон-нур трубкали) ва аралаш И. лар булади. Вазифасига кура, ростлаш, улчаш, радиолокация ва б. хилларга бўлинади. Кончиликда плун-ажерли насоснинг клапанлари ишини назорат қилиб турадиган ростлаш И. и қўлланилади. Маш инасозликда берилган ўлчамдан оғиш қиймагини кўрсатадиган ўлчаш И. и ишлатилади (2-расм). Радиолокация И. и радиолокаторнинг таъсир

доирасида ни-шон пайдо бўлганини кўрсатади ва унинг координаталарини аниқлаб беради.

ИНДИКАТОР ЎСИМЛИКЛАР

(лот. *indico* — кўрсатаман, аниқлайман) — муайян экологик шароит б-н бевосита боғлиқ ўсимликлар (ёки улар гуруки). И. ў. нинг бирор жойда ўсишига қараб ўша жойга тавсиф бериш мумкин. И. ў. дан тупроқнинг механик таркиби ва шўрланишини аниқлашда, чўлларда чучук сувларни ва айрим фойдали қазилмаларни кидириб топишда фойдаланилади. Мас, бугдойдошларнинг айрим турлари (*Festula ovina*, *Agrostis tennus* ва б.) — тупроқда кўрғошин борлиги; гунафшадослар — рух; бурчокдошларнинг айрим турлари — селен; кўпчилик ғалласимон ўсимликлар ва йўсинлар — мис ва кобальт; янтоқ — ер ости чучук сувлари; окбош, шўражрик ва шўрадошлар оиласининг кўпчилик турлари тупроқ шурланишининг индикаторлари ҳисобланади.

ИНДИКАТОРЛАР (кимёда) -текшириладиган эритмадаги бирор компонент концентрациясининг ўзгариши б-н ранги, люминесцентциясини ўзгартирадиган ёки чўкма ҳосил қиладиган моддалар. И., асосан, кимёвий реакция тугаганини ёки эритмадаги водород ионлари концентрация-сини титриметрик таҳлилда эквивалент нуктасини (титрлашнинг охириги нуктасини) аниқлаш учун қўлланилади. И. иштирокида реакция пировардида текшириладиган эритма ранги ўзгаради; эритма тиниқ бўлган бўлса, рангсиз ёки рангли чўкма ҳосил бўлади ёки аксинча, лойка йўқолади.

Кислота-асос индикаторлари — муқитда водород ионлари концентрацияси (рН) турлича бўлганда рангини ўзгартирадиган моддалар. Нейтраллаш реакцияси учун ишлатилади; мас, нейтрал муҳитда рангсиз бўлган фенолфта-леин ишқорий муҳитда қизаради. Рангли чўкмалар ҳо-сил қиладиган махсус И. (адсорб-цион И.) кўпинча чўктириш реакциялари учун текшириладиган эрит-малар

б-н рангли эрувчан бирикмалар қосил қиладиган И. (комплекса-нометрик И.) комплекс ҳосил қилиш реакциялари учун ишлатилади. Оксидланшиқайтарилши реакциялари учун баъзан махсус И. зарур; мас, йод б-н титрлашда крахмал И. сифатида кўшилади, у йод таъсирида кўк тусга қиради. Аксари оксидиметрик титрлаш реакциялари учун умумий оксидловчиқайтарувчи И. (оксидланиши ёки қайтарилиши б-н рангини ўзгартирадиган органик моддалар) қўлланилади.

ИНДОВ, эрука (*Eshca sativa* Lat.) — бутгулдошлар (*Cruciferae*) оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик, мойли экин. Европанинг жануби, Кавказ, Ғарбий Сибирь, Шим. ва Шарқий Африкада 5—6 тури учрайди. Кичик Осиё, Эфиопия, Ҳиндистон, Ўрта Осиёда мойли экин сифатида эрма И. (*E. sativa*) экилади. Илдизи ўқ илдиз, сершоҳ. Пояси шохланиб тик ўсади. Бўйи 20—80 см. Барги чўзинчок, четлари тишчали, пастки барглари бандли, юқори-дагилари бандсиз. Гуллари сариқ ёки оқ бинафша ранг, ён шохларининг учларида бир нечта тўп бўлиб жойланади. Меваси тўрт қиррали, кўп уруғли, уз. 20—25 мм, ли кўзоқча, учида узун бурунчаси бор. Уруғи майда, яшил, кулранг, уз. 2—3 мм, эни 1,2—1,5 мм. 1000 дона уруғ вазни 2,5—3,5 г. Эрта баҳорда экилади. Апр. охири — майда гуллайди, меваси июль—авг. да етилади. Уруғи таркибида 26—35% чала қурийдиган мой, глюкоэруцин гликозида, баргида флавоин гликозида ва б. бор. Ёғи озиқ-овқатда ва техникада қўлланилади. Ил гари Ўзбекистонда лалми ерларда мой олиш учун кўп экилган. Айни пайтда Ўрта Осиё ва Сибирда бегона ут ҳисобланади. Баъзи экинлар, хусусан, зиғирзорларда усиб, зарар келтиради. Табобатда уруғи иштаҳа очиш ва яраларни (мойи кўтирни) даволаш учун қўлланилади. И. мойи қорамтир, ўткир ҳидли, тахир, суяқ булиб, со-вун ишлаб чиқаришда, тўкимачиликда ҳамда локбуёк саноатида ишлатилади.

Ҳалима Отабоева.

ИНДОЛ (2,3-бензопиррол) — кучсиз нафталин ҳидли, рангсиз кристалл. Мол. м. 117,8; зичлиги 1072 кг/м³, суюкланиш т-раси 52,5°, кайнаш т-раси 254°, ҳайдалиш т-раси 150°. Иссиқ сув ва органик эритувчиларда эрийди. Тозаланган И. хушбуй. Баъзи эфир мойлари (мас, жасмин мойи)да, тошқўмир смоласида (ундан И. ишқорий металллар тузи сифатида ажратиб олинади) бор, И. скатол (3-метилендол) б-н биргаликда одам ва сўт эмизувчилар ичагида топилган. И. нинг кўпгина ҳосилалари, мас, 3-индолилсирка кислота (гетероауксин А — ўстирадиган мод-да), серотонин ва резерпинлар биологик жихатдан фаол моддалардир. И. гетероауксин ва триптофанни синтез қилишда хом ашё сифатида, шунингдек, атир-упа ва дори-дармон (мас, индопан, индометацин) и. ч. да қўлланилади.

ИНДОЛИЛСИРКА КИСЛОТА (гетероауксин) — усимликларнинг аук-синларга мансуб асосий гормони (қ. Ауксинлар).

ИНДОНЕЗ ТИЛИ — индонезлар тили. Индонезия Республикасининг расмий тили. Малайяполинезия тиллари индонез шохобчаси суматра гуруҳига киради. И. т. номи Индонезия Республикаси ташкил топгандан сунг малайя тили урнида куллана бошлади (1945). И. т. малайя тили асосида ривожлана бошлайди ва ундан лексикаси ҳамда морфологиясига кура фарқ қилади. Бу тилга оид қад. ёдгорликлар (7-а.) Суматра о. дан топилган. 3-а. дан то 20-а. 30-й. ларигача малайя тили кабилала-раро ва ороллара-ро алоқа тили вазифасини утаган. Бу тил ўз тарихий та-раққиёти мобайнида турли алифболардан тузилган ёзувга эга бўлган. 13-а. гача деванагари алифбосидаги, 14— 19-а. ларда бир неча ҳарф қўшиб араб графикасига асосланган алифбодаги ёзудан фойдаланилган. 19-а. бошларидан лотин графикасига асосланган алифбодаги ёзувга эга. Ривожланиш жараёнида бу тил луғати хитой, санскрит,

араб, голланд ва б. ҳамда қардош (ява, сундан, минан-куба ва б.) тиллардан ўзлаштирилган сўзлар ҳисобига бойиб боради. Фонетик таркиби 6 унли, 4 дифтонг ва 18 ундошдан иборат; ундошлар жарангли ва жарангсизга бўлинади.

ИНДОНЕЗ ТИЛЛАРИ - малайяпо линезия (ёки автронезия) тиллари оиласига мансуб тиллар. Филиппин, Тайвань, Катта ва Кичик Зонд, Малукка о., Малакка я. о., Жан. Вьетнам баъзи ҳудудлари ва Мадагаскар о. да тарқалган.

И. т. лингвистик жихатдан кам ўрганилган бўлиб, уларни илмий таснифлаш анча мушкул. Илк таснифларга кўра, И. т. лар 8 гуруҳга (француз олими Г. Ферран) ёки 16 гуруҳга (нидерланд олими Я. Гонда) бўлинади. И. т. лар ичида энг кўп тарқалгаштари: индонез тили; малайя тили; ява тили; сундан тили (Ява о. жан.-ғарбий қисмида тарқалган); шагал тили; малага-сия тили. Умумий белгисига кўра, бу тиллар аморф тиллар ҳисобланади, ўзак олдидан ва кетидан келадиган қўшимчаларга эга. Унлилар тизими деярли бир жинсли, монофтонг ва дифтонглар мавжуд. Ундош фонемалар таркиби айрим И. т.да сезиларли фарқ қилади. Кўпгина Филиппин тилларида «ф», «в», учрамайди, ява тилида эса церебрал (талаффуз вақтида тил орқага қайриладиган) «т» «д» товушлар бор.

Шунга қарамай айрим тиллар ва тиллар гуруҳлари ўртасида мунтазам фонетик мувофиқлик кучли намоён бўлади. Бўғин бу тилларнинг кўпчилигида очик. Нутқ бўлаклари морфологик жихатдан кучсиз дифференциялашган, уларни ҳинд-европа тилларига қиёсан фарқлаш мумкин эмас.

Сўз туркумлари фарқлаш бўйича турли мезонлар француз олими П. Фавр, А. Мар де Марен, нидерланд олими Х. Гиендело ва б. томонидан тав-сия этилган. Баъзи олимлар исм, ол-мош, сонлар, предикатларни (жараён ва сифатни ифода этувчи сўзларни), ёрдамчи сўзлар, ундош сўзларни ажратиб кўрсатганлар. Луғат таркиби этимологик жихатдан деярли

мос келади. Янги сўзлар, асосан (ўзак олди-га, ўртасига ва охирига қўшиладиган), қўшимчалар ёрдамида ҳамда ўзак морфемаларни иккилантириш (орттириш), сўзларни қўшиш ҳисобига ясалади. Луғат бойлиги чет (санскрит, араб, француз, инглиз ва б.) тиллардан сўз ўзлаштириш ҳисобига ҳам бойийди.

И. т. нинг барчасида лотин графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланилади. Бу тилларда ўзига хос бадиий-адабий асарлар мавжуд.

Ад.Аракин В. Д., Индонезийсиейезыки, М., 1965.

ИНДОНЕЗИЯ (Indonesia), Индонезия Республикаси (Republik Indonesia) — Жан.шарқий Осиёдаги давлат. Дунёдаги энг катта Малай архипелагининг 17,5 минг ороли ва Янги Гвинея (Ғарбий Ириан) о. нинг ғарбий қисмида жойлашган. Майд. 1904,6 минг км². Аҳолиси 228,4 млн. киши (2001). Пойтахти — Жакарта ш. Маъмурий жиҳатдан 26 вилоят (province) га бўлинади.

Давлат тузуми. И. — унитар республика. Амалидаги конституцияси 1945 й. 18 авг. да қабул қилинган. Давлат ва ҳукумат бошлиғи — 5 й. муддатга сайланадиган президент (2001 й. июлдан Мегавати Сукарнопутри хоним). Давлат ҳокимиятининг олий органи — Халқ маслаҳат конгресси. У конституцияни тасдиқлайди, унга ўзгаришлар киритади, президент ва вице-президентни сайлайди. Қонун чиқарувчи ҳоки-мият бир палатали парламент — халқ вакиллари кенгашидан иборат. У жорий қонун чиқарувчилик фаолияти б-н шугулланади. Унинг 500 депутатидан 462 нафари умумий овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва қолган 38 нафари (харбийлар фракци-яси) президент томонидан тайинланади. Ижроия ҳокимиятни президент ўзи тайинлаган ҳукумат б-н бирга амал оширади.

Табиати. И. экваториал кенгликларда жойлашган. Қирғоқлари кам парчаланган, ботқркликлар, мангра чакалак-зорлари бор. И. ер юзасининг ярмидан кўпроғи

ўртача баланд ва пастқам тоғлардан, Янги Гвинеяда қисман баланд тоғлардан (энг баланд жойи 5029 м), қолган қисми аллювиал текисликлардан иборат. Оролларда 400 дан ортик вулкан бор, шундан 100 таси ҳаракатдаги вулкан. Тектоник ҳаракатлар тинмаган. Тез-тез кучли zilзила бўлиб туради. Нефть, кўмир, темир, марганец, қалай рудалари, боксит, мис, кўрғо-шин, рух, алюминий, никель ва фосфат конлари бор.

Иқлими И. нинг катта қисмида экваториал, Ява о. нинг шарқи ва Кичик Зонд о. ларида субэкваториал иқлим. Пасттексисликларда ойлик ўртача т-ра 25—27°. Тоғларда салқинроқ, 1500 м дан баландда ер юзаси баъзан музлайди. Экваториал иқлимли жойларда йиллик ёғин 2000—4000 мм, субэкваториал иқлимли жойларда 2000 мм га яқин. Дарёлари жан.-ғарбидан бошқа қисмида йил давомида серсув. Энг йириклари: Капуас, Барито, Хари, Кампар, Муси, Мамберамо, Дигуль. Тупроқлари мамлакат худудининг 4/5 қисми (асосан, Катта Зонд о. лари ва Ғарбий Ириан) да сернам ўрмонларга хос қизил-сарик латерит ва тоғ латерит тупроқлар; текисликларда тропик ботқоқли ва латеритли глей тупроқлар. Соҳилидаги мангра чакалак-зорларининг тупроғи ботқркли. Жан. шаркидаги тропик ўрмонларда қизил латерит, қурук саванналарда қизил-қўнғир тупроқлар тарқалган. Пасттексисликда ва 1300—1500 м баландликдаги тоғ ён ба-ғирларида доим яшил сернам экваториал ўрмонлар (фикус, пандаус ва нон дарахтлари, пальма, папоротниклар, бамбук) усади. 1300—1500 м ва 2600—3000 м баландликдаги минтақа тор-тропик ўрмонлар (эман, кора қайин, каштан, карағай), ундан юқориси бутазор ва ўтлоқлар б-н қопланган. Жан.шарада, асосан, барг тўқувчи тропик ўрмонлар (тик дарахти, казуарин) ва саванналар (аланг-аланг ўти ва ёввойи шакарқамиш) бор. И. да маймунлар (орангутан, гиббон, макакалар), кар-кидонлар, фил, малай айиғи, тапир, бантенг букаси, ка-

клик, тўтилар, тим-сохлар (уз. 7 м гача), кобра ва бўғма илонлар, эчкемар ва б. бор. И. нинг шарқий қисмида халтали қайвонлар, кўршапалак, жаннат қуши, какаду тўтиси учрайди. Ҳашаротлар И. нинг ҳамма қисмида мавжуд, балиқ кўп. Ноёб ҳайвонларни сақлаш мақсадида Суматра, Калимантан, Ява ва б. оролларда кўриқхоналар ташкил этилган. Миллий боғлари: Гунунг-Лёсер, Комодо-Падар-Ринко, Ужунг-Кулон ва б. Бир неча денгиз боғлари ва кўриқхоналар бор.

Аҳолиси. И. да 150 га яқин элат ва этник гуруҳ яшайди. Мамлакат аҳолисининг 96% тили, маданияти ва урф-одатига кўра малайяполинезия тил оиласининг индонез гуруҳига мансуб. Булардан энг йириқлари: яваликлар, сундлар, мадуралар, малайялар, жакар-талиқлар, ачелар, батақлар, даяқлар ва б. Булардан ташқари, И. да меланезлар, папуаслар, хитойлар, араблар, голландлар, ҳиндлар ва б. яшайди. Давлат тили — индонез тили. Асосий дин — ислом дини. Аҳолининг 80% мусулмонлар, 10% христианлар, қолган қисми ҳин-дуилик, буддавийлик, конфуцийлик ва маҳаллий анъанавий динларга эътиқад қилади. И. аҳолисининг 2/3 қисми мамлакат ҳудудининг 7% ини ташкил этган Ява о. да. Аҳолининг 70% кишлоқларда яшайди. Йириқ гчаҳарлари: Жа-карта, Сурабайя, Бандунг, Семаранг, Медан.

Тарихи. И. — ҳоз. типдаги инсон (питекантроп, явантроп) шаклланган марказлардан бири. Мил. ав. 2-а. га оид ёдгорликлар сақланган. Ява, Малайя о. ларида Тарума ва Калинга, Суматрада Малайю ва Шривижайя давлатлари ташкил топган. Уларда ҳиндуилик ва буддавийлик тарқала бошлади. Мил. 7-а. да бир неча майда давлатлар бирлашиб, Шривижайя империясига айланди. 8-а. 1-ярмида Явада Матарам давлати пайдо бўлди. 1025 й. Шривижайя инқирозга учради. 11-а. нинг 40-й. ларида Матарам Кедири (13-а. дан Сингасари) ва Жангала давлатларига бўлиниб кетди. 1120 й. Кедири илгари Матарамга қарашли барча

ерларни бирлаштир-ди, бошқа ороллар устидан назорат ўрнатди. 13-а. охирида Сингасари емирилиб, унинг ўрнида Мажапахит им-перияси ташкил топди (1293— тахм. 1520). Мажапахит империяси ўрта асрларда энг йириқ умуминдонез давлати бўлган.

14-а. да Ҳиндистон ва Малаккадан И. га ислом дини кириб келди. Архипелагининг кўп қисмини эгаллаган Мажапахит империяси мусулмон султонликларига бўлиниб кетгач (16-а.), И. худудига европалиқлар (португаллар, голландлар) кириб кела бошлади. 1602 й. голландлар И. да Ост-Индия компан-пиясига асос солди. Бу компания мамлакатнинг талай қисмини ўзига тобе қилиб олди. 1811 й. И. ни инглизлар босиб олди. Бирок, 1814 й. ги Англия-Нидерландия битимига кура, И. яна Нидерландия кўлига ўтди.

И. халқи ажнабий истилочиларга қарши кураш олиб борди. Дипонегоро бошчилигида Явада (1825—30), Имом Бажон етакчилигида Суматрада (1830—39), Ачеда (1873—1903) кўтарилган кўзғолонлар тарихда машҳур.

20-а. бошида миллий овозлик ҳаракати бир мунча кенгайди. 1908 й. Явада «Буди утомо» («Олий мақсад») номли биринчи миллий ташкилот пайдо бўлди. Голланд мустамлакачиларига қарши 1923 й. темирийўлчиларнинг умумий иш ташлаши бўлиб ўтди. 1926 й. индонез халқи мустамлакачиликка қарши кўзғолон кўтарди, аммо у бостирилди. 1927 й. Ахмад Сукарно раҳбарлигида Миллий партия тузилди. И. мустақиллигини талаб қилиб, халқ орасида обрў қозонган бу парти-янинг фаолияти тақикданди, Сукарно ва унинг тарафдорлари камокка олинди (1929). 1931 й. дан Миллий партия И. партиясига деб номланди. 1937 й. миллий инқилоб тарафдорлари Индонез халқи ҳаракати (Гериндо) ташкилотини туздилар.

1942—45 и. ларда И. ни Япония босиб олди. Япония 2-жаҳон урушида мағлубиятга учрагач, мамлакат мустақил И. республикаси деб эълон қилинди (1945 й. 17

авг.). А. Сукарно унинг президенти қилиб сайланди. Республика конституцияси қабул қилинди. Бироқ 1945 й. 6 сент. да И. га инглиз, кейинроқ голланд қўшинлари бостириб кирди. И. халқи босқинчиларга қарши 4 й. кураш олиб борди. Ниҳоят, Голландия И. мустақиллигини тан олишга мажбур бўлди (1949 й. нояб.). Бироқ у И. мустақиллигига путур етказадиган битим тузишга эришди. И. 16 худудга бўлибташланди; мамлакат «Индонезия Қўшма Штатлари» номи б-н юритила бошлади, Голландия И. нинг бир қисми (Ғарбий Ири-ан) ни ўз қўл остида сақлаб қолди. И. халқи ўз мамлакатини тўла озод қилиш учун курашни давом эттирди. 1950 й. 6 авг. да И. унитар (қўшма) давлат деб эълон қилинди. Ҳукумат И. учун асоратли бўлган битимларни тан олмаслик ҳақида қарор қабул қилди (1956 й. апр.). 1957 й. нинг охирида И. ҳукумати мамлакатдаги ажнабийларга қарашли барча корхона, плантация ва банкларни ўз назоратига олди. 1957 й. Сукарно давлатнинг сиёсий ва иқти-содий аппаратини қайта тузди. Президент декрети б-н 1945 й. ги Конституция яна қучга кирди (1959 й. июль). Бироқ И. ҳукумати ва миллий ватанпарварларга қарши қўпоровчилик ҳаракати тўхтамади. 1956 й. Суматра ва Сулавесида айирмачилар қуролли исён бошлади. Ҳукумат қўшинлари халқ оммасининг ёрдами б-н исёнчиларни тор-мор қилди (1961). Ғарбий Ирианни И. таркибига қўшиб олишни тинч йўл б-н ҳал этолмагач, И. ватанпарварлари голланд босқинчиларига қарши қуролли кураш бошлади (1962). 1963 й. 1 майда Ғарбий Ириан И. Республикаси таркибига қўшиб олинди. Президент Сукарно мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқти-содиётни юксалтириш, дунёдаги барча мамлакатлар б-н дўстлик ва ҳамкорлик йўлини тутди. Аммо ички сиёсий беқарорлик (ҳарбийлар, айирмачилар ва ислом ақидапарастларининг исёнлари), сўл ва ўнг қучларнинг ўзаро кураши тобора қучайиши «1965 й. 30 сентябрь» воқеаларига олиб келди. Ар-

мия раҳбариятининг рақиблари орасидаги ашаддий муросасиз арбоблар компартия раҳбарларининг мадади б-н давлат тўнтариши қилишга уриндилар. Уларнинг хаттиҳаракатлари тор-мор этилгач, Сукарно ҳокимиятдан четлаштирилди ва «янги тартиб» ўрнатишга киришилди. 1966 й. да генерал Сухарто муваққат (1968 й. дан расмий) президент бўлиб қолди. Ҳарбийлар бошчилигидаги ҳокимият ички муҳолифатни кескин чеклаб, бозор хўжалигига ўтиш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш вазифасини қўйди. И. фаол ташки сиёсат ўтказиб, миллий тараккиёт учун қулай шароит таъминлаш йўлидан борди. Ялпи маҳсулот и.ч. ни кўпайтириш суръатлари ошди, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад кўпайди.

Сухарто 6-муддатга президент этиб сайланди, бироқ 1998 й. бошларида мамлакат молиявий инкирозга дучор бўлди. Халқ оммаси, айниқса, талаба ёшлар бу кулфатда президентни айблаб, кўчаларда норозилик намоийшлари ўтказишди. Шундай бир вазиятда Халқ маслаҳат конгресси Сухартони 7-муддатга яна президент этиб сайлади. Бу воқеа халқнинг ғазабини янада оширди ва тинч намоийшлар ғалаён тусини ола бошлади. Президентинг истеъфо бериши ва ҳақидаги та-лаблар қучайди. Ниҳоят, Сухарто истеъфога чиқишга мажбур бўлди ва конституцияга биноан 1998 й. 21 май куни вице-президент Бурхониддин Юсуф Ҳабибий президент лавозимини эгаллади. Аммо унинг бу лавозимдаги фаолияти узокқа бормади. Олий табақа арбобларининг суиистеъмолларидан норози бўлган халқ оммасининг талаби б-н Б. Ю. Хабибий истеъфога чиқарилди. 1999 й. окт. дан Воҳид Аб-дурахмон, 2001 й. июлдан А. Сукарнонинг қизи Мегавати Сукарнопутри президент лавозимига сайланди.

И. — 1950 й.дан БМТ аъзоси.

Миллий байрами — 17 авг. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1945). ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини

1992 й. 23 майда ўрнатди.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Бирлик ва тараккиёт партияси, 1973 й. да мусулмонларнинг 4 партияси бирлашиши натижасида тузилган; И. демократик партияси, 1973 й. да 5 партиядининг қўшилиши натижасида тузилган; Голкар (функционал гуруҳлар), 1964 й. сиёсий партияларга кирмайдиган давлат хизматчилари, касаба уюшма, ёшлар, хотин-қизлар, диний ташкилотлар вакиллари иттифоқи сифатида тузилган, 1998 й. да партияга айлантирилган; И. демократик партияси (курашчи), 1998 й. да тузилган; Миллий мандат партияси, 1998 й. да ташкил этилган; Миллий уйғониш партияси, 1998 й. да тузилган. Умуминдонезия меҳнаткашлар иттифоқи касаба бирлашмасига 1973 й. да асос солинган; Умуминдонезия ишчилар итти-фоқи («Равнак») касаба бирлашмаси 1992 й. да тузилган.

Хўжалиги. И. — аграр-индустриал мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши ўртача 17% ни ташкил этади ва бу улш тобора камайиб бормоқда. Айни вақтда қ.х. маҳсулотлари ҳажми кўпаймоқда. Бу ҳол деҳқончилик ва чорвачилик интенсив тую олаётгани б-н ҳам, экинзорлар кенгайиши, жумладан, кам ерли деҳқонлар янги ўзлаштирилган ерларга кўчиб бориши б-н ҳам боғлиқдир.

Кишлоқ хўжалиги — И. иқтисодийнинг етакчи тармоғи. Меҳнатга яроқли аҳолининг ярмидан кўпроғи қ.х. да машғул. И. табиий каучук (йилига 1 млн. тоннадан ортиқ) ва пальма ёғи (йилига 2 млн. тонна мойли пальма маҳсулотлари) и. ч. бўйича дунёда 1-ўринда туради, тропик дарахт ёғочидан ясалган буюмлар, тамаки, кофе (йилига 400 минг т), чой (250 минг т), зирвордориворлар, шунингдек, балиқ (йилига 3 млн. тонна овланади) ва денгиз маҳсулотлари етказиб берувчи энг катта давлатдир. Асосий донли экин — шоли, маккажўхори. Айрим экинлардан 2 марта ҳосил олинади. Чорвачилигида қорамол (жумладан, буйвол), чўчка, эчки, қўй, йилки, парранда

боқилади. И. худудининг 65% ўрмон б-н қопланган бўлиб, қимматбаҳо ёғоч тайёрланади.

Саноати. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши ўртача 20% ни ташкил этади. Кончилик саноати бюджет тушмаларининг анчагина қисмини таъминлайди. Йилига ўртача 576 млн. баррель нефть қазиб олинади. Нефть конлари, асосан, Суматра о. да, шунингдек, Ява денгизи ва Макасар бўғозида. И. суялтирилган табиий газни четга чиқаришда дунёда 1-ўринда (йилига 90 млрд. м³ дан кўпроқ газ қазиб олинади), қалай қазиб олишда 2-ўринда (30 минг т дан зиёд), никель қазиб олишда 4- ўринда (2 млн. тоннадан кўп) туради. Қумир, мис, уран рудасининг катта захиралари мавжуд. Олтин, қу-муш, олмос ҳам қазиб олинади. Маҳсулот и.ч. саноатининг асосини истеъмол моллари: газлама, тайёр кийим-кечак, пойабзал, чарм буюмлар, рўзгорбоп кимёвий маҳсулотлар, озик-овқат ташкил этади. Шоли оқдаш, тамаки, қанд-шакар, чой, ёғ, ип газлама, трикотаж, жут, қурилиш матери-аллари, фармацевтика ва полиграфия, конди-тер корхоналари, минерал ўғит ва шина з-длари бор. Хунармандчилик ривож топган. Илмфан ютуқлари ва юксак технологияга асосланган тармоқлар: кема-созлик, самолётсозлик, кимё, нефть кимёси, автомобиль йиғиш, радиоэлектроника узлуксиз ривожланмоқда. Энергетика соҳасида иссиқлик ва гидроэлектр-ст-ялар сони кўпайиб, қуввати ошмоқда. Минтақада қуввати 200 мВт га эга бўлган биринчи геотер-мал (Ер қаъридаги иссиқликни электр энергияга айлантирувчи) электр ст-я ишга туширилган. Йилига ўртача 44,3 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади.

Ҳукумат мамлакат иқтисодийтида муҳим аҳамиятга эга бўлган хорижий сармояни кенг жалб этиш сиёсатини ўтказмоқда. 1967—95 й. ларда маъқулланган инвестицияларнинг умумий ҳажми 131,4 млрд. долларни ташкил этди, шундан 30 млрд. доллардан ор-тиғи

нефть ва газ қазиб олишга ишлатилди. Сармоя, асосан, Япония, Буюк Британия, Гонконг, АҚШ, Сингапур, Тайвань, Нидерландия, Жан. Кореядан олинди. 1995 й. дан миллий тараққиётнинг янги 25 й. лик босқичини амалга оширишга киришилди. Бу тадбир И. ни Осиё-Тинч океан минтақасидаги янги саноатлашган мамлакатлар даражасига кўтариши мўлжалланган.

И.да денгиз транспорти етакчи ўринда, Портлари: Танжунгприок (Жакар-га порти), Сурабая, Палембанг, Балик-папан, Ужунган. Денгиз савдо флотиди 3130 минг т дедейт тоннажга эга бўлган 2 мингдан ортиқ кема бор. Т.й. нинг уз. 6,6 минг км, автомобиль йўллари уз. 266 минг км. Ғарбий Европадан Австралияга бориладиган ҳаво йўли Жакарта орқали ўтади. Энг катта нефть қувурлари: Танжунг — Баликпапан ва Темпино — Плажу.

И. четга газ, нефть, каучук ва каучук маҳсулотлари, қалай, кофе ва х. к. чиқаради. Четдан истеъмол моллари, саноат хом ашёси, чала тайёр маҳсулотлар, машина ва асбоб-ускуналар келтиради. Ташқи савдодаги мижозлари: Япония, АҚШ, Сингапур, Германия. Пул бирлиги — Индонезия рупияси.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар учун бошлангич мажбурий таълим жорий қилинган. Бошлангич мактабда ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда ҳам — 6 й. Давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий мак-таблар ҳам бор. 1-ва 2- босқич техника ва тижорат мактаблари ва шунга ўхшаш ўқув юртлари ҳунари таълимини беради. Ўқитувчилар 3 й. лик пед. мактаблари, пед. коллежлари ва ун-тларда тайёрланади. Жакартадаги И. давлат унти (1950 й. да асос солинган), Миллий ун-т (1949 й. да асос солинган), Жокьякар-тадаги Ислом хусусий унти (1945 й. да асос солинган) ва б. бор. 1967 й. да ташкил этилган И. фанлар ин-ти 10 и.т. ин-ти, 40 дан ортиқ илмий муассаса ва жамиятни бирлаштиради. Йирик ку-

тубхоналар: Жакартадаги Оммавий, Парламент кутубхоналари, Бандунг, Бого-ра, Жокьякарта, Макассар, Медандаги кутубхоналар. Жакартада И. маданияти музейи (1778 й. да асос солинган), Богорада Зоология музейи (1894 й. да асос солинган) бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур. лари: «Мердека» («Озодлик», кундалик газ., 1945 й. дан), «Пелита» («Машғал», кундалик газ., 1974 й. дан), «Суара карья» («Мехнаткаш овози», кундалик газ., 1971 й. дан), «Биение Индонеси» («Индонезия бизнеси», кундалик газ., 1985 й. дан), «Брита буана» («Жаҳон янгиликлари», кундалик газ., 1970 й. дан), «Брита юдха» («Ҳарбий янгиликлар», кундалик газ., 1970 й. дан), «Индонезиан обсервер» («Индонезия шарҳи», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1950 й. дан), «Бизнес Ньюс» («Бизнес янгиликлари», индонез тилида ҳафтасига 3 марта чиқадиган бюллетень, 1956 й. дан), «Синар» («Нур», тадбиркорларнинг ҳафталик жур., 1993 й. дан). Антара-Миллий ахборот агентлигига 1937 й. да асос солинган. И. Республикаси радиоси 1945 й. да ташкил этилган. И. Республикаси телевидениесига 1962 й. асос солинган.

Адабиёти. И. худудидан 7—8-а. ларда кад. малайя ва ява тилларида тошларга битилган ёзувлар топилган. 9—11-а. ларда ява адабиёти равнақтопти («Рама-яна», «Аржунанинг тўйи» ва б.). 14—17-а. ларда явалик ёзувчилар хинд мумтоз асарлари (хусусан, «Маҳабҳа-рата») ва халқ, ижоди таъсирида тарихий мавзуда асарлар («Танту Пан-геларан», «Пара-рагон», «Нагаракер-тагама» ва б.) яратдилар. 15-а. дан Ява ва Балида янги адабий ўлчов — мача-пат ва янги шеърый шакллар жорий қилиниб, фольклор б-н бевосита боғланган дostonлар («Деваручи», «Пан-жи Ангрени», «Дамарвулан») пайдо бўлди. Ява адабиёти анъаналари 16—18-а. лардаги сунд ва мадур адабиётининг ривожланишида намуна бўлди. 16-а. да денгиз бўйи шаҳарларида ма-

лайя тилидаги адабиёт кўпроқ ривожланди. Аче султонлиги (16—17-а. лар) да Ҳамза Фансурий, Нуриддин ар-Рапирий ва б. машҳур малайя шоирлари ижод қилдилар. 18-а. да мамлакат савдоси устидан Нидерландия назоратининг кучайиши И. нинг мусулмон давлатлари б-н алоқаларининг бирмунча сусайишига олиб келди ва натижада малайя тилидаги адабиётнинг ривожини вақтинча секинлашди. Айни вақтда асосий адабий тил бўлиб қолган аче тилида «Малем, Даганг», «Пучуг Мухаммад» ва б. дostonлар яратилди. 18-а. нинг 2-ярми ва 19-а. нинг 1-ярмида ява адабиёти раванк топди. Бу адабиётнинг мумтоз намояндalари Ясадипура I, Ронговарсито асарларида янги давр Европа маданияти акс эттирилди.

И. да миллий озодлик ҳаракатининг бошланиши б-н малайя тили сиёсий ва маданий жиҳатдан бутун мамлакатнинг бирлашувига олиб келувчи восита бўлиб қолди. 19-а. охирида малайя тилида пайдо бўлган матбуот янги адабиётнинг ривожланишига катта ёрдам берди. Ёзувчилардан Марко Картодикром ва Семан билринчи бўлиб роман жанрида ижод қилдилар.

20-а. нинг 20—30-й. ларида С. Т. Алишоҳбона, Ҳамка, Рустам Эффенди ва б. яратган асарлар, «Пужанга Бару» бадий, ижтимоий ва сиёсий жур. нинг нашр этилиши И. адабиёти таракқиёти учун муҳим воқеа бўлди. 30-й. лар охирида бир қатор ёзувчилар (Ҳ. Анвар, Идрис, П. А. Тур, А. Картамихаржа, У. Т. Сонтани ва б.) ижодида реалистик тамойиллар кучайди.

50-й. лар бошларида баъзи йирик ёзувчи ва драматурглар аста-секин Халқ маданияти жамияти (ЛЕКРА) атрофига жипшлашдилар. 1965 й. ги воқеалардан сўнг бу жамият тугатилди. Ҳоз. замон И. адабиётининг илғор вакиллари реалистик анънани ривожлантирмоқдалар. В. С. Рендра, Т. Мохтар, А. Ро-сиди, Г. Пойка шеър ва ҳикояларида, М. Буше, П. Вижая, И. Симапутанг романларида ва б. нинг асарларида И. даги муҳим ижтимо-

ий муаммолар акс этмоқда.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. И. худудида мезолит даври (мил. ав. 7—5-минг йиллик)га оид ҳайвон тасвирлари, неолит даврига хос тошга битилган ёзувлар (Сулавеси о. жан. даги тўнғиз тасвири, ўйма нақшли сопол буюмлар) топилган. Қуйи неолит давридаёқ поғонали қўрғонлар, дольмен (тош макбара)лар, тош тобутлар, жез буюмлар — одам ҳайкаллари, бурама нақшли болта ва турли идишлар яратилган. Мил. бошларида Ниас, Сумба, Флорес о.ларида тошдан ясалган обидалар ҳрзиргача етиб келган. Кейинги даврларга оид меъморий ёдгорликлар, ҳай-каллар диннинг кучли таъсирида яратилган (7—8-а. ларга оид Аржунна, Шри-канди, Бхимо эҳромлари, уларда Будда афсоналари асосида яратилган бўртма ҳайкалтарошлик асарлари). Явада барпо этилган Боробудур ибодатхонаси 8—9-а. лардан қолган энг йирик ёдгорликдир. Бу эҳром улкан тош пи-рамидага ўхшаб кетади. Унинг айлана-си, бир неча км ли супаси диний сю-жетли расмлар б-н безатилган. Боробудур яқинида сақланган ҳайкаллар ҳам диний мавзулар асосида яратилган. 8-а. ўрталаридан Матарамда ҳиндуилик расмий динга айлангач, бинолар — Лар Жонгранг (9-а.), (14—15-а. лар) ва б. ибодатхоналар ҳиндуилик руҳида қурилган. 13—15-а. ларда Мажапахит империяси даврида ҳинд маданияти таъсири сусайиб, маҳаллий анъаналар аҳамияти кучайди. 16-а. дан масжид ва мадрасалар қурила бошлади.

18—20-а. ларда И. шаҳарлари қурилишига Европа (айниқса, голланд) меъморлиги катта таъсир кўрсатди. Жакар-та, Бандунг ва б. шаҳарларда маъмурий бинолар, меҳмонхона, ин-т, касалхона, стадион, саноат корхоналари ва б. иншоотлар функционализм руҳида қурилди. Турар жой ва жамоат би-нолари қурилишида тропик иқлим ху-сусиятлари ҳисобга олинди (Бандунгдаги технология ин-ти ва б.).

И. санъатининг йирик маркази — Бали о. да ҳукмдорларнинг қоялардаги

мақбаралари (11 — 12-а. лар) да, 14—15-а. ларга оид эхромларда деворий расмлар сақланган. Китоб мини-атюраси ҳам ривож топган. Халқ санъати ривожини ёғочдан қурилган би-ноларда, металл, ёғоч, суяк буюмлар, гулли матоларда кўриш мумкин. 17-а. дан бошлаб, голланд мустамлакачилари ва б. босқинчиларнинг жабр-зулми И. санъати ривожига путур етказди. Миллий озодлик ҳаракати таъсирида замонавий санъат шаклланди (И. рассомлари уюшмаси, 1937—38 й. лари асос солинган). Озодлик учун кураш мавзуи С. Сужойоно, К. Аффанди, Б. Абдуллох, И. Б. Маде ва б. рассомлар ижодида ўз ифодасини топди. Қад. анъаналарга эга бўлган халқ амалий санъати мустақиллик йилларида гуркираб ривожланди.

Мусиқаси ҳинд-ява маданияти ва И. да яшаган бошқа халқлар маданиятининг ривожланиши жараёнида вужудга келган. 1минг йиллик охири ва 2минг йиллик бошида Явада ривожланган мусиқа маданияти Жан. Суматра, Бали, Мадур ва б. ороллардаги мусиқа ривожига ҳам таъсир этди. Қадим замонлардан мусиқа кишлоқ аҳолиси турмушига сингиб кетган, хосил йигими, дон янчиш каби меҳнат жараёнларида кўшиқ янграб турган. Жан. шарқий Осиёдаги бошқа мусиқий маданиятлардан фарқли ўларок, индонезлар хор кўшиқчилиги анъаналарини давом эттириб келаётир. Ривожланган гетерофония ва кўп овозлилик И. мусиқасига хос хусусиятдир. Халқ чолғу асбоблари оркестри гамелан — И. мум-тоз мусиқа санъатининг чўққиси ҳисобланади. 16-а. да анъаналари негизда крончонг мусиқа шакли вужудга келди.

И. мустақилликка эришгач (1945), умуммиллий мусиқа маданияти ривожини учун қулай имконият туғилди. Профессионал ва ҳаваскорлик жамоалари, камер оркестрлар халқ анъаналарини ривожлантираётир. Сужасмина, А. Пасарибу, Сусбини ва б. таникли композиторлар профессионал мусиқа намо-яндаларидир. Жокьякартада мусиқа мактаби

(1952 й. дан), Суракартада консерватория ҳамда миллий мумтоз мусиқа мактаби (1960) очилди. 1968 й. дан Жакартада симфоник оркестр ишлайди.

Театр санъати азалдан халқ байрамлари ва диний маросимларда ўтказиладиган томошалардан бошланган. То-пенгдаланг (ижрочилар никоб кийиб имо-ишоралар б-н рақсга тушади) ва ваянг-оранг (қонунлашган театр воси-таларига қатъий риоя қилинади) ка-билар И. га хос анъанавий театр шакллари дидир. И. да кўғирчоқ ва соя тушириш театрлари ҳам ривожланган. Театр томошаларининг асосини қад. хинд эпослари — «Рама-на», «Маҳабҳара-та» дан олинган парчалар, араб риво-ятлари ва маҳаллий эртаклар ташкил этган. 19-а. охири ва 20-а. бошида замонавий театрлар ташкил топди. 50—60-й. ларда «Мархаэн», «Трискокантен» каби гуруҳлар шухрат қозонди. Улар И. миллий драматурглари — Утуй Татанг Сонтани, Абу Хапифах, Али Мухаммад, Сануси Пани ва б., шунингдек, Г. Ибсен, А. П. Чехов ҳамда Н. В. Гоголь асарларини саҳналаштирди. 50-й. лардан Миллий театр академияси ва б. ишлай бошлади.

Киноси. Дастлабки фильмлар 20-а. 20-й.лар ўрталарида голланд реж. лари томонидан суратга олинган. 30-й. лар 1-ярмидан хитойлар б-н ҳамкорликда И. реж. лари (Анжар Асмара ва б.) индонез тилида овозли фильмлар яра-та бошладилар. Дехконлар ҳаётини акс эттирувчи «Парех» (1935, реж. М. Франкен), «Ёркин ой» (1937, реж. А. Балинк) сингари кўпгина фильмлар актёрлар Мохтар ва Рукхия иштиро-кида яратилди. Японлар оккупацияси даврида кинематография япон ташви-қотиға хизмат қилдирилди. Аммо «Ём-ғир» (реж. И. Пербатасари) ва «Орзуларим» (реж. С. Палинди) фильмларида халқнинг миллий хусусиятларини ифодалашга муваффақ бўлинди. Урушдан кейин миллий мутахассислар етишиб чиқа бошлади, воқеий фильмлар яратиш кучайди.

Жакартада биринчи давлат кино-

фирмаси «ПФН», хусусий кинофирма «Перфини» ташкил этилиши натижасида кўплаб бадий фильмлар ишлаб чиқарилди. «Мажруҳ» (1952), «Туранг», «Ватанга қайтиш» (1954), «Мактаб девори орқасида», «Тилла кўнғиз», «Шафқатсиз гуноҳ» ва б. фильмлар илгор ғояларни тарғиб қилди.

60-й. лар охиридан миллий кино и.ч. яна авж ола бошлади. Кейинги йилларда реж. лардан В. Умбохнинг «Митти юлдузлар», «Онажон», «Шахс», «Бокира келин», «Тўй», «Новча ўйнаш», Т. Жунадиннинг «Онагинам», «Пуч орзу», С. Жайнинг «Ҳарир бинафша-ранг туман», С. Суварди Ҳассаннинг «Бахтсиз ўғай киз», «Умидсизлик кўз ёшлари» каби бадий фильмлари ма-шхур бўлди.

Ўзбекистон — И. муносабатлари. И. Ўзбекистон Республикаси суверенитетини тан олиб, дипломатия муносабатлари ўрнатганидан кейин икки мамлакат ўртасида иқтисодий ҳамкорлик, савдосотиқ ривожлана бошлади. ЎзР Президенти И. Каримовнинг 1992 й. июнида И. га ташрифи давомида икки мамлакатнинг ўзаро муносабатларига мустақкам асос яратилди. Ташриф чо-ғида «Иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик тўғрисида битим», «Ўзаро муносабатлар ҳақида кўшма ахборот», шунингдек, ЎзР Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги б-н «ПТ Прима Ко-мексиндо» компанияси ўртасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида хужжат им-золанди. 1995 й. да И. президентининг Ўзбекистонга қилган ташрифи давомида икки томонлама ҳамкорлик, ҳаво транспорти ва туризм соқасида бир қатор муҳим хужжатларга қўл қўйилди. Умуман ўзаро манфаатли ҳамкорлик қоидалари ва йўналишларини белгилловчи 10 та хужжат қабул қилинган.

ЎзР б-н И. ўртасидаги товар айланмаси 2000 й. да 361,8 минг АҚШ долларини ташкил этди. И. Ўзбекистондан калава ип сотиб олмақда ва транспорт соҳасидаги хизматдан фойдаланмоқда. Айни вақтда И. Ўзбекистонга электр асбоб-ускуналари, қора металлдан ясалган

буюмлар ва балиқ маҳсулоти сотмоқда.

И. нинг «ПТ Бақри Коммуникейшн Корпорейшн» компанияси б-н Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги барпо этган «Ўзтелекоминтернейшнл» кўшма корхонаси Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах ва Самарканд вилоятларида ўз филиалларини очган. Бундан ташқари, индо-нез инвесторларининг сармойаси 100% бўлган 2 та корхона ташкил этилган; «Бузтел» ва «Бақри Инвестидо» корхоналари уяли телефон ст-ялари қуриш ва уларни ишла-тиш ҳамда сай-ёҳларга хизмат кўрсатиш, мехмонхона хўжалигини йўлга қўйиш б-н шуғулланади.

ЎзР да «ПТ Тиртамас Комексиндо» ва «ПТ Бақри Коммуникейшн Корпорейшн» компанияларининг ваколатхоналари ишлаб турибди.

ИНДОНЕЗЛАР — Индонезиянинг аҳолиси; тили, маданияти ва турмуши жихатдан қардош халқлардан ташкил топган. Мамлакат аҳолисининг 96% ни индонез тили сўзлашувчи И. ташкил қилади. Диндорлари — асосан, мусулмонлар. Кенг маънода «И.» истилоҳи Индонезиянинг барча фуқароларини англатади. Мамлакатдаги халқларнинг умумий сони — 230 млн.га яқин. Улар орасида яванлар, сунданлар, мадурлар, малайялар, режанг-лампонглар, минангкабаулар, батаклар, ачинлар, ма-кассарлар, даяклар ва б. бор.

16-а. да И. Португалия мустамлака зулми остига тушиб қолганлар, кейинчалик Голландияга қарам бўлганлар. 19-а. охири — 20-а. да ҳоз. миллатлар шакллана бошланган. И. маданияти ранг-баранглиги б-н ажралиб туради, шу б-н бирга ҳам генетик, ҳам кўп асрлик ички ва ташқи алоқалар натижасида кўпгина умумий хусусиятларга ҳам эга. И.нинг тарихи, иқтисоди ва маданияти ҳақида Индонезия мақоласига қаранг.

ИНДОССАНТ (нем. Indossant), жирант — вексель бўйича ўз ҳуқуқини бошқа шахсга берадиган киши. Ҳуқуқни ўтказиш вексель орқасидаги ўтказма

ёзувда қайд қилинади.

ИНДРА—ведадинида момақалдирок, чақмоқ ва ёмғир худоси. Кейинчалик подшо ҳокимияти ҳомийси ва олий худо-лардан бири сифатида хурмат қилинган.

ИНДРАПРАСТҲА, Индрапат — қад. хинд шахри; тахм. ҳоз. Дехли ўрнида жойлашган. «Маҳабҳарата» га кўра, Пандавлар уруғи томонидан барпо этилган. Ривоятларга кўра, Куру уруғидан бўлган шохлар, Ҳастинапур ш. : ни Ганг дарёси ювиб кетиб шаҳар вайрон бўлгач, И. ни ўз пойтахтларига айлантиришган. Манбаларга кўра, И. катталиги жихатидан фақат Каши (қад. -. Банорас) дан кейин турган. Мил. 2-а. I да Птолемей Индраба-ра ш. ни қайд этиб ўтган, уни И. б-н айнан дейиш мумкин. Сўнгги йилларда хинд археологлари Пурана Кила ш. харобаси-да қазилма ишлари олиб боришмоқда. Ривоятларга кўра, И. шу ерда жойлашган.

ИНДУКТИВ МАНТИҚ - қ. Мантиқ.

ИНДУКТИВ ҚАРШИЛИК - 1) зан жир (ёки унинг бир қисми) индуктивлигининг (қ. Индуктивлик) ўзгарувчан токка кўрсатадиган қаршилигини ифодолувчи катталиқ; ўзгарувчан ток зан-жиридаги тўла қаршилиқнинг бир қисми. 2) аэро-динамикада — рўпара қаршилиқнинг бир қисми. Суюқлик ва газлар (ҳаво) да, мас, самолёт қанотининг ости ва усти-да пайдо бўладиган, ҳаракатга қарши пастга йўналадиган уюмалар И. к. ҳисобланади; улар кўтариш кучини ка-майтиради.

ИНДУКТИВЛИК (лот. *inductio* — таъсирлаш, уйғотиш) — ўтказгичдан ясалган контурдан бир ампер ток кучи ўтаётганда шу контурни кесиб ўтувчи магнит майдон индукцияси окимини ву-жудга келтириш хусусияти.

ИНДУКТИВЛИК ҒАЛТАГИ - сиғими ва фаол қаршилиги анча кичик бўлгани ҳолда катта индуктивлик қосил қиладиган спиралсимон ўтказгич. Бир толали, баъзан, кўп толали изоляциялан-ган симни цилиндр, тороид ёки тўғри тўртбурчак шаклли диэлектрик-кар-касга ўраб тайёрланади. Каркассиз И.

ғ. ҳам бор. И. ғ. симини бир қатламли ва кўп қатламли қилиб ўраш мумкин. Ғалтак индуктивлигини ошириш учун, кўпинча, ферромагнит (электротехника пўлати, пермаллой, феррит ва б.), ўзак қўлланилади. И. ғ. индуктивлиги ғалтак ўлчамларига, ўрамлари сони квадра-тига ва ўзакнинг магнит сингдирувчанлиги-га тўғри пропорционал бўлади. У электр филтрлар ва тебраниш контурларининг элементи сифатида, трансформаторлар-да, реле, магнитли кучайтиргич, электро-магнит ва б. да қўлланилади.

Микромодулларда қўлланиладиган ясси босма ғалтак, электр машиналари-нинг чулғамлари, рамкали ва феррит ан-тенналар ҳам И. ғ. хиллари ҳисобланади.

ИНДУКТОР (лот. *induco* — кирита-ман, уйғотаман) — 1) қиздириш И. и — қагтик, суюқ ва газсимон ўтказгичларни индукцион қиздирадиган қурилма. Ўзгарувчан магнит майдон ҳосил қилувчи индукцияловчи симдан ва қурилмага электр токи келтирувчи ток ўтказгичдан иборат; 2) телефон И.и — дастаки ишла-тиладиган паст (18 — 21 Гц) частотали ўзгарувчан электр токида ишлайдиган магнито-электр генератор. И. нинг ай-ланувчи чулғамдан ва икки қўзғалмас тўғри бурчакли доимий магнитдан иборат; қўзғалмас чулғам ва айланувчи кўп кутбли ҳалқасимон магнитдан иборат хиллари бор (расм). И. харбий ва кишлок телефон алоқада, маҳаллий бага-реялар-да ишлайдиган телефон тармоқларида қўлланилади; 3) электр машина И. и — машинанинг уйғотиш чулғами қисми.

ИНДУКТОТЕРМИЯ (лот. *inductio* -киритмоқ ва юн. *therme* — иссиқ) — электр б-н даволаш усуллари-дан; бунда бемор баданининг муайян жойига юқори частотали (10—40 мгц) ўзгарувчан ток б-н таъсир этилади. И. мах-сус ДКВ-2 аппаратида ўтказилади. Яллиғланиш б-н кечадиган, шунингдек, нерв-кон томир касалликларининг ўртача ўткир ёки сурункали хилларини даволашда қўлланилади.

ИНДУКЦИОН НАСОС - электр

ўтка-задиган суюқдик (одатда, суюлтирилган металллар) ни электромагнит куч ёрдамида ҳайдаб берадиган магнитогидродинамик насос. И. н. индуктори магнит майдони б-н насосдан ўтадиган суюқликда индукцияланадиган электр токи майдони ўзаро таъсирилашганда электромагнит куч вужудга келади. И. н. каналлари одатда зангламас пўлатдан тайёрланади. И. н. спиралсимон токда ишлайди. Ядро энергетикаси, металлургия ва техниканинг бошқа соҳаларида суюқ металлни ҳайдаб беришда қўлланилади.

ИНДУКЦИОН ПЕЧЬ - металлларни суюлтириш учун мўлжалланган электро-термик қурилма. Асосан, тигелли ва каналли И. п.лар қўлланади.

Тигелли И. п. мис найчалардан қилинган соленоиддан иборат бўлган индуктор ва тигелдан ташкил топади. Очик, вакуумли, газ тўлдирилган ва компрессион хиллари бор. Суюлтириладиган материалга қараб, тигель керамик материаллар, графит, пўлат ва ҳ. к. дан тайёрланади. Ҳажми бир неча кг дан бир неча т гача. Печь паст, ўрта ва юқори частотали ток б-н ишлайди. Тигелли И. п. да пўлат, чўян, мис, алюминий, магний ва кимматбаҳо металллар суюлтирилади.

Каналли И. п. нинг асосий қис-млари: эритиш ваннаси, магнит ўзак, индуктор, туб тоши. Бундай И. п. да электр утказувчи модда б-н тулдириб туриладиган каналда электромагнит энергия иссиқлик энергиясига айланади. Унда рангли металллар ва уларнинг қотишмалари, чўян суюлтирилади. Ҳажми бир неча юз кг дан бир неча т гача. Каналли И. п. саноат частотасидаги ток б-н ишлайди. И. п. ларда индукцион қиздириш, яъни узга-рувчан электромагнит майдон таъсирида вужудга келадиган электр токи б-н қиздириш усулидан фойдаланилади.

ИНДУКЦИОН ТОК - ўзгарувчан магнит майдонида жойлашган ёки магнит майдонида ҳаракатланаётган утказгич контурида электромагнит индукция ҳодисаси туфайли ҳосил буладиган электр токи.

ИНДУКЦИЯ (лот.inductio — тўғрилаш, тартибга келтириш) (мантиқда) — айрим фикрлардан умумий хулосалар чиқаришда ва мантикий тадқиқотларга қўлланиладиган муҳокама усули. Хусусийликни ўрганиб, умумийлик билиб олинади. Умумийлик предмет ва ҳодисалар б-н узвий алоқада бўлади. Умумийликнинг энг муҳим томонларидан бири индуктив хулоса чиқаришдир. И. ни ўрганиш фанда қадимдан, ҳинд, юнон мантиқшунослигида, Лао-цзи мактабида бошланган. И. масалалари Аристотель, Абу Али ибн Сино асарларида учрайди. 17— 18-а. ларда эмпирик табиатшунослик юзага келгач, олимлар бу масалага алоҳида эътибор бердилар. И. ни ривожлантиришга Ф. Бэкон, Г. Галилей, И. Ньютон, Ж. Милль каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. И. билимларнинг ташкил топишида, қонуниятларни очишда, тушунчаларни майдонга чиқариш жараёнида, гипотезани олға суришда фан учун муҳим ақамиятга эга.

И. тўлик, тўлиқ бўлмаган ва илмий хулоса чиқаришга бўлинади. Тўлиқ индуктив хулоса чиқариш бирор нарсани синчиклаб ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида амалга оширилади. Тўлиқ И. доимо тўлиқ бўлмаган И. б-н боғлиқ. Тўлиқ бўлмаган И. да аниқ фактлар асосида ноаниқ фактлар келтириб чиқарилади ва натижада онг бойитилади. И. нинг олий шакли илмий И. дир. Илмий И. асосида нарсаларнинг сабабий боғланишини текшириш услуги ётади. Мас, ўсимликларнинг айрим кўринишларини ўрганиш асосида биз сув улар учун асосий ҳаёт манбаи, деган хулосага келамиз, чунки ҳамма ўсимликларга намлик керак.

Ҳар қандай индуктив хулоса чиқариш асосини борлик, нарса ташкил қилади. Бу услуб дунёни илмий билишда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун объектив ҳақиқатни билишда И. доим дедукция б-н мустаҳкам алоқада бўлади.

ИНДУКЦИЯ (биологияда) - 1) физиология да — қўзғалиш ва тормозланишдан иборат нерв жараёнлари-

нинг ўзаро динамик таъсири. Бунда нерв хужайраларидаги тормозланиш кўзғалишни вужудга келтиради (мусбат И.) ёки, аксинча, энг аввал ҳосил бўлган кўзғалиш жараёни тор-мозланишни вужудга келтиради (манфий И.). Мусбат ва манфий И. 2 хил бўлиши мумкин; 1) бир вақтда борадиган (симультан) И. — бир жойдаги кўзғалиш бир вақтда ўз атрофида тор-мозланишни ҳосил қилади ва кучайтиради, тормозланиш ўчоғи эса кўзғалиш жараёнини вужудга келтиради;

2) кетма-кет содир бўладиган (сукцессив) И., бунда бирор нуқтада пайдо бўлган кўзғалиш таъсири тўхтагандан сўнг тормозланиш вужудга келади ёки аксинча.

3) Эмбриологияда — ривожланаётган эмбрион бир қисми (индукторлар)нинг иккинчи қисмга (таъсирла-нувчи системага) таъсири. Бу ҳодиса қисмлар бири-бирига тегиб турганда рўй беради ва таъсирланаётган системанинг ривожланиши йўналишини белгилайди. И. ни 1901 и. немис эмбриологи Х. Шпеман сувда ва қуруқликда яшовчилар эмбрионида эктодермадан кўз гавхарининг ҳосил бўлишини ўрганиш орқали аниқлаган. Кўз муртағи (бошланғичи) олиб ташланганда гавхар пайдо бўлмаган. Эмбрионнинг биқинига кўчириб ўтказилган кўз муртағи, одатда, тери эпидермисига айланадиган эктодермадан гавхар ҳосил қилган. Гаструла эктодермасидан марказий нерв системаси муртағи пайдо бўлишига хордомезодерманинг индукцияловчи таъсир кўрсатишини кейинчалик Шпеман аниқлади; бу ҳодисани у бошлан-ғич эмбрионал И., индуктор (хордо-мезодерма)ни эса бошқарувчи И. деб номлади. Ривожланаётган организм қисмларини кўчириб ўтказиш ва уларни алоҳида ёки аралаш ўстириш устида олиб борилган текширишлар И. ҳамма хордалилар ва кўпчилик умуртқасизларда кенг тарқалганлигини кўрсатди.

Ҳайвон ва ўсимлик организмларнинг индивидуал ривожланишидаги бошқа кўп ҳодисалар ҳам «И.» деб аталади.

Жинсий гормонларнинг иккиламчи жинсий белгилар ҳосил қилиш И. си бунга мисол бўлади.

ИНДУКЦИЯ (математикада) — муҳим исботлаш усулларида бири; математик индукция аксиомасига (принципига) асосланади. И. арифметик ва геометрик прогрессия формулаларини, логарифмларни ўрганишда учрайдиган формулаларни, Ньютон биноми ва комбинаторикага доир формулаларни чиқариш ва б. да кенг қўлланади.

ИНДУКЦИЯ (физикада) — зарядланган жисмнинг электростатик майдонни таъсирида зарядсиз жисмнинг электрланиши. Электротехниканинг асосини ташкил қилади. И. йўли б-н электрланишни юнон олими Эпинус кашф этган. Магнит И. ва электромагнит И. ҳодисалари қам мавжуд. Ферромагнит ва парамагнит жисмлардаги магнит И. атомлардаги электронлар ҳаракатидан ҳосил бўлган молекуляр ёки элементар магнит диполларининг магнит майдониди маълум вазиятни эгаллаши б-н ифодланади. Бирор ўтказгични магнит майдониди (мае., магнит кутблари орасида) ёки магнит майдонини ўтказгич атрофида ҳаракатлантирилса, ўтказгичда э.ю. к. пайдо бўлиши электромагнит И. дейилади. Агар ўтказгич контури берк бўлса, электр токи ҳосил бўлади. Электромагнит И. нинг амалий аҳамияти катта. Электр генераторларининг иши шу ҳодисага асосланган.

ИНДУСТРИАЛ МОЙЛАР, саноат мойлари — машина ва механизмларни мойлаш учун ишлатиладиган нефть маҳсулотлари. Қовушоқлик даражасига кўра енгил, ўрта ва оғир мойларга бўлинади. Енгил И. м. (50° да қовушоқлиги 5 — 10 ест (1 ест = 10 6 м²/сек), қотиш т-раси $t_{\text{к}}=25^{\circ}$ гача) — велосит, техник вазелин, сепаратор мойи. Тўқимачилик саноатидаги йиғириш ва пишитиш машиналари, тикув машиналари, металл ишлаш станокларининг шпинделлари, назорат-ўлчаш асбобларини ва б.ни мойлаш учун ишлатилади.

Ўрта И. м. (50° да қовушоқлиги $10—50$ ест, қотиш т-раси $\kappa=30^\circ$) — урчуқ мойи, машина мойи, телеграф мойи. Ўртача тезлик ва нағрузкада ишлайдиган машина ва ме-ханизмлар, кичик қувватли электр дви-гателлар ва металл ишлаш станокларининг гидротизимлари шундай мойлар б-н мойланади. Оғир И. м. (100° да қовушоқлиги $10—30$ ест, қотиш т-раси анча юқори) кичик тезликларда, лекин катта нағрузка б-н ишлайдиган саноат ускуналари, мас, темирчилик-пресслаш ускуналари, тишли узатмалар ва б. ни мойлаш учун ишлатилади.

Саноат мойлари, турбина мойлари, компрессор мойлари, гидравлик мойлар, буғ оқимли вакуум насосларда иш жисми сифатида ишлатиладиган мойлар ҳам И. м. ҳисобланади.

ИНДУСТРИАЛ ҶСИШ, индустриал раванқ, индустриялаш — мамлакат халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида, айниқса саноатда қудратли машиналашган ишлаб чиқаришни барпо этиш жараёни; саноат, оғир саноатнинг илгарилаб юксалиб бориши. И. ў. мамлакат иқтисодиётида саноат маҳсулотларини и. ч. нинг устун бўли-ши, аграр ёки аграр-индустриал мамлакатнинг индустриал-аграр ёки индустриал ривожланган мамлакатга айланишини таъминлайди. И. ў. мамлакат халқхўжалиги тараққиётини ифодаловчи асосий мезонлардан бири ҳисобланади. Бу объектив қонуният бўлиб, саноат сиёсатининг маҳсулидир. И. ў. икти-содий ва ижтимоий тараққиёт учун моддий замин яратиб беради. И. ў. нинг ўзига хос хусусияти, суръати, маблағ манбалари, мақсадлари ва ижтимоий оқибатлари ҳар бир мамлакатнинг тарихий ва иқтисодий шартшароитлари, ҳукмрон ишлаб чиқариш (мулкчилик) муносабатлари б-н белгиланади. И. ў. ни ифодаловчи асосий белги — бу халқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлган оғир саноатнинг юксалишидир. Оғир саноат и.ч. воситалари — металл, кўмир, нефть, газ, электр энергияси; и.ч. қуроллари, машина ва механизмлар, турли

жиҳозлар, асбоб-ускуналар ва қурилиш материаллари ишлаб чиқаради.

И. ў. дастлаб 18-а. нинг охири ва 19-а. нинг 1-чорагида дастлаб Букж Британияда, сўнгра Европанинг бошқа мамлакатлари ва АҚШ да юз берган саноат тўнтариши давомида амалга оширилди. 18-а. 60—70-й. ларида Англиянинг тўқимачилик саноатида дастлаб йигирув, сўнгра тўқув машинаси кашф этилди ва улар газлама чиқарадиган корхоналарда қўлланилди. Саноат ривожланиши давомида майда товар и.ч. ва қўл меҳнатига асосланган мануфактурани сиқиб чиқарган ф-ка — 3-д типидаги саноат пайдо бўлди, ўша давр ривожиди машиналар даврини бошлаб берди. Тарихий тажрибаларнинг кўрсатишича, И. ў. одатда, енгил саноатдан бошланади, бу соҳа оғир саноат тармоқларига қараганда капитал қуйилмаларни камроқ талаб этади, капиталнинг айла-нувчанлиги тез боради ва фойда қўп олинади. И. ў. нинг биринчи босқичида енгил саноатнинг устун ўсиши АҚШда 19-а. нинг 1-ярмида, Россия ва Японияда 20-а. нинг бошларига қадар давом этган.

19-а. нинг 2-ярми қўпгина мамлакатларда йирик машиналашган и.ч. нинг улкан ўсиши б-н тавсифланади. И.ч. воситаларини и.ч. истеъмол буюмларини и.ч. га нисбатан етакчи ўринни эгаллади. Бу эса кенгайтирилган такрор и.ч. нинг заҳурий шарти эди.

И. ў. туфайли 20-а. нинг 50-й. ларидан бошлаб ҳоз. замон фан-техника рев-яси кенг авж олди. У и.ч. да энг янги, мукамал машиналар, технологик жараёнлар, энергия манбалари ва материаллардан фойдаланишни тақозо этди. Бу даврда юз берган И. ў. айрим тараққий этган мамлакатлар-гагина ва айрим соҳаларгагина хос бўлган. Ядро энергиясини эгаллаш, космосни ўзлаштириш, кимё саноа-тини ривожлантириш, и.ч. ни комплекс меҳанизациялаш ва автоматлаштириш энг ривожланган мамлакатларда амалга оширилди.

20-а. нинг охири чорагида илмий-

техника тараққиёти ривожланаётган мамлакатларда ҳам амалга оша бошлади. Бу мамлакатнинг айримларида қ.х. ҳисобига санаотни ривожлантириш иқтисодий тараққиётнинг бош стратегияси қилиб белгиланган.

20-а. нинг охирларига келиб жаҳоннинг турли мамлакатларида И. ў. дара-жали ўртасида кескин фарқ юзага келди. Мас, Япония, АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британия, Италия, Канадада И. ў. ўз чўққисига чиқди ва улар «постиндустриал» мамлакатларга айланди. Бу пайтга келиб айрим мамлакатлар санаоти ривожланган давлатларга, айримлари эса қолоқ мамлакатларга айланиб қолди. Ҳатто санаот соҳасида иқтисодий тангликлар юз берди. Мас, Россия 50 та энг йирик индустриал мамлакатлар орасида ишлаб чиқараётган маҳсулот қиймати бўйича 12-ўринга, Украина эса 48-ўринга тушиб қолди.

Ўзбекистон ҳудудида И. ў. нинг бошланиши 20-а. нинг 20—30-й. ларига тўғри келади. Бу даврда республикада нефть, электр энергияси, қ.х. машиналари, минерал ўғитлар ва қурилиш материаллари и.ч. га асос солинди. Саноатда индустриал иқтисодиётига хос янги пропорциялар юзага келди. 1940 й. умумий санаот маҳсулоти ҳажмида оғир санаотнинг ўсиши 13,3% га кўтарилди (1913 й. да 2%).

2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга Россиянинг ғарбий р-нларидан 100 га яқин йирик санаот корхоналари туда ёки қисман кўчириб келтирилди; булар орасида самолётсозлик, электр-техника з-длари, металлургия комбинати ва қ. х. машинасозлик корхоналари ва б. бор эди. 20-а. нинг 50-й. лари бошида Ўзбекистонда И. ў. нафақат оғир санаотнинг ривожини, балки қ. х., энгил ва озик-овқат санаотнинг тараққиёти б-н ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган ўсишга айланди. Бу даврда ҳам санаотнинг айрим соҳалари юзага келди, шаклланди ва ривожланди.

20-а. нинг 90-й. ларига келиб, айниқса

мустақилликнинг дастлабки йилларида, барча постсовет давлатларида бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам эски республикаро хўжалик алоқаларининг узилиши, янгиларининг ҳали шаклланиб улгурмаганлиги ва бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати б-н чуқур тузилмавий қайта қуришларни амалга ошириш зарурияти туфайли И. ў. да бир қатор кийинчиликларга рўбарў келинди. Чуқур ўйланган ислохотлар стратегияси туфайли кейинги йилларда И. ў. да анча тез суъратларга эришилди. Мас, 1999 й. да санаот маҳсулоти и. ч. 5,8% га, 2000 й. да 6,4% га, 2001 й. да эса 8,1% га кўпайди. И. ў. туфайли мамлакат энергетика, озик-овқат бўйича мустақилликка эришди. Бундай ўсиш 21-а. бо-шига келиб Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётида муносиб ўрин эгалла-шига имконият яратди. Республика са-ноатида 1645 та ўрта ва йирик и. ч. бирлашмалари ва корхоналари ишлайди (2000).

Индустриал тараққиётнинг 21-а. бошларига хос асосий хусусияти шундан иборатки, ривожланаётган мамлакатларда И. ў. санаоти тараққий этган давлатлар кўмагида давлат, йирик банклар, санаот компаниялари иштирокида инвестициялар киритиш, технологиялар, ноу-хауни бериш, қўшма корхоналар шаклида санаот мажмуаларини қуриш ва б. шаклларда ҳам амалга оширилмоқда (қ. Оғир санаот, Саноат, Халқаро меҳнат тақсимоти, Жаҳон хўжалиги).

Ўзбекистонда индустриал ривожланишнинг асосий мақсади дунё стандартларига мос келадиган, рақобатбардош и. ч. ни яратишдан иборат. Бунга эришиш учун индустрияни реструктуризациялаш (қайта таркиблаш), яъни та-янч (базавий) тармоқларнинг устун ривожланишини, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган оғир санаот тармоқларни ривожлантиришни давом эттириш ва ундан экспортга йўл тутиш керак бўлади. Бунинг учун катта илмталаб ва юқори технологик соҳалар (тармоқлар) ни ривожлантиришга алоҳида устувор

аҳамият берилади. Айни вақтда И. ў. кичик бизнес ва йирик бизнес интеграциясини тақозо этади. Бу эса нафақат кичик биз-несни, балки оғир саноатнинг салоҳи-ятини янада юкори даражага кўғаришга олиб келади.

Ад. Каримов И., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Каримов И., Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, Т., 2001; Ульмасбаев Ш. Н., Индустримальное развитие Ўзбекистана, Т., 1966; Ҳақимова М., Макро-иктисодиёт (ўқув кўлланма), Т., 1997; Ўзбекистон Республикаси иктисодиёти, Т., 1998; Экономика Ўзбекистана и страны СНГ, Т., 2001.

Абдурахим Ортиқов, Зарифа Гафурова.

ИНДУСТРИЯ (лот. *industria* — фаолият) — саноат, хусусан, йирик саноат маъноларида қўлланиладиган атама (қ. Саноат).

ИНДУЦИРЛАНГАН ФЕРМЕНТЛАР, адаптив ферментлар — синтезланиш тезлиги тирик организмларнинг яшаш шароитига қараб ўзгариб турадиган ферментлар. И. ф. нинг синтезланиши индукторлар (фаоллаштирувчилар) таъсирида генетик даражада бошқарилади. Бу жараён индукторлар ёр-дамида амалга оширилади. Индукторлар сифатида субстратлар, метаболитлар, шунингдек, гормонлар иштирок этиши мумкин. Одатда, И. ф. организмда жуда кам миқдорда учрайди. Бирок, муҳитга субстракт ёки бошқа индуктор кўшилса, ферментлар концентрацияси қисқа вақт ичида минг марта, ҳатто ундан кўпроқ ошиши мумкин. Бундай хусусият организмларнинг янги шароитга тез мослашишига имкон беради. Индукция механизми И. ф. синте-зини назорат қиладиган генлар таъсирининг дерепрессияланишидан иборат. И. ф. га мисол килиб, айрим микроор-ганизмларни синтезлайдиган р»-галактозидаза (лактозани моносахаридларгача гидролитик парчаланишини катализлайди) ферментини кўрсатиш мумкин. Бу

фермент озикли муҳитда углерод манбаи фақат лактоза ёки унинг аналоглари бўлгандагина синтезланади.

ИНЕРТ ГАЗЛАР (лот. *iners* — фаолийатсиз), асл газлар, нодир газлар — Менделеев даврий системасининг О гуруҳига мансуб кимёвий элементлар: гелий He (ат. рақами 2), неон Ne (10), аргон Ar (18), криптон Kr (36), ксенон Xe (54) ва радон Rn (86). Булардан фақат радон радиофаол элемент, барқарор изотопи йўқ. И. г. атомларининг ташки электрон қавати (гелийда 2 та, қолган И. г. да 8 та электрон бор) мустақамлигидан улар кимёвий жиҳатдан ниҳоятда суств (И. г. номи шундан олинган). 1868 й. да француз Ж. Жансен ва инглиз Н. Локьер куёш спектрининг биринчи инерт газ — гелийни топишган. 1892—1908 й. да бошқа И. г. кашф қилинди. И. г. нинг молекулалари бир атомли. Барча И. г. рангсиз ва хидсиз бўлади. И. г. ҳавода (1 м³ ҳавода 9,4 л), сувда, баъзи минерал ва тоғ жинсларида бор. Гелий ер ости газлари ва минерал манбалар газлари таркибига учрайди. Радон уран ва радийнинг радиоактив препаратларидан, бошқа И. г. эса ҳаводан ажратиб олинади. Ташки электрон қавати тўла (8 та электрон) бўлгани учун И. г. ни қаттиқ ёки суюқ ҳолатда олиш жуда қийин. Узок вақтгача И. г. нинг бирикмаларини олиш мумкин бўлмади. 1962 й. да канадалик олим Н. Барлетт Хе б-н PtF₃ бирикмасини синтез қилиб, И. г. кимёвий реакцияларга мутлақо киришмайди, деган фикрларга чек қўйди. Ҳоз. вақтда И. г. нинг жуда кўп кимёвий бирикмалари олинган. Бирикмалардаги И. г. нинг оксидланиш даражалари +1, +2, +4, +6 ва +8 га тенг. И. г. фтор, фторли бирикмалар б-н бирика олади. Уларнинг оксидлари (ХеО₃, ХеО₄), оксигалогенидлари олинган. Гелийдан таш-қари барча И. г. сув ва фенол б-н бирикмалар ҳосил қила олади. Радио ва электроника саноатида, шунингдек, люминесцент ва ахборот лампаларини, ҳаво шарларини тўлдиришда ишлатилади.

ИНЕРЦИАЛ САНОҚ СИСТЕМА-

СИ -Ньютоннинг биринчи қонуни ба-
жариладиган санок, системаси. Бунда
ҳар қандай жисм ўзининг тинч ҳолатини
ёки тўғри чизикли текис ҳаракатини
унга бошқа жисм томонидан таъ-
сир кўрсатилиб, унинг шу ҳолатини
ўзгартиришга мажбур қилмагунича са-
клайди. Инерциал системага нисбатан
тўғри чизикли ва текис ҳаракатланаётган
ҳар қандай система ҳам инерциал систе-
ма ҳисобланади. Табиат қонунларининг
ифодалари турли И. с. еда бир хил кўри-
нишга эга (қ. Нисбийлик принципи);
моддий нуктанинг тезлиги ёруғлик тез-
лигидан кўп марта кичик бўлганда унинг
турли И. с. е.га нисбатан ҳаракатлари
орасидаги боғланиш Галилей алмашти-
ришлари б-н, тезлиги ёруғлик тезлигига
яқин ҳолларда эса Лоренц алмаштириш-
лари б-н ифодаланади.

Ҳар қандай яккаланган системани
И. с. с. сифатида қабул қилиш мумкин.
Аммо табиатда ташқи таъсирлардан
холи мутлак, яккаланган система мавжуд
бўлмагани учун И. с. с. идеаллаштирил-
ган мавҳум тушунчадир. Амалда И. с. с.
сифатида тақрибан Ер, Куёш, галактика
маркази ёки текис ҳаракатланаётган по-
езд қабул қилинади ва уларга нисбатан
жисмлар ҳаракати ўрганилади. Мас, ос-
мон механикаси ва космонавтика маса-
лаларини ҳал қилишда И. с. с. сифатида,
асосан, Куёш массасининг маркази қабул
қилиниб, уларнинг ўқ/лари учта юлдуз-
га қаратилади. Кўпгина масалаларни
ҳал этишда И. с. с. сифатида Ер қабул
қилинган. Шундай қилиб, турли моддий
сис-темалар турлича даражада инерциал-
дир.

Санок системаларининг инерци-
аллиги масаласи физик майдонларни
ҳисобга олиш зарур бўлганда муракка-
блашади. Дарҳақиқат, нисбийлик наза-
рияси шуни кўрсатадики, гравитация
майдони ҳисобга олинганда бутун фазо-
да И. с. с. мавжуд эмас; лекин кичик вақт
оралиғида ва фазонинг етарли даражада
кичик соҳаси учун локал — гали-лей И.
с. с. киритилиши мумкин.

И. с. ега нисбатан тезланишли
ҳаракатланаётган системалар ноинерци-
алдир. Ҳаракатни тавсифлаш учун нои-
нерциал санок системалари танланганда-
ги назария умумий нисбийлик назарияси
дейилади.

ИНЕРЦИЯ (лот. inertia —
ҳаракатсизлик), инертлик — моддий
жисмнинг хоссаларидан бири. Шу хос-
саси туфайли жисм тинч ҳолатини ёки
тўғри чизикли текис ҳаракатини сақлай
олади. И. туфайли жисм ташқи куч таъ-
сирида тезлигини бирданга ўзгартира
олмайди. И. жисмнинг массасига бо-
ғлиқ, шу сабабли жисм массаси унинг
И. ўлчови дейилади (қ. Ньютоннинг
механика қонунлари). И. атамаси тур-
ли асбобларга нисбатан ҳам қўлланади,
мас, ўлчов асбобларининг кечикиб қайд
қилишига сабаб И. дир.

Инерция бош ўқлари. Марказдан
қочма И. моментлари нолга тенг бўлган
ўқлар И. бош ўқлари дейилади. Фазода-
ги ҳар бир нуктадан жисм учун учта И.
бош ўқи ўтказиш мумкин. Агар И. бош
ўқлари масса марказидан ўтса, бу ўқлар
марказий бош ўқлар дейилади. Айлана-
ётган жисм ўз айланиш ўқиға динамик
босим кўрсат-маслиги учун шу айланиш
ўқи И. марказий бош ўқи бўлиши зарур.

Инерция кучи. Ҳаракатдаги мод-
дий нукта тезланишиға қарамақарши
йўналган ва шу моддий нукта массаси
б-н тезланишининг кўпайтмаси ($F = —$
т \ddot{u}) И. кучи дейилади. Бу ерда тезланиш
инерциал координаталар системасига
нисбатан олинган. Мас, математик маят-
никда марказдан крчма И. кучи мод-
дий нукта ҳаракатини чекловчи ипға
кўйилган бўлиб, $m\mathbf{v}$ га тенг; бу ерда \mathbf{v} —
моддий нукта тезлиги, \mathbf{r} — маятникузун-
лиги. И. кучи тушунчасидан фойдаланиб,
динамика тенгламалари тузилади, стати-
ка қонунларидан динамикада фойдала-
ниш мумкин. Моддий нуктанинг нисбий
ҳаракати кўриляётганда ҳам И. кучи ту-
шунчасидан фойдаланилади.

Инерция маркази ёки масса маркази.
Жисмда ёки механик системада масса

тақсимотини ифодаловчи нуқта координаталари I . маркази дейилади. I . маркази, кўпинча, масса маркази ҳам дейилади. I . маркази механик система динамикасида катта роль ўйнайди. Системага тегишли моддий нуқталар ҳаракат миқдорларининг геометрик йиғиндиси система массаси b -н I . маркази тезлиги кўпайт-масига тенг. I . массаси система массасига тенг моддий нуқтадек ҳаракатланади. I . марказига қўйилган куч сифатида ташқи кучлар бош вектори олинади.

Инерция радиуси — жисмнинг бирор ўққа нисбатан ҳисобланган I . моментини жисм массасига бўлган квадрат илдиздан чиқаришдан ҳосил бўладиган узунлик: $p = J - I$. I . радиуси инерция елкаси ҳам дейилади. Массаси жисм массасига тенг бўлган ковак цилиндр радиусини I . радиуси дейиш мумкин. Шар марказидан ўтган ўққа нисбатан I . радиуси $P = \chi_0 > 4J$; R — шар радиуси.

ИНЕРЦИЯ ҚОНУНИ - механиканиннг асосий қонунларидан бири. I . Ньютон динамикасининг биринчи қонуни. Унга кўра, ҳар қандай жисмга бошқа жисмлар таъсир этмаса, жисм ўзининг тинч ёки текис ва тўғри чи-зикди ҳаракат ҳолатини саклайди. Жисмларнинг ушбу динамик хусуси-ятларини уларнинг инертлиги дейилади. I . қ. нинг аниқ мазмуни Г. Галилей томонидан 1632 й. да нашр этилган «Дунёнинг икки системаси ҳақидаги музокаралар» асарида берилган. Жисмларнинг юқорида айтилган ҳолатлари бажариладиган санок, системаси инерциал санок, системаси дейилади. Астрономларнинг текширишлари на-тижасида баъзи галактикаларнинг масса марказлари I . қ.га мувофиқ ҳаракатланиши аниқланган.

ИНЖЕКТОР (франц. *injection*, лот. *injection* — ташлайман) — газ ва буғни қисиш, суюқликни турли аппаратлар ва идишларга ҳайдаш учун мўлжалланган насос. Иши буғ оқими кинетик энергиясини сувнинг потенциал энергиясига айлантиришга асосланган. I . да

ҳаракатланувчи қисмлар бўлмайди, тузилиши содда.

I ., асосан, бир ўқда жойлашган 3 конус: бут соплоси, аралаштиргич (конфузор) ва босим берувчи диффузордан иборат (расм). Қозондан келган буғ соплодан ўтади, аралаштириш камерасида конденсатланиб, бўшлиқ (вакуум) ҳосил қилади. Сув таъминлаш трубаси орқали аралаштириш камерасига киради. Диффузорда сув ва буғ конденсати аралашмасининг ҳаракатланиши натижасида босим ҳосил бўлади. Сув диффузордан тескари клапан орқали қозонга киради. I . га кирадиган сув t -раси 40° дан, сўриш бал. 2,5 м дан ошмаслиги керак. Газ, буғ ёки суюқликни сўриш учун мўлжалланган I . эжектор деб аталади. I . паровоз, локомотив ва кичик қозон қурилмаларда сувни буғ қозонига хай-дашда қўлланилади.

ИНЖИЛ, Евангелия (юн. *euangelion* — хушхабар) — Иисус Христос (Исо Масих) ҳақида ҳикоя қилувчи христианлик асарларининг умумий номи. Библиянинг бир қисми. Яхудийларнинг Қадимги аҳдчаан фарқ қилиш учун I . Янги аҳд деб номланган. Қонунлаштирилган (черков томонидан «Янги аҳд» таркибига киритилган) ва қонунлаштирилмаган (ибодат чоғида қўлланилмайдиган) асарларга бўлинади. Юнон тилида яратилган. 2-а. лардан бошлаб юз йилликлар давомида таркиб топа борган. 4-а. бошида яхлит ҳолга келган ва черков томонидан христианларнинг муқаддас китоби, деб эълон қилинган. Асосий қисми апостоллардан Матфей, Марк, Лука ва Иоаннинг Иисус ҳаёти ва таълимоти ёритилган I . лардан иборат. I . ларда Иисус сий-мосида инсонлар узок, кутган ва уларга нажот йўлини кўрсатиб берган мессия (масихо) нинг дунёга келиши, ўз лийнй қарашларини тарғиб этиши, кўрсатган мўъжизалари, одам зотининг гуноҳларини ювиш учун чеккан укубатлари, хиёнат туфайли айбланиб, чор-мих қилиниши ва сўнг қайта тирилиши ҳақидаги ривоят ҳамда хотиралар келтирилган. Айрим ривоятларда Иисус

инсон ва масиҳ сифатида талқин қилинса, бошқаларида инсон қиёфасидаги Худо, тирилгандан сўнг эса ота-Худо хузурига қайтиб борган ўғил-Худо деб таъкидланади. И. да унинг таржи-маи ҳолига оид воқеалар б-н ёнма-ён пайғамбарона ҳикматли сўзлари, иб-ратомуз масаллари кжсак бадийий ус-лубда баён этилади. Шунингдек, 2 улуғ апостол — Петр ва Павелнинг яҳудийлар ва мажусийлар орасида динни ёйиш мақсадида амалга оширган ишлари, кўрган машаққатлари тўғрисидаги ҳикоялар, Қад. Римдаги айрим йирик шаҳарларнинг фуқароларига, диний жамоаларнинг пешволарига йўлланган мактублари ва б. ўрин олган. Фаластин ва эллинлар диёрида И. нинг тарқала бориши, Рим императори Нерон замонида христианларнинг қувғунга учраши каби тарихий воқеалар ҳам ўз аксини топган.

Қуръони каримда И. илоҳий китоблар сирасига киритилади ва Аллоҳ Исо Масиҳга йўллаган китоб, деб таърифланади. Қуръонга кўра, И. да Муҳаммад (ас) нинг туғилиши башорат қилинган, аммо христианлар И. нинг асл матнини бузишган.

И. Фарб маънавияти ва маданияти тарихида чуқур из қолдирган, жаҳонда энг кўп тарқалган ва таржима қилинган асарлар сирасига қиради. И. нинг илк босма нашрлари кардинал Химе-нес (1514), Роттердамлик Эразм (1516), ака-ука Элзевирлар (1546) томонидан тайёрланиб, чоп этилган. Ўзбек тилидаги тўлиқ нашри кирилл ёзувида 1992 й. да сўзбоши, луғат, жадвал ва рангли суратлар б-н бирга Библияни таржима қилиш ин-ти (Стокгольм) томонидан чиқарилган (таржимон — Иброҳим Абаев).

ИНЖИНИРИНГ (инг. *injjneering* — ихтирочилик,) муҳандислик-маслаҳат хизматлари — тижо-ратчилик қоидаларига асосланган ҳолда и.ч. ни ташкил этишни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш ва б. юзасидан маслаҳат бериш. Бу иш б-н мах-сус ихтисослашган И. фирмалари, бе-восита

йирик саноат ва қурилиш фирмалари шуғулланади, улар бир вақтнинг ўзида бир неча мижозларга хизмат қилади. Экспорт И. фирмалари бошқа мамлакатларга хизмат кўрсатади, му-раккаб ва катта лойиҳаларни амалга оширади. И. фирмалари бозорнинг муҳим иштирокчиси ҳисобланади. Халқаро И. хизмати ишнинг техник-ташкилий ва тижорат томонлари кўрсатилган контракт шаклида расмийлаштирилади. И. моҳияти б-н муайян пулли хизматларга буюртманинг бир кўрини-шидир. И. хизматлари 2 гуруҳга бўлинади: и.ч. жараёнини тайёрлаш б-н боғлиқ хизматлар, и. ч. ва маҳсулотни сотиш жараёнини меъёрда боришни таъминлаш бўйича хизматлар. Хизмат ларнинг биринчи гуруҳига лойиҳага қадар, лойиҳа, лойиҳадан кейинги ва махсус хизматлар; иккинчи гуруҳга қорхонани ишлатиш, бошқариш жараёнларини оптималлаштириш ва унинг маҳсулотларини сотиш б-н боғлиқ ишлар қиради.

Ҳоз. даврда И. хизматлари бозорид асосий харидор ривожланаётган давлатлар бўлса, сотувчилар саноати ривожланган мамлакатлардир.

ИНЖУ (мўғулча) — ўрта асрларда Мўғулистонда хотин кишининг сепи (қарамоғидаги кишилар б-н бирга), шунингдек, чингизий шахзодаларнинг улус мулклари. Мас, Ўқтойхон Чигатойхонга Мовароуннахрни 1239 й. И. тарзида берган. Хулоқуийлар давлати худудид а И. — шахсан хон ва хонзодаларга тегишли ерлар (араб, хосса, хосс инжу шундан). И., шунингдек, турли унвондаги кишиларни, мас, элхон, унинг хотинлари ёки шахзодаларга мансублигини (баъзан уларнинг ер-мулклари б-н бирга) англатган.

ИНЖУ - қ. Дур.

ИНИЛЧИҚ (Жан. Инилчиқ ва Шим. Инилчиқ) — Марказий Тяньшан тоғларидаги водий музликлари. Инилчиқ дарёсининг юқори оқимида. Жанубий И. ёки И. — Тяньшандаги энг йирик ва узунлиги жиҳатидан (уз. 59,5 км, майд.

800 км2) Ўрта Осиёдаги (Федченко муз-лигидан кейин) иккинчи тоғ-водий муз-лиги. Шимолий И. ёки Резниченко муз-лиги (уз. 38,2 км)ни Жанубий И.дан Хон-тангри чўққиси ажратиб туради.

ИНИЛЧИҚТОВ, Инилчиқ - Марказий Тяньшандаги тоғ тизмаси, Сарижаз дарёси чап ирмоқлари хавзасида, Қирғизистон Республикаси Ис-сикқўл вилоятида. Ғарбдан шарққа кенглик бўйлаб йўналган, уни Марказий Тяньианнинг Марказий ва Сарижаз тизмалари ўраб туради. Метамор-фик сланец ва охақтошлардан тузилган. Уз. 65 км. Энг баланд жойи 5697 м. Ён бағирлари тик, чўққилари конуссимон, яланг қрлардан иборат, музликлар бор.

ИНИН — Хитойдаги Фулжа ш.нинг иккинчи номи.

ИНКАЛЛОЙ — темир асосидаги ис-сикбардош қотишма; таркибида хром (25%) ва никель (35%) бор. Юк-рри тралар (800—850°) да узок. (50000 со-атгача) ишлаш жараёнида қуйинди-бардошлиги ва пластиклиги юкрилиги б-н бошқа қотишмалардан фарқ қилади. Юқори траларда ишлайдиган нефть-кимё қурилмаларининг, табиий газ конверсия печларининг деталларини ясаш учун хом ашё сифатида қўлланилади.

ИНКАССО (итал. incasso) — харидор ҳисобварағидан пул суммасини олиб, сотувчи ихтиёрига ўтказиш бўйича банк операциялари. Мижозга хизмат кўрсатиш ҳисоб-китоб ҳужжатлари асосида ва харидорнинг ўз топшириғи б-н амалга оширилади. Сотиб олинаётган товар ёки кўрсатилган хизмат учун тўлов турли шакллар (чеклар, векселлар ва б.)да бўлиши мумкин. Сотувчи-мижоз харидор-мижозга жўнатган товарни ёки кўрсатган хизмати тўғрисидаги тўлов талабномасини И. (тўлов учун) га банк-ка такдим этади, банк ўз навбатида мазкур тўлов операцияси (харидор ҳисобварағидан сотувчи ҳисобварағига пул ўтказишни) бажаради ва миждозлардан ўз хизмати учун фоиз ундиради.

ИНКВИЗИЦИЯ (лот. *inguisitio* —

қиди-рув) — католик черковининг суд-тер-гов ташкилоти; 13-а.да бидъатчнлар-та қарши курашиш мақсадида тузилган. Рим папасига бўйсунган. И. заминдорлар-черков мафқураси ва улар зулмига қарши курашчиларни таъқиб қилган. 1231 й.дан доминиканлар ордени ихтиёрида бўлган. И. фаолияти шафқатсизлиги б-н ажралиб турган.

И. Ғарбий Европанинг бир қанча мамлакатлари, айниқса, Испанияда кенг тарқалди. Буюк мутафаккирлар, олимлар Ж. Бруно, Ж. Ванининг И. ёндирди, Г. Галлилей ва б. таъкибга учради. 1452 й.дан Римдаги Олий И. три-бунали И.нинг олий органи бўлиб қолди. 16-а.да И. кон-трреформациянинг асосий қуролларида бирига айланди. 18— 19-а.лар давомида И. тугатилди. Унинг вазифалари қисман Ватиканпях муқаддас канцелярия Конгрегациясига ўтди. 1965 й.да бу ташкилот диний таълимот Конгрегацияси этиб қайта ту-зилди.

ИНКЛАР, инкалар (испанча *incas*) — дастлаб 11 —13-а.ларда Перу (Жан. Америка)да яшаган кечуа тиллари гу-руҳига мансуб индейс қабилалари, кейинчалик — қабилалар иттифоқи томонидан 1438 й.да барпо этилган Тау-антинсуу давлатидаги ҳукмрон табақа.

Бу давлатда (пойтахти — Куско ш.) кулчилик ҳукм суриб, И. бўйсундирилган қабилалардан ўлпон олишган, жамоанинг оддий аъзолари, хунармандлар ва куллар — янақоналарнинг меҳнатидан фойдаланишган. Жамиятнинг асосий ижтимоий-иктисодий ячейка-сини қўшни жамоаси — ай лью ташкил этган. Ер ҳукмдори — Олий инкага тегишли, унинг ҳокимияти илохий ҳисобланган бўлиб афсонавий биринчи ҳукмдор —Манко Капак — куёш ўғли сифатида эъзозланган. И. ирригациядан фойдаланишган, ҳарбий ва маъмурий мақсадларда қурилиш иншо-отлари бунёд этишган, «боғичли хат» — кипу кўринишида ахборотларни узатиш тизимини, шунингдек, илк ёзувни ихтиро қилишган, 1532 й. испан бо-сқинчилари Ф. Писарро бошчилигида И. худудига

бостириб кирганлар. Давлат талон-тарож этилиб, унинг маданияти вайрон этилган. Испанлар томонидан бўйсундирилган И. кечуа элати таркибига кирган.

И. меъморлиги васанъати деганда, одатда, Перу, Боливия, Эквадор ва Чилининг шим.да яшаган қад. халкларнинг санъати кўзда тутилади. Мил. ав. I минг йилликда бу ерларда кудратли суғориш тизими мавжуд бўлган, хом ғиштдан бинолар курилиб (деворларининг қалинлиги 30 см дан 12 м гача), уларнинг ташкариси бўлма нақшлар б-н безалган, ичкариси сувалган, баъзан бўяб безатилган. Харсанг тошдан мудофаа иншоотлари курилган, йирик тошлардан йўниб ишланган бинолар ҳам бор (мас, Перудаги Саксауаман қалъасининг деворидаги тошлардан бири 150 т дан ортиқ). Кускодаги асосий Куёш ибодатхонаси машхур. У 3 қават тош девордан иборат бўлиб, деворлар ўз вақтида баландлигининг ярмигача олтин б-н крпланган. Деворларга бўрттириб ишланган ҳайкаллар (мас, Тиауанакодаги «Куёш дарвоза-си»), йирик тош ҳайкаллар, сопол ва металл идишлардаги турли афсонавий шакллар, идишларга ишланган расмлар (жанг лавҳалари, афсонавий мавзулар) халқ амалий санъати анча ривож топганини кўрсатади. Сопол идишларга оқ ёки саргиш фонда кора сир б-н бўяб расмлар ишланган. Кейинги даврларга мансуб расмларда ҳайвонлар, ўсимлик ва мевалар акс эттирилган. Олтин, кумуш, мис, жез, қўрғошиндан ҳар хил идиш, безак буюмлари тайёрланган. Кориқанча ибодатхонасида заргарлар томонидан яратилган «Олтин боғ» бўлганлиги тўғрисида маълумот бор. «Олтин боғ»да турли ўсимлик, мева, куш, ҳайвон ва кишиларнинг шакллари олтин ва ку-мушдан тайёрланган (буларнинг ҳам-маси кейинчалик истилочилар томонидан ўзлаштирилиб, йўқотиб юборилган). Иқлимнинг қуруқлиги туфайли сақланиб қолган мато парчаларида рангбаранг мураккаб тасвирлар моҳирона тўқилган, тикилган. И. санъати Перу, Боливия, Эквадор санъати ривожига катта

таъсир кўрсатган.

ИНКОНЕЛЬ — асосини никель ташкил қилган иссиқбардош қотишма. Тар-киби: 0,15% углерод, 75—76% никель, 12—15% хром, 6—9% темир, 1% ча марганец, 0,5% ча кремний, 0,5% ча мис. Қотишма 900° гача т-рада юкори мустаҳкамликка ва зарбий ковушоқликка чидамлилиги б-н ажралиб туради. И.дан ясалган буюмлар яхши пай-вандланади. И.га титан, молибден ва алюминий кўшиб (жами 14% чамаси-да), янада мустаҳкам қотишма олинади. И. кимё ва озиқ-овқат саноати аппаратлари, авиация двигателлари, газ турбиналари, реактив двигателларда ишлатилади.

ИНКОР — кетма-кет келаётган 2 боскич (холат) ўртасидаги боғлиқлик ва ворисликни ифодаловчи фалсафий ту-шунча. И. — объектнинг ўзгариши шarti бўлиб, унда баъзи элементлар шунчаки йўқолмай, балки янги сифатда сакданиб қолади. Кенг маънода — бирор ўзгариш, тараққиётни ўз ичига олувчи муҳим боскич, лаҳза (момент)ни ифодалайди. Оламдаги ҳар қандай ўзгаришда, албатта, И. лаҳзаси бўлади, уни четлаб ўтиш мумкин эмас. Мас, тараққиётнинг исталган бир боскичи иккинчи боскич учун замин тайёрлайди.

И. тушунчаси инкорни инкор қонунининг энг муҳим белгиси, янги б-н эскини боғловчи асосий бўгин ҳисобланади.

ИНКОРНИ ИНКОР ҚОНУНИ - диалектиканинг асосий қонунларидан бири. Табиат, жамият ва тафаккур тараққиёти жараёнининг йўналишини, шаклини ва натижасини ифодалайди. Биринчи бўлиб Гегель ривожланиш қонуни сифатида таърифлаб берган. Инкор ҳар қандай тараққиётда муқар-рар ва қонуниятли равишда содир бўладиган жараён (момент)дир. Ҳеч бир соҳада ўзининг илгариги мавжудлик шакллари инкор қилмайдиган тарақ-қиёт бўлмайди. Гегель фикрича, «ички инкор» тараққиётнинг ҳаракатланти-рувчи қучидир. Диалектик инкорнинг объектив

характери шундаки, у ҳар бир нарса ва ҳодисанинг ўз ичида, уларнинг ички за-руриятидан келиб чиқади ва ҳар қандай емирилиш ва йўқ бўлиш (инкор)ни ифо-даламай, балки тараққиёт учун замин бўлиб хизмат қиладиган инкорни ифода-лайди. Бу қонуннинг икки марта такрор-ланувчи инкорда (инкорни инкор) ифода-ланиши нарса ва ҳодисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши ва оқибатда ривожлани-ши узлуксиз эканлигидан келиб чиқади. Ҳар бир мавжуд бўлган нарса ва ходи-са ўзигача бўлган нарса ва ҳодисанинг ин-кор этилишининг маҳсули, аини вақтда шу нарса ва ҳодисаларнинг ўзи ҳам шаро-итнинг ўзгариши ва вақтнинг ўтиши б-н диалектик инкор этилишга маҳқумдир. Ҳар бир нарса ва ҳодисанинг ўзгариши кўшалок, яъни ҳам-ша икки ёки ундан кўпроқ инкор этишлар б-н амалга ошади.

Инкорни инкорнинг яна бир муҳим белгиси шуки, тараққиётдаги даврий-ликнинг тугалловчи ҳалқасида, иккин-чи инкор босқичида унинг олдинги босқичидаги баъзи белгилари қайта ти-кланади (дон — ўсимлик ва яна дон). Бошланғич шакли инкор қилган нарса яна инкор этилганлиги сабабли кўшалок инкор мазкур бошланғич шаклдаги баъзи томонларга хос белгиларнинг қайта ти-кланишига олиб келади.

Инкорни инкорнинг моҳиятини илға-рилама ҳаракат ва ворисликнинг узвий бирлигидан иборат, деб таърифлаш мум-кин. Инкорни инкор туфайли тараққиёт тўғри чизик шаклига эмас, балки доира шаклига эга бўлиб, бу доирада охириги нуқта бошланғич нуқ-тага яқинлашади. Лекин бу яқинлашув юқори асосда содир бўлиши туфайли тараққиёт бурама (спи-рал) шаклга эга бўлади. Бу бураманинг ҳар бир доира-си, айланмаси юқорироқ тараққиёт ҳолатини билдиради, шу маъ-нода тараққиётнинг диалектик назари-ясида «бурамасимон» сўзи ишлатилади.

Кўпинча инкорни инкор жараёни-ни «тезис» (тараққиётнинг бошланғич нуқтаси), «антитезис» (биринчи инкор)

ва «синтез» (инкорни инкор) шаклида ифодалаб, тараққиётнинг моҳиятини ана шу учликда деб тушунтирадилар.

Инкорни инкор жараёнида оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига қараб бо-рувчи ривожланиш содир бўлади.

ИНКРЕТ (лот. *incretus* — эланган) — ички секреция безларида ишланиб, бевосита қонга ёки лимфага чиқадиган моддалар (қ. Гормонлар).

ИНКРУСТАЦИЯ (лот. *incrustatio* — қадаш) — безаш усули; буюм, бино-лар (тарзи, интерьерни ва б.ни бадий безашда кенг қўлланилади. Ёғоч, тош, садаф, суяк, кошин ва б. бўлақларидан қадаб, ёпиштириб нақш, ёзув, тасвир ҳосил қилинади. Безатилаётган сиртга ундан бошқа материал (ёғоч, садаф ва б.)дан ёки аини шу материалнинг бошқа ранглиси (мас, оқ мар-марга қора мрамор, оқ ёғочга қора ёғоч) ўйиб қадалади. Халқ амалий бе-зак санъатида ёғочга ёғочдан И. қилиш муқатта, хотамқори деб атала-ди. Яна қ. Қадама, Қадама нақш.

ИНКУБАТОР (лот. *incubo* — тухум босаман, бола очираман) — паррандалар (товуқ, ўрдак, курка, ғоз ва б.) тухуми-дан жўжа очириш аппарати. Ту-зилиши мураккаб бўлиб, иссиқлик ва намликни бошқарадиган асбоблар ва тухумларни айлантириб турадиган мос-ламалар б-н усқуналанган. И.да қўйилган сифатли тухумдан 80—85% жўжа очиб чиқариш мумкин. Йилнинг ҳамма фаслида И.лар қўйилган хоналарда ҳаво ҳарорати 27° дан ортиқ бўлмаслиги лозим. Унинг сек-цияли, хоначали, жавонли хиллари бор. Хонадонларда ишлатиладиган оддий И.лар 60—120 дона ва ундан кўп, пар-рандачилик ф-каларида қўлланиладиган И.лар 55 минг гача ва ундан ортиқ тухум-га мўлжалланган («Универсал-55», ИКП-90, «Кавказ» инкубаторлари). Буларда, асосан, товуқ, курка ва цесарка тухумла-ридан жўжа очирилади. И.га 3—4 кунда бир хилдаги тухумлар жойлаб турилади, тухумлар инкубация камерасида 19 кун туради, кейин жўжа очиб чиқиши учун маҳсус жўжа чиқариш ка-мераси (жавон)

га олинади (мас, «Универсал-55» И.ида 3 та инкубация ва 1 та жўжа чиқариш камераси бор). И.да ҳарорат электр иситкичлар ёрдамида бошқариб турилади. Ҳаво намлигини бир меъёردа саклаш учун камеранинг орқа деворига совитиш системаси ўрна-тилган. Ҳар қайси камеранинг шамоллатиш (вентиляция) тизими бор. И.лар Европа ва АҚШда 19-а.да пайдо бўлди. Ўзбекистонда 20-а.нинг 30-й.лари бо-шидан дастлабки паррандачилик инкубатор станцияларида Россияда ишлаб чиқарилган И.лардан фойдаланилган.

Сайфиддин Азимов.

ИНКУБАЦИОН ДАВР (лот. incubatum — тинч ётмоқ), яширин давр, инкубация — инфекцион касаллик юққан пайтдан тортиб дастлабки белгилари пайдо бўлгунча ўтадиган вақт. И. д.да микроблар ва уларнинг токсинлари организмда кўпаяди ва тўпланади. Турли касалликларда И.д.нинг да-вомийлиги турлича. У одам организмнинг аҳволи, инфекцияга қаршилик кўрсатиши, им-мунитет бор-йўклиги, шунингдек, орга-низмга кирган касаллик микробларининг микдори, виру-лентлиги, организмга кирган жойи ва б. сабабларга боғлиқ. Му-айян касалликдан саклаш мақсадида И. д.ни узайтириш мумкин. Аҳоли ўртасида юқумли касалликларнинг тарқалиш тезлиги И. д. узунлигига боғлиқ. И. д.и қисқарок бўлган инфекцион касалликлар (мас, грипп) И. д. и узун касалликларга нис-батан тезроқ тарқалади.

Инфекцион касалликнинг И. д.ини билиш ташхис қўйиш ва касаллик-нинг юқиш манбаларини аниқлаш учун кат-та аҳамиятга эга. И. д. охирига яқин, касалликнинг рўйирост белги-лари тўла намоён бўлгунча, мас, вабо, кўкйўтал, скарлатина, тепки, қизамиқ б-н оғриган бемор касаллик микробларини ташқарига чиқараверади, демак, у И. д. охиридаёқтеваракатрофдагиларга хавф туғдиради, шунинг учун бе-морни ажра-тиб (алоҳидалаб) қўйиш зарур.

Безгак, зотилжам ва б. баъзи касалли-кларда И. д.дан кейин касаллик белгила-

ри биратўла юзага чиқади. Ич терлама, кизамиқ, қутуриш ва б. касалликларда И. д.дан кейин характерли белгилар пайдо бўлгунча продромал давр ўтади.

ИНКУБАЦИЯ — (лот. incubatio — тухум босиш) — 1) паррандачиликда — инкубаторларда парранда тухумидан жўжа очиртиш. Миср ва Шарқий Осиёда қадимдан, Европада 14-а.дан маълум. 19-а. охири — 20-а. бошларидан Европа ва АҚШда амалда кенг қўлланилди, 20-а. нинг ўрталаридан уй паррандаларини купайтиришнинг асосий усулига айлан-ди. Ҳоз. замонавий паррандачиликда йил бўйи давом этади. Уй паррандаларининг ҳамма турлари тухумларидан И. йўли б-н жўжа очиртиш мумкин. Асосан, инкуба-торпаррандачилик ст-яларида, парран-дачилик ф-калари, шунингдек, хонадон-ларда И.дан фойдаланилади. Уруғланган, нуксонсиз, серпушт парран-дадан олин-ган 5—8 суткалик ва 8—12° ҳароратда сакланган, тоза, усти силлиқ, овоскопда текширилган тухумлар И. учун ярокли бўлади. Серпушт зот товуқ тухумининг инкубацион муддати 21 кун, гўштдор зотлари учун 21,5 кун, курка ва ўрдак тухуминики 27— 28 кун, ғозларники 28,5—30 кун, бе-дананики 17 кун. Товуқ ва куркалар ту-хуми ҳаво ҳарорати 37,5—37,6°, нисбий намлиги 48—52% да И. қилинади. И. режими омиллари асо-сан, инкубаторларда ҳавонинг ҳарорати, намлиги ва алмашилиб туриши ҳамда вақт-вақти б-н тухумларни айланти-риб туришдан иборат; 2) балиқчиликда — уруғланган балиқ тухумини чавоқ чиқишига қадар сув ҳавзаси ёки инкуба-ция аппаратларида саклаш. Баҳорда ту-хум қўядиган балиқлар увилдириғи И.си бир неча сутка, кузда тухум қўядиган балиқлар увилдириғи И.си бир неча ой давом этади. Тухумдан чиққан чавоқлар махсус ҳавза ёки ҳовузларда боқилади. Балиқчилик з-дларида И. аппаратлари-дан фойдаланилади; 3) пиллачиликда — тут ипак қурти тухумидан пилла қурти чиқариш (қ. Ипак қурти тухуми инкуба-цияси).

Сайфиддин Азимов.

ИННЕРВАЦИЯ (лот. in — ичга, nervus — нерв) — одам ва ҳайвонлар аъзолари ҳамда тўқималарининг марказга интилувчи ва марказдан қочувчи нерв (асаб) толалари орқали марказий нерв системаси б-н боғланиши. Тўқима ва аъзолардаги кўзгалиш марказга интилувчи (афферент) нерв толаларидан марказий нерв системасига боради ва ундан марказдан қочувчи (эфферент) нерв толалари орқали ишчи аъзоларга қайтади. И. туйфайли организм ташқи ва ички мухит таъсирига жавоб кай-гаради. Айрим аъзолар (мас, скелет мускуллари)нинг фаолияти фақат эфферент И. ҳисобига рўй беради. Баъзи аъзолар (мас, юрак, ичак қисқариши) шу аъзоларнинг ўзида пайдо бўлган им-пульслар таъсирида И.ланади (яна қ. Автоматизм, Нерв регуляцияси).

ИННОВАЦИЯ (инг. innovations — киритилган янгилик, ихтиро) — 1) техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодийётга сарфланган маблағлар; 2) илмий-техника ютуқлари ва илгор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалар ва фаолият доираларида қўлланилиши.

ИННОВАЦИЯ БАНКИ - асосан, техник ва технологик янгиликларни, энг янги ишланмаларни такомиллаштириш, венчур капитални кредитлаш бўйича банк операцияларини амалга оширадиган ихтисослаштирилган банк. Асосий капитали ўз маблағлари ҳисобидан ва мижозлар қўйилмалари ҳисобидан ташкил топади. Бундай банкларнинг кредитлари, одатда, узок, муддатга берилади. 1958 й.да ташкил этилган Европа инвестиция банки жаҳондаги энг йирик И. б.дир. Ўзбекистонда И. б. ва-зифаларини бажарадиган «Ипак пули» акциядорлик инновация банки 1990 й. дек.дан фаолият кўрсатади.

ИНОЗИТ, гексаоксициклопексан, циклит — олти атомли циклик спирт, ши-

рин таъмли, қаттиқ модда. Мол. м. 180,2. Суюкланиш т-раси 225—227°. 9 та стереоизомери мавжуд. Улардан фақат мезоинозит В гуруҳидаги витаминларнинг ҳоссаларини на-моён қилади. Сувда яхши эрийди. Органик эритувчиларда эримайди. Ўсимликлар таркибида асосли фитин кислота ва унинг кальций-магнийли тузи кўри-нишида бўлади. Баъзи ўсимликлар учун И. ўсиш омили ҳисобланади. Инсон организмнинг И.га бўлган эҳтиёжи бир суткада — 1 — 1,5 г. Овқатда оқсил етишмаганда И. жигарни ёғ босишининг олдини олади.

ИНОКУЛЯЦИЯ (лот. inoculatio — эмлаш) — тирик микроорганизмлар, касаллик юктирилган материаллар, зардоблар ёки бошқа моддаларни ўсимликлар, ҳайвонлар ва одам тўқималарига ёки озик мухитга киритиш.

ИНОЛЧИҚ, Инолчуқ (7-1220, Самарқанд) — Ўтрор ҳокими (1210—20), Муҳаммад Хоразмшоҳнинг йирик саркардаларидан, Туркон хотунтт амакиваччаси. Мажусийликка эътиқод қилиб юрган кезларидаги исми — Йагантуғди (Йаган — қад. туркийчада филни англатади), Ислонни қабул қилгандан кейинги исми эса Тожуддин. Ғойрхон (ёки Қадрхон) «Қудратли ҳоким» деган унвон соҳиби. И. 1218 й. Чингизхоннинг Умар Хожа Ўтрорий, Жамол Мароғий, Фахруддин Дизакий (Жиззахий) ал-Бухорий, Аминуддин Ҳиравий бошчилигидаги 450 кишилик савдо қарвони Ўтрорга келганда, мазкур қарвон аҳлининг савдогарлар никоби остида жўнатилган мўғул жосуслари эканини фаҳмлаб, зудлик б-н шу ҳақда Муҳаммад Хоразмшоҳга хабар юборади. Аммо, у Хоразмшоҳнинг махсус фармон юборилгунгача, қарвон аҳлини эҳтиётлаш зарурлиги хусусидаги буйруғига эътибор қилмай, уларнинг деярли барчасини қатл қилиб, мол-мулкларини мусодара этади. Шунда та-содифан омон қолган бир мўғул Пекинга қочиб бориб, Чингизхонни бўлган воқеадан хабардор қилади. Чингизхон Хоразмшоҳ ҳузурига

Кафраж Бугрони 2 мўғул ҳамроҳлигида элчи қилиб жўнатиб, И.ни улар қўлига топширмоқни талаб қилади. Лекин, Хоразмшоҳ И.нинг ўзига яқин қариндош, жасур саркарда ва кўшиннинг асосий қисмида унинг қавмига мансуб кишилар саркарда эканини инобатга олиб, Чингизхоннинг бу талабини қатъиян рад этадида, Кафраж Бугро б-н бояги 2 мўғулни қатл этдиради (Ибн ал-Асирнинг ёзишича, фақат элчи ўлдирилиб, унинг ҳамроҳлари соқоллари қиркиб ташланган ҳолда қўйиб юборилган). Шундан сўнг, И. мўғуллар б-н бўлиши муқаррар жангга ҳозирлик қўриб, 20 минг кишилик кўшин тўплади, Хоразмшоҳ унга 10 минг аскарни мададга юборади. 1219 й. сент. да Чингизхон 100 мингдан ортиқ аскар б-н Ўтторни қамал қилади. И. 5 ойлик қамал давомида ўз кўшини ва шаҳар аҳолиси б-н биргаликда мўғулларга қаттиқ қаршилик кўрсатиб, улардан бир неча мингтини ҳалок этади. Аммо, сув ва егулик танқислиги, кучларнинг тенг эмаслиги оқибатида мудофаачилар ҳолдан кетиб, мўғуллар шаҳарга киришга муваффақ бўлади. Икки ўртада шиддатли жанг бўлиб, И. кўшини енгилади. Отиша-отиша бир дона ҳам ўқи қолмаган И., вайрон бўлган қалъа ғиштлари б-н бир қанча мўғулларни уриб ўлдиради. Охири, мўғуллар кўпчилик бўлиб унинг устига ташланадида, қўл-оёқларини боғлаб Самарқандга — Чингизхоннинг хузурига олиб боради. Чингизхон унинг кўзу қулоқларига қумуш эритиб қуйишни амр қилади (яна қ. Ўттор мудофааси).

ИНОН АБДУЛҚОДИР (тахаллуси; асл исми Фатхулқодир Мустафоевич Сулаймонов) (1889.29.11, Оренбург губернясининг Челябинск уезди — 1976.1.10, Анкара, Туркия) — бош-қирд халқининг миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан, турқшунос.

Троицк ш.даги Расулия мадрасасини тугатган (1914). Бошқирдистон мухторияти (республикаси)да халқ таълими тизимининг ташкилотчиларидан бири. Валидий ва б. б-н биргаликда Бош-

қирдистонни тарқ этиб, Туркистонга келди (1920). Тошкентдаги козоқ ва қирғиз мактабларида ўқитувчилик қилди. Валидийнинг яқин ёрдамчисига айланиб, истиқлолчилик ҳаракатини жиқлаштириш ишига ўз хиссасини қўшди. 1923 й. фев.дан Валидий б-н Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонда бўлиб, 1925 й. июлда Истанбўлга етиб келди. Туркология интида ишлади (1925). Анкара унти (1933—44), диний ишлар департаменти (1961), турк маданияти интида (1964) фаолият кўрсатди.

И. А. туркий халқлар этнологияси, фольклори, диний эътиқодлари ва анъ-аналари ҳақидаги тадқиқотлари б-н машҳур. 400 дан ортиқ илмий ишлари бор. Жумладан, «Туркий тил ва лаҳжалари», «Олтой-Енисей турклари», «Сибирь турклари», «Шаркий Туркистон», «Алишер Навоий», «Алишер Навоий ва фольклор», «Чиғатой адабиёти», «Ўзбекларда қишлоқ тўйлари», «Абулғози Баходирхон ва унинг турклари», «Дукчи Эшон исёни», «Рус мустамла-қачиларининг Туркистонда диний кураши», «Туркистоннинг аҳолиси», «Ўзбек элида Москванинг қабиҳликлари», «Туркистонда 1916 й.даги кўзғолон», «Туркистон миллий қаҳрамонлари» ва б. 2 жилдли «Танланган асарлар» китоби Туркияда нашр қилинган (1987-91).

Ад.: Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997; Валеев Д. и др., Судьба и наследия башкирских учёных — эмигрантов, Уфа, 1995.

Қаҳрамон Ражабов, Ренат Шигабидинов.

ИНОНУ (Inonu) Исмаи (1884-1973) — Туркия давлат ва сиёсий арбоби. Отатурктгг энг яқин сафдоши. Армия Бош штаби бошлиғи ва Ғарбий фронт кўмондони бўлган. 1921 й. янв. ва март ойларида Инону қишлоғидаги жангда И. кўмондонлигидаги Туркия армияси грек босқинчилари устидан ғалаба қозонган. Туркияда фамилия расм бўлгач, ўша ғалаба шарафига И. деган фамилия ол-

ган. 1922 й. Ташқи ишлар вазири. 1923—37 (танаффус б-н) ва 1961—65 й.ларда Бош вазир. 1938—50 й.ларда Халқ республикачилар партияси (ХРП) раиси ва республика президенти бўлган. ХРП парламент сайловида енгилгач, мажлис (парламент) даги ХРП оппозициясига бошчилик қилган. 1961—65 й.лари Бош вазир, кейинчалик яна оппозиция раҳбари. 1972 й.дан истеъфода.

ИНОНЧХОН, Ўғул ҳожиб (асл исми Бадруддин Ўғул ҳожиб (?—1223) — ануштегинийлар — хоразмшоҳлар амири лашкарларидан, ҳожиб (13-а.). Муҳаммад Хоразмшоҳ 1216 й. ёзидаги Иргиз дарё'си бўйидаги жангга кўрсатган қахрамонлиги эвазига Инончхон унвонини беради. Жалолиддин хоразм-шоҳ этиб тайинлангандан сўнг ўрганчга келганда И. қипчоқ амирларининг унга қарши уюштираётган суикасддан ўз вақтида огоҳлантирган. 1219 й. И. амир Ихтиёруддин Кушлу б-н биргаликда Бухоро мудофаасига раҳбарлик қилади. Мўғуллар Бухорони истило қилганларидан сўнг И. Наса (Нисо) вилоятига келади. Бу ерда Муҳаммад Хоразмшоҳнинг тўзиб кетган аскарларини тўплашга эришади, қурол-яроғ, отлар, ки-йим-кечак, озиқ-овқат ғамлаб, курашни давом эттиради. Нашжувон отлоғи яқинида мўғул босқинчиларини тор-мор келтиради. Сўнгра И. Обивард томон юриш қилган. Бу ерда унга Муҳаммад Хоразмшоҳнинг яна анчагина жангчилари ва амирлари келиб қўшилган. 1221 й. И. Сабзаворни уз тасарру-фига киритади. Хуросоннинг қатта қис-мига ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлган И. 1223 й.да ал-Халка мавзеида мўғуллар (100 минг киши) б-н яна жанг қилади, лекин бу муҳорабада И. енгилади. Рей ш.да турган Ғиёсуддин Пир-шоҳ (Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли) саройидан паноҳ топади ва бир неча кундан сўнг заҳарлаб ўлдирилади.

ИНОЯТНОМА (араб, иноят — гамхўрлик ва форс, нома — хат, мактуб) — 1) подшоҳ, хон, амир, шунингдек, бошқа улуғ мансабдор кишилардан келган ва

унда маълум илтифот баён қилинган мактуб; 2) 15—18-а.ларда бирор солиқ ва жаримадан озод қилинганлик ёки бирор имтиёз олганликни кўрсатувчи расмий ҳужжат; 3) Қўқон хонлигида нуфузли кишилар сафарга чиққанларида хон томонидан қатагон қилинган ер (қ. Кўруғ), ўрмон, қўл ва ҳ. к.дан йўл-йўлакай фойдаланиш учун берилган рухсатнома; 4) душманга қарши қуролли курашга чақирилган даъватнома.

ИНОЯТОВ Баҳром (1917, Тошкент — 1969.18.7, Москва) — актёр, педагог, биринчи ўзбек дирижёрларидан. Ўзбекистон халқ артисти (1965). Тошкент консерваториясининг (А. Козловский синфида) дирижерлик ф-тини (1957) тугатган. Ўзбек давлат опера ва балет театри (1948 й.дан Навоий театри) да дирижёр, 1960—66 й.ларда бош дирижёр. 1960 й.дан Тошкент консерваториясида дарс берган. Дастлаб «Оқбилак» (С. Василенко, 1943) балети ва «Махмуд Торобий» (О. Чишко, 1944) операсининг биринчи постановкаларига дирижерлик қилган. И. репертуарида чет эл ва ўзбек композиторларининг асарлари бор. «Бўрон» (С. Василенко, М. Ашрафий, 1954), «Улугбек» (А. Козловский, 1958), «Гулсара» (Р. Глиэр, Т. Содиков, 1963) опералари, «Оққуш кўли» (П. Чайковский, 1956), «Маскарад» (Л. Лапутин, 1958), «Сухайл ва Мехр» (М. Левиев, 1968) балетлари ва б. спектакллари сахналаштиришда фаол иштирок этган, чет эл операларининг ўзбек тилига таржимаси муаллифи.

ИНОЯТОВ Миробид (1889, Тошкент — 1937) — давлат ва жамоат арбоби, қатагон қурбони. 1916 й. Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатида фаол катнашган. Тошкент Эски шаҳар кен-гаши ижрокўми раиси (1918), Тошкент Эски шаҳар шўро кенгаши раиси (1919), Туркистон АССР озиқ-овқат халқ комиссари (1920), Туркистон ХКСнинг Москвадаги мухтор вакили ўринбосари (1923), Туркманистон Молия халқ комиссари (1926), Ўзбекистон ССР Савдо халқ комиссари

(1933) вазибаларида ишлади. Кейинроқ Тожикистон Ер ишлари ва молия халқ комиссари этиб тайинланди (1935). Бироқ ҳаётини халқи, Ватани озодлиги йўлида сарф этган И.га ҳам «халқ душмани» тамғаси босилди ва отишга ҳукм этилди. 1956 й. окланган.

ИНОЯТОВ Ҳамид Шаропович (1919.29.12, Бухоро - 1987.5.5, Тошкент) — тарихчи олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Тарих фанлари д-ри (1958), проф. (1965). ЎЗДУни тугатган (1936). Тошкент халқ хўжалиги ва педагогика ин-лари, ТошДУда ўқитувчи ва доцент (1935—58), Ўзбекистон ФА Тарих интида шўба мудири (1959—87). И.нинг илмий фаолияти 19-а.нинг охири ва 20-а. бошларида Ўзбекистондаги миллий озодлик ҳаракати тарихига бағишланган.

ИНОЯТОВ Ҳидоят (1913 — Тошкент — 1938.5.10) — Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спорт ташкилотчиси. Ёшлар ҳамда мудофаага кўмаклашувчи ташкилотларда ишлади. Парашют ва планер спорти тўғараклари, спорт шаҳарчалари ташкил этди. Ўзбек футболчиларини илк бор халқаро микёсга олиб чиқди. 1935 й. Туркияга ўртоқлик учрашувлари ўтказиш учун борган футбол жамоасига раҳбарлик қилди. Республика жисмоний тарбия ва спорт кўмитаси раиси муовини (1938). И. та-шаббуси б-н армияга чакирилувчи ёшлар ўртасида велосипедда юриш (веломарафон) уюштирилди. 1935 й. 12 майдан — 14 июлгача давом этган бу юришда 5 киши (Ҳидоят Иноят, Юзеф Эйнингис, Абдуваҳоб Иброҳи-мов, Абдурахим Хўжаев, Василий Ша-лякин) Тошкент—Жиззах—Самарканд— Бухоро—Чоржўй—Термиз—Ду-шанба—Ўш—Андижон —Хўжанд — Тошкент йўналишини босиб ўтди. Икки ҳафтадан сўнг шу веломарафончилар Тошкент—Оренбург—Куйбишев—Пенза—Рязань—Москва йўналишига отланадилар (30 июль — 13 сент.). Беш ой мобайнида жами 7000 км йўл босиб ўтдилар. Бу тенгсиз марафон Ўзбекистонда велосипед

спортининг оммалашишига сабаб бўлди. И. Москвада ўтка-зилган Физкультурчилар кунда Сталинга суиқасд қилмоқчи бўлган, деб айбланади ва отиб ташланади. Вафотидан сўнг оқланди (1958). Тошкентдаги 18-болалар ва ўсмирлар спорт мактабига И. номи берилган. Наманган вилояти йўллари бўйлаб ёш велосипедчиларнинг И. номидаги халқаро турнири ўтказилади.

Ахбор Имомхўжаев.

ИНОҚ (қад. туркий руний битикларида «ишонч» маъносида қайд этилган) — 1) Марказий Осиёда 11—14-а.ларда ҳукм сурган сулолалар салтанатида «маслаҳатчи», «вазир»ни аниқлаган; 2) Бухоро хонлигида ҳукмдорнинг ишончли кишиси, мансабдор. 17—18-а.ларда хонликда улуғ И. ва кичик И. бўлган. Улуғ И. даражасига кўра, кўкалтош ва улуғ кушбеги (кушбеги-и калон) дан сўнг турган. Улуғ И., асосан, ҳукмдор фармонларини кичик мансабдаги амалдорларга етказиш ва амир қабулига муяссар бўлганларни киритиш б-н шуғулланган. Кичик И. ҳам хоннинг ишончли кишиси бўлиб, баъзан саройдан отга минган ҳолда чиқиш ҳуқуқига эга бўлган. Ўз лавозимига кўра, улуғ меҳтар, девони саркор ва дастурхончидан юқори турган. Кичик И. қа ҳукмдорнинг муҳрлари солинган қутичани эҳтиёт қилиш топширилган. Кичик И., шунингдек, амир номига тушган ари-за ва шикоятларни қабул қилган; элчиларни қабул қилиш пайтида улар келтирган хатларни очиб, амирнинг шахсий қотиби (мунший) га тақдим этган; 3) Хива хонлигидаги юқори маъмурий мансаб; хондан кейинги 2 рутба саналган ва бу лавозимга хоннинг биродарларидан бири тайинланган. Хо-разм ўзбеклар тўпаси бошлиғи. Абулғозий Баҳодирхон тантанали маросимларда ўтириш учун И.ларга 4 жой аж-рагган. Бу имтиёз 1873 й.гача давом этган. И.лардан бири хоннинг чап томонида, амир ул-умародан кейин ўтирган ва улуғ И. деб аталган. Янги хон кўтариш вақтида И.лар оқ наमतнинг тўрт бур-

чидан ушлаб, бўлажак хонни 3 марта осмонга иргитганлар, бу И.ларнинг асосий ва фахрий бурчи эди. И.ларнинг сиёсий мавқеи ниҳоятда баланд бўлиб, 18-а. охирида ҳатто хонликни ҳам идора қилганлар. И. хузурида қушбеги, меҳтар (молия ишлари бошлиғи) ва оталиқ (қўшинлар қўмондони)дан иборат кенгаш бўлган ҳамда амалий тадбирлар ишлаб чиқишга ёрдамлашган. И.лар Хива тахтига Чингизхон авлодларини ўтказганлар, би-роқ уларнинг аксари қозоқлар ва шуниингдек, қўшни давлатлардан келган кишилар бўлиб ҳеч қайси тўпага мансуб эмасдилар. Шунинг учун И.лар ўзларини бошда вақтинча, сўнг доимий хон деб эълон қилардилар. Янги сулола асосчиси Муҳаммад Амин иноқ кўнғирот уруғидан эди. Кўнғирот уруғи қиёт уруғи б-н бирга иккинчи ўзбек тўпасининг бошида турар эди.

Ҳамидулла Дадабоев.

ИНОҚЛАР — Хива хонлигини идора қилган сулола (1790—1873). Кўнғирот уруғига мансуб. Асосчиси — йирик мулкдор Муҳаммад Амин иноқ (? — 1790). У ёвмут қабиласидан чиққан Хива хонларига қарши курашиб, ҳоки-миятни эгаллаган. Сўнг, Абулғозий III (1770—1804)ни номигагина хон қилиб тайинлаб, амалда ҳокимиятни яқка ўзи бошқарган. И. Хива хонлигини руслар босиб олгунига қадар (1873) ҳокими-ятни шу тариқа идора қилганлар. Сулола вакиллари: Авазбек (1790—1804), Элтузархон (1804—06), Муҳаммад Раҳимхон (1806—25), Оллоқулихон (1825—42), Раҳимқулихон (1842—45), Муҳаммад Аминхон (1845—55), Аб-дуллохон (1855), Қутлуғ Муродхон (1855—56), Саид Муҳаммадхон (1856—65), Саид Муҳаммад Раҳимхон (1865-73).

ИНОҒОМОВ Зокир (1919.1.1 - Тошкент — 1996.4.11) — Ўзбекистон халқ рассоми (1991). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртида таълим олган (1936—40). И. асарлари миллий руҳи, қаҳрамонларнинг қиёфалари жонли, ҳаётий ифодаланганлиги б-н

диққатга сазовор. Машҳур асарлари: «Аналик», «Чўпоннинг қўшиғи», «Чойга», «Куз» (1957), «Чойхоначи» (1958), «Далада нонушта», «Чирчиқводийсида» (1960), «Индонезиялик меҳмон» (1961), «Хирмонда» (1966), «Мош ҳосили» (1980), «Бешик тўй» (1983), «Туғилган кун» (1984). Орол мавзуида «Балиқ дудлаш», «Келинчак», «Орол» ва б. туркум асарлар, натюрмортлар, автопортрет ва б. ҳам яратган.

ИНОҒОМОВ Раҳим Охунжонович (1902 - Тошкент - 1938.5.10) - Ўзбекистонда мустабид совет режимига қарши курашган миллий раҳбар ходимлардан бири. Ўзбекистон маориф халқ ко-миссари (1925—26), Ўзбекистон Компартияси МК матбуот бўлими мудири (1926). И. «Ўзбекистон зиёлилари» (1926) рисоласида ўзбек халқи боль-шевиклар амалга оширган окт. тўнтаришига нисбатан нохуш муносабатда бўлганлигини кўрсатган эди. Ўзбекистон ёзувчиларининг Самарқанддаги «Қизил қалам» жамияти Фаолиятига дастлаб раҳбарлик қилган, «Миллий Истиклол» ташкилоти аъзоси. У ўзининг мақола ва нутқларида Ўзбекистон Компартиясини Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш-маётганликда, ВКП(б)МК Ўрта Осиё бюроси ва Ўрта Осиё Иқтисодий кен-гаши каби марказнинг назоратчи органларини зўравонликда айблаган. Бирок Ўрта Осиё бюроси ва Ўзбекистон Компартияси МК И. ва унинг та-рафдорларини партиёга қарши «иноғомовчилик гуруҳи» тузишда қоралаб уларга қарши кураш учун республика партиа ташкилотини оёққа турғазди. 1926 й. 12 дек. да Ўзбекистон Компартияси МК Ижроия бюроси ва пленумида, 1927 й. янв.да Ўрта Осиё бюросида бу масала махсус кўрилиб, «иноғомовчилик — майда буржуа ва миллатчилик томонга оғиш», деб қораланди. 1926 й. дек.да И. ўз вазифасидан олиб ташланди. Ўзбекистон Компартиясининг 3 съезди (1927 й., нояб.) И.ни «ғоявий жиҳатдан тор-мор қилин-ди», деб ҳисоблаб уни Қашқадарёнинг энг

чекка қишлоғига ишлаш учун жўнатди. 1930 й. 30 майда «Кизил Ўзбекистан» ва «Правда Востока» газеталарида И.нинг очик хати уюштирилиб, у тавба-газарру қилдирилади. Иноғо-мовчиликни Валдий (1880—1970) ва Мустафо Чўқай (1890—1941) ўзбек коммунистларининг марказнинг минтақадаги хўжайини — Урта Осиё бюросига қарши дадил чиқиши, деб баҳолашган эди. Мустафо Чўқай унга Парижда чикаётган «Ёш Туркистон» («*Yas Turkistan*») мажмуасида иштирок этишни таклиф қилади. 30-й. ларнинг ўрталарида И. Москвада яшайди. Москва электр з-дида, шунингдек, Бутуниттифоқ МИКда таржимон бўлиб ишлайди. У Крим АССРнинг Алушта ш.да даволанаётган пайт — 1937 й. 25 авг.да камокқа олинди ва совет режими томонидан 1938 й. 5 окт.да Тошкентда отиб ташланди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-ки-тоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ўзбекистон тарихи (1917—1991 и.), Т., 2001.

Қахрамон Ражабов.

ИНОҒОМОВ Хайрулла Мансурович (1938.6.7, Қибрай тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1970). 1961 й.дан Тошкент ш.даги 41-мактабда мусиқа ўқитувчиси, 1963 й.дан Қибрай туманидаги 16-мактабда мусиқа ва геогр., 1991 й.дан геогр. ўқитувчиси. И. республикада машҳур бўлган «Гул лола» ансамбли ҳамда «Ёш ўлкашунослар» тўгараги ташкилотчи-си. Геогр. бўйича янги ўқув дастури му-аллифларидан.

ИНОҒОМОВ Хотам (1940.20.8, Тошкент тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1968). 1962 й.дан Тошкент туманидаги 9-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, 1983 й.дан директор. И. мактаб моддий-техника ба-засини мустаҳкамлаш, синф хоналари ва фан кабинетларини жиҳозлаш, техника воситаларидан унумли фойдаланишга катта

этибор берди. Ўзи она тили ва адабиётдан дарс бериб, замонавий адабиёт кабинети ташкил этган.

ИНСБРУК — Австриянинг ғарбидаги шаҳар. Тироль ерининг маъмурий маркази. Шарқий Альп тоғларида. Инн да-рёси (Дунай ирмоғи) бўйида, 574 м баландликда. Аҳолиси 144,2 минг киши (2000). Италия, Швейцария ва ГФРга бориладиган транспорт йўлларининг йирик тугуни. Халқаро аэропорт бор. Майин мовут, ип газлама, шойи тўқилади; шифа ва кошиндан бадийий бу-юмлар ишлаб чиқарилади. Металлсозлик, кимёфармацевтика ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Туризмнинг йирик маркази. Қишки спорт мусобақалари ўтказиб турилади. 9-, 12қишки олимпиада ўйинлари ўтказилган (1964, 1976). Ун-т (1669 й.дан), музейлар, театрлар, ботаника боғи бор. Тарихий бинолар ва меъморий ёдгорликларидан шаҳар минораси (14—16-а.лар), Хофбург саройи (14—18-а.лар), Хофкирхе черкови (1553—63) ва б. сақланган.

И. 1234 й.да шаҳар ҳукукини олган. 1814 й.да Австрияга қайтариб берил-гунга қадар И. турли давлатлар тарки-бида бўлиб келди. 1938 й.да фашистлар Германияси босиб олди; 1945—55 й.ларда оккупация қилинган Австриянинг Франция зонасида бўлди.

ИНСЕКТАРИЙ (лот. *insecta* — хашаротлар) — хашаротлар ва ўргимчаксимонларни сақлаш ҳамда кўпайтиришда фойдаланиладиган қурилма ёки бино. Энг оддий И. куёш нуридан тўсиб қўйиладиган, икки ёки бир томони ойна-ванд қуғидан иборат. Ҳаво яхши алма-шиниб туриши учун И. деворлари ма-тодан ёки калин тўрдан ясалади. Замонавий И. бир қанча хонали бинодан иборат. Уларда ёруғлик, ҳарорат ва намликни ўлчагич ва меъёрга солиб турувчи махсус қурилмалар ўрнатилган бўлади. И.дан биологик курашда фойдаланиладиган хашарот ва ўргимчаксимонларни сақлаш, очириш ва кўпайтиришда фойдаланилади.

ИНСЕКТИЦИДЛАР (лот. insectum кашарот ва caedo — ўлдираман) — зараркунанда хашаротларни йўқотиш учун ишлатиладиган кимёвий моддалар. И. ёрдамида зараркунанда, шунингдек, юкумли касалликлар тарқатувчи хашаротларга қарши кураш олиб борилади. Сиртдан (хашарот ташки қоп-лами орқали сингади), нафас олиш йўллари орқали, ичдан (озука б-н бирга ошқозон ичак аъзоларига киради), сингиб таъсир килувчи (ўсимлик тўқи-маларига илди-з ва баргдан сингувчи) турлари бор. Кўпгина И. ҳам сиртдан, ҳам ичдан таъсир этиш хусусиятига эга. Ичдан таъсир килувчи И. зараркунандаларнинг еган овқати б-н ошқозонга тушиб, уларни ўлдиради; нафас йўллари орқали таъсир килувчи И. хашарот танасига нафас йўлидан, сиртдан (тери орқали) таъсир килувчи И. эса терисидан киради. Баъзи И. ўсимликка илдизи ва барги орқали кириб, унинг ширасини хашарот учун заҳарли қилиб қўяди.

Кимёвий таркибига кўра анорганик ва органик И.га бўлинади. Анорганик И.га турли хил металл бирикмалари, шу жумладан кенг ишлатиладиган олтингугурт препаратлари мисол бўлади. И.нинг катта гуруҳини юқори физиологик фаолликка эга бўлган органик бирикмалар ташкил этади. У хлорорганик, фосфорорганик, кар-бамадли бирикмаларга бўлинади. И. ҳўлланувчи кукун (сувли суспензия қилиб пуркаш учун), дуст (экинларига чангитиш, уруғни упалаш учун), эмульсия концентратлари ёки эмульсияланувчи концентрат (сувда суюлтириб эмульсия ҳолида пуркаш учун), махсус (ўта кичик ҳажмда пуркаш учун препаратлар, паста, тутун шашкалари, аэрозоллар, фумигация учун ва б.) ҳамда донаторланган препаратлар (тупрокка уруғ б-н бирга ёки ниҳол пайдо бўлгандан сўнг солиш учун) ҳолида ишлаб чиқарилади. И. таъсир кучи бир неча кундан бир неча йилгача давом этиши мумкин. Уларнинг таъсир кучи даражаси кўпгина омилларга, биринчи навбатда, бирикманинг кимё-

мёвий таркибига боғлиқ. Мас, таркибида маргимуш, симоб бўлган, шунингдек, хлорорганик препаратлар структураси жуда барқарорлиги б-н ажралиб туради. Кўпгина фосфорорганик И. ёруғлик, намлик ва муҳитнинг биологик омиллари таъсирида тез парчаланади, шунинг учун ҳам бу препаратлар ўсимликлар учун хавфсиздир. Одам ва ис-сиққонли ҳайвонларга таъсири жиҳатидан ҳам И. бир-биридан кескин фарқ қилади. И.нинг заҳарлилик даражаси ўртача ўлим дозасини (яъни синовдаги ҳайвонларнинг 50% нобуд бўлиши-ни) кўрсатадиган ЎД50 белгиси б-н ифодаланади. Қабул қилинган тасниф бўйича препаратларнинг заҳарлилик даражаси (синовдаги ҳайвонларга ичдан таъсир этганда) куйидагича гуруҳланади: ўта заҳарли (ЎД50—50 мг/кг гача), заҳари кучли (ЎД50—50—200 мг/ кг), ўртача заҳарли (ЎД50—200—1000 мг/кг), заҳари кучсиз (ЎД50—1000 мг/ кг дан юқори).

Дехқончиликда И.дан экинларни зараркунандаларни химоя қилишда кенг фойдаланилади. Инсектицид препаратларнинг таъсир этувчи моддаси тарзида фойдаланиладиган кимёвий моддаларнинг сони (жаҳон миқёсида) 300 дан ортиқ, уларнинг препарат шакллари 5 мингга яқин. К., х. зараркунандалари — хашаротларга қарши кураш муаммоларининг жадал ўрганилиши ҳамда самараси юқори ва иссиққонли ҳайвонлар учун хавфи камроқ янги препарат ва бирикмаларнинг кашф этилиши туфайли И.нинг турхили доимо янгилиб бормоқда. Ҳоз. шаро-итларда мишьёк ва фторли ноорганик И. қўлланилмайди. Ривожланган мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам илгари ишлаб келинган ДДТ ва бир қанча хлорорганик (полидофен, анабазин ва никотин сульфат каби заҳари кучли) И.ни эндиликда қ. х.да қўллаш тақиқланган. Улар ўрнига заҳари кучсиз ва ўртача заҳарли И. тавсия этилган, жумладан, фосфорорганик бирикмаларни қўллаш тобора кенгаймоқда. Кейинги йилларда қ. х.да сарф меъёри оз (1 га

майдонга 25—200 г) ва захари нисбатан кучсиз бўлган синтетик пиретроидларлан кўпроқфойдаланилмоқда. Ўзбекистонда 90-й.ларнинг 2-ярмидан бошлаб Ғарбий Евро-падаги кимё концернларида («Сибо Гейга», «Байер» ва б.) ишлаб чиқарилган И. кўпроққўлланилади. Ўзбекистонда уларнинг ваколатхоналари очилган.

И.ларнинг сув ҳавзаларига тушишини, асалари ва б. фойдали ҳашаротларнинг захарланиши, ҳайвон ва ўсимлик маҳсулотларида тўпланиши ва б. зарарли таъсирининг олдини олиш учун уларни сақлаш, қўллаш, ташиш коидаларига қатъий амал қилиш керак (яна қ. Пестицидлар).

Султон Алимӯхамедов.

ИНСОЛЯЦИЯ (лот. incolо — куёшга тутаман) — 1) ер сиртининг куёш радиациясида нурланиши. Муайян вақт бирлиги мобайнида 1 см² сиртга тик тушаётган куёш нури энгергияси б-н ифодаланеди. Куёш радиациясининг атмосферада ютилиши, сочилиши ва кайтиши натижасида И. кун давомидан ва шунингдек, фаелдан фаелга жуда тез (0 дан 1,5 кал/см² мин ва ундан ор-тик) ўзгаради. Уй ва биноларни лойиҳалашда И. ҳисобга олинади. Мас, би-нони, айникса, турар жойларни кунгай жойга солишга ҳаракат қилинади. И. микдори актинометр ва пиргелиометр б-н ўлчанади; 2) тиббиётда — куёш нури б-н даволаш ва баданни чи-никтиришда И.дан кенг фойдаланилади. Даволаш муассасалари, санаторийларда махсус инсолярийлар бўлади (қ. Ҳаво ва куёш ванналари).

«**ИНСОН**» — «Ўзбеккино» давлат — акционерлик компаниясига қарашли кино студия. 1990 й. ташкил топган. «Жуллол ва кўзача», «Сукутлик кодекси» (1990—91, 1993, реж. 3. Ройзман), «Даллол» (1992, реж. Б. Одилов), «Бомба» (1994, реж. 3 Мусоқов), «Имом ал-Бухорий» (икки қисмли, 1996, реж. Б. Содиқов) каби бадиий, «Синбад, қароқчи ва тўтиқуш», «Муҳаббат қанотлари» сингари мультипликацисига ҳамда «Қора балиқ изи» (беш қисмли), «Имом ал-Бухорий»

(5 қисмли) телевизион бадиий фильмлар ишлаб чиқарган. Бадиий раҳбари — Ра-виль Ботиров.

ИНСОН ВА ФУҚАРО ХУҚУҚЛАРИ ДЕКЛАРАЦИЯСИ (1789) - Буюк француз инкилобининг сиёсий манифе-сти. 1789 й. 26 авг.да Таъсис мажлисида қабул қилинган. Шахс, сўз, виждон эркинлигини, фуқароларнинг қонун олдида тенглигини, зулмга қаршилик кўрсатиш ҳуқуқини, хусусий мулк дахлсизлигини асосий ҳуқуқлар сифатида эътироф этган.

ИНСОН ВА ФУҚАРОНИНГ ХУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ - инсонга бекаму кўст яшаш имкониятини берувчи ва иқтисодий, ижтимоий, маданий, сиёсий соҳаларда ўз имконият ва талабларининг амалга оширилишини таъминловчи ҳуқуқий мақом. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этиш Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг асосидир. ЎзР Конституциясида қайд этилган ҳуқуқ ва эркинликлар: қонунларнинг мазмуни ва қўлланилишига ҳамда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳокимият фаолиятига бево-сита таъсир кўрсатади; Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқаросига, унинг жинси, ирки, миллати, тили, диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқиши, маслаги, шахсий ва ижтимоий аҳволдан қатъи назар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилмаслигини, суд йўли б-н ҳимоя қилинишини ка-фолатлайди. Конституция барча фуқароларнинг қонун олдида тенглигига асосланган ҳолда, ўзгаларнинг ҳуқуқларига ҳурмат б-н қараш тамойилларини, ўзгаларнинг қонуний манфаатларини, ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш ҳисобига ўз ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришга йўл қўйилмасликка, ижтимоий адолат ва ҳамжиҳатликни таъминлашга қаратилган. ЎзРда И. ва ф. ҳ. ва э. амалга оширилишига давлат ка-фолат беради. Ўз навбатида республика ҳудудида яшовчи шахслар Консти-туцияда таъкидланган ҳуқуқ ва эркинликларга, халқаро ҳуқуқ меъёрларига риоя

этиши зарур. Умум эътироф қилган мазкур халқаро меъёрий манбалар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон деклараци-яси, Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция ва ЎЗР қўшилган яна бир қатор халқаро ҳужжатлардир.

«ИНСОН ВА ҚОНУН» - Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий, ижтимоий-оммабоп газетаси. Муассиси — Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. 1996 йил январдан ойига бир марта Тошкентда нашр этилган. 1998 йил январдан мустақил ҳафталик нашрга айлантирилган. Асосий вазифаси — жами-ятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқ мадания-тини шакллантириш, аҳолини Ўзбекистон ва жаҳон қонунчилигидаги ўзгаришлар б-н таништириб бориш, уларни тушунтириш ва шарҳлаш, жиноятчилик ва қонунбузарлик илдизларини очиш ва бу ишга жамоатчилик эътиборини қаратишдан иборат. Асосий рунлари: «Қонунларни шарҳлаймиз», «Ҳуқуқшунос минбари», «Суд залидан», «Қонун ва ижро», «Ҳуқуқингизни биласизми?», «Жиноятчилик — иллат», «Қонун барчага баробар», «Куч — адолатда». Адади 6,5 минг нусха (2002).

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ - инсоннинг давлат б-н муносабатидаги ҳуқуқий мақомини, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳалардаги имкони-ятлари ҳамда даъволарини тавсифловчи тушунча. И. х.ни эркин ва самарали тарзда амалга ошириш фуқаролик жа-мияти ва ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан биридир. И. х.ни мутлақ ва нисбий И. х.га бўлиш қабул қилинган. Яшаш ҳуқуқи, кийноқларга, зўравонликка, инсон шаънини ерга урадиган бошқа хил муомалага ёки жазога дучор этилмаслик ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ва оилавий сир саклаш ҳуқуқи, ўз шаъни ҳамда яхши номини ҳимоя этиш ҳуқуқи, виждон эркинлиги ва динга эътиқод қилиш ҳуқуқи, шунингдек, суд томонидан ҳимоя қилиниш ва одил судлов ҳуқуқи ҳамда шулар б-н боғлиқ

энг муҳим процессуал ҳуқуқлар мут-лақ И. х. сирасига киради. Қолган ҳамма И. х. нисбий бўлиб, фавқулодда ёки ҳарбий ҳолат тартиби жорий қилинган вазиятда чеклаб ёки тўхтатиб қўйилиши мумкин. Демократик давлатда мутлақ И. х.ни ҳар қандай вазиятда ҳам чеклашга ёки вақтинча тўхтатишга (бекор қилишга) йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари, жумладан, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий ҳуқуқлари, иқ-тисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари, шунингдек, И. х. ва эркинликларининг қафолатлари белгилаб берилган (18— 52-моддалар). Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан катъи назар, қонун олдида тенгдирлар (18-модда). Жумладан, яшаш ҳуқуқи — ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш — энг оғир жиноят ҳисобланади (24-модда). Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши; қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-кимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас (25—26-моддалар). Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралаштишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига; фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга (27—29-моддалар). Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳ-лаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди (31-модда).

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда И. х. ва эркинликларининг устунлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқ-ёсда қабул қилинган янги

юримдик та-мойил ва талабларга асосланган кенг ҳукукий муҳит вужудга келтирилди. Тоталитар тузумнинг тазйиқ ва зўравонлигидан ҳукукий меъёрлар сари кескин бурилиш ясалди. Республика қонунларини И. х. соҳасидаги халқаро меъёрлар ва андозаларга мувофиқлаштириш, мазкур соҳада Миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш, И. х.ни химоя қиладиган муассасаларнинг яхлит тизимини барпо этиш, И. х.га оид халқаро шартномали ва ҳужжатларга қўшилишда давом этиб, бу ҳужжатлар бўйича мажбуриятларни бажаришнинг, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар шу ҳужжатлар талабларига сўзсиз риоя қилишининг механизми яратилди.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА МИЛЛИЙ МАРКАЗ, Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази — ЎЗР Президентининг фармони (1996 й. 31 окт.) б-н тузилган марказ. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ташкилотлар ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари б-н ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча аҳолининг инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини демократиялашни қўллаб-қувватлаш дастурига мувофиқ ташкил этилган. Давлатга қарашли, тахлил, маслаҳат, идоралараро ва мувофиқлаштириш органи ҳисобланади. Асосий вазифалари: инсон ҳуқуқлари бўйича миллий ҳаракат режасини ишлаб чиқиш; шу соҳага оид миллий маърузалар таяйиш; тегишли ўқув-услубий адабиётлар нашр этиш, тадқиқотлар ўтказиш.

Марказ ҳузуридаги жамоатчилик б-н алоқалар бўлими ва болалар қабулхонасида бепул юридик маслаҳатлар берилади. Инсон ҳуқуқларини бузиш ҳоллари юзасидан фуқароларнинг ариза ва шикоятлари қўриб чиқилиб, ҳал этилади. Марказ БМТ маҳсуе бўлинма ва

ташкилотлари, Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ) Демократик муассасалар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси, АҚШ, Англия, Франция, Италия, Ҳиндистон каби давлатларнинг элчихоналари, Америка юристлар ассоциацияси, К. Аденауэр фонди, Сорос фонди, Ф. Эберт фонди ва ш. к. жамғармалар б-н яқин ҳамкорликда фаолият юритади. БМТ Тараққиёт дастури (ПРООН) б-н бирга таъсис этилган «Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари» илмий-оммабоп жур. ўзбек, инглиз ва рус тилларида чоп этилади. Марказ ҳузурида инсон ҳуқуқлари бўйича оммавий кутубхона ташкил этилган.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДА ПАКТЛАР — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси 1966 йил 16 дек.да қабул қилган пактлар. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактдан иборат. Улар халқаро шартнома кучига эга бўлиб, давлатларнинг ўз юрисдикциясида бўлган шахсларга муайян ҳуқуқларни бериш юзасидан мажбуриятларини белгилайди, И. х. т. п.га қўшилган ҳар бир давлат томонидан тегишли қонун ва б. тадбирларни жорий этиш орқали амалга оширилади. И. х. т. п.да халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва шу б-н боғлиқ ҳолда табиий бойликларини ўзи эркин равишда тасарруф этиш ҳуқуқи таъкидланган. Иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳалардаги ҳуқуқлар, жумладан, меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, етарли турмуш даражасига эришиш ва яшаш шароитини узлуксиз яхшилаб бориш ҳуқуқи, ижтимоий ва бошланғич бепул таълим олиш ҳуқуқи, маданий ҳаётда қатнашиш ва илмий та-раққиёт самараларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқи ва б. кўзда тутилган. Шунингдек, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, аввало, ҳар бир инсон яшаш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилиб, ҳеч ким қулликда, забунликда тутилмаслиги, қийноқларга солинмас-

лиги, хўрланмаслиги, шафқатсиз муомалага ду-чор қилинмаслиги зарур, деган талаблар олға сурилган. Эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи; қонун ва суд олдида тенглик; жинойи ва фуқаролик суд ишларини юритиш кафолати; ўзбо-шимчалик б-н ва қонунга хилоф равишда шахсий ва оилавий турмушга аралашмаслик; турар жой дахлсизлиги; ёзишма сири; инсон шаъни ва об-рўсига қонунсиз тарзда тажовуз қил-маслик; фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқи; тинч йиғилишлар ўтказиш ва бевосита тузиш эркинлиги ҳуқуқи; ҳам бевосита, ҳам эркин сайланган вакиллар орқали давлат ишларини юритишда қатнашиш; овоз бериш ва сайланиш ҳуқуқи; ҳеч бир монеликсиз ўз фикрида туриш ҳуқуқи қабилар ҳам И. х. т. п.да эътиборга олинган. Ўзбекистон Республикаси 1995 й. 31 авг.да И. х. т. п.га қўшилган.

ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ - қ. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси.

ИНСОНПАРВАРЛИК — инсоннинг қадри, эркинлиги, бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги тўғрисида, инсонийликнинг барча тамойилларини юзага чиқариш учун шартшароитлар яратиб бериш ҳақида ғамхўрлик қилишни ифодаловчи тушунча. Унга кўра, дунёда энг қимматли нарса инсондир, бу-тун мавжудот, борлик инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Инсон тақдири, халқ манфаатлари, мамлакат кишилари ҳақида ғамхўрлик И.нинг асосий масаласидир.

И. ғоялари узоктарихга эга. Улар бахт-саодат ва адолатга эришиш орзулари тарзида қадимдан халқ оғзаки ижодида, адабиётда, диний ва фалсафий таълимотларда ўз аксини топиб келмоқда.

Шарқ фалсафаси ва ижтимоий тафаккурида И. ғоялари азалдан кенг тарқалган бўлиб, унинг кўп минг йиллик тарихи б-н чамбарчас боғлиқ. Ўрта осийлик мутафаккирлардан Абу Наср Форобий,

Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Али-шер Навоий ва б. асарларида И., инсон эркинлиги, унинг кадр-қиммати ғоялари олға сурилди. Форобий инсонларнинг инок ва дўст яшаши мамлакатда халқлар учун катта фойда келтиришини исботлашга интилган ва тин-чликни қатъий қувватлаб, бутун фаолиятини инсон хизматига қаратган. Навоий инсон тақдири, халқ манфаати, мамлакат ҳақида ғамхўрликни асосий масала қилиб қўйган. Дунёда энг қимматли нарса инсондир, деган фикрни олға сурган. Унинг фикрича, бутун мавжудот, борлик инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Жаҳон динлари, жумладан ислом динида ҳам И. ғоялари ўз ифодасини топган. Унда фақир, камбағал, мусофир, муҳтож кишиларга ёрдам беришга, саҳо-ватли ва инсофли бўлишга даъват қилинади.

И. яхлит дунёқараш тизими сифатида биринчи бор Европада Уйғониш даврида шаклланган. И. ғоялари Европада ўрта асрларда инсоннинг қамситилишига, уни худо ва дин номидан ҳақоратлаб инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорларга ва уларни қўллаб-қувватлаган жамият вакилларига қарши, инсон ҳуқуқари учун муросасиз кураш сифатида намоён бўлди (қ. Гуманизм). И. кенг ижтимоий фикрни камраб олиб, адабиёт, фалсафа, санъат ва б. соҳаларда 14—17-а.ларда Италияда, кейинчалик эса Европанинг бошқа мамлакатларида кенг тарқалди.

Кейинги асрлар давомида И. ғоялари гуманизм номи б-н ривожланди. Бу атама биринчи марта 19-а. бошларида фанда ишлатили бошлади ва 20-а.нинг ўрталаригача жамиятдаги адолатсизликни, тенгсизликни танқид қилишга қаратилди. 2-жаҳон урушидан ке-йин жаҳон тараққиётида туб ўзгаришлар юз бериб, ҳақиқий И. томон жиддий қадамлар қўйилди. Буни БМТ, ЮНЕСКО каби халқаро, минтақавий ва давлатлараро ташкилотлар декларация ва ҳужжатларида кўриш мумкин. И. ҳар бир

хукукий, демократик давлатнинг ҳаёт коидаларидан бирига айланмоқда.

Ўзбекистон ўз сиёсатини И. шартлари, талаблари, коидаларига, Шарқ ва Ғарб давлатларининг энг илғор тажрибаларига таяниб олиб бормоқда.

ИНСТАНЦИЯ (лот. *instantia* — бевосита яқинлик) — бир-бирига итоат қиладиган ташкилотлар, давлат бошқармалари, суд органлари, жамоат ва б. ташкилотлар тизимидаги босқич (қ. Суд инстанцияси).

ИНСТИНКТ (лот. *instinctus* — уйғониш, кўзғалиш) — муайян шароитда ҳайвонларнинг битта тури учун хос бўлган мураккаб ирсий хаттиҳаракатлари мажмуи. И. ташки ва ички кўзғалишларга жавоб тариқасида пайдо бўлади. И.ни илмий тадқиқ қилишни Ч. Дарвин бошлаб берган. У биринчи бўлиб И.нинг ривожланиши турнинг тарихий шаклланиши ва нерв система-сининг тузилиши б-н боғлиқлигини кўрсатиб берди. И.ни рус олимларидан И. М. Сеченов, И. П. Павлов ва б. ҳам ўрганишган. И. — мураккаб шартсиз рефлекслардан (қ. Шартсиз рефлекслар) иборат бўлиб, улар асосида шартли рефлекслар вужудга келади. Биологик моҳиятига кўра, И. қуйидаги гуруҳларга ажратилади: озикланиш (озикни то-пиш, озиқ ғамлаш ва б.); турни сақлаб қолишга қаратилган пассив (тегилганда қимирламасдан қотиб туриш, қочиб қолиш ва б.) ва актив (жисмлар, шох-шаббалар ва б. ёрдамида ҳимоя) ҳимояланиш; жинсий безлар функцияси б-н боғлиқ бўлган жинсий И. (жинсий майл, оталаниш, балиқларнинг увилдирик ташлаш жойига миграцияси ва б.); авлод тўғрисида ғамхўрлик б-н боғлиқ бўлган ота-оналик И.и (уя ва ин қуриш, бола боқиш, болани ҳимояланишга, ов қилишга ўргатиш ва б.); пода, гала, оила аъзоларининг ўзаро муносабатларини ташкил қилувчи гуруҳли И. Ҳашаротлар хаттиҳаракатларининг деярли ҳаммаси И.дан иборат. Балиқлар, қушлар ва айникса сут эмизувчилар хаттиҳаракатларининг асосий қисмини

И. эмас, балки шартли рефлекслар ташкил этади. Одамда И. унинг тарбия жараёнида шаклландиган онгли фаолиятига бўйсунган бўлади. И.ни ўрганиш ва ундан фойдаланиш чорвачилик, овчилик хўжаликлариди, қ.х. зараркунандалари ва инфекция касалликларнинг кўзга тувириларига қарши курашда катта аҳамиятга эга (яна қ. Рефлекслар).

ИНСТИТУТ (лот. *institutum* — тартибот, муассаса) — 1) турли ихтисослашган ўқув юртлари (ўрта, олий, малака ошириш тизими), и.т., лойиҳалаш ва б. муассасаларнинг номи; 2) жамиятдаги ижтимоий тартиботларнинг муайян доирасини ўз ичига олган ҳукукий меъёрлар мажмуи. Кенг маънода — ижтимоий турмушни ташкил этувчи ва тартибга солиб турувчи ижтимоий тузилманинг бир унсури — муассасалар, меъёрлар, қадриятлар, маданият намуналари, қарор топган феъл-атвор шакллари мажмуи: иктисодий И. (мас, мулкчилик, иш ҳақи), сиёсий И. (мас, давлат, армия, партия), молиявий И.лар (молия ва банк муассасалари) ва ш.к.

ИНСУЛИН (лот. *insula* — оролча) — ҳайвон ва одамнинг оксил табиатли гормони. Меъда ости безининг Лангерганс оролчаларида ишлаб чиқарилади. Канадалик олимлардан Ф. Бантинг б-н Ч. Бест биринчи бўлиб ажратиб олишган (1921—22). Мол. м. 6000. И. молекуласи дисульфид боғлари б-н бириккан иккита полипептид занжирдан тузилган бўлиб, 51 аминокислота қолдиғидан ташкил топган. И.да аминокислота-талар қолдиғининг кетма-кет жойлашувини инглиз биокимёғари Ф. Сангер аниқлади (1945—56). Бу И.ни кимёвий йўл б-н синтез қилишга имкон берди. И. кимёвий ва ген инженерлиги йўли б-н синтез қилинган. И. аминокислоталар тартиби биринчи бўлиб аниқланган оксил моддадир.

И. гликогеннинг парчаланиши ва жигарда глюкоза синтезланишини тўхтатиб, қондаги қанд микдорини камайтиради. Айни вақтда, хужайра мем-браналарининг глюкоза

ўтказувчанлигини оширади, натижада, тўқималарга глюкоза ўтишига имкон туғилади. Организмда И. етишмаслиги қандли ди-абетта сабаб бўлади. Уни даволашда қўлланиладиган И. препаратлари (сўйилган қорамолнинг меъда ости безидан тайёрланади): аморф рух-инсулин суспензияси, протамин-рух-инсулин эритмаси, протамин-инсулин суспензияси ва б. И.га Караганда анча узок, таъсир этади. Дармонсизлик, иштақа йўқолиши ва б. баъзи касалликларда оз-оздан И. инъекция қилиш буюрилади. Интоксикациялар (мас, ҳомиладорларнинг тинмай қусиши), шизофрения ва жигар касалликларини даволашда ҳам буюрилади. И. овқат ейишдан 30—60 мин. илгари тери ости ёки мускул орасига юборилади. У оксил бўлганидан ҳазм ширалари таъсирида емирилиб кетади, шунинг учун уни ичиш наф бермайди. 6—8 соатдан кейин такрор инъекция қилинади. ИНСУЛЬТ (лот. *insulto* — човут солмоқ, ҳужум қилмоқ) — бош миёда қон айланишнинг тўсатдан бузилиб, мия тўқимасининг зарарланиши ва функциясининг издан чиқиши; миёга қон қуйилиши. Гипертония касаллиги, мия томирлари атеросклерози, аневризма, васкулит ва б. бир қанча касалликлар И.га сабаб бўла олади.

Геморрагик ва ишемик И. фарқ қилинади. Геморрагик И. ёки апоплексияда миёга қон қуйилади. Гарчи И. кўпчилик одамларда тўсатдан пайдо бўлсада, бироқ касаллик нишонаси олдиндан сезилади. Мас, гипертония касаллиги ва атеросклерозда миёга тўсатдан, кўпинча киши ҳаяжонланганда қон қуйилади. Баъзан бош ғувиллайди, оғрийди, айланади, бошда оғирлик сезилади. Қон қуйилиши (геморрагия) мия тўқимасини емириб, тегишли функцияларни бузади; киши ҳушдан кетиб, қусади, юзи қизаради, тез-тез чуқур, кўпинча хириллаб нафас олади, пульси таранг ва сийрақлашган бўлади, т-раси кўтарилади, сийдик ва нажаси келмай қолади ёки беихтиёр чиқиб кетади. Ҳаёт учун хавфли бу ҳолат 1—3 кун давом

этиб, кейин бемор ҳушига келади ва миянинг бирор соҳаси зарарланганлигини кўрсатувчи белгилар юзага чиқади; кўпинча гавданинг ўнг ёки чап қисми фалаж бўлади (гемиплегия), бемор тилдан қолади ёки тузук гапира олмайди. Бир неча ойдан кейин фалаж деярли барҳам топиши, бемор яна тилга кириши мумкин.

Ишемик И. мия томирларининг тромбози натижасида пайдо бўлади, бу мия тўқимасининг юмшаши — мия инфарктига сабаб бўлади. Бош оғриши, айланаши каби дастлабки белгилар пайдо бўлгандан кейин бемор ҳушдан кетмай, қўл ёки оёқ увишади, сўнгра парез ёки фалаж бўлади, сезиш қрбилияти йўқолади ёки пасаяди, нутқ бузилади. Беморнинг ранги ўчган, кўз қорачиклари тор, пульси заиф, аммо т-раси нормал бўлади. Бузилган функциялар бир неча ойда аслига келиши мумкин.

Эмболияга алоқадор И.да миёда қон айланиши тўсатдан (баъзан жисмоний зўриқишдан) бузилади. Эмболиядан олдин кишининг умумий аҳволи оғирлашади: дармони қурийди, ҳаллослайди, юраги «ўйнайди», т-раси кўтарилади. Мия тўқимаси консизланганлиги туфайли қўл-оёқ фалаж бўлади, сезмайди, баъзан нутқ бузилади. Бузилган функциялар 1—3 ой ичида (баъзан тўла) тикланиши мумкин. И.нинг дастлабки белгилари пайдо бўлганда дарҳол врач чақириш, беморни тамомила тинч қўйиш керак. Кейин у врач маслаҳати б-н парвариш қилинади.

Олдини олиш учун дам олиш, меҳнат қилиш ва овқатланишни тўғри йўлга қўйиш; рухий-асабий зўрикмаслик, томир касалликларини ўз вақтида даволатиш лозим. Даво нафас олиш ва юрак-томир системаси фаолиятини барқарорлаштириш, миянинг қон б-н таъминланишини яхшилаш, миёда шиш пайдо бўлишига йўл қўймаслик, жаррохлик усули ёки зарур дори-дармонлар б-н бемор соғлигини тиклаш, шифобахш бадан тарбия, массаж ва ҳ.к.дан иборат.

ИНСЦЕНИРОВКА (лот. in — да, scaena — сахна) — адабий асар (роман, қис-са, дoston, хикоя)нинг сахна, телевидение, радио учун қайта ишланиши. Дастлаб И. 19—20-й.ларда Европада вужудга келди ва тараққий этди. Ўзбекистонда И.нинг илк намуналари 20-а. бошларида яратилди, 20—80-й.ларда ривожланди. Мас, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаххор, Миртемир, Ўткир Ҳошимов ва б.нинг асарлари асосида ёзилган И.лар театрлар сахнасида қўйилди, телевидение орқали на-мойиш этилди, радио тўлкинлари орқали эшиттирилди. Агар И. асл нусхасидан тубдан фарқ қилса, муайян асар мотивлари асосида ёзилган мустақил пьеса ҳисобланади. Ўзбекистонда, мас, Ўзбекистон Миллий академик драма театрида «Ганг дарёсининг кизи» (Р. Тагорнинг «Ҳалокат» романи асосида А. Гинзбург И.си), «Қутлуғ қон» (Ойбекнинг шу номли романи асосида Т. Хўжаев И.си) ва б. И.лар қўйилган.

И.да драматик жанр хусусиятлари ҳисобга олинади, хусусан, қаҳрамонлар образини асосан диалог ёрдамида очиқ бериш, кучли ҳаётгий зиддиятларни кўрсатиш ва ёрқин сиймоларни на-моён этишга эътибор берилади. Шунингдек, ижтимоий аҳамиятга эга ма-териалларни сахна учун адабий жиҳатдан қайта ишлаш ҳам И. дейилади.

ИНТАЛИЯ (итал. intaglio — ўйма) — чуқурлаштирилган тасвирли гемма. И., асосан, муҳр вазифасини ўтаган. Қад. Шарқ мамлакатларида мил. ав. 4минг йилликда пайдо бўлган, антик даврда кенг тарқалган.

ИНТАРСИЯ (итал. intarsio — қадама) — қ. Қадама.

ИНТЕГРАЛ (лот. integer — бутун) — математик анализ (тахлил)нинг асосий тушунчаларидан бири (қ. Интеграл ҳисоб).

ИНТЕГРАЛ ГЕОМЕТРИЯ - мат. нинг интеграллар ёрдамида бир жинсли геометрик объектлар (нукталар, кесмалар, тўғри чизиклар, уларнинг

жуфтлари, эгри чизиклар ва х. к.) дан тузилган тўпламларда ўлчаш масалаларини ўрганадиган бўлими. Геометрик эҳтимолликларга тааллуқди масалалар И. г. ривожланишига туртки бўлади. «И. г.» атамаси биринчи марта немис математиги В. Бляшке (Гамбург) ва унинг ходимлари асарларида пайдо бўлди (1935).

ИНТЕГРАЛ СХЕМА (ИС, интеграл микросхема) — жуда ихчам (микроминиатюр) электрон қурилма. Элементлари (диодлар, транзисторлар, резисторлар, конденсаторлар ва б.) конструктив, технологик ва электр жиҳатдан ўзаро узвий боғланган (бирлаштирилган) ва ўта зич жойлаштирилган бўлади. Узлуксиз ёки дискрет (узлукли) электр ва оптик сигналлар тарзидаги ахборотларни қабул қилиш, қайта ишлаш учун мўлжалланади. И. с. қуйидаги хилларга бўлинади: элементларни бирлаштириш (интеграция) усули бўйича — яхлит (монолит) ва гибрид (таркибий) (осма дискрет электрон асбоблардан фойдаланилган) схемалар; ишлов бериладиган сигналларнинг хили бўйича — рақамли ва аналог схемалар; ИС даги элементлар сони N (интеграция даражаси) бўйича — кичик ($N < 102$)? ўрта ($N = 102 — 103$), катта ($N = W — 104$) ва жуда катта ($N > 104$) схемаларга бўлинади. И. с. электрон ҳисоблаш машиналари, назорат-ўлчаш аппаратлари, алоқа техникаси ва б. соҳаларда қўлланилади.

ИНТЕГРАЛ ТЕНГЛАМАЛАР - номаълум функциялар интеграл белгиси остида иштирок этадиган тенгламалар. Механика, физика ва б. табиий фанларнинг турли масалалари И. т. воситасида ҳал қилинади. Сингуляр И. т. биринчи марта 20-а. бошларида француз математиги А. Пуанкаре ва немис математиги Д. Гильберт тадқиқотларида ишлатилган. Бундай И. т.га доир бир қатор муҳим натижалар немис математиги Ф. Нетер томонидан олинган; улар Нетер теоремалари деб юритилади.

ИНТЕГРАЛ ҲИМОЯ УСУЛИ,

уйғунлашган ҳимоя усули (ўсимликлар ҳимоясида) — ўсимликларни зараркунанда ва касалликлардан, шунингдек, бегона ўтлардан ҳимоя қилишнинг табақалашган тизимини яратишда турли усуллар (агротехник, механик, физик, биологик, кимёвий ва б.) мажмуи; И. х. унинг асосий шарти — дала агробиоценозининг табиий таркибини сақлашдан иборат. И. х. унинг асосий вазифаси ишлов бериш воситалари, усуллари, муддатларини зараркунанда ҳашаротлар ва касаллик кўзгатувчиларни кўплаб йўқотадиган, шу б-н бирга уларнинг кушандалари — энтомофагларта зарар етказмайдиганларини танлашдан ҳамда одам, ис-сиққонли ҳайвонлар, асалари, ипак курти ва б.ни пестицидларнинг заҳарли таъсиридан ҳимоя қилиш чораларини излаб топишдан иборат. Ҳоз. замон тушунчасига кўра, И. х. у. — маълум агробиоценоз доирасида ички ва популяциялараро муносабатларни бошқарувчи системадир. Агроценозда пестицидлар ва гербицидларни нотўғри қўллаш туфайли рўй берган бузилишлар И. х. у. қўллашни тақозо этади. Ўсимликка кимёвий ишлов бериш ҳосилни сақлаб қолишда катта аҳамиятга эга, бироқ кимёвий воситалар одам соғли-ғига, уй ва овладидиган ҳайвонлар, асалари, ипак курти, шунингдек, энто-мофаглар учун жуда хавфлидир.

И. х. уни татбиқ қилиш эпифитогиянинг олдини олади. Бунга агротехник, биологик, кимёвий ва механик қарши кураш усулларини алмашлаб ва ўрни-ўрни б-н қўллаш натижасида эришилади. Энтомофагларни сақлаб қолиш ва зараркунандалар сонини хўжаликка зиёни сезилмайдиган даражада ушлаб туришни таъминлайдиган энг зарур тадбирлардан бири — зараркунандалар сонининг зарар келтириши мумкин бўлган иктисодий чегара ҳисобларини и. ч.га татбиқ қилишдир. Бунинг учун экин майдонлари текширувдан ўтказилади ва қарши курашишга сарфланган восита ҳамда меҳнатнинг копланиши учун

зараркунанданинг қандай миқдорда бўлиши кераклиги аниқланади. Шунингдек, ўсимликнинг яхши ривожланишини таъминлайдиган ва уларнинг зараркунандаларга нисбатан чидамлилигини оширадиган агротехник ҳимоя тадбирлари сифатини яхшилаб, кимёвий кураш сонини камайтириш мумкин. Кимёвий препаратларни микроби-ологик препаратлар (энтобактерин, дендробациллин) б-н алмаштириш, маълум бир ўчоқларда ишлов олиб бориш, қ.х. экинларининг зараркунанда ҳамда касалликларга чидамли навларини экиш ҳам катта аҳамиятга эга (қ. Биологик ҳимоя усули).

Ад.: Элементы интегрированной системы защиты хлопчатника от вредителей, Т., 1985

Султан Алимухамедов.

ИНТЕГРАЛ ҲИСОБ — интеграллар ва уларнинг хоссаларини, ҳисоблаш усулларини, татбиқларини ўрганувчи математика бўлими. И. х. тараққиёти ва мазмуни дифференциал ҳисоб тараққиёти ва мазмуни б-н узвий боғлиқ. И. х. дифференциал ҳисоб б-н бирга чексиз кичик миқдорлар анализини (қ. Математик анализ) ташкил қилади. 17-а. га келиб, техника ва табиий фанларнинг тараққиёти математика олдига жуда кўп янги масалаларни, жумладан, мураккаб геометрик шаклдаги жисмларнинг юзини, ҳажмини, оғирлик марказини ҳисоблаш масалаларини қўйди. Буларни аниқлашнинг қадимги эски усуллари ўрнига янги ва кучли математик усуллар яратиш зарурияти туғилди. Шу даврда И. х. вужудга келди. И. х.нинг асосий тушунчалари аниқ ва аниқмас интеграл тушунчаларидир. И. х.нинг турли татбиқларида бу аниқмас интегралларга мос аниқ интегралларнинг аҳамияти катта бўлгани учун улар яхши ўрганилган ва қийматлари ҳисобланган жадваллар тузилган.

Интеграл тушунчаси бир неча хақиқий ўзгарувчининг функциялари учун ҳам, комплекс ўзгарувчининг функциялари учун ҳам аниқланган ва хоссала-

ри яхши ўрганилган.

ИНТЕГРАЛЛАШ — мат.да аниқмас интегрални излаш амали (қ. Интеграл ҳисоб).

ИНТЕГРАЦИЯ (лот. *integratio* — тиклаш, тўлдириш, *integer* — бутун сўзи-дан) — 1) система ёки организмнинг айрим қисмлари ва функцияларининг ўзаро боғлиқлик ҳолатини ҳамда шундай ҳолатга олиб боровчи жараённи ифодалайдиган тушунча; 2) фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни; дифференциация б-н бирга кечади; 3) 2 ва ундан ортиқ давлатларнинг иктисодиётини ўзаро мувофиқлаштириш ва бирлаштириш (қ. Иктисодий интеграция).

ИНТЕЛЛЕКТ (лот. *intellects* — билиш, тушуниш, идрок қилиш) — инсоннинг ақлий қобилияти; ҳаётни, атроф муҳитни онда айнан акс эттириш ва ўзгартириш, фикрлаш, ўқиш-ўрганиш, дунёни билиш ва ижтимоий тажрибани қабул қилиш қобилияти; турли масалаларни ҳал қилиш, бир қарорга келиш, оқиллона иш тутиш, воқеаҳоди-саларни олдиндан кўра билиш лаёқати. И. таркибига идрок қилиш, хотирлаш, фикр юритиш, сўзлаш ва ҳ.к. психик жараёнлар киради. И.нинг ривожланиши тугма истезод, мия имкониятлари, жўшқин фаолият, ҳаётий тажриба каби ижтимоий омилларга боғлиқ. И. савияси, даражаси инсон фаолиятининг натижаларига, шунингдек, психологик тестларга қараб ҳам белгиланади (қ. Интеллектуаллик коэффицент).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК - ижодий ақлий фаолият махсули. Ихтирочилик ва муаллифлик объекти ҳуқуқи маж-муига кирувчи, фан, адабиёт, санъат ва и.ч. соҳасида ижодий фаолиятнинг бошқа турлари, адабий, бадий, илмий асарлар, ижрочи актёрлик санъ-ати, жумладан овоз ёзиш, радио, телевидение асарлари, кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифлари, саноат намуналари, компь-ютерлар учун дастурлар, маълумотлар базаси, ноу-хаунинг эксперт ти-

зимлари, товар белгилари, фирма ата-малари ва б. ақлий мулк объектларига киради. Ҳоз. даврда И. м.ни муҳофаза қилиш муҳим вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси 1991 й. дек. да Жаҳон интеллектуал мулк ташкилотига аъзо бўлди, 1993 й.дан саноат мулкни муҳофаза қилиш Париж конвенциясига қўшилди.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ҲУҚУҚИ - интеллектуал (ақлий) фаолият натижасига тегишли ҳуқуқ. Мулк эгаси ана шу интеллектуал мулк объектларидан ўз хоҳишига кўра, ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда мутлақ қонуний фойдаланиш ҳуқуқига эгадир. Ҳуқуқ эгасига мутлақ ҳуқуқ асосида тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига факат ҳуқуқ эгасининг розилиги б-нгина йўл қўйилади (Ўзбекистон Республикаси ФК, 1034-модда). Баъзи объектларга нисбатан (ихтиро, саноат намунаси, фойдали модель, товар (хизмат) белгиси, фирма номи ва ш. к.) мутлақ ҳуқуқ давлатнинг ваколатли органи томонидан бериладиган махсус ҳужжат — патент, гувоҳнома асосида вужудга келади ва ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

Интеллектуал мулк объектлари фуқаролик ҳуқуқининг бошқа объектлари — ашёлар, қимматбаҳо қоғозлардан куйидаги хусусиятлари бўйича фарқ қилади: а) кўп ҳолларда улар моддий

кўринишда эмас, балки ғоя, билим, ахборот шаклида намоён бўлади; б) ғоя, билим шаклидаги интеллектуал мулк объектига одатдаги моддий ашёга эгаллик қилгандай эгаллик қилиш мумкин эмас; в) шахслар бундай объектлардан айни бир вақтнинг ўзида чексиз доирада фойдалана олиши мумкин; г) мулк ҳуқуқининг муддатсиз эканлиги ҳақидаги қоида (ФК, 164-модда) И. м. ҳ. объектларига нисбатан қўлланилмайди, бинобарин аксарият ҳолларда (ноу-хауга нисбатан истиснони назарга олмаганда) И. м. ҳ.нинг амал қилиши конунларда белгиланган муддатлар б-н чегаралан-

ган бўлади; д) қонунларда белгиланган муддатлар утиши б-н И. м. х. эгасининг маълум интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳуқуқлари бекор бўлади ва у умуминсоний бойликка айланиб, ҳар ким ундан маълум шартлар асосида (муаллифининг шахсий ҳуқуқларига риоя қилган ҳолда) текин ва руҳсатсиз фойдаланишга ҳақли бўлади; е) И. м. х. объектларига нисбатан мулк ҳуқуқини химоя қилишда виндикация даввосини қўллаб (ФК, 228-модда) бўлмайди; ё) И. м. х. объектларига нисбатан одатдаги мулк ҳуқуқий эмас, балки мутлақ ҳуқуқлар ҳақидаги қоидалар қўлланилади; ж) И. м. х. нинг амал қилиши айни вақтда маълум ҳудуд б-н чегараланган бўлади. Мас, ихтирога нисбатан Ўзбекистон Республикаси Патент идораси томонидан берилган патент Ўзбекистон Республикаси ҳудудида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қўшилган халқаро конвенциялар, у б-н хо-рижий давлатлар ўртасида тузилган икки томонлама шартномалар асосида белгиланган ҳудудлардагина амал қилади; з) кўпгина интеллектуал мулк объектларининг муаллифларига тааллуқли шахсий ҳуқуқлар ҳам мавжуд бўлиб, бу объектлардан фойдаланувчилар мазкур ҳуқуқларга риоя қилиши шарт.

Интеллектуал мулк объектлари кандай фаолият маҳсули эканлиги, ҳуқуқий режими ва ш.к. хусусиятларига қараб, қуйидаги турларга бўлинади: а) интеллектуал фаолият натижалари: фан, адабиёт, санъат асарлари; эшиттириш ташкилотларининг ижролари, фонограмма ва эшиттиришлари; электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумот базалари; ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари; селекция ютуқлари; ошкор этилмаган ахборот, шу жумладан, ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау) дан иборат; б) фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар (фирма номлари; товар (хизмат) белгилари; товар чиқарилган жой номи; в) ФК да ва б. қонунларда на-

зарда тутилган ҳолларда интеллектуал фаолиятнинг бошқа на-тижалари ҳамда фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи бошқа воситалар (ФК 1031-модда). Мазкур фаолиятнинг янги маҳсулларига, фирмалар, товарлар, ишлар, хизматларнинг янги номлари ва аломатларига нисбатан ҳам ФК (4-бўлим) да ва б. қонунларда интеллектуал мулкка оид белгиланган қоидалар қўлланади.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛИК КОЭФФИЦИЕНТИ (инг. intellectual quotient, қисқартма номи IQ) — одамнинг турли тест услублари асосида аниқланадиган ақлий ривожланиш кўрсаткичи, билим савияси. Тест тизимлари ёрдамида болаларнинг ақлий савиясини миқдорий кўрсаткичлар орқали аниқлаш ғоясини биринчи марта француз психологи А. Бине ишлаб чиққан (1903). Бунда ҳар бир одам ёши учун у эришган билим ва маҳорат даражаси 100 га тенг деб олинган. Мазкур кўрсаткичдан ортиқ ёки кам миқдор ақлнинг бирон-бир даража ривожланиши камолоти ёхуд орқада қолиши ҳақида ҳукм чиқариш имконини берган. АҚШ ва б. мамлакатларда И. к. ёрдамида армияга ёшларни саралаб олиш, ўқувчилар билимини баҳолаш кабилар расм бўлган.

ИНТЕНДАНТ (франц. intendant — бошқарувчи, мудир) — 1) 15—18-а.ларда Францияда давлат бошқарувининг алоҳида соҳаси (савдо, молия ва б.)ни бошқарган мансабдор шахс; 17—18-а.ларда, шунингдек, судполиция, молия ва баъзи жойларда қисман ҳарбий ҳокимиятни бошқарган вилоят И.лари ҳам мавжуд бўлган; 2) қуроли кучларда қўшин таъминоти масалаларини ҳал қилувчи шахс. 17-а.дан Франция, Германия, Австро-Венгрия, Россия, собиқ шўро қуроли кучлари (1940-55, 1958—59) ва б. давлат армия ва флотларида ҳам мавжуд бўлган. Ўрта Осиё ҳарбий тарихидаги юртовул, юртчи, мўғуллардаги черби истилоҳлари И.га тахм. мос келади.

ИНТЕРВАЛ (лот. intervallum —

оралик, масофа) (математикада) — икки сон (нукта) орасида жойлашган барча сон (нукта) лар тўплами.

ИНТЕРВАЛ (муסיқада) — икки товушнинг паст-баландлик (яъни тебранишларнинг миққори) жиҳатидан ўзаро нисбати. Товушқаторнинг қамраган иғоналарига қараб, лотинча тартиб сонларининг номи б-н (прима, секунда, терция, кварта ва ҳ. к.) аталади. Кетма-кетига садоланувчи товушлардан мелодик И., бараварига (қўшалогога) садоланган товушлардан гармоник И. таркиб топади. Муסיқа назариясида И.лар ҳажми (поғоналар сони) ва тонлар миқдори б-н ўлчанади. Бир октава доирасидаги И.лар оддий, бир октавадан кенг И.лар (нона, децима, ундецима ва ҳ. к.) таркибий И.лар дейилади. Ҳамоҳанглик ёки охангсизлик жиҳатидан гармоник И.лар консонанс ва диссонансларга бўлинади. И. duana-зо«нинг ўлчов бирлигидир. Шарқ му-сиқа назариясида И. бўъд деб юритилган.

ИНТЕРВЕНЦИЯ (лот. interventio -аралашув) — бир ёки бир неча давлатнинг бошқа бир давлат ички ишларига зўрлик б-н аралашуви, унинг худудий яхлитлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши қаратилган ҳаракатлари. Бундай ҳаракатлар БМТ устави б-н ман қилинган. Ҳарбий (қуроли), иктисодий, сиёсий И. бўлиши мумкин. Қуроли И. агрессия сифатида баҳоланади. Бундан ташқари, интервент давлатлар сонига қараб алоҳида бир давлатнинг ёки бир неча давлатнинг И.си бўлади, шунингдек, чет эл давлати худудига қуроли кучлар ошқора бостириб кириши ва яширин, пинҳона тарзда кириши ҳам мумкин. Халқаро ҳуқуқда И.нинг ҳар қандай кўриниши ва шакллари тақиқланган.

ИНТЕРВЬЮ (инг. interview — учрашув) — публицистика жанри. Журналистнинг бир ёки бир неча шахс б-н долзарб масалалар юзасидан суҳбати. Икки турга бўлинади: И.-хабар, асосан, ахборот етказиш мақсадида ўтқа-зилади; И. таҳ,лилда — муҳим воқеа, ҳодиса ва

хужжатлар шарҳдаб берилади.

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ (лот. interior -ички) — ташки реал хаттиҳаракатларнинг ички ҳаракатларга айланиш жа-раёни; ташқи ижтимоий фаолиятни ўзлаштириш туфайли одам ички психикасининг шаклланиши. И. атамасини француз психологлари П. Жане (1859-1947), Ж. Пиаже (1896-1980), А. Валлон (1879—1962) ва б. муомалага киритишган. Э. Дюркхейм асарларида у ижтимоийлашув тушунчаси б-н боғлаб берилган. «И.» тушунчаси инсон фаолияти ва онгининг ўзаро боғлиқлигини, инсон меҳнати маҳсуллари б-н ўзаро муносабат жараёнида ижтимоий-тарихий тажрибани одам қандай ўзлаштириши мумкинлигини кўрсатади. Сўзлашишга ўрганиш И.нинг муҳим омили ҳисобланади; бунда ҳам аввалги авлодлар тажрибасининг умумлашган шаклдаги кўриниши бор. И. инсонга айна паллада унинг идроки доира- I сида бўлмаган нарсаларни тимсоллар I орқали англаш, фикран ўтмишга, ке- ҳ лажакка, маконга ва ш.к.га ўтиш имконини беради. И. шахс инсоний қад-риятларни ўзлаштириши туфайли ҳақиқий инсон психикаси шаклланган- ҳ лигини кўрсатади.

«ИНТЕРКОНТИНЕНТАЛ» - Ўзбекистондаги биринчи беш юлдузли меҳмонхона. Тошкентдаги Амир Темур кўчасида жойлашган. Халқаро савдо-кўргазма мажмуаси таркибида. Миллий ва энг замонавий меъморий услубда қурилган (1996, бош меъмори А. Тўхтаев).

«И.» 16 қаватли, 246 хонадан иборат. Хоналар кичик бар, сейф, йўлдош орқали узатиладиган телевизор, кондиционер, халқаро телефон б-н жиҳозланган. Бош вестибюли ва қаватларида дам оладиган жой (холл), 4 та ресторан, бар, қаҳвахона, конференция зали (1000 ўринли), сауна, соғломлаштириш клуби, бассейн, шунингдек, Амир Темур номидаги конференция зали ва биллурли катта зали мавжуд. I

Қурилишида 27 хорижий фирма

иш- I тирок этган. Бош пудратчиси Туркия- * нинг «Юксал Инмаат» фирмаси, курилишини «Айсел» корхонаси амалга оширган. Ички безак ва жиҳозлари Американинг «Греханд» компанияси томонидан бажарилган. Фойеси ўзбекона уйлардаги каби ички ҳовлили, кичик фавворага рақс тушаётган шарқ гўзали хайкалчаси ўрнатилган. Амир Темури номидаги конференция залидаги жиҳозлар классик жиҳатдан оддий, Б. Жалоловнинг «Тун маъбудаси» ва «Афросиёб» номли композициялари нақшлар б-н уйғунлаштирилган. Люкс хоналари ва ресторан деворлари ўзига хос шарқона пардозланган. Бинони ташки томондан безашда Италия гра-нитларидан фойдаланилган. Устунлардаги шер акси туширилган мрамрлар Африкадан келтирилган. Меҳмонхонани қуришда ёғоч, металл, тош ва ойнадан фойдаланилган.

Меҳмонхона атрофидаги маданий соғломлаштириш, бизнес ва савдо марказлари, Миллий банк биноси, «Тошкентленд» (сунъий кўл ва хиёбон) боғ — кўли б-н узвий боғланган.

ИНТЕРЛИНГВА (лот. inter — аро ва lingua — тил) — 1) халқаро ёрдамчи тил; уни 1908 й. италян мат. Ж. Пеано (1858—1932) таклиф қилган; 2) халқаро ёрдамчи тил, 1950 й. Нью-Йоркда Халқаро ёрдамчи тиллар ассоциацияси томонидан яратилган (яна қ. Сунъий тиллар).

ИНТЕРЛИНГВИСТИКА - 1) тилшунослик бўлими; турли ёрдамчи тиллар (сунъий тиллар)ни яратиш ва ишлатиш б-н боғлиқ масалаларни ўрганади; 2) тилнинг абстракт назарияси; унинг турли бирликлари орасидаги муносабатларни ўрганади.

ИНТЕРМЕДИЯ (лот. Intermedius — оралик) — 1) кичик, кўпинча ҳажвий йўналишдаги пьеса; драматик спектакль оралиғида (кўпинча мусиқа ва балет ўйинлари б-н уйғун ҳолда) ижро этиладиган мусиқали драма ёки опера. Драматургия ва театр санъати пайдо бўлишидан кўп асрлар аввал жаҳон ха-лқлари оғзаки

ижодида яратилган. И. 15-адан Ғарбий Европа театрларига ҳам кўчиб, 17—18-а.ларда кенг тарқалган. Ўзбекистонда И. атамаси истеъмолда бўлмаган бўлсада, унга хос барча белгилар қад. замонларда яратилган оғзаки пьесаларда мавжуд бўлган. Масхарабозлик, кизикчилик ва кўғирчоқ театрларининг ижодкорлари бундай пьесалар матнларини ўзлари яратиб, ўзлари кенг халқ оммаси олдида намойиш этганлар. Театршунос олимлар Ўзбекистонда халқ драматургияси ва театри (Бирдиёр шум, Ризо қийик, Усмон кизик, Рўзигов, Шомат кизик, Юсуфжон кизик ва б.) намояндаларидан «Мақтанчоқ киши», «Эр ва хотин», «Мударрис», «Судхўр», «Саркардалар», «Уйланиш» ва б. И. — пьесалар матнларини ёзиб олганлар. Ўзбекистонда 20-а.нинг 10— 20-й.ларида ўтказилган «Томоша кеча-си», «Театр кечаси», «Шарқ кечаси» каби маданий-оқартув тадбирларида, театр тўдалари томонидан қўйилган спектакллар оралиғида ҳам И.лар кўрсатилган. Кейинчалик Ўзбекистон телевидениесига «Миниатюралар театри», радиосида «Табассум устахонаси» бўлимлари ташкил этилган. Э. Каримов, Р. Каримова, х. Тожибоев, М. Холмедов, О. Асомов ва б. артистлар И.нинг мохир ижрочиларидир; 2) Фугяда мавзуларни ҳозирловчи ва боғловчи ораликэпизод; баъзан интерлюдия деб ҳам аталади.

ИНТЕРМЕЦЦО (итал. intermezzo — танаффус) — яқка соз, ансамбль ёки оркестрга мўлжалланган эркин шаклдаги кичик мусиқа асари. Мустақил жанр сифатида биринчи марта Р. Шуман ўз ижодида қўллаган (фортепиано учун б та И., 1832). Фортепиано учун И. Брамс, А. Лядов, оркестр учун М. Мусоргский И. ёзишган. Баъзан туркум асарлар (концерт, соната, трио ва б.) ёки операнинг мустақил чолғу ва хор қисмлари ҳам И. дейилади. Ўзбекистонда Г. Мушель, Ик. Акбаров, А. Козловский каби композиторлар ижодида турли чолғу асбобларга мўлжалланган И.лар бор.

ИНТЕРНАТ (лот. internus — ички)

— Ўзбекистонда мактаблар ва айрим ўқув юртлири қошида ўқувчилар учун, шунингдек, ота-онасиз қолган болалар (қ. Интернат мактаб, Меҳрибонлик уйи), 1- ва 2-гурӯх уруш ҳамда меҳнат ногиронлари, фахрийлар уйи. Ўзбекистонда И.лар, асосан, 1919 й.дан бошлаб ташкил этилган.

ИНТЕРНАТ МАКТАБ -

Ўзбекистонда оила, мактаб ва мактабдан ташқари таълим-тарбия вазифасини ўтайдиган умумий ўрта таълим мактаби. И.м.да болалар яшаб, тарбияланади ва ўқий-ди (болаларнинг бир қисми яқшанба ва каникул кунларини уйларида ўтқа-зади). Айрим И.м.лар муайян мутахассислик бўйича ихтисослашади, мас, мусика И.м., спорт И.м. Унинг яхши жиҳозланган ўқув бинолари, тажриба участкалари, и.ч. устахоналари, лаб.лари ва б. бўлади. И.м.да таълим-тарбия ишлари меҳнат б-н узвий боғланган ҳолда олиб борилади. И.м.га болалар ота-оналари ёки уларнинг ўрнини бо-сувчи шахсларнинг ихтиёрлари б-н қабул қилинади. Жисмоний камчилиги бўлган болалар учун махсус И.м. мавжуд (қ. Махсус мактаблар). И.м.га, биринчи навбатда, етим болалар, уруш ва меҳнат ногиронларининг, ёлғиз ёхуд кўп болали оналарнинг болалари, шунингдек, тарбияланиш учун оиласида зарур шароити бўлмаган болалар қабул қилинади. Ота-онали болалар учун ота-онадан белгиланган миқдорда ҳақ олинади; етим болалар эса тўлиқ давлат таъминотида бўлади. ЎЗР да 232 та И.м. бўлиб, буларда 48 минг 646 бола тарбияланади (2002).

ИНТЕРНАЦИОНАЛ - тарихда халқаро ишчиларнинг, социалистик, ком-мунистик партияларнинг уюшмалари. 1-Интернационал (Халқаро ишчилар ширкати) — пролетариатнинг 1864—76 й.лардаги биринчи халқаро ташкилоти. Унга К. Марс ва Ф. Энгельс Лондонда асос солган; 2-Интернационал — социалистик партияларнинг халқаро бирлашмаси. 1889 й.да Энгельс иштирокида Парижда ташкил топган. 1-жаҳон уруши

бошланиши б-н тарқалиб кетган. Шунингдек, Берн И.и (1919-23), «2 У2-И.» (Вена И.и, 1921-23) ҳам бўлган. Улардан 1923 й. Гамбург ш.да Социалистик ишчи И.и ташкил топди (бу И. 2-жаҳон уруши бошлангач, ўз фаолиятини тўхтатди); Ком-мунистик И. (Коминтерн, 3-И., 1919 й. Москвада асос солинди, 1943 й. тарқатиб юборилди); 4-И. (1938 й. Парижда Л.Д. Троцкий асос солган) ва б. 1951 й. Франкфуртмайнда Социалистик И. (Социнтерн) ташкил топди. У 103 та партия ва ташкилотни бирлаштиради.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ БРИГАДАЛАР -Испанияда 1936—39 й.лардаги фуқаролар уруши даврида республика тарафдорлари томонидан туриб курашган жанговар интернационал тузилмалар. И. б.га 54 та давлатдан кўнгиллилар кирган. Уларнинг умумий сони тахм. 35 минг кишини ташкил қилган.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ - қ. Байналмилалчилик.

ИНТЕРНЕТ [лот. inter — аро ва net (work) — тармоқ] — катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини ўзаро боғловчи бутунжаҳон компьютер тизими. Унда географик ўрни, замон ва макондан қатъи назар, айрим компьютер ва майда тармоқлар ўзаро ҳамкорликда глобал информация ин-фратузилмасини ташкил этади. Қайдномалар тизими б-н бошқариладиган барча ҳосила тармоқлар ҳамкорликда истеъмолчиларга информацияни сақлаш, эълон қилиш, жўнатиш, қабул қилиш, излаш ва маълум бўлган барча вариантлар (матн, товуш, видеотасвир, фотосурат, графика, мусика тарзида ва б. кўринишлар) да информация алмашилишига имкон яратади.

И. тизими 20-а. 60-й.ларида пайдо бўлди. Ўша пайтларда Америка мудофаа департаменти ташаббуси б-н компьютерлар телефон тармоқларига улана бошлади. Дастлаб, бундай фаолият такомиллаштирилган лойиҳалар агентлиги (АКРА) тадқиқотлари доирасида олиб борилди. Бу тадқиқотлар совуқ уруш авж олган даврга тўғри келди. АКШ му-

дофаа департаменти уруш бўлиб қолган тақдирда оддий коммуникация воситалари ишдан чиққудек бўлса, ўрнига янги кўшимча коммуникация воситаларини излаш б-н фаол шуғулланди. 60-й.лар охири ва 70-й.ларда И. тармоғи унча кенг ривожланмади. Дастлабки ўн йиллик халқаро тармоқ, асосан, ҳарбийлар ва йирик олимларнинг шахсий электрон линиялари фа-олияти доираси б-н чекланди. И.нинг бекиёс ривожланиш суръати давлат, таълим, академик ва ижтимоий тузил-маларнинг ўзига хос умумий мо-лиявий ва интеллектуал улушига боғлиқ бўлди.

20-а. 70-й.ларида турли таркоқ компьютерлар тармоқлари орасида ин-формацияни узатиш ва алмашиниш қоидалари тизими ишлаб чиқилди. Булар ўзаро ҳамкорликка доир қайдномалар — Internetworking protocols (IP) бўлиб, глобал тармоқни такомиллаштириш учун қулай муҳит яратди. IP ўрнатган тартибга кўра, ҳар қандай алоҳида тармоқ информацияни кўп тармоқлар ор-кали «биринчи пунктдан то охириги пунктга-ча» етиб боришини назорат қилиши лозим. Шунинг учун И. неги-зини ташкил қиладиган қайдномалар тизими, хусусан, Transmission Control Protocol (TCP), File Transfer Protocol (FTP) ичида IP муҳим қайдномалардан бири ҳисобланади.

И. ривожланишининг дастлабки босқичида уни, асосан, АҚШ мудофаа департаменти маблағ б-н таъминлаган. 70-й.лар охирига келиб эса, асосан, уч таъминлаш манбаи ажралиб турди: хукумат, ун-тлар ва тадқиқот лаб.лари (шу жумладан мустақиллари ҳам).

80-й.ларда И. ўзига хос тарзда универсал кўламларгача ривожлана бошлади. Ўша даврда И. воситасида узатиладиган информациянинг ўсиши «ой-ига 20 фоиздан кўпайтириб бориш» шиори остида борди. Мас, АҚШ нинг асосий тармоғи бир секундда 165 млн. байт информацияни қайта ишлайди ва узатади. Бу суръат бир секундда «Brittanika» энциклопедияси»ни узатиш учун етарли.

80-й.лар ўрталарида И.ни жамоат ва тижорат тармоқларига улаш натижасида И. тизими ҳам кўлам, ҳам сифат жиҳатидан ривожланди. 90-й.ларда И. тизимини бошқариш борасида туб ўзгаришлар юз берди.

И. стандартлар тизими ҳисобланади. У ўз фаолиятида ўзини ўзи ростлаб туриш, ўзини ўзи бошқариш фалсафа-сигариоя қилиб фолият юритади. Ҳозиргача уни бошқариб турадиган ягона ташкилот йўқ. Унинг фаолиятига доир қоидалар кириш мезонлари сифатида ишлаб чиқилган. Техник масалалар эса «Internet Engineering Forse (IETL) компаниясининг фаол иштирокида ҳал қилинади, барча стандартлар «Internet Architecture Board» (IAB) компанияси томонидан қабул қилинади. 20-а.нинг охириги ўн йиллигида И. тизими бекиёс даражада ўсди. Агар 80-й, лар охирида И. тизимига тааллуқли 28000 дан ортиқ асосий компьютерлар фаолият кўрсатган бўлса, 90-й.лар охирига келиб уларнинг сони ўнларча млн. гаетди. И. хизматидан фойдаланувчилар сони бутун ер юзи бўйича 160 млн. кишини ташкил қилди (1999).

Швейцариядаги ядро тадқиқотлари марказларидан бири мульти-медиа тизимининг таркоқ компьютерларини ягона тармоққа «боғлаш»нинг анча такомиллашган усулини ишлаб чиқди. У «World Wide Web» («Жаҳон ўргимчак уяси») тизимида ўз аксини топди. Бу тизим И.ни ўзига хос оммавий ахборот воситасига айлантирди ҳамда у информация технологиялари, радио-эшиттириш ва телекоммуникация имкониятларига эга бўлди. Энди И. фақат матнни эмас, балки тасвири, суратларни, расмларни, товуш ва видеотасвириларни ҳам узатишга, воқеа юз бераётган жойдан тўғридан-тўғри олиб беришга ҳам кодир.

И. барча анъанавий информация тизимлари — телекоммуникация, теле-радиоэшиттириш, информацияларни халқаро микёсда фаол алмаштириш ва х. к.нинг технологик имкониятларни уйғунлаштириб қўлланганлиги учун у

бир неча вазифани — информация ва билимлар манбаи; оммавий ахборот воситаси, инсоният фаолиятининг барча соҳалари (шу жумладан, таълим-тарбия, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, сайёҳлик ва ҳ. к.) га таал-луқли информация хизматлари тизими; истиқболли бозор ва миллий компанияларнинг халқаро информация майдони ва жаҳон бозорига энг тежамли ва тезкор усулда қўшилиш имконини берадиган восита вазифасини ўтади.

Жамоат ва тижорат тузилмалари учун И.дан фойдаланиш имконияти ошган сари провайдерлар (И. б-н алоқа ўрнатишга хизмат кўрсатадиган компаниялар), И. информацияси истеъмолчилари сони ҳам кўпаймоқда, информация манбаи ва оммавий ахборот воситаси сифатида И. оммалашмоқда. Буларнинг барчаси ноширлар, журналистлар, информация агентликлари, и. ч. хдмда савдо компаниялари ва фирмалари муҳитида рақобатнинг шаклланишига ижобий таъсир қилади. Телефон симларидан ташқари, оптик толали кабеллар, радио тармоғи ёки сунъий йўлдош орқали И.га чиқиш мумкин бўлди. Бунинг учун И. б-н алоқа ўрнатишга хизмат кўрсатадиган компаниялар — провайдерлар бўлиши лозим. Ўзбекистонда И.га улашга доир информация хизматлари 1997 й.дан кўрсатила бошлади. Дастлаб Найтов (<http://www.naytov.com>), Узнет (<http://www.uznet.net>) ёки Истлинк (<http://www.eastlink.uz>) каби провайдеркомпаниялар фаолият бошлади (1999). Ўзбекистонда жадал ривожланаётган компьютерлаштириш ва ав-томатлаштириш соҳалари И. тармоғининг алоқа функциясидан кенг фойдаланишга имкон беради. И.га уланган абонент уйдаги ёки ишхонадаги компьютер орқали, айтайлик, АҚШ, Австралия ёки Африкадаги компьютерларга киритилган хилма-хил мавзудаги маълумотларни матн, сурат ёки видеотасвир кўринишида олиши мумкин. Бу маълумотлар И. тизимида олдиндан киритилади. Дунёнинг турли чеккала-

рида жойлашган махсус ихтисослашган компаниялар қидирувни тезлаштиришга ёрдам беради. Улар «қидирув двигатели» деб аталади, маълумотларнинг мундарижасини маълумотнома (справочник) каби сақлайди ва ўша маълумотлар жойлашган «Интернет адреси»ни абонентга беради. Мазкур адрес бўйича маълумотлар «Интернет варақчалари» да сақланади. Абонент бирор маълумотни, мас, «пахта» сўзини қидирув двигатели орқали қидир-са, шу сўзга тегишли маълумотларни, пахта б-н иш олиб борадиган компаниялар рўйхатини ёки жаҳон биржасида пахтанинг нархини абонент компютерида чиқариб беради. И. варақчалари шахсий ва расмий бўлиши мумкин. Шахсий варақчалар алоҳида шахслар томонидан тузилади ва шу шахслар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Расмий варақчалар идоралар, ташкилотлар, компанияларга тегишли бўлади, уларда ҳукумат идораларига доир маълумотлар сақланади. И. орқали савдо-сотик ишлари, компаниялар хизматларини ёки маҳсулотларни реклама қилишни кенг йўлга қўйиш, И. варақчаларида суратлар б-н берилган маҳсулотларни харид қилиш мумкин.

Халқаро И. тизимида Ўзбекистон ҳақида ҳам маълумотлар бор. Расмий варақчалардан Ўзбекистон ҳукумати варақчалари, Ўзбекистоннинг АҚШ даги элчихонаси варақчалари ва б. кўплаб расмий варақчалар мавжуд. Уларда Ўзбекистон Республикасига тегишли деярли барча маълумотлар бор. Булардан ташқари, Ўзбекистонга таал-луқли шахсий варақчалар ҳам мавжуд: «Ўмид» варақчаси, ўзбек эстрадаси ҳақидаги варақча ва б. 2000 й. февраль ойдан бошлаб И. эфирига Ўзбекистон телевидениеси (Ўз ТВ) нинг «Ахборот» дастури чиқа бошлади, Ўз ТВ сайти тузилган ва такомиллаштирилмоқда. Информация ресурсларига оид кўп масалаларни республикадаги йирик кутубхоналар шу соҳадаги И. тармоғи кўламига суянган ҳолда хал қилади. Мас, Тиббиёт кутуб-

хонаси, Республика илмий-техника кутубхонаси, Ўзбекистон ФА нинг Асосий кутубхонаси ва б.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Интернет»нинг халқаро ахборот тизимларига кириб боришни таъминлаш дастурини ишлаб чиқишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори (2001) Ўзбекистоннинг бу борада халқаро миқёсда ўз мавқеига эга бўлишига хизмат қилади. Ўзбекистонда маълумотларни узатиш миллий тармоғи ЎзПАК Давлат компанияси ва ЎЗНЕТ тармоғидан иборат.

И.дан фойдаланувчилар сони, мас, АҚШ да 55 млн., Хитойда 55 млн., Японияда 8 млн.дан ошиб кетди. Кей-инги ўринларни Англия, Канада, Германия давлатлари эгаллаган, РФ миллионли чегарани эгалламоқда. Ўзбекистоннинг деярли барча хуудларида халқаро И. тармоғига уланиш Ўз ПАК Давлат компаниясининг халқаро каналлари орқали таъминланади. Республикада 50 га яқин И.-провайдер рўй-хатга олинган. Ўзбекистонда И.дан фойдаланувчилар сони 300000 дан ортиқ. И. тизимида Ўзбекистоннинг 300 дан ортиқ сайти фаолият кўрсатмоқда (2002).

Дилдора Рашидова.

ИНТЕРОРЕЦЕПЦИЯ, интероцепция (лот. interior — ички, gessertio — қабул қилиш) — ички аъзолар (юрак, қон ва лимфа томирлари, нафас аъзолари, овқат ҳазм қилиш йўллари ва б.) даги сезувчи нерв учлари (интероре-цепторлар) нинг кўзғалиши натижасида вужудга келадиган импульсларнинг марказий нерв системаси томонидан қабул қилиниши. Инглиз физиологи Ч. Шеррингтон И.ни ўрганишни бошлаб берди. У И.нинг махсус типи пропри-орецепцияни топди ва мускул И.сининг ҳаракат реакцияларидаги аҳамиятини аниқлади. Ундан олдинроқ мускул И.си ролини И. М. Сеченов аниқлаган. И. П. Павловнинг ташки муҳит анализаторлари б-н бирга организм ички муҳитининг анализаторлари ҳам мавжудлиги ҳақидаги тушунча-

си И.ни ўрганишда муҳим туртки бўлди. Бу тушунча И. П. Павловнинг шоғирди К. М. Биков ва унинг мактаби томонидан ривожлантирилди. Улар интерорецептив шартли рефлекслар ҳосил бўлиши мумкинлигини аниқлаб, И.нинг катта ярим шарлар пўстлоғи ва унинг функциясига таъсир қилишини исботлаб беришди. Бу нарса физиолог ва врачларга ички аъзолар таъсирчанлигини ўрганишнинг янги усулини очиб берди. И.ни ўрганиш натижасида тиббиёт на-зарияси ва тажрибаси учун муҳим бўлган омиллар аниқланди. Интероцептик импульсларнинг кучли оқими барча қон томирлар, юрак ва ўпкадан марказий нерв системасига ўтиб, томирлар тонусини тартибга солади. Ҳазм йўли ишини яхшилашда ҳам И.нинг аҳамияти катта. И. ва экстерорецепторлардан марказий нерв системасига келадиган таъсиротларнинг нисбати организм реакциясининг бир бутунлигини ва организм ички муҳитининг узлуксиз ўзгариб турадиган ташки муҳит таъсирларига мослашишини таъминлайди.

«ИНТЕРПОЛ» (interpol) — халқаро жиной полиция ташкилотининг барча тиллар учун қисқартирилган умумий номи. 1923 й. Вена ш. (Австрия)да асос солинган. Ҳоз. номи манзилни қисқа қилиб ифодалаш тарзида 1-март 1947 й. пайдо бўлган. 1949 й. БМТ унга расмий равишда халқаро ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилот мақоми берди. «И.»нинг амалдаги устави 1956 й. 13 июнда кучга кирди. «И.» жинойтчиларни рўйхатга олиш халқаро маркази сифатида иш кўради, шунингдек, жинойтчиларни (жинойтларда гумон қилинувчиларни; бедарак йўқолганларни; ўғирланган бойликларни) халқаро ми-кёсда қидириш ишларини мувофиқлаштиради. 185 давлат (1998 й.), шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси «И.»нинг аъзосидир (1994 й.дан). ЎЗР Ички ишлар вазирлиги таркибида «И.»нинг Ўзбекистон Республикасидаги миллий марказий бюроси тuzилган. «И.»нинг олий органлари — бош

ассамблея, унинг сессиялари ҳар йили чакириб турилади; ижрочи қўмита, унга «И.» президенти бошчилик қилади; бош котибият, унга бош котиб раҳбарлик қилади. «И.» 1946 й.дан «Халқаро жинсий полиция умумлаштирувчи маълумоти» жур.ни нашр этади. «И.»нинг доимий қароргоҳи Франция қилиб белгиланган.

ИНТЕРПОЛЯЦИЯ (лот. *inter* - орасида ва *polio* — текислайман) — 1) математикада — бир неча нуқтада берилган функция қийматларидан шу нуқталар орасидаги нуқталарда функциянинг тақрибий қийматини топиш. И. дан фаркли равишда экстраполяция да функциянинг тақрибий қиймати берилган нуқталардан ташқаридаги нуқталарда топилади; 2) статистикада — воқеалар қаторининг оралик ҳадлари тахм. қийматларини математик усулда ҳисоблаб топиш; қаторнинг номаълум қийматларини топиш. Қаторнинг номаълум қийматлари қаторнинг маълум ҳадлари орқали ҳисоблаб топилади ёки микдори аниқ бўлган бошқа ҳадлар б-н ўзаро боғлиқлиги асосида аниқланади.

ИНТЕРСЕКСУАЛЛИК (лот. *inter* -оралик ва *sekus* — жинс) — айрим жинсли организмда икки хил жинсга хос белгилар бўлиши. Бу белгилар тўлиқ ривожланмаган, яъни оралик ҳолатда бўлиб (Гермафродитизм б-н солиштиринг), тананинг маълум бир қисмида биргалликда намоён бўлади. Одатда, бундай организм (интерсекс)нинг индивидуал ривожланиши меъёрда бошланади, ammo маълум даврдан бошлаб бошқа жинсга хос типда давом этади. Организм ривожланиши қанча эрта бошланса, И. шунча кескин намоён бўлади. Зиготалик, яъни генетик асосга эга бўлган И. кариотип ёки зигота генетик таркибининг меъёрдан четга чиқиши туфайли пайдо бўлади. Бундай ҳолда организмнинг И. даражаси хромосом ёки ген баланси, яъни жинсий хромосомалар сонининг автосомалар сонига нисбати ҳамда улардаги жинсни белгиловчи генларга боғлиқ бўлади. Одамда аниқланган И.нинг ҳар хил шак-

ли, яъни псевдогермафродитизм жинсий хромосомалар сонининг ўзгариши б-н боғлиқ бўлиши мумкин.

Гормонал И. айрим жинсли ҳайвонларда эндокрин системаси, хусусан, умуртқалиларда буйрак усти беzi пўстлоқ қисми ҳамда гипофизнинг олдинги бўлагидagi функционал ёки органик ўзгаришлар туфайли пайдо бўлади. Гормонал И.ни ҳайвонларни кастрация қилиш (бичиш) ёки унга бошқа жинсининг безини кўчириб ўтказиш орқали пайдо қилиш мумкин. Бундай ҳолларда урғочи ҳайвонларда эркак жинс учун хос бўлган иккиламчи жинсий белгилар пайдо бўлади (маскулинизация), эркак ҳайвонларда эса, аксинча, урғочи ҳайвон учун хос белгилар ривожлана бошлайди (феминизация).

ИНТЕРФАЗА (лот. *inter* — оралик, *phasis* — юзага чиқиш, намоён бўлиш) — бўлинадиган ҳужайраларда иккита кетмакет митотик бўлиниш оралигидagi давр, ҳужайра циклининг бир қисми; митоз хусусиятини йўқотган ҳужайралар (мас, нейронлар)да охириги митоз б-н ҳужайра ўлгунича ўтган давр. Ҳужайранинг тиним даврини ҳам И. дейиш мумкин. И.да ҳужайраларнинг бўлинишига, ихтисослашишига ва уларнинг тўқима учун хос бўлган му-айян функцияни бажаришга тайёргарлиги учун зарур моддалар синтезланади. Ҳужайра цикли учун керакли вақтнинг 90% га яқини И. дан иборат. И.да хроматин спираллашмаган ҳолатда бўлади. Фақат икки канотли хашаротлар ва айрим ўсимликларнинг поли-тен хромосомалари бутун И. давомида спирал ҳолатда туради.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ (лот. *inter* - ўзаро ва *ferens* — кўтариш, урилиш) — тўлқинларнинг фазода устма-уст тушиб қўшилган ҳолда бир-бирини кучайтириши ёки сусайтириши. Табиатидан қатъи назар ҳамма тўлқинлар (акустик, ёруғлик, электр ва б.)га хос ҳолат. Шунинг учун ҳам умумий ҳолда тўлқинлар И.си, хусусий ҳолда ёруғлик И.си ўрганилади. Тўлқин когерент ва бир хил кутбланган

бўлса, тўлқин И. ҳодисаси ҳосил бўлади (қ. Когерентлик, Кутбланувчанлик). Бир хил часто-тали бир хил кутбланган икки гармоник тўлқинларнинг қўшилиши оддий ҳолатдаги тўлқин И.сига мисол бўлади.

Иссиклик манбаларидан чиққан когерент бўлмаган тўлқинлар ҳам И.ни ҳосил қилади. Мас, астрономик катта телескопларда юлдузлардан келган ёруғликлар И.сини кузатиш мумкин. Бунга сабаб, юлдузлардан тарқалаётган ёруғлик тўлқинлари ўз манбаидан узоклашган сари, унинг фазавий когерентлик даражаси R/λ га пропорционал равишда ошади (R — ёруғлик манбаигача бўлган масофа, λ — манба ўлчами). Иссиклик манбаларидан чиққан тўлқинлар манбадан қанча узоклашса, улар шунча ясси тўлқинларга яқин бўлади. Лекин ёруғлик интенсивлигининг сусайиши λ/R^2 тарзда бўлгани учун уларнинг ёруғлик И.сини қайд қилиш жуда сезгир телескопларни та-қозо этади (қ. Ёруғлик интерференцияси).

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ - 1) биологияда — гомологик хромосомалар бир участкасидаги кроссинговернинг бошқа қўшни участкаларда янги кроссинговер пайдо бўлишига таъсири. И. кўпинча янги кроссинговер ҳосил бўлишига тўсқинлик қилади; 2) тиббиётда — аралаш (бир неча хил вирус туфайли келиб чиққан) инфекцияда бир вируснинг бошқа вирус таъсирини босиб кетиши.

ИНТЕРФЕРОМЕТР (интерференция ва метр) — электромагнит ёки акустик тўлқинлар интерференцияси ҳодисасига асосланган ўлчаш асбоби. И.нинг иши битта нурнинг фазода икки (ёки кўп) когерент нурга парчаланиб, турли йўналишда интерференция кўри-нишни ҳосил қилишидан иборат. Оптик И. кенг тарқалган. Бунга Майкелсон И. мисол бўлади (расм), бунда еруғликнинг параллел нурлари дастаси сиртига қумуш юритилган пластинка P_x да икки (λ ва 2λ) нурга бўлинади; бу нурлар кўзгу $3x$ ва $3z$ лардан қайтиб тўпланиб объектив O нинг

фокал текислигида интерференцияланади. Нурлар дасталарининг йўлини бараварлаш учун (мас, 1 нур пластина Y , дан икки марта ўтади) нур 2 йўлига пластина P_2 ўрнатилади. 3, (ёки $3z$) ни озгина силжитилганда интерференция полосалар қараш майдонида сезиларли сурилади. Кўзгу 3, (ёки $3z$) ўрнига бирор деталь ўрнатиб, интерференцион тасвир бўйича деталь сиртининг сифати тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Тўлқин табиатига қараб, И. акустик ва радиоинтерферометрлар) учун мослаб ясаллади. Оптик И. спектрал чизиқларнинг тўлқин узунлигини, шаффоф муҳитларнинг ёруғлик синдириш кўрсаткичини, юлдузларнинг бурчак ўлчамларини, масофаларнинг мутлак ва нисбий қийматини катта аниқликда ўлчаш учун ишлатилади. И. соноатда оптик тизим ва қисмларнинг сифатини текшириш ҳамда оптик деталларнинг сир-тини кузатиш учун қўлланилади. Ме-таллургияда эса металл сиртларининг текислигини текширишда, шахталардаги метан ва карбонат ангидрид концентрациясини аниқлашда ҳам И.дан фойдаланилади.

ИНТЕРФЕРОН (лот. inter — ўзаро ва ferio — ураман, шикастлайман) — вируслар ёки синтетик полинуклеотидлар (қ. Нуклеотидлар), токсинлар, анти-метаболитлар ва б. киришига жавобан ҳужайрада ҳосил бўладиган оксиллар гуруҳининг умумий номи. И. ўткир вирусли инфекциядан организмнинг асосий химоя воситаси ҳисобланади.

Сувда эрийдиган оксилларга мансуб, мол. м. 30000—160000. Ретикуло-эндотелиал система ҳужайраларида ва лимфоцитларда ҳосил бўлади. И. вирусга бево-сита таъсир қилмайди, балки ҳужайрада вирусларнинг нуклеин кислоталари синтезини тормозловчи антивирус оксиллар ҳосил бўлишига олиб келади. И. юқори молекуляр фаолликка эга. Унинг бир неча молекуласи ҳужайрани химоя қилиш учун етарли бўлади, бироқ инфекция б-н зарарланган ҳужайрага таъсир

кўрсатмайди. И. ҳайвон турига ихтисослашган, яъни қайси ҳайвонда синтезланган бўлса, ўша ҳайвон ҳужайрасига таъсир кўрсатади, бироқ ҳар қандай вирусга қарши фаол бўлади. И. ёки унинг ҳужайрада ҳосил бўли-шини тезлаштирувчи моддани организмга киритиш орқали вирусли ин-фекциянинг олдини олиш ёки уни даволаш мумкин.

ИНТЕРЬЕР (франц. interieur — ички) — 1) меъморликда — бино ва ин-шоот (турар жой, жамоат ва саноат)ларнинг бадиий безатилган ва жиҳозланган ичкари қисми. Вазифасига кўра, И.нинг меъморий ечими (кўриниши, ҳажми, шакли, безаклари ва б.)га, жиҳозлар хусусияти (мебель жиҳозлари ва б.)га, бинонинг қандай мақсадга мўлжалланганлигига, ўзаро мос мужас-сомотда яратилишига боғлиқ (қ. Сито-раи Моҳи Хоса, Навоий театри, Халқлар дўстлиги саройи, Олий мазклис биноси И.лари).

2) рангтасвир жанри, 17-а.да голланд ва фламанд рангтасвирида, 19-а.да Россияда тараққий этган. Ўзбек рангтасвирида И. маиший-тарихий жанрдаги асарларнинг ажралмас қисми сифатида намоён бўлади.

ИНТИЗОМ — кишилар, жумладан, меҳнат жамоаси аъзоларининг жамиятда таркиб топган ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрларига, шунингдек, бирон-бир ташкилот талабларига жавоб берадиган муайян хулқ-атвор ва ўзини тутишга оид тартиб-қоидалар. И. одамларнинг биргаликда яшashi ва фаолият юрити-шини маълум бир тартибга солиб туради. Бунга эса мазкур ижтимоий меъёрлар ва қонун-қоидаларни ўзлаштириш, шу б-н бирга зарур бўлганда ахлоқий, ҳуқуқий ва маъмурий жавобгарлик ва жазо чораларини қўлланиш йўли б-н ҳам эришилади. И.нинг қуй-идаги турлари мавжуд: ички И. (шахснинг ўзини-ўзи И.лилик руҳида тар-биялаши); ҳамма учун умумий И. (ху-сусан, давлат И.и); махсус И. — муайян ташкилот аъзолари ёки маълум тоифадаги кишилар учунгина белгиланган И. (мас, меҳнат И. и, ҳарбий И. каби).

ИНТИЗОМ НИЗОМИ - ҳарбий интизомнинг моҳиятини, ҳарбий хизматчиларнинг унга риоя қилиш бўйича мажбуриятларини, рағбатлантириш ва интизомий таъзирларнинг кўринишларини, командирларнинг (бошликларнинг) уларни қўллаш бўйича ҳуқуқларини, шунингдек, таклиф, ариза ва шикоятлар бериш ва уларни кўриб чиқиш тартибларини аниқлаб беради.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг И. н. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 й. 9 окт. даги Фармони б-н тасдиқланган.

И. н. Ўзбекистон Республикаси Чегара қўшинлари, Миллий хавфсизлик хизмати қўшинлари, Ички ишлар ва-зирлигининг ички қўшинлари, бошқа тегишли вазирликлар ва идораларнинг ҳарбий хизматчиларига нисбатан бир хил кучга эгадир. Бундан ташқари, И. н. қоидалари ҳарбий хизматдан ҳарбий уст-бош кийиб юриш ҳуқуқи б-н бўшати-лган фуқароларга нисбатан ҳарбий уст-бош кийиб юрган пайтда ўз кучига эгадир.

ИНТИЗОМ ҚИСМЛАРИ - махсус ҳарбий қисмлар (батальонлар, роталар); маҳкум этилган ҳарбий хизматчилар томонидан жазо муддатини ўташ учун мўлжалланган.

ИНТИЗОМ ҲАҚИДАГИ УСТАВЛАР ВА НИЗОМЛАР — ЎзРда халқ хўжалиги баъзи тармоқларида ва меҳнат интизомининг бузилиши оғир оқибатларга сабаб бўладиган айрим иш турларида мазкур интизомни таъминлашга қаратилган меъёрий ҳужжатлар. Хо-димларнинг и. ч.даги асосий бурчлари белгиланган умумий қоидалар қатори И. х. у. ва н.да ҳам уларни рағбатлантириш ҳамда интизомий жазо чоралари кўрсатилган. И. х. у. ва н. қўлланилмайдиган халқ хўжалиги бошқа тармоқларининг ходимлари Ички меҳнат тартиби қоидалари бўйича иш юритади. Шу тармоқларнинг ходимларига нисбатан қўлланиладиган рағбатлантириш ва интизомий жазо чоралари б-н бирга И.

х. у. ва н.да бошқа турлардаги шундай тад-бирлар ҳам кўзда тутилиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси, 174—180-моддалар).

ИНТИЗОМИЙ ЖАВОБГАРЛИК

-ЎЗРда ўз меҳнат бурчларини қонунга мувофиқ равишда ёки лозим даражада бажармаганлик учун айбдор бўлган ходимга таъсир кўрсатиш воситаси. Ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини жиний жавобгарликка тортишга сабаб бўлмайдиган даражада, аммо ўз айби б-н қонунга мувофиқ равишда бажармаслиги ёки нобоп бажариши интизомга хилоф ноҳўя ҳаракат ҳисобланади. Бу, одатда, ходим зиммасига меҳнат шартномаси ёки корхона, муассаса, ташкилотдаги ички меҳнат қоидаларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар б-н юкланган меҳнат вазифаларини бузишда ва унинг ўз айбига кўра, қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида қилган ҳаракати ёки ҳаракатсизлигида ифодаланади. Ходим интизомга хилоф ноҳўя ҳаракати учун, одатда, иш бе-рувчи томонидан И. ж.га тортилади ёки унга нисбатан бошқа таъсир чоралари қўлланади. Корхона, муассаса, ташкилотга моддий зарар етказган ходим меҳнат ҳуқуқи меъёрлари бўйича моддий жавобгар деб топилади ва И. ж.га тортилиши ёки тортилмаслигидан қатъи назар, ундан зарар ундириб олинади. И. ж. бўйича меҳнат интизомини бузганлик учун жазо чоралари ва уларни қўлланиш, олиб ташлаш, И.ж.нинг амал қилиши ҳамда И. ж. устидан шикоят этиш тартиби ЎЗР Меҳнат кодексида (181—184-моддалар) белгиланган.

ИНТОКСИКАЦИЯ (лот. in - ички ва тохикон — заҳар) — одам ёки ҳайвон организмга ташқаридан тушган (экзоген) ёки унинг ўзида ҳосил бўлган (эндоген) турли заҳарлар таъсирида рўй берадиган касаллик ҳолати. Экзоген И.га ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотлари (турли ўсимликлар, бактериялар, илон заҳари ва б.), шунингдек, кимёвий моддалар сабаб бўлади. Организм айирув фаолиятининг издан чиқиши, эндокрин касалликлар

окибатида унда турли заҳарли моддалар йиғилиши ёки ҳосил бўлиши натижасида эндоген И. юзага келади (қ. Заҳарланиш). И. фақат унга сабаб бўлган омилларга эмас, балки шу организмнинг реактивлик хусусиятларига (кўпинча нерв системаси фаолиятига) боғлиқ.

Ўсимликларда касаллик кўзғатувчилари ёки зараркунандаларни нобуд қилиш мақсадида заҳарли модда (пестицид)ни ўсимлик организмга илдиз (илдиздан заҳарлаш), барг орқали киритиши (баргдан заҳарлаш) ҳам И.га қиради.

ИНТОНАЦИЯ (лот. Intono — баланд ?талаффуз қиламан) (тилшуносликда) — нутқнинг оҳанги, унинг маромий-муסיкий томони; товушнинг навбатманавбат кўтарилиши ва туши-ши. И. нутқнинг синтактик маънолари (дарак, сўроқ, буйруқ)ни ҳам ифодалайди. Нутқ қаратилган объектга бўлган сўзловчининг муносабати, ҳиссиёти сўздаги И.да намоён бўлади. Ёзувда И. қисман тиниш белгилари орқали ифодаланади. Нутқнинг стилистик хусуси-ятларини фарқлашда, уни шакллантиришда ҳам маълум роль ўйнайди.

И.ни нутқ унсури сифатида ўрганиш 19-а. охирларидан бошланган. Ҳоз. И.нинг гап турларини ўзаро фарқлашдаги аҳамияти, синтаксис б-н ўзаро муносабати ва унинг таркибий қисмлари тадқиқ этилган, матн И.си ва фоностистика борасида тадқиқотлар олиб борилмоқда (яна қ. Гап).

ИНТОНАЦИЯ (муסיкада) — 1) ўзаро боғланган бир неча маънони англа-тувчи назарий-эстетик тушунча, оҳанг, куй манбаи. Кенг маънода — бадий образни муסיқа товушлари ёрдамида ифодалаш. Муסיкадаги И. баландлик жиҳатдан (ноталар воситасида) белги-ланиши ва маълум лад тизимига асос-ланиши б-н нутқ И.сидан фарқ қилади. Муסיкавий И. миллийлик хусусияти-га эга. Баъзан йирик тарихий ўзгариш (инқилоб содир бўлиши, ижтимоий ту-зум алмашиши каби)лар шу давр муסיқа

И.сида бурилиш ясайди. Тор маънода — куйнинг бир неча товушдан иборат ифодали парчаси, оҳанг бўлаги. Мусикавий И. антик давр, ўрта асрлар (жумладан, Шарқ мусиқа назарияси)да ва Уйғониш даврида ўрганила бошланган. Француз маърифатпарварлари (Ж. Ж. Руссо) ва уларнинг издошлари (А. Гретри, К. Глюк), 19-а. дан бошлаб рус композитор (А. Дарго-мижский, М. Мусоргский) ва мусиқа танкидчилари (А. Серов, В. Стасов, Б. Яворский) бу соҳага муҳим ҳисса қўшган. 20-а.да мусиқа И.сининг асосий масалалари бўйича мусиқашунос акад. Б. Асафьев мукамал таълимот яратган; 2) созларда, айниқса, най, сурнай, ғижжак каби пардасиз турларида куй чалишда, шунингдек, ашула айтишда товушларни баланд-пастилик жиҳатидан аниқ (куйни бузмай) ижро этиш соф (тоза) И.лашга киради.

Ад.: Асафьев Б. (И. Глебов), Музыкальная форма как процесс, Л., 1963; Интонация и музыкальный образ (Сборник статей), М., 1965.

ИНТРАЗОНАЛЛИК (лот. *intra* - ичида ва юн. *Zone* — минтақа) — табиатнинг бирон ўзига хос хусусияти ёки компо-нентлари (тупроқ, ўсимлик, ландшафтлар)нинг бир қанча зоналарда тарқалиши. Бир ёки бир неча чегарадош географик зоналар ичида интразонал ходисалар ўзини ўраб турган зоналар таъсирида бўлади. Қонуниятли таркибий бўлакни ҳосил қилган алоҳида қис-млар кўринишида мавжуд. И. — азонал-ушкнинг хусусий кўриниши.

ИНТРАНЕТ (инг. *intranet* — ички тармок) — интернет технологияси, дастур таъминоти ва қайдномалари асосида ташкил этилган маълумотлар омбори ва электрон жадваллар б-н жамоа бўлиб ишлашга имкон берувчи корхона ва ташкилот миқёсидаги компьютер тармоғи.

ИНТРОДУКЦИОН КЎЧАТЗОР - иқлим шароити бошқача мамлакат ва ўлкалардан келтирилган қ. х. ўсимликларини экиш, ўрганиш ва кўпайтириш учун ажратилган майдон

(дала) (қ. Интродукция). Кўчатзордан селекция ишида фойдаланиш учун бошланғич материал сифатида айрим қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган нусхалар танлаб олинади.

ИНТРОДУКЦИЯ (лот. *introductio* -жорий қилиш), ўсимликлар интродукцияси — турли ўсимликлар турлари ва навларини ўз табиий ареалидан илгари учрамаган ҳудудларга кўчириш (жалб этиш). «И.» тушунчаси 19-а.нинг 2-ярмидан буён қўлланиб келинмоқда. Ўсимликлар И.си назариясини швейцариялик ботаник А. Де-кандол (1806—93) 1855 й.да асослаб берган. Н. И. Вавилов ўзи яратган маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари назарияси асосида 1920 й.да И.нинг илмий асосларини ишлаб чикди.

Ҳозир деярли барча қитъаларда етиштирилаётган маданий ўсимликларнинг кўпчилиги турли географик ўлкалардан тарқалган, «кўчириб келтирилган» ўсимликлар ҳисобланади. 16—17-а.ларда Америкадан Европага макка-жўхори, картошка, кунгабоқар, помидор, тамаки ва б. тарқалган бўлса, 17-а.дан бошлаб Шим. Америкада Европадан келтирилган олхўри, олма, нок, каштан ва б. ўстирилди, Австралияда маккажўхори, ковоқ, зайтун, узум, цитруслар пайдо бўлди. Ўсимликлар табиий ареалдан янги ҳудудларга И. қилинганда турлар (навлар)нинг ҳаётчанлиги ва И.нинг мақсади бўлган қимматли хўжалик белгиларининг яхшиланиши юз беради: мева (уруғ) ҳосилдорлиги кўтарилади, фитомасса кўпаяди, муҳитнинг турли омилларига, касаллик, зараркундаларга чи-дамлилиги ортади ва б. «Ўз марказлари»дан И. этилиши ўсимликлар ареалини маълум доирада кенгайтирди ва бу борада айрим ўсимликларнинг бир-ламчи марказлар б-н бўлган алоқаси узилади. Мас, ер ёнғоқнинг ватани — Шим. Аргентина, бироқ ҳозир ер ёнғоқ энг кўп экваториал Африкада етиштирилади. Картошканинг ватани — Жан. Америка бўлса ҳам, у дунёнинг кўпгина

давлатларида асосий озиқ маҳсулоти ҳисобланади.

Ўрта Осиё ҳам кўпгина маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марка-зи ҳисобланади ва бу ерда уларнинг хилма-хил шакллари учрайди. Шу б-н бир қаторда, 19-а.да ва ундан аввал Ўрта Осиёга аҳолига номалум бўлган ўсимликлар келтирилган, улар иклимлаштирилиб, асосий экинларга айланган. Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда И. на-тижасида картошка, помидор, ширин қалампир, бақлажон, қарам, айрим кўкат ва зираворлар, ер ёнғоқ, хурмо, лимон, унаби каби саб-завотлар, полиз экинла-ри, мева турлари тарқалди.

Ўсимликлар И.си учун матери-аллар йиғиш мақсадларида маданий ўсимликларнинг бирламчи ва иккилам-чи келиб чиқиши марказларига илмий экс-педициялар уюштирилади (мас, Ўзбекистон ФА Ўсимликлар эксперимен-тал биологияси ин-ти гўзанинг ёввойи турларини йиғиш бўйича акад. А. Аб-дуллаев бошчилигида 1975 й.да Мек-сика, 1984 й.да Перу, 1989—90 й.ларда Шри Ланка, Ҳиндистон, Хитой, 1997 й.да Австралияга илмий экспедиция-лар юборган). Ботаника ва селекция му-ассасаларида ўсимликлар И.си ва сўнгра уларни иклимлаштириш ишлари олиб борилади.

20-а.нинг 30-й.ларида Ўзбекистонда ташкил этилган илмий ташкилотлар ил-мий режа асосида жаҳон маданий ва ёв-войи ўсимликларининг хилма-хил турла-рини йиғиш, И. ишларини бошладилар. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик, Ўзбекистон гўза селекцияси ва уруғчилиги, Генетика ва ўсимликлар экс-периментал биологияси, Ботаника и. т. ин-тлари ва Ботаника боғида И.ланган ва маҳаллий навлар асосида турли экинлар-нинг коллекциялари ташкил этилган.

Жаҳон мамлакатлари ўртасида ил-мий ҳамкорлик кенгайган шароитлар-да И.нинг вазифаси ўсимликларни ил-мий асосда янги ўлкаларга жалб этиш ва мавжуд экинлар нав таркибини за-

монавий саноат навлари б-н бойитиш-дан иборат (яна қ. Адаптация, Ареал, Иклимлаштириш).

Ад.: Вавилов Н. И., Происхождение и географии культурных растений, Л., 1978; Белолопов И. В., Интродукция травянистых растений природной флоры Средней Азии (эколого-интродукцион-ный анализ), Т., 1989.

Файзулла Ҳожиев.

ИНТРОДУКЦИЯ (лот. *introductio* - мукаддима) (муסיқада) — 1) опера, балет, оперетта каби асарларнинг мукаддимаси (увертюра тури). Операда увертюрадан сўнг ижро этилаётган би-ринчи вокал ансамбль ёки хорнинг чиқиши ҳам И. дейилади; 2) симфония, соната, концерт сингари асарлардаги 1- ёки якуний қисм (финал)нинг мукаддимаси, вазмин сурь-атли бўлади. Ўзбекистон композиторла-рининг асарларида ҳам И. учрайди. Мас, А. Козловскийнинг «Улуғбек» операси яккахонлар, хор ва оркестр иштирок эта-диган И. б-н бошланади.

ИНТРОСКОПИЯ (лот. *intro* — ичида ва ...скопил) — оптик жиҳатдан но-шаффоф жисмлар ва муҳитлардаги, шунингдек, кўринмайдиган шароит-даги ходисалар ва жараёнларни визу-ал (кўриб) кузатиш. Гамма-рентген И., инфрақизил И., ультратовуш И., радио-интроскопия каби хилларга бўлинади. Гамма-рентген И.даҳар қан-дай кимёвий таркибдаги ва т-радаги суюқ ва қаттиқ жисмлардан ўтадиган гамма ва рентген нурларидан фойдаланилади. Бундай И. ёрдамида ношаф-фоф материалларда-ги жуда майда зарраларни ҳам текши-риш мумкин. Инфрақизил И. моддалар-нинг инфрақизил нурларни ютиши ва қайтариши хоссасига асосланган. Кўзга кўринмас инфрақизил тасвирлар оптик воситалар ёрдамида кўринадиган тас-вирларга айлантирилади. Ультратовуш И. ультратовушнинг металл, пластмасса, тирик тўқима, қурилиш материаллари ва оптик жиҳатдан ношаффоф суюқлик орқали ўтишига асосланган. Радиоин-троскопия да узунлиги мм улушидан

бир неча м гача бўлган электромагнит тўлқинлардан фойдаланилади. Радиоинтроскопия тоғ жинслари ва музликлар ичини «кўришга», ер сирти радионурлари, будун қоплами харита-сини тузишга имкон беради. Магнит ёки электр майдонларининг тарқали-шини бевосита кузатиш усули магнит-оптика ҳодисаларига асосланади. И.нинг саноат маҳсулотлари ва ма-териалларни бузмасдан текшириш учун мўлжалланган баъзи усуллари ва воси-талари дефектоскопия усуллари ва во-ситаларига ўхшайди. И. буюмлар, мухитлар, жисмлар хоссаларининг берилган кўрсаткичлардан фарқ қилиш-қилмаслигини аниқлашга, объектларни сув остида, туман пайтларида, тоғ жинслари ичида текширишга имкон беради.

ИНТРУЗИВ ТОҒ ЖИНСЛАРИ

- маг-мнинг Ер пўстида қотишидан ҳосил бўлган тўлиқ кристалл магматик тоғ жинслари. Булар магма ҳароратининг миллион йиллар давомида аста-секин пасайиши натижасида, ундаги учувчан компонентлар (сув буғи, хлор, фтор ва б.) иштирокида кристалланади. Учувчан компонентлар минералларнинг мағмадан кристалланиш жараёнини тезлаштиради. И. т. ж. ҳосил бўлган чу-қурлигига қараб, абиссал (жуда чу-қурда ҳосил бўлган) — гранитлар, ди-оритлар, габбро ваб. вагипабиссал (эффузив ва чуқурда ҳосил бўлганлари оралиғидаги) — габбро порфи-ритлар, гранит порфирлар ва б. тоғ жинсларига бўлинади. И. т. ж. тарки-бидаги силикат ангидриди (SiO_2) нинг микдорига қараб ўта асос, асос ўрта ва нордон жинсларга бўлинади, нордон И. т. ж. (гранитлар) энг куп тарқалган.

Ўрта Осиё (жумладан, Ўзбекистон) да И. т. ж. кўп. Кўпчилик конлар И. т. ж. да учрайди. Мас, габброларда хромит, никель, платина ва б. конлар маълум. И. т. ж. иморат пойдеворларини бе-зашда, ҳайкалтарошлиқда ишлатилади. Тошкент метросида И. т. ж. ишлатилган.

Ад.: Завари ц кий А. Н., Изверженные горные породы, М., 1961; Ҳамробоев И. Ҳ., Ражабов Ф. Ш., Петрография асосла-

ри, Т., 1964.

ИНТРУЗИЯ (лот. untrudo — ёриб кириб бориш) — 1) магмаинт Ер пусти қатламларига кириб олиши жараёни. И. натижасида интрузив тоғ жинслари таркиб топали; 2) магманинг Ер пўстида қотишидан ҳосил бўлган геологик магматик жисм. Агроф жинслар структура-сига нисбатан мос (лакколит ва б.) ва номос (батолитлар, штоклар, дай-калар ва б.) ётган И.лар фарқ қилинади. Магмани кириб борган чуқурлигига қараб абиссал (чуқурликда) ва гипабиссал (юзарокда) И. таркиб топади. Чуқурликдаги И.да контакт жинсларда ўзгаришлар кучли бўлади. Ўзбекистонда Нурота, Чаткол — Қурама ва б. тоғларда И.нинг турли хиллари кўп тарқалган.

ИНТУБАЦИЯ (лот. in — ичга ва tuba — найча) — нафас йўли тўсилиб қолганида (мас, ҳикилдоқда шиш бўлгани-да) ҳикилдоққа оғиздан махсус найча қўйиб нафасни тиклаш ёки шу найча орқали наркоз юбориб оғриқсизлантириш. И.нинг оғиздан, бурундан, тра-хеяда очилган тешиқдан, ўпканинг алоҳида бир томонидан қилинадиган турлари бор. Уни махсус врач анестезиолог ларингоскоп аппарати ёрдамида бажаради. Ташхис қўйиш ёки даволаш мақсадида ичакни ҳам И. қилиш мумкин. У ҳолда зондлар ишлатилади.

ИНТУИТИВИЗМ - фалсафадаги оқим. Унга кўра, интуиция билишнинг ягона ишончли воситасидир. Бу оқим тарафдорлари фикрича, интуиция онгнинг ижтимоий амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида бир хусусиятидир. Интуицияни интеллектга қарама-қарши қўйиш ҳаёт фалсафаси (француз файласуфи А. Бергсон (1859— 1941) ва б.) учун хосдир. Рус файласуфлари С. Л. Франк (1877—1950), Е. Н. Трубецкой (1863—1920), француз нео-томизми, қисман феноменология вакиллари эса интуиция б-н интеллектни бирлаштиришга уринганлар.

ИНТУИЦИОНИЗМ (математикад а) — мат. ва мантикдаги фалсафий йўналиш.

20-а. бошларида голланд математиги Я. Брауэр (1881 — 1966) асос солган. И. таълимоти бўйича аниқ математик фикр (талкин) интуиция ходисасига асосланади. Аммо И. интуитивизмдан фарқли равишда интуицияни мантикка қарши қўймайди. И.чиларнинг мат. асосларига нисбаган қўйган талаблари шунга олиб келдики, мат.нинг кўп бўлимларига доир уларнинг талқинлари шу бўлимларни баён қилишнинг анъанавий (классик) шаклларидан фарқ қилади.

ИНТУИЦИЯ (лот. intuitio — синчиклаб қарайман) — ҳақиқатни далил б-н ис-ботламадан, бевосита фаҳм-фаросат б-н англаб олиш қобилияти; фикран илғаб олиш («аклига келиш») йўли б-н тажриба доирасидан чиқиш, шахсий қобилияти ёки билиб олинмаган алоқалар, қонуниятларни жонли шаклда умумлаштириш. Тадқиқотчилар фикрича, И.нинг ҳиссий, ақлий ва мистик турлари бор. Ҳиссий И. деб, ақлий мушоҳада ва б. сезги образларига боғлиқ бўлмаган ҳолда тушунчадан олдин келадиган интуитив сезишга айтилади. Ҳодисаларнинг моҳиятини бирданига ақл б-н илғаб олиш ақлий (интеллектуал) И. дейилади (Э. Гуссерль). Илоҳий қудрат б-н мулоқот жараёнида вужудга келадиган мутлақо онгсиз илоҳий илҳом мистик И. ҳисобланади (Ж. Маритен). И. — субъектнинг объект б-н бевосита қўшилишиб кетиши оқибатидир (А. Бергсон). Психоанализу И. ижоднинг онгсизликдаги илк тамойили деб талқин этилади (З. Фрейд). Шарқ фал-сафасида И.ни «илоҳий илҳом» ёки «илоҳий зехн» деб аташган (Ибн Сино). И.ни ўрганиб, бошқариб ҳам бўлмайди. У тўсатдан мияга келиб қолувчи фикрдир. Инсон миясида рўй берувчи рефлексив жараёнлар шу қадар мураккаб занжирли боғланишлар ҳосил қиладики, баъзан турли сабаб-оқибатли занжирлар тизимидаги халқалар бир-бирига туташиб кетади. Шундай туташув жараёнида инсон миясига ярқ этиб янги фикр келиб қолади. Ана шу ҳолат И.нинг нерв-физиологик

асоси ҳисобланади. Бу кутилмаганда, бехосдан рўй берганлиги учун кишилар И.ни илоҳий ва ғайритабиий моҳиятга боғлаб тушунтиришга уринишади, лекин унинг замирида ўзига хос психик жараёнлар ётади. И. инсон миясида рўй берувчи ўз-ўзини созлаш, ўз-ўзини мувофиқлаш механизми б-н боғланган. Мияда муайян пайтда ўз-ўзидан ишлаш жараёни содир бўлади ва у ўз-ўзича янги билимни ишлаб чиқади. Бу жараёни онгли назорат қилмаганлиги-миз туфайли миямизга янги фикр қуй-илиб келгандек бўлиб туюлади. Аслида бу фикрни миямиз ўз-ўзидан ҳисоблаб чиққан бўлади.

ИНУЛИН (C₆H₁₀O₅)_n — полсахаридпар гуруҳига мансуб органик модда. Д-фруктоза полимери. Кимёвий таркиби жиҳатдан крахмалга яқин, аммо клейстер ҳосил қилмайди ва йод б-н бўялмайди. Чучмал. Мол. м. 5000—6000. Ер ноки (топинамбур), картошкагул, сачратки ва б. ўсимликларнинг, асосан, ер ости қисмларида бор. Крахмал каби захира углевод ҳисобланади. Одам организми И.ни осон ўзлаштиради. Тиббиётда крахмал ва қанд ўрнида, саноатда фруктоза олиш учун ишлатилади.

ИНФАНТИЛИЗМ (лот. infantilis - болаларча) — катталарда илк болалик даврига хос бўлган морфологик, физиологик ва руҳий ҳислатларнинг сақланиб қолиши б-н ифодаланадиган клиник синдром. И.нинг сабаблари, қайси аъзо ёки система етилмаганлиги, кўриниш аломатлари ва б.га кўра бир неча тури фарқ қилади. И. туғма бўлиши ёки ўсиш давридаги ҳар хил касалликлар (сил, қизамиқ), турли захарланишлар, инки секреция безлари ва мия касалликлари, томирлардаги нуксонлар сабабли келиб чиқиши мумкин. И.нинг яққол белгиси — паканалик, одамнинг бўй-баста кўпинча болаларга хос бўлиб қолади. Иккиламчи жинсий белгилар, ташқи ва ички жинсий аъзолар ҳам тузук ривожланмай қолади. Болани ёшлигидан соғлом қилиб тарбиялаш, юқумли касалликлардан сақлаш, тўғри овқатлантириш,

соф ҳаводан бахраманд қилиш, бадан тар-бия б-н шуғуллантириш, ўсиши ва ривожланишига кўз-қулоқ бўлиб туриш И.нинг олдини олишга ёрдам беради.

ИНФАРКТ

(лот. infarctus — тўлдираман, тиқиштираман) — тўсатдан қон айланишининг бузилиши натижасида некроз-тя. учраган (ўлган) аъзо ёки тўқиманинг бирор қисми. Артерияларнинг узок вақт қисилиши, гипоксия ёки унга тромб, эмбол (қ. Эмболия) текилиб қолиши И.га сабаб бўлади. И. деярли барча аъзолар (юрак, ўпка, буйрак, талок, ичаклар, бош мия ва б.)да қу-затилади. Касалликнинг клиник белгилари ва оғир-енгиллигига қараб (қўпроқ зарарланган томирнинг қатта-кичиклигига боғлиқ) И. қаерда эканлиги (ўрни) аниқланади.

Ҳаёт учун муҳим аъзоларнинг йирик томирларига бир неча дақиқа қон етиб келмаслиги оғир ўтиб, ҳатто ўлимга олиб келиши мумкин. И.да дастлаб гипоксия, кейинроқ некроз ўрнида бириктирувчи тўқима ривожланиб чандикқа айланади.

Даво касалхона шароитида тромб ва эмболии баргараф этиш, зарарланган аъзонинг қон оқимини изга солиш ва фаолиятини тиклашдан иборат.

ИНФЕКЦИОН КАСАЛЛИКЛАР

- патоген микроорганизмлар (бактериялар, вируслар, энг содда жониворлар ва х. к.)нинг киши, ҳайвон ва ўсимлик организмга кириб кўпайиб, зарарли таъсир кўрсатиши натижасида келиб чиқадиган касалликлар. И. к.дан баъзилари (мас, қизамиқ) беморга яқин юрилганда юқади, уларга «юқумли касалликлар» термини жуда мос келади. И. к.дан баъзилари (мас, безгак) беморга яқин юрилганда («контакт») йўли б-н) юкмайди, демак, уларга «юқумли касалликлар» термини унчалик тўғри келмайди.

Бемор организмда шу касалликни вужудга келтирувчи махсус микроб борлиги ва касалликнинг одамдан одамга юқиши мумкинлиги И. к.нинг асосий белгиларидир.

И. к.нинг чинакам сабаблари 19-а.

нинг 2-ярмида Л. Пастер, Р. Кох, И. И. Мечников ва б. олимларнинг ишлари б-н исбот қилинди. Баъзи касалликлар (вабо, ич терлама, паратиф, дизентерия ва б. ичак инфекциялари) ҳазм йўли орқали (беморлар нажаси тушган сув ва озиқ-овқат ёки шу нажас зарралари теккан ювуқсиз қўл орқали) юқади. Бемор йўталганда, акса ўрганда, сўзлашганда чиқадиган майда шилимшиқ зарралари ҳаво б-н нафас йўлларига киришидан келиб чиқадиган касалликлар (томчили инфекциялар)га грипп, кўкйўтал, паротит, дифтерия, қизамиқ ва б. киради. Баъзи касалликларқон сўрар хашаротлар (бит, чивин, бурга, кана, искабтопар ва х. к.) орқали юқади (безгак, тошмали терлама, қайталовчи терлама, кана ва чивин орқали юқадиган энцефалитлар, искабтопар иситмаси ва х. к.). Беморга яқин юрганда ёки унинг сочиғи, идиш-товоғи ва б. буюмларидан фойдаланганда юқадиган касалликлар (таносил касалликлари, куйдирги, кал яра ва б.) алоҳида гуруҳни ташкил этади. И. к. бир неча кун (грипп, қизамиқ, искабтопар иситмаси) ёки бир неча ҳафта (ич терлама, тошмали терлама ва б.) давом этиши ёки ойлаб ва ҳатто, йиллаб чўзилиши мумкин (сил, мохов, захм). И. к. келиб чиқиши организмга кирган патоген микробларнинг сонига, виру-лентлигига, кирган жойига, кишининг ёшига, инфекцияга мойиллигига, шунингдек, микроб атрофидаги ташки муҳит шароитига (ноқулай шароитда микробнинг вирулентлиги кама-яди) боғлиқ. И. к.нинг пайдо бўлиши ва ути-шида ижтимоий шароит (уй-жой, овқатланиш тарзи, маданий савия, тиббий ёрдам) ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шу шароитнинг ўзаро таъсирига қараб И. к.нинг турли (типик — ростмана, енгил ва б.) шакллари на-моён бўлади. И. к.нинг ўтишида инку-бацион давр, касаллик симптомларининг пайдо бўлиш ва ошиб бориш даври, касаллик авжига чиққан давр, касалликнинг сўниш даври ва соғайиш даври фарқ қилинади. И. к.нинг ҳар бирида шу даврларнинг ўзига

хос ху-сусиятлари бор. Ич терлама каби баъзи И. к. микроби оғриб ўтган организмда сақланиб қолади ва теварака-трофдаги муҳитга чиқаверади. Кўпгина И. к.дан кейин иммунитет қолади. Мас, И. к.ни аниқлашда касалликнинг клиник белгилари, лабда текшириш натижалари ва эпидемиологик маълумотлар асос қилиб олинади. Беморлар махсус жиҳозланган инфекцион касалхоналарда даволанади. И. к.га қарши курашда профилактика тадбирлари ҳал қилувчи роль ўйнайди.

И. к.нинг янада тарқалишига йўл қўймаслик учун шундай касалликлар б-н оғриган беморлар ёки шундай касаллик бор деб гумон қилинган кишилар касалхонада ёки уйда ажратиб қўйилади. Тоун (чума), вабо (холера), тошмали терлама (тошмали тиф), ич терлама (корин тифи), паратиф, дизентерия, вирусли гепатит, дифтерия ва б. касалликлар топилган ёки гумон қилинган кишиларни махсус санитария транспортида касалхонага олиб бориб ётқизиш шарт. Грипп, қизамиқ, кўкйўтал ва б. баъзи И. к. б-н оғриган беморларни алоҳида хонага ётқизиш, тегишлича парвариш қилиш ва дезинфекция ўтказиб туриш шarti б-н уйда ажратиб қўйиш мумкин.

Санаторийлар, дам олиш уйлари, болаларни соғломлаштириш муассасалари, болалар боғчалари ва ясиларда, шунингдек, касалхоналарнинг терапия, хирургия, педиатрия ва б. (инфекцион бўлимидан ташқари) бўлимларида изоллятор жиҳозланади. Айниқса, хавfli инфекциялар (тоун, вабо) б-н оғриган беморларга яқин юрган кишиларни ўша касалликларнинг инкубацион даврига тенг келувчи муддат б-н ажратиб қўйиш шарт. Бошқа инфекцион касалликларда беморлар турли муддат б-н ажратиб қўйилади (жадвал).

ЛА.Мажидов В. М., Юқумли касалликлар, Т., 1996; Шоваҳобов Ш. Ш., Юқумли касалликлар ва эпидемиология асослари, Т., 1997.

Шоносир Шоваҳобов.

ИНФЕКЦИОН КАСАЛЛИКЛАР (ўсимликларда) — ўсимликларнинг тиррик табиат омиллари таъсирида вужудга келувчи юқумли касалликлари. Буларга ўсимликлардаги вирусли касалликлар — мозаика касалликларининг турли хиллари, сарик касал, па-каналик, ғумбакланиш ва б.; бактериал касалликлар — гоммоз, ёпишқоқ бактериоз, бактериал чиришлар ва б.; зам-буру ғли касалликлар — уншудринг, вилт ва аспергиллёз, шунингдек, актиномикозлар, альгоофитозлар, антофитозлар, гельминтофитозлар ва б. киради. И. к.га паразит ҳашаротлар ва каналар (айниқса, ўргимчаккана) сабабчи бўлиши мумкин. И. к. патогенезининг ўзига хослиги касаллик қўзғатувчининг хусусиятлари, ўсимликнинг касаллик-ка мойиллик даражаси, муҳит шароити б-н белгиланади.

Касалликнинг бир неча асосий босқичлари фарқланади: касаллик юқишидан олдинги, юққан пайтдаги, яши-рин даври, яширин даврдан кейинги босқичлар. Кўпинча ўсимлик касалликлари бир неча сабаблари туфайли пайдо бўлади. Мас, ғўза кўсакларини беда қандаласи шикастлаганда ёпишқоқ бактериоз ривожланиб, тола ва чигит сифати бузилади. Бу йўлдош касалликлар деб аталади. Ўсимликларни касалликлардан муваффақиятли химоя қилиш учун касалликни ҳамда бирламчи инфекция сабабини тўғри аниқлаш ке-рак. Қўзғатувчи организмга кириши б-н ўсимликда химоя реакцияси пайдо бўлади. Агар қўзғатувчи тўқималар қаршилигига бардош бера олмаса, унда касаллик некроз б-н чекланади. Ўсимликларни И. к.дан химоя қилишда про-филактик чора-тадбирлар: к. х. экинларини ўсиши ва ривожланиши учун энг қулай шароитлар яратиш, касалликларга чидамли навларни экиш, уруғчиликни тўғри ташкил қилиш, уруғларни дорилаш, ҳашаротларни йўқ қилиш катта аҳамиятга эга. И. к.ни даволаш учун биопрепаратлар ва антибиотиклардан фойдаланилади. И. к.нинг тарқалишига йўл қўймаслик учун ка-

рантин чора-тадбирлари қўлланилади (яна қ. Карантин, Ўсимлик касалликлари ди-агностикаси, Ўсимликларни химоя қилиш).

Абдукарим Зикирëев.

ИНФЕКЦИОН МОНОНУКЛЕОЗ, безлар иситмаси, Филатов касаллиги — одамнинг ўткир инфекцион касаллиги. Бунда бўйиндаги, жағ остидаги ва б. лимфа безлари ши-шади, томоқ оғрийди, жигар зарарланади, қон ўзгаради. Биринчи марта рус олими Н. Ф. Филатов тасвирлаган. Касалликка махсус вирус сабаб бўлади, деб фараз қилинади. Болалар ва ўспиринларда кўпроқ учрайди; яширин даври 7—12 кун. Ҳаво-томчи йўли орқали юқади. Касаллик, одатда, бирданига бошланади, т-ра 39—40° гача кўтариледи, бош қаттиқ оғрийди. Мур-так безлари оқ, сарғиш караш бойлайди, шундан кейин лимфа безлари (баъзан талок ҳам) қатталашади. Иситма 20—25 кун давом этади. Бемор мумкин қадар эртароқ врачга мурожаат қилиб, давола-ниши керак.

Олдини олиш: бемор иситма-си қайтгунча бошқалардан ажратиб қўйилади.

ИНФЕКЦИЯ (лот. *inficere* — юқтирмак, бузмак, заҳарламак) — патоген микроб (ёки вирус)нинг одам ёки ҳайвон организмга кириши, кўпайиши ва айни вақтда микроб б-н организм ўртасида ўзаро мураккаб муносабат вужудга келиши. «И.» термини баъзан бошқа маънода — касаллик юққан пайт-ни, инфекцион касалликни, унинг микро-бини ифодалаш учун ишлатилади.

И. касаллик шаклида, шунингдек, бактерия ташувчилик шаклида намо-ён бўлади. Микробларнинг бир тури кўзғатган касаллик оддий инфекция, икки ёки бир неча тури кўзғатган касаллик аралаш инфекция, юқумли касаллик б-н оғриб ўтган ки-шига тақрор И. юқиши реинфекция, микробларнинг муайян тури за-рар етказган организмга тақрор И. юқиши суперинфекция деб аталади. Баъзи микроблар организмда инактив

ҳолатда бўлади, ammo муайян шароитда (киши ўта чарчаганда, совқотганда ва б.) патоген хоссаларини намоён қила олади (аутоинфекция), шунинг натижасида ка-саллик рўй беради.

И.нинг пайдо бўлиши ва ўтишида па-тоген микроорганизмларнинг қуйидаги хусусиятлари муҳим роль ўйнай-ди: 1) спецификлиги, яъни муайян биоло-гик турнинг организмда яшаши (мас, кизамиквируси фақат одам орга-низмида паразитлик қилади) ва фақат ўзи учун характерли инфекцион касалликни кўзғатиши; 2) вирулентлиги, яъни касал-ликка нечоғли сабаб бўла олиши (қ. Ви-рулентлик); 3) муайян аъзоларда (аксари ички аъзоларда) жойлаша олиши (мас, го-нококк сий-дик йўллари б-н кўз шиллик пардаси-да; менингококк мия пардала-рида, дизентерия таёкчалари йўғон ичак де-ворида яшаб кўпаяди). И.нинг пайдо бўлиши ва ўтишида макроорганизм-нинг хусусиятлари ва ижтимоий шароит муҳим роль ўйнайди (қ. Инфекцион ка-салликлар).

Одам организми микроб киришига бефарқ бўла олмайди. Одам ва ҳайвонлар организми ҳар хил физиологик ва имму-нологик механизмлари борлиги туфай-ли кўп микробларга табиий чи-дамли бўлади (тери ва шиллик пардалар кўп микробларни ўтказмайди, безлардан ишланиб чиқадиган шилим-шиқ, меъда шираси, ўт, кўз ёши ва ш. к. баъзи бакте-рияларни, вирусларни ўлдиради ва х. к.). Одам ва ҳайвонлар организми касаллик микробларининг киришига жавобан им-мунитет реакци-яларини ривожлантира-ди (фагоцитлар микробга нисбатан спе-цифик активла-шади, антителолар ишлана бошлайди, аллергия вужудга келади).

Касаллик юққан киши (бемор, баъзан соғлом одам) ёки ҳайвонлар И. манбаи бўлади (мас, ич терламаа бемор ёки бак-терия ташувчи киши, қутуриш касалли-гида микроблар юққан ит ва б. ҳайвонлар И. манбаидир).

ИНФИЛЬТРАТ (лот. *in* — ичига ва *filtratus* — сизилиб тўпланган) — па-

тологик жараён; одам ва ҳайвон организмиди, асосан, яллиғланиш рўй берган жойда аъзо ёки тўқима атрофида қон ва лимфа аралаш ҳужайра элементларининг тўпланиши. Келиб чиқиши, таркиби ва ҳ. к.га кўра, И.нинг бир неча тури фарқ қилинади. Кўпроқ ўсма ҳужайраларидан иборат ўсма И.и ёки яллиқланиш И.лари вужудга келади. Яллиғланиш инфилтрати лейкоцитлар, эритроцитлар, лимфоид ҳужайралар оз-кўплигига қараб йирингли, ге-моррагик, юмалоқ, ҳужайрали ва б. И.лар ажратилади. Яллиғланиш инфилтрати ўз вақтида тўғри даволан-са, бутунлай шимилиб кетиши, акс ҳолда йиринглиниб кўпгина нохушликларга олиб келиши мумкин. Хирургия амалиётида оғриқсизлантириш мақсадида қилинган муолажа натижасида тўқималарнинг қиска вақт зичлашиб қаттикланиши ҳам И. деб аталади.

ИНФИЛЬТРАЦИОН КОНЛАР - ер остидаги кимёвий фаол сувли эритмаларда эриган турли рудали элемент ва улар бирикмаларининг тоғ жинслари ёриқ ва ғовақларида чўқишидан ҳосил бўлган конлар. Сувли эритмалар ернинг чуқур жойларида тоғ жинслари ёриқлари бўйлаб ўтганда уларнинг тарки-бидаги рудали моддаларни эритиб бошқа жойга олиб кетади. Сувда эриган элементлар маълум физик-кимёвий муҳитда чўқади, чўқмай қолганлари грунт сувлари зона-сига етиб боради.

И. к. қосил бўлишида геокимёвий тўсиқлар муҳим роль ўйнайди. Булар грунт суви миграциясини кескин су-сайтиради, натижада элементларнинг чўқишига қулай кимёвий шароит яратилади ва сувли эритмалардан элементлар осонгина чўқади. Шу йўл б-н темир, мис, ванадий, уран, радий, барий, фосфорит ва б. конлар ҳосил бўлади. И. к. 50 м дан 700 м гача чуқурликда вужудга келади. АҚШ (Нью-Мексико штати) ва Боливия-да (мис), Англияда (темир), АҚШ (Колорадо ва Юта штатлари) да (уран-ванадий) И. к. бор. Ўзбекистонда Учқудук, Кўкча, Лайлакон уран конлари мавжуд.

ИНФИЛЬТРАЦИЯ (лот. in - ичига ва filtratio — сизиш) — ғовақ, ёриқ ва б. кичик бўшлиқлар бўйлаб атмосфера ва юза сувларнинг тоғ жинси ва тупроққа сизиб кириши. Грунт ва ер ости сувлари захирасининг кўпайишида И. муҳим роль ўйнайди.

ИНФИНИТИВ (лот. modus infinitivus — ноаниқ) (фёълнинг ноаниқ шакли) — фёълнинг ҳаракат (ҳолат, жараён)ни англатадиган, шахс, сон ва майл категорияларини кўрсатмайдиган шакли (мас, бормок, ўкимок).

ИНФЛЮЭНЦА (итал. influenza, лот. influo — тарқаламан) — 1780—82-й.ларда грипп ёппасига тарқалганда унга берилган ном.

ИНФЛЯЦИЯ (лот. inflatio — шишиш, бўртиш, кўтарилиш), пулнинг қадрсизланиши — товар-пул мувозанатининг бузилиши натижасида муомалада хўжалик айланмаси эҳтиёжларидан ортиқ даражада қоғоз пуллар микдорининг кўпайиб кетиши, пул массасининг товарлар массасидан ус-тунлиги натижасида товар б-н таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. И. биринчи галда сифати яхшиланмаган ҳолда товарлар ва хизматлар нархининг кўтарилиши кўринишида, шунингдек, олтин ва чет эл валютасининг миллий валютага нисбатан қимматлашиши шаклида юз беради. Товар и. ч.нинг тўлов қобилиятига эга талаб ўсишидан ортда қолиши, бозорда талабга жавоб бермайдиган товарларнинг кўпайиб кетиши, бюджет камомадларини қоплаш учун қўшимча пул эмиссияси, инвестицияларн эмиссия ҳисобидан молиялаштириш, монопол нархнинг мавжудлиги, нархни ошиб кети-шидан ҳадиксираб товарларни керагидан ортиқ харид этиш, мамлакатга қадрсизланган чет эл валютасининг кўплаб кириб келиши ва б. омиллар И.ни юзага келтиради. И. жараёни нархларнинг ўсиши, ялпи талабнинг ялпи таклифдан ошиб кетиши, макроиқтисодий беқарорлик натижасидир. «И.» термини дастлаб 1861—65

й.ларда Шим. Америкада, сўнгра Франция ва Германияда қўлланилган. Товар-пул мувозанатига кўра, пул массаси (M) пул миқдори (т)нинг пул обороти тезлиги (V)га кўпайтмаси бўлиб, бу товар массаси (T)га, яъни бир товар нархининг (P) товарлар миқдори (Q)га кўпайтмасига тенг бўлиши керак. Бунда $M=T$ ёки $mV=PQ$ тенглиги ҳосил бўлади. Агар пул кўпайиб кетса $M>T$, яъни пулнинг бир қисми ортиқча бўлади. Агар пул миқдори ўзгармаганда товар миқдори қисқариб кетса $T<M$ пайдо бўлади. Ҳар икки ҳолда ҳам ортиқча пул нархларнинг ўсишини келтириб чиқаради, чунки нарх товар бирлигига бериладиган пул миқдоридир. И. бу фақат пул б-н боғлиқ ҳодиса эмас, балки иқтисодий юксалганда қисқарадиган, тушкунлик пайтида кучаядиган иқтисодий ҳолат маҳсули.

Олтин ва кумуш муомалада бўлган шароитларда И. юз бермайди, чунки улар бойлик белгиси эмас, балки реал бойликдир. Пулларнинг зарур миқдори унинг хазиналик вазифаси орқали бошқариб турилади. Агар тангалар харид учун зарур бўлганидан ортиқ бўлса, ортиқча пул ҳазина сифатида тўпланади ва бунда улар кадрсизланмайди. Бозорда товарлар кўпайиб пулга эҳтиёж бўлганда улар жамғармадан олиниб яна савдо муомалаларида қатнашади. Қоғоз пуллар реал бойлик эмас, балки унинг рамзидир. Қоғоз пуллар бойлик вазифасини ўтай олмайди ва уларнинг ортиқчалиги И.га сабаб бўлади. Шу сабабли пул жамғармаларини кўчмас мулк ёки қимматбаҳо буюмлар сотиб олиш йўли б-н ақллаш ишончлироқ ҳисобланади. Ғарб илмий манбаларида йиллик И. суръати 10% гача бўлганда қисман (мўътадил) ҳисобланиб, ижтимоий мушкуллик деб қаралмайди. Ак-синча, у муайян даражада иқтисодийни жадаллаштиришга туртки беради. Пекин И. суръати 10% дан ошганда жуда хавфли тус олади. Айниқса гиперинфляцияца нархлар бир неча фоиз эмас, балки бир неча марта ошиб иқтисодийни издан чиқаради.

И.нинг очиқ ва яширин (бостирма) турлари мавжуд. Очиқ И. эркин нархлар амал қилувчи бозорларда кузатилади. Нархларнинг нотекис ўсиши бозор механизмини бузади, лекин уни йўқотмайди. Иқтисодий бозор ўзгаришларига ўз акс таъсирини кўрсатадиган ва турли бозорлар мувозанат йўналишига ўзи мослашади.

Яширин И. шароитида вазият бошқача бўлиб, давлат нархлар ошишидан хавотирга тушиб, бунга қарши курашга кирилади, даромад ва нархлар устидан, уларни муайян даражада музлатган ҳолда ялли маъмурий назорат ўрна-гади. Яширин И. бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш механизмини издан чиқаради. Музлатилган нархлар и. ч. ха-ражатлари юқори бўлган соҳаларга капитал ётқизишдан манфаатдорликни йўққа чиқаради. Шу сабабли бу соҳадан капиталнинг қилдиқлари ҳам чи-қиб кетишга ҳаракат қилади ва товарлар тақчиллигига олиб келади. Бозор иқтисодийида тақчиллик нархларнинг кўтарилишига сабаб бўлади.

Очиқ И.нинг куйидаги шакллари мавжуд: талаб И.си, харажатлар И.си, тузилмавий И. ва б. И.нинг бу турлари бозорнинг ўзи томонидан яратилади.

Бозор шароитида очиқ, мувозанатлашган И. юз беради, бунда нархлар паритета (нисбати) ўзгармайди, харажатлар ортишига қараб нархнинг ўсиши фирмаларнинг фойда олиб ишла-шини таъминлайди.

И. пул қадрини тушириб, унинг иқтисодий аҳамиятига путур етказди, шу боис давлат харажатларини қисқартириш, солиқларни ошириш, пул эмиссиясини чеклаш, монопол нархларни тартиблаш, нарх эркинлигини таъминлаш, ортиқча пулларни банкка, қимматли қоғозлар бозорига тортиш ва б.лардан иборат И.га қарши сиёсат юритилади. И. жаҳондаги барча мамлакатларга хос ва халқаро тус олган. Мас, И. суръатлари 1980 й.да АҚШда 10,8, Японияда 7,1, Германияда 5,8, Францияда 13,3, Буюк Британияда 16,3% ни, 1990 й.да тегиш-

лича 5,0; 2,4; 2,5; 3; 4,7% ни ташкил қилди. И. шиддати нархларнинг ўсиш индексига қараб аниқланади. Бу индекс Ўзбекистонда 300 га яқин товарлар (2000 й.) нархи ўзгаришларини ҳисобга олади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ИНФОРМАТИКА, (франц. *informatique*, нем. *informatik* — ахборот), ахборотшунослик — илмий информация (ахборот, хабар, маълумот)нинг моҳияти, умумий хоссалари ва қонуниятларини, шунингдек, илмий коммуникация тизими (ўша илмий информацияни тарқатиш усуллари ва воситалари мажмуи)ни ўрганиш б-н шуғулланадиган илмий фан; инсон фаолиятининг ЭҲМ, компьютерлар б-н боғлиқ бўлган соҳаси. Ижтимоий фанлар жумласига қиради. Унинг марказий тушунчаси — ижтимоий ҳаётнинг исталган соҳаси ва тармоқларидан олинadиган маълумотлар, яъни илмий информация.

Илмий информацияни олиш ва ундан фойдаланиш соҳалари ҳамда вазифасига кура, у турли хилларга бўлинади. Мас, соҳалар бўйича — биология, сиёсий, иқтисодий, техникавий, кимёвий, тиббий ва б., вазифасига кўра — оммавий, махсус информация ва х. к. Илмий информациянинг тўғрилиги, янгиллиги ва фойдалилиги мезонларини ишлаб чиқиш И.нинг вазифасига қирмайди. И. кибернетика, кутубхонашунослик, лингвистика, математик мантиқ ва б. фанлар б-н узвий боғлиқ. У илмий маълумотларни йиғиш, ишлаб чиқиш (ўрганиш), сақлаш, излаш ва тарқатиш жараёнлари мажмуини ўз ичига олади. И. термини 20-а.нинг 60-й. ларида ишлатила бошланган. Бу даврда кўпчилик тадқиқотлар ахборотларни қидириш муаммолари б-н узвий боғлиқ бўлган. Айни шу даврда ахборотларни қидириш тизими ва усуллари яратилди. И.нинг юзага келиши ва ривожланишида ҳисоблаш техникаси ва б. техник воситаларнинг ўрни бекиёс, чунки ахборотлар бевосита ҳисоблаш техникаси ёрдамида қайта ишланади.

Кенг маънода маълумотларни из-

лаб топиш, қайта ишлаш ва илмий изланиш натижаси сифатида қайд қилиб қолдириш ишлари б-н олим ва мутафаккирлар қадимдан шуғулланишган. Мас, Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари шундай асарлар жумласига қиради. И.нинг илмий фан сифатида расман шаклланиши 1895 й.дан — Брюсселда халқаро библиография ин-ти (1938 й. дан — Халқаро ҳужжатномалар федерацияси) ташкил қилинган сандан бошланди. 20-а. 60-й.лари охирига қадар «И.» термини ўрнига «ҳужжатномалар» ёки «ҳужжатнома ва информация» термини ишлатилган. Фан-техника инқилоби, ЭҲМ, информация техникаси воситалари (микрофото суратга олиш, нусха кўчириш техникаси ва х. к.) ва б.нинг пайдо бўлиши И.нинг фан сифатида тараккий этишига имкон тугдирди. Айниқса, компьютерлар тармоғи ва у б-н боғлиқ равишда интернет ти-зимининг ривожланиши умуман И.нинг, хусусан, И. коммуникация ти-зимининг янада тараккий этишига сабаб бўлди. Излаб топилган, тўлланган, қайта ишланган «тайёр» информация — маълумотларни кенг тарқатишда таҳ-ририятнашриёт ва матбаа жараёнлари, илмий нашрларни тарқатиш (хусусан, китоб савдоси, кутубхона-библиография фаолияти;) илмий адабиёт-лар алмашиниш; архив иши ва, албатта, илмий-информацион фаолият, радиотелевидение, интернет тизими муҳим аҳамият касб этади. И.нинг асосий йўналишлари: ҳисоблаш техникасининг назарий асослари, информация назарияси, ҳисоблаш эксперименти, программалаш, сунъий интеллект, информация технологияси ва б. Инглизча гаплашиладиган давлатларда И. термини ўрнига «computer science» («ҳисоблаш фани») термини ишлатилади.

Ўзбекистонда ҳам И. масалаларига катта эътибор берилди. Мас, 1993 й.да информациялаштириш тўғрисидаги қонун қабул қилинди, 1994 й. Ўзбекистон ҳукумати Республикани информа-ти-

зациялаштириш концепциясини қабул қилди, шу йили ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базасини ҳуқуқий ҳимоя қилишга доир қонун ишлаб чиқилди. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштириш ва информациякоммуникация технологияларини жорий қилишни янада ривожлантириш тўғрисида»ги фармони (2002 й. 30.05) чиқди ва Вазирлар Маҳкамасининг «Компьютерлаштириш ва информациякоммуникация технологияларини жорий қилишни янада ривожлантириш тўғрисида»ги қарори (2002 й. 06.06) қабул қилинди.

И. масалалари б-н махсус ташкилотлар, хусусан, йирик кутубхоналарнинг информация хизмати шуғулланади. Ўзбекистонда бу иш б-н Ўзбекистон миллий кутубхонаси, Алоқа ва информатика ун-ти, ЎзР Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги, Давлат статистика департаменти, ҳисоблаш марказлари, ЎзР Матбуот ва ахборот агентлиги, радио ва телевидение тизими, Ўздавстандарт шуғулланади.

Ўзбекистон Республикаси Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тузган (2000) Кўп функцияли информация маркази 14 ҳудудий ҳамда кўплаб шаҳар ва туман товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталарини ягона информация тар-моғига бирлаштиради.

ИНФОРМАЦИОН АГЕНТЛИК матбуот органлари, радиоэшиттириш ва телевидение, давлат ва жамоат ташкилотлари, ишбилармонлар ва б. учун ахборотлар йиғиш ва тарқатиш б-н шуғулланадиган ташкилот. Мухбирлар пунктлари тармоғига таянади. Йирик И. а.: Россия информация-телеграф агентлиги (ИТАР-ТАСС, 1992 й. да асос солинган; тарихи 1904 й. да ташкил топган Петроград телеграф агентлигидан бошланади); Ассошиэйтед пресс (1848) ва Юнайтед пресс интернешонал (ЮПИ, 1907) — АҚШ; Дойчпрессеагентур (Германия, 1949); Киодо цусин (Япония, 1945); Рейтер (Буюк Британия, 1851); Синьхуа

(Хитой, 1938); Франс пресс (Франция, 1944). Ўзбекистон Республикасида 4 та И. а.: Ўзбекистон ахборот агентлиги (ЎЗА) Туркистон-пресс, «Жаҳон», ва «ЎзРИПоРТ» фаолият кўрсатади.

ИНФОРМАЦИОН ТИЛЛАР, информация-кидириш тиллари — информация кидириш ва информациямантиқ тизимларида семантик информация, фактлар ва маълумотларни тавсифлаш мақсадида ишлатиладиган сунъий тиллар. И. т. му-айян мазмунни механизмларга (мас, ЭХМ ёрдамида қайта ишлаш мақсадида) бевосита узатиш учун макбул шаклда ихчам ва аниқ маънони ёзиб олиш воситаси ҳисобланиб, одам-ма-шина муносабатларини ифодалайди. Ундан фойдаланувчилар маълумотлар базаси ва информация тизимлар б-н ўзаро муносабат тили ёрдамида маълумотларни аниқ белгилаб оладилар ва тизимга киритадилар, тизимдан эса турли маълумотларни сўраб оладилар. И. т. сўраб олувчи тилнинг хусусий, энг биринчи пайдо бўлган кўриниши бўлиб, информация-кидириш тезау-руслари (шу соҳадаги барча сўзларни қамраб олган луғат) да, тушунча ва предметларнинг таснифлагичларида ёки тизим ёрдамида бевосита автоматик тузилган луғатларда намоён бўлади.

И.т. да матн атов гап ёки индекс шаклида бўлиб, кидирилаётган маълумотларнинг белгилари ҳисобланган тушунчаларгина санаб ўтилади. Бу тил фақат мустақил сўзлардан, луғатдан иборат (грамматикасиз) тил бўлиши мумкин, лекин у тушуналар ўртасидаги синтагматик ва парадигматик муносабатларни билдирувчи грамматик воситаларга ҳам эга бўлиши мумкин. Бу воситалар нъфақат информация тизим бўлган сўровларни шакллантириш, балки ЭХМ га киритил(аёт)ган матнлар мазмунини акс эттириш (индексация) воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

И. т. даги ифодалар кўп жиҳатдан табиий тил ифодаларига ўхшайди, лекин уларда маънолари айни предмет дои-ра-

сидан ташқарида бўлган сўзлар, номунтазам ёки таҳлил қилиш қийин бўлган грамматик шакллар ва тузилмалардан фойдаланилмайди.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ИНФОРМАЦИЯ (лот. informatio — ту-шунтириш, баён қилиш) — 1) одамлар бир-бирга оғзаки, ёзма ёки бошқа усулда (мас, шартли сигналлар, техника воситалари ва б. ёрдамида) берадиган ахборот, шунингдек, ахборот бериш ва олиш жараёни; 2) фан ва техникадаги тушунча. Бу тушунча фақат одамлар орасидаги ахборотни эмас, балки одам б-н автомат, автомат б-н автомат (кибернетикада) ўртасидаги ахборотни, ҳайвонларда ва ўсимликлар ўртасидаги сигналлар алмашинувини ҳам ўз ичига олади. 20-а. ўрталаридан тўқимадан тўқимага, орғанизмдан орғанизмга ирсий ва б. аломатлар ўтиши ҳам И. узатиш деб карала бошлади. Генетик И., биологик кибернетика тушунчалари шу тариқа вужудга келди. И. нинг микдор ўлчови таклиф қилинди, натижада информация назарияси пайдо бўлди.

И. тушунчасига агрофлича ёндашиш ва аниқ микдор ўлчови пайдо бўлиши И. ни ўрганишга катта қизиқиш уйғотди. 50-й. лардан бошлаб, турли ҳодиса ва жараёнларни тавсифлашда И. тушунчасидан фойдаланишга ҳаракат қилинмоқда. Жумладан, И. нинг асосий хос-саларини ифодалайдиган математик аппаратни ишлаб чиқиш, мавжуд математик воситалар асосида И. нинг турли хоссаларини ўрганиш, унинг методларидан лингвистика, биол., психология, социология, пед. ва б. соҳаларда фойдаланиш устида тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ижтимоий-сиёсий И. — ички ва халқаро ҳаётдаги долзарб янгиликлар, жамият ҳаётидаги оммага тааллуқли фактлар, ҳодисалар, сиёсий, иқти-содий, илмий, маданий жараёнлар ва б. ҳақида оммавий коммуникациялар во-ситасида тарқатиладиган хабарлар маж-муи. Журналистикада оператив И. публицистика жанрлари — хроника, хабар, репор-

таж, ҳисобот, интервью, обзор орқали тарқатилади.

Демократик жамиятда И. га рост-гўйлик, ҳаётий фактларни аниқ баён этиш, ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва жараёнларни ҳолис таҳлил этиш ва шарҳлаш талаби қўйилади.

ИНФОРМАЦИЯ НАЗАРИЯСИ - информация (ахборот, маълумот, хабар) ни тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш ва тарқатиш усулларини тадқиқ қиладиган фан соҳаси; кибернетикант асосий қисмларидан бири. И. н. га 1948—49 й. ларда америкалик олим К. Шеннон асос солган. Кейинчалик дунёнинг бошқа йирик олимлари И. н.ни ривожлантиришган. И. н. да тадқиқотларнинг муҳим вазифаларидан бири информаци-яни тарқатишнинг энг мақбул (оптимал) усулларини топишдан иборат. Бунда асосий кўрсаткич информацияни тарқатиш ишончилиги ва тезлиги ҳамда шулар б-н боғлиқ равишда эришиладиган сифатнинг назарий чегарасини аниқлаш ҳисобланади. И. н. статистик моҳиятга эга, шунинг учун ундаги математик усулларнинг кўпчилиги эҳтимоллар назариясига суянади.

Хотира қурилмасия сақлаш ёки алоқа канали бўйича узатиш учун мўлжалланган маълумотлар (хабарлар) даги информациялар сони олдиндан тўлиқ маълум бўлмайди. Олдиндан фақат шу информацияларни танлаб олиш мумкин бўлган кўплаб маълумотлар (хабарлар эҳтимоли) маълум бўлади. Зарур информация ана шу кўплаб маълумотлар ичидан танлаб олинади. Танланган информацияни қайд қилиш учун иккилик белгилар сони қабул қилинади (қ. Иккилик код, Иккилик санок системаси).

Алоқа канали тушунчаси жуда умумий маънога эга. Кенг маънода — информацияни узатиш учун мўлжалланган ҳар қандай алоқа қурилмаси. Лекин И. н. да гап алоқа канали техникаси устида эмас, балки информация узатиш назарияси устида кетади. Мас, геометрияда гап бирор нарса қандай материалдан

килинганлиги устида эмас, балки унинг хажми устида юри-тилганидек, И. н. да ҳам гап алоқа қурилмаларининг табиати устида юри-тилмайди, балки аниқ алоқа тизимлари И. н. да узатилиши мумкин бўлган информация миқдори нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Алоқа канали бўйича код ёрдамида узатиладиган хабарларни канал (кириш) сигналларига айлантиришга (яъни кодлашга) тўғри келади. Улар узатилгандан сўнг ана шу сигналлар хабарларга (чиқиш сигналларига) айлантирилади (яъни декодланади). Кириш ва чиқиш сигналларининг тузилиши (структураси)га қараб, каналлар дискрет (узлукли) ва узлуксиз хилларга ажратилади. Дискрет каналларда кириш ва чиқишдаги сигналлар бир хил ёки ҳар хил «алфавитлар» нинг «ҳарфлари» кетма-кетлигидан иборат бўлади. Узлуксиз каналларда кириш ва чиқиш сигналлари узлуксиз параметр — вақтнинг функцияси (t) дир.

И. н. да «хабар», «маълумот», «алоқа канали» ва б. тушунчалар кенг маънода қўлланади. Мас, И. н. нуқтаи назаридан хабарлар манбаи мумкин бўлган кўплаб хабарлар ва уларга тегишли эҳтимолликлар мажмуидан иборат бўлиши мумкин. Хабарларни эҳтимолликлар орқали кодлаш учун зарур иккилик белгиларнинг ўртача сони ми-нимумини ифодаладиган оддий формула йўқ. Бунинг учун И. н. да ишлаб чиқилган мураккаб формулалардан фойдаланилади.

Эркин Ёқубов, Норбек Тайлақов.

ИНФОРМАЦИЯ ТАРМОҒИ - информация (ахборот) ни ишлаб (ўрганиб) чиқишнинг ўзаро ҳамкорлашувчи ва маълумотларни узатиш каналлари орқали боғланувчи автоматик ти-зимлар мажмуи. Маҳаллий (локал) ва ҳудудий (территориал) турлари бор. Маҳаллий И. т. корхона, ташкилот ва хўжалик микёсида иш юритади. Му-айян корхона (ташкилот, хўжалик) бўлимлари (цехлари, омборхоналари, бригадалари ва б.) орасидаги информация алмашинув жараёнлари, асосан, ЭХМ, компьютерлар тизими (эскича

услуга ишлайдиган жойларда радио, телефон алоқа) орқали амалга оширилади. Ҳудудий И. т. минтақалар, мамлакатлар ва ҳудудларни қам-раб олади. Бундай И. т. кенг кўламли бўлиб, минтақа (мамлакат, ҳудуд) лараро информация (ахборот) алма-шинуви, асосан, интернет тизими (сунъий йулдошлар, телеграф, телетайп, телефакс ва б.) орқали амалга оширилади (яна қ. Информатика, Информация назарияси)

ИНФРАТОВУШ (лот. *infra* — қуйи, паст, остида) — инсон қулоғига эши-тилмайдиган паст частотали (частоталари 16 гц дан паст бўлган) эластик тўлқинлар. Ер юзида И. ҳосил қилувчи манбалар хилма-хил (мас, чақмоқ чақиши, тоғлар кўчиши, ўрмон ва денгизнинг шов-шуви, шамол гувуллаши ва ҳ. к.). И. муҳитда жуда кам ютилади, шунинг учун у ҳаво, сув ва ер юзида жуда узоқ масофаларга тарқалади. И. нинг бу хусусиятларидан, мас, атмосферанинг юқори қатламларини, ер пўстини тадқиқ қилишда, кучли портлашнинг узоқлигини ва денгизларда кучли тўлқинлар тарқа-лаётган манба узоқлигини аниқлашда фойдаланилади. И. ни ўлчашда махсус асбоблар — микрофон, гидрофон, геофон ёки вибратор ишлатилади.

ИНФРАТУЗИЛМА (лот. *infra* - остида) — и. ч. ва товар муомаласи, шунингдек, инсон ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган меъёрий шароитни таъминлашга хизмат қилувчи турли-туман ёрдамчи хизмат кўрсатувчи соҳалар (ташкилот, корхона ва муассаса) мажмуи; номоддий и.ч. сектори. И. хизматлари моддий шаклга эга бўлмаган товарлар бўлиб, улар ҳаётий эҳтиёжларни қондиради. И. зарурий шарт бўлганидан унинг ишлаб туришини таъминлашга иқтисодий ресурсларнинг бир қисми жалб этилади. И. хизмат кўрсатиш соҳасига кўра ишлаб чиқариш инфратузилмаси (и.ч. га хизмат кўрсатувчи соҳалар — юк ташиш транспорт, электр ва иссиқлик таъминоти, йўл хўжалиги, сув хўжалиги, омбор хўжалиги, илмий конструкторлик хизмати,

ахборот хизмати ва б.) ва ижтимоий-маиший инфрату-зилма (аҳолига хизмат кўрсатиб, унинг эҳтиёжини кондирувчи соҳалар — маориф, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, маиший хизмат ва б.) га ажралади. И. хизмати товар бўлганидан олди-сотди этилади. Унинг асосий вазифаси инсонга хизмат кўрсатиш, аммо бу иш пулли, бепул ва имтиёзли тарзда бажарилиши мумкин. И. хизматларини характериға кўра гурухлаганда бозор инфратузилмаси ажралиб туради. Чунки унда бозор муносабатларини амалга оширувчи хизматлар кўрсатилади. Қайси даражада хизмат кўрсатилишиға кўра, корхона, тармоқ и. ч. мажмуалари ва ҳудудий И. ҳам мавжуд. И. соҳасида яратилган хизматлар и. ч. ва инсон учун наф келтиради. И. хизмат кўрсатишини ташкил этиш учун маблағлар сарфланади. Шунинг учун уларни ҳисоблаш мумкин ва улар ялпи миллий маҳсулот таркибига киритилади. И. ни яратувчи меҳнат ҳам унумли ҳисобланади. И. нинг самарадорлиги кўрсатилган хизматларнинг сарф-ҳаражатларға нисбати орқали аниқланади

Аҳмадҷон Ёлмасов.

ИНФРАХРОМАТИК МАТЕРИАЛЛАР (лот. *infra* — пастроқ, остида ва юн. *chroma* — ранг, тусе) — фақат кўзға кўринадиган ёруғлик нурларини эмас, инфрақизил нурларни ҳам сезадиган фотографик материаллар (пластинка ва плёнкалар). Таркибида кумушнинг галлоидли бирикмаси бўлган фотографик эмульсиялар спектрнинг кўк-бинафша соҳасини яхши сезади, сариқ, яшил, кизил ва инфрақизил нурларни эса деярли сезмайди. Уларни бу нурларға сезгир қилиш учун фото-эмульсияға махсус бўёқ — сенсбилизаторлар қўшилади. Бир вақтнинг ўзида қизил ва инфрақизил нурларға сезгир қилинган (сенсбилланган) материаллар панифрахромотик материаллар деб аталади. И. м. тиббиётда, астрономияда, кўзға кўринмайдиган нарсаларни суратға олиш ва б. мақсадларда қўлланади.

ИНФРАҚИЗИЛ АСТРОНОМИЯ — тўлқин узунлиқнинг 0,0008 дан то 1 мм гача бўлган оралиғида Коинот жисмларини ўрганувчи фан. Спектрнинг ушбу соҳасида т-раси тахм. 3 К — 2500 К оралиққа тўғри келган турли совуқ объектларнинг исиклик нурланиши, хусусан, «чақалок» протоюлдузлар, газчанг булутлари, юлдузлараро фазо муҳити, сайёралар ва Куёш система-сининг майда жисмлари нурланиши тадқиқ қилинади. Галактикамизда ин-фрақизил нурланиш механизми, асосан, чанг моддаси б-н боғлиқ. Мас, Галактикамиз ядро кисмидан тўхтовсиз ажралиб чиқаётган нур окими атрофдаги чанг муҳитда 1012 мартагача камайиши сабабли, у оптик нурлар соҳасида кузатилмайди ва И. а. усуллари ёрдамида ўрганилади. Худди шунингдек, юлдузларнинг тугилиш соқалари тузилиши ҳам И. а. нинг энг асосий объектларидан ҳисобланади. Инфрақизил оралиқнинг жуда кенглиги туфайли оралиқ қатор қисмларға бўлиб юборилган ва масаланинг қўйилишиға қараб унга мос келган сезгир қабул қилгич яратилди. Хусусан, яқин инфрақизил соҳа 0,0008 — 0,005 мм, ўрта қисм 0,005 — 0,035 мм ва х. к., энг узоқ соҳа эса ~ 1 мм тўлқин узунлиқ оралиқларига шартли равишда бўлиниб, ҳар бириға мос равишда илмий кузатув асбоблари яратилган. Бугунги кунда космик фазоға турли инфрақизил расадхоналар учирилиб, яқин ва узоқ космос чуқур ўрганилмоқда. Ер сиртида ҳам турли инфра-қизил телескоплар фаол ишламоқда. Мае., Гавайи ороллариининг 4200 метр баландлиқдаги Мауна-Кеа номли сўнган вулкони ўрнида тўртта (АҚШ, Буюк Британия, Франция, Канада ва Гавайи ун-ти) инфрақизил телескоплари ўрнатилган. Бу телескоплар ойнасининг диаметри жуда катта (2,3— 3,8 метр оралиғида) бўлиб, ноёб ва қимматли илмий лойиҳалар яратишда қўл келади.

Салоҳитдин Нуриддинов.

ИНФРАҚИЗИЛ НУРЛАНИШ — тўлқин узунлиқлари 0,74 мкм дан 1 — 2

мм гача бўлган кўзга кўринмас электромагнит нурланиш. Инглиз олими В. Гершель аниқлаган (1800). И. н. спектри шартли равишда яқин (тўлқин уз. $X=0,74—2,5$ мкм), ўрта (2,5 — 50 мкм) ва узок. (50 — 2000 мкм) соҳаларга бўлинади. Моддаларнинг оптик хусусиятлари (шаффофлиги, нур қайтариш ва синдириш коэффиценти) ультрабинафша ва кўзга кўринадиган нурланиш спектри соҳаси (0,4—0,74 мкм) дан И. н. спектри соҳасига ўтишда кескин ўзгаради. Кўпгина моддалар кўзга кўринадиган нурланиш спектри соҳасида шаффоф бўлса, И. н. спектри соҳасининг айрим қисмларида шаффоф бўлмадлиги (ёки аксинча) мумкин. Мас, бир неча см калинликдаги тиник сув қатлами тўлқин уз. $X > 1$ мкм бўлган И. н. учун шаффоф бўлмайди; кўзга кўринадиган нурлар спектри соҳасида шаффоф бўлмаган германий ва кремний пластинкалари И. н. спектри соҳасида шаффоф бўлади (германий учун $\approx 1,8$ мкм, кремний учун $\approx 1,0$ мкм); кора қоғоз И. н. спектрининг узок, соҳасида шаффоф бўлади. Кўзга кўринадиган нурланиш спектри соҳасида шаффоф бўлмаган, лекин И. н. спектри соҳасида шаффоф бўлган моддалар И. н. ни ажратишда ёруғлик филтрлари сифатида ишла-тилади.

Кўпгина металлар кўзга кўринадиган нурланиш соҳасига караганда И. н. соҳасини яхшироқ қайтаради, яъни уларнинг қайтариш хусусияти бирмунча юқори. Мас, А1, Аи, Аg, Си каби элементлар тўлқин уз. $A.= 10$ мкм бўлган И. н. нинг 98% ини қайтаради. И. н. ер атмосферасидан ўтаётганида ютилиши ва сочилиши туфайли унинг интенсивлиги камаяди.

И. н. спектри ультрабинафша ва кўзга кўринадиган нурланиш спектри каби чизикли, йўл-йўл ва узлуксиз бўлади. Ғалаёнланган атомлар (ёки ионлар) бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишидагина И. н. спектри чизикли бўлади. Мас, симоб атомларининг нурланиши И. н. чегарасига яқин ($X= 1,01 — 2,32$ мкм)

бир неча чизикли спектрдан иборат. Ғалаёнланган молекулалар йўл-йўл инфрақизил спектрда нурланади, бу спектр молекулаларнинг тебранма ва айланма ҳаракатига боғлиқ (қ. Молекуляр спектрлар). Қиздирилган қаттиқ жисмлар ёки суюкликларнинг И. н. спектри узлуксиз бўлади. Лекин унинг интенсивлиги жисм (суюклик) т-расига боғлиқ. Паст т-ра ($< 500^\circ$) даги жисм нурланишининг И. н. интенсивлиги деярли қатга эмас, шунинг учун ундай жисм И. н. манбаи бўла олмайди. Энг кўп ишлатиладиган И. н. манбаи вольфрам толали (қуввати 250—1000 Вт) лампалар ҳисобланади.

И. н. дан и. т. ишларида, ҳарбий мақсадларда, тиббиёт ва кўпгина амалий масалаларни ҳал қилишда фойдаланилади (қ. Инфрақизил фотография, Инфрақизил киздириш). И. н. б-н қоронғида объектларни суратга олиш, ўчиб кетган хатни тиклаш (ўқиш), сигналларни узатиш ва қ. қ. ишлар бажарилади. И. н. ни қайд қилиш учун қабул қилувчи иссиқлик ва фото-электр асбоблари, шунингдек, махсус фотоматериаллардан фойдаланилади. И. н. чўғланиш лампалари, газ-разрядли лампалар нурланишининг анча қисмини, Қуёш нурларининг 50% га яқинини ташкил қилади; баъзи лазерлар ўзидан И. н. чиқаради.

Эргаш Назиров.

ИНФРАҚИЗИЛ ТЕХНИКА - инфра-қизил нурлардан фойдаланиш б-н боғлиқ бўлган техника. Чўғланма лампалар, импульсли лампалар, квант генераторлар инфрақизил нур манбалари, болометрлар, термоэлементлар, фоторезисторлар ва фотоэлементлар уларнинг қабул қилгичлари ҳисобланади. И. т. га инфрақизил нурларни сезадиган ва ўлчайдиган асбоблар, қоронғида қузатиш ва фотосуратга олиш асбоблари, қизиган жисмлар т-расини узокдан туриб ўлчаш асбоблари, яширин сигнализация, космик алоқа во-ситалари, масофа ўлчачиглар, ер, сув ва осмондаги нишонлардан ажраладиган инфрақизил нурлардан фойдаланиб, уларни кидириб топа-

диган асбоблар, снаряд ва ракеталарни мўлжалга ўзи тўғрилайдиган қурилмалар киради. Инфрақизил нур манбалари ва қабул қилгичлар, инфрақизил нурларни ажратиш берадиган ёруғлик филтрлари, спектрнинг инфрақизил соҳаси учун шаффоф бўлган материаллар ва б. ни ишлаб чиқиш ва яратиш б-н ҳам шуғулланади. И. т. дан ёғоч ва лок-бўёқ копламаларни қури-тишда, моддаларни спектрал анализ (тахлил) қилишда, ички нуқсонларни аниқлашда, касалликларни ташхис қилишда, узокдаги юлдузлар спектрини ва сайёралар атмосферасини текширишда, космик кемаларнинг траекторияларини назорат қилиш, уларни автоматик бошқариш ва б. да фойдаланилади (яна қ. Инфрақизил нурланиш).

ИНФРАҚИЗИЛ ФОТОГРАФИЯ - фотография соҳаси; инфрақизил нурланишдан фойдаланиб тасвир ҳосил қилиш усуллари мажмуидан иборат. Сурат олишда тўлқин уз. 760 дан 1500 нм гача бўлган инфрақизил электромагнит нурланишлардан фойдаланилади. И. ф. бевосита ёки билвосита усулларда амалга оширилади. Бевосита усулда инфрақизил нурларга сезгир фотопластинка ёки плёнкалар (инфрафо-томатериаллар) қўлланади. Билвосита усулда фотоаппаратнинг объективи олдида ўрнатилдиган махсус электрон-оптик тизимли мослама ишлатилади. У нарсанинг кўзга кўринмайдиган тасвирини кўзга кўринадиган тасвирга айлантириб, тасвир равшанлигини ҳам кучайтириб беради. Бунда кўзга кўринадиган нурланишлар (ёруғлик) ни сеза оладиган оддий фотоплёнкалар б-н қоронғида ҳам фотосуратлар олиш мумкин (расмга қ.).

И. ф. нинг оддий фотографияга нисбатан кўпгина афзалликлари бор. Мас, инфрақизил нурлар бир жинсли бўлмаган мухит (атмосфера тумани) дан ўтганда кўзга кўринадиган нурланишга нисбатан кам сочилади, интенсивлиги деярли ўзгармайди, шунинг учун И. ф. ёрдамида узокдаги объектларнинг аниқ тасвирларини олиш мумкин. Кўзга кўринадиган

ва инфрақизил нурланишларнинг жисм (мухит) лардан ўтиш ва қайтиш коэффициентлари ҳар хил. Шу сабабли И. ф. да оддий ёруғликда кўзга кўринмайдиган деталларни инфрақизил нурланишлар ёрдамида ажратиш мумкин. И. ф. нинг бундай хусусиятларидан, мас, бота-никада ўсимликлар касалликларини (2-расм). Қора кўйлак кийган кўғирчоқ фотографияси: а — кўзга кўринадиган нурланишда; б — инфрақизил нурланишда. Инфрақизил фотографияда кийимнинг турли рангда бўлиши унинг турли материаллардан таёрланганлигини кўрсатади (бу материалларнинг инфрақизил нурланишни қайтариш қобилияти турличадир).

Эргаш Назиров.

ИНФРАҚИЗИЛ ҚИЗДИРИШ - материалларни электромагнит нурлар (тўлқин уз. 1,3 — 4 мк/м ли инфрақизил нурлар) ёрдамида қиздириш. Материалларнинг бу нурлардан маълум қисмини ютиш хоссасига асосланган. И. қ. да энергия манбаи сифатида инфрақизил нур ажратадиган трубади электр қиздиргичлар, кўзгули қуритиш лампалари, вольфрам спиралли электр қиздиргичлар ишлатилади. Манбаларнинг қизиш даражасига қараб, улар паст (700° гача), ўрта (700—1500°) ва юқори (1500° дан ортиқ) трали хилларга бўлинади. И. қ. қурилмалари камера, туннель ёки қалпоқ тарзида тайёрланади; уларнинг шакли ва улчамлари қиздирилдиган буюмга мослаб танланади. И. қ. лок-бўёқ материалларни, сабзавот, меваларни қуритишда, каучукни вулканизация қилишда, термопластик материалларга шакл бериш олдида уларни қиздириш ва б. мақсадларда қўлланади.

ИНФУЗОРИЯЛАР (Infuzoria, Ciliophora) — юксак ривожланган бир хужайрали ҳайвонлар типи. Танасининг уз. 12 мкм дан 3 мм гача. Ташқи кўриниши ҳар хил; эркин ва ўтроқ, якка ва колония бўлиб яшовчи турлари бор. Ҳаракатланиш органиоидлари танасини қоплаб турувчи киприклардан иборат. Танаси юпка ва пишиқ пелликула қобик

б-н қопланган. Ядроси 2 хил: битта катта ядро (макронуклеус) ва битта ёки бир неча кичик ядро (микронуклеус)дан иборат. Катта ядро ловиясимон, занжирсимон, тақасимон ёки бошқа шаклда, кичик ядро думалоқ бўлади. И. ҳазм қилиш ва айириш органоидларининг анча мураккаб тузилганлиги б-н бошқа бир ҳужайралилардан фарқ қилади. Эркин яшовчи И. да оғизолди чуқурчаси, оғиз, ҳалқум, ҳазм қилиш вакуоллари ва чиқариш тешиги бўлади. Қисқарувчан вакуоллари 2 та, мураккаб тузилган бўлиб, цитоплазмадан суюқлик йиғувчи узун найчалар, су-юқдик сакловчи резервуар ва чиқариш найчасидан иборат. И. нинг эктоплазм-масида ҳимоя вазифасини бажарувчи ипсимон отилувчи таначалар (трихо-цисталар) жойлашган. Паразит И. нинг оғиз тешиги ва қисқарувчан вакуоллари булмайди. Бактериялар ва сув утлари б-н, оғизсиз паразит турлари фагоцитоз усулда озикланади. И. иккига бўлиниш, кетма-кет бўлиниш, кўп марта бўлиниш, куртақлиниш орқали кўпаяди. И. да жинсий жараён иккита инфузория ўртасида ирсий белгиларнинг алмашинуви (конъюгация) орқали содир бўлади. 8000 га яқин тури маълум. Денгиз, чучук сув ва тупроқда уч-райди. 2 синф (киприкли ва сўрувчи инфузори-ялар) га бўлинади. Айрим инфузориялар хайвонлар (ҳалқали чу-валчанглар, моллюскалар, сут эмизувчилар) ошқозонида симбиоз яшайди. Кавш қайтарувчи сут эмизувчилар ош-қозонида офриосколекс инфузорияси яшайди. Бир қанча И. паразитлик қилади. Балиқларда ихтиофтириус, уй хайвонлари ва одамларда балантидий паразитлик қилиб, катга зиён келтиради. Айрим инфузориялар (мас, туфелька) лаб. хайвонлари ҳисобланади.

ИНЦУХТ (нем. *inzucht* — ичида кўпайтириш) — инбридингнинг бошқа номи.

ИНЧХОН, Чемульпо - Корея Республикасидаги шаҳар. Кёнгидо провинциясида, Сарик денгиз бўйидаги йирик порт, Сеул ш. аванпорти. Аҳолиси 2,3

млн. киши (1995). Транспорт йўллари тугуни ва йирик саноат маркази. Машинасозлик ва металл ишлаш (моторсозлик, кемасозлик, металл буюмлар 3-ди), пўлат куйиш, нефтни қайта ишлаш ва кимё корхоналари, тўқимачилик ф-калари, хунармандчилик устахоналари бор. Ойна ва чинни буюмлар, азот ўғитлари ишлаб чиқарилади.

Ҳоз. И. ўрнида дастлабки аҳоли пункти 1-а. да вужудга келган. 14-а. охиридан Кореянинг савдо марказларидан бўлган. Кореянинг чет эл савдоси учун очилган дастлабки портларидан. Харбин денгиз базаси. И. гаванида 1904 й. да русларнинг «Варяг» крейсери чўктириб юборилган.

ИНШО (тахаллуси; асл исми Иншооллохон Иншо) (?), Муршидодобод — 1818) — ҳинд ёзувчиси. Урду, ҳинд, форс тилларида ижод қилган. 1786 й. дан Дехлидаги, сўнг Лакхнавдаги шох саройларида хизмат қилган. И. нинг урду тилида яратган шеърий мероси (9000 байтдан иборат) орасида қасидалар алоҳида ўрин тутади. И. ҳинд адабиётида насрий анъаналарни бошлаб берган адиблардан бири. «Рани Кетки тарихи» қиссаси мутлақо ўзига хос асардир. И. нинг форс тилида яратган «Дарёи латофат» («Гўзаллик дарёси») илмий асари урду тили грамматикаси, стилистикаси, шеър тузилишига бағишланган биринчи асардир.

«**ИНШО**» — хоразмшохлар ва салжуқийлардан султон Санжар даври (1118—57) тарихига оид расмий ҳужжатлар тўплами. Ҳужжатларнинг аксарияти Султон Санжар ҳузуридаги сарой шоири, котиб Мунтажабиддин Бадиъ қаламига мансубдир. Тўпланда Бағдод халифасининг вазирига хоразмшох Эларслон номидан унинг коти-би Рашидиддин Вотвот ёзган нома ҳам бор. Манба 14-а. да кўчирилган. «И», даги баъзи ҳужжатлар рус шарқшуноси В. Р. Розен ва В. В. Бартольд томонидан рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган. 1950 й. да «И». Аббос Иқбол томонидан Техронда тўла нашр қилинган «И», нинг бир нусхаси Россия ФА Шарқшунослик

интида сақланади.

ИНШО (педагогикада) — мавзуни ўқувчи мустақил ёритадиган ёзма иш турларидан бири. Она тили ва адабиёт дарсларида таълимий ҳамда назорат мақсадларида умумий таълим мактаблари, академик лицей ва касбхунар коллежларининг барча босқичларида ўтказилади. Бажарилиш ўрнига кўра, синф ва уй И. ларига бўлинади. И. ларнинг ўқувчилар гуруҳи б-н биргалликда ёзиладиган ва ҳар бир ўқувчи мустақил бажарадиган турлари ҳам бор. И. ўқитувчи томонидан ўтилган бирор мавзу ёки эркин мавзуда бўлиши мумкин. И. ўқувчилар бадиий адабиётни тўғри идрок этишларига, фикрни ихчам, мантикий ифодалашларига, уларнинг ёзув саводи ўсишига ёрдам беради.

ИНШООТЛАР ГИДРАВЛИКАСИ, муҳандислик гидравликаси — гидравлика бўлими. Гидротехника иншоотлари (тўғонларнинг сув туширмаси, сув бўшатмаси, каналлар, новлар) дан ўтаётган сув ҳаракатини ҳисоблаш назариясини ва шу иншоотларнинг сув оқими б-н ўзаро таъсирини ўрганади. Иншоотларнинг асосий ўлчамлари ва энг қулай шаклини аниқлаш И. г. нинг муҳим вазифаси. И. г. да суюкликнинг ғовак муҳитда ҳаракатланиши (филтрланиши), тўлқинларнинг иншоотларга таъсири, тўғонлар ва гидроузеллар қуриш вақтида сув оқимини вақтинча ўтказиб туриш масалалари ҳам ўрганилади (к. Гидромеханизация).

И. г. да сув оқимининг кўндаланг дикциясини ҳосил қилиш йўли б-н даре ўзланларини рустлаб туришнинг назарий асослари ва усуллари, сувни тош ва бетон ташлаб бўғиш назария-си, ҳисоблаш ва б. муҳандислик маса-лалари ишлаб чиқштади. Унда суюкликлар механикасининг умумий қонунларини қўллаш б-н бирга экспериментал тадқиқотлардан ҳам кенг фойдаланилади. Катта тезликдаги сув оқимини, сув оқими азрациясини, кавитациясини текшириш, юқори босимли иншоотларни ҳисоблаш ва б.

тад-бирлар И. г. нинг муҳим масалалари ҳисобланади.

Ўзбекистонда И. г. масалалари б-н Ирригация илмий и.ч. бирлашмаси олимлари шуғулланади. Унда гидротехника иншоотларининг мақбул конст-рукцияларини яратиш ва жойлаштириш усуллари ишлаб чиқилган ва суғориладиган дехқончиликка кенг жорий қилинган, берк дренаж учун дреналарнинг конструкциялари, вертикал дренаж кудуклари мажмуалари ва уларни автоматлаштириш воситалари ишлаб чиқилган. Сирдарё сув ҳавзасини автоматик бошқариш тизими яратилган, мелиорацияга доир бошқа салмоқли ишлар қилинган ва б.

ИНШООТЛАР ДИНАМИКАСИ, иншоотлар тебранишлари назарияси — қурилиш механикаси бўли-ми. Иншоотларнинг ташқи динамик кучлар (титраш, зарба ва б.) таъсирига чидамлилиги, мустаҳкамлиги ва устуворлигини ҳисоблаш усулларини ўрганади. Машиналарнинг ишлаши, кўчалардаги транспорт қатнови, ер қимирлаши, портлаш ва б. иншоотларнинг тебранишига сабаб бўлади, мус-тахкамлиги ва устуворлигига таъсир қилади. Иншоотларни лойиҳалашда булар ҳисобга олинади. Иншоотларнинг мустаҳкамлиги ва устуворлиги масалалари статик ва динамик ҳисоблар ҳамда тегишли тадқиқотлар асосида ҳал қилинади.

Тадқиқот усулларига кўра, И. д. экспериментал ва назарий хилларга бўлинади. Эксперимент ал И. д. да иншоотларнинг ўзи ва модели б-н тажрибалар ўтказиб, иншоотларга тушадиган динамик нагрузкалар ҳамда материаллар ва қурилмаларнинг ха-рактеристикалари ўрганилади; иншоотларни ҳисоблаш схемаларининг тўғрилиги ва тебранишларни камайтириш усуларининг самарадорлиги текширилади. Назарий И. д. да экспериментал И. д. синовлари натижаларига асосланиб, динамик нагрузка таъсири остида иншоотда вужудга келадиган мажбурий тебранишлар (сил-жиш,

ички зўриқиш ва кучланишлар) амплитудаларини, иншоотларнинг эркин (хусусий) тебранишлари частотаси ва шакллари аниқлаш усуллари ишлаб чиқилади. Тебранишларнинг ҳисобий қийматлари иншоотларнинг мустаҳкамлик ва устуворлик талабларида келтирилган рухсат этилган қиймати б-н, шунингдек, титрашларнинг инсон саломатлигига зарарли таъсири ҳақидаги огоҳлантиришлар б-н тақ-қосланади. И. д. усулига асосан ишлаб чиқилган динамик ҳисоблашлар иншоотларнинг пухта ва куп га чидамли материалларини тежашни таъминлашга имкон беради.

Ўзбекистонда И. д. га оид и. т. ишлари Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сеймик мустаҳкамлиги интида, Тошкент архитектура ва қурилиш интида олиб борилади. Мас, Механика ва иншоотларнинг сеймик мустаҳкамлиги интида иншоотларнинг мус-таҳкамлиги сунъий зилзила таъсирида текширилиб, бу соҳада муҳим масалалар ҳал қилинади. Дунёда илк бор ер ости иншоотлар динамикаси яратилди ва ҳаётга тадбиқ қилинди.

Турсун Рашидов.

ИНЪЕКЦИЯ (лот. *injectum* — ташламоқ) (тиббиётда) — дори ваб. эритмаларни организм тўқималари, томирлари ва бўшлиқларига киритиш. Дори ва б. эритмалар тери ичига, тери остига, мускул орасига, венага, плевра ва бўғим бўшлиғига, орқа мия каналига, артерия ичига, суяк ичига юборилади.

И. учун ишлатиладиган асбоблар (шприц, ковакли игна ва ҳ. к.), шунингдек, игна санчиладиган жой синчиклаб дезинфекция қилиниши керак. Дори моддаларнинг фақат стерил эритмалари И. қилинади.

ИНЪЕКЦИЯ (геол.) — магманинг турли тоғ жинслари, ер бўшлиқлари, дарзлари ва чўкинди жинсларнинг котлами оралиқларига жойлашиши. И. терминини биринчи бўлиб америкалик олим Р. О. Дэли (1914) ишлатган. Магма сланецларнинг оралиқларини тўлдириб,

инъекцион гнейслар ҳосил қилади. И. токембрий жинсларига хос бўлиб, Ўзбекистоннинг магматик жинслар кенг тарқалган р-нларида уч-райди.

ИНЪИКОС (фалсафада) — объектларнинг ўзаро таъсири натижасида модда, энергия ва ахборот алмашиши жараёни. И. нинг энг содда шакли механик ўзаро таъсирдир. Мас, тупроқда ётган тош тупроқда ўз изини қоддиради. Жонли организмларда И. нинг му-раккаброқ тури — таъсирланиш ҳодисаси содир бўлади. Мас, ёмғир чувалчангига иссиқ жисмни теккиз-сангиз, иссиқлик ҳақидаги информация (ахборот) чувалчангга таъсир қилади ва бунинг оқибатида чувалчанг танасини иссиқликдан олиб қочади. Бу оддий химояланиш рефлексидир. Мураккаб жонли организмларда психик И. рўй беради. Бу И. нинг олий шаклидир. Одамлар орасида эса сўзлар орқали фикр алмашиш ҳодисасига асосланган ижтимоий И. мавжуд. Ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро таъсири оқибатида ижтимоий И. нинг мураккаб шакллари намоён бўлади.

И. мураккаб физик, кимёвий, биологик, психик ва ижтимоий жараён бўлиб, бу жараёнда иштирок этувчилар ўртасида модда, энергия ва ахборот алмашиши ҳодисаси рўй беради.

Борлиқнинг тузилиш ҳолатига мос равишда И. ҳам турли хил бўлади. Ноорганик ҳолатда механик, физик ва кимёвий И. турлари учраса, органик ҳолатда эса биологик И. таъсирланиш, мураккаб рефлексив жараёнлар, ин-стинктлар, ирсий ўзгаришлар кўри-нишида намоён бўлади. Ижтимоий ҳолатда эса инсоннинг рухий, ижодий, интеллектуал фаолияти б-н боғлиқ бўлган жамоавий хаттиҳаракатларида, ижтимоий ўзгаришларда, умумбашарий микёсидаги муаммоларнинг вужудга келиши шаклида рўй беради. Мас, ҳозирги замонда бутун сайёрамиз микёсида вужудга келган экологик вазият ҳам жамият фаолиятининг табиатдаги И. идир.

Шарқ фалсафасидаги инсон ўзининг

хар бир ноўрин хаттиҳаракатлари учун қайсидир бир пайтда жавоб бериши муқаррар эканлиги ҳақидаги ҳикматли гап «хар қандай таъсир ўзининг акс таъсирига эгадир» деган маънони беради.

И. нинг оний, бир лахзали, давомий, узоқ муддатли ва занжирли кечувчи турлари бор.

Бахтиёр Тўраев.

ИНЬ, Шан — мил. ав. 14—11-а. лардаги қад. Хитой давлати. Аньяна яқини (Хэнань вилояти) дан археологлар сўнги И. даврига оид ташбака косаси ва ҳайвон суякларига ёзилган фол очиш ёзувлари, жездан ясалган қуроллар (қилич, камон ўқининг учи, болға, пичоқ, нина, бигиз, белкурак) топилган. И. да дехқончилик, чорвачилик, овчилик ва балиқчилик б-н шуғулланишган. Давлат бошида хон — ван турган. И. хонлиги кўп вақт жуда қабилалар (туфан, мафан, цян, чжоу ва б.) б-н уруш олиб борган. Мил. ав. 11-а. да Чжоу қабиласи И. даги ички низолардан фойдаланиб уни босиб олган.

ИНЬЧУАНЬ, Нинся — Хитойнинг шим. қисмидаги шаҳар. Нинся-Хуэй мухтор р-нининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Аҳолиси 943,4 минг киши (1998). Хуанхэ дарёсидаги пристань. Суғориладиган қ.х. райони марказида жойлашган; чорва маҳсулотлари бозори. Машинасозлик, кимё, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор.

ИНҚИЛОБ, революция — таби-атнинг бирон-бир ҳодисаси, жамият ёки онгнинг ривожланишида рўй берадиган чуқур сифат ўзгариши (мас, ижтимоий И., шунингдек, геол., са-ноат, фан-техника, маданият, физика, фалсафа ва ҳ.к. даги И.). И. сўзи кўпинча ижтимоий-сиёсий тузумни қўққисдан, зўрлик б-н ўзгартириш маъносида ишлатилади, у аста-секин, эволюцион тарзда ўзгартиришларнинг аксидир.

ИНҚИРОЗ — тараққиётда орқага ке-тиш, таназзул. Ҳар қандай объект ўзининг ривожланиши мобайнида пайдо бўлиш, улғайиш, пасайиш ва ҳалок

бўлиш босқичларидан ўтади. Ҳар қандай тизим (объект)нинг нисбатан юқори даражада шаклланган ҳолатидан қуйи даражадаги ҳолатга ўтиш жараёни И. даври дейилади. Ижтимоий ти-зимлардаги И. ларга дифференциал ёндошиш керак. Иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий соҳалардаги И. лар, одатда, мустақил рўй беради, баъзан эса ҳаммаси комплекс тарзда ба-равар бўлади. Бундай ҳолда жамиятнинг умумий И.и бошланади.

ИО — Юпитер сайёрасининг энг катта йўлдошларидан бири, 1610 й. да Г. Галилей очган. Юпитердан 422 минг км узоқликда, сидерик айланиш даври 1 сутка 18 соат 28 мин. Диаметри 3630 км. Атмосфераси бор, вулқонлар отилиб туради.

ИОАНН Павел II (Joannes Paulus) (1920.18.5, Краков ш. яқинидаги Вадовице деган жой) — Рим папаси, Рим католик черкови ва Ватикан давлати бошлиғи. Фуқаро номи — Кароль Вой-тила. Т. й. хизматчиси оиласида туғилган. 1938 й. да гимназияни тугатиб, Краковдаги Ягеллон унти фалсафа ф-тига ўқишга кирди. 1946 и. да руҳоний руг-басини қабул қилди. 1948 й. Римдаги «Ангеликум» Доминикан ун-тининг фалсафа ф-тини тугатди ва Польшага қайтиб турли диний лавозимларда ишлади, диний семинария ва ун-тда дарс берди. 1964 й. дан Краков ш. архиепископи. 1967 й. июндан кардинал. 1978 й. 16 окт. да Рим папаси этиб сайланди ва Иоанн Павел II номини олди. Кўпгина адабий, фалсафий ва диний китоблар муаллифи.

ИОД - қ. Йод.

ИОН АЛМАШИНУВИ — туташган икки фаза оралиғида ионларнинг қайтар алмашилиш жараёни. Гетероген И. а. (ионлар алмашинадиган сорбция) да эритмадаги қаттиқ фаза — ионит сиртидаги ионлар б-н алмашинади. Бир ион, мас, Н⁺ б-н тўйинган ионит бошқа ионлар, мас, Na⁺ ва Ca²⁺ бўлган эритмага туташганда эритма б-н ионит орасида ионлар алмашинади. Бунда эритмадаги Na⁺ ва Ca²⁺ концентрати-яси камайди

ва шунга эквивалент миқдорда H^+ ионлари пайдо бўлади. Гетероген И. а. дан буғ қозонларига бериладиган сувни туз-сизлантириш, гидрометаллургия, кимё ва фармацевтика саноатида кенг фойдаланилади (қ. Ионитлар).

ИОН АЛМАШТИРУВЧИ СМОЛАЛАР — юқори молекулали синтетик (полимер) органик ионитлар. Улар эримайди, электролит эритмалари органик эритувчиларда чегараланган миқдорда бўкади, сувли ва сувсиз органик эритмаларда ион алмаштиради. Ионитларнинг умумий таснифга мувофиқ, И.а.с. катион алмаштирувчи (поликислоталар), анион алмаштирувчи (полиасослар) ва амфотер ёки биполяр (поли-амфилиотлар) турларга бўлинади. Катион алмаштирувчи смолалар кучли ва кучсиз кислотали, анион алмаштирувчи смолалар эса кучли ва кучсиз асосли бўлади. Смолаларда фақат бир хил ионоген гуруҳлар (мас, сульфогуруҳ) бўлса — монофункционал гуруҳлар деб, ҳар хил ионоген гуруҳлар бўлса — полифункционал гуруҳлар деб аталади.

И. а. с. га эримайдиган полиэлектролитларгаёб қараш мумкин. Поливалент (кўп зарядли) ион мол. катта бўлганидан амалда қаракатланмайди. И. а. с. поли-мерланиш, поликонденсатланиш йўли б-н ёки ионит хоссаларига эга бўлмаган полимерии кимёвий ишлаш йўли б-н олинади. И. а. с. сув таркибидеги тузни кетказиш, нодир элементларни ажратиб олиш, органик ва аорганик синтез маҳсулотларини тозалашда қўлланилади.

ИОН АСБОБЛАР (электрон асбоблар) — электр вакуумли газ разрядли асбоблар. Иши сйраклаштирилган газлар орқали электр токи ўтиши на-тижасида ҳосил бўладиган жараёнларга асосланади. И. а.нинг энг содда хили анод (қиздирилган ёки совуқ катодли) бўлиб, унинг электродлари инерт газларга (гелий, неон, аргон, криптон, ксенон) ва симоб буғлари б-н тўлдирилган шиша ёки керамика баллонлар ичига жойлаштирил-

ган бўлади. Асбоб электродларига кучланиш берилганда қиздирилган катоддан чиқаётган электронлар баллондаги газ атомлари (молекулалари) б-н тўқна-шиб ўз энергияларини беради. Кучланишнинг маълум кийматида электронлар энергияси газ атомларини уйғотишга ва ионлаштиришга етарли бўлиб қолади. Шу пайтда газ разрядлари ҳосил бўлади. Ҳосил бўлган мус-бат зарядди газ ионлари мухитдаги электронлар зарядини қоплайди. Шу сабабли И. а. кичик ички каршилиқ туфайли ўзидан ўн минглаб амперли тоқларни ўтказиш қобилиятига эга бўлади. И. а. кучланишни барқарорлаш, электр тоқини ўзгартириш (тўғрилаш), электр энергиясини ёруғлик энергиясига айлантириш, электр зан-жирларни коммутациялаш (қайта улаш) ва б. учун ишлатилади. Газотрон, игнитрон, стабилитрон, тиратрон И. а. жумласига қиради.

ИОН БОҒ, электровалент боғ, гетеровалент боғ — кимёвий боғ турларидан бири, қарамақарши зарядли ионлар ўртасидаги электро-статик ўзаро таъсир кучига асосланади. И. б. электроманфийлик жиҳатидан бир-биридан катта фарқ қиладиган икки элемент орасида вужудга келади. Бундай боғлар ишқорий металлларнинг галогенидларида кўпроқ ҳосил бўлади. LiF бирикмасидаги литий б-н фтор орасидаги боғ бунга яққол мисол бўла олади. Ҳар қайси ион ўз атрофида электр майдони ҳосил қилади. Шу сабабли И. б. ли молекулалар гетерополяр бирикма деб аталади. Ге-терополяр бирикмалар ҳамма агрегат ҳолатларда ионлик тавсифини сақлаб қолади. Мас, $NaCl$ бирикмаси газ, суюқ ва қаттиқ ҳолатларнинг ҳаммасида ҳам Na^+ ва Cl^- ионлардан таркиб топган ва улар орасида И. б. мавжуд.

ИОН КАНАЛЛАРИ, ион ўтказувчи каналлар —тирик ҳужайра ва ҳужайра органоидларининг липопротейд табиатли мембраналарида, мем-брананинг ҳар хил модда ва ионларга бўлган танлаб ўтказувчанлик хоссасини таъминловчи молекуляр системалар (Na^+ , K^+

ва Ca^{2+} каналлари, митохондрия ва бактерия хужайраси мембранасидаги протон каналлари). И. к. дастлаб нерв хужайраси мембранасида, кейинчалик бошқа тўқималарда ҳамда цитоплазмик мембраналар комплекслари, цитохромоксидазалар, родопсин ва б. таркибида қайд этилган. Оксиллар мембранани «тешиб ўтиб», ион ўтказувчи система ҳосил қилади. И. к. нинг танлаб ўтказиш хусусияти унинг геометрик параметрлари, ички девори ва бўшлиғида жойлашган кимёвий гуруҳлар хусусиятига боғлиқ. И. к. орқали транспорт фаол (энергия сарфи орқали) ва пассив (мембрананинг икки томонидаги электрокимёвий потенциаллар фарқи орқали) бўлади. Битта ион канали орқали бир сек. да $10^7 - 10^8$ ион ўта олади. Бир қанча бирикмалар ион канали элементлари б-н бирикиб, каналнинг чала ўтказувчанлик хусусиятини бузади (чаёнлар ва илонлар захаридаги токсинлар, айрим бақалар терисидан ажраладиган батрохотоксин, тет-радотоксин ва тетраэтиламмоний). Айрим тубан молекулалари бирикмалар, мас, антибиотиклар (грамицидин А, аламетицин, амфотерицин) ёрдамида мембранада И. каналларини ҳосил қилиш мумкин. Бу бирикмаларнинг захар сифатида таъсири мембрана ўтказувчанлигининг ошиб кетиши туфайли хужайрадаги ион мувозанатининг бузилиши б-н боғлиқ.

ИОН КРИСТАЛЛАР - зарралари, асосан, ион боғлар ёрдамида бирик-кан кристаллар. Бир атомли ва кўп атомли ионлардан иборат булиши мумкин. Бир атомли ионлардан тузилган И. к. га ишқорий ва ишқрий-ер металлари галогенидлари (NaCl , CsCl , CaF_2)нинг кристаллари, кўп атомли ионлардан тузилган И. к. га шу металлларнинг нитратлари, сульфатлари, карбонатлари, фосфатлари, силикатли ва б. тузлари мисол була олади. Бундай кристаллар мусбат зарядли металл ионлари ҳамда бир неча атомлардан тузилган манфий зарядли кислота қолдиқларидан ташкил топган. Кислота қолдиқлари ўзаро бирлашиб

узун занжирлар, қаватлар, шунингдек, бўшлиқларида металл ионлари жойлашган уч ўлчамли пан-жаралар (мас, силикатларнинг кристалл тузилиши) ҳосил қилиши мумкин.

ИОН МИКРОСКОП — ионлар оқими ёрдамида ўрганилаётган объектнинг катталаштирилган тасвирини олишга мўлжалланган асбоб. И. м. да ионлар оқими ўрганилаётган объект атомлари (молекулалари)да сочилади ва энергия йўқотади. Натижада объектдан чиқаётган зарралар электростатик ва магнит линзалар орқали маълум энергияга ёки фотоплёнкаларга фокусланади ва катталаштирилган тасвир ҳосил қилинади. Шу тасвирдан ўрганилаётган объект тизими, таркиби ва б. хусусиятлари аниқланади.

ИОН ПРОЕКТОР, автоион микроскоп — каттик жисм сиртининг бир неча млн. марта катталашган тасвирини берадиган линзасиз ион-оптик асбоб. Америкалик физик Э. В. Мюллер 1951 й. да ихтиро қилган. И. п. ёрдамида кристалл панжарадаги айрим атомларнинг жойлашишини кузатиш мумкин. Бунда ингичка игнанинг учлиги мус-баг электрод ва бир вақтнинг ўзида ўрганилаётган объект бўлиб хизмат қилади. Асбоб ичига тўлдирилган газ атомлари (ёки молекулалари) учлик яқинида кучли электр майдон б-н ионлаштирилади; бунда газ атомлари учликка ўзининг электронларини беради.

ИОН РАДИУСЛАР — ион кристалларда ядролараро масофаларни тахм. аниқлаш учун қўлланиладиган ионларнинг шартли тавсифлари. Элементар И. р. нинг қиймати уларнинг Менделеев даврий системасида жойлашган ўрнига боғлиқ. Улардан кристаллар кимёсида турли бирикмалар кристалларининг тузилиш қонуниятларини аниқлаш учун, геокимёвий жараёнларда ионларнинг алмашинув ходисаларини ўрганиш учун кенг фойдаланилади. И. р. қийматининг бир-биридан фаркландиган бир неча тизими мавжуд, аммо бу қийматлар

тахм. яқин. Илк бор И. р. 20-а. нинг 20-й.ларида Норвегия олими В. М. Гольшмидт томонидан аниқланган бўлиб, у фтор ва кислород ионларининг (0,133 ва 0,132 нм) реф-рактометрда ўлчанган қийматларига, америкалик Л. Полинг тизими кислород иони радиусининг қабул қилинган қиймати (0,140 нм)га асосланган, рус олимлари Н. В. Белов ва Г. Б. Боки йларнинг кенг тарқалган тизимига кўра, бу ион радиуси қиймати 0,136 нм, К. Шеннон тизимида 0,12 нм га тенг деб қабул қилинган.

ИОН ЭМИССИЯ — қаттиқ жисм (эмиттер) ни киздирганда, ёритилганда ёки электрон ва ион б-н бомбарди-мон қилганда, улар сиртидан манфий ва мусбат ионларнинг отилиб чиқиши. Ионнинг эмиттердан чиқиши учун ион етарли даражада кинетик энергияга эга бўлиши керак. Бу энергия миқдори эмиттер хусусиятларига ва ташқи шароитга боғлиқ. Ион кинетик энергия-сининг ўзгартирилишига қараб, И. э. термоин эмиссия, ион-ион эмиссия, электрон-ион эмиссия, фотодесорбция турларга бўлинади.

Термоион эмиссияда жисм киздирилиб ион энергияси ўзгартирилади ва натижада эмиттер сиртидан ионлар чиқади. Маълум вақтда эмиттер сиртидан чиқаётган ионлар n_j нинг шу сиртидан ажралаётган нейтрал зарралар n_0 га нисбати термоион эмиссиянинг миқдор характеристикаси ҳисобланади. Агар эмиттер кучли электр майдони ($E=10^6$ В/см) да бўлса, эмиттердан ионларнинг чиқиши паст тралар ($T < 20^\circ$) да бўлиши мумкин (автоион эмиссия). Термоион эмиссия, айниқса, ион манбаларидан ион оқимини олишда, шунингдек, физик кимёвий тадқиқотларда радикал, молекула ва атомларнинг ионлаш потенциалини, ион ва нейтрал зарралар десорбциясини ва б. ни аниқлашда муҳимдир. Эмиттер-нишон сиртига ион дастаси (бирламчи зарралар) йўналтирилганда ион-ион эмиссия содир бўлади. Бунда ни-шондан ионлар ва электр нейтрал зарралар (ик-

киламчи зарралар) отилиб чиқади. Иккиламчи зарралар оқими n_2 нинг бирламчи зарралар оқими n_1 га нисбати ион-ион эмиссия коэффициентига дейилади. Бу катталик нишон ху-сусиятига, бирламчи ионлар турига, энергиясига ва ҳ. к. га боғлиқ. Ион-ион эмиссия адсорбция, катализ жараёнларини ўрганишда, сиртнинг хоссаларини аниқлаш (қ. Ион микроскоп) ва б. да қўлланилади. Эмиттерга элек-тронлар урилишидан ионларнинг отилиб чиқиши туфайли электрон-ион эмиссия содир бўлади. Бун-дай жараён эмиттерга адсорбцияланган зарраларни ўрганишда муҳимдир. Фотодесорбция эмиттер ёруғлик таъсирида ионлашиб, ундан ионлар ажралиб чиқади. Мас, қуввати 108 —109 Вт/см² бўлган лазер нури эмиттерга тушганида интенсив фотодесорбция кузатилади. И. э. қаттиқжисмларнинг хоссалари ва таркибини текшириш учун керак бўладиган турли асбобларда фойдаланилади.

Дилшод Назиров.

ИОНИ ДЕНГИЗИ - Ўрта денгининг марказий қисми, Болқон ва Апеннин я. о.лари ҳамда Крит ва Сицилия о.лари оралигида. Отранто бўғози орқали Адриатика денгизи б-н, Мессина бўғози орқали Тиррен денгизи б-н қўшилган. Йирик қўлтиқлари: Патраикос, Коринф ва Таранто. Шарқда Иони о.лари бор. Майд. 169 минг км². Чук. 4000 м дан ортиқ (энг чуқур жойи 5121 м). Сув т-раси фев.да 14°, авг.да 25,5°. Шўрлиги 38‰. Балиқ (скумбрия, кизил тунец, камбала, кефаль) овланади. Йирик портлари: Патри, Керкира — Грецияда, Таранто, Катания — Италияда.

ИОНИ ОРДЕРИ, ионий ордери — юнон меъморлигида (мил. ав. 5-а.) вужудга келган асосий 3 ордерлардан бири. Юнонларнинг иони кабиласи яратган, номи ҳам шундан. И. о.нинг кўриниши содда ва нафис. Ўзбекистонда 19—20-а.ларда Европа услубида қурилган биноларнинг устун (колонна)лари И. о. асосида ишланган (яна қ. Меъморий ордерлар).

ИОНИ ОРОЛЛАРИ — Иони ден-

гизадаги бир туда орол. Болқон я. о. нинг ғарбий қирғоғи яқинида, Грецияга қарашли. Бир неча йирик (Керкира, Лефкас, Кефалиния, Закинф) ва кўпгина майда ороллардан иборат. Майд. 23 минг км². Кучли зилзилалар бўлиб туради. Оролларнинг ер юзаси тоғли (энг баланд жойи 1628 м), оҳак-тош ва гилли сланецлардан тузилган. Қирғоқлари тик, қулай бухталар бор. Тоғ олдилари ва соҳилдаги паст-текисликларнинг тупроғи унумдор; бу ерларда зайтун, ток, цитрус ўсимликлар ўстирилади. Тоғ ён бағирларида кўпроқ маквис ўсади, айрим жойларда дуб ўрмонлари сақланган. Аҳолиси қўйчилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади, водийлар цитрус плантациялари, тоқзорлар б-н банд. И. о. да Керкира, Аргостолион, Закинтас ш.лари, денгиз бўйи иқлим курортлари бор. Туризм ривожланган.

ИОНИТЛАР, ион алмаштирувчилар, ион алмаштирувчи сорбентлар — электролит эритмаларга таъсир эттирилганда ион алмаштира оладиган, таркибида ионоген ва (ёки) комплекс ҳосил қиладиган гуруҳлар туган полимер ёки анорганик моддалар. Кўпчилик И. — аморф ёки кристалл ҳолдаги, амалда эримайдиган қаттиқ моддалардир. Кимёвий табиатига кўра, улар органик, анорганик, минерал-органик, келиб чиқи-шига кўра, табиий ва сунъий И. га бўлинади. Органик И. га ион алмаштирувчи смолалар, кимёвий фаоллаштирилган кўмир, торф, целлюлоза, анорганик И. га алюмосиликатлар (це-олитлар, пермутитлар) ва кўп валентли металлларнинг гидроксидлари, фосфатлари, цианидлари мисол бўла олади. И. электролитлар (тузлар, кисло-талар ва ишқорлар) эритмасидан мусбат ёки манфий ионларни (каги-онларни ёки анионларни) ютиб, уларнинг урнига ушандай зарядли бошқа ионларни эквивалент микдорда чиқара олади.

Алмашинувчи ионлар зарядининг ишорасига қараб, И. катионитлар ва анионитларга булинади. Катионитларда фаол кислота гуруҳ ($-\text{SO}_3\text{H}$, $-\text{COOH}$ ва б.) бор, улар водород ионларини (ёки

мусбат зарядланган бошқа ионларни) металл ионларга алмашти-ра олади. Анионитларда асос хос-салари бор. Аксарияти — таркибида фаол асос гуруҳи ($-\text{NH}_2$, $-\text{NH}-$, Ns) бўлган юқори молекулали полимер бирикмалардир; улар гидроксил ионларини (ёки манфий зарядланган бошқа ионларни) эриган туз ёки кислота анионларига алмаштира олади. И. ни бир неча марта ишлатиш мумкин. Улар сувни юмшатиш, табиий сувлардан нодир металллар (олтин, уран, иттрий ва б.) ни ажратиб олишца, озик-овқат, кимё саноатида турли моддаларни ажратиш ва тозалашда қўлланилади. Аналитик кимёда, ўта соф моддалар и.ч. да, биологик фаол моддалар, оксиллар, вируслар, ДНК ва РНК каби моддаларни ажратишда, шунингдек, тиббиетда (қонни заҳарли моддалардан тозалашда) ишлатилади.

ИОНИЯ ФАЙЛАСУФЛАРИ - мил. ав. 6—4-а. ларда Ионияда яшаган юнон файласуфлари. Улар — Фалес, Анаксимандр, Анаксимен (Милет мактаби), эфеслик Гераклит, аполлониялик Диоген. Асосий ғояларидан бири мавжудотнинг бирлиги, барча нарсалар муайян ибтидо (сув, ҳаво, олов) дан пайдо бўлганлиги тўғрисидаги фикрдир. И. ф. натурфалсафасига гилозоизм хос.

ИОНЛАНИШ — муҳит электр нейтрал зарраларининг зарядланган зарраларга айланиши; нейтрал зарядли атомлар ва молекулалардан мусбат ва манфий ионлар ҳамда эркин электронларнинг вужудга келиши; 1) газ ва суюқликларнинг И. и — кўзгалмаган ҳолатдаги нейтрал атом (молекула)нинг икки ва ундан ортик зарядланган зарраларга ажралиш жараёни. Уларнинг И. и учун маълум И. энергияси сарфланади. Атом (молекула) дан бир электронни ажратиб, мусбат ион ҳосил қилишга сарфланган энергия микдор жихатдан И. по-тенциалга тенг. Зарядланган зарралар (электрон, ион) зарби б-н атом ва молекулаларни ионлаш зарба И. дейилади. Зарба И. эхтимолиги, асосан, ионланувчи газ (ёки суюқлик) га, ионловчи зарраларнинг энергиясига,

таркибига, зичлигига боғлиқ. Бундай И., кўпинча, масс-спектрометрлар ва атомлар тўқнашишини ўрганишда ишлатиладиган асбобларда кузатилади. Моддаларда кузатиладиган И. факатгина ташқи ионловчи зарраларнинг таъсирлашуви натижасида бўлмаслиги ҳам мумкин. Агар модда атом (молекула) ларининг ис-сиклик ҳаракати энергияси етарли булса, улар узаро тўқнашишлари натижасида бир-бирини ионлантириши мумкин. Бу термик И. дейилади. Термик И. интен-сивлиги 103—104 К трали моддаларда юқори бўлади (мас, ей разряди ёки ёниш жараёни, Куёшдаги жараёнлар ва х. к.). Моддаларнинг И. и фотонлар (еруғлик) таъсирида юз берса, бу жараён фотоион-ланиш дейилади. Бундай И. характери поғонали бўлади, яъни зарра бир ёруғлик фотонни ютиб, кўзгатилган ҳолатга ўтади, ке-йин эса яна кейинги фотон б-н таъсирлашиши туфайли И. и мум-кин. Фотоионланиш жараёни кўпгина ходисаларда муҳим аҳамиятга эга, мас, атмосферанинг юқори қатламларидаги И. (қ. Ионсфера) ва х. к. Ионланган газ ёки суюқликлар электр утказувчан бўлиб қолади, уларнинг бундай хусусиятидан муҳитнинг И. да-ражасини ўлчаш, яъни нейтрал зарраларнинг зарядланган зарра-лар сонига нисбатини аниқлаш мумкин; 2) электролитларнинг И. и — эриган мод-даларнинг эритувчи молекулалари б-н ўзаро таъсирлашуви натижасида моле-кулаларининг ионларга бўлиниш жара-ёни (қ. Диссоциация) ; 3) қат-тиқ жисм-ларнинг И. и — қаттиқ жисм атомлари-нинг ионларга айланиш жараёни. Бунда электронлар кри-сталлдаги валентлик зонасидаан электр утказувчанлик зонаси-га ўтади. Кат-тиқжисмдаги И. энергияси Ичахм. та-қикданган зона кенглиги энер-гияси E_g га тенг бўлади (қ. Қаттиқ жисм физи-каси). Қаттиқ жисмлардан заряд-ланган (ёки нейтрал) зарралар (электрон, протон, нейтрон ва х. к.) оқими ўтганда ёки электромагнит тебранишлар таъси-рида И. содир бўлади.

Абдурауф Жўрахонов.

ИОНЛАР (юн. *ion* — бораётган, ҳаракатланаётган) — зарядланган зарра-лар; атом ёки атомлар гуруҳи (молеку-лалар, радикаллар ва б.) электрон (ёки б. зарядланган зарра) қабул қилганда ё йўқотганда ҳосил бўлади. «И.» ту-шунчаси ва терминини 1834 й. да ин-глиз олими М. Фарадей биринчи бўлиб тат-биқ этган. У ишқорлар, кислоталар, тузларнинг сувдаги эритмалари электр ўтказувчанлиги И. ҳаракатига боғлиқ деб ҳисоблади. Эритмаларнинг манфий кутб (катод)га ҳаракатланадиган мусбат зар-рядли И. катионлар, мусбат кутб (анод) га ҳаракатланадиган зарядли И. анионлар дейилади. И. зарядининг катталиги элект-рон зарядига қаррали нисбатдадир: мас, атом 1, 2, 3, ... электрон йўқотганда ёки қабул қилганда шунга мос равишда 1, 2, 3 ва х. к. зарядли И. ҳосил бўлади.

Электролит эритмасида И. эритувчи б-н ўзаро таъсир этиши туфайли барқарор бўлади. И. мавжудлиги сабабли эритма-лар электр токини ўтказиши (қ. Электро-литик диссоциация). Атомдан электрон ажралиб, катион ҳосил бўлаётганда маъ-лум миқдорда энергия сарфланади ва уни атомнинг ионлаш потенциали дейилади. И. нинг хоссалари уларнинг катталиги ва электрон қобиғининг тузилишига, за-ряднинг ишораси ҳамда миқдорига боғлиқ.

И. организмда моддалар алмаши-нуви жараёнида фаол қатнашади. И. ат-мосферада бўладиган ўзгаришларда муҳим роль ўйнайди (қ. Атмосфера элек-три, Ионсфера).

Ад:Смирнов Б. М., Комплексные ионы, М., 1983; Крестов Г.А., Термоди-намика ионных процессов в растворах, 2 изд., Л., 1984.

Комил Тожиев.

ИОНЛАШ КАМЕРАСИ - ионлаш-тирувчи нурланиш (гамма-нурланиш, электронлар, протонлар, а-зарралар ва б.) ни қайд қилиш, текшириш ва ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб. Унинг ишлаши нурланишларнинг газни ионлаш хусуси-ятига асосланган. У тўртбурчак, цилиндр

ва шар шаклидаги металл ка-мерага газ ёки ҳаво тўлдирилиб, ўртасидан изоляцияли металл сим ўтказиладиган металл камера (1-расм). Камера ташки электрод, сим эса ички электрод вазифасини ўтайди. Электродлар катта (2000—2500 В) кучланиш ман-баига уланса, камера ичида ташки ионлаштирувчи нурланишлар таъсирида газ ионлашиб, занжирда ионлаш токи ҳосил бўлади (2-расм.) Ток миқдори И. к.га тушаётган нурлар интенсивлиги ҳамда электродларга уланган манба кучланишига боғлиқ. Интенсивлиги жуда кам бўлган нурлар газ разрядли И. к. нейтронларни қайд қилиш учун ҳам ишлатилади. Секин нейтронларни қайд қилиш учун камеранинг ички сиртига бор қатлами қопланади ёки камера бор фторид (BF_3) б-н тўлдирилади. Бу ҳолда ионлаш жараёни ядро реакцияси $10\text{B}(n, \alpha)^7\text{Li}$ махсулотлари б-н амалга оширилади. Тез нейтронларни қайд қилиш учун камера водород б-н тўлдирилади, бу ҳолда ионлаш жараёни ажралган протонлар ҳисобига амалга ошади.

ИОНЛОВЧИ НУРЛАНИШ - заррлар ва электромагнит нурланиш квантлари оқими; модда орқали ўтиши унинг атом ва молекулалари ионланишига ва кўзғалишига сабаб бўлади. И. н. электронлар, позитронлар, протонлар, нейтронлар ва б. элементлар зарралар, шунингдек, атом ядролари ва гамма-, рентген ва оптик диапазондаги электромагнит нурланишдан иборат.

Зарядланган зарралар муҳитнинг атом ва молекулалари б-н бевосита тўқнашиб ионланишига бирламчи ионланиш; уриб чиқарилган элек-тронларнинг ионланишига икки-ламчи ионланиш дейилади. Муҳитнинг И. н. таъсирида ионланиши, асосан, И. н.нинг энергиясига, таркибига, зичлигига боғлиқ. Фан ва техникада, биология ва тиббиётда, қишлоқ хўжалиги ва саноатда И. н. муҳим аҳамиятга эга. Мас, кимёвий реакциялар И. н. таъсирида пастроқ т-ра ва босимда амалга оширилади (қ. Радиокимё). И. н. озик-овқат, дори-дармон махсулотлари ва

б.ни стериллаш ва консервалашда ишлатилади. Ўсимлик ва микроорганизмларда И. н. таъсири б-н ҳар хил мутацияларни келтириб чиқариш мумкин.

ИОНОНЛАР — циклогексен қаторининг тўйинмаган кетонлари; рангсиз, хушбўй суюқликлар. Спиртда яхши эрийди. И. жумласига ионон ва унинг гомологлари (метилионон, ирон ва уларнинг изомерлари) киради. И.нинг бир неча изомери бор, улардан изомерининг хиди жуда ёқимли. Иононнинг суюлтирилган эритмаларидан бинафша хиди келади. Атир-упа, хушбўй совунлар, озик-овқат эссенциялари ва А витамин и. ч.да қўлланилади.

ИОНОСФЕРА (ионлар ... ва юн. sphaîra — шар) — атмосферанинг ионлар ва эркин электронлар концентрацияси кўп бўлган юқори қатлами. Ердан 50—80 км баландликдан бошланади. Кун-дузи И. асоси 50—60 км баландликда, кечаси 80—85 км баландликда ётади. И.нинг юқори чегараси — Ер магнитосферасининг ташки қисми. И.да, асосан, куёшнинг ультрабинафша ва рентген нурлари, космик нурланишлар таъсирида ионлар ҳосил бўлади. Ер атрофидаги космик фазодан атмосферага кираётган зарралар оқими Ернинг магнит майдони таъсирида қисман ўз йўналишини винтсимон ўзгартириб, атмосферанинг атом ва молекулаларини ионлаштиради. И.да электронлар ва ионлар сони тенг бўлади. Космик ракета ёрдамида олинган маълумотларга қўра, И. чегараси ер сатҳидан тахм. 18—25 минг км баландликкача давом этиши аниқланди (яна қ. Атмосфера). Факат И. туйфайли радиотўлқинларни узок, масофаларга узатиш мумкин.

ИОРДАН (485—?) — тарихчи. Асли остготлардан бўлган. 505—536 й.ларда Византиянинг йирик саркардаси Гунтигис База хузурида котиб бўлиб ишлаган. И.нинг машҳур «Гетика» («Гетларнинг келиб чиқиши ва фаолияти») (551-й.) асариди Шарқий Европа, Қора денгизнинг шим. қирғоқларида 4—6-а.ларда яшаган гот, бир қатор туркий, славян қабилалари

тўғрисида қимматли маълумотлар берилган. Айниқса, гун-нлар, кутургурлар, утургурлар ва б. туркий қабилалар, уларнинг келиб чиқиши, тарихи тўғрисида маълумотлар эътиборга сазовор.

ИОРДАН, Наҳр ушшариъа — Ғарбий Осиёдаги дарё, кўп қисми Иордания худудида. Уз. 252 км. Жабал уш-Шайх (Ҳармун) тизмасидан бошланади. Меридионал йўналишдаги Ҳор (Алҳор) тектоник чўкмасидан оқиб, чучук сувли Ҳавла ва Табария (Ғани-сарет) кўллари орқали ўтади ва Ўлик денгизга қуйилади. И.нинг юқори оқимида водийси тор, остоналардан ўтган жойларда шаршаралар ҳосил қилган. Сув сарфи 50 м³/сек. Грунт ва кўллардан сув олади. Энг катта ирмоғи — Ярмукнинг И.га қуйилишига яқин жойда тўғон ва катта ГЭС қурилган. Дарёдан суғоришда фойдаланилади. И. водийси — Иорданиянинг асосий деҳқончилик р-ни.

ИОРДАНИЯ, Иордания Ҳошимийлар Подшоҳлиги (A1-Mamlaka al-Urduniyah al-Hashimiyah) — Яқин Шарқда, Осиёнинг ғарбий қисмида жойлашган давлат. Майд. 91,8 минг км². Аҳолиси 5,15 млн. киши (2001). Пойтахти — Аммон ш. Маъмурий жиҳатдан 12 муҳофаза (вилоят)га, муҳофазалар туманларга бўлинади.

Давлат тузуми. И. — конституцияли монархия. 1952 й. 8 янв.да қабул қилинган конституция амал қилади (кейингиўзгаришлар б-н). Давлат бошлиғи — малик (подшоҳ) бўлиб (1999 й.дан Абдуллоҳ II бин Талол), у конун чиқарувчи ва ижрочи ҳокимият соҳасида катта ҳуқуққа эга. Қонун чиқарувчи ҳокимият — подшоҳ ва Миллат мажлиси (парламент); у сенат ва депутатлар палатасидан иборат. Сенатни подшоҳ 4 й. муддатга тайинлайди (сенат таркибининг ярмиси ҳар 2 й.да янгиланиб туради). Депутатлар палатаси тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 4 й.га сайланади. Ижроия ҳокимиятни подшоҳ ўзи тайинлайдиган ҳукумат — Вазирлар Кенгаши орқали амалга оширади.

Табиати. И.нинг аксар қисми шарқдан

(500 м) ғарбга томон (1000—1500 м гача) баландлашиб борадиган ясси-тоғликдан иборат. Жан.даги Рам тоғи — И.нинг энг баланд нуқтаси (1764 м). Мамлакатнинг ғарбий қисмида меридиан чизигига параллел ҳолда йўналган чуқур ботик воҳа — Ҳор (Алҳор) ва унинг давоми Водий ал-Араб жойлашган. Ҳор минтақасида Иордан дарёси водийси ва Улик денгиз (сув юзаси денгиз сатҳидан 395 м пастда) ўрин олган. Бу минтақанинг ҳар икки томо-нида Сурияфаластин тоғлари қад ростлаб туради.

Иклими — субтропик, қуруқ иқлим. Январда ўртача т-ра 8—14°, июлда эса 24—30° га тўғри келади, Ҳор минтақаси ҳамда И.нинг чўл қисмида т-ра 50° гача кўтарилади. Йиллик ўртача ёғин миқдори мамлакатнинг ғарбидаги тоғларда 500—700 мм, шарқида ва Ҳор ботиғида 100 мм ни ташкил этади. Доим оқиб турувчи дарёлари кам бўлиб, қуруқўзанлар ва мавсумий сойлар кўп учрайди. И.нинг ғарбий қисмидаги тоғларда Ўрта денгиз кирғоқларига хос наботот хиллари ўсади, да-рахтзор ва бутазор кўп. Шарқий қисмида эса, чалачўл ва чўл ўсимликлари, ахён-ахёнда хурмозорли кичик воҳалар учрайди. И. хайвонот олами унча бой эмас; сиртлон, чўл тулкиси, тўнғиз учрайди. Қушлар, кемирувчилар ва судралиб юрувчиларнинг тури кўп. Азрак миллий боғи бор.

Аҳолиси. Мамлакат умумий аҳолисининг 98% араблар; яҳудийлар, арманлар, греклар, курдлар, черкеслар, чеченлар, доғистонликлар, ўзбеклар, туркманлар ҳам яшайди. Расмий тили — араб тили. Мамлакат аҳолисининг 90% ислом динига, қолган қисми христиан ва яҳудий динларига мансубдир. Аҳолининг 71% шаҳарларда истиқомат қилади. Мамлакатда 5% га яқин бадавийлар бўлиб, улар кўчманчи ҳаёт тар-зига эга. Аҳолининг 70% га яқини хизмат кўрсатиш соҳасида, 12% и. ч. ва торшон саноатида, қолганлари бошқарув тизими, таълим, савдо, транспорт ва харбий соҳаларда хизмат қилади. Йирик

шахарлари: Аммон, Аз-Зарка, Ирбид, Ал-Халил.

Тарихи. Ҳоз. И. худудиди дастлаб хананейларнинг сомиё қабилалари яшаган. Мил. ав. 1 минг йилликда бу худуднинг бир қисми Исроил ва Яхудия (Иудея) подшоҳликлари таркибида бўлган. Мил. ав. 1 минг йиллик охирида қад. араб давлати — Набатейя подшоҳлиги вужудга келди. Мил. 2-а.нинг 30-й.ларидан И. Рим, 4-а.дан Византия империялари, 7-а. дан Араб халифалиги қўл остида бўлди. И.да секин-аста араб тили ва ислом дини тарқала бошлади. 11 — 15-а.ларда салибчилар, салжуқийлар, Миср мамлуқлари бостириб кирди. 16-а.нинг бошидан 1918 й.гача И. Усмонли турк империяси таркибида бўлди. Мамлакат 1-жаҳон уруши даврида араб кўзғолончи ватанпарварлари томонидан озод қилинди. Сўнг Ҳоз. Сурия худуди б-н бирга амир Файсал қўл остига ўтди (1918). 1920 й.дан И. Британия мандатидаги Фаластинга қўшилди. 1921 й. Иордан дарёсининг шарқий қисмида Ҳошимийлар сулоласидан бўлган амир Абдуллоҳ раҳбарлигида Трансиордания амирлиги ташкил топди. Унинг ташки сиёсати, қуролли кучлари ва иқтисодиёти устидан Англия назорати ўрнатилди. Ҳошимийлар ҳукмронлигини мустаҳкамлайдиган конституция қабул қилинди. 2-жаҳон уруши даврида Трансиордания Буюк Британиянинг Яқин Шарқдаги қарбий таянч майдонига айлантилди. 1946 й. 25 майда Трансиордания И. номи б-н мустақил давлат, амир Абдуллоҳ. эса унинг подшоҳи деб эълон қилинди. 1948—49 й.лардаги Араб-Исроил уруши натижасида Наблус, Байт-Лаҳм, Қуддуснинг шарқий қисми И.га қўшиб олинди. 1967 й. июнида Исроил-Иордания уруши натижасида мамлакатнинг иқтисодий жикатдан энг ривожланган қисми — 6,6 минг км² худудини Исроил қўшинлари босиб олди. И. — 1955 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатлари 1993 й. 13 фев.да ўрнатилган.

Миллий байрами — 25 май —

Мустақиллик куни (1946).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. И. Халқбирлиги демократик партияси, 1991 й.дан ошқора фаолият юрита бошлаган; И. Коммунистик партияси, 1943 й.да тузилган, 1951 й.гача Миллий озодлик лигаси деб номланган; Халқ демократик партияси, 1989 й.да тузилган; Араб социалистик уйғо-ниш партияси (Басе), 1947 й.да ташкил топган, умумараб Баас партиясининг минтақа бўлими; Исрол ҳаракати фронти, 1991 й.да асос солинган. И. қасаба уюшмалари умумий федерацияси, 1954 й.да ташкил топган.

Ҳўжалиги. И. дунёнинг ривожланаётган мамлакатлари қаторига кириб, иқтисодиёти аста барқарорлашиб бораётган давлатдир. Мамлакат иқтисодий фаолиятида давлат секторининг кулами катта. Лекин, хусусий мулкчилик ҳам кенг ривожланган. Давлат секторига, асосан, соғлиқни сақлаш, таълим, коммунал хизмат, сув ва электр тармоғи, транспорт, коммуникация ва ирригация тармоқлари қиради. И. иқти-содиётида хизмат кўрсатиш, саноат, қ. х. ва сайёҳлик соҳалари жадал сурьатларда ривожланаётир. И. фосфат ва ишқор (поташ), мис ва марганец захираларига ва унчалик йирик бўлмаган нефть конларига эга. Мамлакатда кончилик, энергетика, тўқимачилик саноатлари ривожланган.

Саноати И. иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан саналади. Мазкур тармоқ яппи ички маҳсулотнинг 27% ни беради. Мамлакатда саноатнинг кончилик, энергетика, ёқилғи, нефтни қайта ишлаш, кимё, машинасозлик, автомобилсозлик тармоқлари ривожланган. Кончилик саноати мамлакат иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга. И. юқори сифатли фосфорит катламларига эга бўлиб, унинг захираси 1,5 млрд. тоннадан ортиқ. Йилига ўртача 6—7 млн. тоннадан кўпроқ (2000 й.да 10 млн. тонна) фосфорит қазиб олинади. И. дунёнинг бу қимматли хом ашёсига эга бўлган 5 асосий давлат қаторидан жой олган. Унинг йирик конлари Аммондан 35 км узоқликда бўлган Русейфа,

Ал-Хаса ва Шайдияда жойлашган. Ички бозорда бу маҳсулотга эҳтиёжнинг чеklangанлиги сабабли унинг катта шеми экспорт қилинади. Фосфорит экспорти бўйича у дунёда АҚШ ва Маро-кашдан кейин 3-ўринда туради. Мамлакат минерал тузларга ҳам бой. Уларнинг захираси 40,8 млрд. тонна бўлиб, 1,8 млрд. тоннаси калий хлоридга, 6 млрд. тоннаси кальций хлоридга, 11 млрд. тоннаси ош тузига тўғри келади. Шунингдек, бром, магний оксиди ҳам казиб олинади. И.да мис рудаси (захираси 60 млн. тонна), марганец (захираси 3 млн. тонна), уран (300 минг т), темир рудаси (560 минг т) ҳам бор. Булардан ташқари, унинг ери каолин, гипс, оҳактош, кварцли қумлар, доломит, бентонит, дала шпати конларига ҳам бойдир. Улар, асосан, ички эҳтиёжларга сарфланади ва бир қисми экспорт қилинади. И.да кимё саноати ривожланган. Ақабада маъданли ўғитлар 3-ди ишлайди. Йилига 200 минг т фторли алюминий эритадиган, 300 т уран оксиди ишлаб чиқарадиган бир неча иншоотлар ҳам мавжуд. Кир ювиш содалари, турли хил совунлар, шам-пунлар ҳамда йилига 7 млн. тоннадан ортик цемент ишлаб чиқарилади. Ро-шадия, Азрак, Ҳолидия, Фухейса ва б. жоиларда цемент 3-длари мавжуд. Нефть маҳсулотлари 3-дларида йилига 4—5 млн. тонна нефть қайта ишланади. Бундай 3-дларнинг энг йириги Аз-Заркада жойлашган. Иордан дарёсининг водийси, Ўлик денгиз атрофи, Азрак, Русейфа, Сархон, Риш каби худудларида бир неча нефть конлари бор.

Металлни қайта ишлаш саноати кейинги йиллардан ривожлана бошлаган. Бир неча арматура 3-ди, йилига 10—12 минг т қувур, 8—10 минг т алюминий маҳсулоти, майда металл буюмлар (мих, болт, халқа кабилар) ишлаб чиқарадиган 3-длар бор. И.да советкич, газ плиталар, аккумуляторлар ишлаб чиқарадиган 3-длар, қурилиш моллари, мебель корхоналари ишлаб турибди.

И.да дори-дармон, сигарета, кулолчилик буюмлари, пойабзал, тўқимачилик

моллари ҳам ишлаб чиқарилади. Йилига ўртача 3,7 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади.

Қишлоқ хўжалиги И. иқтисо-диётида унчалик юқори мавкега эга эмас. Мамлакат худудининг атиги 5—6% ҳайдаладиган ерлардир. Бу ерлардан йилига 4 мартагача ҳосил олиш мумкин, бироқ сув танқислиги бунга имкон бермайди. Қ. х. ялпи ички маҳсулотнинг 10% ни ташкил этади. Унда аҳолининг 8—10% машғул. Қ. х. ерлари, асосан, Иордан дарёси бўйлари ва Трансиордания ясеи тепаликлари агрофида жойлашган бўлиб, цитрус ме-валар, олхўри, рлма, шафтоли, карам, бодринг, баклажон, қовун, помидор, тамаки кабилар етиштирилади. Мамлакатда пахтачилик ривожланган. Чорвачилик оқсоқ тармоқ ҳисобланади. Асосан, қорамол, кўй ва эчки бокилади, бироқ ем-хашакнинг етишмаслиги, яйловларнинг камлиги бу тармоқнинг ривожланишига имкон бермайди.

Транспорти. И.да автомобиль, т. й., сув ва ҳаво транспорти кенг ривожланган. Автомобиль транспортида Аммон—Ақаба, Аммон—Қуддус, Аммон—Дамашк, Мафрақ—Ирок чегараси йўналишидаги йўллар муҳим аҳамиятга эга. Автомобиль йўллари уз. — 9 минг км. Т. й. транспортида эса Аммон — Сурия чегараси, Аммон—Алҳоса, Алҳоса—Ақаба, Маон—Раснақаб каби ўнлаб т. й. линиялари мавжуд. Т. й. узунлиги — 600 км га яқин. Сув транспортида мамлакатдаги ягона Ақаба портининг мавкеи катта. Иккита йирик аэропорт — Аммон ва Ақаба аэропортлари мавжуд. Мамлакат худудидан Киркук (Ирок) — Хайфа (Исроил) ва Даҳрон (Саудия Арабистони) — Сайда (Ливан) нефть қувурлари ўтган.

И. четга асосан фосфат, фосфатли ва калийли ўғитлар, ишқор, цемент, мар-мар, аккумуляторлар, тўқимачилик буюмлари, парафин, лок, бўёқлар, тозалаш моддалари (сода ва совунлар), қандолатчилик маҳсулотлари, мевалар, полиз экинлари, кимёвий моллар чиқаради. Четдан машина, асбоб-ускуна,

нефть ва нефть маҳсулотлари, дон, гўшт ва сут маҳсулотлари олади. Уларнинг 15—20% ни буғдой, буғдой уни, шаккар, гўшт, сут маҳсулотлари, 10—15% ни нефть ва нефть маҳсулотлари, 25—30% ни машина, асбоб-ускуна, электр жиҳозлари ва мебель ташкил этади. И. иктисодиётида сайёҳлик сал-мокли ўрин эгаллайди. Савдо-сотикдаги мижозлари: Араб давлатлари (асосан, Саудия Арабистони, Ироқ, Ку-вайт), АҚШ, Италия, Япония, Буюк Британия, Германия, Ҳиндистон ва б. Пул бирлиги — иордан динари.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. И.да 6 йлик бошланғич ва 6 йлик ўрта таълим бепул ва мажбурийдир. Ўқув юртлари асосан давлатга қарайди. Хусусий мактаблар ҳам мавжуд. Аҳолининг 75% саводли (мустақилликдан илгари 80% саводсиз бўлган). Маорифга ҳар йили мамлакат бюджетининг 8—10% сарфланади. Мамлакатда Аммон ва Ирбид ун-тлари, бир қанча ин-т ва коллежлар бор. Уларда ўқиш пулли. Аммонда и.т.лар кенгаши, Подшоҳлик илмий жамияти, И. араб тили академияси мавжуд. Аммонда ун-т кутубхонаси, Халқ кутубхонаси, археология музейи, Бадиий галерея, Мозаика музейи, Ислом музейи, Халқ музейи ишлайди.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. И.да 1909 й.дан бошлаб газ. чика бошлаган. И.да нашр этиладиган асосий газ. ва жур.лар: «Ал-Ахбор» («Янгиликлар», кундалик газ., 1975 й.дан), «Ахбор ал-Усбуа» («Хафта янгиликлари», ҳафталик газ., 1959 й.дан), «Жордан тайме» («Иордания вақти», инглиз тилидаги кундалик газ., 1975 й.дан), «Ал-Якза ал-Арабия» («Араб уйғониши», араб тилидаги газ., 1991 й.дан), «Ал-Ақсо» (Қуддусдаги масжиднинг номи, ҳафталик жур., 1970 й.дан), «Нидо ал-Ватан» («Ватан чақи-риғи», ҳафтанома). И. ахборот агентлиги ҳукуматнинг расмий агентлиги бўлиб, 1965 й. ташкил этилган. И. Х°шимийлар Подшоҳлиги

радиоэшиттириш ва телекўрсатув хизмати давлатга ка-рашли бўлиб, 1959 й.да ташкил қилинган. Радиоэшиттиришлар араб, инглиз, испан ва иврит тилларида олиб борилади. И. телекўрсатувига 1968 й.да асос солинган.

Адабиёти.И. адабиёти 19-а.гачаумум-араб адабиёти таркибида ривожланди. 19-а. охири ва 20-а. бошларида Юсуф Зиёвуддин ал-Холидий, Нахлия Зарриқ, Халил Байдос, Халил ал-Саккокиний ва б.нинг маърифатпарварлик фаолияти кучайди. Биринчи «Адабий жамоа» (тўғараклар)лар пайдо бўлди. Бу даврда истеъдодли публицистлар ети-шиб чикди.

20-а. 1-ярмида Мустафо Вахба ат-Тилл ва Иброҳим Тукан шеърятда, Нажоти Сидқий прозада миллий озодлик ғояларини ифодаладилар. Искандар алхури ал-Байтажали асарларида, Муҳаммад ашшарики, Ҳусни Фариз, Муайяд Иброҳим ал-Эроний шеърларида чуқур ижтимоий муаммолар кўтарилди. 2-жаҳон урушидан кейин миллий озодлик ҳаракатига бағишланган шеър, хикоя, қиссалар пайдо бўлди. Маҳмуд Сайфиддин ал-Эроний, Исо Аннаури, Муҳаммад Адиб ал-Амирий проза жанрида асарлар ёзишди. Кейинги йилларда Самира Аъзам, Абд ал-Карим ал Карми (Абу Салма), Муин Бсису, Назхат Салом, Исмоил Абд ал-Раҳмон каби ёзувчилар, Фариз ал-Бухайри, Бурҳониддин ал-Абуший каби шоирлар, Фадва Тукан ва Салма ал-Жауси каби шоирлар лирикада самарали ижод қилдилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати жуда қад. бўлиб, дунёдаги энг кўхна шаҳарлар ҳам И. худудида жойлашган. Бу ерларда сўнги палеолит (Килва қояларидаги расмлар), неолит (хом ғиштдан қурилган уйлар ва тош истеҳкомларнинг қрди-клари), энеолит ва жез даврига оид ёдгорликлар (тош саганалар, гувала уйлар, диний иншо-отлар, тоштарошлик, сопол ва зеб-зийнат буюмлари) сақланган. Мил. ав. 4-а.дан эътиборан Филадельфия (ҳоз. Аммон), Герас (ҳоз. Жераш) ш.ларини

лойихалаш ва куришда қад. меъморлик ва тасвирий санъат анъаналарига суянилди. Мил. ав. 9-а.га оид меъморий ва тасвирий санъат ёдгорликлари бу ўлкада Миср, Бобил, Оссурия мада-ниятининг таъсири кучли бўлганини кўрсатади. Рим ҳукмронлиги даврида улўғвор эҳром, театрлар, Византия ҳук-мронлиги даврида черков, монастырлар қурилган, кошинкорлик санъати авж олган. Ислом дини тарқалиши муносабати б-н маежидлар қурилди, эски ибодатхоналар маежидларга айлантирилди (Куббат ас-Сахра, ал-Ақсо мас-жиди ва б.). 8-а.да Мшатта, Хирбет ал-Мафжар, Кусайр-Амра каби ҳашаматли саройлар барпо этилди. Умавийлар ҳукмронлиги даврида иморатларни қадама нақшлар б-н безаш ва турли суратлар чизиш удум бўлди. 12—14-а.ларга оид қалъалар, кўрғонлар сақланиб қолган. И.да 20-а.дан замонавий маъмурий ва жамоат бинолари қурила бошлади.

Тасвирий санъат унча ривож топмаган. Халқ санъатида бадиий матолар, кашта, гилам, гулдор газламалар, сопол, чарм, ёғоч буюмлар тайёрлаш ривожланган.

Ўзбекистон — И. муносабатлари. Ўзбекистон Республикаси б-н И. ўртасида дипломатия муносабатлари ўрна-тилгач, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳамкорлик ривожлана бошлади. 1993 й. фев.да И. шахзодасининг Ўзбекистонга ташрифи ва 1996 й.да ЎЗР Ташки ишлар ва Ташки иқтисодий алоқалар вазирликлари делегацияларининг И.га расмий ташрифи чоғида савдо ва иқтисодий ҳамкорлик, самолётлар қатнови тўғрисидаги битимлар имзоланди. 1994 й.дан икки мамлакат ўртасида савдо-сотик алоқалари бошланди. 2000 й.да ЎЗР б-н И. ўртасидаги товар айланмаси 13,7 минг АҚШ долларини ташкил қилди.

И.дан Ўзбекистонга ёғ ва мой, қандшакар, какао, кандолат ва сабзавот махсулотлари, қора ва рангли металллар ва улардан тайёрланган буюмлар, оптика асбоблари, мебель ва ш. к. келтирилади. Ўзбекистон томони турли хизмат-

лар кўрсатади. ЎЗРда И. сармоядорлари иштирокидаги 14 корхона фа-олият кўрсатаётир, шундан 6 таси қўшма корхона, 8 таси 100% иордан инвестицияси бўлган корхонадир. И.нинг «Глобал Бизнес» компанияси ЎЗРда ўз ваколатхонасини очган ва илғор технологиялар маркетинги, савдо-сотик ҳамда маслаҳат хизмати кўрсатиш б-н шуғулланади.

1996 й.да Тошкентда И. мақсулотлари кўрғазмаси ўтказилди. Унда И.нинг кўпгина ширкатлари ва ишбилармонлари қатнашди.

Тошкент олий мактабларида ўнлаб иордан талабалари ўқимокда. Подшоҳликнинг кўпгина фуқаролари ЎЗРда фан номзоди диссертациясини ёклаб кетган.

ИОФФЕ Абрам Фёдорович [1880. 17(29). 10, Полтава губерняси, Ромни ш. — 1960.14.10, Ленинград] — физик олим, собиқ Иттифоқ физика мактаби асосчиларидан, яримўтказгичларни тадқиқ этишни бошлаб берганлардан бири, акад. (1920). Петрограддаги Давлат рентгенология ва радиология ин-ти (1918), Физика-техника ин-ти (1921), Физика-агрономия ин-ти (1932), Яри-мўтказгичлар ин-ти (1954) ва б. ин-тлар И. раҳбарлигида ташкил қилинган.

Илмий ишлари каттик жисмнинг пластиклиги, электр ўтказувчанлиги масалаларига оид. И. илмий мактабидан қатор машҳур физиклар (А. П. Александров, Л. А. Арцимович, П. Л. Капица, И. В. Курчатов ва б.) етишиб чиққан.

ИП — толалар (пахта, ипак, жун, зиғир ва б.)дан ингичка қилиб йигирилган ёки йигирилмаган тўқувчилик ва тикувчилик материали; пишиқ ва ка-йишқоқ махсулот. Газламалар, трикотаж тўқиш, кийим-кечак тикиш ва б. кўп мақсадларда ишлатилади. Ип олиш учун ишлатиладиган тола турига қараб ип табиий, сунъий, минер»ал, кимёвий хилларга бўлинади. Иплар дастлабки, бирламчи ва иккиламчи турларга ҳам ажратилади. Дастлабки ип бўйлама йўналишда қисмларга бўлинмайди. Бу-

ларга элементар ва якка (моно ип) иплар киради. Бирламчи ип тўқимачилик толаларидан тайёрланадиган калава ип, бир неча элементар иплардан эшиб олинандиган комплекс иплардан ибo-рат. Иккиламчи иплар бир неча бирламчи ипни эшиб (пишитиб) олинади. Иплар бир хил толадан ҳамда ҳар хил толадан (табиий тола б-н бошқача табиий тола, сунъий тола б-н табиий толани аралаштириб) тайёрланиши мумкин. Ипларни пишитиш ёки эшиш даражаси уларнинг ишлатилишига боғлиқ. Мас, газлама тўқиш учун асосий ип (танда) кўп пишитилади, арқоқ ип эса камроқ пишитилади, трикотаж тўқиш учун ип янада кам пишитилади. Пилла толаларидан йигирилган ипак ип; вискоза, ацетат, капрон ва б. кимёвий толалардан комплекс иплар олинади.

Бежамдор иплар олиш технологияси ҳам бор. Улар, асосан, матолар ва трикотаж маҳсулотларнинг устки қисмини безашда ишлатилади. Капрондан олинган якка ип пайпоқ тўқиш саноатида ишлатилади. Тўқимачилик толаларидан ташқари, қоғоз (кордель), каучук ва б.дан ип олинади. Юқрида ай-тилган ипларнинг ҳаммаси тўқимачилик саноатининг хом ашёси ҳисобланади. Булардан ташқари, уй-рўзғорда ва халқ хўжалигида ишлатиладиган иплар ҳам бор. Буларга турли тикиш (ғалтак иплар), чатиш, каштачилик, атторчилик ва жаррохликда ишлатиладиган иплар киради.

И. узунлиги (м)нинг массаси (г)га нисбати И.нинг метрик номери дейилади. И. паст (34 номергача), ўрта (34 дан 85 гача) ва юқори (85 дан юқори) номерли бўлади. Иплар тури (ассортименти) ни кўпайтириш учун улар қўшимча ишлов (туқ куйдириш, оҳорлаш, бўяш)дан ўтказилади.

ИП ҶРАШ МАШИНАСИ - тўқимачиликда калава ип, ипак, сунъий иплар ва б. ипларни ғалтак ёки бобиналарга қайта ўрайдиган машина. Мас, калава ипни қайта ўрайдиган машиналар арқокни қайта ўраш ва тандани қайта ўраш машиналарига бўлинади. Улар ўз

навбатида ипни параллел ўрайдиган ва айқаш ўрайдиган хилларга ажралади. Иплар параллел ўралганда икки фла-нец (четки девор)ли ғалтак ишлатилади. Ипларни айқаш (хочсимон) қилиб ўрашда деворсиз бобинадан фойдаланилади. Ипни бобинага ўрашда йигириш машиналаридан олинган найчалар / қўзғалмас шпилькаларга кийгизилади, найчалардан бўшалиб чиқаётган ип кронштейн 2 га ўрнатилган таранглагич 3 дан ўтади. Ип ўраш барабанчаси 4 нинг винтсимон ўйиғи бўйлаб ўтиб, айланиб турувчи бобина 5 га ўралади. Бобинадан ип, дастлаб, конуссимон қоғоз патрон 6 га ўралади. Бу патронлар тутгич 9 га ўрнатилган ўқ 8 даги урчуқ 7 га кийгизилади. Арқоқ ипи ўралган ка-лавалар тўқув станогининг моқисига тўғри кел-маса ёки ип яхши ўралмаган бўлса, И. ў. м. ёки автоматларда моқига тўғри келадиган найчаларга қайта ўралади. Тайёрланган танда (ўриш) ва арқоқ иплари тўқиш цехига берилади.

ИПАК, пилла толаси — ингичка, пишиқ, ялтироқ, товланиб турадиган тола; ипак қуртининг ипак ажратувчи иккита безидан чиқувчи суюкликдан ҳосил бўладиган табиий тўқимачилик хом ашёси. И. ипак қурти пилласини ўраб турган узунасига бир-бирига ёпишмаган, серицин (ипак елими) б-н қопланган ва елимланган икки толадан иборат. Бу толада 70—75% фиброин (оксил модда), 20—25% серицин, 2—3% турли минерал моддалар, 1 — 1,5% мум ва ёғлар бор. Ипак қуртининг турига қараб, пилла толасининг уз. 400—1500 м, ингичкалиги-ни ифодаловчи кўрсаткич — метрик номери (№) 2500—3500 ёки 0,4—0,3 текс бўлади. Битта пилладан олинандиган тола жуда ингичка бўлгани сабабли саноатда ишлатилмайди. Пиллакашлик ф-касида пиллани қайнатиб, ҳар бир пилладаги тола учи топиб, чувилади. Толаларнинг 5—10 таси узунасига кўшиб йигири-либ, калава ҳолидаги хом ипак олинади. Қайнатилган пилланинг ҳам-масидан И. чикмайди; пилла толасининг 10—15%

ғумбак б-н бирга қолади.

Бу қолдиқ пилла чикиндисидир. Уларни ҳам йигириб И. олинади. Нам И. толасининг пишиклиги 10—15% га ка-маяди. И. яхши электр изоляция материали ҳисобланади. И. олиш учун катта меҳнат сарф бўлади. Шу сабабли И. қимматбаҳо тўқимачилик хом ашёсига киради. И.дан шойи тўқиш, пишитилган ип тайёрлаш ва техника, авиация, космонавтика, электротехника мақсадларида фойдаланилади (к. Пиллачилик). Зоҳиджон Обиджонов.

«ИПАК» — илмий-техника журна-ли. 3 ойда бир марта чиқади. 1958—91 й.ларда «И.» («Шёлк») номларида ўзбек ва рус тилларида нашр қилинган. 1996 й.дан Ўзбекистон Республикаси Давлат илмий-техника ахбороти фонди томони-дан ҳоз. номда нашр қилинади. Жур.да иқтисодиёт ва бозор механизми, хўжалик юритишининг янги шакллари, тутчилик, ипакчилик, пиллани қайта ишлаш ва ипак мато ва буюмлар и. ч., тўқимачилик ва энгил саноат масалалари ёритилади. Шунингдек, жур.да агросаноат янгилари, муҳим саналар, воқеалар, тарих ва ҳоз. кун рунлари бор. Адади 100 нусха (2002). Бош муҳаррири техника фанлари дри, проф. Х. А. Алимова.

ИПАК БЕЗЛАРИ — капалак куртларининг ривожланиши даврида ипак ишлаб чиқарувчи безлари. И. б. ишлаб чиқарадиган суюқлик ҳавода қотиб, ипак ипга айланади. Ипак ипи турли хашаротларда турли функцияни бажаради. Мас, олма курти ғумбакка айланиш даврида ипак ипидан дарахт шохидан пастга тушиш учун фойдаланади; оқ капалак ғумбаги иплар ёрдамида турли суб-стратга ёпишиб олади; олма қуяси иплар б-н дарахт новдаси ва барглари тўрага ўхшаб ўраб олади ёки ғилоф тўқийди ва унинг ичида ғумбак-ка айланади; ипак курти пилла ўрайди. Битта ипак курти ипак безларидан 100—1500 м гача, ҳатто, ундан ҳам кўпроқ ипак ипи ажратиши мумкин.

ИПАК ЙИГИРИШ ВА ПИШИТИШ — ипакни йигириш — ипак

ўраш, шойи тўқишда ажраладиган чи-киндилардан йигириш машинасида ипак олиш. Чикиндиларни йигиришга тайёрлаш учун у сараланади, чангдан тозала-нади, ювилади ва қайнатиб қу-ритилади. Тайёрланган хом ашё титилади, штапел-ланади, тараш машинасида 3—4 марта ўтазилади ва пилта тахлаш машинасида холст (толалар ту-тами)га айлантирилади. Пилта машинасида холстдан пилта тайёрланади. Пилта пилик машинасида пиликка айлантирилади. Йигириш ма-шинасида пиликларни кўшиб, чўзиб ин-гичкаланади, пишитилади ва найчаларга ўралади. Ипак йигириш машинаси пахта ва жун йигириш машинасида, асосан, чўзиш механизми б-н фарқ қилади. Йи-гирилган ипаклар жуфтланиб ва пишити-либ (жуфтлаш ва пишитиш машиналари-да), кейин уларга пардоз берилади.

Ипакни пишитиш — хом ипак ёки кам пишитилган кимёвий ипакдан пишиқ, текис, зич ва силлиқ ипак олиш жараёни. Бир неча хом ипак то-ласини кўшиб, пишитиш машинасида пишити-лади (буралади). Пишитилиш даражаси (1 м узунликка тўғри келадиган бурамлар сони) ипакнинг номерига ва хом ипак то-ласининг кўшиб пи-шитилишига боғлиқ. Ипак асосан қуруқ ҳолда, махсус маши-наларда пишитилади. Ҳалқали ва 2—4 ярусли ипак пишитиш машиналари бор. Ипак пишитиш машинасининг урчуғи ва югурдагининг айланиши натижасида ипак буралиб пишийди. Урчуқ ва югур-дак ўз ўқи атрофида бир марта айланган-да ипак ҳам бир марта буралади. Югур-дак урчуқдан секинроқ айланганлиги ту-файли ипак ғалтакка ўралади. Пишитил-ган ипакнинг бурами очилиб кет-маслиги учун унга иссиқлик ёки буг б-н вакуумда ишлов берилади. Йигирилган ва пиши-тилган ипак пардозланади (охорланади).

«ИПАК ЙЎЛИ» БАНКИ - Ўзбекис тондаги акциядорлик тижорат-иннова-ция банки. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра, 1990 й. дек.да ташкил этилган. Бошқаруви (бош бўлими) Тош-кент ш.да жойлашган. Мирзо Улуғ-бек

(Тошкент ш.), Навоий (Навоий ш.) филиаллари, Умар (Самарканд ш.), Наманган (Наманган ш.) минтақавий филиаллари бор. Банкнинг асосий акциядорлари «Барака» универсал лизинг компанияси, «Ўзбекинвест» миллий экспорт-импорт суғурта компанияси, «Кафолат» давлат-акциядорлик суғурта компанияси ва б. (жами акциядорлари сони 400 дан ортиқ; 2002). Банк фаолият юритаётган ҳудудларда яқка тартибдаги тадбиркорлар, кичик ва ўрта бизнес корхоналари, давлат ташкилотлари ва муассасаларига банк хизматлари кўрсатиш, корпо-ратив мижозларга хизмат кўрсатиш тизими йўлга қўйилган. Банк кенг қўламдаги банк хизматлари ва кредит операциялари б-н бир қаторда лизинг, факторинг ва лойиҳаларни молиялаштириш операцияларини, нақд ва нақд бўлмаган валюта маблағлари б-н амалга ошириладиган амалиётларни, ми-жозлар (8 мингга яқин) номидан қимматли қоғозлар бозорида амалиётларни ўтказди. Халқаро молия муассасалари б-н ҳамкорлик қилади.

«И. й.» б.нинг устав капитали (млн. сўм) 800, жами активлари 10875,1, кредит портфели 5423,5, банкнинг ўз капитали 2187,7 (2002, 1 июль); жорий ликвидлик коэффициенти 0,701, капиталнинг етарлилик коэффициенти 0,214.

Рустамбек Раҳимбеков.

ИПАК ПАХТА — ингичка толали гўзалар пахтасининг халқ тилида номланиши. Ипақдек майин, толаси узун, силлиқ ва товланувчан бўлганидан шундай ном олган (қ. Ингичка толали фа).

ИПАК ҚУРТИ — ҳашаротлар синфи, тангақанотлилар туркуми тут ва эман ипақ курти оиласига кирадиган капалакларнинг куртлик (личинка) даври. Ипақ куртлари Bombycidae ва Saturnidae оилаларига бўлинади. Bombycidae оиласига хонакилаштирилган тут ипақ курти (20 га яқин тури бор), Saturnidae оиласига эса ёввойи (эман) ипақ куртлари киради.

Эман И. қ. бир йилда бир, икки, баъзан уч авлод беради ва эман дарахти барги б-н озикланади. Хитой, япон, ҳинд

эман И. қ. турлари мавжуд (қ. Эман ипақ курти).

Тут И. қ. тут барги б-н озикланади ва бир йилда неча авлод беришига қараб монвольгин (бир авлод), биовольгин (икки авлод) ва поливольгин (икки-тадан ортиқ авлод берадиган) зотларига бўлинади. Ўзбекистонда фақат тут И. қ. боқилади. Ипақ куртлари ўз ривожланишида тухум, курт, ғумбак ва капалак босқичларини ўтади, сўнгги капалаклик даврида И. қ. батамом вояга етган булиб, урчиш қобилиятига эга бўлади. Унинг куртлик даври 5 ёшдан иборат. 1 ёшдан 2-ёшга ўтишда пуст ташлайди. И. қ. буйи 1-ёши бошида 3—4 мм булиб, 5-ёши охирида 85—88 мм га; вазни 0,0004 г дан 3,5—5,0 г га етади. Битта курт ҳаётида 20—25 г барг (75—80% ини 5-ёшида) ейди.

И. қ. гавдаси бош, курак ва қорин қисмларидан иборат. Курт ёшлигида унинг боши қора тусда булиб, ёши катталашиб, курт усган сари оқариб боради ва 5-ёшда қўнғир-жигарранг тусга киради. Бошининг устки қисмида мўйлов, оғиз ва ипақ чиқарувчи найчаси, икки ён томонларида кўзлар жойлашган. Курт бошининг остки томонида оғиз бўшлиғи ва унинг икки ёнида арра тишли устки жағ-ғажиш органи бўлиб, шу жағлар воситаси б-н баргни кемиради. Курт курак қисми 3 бўғимдан иборат, ҳар бир бўғимнинг остки қисмида бир жуфтдан оёқчалари жойлашган. Қорин ипақ курти танасининг бирмунча узун қисми бўлиб, 9 бўғимдан иборат; 8-бўғимининг уст томонида этдор чиқиғи — пихи, 9-бўғимида эса орқа чиқариш тешиги бор.

И. қ.нинг танасида 9 жуфт нафас йули — тешиги бор. Бу нафас йуллари би-ринчи курак бугимининг ҳамда қорин қисмидаги олдинги 8 бугимининг ён томонларида тухум шаклидаги доғ кўринишида жойлашган.

И. қ.да 8 жуфт оёқ булади, бундан 3 жуфти кўкрак бўғимларида ва 5 жуфти қорин бўғимларида жойлашган.

Куртлик даври моновольгин зотларда

25—27 кун, бивольгин зотларда 20 кун. Шу даврда курт 4 марта пуст ташлаб, 5-ёшни утайди ва пилла урашга киришади. Пилла ўраш 3 кун давом этади. Курт пилла ичида ғумбакка айланади. Ғумбаклик даври ҳароратга қараб, 2—3 ҳафта давом этади. Ғумбак танаси дуксимон бўлиб, хитин б-н қопланган, ҳаракатланмайди. Ривожланиш давом этиб, ғумбак капалакка айланади.

Капалак оғзидан махсус суюқлик чиқариб, пилланинг бир учини ҳўллайди. Капалак пилланинг елим моддаси эриган ўша жойни оёқлари б-н суриб тешик очади ва ташқарига чиқади. Капалак ҳаво ҳароратига қараб, 5—10 кун яшайди. Эркак ва урғочи капалаклар бир-бири б-н жуфтлашганидан кейин урғочи капалак тухум ташлайди (яна қ. Пиллачилик).

Ад.: Рождественский К.М., Тоиров З. Т., Тут ипак курти биологияси, Т., 1965; Абдуракмонов А., Рождественский К. М., Ипак курти наслчилиги ва уруғчилиги, Т., 1991.

Клара Солшова, Ҳомидий Ҳомид ибн Соқий.

ИПАК ҚУРТИ БОҚИШ - табиий ипак и. ч. ёки ипак курти тухуми олиш мақсадида ипак қуртини озиклантириб, парвариш қилиш. И. қ. б. 25—27 кун давом этади ва 3 даврга бўлинади: би-ринчи даври — 1-, 2- ва 3-ёшдаги куртларни боқиш; иккинчи даври — 4-ёшдаги куртларни боқиш; учинчи даври — 5-ёшдаги куртларни боқиш. И. қ. б. печка, вентилятор ўрнатилиб, 4% ли формалин эритмаси б-н зарарсизлантирилган куртхоналарда ёки махсус ёруғ биноларда амалга оширилади, ипакчилик асбоб-ускуналари ҳам зарарсизлантирилади, сўнгра куртхоналарга ўрнатилади.

Ипак курти тухумини махсус бино — инкубаторияда жонлантирилади (қ. Ипак курти тухуми инкубацияси). Жонланган куртлар куртхоналардаги сўкчакларга жойланади. 1—2 ёшларида куртларга тут дарахти барги 5—7 мм кенгликда майда қилиб қирқиб берилади. 1- ва 2-ёшдаги куртларга сутка да-вомида 8—10 марта

барг берилади. 3 ёшида бутун барг, 4—5 ёшларида баргли бир йиллик новдалар берилади. Куртларга ҳар куни 1—3 ёшларида 10—12 марта (жумладан 2—4 марта кечаси), 4 ёшида 6—8 марта, 5 ёшида 4—6 марта барг солинади. Куртлар ҳаёти давомида 4 марта ухлайди (пуст ташлайди) ва 5 ёшга киради. Куртларнинг ҳаммаси уй-куга қирғач, уларга барг берилмайди.

Кичик ёшларда уйқу 12—16 соат, катта ёшларида эса бир суткага яқин давом этади.

Бир кути куртлар ўз ҳаёти давомида ўрта ҳисобда 1000—1200 кг барг истеъ-мол қилади. Куртлар берилган баргларнинг ҳаммасини еб улгурмайди. Сўкчакларда кўплаб новда, ейилмай қолган барг қрлдикдари, эскрементлар (ахлаг) тўпланadi. Бу чиқиндилар ўз вақтида олиб ташланмаса, куртхоналарда касалликлар тарқалиши мумкин. Шунинг учун сўкчакларда барг қолдикдари 2—3 ёшларида 1 марта, 4—5 ёшларида 2—3 марта тозаланади. Куртларни қуйидаги ҳароратда боқиш тав-сия этилган: 1-, 2- ва 3-ёшларда 26—27°, 4-ёшда 25—26°, 5-ёшда 24—25°; пилла ўраш даврида 25°. Куртлар бир меъёрда ўсиши ва ривожланиши учун бир кути курт учун 1—3 ёшдаги куртларга 12—15 м², 4 ёшдагига 25—30 м², 5 ёшдагига 60—70 м² жой бўлиши ке-рак. Ипак курти пилла ўрашдан олдин ҳар бир кути куртларга 250—350 дона табиий ўтлар ёки похолдан ясалган дасталар қўйилади; куртхона ҳарорати 25—26°, намлиги 65—75% бўлиши ке-рак. Куртхоналарни шамоллатиб туриш зарур. Куртлар 3—4 кунда пилла ўраб бўлгач, 7—8 кундан сўнг пиллалар дас-талардан териб олинади ва пилла қури-тиш-тайёрлаш пунктига топширилади. Клара Солихова, Ҳомидий Ҳомид ибн Соқий.

ИПАК ҚУРТИ ЗАРАРКУНАНДА-ЛАРИ — ипак куртига шикает етказадиган зараркунандалар. Кўпинча, ҳашарот (чумоли, ари, қора чигиртка, пашшалар ва б.), қурбақа, илон, сичқон, қуш ва б.

куртларни еб кетиши, жароҳатлаши ва юкумли касалликлар тарқатиши б-н пилла етиштиришга катта зиён ет-казади. Ипак куртларини чумолидан саклаш учун сўкчаклар оёғига қорамой суркалади, намақобли латта ўралади ёки хантал кукуни сепилади. Ариларга ва қушларга қарши дераза ва туйнукларга майда кўзли симтўр тутилади. Пашшалар (тахин пашшаси) ипак куртида турли касалликларни тарқатиши мумкин. Курбақа кирмаслиги учун куртхона остонаси баланд қилиб ишланади. Сичкон ини цемент ёки шиша парчалари қўшилган лой б-н сувалади, қопкон қўйилади ва заҳарли хўрак сочил ади.

ИПАК ҚУРТИ КАСАЛЛИКЛАРИ - ипак куртларида учрайдиган касалликлар. Тут ипак куртларида, асосан, қуйидаги касалликлар учрайди: Сарик (вирус) касаллиги ипак курти, капалаги ҳамда ғумбакларида учрайди. Вирус, асосан, курт терисидаги жаро-

ҳат орқали юқади. Касалланган курт сарғайиб, ҳар тарафга ўрмалай бошлайди, кўпинча, сўкчакдан тушиб кетади. Курт танасининг бўғим ораси шишиб, 1—2 кунда нобуд бўлади. Пибрина касаллиги (нозематоз)ни содда паразит — нозема кўзғатади. Курт паразит спораларини барг б-н еб юбориши натижа-сида касалланади. Касалланган курт та-насида майда қора доғлар пайдо бўлиб, ўсишдан тўхтайтиди ва нобуд бўлади. Бу касаллик наслдан наслга ўтади. Жон-сизланиш касаллиги кўпинча, охириги 3 ёшдаги куртларда кузатилади. Бунда курт ичагида ҳар хил бактериялар ичак эпителийсини емириб, қонга ўтади ва заҳарлайди. Куртлар ичи кетиб, озади, пилла ичида ғум-бакка айланмай, чирийди, бундай пиллалар қорачок дейилади. Қон чиритиш касаллиги да бак-терия курт терисининг жароҳатланган жойидан кириб, қонга ўтади. Курт ку-сиб, барг емай қўяди, танаси қораяди, ҳаракатдан тўхтайтиди. Ликқоклик сурун-кали касаллик. Ипак курти ёки асалари стрептококклари куртнинг ўрта ичагини

зарарлаб касаллантиради. Курт баргни кам ейди, ичи кетади, териси буришиб, қўнғир тусга қиради. Бундай куртлар кеч пилла ўрайди, пилласи жуда юпка ва майда бўлади. Ўлган куртлар бури-шиб қолади. Мускардина касаллиги да паразит замбуруғлар спораси ипак курти танасига тушиб, терисини тешади ва иплари (гифалари) куртнинг ҳамма ор-ганига ўсиб қиради. Курт бўшашади, барг емайди, қаракатланмайди, танасида қора доғлар пайдо бўлиб, нобуд бўлади, сўнг мицелийлар танани тешиб, сиртга чиқади, курт тошдек қотиб қолади. Шу сабабли бу касаллик «тош касаллиги» деб ҳам аталади.

Қураш чоралари: курт боқиш са-нитария қоидаларига риоя қилинади, куртхона формалин ва хлорамин б-н де-зинфекцияланади. Ад.: Ғаниева М.Р., Тут ипак курти касалликлари ва зарарқунан-далари, Т., 1963.

ИПАК ҚУРТИ ТУХУМИ, курт ту-хум — ипак курти капалаклари тухуми. Тухум ипак курти тухумдонига шаклла-на бориб, асосан, ғумбак организмда ривожланади. И. қ. т. ловия шаклида, ярим тиник қобик (пўчок)қа ўралган. Қобикда жуда кўп майда те-шикчалар бўлиб, улар орқали эмбрион нафас ола-ди. Янги қўйилган тухумнинг ранги оч сарик бўлиб, 2—3 кеча-кундуз давомида оч сарик рангдан пушти рангга, сўнгра қизғиш-қўнғир рангга ва нихрят, бўз-кулранг тусга қиради. Тухум рангининг бундай ўзгариб туриши унинг ўсиб-ривожланаётганлиги, ҳаёт жараёнлари-нинг давом этаётгани белгисидир. Ту-хум хорион деб аталадиган қаттиқ қобик (пўстлок) б-н қопланган, қобикнинг қалинлиги ипак курти зотларига қараб 20—60 микрон бўлади. Тухумнинг учки томонидаги махсус қувурча (микрорпил найча деб ҳам аталади) орқали тухум ичига сперматозоид қиради.

Оталанмаган (эркак капалак б-н қўшилмаган) тухумларнинг ранги сарик бўлади, кейинроқ бориб бу тухумлар қуриб қолади. Тухумларнинг вазни ипак

куртининг зотиға, тухум ташлаш муддатига, вольтинлигига, яъни бир йилда нечта авлод беришиға ва қурт боқиш шароитига боғлиқдир. Юксак агротехника қоидаларига риоя қилиниб боқилган ипак курти тухумларининг бўйи 1,4—1,5 мм, эни 1,1 — 1,2 мм, массаси эса 0,525—0,670 мг га яқин бўлади. Солиштирма оғирлиги 1,08 г. 1500—2000 тухум 1 г келади. Ўзбекистонда ипак курти зоти ва дурагайлари бир қути тухумлари вазни 29 г (айрим мамлакатлар, мас, Россияда 25 г) қилиб белгиланган. Уруғланган тухумда 2—3 кунда эмбрион ва пигментли сероз қобик (парда) ҳосил бўлади, бунда тухум қўқиш-қулранг тусға қиради (уруғланмаган тухум оқишлигича қолиб қовжирайди). Эмбрионнинг диа-пауза даври 2 босқичда ўтади: 1-босқичда эмбрионнинг (ёз ва куз мобайнида) нафас олиши сусайиб, унга ҳароратнинг ортиши таъсир этмайди; 2-босқичда (қиш ва баҳор мобайнида) эмбрионга қарорат таъсир эта бошлаб, унинг нафас олиши кучаяди, ривожланиш қобиляти тикланади. И. қ. т. баҳорда тут барги этилишини ҳисобға олган ҳолда махсус инкубаторияларда очирилади (қ. Ипак курти тухуми инкубацияси). Такрорий қурт боқиш учун диапаузани бартараф этиш мақсадида тухумға хлорид кислота эритмаси б-н ишлов берилади.

Ёқуббой Акижиков!

ИПАК ҚҰРТИ ТУХУМИ ЗАВОДИ - ипак курти капалақларидан қурт (ту-хуми) олинадиган махсус корхона. Асосий вазифаси ипак курти боқувчи хўжалиқларни ипак куртининг sanoatбop дурагай тухумлари б-н таъминлашдан иборат. И. қ. т. з. пиллачиликнаслилик ст-яларидан олинган элита тухумларини очириб қурт боқиб пилла етиштиради. Бу пиллалар сараланиб, махсус аппарат ёрдамида жинсларға ажратилади. Ҳар қайси жинсдаги пиллалар алоҳида махсус симтўрли катак идишларда сақланади ва улардан капалақ-

лар чиқарилади. Эркак ҳамда урғочи капалақларнинг турли зотлари чатишти-

рилиб, лозим бўлган дурагай тухумлар тайёрлаш мақсадида она капалақлар махсус қоғоз халтачаларға, қутичаларға жойланади, шу ерда улар тухум ташлайди. 1 кг пилладан 53 г чамаси тухум тайёрланади. Қурт тухумлари 29 г дан қилиб тортилиб, қути (пакет) ларға солинади. Тайёрланган қурт тухумлари ёз-куз ва қиш пайтларида махсус гигротермик шароитда сақланади ва баҳрда хўжалиқларға тарқатилади. Ўзбекистонда Андижон, Асака, Бухоро, Каттакўрғон, Марғилон, Наманган, Навоий, Самарқанд, Товоқсой, ўрғанч, Фарғона, Хўжаобод, Шаҳри-сабз, Қукон ш.ларида — жами 14 И. қ. т. з. фалият кўрсатмоқда (2002). Бу з-дларнинг ҳар бири 25—30 минг қути тухум тайёрлаш қувватига эға.

Ад.: Абдурахмонов А., Рождественский К. М., Ипак курти уруғчилиги ва наслчилиги, Т., 1991.

Ёқуббой Акижиков.

ИПАК ҚҰРТИ ТУХУМИ ИНКУБАЦИЯСИ — инкубатория (махсус ускуналанган хона ёки махсус шкафлар) да тут ипак курти тухумини очириш. Инкубаторияда қурт тухумининг эмбриони ривожланиши учун барча зарур шароит яратилган бўлади. Одатда, бир инкубаторийда 100—120 қути тухум очириш мумкин. Пекин қоидаға кўра ҳар бир инкубаторийда очириладиган тухум миқдори 50—60 қутидан ошмаслиги керак. Моновольтин (бир йилда бир марта насл берадиган) зотлар ва дурагайларнинг тухумлари доимий ҳарорат шароитида ва ҳароратни аста-секин ошириб бориш усулларида очирилади. Доимий ҳарорат усулида пилла ўрвочи зот ва дурагай қуртлар тухуми инкубацияси учун: ҳаво ҳарорати 2—3-кунларда 13—14°; 3—4-кунлари 24° гача бўлиб, дастлабки қуртлар (хабарчилар) пайдо бўлганда 25° гача оширилади. Ҳаво намлиги бутун инкубация даврида 75—80% да сақланади. Хона ҳар 2—3 соатда (10—15 минутдан) шамоллатиб турилади. Ҳароратни аста-секин ошириб бориш баҳор салқин келганда, ҳарорат кўтарилиб-пасайиб

турганда, тут барглари совукдан зарарланганда қўлланилади. Бу усулда тухум очиринишга қўйилган кундан бошлаб ҳарорат 12—14° дан кун сайин 1—2 даражага қўтариб борилади.

Инкубация қурт зотига қараб, 11 — 18 кун давом этади. Тухумлар жонланиш олдидан ранги оқара бошлайди. Шу вақтда кути ва рамкалар устига майда тешикли қоғозлар қўйилиб, майда қирқилган тут барглари сочилади.

ИПАКЧИЛИК — қ. Пиллачилик.

ИПАКЧИЛИК ИНСТИТУТИ,

Ўзбекистон ипакчилик илмий тадқиқот институти —пиллачилик ва ипакчилик муаммоларини ўрганадиган илмий тадқиқот муассасаси. 1927 й. 12 нояб.да Туркистон ипакчилик идораси («Туркшёлк») Ўрта Осиё акциядорлик жамиятининг Ипакчилик маданияти бўлими ва Ўрта Осиё ипакчилик ст-яси негизда Ўрта Осиё ипакчилик ва ипакшунослик ин-ти номи б-н ташкил қилинган. 1931—91 й.ларда Ўрта Осиё ипакчилик и. т. ин-ти. 1991 й.дан ҳоз. номда. Тошкент ш.да жойлашган. 1998 й.дан «Пилла холдинг» холдинг компанияси таркибига қиради. Ин-тда ипак қурти селекцияси, ипак қурти наслчилиги, ипак қурти генетикаси, ипак қурти тухумчилиги, ипак қурти касалликларига қарши кураш, ипак қурти агрозоотехникаси, тут селекцияси ва агротехникаси, тут касалликлари ва зараркунандаларига қарши кураш, пиллага дастлабки ишлов бериш ва стандартлаш, ипакчиликни механи-зациялаш, ипакчилик иқтисодиёти лаб. лари, илмий ишларни мувофиқлаштириш ва ташкил қилиш бўлими бор.

Ин-т олимлари томонидан ипак қуртининг 60 дан ортик зот ва дурагайлари яратилган. Ҳоз. даврда Ўзбекистон 5, Ўзбекистон 6, Ипакчи 1 х Ипакчи 2, Ипакчи 2 х Ипакчи 1 каби юқори маҳсулдор толаси кўп бўлган дурагайлар ишлаб чиқаришга жорий этилган. Ипак қурти жинсини сунъий бошқариш борасида катта муваффақиятларга эришилди ва жинслари бўйича бошқариладиган

(100% ли эркак жинсли) дурагайлар яратилди. Тутнинг Ўзбекистон, Сурхтут, Тожикистон уруғсиз тути, Манкент, Пионер, САНИИШ 33 каби 9 нави яратилди ва р-нлаштирилди. Сифатли қурт тухуми етиштириш, сифатли пилла олиш, ипак қурти ва тут дарахтининг касалликлари ва зараркунандаларига қарши кураш усуллари, қуруқ ва тирик пиллаларнинг давлат стандартлари, ипак қурти тухуми тай-ёрлашдаги иш жараёнларини механи-зациялаш ва б. масалалар ўрганилган.

Ин-т фаолияти Э. Ф. Поярков, Б. Л. Астауров, В. А. Струнников, У. Насриллаев, Х. Расулов, М. Фаниева, О. Пўлатов, Ў. Қўчқоров ва б. олимлар номлари б-н боғлиқ. Ин-тда пиллачиликнинг энг муҳим муаммоларини ўрганиш бўйича катта ютуқларга эришилди. Тут ипак қуртининг хавфли касаллиги бўлган пембринага қарши курашнинг ягона биологик усули ишлаб чиқилди [проф. Э. Ф. Поярков (1885-1955)], саноатбоп қурт боқишда дурагайлардан фойдаланиш, ипак қурти наслчилиги, партогенези ва цитогенетикаси ўрганилди, ипак қуртининг жаҳон гено-фонди яратилди [проф. Б. А. Астауров (1907—1975)], ипак қурти генетикаси ўрганилди, 100% ли эркак жинсли ду-рагайлар яратилди (проф. В. А. Струнников), ипак қуртининг серпуштлик ва маҳсулдорлик белгилари ўзгарувчанлиги, ирсийланиш, наслчилик ишининг технологик регламенти, оилаларни баҳолаш ва танлаш усуллари ишлаб чи-қилди (проф. У. Насриллаев), пиллачиликка оид дарсликлар, монографиялар яратилди. Ин-тда ипак қурти зотларининг 100 дан ортик, тут навларининг 20 дан ортик коллекциялари бор. Ин-тда 60 илмий ходим ишлайди, уларнинг 6 нафари фан д-ри ва 13 нафари фан номзоди (2002).

Ин-тда кутубхона (10 мингга яқин асар) фаолият кўрсатади, аспирантура бор; илмий мақолалар, тўпламлар, асарлар нашр қилади.

Ад.: Абдуқодиров Ш., Пиллачилиги-миз тарихидан лавҳалар Т., 2000.

Шодикарим Абдуқодиров.

ИПАКЧИЛИК САНОАТИ - енгил

са-ноат тармоқларидан бири. Асосан, табиий ва сунъий ипак толаси, йигирилган ипак, синтетик ҳамда ҳар хил табиий ва сунъий толалар бирикмасидан ипак (шойи) газламалар тўкиб чиқаради. Пилла чувиш (тортиш), унинг лосидан ипак йигириш ва тўкилган газламаларни пардозлаш ҳам И. с.га киради.

Ўзбекистонда ипакчилик тармоғи те-ран тарихий илдишлар ва анъаналарга эга. Ипак курти боқиш ва унинг пил-ласидан тола олиш, ипак газмоллар тўқиш дастлаб Хитойда вужудга келган. Айрим маълумотларга кўра, ипак курти боқиш 4-а.да Хитойдан Буюк ипак йўли орқали ҳоз. Ўзбекистон ҳудудига тарқалган. Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Наманган каби шаҳарларда ишлаб чиқарилган турли-туман шойи газламалар машҳур бўлган. Шойи газмоллар Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига чиқарилган.

19-а.нинг 2-ярмидан бошлаб Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан сўнг 1867 й.дан бошлаб Марғилон, Қўқон, Тошкент, Хўжанд ш.ларида дастлабки ипак калавалаш ф-калари қурилди. Мас, Ўзбекистонга биринчилардан бўлиб келган рус саноатчиси И. И. Первушин 1871 й.да Тошкентда арақ ва вино з-ди б-н бирга пиллакашлик ф-каси ҳам қурди. Лекин ипак газламаларнинг асосий қисми мақаллий хунармандларнинг устахона (дўкон)ларида ишлаб чиқарила-р эди (мас, 19-а. охирида Марғилонда 120, Қўқонда 49 та шойи тўқиш устахоналари ишлаган). Пилладан ярим кустарь ҳолда (қозонларда қайнатиб) қўл чархларида ипак (11,8 кг пилладан 1 кг ипак) олинган, қўлда бўялган ипакдан атлас, адрас, бекасам, олача, турли абрли газламалар, бахмал, парча қўл дастгоқларида тўкилган. 1913 й.да Ўзбекистонда қарийб 4 минг т пилла етиштирилган, унинг аксарият қисми рус ишбилармонлари қўлига ўтиб, ипак олиш учун Италия ва Францияга жўнатилган.

1921 й.да Ўзбекистонда Фарғона ш.да биринчи 56 қозонли пиллакашлик ф-каси ишга туширилди. 1927—32 й.ларда Самарқанд, Бухоро, Марғилон ш.ларида ҳам пиллакашлик ф-калари қурилди. Айни пайтда пиллакашлик ф-каларида олинган ипак толадан шойи тўқиш ҳам ривожланди. Марғилон атлас (1925), Наманган абрли газламалар (1925), Марғилон шойи (1928), Самарқанд шойи (1934) к-тлари, Қўқон шойи тўқиш ф-каси (1926) ишга туширилди. 1937 й.га қадар шойи газламалар табиий ипакдан тайёрланар эди. Кимё саноатининг ривожланиши натижасида сунъий ипак газламалар тўқиш ҳам кенг та-раққий этди. 1940 й.га келиб Ўзбекистондаги пиллачилик ф-каларида 9833 т пилла қайта ишланиб, шойи газламалар ишлаб чиқарилди.

1940—70 й.ларда республикада пилла етиштириш деярли 3 баравар кўпайди, И. еда юқори ўсиш суръатларига эришилди. 1966 й.да йилига 45 млн. м ипак газлама ишлаб чиқарадиган Наманган шойи ва костюмбоп газлама кти ишга туширилди, вилоятлар шаҳарларида к-тлар филиаллари очилди, ишлаб турган корхоналар кенгайтирилди ва реконструкция қилинди. Айни пайтда И. с. корхоналари шойи газламалар турларини и. ч. бўйича ихтисослашди, корхоналарда крепдешин, крепшифон, крепжоржет, ипакдан миллий газламалар: атлас, хонатлас, бекасам, шойи, шунингдек, плашбоп, костюмбоп, астарбоп газламалар, штапель, вискоза ва аралаш толалардан кийим-кечак тикиладиган газламалар, тукли ва жаккард газламалар, сунъий ипалардан абрли газламалар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди, И. с. маҳсулотлари чет элларга экспорт қилинди.

1980 й.га келиб Ўзбекистонда ипак ип и. ч. 1711 т ни ташкил этди, 113,8 млн. м² шойи газламалар ишлаб чиқарилди, 1990 й.да эса 32824 т ипак курти пилласи тайёрланди, И. еда 2522 т ипак ип, 144,2 млн. м² шойи газмоллар ишлаб чиқарилди, 1991 й.да республикада рекорд хреил — 33,8 минг т пилла тайёрланди.

Республика мустақилликка эришгандан кейин республика ҳукумати И. с.ни ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор берди. Анъаналар ва минг йиллик тажрибалар негизида Ўзбекистонда замонавий янги ипакчилик индустриясини яратиш йўли белгиланди. 1993 й.дан пилла етиштириш давлат буюртмасидан чиқарилиб, уни харид қилиш келишилган нархлар асосида олиб бориладиган бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 1998 й. 30 мартдаги «Республикада пиллачилик соҳасини бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида» Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Ва-зирлар Маҳкамасининг 1998 й. 3 апр. даги «Республика пиллачилик соҳасини бошқаришни такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарорига кўра мустақил «Ўзбек ипаги» уюшмаси ташкил этилди. Унинг таркибига ипакли ва аралаш газламалар ишлаб чиқарадиган шойи тўқиш корхоналари, шунингдек, табиий шойи и. ч. ва қайта ишлаш бўйича Марказий и. т. ин-тини («Шойи» тадқиқот ин-ти, Мар-ғилон) ўз ичига оладиган «Шойи» акциядорлик компанияси ҳамда пилла хом ашёси, ипак калава ишлаб чиқарадиган пиллакашлик корхоналари, ипак курти тайёрланадиган з-длар, ипак курти наслчилик хўжаликлари, хом пиллани қабул қилиш ва дастлабки ишлов бериш корхоналари, тутчилик хўжаликлари, Ўзбекистон ипакчилик и. т. ин-тини ўз ичига оладиган «Пилла холдинг» холдинг компанияси қиради.

Пилла хом ашёсини республиканинг ўзида қайта ишланишини таъминлаш мақсадларида 2000 й. фев. ойида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони б-н пилла хом ашёси, ипак чикиндилари ва ипак ипни рес-публикадан четга чиқаришга чек қўйилди.

1995-2000 й.ларда И. с.га чет эл инвестицияларини жалб қилиш, ипак ашёсини қайта ишлаш, жаҳон бозорида рақобатбардош тайёр маҳсулотлар иш-

лаб чиқариш ва уни экспорт қилишни кўпайтириш бўйича муҳим ишлар амалга оширилди. «Пилла холдинг» холдинг компанияси таркибида 7 кўшма корхона: «Силк Род» Ўзбекистон— Япония (Наманган), «Кумуш» Ўзбекистон—Британия (Шаҳрисабз), «Силк индиастрз Ко» Ўзбекистан—Вьетнам (Тошкент), «Тонмен» Ўзбекистан— Жанубий Корея (Тошкент вилояти), «Хадан» Ўзбекистон—Хитой (Бухоро), «Силк стар» Ўзбекистан— Сингапур (Самарқанд вилояти), «Бухоро—Квашен» Ўзбекистон—Хитой кўшма корхоналари ташкил этилди. 2000 й.да «Кумуш» акциядорлик жамияти акциялари пакетини Буюк Британиянинг «Carthill investment» компанияси 565 минг АҚШ долларига сотиб олди. «Ўзбек ипаги» уюшмаси таркибида 10 пиллакашлик корхонаси — «Атлас» (Наманган), «Буюк ипак йўли» (Фарғона), «Бухоро ипаги» (Бухоро), «Булоқбоши ипаги» (Андижон вилояти Булоқбоши ш.), «Ипакчи» (Наманган вилояти, Уйчи ш.), «Кумуш» (Шаҳрисабз), «Тола» (Тошкент), «Турон шойи-си» (Марғилон), «Хоразм ипаги» (Урганч), «Хужум» (Самарқанд) акциядорлик жамиятлари; 7 шойи тўқиш корхонаси — «Алишер Навоий» (Марғилон), «Атлас» (Наманган), «Избоскан шойи тўқиш ф-каси» (Андижон вилояти Пойтуг ш.), «Кўқон шойи-атлас тўқиш», «Марғилон ипак газламаси», «Мусаффо» (Самарқанд), «Турон шойиси» (Марғилон) акциядорлик жамиятлари ишлайди.

Ўзбекистон Республикаси ипак курти пилласи етиштириш ҳажми бўйича жаҳон мамлакатлари орасида Хитой, Япония, Ҳиндистон ва Бразилиядан кейин 5-ўринда туради. Тармоқ корхоналарида 30 мингга яқин киши ишлайди (2000). Мамлакатда 2000 й.да 18,9 минг т пилла, И. с. корхоналарида 1200,3 т ипак ип, 95 т ипак калава тайёрланди, 5,336 млн. м² шойи газламалар ишлаб чиқарилди. Чет мамлакатларда шойи газламалар, айниқса синтетик ва сунъий ипак толаларидан газламалар ишлаб чиқариш бўйича

АҚШ, ГФР, Япония, Франция, Буюк Британия, Италия етакчи мавкеда туради. Япония, Хитой, Ҳиндистон, Жан. Европа мамлакатлари ва Бразилияда ипак курти пилласидан ипак олиш ва ипак газламалар и. ч. тараққий этган (яна қ. Енгил сааноат, Пиллачилик).

Ад.: Развадовский В. Н., Опыт исследования кустарных промыслов в Туркестанском крае, Т., 1916; Хафизов Н. Р., Шелководство Средней Азии, Т., 1969; Шёлк Ўзбекистана (Сб. статей), Т., 1971.

Абдуманноп Аҳмадалиев, Нуриддин Мусаев.

ИПАКЧИЛИК СТАНЦИЯСИ, пиллачилик станцияси — ипак курти зотини яхшилаш ва элита тухумлар етиштириш б-н шуғулланадиган муас-саса. Элита тухум тайёрлашнинг 3 йиллик схемаси ишлаб чиқилган. Биринчи йили энг яхши қурт тухумлари алоҳида танланиб, улардан чиққан қуртлар бокилади ва суперэлита ҳамда элита пиллалар ажратилиб, тухумлари олинади; иккинчи йили суперэлита хўжаликларида шу тухумлар очирилади ва қурт бокилади, олинган пиллалар суперэлита цехига топширилади. Бу цехда қуртлари бир текисда ривожланган, ҳосили ва сифати яхши пиллалардан суперэлита тухум тайёрланади. Учинчи йили суперэлита тухумлардан ст-я хўжаликларида қурт бокилиб, пиллалари ст-янинг элита цехига топширилади. Бу ерда ипак курти тухуми 3-длари учун элита тухум тайёрланади.

Ўзбекистонда Андижон, Фарғона, Самарканд ш.ларида пилла наслчилик И. с.лари фаолият кўрсатади (2002).

ИП-ГАЗЛАМА САНОАТИ - қ. Тўқимачилик саноати.

ИПЕКАКУАНА (*Cephaelis ipecacuanna*) — шўрадошлар оиласига мансуб доим яшил бута. Бўйи 15—60 см. Илдизи ингичка, силлик, шохланган. Бразилия, Боливия ва Колумбиянинг нам тропик ўрмонларида усади. Тропик зоналарда экилади. Илдизи кўнгил айнатувчи ёқимсиз қидли, таркибида алкалоидлар, ошловчи ва б. моддалар бор. Илдизи-

дан эметин, психотрин, цефаэлин ва б. алкалоидлар олинади. И. ўсимлигининг қуритилган илдизидан И. деган кустирувчи дори тайёрланади. Унинг кичик дозаси бронхиал безлар функциясини кучайтиради, балғамни суолтиради, шунинг учун балғам кўчи-рувчи сифатида кўпроқ ишлатилади. ИПОР, уфор, мускус — баъзи ҳайвонларнинг безларидан ва ўсимликлардан олинадиган хушбўй мода (қ. Мушк).

ИПОТЕКА (юн. *hypothekē* — гаров) — кўчмас мулк (ер ёки бино)ни ссуда олиш мақсадида гаровга қўйиш. Бунда гаровга қўйилаётган мулк қарз берувчининг қўлига ўтмай, қарздор ихтиёрида қолади. Ўзбекистонда И.га хизмат кўрсатадиган махсус банк бор (қ. Ипотека банки).

ИПОТЕКА БАНКИ — кўчмас мулк гарови ҳисобига ипотека кредитларини бериш б-н шуғулланадиган ихтисослаштирилган тижорат банки. И. б. кредитлари узок, муддатга берилади. Банк воситалари, асосан, ипотека кредити олишни хоҳлаган мижозларнинг омонатлари ҳамда банкнинг ўз капитали ҳисобидан шаклланади. Кредитлашнинг йўналишига қараб И. б.лари ер гарови ҳисобига кредит берувчи — ер банки; мелиорация ишларини бажариш учун кредит берувчи — мелиорация банки ва шаҳардаги кўчмас мулк гарови ҳисобига кредит берувчи коммунал банкларга бўлинади.

Ўзбекистонда ипотека муносабатларига хизмат кўрсатадиган «Замин банки» ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик ипотека банки ташкил этилган.

ИПОХ — Малайзиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Перак штатининг маъ-мурий марказий. Малакка я. о.нинг ғарбий соҳили бўйлаб ўтган т. й. магистрали ёнида жойлашган. Аҳолиси 380 минг кишидан зиёд. Қалай қазиб олинадиган р-ннинг маркази. Ёғочсозлик, озик-овқат, цемент, металлсозлик саноати қорхоналари бор.

ИПОХОНДРИЯ (юн. *hypochon-*

drion — ковуғалар ости, биқин), ипохондрия синдроми — рухий ҳолат; ўз соғлиғига ва умуман ҳаётига ҳаддан ташқари шубҳа б-н қараш, бирор касаллиги бўлса, ошириб юбориш ва ўзида йўқ касалликни бор деб билиш. И. киши харак-терининг бир хусусияти ёки энди бошланган бирор рухий касаллик ифодаси бўлиши мумкин. И.да бемор танасининг турли қисмларида бирор хасталикка «тааллуқли» (мас, қичима, оғриқ, юрак ўйнаши) ноҳус ҳислар сеза бошлайди ва бутун диққатини шунга қара-тади; шифокорнинг ҳеч қандай касалингиз йўқ деганига ишонмай, бошқа мутахассисга кўрсатади ва уни тезроқ тузатиш чораларини кўришга ундайди. И. кўпинча ўлим ва тузалмаслик хавфи б-н кечади. И.да «хасталик» белгилари ниҳоятда турли-туманлиги, ҳақиқатдан йироқлиги б-н ажралиб туради ва бунга нисбатан уларда танқид йўқолган бўлади. Беморлар ўта безовта бўлиб, турли соҳа врачлари, табиблар ва х. к.га мурожаат этади, ўзларидаги «хасталик» белгиларини ниҳоятда кўпиртириб кўрсатади, тезроқ тузатиш тадбирларини кўришга кистайди, йиғлайди ва х. к. Кўпинча улар ўзларини хавфли ўсма (рак), сил, оқ қон (лейкоз), юрак касалликлари б-н оғриган қилиб кўрса-тишади. И. шилқимлик, депрессив, па-раноял ва параноид синдромлари кўри-нишида кечади. И. невроз, шизофрения ва х. к. касалликларда учрайди. ИППОДРОМ (юн. hi pros — от, drocuos — югуриш, чопиш жойи) — қ. Отчопар.

ИППОЛОГИЯ (юн. — от ва ...логия) — отлар тўғрисидаги фан. И.га оид биринчи ёзма асарлар мил. ав. бир неча юз йил олдин Юнонистонда вужудга келган бўлиб, унда Отнинг гавда тузилиши, феъл-атвори ва отлардан фойдаланиш каби маълумотлар баён этилган. Кейинги аерларда И. доираси то-бора кенгайиб борди. 20-а. бошларига келиб И. отларнинг эволюцияси ва уларни хонакилаштириш; анатомияси ва физиологияси; урчителиш усуллари ва кўпайтириш биол.си; зотларни тако-миллаштириш ва янги от

зотларини яратиш, наслчилик ишлари; от синовларини ўтказиш; отда юриш санъати ва назарияси; миллий от ўйинлари ва б. ҳақидаги кўпгина бўлимларни ўз ичига олган фанга айланди. Ўрта Осиё отларни хонакилаштиришнинг қад. маданий марказларидан бири ҳисобланади (қ. Йилқичилик).

Ад.:Тўрақулов З. Т., ХолмирзаевД., Мухторов А., Йилқичилик. Т., 1985.

ИПРИТ, (3, р'-дихлордиэтилсульфид, S(CH₂CH₂Cl)₂ — захарловчи модда. Рангсиз, мойсимон саримсоқ пиез ёки хантал ҳиди келадиган суюқлик. Мол. м. 159,08. Суюқланиш т-раси 14,5°; кайнаш т-раси 217° (ажралиш б-н); зичлиги 1,274 г/см³, 20° да учувчанлиги 0,6 мг/л. Сувда ёмон (20° да 0,08%) эрийди. И. нафас аззолари, тери ва меъда-ичак орқали турли ҳолатда (буғ, аэрозол, томчи) организмни кучли захарлайди. Сув таъсирида секин гидролизланади. Сувсиз муҳитларда тио-сульфатлар, карбон кислоталарнинг тузлари, алкоголятлар, ишқорий ме-талларнинг фенолятлари б-н реакцияга киришади. Кучли оксидловчилар (ишқорий ва ишқорий-ер металларнинг гипохлоритлари) И. молекулаларини деструкциялайди (парчалайди). Реакция маҳсулотлари захарли эмас. Шу сабабли бу реакциялардан И.ни зарарсизлантиришда фойдаланилади. Илк бор И.ни захарловчи модда сифатида 1917 й.да Германия Белгиянинг Ипр (номи шундан олинган) ш. яқинида қўллаган. И.дан сақлаиш учун противогаз ва танани химоя қиладиган воситалардан фойдаланилади.

ИРАВАДИ, Ирравади — Мьянмадаги энг катта даре. Уз. 2150 км, ҳавзасининг майд. 430 минг км². Ҳимолай тоғларининг шарқий тармоқларидан (Хитойда) бошланиб, асосан, шим.дан жан.гатомон оқади. И.нингюқори қисми ва ирмоқлари тор даралардан ўтади, бу қисмида остона кўп. Шань тоғларидан ўтган жойларида ўзани тор (100—50 м). Ўрта ва қуйи оқими Иравади текислигидан оқади. Қуйилиш еридан 300

км юқорида ботқоқ ва чан-галзор дельтаси (майд. 30 минг км²) бошланади. И.нинг иккита йирик тар-моғида кема қатнайди. Дарё суви Ан-даман денгизига йилига 250 млн. т окизиқ келтиради. И.нинг режимими муссонли, апр.—авг.да тўлиб оқади, сув сатҳи бу вақтда 8—11 м гача кўтарилади. Тез-тез сув тошқинлари бўлиб туради. Сув сарфи куйи қисмида 13—14 минг м³/сек, баъзида 20 минг м³/сек га етади. Куйилиш еридан 1100 км ма-софада (ёзда 1440 км гача) кема қатнайди. И.дан ёғоч окизишда, ўрта ва куйи қисмида сўғоришда фойдаланилади. И. бўйида Мандалай, Янгон ш.лари бор.

ИРАКЛИЙ (575-641) - Византия императори (610 й.дан). Карфаген экзархи(ноиб)нинг ўғли. И. Фока(?—610) ни тахтдан ағдариб ҳокимиятни эгаллаган. И. 626 й. аварлар ва славянларнинг Константинополга қилган ҳужумини қайтарган. И. салтанат шар-қидаги форслар босиб олган ерларни қайтариб олган (627—628), лекин бу ерларни араблар босқинидан сақлаб қололмаган (630-й.лар).

ИРАКЛИЙ II (1720.7.11-1798.11.1) -Кахетия (1744 й.дан) ва Картли-Кахетия подшоси (1762 й.дан). Крепостной ҳуқуқни энгиллаштирган; доимий қўшин тузган; Россия б-н Георгиевск трактатини имзолаган (1783). Унга кўра, Шарқий Грузия Россия ҳомийлиги остига утган.

ИРАКЛИОН, Гераклион — Грециядаги шаҳар ва порт, Крит о.нинг шим. соҳилида. Ираклион номи (вилояти) нинг маъмурий маркази. Аҳолиси 117 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Халқаро аэропорт бор. Киме, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. И.дан 4 км жан.да қадимий Кнос ш.нинг харобалари сақданган. Археология музейи (эгей санъатининг ноёб намуналари), ҳарбий денгиз базаси бор. Туризм ривожланган.

ИРАМ БОҒИ, Боғи Эрам — мифологик боғ. Шарқ халқлари оғзаки ижодидаги парилар макони. И. б. гул-зор, мевазор

ва ўтлоқзор б-н қопланган бекиёс гўзал афсонавий, тилсимли силсила боғлар сифатида талқин этилади. Мифологияга кўра, Яманда, баъзан Шомда деб тасаввур этилган. «Гўрўғли» дostonлар туркумидаги Юнус пари, Мисқол парилар И. б.лик бўлиб, бу боғ париларининг раҳнамоси, Чам-бил юртида эса ботирлар мураббияси, эл-юрт ҳомийси сифатида тасвирланган.

ИРБИД — Иордания шим.даги шаҳар. Аҳолиси 208 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Автомобиль йўллари тугуни. Дон, зайтун етиштириладиган қ. х. районининг маркази. Хунармандчиликда уй-рўзғор асбоблари ишлаб чиқарилади. И.да саноат зонаси ташкил этилган.

ИРВИН (Irwin) Жеймс (1930) — америка астронавти, АҚШ ҳарбий ҳаво кучлари (ХҲК) истеъфодаги полков-ниги. «Аполлон-15» космик кемасида Ойга парвоз қилиб (1971 й., 26 июль — 7 авг.), Ой сиртига тушган. ИРИДИЙ (юн. iris, iridos — камалак; лот. Indium), Ir — Менделеев даврий системасининг VIII гуруҳига мансуб кимёвий элемент, платина металлари туркумига қиради. Тартиб рақами 77, ат.м. 192,22. Табиий И. иккита барқарор изотопдан ташкил топган: «⁴⁷Ir (37,3%) ва ⁹³Ir (62,7%). И.нинг атом радиуси 0,135 нм; ион радиуси (координатсион сони 6 га тенг): Ir³⁺ 0,082 нм, Ir⁴⁺ 0,077 нм ва Ir⁵⁺ 0,071 нм. И. — сийрак элемент. Ер пўстида масса жиҳатидан 1 • 10⁻⁷% ни ташкил қилади. Табиатда И. ва осмий тутган минераллар тарки-бида учрайди. И.ни 1804 й.да энглиз кимёгари С. Теннат кашф этган. И. Оч кумушранг металл. Суюккланиш т-раси 2447°, кайнаш т-раси 4380°; зичлиги 22,65 г/см³ (20°), суюқ ҳолатдаги И.ни-ки 19,39 г/см³. И. қаттиқва мўрт; Вик-керс бўйича қаттиқлиги 2000 МПа, Бринцел бўйича эса 1700—2200 МПа. Оддий шароитда ҳавода барқарор, кислоталар таъсирига чидамли. Кислородли муҳитда 600—1000° да қиздирилганда оз микдорда диоксид IrO₂ ҳосил қилади. IrO₂ — қора

рангли модда, зичлиги 11,655 г/см³, парчаланиш т-раси 1100° дан юкори. 1г2O₃ — тўқ хаворанг кристалл модда; 400° да металл И. ва кислородга ажралади. И. оксидлари сув, кислоталар ва ишқорларда эримайди; микроэлектроникада резистив пасталар тайёрлашда қўлланилади. И. галогенлар, олтингугурт б-н бирикиб тегишли галогенидлар ва сульфидлар ҳосил қилади. Соф хрлдаги И. махсус идишлар юзасини қоплашда, монокристаллар (лазер материаллар, кимматбаҳо тошлар ва б.) ўстиришда ишлатиладиган тигеллар тайёрлашда қўлланилади. Унинг «21г радиоактив изотопи қувурларни радиографик усудда текширишда, шунингдек, тиббиётда ўсмаларни радиотерапия усулида даволашда у-нурлар сифатида ишлатилади.

ИРИДОЦИКЛИТ (лот. iris - ей ва kyklos — айлана, itis — яллиғланиш) — кўз рангдор пардаси б-н киприксимон таначасининг яллиғланиши. Ревматизм, сил, захм, стрептококк ва стафилококк инфекциялари, шунингдек, моддалар алмаштинувининг бузилиши ва кўзнинг шикастланиши сабаб бўлади. И. да бемор ёрукка қарай олмайди, кўзи ёшланади, кизаради, хиралашади ва қаттиқ оғрийди, ковоклари ши-шади; рангдор парданинг ранги ўзгаради, кўзнинг шох (мугуз) пардаси, шишасимон танаси ва гавҳари хирала-шади, кўз қорачиғи тораёди. И. нинг олди олинмаса, гяаукомата олиб келиши мумкин. Даво: касалликка сабаб бўлган омилни бартараф этиш, маҳаллий даво, антибиотиклар, томир кенгайтирувчи дорилар ва х.к. дан иборат.

ИРИМ — бирор ният б-н қилинадиган иш, хаттиҳаракат. И. кишининг ўз ишларига ривож тилаш, ўзини эҳтиёт қилиш, бировларга яхшилик тилаш, ёки зарар етказиш ва б. ниятларда қилинади. Мас, тўйдан яхши ният б-н бирор нарса олиб кетиш, дард-балони қайтариш, зиён-захматдан, кўз тегишдан сақланиш учун бирор нарсани бошдан ўгириб ташлаш, чақалокка ҳар хил инс-жинслар йўламасин деган маънода бешикдаги

чақалок ёстиғи тагига пичок ёки нон қўйиш, сигирнинг бўйнига тумор та-киб қўйиш вах. к. И. нинг турлари жуда кўп ва жаҳондаги деярли қамма халқларда, турли касбхунар соҳаларида учрайди. Баъзи И. лар қандайдир кўзга кўринмас, сирли кучларнинг борлиғига ишонишга ва улардан мадад ку-тишга асосланади.

ИРИСУВ ТЕМИР КОНИ - Талас Олатовининг (Жан. Крзоғистон) карбида жойлашган. Кайинди, Кельтима-шат, Оқсув ва б. руда зоналаридан иборат. И. т. к. карбон даври оҳаки тоғ жинслари б-н Ирисув ишқорли габ-броид интрузиви контактида ҳосил бўлган. Темир рудаси оҳактошлари орасида линза ва қатлам шаклида. Уларнинг уз. 0,1 —1,0 км, қалинлиги 20—200 м, чуқ. 500 м гача. Коннинг деярли ярим майдони мезокайнозой жинслари б-н қопланган. Руда, асосан, пирит, халькопирит, пирротин минераллари доналари бор магнетитдан иборат. Халькопиритда олтин, кумуш, селен, теллур, пиритда эса кобальт, селен ва теллур учрайди. Шунингдек, пироксен, гранат, флогопит, эпидот, сфалерит мавжуд. Кондаги руданинг захираси қарийб 200 млн. т га тенг. И.т. к. нинг sanoat аҳами-яти муҳим.

ИРКУТСК — РФ даги шаҳар (1686 й. дан), Иркутск вилояти маркази. Ангара дарёсига Иркут дарёси қуйиладиган жойда. Байкал кўлидан 66 км ғарбда. Т. й. станцияси, Ангара дарёсидаги пристань. Аэропорт бор. Аҳолиси 580 минг киши (1990-й.лар ўрталари). 1661 й. да вужудга келган. Ангара дарёсига Иркутск ГЭС қурилган. Машинасозлик sanoati ривожланган (оғир машинасозлик, станок-созлик, авиация, электротехника з-длари бор). Слюдага ишлов бериш ф-каси (радио ва электр sanoati учун деталлар), озик-овқат sanoati корхоналари бор. Россия ФА Сибирь бўлимининг илмий маркази, 8 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 4 театр, мемориал мажмуа, дирк, телемарказ, планетарий, ўлкашунослик ва бадиий музей-дар ишлаб турибди.

ИРКУТСК ВИЛОЯТИ - РФ тарки-

би даги вилоят. 1937 й. 26 сент. да ташкил этилган. Шарқий Сибирнинг жан. қисмида. Майд. 767,9 минг км². Аҳолиси 2748 минг киши (2000), асосан, руслар, шунингдек, украинлар, белорус лар, татарлар, чувашлар, бурятлар, эвенклар, тофалар яшайди. Вилоят таркибида Усть-Ўрда Бурятлари мухтор округи бор. И. в. 31 р-нга бўлинган. 22 шаҳар, 60 шаҳарча мавжуд. Маркази — Иркутск ш.

Вилоят худудининг аксари қисмини Ўрта Сибирь ясситоғлигининг жан. шарқий қисми эгаллаган. Шим.шарқ-ида Шим. Байкал ва Патом тоғликлари жойлашган. И. в. да кучли зилзилалар бўлиб туради. Икклими континентал. Январнинг ўртача т-раси — 15° (Байкал соҳилида) дан — 21° (Иркутскда)гача ва — 33° (Бодайбода). Қор қоплами 160—170 кун сақланиб туради. Июлнинг ўртача т-раси 17°—19°. Йилига 400 мм дан 800 мм гача ёгин ёғади. Вегетация даври 116—127 кун. Шим. ва тоғлик жойларида тўнгиб ётган ерлар бор. Асосий дарёлари: Ангара, Куйи Тунгуска, Лена ва унинг ирмоқлари. Тупроғи, асосан, подзол тупрок. Худудининг 80% ўрмон. Тилоғоч, қарағай, кедр, қорақарағай, оққарағай ўсади.

Ўрмон, кимё ва нефть кимёси саноати, энергетика, рангли металлургия етакчи ўринда. Мебель, тикувчилик, пойабзал, трикотаж, кўнчилик, гўшт-сут, кондитер, пиво, спирт ва балиқ саноати тармоқлари бор. Кончилик саноатининг асосий тармоқлари: олтин (Бодайбо атрофи), слюда (Мама-Чуя атрофи), тальк (Онот кони), темир рудаси (Коршунове к-ти), туз (Усолье-Сибирское), мармарсимон охақтош («Перевал» кони), гипс (Залари кони) қазиб олиш. Машинасозлик Иркутск—Черемхово саноат р-нида бўлиб, кон, нефть-кимё ва металлургия саноатлари учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқаради. Ёғоч тайёрлаш корхоналари Ангара, Илим ва Ленининг ўрта оқимларида жойлашган. Байкал ва Братск целлюлоза 3-дларида корд целлюлоза ишлаб чиқарилади. «Байкал» фа-

нера-гугурт кти (Усолье-Сибирскоеда), цемент, керамика, гипс 3-длари (Ангарскда), шиша (Тулунда), йиғма темир-бетон, гишт-бетон, гишт 3-длари, Иркутскдачой қадоклаш ф-каси, Усольеда туз 3-ди, Иркутскда ёғ-мой кти мавжуд.

Фалла (бугдой, гречиҳа, арпа, сули ва б.) ем-хашак экинлари, картошка ва сабзавот етиштирилади. Чорвачилик сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган. Шим. да бугчилик, мўйначилик, даррандачилик б-н шуғулланилади. Байкал, Ангара ва Ленада балиқ овланади. Асосан, Ангара, Лена, Витим дарёлари ва Байкал кўлида кема қатнайди. И. в. да Байкал-Амур т.й. магистралининг бошланғич пункти (Усть-Кут) жойлашган. 8 олий ўқув юрти, 6 театр, 5 музей бор.

ИРЛАНД ТИЛИ — ҳинд-европа тиллари оиласидаги герман тиллари гуруҳи кельт тиллари шохобчасига мансуб. Ирландиянинг (инглиз тили б-н бир-га) давлат тили. И. т. да Шим. Ирландия, қисман АҚШ ва Буюк Брита-нида 600 мингдан ортик киши гаплашади (1992). И.т., асосан, 3 шева (мунс-тер, коннахт, ульстер) ва кўпгина лаҳжаларга бўлинади. И.т. тарихий жиҳатдан 3 даврга бўлинади: қад. (7—10-а.лар), ўрта (10—14-а.лар) ва янги (15-а.дан) даврлар.

И.т. да лотин, француз, инглиз тилларида ўзлашган сўзлар кўп. Фонетик қурилиши кўпгина ўзгаришларга мойилиги б-н характерланади. И.т. да юмшоқ ундошлар бор. Урғу, асосан, сўзнинг биринчи бўғинигатушади. Содда гапнинг сўз тартиби қатъий ва изчил: аввал кесим, сўнг эга, ундан ке-йин тўлдирувчи келади.

Дастлаб оғамик ёзуви (4—7-а.лар) бўлган, кейинчалик лотин ёзувига ўтилган (7-а.). Кўпинча қад. ёдгорликлари сақланиб қолган. Ҳоз. ирланд мак-табларида мустақил фан сифатида ўқитилади.

ИРЛАНДИЯ (ирландча Eire, инг. Ireland) — Ғарбий Европада, Ирландия о. да жойлашган давлат. Майд. 70,3 минг км². Аҳолиси 3,84 млн. киши (2001). Маъ-

мурий жиҳатдан 26 графликка бўлинади, улар 4 тарихий вилоят (province)га бирлашади. Пойтахти — Дублин ш.

Давлат тузуми. И. — республика. 1937 й. 29 дек. да қабул қилинган ҳамда 1972 ва 1999 й. ларда тузатишлар киритилган конституция амал қилади. Давлат бошлиғи — президент (1997 й. дан Мэри Макалис хоним). У аҳоли томонидан тўғри умумий ва яширин овоз бериш йўли б-н 7 й. муддатга сайланади, иккинчи муддатга яна бир марта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи хоки-миятни Миллий парламент амалга оширади, унинг таркибига президент ва икки палата: вакиллар палатаси б-н сенат киради. Ижрочи ҳокимиятни вакиллар палатасининг таклифига бино-ан президент тайинлайдиган ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Шаркий қирғоқлари анча текис, жан. қирғоқларида бухта ва қояли бурунлар, ғарбий қирғоқларида ичкарига чуқур қирган кўлтиқлар кўп. Ер юзасининг ярмидан кўпини Мар-казий текислик (бал. 40—100 м) эгаллаган, бу текисликда тепалар ва паст тоғлар бор. Тепалар, асосан, қумтошлардан, паст тоғлар оҳақтошлардан иборат, уларнинг устини морена ётқ-изиклари қоплаган. Оҳақтошли ерларда унгур, ғор каби карст рельеф шак-ллари, ер ости дарё ва кўллари учрайди. Чекка қисмларида паст ва ўртача баландликдаги тоғлар бор. Жан.-ғарбидаги Керри тоғи (1041 м) И. даги энг баланд тоғдир. И. да торфнинг катта захиралари, тошкўмир, кўрғошин-рух, мис, фосфорит бор.

Иқлими — мўътадил океан иқлими, обҳавоси беқарор, серёмғир, туман кўп тушади, тез-тез шамол эсади. Январ. нинг ўртача т-раси 5—8°, июлники — 14—16°. Йиллик ёғин 700—2000 мм. И. да дарё, кўл ва ботқоқлик кўп. Дарёлари серсув, музламайди, кемачиликда ва электр энергияси олишда фойдаланилади. Йирик дарёси — Шаннон.

И. нинг кўп қисми торфли ялангликлар, ўтлоқлар. Ўтлоқлари доимо кўм-кўк. Ялангликларда торфли-ботқоқ ва

кумок тупроқлар учрайди. Ўтлоқ жойларнинг тупроғи — подзол ва ўтлоқподзол тупроқлар. Ҳайвонлари Ғарбий Европаникига ўхшаш, тури кам. Ёвво-йи ҳайвонларнинг купи қириб ташланган. Миллий боғлари: Гленья, Киллари.

Аҳолисининг 98% ирландлар, қолганлари инглизлар, шотландлар. Расмий тиллари — ирланд ва инглиз тиллари, асосий сўзлашув тили — инглиз тили. Диндорларнинг аксарияти католик, бир қисми протестант. Аҳолининг 57% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Дублин, Корк, Лимерик.

Тарихи. И. ҳудудида инсон мил. ав. бминг йилликдан буен яшайди. Мил. ав. 4-а. да кельт қабиалари кўчиб келиб маҳаллий аҳоли б-н қўшилиб кетган. 5-а. да христиан дини тарқалган. И. га норманнлар (795—1014), инглиз-норманд қўшинлари (1169—71) бир неча бор ҳужум қилди. 14—17-а. ларда ирланд халқи инглиз мустамлакачиларига қарши кескин кураш олиб борди. Аммо миллий ирланд давлатининг пайдо бўлишига инглизлар қаршилик кўрсатди. 18-а. охирида ирланд ватанпарварларининг босқинчиларга қарши кўтарган кўзғолони мустамлакачилар томонидан бостирилиб, 1801 й. 1 январ. да «Уния ҳақида акт» эълон қилинди. Шундан кейин Англия ўз парламентидан И. вакилларига бир неча ўрин бериб, И. парламентини бекор қилди. 19-а. мобайнида ирланд халқи мустамлакачиларга қарши курашни тўхтатмади.

1-жаҳон уруши йилларида И. меҳнаткашлари урушга ва мустамлакачиларга қарши курашди. 1916 й. ги И. кўзғолони мустамлакачилар томонидан бостирилди. 1919—21 й. лардаги партизанлар уруши натижасида 1921 й. дек. да тузилган Англия — И. бити-мига мувофиқ, И. нинг жан. қисми мустақил деб эълон қилинди ва Англия назоратидаги доминион ҳуқуқини олди. 1937 й. ги янги конституцияда И. «Эйре мустақил давлати» деб эълон қилинди.

2-жаҳон уруши йилларида И. бета-

раф турди. Гарчи 1949 й. И. мустақил республика деб эълон қилинган бўлса ҳам мамлакатнинг шим. қисми (Ольстер)да мустамлакачилар ҳукмронлиги сақланиб қолди. 1955—61 й. ларда мамлакатни бирлаштириш мақсадида И. махфий ҳарбий ташкилот тўдалари Шим. И. даги маъмурий ва полиция би-ноларига тез-тез ҳужум қилиб турди. 1959 й. И. Ресгубликаси ва Шим. И. қа-саба уюшма марказларининг бирлашишидан И. тред-юнионлар конгресси ташкил топди. Кейинги йилларда И. сиёсатида Шим. И. муаммоси юзасидан англиз ҳукмрон доиралари б-н бир битимга эришишга интилиш та-мойили сезила бошлади. 1985 й. да имзоланган битимга биноан, Шим. И. га тааллуқли ички муаммоларни муҳокама қилиш учун ҳукуматлараро маслаҳат органи тузиш кўзда тутилган. 1993 й. да имзоланган Декларация ихтилофларни фақат тинч сиёсий во-ситалар б-н бартараф қилиш учун асос яратди. 1998 й. дан Ольстер му-аммосини ҳал этиш жараёнида АКТП ҳукумати восита-чилик қила бошлади. И. — 1955 й. дан БМТаъзоси. Миллий байрами — 17 март — Авлиё Патрик куни. 1991 й. дек. да ЎЗР суверените-тини тан олган.

Асосий сиёсий партиялари ва қа-саба уюшмалари. Фианна Файл («Тақдир аскарлари»), 1926 й. ташкил этилган; Фине гал («Бирлашган Ирландия»), 1933 й. асос солинган; И. лейбористлар парти-яси, 1912 й. тузилган. И. комму-нистик партияси, 1921хй;~асос солинган; Демократах сўл партия. 1992 й. ташкил этил-ган; Тараққийпарвар де-мократик партия, 1985 й. тузилган; И. ишчилар партияси, 1970 й. асос солинган. И. тред-юнионлар конгресси (1894) И. ва Шим. И. нинг 66 қасаба уюшмаларини бирлаштиради.

Хўжалиги. И. — индустриал мамла-кат. Ялпи ички маҳулотда саноат улуши 37%, қ.х. улуши 10,1%, хизмат соҳаси улуши 50% дан кўпроқни ташкил эта-ди. 50-й. ларгача И. иқтисодиётида қ.х. ва чорвачилик устун бўлган. Эндиликда у хорижий сармоя ёрдамида машина-

созлик, электроника, кимё саноати каби оғир саноат тармоқларини ва ички им-кониятлар ҳисобига озик-овқат, ўрмон, тўқимачилик, енгил саноат каби анъа-навий тармоқларни ривожлантиришга эришди. Кейинги йиллардаги иқтисодий тараққиёт туфайли И. ўсиш суръатлари жиҳатидан Европада олдинги ўринларга чиқиб олди. Маҳсулот экспорт қилиш кўпайди.

Саноати. Табиий ресурслари торф, кўрғошин, рух, мис, қумуш, табиий газ-нинг қатта, тошқўмир, темир рудаси ва пиритнинг озроқ захираларидан иборат. Шулар туфайли қончилик саноати ва айни вақтда қ.х. хом ашёсини қайта иш-лаш тармоқлари етакчи ўринда. Метал-лургия (асосан, пўлат эритиш), машина-созлик (айниқса, кemasозлик, автомобиль йиғиш, приборсозлик), электротехника, нефть кимёси, қурилиш ашёлари кор-хоналари бор. Озик-овқат тармоқлари орасида гўшт, сут, ёғ, пиво, қанд-шакар, спирт-арақ корхоналари айниқса фаол ишлайди. Торф қазиб олиш ва ундан фойдаланиш соҳасида И. дунёда олдин-ги ўринда туради. И. энергияга бўлган эҳтиёжининг 40% ни ички имкониятлари ҳисобидан қоплайди. Энергия балансида четдан келтириладиган нефтнинг улу-ши камайиб, қўмир ва торфнинг улуши ошиб бормоқда. И. да йилига ўртача 14,6 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Мамлакатда хорижий инве-стициялар фаол жалб этилган. Бу соҳада Буюк Британиядан та-шқари АҚШ, Гер-мания, Франция, Япониянинг мавқеи кучли. Хорижий сармоя ёрдамида барпо этилган 800 дан ортиқ корхона саноат маҳсулоти экспортининг 80% ни беради.

Қишлоқ хўжалиги. Чорвачилик — мамлакат қ.х. нинг асосий тар-моғи ҳисобланади: бу тармоқ ялпи қ. х. маҳсулотининг 88% ни беради, унинг 80% экспорт қилинади. Асосан, қорамол (7,2 млн.), кўй (9 млн.) бо-қилади. Фер-мер хўжаликларининг 70% га яқини 25 га гача ерга эга бўлган ўрта ва кичик фермер хўжаликларидир. Қ. х. га яроқли ерлар-

нинг салкам 70% яйловларга тўғри келади. Дехкончиликнинг иктисодиётдаги аҳамияти унчалик катта эмас ва у мамлакатнинг донга бўлган эҳтиёжини қоплай олмайди. И. да оз микдорда қанд лавлаги, сули, арпа, буғдой, картошка етиштирилади. Балиқчилик ривожланган.

Транспорти. Т. й. узунлиги 2,8 минг км, автомобиль йўллари уз. 92 минг км. Денгиз флоты ривожланган. Асосий портлари — Дублин, Корк. И. четга машина ва асбоб-ускуна, крра-мол, озик-овқат, кимё, тўқимачилик махсулотлари ва ш. к. чиқаради. Четдан транспорт воситалари, нефть ва б. келтиради. Кейинги йилларда ташки савдода ижобий сальдога эришилди. Сайёҳлик ҳам катта даромад келтиради. Савдо-сотикдаги асосий миқозлари: Буюк Британия, Германия, Франция, АК.Ш ва Россия. Пул бирлиги — ирланд фунти.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. И. да 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларнинг 9 й. лик мажбурий таълими жорий этилган. Бошланғич мактаб — 6 й. лик. Ўрта маълумот давлатга ёки хусусий шахсларга қарашли мактабларда олинади. Ҳар йили мактабларни битириб чиққанларнинг 50% олий ўқув юр்தларига киради. 4 ун-т, уларнинг хузурида коллежлар, жумладан, Дублин унти (Тринити коллежи, 1592), Дублиндаги Миллий ун-т (1908), Лимерик ш. даги техникага йўналтирилган Миллий олий таълим ин-ти бор. Илмий муассасалари: Дублин қироллик жамияти (1731), И. қироллик академияси (1786), тиббий (1882), ижодиёт (1932), рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъ-морлик (1823) тармок академиялари. Энг йирик кутубхоналари: Дублиндаги Миллий ва Халқ кутубхоналари. Музейлари: Дублиндаги Миллий музей (1731), Миллий галерея (1864), Фуқаролик музейи (1953), Замонавий санъат галереяси (1953).

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур. лари: «Айриш индипендент» («Ирландия мустақиллиги»), инглиз тилидаги кун-

далик газ., 1905 й. дан), «Айриш пресс» («Ирландия матбуоти»), инглиз тилидаги кундалик газ., 1931 й. дан), «Айриш тайме» («Ирландия вақти»), инглиз тилидаги миллий кундалик газ., 1859 й. дан), «Ивнинг геральд» («Кеч-ки хабарчи»), инглиз тилидаги миллий кундалик газ., 1891 й. дан), «Инню» («Бугун», ирланд тилидаги ҳафталик миллий газ., 1943 й. дан»), «Ирис эфи-гюль» («Расмий газета»), ирланд тилида ҳафтасига 2 марта чиқадиган газ., 1922 й. дан), «Айриш пипл» («Ирланд халқи»), инглиз тилидаги ҳафтанома), «Айриш соушелест ревью» («Ирланд социалистик шарҳи»), инглиз тилида ҳар чоракда чиқадиган назарий жур., 1969 й. дан), «Айриш уоркерс войс» («Ирланд ишчилари овози»), инглиз тилидаги ҳафталик бюллетень). И. радио ва телекўрсатуви давлат маҳкама-сидир. И. да 1926 й. дан радиоэшиттириш, 1961 й. дан телекўрсатувлар олиб борилади.

Адабиёти ирланд ва инглиз тилларида. Халқ оғзаки ижодининг дастлаб-ки намуналари 1-а. да яратилган. Сўнрок диний мавзудаги ёзма адабиёт (6-а.), тарихий воқеаяр ва ми-фологик сюжетли сагалар (8—9-а. лар-да) пайдо бўлган. 12-а. да бардлар (халқ бахшилари) шеърояти юкори босқичга кўтарилади.

16—18-а. лар И. дунёвий ва диний адабиётида ватанпарварлик ғоялари тарғиб қилинди, дехконлар ҳаёти акс этирилди (Ф. О'Найв, Ж. Нажент, Э. О'Хасси ва б. адиблар). Ж. Китинг каламига мансуб «Ирландия тарихи» (1640) алоҳида аҳамиятга эга бўлди. И. жамиятининг уруғчилик тузилмаси барбод бўлгач, бардлар шеърояти таназзулга учради. Поэзияда халқчилик руҳи кучайди (Э. О' Рахилли, Ж. Макдоннелл, О. Р. О'Салливан). 18-а. охиридан инглиз тилидаги адабиётнинг салмоғи оша борди. 19-а. 1-ярмида романтизм ирланд адабиётида бош йўналиш бўлди. 40-й. ларда энг истеъдодли шоирлар «Ёш Ирландия» инқилобий-демократик ташкилот-ти теварагида бирлашди. Ж. К. Манган, С. Фергюсон, Т. Дэвис сиёсий сатира ва

инсоний лирика анъаналарини да-вом эттирдилар. Ватанпарварлик балладаси энг оммавий жанр бўлиб колли. Прозада тарихий ва оилавий-маи-ший мавзудаги романлар яратилди (Ж. Гриффин, Ж. Бейним, М. Эжуорт, У. Карлтон). 19-а. охириларида «Ирланд уйғониши» деб аталган миллиймаданий ҳаракат бошланди, У. Б. Йитс бу ҳаракатнинг ташаббускорларидан бўлди. Уильям Йитс ўз ижодида кельт мифологиясига қайтди. Бу ирланд миллий адабиётини қайта вужудга келтириш имконини берди. Йитс ўзининг театр асарлари б-н шеърый драмага кўп янгиликлар киритди. 20-а. бошларидаги адабиётда поэзия ва драматургия етакчи мавқени эгаллади. 1916 й. да инглиз муштамакчилари томонидан отиб ташланган ватанпарвар шоирларнинг ижоди ирланд халқининг инқилобий анъаналари руҳи б-н сўғорилган эди. 20—30-й. ларда реалистик романчилик етакчи жанр-га айланди (П. О'Доннелл, Ш. О'Фа-олейн, Л. О'Флаэрти, Ж. Фелан). И. О'Кейси ўз таржимаи ҳоли асосида ёзган эпопеясида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва халқ миллий-озодлик ҳаракатини ҳар томонлама чуқур тасвирлаб берди. 60—80-й. ларда яратилган асарларда ишончсизлик, ожизлик, ёлғизлик кайфиятлари ва зolimларга қарши халқ нафрати акс этди. Ольстердаги инсон ҳуқуқлари учун кураш — хоз. И. адабиётининг энг асосий мавзуларидан бири. Ж. Каррик, Р. Мёрфи, Т. Кинселла, Б. Клив, Б. Фрил асарлари бунга мисолдир.

Меъморлиги кад. кельт маданияти заминиде вужудга келган. Жез давридан харсанг тошлардан барпо этилган сағаналар ва диний иншоотлар сақланиб қолган. 5—11-а. ларда И. да тош капелла-ибодатхоналар, баланд соқчи мионаралар (Глендалох, Келс ва б. жойларда), 12-а. охиридан 14-а. гача готика услубида бутхоналар қурилган. Роман ва готика услубларидаги бионалар (12—16-а. лар)да И. меъморлигининг ўзига хос томонлари сақланган (Дублиндаги Крайст-чёрч ибодатхонаси ва б.). 17—18-а. ларда ва 19-а.

бошларида Дублинда инглиз классицизми услубида маъмурий бионалар, саройлар ва уйлар, 1829 й. дан инглиз неоготикаси услубида черковлар қурилди. 19-а. ва 20-а. бошларида порт шаҳарларида режали ва қоришиқ ус-лубдаги бионалар пайдо бўлди. 20-а. 2-ярмидан И. шаҳарларида замонавий бино ва меъморий мажмуалар қурила бошлади (М. Скотт ва Т. Кеннеди каби меъморларнинг Дублин ва Голуэйдаги ишлари).

Тасвирий санъатида жез давридан геометрик нақшли тилла зеб-зийнат асбоблари, темир давридан мураккаб гулдор металл буюмлар сақланиб қолган. 5—12-а. ларда иморатлар, тош хочлар, жез пластиналар ҳайвонлар тасвири туширилган нақш б-н зийнатланган. Нафис китоб миниатюралари (8-а. га мансуб «Келс Инжили») яра-тилган. 18-а. да кўпчилик рассомлар (Ч. Жервас, тўнғич Н. Хоун, Ж. Баррет ва б.) Англияда таълим олиб, ўша ерда ижод қилдилар. 19-а. рассомлари реализм ва ўзига хосликка интилди (кен-жа Н. Хоун манзаралари, У. Осборн картиналари). 20-а. бошларида миллий реалистик мактаб шаклланди, манзара ва портретлар яратилди (Ж. Б. Йитс, Ч. Лэмб, Ж. Х. Крейг, В. Ирл ва б.). Ҳоз. И. да реализм анъаналари б-н бир қаторда модернизм йўналишлари тарқалган. Халқ ҳунармандчилигида тўқимачилик, каштачилик, камишдан буюмлар тўқиш ривожланган.

Муסיқа фольклори қадимдан бир овозли бўлган. 16-а. охиридан кўп овозли диний муסיқа ривожланган. Рора Долл О'Катайн, Ж. ва Х. Скотт, Кэрролл О'Дейли, Т. ва У. Конеллан ва б. арфа учун куй ҳамда ишқий кўшиқлар яратган дастлабки профессионал композиторлардир (16—17-а. лар). И. да профессионал муסיқанинг шаклланишида 18-а. да Д. Мёрфи, М. Келли, Ж. Фидц, 19-а.да М. Балф, 20-а. да Ч. Стан-форд, А. Бакс ва б. мухим роль ўйнаган. 1856 й. Дублинда консерватория, 1964 й. да миллий опера труппаси ташкил этилди. Дублин ва Корк муסיқа марказларидир. И. да симфоник

оркестрлар, хор бирлашмалари, мусика жами-ятлари бор.

Театри. Бадий ўқиш ва бадиҳачилик санъати И. да мажусийлик давридан мавжуд. 16-а. да Дублинда диний мавзудаги драмалар кўрсатилган. 17-а. дан инглиз аслзодалари учун театрлар ташкил топган. 1899 й. У. Б. Йитс ва А. Грегори Дублинда И. адабий театрини туздилар. 1901 й. да И. миллий драма жамияти, 1904 й. да унинг заминида Дублиндаги доимий театр (кейинчалик Аббатлик театри) юзага келган. Аббатлик («Эбби театр») да эса спектакль яратишнинг янги принциплари ишлаб чиқилди. 1922 й. драма иттифоқи ташкил топди. 1928—31 й. ларда Голуэйда Гэль театри ишлади. 1929 й. да Э. Хелтон ва М. Мак-Лиаморир томонидан Дублинда замонавий театрларнинг новаторлик усулларини тасдиқлайдиган театр вужудга келди. Унинг сахнасида ирланд муаллифларининг пьесалари, У. Шекспир, О. Уайльд, Б. Шоу, А. П. Чехов, Л. Толстой асарлари кўйилди. 1939 й. дан Аббатлик театри гэль тилидаги спек-таклларни ҳам намойиш эта бошлади.

Киносига 1936 й. асос солинган. 30—40-й. ларда И. кино ин-ти ташкил бўлган. 1958 й. дан «Ардмор» киностудияси ишлай бошлади. «Образлар», «Оч бинафша ранг такси» каби фильмлар ишланди. «Йитс мамлакати», «Ирландия халқи», «Озодлик», «Бу тошлар қолади» каби ҳужжатли фильмлар яратилди. 1982 й. «Кувилганлар» бадий фильми (реж. Винн-исимонд) экранга чиқди. Машхур реж. лари: М. О'Келли, П. Кэри, Б. Куини, Р. Мангс, Л. Маркес, Д. Комерфорд, К. Гикки. 1970 й. да кинематографиячилар бирлашмаси ту-зилган.

Ўзбекистон — И. алоқалари. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, икки мамлакат ўртасида савдо-иқтисодий алоқалар ривожлана бошлади. Ўзбекистон И. га, асосан, пахта толаси ва бир оз миқдорда маъданли ўғит экспорт қилади. И. дан дон, мол ёғи, ўсимлик ёғи ва сариеғ, пластмасса ва ундан ясалган

буюмлар, дори-дармон, кий-им-кечак, органик кимёвий бирикмалар, электр жиҳозлари ва ш. к. ларни сотиб олади. Шу тариқа 2000 й. да ўзаро товар айланмаси 14,3 млн. АКПТ долларига етди. «Ўзбексавдо» уюшма-сининг «Тижорат» фирмаси И.нинг «Verloni ltd» фирмаси б-н И. дан Ўзбекистонга 2,6 млн. долларлик кунгабоқар ёғи етказиб бериш ҳақида шартнома тузган. «Ўзбекэнерго» давлат-акциядорлик компанияси 1995 й. дан И. нинг «Esb International» фирмаси б-н ҳамкорлик қилмоқда. Шу йили бу фирма халқаро ташкилотлар томонидан кўрсатилаётган техникавий кўмак дастури доирасида Европа Ҳамжа-мияти Комиссияси (ЕҲК)нинг «ЎзРда электрлаштириш тармоғини бошқариш тизимини такомиллаштиришга техникавий ёрдам» деб аталган «EUZ 92/020» лойиҳасини бажарди. 1997 й. да фирма ЕҲК ўтказган тендерда ғолиб чиқиб, «Ўзбекэнерго» давлат-акциядорлик компаниясида янги «EUZ 9603» лойиҳасини бажаришга киришди.

И. нинг «Челдон Лтд» фирмаси Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмайдиган турли смолалар, юқори ва паст босимли полиэтиленни «Қурилишпластмасса» акциядорлик жамиятига, коксни «Сантехлит» акциядорлик жамиятига, КС-11 смоласини «Оҳангароншифер» акциядорлик жамиятига етказиб бермоқда.

ЎзРда ирландиялик сармоядорлар иштирокидаги 9 корхона фаолият кўрсатади. Шундан 7 таси қўшма корхона ва 2 таси ирланд сармойаси 100% бўлган корхонадир. И. нинг 2 фирмаси: «Херкос Лимитед» (рангли металлургия корхоналари учун хом ашё савдоси, юксак технологияли товарлар и. ч.), «Ай-Си-Ти Интернейшнл Коттон энд Текстайл Трейдинг К0 Лтд» (пахта савдоси) ваколатхоналари мавжуд.

ИРЛАНДИЯ ДЕНГИЗИ - Атлантика океанининг чекка денгизи. Буюк Британия о. б-н Ирландия о. оралайди. Шим. ва Сан-Георг бўғозлари орқали океан б-н туташган. Материк са-

ёзлигида жойлашган. Майд. 47 минг км². Чук. 157 м гача. Йирик ороллари: Мэн ва Англис. Қирғоқларида қўлтиқ ва қўлтиқчалар кўп. Йил давомида ғарбий шамоллар эсиб туради. Қишда бўронлар бўлади. Сув т-раси қишда 5°—16°. Шўрлиги 32%О— 34,5%с. Сув сатҳининг кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланиб, бал. 8,4 м га етади. Балиқ овланади. Йирик портлари: Ливерпул (Буюк Британия) ва Дублин (Ирландия).

ИРЛАНДИЯ ОРОЛИ - Британия ороллари архипелагидаги орол. Шимол, ғарб ва жандан Атлантика океани, шарқдан Ирландия денгизи ўраб туради. Шим. ва Сан-Георг бўғозлари орқали Буюк Британия о.дан ажралиб туради. Майд. 84 минг км², шим. дан жа-нубга уз. 450 км, эни 300 км атрофида. Қирғоқлари нотекис, қўлтиқ ва қояли ороллар кўп. И. о.нинг ички қисми Марказий текислик, чеккалари паст тоғлар (Каррантуилл чўққиси, бал. 1041 м гача) ва платолардан иборат. Икдими мўътадил, океан иқлими, киши юмшоқ, ёзи салқин ва серёғин. Дарё (Шаннон ва б.), кўл (Лох-Ней, Лох-Эрн ва б.) ва ботқоқлик кўп. Ўсимликлари йил бўйи яшил бўлиб турадиган ўтлоқ ва верескзорлардан иборат. И. о.нинг катта қисмида Ирландия давлати, шим.шарқда Шимолий Ирландия жойлашган. Йирик шаҳарлари — Дублин, Белфаст.

ИРЛАНДИЯ ҚЎЗҒОЛОНИ - Англия хукмронлигига қарши кўтарилган миллий озодлик қўзғолони (1916, 24—30 апр.). Унга Ирландияга мухторият ҳуқуқи бериш ҳақида 1914 й. қабул қилинган ҳужжатнинг амалга оширилмай келишидан халқ оммасининг норозилиги сабаб бўлди. Ҳаракатга Ж. Конноли бошчилигидаги Ирландия фуқаролар армияси раҳбарлик қилди. Қўзғолончилар Дублин майдонида Ирландияни республика деб эълон қилди, Вақтли ҳукумат тузилди. Дублиндан сўнг қўзғолон Энискорти ва Атенрай каби купгина шаҳарларга та-рқалди. 6 кун давом этган жангдан сўнг англиз қўшинлари томони-

дан қўзғолон шафқатсизлик б-н бостирилди. Қўзғолоннинг бошлиқлари отиб ташланди, оддий иштирокчилари қувғин қилинди.

ИРЛАНДЛАР (ўзларини эриннах деб атайдилар) — халқ. Ирландиянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 7,8 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан Ирландияда 3,4 млн. киши, Буюк Британияда 2,5 млн. киши, АҚШ ва Канадада ҳам яшайдилар. Европеоид ирқиға мансуб. Ирланд ва англиз тилларида сўзлашадилар. Диндорлари — асосан, католиклар.

Ирланд элати (10—12-а. ларда шаклланган) нинг асосини кельт тилларида сўзлашувчи гэллар ташкил қилган, улар оролга мил. ав. 4-а. да кўчиб келиб оролнинг қад. аҳолиси б-н аралашиб кетган. Гэлларнинг ижтимоий тизими — патриархал уруғлар — кланлар И. да 16—17-а. гача, баъзи урф-одатлари эса 19-а. гача сақланиб қолган. Ирланд миллати англизлар мус-тамлакаси шароитида 18—19-а. ларда шакллана бошлаган. 1921 й. мустақил Ирландия давлати барпо этилгач, ирланд тили расмий тил сифатида эътироф этилган. И. нинг аксарияти к. х. б-н банд.

ИРЛИР ТОҒИ — Марказий Қизилқумдаги Бўкантовнинг таркибига кирувчи Бўздўнговнинг энг баланд жойи (764 м). Палеозой эрасининг мармарлашган охактошларидан таркиб топган. Шим. ён бағри тикрок, жан. эса нисбатан ётик. Тик кўтарилган қоялар ўткир киррали, нураган жинс парчалари тоғ этагини қоплаб ётади. Тоғ ён бағирлари қуруқ сойлар б-н ўйилган. Карст ҳодисаси ривожланган. Иқлими кескин континентал. Йиллик ёғин 200 мм га яқин. И. этакларида чучук сувли булоқдар бор. Бўзқўнғир тупроқдарда сийрак чала буталар, ён бағирларида эса шувок, оқ жусан, боялич ўсади. Яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

ИРМОҚ — катта дарёға қуйиладиган дарё, сой, жилға. Одатда, И. ўзи қуйиладиган дарёдан камсув, шунинг-

дек, водийси бошқа томонга йўналган бўлади. Кўл ва б. ички сув ҳавзаларига қуй-иладиган дарёлар ҳам баъзан И. дейилади. Географик адабиётларида 1-, 2-, 3- ва ҳ.к. тартибли ирмоқлар фарқ қилинади. Мас, бирор дарёга бевосита қўшиладиган сойлар 1- тартибли И. лар, бу сойларга қуйиладиганлари 2-тартибли И. лар дейилади ва ҳ. к. Айрим туркий тилларда, жумладан, усмонли турклар тилида И. деганда умуман дарё тушунилади.

ИРОДА — одамнинг ўз фаолияти ва психик жараёнларини ўзи бошқаришда намоён бўладиган қобилияти. Инсон И. вий ҳаракатини амалга оширар-кан, ўзига ҳукмрон эҳтиёж ва хоҳишларига қарши туради: И. учун «мен хоҳлайман» деган кечинма эмас, балки «керак», «бажаришим шарт» деган кечинма хосдир.

Инсон фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан мустаҳкам И. ни талаб қилади. И. меҳнатда пайдо бўлади ва тобланади. И. нинг онгдаги фаолияти ҳаракат мақсадини белгилашда, мақсадга эришиш воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келишда ҳамда бу қарорни ижро этишда намоён бўлади. Одамда И. нинг қай даражада эканлиги мақсадни қандай рўёбга чиқаришида кўринади. И.вий ҳаракат жараёнларида киши ички ва ташки тўсиқларга дуч келади. Ички тўсиқлар кишининг ўзига, унинг ички майлларига хос ҳолат. Кишининг ички майлларини енга олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан ҳукмронлик қила билиш лаёқати ички И. деб аталади. Ташки тўсиқлар тевақаратрофдаги воқеликда учрайди. Кишининг ана шундай таш-қи тўсиқларни енга олиш лаёқати ташки И. деб аталади. Иродавий фаолиятда ташки тўсиқларни енгиш (ташки И.) ички тўсиқлар (ички И.) ни енгиш б-н узвий боғлиқ.

И. нинг муҳим сифатлари: ўзини тута билиш, дадиллик, қатъийлик, чидам ва тоқат, принципааллик, мустақиллик ва б. И. кучи шу сифатларнинг қай дара-

жада намоён бўлишига қараб белгиланади. Киши юксак ғояларга асосланган онгли қатъият ва сабот б-н ўз ҳаракати йўлидаги тўсиқларни енгар экан, у кучли И. эгаси ҳисобланади. И. кишининг характери б-н узвий боғлиқ, унинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

ИРОКЕЗ ТИЛЛАРИ - АҚШнинг шим.шарқий қисми ва Канаданинг унга қўшни ҳудудларидаги Шим. Америка индейслари тилига яқин қардош тиллар. И. т. ўз таркибига ирокез, эри, сенека, онеида, тускарора, могавк, гурон ва чероки тилларини бирлаштиради. И. т. кадло, павни, арикара ва б. тиллар б-н (АҚШ марказий қисмидаги) ирокуа-каддо оиласини ташкил этади ва ўз навбатида каттароқ тил оиласи — хока-сиуга бирлашади. И. т. фонетика тизимида 20 фонема бор, буларда вокаллик кучли. Феъллар полисинтетик, аффиколарга бой, инкорпорациядан фойдаланади. Бу гапнинг асосини ташкил этади. И. т. да сўз яшаш ривожланган. Чероки тилида бўғин-ёзув мавжуд. Бу ёзув 19-а. бошларида Секвойя исмли индейс томонидан яратилган бўлиб, 85 белгидан иборат.

ИРОКЕЗЛАР - 1) АҚШ ва Канададаги индейс халқлари гуруҳи (И. пе-тунлар, гуронлар, чирокилар ва б.). Ирокез тилида сўзлашадилар. 17—18-а. ларда кўпчилик халқлар И. га қўшилиб кетган; 2) И. (ўзларини ходеносауни деб атайдилар) АҚШ (Нью-Йорк ва Оклахома штатларида 60 минг киши, 1990-й. лар ўрталари) ва Канада (Онтарио ва Квебек вилоятларида 30 минг киши) даги И. гуруҳларидан иборат халқ. Монголоид ақидаларга сифинадилар, хрис-тианлар ҳам бор. 16—18-а. ларда сенека, хаюга, онондага, онейда, могауқлардан ташкил топган «Ирокез лига-си» деб аталмиш қабилалар иттифо-қини тузганлар.

ИРОҚ, Ироқ Республикаси (Al-Jumhuriyah al-Iraqiyah) — Жан.- Ғарбий Осиёда, Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида жойлашган давлат. Майд. 438 минг км2. Аҳолиси 23,3 млн. киши

(2001). Пойтахти — Бағдод ш. Маъмурий жиҳатдан 18 муҳофаза (вилоят)га бўлинади.

Давлат тузуми. И. — республика. 1970 й. 16 июлда кучга кирган Муваққат конституция амал қилади. Давлат бошлиғи — президент (1979 й. июлидан Саддам Хусайн, айни вақтда у бош вазир, Инкилобий қўмондонлик кен-гаши раиси ва куролли кучлар олий бош қўмондони). Президентнинг ваколат муддати — 7 й. 2002 й. 15 окт. даги референдумда С. Хусайннинг президентилик ваколати яна 7 йилга узайтириди. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллий кенгаш (парламент); у 4 й. муддатга сайланади. Ижроия ҳокимиятни президент ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. И. худудининг кўп қисми Юқори ва Қуйи Месопотамия текисликларидан иборат. Шим. ва шим.шарқида Арманистон ва Эрон тоғликлари (бал. 3000 м дан юқори), жан. ва жан.-ғарбида Сурия-Арабистон ясси-тоғлигининг чекка қисми (бал. 900 м гача) жойлашган. Юқори Месопотамия (ёки Жазира) бал. 300—450 м текис платодан иборат. Қуйи Месопотамия эса бал. 100 м дан ошмайдиган аллювиал пасттектисликдир. Асосий фойдали қазилмалари — нефть ва газ. Фосфорит ва олтингугурт конлари ҳам бор.

Иқлими И. нинг шим. қисмида континентал Ўрта денгиз иқлими, ёзи иссиқ ва курук, киши илиқ ва серёмғир, жан. да тропик иқлим. Мосулда июлнинг ўртача т-раси 34°, янв. ники 7°. Қишда тоғларда кор ёғади. Энг паст т-ра — 18° гача. Басрада янв. нинг ўртача т-раси 11°, авг. ники 34°, баъзан 50° га етади. Йиллик ёгин тоғларда 500 мм гача, мамлакатнинг жан. шарқида 60—100 мм. И. худудидан ўтган Дажла ва Фурот дурёларидан сугоришда кенг фойдаланилади. Алқурн ш. ёнида бу дарёлар қўшилиб, ягона Шатт ул-Араб дарёсини ҳосил қилади ва Форс қўлтигига қуйилади. Қуйи Месопотамияда майда қўл кўп. Чўлларида сув вақтинча оқадиган сойликлар бор. Тупроклари —

дарё водийларида суғориладиган унундор аллювиал тупрок. И. нинг калган қисмида дашт ва чала чўлга хос каштан ва бўз тупроқлар тарқалган. Тоғли жойларда тоғ-ўтлоқ тупроқлари уч-райди. И. худудининг кўп қисми дашт, жан.-ғарби чўл ва чала чўл. Тоғ ён бағирларида сийрак бутазорлар, дарё водийларида терак ва толзорлар бор. Шатт ул-Араб водийсида ҳурмозор кўп. И. нинг ҳайвонот дунёси хилма-хил. Текисликларда ғизол, ёввойи эшак, ола сиртлон, чиябўри, қоплон яшайди. Кемирувчилар, судралиб юрувчилар (жумладан, захарли қўлбор илон) ва зарарли хашаротлар (чигирт-ка, фаланга, чаён) кўп. Дарё қирғоқларида қўтон, кизилғоз, сақоқуш уч-райди.

Аҳолиси, асосан, араблар (75%) ва курдлар (20%); шунингдек, туркманлар, осурий (айсор)лар, эронийлар, арманлар ва б. ҳам яшайди. Расмий тили — араб ва курд тиллари. Асосий дини — ислом. Аҳолисининг 96% мусулмонлар (62% шиалар ва 34% суннийлар). Христианлар ҳам бор. Аҳолининг 70,4% шақарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Бағдод, Басра, Мосул, Каркук, Нажаф.

Тарихи. И. худуди (Месопотамия) — дунёдаги энг кад. маданий марказлардан бири. Мил. ав. 7минг йилликда илк суғорма деккончилик, чорвачилик ривожланган. Мил. ав. 3минг йилликда шаҳарлар пайдо бўлган, бир неча майда кулдорлик давлатлари вужудга келган. Мил. ав. 2минг йилликда улар Бо-бил подшоҳлигига бирлашган. Мил. ав. 6-а. да И. худуди Ахоманийлар, кейинчалик Салавкийлар (мил. ав. 4—2-а. лар) ва Парфия (мил. ав. 2-а.—мил. 3-а.) давлатларининг хўжалик, савдо маркази бўлган. Сосонийлар ҳукмронлиги даврида бу ерда христианлик, яҳудийлик ва б. динлар б-н бирга зардуштийлик ҳам тарқалган.

7-а. 30-й. ларида Месопотамияни араблар эгаллаган. 661 й. у Умавийлар халифалигига қўшиб олинди. Аҳоли ўртасида ислом дини ва араб тили кенг таркала бошлади. 750—1055 й. лари бу

ерда аббосийлар хукмронлик килди. Кейинчалик салжукийлар, 13-а. 2-ярмида мўғуллар бостириб кирди. 14-а. охири — 15-а. бошида И. Амир Темур салтанати таркибига кирган. 16-а. 30-й. ларида И. ни турклар, 17-а. бошида сафавийлар эгаллади. 17-а. 2-чорагидан 1-жаҳон уруши охиригача Усмонли турк империяси таркибида бўлди. 1-жаҳон урушидан кейин И. ни англизлар босиб олди ва талонторож килди. 1920 й. И. устидан Буюк Британия мандати ўрнатилди. Шу пайтдан эътиборан мустамлакачиликка қарши бугун мамлакат бўйлаб миллий озодлик кўзғолони бошланиб кетди. Бу кўзғолон шафқатсизлик б-н бостирилган бўлса ҳам, англизлар миллий ҳукумат тузишга розилик берди. И. амир Файсал бошчилигидаги подшоҳлик деб эълон қилинди, аммо у англизлар назоратида эди. Англия И. подшоҳлигини оғир шартномалар тузишга мажбур килди (1922, 1923). И. нефти Англия бошлиқ монополиялар, асосан «Ирак петролеум компани» (1929 й. гача «Теркиш петролеум») ихтиёрида қолди. 1932 й. Буюк Британия И. қа расмий жиҳатдан мустақиллик берди, аммо ҳарбий-сиёсий на-зорат қилиб туриш ҳукукини олди. И. ҳукуматининг Буюк Британия б-н ҳамкорликни кучайтириш, қишлоқларда заминдорлар кукмронлигини мустаҳкамлашни кўзда тутган сиёсати халқни очликка олиб келди ва сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этди. Бу сиёсатга қарши дехконларнинг кўзғолонлари бўлиб ўтди (1930—36). Ишчилар ўз ҳуқуқлари учун кураш бошлади. Бир неча қасаба уюшмалари тузилди. И. ҳукуматининг сиёсатидан майда миллий зиёли ва зобитларнинг бир қисми ҳам норози бўлди. Ҳукумат раҳбарлари бир неча марта ўзгартирилди. 1941 й. окт. да Нури Сайд раҳбарлигида янги ҳукумат тузилди. 2-жаҳон уруши даврида меҳнаткашлар аҳволи оғирлашиб, халқ ҳаракатлари кучайди. Натижада сиёсий маҳбуслар озод қилинди.

Урушдан кейин миллий озодлик ҳаракати кучайди. Араб-Исроил уруши

даври (1948—49) да ҳукумат мамлакатда қатағон ва таъқиб қилиш сиёсатини олиб борди, парламент тарқатилди, сиёсий партиялар ва қасаба уюшмалари фаолияти тақиқланди. АҚШ б-н И. ўртасида «техника ёрдами» (1953), «ҳарбий ёрдам» (1954) тўғрисида шартно-малар тузилди. 1955 й. И. туркия ҳарбий шартномаси имзоланди. Бу эса Бағдод пактининг тузилишига асос бўлди. Мамлакатдаги ватанпарвар кучлар озодлик ва демократия учун курашни тўхтатмадилар. 1956 й. да И. армиясида «Озод зобитлар» номли яширин инқилобий ташкилот тузилди. 1957 й. И. Компартияси, Миллий демократик партия, Мустақиллик партияси («Ис-тиқлол») ва Араб социалистах уйғо-ниш партияси (Баас) нинг бирлашувидан Миллий бирлик Фронти (МБФ) ташкил топди.

1958 й. 14 июлда МБФ, «Озод зобитлар» ташкилоти ҳамда меҳнаткашларнинг биргаликдаги ҳаракати натижасида подшоҳлик ағдарилди ва И. республика деб эълон қилинди. Аб-дулқарим Қосим бошчилигида ҳукумат тузилди. Республика ҳукумати И.нинг Бағдод пактидан чиққанлигини эълон қилди. И. даги англиз ҳарбий базалари тугатилди (1959 й. нинг 30 майида).

1958 й. 26 июлда қабул қилинган Конституцияда барча фуқаролар конун олдида тенг ҳуқуқлар ва демократик эркинликлар б-н таъминланажаси қайд этилди. Шундан сўнг қасаба уюшма ташкилотлари ва сиёсий партиялар очиқ ишлай бошлади. Ҳукумат сиёсий маҳбусларга афв умумий эълон қилди. Аёллар эркалар б-н тенг ҳуқуққа эга бўлди. Чет эл фирмаларининг И. ерларига эгалиги чекланди.

Ҳукуматнинг халқпарварлик сиёсати ички хурофий кучларнинг қаршилигига учради. А. Қосим ватанпарвар ташкилотлар фаолиятини чеклашга мажбур бўлди. 1961 й. сент. да курд халқига қарши уруш бошлади. 1963 й. фев. да давлат тўнтариши бўлиб, ҳокимият Бааснинг экстремист раҳбарлари қулига ўтди. Улар

демократларни жисмонан йўққилишга киришди. Минглаб ватанпарварлар ўлдирилди ва қамоққа олинди. Бундай зулмкор сиёсатга нисбатан халқ ғазоби кучайиши натижасида Баас раҳбарлари икки қарамақарши гуруҳга бўлинди. 1963 й. нояб. да ҳокимиятни А. С Ориф бошлиқ ҳарбийлар қўлга олди. 1963—68 й. лар турли сиёсий гу-руҳларнинг ҳокимият учун кураши б-н ўтди. Ҳукуматга қарши намоишлар бўлди. 1968 й. июлдаги давлат тўнтариши натижасида ҳокимият генерал Ахмад Ҳасан ал-Бақр бошчилигидаги Баас раҳбарлари қўлига ўтди. Ҳукумат сиёсий маҳбусларни озод қилиб, олдинги вазифаларига қайта тайинлади. Кам ҳақ оладиган меҳнаткашлар «мудофаа солиғи» дан озод бўлди. Меҳнат, нафақа, ишчиларнинг ижтимоий таъминоти, ер ислоҳоти ҳақида янги қонун қабул қилинди (1970). Инқилобий қўмондонлик кенгаши И. давлати доирасида қурдларнинг миллий мухториятини тан олди. И. Курдистонидаги ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилди. Курд тараққийпарвар ташкилотларига эркинлик берилди. Курд тили иккинчи расмий тил деб эълон қилинди. Ҳукуматга 5 қурд киритилди. Курдистонни ривожлантириш дастури амалга оширила бошлади. 1974 й. 11 мартда И. Курдистони мухторияти эълон қилинди.

1979 й. С Ҳусайн мамлакат президенти бўлган, 1980 й. сент. да Ироқ б-н Эрон ўртасида Шатт-ул Араб дарёси бўйлаб ўтган чегара хусусидаги жанжал қуролли тўқнашувга айланиб кетди. 8 й. давом этган бу можаро Яқин Шарқ ва Форс кўрφαзи атрофидаги вазиятни кескинлаштириб юборди. Ниҳоят, 1990 й. 15 авг. да Ироқ президенти Саддам Ҳусайн Эрон президенти А. А. Ҳошимий-Рафсанжонийга мактуб йўллаб дарҳол сулҳ тузишни таклиф этди. Эрон бу таклифни қабул қилди. Аммо бу уруш мамлакат иқтисодийётига катта зарар етказди.

1990 й. 1 авг. дан 2 авг. га ўтар кечаси И. қўшинлари Кувайт ҳудудига бостириб кирди ва бир неча кун давомида

уни қамал қилиб турди. Бағдод Кувайтнинг Ироқ б-н «тўла-тўқис ва абадий бирлашганини» эълон қилди. БМТ Хавфсизлик Кенгаши Кувайтнинг И. томонидан босиб олинишини қоралади ва И. қўшинлари Кувайтдан дарҳол олиб чиқиб кетилишини талаб қилди, И. қа қарши қаттиқ иқтисодий жазо чоралари жорий этди. Аммо И. раҳбарияти бу талабни бажармади. Натижада БМТ Хавфсизлик Кенгашининг «мазкур регионда тин-члик ва хавфсизликни тиклаш учун барча зарур воситалардан фойдаланиш» тўғрисидаги қарорига биноан, АҚШ, Буюк Британия, Франция, бир қатор араб давлатлари ҳарбий қисмларидан иборат кўп миллатли кучларнинг қўшинлари 1991 й. 16 янв. дан 17 янв. га ўтар кечаси И. қа қарши уруш ҳаракатлари бошлади. «Чўлдаги бўрон» деб аталган бу жанг-да И. қўшинлари мағлубиятга учради. 1994 й. Юнояб. да И. Кувайтнинг суверенитета, ҳудудий бутунлиги ва халқаро чегараларини тўла-тўқис ва узил-кесил тан олишини билдирди. БМТ Хавфсизлик Кен-гаши қарорларига мувофиқ, И. нинг оммавий қирғин қуроллари захиралари, уларни элтувчи воситалар ва и. ч. қувватларини аниқлаб, йўқ қилиб ташлаш учун махсус комиссия тузилди. И. дан барча турдаги хом ашё, шу жумладан, нефть, тайёр маҳсулотлар сотиб олиш ҳамда унга барча турдаги хом ашё ва тайёр маҳсулотлар, қурол-яроғ, ҳарбий техника сотиш, бошқа тарзда ҳарбий ёрдам кўрсатиш тақиқланди. Озиқ-овқат ва дори-дармон бундан мустасно. Ҳарбий можаролар ва иқтисодий қамал натижасида И. ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ҳаддан ташқари оғир аҳволга тушиб қолди.

И. - 1945 й. дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1993 й. 19 июнда ўрнатди. Миллий бай-рами — 17 июль — Инқилоб куни (1968).

Асосий сиёсий партиялари, ташкилотлари ва қасаба уюшмалари. Араб соци-алистик уйғониш партияси — Баас, 1947 й. да тузилган Умумараб Басе пар-

тияси таркибига киради, И. да 1954 й. шаклланган; Курдистон демократик партияси, 1946 й. да тузилган; Курдистон инкिलобий партияси, 1974 й. ташкил топган; И. коммунистах партияси, 1934 й. да асос солинган; Демократик миллий ваганпарвар фронти, 1980 й. тузилган; Илғор миллий ваганпарвар фронти, 1973 й. ташкил этилган. И. ишчи касаба уюшмалари умумий федерацияси 1959 й. да ташкил этилган бўлиб, Жаҳон касаба уюшмалари федерацияси аъзоси.

Хўжалиги. И. — аграр-индустриал мамлакат. И. бақувват иқтисодий салоҳиятга эга. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 22%, қ.х. нинг улуши 20,3% ни ташкил этади.

Саноати. Нефть (захираси 65 млрд. тоннадан зиёд), газ, олтингугурт, мрамар ва фосфатларнинг катта захиралари бор. И.-Эрон уруши бошланишидан аввал нефть экспорт қилишдан ҳар йили 21—26 млрд. доллар даромад олинар эди. Саноатнинг нефть, газ казиб чиқариш, нефтни қайта ишлаш, цемент, электр энергетика, машинасозлик ва б. тармоқлари ривожланган. Майда хунармандчилик корхонаси ва устахоналари кўп. Тўқимачилик, пойабзал, озик-овқат саноати ҳам бирмунча ривожланган. Ал-Искандарияда машинасозлик 3-ди, Самаррада антибиотик ва б. дори-дармонлар 3-ди, Кут ал-Амарада ип газлама к-ти, Бағдодда электроника асбоб-ускуналари 3-ди ва тикувчилик ф-каси, Рамодида ойна 3-ди ва б. корхоналар мавжуд. Бирок БМТ Хавфсизлик Кенгашининг иқтисодий жазо чоралари натижасида молиявий ресурслар, хом ашё, эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуналар етишмаслиги ҳар соҳада сезилиб туради.

Қишлоқ хўжалиги. Қ.х.га ярқли ерлар 12 млн. га, шундан 8 млн. га ер ишланади. Экин майдонининг ак-сар қисмига бугдой, қолган қисмига пахта, тамаки, сабзавот экилади; боғдорчилик ҳам ривожланган. 1990-й. ларгача И. хурмо дарахтининг сони жиҳатидан дунёда 1-ўринда турар, дунё бо-зорига чиқариб сотиладиган хурмо ме-васининг 4/5

қисми унинг хиссасига тўғри келар эди. Бирок И. ка қарши жазо чоралари қ.х. га ҳам асоратли таъсир қилди. Жумладан, 1990 й. га нисбатан 2000 й. да экин майдонлари қисқариб, ялпи ҳосил камайди. Чунончи бугдой ҳосили 1055 минг т дан 800 минг т га, арпа 1095 минг т дан 500 минг т га, маккажўхори 171 минг т дан 100 минг т га, узум 428 минг т дан 290 минг т га тушиб қолди. Чорвачиликдаги кўй, эчки, қорамол, туя, от сони ҳам камайди.

Транспорти. Т. й. уз. 3 минг км, автомобиль йўллари уз. 30 минг км, нефть қувурлари уз. 4,2 минг км, газ қувурлари уз. 2,6 минг км. Асосий денгиз портлари — Басра, Фао, Умм-Каср, дарё порти — Бағдод. Бағдодда замонавий халқаро аэропорт бор. И. четга хурмо, тери, жун, цемент, нефть, нефть маҳсулотлари, олтингугурт чиқаради. Четдан машина ва ускуналар, озик-овқат, қора металл, кимёвий ашёлар келтиради. Савдо-сотикдаги асосий миждозлари: Иордания, Италия, Германия ва б. Пул бирлиги — И. ди-нори.

Маорифи, илмий ва маданият-маърифий муассасалари. 1970 й. да 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болаларнинг мажбурий бошланғич таълими тўғрисида қонун қабул қилинган. Бошланғич мак-табда ҳам, ўрта мактабда ҳам ўқиш муддати 6 й. Ун-тлар, ин-тлар, коллеж лар, жумладан, Бағдод ун-ти, Бағдодда ал-Мустансурия ун-ти, Басра, Мо-сул ва Сулаймонияда ун-тлар, Бағдодда технология ин-ти бор. 1947 й. да И.ФА га асос солинган. Бағдодда Курд ФА, Илмий тадқиқотлар ташкилоти мавжуд. Йирик кутубхоналари: Бағдод ун-тининг марказий кутубхонаси, Миллий кутубхона, И. музейи кутубхонаси, Мосулдаги Оммавий кутубхона ва б. Музейлари: Бағдоддаги И. музейи, Араб осори атиқалари музейи, Мосул музейи, Басрадаги ун-т музейи, кўкна Бобил харобаларидаги Бобил музейи.

Мағбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатУви- Энг муҳим газ. ва жур. лари: «Ас-Савра» («Инкилоб»), араб

тилидаги кундалик газ., 1968 й. дан), «Ал-Ирок» («Ирок», араб ва курд тилларидаги кундалик газ., 1976 й. дан), «Ал-Жумхурия», («Республика», араб тилидаги кундалик ҳукумат газ., 1963 й. дан), «Бағдод обсервер» («Бағдод кузатувчиси», инглиз тилидаги кундалик газ., 1967 й. дан), «Бағдод» (француз тилида 2 ойда 1 марта чиқадиган сиёсий ва маданий жур.), «Ал-Афак ал-Арабийя» («Арабистон уфқлари», араб тилидаги ойлик сиёсий-адабий жур., 1975 й. дан). И. ахборот агентлиги 1959 й. да ташкил этилган. Давлат радиоэшиттириш ва телевидение ташкилоти ҳукумат ташкилотидир. 1936 й. дан радиоэшиттириш, 1956 й. дан телекўрсатув олиб борилади.

Адабиёти. Ўрта асрларда И. пойтахти — Бағдод умумий араб маданияти, фани ва адабиётининг марказларидан бири бўлганлиги боис И. ёзма адабиёти ҳам умумараб ўзанида раванқ топди. Умуман араб бадиий адабиёти 5—7-а. ларда оғзаки халқ ижодиёти бой манбалари асосида вужудга келди. Аввалига проза (афсоналар, эртаклар), сўнг поэзия (ғазал, қасида ва ҳ.к.) пайдо бўлиб, ривожлана бошлади. 16-а. дан адабиёт тушкунликка тушди. 19-а. да Абд ал-Мухсин алкозимий, Жамол Сид-қий аз-Захавий ва Маъруф Русафий каби машҳур шоирлар ўз асарларида маърифатчилик ва миллий озодлик кураши ғояларини акс эттирдилар. 19-а. ва 20-а. бошларида И. адабиётида шеърият етакчи жанр бўлган. Маҳмуд Аҳмад ассайид И. адабиётида биринчи бўлиб ҳикоя ва киссалар ёзди. Уларда инсонпарварлик ғояларини илгари сурди. Зунун Айюб ва б. ҳажвчиларнинг ижоди 30-й. лар мамлакат ижтимоий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Шу даврда илғор шоирлардан Мухаммад Мах-муд ал-Жавоҳирий ва Мухаммад Солиҳ Бахр ул-Улум баракали ижод қилдилар.

50-й. ларда И. адабиётида романчилик ва драматургия шаклланди. Бу даврдаги И. шеърияти воқеликни тўғри акс эттира бошлади. Инқилоб (1968 й.) дан

кейин И. адабиёти гуркираб ўсди. Босқинчиликка қарши кураш ва адолатли жамият қуриш мадҳини куйлаш асосий мавзу бўлиб қолди. Абу ал-Вахҳоб ал-Баётий, Ҳасан ал-Баётий ва б. ижо-дида сиёсий ва ижтимоий оҳанглар ян-гради. И. шеъриятини ислоҳ қилган Но-зик ал-Малоика ва б. шоирлар ҳамда шоирлар лирик шеърлар яратдилар. Курд тилидаги адабиёт ҳам ривожланган.

Меъморлиги жуда қад. анъаналарга эга бўлиб, бу ерда Бобил-Оссурия маданияти ва Парфия ёдгорликлари сақланиб қолган. 7-а. дан бошлаб араб маданияти таъсири кучайган. 7-а. 30-й.ларида Куфа, Басра, 8-а. бошларида Ва-сит ш. ларига асос солинди. 762 й. дан доирасимон режа асосида Мадина ас-Салом (Тинчлик шакри, ҳоз. Бағдод) қурила бошлади. 9-а. да ўрта асрлар меъморлиги раванқ топди (салобатли сарой иншоотлари, баланд минорали масжидлар, жумладан, Самаррадаги 450 устунли Мутаваккил масжиди). 12-а. ва 13-а. 1-ярмидан Бағдоддаги (Му-стансурия Мадраса мажмуаси, Бобал-Вастани шаҳар дарвозаси) ва Мосулдаги (Нуридин жоме масжиди) ёдгорликлар сақланган. 16—17-а. ларда сиркорлик, наққошлик ва ўймакорлик санъати намуналари бўлмиш Бағдоддаги Мусо ал-Қадим (олтин масжид) макбарамасжиди, Карболадаги Имом Ҳусайн макбарамасжиди ва б. барпо этилди. Турар жойлар ички ҳовлили, пешайвонли, деразалари жимжимадор ёғоч панжарали қилиб қурилди.

Замонавий меъморликда турли европача услублар таъсири сезилади. Басра, Мосул, Карбало, Самарра ш. лари лойиҳаси ишлаб чиқилди (1959—60). Бағдод, Мосул, Басра ва б. шаҳарлардаги замонавий жамоат ва уй-жой би-нолари тархи ва қурилишида маҳаллий иқлим ва турмуш шароитлари эъти-борга олинди, халқ анъаналарига риоя этилди. И. меъморлари орасида Н. Жавдод, Р. ал-Чодирчи, Х. Муниф ва б. машҳур.

Тасвирий санъати. И. худудида мил. ав. 8—7-минг йилликка оид кўҳна ма-

даният манзилгоҳларида қад. санъат асарлари (алебастр ва лойдан ясалган ҳайкалчалар, тамға-туморлар, сопол идишлар) топилган. Мил. ав. 4—1 минг йилликда Шумер, Аккад, Бобил, Оссурия бадий маданияти изчил ривожланди. Юнон, Парфия, Сосонийлар санъати ёдгорликлари учрайди. Ўрта асрларда И. санъати умумараб маданияти таркибида раванқопди. 8—13-а. лардаги ганч ва ёғоч ўймакорлиги, девор мусаввирлиги, миниатюра, кулоллик, кандакорлик санъати гуллаб-яшнади. Наққошлик ва ҳаттолик ривож топиб, ҳоз. безак санъатида ҳам давом этмоқда.

20-а. бошларида рангтасвир санъати юзага келди (Абдулқодир Рассом, Муҳаммад Солиҳ Сакий ва б.). Рас-сом ва ҳайкалтарош Жавод Салим, мусаввирлардан Ата Сабрий, Холид ал-Жадр, ҳайкалтарошлардан Холид ар-Раххал, Муҳаммад Ғани ном чиқарган. Улар қад. И. санъати анъаналарини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар. Кейинги йилларда Исмоил аш-Шайхли, Нури ар-Раби, Дия ал-Азави ва б. уларнинг ишларини давом эттирдилар. Сўнгги авлодга мансуб мусаввирлардан Ҳафиз ад-Дурубий ва Маҳмуд Аҳмад И. тасвирий санъа-тини юқори даражага кўтарди. И. ху-дудиди бир неча асрлар давомида курдлар санъати ривожланиб келаётир.

Мусикаси араб мусика санъатининг бир шохобчасини ташкил қилади. И. да уд, рубоб, қонун, най, даф ва б. чолғу асбоблари қадимдан маълум. Аббосийлар халифалиги даври (750—1258) да Бағдод Ўрта ва Яқин Шарқ халқ/лари мусика марказларидан бири ҳисобланиб, бу ерда машхур бастакорлар — Исҳоқ ал-Мавсий, Сафиуд-дин ал-Урмавийлар ижод қилишган. Усмонли турк империяси таркибида бўлган даври (16-а. нинг 30-й, лари — 1918) да турк мусикасининг таъсири кучли бўлган. И. халқ ва профессионал мусикаси кенг ривожланган мақом тизимига асосланади. Мақомлар йирик шаклдаги вокал-чолғу туркумларнинг лад асосини ҳамда куй-оҳанг мазмунини

белгилайди. Ҳар бир асар муайян мақом номи б-н аталади. И. халқ кўшиқлари ичида атаба, ҳуда, муашшах каби айтим жанрлари кенг тарқалган. Замонавий И. мусикаси*да Европа мусика анъаналарининг таъсири мавжуд. Бағдод радиосида Шарқ мусикаси оркестри (раҳбари композитор Салим ал-Шалабий), хор, яқохон хонандлари бор. 1929 й. Бағдод ўрта мактаб ўқувчилари томонидан «Ироқмиллий театри», 1931 й. биринчи профессионал ансамбль, 1971 й. симфоник оркестр ташкил қилинган.

И. мусика кадрлари, асосан, Нафис санъат академияси (1940, мусика, тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик, театр санъати бўлимлари бор) да тай-ёрланади. 1968 й. болалар мусика мактаби очилган. Давлат ўқув юртларидан ташқари хусусий мусика мактаблари мавжуд. И. да композитор Аҳмад ал-Ҳалил (кўшиқ, чолғу асарлар муаллифи), халқ ва замонавий кўшиқ ижрочилари Ломиа Тавфиқ, Ваҳида Ҳалим, Даҳлил Ҳасан, Зухур Хусайн, Форух Ҳилол, Ризо Али, созандалар Ҳасан Ражаб, Шуайб Иброҳим, Худайр Шибли, Жалил Башир, Мунир Башир ва б. танилган. И. давлат фольклор ансамбли 1985 й. Тошкентда гас-тротда бўлган. Композитор ва созанда (уд) Салмон Шукур 1987 й. Самарқандда бўлиб ўтган 3-Халқаро мусикашунослик симпозиумида қатнашган.

Театри. И. профессионал театри ўз фаолиятини 20-а. нинг 20-й. ларидан бошлаган. 1929 й. ўрта мактаб ўқувчилари Бағдодда миллим театр гуруҳини тузиб, мактаб ва кўчаларда кўшиқлар, рақсалар ижро этганлар, кичик ҳажвий пьесалар намойиш қилишган. 1931 й. ҳаваскор-реж. Ҳаққи аш-Шиблий 50 га яқин иродик, мисрлик, суриялик ва ливанлик хонандалар ва халқ чолғу оркестридан иборат биринчи профессионал ансамбль тузган.

Ансамбль томонидан Мусо Шохбандернинг «Ваҳда» спектакли, араб адабиёти ва фольклори асосида яратилган спектакллар саҳналаштирилди. Шундай

ансамбллар Бағдод, Басра, Мосудда ҳам ташкил қилинди. И. да халқ-чолғу асбоблари жўрлигида дoston ёки шеър айтувчи мақомчилар (бадий ўқиш усталари) дан Муҳаммад Куббанчи, Салима Мурод, Са-биҳа Иброҳим ва б. машҳур. Актёрлар нафис санъат академияси уюштирадиган концертларда, радио ва теле-кўрсатув орқали ўз санъатларини намоиш этадилар.

Киноси 1940-й. лар ўрталаридан ривожлана бошлади. 1945—46 й. ларда мисрлик реж. лар ироқлик актёрлар иштирокида «Қоҳира-Бағдод», «Шарқ ўғлони» фильмларини суратга олди. 1948 й. Бағдодда киностудия очилгач, «Алия ва Иссам», «Шарқ болалари», «Лайло Ироқда» ва б. фильмлар яратилди. 1958 й. да И. киносида янги ривожланиш даври бошланди ва «Сайд Афанди» (реж. К. Хусни) фильмининг суратга олиниши б-н И. кинематографиясида янги реалистик йўналишга асос солинди. 1960 й. И. да тузилган Театр ва кино

ишлари бош бошқармаси кужжатли хроника фильмларини мунтазам и.ч. ни йўлга қўйди. 60-й, ларда «Ким айбдор» (реж. А. Вали), «Кузги ярпоқлар» (реж. Х. Лабиб), «Тунги соқчи» (реж. Х. Шавкий) фильмлари шуҳрат қозонди. 70-й. ларда И. кинематографиячилари ижти-мой-сий мавзуга мурожаат этдилар, шу даврда курғоқчилик муаммолари ҳақида «Чанкаганлар» (реж. Шукри Жамил), кишлокдаги ўзгаришлар ҳақида «Тажриба» (реж. Ф. ат-Тухами), халқ онгининг ўсиши ҳақида «Бурилиш» (реж. Д. Али) фильмлари юзага келди. Шундан кейинги «Дарё» (реж. Ф. ал-Ясирий), «Деворлар» (реж. Шукри Жамил) фильмларида илғор реалистик аъналар фидоаланди. Айни вақтда мамлакатнинг долзарб муаммоларини кўтариб чиқувчи хужжатли кино ривожланиб, «Ерга қайтиш», «Авлодлар меҳнати», «Йўқолсин сукунат», «Сўнмас нур» ленталари юзага келди. И. да йилига 3—4 та бадий, салкам 30 та хужжатли фильм ишлаб чиқарилади.

ИРОҚ (музыкада) — Ўн икки ма-

қом, Шашмақом ва Хоразм мақомлари таркибидаги мақомлардан бири. Ироқ мамлакатининг номига нисбат берилган. Ироқ мақомининг товушқатори ва лад қурилмаси, унга мос чолғу ва ашула йўллари бир неча бор ўзгариб борган. Шашмақомдаги И. нинг (Ю. Ражабий ёзувида) мушқилот (чолғу) бўлими — Тасниф, Тарже, Муҳаммас, Са-қил-1, Сақил-2, Сақили Калон, наср (ашула) бўлими — Сараҳбор (6 таронаси б-н), Мухайяр (4 таронаси б-н), Чанбар, Уфар қисмларини ўз ичига олади. И. нинг ашула йўлларида Му-хайяри Чоргоҳ намуди ва Зебо пари авжи қўлланилади. Мухайяри И. нинг 1- ва 2- тароналари Чоргоҳ йўлларига яқин. Чанбари И. шўъбаси алоҳида ашула йўли бўлиб, Су-вора йўлларини эслатади.

И. мақоми йўлларида яратилган халқ чолғу ва ашула йўллари ҳам ўзига хос оҳангларга бой, одатда айрилик, интизорлик ҳис-туйғуларини акс эттиради. Бастакорлар И. йўллари асосида Чўли И., Сурнай Ироғи, Чанбари И., Мушқилоти И. ва унинг Уфари, Тошкент Ироғи каби куй ва ашулаларни яратган. В. Успенский «Фарход ва Ширин», Р. Глиэр ва Т. Содиқовлар «Лайли ва Мажнун», С. Юдаков «Майсаранинг иши» операларида И. куйларидан фойдаланишган.

ИРОҚ КЎЗГОЛОНИ - Ироқ халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши миллий озодлик кўзғолони (1920 июнь — окт.). Араб давлатларининг устидан Англия ва Франция ҳукмронлигини ўрнатиш тўғрисидаги Сан-Ремо конференцияси (1920 й. апр.) нинг қарори кўзғолоннинг бошланишига асосий сабаб бўлди. 1920 й. 30 июнда Румайта ш. да бошланган кўзғолон тез орада Ироқнинг катта қисмини қам-раб олди. Кўзғолонда дехқонлар, ярим кўчманчи қабилалар иштирок этди. Унга қабилла шайхлари б-н шиа уламолари бошчилик қилди. Кўзғолончилар инглизлар устидан бир неча ғалабага эришди. Озод қилинган ҳудудларда инқилобий ҳукумат органлари ту-зилди.

Инглизлар кўзғолонни бостиришга 65 минг аскар ташлади, қабилалар орасидаги низоларни кучайтирди. 1920 й. окт. да кўзғолон бостирилди. И. қ. мағ-лубиятга учраса кам, Англия Ироқни тўғридан тўғри мустамлака қилишдан воз кечишга мажбур бўлди. Инглизлар таъсирида бўлса ҳамки маҳаллий ҳукумат тузилди.

ИРОҚИ —1) каштадўзликда чок тури; сидирға қоплаб (бутун ва ярим «X» шаклида) тўрга ёки арқоқ ва танда ипларидан суғуриб, тўр шаклига келтирилган матогатиклади. И. нинг кесма чизиклар санаб тикиладиган санама И. ва матога чизилган нақш-гул устидан тикиладиган чизма И. турларига бўлинадиган терма (дўппи, жияк ва майда буюмлар тикилади) ҳамда матога ип тўшалиб, сўнг майда чоклар б-н кесиб (йирик кашталар — палак, сўзана ва б.) тикиладиган хиллари бор. Шахрисабз каштадўзлигида И. чоки қадимдан маълум бўлган, кейинчалик Тошкент, Самарканд, Фарғона, Сурхондарё ва б. жойларда кенг тарқалган. Тошкент ва Шахрисабз дўппилари чок техникаси жиҳатидан фарқ қилади. И. мужассамоти, бадийи услуги, тайёрланиши жиҳатидан фарқ қилади. И. чоки бошқа халқлар (рус, украин, ла-тиш, татар, бошқирд, қирғиз, козок, тожик ва б.) каштадўзлигида ҳам кенг тарқалган; 2) муқарнас тури; шаклдор равоқ чизиклари ўзаро кесишиши на-тижасида ясалган поғонали суйри бе-зак.

ИРОҚЛИКЛАР (Ироқ араблари) -халқ. Ироқнинг асосий аҳолиси (14,5 млн. киши). Умумий сони 14,6 млн. киши (1990-й. ларўртаси). Шунингдек, Кувайт, Германия ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Араб тилининг Ироқ лаҳжасида гаплашадилар. Диндорлари — асосан, шим. да мусулмон-суннийлар, жан. да шиалар. Ироқхудуди (Икки даре оралиғи) 7-а. да араблар томонидан босиб олинган 8-а. да Бағдод Араб халифалигининг пойтахтига айланган.

Араблар Икки даре оралигининг қад. аҳолиси авлодлари б-н аралашиб кетганлар. 1958 й. даги инқилоб нати-

жасида миллий уюшув жараёнлари кучайган. И. нинг бир қисмида қабилавий бўлиниш сақланиб қолган (юздан ор-тиқ қабилла номлари маълум). И. нинг асосий машғулоти — деҳқончилик, чорвачилик, жан. туманларда боғдорчилик, полизчилик. Шаҳар аҳолиси хунармандчилик, савдо, саноат (асосан, нефть), хизмат кўрсатиш соҳасида банд.

ИРРАЦИОНАЛ ИФОДА - радикал илдииздан ташкил топган алгебраик ифода. Бунда И. и. иррационал сон бўлмаслиги ҳам мумкин.

ИРРАЦИОНАЛ СОНЛАР - рационалмас, яъни каср б-н аниқ, ифодалаб бўлмайдиган сонлар. И. с. давриймас чексиз ўнли касрлар б-н ифодаланади. Иррационал нисбатларнинг мавжудлиги (мас, квадрат диагоналининг томонига нисбати) қадим замонларда ҳам маълум бўлган. «Их.» атамаси биринчи марта 16-а. да пайдо бўлган. Аммо изчил И. с. назарияни 19-а. 2-ярмида немис математиги Р. Дедекинд ва б. олимлар ишлаб чиққан (қ. Сонлар).

ИРРАЦИОНАЛ ТЕНГЛАМАЛАР - номаълумлари илдииз остида бўлган тенгламалар.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лот. irrationalis -ақлга зид, ғайришуурий) — билиш жараёнида ақлнинг имкониятларини чеклайдиган ёки инкор этадиган фал-сафий оқим; фалсафада рационализмга зид бўлган оқимлар номи. Дунёни билишда инсон маънавий ҳаётининг тафаккурдан ташқари томонлари: ирода, бевосита мушоҳада, ҳиссиёт, интуиция, хаёл (фантазия), инстинкт ва ш. к. ни биринчи ўринга қўяди. Иррационалистлар фикрича, инсон объектив воқеликнинг барча сиру асрорларини ақл ёрдамида билишга кодир эмас, во-келик эса қонуниятлардан холи, тасо-дифларга, кўр-кўрона иродага бўйсунди. И. волюнтаризм, ҳаёт фалсафа-си, интуитивизм, прагматизм ва экзистенциализм каби фалсафий оқимларга хос.

ИРРИГАЦИЯ (лот. irrigatio — суғориш) — қ. Суғориш.

ИРСИЙ КАСАЛЛИКЛАР - генетик информация (ирсий ахборот) нинг бузилиши натижасида келиб чиқадиган касалликлар; асосан, хромосомалар ёки генлардаги мутациялар туфайли пайдо бўлиб, наслданнаслга ўтади. Мутациялар ташки муҳит омиллари (ионлаштирувчи нурлар, айрим биологик фаол кимёвий бирикмалар) ҳамда организм ва хужайралардаги салбий таъсирлар оқибатида рўй бериши мумкин.

И. к. асосан, клиникгенеалогик усул б-н ўрганилади, бунда авлодлар шажараси тузилади. Бу усул ёлдамида И. к. (аутосомдоминант, аутосом-рецессив ва жинс б-н боғлиқ касалликлар)нинг турли йўллар б-н наслданнаслга утиши аниқланади. Аутосомдоминант касалликларда, касаллик аутосомада жойлашган доминант генлар орқали назорат қилинади. Бунда касаллик ҳар авлодда 50% дан ортиқ ҳолларда учрайди. Брахидактилия, арахнодактилия, ретинобластома, псориазнинг маълум бир турлари ва б. шу йўл б-н наслданнаслга ўтади.

Аутосом-рецессив И.к. да патологик рецессив генлар ота-онада бўлса, касал бола туғилиш эҳтимоли бор, шунинг учун бу касалликлар ҳар авлодда учрамайди. Лекин, бу эҳтимоллик ўзгарган ген тутувчи яқин қариндошлар ўртасида оила қурилганда ошади. Буларга фенилкетонурия, ми-оклония, эпилепсия, олигофрениакнт маълум бир турлари ва б. мисол бўла олади.

Маълум бир аутосомдоминант ва аутосом-рецессив И. к. (мас, дальто-низм) маълум бир тури, гемофилия А, сидерохрестик анемия ва б.) жинс б-н боғлиқ ҳолда наслданнаслга ўтади.

Ирсий белгиларнинг айрим хусусиятларини ўрганишда эгизаклар усулидан ҳам фойдаланилади. Маълумки, эгизаклар бир тухумли ёки икки тухумли бўлади. Бир тухумли эгизаклар генотип ва ташки кўринишларининг бир хиллиги (фенотип) ҳамда бир жинсга мансублиги б-н тавсифланади. Икки тухумли эгизаклар генотипи ҳар хил ва бир-биридан

ташки кўриниши, жинси б-н фарқ қилади. Эгизаклар усули айрим касалликларнинг наслданнаслга ўтиш қонуниятларини ўрганиб қолмай, организмнинг айрим И. к. га мойиллигини ҳам аниқлаш имкони беради.

Хромосома ва ген И. к.и фарқланади. Хромосома касалликлари, асосан, хромосома тузилиши ва сонининг ўзгариши туфайли келиб чиқади, бу янги туғилган болаларда 1% ни ташкил этади. Хромосомадаги жиддий ўзгаришлар кўпинча организмнинг ҳаёт фаоллигини чеklang, ривожланаётган қомиланинг нобуд бўлишига олиб келади. Бу касалликлар аутосомалар ва жинсий хромосомаларда рўй берган ўзгаришлар оқибатида келиб чиқади. Буларга Шерешевский-Тернер (кариоти-пи — ХО), Клайнфелтер (XXY), Патау (13 трисомия), Даун, «мушук чинқириғи» каби синдром ва касалликлар киради.

Умуман кўпгина хромосома касалликларида одам скелети тузилиши ва нерв системаси ўзгаради, ташки ва ички аъзоларнинг туғма нуқсонлари, ўсишдан орқада қолиш, нерв, эндокрин ва б. системаларнинг бузилиши кузатилади, беморларнинг генератив фаоллиги пасаяди.

Ген касалликлари нуктали мутациялар натижасида юзага келадиган моддалар алмашинувига алоқадор. Ҳозир уларнинг 30 дан ортиқ хили аниқланган. Мас, ёғ алмашинувининг бузилиши марказий нерв системаси фаолиятининг ўзгариши б-н кечади. Булардан энг оғири Тей-Сакс амавротик идиотиясидир, бунда кўриш қрбиялтининг сусайиши, эси пастлик ва б. неврологик симптомлар кузатилади.

Углевод алмашинувининг ўзгаришига алоқадор И. к. дан галактоземия уч-райди. Бунда галактозани глюкозага айлантирувчи ферментатив жараён ўзгаради, галактоза ва унинг маҳсулотлари кужайраларда тўпланиб, марказий нерв системаси ва аъзолар фаоли-ятига зарар етказди. Қандли диабет ҳам углевод алмашинувининг бузилишига алоқадор И. к. дандир.

Брутон касаллигида иммуноглобулин фракцияларининг синтез қилиниши бузилади, касаллик, асосан, ўғил болаларда учрайди. Бунда болалар деярли соғлом туғилади, лекин 3—4 ойлигидаёқ юкумли касалликларга берилувчанлиги аниқланади.

Конга алоқадор И. к. га чақалоқларнинг гемолитик касаллиги киради. Бу, асосан, она ва бола қонидаги резус-омил ҳамда эр-хотин қон гурухларининг мос келмаслиги оқибатида рўй беради.

Оқ қон таначалари — лейкоцитлар патологияси б-н боғлиқ И. к. ҳам бўлиши мумкин. Мас, лейкоз (оқ қон касаллиги) нинг вужудга келишида ген мутацияларининг аҳамияти борлиги маълум. Гемофилия ҳам қон система-сининг ирсий касаллиги бўлиб, бунда, асосан, қоннинг ивиш хусусияти пасаяди; қон ивишида иштирок этадиган айрим оқсиллар синтези бузилади.

И. к. ни аниқлаш ва олдини олиш б-н тиббийгенетика шуғулланади. Унинг асосий вазифаси И. к. нинг тарқалишини, оилада ирсий касал болалар туғилиши эҳтимоли борлигини аниқлашдан иборат. Одам ирсий патологиясини ўрганишда бошқа усуллар ичида цитогенетик усул алоҳида ўрин тутаяди. Бу усул ёрдамида ирси-ят асосларини, одам кариотипининг меъёр ва патологиясини, мутацион ва эволюцион жараёнларнинг маълум бир қонуниятларини ўрганиш мумкин.

Ўзбекистонда «Она ва бола» шифоналарида тиббий генетика хоналари мавжуд, Тошкентда ва вилоятлар марказларида «Скрининг» марказлари очилган, уларда янги туғилган чақалоқлар бир неча И. к. га текширилади.

Ад.: Фогель Ф., Матульский А., Генетика человека, в 3-х томах, пер. с англ., М., 1990.

Мухсин Зокиров.

ИРСИЙ ЎЗГАРУВЧАНЛИКНИНГ ГОМОЛОГИК ҚАТОРЛАР ҚОНУНИ

— қ. Гомология, қаторлар қонуни.

ИРСИЯТ — организмнинг ўз белги-

лари ва хусусиятларини келгуси авлодларга ўтказиш, яъни организмларнинг ўзига ўхшаш наслларни бун-ёд этиш хос-саси. И. туфайли авлодлараро моддий ва функционал изчиллик таъмин этилади. И. ҳар хил турларга мансуб организмлар белги ва хусуси-ятларидаги тафовутларнинг авлодлар оша сакланиб қолишини ҳам таъминлайди. Организмларнинг ўзаро ўхшашлик ва қариндошлик даражасига би-ноан оила, уруғ, тур каби систематик гуруҳларга муайян тартибда тақсимланишининг асосида ҳам И. ётади. И. туфайли битта систематик гуруҳга мансуб организмлар белгиларининг турғунлиги, яъни ўзаро ўхшашлиги б-н бирга уларнинг бир-биридан фарқ қиладиган белгилар ҳам сакланиб қолади. И. нинг муайян бир йўналишда таъсири туфайли организм белгиларининг авлодлар оша турғунлиги таъмин этилади. И. организмлар он-тогenezининг турғунлиги, онтогенез босқичлари кетма-кетлигини ва бу жараёнларда моддалар алмашинуви хусусиятларини белгилаб беради. И. нинг яна бир хусусияти унинг ўзгарувчанлигидир (қ. Ўзгарувчанлик). Бинобарин организмлар ирсий белгиларининг турғунлиги мутлоқ бўлмайди. Турли хил организмлар бир-биридан турғунлик даражаси б-н фарқ қилади. Мас, палеозой эраси перм давридан сакланиб қолган очиқ уруғлилар вакилларида гинко (*Ginko biloba*) ни қазилма аждодлари б-н солиштирилганда миллион йиллар ўтган бўлишига қарамай бир қанча ирсий белгилар деярли ўзгаришсиз сакланиб қолганлиги кўзга ташланади. Худди шу тариха панжақанотли латимерия балиғи (*Latimeria chalumnae*) ҳам миллион йиллардан буен деярли ўзгаришсиз Ҳинд океанининг жан.-ғарбий қисмида сакланиб қолган. Лекин аксарият ҳолларда И. нинг турғунлиги муайян даражада нисбий бўлади. Организм генетик омиллар ва яшаш шароитининг ўзаро таъсири натижасида ривожланганлиги туфайли И. ҳам генотип ва ташки шароитнинг таъсирида турли кўринишларда намоён

бўлади. Аксарият ҳолларда И. хромосомалар таркибидаги ДНК молекуласида жойлашган генлар орқали амалга ошади. Бундай И. хромосома ёки ядро И. и дейилади. Генларнинг нисбатан кам қисми цитоплазмада жойлашган пла-стидалар ва митохондрияларда, яъни хромосомалар б-н боғлиқ бўлмаган хужайра элементларида жойлашган бўлади. Бу генлар фаолияти орқали амалга ошадиган И. цитоплазмик И. дейилади. И. туфайли организмлар ҳар хил гуруҳларининг нисбатан муста-қиллиги, уларнинг яхлит система (по-пуляциялар, турлар) сифатида муайян яшаш шароитига мослашганлик хусусиятлари сақлаб қолинади. Шу сабабдан И. эволюцион жараённинг энг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Генетик тадқиқотлар натижасида қатор И. қонунлари кашф этилди. Мендель тадқиқотларидан келиб чиқадиган И. қонунлари қуйидагилардан иборат: организм белги ва хусусиятларининг ирсий асосини генлар ташкил этади; И. бирлиги бўлган генлар нисбатан тур-ғундир; ҳар бир ген ҳар хил аллел (доминант ва рецессив) ҳрлатда бўлади; тана хужайраларида генлар жинсий хужайрадагига нисбатан икки ҳисса қўп.

Америкалик Т. Морган тадқиқотлари негизида қуйидаги И. принциплари аниқланди: ген хромосоманинг локус деб номланган маълум бир қисмида ўрнашган; аллел генлар гомологик хромосомаларнинг айнан ўхшаш локусларида ўрин олади; генлар хромосомаларда муайян тартибда бир қатор бўлиб жойлашган; жинсий хужайраларда хромосомалар сони тана хужайраларига нисбатан икки ҳисса кам (гаплоид) бўлади. Зиготада генлар жинсий хужайраларнинг хромосомалари қўшилиши ҳам икки баравар ортади ва соматик хужайраларда бўлганидек диплоид ҳолатга ўтади. И. принциплари негизида генларнинг молекуляр генетик структураси ва функцияси ҳақидаги таълимот ётади. И. қонуниятларини ўрганиш қ. х. амалиётида ва тиббиётда муҳим аҳамиятга эга.

Жўра Мусаев.

ИРСИЯТНИНГ ХРОМОСОМА НАЗАРИЯСИ — ирсий омилларнинг хужайра хромосомаларида жойлашиши ҳақидаги таълимот. Бу таълимотга кўра, организм белги ва хусусиятларининг наслдан наслга ўтиши хромосомалар б-н боғлиқ. И. х. н. ни дастлаб немис цитолог олими Т. Бовери (1902—07) ва америкалик олим У. Сеттон (1902—03) асослаб берган. Кейинчалик 20-а. бошларида бу назария америкалик генетик Т. Х. Морган ва унинг ходимлари томонидан батафсил ишлаб чиқилган. Ҳайвонлар жинсини аниқлашнинг генетик механизмини ўрганиш орқали жинснинг жинсий хромосомаларнинг наслда тақсимланиши б-н боғлиқлигининг аниқланиши И. х. н. ни исботлади. Америка генетики К. Брижес (1913) томонидан ургочи дрофозилада мейоз жараёнида хромосомаларнинг ажралиб кетмаслигининг кашф этилиши ва жинсий хромосомалар тақсимланишининг бузилиши бириккан ирсий белгиларнинг ўзгариши б-н боғлиқлигининг аниқланиши И. х. н. ни узил-кесил тасдиқлади.

И. х. н. ривожлана бориши туфайли битта хромосомада жойлашган генлар битта бирикиш гуруҳини ҳосил қилиши ва биргаликда ирсийланиши; бирикиш гуруҳлари сони ҳар қайси тур учун доимий бўлиб, хромосомаларнинг гаплоид сонига тенг бўлиши; генларнинг бирикиши б-н боғлиқбелгилар ҳам биргаликда ирсийланиши аниқланди. Митоз жараёнида хромосомаларнинг чалкашуви (кроссинго-вер) генетик материалининг хромосомалар ўртасида қайта тақсимланишига (к. Рекомбинация), бинобарин белгиларнинг бириккан ҳолда ирсийланишининг бузилишига олиб келиши мумкин. Т. Морган ва б. генетик олимларнинг дрозофилада генларнинг бирикиши ва кроссинговерни батафсил ўрганиши хромосомаларнинг генетик харитасини тузиб чиқиш учун асос бўлди. Кейинчалик генларнинг мураккаб тузилганлиги ва белгиларнинг ирсийланишида

нуклеин кислоталар ттт аҳамияти очиб берилади.

Генлар жойлашиши эффекти (генларнинг намоён бўлиши уларнинг хромосомаларда жойлашишига боғликлиги) нинг кашф этилиши генетик материал дискретли ва изчиллигининг умумийлиги тўғрисидаги генетиканинг энг муҳим принципларидан бирининг шаклланишига имкон беради.

ИРТИШ — Қозоғистон ва РФ даги дарё, Обь дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 4248 км, ҳавзасининг майд. 1643 минг км². Монголия Олтойи тоғларидан (Хитойда) бошланиб, Зайсан кўлига куйилгунча Қора И. деб аталади. И. юқори оқимида ҳам текисликдан, ҳам тоғлар орасидан оқади. Усть-Каменогорск ГЭС ва Бухтарма ГЭС қурилиши муносабати б-н дарё Усть-Каменогорск ш. гача йирик сув омборига айланиб қолган; Бухтарма сув омбори таркибига Зайсан кўли ҳам қиради. Усть-Каменогорскдан қуйида И. водийси кенгайди. Шу қисмида И. га ва унинг сув омборларига ўнгдан Қалжир, Курчум, Нарим, Бухтарма, Уль-ба, Уба дарёлари, чапдан Қизилсув, Чардарёлари қуйилади. Семипалатин-скдан қуйида И. даштдан оқади. Бу ерда ўнгда Омь, чапда Ишим, Тобол каби ирмоқлари бор. И. қор, муз ва ёмғир сувлардан тўйинади. Ўртача сув сар-фи Тобольскда 2150м³/сек. Юқори оқимида ноябрь охирида, қуйилиш ерида ноябрь бошида муз. б-н қопланиб, апр. да муздан бўшайди. И. дан Қарағанда ш. гача уз. 451 км канал қурилган. И. да балиқтури кўп. Қуйилиш жойидан 3784 км масофада кема қатнайди. И. бўйида Усть-Каменогорск, Семипалатинск, Павлодар, Омск, Тобольск, Хантимаансийск ш. лари жойлашган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида И. номи (водий номи сифатида) «Эр-тиш» шаклида берилган.

ИРТИШ-ҚАРАҒАНДА КАНАЛИ - Қозоғистон Республикасидаги йирик канал. И. -Қ. к. Иртиш дарёсидан (Павлодар вилояти Ермек ш. дан

5 км узоқликда) бошланиб, Марказий Қозоғистон ҳудудини шим.шарқдан жану-би-ғарбга кесиб ўтади ва Жезқазған шаҳри яқинида тугайди. Канал қурилиши 1974 й. да тугалланган, унинг 1-навбати (уз. 458 км) 1962—67 й. ларда қурилган. Сув 22 босқичда насослар орқали 420 м гача баландликка кўтариб берилади. Сув ўтказиш имконияти 72 м³/сек. Каналнинг эни 40 м, чуқ. 7—10 м. Каналда 11 гидроузел, 22 насос ст-яси, 2 сув омбори, 14 тўғон ва б. қурилган. Каналнинг 2-навбати уз. 520 км (Жезқазған ш. гача). Қарағанда, Жезқазған, Остона ва қисман Павлодар вилоятларининг саноат ва қ. х. корхоналарини, Экибастуз, Қарағанда, Темиртау шаҳарларини сув б-н таъминлайди. 50 минг га дан кўпроқ ер сугорилади, чўл яйловларга сув чиқарилган.

«ИРШОД АЗ-ЗИРОЪА ФИ ИЛМ АЛҲИРОСА» («Дехқончилик илми ҳақида қўлланма») — 1515 й. хиротлик олим Ниёзий Ҳиравий томонидан ёзилиб, теурийлардан Султон Маҳмудга тақдим этилган асар. 8 боб (Равза-гулшан) дан иборат: 1) тупроқшунослик (ернинг турлари); 2) ҳар хил экинларни экиш жадвали; 3) дон экинлари, 4) узумчилик; 5) сабзавотчилик ва қўқ экинлар; 6) мева, ман-зарали дарахтлар ва гул экиш; 7) пай-ванд қилиш, мевали дарахтларни экиш тартиби, суғориш усуллари ва асаларичилик; 8) мевали ва манзарали дарахтлар, гулларни маълум режа (тарх) б-н экиш. Муаллифнинг фик-рича, ерни яхши ҳайдаш, ўғитлаш, суғориш, экинни ўз вақтида экиш ва парвариш қилиш туфайли ҳар қандай ердан ҳам юқори ҳосил олиш мумкин. Асарда уруғ танлашга алоҳида эъти-бор бериш лозимлиги кўрсатилган. Асарнинг дон, техника экинлари, пахтачилик, боғдорчилик, полиз экинлари, сабзавотчилик ва гулчиликка бағишланган боблари диққатга са-зовор. Унда мева навларини яхшилаш учун пайванд қилиш ва чанглашти-нинг аҳамияти катталиги ёзилган. Ўрта Осие дехқончилик агротехникасини ўрганишда қимматли манба бўлган бу

асарнинг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади (инв. N565).

ИРҚЛАР — *Homo sapiens* тури ичидаги систематик гуруҳлар. Ҳар бир ирқ ўзига хос ирсий белгилар, мас, кўз, соч ва тери ранги, юз ва бош қутиси шаклига биноан бошқа ирқлардан фарқ қилади. Ҳоз. одамлар 3 та: экваториал (негроид, австралоид), евросиё (европоид), осие-америка (монголоид) ёки 5 та (негроид, австралоид, европоид, монголоид, американоид) йирик ирқларга бўлинади. Ҳар бир ирқ ичида яна кичикроқ, яъни кенжа И. бўлади. Мас, экваториал ирқ негр, негррилл, бушмен, австралия ва б. ирқларга; европоид ирқ эса атлантика-болтиқ, Ҳинд-Ўрта денгизи, ўрта европа ва б. га; монголоид ирқ шим. осие, арктика, жан. осие ва б. га ажралади.

Ирқлар палеолитнинг сўнгги даврларида бундан 40—30 минг йил аввал одам Ер юзини эгаллаши б-н шакллана бошлади. Ўша даврда кўпчилик ирқий белгилар мослаиш хусусиятига эга бўлганлигидан муайян муҳит шароитида табиий танланиш туфайли мустаҳкамланиб борган. Мас, экваториал ирқда терининг кора ранги ультрабинафша нурлар таъсиридан ҳимояловчи, бурун катагининг кенг бўлиши нам тропик иқлим шароитида сув буғланишини кучайтирувчи, тананинг узун бўлиши тана юзасини тана ҳажмига нисбатан кенгайтириш орқали терморегуляцияни амалга оширувчи восита сифатида вужудга келган.

Барча И. *Homo sapiens* га хос бўлган умумий хусусиятларга эга: уларнинг барчаси биологик ва психик жиҳатдан тенг бўлиб, эволюцион ривожланишининг бир хил поғонасида туради. Барча И. маданият ва цивилизация энг юқори даражада ривожланишида бир хил имкониятга эга. Ҳоз. замон фани мавжуд И. бир хил қобилиятга эга эмаслиги, улар эволюциянинг турли босқичларида турганлиги тўғрисидаги ирқчилик ғояларини инкор этади. Одам И. ни «миллат», «тил гуру-

хи» тушунчалари б-н аралаштириб юбормаслик ло-зим. Битта миллат таркибида ҳар хил И. ва, аксинча, битта ирқнинг ўзи турли миллатлар таркибига кириши мумкин.

Ад.: Нестурх М. Ф., Человеческие расы, М., 1965; Алексеев В. П., Географические очаги формирования человеческих рас, М., 1985; Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас, М., 1986.

ИРҚЧИЛИК — ирқий камситиш сисёати. Инсон ирқларининг жисмоний ва рухий жиҳатдан ҳар хиллиги, ирқий тафовутларнинг жамият тарихи ва маданиятига қал қилувчи таъсири, одамларнинг азалдан олий ва паст ирқларга ажратилганлиги ҳақидаги қоидаларга асосланади. Шу даъволарга кўра, олий ирқлар гўё бошқа ирқлар устидан ҳукмронлик қилишга даъват этилган, цивилизациянинг бирдан-бир бунёдкорларидир, паст ирқлар эса юксак маданиятни яратишга ва уни ҳатто ўзлаштиришга ҳам қобилиятсиздир. Француз Ж. А. Гобино 19-а. ўрталарида биринчи бор И. ғоясини суриб, орийларни «олий ирқ» деб эълон қилади. И. фашизмнинг расмий мафкура-расига айланган. Ирқий камситиш, кишиларнинг бирон-бир гуруҳини ирқий ва этник аломатига кўра мажбуран ажратиш ҳамда апартеидни оқлашда И. дан фойдаланилади. И. сионизм б-н ҳамоҳанг. И. халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган бир қанча ҳужжатларда, жумладан, Ирқий камситишнинг барча шакллари ту-гатиш тўғрисидаги халқаро конвенцияда кескин қораланган. Ўзбекистон Республикаси 1995 йил 31 авг. да мазкур Конвенцияга қўшилган.

ИРҒА, кўнғир (*Anas strepera*) — ўрдаксимонлар оиласининг тури. Ўрғача катталиқдаги қуш, вазни 0,73—1,3 кг. Европа, Шим. Америка ва Осиеда тарқалган. Асосан, Шим. ва Ўрта денгиз қирғоқларида ҳамда Шим. Американинг жан. да қишлайди. Ўзбекистонда уя қуради, миграция даврида уч-раб, қисман қишлайди. И. сув ўсимликлари мўл

бўлган кўлларда яшайди. Уясини сувдан узоқ бўлмаган куруқ ерларга куради; 6—14 дона тухум қўяди. Уларни 27—28 кун босади. Бо-лалари тухумдан чикиб куриши б-ноқ, сувга тушиб, суза бошлайди. 2 ойлигида учирма бўлади. Асосан, сув ўсимликлари, сувда яшайдиган умуртқасиз қайвонлар б-н озикланади. Гўшти учун овланади.

ИРҒАЙ (*Cotoneaster*) — раънодошлар оиласига мансуб буталар туркуми. Европа, Осиё ва Африкада 100 дан ортиқ тури бор. Ўзбекистонда 6 тури маълум. Гуллари оқ, майда, 5—20 тадан шингилсимон тўпланган. Меваси икки данакчали. Чўл, адирлар ва тоғларда тошлок ён бағирларида ўсади. Айрим турлари (мас, *C. melanocarpa*) манзарали ўсимлик сифатида экилади.

ИРҒИЗ — Қозоғистон Республикасининг Октяб вилоятидаги дарё. Тўрғайнинг ўнг ирмоғи. Уз. 593 км, ҳавзасининг майд. 31,6 минг км². Муғожар тоғларининг шарқий ён бағридан бошланади. Ёзда куйи қисми куриб, сув фақат дарё ўзанининг чуқурроқ қисмларида сақланиб қолади. И.нинг юқори оқимида суви чучук, куйи оқимида шўрроқ. Асосан, қордан тўйинади. Қуйилиш жойида ўртгача йиллик сув сарфи 7,56 м³/сек. Ноябрьда музлаб апр.нинг иккинчи ярмида муздан бўшайди.

ИРҒИЗ ДАРЁСИ БЎЙИДАГИ ЖАНГ (1216) — Муҳаммад Хоразмшоҳ кўшини б-н мўғуллар ўртасидаги жанг. Ҳоз. Қозоғистоннинг Тўрғай вилоятидаги Ирғиз дарёси бўйида содир бўлган. Хо-размшоҳ кўшини (60 минг киши) мўғулларнинг Жўжихон, Субутой баходир, Тоҳучар нўён бошчилигидаги 20 минглик кўшини б-н тўқнашган. Мўғуллар Чингизхон буйруғига қўра меркит қабиласини тор-мор қилиб орқага қайтмоқчи бўлганда Хоразмшоҳ кўшинига дуч келган. Мўғуллар дастлаб жанг қилишдан воз кечишган, бироқ Муҳаммад Хоразмшоҳ б-н ўчакишиб қолиб, жангга киришга мажбур

бўлишган. Ҳар икки томондан ўнг қанот рақибнинг сўл қанотидан устун келган, мусулмон кўшинининг ўнг қано-тига Жалолиддин Мангуберди бош бўлган, унинг жасорати туфайли Хо-размшоҳ кўшини мағлубиятдан қутулиб қолган. Жангдан сўнг, коронғу тунда мўғуллар шошилини сурагга чекинган. Мўғулларнинг жангдаги жасорати Хоразмшоҳга катта таъсир кўрсатган, бу эса кейинчалик улар б-н очик майдонда уришишдан қочишга ва охир оқибат салтанатининг ҳалокатига сабабчи бўлган.

Ад.: Шихаб ад-Дин Муҳаммад анна-сави, Жизнеописание султана Джа-лал ад-Дина Манкбурны, Баку, 1973.

ИС ГАЗИ, углерод (II)-оксид, СО — рангсиз, ҳидсиз, захарли газ. Кўмир ва органик моддаларнинг чала ёнишидан ҳосил бўлади. Мол. м. 28,0, зичлиги 814 кг/м³. Суюкланиш т-раси — 191,5°, —205° да қотади. Сувда кам эрийди. Босим остида дихлорэтан, аммоний гидроксид эритмаси, хлорид кислотада яхши эрийди. И. г.ни суюклантириш мумкин.

И. г. ёнганда кўп микдорда иссиқлик ажралиб чиқади. Нур таъсирида ёки фаллаштирилган кўмир иштирокида хлор б-н бирикиб, фосген ҳосил қилади. И. г. одамга ёмон таъсир қилади (қ. Ис тегиши). Атмосфера ҳавоси таркибида жуда оз микдорда И. г. бор. Тоғ жинслари, тошкўмир ва ёнувчи газларда учрайди. Саноатда қаттиқ ёқилғиларни газга айланттириш йули б-н ишлаб чиқарилади. Лаб.да концентрланган сульфат кислотага чумоли кислота таъсир эттириб олинади. Металлургияда металлларни уларнинг оксидларидан қайтаришда ишлатилади.

ИС ТЕГИШИ — и сгази билан захарланиш. Керосин, кўмир, газ, ўтин ва б. ёқилғилар ёнганда кислород етишмаса, углероднинг чала оксидланиш маҳсули — СО нафас йўлларида организмга кириб, кизил қон таначаларидаги гемоглобин б-н бирикишидан карбоксигемоглобин ҳосил бўлади. Бу модда кислородни бириктира олмайди, натижада тўқима ва хужайраларда кислород етишмайди.

Ис теккан кишининг боши қаттиқ оғриydi, кўзи тинади, кўнгли айниydi, дармони қуриydi, гандирақлайди. Узоқ вақт ис тегиб турса, киши тамомила ҳолсизланиб, ўрнидан туролмайди ва пировардида бутунлай ҳушдан кетади. Ис теккан киши тезда соф ҳавога олиб чиқилади. Нафас олиши тўхтаб қолган бўлса, сунъий нафас олдирилади ва дарҳол «тез ёрдам» қақрилади.

ИСААКИЙ СОБОРИ - Санкт-Петербургдаги меъморий ёдгорлик. Шаҳарнинг бош ибодатхонаси. Сўнги рус классицизмнинг йирик намунаси. Рус меъмори (асли француз) А. А. Монферран лойиҳаси асосида қурилган (1818— 58). Кейинчалик махсус меъморлар (В. П. Стасов, А. А. Михайлов) иштирокида тақомилга етказилган. Умумий тархи — 111,5х67,6 м, гумбаз диаметри 21,83 м. 4 томонидан ҳашаматли 8 қўнғирокх<1п;| о и уралган. Пештоқбурчакларига ҳайкаллар, тоқчаларига бўртма нақшлар ишланган (ҳайкалтарошлар И. П. Витали, А. В. Логановский, П. К. Клодт ва б.). Ички хоналар қошин, рассомлик санъати асарлари б-н безатилган (рассомлар К. П. Брюллов, Ф. А. Бруни, П. В. Басин ва б.). Ёдгорлик шаҳар ансамблининг муҳим таркибий қисми. Авлиё Исаакий Далматский номи б-н аталган. 1931 й.дан музей.

ИСААКЯН Аветик Саакович [1875.19 (31). 10, Казарапат - 1957.17.10, Ереван] — арман шоири. Арманистон ФА акад. (1943). Семинарияда ўқиган (1889—92). 1911—36 й.да чет элда яшган. Арманистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси (1946—57). Дастлаб-ки шеър ва достонларида ижтимоий зулмга қарши қурашган халқ қаҳрамонлари мадҳ этилган, инсон тақдири, келажаги ҳақидаги фикрлар баён этилган («Қўшиқлар ва жароҳатлар», 1897; «Абул Аъло ал-Маъаррий», 1909—11 ва б.). «Сасма Мгер» достони (1919, 1937 й.да қайта ишланган) арман халқ эпоси «Сосунли Довуд» мавзуси асосида яра-тилган. «Бизнинг тарихчиларимиз ва биз-

нинг гусанлар» (1939), «Ватаним-га» (1940), «Арман меъморчилиги» (1942) ва б. туркум шеърлари машҳур. 2-жаҳон уруши йилларида ёзган жанговар руҳдаги шеърлари («Қалбим менинг тоғлар чўққисида», 1941; «Улуғ ғалаба куни» 1945 ва б.) халқ кўшиқларига айланган. Айрим асарлари («Поэма ва шеърлар», 1961; «Абул Аъло ал-Маъаррий», 1976) ўзбек тилига таржима қилинган.

ИСАБОВ Уста Рўзиматхон (1885 — Наманган — 1963.3.11) — созанда (танбур, ғижжак, чанг), чолғу асбоблар устаси, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1940). Фарғона водийсида Жалолхон ҳофиздан танбур, ғижжак чалиш ва чолғу асбоблар ясашни, Рамазон охундан чанг чалиш, Бухорода Ота Жалол Носировдан Шашмақомнинг айрим йўлларини, Самарқандда Ҳожи Абду-лазиз Абдурасуловдан «Самарқанд Ушшоғи», «Гулузорим», «Каримқул-беги»ни ўзлаштирган. 20-й. ларгача темирчилик ва созандалик б-н шуғулланган. Наманганда халқ созандалари ансамбли (1921—25) ҳамда Андижон (1925-27), Наманган (1928—31)да мусиқа тўғарақлари ва Наманган театри (1931—52)да мусиқа раҳбари. Наманган мусиқа мактаби (кейинчалик билим юрти) халқ чолғу асбоблари бўлимида педагог (1947—63). Наманганда қўйилган «Ҳалима» (Ф. Зафарий, 1923), «Фарқод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» (Хуршид, 1934, 1935) ва б. спектакллarga халқ куйларидан танлаган. «Қураш», «Чўли Йрок», «Қўқон Ушшоғи», «Шаҳнози Гулёр» куйларини маҳорат б-н ижро этган.

ИСАЕВ Алексей Михайлович [1908.1.1.(24).10, Петербург — 1971.25.6, Москва] — рус конструктори, авиация ва ракета двигателлари мутахассиси, Москва кончилик ин-тини тугатган (1932). Йирик қурилиш ва лойиҳалаш ташкилотларида, авиация саноатида ишлаган, 1944 й.дан конструкторлик бюросининг бош конструктори. И. сувоқликли ракета двигатели ўрнатилган биринчи рус самолётини яратишда қатнашган, ракета двигателла-

ри ишлаб чиқиш б-н шугулланган. И. ра-хабрлигида ракеталар ва космик техника учун двигателлар яратилди. «Восток», «Восход», «Союз» ва б. космик кемаларга шун-дай двигателлар ўрнатилган.

ИСАЕВ Леонид Михайлович (1868.16.8, Петербург губерняси — 1964.23.1, Самарқанд) — паразитолог-эпидемиолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1944). Петербург Ҳарбий тиббиёт академиясини тугатган (1912). Бухоро Халқ Республикасида паразитар касалликларга қарши ку-рашиш мақсадида ташкил этилган экспедиция раҳбари (1922—23), 1923 й.дан умрининг охиригача Тропик касалликлар илмий тадқиқот ин-ти директори (ин-т 1931 й.да Бухородан Самарқандга кўчирилган, ҳоз. Ўзбекистон Тиббиёт паразитологияси илмий тадқиқот институти деб аталади. Шу ин-тга ва у жойлашган кўчага Л. М. Исаев номи берилган), СамГИ тропик касалликлар ка-федраси мудири (1936—49). Ўзбекистонда безгак, лейшманиоз, ришта ва б. паразитар касалликларга қарши кураш ва уларни йўқотиш ишида бевосита қатнашган.

ИСАЕВА Сайрам Ниғматовна (1942.24.11, Душанба) — актриса, реж. Тожикистон халқ артисти (1986). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1964). 1964 й.дан Камол Хўжандий номидаги Ленинобод (ҳоз. Сугд) вилоят муסיқали драма театрида ишлайди. Театрда Робия («Тугал ай-тилмаган кўшиқ»), Аза («Лўли киз Аза»), Эмилия («Отелло»), Розина («Фигаронинг уйланиши») каби образлар яратган. Реж. сифатида «Келинлар кўзғолони», «Фармонбиби аразлади» (С. Аҳмад), «Отасининг кизи» (Исфанди-ёр), «Афандининг беш хотини» (И. Со-диқов), «Имтиҳон» (Ф. Ансорий), «Аёл жахлланганда» (С. Сафаров) каби спек-таклларни сахналаштирган. И. кўпгина ўзбек филь-мларида суратга тушган: Малика («Лай-лак келди, ёз бўлди»), Сайрам («Уйимга кел»), Турдихон («Ўзганинг бахти»), Сайрам («Ғалате-палик авлиё»), Майса-

ра («Майсаранинг иши»), Нодирабегим («Одамлар орасида танҳо»), Ўзбекиюм («Ўтган кунлар», янги варианты) ва б. шулар жум-ласидан. Шунингдек, «Ҳаёт тунда ўтди» (Саида), «Учинчи киз» (Гул-нора), «Рустам ва Сухроб» (Гурдофарид), «Жиноятчи ва адвокатлар» (Сайрам) каби тожик фильмларида ҳам роллар ўйнаган.

Анвар Ёқубхўжаев.

ИСАМУҲАМЕДОВ Эргаш Мусаевич (1909.31.12 - Тошкент - 1983.10.1) -геолог олим. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1963), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1960). Геол.ми-нералогия фанлари д-ри (1953), проф. (1954), Ўрта Осиё индустриал ин-тининг геол. ф-тини тугатган (1935).

«Ўзбекгеология» бошқармасида геолог, геология-разведка партияси бошлиғи (1940—42), Ўзбекистон ФА Геология ва геофизика ин-тининг петрология бўлими мудири, ин-т директори (1943), металлур бўлими бошлиғи ва петрология лаб. мудири (1944—1951), ТошДУ геол. ф-тининг петрография ва фойдала қазилмалар кафедраси мудири (1952—1983). И.нинг илмий ишлари магматик жинслар петрологиясига ва уларнинг ассимиляция жараёнида хрсил бўлишига бағишланган. И.нинг бевосита иштирокида «Довтош» марганец кони (Ўзбекистонда) очилган.

Ас: Петрология Нуратинского батолита, Т., 1955; Магматизм и некоторые вопросы металлогении юго-западных отрогов Гис-сарского хребта, Т., 1962.

ИСБОТ — мулоҳаза, ҳукм, назари-янинг чинлигини аниқлаш (асослаш). И.нинг объектив метод орқали манти-кий ишончга олиб борадиган тури ва инсон ҳис-туйғулари, майлларига асосланиб руҳий ишончга олиб келадиган тури мавжуд. Биринчи тури 2 хил усул: а) бево-сита ҳаётдан олинган фактлар орқали; б) тўғрилиги аниқланган фик-рлар орқали амалга ошади. Бирор фикрнинг чинлиги (ҳақиқатлиги)ни тўғрилиги аниқланган бошқа фикрлар орқали асослаб бериш мантикий И., фак-тларга асосланган И. эса реал И. деб юритилади. Мантикий И.

тузилиш жиҳатдан тезис (исботланиши керак бўлган фикр), асос (тезисни исботи учун келтирилган далиллар), И.дан иборат. И. ва унинг қодаларини биринчи бўлиб Аристотель ишлаб чиққан. Форобий И.нинг айрим усулларини кўрсатиб берган ва И.ни мантиқ илмининг асоси деб айтган. И. фан ва амалиётда доим қўлланадиган фикрлаш усулидир. Замонавий мат. ва мантиқ илмида аксиматик, чизикли, чизиксиз, бевосита ва билвосита аналогия асосидаги И., экзистенциал, мулоҳдза И.и каби усул ва турлари мавжуд.

ИСБОТЛАШ (хуқуқда) — жиноят процессида суриштирув, дастлабки тергов органлари, прокурор ва суднинг жиноят ишини тўғри ҳал этиш учун зарур бўлган ҳолатлар ҳақидаги фактик маълумотларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш бўйича фаолияти. У жиноят судловининг бошқа субъектлари иштирокида жиноят-процессуал қонун асосида олиб борилади.

ИСИКАВА Такубоку (тахаллуси — Такубоку) (1885.28.10, Ивате вилояти — 1912.13.4, Токио) — япон ёзувчиси, адабиётшунос. Ижтимоий ва ишқий мавзудаги шеърлари жаҳон шеърятининг дурдоналари ҳисобланади. Илк шеърый тўплами «Интилиш ва эхтирос» 1905 й. чоп этилган. «Бир сиким тупрок» (1910), «Садо ва хуштак» (1911), «Ғамгин ўйинчок» (1912) тўпламлари, айниқса, китобхонлар ўртасида шуҳ-рат қозонган. Шеърларининг кўпчилиги япон шеърятига хос танка ва оқ шеър жанрларида яратилган. Шоир танка жанрига чинакам демократик маз-мун бахш этди, уни янги образлар ва ритмлар б-н бойитди. «Истеъдод қисмати» (1906), «Бизнинг ион гуруҳимиз» (1912) каби романлар муаллифи. Т.нинг кўпчилик шеърлари халқ оҳанглари йўлида айтиладиган япон миллий кўшиқларига айланиб кетган. Т. ҳаётининг сўнгги йилларида ижтимоий масалаларга жиддий эътибор берган.

Т.нинг бир туркум шеърлари Хуршид Даврон томонидан ўзбек тилига таржима

қилинган (1989).

ИСИРИҚ (Peganum) —

исириқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Бўйи 60—70 см. Пояси бир нечта, сершоҳ. Барглари кулранг ёки яшил. Гуллари сарғиш-оқ, шохининг учиди. Меваси думалоқ кўсакча. 6 тури маълум. Ўзбекистонда 1 тури (P. harmala) ўсади. Чўл ва ярим чўлларда, аҳоли яшайдиган ерларда, экинлар орасида ва тоғ ён бағирларида учрайди. Таркибида алкалоидлар (гармин, гар-малин, пеганин ва б.), ёғ, бўёқ ва б. моддалар бор. Табобатда қадимдан турли касалликлар (тутқанок, томоқ оғриғи, захм)ни даволашда, сийдик ҳайдовчи, терлатувчи восита сифатида ишлатилади. Уруғидан жун газлама ва шойилар учун бўёқ олинади.

Бадбўй исларни йўқотиш, гўё хар хил офатларни қайтариш мақсадида ҳам И.дан фойдаланилади (қ. Исириқ солиш).

ИСИРИҚ СОЛИШ — одамлар ва турли нарсаларга гўё кўз тегишини ва хар хил офатларни қайтариш мақсадида исириқ ўсимлигининг қуриган шох барглари тутагиш. Илгари И.с. ирим қаторидаги одат бўлган. Исириқхокандоз ёки сопол товоқда чўғ устига қўйиб тутатилади, уй ичи, одамлар, И.с. мўлжалланган нарсалар тутун б-н дудланади. Бадбўй исларни йўқотиш учун ҳам исириқ солинади. Баъзи жойларда исириқни исириқдонга солиб тутатиб, бозордаги кишиларга И.с. б-н улардан ҳақ олувчи кишилар ҳам учрайди (иси-риқда илоҳий бир қувват бор деб эъти-код қилишган, табаррук ўсимлик ҳисобланган). Аслида эса исириқ тутунида хар хил микроб ва вирусларни зарарсизлантирадиган моддалар бор (қ. Исириқ).

ИСИРИҚДОН — тутатки солинадиган мис идиш; исириқ тутатиб исириқ солишпа ишлатилади. Мискарликда колипаки усулда тайёрланади. Таглик, тагликка ўрнатилган асосий қисм — чўғхона ва кубба шаклидаги копкақдан иборат. И. тутаткининг тутуни чиқиб туриши учун

шабака усулида панжарали қилиб ишланади, сирти ислимий ҳошия нақшлар б-н безатилади.

ИСИРҒА, зирак — хотин-қизлар (баъзи халқларда эркаклар ҳам) кулоққа тақадиган безак буюми. И. икки — боғ ватана қисмдан иборат бўлиб, боғ қисми илгак, ҳалқа ва тана қисми панжара, шокила (оёқ), кўз ва б.дан тузилган. И.нинг энг содда тури — ҳалқа (гардиш И.), болдоқ кенг тарқалган бўлиб, бу И. Ўзбекистон худуди (жумладан, Фарғона)да қадимдан (мил. ав. I минг йиллик ўрталаридан) маълум бўлган. Боғи илгакли бўлган И. зирак деб аталади, лекин атамалар орасида бундай қатъий чегарага ҳар доим ҳам амал қилинмаган. Заргар усталар И.ни олтин, кумуш, мис каби металллардан қолипга куйиб (қолипаки) ва қўлда ясаб тайёрлайдилар. Ишланиш усулига кўра, панжарали (шабака), советкори ва б.; хом ашёсига кўра, садафли, маржонли, дурли, кўзли ва б.; ишланиш жойига қараб, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва б. И.лари; шокила (оёқ)лари сонига қараб, уч оёқли, беш оёқли ва б. турлари фарқланади.

ИСИРҒА ЗАНЖИРА — наққошлиқда занжира тури; кандакорлик, ёғоч ва ганч ўймакорлигида кенг қўлланилади. Занжира (икки чизиқ ораси)га исирғага ўхшаш гул солинади (номи шундан). Жумладан, мискарликда мис идишларнинг нақш мужассамотида буюмлар чети ва ўртасига И.з. ишланади.

ИСИТИШ — турар жойлар, санонат бинолари, муассасалар ва б. жамоат биноларини йилнинг совуқ пайтларида сунъий иситишга доир тадбирлар мажмуи. Кишилар ўзини яхши ҳис қилиши, технологик жараёнлар меъёрида ўтиши, жихрлар, материаллар, маҳсулотлар ва б. яхши сақланиши учун хона т-раси мўътадил (турар жойларда +18°, томоша залларида +16°, касаллар операция қилинадиган хоналарда +25° ва ҳ.к.) бўлиши керак.

И. қурилмалари мажмуи иситиш тизими деб аталади. У маҳаллий ва марказий И.га бўлинади. Печка, газ ва электр

қурилмалар ёрдамида И. маҳаллий иситиш тизимига киради. Марказий иситиш тизими иссиқлик генератори (қозон), қизиш асбоблари (радиаторлар, реестрлар) ва иссиқлик йўллари (қувурлар) дан иборат. Иссиқлик генераторида ёқилғи (кўмир, газ, баъзан, мазут ва б.) ёнганда иссиқлик элтувчи (сув, буғ ёки ҳаво) қизийди. У қувур орқали бориб, қизиш асбобларини, улар эса хона ҳавосини қиздиради. Қозондаги сув т-расини ўзгартириб, хона т-расини бир меъёردа сақлаш мумкин. Иссиқлик элтувчи турига қараб, марказий И. сув билан иситиш, буғ билан иситиш ва ҳаво билан иситиш хилларига бўлинади. Битта генератор бир ёки бир неча бинони иситади. Бинолар гуруҳи туман қозонхонасидан ёки иссиқлик электр марказидан иситилиши ва иссиқ сув б-н таъминланиши мумкин. Сув б-н иситиш ва ҳаво б-н иситиш тизимлари турар жойлар, ўқув муассасалари, касалхоналар, боғча, ясли ва б. биноларни И.да, буғ б-н иситиш органик чанг ажралмайдиган корхона биноларинигина И.да қўлланади. Булардан ташқари, газ б-н иситиш, электр б-н иситиш, аралаш (комбинациялашган) иситиш, нур билан иситиш пзм ҳам фойдаланилади. Йирик панелли биноларда радиаторлар, қувурлар девор ёки пол орасига ўрнатилади. Кам қаватли ва яқка (хусусий) биноларни иситишда печь билан иситиш усулидан фойдаланилади.

ИСИТМА — одам ва иссиқ қонли ҳайвонлар организмнинг кўзғатувчи омиллар (хусусан, микроблар)га нисбатан махсус реакцияси; ҳимояланиш усулларидан бири. Гавда т-расининг кўтарилишида намоён бўлади, кўпгина касалликларда кузатилади. Гавда т-расининг кўтарилиши б-н ўтадиган ҳамма касалликлар қадимдан И. деб аталган. И. ҳозир мустақил касаллик деб ҳисобланмаса ҳам, баъзи касалликлар ҳамон И. деб аталади (мас, безгак иситмаси, искабтопар иситмаси, Ку иситмаси). И.нинг инфекцион ва ноинфекцион хиллари фарқ қилинади. И. юқумли ка-

салликларда ҳам, юқумсиз касалликларда ҳам чиқавериши мумкин.

Кўпинча касаллик микроблари (ва вируслари) чиқарган моддалар ва уларнинг парчаланиш маҳсулотлари, орга-низмга ҳазм йўлидан бошқа йўл б-н киритилган ёт оқсиллар (баъзан вак-циналар)нинг парчаланиш маҳсулотлари, шунингдек, организмнинг ўз тўқима ва хужайралари шикастланганда (мас, ичга қон куйилганда, жароҳатланишда, тўқималар эзилганда ва ҳ. к.) ҳосил бўладиган моддалар таъсирида И. чиқади. Организмда моддалар алмашинганда кимёвий реакциялар рўй бериши тўфайли баъзи аъзоларда, мас, жигар ва мускулларда доим иссиқлик ҳосил бўлиб туради, шундан маълум бир қисмининг баданда ушланиб қолиши гавда т-расининг кўтарилишига сабаб бўлади. Юқорида айтилган моддалар бош миёдаги терморегуляция марказига бевосита ёки рецепторлар орқали таъсир этганда И. пайдо бўлади. Гавда т-раси тез кўтарилганда тери томирлари торайиб (спазм), совуқ сезилади ва мускуллар титрайди (қ. Жун-жиш). Гавда т-раси жуда юқори кўтарилган вақтда организмдан иссиқдик чиқиб кетиши кучайиб, иссиқлик ҳосил бўлиши вақтинча мувозанатланади. Т-ра тушаётганда организмдан иссиқлик чиқиб кетиши янада кучаяди (бадан терлайди, тери томирлари кенгайди). Т-ра бирданига — жуда тез (критик) ёки секин-аста (литик) тушиши мумкин.

Баъзи микроб заҳарларининг катта дозалари терморегуляция марказини кўзғатгач, кетидан сусайтириши мумкин. Шу сабабли касаллик (мас, диф-терия) нинг оғир — токсик хили деярли. И.сиз ўтиши мумкин. Кексалар ва озгин, бедармон кишилар оғир инфекцион касалликлар б-н оғриганда баъзан И. чиқмайди.

Гавда т-расининг кўтарилиш даражасига қараб И. субфебрил (38° дан паст), ўртгача ($39,5^{\circ}$ гача), юқри ёки баланд (4° Г гача) ва, баъзан, ҳаддан ташқари юқори (41° дан ортиқ) бўлади. Гавда т-расининг $40\text{—}4^{\circ}$ Г гача кўтарилиши бош оғриғи,

дармонсизлик, иштаҳа бўғилиши, меъда секрециясининг сусайиши ва б. ҳодисаларга сабаб бўлсада, ҳаёт учун хавфли эмае Лекин иситмали баъзи касалликларда беморнинг алахлаши, беҳуш бўлиб қолиши, моддалар алмашинуви ва овқат ҳазм қилишининг бузилиши, асосан, т-ранинг кўп кўтарилишига эмас, балки шу касалликдаги интоксикация хусусиятларига ва шунинг натижасида организмдаги турли функцияларнинг бузилиш даражасига боғлиқ. Бу ҳолда бе-мор атрофида ҳамшира ёки бошқа тиббиёт ходими, шунингдек, беморнинг яқин кишилари бўлиб совуқ компресс қўйиши ва беҳосдан ўрнидан туриб кет-маслигини назорат қилиб туриши шарт.

Касаллик сабабини бартараф қилмай туриб, иситмани сунъий йўл б-н тушириш беморнинг кайфиятини яхшиласа ҳам, наф бермайди, аксинча, ташҳис (диагноз) ни қийинлаштиради. И. чиққанда организмнинг иммун хусусиятлари кучайиб (қ. Иммулитет), инфекцион жараёнлар сусаяди, шу боис айрим ҳолларда (захминг 4-босқичи, эпидемик энцефалит ва б.) даво мақ-садида сунъий И. юзага келтирилади.

ИСИТМА ТУШИРУВЧИ ДОРИЛАР — терморегуляция марказларига таъсир этиб, уларнинг кўзгалувчанлигини сусайтирадиган ва тери томирларини кенгайтирадиган дорилар. Бундай дорилар бадан сиртига кўпроқ қон келтиради, тер чиқишини оширади ва шу б-н организмдан ташқарига иссиқлик чиқишини кучайтиради (фенацетин, антипирин, амидопирин, аналгин, парацетамол, ацетилсалицил кислота — аспирин ва б.). Булар яллиғланишни камайтиради ва оғриқни босади. И. т. д. кўпинча бир-бири б-н, шунингдек, кофеин б-н бирга ишлатилади, мас, аналгин + амидопирин + кофеин; ацетилсалицил кислота + фенацетин + кофеин ва ҳ. к. Бундан ташқари, реопирин (бутадийон + амидопирин), баралгин (аналгин + питофенон + фенивериний) ва седальгин (кодеин + кофеин + фенацетин + ацетилсалицил

кислота + фенобарбитал) деган препаратлар ҳам ишлаб чиқарилади.

ИСКАБТОПАР ИСИТМАСИ, пап патичи иситмаси — вирус қўзға-тадиган ўткир инфекцион касаллик. Инфекция искабтопарлар (флеботор-муслар) чақиши оркали юқади. Вирус искабтопарнинг 3 насли мобайнида сакланади ва мавсум сайин улардан кишиларга ўтади. И. и. Ўрта денгиз соҳилида, Яқин Шарқда, Ҳиндистон, Ша-рқий Африка, Марказий ва Жан. Америкада бор. Ўрта Осиёда ондасонда учрайди. Яширин даври 3—6 кун. Т-ра бир неча соат ичида 38—40° гача кўтарилиб, 2—3 кундан кейин тушади. Бе-морнинг дармони қуриydi, боши, мус-куллари оғрийди, кўзида оғриқ сезилади; юзи ва танасининг юкори қисми керкади, қизаради; кўз оқи ҳам қизаради; баъзан кўнгли айниб, қусади. Т.-ра туш-гач, дармонсизлик узоқ давом этади. И. и.ни врач аниқлайди вадаволайди. Ол-дини олиш: бемор искабтопарлар кира олмайдиган алоҳида хонага ётқизилади; искабтопарлар йўқ қилинади.

ИСКАБТОПАРЛАР (Phlebotomidae) -қон сўрувчи икки қанотлиларнинг кен-жа оиласи. Танасининг уз. 1,3—3,5 мм; майда туклар б-н қопланган; сарғиш, ай-римлари кулранг; кўзлари йирик, қора; 16 бўғимли узун мўйловлари ва туклари аниқ кўринади. Хартуми йирик, санчиб сўрувчи типда, ургочиси қон б-н озикла-нади; эркаги, асосан, ўсимлик ширасини сўради. Қанотлари ўткир бурчакли, овал ёки чўзиқ овал. Оёқлари узун, бир оз ингичка. Эркаги омбурсимон қўшилиш органининг ту-зилиши систематик ахамиятга эга. И. иссиқ ўлкаларда кенг тарқалган. 300 га яқин тури аниқланган. Ўзбекистонда 17 тури маълум. *Phlebotomus papatasi*, *Ph. sergenti*, *Ph. saucasis* ва б. тарқалган. И. чўл, қирлар, дарё водийлари, молхона ва хонадон-ларда яширин ҳаёт кечиради; тухумини тупрокқа қўяди. И. табиатда ёввойи сут эмизувчилар ва қушлар уясида, ғорларда, тошлар ёриғида, қад. қўрғон харобаларида, молхоналар ва б. пана жойлар-

да кўпаяди. Ўзбекистонда бир йилда 2 бўғини (қишловчи ва ёзги) ривожланади. И.нинг *Ph. papatasi* тури қорамол, эчки, ит ва б. ёввойи сут эмизувчилар, қалтаке-саклар ва одамнинг қонини сўриб, паппа-тачи иситмаси, кўтир, лейшманиоз ва б. касалликларни кўзгатувчи организмлар-ни таркатади.

ИСКАНА (лот. *Caelum*) — осмон гум-базининг Жан. ярим шаригаги кичик юл-дуз туркуми. Белгиси *Сae*. Эридан, Соат, Олтин балик, Рассом, Кабутар ва Куён юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Ёруғ юлдузлари деярли йўқ. Ўзбекистон худудида куз ва қишда кўринади.

ИСКАНА — дурадгорликда ёғочда уя, чуқурча, ўйик ҳосил қилиш ва те-шик йўниш, рах чиқариш учун ишлати-ладиган асбоб. Тиғи пўлатдан, дастаси қаттиқ ёғочдан ясалади. Ўйиш, ўя ҳосил қилишда ишлатиладиган И.нинг даста-си ёрилиб кетмаслиги учун унга ҳалқа кийгизилади. И. кескичининг тиғи бир томонлама чархланган тўғри кесувчи қиррадан иборат. Тузилишига кўра, ясси ва ярим доира шаклидаги, калинлиги 11 мм гача, уз. 200 мм гача, эни 50 мм гача бўлган И.лар бор. Бажариладиган иш ту-рига қараб нов, чув, қинғир И. ва б. тур-ларга бўлинади. Уя ўйишда режа чизикка И. тигини қўйиб, дастасига металл болға ёки ёғоч болға б-н урилади. Йўниш пай-тида И. дастаси ўнг қўл б-н ушланиб, чап қўл б-н И. куракчаси материалга босила-ди (қ. Дурадгорлик асбоблари).

ИСКАНА ПАЙВАНД - боғдорчилик да пайвандтағни искана (ёки ўткир пичок) б-н ёриб, унга новда (пайван-дуст) ни суқиш йўли б-н қилинадиган пайванд. Асосан, баҳорда, куртақлар уйғонмасдан олдин ўтказилади. Қариган, ҳосили паст тоқзорларда нав таркибини И.п. йўли б-н ўзгартириш ва яхшилаш мумкин (қ. Пай-вандлаш).

ИСКАНДАР — Бўстонлик туманида-ги шаҳарча (1937 й.дан). Чирчиқ дарёси бўйида, 667 м баландликда. И. худудидан Чирчиқ ГЭСининг канали оқиб ўтади. Тошкентдан 48 км. Яқин т. й. станцияси

Барраж — 4 км. Шаҳарча яқинидан электрлаштирилган Тошкент — Хўжакент т. й. ўтган. Аҳолиси 19 минг киши (2001). Ер майд. 204 га. И.нинг этимологияси ҳақида илмий асосга эга бўлмаган ривоятлар мавжуд.

И.да «Искандер — ФУДС» ўзбек — америка қўшма корхонаси, «Товоқсой-кабель» корхонаси, Тovoқсой ГЭС, Тошкент вилоят пиллачилик и. ч. бирлашмаси, 2 фермер хўжалиги бор. 3 мак-табада 2,4 минг ўқувчи таълим олади. Клуб, 5 кутубхона, 3 врачлик пункти, 2 шифокорлик амбулаторияси мавжуд.

ИСКАНДАР ЗУЛҚАРНАЙН - к. Александр.

ИСКАНДАР КЎПРИК - Қумқўрғон туманида Термизни Чағаниён ва Ҳисор б-н боғловчи қад. савдо йўлида Бандихонсой устига қурилган. И. к.нинг қурилган даври номаълум. Абдуллаҳон даври (1557—98)да қайта қурилган. Ёшифт кўприк, Тош кўприк ва Искандар Зулқарнайн кўприги деб номланган. Умумий уз. 70 м, ўтиш қисқиниғ эни — 5,75 м, бал. — 12,1 м, равокноти — 5,8 м, пишиқ ёшифт (25x25x5; 26x28x4—4,5; 27x29x5 см)дан қурилган. Усти 3 қисм (йўловчи, транспорт ва сув ўтиши учун нов)дан иборат. Ра-воқлари кирғоғидаги тиргақларга таянган. И. к.нинг шарқ ва ғарб томонидаги тиргақлари бузилган. Равоқ устуналари (1950) ва сув ўтказиш учун нов (1927) бетондан ишланган.

ИСКАНДАР ЛЎДИЙ, Искандаршоҳ (?—1517)—Дехли султонлиги ҳукмдори (1489—1517). Баҳлул Лўдийнинг ўғли. И.Л. художўй, адолатли, раҳ-мдил, муруватли ҳукмдор бўлган. Унинг буйруғига биноан, қишда кам-бағалларга кийим-кечак, пул, сиссиқ овқат улашилди. Дин пешволарига солиқтўламаслик имтиёзи б-н кишлоқлар ҳадя қилинди. Амалда у яхши йўлга қўйилган айғоқчилик хизматига эга бўлган қаттиққўл ҳукмдор эди И.Л. уламолар ва санъат ахлларига ҳомийлик қилган. Аммо мамлакатнинг туб маҳаллий халқига нисбатан ноҳўя сиёсат олиб борган. У ўз давлатида қатор

ҳинд эҳромларини вайрон қилган ва улар ўрнида карвонсаройлар ва мадрасалар қурдирган. Ражпутан давлати б-н узок кураш олиб борган. Бихар ш. Дехли султонлигига қўшиб олинган. Пойтахт И. Л. асос солган Агра ш.га кўчирилган (1504).

ИСКАНДАР МАҚДУНИЙ - к Александр.

ИСКАНДАР МИРЗО - (1384-1415.9.6, Шероз)— Ироқ ва Форс ҳокими (1412—14). Темурипяраяп. Амир Темурнинг набираси, Умаршайх Мирзоийиғ ўғли. Онаси — Милкат Ого бегим. 1399 й. бобоси сафарга кетаётиб, уни Фарғона ҳокими этиб тайинлаган. Самарқанд тахтида ўтирган муваққат ҳукмдор Муҳаммад Султон И. М.ни бе-бош, ўзбошимча сиёсатидан норози бўлиб уни Самарқандга чакиртирган ҳамда И. М.нинг отабеги ва 26 навқарини қатл эттириб ўзини эса қамокка олган. 1401 й. И. М. қамокдан чиқарилиб, унга қалтак жазоси берилган. Сохибқирон 1403 й. И. М.ни Ҳамадон вилоятининг ҳокими этиб тайинлаган. Амир Темур вафотидан сўнғ И. М. акалари Пирмуҳаммад Мирзо ва Рустам Мирзолар б-н Форс, Ҳузистон, Кермон, Қум вилоятларида ўзаро низолашиб кураш олиб борган. Пирмуҳаммад Мирзо 1410 й. хиёнаткорона ўлдирилгач, И. М. акасининг вориси сифатида Шероз тахтини эгаллайди. И. М. Кермон (1411), Қум (1412) ни эгаллаб, Ироқ ва Форс ҳукмдорига айланади. У Исфаҳонни ўзига пойтахт қилади, ўз номидан пул зарб эттириб, хутбани Шохрух номига эмас, ўз номига ўкитади, Ҳуросон худудида босқинлар уюштиради. Шохрух қўшини б-н бўлган жангда И. М. енгилди, Исфаҳон ш. эгалланади (1414 й. 20 июль). Шохрух И. М.ни ва унга тобе ерларни Рустам Мирзога топширади. Рустам Мирзо И. М.нинг кўзларига мил тортиб кўр қилади ва махсус назоратда сақлайди. Бироқ, Шохрух бундан хабар топиб И. М.ни укаси Бойқаро Мирзо хузурига жўнагади. И. М. укасини салтанатга қарши курашга гижгижлайди. Бойқаро Мирзо акаси сўзига кириб Ше-

розга қўшин торгади. Рустам Мирзо И. М.ни қўлга олиб яна ҳибсда сақлай бошлайди; 1415 й. 9 июнда Бойқаро Мирзони Шерозга кирганидан хабар топгач, И. М.ни қатл эттиради.

ИСКАНДАР МУНШИЙ, Искан дарбек Туркман (1561/62 — 1634) — тарихчи, Эрон шоҳи Аббос I нинг муншийси. Олий девонда хизмат қилгунига қадар молиявий ишлар бўйича кичик амалдор, сўнгра девони иншода хизмат қилган; 1587 й. бошида ҳарбий хизматга лашкарнавис сифатида қабул қилинган ва Аббос I нинг ҳарбий юришларида қатнашган. 1592/93 й.дан ва-фот этгунига қадар шоҳнинг шахсий котиби бўлиб хизмат қилган. И. М.нинг «Тарихи олам оройи Аббосий» («Аббосийнинг жаҳон зийнати тарихи», 1616—тахм. 1630) асари сафавийларнинг Аббос I давридаги тарихининг асосий манбаси ҳисобланади. Унда Озарбайжон тарихи, Аббос I нинг ҳарбий ислохотлари, сафавийлар қўл остидаги мамлакатлар (Грузия, Курдистон, Ширвон)даги халқ ҳаракатлари, шунингдек, Мовароуннахрнинг 16-а. охиридаги сиёсий аҳволи, Хоразм б-н Эрон ўртасидаги сиёсий алоқалар ва б. ҳақида муҳим маълумотлар бор.

ИСКАНДАРДАРЁ — Тожикистондаги дарё. Ҳисор тоғ тизмасининг шим. ён бағридаги Искандарқўлдан бошланиб шим.шарқ томон оқади ва Яғнобдарё б-н қўшилиб Фондарёни ҳосил қилади. Уз. 20 км, ҳавзасининг майд. 950 км². И. музлик ва қор сувларидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи Искандарқўлдан чиқиш жойида 19 м³/сек. Ҳар 1 м³ сувида ўрта ҳисобда 16 г лойқа бор.

ИСКАНДАРЯ, Александрия — МАР шим.даги шаҳар, Искандария муҳофазасининг маъмурий маркази. Ўрта денгиз соҳилида, Нил дарёси дельта-сининг ғарбий қисмида. Аҳолиси 3,4 млн. киши (1996).

Мил. ав. 332—331 й.ларда Александр Македониялик қурдирган, Птолемей даврида (мил. ав. 305 — 30 й.лар) Миср пойтахти бўлган. Антик дунёнинг илмий ва

маданий марказларидан бири. 1-а.да И. энг катта шаҳарлардан (Римдан кейин) бўлиб, унда тахм. 1 млн. аҳоли яшаган. И.да дунёда энг бой ку-тубхона бўлган [қ. Александрия (Искан-дария) кутубхонаси]. 7-а.да И.ни араблар эгаллаган. Қоҳира ш. қурилгач (961 й.), И.нинг мавкеи пасайди. 1517 й. И. усмонли турклар тасарруфига ўтди. Муҳаммад Али даврида (19-а. бошлари) И.да катта қурилишлар амалга оширилди; кема-созлик корхонаси қурилди ва Маҳмудия канали қазилди. 1856 й. И. б-н Қоҳира ўртасида т. и. ўтказилди. Англия Мисрни босиб олгач (1882 и.), И.да чет эл банклари, компаниялари, ваколатхоналари очилди; портдан Англия ҳарбий кемалари турадиган жой сифатида фойдаланилди. Шаҳар Миср миллий озодлик ҳаракатларининг (20-а.нинг 20—50-й.лари) асосий марказларидан бири бўлган.

И. иқтисодий мавкеи жиҳатидан мамлакатда Қоҳирадан кейин 2-ўринда. Йирик транспорт ва савдо маркази. Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. МАРнинг асосий денгиз порти (океан кемалари ҳам қира олади); кема қатнайди-ган Маҳмудия канали орқали Нил б-н боғланган. Сувайш ш.дан И.га Қоҳира ва Танта орқали нефть қувури ўтказилган. И. порти орқали мамлакат ташқи савдо юklarининг 80% ўтади (юк ортиб-тушириш 20 млн. т). Кема-созлик ва кема ремонт, машинасозлик ва металлсозлик, нефть, кимё, цемент, радио-техника, тўқимачилик, озиқ-овқат, кўн пойабзал sanoatlari, хунармандчилик ривожланган.

И. эски шаҳар ва янги шаҳардан иборат. И.нинг қад. қисмида кўчалар тўғри тўртбурчак асосида кесишган (мил. ав. 4-а.да юнон меъмори Дейнократ лойиҳаси асосида бунёд этилган); Помпей (ёки Диоклетиан) колоннаси деб ата-лувчи устун, некрополлар, катакомбалар сақланган. И. б-н дамба (кўтарма) орқали туташтирилган Фарос о.да мил. бошларида «дунёнинг етти мўъжизаси» дан бири саналган минора (маёқ) бўлган (ҳоз.

унинг ўрнида араблар бунёд этган қалъа қолдиклари бор). И.нинг янги қисмида кенг кўчалар, хушман-зара денгиз бўйи, замонавий кўп қаватли шинам бинолар, савдо муассасалари, денгиз вокзали, масжидлар, қаср-музейлар (Рас ат-Тин, 19-а. боши; Мунгазо саройи, 20-а. боши; Муҳаммад Али музейи, 20-а.), Ат-Тахрир марказий майдони (19-а. 2-ярми), ун-т, илмий тадқиқот ин-тлари, кўплаб музей (жумладан, денгиз музейи, нафис санъат музейи), Миллий кутубхона ва б. бор.

ИСКАНДАРЦИЯ ЭСХАТА - қ. Александрия Эсхата.

ИСКАНДАРКЎЛ — Тожикистондаги кўл. Ҳисор тоғ тизмасининг шим. ён бағрида. Искандардарё хавзасида денгиз сатҳидан 2195 м баландликда. И. тоғ қулаб Искандардарё водийсини тўсиб қўйиши натижасида пайдо бўлган. Уз. 3,3 км, энг кенг жойи 2,9 км, майд. 3,4 км², энг чуқур жойи 72 м, ўртача чуқ. 51 м. Кўлнинг сув ҳажми 173 млн. м³. И.га бир неча сой ва жилғалар қуйилади, фақат Искандардарё оқиб чиқали. Қуйилаётган ва чиқиб кетаётган сув микрога караб И.нинг сув сатҳи ўзгариб туради. И. суви энг иссиқ ойларда 10—12° га қадар исийди, янв.нинг ўрталаридан мартнинг ўрталаригача музлаб ётади. Суви тиниқ ва чучук. И. — чиройли тоғ кулларидан бири. Туризм ривожланган.

ИСКАНДАРКЎЛ ЭКСПЕДИЦИЈАЛАРИ (1870, 1875) — Зарафшоннинг юқори оқимидаги бекликларни истило этиш мақсадида подшо Россияси томонидан уюштирилган ҳарбий юришлар. Биринчи ҳарбий юриш (1870, апр. — май) дан мақсад подшо Россияси Бухоро амирлигининг анчагина қисмини босиб олгач, амирлик-ка тобе бўлган Кўхистон, яъни Ҳисор, Кўлоб, Балжувон бекликлари ва Қо-ратегин, Дарвоз шохликлари ҳамда Зарафшоннинг юқори оқимидаги ярим мустақил Моғиён, Фон, Киштут, Фал-ғар, Мастчоҳ, Яғноб мулкларини босиб олиш ва Искандаркўл атрофидаги табиий бойликларни ўрганиш эди. Юришга Зарафшон округи бошлиғи генерал Абрамов

раҳбарлик қилди. Экспедиция таркиби-га геолог Д. К. Мишенков, табиатшунос олим А.Ф. Федченко, хариташунос Л. Н. Соболев, топограф А. М. Скасси ва б. киритилган. Мастчоҳ/шк маҳаллий аҳоли русларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатганига қарамай, 1-экспедиция натижасида Зарафшон дарёсининг юқори оқимидаги бекликлар туманга айлантирилиб, Зарафшон округига қўшиб олинди, уларнинг аҳолиси, географияси ва топографияси тўғрисида маълумотлар тўпланди.

Иккинчи ҳарбий юриш (1875) Кўхистонда Қаландар мирохўр бошчилигида Пулдарак кишлоғида кўтарилган миллий озодлик ҳаракатини бостиришга қаратилди. Шу мақсадда штабс-капитан Г. А. Арндаренко бошчилигида 1 мунтазам батальон, 10 отлик казак ва 1 тоғ замбараги юборилди (8 нояб.). 21 нояб. да эса А. М. Ефимович бошчилигида қўшимча ҳарбий қисм етиб келди. Натижада озодлик ҳаракати, асосан, бостирилди. Унинг бир қисм қатнашчилари Юқори Мастчоҳ кишлоғига чекинганлар. Уларга Кўкон хонлигида яшовчи аҳолидан ёрдан келиши б-н озодлик ҳаракати оммавий тую олди. Генерал Г. А. Арндаренко 1876 й. 13 янв.да янги куч б-н халқ ҳаракатини шафқатсиз равишда бостирди. Қаландар мирохўр қўлга туширилди, истиқдолчиларнинг кўп қисми қириб ташланди. И.э. натижасида Зарафшоннинг юқори оқимидаги бекликлар узил-кесил подшо Россияси томонидан босиб олинди.

Наим Норкулов.

ИСКАНДАРОВ Иброҳимжон (1932.8.5, Сайрам тумани Қорамурт кишлоғи, Қозоғистон) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА акад (1979), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992), иқтисод фанлари д-ри (1969), проф. (1973). Тошкент молия-иқтисод ин-тини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА ижтимоий фанлар бўлими котиби (1962—63), Иқтисодиёт интида бўлим мудири (1963—68). Ўзбекистон Давлат режа кўмитаси хузуридаги Иқтисодий

тадқиқотлар интида илмий ишлар бўйича директор ўринбо-сари (1968-69). Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт ин-ти директо-рининг ўринбосари (1969—71), директори (1971—75). Тошкент халқ хўжалиги ин-ти ректори (1975—76), Ўзбекистон ФА Фалсафа, иқтисод ва ҳуқуқ бўлими акад.котиби (1976—79) ва ра-иси (1984—87); ФА Президиуми бош илмий котиби (1979—84). Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши раисининг ўринбо-сари — Давлат Режа қўмитаси раиси (1987—89); Ўзбекистон ФА Республика ишлаб чиқарувчи кучларини ўрганиш кенгаши раиси (1989—90), Ўзбекистон ФА вице-президенти (1990—96). 1997 й.дан Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт инти-да иқтисодий интеграция му-аммолари бўлими бошлиғи.

И.нинг илмий ишлари саноат иқти-содиёти, ялпи миллий маҳсулотни ҳисоблаш услубияти, бозориқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви муам-моларига бағишланган. Беруний номида-ги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

Ас: Экономические проблемы раз-вития текстильной промышленности в Узбекистане, Т., 1969; Проблемы эконо-мической науки в Узбекистане, Т., 1979.

ИСКАНДАРОВ Мирзағани (1925.6.11, Задарё тумани — 1995.15.9, Тошкент) — тарихчи олим. Ўзбекистон ФА мух-бир аъзоси (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1976). Тарих фанлари д-ри (1973), проф. (1981). Низомий номидаги Тошкент пед. ин-тини (1954) тугатган. Ўзбекистон К.П МК тарғибот ва ташвиқот бўлими му-дири (1974—79), Тошкент Олий партия мактаби директори (1980—91). Асарлари ўтган аср 70—80-й.лари маданияти, зиё-дилар ва уларнинг иқтисодиёт, маданият, фан ва техника соҳаларидаги фаолиятла-рига оид.

ИСКАНДАРОВ Саъдулла (1939.5.2, Хоразм вилояти Боғот кишлоғи) — ки-мёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000).

Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА акад. (1991), кимё фанлари д-ри (1973), проф. (1980). Тошкент фармацевтика ин-тини тугатган (1961). Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси интида илмий ходим (1965—73), Хоразм педагогика интида проректор (1973-77). УртаОсиё нефтни қайта ишлаш и.т. ин-ти директори (1977-78). Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш ин-женерлари ин-ти ректори ва кафедра мудири (1978 — 86; 2001 й.дан), лаб. мудири (1976—1991). Тошкент фар-мацевтика ин-ти ректори (1991—2001). Илмий ишлари ўсимликлар алкалоид-ларини ўрганиш, кимёвий тузилишини аниқлаш, структуравий таҳлил усулла-ри ва уларни қ.х.да қўллаш масалала-рига бағишланган. Усимликлардан 24 янги алкалоид ажратиб олган. Пахта-чиликда қўлланиладиган биологик сти-муляторлар (А-1, Кетостим), «Оптим» дефолиантини ихтиро қилган. Шамол эрозиясига қарши курашда интерполи-мер комплекс қоплама ҳосил қилиш усу-лини яради. Тиббиётда кенг қўламда ишлатиладиган бир қанча ноёб дорилар (левомисетин, витамин Е, мумиё ва б.)ни и.ч.нинг янги технологияларини таклиф этди. Олий ўқув юртлири учун органик кимё бўйича дарсликлар ёзган. Жаҳон доришунослар Конгресси аъзоси (1996).

ИСКАНДАРОВ Собир (1909. 11.3 -Тошкент — 1976.2.7) — кино дубляжи реж.и. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Ленинград сахна санъати техникумини тугатган (1930). 1930 й.дан «Ўзбекфильм»да ишлаган. «Сўнгги бек» фильмида актёр, «Макрли чангал», «Тонг олдида», «Улим қудўғи», «Йигит» фильмларида реж. ёрдамчиси, актёр сифатида қагнашган. 1936 й.дан реж. Чет эл фильмларини ўзбек тили-га дубляж қилишда хизматлари катта. «Икки жангчи», «Тинч оқар Дон», «Она калби», «26 Боку комис-сари», «Жўра саркор», «Севги ва со-қов», «София Грушко» ва б. у реж.лик қилган филь-млардан. И., шунингдек, ўзбек фильмлари-ни қардош халқлар тилларига дубляж

қилишда ҳам қатнашган.

ИСКАНДАРОВ Тўлкин Искандарович (1939.25.4, Тошкент) — гигиенист, Ўзбекистон ФА акад. (2000), тиббиёт фанлари д-ри (1976), проф. (1977). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1984). Тош ТИни тугатган (1962). Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги Санитария, гигиена ва касб касалликлари и. т. институтида лаб. мудири (1967—70), меҳнат гигиенаси бўлими мудири (1970—1972), директор (1980—89, 1995 й.дан), ТошТИ коммунал гигиена кафедраси мудири (1972-98). Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазири ўрин-босари (1989-95). Иссиқ иқлим шароитида пахтачиликда қўлланиладиган пестицидлар гигиенаси ва токсикологияси устида тадқиқот олиб бориб, ташқи муҳитни пестицидлар таъсиридан муҳофаза қилиш ва аҳоли соғли-ғини сақлаш тадбирларини ишлаб чиқди.

Ас: Қишлоқхўжалигида минерал ўғитлар, пестицидлар ва бактериал воситаларни ишлатишда эҳтиёт чоралари, Т., 1992; Экология и эпидемиология вирусного гепатита «А» в Узбекистане, Т., 1993; Экология и гигиена биологических средства защиты растений, Т., 1995; Экология, эпидемиология и профилактика холеры, Т., 1995; Ўта хавфли бактериал ва вирус касалликлари, Т., 1996.

ИСКАНДАРОВ Ғойибназар Матмуродович (1934.20.11, Тошхөвүз — 1994.20.12, Тошкент) — актёр, реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тининг актёрлик (1957) ва реж.лик (1983) ф-гларини тугатган. Ҳамза театрида актёр (1954—61), Ўзбекистон телевидениесида актёр ва реж. (1961—77), Жиззах театрининг бош реж. (1977—81), Жиззах филармониясининг директори (1981—87), Ўзбекистон радиосида реж. (1988—94). Асосий роллари: Мўмин Мирзо («Алишер Навоий»), Омон («Янги ер»), Низом («Хуррият») ва б. Реж.лик қилган асарлари: «Жамила» (Ч. Айтматов), «Шишали юрак» (Л. Усти-

нов), «Бева-фо якан» (А. Жамол, Ғ. Искандаров) каби телеспектакллар; «Зўраки табиб» (Мольер), «Ойгул б-н Бахтиёр» (Х. Олимжон), «Келинлар кўзғолони» (С. Аҳмад) ва б. спектакллар.

ИСКАНДАРУН - Урта денгиздаги қўлтиқ, Туркиянинг жан. шарқида. Уз. 74 км, энг кенг жойи 46 км, чуқ. 99 м гача (кираверишда). Шарқий ва жан. шарқий сохиллари тоғли, ғарбий қисми текис. И.га Жайхон дарёси қуйилади. Сув қалқиши суткалик, бал. 0,8 м гача. Шарқий соҳилида Искандарун порти жойлашган.

ИСКАНДАРУН — Туркиянинг жан. даги шаҳар, Хатай элида. Урта денгизнинг Искандарун қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 156,8 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Т.й. тармоғи орқали Адана — Ҳалаб (Сурия) т.й.га тугашган. Тўқимачилик, металлургия, кимё ва озик-овқат саноати корхоналари бор. Минерал ўғит ишлаб чиқарилади. И. Искандар Зулқарнайн ворисларидан томонидан мил. ав. 4-а. охирида бунёд этилган. 1516 й.да шаҳарни турклар эгаллаган. 1-жаҳон урушидан кейин Сурия таркибида бўлган. 1939 й.дан яна Туркияга қайтариб берилди. Ҳарбий денгиз базаси.

ИСКАНДАРХОН (? - 1583.22.6, Бухоро) — Мовароуннахр хони (1561 — 83), шайбонийларлгм. Жонибек султоннинг ўғли. И.нинг онаси Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон (Бобурнинг то-ғаси) нинг кизи бўлган. И. 15 ёшида Самарқанд Суғдига қарашли Офаринкент (Миёнкол) ноҳиясида ҳокимлик қилган, отаси вафот этгач (1529), Кармана ҳокими бўлган. 1561 й. И. ўғли Аб-дулла султон (қ. Абдуллахон II) Бухорони эгаллаб амакиси Пирмуҳаммад (Балх ҳокими) ўрнига отаси И.ни бу-тун ўзбекларнинг хони (хонлар хони) деб эълон қилган. И. ёшлигида жангари, иродали киши бўлган эсада, кей-инроқ тақвога жуда берилиб кетган. Шариат аҳкомларига тўла риоя қилган, лочин овига моқир бўлган, давлат ишларига деярли аралашмаган. И. таниқли тасаввуф олими, Махдуми Аъзам Косоний-

нинг муриди ва шогирди эди. И.ни дарвешлар подшоҳи (подшоҳи дарвишон) деб ҳам аташган.

Манба.: Ҳасанхожа Нисорий, Музакири аҳбоб, Т., 1993; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдуллонома, 1-ж., Т., 1999.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, 2 т., 2 ч., М., 1964.

ИСКАНДАРШОҲ, Искандар Б и тишган (? — 1417) — Кашмир подшоҳи (1394—1417). Кашмирга ислом динини олиб кирган Мир Шамсуддин Дарвешнинг набираси. Отаси Султон Кутбуддин вафот этгач (1394), тахтга ўтирган. Давлатни маҳорат ва қаттиқ-қўллик б-н идора қилган. Мамлакатдаги қиндларни исломга даъват қилиб, қўпчилигини масжиду жомеларда на-моз ўқийдиган қила олган, талайгина бутхоналарни жангу жанжалсиз буздиршига муваффақ бўлган. Шу боис халқ унга «Битишган» деган фахрий лақаб берган. Амир Темур Ҳиндистонга юриш қилганда, Шарафуддин Али Яздийхшнт ёзишича, «Кашмир элчисиким, Ис-кандаршоҳдин келиб эрди ва изҳори итоат қилиб эрди. Бас, бу элчиларга куб нима бериб, ижозат (берди). Ва Исқан-даршоҳким, Кашмирнинг подшоҳи эрди, анга айтиб йибардиким, «Дай-балпур шаҳрида (ўз черики била) келиб бизни кўрсун!».

ИСКАРТ — 1) бирор нарсанинг аниқ, белгиланган меъёри, ўлчови, қолати; мас, темирчиликда ўтда қиздирилган пичоқ, болта, теша ва б. асбобларнинг қизиш меъёри; 2) тикувчилик, темирчилик ва б. касбларда бирон буюмнинг қоғоз (картон) ёки тунукадан тайёрланган андазаси (мас, қўйлак энги, кетмон, бел ва б. андазаси); 3) атлас танда ипи юзига гул солиш учун нахларни ливитларга ажратиб, қалава сингари қатлаб қўйилган жойи. Атлас юзига туширилган гул нусхалари («яхудо нусха», «гули намозшом», «марғилон машъали», «хосиятхон»ва б.) И.да тўлиқ бир шакл касб этади. Шу жиҳатдан тушган нақшлар ҳам И. дейилади.

ИСКИФАҒН — ўрта асрларда Кеш вилоятининг Хузор рустокида жойлаш-

ган йирик шаҳар. Шаҳар номи таркибида сугдийча «фагн» сўзининг борлиги бу ерда маҳаллий маъбудларга аталган ибодатхона бўлганлигидан далолат беради. Шунга кўра, уни сугдийча «Жуда баланд ибодатхона» ёхуд турки йча «эски ибодатхона», деб аташ мумкин. «Худуд ул олам»пя бу шаҳар Сакифагн шаклида учрайди. И. ўрнида ҳозир Ғузордан 9 км шим.да жойлашган йирик Хўжабузруктепа шаҳар харобаси жойлашган. Археологик маълумотларга кўра, шаҳар мил. 6-а.да вужудга келиб, 13-а. бошида мўғуллар истилоси натижасида вайрон бўлган. В. В. Бартольднинг фикрича, И. атамаси ҳозир Эскибоғ кишлоғи номи кўринишида сақланиб қолган.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т.1, М., 1963; Камалидинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ИСКОФИЙ (тахаллуси; асл исми Абулқосим Али ибн Муҳаммад) (10-а., Чағониён; ҳоз. Сурхондарё вилоя-ти, Денов тумани) — шоир, котиб, нотик. Хуросон ҳокими Абу Али ас-Сағоний (940—955) саройида девон бошлиғи бўлган. Сомонийлар амири алҳамид Нўҳ ибн Наср (943—954)нинг саройига этган таклифини рад қилган. Аммо Нўҳ б-н бўлган жангда Абу Али енгилган, И. ҳам асир олинган. Нўҳ шоирни ўз саройида девон бошлиғи ўринбосари (948), сўнг бошлиғи этиб тайинлаган. И. расмий хатларни ёзишга моҳир бўлган, нотиклик санъатини пухта эгаллаган, нома жанрини ривожлантирган. И. иборалари халқ орасида афоризм ва мақолларга айланиб кетган. 21 шеъри сақланган, қўпчилиги ҳажвий. Айримларида сарой амалдорлари танқид қилинган. И. турли мавзуларда васфлар ёзган.

ИСЛАНД ТИЛИ — хинд-европа тиллари оиласининг герман тиллари гуруҳига мансуб ғарбий скандинав тилларидан бири. Исландиянинг давлат тили. И.т.да умуман 270 мингдан ор-тиқ

киши сўзлашади (1992). Бу тил вакиллари Исландияда, бир қисми Канада ва АҚШда истиқомат қилади. И.т. деярли шеваларга эга эмас. 12—13-а.ларда И.т. фонологик тизимида қисқа ва чўзиқ дифтонглар (икки унли то-вуш бирикмаси), портловчи, жарангсиз ундoshлар пайдо бўлган. Урғу сўзларнинг биринчи бўғинига тушади. И.т.да бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар кам. 11-а. охири ва 12-а. бошларидан лотин алифбоси асосидаги ёзувда.

ИСЛАНДИЯ — Атлантика океанининг шим.даги орол, Исландия давлати жойлашган.

ИСЛАНДИЯ (Island), Исландия Республикаси (Lydveldid Island) — Атлантика океанининг шим. қисмидаги Исландия о.да жойлашган давлат. Майд. 103 минг км². Аҳолиси 278 минг киши (2001). Маъмурий жиҳатдан 23 округ (сисла)га, улар эса жамоаларга булинади. Пойтахти — Рейкьявик ш.

Давлат тузуми. И. — республика. Амалдаги конституцияси 1944 й. 17 июнда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1996 й. дан Олавур Рагнар Гримссон), у аҳоли томонидан тўғри сайлов йўли б-н 4-й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи қокимиятни президент б-н альятинг (бир палатали парламент) биргаликда амалга оширади. Ижрочи ҳокимиятни ҳам президент амалга оширади ва ҳукуматни тайинлайди.

Табиати. И. қирғоғи жанда текис, қолган қирғоқлари йирик қўлтиқ ва фиордлар б-н парчаланган. Ер юзасининг кўп қисми вулканлардан хреил бўлган плато. Бал. 800 м ли тоғ массивлари ва 200 та вулкан (30 таси ҳаракагда) бор. Машҳурлари: Гекла, Лаки, Аскья ва Хваннадальсхнукур (баланд нуктаси 2119 м). И. ҳудудининг 6 %и лава далаларидан иборат. Соҳилда пасттекислар бор. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Шпат, олтингурут, торф, лигнит ва б. конлар (иссиқ сувли, бугли, маъданли булаклар ва гейзерлар) мавжуд. Иқлими субарктика, денгиз икли-ми, Гольфстрим-

нинг таъсири кучли. Соҳилида янв.нинг ўртача т-раси — 1, —3°, июлники 9, 1Г. Йиллик ёғин 500—4000 мм. И.нинг марказий қисмларида қишда 5 ойгача қор эрмайди. И. майдонининг 11,8 минг км² музлик. Йириклари: Ватнайёкудль (майд. 8400 км², қалинлиги 1000 м) ва б. Дарёлари қисқа, серостона, қор ва музликлардан тўйинади, гидроэнергия ресурсларига бой. Кўл кўп. Соҳилларда серунум торфличим, ичкариларда тоғ арктика тупроқлари учрайди. Ўсимлиги кам, жами 400 тур кжсак ўсимлик бор. И. ҳудудининг 2/3 қисми мох ва лишайникли тошлоқ. Лава далаларида ҳеч нарса ўсмайди. Катта майдонлар торфли ботқоқлик ва ўтлоқ. Кичикроқ оқ қайин ўрмонлари сакланган. Қутб тулкиси, сичқонсимонлар, шим. бугуси, норка, морж, тюлень, балиқчи қушлар, балиқлар, китлар бор. Миллий боғлари (Тингведлир, Мивати-оч-Лах-сау, Скафтафедль, Йеkjюль-Саургль-юрвюр) ва кўриқхоналар бор.

Аҳолисининг 99 % исландлар. Қолган қисми немис, норвег ва данлар. Расмий тил — исланд тили. Диндор аҳолининг 93 % протестант (лютеран). Аҳолининг 91 % шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Рейкьявик, Коупа-вогур, Акурейри.

Тарихи. И. ҳудудига тахм. 870 й.дан одамлар кўчиб келиб, кимсасиз оролни ўзлаштира бошлаганлар. Уларнинг кўпчилиги норвеглар бўлган. Скандинавиянинг бошқа мамлакатлари, жумладан, Швециядан келганлар ҳам бор эди. Улар мамлакатни Island — Музлар мамлакати деб атадилар. 11-а. охирига келиб бу ердаги к.х. хонадонлари 4,5 мингга етди. Яйлов чорвачилиги, денгиз ови аҳолининг асосий машғулоти эди. Денгиз сайёҳлиги ривожланиб, 10-а.нинг 80-й. ларида исландлар Гренландияни кашф қилдилар ва тахм. 1000 й.да Шим. Америкага етиб бордилар. И.га кўчиб келган кишилар томонидан тузилган Халқ мажлиси — альятинг 930 й.да ўзининг биринчи йиғилишини ўтказди. Оролнинг ташки дунёдан ажралганлиги, хўжалик

турмушининг ўзига хос хусусиятлари туфайли бу ердаги уруғчилик муносабатлари узоқ вақтгача сақланиб қолди. 13-а. гача сиёсий ҳокимият халқдан бутунлай ажралмаган эди, оддий эркин кишилар — бондлар асосий ижтимоий қатлам бўлган. И. тарихининг шу даври адабиётда «Халқ ҳокимияти даври» деб юри-тилади. Ўрта асрларга келиб яқка қ.х. хонадони асосий хўжалик ва бошланғич жамоат ячейкасига айланди. Аммо 1262—64 й.ларда И.нинг асилзодалари ўртасидаги ички низолардан фойдаланган Норвегия давлати уни ўзига бўй-сундириб олди, 1380 й.дан эса у (Норвегия ҳам) Дания б-н уния (иттифок) да бўлган. 1397 й.дан Кальмар иттифоқи таркибида. 1537 й.дан яна Дания қара-моғида.

19-а. 2-ярмидан исланд миллатининг ташкил топиши натижасида мустақиллик учун кураш кучайди. 1874—1903 й.лари И. баъзи мухтор ҳуқуқларга эга бўлди. 1-жаҳон уруши даврида И.нинг Данияга қарамлиги заифлашди. И.нинг АҚШ ва Буюк Британия б-н иқтисодий ҳамда сиёсий муносабатлари кучайди. Озодлик кураши авж олгач, Дания И.ни Дания-И. унияси б-н чекланган мустақил давлат деб тан олди (1918). И.нинг доимий бетарафлиги эълон қилинди. 1944 й. майдаги референдум натижасида И. халқи Дания б-н унияни бекор қилди ва шу йил 17 июнда И. Республика деб эълон қилинди.

И. — 1946 й. дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1997 й. 25 сент.да ўрнатган. Миллий байрами — 17 июнь — Мустақиллик куни (1944).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Халқ иттифоқи партияси, 1968 й. тузилган; Мустақиллик партияси, 1929 й. ташкил этилган; Тараққиёт партияси, 1916 й. тузилган; «Халқ уйғониши» сиёсий бирлашмаси, 1944 й.да асос солинган; И. социал-демократик партияси, 1916 й. ташкил топган; Бирлашган сўллар блоки, 1999 й.да тузилган. И. қасаба уюшмалари бирлашмаси 1916 й. тузилган, Халқаро эркин қасаба уюшмалари конфедерацияси аъзоси.

Хўжалиги. И. — индустриал-аграр мамлакат. Балиқчилик, энергетика, цемент, алюминий и.ч., металлсозлик ривожланган.

Саноатида балиқ овлаш ва уни қайта ишлаш етакчи ўринда. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 12% шу тармоқда банд бўлиб, ялпи ички маҳсулотнинг 20% ва хорижий валюта тушумининг салкам 80% ни таъминлайди. Йилига 1,5 млн. тоннага яқин балиқ овланади. Балиқ овлаш флотига 1 мингдан ор-тиқ кема бор. Асосий балиқ маҳсулотлари: музлатилган, қурилган ва тузланган балиқ, балиқ ёғи, балиқ уни.

И.да саноат аҳамиятига эга бўлган фойдали қазилма ва хом ашё захиралари йўқ. Алюминий (четдан келтирилган хом ашё асосида), ферросилиций, диатомит, азотли ўғит ишлаб чиқарадиган бир неча корхона бор. Балиқ овлаш кемаларини таъмирлайдиган ва янгиларини ишлаб чиқарадиган кемасозлик корхоналари мавжуд. Лок-бўёк, чармпойабзал, тўқимачилик саноати, трикотаж ва мебель и.ч. ривожланган. Йилига ўртача 4,4 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Турар жой ва иссиқхоналарни иситиш учун қайноқ булоқ сувларидан фойдаланилади. Аҳоли жон бошига электр энергиядан фойдаланишда дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Кей-инги йилларда бой табиий ресурсларга эга бўлган Арктикада ҳамкорлик қилишга И. катта эътибор бера бошлади. У мазкур минтақада атроф муҳитни муҳофаза қилишга, уни иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан барқарор ривожлантиришга кўмаклашувчи Арктика кен-гашига аъзо бўлиб кирган.

Қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар бутун мамлакат ҳудудининг 14% ни ташкил этади. Иқтисодий фаол аҳолининг 9,5% агросаноат мажмуида банд. Кичик фермерлар кўп. Етакчи тармоғи қўйчилик ва сут чорвачилигидир, қорамол, йилқи ҳам боқилади. Ем-хашак, картошка, иссиқхоналарда саб-завот етиштирилади.

И.да денгиз транспорти етакчи. Авто-мобиль йўллари уз. 10530 км. Т. й. йўк. Асосий денгиз портлари: Рейкьявик, Акурейри. Авиация транспорти катта аҳамиятга эга. Чет эл сайёҳлиги ривожланган: йилига 190 мингга яқин сайёҳ келиб-кегади.

И. четга балиқ ва балиқ маҳсулотлари, рангли металллар, қўй гўшти ва те-риси, жун чиқаради, четдан транспорт воситалари, нефть ва нефть маҳсулотлари олади. И.нинг ташки савдо-сотикдаги асосий мижозлари: АКШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Скандинавия мамлакатлари. Пул бирлиги — исланд кронаси.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. И. да 6 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар учун 10 йиллик мажбурий бошланғич таълим, 16 ёшдаги болалар учун 3 йиллик ўрта таълим жорий этилган. Олий таълим ти-зимида 5 ун-т, жумладан, Рейкьявик ун-ти, 11 ихтисослашган ин-т бор.

Рейкьявикда Миллий кутубхона, халқ кутубхонаси, И. миллий музейи, Табиёт тарихи музейи ва Давлат бадиий галереяси мавжуд. Энг йирик илмий муассаса Рейкьявик ун-ти хузуридаги илмий тадқиқотлар ин-ти (1937) дир. Унда балиқчилик хўжалиги, қ.х. фанлари ва б. бўлимлар бор. Ун-т хузурида бактериология ва патология ин-тлари ҳам мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. И.да бир қанча газ. ва журнал нашр этилади. Йириклари: «Альгидубладид» («Халқ газетаси», кундалик газ., 1919 й.дан), «Альгидумадурини» («Социал-демократ», ҳафталик газ., 1931 й.дан), «Викан» («Ҳафта», 2 ҳафтада чиқадиган безакли жур., 1938 й.дан) «Виннан» («Меҳнат», ойлик жур., 1943 й.дан), «Моргунбладид» («Тонгги газета», кундалик мустақил газ., 1913 й.дан), «Тьоудвильинн» («Халқ эрки», кундалик газ., 1936 й.дан). И. давлат радиоэшиттириш ва телевидение хизмати мавжуд; радиоэшиттириш 1930 и., телевидение 1966 й. ташкил этилган.

Адабиети тарихида сага (халқ, до-

стонлари) етакчи жанр бўлган. Норвегия ва Дания хукмронлиги даврида И. мада-нияти тушкунликка учрасада, диний кўшиқлар қаторида қахрамонлик кўшиқлари ҳам яратилди. 18-а.дава 19-а. бошларида И. адабиётида жонланиш юз берди. Б. Тораренсен, Й. Хадльгримссон романтизмнинг йирик вакиллари сифатида майдонга чиқишди. Т. Эрлингссон, Г. Паульссон каби шоир ва адиблар ижоди реалистик рух б-н суғорилган. Х. К. Лакснесс исланд меҳнаткашларининг эрк учун курашини тасвирлади. 20-а. бошларида драматургия ривожланди. Ҳоз. замон адабиети тараккиётида машҳур ҳажвчи шоир С. Стейнар, ҳикоянавис Х. Стефаунссон, лирик романлар муаллифи О. Й. Сигурдссон, драматург А. Богасон ва б.нинг роли катта.

Меъморлиги ва тасвирий санъати 11 — 13-а.лардан ривожлана бошлади. Бу даврда китоб миниатюраси, ёғоч ўймакорлиги санъати ривож топди. Исландларнинг турар жойлари лангхус («узун уй») деб аталган. Ёнма-ён жойлаштирилган бу уйлар ерни чуқур ўйиб чим ва торф блоклардан қурилган. Иморат-боп ёғоч четдан келтирилган. 18-а.ўр-таларида Хоулар ва Рейкьявикда тошдан соборлар қурилди. 19-а.да келтирилган ёғоч, туф, базальт, темирдан 2—3 қаватли уйларни қуриш урф бўлди. 1920-й.лар меъморлигига замонавий шакллар, конструкциялар (яхлит темир-бетон, пўлат синч) жорий этила бошлади. Кейинги йилларда Рейкьявик ва Акурейри ш.ларида 4—5 қаватли уйлар, маъмурий, жамоат бинолари данияликлар таъсирида модерн услубида барпо этилди. Сигурдур Гудмунд-ссон, Гудйоун Самуэльссон, Сигвади Тордарсон каби меъморлар етишиб чик-ди (Рейкьявикдаги миллий театр бино-си, 1928—32, Тиббий марказ, 1946—50 ва б.).

Тасвирий санъат ижодкорлари мустамлакачилик зулми остида ҳам қад. наққошлик, ўймакорлик анъаналарини давом эттирдилар. 19-а.да миллий озодлик кураши кучайиши б-н И.да рассом-

лик санъати — портрет (Сигурдур Гудмундссон) ва манзара (Тоурарини Торлаухссон, Аусгримур Йоунссон) жанри ривож топди. Рассомлар ижодида И.нинг ёв-войи, бокира табиати кифёси миллий уйғониш рамзи сифатида ифодаланди. 20-а.да Къярвалъ изғирин шимол табиатини, Гудмундур Торстейнссон халқ эртаклари ва афсоналари қахрамонларини, Кристин Йоунсдоуттир, Гунлэйгур Шкевинг эса меҳнаткаш халқ турмушини тасвирладилар. Ҳай-калтарошлардан Эйнар Йоунссон, Аус-мундур Свейнссон ва б. исланд халқининг тарихи, ҳаёти ва фольклори мав-зуларини ҳаққоний гавдалантирдилар. Ҳоз. замон рассомчилигида реалистик анъаналар б-н бирга модерн оқими ҳам ёйилган. Халқ амалий санъати турлари (уймакорлик, каштачилик ва б.) ривожланган.

Муסיқаси. Анъанавий муסיқаси, асосан, диний айтимлари (григорин, кейинчалик протестант хоралл) ҳамда халқ (қахрамонлик мавзуидаги римур, раксбоп викиваки) кўшиқларидан иборат. Халқ чолғуларидан торли-камонли лангшпиль ва фидла созлари мавжуд. И. профессионал муסיқаси 19-а. охиридан тез ривожлана бошлади. Унга миллий мадҳия муаллифи композитор С. Свей-нбьёрнссон асос солди. У оркестр, фортепиано ва скрипка учун асарлар, кантата, балладалар ёзди. 20-а.да Европа консерваторияларида таълим олган композиторлар исланд фольклори асосида миллий муסיқа яратишга ҳаракат қилдилар. Композиторлардан П. Исо-ульфссон, Й. Лейфс, Э. Тородсен, Й. Тораринссон, хонандалардан Г. Симонар, С. Исланди, пианиночи А. Бейте-ненсон ва б. машҳур. Рейкьявикда Олий муסיқа мактаби, И. давлат сим-фоник оркестри, муסיқа дўстлари жа-мияти, Камер муסיқаси клуби, Жаз клуби ва б. бор. Акурейри, Акранес, Хабнарфьордур ва б. шаҳарларда ҳам муסיқа жамиятлари мавжуд.

Театри. Скальдлар шеърляти ва қад. халқ достонларида театр санъати унсурлари бўлган. 1720 й.дан Скаульхоль-

тдаги лотин мактаби дастлабки театр томошаларини кўрсата бошлади. Бу театр 1799 й.да Рейкьявикка кўчди ва 19-а.нинг 2-ярмигача театр маданиятининг маркази бўлди. Драматург С. Пьетурссон 18-а. 2-ярми ва 19-а. бошларидаги исланд театрининг йирик арбобларидан эди. 19-а. 2-ярмидан ҳаваскорлик театр тўғараклари тузилиб, М. Йохумссон ва И. Эйнарсон пьесалари сахналаштирилди. 1897 й.да ташкил топган Рейкьявик театр жамияти профессионал театр га асос солди. И. драматургларининг пьесалари, шунингдек, В. Шекспир, Ф. Шиллер асарлари сахналаштирилди. 1950 й. миллий театр ташкил этилди. Ж. Верди опералари, И. Штраус оперетталари ва Ф. Лоу балетлари театр сахнасида ўрин олди. Рейкьявик ва б. шаҳарларда бир неча ярим профессионал труппалар мавжуд. И. Воге, Л. Паульссон, Х. Бьёрнссон, К. Кельд, Х. Скулассон кабилар И. нинг энг яхши реж. ва актёрларидир.

ИСЛАНДИЯ ШПАТИ - минерал, кальцит нинг шаффоф тури. Опти-када поляризация линзалари тайёрланади. Қ. Кальцит.

ИСЛАНДЛАР — халқ. Исландиянинг асосий аҳолиси. 255 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Шунингдек, Канадада (30 минг киши), АҚШда (5 минг киши) ва Европа мамлакатларида ҳам яшайдилар. Европеоид ирқиға мансуб. Исланд тилипэ. гаплашадилар. Диндорлари — лютеранлар.

И.нинг этногенези ва этник тарихи яхши ўрганилган: «Ер эгалланганлиги ҳақида китоб» (12—13-а.лар)да Исландияга дастлабки (9—10-а.ларда) келган 400 кишининг (асосан, норвеглар) номлари келтирилган. Скандинав-кельт компоненти И.нинг бошланғич этник асоси бўлган. 930 й.да биринчи умумисланд халқ мажлиси — альтинг чақирилган. 1000 й.даги альтингда ихтиёрий равишда христиан дини қабул қилинган. 13—17-а.ларда И. элатбўлиб, 19-а. охирида эса миллат бўлиб шаклланган. Анъанавий машғулотлари — қўйчилик

ва йилқичилик, шунингдек, балиқчилик, хунармандчилик ҳам қад. тарихга эга.

ИСЛИМИЙ — ўсимликсимон шаклдаги такрорланувчи тақсимлардан тuzилган асосий нақш тури. Нақш асосини таноб, банд, барг, буталар ташкил этади. И. бир-бирига узлуксиз уланиб, ўралиб кетадиган чирмовиксимон, ўсимликсимон нақшларнинг такрорланишидан ташкил топади. Шунинг учун баъзан усталар уни ўрама ёки ўсимликсимон нақш деб ҳам атайдилар. И. нақшнинг хиллари кўп, у қайси шакл б-н тўлдирилса, нақш шу шаклнинг номи б-н аталади: И. барг, И. бар-гак, И. бофта, И. гул, И. занжира, И. мадохил, И. меҳроб ва б. юздан ортиқ содда ва мураккаб турлари мавжуд. Бу нақш турлари янада кўпайиб бормоқда. И. нақшларнинг хунармандлик ривожланган шаҳарлар номлари б-н аталган хиллари ҳам бор: Исфажони И., Араби И., Машҳади И. ва б. Турли даврларда яшаган халқ усталари янги-янги И. хилларини яратган ва буюмлар бе-заги (ганчкорлик, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги, мискарлик, зардўзлик, кулолчилик, гиламчилик, каштадўзлик ва б.)да кенг қўллаган. Шунингдек, уни янада жозибали қилиш мақсадида нақшларда қўшимча материаллардан фойдаланилган. Мас, заргарлик, кан-дакорлик, мискарликда қимматбаҳо тошлар, қаҳрабо ва б. қадалган. Бу услуб Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Афғонистон усталари томонидан кенг фойдаланилган. И. нақшнинг наққошдан катта тажри-ба ва маҳорат талаб қиладиган мураккаб хиллари ҳам бор. Хива (Пахваллон Маҳмуд макбараси гумбаз ости бағаллари), Бухоро, Самарқанд (Регистон ансамбли, Шердор Мадраса равоғи, меҳроби), Тошкент, Қўқон, Марғилон, Андижон шаҳарларида ёғоч ўймакори (А. Абдурахимов ва б.), мискар (Абдулла ҳожи ва б.), зардўз (Н. Аминов ва б.), ганчкор, каштадўз усталар ишларида кенг қўлланилган, ҳозир ҳам И. нақшлардан кенг фойдаланилади. Халқ усталаридан С. Махмудов, Ж. Ҳақи-

мов, Т. Тўхтаҳўжаев, О. Файзуллаев, Н. Иброҳимов, М. Усмонов, К. Каримов ва б.нинг ижодларида буни кўриш мумкин. Шунингдек, китоб ва жур.ларни безашда ҳам И. нақш хиллари кенг қўлланилади. Бу сохдда график rassom И. Икромовнинг хизмати катта.

ИСЛОМ (араб. — бўйсуниб, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш) — жаҳонда кенг тарқалган уч диндан (буддизм ва христианлик б-н бир қаторда) бири. И. динига эътиқод қилувчилар арабча «муслим» («садоқатли»; кўплиги «муслимун») деб аталади. «Муслим», «муслимун» сўзининг бошқа халқлар орасида ўзгача талаффуз этиш (мас, форсларда — мусалмон, ўзбекларда — мусулмон, қирғиз ва қозоқларда — мусурмон, Украина ва Россияда — басурман) натижасида бу динга эътиқод қилувчилар турли ном б-н аталади. Лекин буларнинг ичида ҳозир мусулмон ибораси кенг тарқалган.

Жаҳонда қарийб 1,2 млрд. киши И.га эътиқод қилади. Мусулмонларнинг 2/3 қисмидан кўпроғи Осиёда яшайди ва бу қитъа аҳолисининг 20% идан ортиқроғини ташкил этади. Қарийб 30% мусулмонлар Африкага тўғри келади (қитъа аҳолисининг деярли ярми). Дунёда мусулмон жамоалари мавжуд бўлган 120 дан ортиқ мамлакатдан 40 дан зиёдида мусулмонлар аҳолининг кўпчилигини ташкил қилади — Шим. Африка, Ғарбий Осиёнинг барча мамлакатларида (Кипр, Ливан, Исроил мустасно), Сенегал, Гамбия, Нигер, Сомали, Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Индонезия ва б. баъзи мамлакатларда аҳолининг 80% дан ортиғи мусулмонлардир; бир қанча мамлакатларда мусулмонлар аҳолининг ярмидан 80% игача ташкил қилади (Гвинея, Мали, Ливан, Чад, Судан). Малайзия ва Нигерияда қарийб ярми, баъзи бир мамлакатлар (Гвинея-Бисау, Камерун, Буркинафасо, Сьерра-Леоне ва б.) да мусулмонлар озчиликни ташкил қилса ҳам, таъсир доираси кучли. Мусулмонларнинг сони жиҳатдан энг йирик давлат-

лар — Индонезия, Ҳиндистон, Покистон ва Бангладеш; мусулмонларнинг анчаси Марказий Осиё мамлакатлари, Хитой, Таиланд, Эфиопия, Танзания, Кипрда, Европанинг айрим мамлакатлари (Югославия, Албания, Буюк Британия, ГФР, Франция ва б.), Шим. ва Жан. Америка китъаси мамлакатлари (АҚШ, Канада, Аргентина, Бразилия, Гайана, Суринам, Тринидад ва Тобаго)да, Австралияда, Фижи оролларида яшайди.

И. 7-а.да Ҳижоз (Ғарбий Арабистон) да пайдо бўлди. Унинг асосчиси Муҳаммад (ас)дир. И. динининг пайдо бўлиши хусусида И. манбаларига асосланган диний анъанада у илоҳий ходиса, инсонларни тўғри йўлга солиш учун Аллоҳ томонидан юборилган охириги таълимот деб уқтирилади. И. талқинида дастлаб яҳудий ва христианлар ҳам айнан мусулмонлар эътиқод қилган худога ишонганлар. Шу худо, яъни Аллоҳ одамларга пайғамбар-элчилар юборган. Аммо инсонлар пайғамбарлар таълимотини бузганлар. Шунинг учун Аллоҳ инсонларга охириги расул этиб Муҳаммад (сав)ни танлади, унга ўзининг каломи — Қуръонни нозил қилди. Муҳаммад (сав) олдин ўз ҳамшаҳарларини, сўнг барча арабларни кўплаб қабила худоларига сиғинишдан воз кечиш ва ягона худо — Аллоҳга эътиқод қилиш, солиҳ ҳаёт кечирish, у дунёда жаннатга тушиш учун бу дунёда эзгу ишлар қилишга даъват этди. Қуръонга кўра, араблар ва яҳудийларнинг умумий бобокалони Иброҳим Аллоҳга биринчи бўлиб имон келтирган. Демак, И. бағамом янги эътиқод эмас, балки Иброҳимнинг қайта тикланган динидир.

И. дини тарихини ўрганишда ўша даврдаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий омилларни ҳисобга олиш керак. И. дини вужудга келган даврда Арабистон я. о.да Макка ва Ясриб (Мадина) каби шаҳар-давлат (полис)лар бошқаларга нисбатан муайян устунликка эга эдилар. Бу шаҳарлар халқаро савдонинг энг йирик марказларидан бўлиб, иқтисодий ҳаёт жўшқин тус олганди. Шаҳар-давлатнинг

келажак тараққиёти учун полис тузуми торлик қила бошлаган. Ҳижоз (Макка, Ясриб, Хайбар, Думат ал-Жандал, Тайма ва б.) ва умуман Арабистонни халқаро савдони барқарор қиладиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир ҳарбий кучга эга бўлган ягона салтанатга айлантириш давр талаби бўлиб қолган эди. Салтанат тузиш б-н бир каторда Арабистон я. о.даги қабилаларнинг этник

ва маданий жиҳатдан бирлашуви, ягона араб тили, оғзаки ва ёзма адабиёт, умумий фикрлашнинг шаклланиши ва ниҳоят, арабларнинг диний тафаккурида ўзгариш жараёнлари кечаётган эди. Бундай ҳаракатни бошқарган кишилар ўз фаолиятларини илоҳий илҳом б-н асослай олган ҳолдагина муваффақиятга эриша оларди. Шундай қилиб, Муҳаммаднинг диний ва сиёсий фаолияти юқоридаги жараёнларнинг хусусий кўриниши бўлган. Муҳаммад (сав) ҳар томонлама баркамол инсон бўлгани учун, унинг шахсий фазилатлари туфайли яҳудий-христиан мазҳабларига яқин ғоя б-н яшовчи махаллий ҳижозликлар ҳаракати ўзига хос хусусиятлар касб этди, диний ва сиёсий кучга эга бўлди; бу куч И.нинг вужудга келишини энг муҳим тарихий воқеалардан бирига айлантирди.

Муҳаммад 610 й., 40 ёшида ўзининг диний фаолиятини бошлади ва ваҳий (илоҳий кўрсатма) олаётганини эълон қилди. Аммо, бир неча нуфузли яқин қариндошларини ҳисобга олмаганда, Макканинг кўпчилик аҳолиси, айниқса, курайш қабиласининг зодагонлари унинг тарғиботларига очикдан-очик қарши чиқдилар. Муҳаммад ўзга ерларда тарафдорлар излашга мажбур бўлди. Дастлаб бир гуруҳ мусулмонлар Ҳабашистонга кўчди, сўнг Макка зодагонлари б-н маълум даврдан буён рақобатлашиб келаётган Ясрибдаги бану Авс ва бану Хазраж қабилаларининг вакиллари 622 й. мусулмон жамоасини ўзига қабул қилиш, Муҳаммадни умумий раҳнамо сифатида тан олишга рози бўлишди. Ясриб шаҳридаги мавжуд этник вазият ҳам

шуни тақозо этганди. Ҳижра номини олган бу воқеа И. тарихида бурилиш ясади. Кўчиб ўтган кишилар муҳожирлар (кўчиб келганлар), Мадинада И.ни қабул қилганлар ансорлар (тарафдорлар) деб аталдилар. Мадина ва Макка ўртасида бошланган кураш 8 й. давом этди (қ. Бадр жанги, Ухуд жанги, Хандақ жанги ва б.). 628 й. Макка зодагонлари Муҳаммад б-н келишишга мажбур бўлдилар (қ. Ҳудайбия сулҳи). 630 й. мусулмонлар кўшини ҳеч қандай қаршиликсиз Маккага кириб борди. Макка аҳолиси ёппасига И. динини қабул қилди ва Муҳаммад (сав)ни Аллоҳнинг элчиси (расули) деб эътироф этди. Ана шундан бошлаб Макка И. дини марказига, Каъба мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланган. Муҳаммад (сав) вафот этган 632 й.да Арабистон я. о. тўла бирлаштирилган, унинг аксарият аҳолиси И. динини қабул қилган эди. Арабистоннинг сиёсий, иқтисодий, этник ва маданий жиҳатлардан бирлашишида И. дини муҳим омил бўлиб хизмат қилди ва келажакда вужудга келган мусулмон оламининг мафкурасига айланди.

Муҳаммад (сав) вафотидан сўнг Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб пайғамбарнинг ўринбосари (халифа) сифатида ҳукмронлик қилдилар. Улар ва улардан кейинги халифалар 7—8-а.ларда Ироқ, Фаластин, Сурия, Эрон, Мовароуннаҳр, Миср, Шим. Африка, Пиреней я. о., Шим. Ҳиндистонни эгалладилар. Бир асрдан камроқ вақт давомида Шим. Хитойдан Испаниягача, Кавказ ортидан Ҳинд океанигача бўлган катта ҳудудни забт этдилар ва И. динини ёйдилар (қ. Араб халифалиги).

И.нинг муқаддас китоби Қуръондир. Мусулмончиликда бу китобнинг бутун мазмуни Аллоҳнинг ваҳий қилинган сўзи деб тушунилади. И.нинг ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлари, чеклаш ва тақиқлари Қуръон б-н бирга унинг тафсириларида, ҳадис тўпламлари ва шариат қўлланмаларида, шунингдек, 8—12-а.ларда вужудга кел-

ган илоҳиёт адабиётларида ўз ифодасини топган.

И.нинг асосий ақидаси — «Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг расули». И. илоҳиётининг илк шакли — калом бўлиб, 8-а.да араб халифалигида вужудга келган. Мутакаллимлар И. дини ақидаларини ишлаб чиққанлар.

И. дини 5 «асос» ёки «устун» (аркон ад-дин ал-исломий)га эга: 1) калима келтириш; 2) намоз ўқиш; 3) рўза тутиш; 4) закот бериш; 5) имконият топилса ҳаж қилиш. Шулардан биринчиси имон ва қолганлари ибодат деб эътироф этилган. Имон 7 ақидани — Аллоҳга, унинг фаришталарига, муқаддас китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдир (яхшилик ва ёмонлик Аллоҳнинг иродаси б-н бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишга ишонишни ўз ичига олади. И.да хатна, рўза ҳайити, қурбонлик ва қурбон ҳайити, ақиқа, мавлид, худойи, ашуро каби ўзига хос диний маросимчилик таркиб топган. Бундан ташқари, маҳаллий халқларда И.гача мавжуд бўлган урф-одатлар, жумладан, фол очириш, дам солдириш, азиз-авлиёларга, муқаддас жойларга сиғиниш ҳам И. маросимчилигига мослашиб кетган.

И.да илк даврдан пайдо бўлган энг биринчи йирик муаммо — олий ҳокимиятни эгаллашга пайғамбардан кейин ким ҳақлироқ, деган масала бўлди. Али тарафдорлари «шиа» номини олиб, И.да биринчи бўлинишни бошлаб бердилар. Учинчи халифа Усмон айнан шу бўлинишнинг қурбони сифатида жон таслим қилди. Икки тараф — суннийлик ва шиалик ўртасидаги кураш асосида хорижийлар деб аталган учинчи йўналиш ҳам пайдо бўлди. Аммо И. тарихи узра суннийлик асосий йўналиш бўлиб келди. Ўрта асрларда ҳукмронлик қилган аббосийлар, салжуқийлар, айюбийлар, мамлуқлар, усмонли турклар, теурийлар сулоалари суннийликда эдилар. Ҳоз. кунда ҳам суннийлар мусулмонларнинг мутлақ кўпчилиги (93%)ни ташкил этади. Бирдан-бир давлат — Эронда

шиалик расмий диний йўналиш сифатида қабул қилинган. Ироқ, Ливан, Шим. Яман, Озар-байжон ва Афғонистонда шиаларнинг йирик жамоалари мавжуд. Уммон ва Шим. Африкада хорижийларнинг баъзи тоифалари сақланиб қолган. Мусулмон ҳуқуқшунослиги — фикҳда 4 сунний (ҳанафийлик, шофийийлик, моликийлик, ҳанбалийлик) ва 1 шиа (жаъфарийлик) мазҳаблари шаклланган. Мазҳаблар диний фиркалардан фарқ қилади. Фиркалар, асосан, географик ва иқлимий омиллар ҳамда И.ни қабул қилган халқларнинг олдинги маданияти, анъаналари ва диний тасавурлари таъсирида вужудга келган. Уларнинг аксарияти шиа йўналишига мансуб бўлиб, энг йириклари — имомийлар, исмоилийлар ва зайдийлардир. И.да илк даврлардан шариат (барча тўла риязатчилик керак бўлган қонунчилик) б-н тариқат (фақат айримлар Аллоҳ, хайрихоҳлигига мурасид бўлиши мумкинлиги) ёнма-ён ривожланиб келган. Тариқат асосчилари — муршидларнинг «валинеъмати» асрлар оша ҳоз. авлодгача етиб келади, деган тушунча бор. 8—9-а.ларда И.да динийфалсафий оқим — тасаввуф пайдо бўлди. Шарқда энг машҳур бўлган тасаввуф тариқатлари — накшбандийлик, қодирийлар, шозилийлар.

И. динининг муҳим хусусиятларидан бири — уни қабул қилган халқлар вакиллари учун И. ақидаларини ишлаб чиқишда иштирок этиш имкониятини берганидир. У ўзига хос 3 тараққиёт босқичи ёки даврни ўтади. Биринчиси, шартли равишда, Қуръон даври деб аташ мумкин. Қуръони каримда ўз аксини топган Арабистон аҳолисининг диний онги даражасини ифода этувчи диний-сиёсий ва ижтимоий қарашлар, ҳуқуқий ва ахлоқий мезонлар бутун мусулмон олами учун ҳазиргача шакл-шубҳасиз умумий қадрият ҳисобланади. Деярли 4 а. давом этган иккинчи давр И.да умумисломий аҳкомлар ҳукмронлиги остида турли фикрлар йўл қўйилгани б-н ажралиб туради. И.даги йўналишлар, мазҳаблар ва

фиркалар ана шу даврда пайдо бўлди. Мусулмонларнинг диний бирлиги ҳал қилиб бўлмайдиган муаммо бўлиб қолди. 10—11-а.ларда анъанага содиқ суннийлар б-н имомий шиалар, муътазилийлар ҳамда ашъарийлар ўртасида муносабатлар, айниқса, кескинлашиб кетди. Халифа Қодир (991 — 1031) анъанавий И.ни қонун асосида барча учун мажбурий бўлган давлат дини деб қарор топтиришга уриниб кўрди. Шу мақсадда анъанага содиқ илоҳиётчилар имзолаган «Диннинг қодирий рамзи» эълон қилинди. Унда «ҳақ дин» деб эълон қилинган анъанавий диний таълимотнинг асосий қоидалари муфассал баён қилиб берилди, ундан четга чиқиш жазолашга лойиқ эътиқодсизлик деб қаралди. Бироқ бу тадбир ҳам И.да диний бирлик ўрнатилишига олиб келмади. Ҳазрат Қуръон кейинги асрларда ҳам давом этди. Бу курашда суннийлар илоҳиётчиси Ибн Таймия айниқса ажралиб турди. У илк исломни тиклашга, «ҳақ дин» асосида диний бирликни ўрнатишга астойдил ҳаракат қилди. И.даги учинчи тараққиёт босқичи мусулмон дунёси «чекка» ўлкаларининг аҳамияти ва ўрни ортаганлиги б-н боғлиқдир. Батамом ўзга маданий анъаналарга эга бўлган халқлар мусулмон дунёсининг маънавий ҳаётига қўшилгач, И.га ўз диний-ахлоқий тасавурлари, ҳуқуқий меъёрлари ва одатларини олиб кирдилар. Мовароуннаҳр, Эрон, Шим. Африка, Ҳиндистон, Индонезия каби йирик тарихиймаданий минтақаларда И. ўзига хос хусусиятлар касб этади.

И.нинг ривожланишига Мовароуннаҳрда етишиб чиққан алломалар кат-га ҳисса қўшди. Имом Бухорий китоб ҳолига келтирган ҳадислар тўплами — «Ал-Жомийъ ас-Саҳиҳ» И. динида Қуръони каримдан кейинги иккинчи ман-ба ҳисобланади. Бухорий ва унинг сафдошлари И. илоҳиётининг барча йўналишлари бўйича муҳим тадқиқотлар қилдилар. Жумладан, И. назариётчилигида юқори баҳоланадиган «Илал ашшариат ва Хатм ул-Аслиёт» рисола-

сини таълиф этган Ҳаким Термизий, И. хукукшунослигини ўрганишнинг асосий қўлланмаси ҳисобланган «Ҳидоя»нинг муаллифи Бурҳониддин Марғиноний, И. ақидаси асосларини муайян тартибга солган, калом илмида мактаб яратган Имом Мотуридий (қ. Мотуридийлик), буюк фақиҳ Абу Лайс Самарқандий, мусулмон дунёсининг энг эъзозли муҳаддисларидан Исо Термизий, қомусий илмлар соҳиби, хусусан, тафсир, ҳадис, шариат қонуншунослигида салмоқли асарлар битган Замахшарий, тасаввуфда ўзига хос из қолдирган Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Накшбанд, Маҳдуми Аъзам, Нажмиддин Кубро, Сўфи Оллоёр, Хўжа Аҳрор, Абдуҳолик Гиждувоний ва б.ни мисол қилиб келтириш мумкин. Улар мусулмон эътиқодини халқ дунёқараши б-н уйғунлаштирганликлари туфайли Ўрта Осиёда маданий ҳаётнинг адабиёт, меъморлик, муסיқа каби соҳаларида тараққиёт юзага келди.

И. дини мусулмон мамлакатлари санъатида ўз изини қолдирди. Меъморлик соҳасида бу жараён янги иморат турлари (масжид, минора, хонақоҳ, Мадраса ва б.)нинг пайдо бўлишига ҳамда кенг тарқалишига сабаб бўлди. И. дини пайдо бўлган даврда авж олган бутпа-растлик, суратпарастликни олдини олиш мақсадида Муҳаммад (ас) сураткашликни қаттиқ тақиқлаб қўйган эди. Шу асосда И.нинг йирик мутафаккир хукукшунослари ҳам тасвирий санъатнинг бу турини тақиқланган ишлар қаторига қўшганлар. Бундан улар амалий санъат турлари, нақш, безак, инсондан бошқа ҳайвон ва ўсимликлар суратини истисно қилишган. И.да инсон суратини чизиш ёки унинг ҳайкалини яшашнинг тақиқланишига асосий сабаб — пайғамбар ва азиз-авлиёларнинг расмларини чизиб ёки ҳайкалларини ясаб, уларга сиғиниб кетиш хавфининг мавжудлиги бўлган. 15-а.га келиб Алишер Навоий каби тараққийпарвар олим ва мутафаккирлар мусулмонлар қалбида Аллоҳга бўлган имон ва эътиқод мустаҳкамланиб,

суратпарастликка мутлақо мойиллик қолмаганини эътиборга олиб, эндиликда инсон суратини чизишга руҳсат беришликни лозим деб топганлар. Натижада Бехзод, Махмуд Музаҳҳибга ўхшаш миниатюра санъатини ривожлантирган етук мусаввирлар етишиб чиққан, Ҳирот миниатюра мактаби, Бухоро миниатюра мактаби қабила ривожланган. 20—21-а.ларга келиб, И. дунёси уламоларининг бу санъатга муносабатларига яна бир қарра аниқлик киритилди: илоҳийлаштириш ва одамларнинг сиғиниши мақсадида инсон расмини чизиш мумкин эмаслиги эътироф этилди. Аммо, фотосуратлар, шунингдек, ёш болалар учун ясалган одам шаклидаги қўғирчоқлар тақиқ доира-сига кирмайди. Уламоларнинг берган фатволарига кўра, мусулмонларга фахш ва уят нарсаларни ифода этувчи расмлар, бут, санам ва икона тасвирдан бошқа тасвирий санъат турлари тақиқланмайди. И.нинг муסיқага муносабати ҳақида Диний муסיқа мақоласига қ.

Мусулмон Шарқи 8—11-а.ларда тараққиётда Ғарбдан олдинда эди: ғарб олимлари мусулмон файласуфлари ва табибларидан сабоқолишган; ғарб савдогари И. дунёсидаги савдонинг қўламига ҳавас б-н қараган; шарқ товарлари ғарбда зеби-зийнат моллари ҳисобланган. Шарқ шаҳарларининг бойлиги ва ҳашамати ғарб учун афсонадек ту-юлган. Буларнинг барчасида асосий мафкура вазифасини бажарган И.нинг ижобий хизмати буюк, албатта. Аммо 12—13-а.лардан кейин мусулмон дунёси дастлаб турғунлик, сўнг таназзулга юз тута бошлади. Баязилар консерватив (қотиб қолган) дин сифатида И. тараққиётга тўсиқ бўлди, дея унга қатта айб қўймоқчи бўладилар. Аслида сўнгги ўрта асрларда юз берган мусулмон дунёсининг тушқунлиги жуда мураккаб ижтимоий-иқтисодий омиллар б-н боғлиқ бўлиб, ўша даврдаги И.нинг ўзи ана шу тушқунликнинг муайян шаклидаги ифодаси эди.

19-а. бошидан 20-а.нинг 2-ярмига-ча ўтган бир ярим асрлик давр И.нинг

ривожланишида муҳим бурилиш босқичи бўлди. Шарқ мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тузилишидаги ўзгаришлар янги синф — миллий буржуазиянинг вужудга келиши, миллий озодлик қаракатининг авж олиши — буларнинг ҳаммаси И.нинг жамиятдаги мавқеига бўлган қарашларда ҳам, ижтимоий ҳаётдаги янгилликларни И. нуктаи назаридан баҳолашда ҳам ўзгаришлар ясади. И. динийфалсафий ва ҳуқуқий меъёрларининг янги тарихий шароитга мослашиш жараёни 19-а. ўрталаридан бошланиб, ҳоз.гача давом этмокда. Бу жараённи кўпгина тадқиқотчилар «И. ислохотчилиги» деб атайдилар, у христиан реформациясидан тубдан фарқ қилади. Бу тафовут, биринчидан, шундан иборатки, мазкур жараёнлар турли даврларда, турлича муайян тарихий шароитларда рўй берди. Иккинчидан, «И. ислохотчилиги» дунёвий ҳаётнинг турли жиҳатларини диний нуктаи назардан қайта баҳолашда намоён бўлди ва соф илоҳиётга доир масалаларга у қадар дахли бўлмади. Учинчидан, И.да христианларниқига ўхшаш черков б-н руҳонийларни боғлаб турувчи тизим бўлмаганидан И.даги ислохотлар хусусиятига жиддий таъсир қилди.

Ўрта асрларда таркиб топган мусулмон судлов тизимида катта ўзгаришлар юз берди. Мусулмон ҳуқуқи тизимининг ўзи ҳам муайян даражада ўзгарди: шариат судлари ҳуқуқи аста-секин чеклана борди; 19-а. ўрталарига келиб, усмонийлар империяси ҳудудида шариат судлари ва дунёвий судларнинг воқолати бутунлай чегаралаб қўйилди. Бир қанча мамлакатларда шариатга кўзда тутилмайдиган жиноят кодекслари ва б. ҳуқуқий ҳужжатлар жорий қилинди. Мисрда Муҳаммад Алининг ислохотлари ва усмонийлар империясидаги танзимат сиёсати (ислохотлар) туфайли И.нинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеида муайян ўзгаришлар рўй берди.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш талаблари мусулмон илоқийтчилари ва ҳуқуқшуносларини И.нинг бир қанча

анъанавий қоидаларини янги тал-қин этишга мажбур эта бошлади. Бирок., бу жараён осон кечмади ва узокқа чўзилиб кетди. Бу, жумладан, мусулмон мамлакатларида банк тизимини яратиш жозими (ёки гуноқми) деган масала юзасидан бошланган мунозарада ўз аксини топди. 1899 й. муфти Муҳаммад Абду банк омонатлари ва улардан фоиз олиш судхўрликка кирмайди, бинобарин, у ман қилинган рибо ҳисобланмайди, деган фатво чикарди. Бу фатво мавжуд молия тизимини миллий сармоядорлар манфаатига мослаштирди. Мусулмон мамлакатларида тадбиркорликнинг авж олиши шариат қоидаларини ҳам, мусулмончиликдаги бошқа анъанавий тамойилларни ҳам янги талқин қилишга олиб келди. Ижтимоий онг соҳасида рўй берган ўзгариш жуда муҳим роль ўйнади. Бу, аввало, миллий ўзини англаш жараёнига тааллуқлидир. Шу жараён давомида И.нинг барча мусулмонларнинг бирлиги тўғрисидаги анъанавий қоидаси янги маъно касб этди. Жамолиддин ал-Афғоний мусулмонларнинг бирдамлиги ғоясини кўтариб чиқди. М. Абду, Ж. Афғоний, Рашид Ризо ва б.нинг ғоялари миллий озодлик ҳаракатларига туртки бўлиб кўпчилик мусулмон давлатларининг сиёсий мустақиллигига эришувиде ижобий роль ўйнади. Айни вақтда И. бирдамлиги ғоясига асосланган халқаро И. ҳаракати шакллана бошлади: 1926 й. биринчи халқаро мусулмон ташкилоти — Ислом олами конгресси (Муътамар ал-алам ал-исломи) ташкил қилинди. Шунингдек, И.нинг гўё Муҳаммад (сав) замонидаги «асл» тамойилларига қайтишга даъват этишга турли фундаменталистик оқимлар (қ. Ваҳобийлик) ва уларнинг таркибида ўз ғоялари учун курашда террор усулига таянувчи гуруҳлар, экстремистик тўдалар пайдо бўлди. 20-а.нинг 2-ярмида жамиятда ижтимоий адолат ўрнатиш масаласида ҳам И. омилидан фойдаланишга қаратилган уринишлар содир бўлди (Эрон ислом инкилоби, Ливия Жамоҳирияси ва б.).

Бир қатор мамлакатлар (МАР, Кувайт, Саудия Арабистони, Эрон, Покистон, Афғонистон ва ш. к.)да И. давлат дини (ёки расмий дин) сифатида тан олинган. Айрим мамлакатларда «И.» сўзи давлатнинг расмий номи таркибига киритилган: Эрон Ислом республикаси, Покистон Ислом республикаси, Афғонистон Ислом республикаси, Мавритания Ислом республикаси ва б. Осиё, Африка китъасидаги баъзи мамлакатларда И.нинг тарқалишига мусулмон партиялари таъбир қилмоқда, улар кўпинча сиёсатда муҳим роль ўйнамоқда. Эрондаги Ислом республикаси партияси, Индонезиядаги Бирлик ва тараққиёт партияси, Малайзиядаги Панмалайзия ислом партияси, Хиндистон ва Покистон Жамоати ислом партияси бунга мисол бўла олади. Бир қанча мамлакатларда диний-сиёсий ташкилотлар (шу жумладан, қонундан ташқаридаги ташкилотлар — «Мусулмон биродарлар», Ислом озодлиги партияси) тарқалган, кўпгина диний билим юртлари (қорилик мактаблари, Мадраса, мусулмон ун-тлари), ислом жамиятлари, миссионерлик ташкилотлари, тижорат корхоналари (ислом банклари, суғурта компаниялари) ишлаб турибди.

Мусулмон суд ишларини олиб бориш тизими сақланиб қолмоқда. 19-а.нинг 70—80-й.ларидаги шариатнинг илгари амалиётда бекор қилинган баъзи бир қридаларини тиклашга уриниб қурилди (мас, Покистонда; Суданда президент Ж. Нимейри даврида, араб монархияларида жиноий ишлар учун тан жазолари бериш).

Ўтган аср 70-й.ларининг охири — 80-й.ларининг бошида халқаро ишларда ҳукумат даражасида ёки ноҳукумат даражасида иш олиб боровчи халқаро мусулмон ташкилотлари муайян мав-қега эга була бошлади. Бундай ташкилотлардан энг нуфузлиси Ислом конференцияси ташкилоти (Муназзамат ал-муътамар ал-исломи) бўлиб, у 1969 й. тузилган, унга 55 мамлакат (Ўзбекистон Республикаси 1996 й.дан) аъзо. Халқаро ноҳукумат

мусулмон ташкилотлари орасида Ислом олами уюшмаси, Ислом олами конгресси, Ислом олами ташкилоти, Европа ислом кенгаши, АҚШ Олий ислом кенгаши ва б.ни кўрсатиш мумкин. Улар, асосан, И.ни тарғиб қилиш ва ёйиш, диний ар-бобларнинг халқаро учрашувини ташкил қилиш, турли мамлакатлардаги И. жамоаларига ёрдам бериш б-н шуғулланади.

И. Туркистон мустамлакачилик даврини бошдан кечирган пайтда, айниқса, шўролар даврида турли таъкиб ва ҳар томонлама чеклашларга дуч келди, улаомларнинг тақдир аянчли бўлди. И.га оид бебаҳо китоблар йўқотилди, муборак ёдгорлик ва қадамжолар оёқости қилинди, дин пешволари энг хавфли ёв, муҳолиф сифатида маҳв этилди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин, И. дини ҳаётда муносиб ўрнини эгаллай бошлади. Мусулмонларнинг диний ибодат ва маросимларни адо этишлари учун шароит яратиб берилди. Қуръони карим 2 марта ўзбек тилида чоп этилди (1992, 2001 й.лар), ҳадис тўпламларининг таржимаси, И. улаомларининг юзларча китоблари яна халққа етказилди. И. тарихи манбалари ва маросимларини ҳар томонлама, илмий, ҳолисона ўрганишга киришилди, мутахассис кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Шу мақсадда Тошкент давлат шарқшунослик интида исломшунослик кафедраси очилди (1992), деярли барча вилоятларда диний ўқув юртлари фаолият кўрсата бошлади, Тошкент Ислом университети ташкил қилинди (1999), унинг тарки-бида Исломшунослик и. т. маркази ишлаб турибди.

И. тарихи, манбалари, ақидалари, маросимлари, Қуръони карим, Муҳаммад (сав) ҳаёти ва фаолияти, пайғамбар ҳадисларини ўрганиш, тадқиқ қилиш И.шунослик фанининг асосий вазифаси ҳисобланади. Бу соҳадаги тад-қиқотлар И. тарқалган мамлакатларда, хусусан, Мовароуннаҳрда И. ва унинг ёзма манбалари пайдо бўлгандан буён олиб борилди. Мусулмон дини тарихи ва Қуръонни ўрганиш Америкада (Г. Грунебаум, Х.

Гибб, М. Вотт ва б.), Европада (И. Гольдциер, Л. Каэтани, А. Массэ, Р. Шарль), жумладан, Россияда (А. Э. Шмидт, В. В. Баргольд, И. А. Крачковский ва б.) 19-а. ўрталаридан кенг тус олди. Шўролар давридаги тадқиқотларда И.га, асосан, ягона марксистик мафкура нуктаи назаридан келиб чиқиб ёндошилди. И.нинг инсоният тамаддуни тарихидаги аҳамиятини оммага тушунтиришда, Турон заминида етишиб чиқиб исломий илмлар хазинасини бойитган улуғ алломаларнинг меросини халққа етказишда Эшон Бобохон Абдумажидхон ўғли, муфти Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон, Алихонтўра Соғуний, мархум шайхлар Исмоил Махдум (1893—1976), Абдуғани Абдулло (1928—1999) ва Юсуфхон Шо-киров (1926—2000)ларнинг хизмати каттадир. 20-а. охиридан бошлаб мамлакатимизда И. бўйича объектив тадқиқотлар олиб бориш имконияти туғилди. Ўзбекистонлик олимлар И. манбашунослиги, Куръон таржимаси ва тафсири, И.даги мазхаблар, оқимлар, машхур муҳаддис ва фақиҳлар, халқаро И. ташкилотлари, диний бағрикенглик, диний экстремизмга оид бир қанча асарлар ёздилар (мархум М. А. Усмонов, шунингдек, Н. Иброҳимов, Ҳ. Кароматов, А. Мансуров, А. Ҳасанов, З. Хусниддинов, З. Исломов, У. Уватов, Б. Эшонжонов, Б. Абдуҳалимов, А. Жузжоний, А. Мўминов, А. Азимов, Р. Обидов ва б.).

Ўзбекистон мусулмонлари идорасида «Мовароуннаҳр» нашриёти фаолият кўрсатади, «Ислом нури» газ., «Ҳидоят» жур. нашр этилади.

Ад.: Каримов И., Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда, Т., 1999; Каримов И., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, баркамоллик шартлари ва таракқиёт қафолатлари, Т., 1997; Қуръони карим, Т., 2001; Ҳадис (Ал-Жомийъ ас-саҳих), 1—4-ж.лар (2нашри), Т., 1997; Ҳидоя (1-ж.), Т., 2000; Соғуний А., Тарихи Муҳаммадий (1-2-китоб), Т., 1997; Ҳасанов А., Қадимги Арабистон ва илк ислом (1-китоб: Жоҳилия асри), Т., 2001; Комилов Н., Тасаввуф, Т., 1999;

Хусниддинов З., Ислом: йўналишлар, мазхаблар, оқимлар, Т., 2000.

ИСЛОМ АТЛАСИ — 10-а.да тузилган географик хариталар мажмуи. Европа илмий адабиётларида «Ислом атласи» номини олган. Унинг асосини «Ал-масолик ва-л-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар») мавзуси бўйича араб тилида ёзилган тавсифий-географик асарлар таркибидаги хариталар ташкил қилади. И. а.да 21 харита бўлиб, улар қуйидаги тартибда жойлаштирилган: дунёнинг доиравий харитаси, Арабистон, Форс денгизи, Мағриб, Миср, Шом, Рум денгизи, ал-Жазира, Ироқ, Ҳузистон, Форс, Кирмон, Синд, Арманистон (Аррон ва Озарбайжон б-н бирга), Жибол, Гилон (Табаристон б-н бирга), Хазар денгизи, Форс чули, Сижистон, Ҳуросон, Мовароуннаҳр).

И. а.даги хариталар дастлаб ўртаосиёлик машхур олим Абу Зайд ибн Сахл Балхий (850—934)нинг «Сувар ал-ақолим» («Иқлимлар сурати») географик асарида берилган. Уни Истахрий Абу Исҳоқ ал-Форисий (850—934) қайта ишлаб, хариталарга ҳам анча янги маълумотлар киритди. Истахрийнинг мазкур асари фанда «Китоб масолик ал-мамолик», («Йўллар ва мамлакатлар китоби») номи б-н маълум; нусхалари жуда кўп, жаҳоннинг турли кутубхоналарига тарқалган. Форсча таржималари ҳам анчагина. Шу сабабдан Абу Зайд Балхий ва ал-Истахрий асарлари дастлаб форс тилида ёзилган, деган хулосалар ҳам мавжуд. И. а.сининг Абул Қрс.им Ибн Ҳавқал ан-Нисибӣ (10-а.) томонидан қайта ишлангани фанда анча мукамал деб топилган ва у «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» бошка номи «Китоб сурат ал-арз» («Ер сурати китоби») деб аталади. Ибн Ҳавқал асарида хариталарга ёзилган изоҳлар анча мукамал, муаллиф турли географик манба маълумотларидан ҳам кенг фойдаланган. Бу асар нафақат Шарқда, балки Европада ҳам шухрат топди.

И. а.дан, асосан, ислом мамлакатларининг хариталари ўрин олган ва улар-

ни «Иқлимлар» ҳам дейишган. Бу ер юзининг сиёсий-маъмурий қисмларга бўлиниш (форслардаги «хафт кишвар») ини эслатади (қ. Етти иқлим).

И. а. кейинги йилларда араб ва форс тилларида географик асарлар ёзилишига, хариталар тузилишига катта таъсир кўрсатди, аксари муаллифлар ундаги хариталарни ўз китобларига киритдилар. И. а. Европада немис олими К. Миллер томонидан нашр этилган (1926), «Араб хариталари» тўпламидан ҳам ўрин олган.

Омонулла Бўриев.

ИСЛОМ ГАРАЙ Ш, Ислом Герай Ш (1604-54) — Крим хони (1644—54); Саломат Гарайнинг ўғли. 1644 й. турк султони уни укаси Муҳаммад Гарай ўрнига хон этиб тайинлаган. 1648 й. И. Г. Ш Богдан Хмельницкий б-н иттифок тузган, бундан мақсади Польша ва Украинани заифлаштириб уларнинг худудига бостириб кириш эди. 1649 й. Зборово жангида қатнашиб, Б. Хмельницкийни поляклар б-н битим тузишга мажбур қилган, натижада Польша узил-кесил мағлубиятдан сақланиб қолган. Берестечко (1651) ва Жванец (1653) жанглирида И. Г. Шнинг хиёнати полякларни икки маротаба мағлубиятдан асраб қолган ва бу б-н украин халқ-озодлик армиясини мушкул ахволга солиб қўйган.

ИСЛОМ КОНФЕРЕНЦИЯСИ ТАШКИЛОТИ (ИКТ) — ҳукуматлараро халқаро ташкилот. Ислом мамлакатлари давлат ва ҳукумат бошлиқларининг 1-конференциясида (1969 й., Работ ш., Марокаш) асос солинган. Ислом давлатлари ташқи ишлар вазириларининг 3-конференциясида (1973 й., Жидда ш., Саудия Арабистони) таъсис этилиб, устави қабул қилинган. Ҳозир ИКТ диний муштараклик асосида жами 55 давлатни, жумладан, мустақилликка эришган Марказий Осиё давлатларини, шунингдек, Фаластин озодлик ташкилоти (ФОТ) ни бирлаштиради. ИКТ уставига биноан унинг мақсади аъзо давлатлар ўртасида ислом бирдамлигини рағбатлантириш, иқтисодий, ижтимоий, маданий, ил-

мий ва б. соҳаларда ҳамкорликни мустаҳкамлаш, ирқий камситишни, барча шаклдаги мустамлакачиликни тугатишга ҳаракат қилиш, тинчлик ва хавфсизликни сақлат учун тадбирлар белгилаш, Фаластин араб халқининг ўз ҳуқуқларини тиклаш ва унинг ерларини озод қилиш учун курашини қўллаб-қувватлаш кабилардан иборат. ИКТнинг раҳбар органлари давлат ва ҳукумат бошлиқлари Конференцияси (1981 й.дан ҳар 3 й.да бир марта қақрилади) ва ташқи ишлар вазириларининг Конференцияси (хар йили ёки зарурат туғилганда қақрилади) ва бош котиб раҳбарлигидаги котибиятдир. ИКТ қароргоҳи

Жидда ш.да жойлашган. ИКТ ҳузурида Ислом тараққиёт банки, Фан ва техника соҳасида ҳамкорлик бўйича доимий қўмита фаолият кўрсатади. 1975 й.дан ИКТга Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) ҳузурида кузатувчи мақоми белгиланган. Ўзбекистон Республикаси (1996 й.дан) ИКТга тўлиқ аъзо бўлиб кирган.

ИСЛОМ МАЗҲАБЧИЛИГИ — ислом динидаги турли оқим ва фирқаларнинг умумий номи. И. м. Қуръон ва ҳадисни турлича талқин қилиш, ислом тарихида ғоявий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва диний ҳаётнинг бошқа соҳаларида юз берган ихтилофлар натижасида вужудга келган. Тор маънода — шариатга хос ҳуқуқ йўналишларини англатса, кенг маънода — диндаги ажралган барча гуруҳларни ифодалайди. Уларни бир-бирдан фарқлаш лозим. Исломдаги асосий йўналишлар — суннийлик, шиалик, хорижийлар. Булардан суннийлик ва шиалик ҳозир мавжуд, лекин хорижийлар йўналиши ўрта асрлардаёқ кўп фирқаларга ажралиб, кейинчалик йўқолиб кетган, ундан фақат битта — ибодийлар (абодийлар) фирқаси сақланиб қолган; Исломдаги фирқалар — уларнинг энг купи шиалик ичидаги фирқалардир; шариат мазҳаблари — исломдаги ажралишнинг алоҳида шаклидан иборат (ханафийлик, моликийлик,

шофийлик, ханбалийлик, жаъфарийлик) (я на к. Мазҳаб); илоҳиёт оқимлари — улар ислом илоҳиётининг шаклланиш босқичида илоҳиётга доир айрим масалалар бўйича ихтилофлар туфайли вужудга келган. 14-а.дан кейин уларнинг барчаси йўқолиб кетган; Суфийлик ёки тасаввуф тариқатлари — уларнинг кўплари ўрта асрлардаёқ йўқолиб кетган. Ўрта Осиёда — нақшбандийлик, яссавийлик, кубравийлик, Кавказда муридлик, хорижий Шарқ мамлакатларида кодирийлар, бектошийлар, рифоъийлар, тайфурийлар ва б. тариқатлар кенг тарқалган. Уларнинг айримлари ҳозир ҳам мавжуд.

Ад.: Хусниддинов З., Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

«ИСЛОМ НУРИ» - Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-ижтимоий газ. 1990 й.дан Тошкентда нашр этилади. Ислом динининг асосий ман-баи бўлган Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларга суянган ҳолда фаолият кўрсатади. Унинг саҳифаларида Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг фатволари, Олий ҳайъат ва Уламолар кенгаши қарорлари тарғиб қилинади.

Ўзбекистон мусулмонлари ҳаётига ҳамда ахлоқ-одобга оид мақолалар, диний асарлар кенг ёритилади. Адади 5 минг нусха (2002).

ИСЛОМ ОЛАМИ КОНГРЕССИ (ИОК) — мусулмон мамлакатлари арбобларини бирлаштирган биринчи халқаро ислом ташкилоти. 1926 й.да Маккада ташкил этилган. Қароргоҳи Карочи ш. (Покистон)да. ИОК фаоли-ятида мусулмонларнинг ҳар йилги ҳаж зиёрати ту-гаган вақтда тўпланадиган Олий Кенгаш раҳбарлик қилади. ИОК бир неча и. т. марказлари орқали ислом тарихи, ақидалари, фалсафаси соҳасида тадқиқотларни амалга оширишга раҳбарлик қилади, ислом мавзуидаги нашрлар (хусусан, «Мусулмон олами» журна)ни чиқариб туради, унинг их-тиёрида «Ислом овози» радиостанцияси мавжуд.

ИСЛОМ ОЛАМИ УЮШМАСИ -

халқаро ислом ташкилоти. Рухрнийларнинг 1962 й. май ойида Маккада бўлиб ўтган конференциясида асос солинган. Қароргоҳи Макка ш.да. Олий раҳбар органи Таъсис кенгаши бўлиб, унга турли мамлакатдан 60 нафар диний арбоб киради. Уюшма қарорлари тавсия характери-га эга, мажлиси йилига 1 марта чақирилади. Таъсис кенгаш ишини Бош котибият мувофиқлаштириб, бошқариб туради. Уюшманинг Саудия Ара-бистонининг 3 та шаҳри — Ар-Риёд, Мадина ва Жиддада бўлимлари мавжуд, яна 13 та ваколатхонаси бўлиб, улар Уммон (Иордания), Жакарта (Индонезия), Куалалумпур (Малайзия), Нуактош (Мавритания), Дакар (Сенегал), Париж (Франция), Нью-Йорк (АҚШ) ва б. бир неча хорижий мамлакатлар пойтахтларида жойлашган. Бундан ташқари, И. о. унинг барча мусулмон мамлакатларида вакиллари бор. Уюшма БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши ҳамда ЮНЕСКО хузурида маслақат бериш ҳуқуқини олган. И.о.у. БМТнинг болалар фондига бадал ўтказиб туради. И.о.у. низомига мувофиқ унинг бош мақсади — ислом таълимотини дунёда ҳукмрон таълимотга айлантириш ва ислом ақидаларига асосланган тузум ўрнатиш. Мусулмонлар бирлигини таъминлаш, ёшлар масаласи б-н шуғулланиш ҳам унинг олди-га қўйган вазифаларидан ҳисобланади. И. о. у. масжидлар ва уларнинг имом-хатиб-ларига алоҳида эътибор беради ҳамда улар орқали кенг кўламда ташвиқот ишларини олиб боришга ёрдам қилади.

ИСЛОМ ПОЛВОН, Исломкул Султонкулов (?—Қўқон—1923) — Фарғона водийсида Совет тузумига қаршилик кўрсатиш харакатининг бош кўмондони (1923). Мутасаввиф шайх ва полвон сифатида Фарғонада машхур бўлган. Туркистон мустақиллиги учун чор Россиясига қарши кўтарилган ғалаёнларда қатнашган (1909—16). И. п. раҳбарлигида Қўқон ва Ўш уездларидаги Қорабой, Мирза Умар, Эшмат бой-вачча, Мадумар ва Мадали лашкар-бо-

шилар, Ҳожихон Тўра ва б. кўрбошилар ҳаракат қилган. 1921—22 й.ларда у Шермухаммадбекнинг ўринбосари эди. 1923 й. 1 январьда Шаҳрихонда бўлган курултойда Фарғона водийсида Советларга қарши ҳаракатни бошқариш ва кўрбошилар фаолиятини ягона мақсад сари йўналтириб туриш унинг зиммасига тушди. Бу пайтда И.п. қўл остида 8000 йигит ва 200 дан ошиқ кўрбошилар тўпланган. Унинг энг яқин ёрдамчилари Қорабой кўрбоши ва Ёрмат махсум эди. Бир қатор муваффақиятли жанг ҳаракатларидан сўнг у Сўх агро-фидаги жангда енгилди (1923 й. авг.) ва тоққа чиқиб кетди. Бироқ Марғилонга қайтиб, яна курашни давом эттиради. 1923 й. 3 окт.да И.п. қизиллар томонидан асирга олинди ва 1923 й. дек.да Туркистон ҳарбий трибунале сайёр гуруҳи томонидан (Кўқонда) отиб ташланади.

ИСЛОМ САНЪАТИ МУЗЕЙИ

—Мисрдаги энг йирик музейлардан, Қоҳира ш.да. 1881 й.да асос солинган. 1952 й.гача Араб санъати музейидеб аталган. Араб мамлакатлари, Эрон ва Туркиянинг ўрта асрлар монументал бёзак ва амалий санъат асарларини жамлаган. Музей тўплами негизини Қоҳира масжидлари, хусусий уйлардан келтирилган ва Қрҳирада қазиб олинган топилмалар ташкил қилади. Музейда ўта қимматбаҳо қўлёзма китоблар ва миниатюралар, ёғоч ўймакорлиги (Фотимийлар саройидаги ов лавҳалари тасвирланган рельефлар, 11-а. ва б.), қуллолик, қандакорлик, рангли эмаль б-н нақшланган шиша (масжидлар чироқлари, идишлари) буюмлар ва б. сақланади.

ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ, Тошкент ислом университети — ислом дини бўйича малакали мутахас-сислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти ва йирик илмий марказ. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида, 1999 й. 7 апр.да ташкил этилган. Ун-тда ислом тарихи ва фалсафа-си; шариат (фикх), иқтисод ва табиий фанлар ф-тлари; диншунослик, исломшунослик; демократик

жамият қуриш назарияси ва амалиёти; шарқ тиллари; ғарб тиллари; информатика ва табиий фанлар; жисмоний тарбия кафедралари ҳамда жаҳон динларини қиёсий ўрганиш бўйича ЮНЕСКО кафедраси бор. Ўқув босқичлари: бакалаврлик — 4 й., магистратура — 2 и. И. у. диншунослик, исломшунослик, ислом ҳуқуқи, халқаро иқтисодий муносабатлар, информатика ва ахборот технологияси бўйича мутахас-сислар тайёрлайди. Ун-тда 2002—2003 ўқув йилида 470 дан ортиқ талаба ўқиди, 100 дан ортиқ проф., ўқитувчилар, шу жумладан, 15 фан дри, 41 фан номзоди ва доц. ишлади. Аспирантура ва докторантура бор. 2000 й.дан ун-т қошида академик лицей очилган. Ун-т илмий кутубхона (42 минг асар, асосан, дарслик ва илмий китоблар), манбалар хазинаси, наш-риётига эга. Манбалар хазинаси мамлакатимиз ва хорижда мавжуд бўлган қўлёзма ва нодир китоблар б-н бойитиб борилади. Ун-т таркибида Исломшунослик и.т. маркази бор. Бу марказда Қуръон, тафсирларни ўрганиш, ислом тарихи ва фалсафаси, шариат (фикх), таънавийят, маданият ва санъат, манбашунослик ва қўлёзмаларни ўрганиш бўлимлари мавжуд. И. у.да «Шарқшунослик фанлари» соҳаси бўйича д-рлик диссертациялари ҳимоясига ихтисослашган кенгаш тузилган. Ун-т Шарқ ва Ғарб тилларини мукам-мал ўқитиш мақсадида замонавий техник воситалар б-н таъминланган. Лин-гофон кабинети ва араб тили маркази фаолият кўрсатади. Тошкент ислом ун-тини ривожлантириш жағфармаси ташкил этилган (1999). И. у. АҚШ, Англия, Франция, Голландия, Россия, Саудия Арабистони, Миср Араб Республикаси, БАА ва б. давлат ун-тлари ҳамда и.т. марказлари б-н алоқалар ўрнатган.

Абдулҳай Абдуллаев.

ИСЛОМ ШОИР Назар ўғли (1874 нарпай тумани — 1953.17.7) — ўзбек бахшиси. Ўзбекистон халқ шоири (1940). Нарпай дostonчилик мактаби вакили. Эрназар шоирнинг шогирди. Бобоси Ра-

жаб шоирдан дўмбира чертишни, терма ва дoston куйлашни ўрганган. 22 ёшида дostonчи сифатида танилган, 30 га яқин халқ дostonларини, кўпгина халқ кўшиқ ва эртакларини ёд билган. Ўзбекистон шаҳар ва кишлоқларини кезиб, «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Гўрўғли», «Орзигул», «Равшанхон», «Гулихиромон», «Якка Аҳмад» дostonларини, Махтумкули, Бердақ, Машраб ва б.нинг шеърларини куйлаган. И. ш. репертуаридаги айрим дostonларда ўзбек халқ эпосининг ижтимоий адолатсизлик ва унга қарши кураш ғояси («Орзигул», «Зулфизар б-н Авазхон» ва б.), халқчилик мавзуи («Кунтуғмиш ва «Соҳибқирон») ўз ифодасини топган. «Бўл омон», «Меҳрибонлар, ҳормангиз» ва б. термаларида меҳнат кишисининг турмуши тараннум қилинган. 2-жаҳон уруши йилларида чоп этилган «Жангно-ма» (1941), «Қаҳрамоннома» (1942) тўпламларида ўзбек жангчиларининг мардлик ва жасоратлиги улуғланган. И. ш.нинг урушдан кейинги йиллар ижо-дида ижодий меҳнат («Ободлик учун», «Тинчлик бўлур барқарор»), тинчлик учун кураш («Тинчлик жарчиси», Но-зим Ҳикматга бағишланган) мавзулари муҳим ўрин эгаллайди. И.ш. асарла-ри бадиий мукамаллиги, замонавийлиги, тилининг халқ иборалари, ма-коллар, ҳикматли сўзларга бойлиги б-н ажралиб туради. Ундан «Орзигул», «Гулихиромон», «Соҳибқирон», «Эрали ва Шерали», «Кунтуғмиш», «Тоҳир ва Зухра» каби дostonлар ва бир қанча термалар ёзиб олиб, нашр этилган. Ай-римлари қардош халқлар тилларига таржима қилинган. Нарпай туманида куча ва мактабга И.ш. номи берилган. 1975 й.да шоир таваллудининг 100 йиллиги нишонланди.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1953.

Ад.: Собиров О., Ислom шоир Назар ўғли (ҳаёти ва ижоди), Т., 1967.

ИСЛОМ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ - ислom муаммоларига доир универсал энциклопедия. Ислom дини, тарихига оид барча масалалар ва истилохларни ҳамда

муслomон мамлакатларига доир маълумотларни ўз ичига олган. 20-а. бошларидан нашр этила бошлаган. Не-мис, голланд, француз, инглиз шарқшунослари унинг асосий ташаббускорлари бўлган. 1908—38 й.ларда немис, инглиз ва француз тилларида 4 жилдли қилиб Лейденда нашр этилди. 1933—65 й.ларда араб тилига таржима қилиб чиқарилди. 1950 й.дан Истанбулда турк тилида қайта ишланган ва тўлдирилган ҳолда чиқарилди. 1954 й.дан Европа ва Американинг йирик ислomшунослари И.э.ни қайта нашр қилиш устида иш олиб бормоқдалар. Ҳозирда турк тилида «Ислom фикҳи», «Ҳадис энциклопедияси» нашрдан чиққан. И.э. ислomни ва Шарқ тарихини ўрганувчи тадқиқотчилар учун муҳим манба ҳисобланади.

ИСЛОМБЕКОВ Ражаб Қоплонович (1925.31.12, Тошкент) — эндокринолог олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). Тиббиёт фанлари д-ри (1961), проф. (1964). ТошТИни тугатгач (1947), нормал анатомия (1948—52), хирургия кафедралари (1952—57) ассистенти. Улка тиббиёт и.т. института эндокринология бўлими мудири (1958—75), шу ин-т директори (1967—71). Москва эндокринология ин-ти проф. (1975 й.дан). И. Тўрақуловъ-и ҳамкорликда дунёда биринчи бўлиб буқоқ касаллигини аниқлаш ва даволашнинг янги усулини ишлаб чиқди. Бу кашфиёт учун улар нуфузли муко-фот лауреати бўлишди. Асосий илмий ишлари соғ ва касалланган қалқонсимон безнинг клиникаси, морфологияси ва гистоморфологияси, шунингдек, радиоактив йод ёрдамида тиреоток-сикозни аниқлаш ва даволаш масалалари камда тарқок ва тугунли токсик буқоқнинг радиоидтерапияси натижаларини ўрганишга оид. И.нинг «Таҳликали замонлар» (Москва, 1995 й. Ўзбек ва рус тилларида) эсдалиги ва бир нечта шеърый китоби нашр этилган. Россия Тиббиёт фанлари академияси мухбир аъзоси (1969), Халқаро ахборот академияси акад. (1994).

Ас: Буқоқ ва уни даволаш. Т., 1962 (И. К. Қодиров б-н ҳамкорликда); Радиоактивный йод и функция шитовидной железы, Т., 1971.

ИСЛОМОБОД — Покистоннинг пойтахти, мамлакатнинг шим.шарқида, Ҳимолай тоғлари этагида, Потвар платосидаги водийда, 550 м баландликда жойлашган. Иқлим шароити жуда қулай, июлда энг юқори т-ра 39°, янв. да энг паст т-ра 3°.

И. маъмурий жиҳатдан марказий ҳукумат томонидан бошқариладиган федерал пойтахт округи. Аҳолиси 529,2 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Халқаро аэропорт бор. Озиқ-овқат, енгил саноат корхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик ривожланган. И.ни қуриш тўғрисидаги қарор 1959 й.да қабул қилинган. Шаҳарни қуриш 1961 й.дан, аввал пойтахт бўлиб турган Равалпинди ш.дан 28 км нарида бошланди. И. маҳаллий меъморий ху-сусиятлар б-н уйғунлаштирилган ҳолда қоз. замон Европа шаҳарлари услубида қурилган. Шакар мунтазам режага эга ва зоналарга бўлинган. И.да Атом энергияси ин-ти, Исломушунослик ин-ти, Миллий кутубхона бор.

ИСЛОМОВ Икром Исломович (1906.7.11 - Тошкент - 1975.12.4) - физик олим, Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1943). Ўзбекистон малака ошириш ин-тини (1927), Москва ун-тини тугатган (1933). У рта Осие ун-тида кафедра мудири (1936—37), ЎЗДУ ректори (1937—38), Ўзбекистон ХКС Фанлар комитети раиси (1938—40), 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—46). Ўзбекистон ФА Физика-техника интида (1946—50), Геология интида (1951—57) лаб. мудири. 1968 й.дан Ядро физикаси интида катта илмий ходим. Илмий ишлари спектрал таҳлил соҳа-сига оид. 1000 дан ортиқ турли минерал ва рудаларни спектроскопик таҳлил қилиб, геологларнинг амалий ишларига яқиндан ёрдам берган.

ИСЛОМОВ Саидазим (1860-Тошкент—1955) — халқустаси, ганч ва ёғоч

ўймақори; оилавий усталар сулоласи асосчиси (ўғли уста Акбар Азимов, набираси уста Саидмалик Азимов; эвараси Шўҳрат Азимов «Мусаввир» устaxonасида ўйма безакли бадий буюмлар тайёрловчи уста). И. иш фаолиятини миллий анъанавий услубда бинолар қуриш б-н бошлаган. Бинонинг синч қурилишидан бошлаб, пардозлаб тугалланишигача бўлган иш жараёнини пух-та эгаллаган. Биноларни ганч ва ёғоч ўймақори безаклар (шарафа, устун, эшик ва б.) б-н безаган: Навоий театри биноси ва б. қурилишларда ва уларни безатишда қатнашган; усталар (Уста Ширин Муродов ва б.)га ганч ўймақорлигида шарафалар тайёрлаш учун қриплар тайёрлаган. Музейлар (Ўзбекистон санъат музейи, Санкт-Петербургдаги Эрмитаж ва б.) да И. тайёрлаб безаган бадий буюмлар (устун, тама-кидон, курси, сандиқ ва б.) сақланади.

ИСЛОМОВ Ўткир (1932.22.11, Тошкент) — археолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), тарих фанлари д-ри (1978). Тошкент педагогика ин-тининг тарих ф-тини тугатган (1956). Ўзбекистон ФА Археология интида илмий ходим, катта илмий ходим (1964-70). 1970 й.дан шу ин-тнинг Тошкент бўлимида археология ва тош даври бўлими мудири. Илмий асарлари, асосан, мезолит даврига бағишланган. У мезолит даврини тарихий давр сифатида Урта Осиеда биринчи бор очиб берди; археологик манбаларга асосланган изланишлари б-н инсониятнинг Ўзбекистон ҳудудида 1 млн. йил мукадда вужудга келганлигини илмий равишда исботлади.

Ас: Первобытная культура в низовьях За-рафшана, Т., 1966; Пещера Мачай, Т., 1975; Обиширская культура, Т., 1980; У истоков древней культуры Ташкента, Т., 1988; Культура каменного века Центральной Ферганы, Т., 1995; Палеоэкология и следы древнейшего человека Центральной Азии, Т., 1995.

ИСЛОМОВ Ҳожисиддик (1893, хоз. Фарғона вилояти, Лоғон қишлоғи

— 1933, Тошкент) — илқ ўзбек профессионал актёрларидан. Ўзбек театри актёрлик санъатида комедия жанрининг ривожланишига самарали ҳисса қўшган. Москвадаги ўзбек драма студиясида тахсил олган (1924–27). 1917–24 й.ларда Ҳамза тузган Фарғона ўлка сайёр труппасида, 1927—33 й.ларда Ҳамза театрида актёр. Ўзбек халқанъанавий театр-рини замонавий театр б-н боғлашга ин-тилган, ҳажвий образлар яратган. Энг яхши роллари: домла («Хужум»), табиб («Ҳалима»), домла («Тухматчилар жазоси»), Панталоне («Маликаи Турандот»), Осип («Ревизор») ва б. Ху-шовоз хонанда ҳам бўлган. Концертларда кулгили кўшиқлар айтган, қизиқчилик қилган, Миршоҳид Мирокилов б-н ҳажвий дуэт яратган.

ИСЛОМОВА Насиба Турсунбоевна (1955.16.5, Чиноз тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Гулистон ун-тини тугатган (1994). 1972 й.дан Янгийўл туманидаги 91-мак-таб ўқитувчиси, Гулистон ш.даги 1-, 3-мак-таб бошланғич синф ўқитувчиси, илмий бўлим мудири, 1997 й.дан 1-мак-таб директори. У дарсларни ўзига хос равишда ташкил этиб, ноанъанавий усуллардан фойдаланади. Унинг раҳбарлиги даврида мактаб моддий-тех-ника базаси мустаҳкамланди.

ИСЛОМХЎЖА (1872–1913.9.8, Хива) — Хива хонлигининг бош вазир. Хо-размда жадидчилик ҳаракати ўнг оқими раҳбарларидан бири. И. Муҳаммад Раҳим II ва Асфандиёрхон хукмронлиги даврида Хива хонлиги делегацияси таркибида Санкт-Петербургда Москва ш.ларида бир неча марта бўлган (1907— 12). Илғор Европа маданиятини тарғиб қилган. Худойберган Девоновга Хоразмда кино ва сурат олиш ишига асос солишида ҳомийлик қилди. Унинг ташаббуси б-н Хива ва б. шаҳарларда Ислом-хўжа мадрасаси ва минораси, Нурулла-бой саройи, касалхона, электростанция қурилди, жадид мактаблари, ҳатто рус мактаблари очилди

(1908—12). Асфандиёрхон хукмронлиги даврида бош ва-зир (1910—13) бўлиб, хонликнинг жан. қисмини идора этган ҳамда хорижий давлатлар б-н бўладиган алоқаларни бошқарган. Хонликни идора этишдаги хизматлари учун «вазири акбар» унвони берилган. 1910 й. у хонликда ислохот ўтказиш тўғрисидаги фармонни ишлаб чиқишда фаол иштирок этди. Суғорма деҳқончиликка асосланган Хоразмда деҳқонларнинг аҳволини энгиллатиш учун ер солиғини камайтиришга ҳаракат қилган. Ёш хивалиқлар партиясининг асосчиси Полвонниёз Ҳожи Юсуповнинг ёзишча, тараққийпарварлик ғоялари учун ўз куёви Асфандиёрхоннинг буйруғи б-н ваҳшиёна ўлдирилган.

Ад.: Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Ёш хивалиқлар тарихи [хотиралар], ўрганч, 2000; Хоразм тарихи, 1-ж., ўрганч, 1997.

ИСЛОМХЎЖА МАДРАСАСИ ВА МИНОРАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик. Ичан қалъа марказида жойлашган. Хива хони Асфандиёрхоннинг бош вазир ва қайнотаси Исломхўжа курдирган (1908—10). Мадраса (42,8*32,5)нинг бош тарзи икки қаватли. Ҳовли (23х20) атрофи бир қаватли кичик хужралар (жами 42 та) б-н ўралган. Бош тарзининг ҳовлига қараган иккинчи қаватида айвон бор. Мадрасанинг жан.шарқидаги масжид гумбази, меҳроби кошин ва ганчкори нақш б-н безатилган. Олд томонида Хивадаги энг баланд минора (44,6 м) қад кўтарган. Асосининг диаметри —9,5 м. Юқорига томон ингичкалашиб боради. Кўк, яшил рангли нақшлар б-н бел-боғлар ишланган. Қафасасига панжаралар ўрнатилиб, юқориси мукарнасли шарафа ва қубба б-н яқунланган. Минора шаҳарнинг деярли ҳамма томонидан кўзга яққол ташланиб туради. И.м. ва м.ни қуришда меъмор Худойберган хожи, наққошлар Эшмуҳаммад Худойбердиев, Болта Воисов ва б. катнашган.

ИСЛОХОТ — ижтимоий ҳаётнинг бирон-бир томони (тартиблар, идоралар, муассасалар)ни ўзгартириш, қайтадан тузиш. И. расман — ҳар қандай мазмун-

даги янгиликни жорий этиш ҳисоблансада, аслида И. дейилганда кўп ёки оз даражадаги илғор қайта ўзгартириш назарда тутилади. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг пировард мақсадини вазиятдан келиб чиққан ҳолда тўғри белгилаб олиш муҳимдир. И.лар турли мамлакатларда уларнинг географик жойлашиши, иқлими, иқтисодий, интеллектуал салоҳияти, маънавияти, маданияти, миллий хусу-сиятлари ва б. ўзига хос омиллардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, маданий, маърифий, ҳуқуқий ва ш. к. соҳаларида алоҳида ёки бир неча соҳаларида бир йўла И. қилиниши мумкин. И. вазиятга қараб тадрижий тарзда, босқичма-босқич амалга оширилса муваффақиятли бўлади. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, жамият ҳаётининг ҳдмма соҳаларида туб ўзгаришлар бошланди. Жумладан, бозор иқтисодиётини қарор топтиришга йўналтирилган И.лар халқнинг турмуш фаровонлигини яхшилашга қаратилгандир (яна қ. Иқтисодий ислохотлар).

ИСМ, от — боланинг туғилганлиги қайд этилаётганда унга бериладиган ном. И. шахсларни оила, авлод, маҳалла, жамоа доирасида ажратишга имкон беради. Одатда, чақалокқа И.ни ота-онаси, қариндош-уруғ, оиладаги кекса кишилар танлайдилар. Қандай И. қўйилиши эстетик ва этик тамоиллар, И. танловчиларнинг орзу-истаклари, тасаввур ва дунёкарашлари, миллий ху-сусият ва б. билан боғлангандир. И. қўйишда диннинг таъсири, айниқса, кучли бўлди. Христианлик вужудга келиб, монотеистик динга айланганидан кейин Библияаги пайғамбарларнинг И.лари жаҳондаги кўпгина халқларда оммавий И.лар бўлиб қолди. Ислом динининг тарқалиши Марказий Осиё халқлари, хусусан, ўзбекларда бу дин тушунчалари б-н боғлиқ И.ларнинг кўпайишига олиб келди. Халқимиз Куръони қаримда тилга олинган Аллоҳнинг гўзал исмла-

рини (қ. ал-Асмо алхусно), Муҳаммад (сав)нинг номларини ўз фарзандларига қўйишни расм қилди. Хуллас, ҳар бир И. муайян сабаб б-н пайдо бўлиб, ўзининг тарихи, географик тарқалиши, ҳудуди ва маз-мунигаэга. Қадимқадимдан И. қўйишнинг турли расм-русм, удумлари сақланиб қолган, чунки боланинг соғ бўлиши, яшаб кетиши, келгуси бахти унга қўйиладиган И. б-н боғлиқ бўлади, деб ҳисобланган. Кишига муваффақиятли танланган И. унинг тақдири, ҳаётига қатта таъсир кўрсатади, И. одамнинг руҳиятини ўзида му-жассам қилади, киши ўз И.ига ўхшай-ди, деб ишонишган. Муслмон оилаларида болага И. қўйиш б-н боғлиқ алоҳида маросим ўтказиб келинади (қ. Ақиқа).

И.га эътибор чақалокқа И. танлашдан ва уни туғилганлик тўғрисида гувоҳнома (метрика)га ёзишдан бошланади. Муаллифлик ҳуқуқида, оила ҳуқуқида меросхўрни белгилаш ва ш. к.даги бир қанча ҳуқуқий муносабатлар И. б-н боғлангандир. Ўзбекистон Республикасининг ОК боланинг И. олиш ҳуқуқини белгилайди (69-модда). Бу ҳуқуқ боланинг шахсий ҳуқуқи доирасига қиради. Амалдаги қонунларга биноан, болага И. ота-онанинг кели-шувига биноан қўйилади, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари буни ҳисобга олишга маж-бур. Болага И. қўйишда ота-она ўртасида келишув бўлмаса, мазкур низо васийлик ва хомийлик органи томонидан бола, шунингдек, унинг ота-онаси манфаатларини эътиборга олиб ҳал этилади. Бола И.ини ўзгартириш тартиби ОКда белгилаб берилган (70-мод-да). Унга кўра, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органи ота-онанинг биргаликдаги аризасига биноан, бола 16 ёшга тўлгунча бола манфаатларини эътиборга олиб, унинг И.ини ўзгартиришга ҳақли. 10 ёшга тўлган боланинг И.ини ўзгартиришга фақат унинг розилиги б-н йўл қўйилади.

Тилшуносликда кишилар И.ларини ўрганадиган алоҳида соҳа антропоними-

ка деб аталади. И.ни тил факти сифатида ономастика ўрганади.

Ад.: Бегматов Э., Ўзбек исмлари маъноси, Т., 1998; Ғафуров О., Асмаулхусна ёхуд табаррук исмлар, 1—2-қисм, Т., 1998.

Эрнст Бегматов.

ИСМАГИЛОВ Гумар Гимранович (1907.15.6, Челябинск - 1983.8.11, Андижон) — реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Козон театр техникуми (1928), Москва театр санъати ин-ти (1935)ни тугатган. Ижодий фаолиятини Г. Камол номидаги татар драма театрида бошлаган (Козон, 1928—38). 1944 й.дан Андижон театрида реж. ва бош реж. (1958—62). 1974—77 й.лар Андижон вилояти «Лола» кўғирчоқ театрида реж. Энг яхши спектакллари: «Ёрилтош» (Ш Саъдулла), «Оқ нилуфар» (В. Винников, Ю. Оснос), «Кимга тўй, кимга аза» (Н. Сафаров; М. Левиев), «Ўжар кизнинг қуюлиши» (У. Шекспир), «Уч сеҳрли кўз» (О. Ноздрачев) ва б.

ИСМАЛОҚ (Spinacia) — шўрадошлар (шўрагуллилар оиласи)га мансуб бир ёки икки йиллик ўсимликлар туркуми, сабзавот экини. И. икки жинсли (аксарият, икки уйли), совуққа чидамли, тез етиладиган ўсимлик. АҚШ, Канада, Евросиёда, жумладан, Ўзбекистонда полиз И. (*S. oleracea* L.) тури сабзавот сифатида ўстирилади. Далага эрта баҳорда экилади. Уруғи 3—4 кунда кўкариб чиқади. Униб чиққанидан кейин 30—45 кунда барглари истеъмолга тайёр бўлади (овқатга ишлатилади). Ҳосилдорлиги 150—300 ц/га. Чўчкатикан (*S. turkestanica* Пјин) тури экинзорларда ва тоғ ён бағирларидаги ўтлоқларда бегона ўт тарзида учрайди. Бўйи 60 см, барглари патсимон қирқилган, поянинг пастки қисмидагилари бандли, қолганлари бандсиз, кетма-кет жойлашган. Меваси — тиканли тўпме-ва. И. униб чиққанидан кейин 30—40 кунда майсаси, 90—100 кунда уруғи етилади. 8—9° совуққа чидамли. Таркибида каротин, витамин В, В2, С, органик кислоталар

бўлиб, халқ табобатида сийдик ҳайдовчи дори сифатида ҳамда камконлик, рахит касалликларига қўлланилади. Баргидан гидролизлаб олинган махсус оксил модда ме-дицинада меъда ости беши фаолиятини кучайтирувчи восита сифатида ишлатилади, барглари баҳорда, витаминларга бой бўлиб, ундан сомса ва б. таомлар тайёрланади.

ИСМАТ БУХОРИЙ (тахаллуси; асли исми Исматулло) (1365, Бухоро—1436) — шоир. Бухорода таҳсил кўрган. Халил Султон ва Мирзо Улуғбек замонида (1404—09; 1409—49) Самарқандда яшаган. 15-а. 30-й.ларида саройдан кетиб, Бухорода истиқомат қилган. Навоий «Мажолис уннафоис»да ёзишича, «Хужа Исматулло Мовароуннаҳр бузург-зодаларидандир. Зоҳир илмини такмил қилгондур. Ғоят хуш-таъблигидин ўзин шеърга мансуб қилиб, девони машхур бўлди». И. Б. турк, форс ва араб тилларида ижод этган, Бухоро адабий муҳитида зулласонайн анъанасини бошлаб берган шоирлардан. Унинг 8 минг байтли бир девони ва туркий тилда ёзилган «Иброҳим Адҳам» номи 1035 байтли асари бизгача етиб келган. И. Б. кўпроқ шеърятнинг ғазал, қасида, маснавий, рубоий жанрларида асарлар яратган. Ҳофиз Шерозийга эргашиб ғазаллар ёзган. Ижодининг асосини ҳаёт, инсон, ишқ-муҳаббат, ёшлик, меҳнат ва поклик тўғрисида баҳс юритадиган ғазаллар ташкил этади. Ҳажвий шеърларида муболаға, игрок, ғулув каби санъатлардан фойдаланиб, ўз давридаги мавжуд салбий ҳодисаларни крралайди. Унинг «нобуд» радифли ғазалида азоб-укубатга яшаётган меҳнаткаш халқ ҳаёти от тимсолида реалистик тасвирланган.

И. Б. шеърлари равонлиги, таъсирчанлиги, фалсафий фикрларга ва оригинал тасвирий воситаларга бойлиги б-н Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган. И. Б. адолатпарварлик ва халқпарварлик руҳида қасидалар ёзган. И. Б.нинг девони 19 қўлёзма нусхада Тошкент, Бухоро, Душанба, Санкт-Петербург, Филадельфия (АҚШ), Лондон ва Калькутта (Хинди-

стон) кутубхоналарида сақланади.

ИСМАТОВ Асад (1907, Андижон -1953.6.9, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1948). 1924—35 й.лар Андижон театрида, 1936 й.дан «Ўзбекфильм»да актёр бўлиб ишлаган. Айни вақтда Муқимий ва Ҳамза номидаги театрларда ҳам роллар ўйнаган. Андижон театрида: Фердинанд («Макр ва Муҳаббат»), шаҳар кокими («Ревизор»), Калаф («Маликаи Турандот»); Муқимий театрида: Ҳожи («Нурхон»), Қоработир («Тоҳир ва Зухра»); Ҳамза театрида: Хусайн Бойқаро («Алишер Навоий») каби образлар яратди. Биринчи ўзбек овозли фильми «Қасам»да И. бош роль — Азимни ўйнаган. Кейинчалик экранда яратган Умар («Азамат»), Бобохон («Тоҳир ва Зухра»), Жаббор ота («Фарғона кизи»), Хусайн Бойқаро («Алишер Навоий»), Бобо Меҳнат («Пахта-ой») каби образлари ҳам ўзбек кино-сининг зарварақларидан ўрин олди. Айниқса, Хусайн Бойқаронинг фожи-авий қаёти ва тақдири, ички зиддиятларини томошабинга ниҳоятда чуқур ва таъсирчан етказа олган. И.нинг театр ва кинода намойён бўлган тенгсиз истеъдоди жўшқин эҳтирос, психологик теранлик, чуқур кечинма ва туй-ғулар ифодаси актёрнинг юксак маҳорати б-н қўшилиб кетган.

ИСМАТОВА Мавлуда (1943.7.5, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995), Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Тошкент пед. ин-тининг филология ф-тини тугатган (1968). 1961 й.дан Тошкент вилоятидаги 26-мактаб (1987 й.дан Юнусобод туманидаги 273-мак-таб)да бошланғич синф ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, 1983 й.дан директор. И. раҳбарлик қилган мактаб 1995 й. республикада «Йилнинг энг яхши мактаби» деб эълон қилинди. Мактабнинг янгилик сари ташаббускорлик фаоли-яти, илғор тажрибалари бевосита И. раҳбарлигида амалга оширилади ва у республика миқёсида кенг оммалаштирилади.

ИСМАТОВА Юлдуз Асадовна

(1944.31.10, Тошкент) — раққоса, актриса, балетмейстер, реж. Ўзбекистонда хизмат қўр-сатган санъат арбоби (1995). А. Исмаатовнинг кизи. Тошкент хореография билим юрти (1965)ни ҳамда Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти актёрлик (1976), реж.лик (1984) ф-тини тугатган. 1963—88 й.лар Муқимий театрида ишлаган. 1997 й.дан М. Турғунбоева номидаги «Ўзбекракс» миллий рақс бирлашмасининг бош директори. Энг яхши рақслари: «Танавор», «Муножот», «Гулчи киз» ва б. Ижро этган роллари: Кумри («Нурхон»), Малика («Оддий мўъжиза»), Чарлстон («Ҳижрон»), Зарифа («Хотинимнинг эри»), Офат («Қайнона») ва ҳ. к. Реж. сифатида «Дилафрўзга тўрт ошиқ», «Олтин даврим», «Юлдузлар жамоли» кабиларни сахналаштирган.

1988 й. «Ўзгелерадиокомпания» қошида «Танавор» рақс-ансамбли (1997 й.дан рақс-театри)ни ташкил этди. «Севги нидоси» (А. Навоийнинг «Сабаи сайёр» асари асосида), «Нодира», «Улугбек буржи», «Қўкон аёли» (анъанавий мусиқа ва рақслар асосида), «Севги васфи» («Танавор» жанридаги рақслар йиғиндиси), «Мозийдан нур», «Темурий маликалари», «Увайсий» каби рақс-театрларини сахналаштирди (либретто муаллифи ҳам ўзи). «Шарқ тароналари», Франция — Париж—Юнеско қароргоҳида «Амир Те-мур» театрлашган концерт дастури ва б.нинг бош балетмейстери. Лирик жўшқинлик, доимий изланувчанлик, мозийга зийраклик б-н мурожаат этиш, мумтоз асарларга катта қизиқиш ва меҳр б-н ёндашиш И. ижодига хос. «Дўстлик» ордени б-н тақдирланган (1998).

ИСМЕТОВ Жоллибой (1944.30.11, Шуманай тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2000). Нукус пед. ин-тини тугатган (1971). 1970 й.дан Шуманай туманидаги 2-мактабда қорақалпоқ тили ва адабиёти ўқитувчиси. И. дарсларни замонавий усулда ташкил этади, ўқувчиларнинг муста-қил фикрлаш қобилиятини ўстиришга алоҳида аҳамият беради. Мактабдаги «Ёш

каламкаш» клуби раҳбари.

ИСМЛИ СОН — бирор ўлчов бирлиги б-н бирга ёзиладиган сон. Мас, 7 м (етти метр), 9° (тўққиз градус), 3 га (уч гектар), 40 см² (қирқ квадрат сантиметр). Бу сонлар абстракт (мавҳум) сонлар (мас, 7, 9, 40) б-н таққосланади. Сон ёнида бир хил ўлчов birlikлари катнашса, И. с. содда (мас, 7 м), бир неча birlikлар катнашса, мураккаб (мас, 7 м 20 см 5 мм) дейилади.

ИСМОИЛ — Куръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. Иброҳим (ас)нинг ўғли. Куръонда у ўз ахлини намоз ўқиш, закот беришга буюрганлиги ёзилган. И. Аллоҳнинг амри бўйича ўз отаси б-н Каъба ибодатхонасини бунёд этган.

Ривоятларда И. Иброҳим(ас)нинг Ҳожар исмли чўрисида туғилганлиги ҳикоя қилинган: Иброҳим (ас) Парвардигорнинг амри ва Сора (Иброҳимнинг хотини)нинг хоҳишига кўра Ҳожарни олиб Арабистон (Макка) томон кетади. И. ўша ерда туғилади, онаси уни ювиш учун сув қидириб Сафо ва Марва тепаликлари оралигида етти марта югурган (ҳожиларнинг бу тепаликлар оралигида югуриш одатининг келиб чиқиши шу воқеа б-н боғланади). Шу пайт И. тепинганда унинг оёғи остидан Замзам булоғи пайдо бўлган, ундан муқаддас сув отилиб чиққан. Исломда Иброҳим (ас) И.ни Аллоҳга қурбон қилмоқчи бўлганлиги, лекин шу дам унинг ўрнига қўчқор юборилганлиги ривоят қилинади. И. вояга етгач, шу атрофда яшовчи журҳум қабиласидан бир қизга уйланади, кейин у б-н ажрашиб шу қабиланинг бошқа қизига уйланади. Хотинларидан араб тилини ўрганади. Араб насабшуносларига кўра, шим. араб қабилаларининг ҳаммаси И.дан тарқалган. Ривоят қилинишича, И. алайҳиссалом 137 й. умр кўрган. Араб тарихчиларининг фикрича, Маккада вафот этган ва Ҳожар ёнига дафн қилинган.

ИСМОИЛ I Сафавий (1487.17.7—1524.23.5) Эрон шоҳи (1502 й.дан), Сафавийлар давлати асосчиси, саркарда,

шоир. Қизилбошлилар ёрдамида Озарбайжонни (1500—01), Табризни (1502) эгаллаб, ўзини шоҳ деб эълон қилган. Тез орада Эрон, Арманистон, Ироқ ва Мовароуннахрнинг бир қисмини босиб олган (1503—10). И. I даврида Сафавийлар давлати анча кенгайган. 1512 й. И. I қўшинлари Бобурга Самарқанд тахтини эгаллашга ёрдам беради. Лекин, 1513 й. бошида ўзбек султонлари Убайдулла ва Муҳаммад Темур қўшинидан қаттиқ зарбага учради. Усмонли турклар б-н бўлган урушда И. I енгилгач (1514), ўз қўл остидаги Фарбий Арманистон, Курдистон ва Ирокнинг бир қисмидан ажради. Мамлакат иқтисодини ривожлантиришга интиланган; маъмурий идоралар фаолиятини мустаҳкамлаган; мустақил бўлишга ҳаракат қилган кўчманчи зодагонлар б-н уруш олиб борган. Исломнинг шиа мазҳабини давлат дини деб эълон қилган. Туркийзабон шеърятнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. И. I ўқимишли киши бўлиб, олим, шоир ва мусаввирларга ҳомийлик қилган, Хатойи тахаллуси б-н шеърлар ёзган. И. I ғазаллар, «Ўнта хат» эпик достони (1506), «Насихат китоби»нинг муалли-фи.

Ад.: Эфендиев О. А., Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в., Баку, 1961.

ИСМОИЛ ибн НУҲ — қ. Мунтасир.

ИСМОИЛ ибн ТОҲИР (14-15 а.лар) — исфаҳонлик меъмор. Бухородаги Улуғбек мадрасасини қурган. Бинонинг безаклари орасига меъморнинг номи ёзилган (В. А. Шишкин ўқиган).

ИСМОИЛ НАЙЧИ (1847-Кўкон-1904) — халқ созандаси (най). Ўзбек, тожик, уйғур ва б. қардош халқлар орасида Исмоил устод, Исмоил куса номлари б-н машҳур бўлган. И. Н. кашшок қаёт кечирган, унинг бу фақирона ҳаёти Муқимийнинг «Кўсамен» радифли шеърларида ўз ифодасини топган. Баёт, Чоргоҳ, Ушшок, Сувора сингари мумтоз куйларни найда ўзига хос услубда ижро этган. Созандалик маҳо-рагини Шарқий Туркистон, Эрон, Афғонистон,

Ҳиндистон, Туркия ва б. мамлакатларда намоиш қилган. И. Н.нинг бой ижро услуби хусусиятлари ўғли — Ўзбекистон халқ артиста Абдуқодир Найчи ва невараси — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Исҳоқжон Қодиров ижросида уз ақсини топган.

ИСМОИЛ СОМОНИЙ, Исмоил ибн Аҳмад Сомоний (849, Фарғона—907, Бухоро) — ўзбек давлатчилиги тизимида ҳукмронлик қилган сомонийлар сулоласи (819—999)нинг йирик вакили. Аббосий халифа Муътамид (870—892) Рофи ибн Лайс кўзғолонини бостиришда ёрдам берган сулола асосчиси Сомонхундотт ўғилларидан Наср I ибн Аҳмадни Мовароуннахрга ноиб (874—893), И. С.ни эса Бухорога ҳоким этиб тайинлаган. Аммо ака-ука ўртасида ихтилоф пайдо бўлиб, улар икки бор узаро уруш қилган. Биринчиси сулҳ б-н яқунланган, иккинчисида И. С. ғолиб келганига қарамай, ақасининг ҳокимиятини тортиб олмаган. 893 й. Наср I вафот этгач, халифа Муъта-зид (892—902) И. С.ни унинг Урнига Мовароуннахрга ноиб қилиб тайинлаган. У шу йилиёқ Тароз ш.ни эгаллаган, 899 й. халифанинг Ҳуросондаги ноиби Амр ибн Лайс қушинини тор-мор келтириб, унинг тасарруфидаги ерларни буйсундирган. 902 й. эса у Табаристон, Рай, Қазвин ва Дайламни забт этиб, узини халифаликдан муста-қил ҳукмдор деб эълон қилган. У 907 й. вафот этгач, урнига угли Аҳмад ибн Исмоил ҳокимият тепасига келган.

И. С. тарихий маълумотларга кура, оқил, одил ва уламоларга ҳомий ҳукмдорлардан бўлиб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, кучли қўшин тузиш, итотсиз амирларни буйсундириш йўлида қаттиқ курашган. У мамлакат ободончилигига ҳам катта эътибор бериб, кўплаб меъморий иншоотлар қурдирган.

ИСМОИЛ СОМОНИЙ МАҚБАРАСИ — Бухородаги кўхна меъморий ёдгорлик (тахм. 864—868). Сомонийлар давлати нинг асосчиси Исмоил

Сомоний ва унинг авлодлари мақбараси. И.См. 4томони бир хил чордара шаклида, жимжима гиштин безаклари чивикли тўсиқ ёки камиш, буйра тўқимасини эслатади. Девор қалинлиги —1,8 м, тархи — ташқариси 10,80x10,70 м, ичкараси 7,20x7,20 м. Усти гумбаз б-н қрпланган. 4 бурчаги устунсимон шаклда ишланган, гумбаз атрофига 4 қубба ўрна-тилган. Девор тепасида кунгирасимон дарча (40 та). Ҳар бир дарча хошияланган. Равоқ тепасидаги қанос гиш-тин тангалар маржони б-н чегараланган. Икки четига майда гиштдан чорси тумор ясалган. Бино ичкараси ташқаридаги безак б-н узвий боғлиқ бўлиб, услуб жиҳатдан бир хил. Ички девор гумбаз ости бағалидаги устма-уст ра-воқчалар устунчаларга таянган. Равоқчалар 8 қиррали гумбаз асосини ташкил қилади. Қирралар бурчагига гумбазга тиргаклик қилувчи устунчалар ишланган. Археологик қазилма вақти (1927) да хона саҳнида 2 ёғоч сағана борлиги аниқланган. Ёзма манбалар ва ривоятларга кура, мақбарани Исмоил Сомоний отаси қабри устига қурдирган. Шарқ томондаги сағана Исмоил Сомоний қабри (849—907) деб тахмин этилади. Наршахий Бухоро тарихи ки-тобида Исмоил Сомонийнинг ўғли амир Аҳмад (914 й.) ўз қуллари томонидан ўлдирилган ва мазкур мақбарага қўйилган деб ёзади. М. Саиджонов топган Вақфнома (868 й)да зикр этилишича, отаси амир Аҳмад мазоридан Регистонгача бўлган ерларнинг бир қисми мақбарага вақф этилган. И. С. м. Ўрта Осиё меъморлиги ва санъати тарихидаги дастлабки мақбаралардан. Унинг тузилишида қад. сугд меъморлигининг аънагалари сақланиб қолган буюк меъморий асардир. 1925 й.да гум-бази таъмир этилган. В. Вяткин бошчилигида археологик текширувлар олиб борилган. Бинони кумиб юборган зах тупроқлардан тозаланиб, Б. Засипкин ва Уста Ширин Муродов бошчилигида таъмирланган (1937—39). И. С. м. шаҳар маданият ва истирокат боғи худудида жойлашган. И. С. м. лойиҳасидан тортиб, ҳажмий тузи-

лишигача геометрик тартиб ва қоида асосида яратилганлиги аниқланган.

Ад.: Булатов М. С, Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX— XV вв., М., 1978.

ИСМОИЛ ЭШОНБОБО МАЖМУАСИ — Хоразм вилояти Ҳазорасп туманидаги меъморий ёдгорлик. Намозгоҳ — масжид ва мақбаранинг умумий тарҳи 28x17 м, атрофи девор б-н уралган, ҳовлили. Масжид гумбазли хонақоҳ (7,4x7,4 м) ва шим.га қаратиб қурилган 3 гумбазли айвондан иборат. Рупа-расидаги мақбара бир хонали, пештоқ гумбазли. Мажмуа безаксиз, қишлоқ меъморлигига хос. 1920 й.да қайта қурилган.

ИСМОИЛИЙЛАР — 8-а. ўрталарида араб халифалигида шиалик йўналишида шаклланиб, 10—11-а.ларда Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган диний оқим тарафдорлари. И. оқимининг шаклланиши араб халифалигида зиддиятларнинг ва халқ кўзғолонларининг кучайиши б-н боғлиқ. Шиаликнинг баъзи тарафдорлари халифалик тахтини эгаллаган аббосишшр б-н маълум даражада келишиб иш тутганлари туфайли аббосийларга қарши курашни давом эттириш ниятида бўлган бир гуруҳ шиалар имом Жаъфар ас-Содикнинг катта ўғли Исмоил (оқимнинг номи шундан) атрофига жипслашдилар. Имом Жаъфар Исмоилни ворисликдан маҳрум этиб, кичик ўғли Мусо алқозимни ворис қилиб тайинлади. Бундан норози бўлган Исмоил тарафдорлари унинг вафотидан (762 й.) кейин, ўғли Муҳаммад ибн Исмоилни имом деб танидилар.

9-а охирларига келиб, исмоилийлик мустақил диний фирқа сифатида ташкил топди. Улар махфий уюшма ёки ташкилотлар туздилар. Бу ташкилотлар муайян гуруҳларнинг манфаатини ифода этар эди. Шу даврда юнон фалсафа-си, неоплатонизм, неопифагорсизм, христиан гностицизми ва б. оқимлар таъсири остида И.нинг мураккаб динийфалсафий тизими шаклланди. Уларнинг таълимоти аввало иккига: зоҳирий (ташқи) — очик

ва ботиний (ички) — махфий таълимотларга бўлинади. Зоҳирий таълимот шиаларнинг умумий таълимотидан кам фарқ қилади, бу таълимот фирқанинг махфий таълимотидан беҳабар бўлган оддий омамага мўлжалланган. Биринчи бор ботиний таълимотни мовароуннаҳрлик аннасафий (942 й. в.э.) асослаб берди. Унга кўра, мутлақ худо ўзидан қуйи бўлган 7 та поғонани ажратади (эманация), яъни: мутлақ худо, олабий ақл, олабий жон, бирламчи материя, фазо, вақт ва комил инсон (яъни пай-ғамбар). Камолотга эришган инсон (ал-инсон алқомил), И. таълимоти бўйича, ўзида «олабий ақл»ни акс эттирган нотик (гапирувчи) бўлиб, у пай-ғамбар мақомида бўлади ва ваҳийни инсонларга етказиб беради, ўзида «олабий жон»ни акс эттирган сомит (жим турувчи) эса оятлардаги ботиний маз-мунни тушунтириб беради. И. тасавурида инсоният тарихи Одаматодан Қоимгача бўлган «буюк давр»дир. У 7 «фитра»дан иборатки, уларнинг ҳар бирига муайян нотик (пайғамбар) тўғри келади: Одам, Нух, Иброҳим, Мусо, Исо, Муҳаммад. Ҳар бир пай-ғамбар даврининг еттинчи имоми ке-йинги пайғамбар (нотик)га айланади. Демак, Исмоилнинг ўғли Муҳаммад — еттинчи имом, Қоим қиёфасида еттинчи пайғамбар бўлиб келиши ва «қиёмат Қоим»гача ҳукм суриши керак.

Ўрта асрда И. орасидан низорийлар (ҳашшошийлар), мустаълийлар, друзлар, қарматлар ажралиб чиқди. И. таълимоти, хусусан, қарматлар мафқураси ислом динининг ўта сўл маслаги бўлган. Ўрта аср тафаккурининг йирик намояндалари Рудакий, Ибн Сино, Абу-л-Аъло ал-Маъаррий ва б.га қарматлар мафқураси таъсир кўрсатган. Машхур шоир ва мутафаккир Носир Хисрав эса И.нинг йирик намояндаларидан бири бўлган. Ҳоз. даврда низорийлар Сурия, Эрон, Афғонистон шим.да, Тоғли Бадахшонда, мустаълийлар Яман, Ҳиндистон, Покистон, Мисрда, друзлар Сурия ва Ливанда сақланиб қолган.

ИСМОИЛИЙЛАР ДАВЛАТИ - 1090 й. исмоилийлар тузган давлат. Маркази Аламут бўлган. Унга Эрон, Сурия ва Озарбайжондаги бир неча вилоят, шаҳар ва қалъалар кирган. И. д. яхлит ҳудудга бирлашмаган эди. Бу давлат ҳашшо-шийлар ҳаракати натижасида вужудга келган. И. д. асосчиси Ҳасан ибн Саб-боҳ (1124 й. вафот этган) ва унинг авлодлари чекланмаган сиёсий ҳамда маънавий ҳуқуққа эга бўлган. Маҳаллий ва халқаро савдо йўлида жойлашган Кўхистон вилояти И. д.нинг тараққий этган қисми эди. Энг яхши яйлов ва ерларнинг, қарвонлардан келадиган божларнинг кўплиги туфайли И. д. иқтисоди тез ривожланди. Аммо мулкий тенгсизликнинг ўсиб бориши б-н И. д.да сиёсий кураш авж олди. 13-а.нинг 1-чорагида И. д. тепасида турган халқчил гуруҳ хоразмшоҳ Жалололдин Манғубердини мўғулларга қарши курашини қўллаб-қувватлаган. Бироқ кей-инчалик И. д.даги ички қарамақаршилиқдан фойдаланган мўғуллар Аламутни (1256), И. д.нинг Суриядаги мулкларини эса мамлуқлар эгаллади.

Ад.: Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971; История стран зарубежной Азии в средние века, М., 1970.

ИСМОИЛИЯ — Мисрнинг шим. шар-қидаги шаҳар, Исмоилия канали Тимсоҳ кўлига қуйилган жойда (бу кул орқали Сувайш канали ўтган). Исмоилия муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 254, 5 минг киши (1996). Т. й. ва автомобиль йўллари тугуни. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги канал ишларида банд. Озиқ-овқат, кимё, машинасозлик саноати, электротехника, радиотехника корхоналари бор. И. яқинидан қурилиш материаллари қазиб олинади. Шаҳар Сувайш канали қазилиши (1859—69) даврида барпо этилган.

ИСМОИЛЛИ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1967 й.дан). Катта Кавказнинг жан. ён бағри этакларида жойлашган. Мюсюсли т.й. станцияси (Тбилиси — Боку йўналиши)дан 47 км. Аҳолиси 12,3 минг киши (1990-й.лар

ўрталари). Енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари, асфальт 3-ди бор.

ИСМОИЛОВ Абдулҳошим (1952.9.6, Фарғона вилояти, Қува тумани) — созанда (ғижжак), бастакор. Ўзбекистон халқ артисти (1990). Тошкент консерваториясининг шарқ мусикаси кафедрасини тугатган (1989). Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг мақом ансамблида созанда (1974—85), мусика раҳбари (1985-87), бадиий раҳбар (1987-96 ва 1999 й.дан), «Ўзбекнаво» концерт-гастроль бирлашмасида созанда (1997—99). Ижро услубига нозиклик ва майинлик, кочирим-нолаларни, ранг-баранг усулларни усталик ва моҳирона ишлатиш хос. И. раҳбарлигидаги чолғу ансамбли (А. Абдурашидов, А. Холтожиев ва б.) ижроси орқали ўзбек мусикасига янги — гуруҳли бадиҳа услуби кириб келди. Репертуаридан йирик халқ чолғу куйлари («Чўли Ирок», «Насруллоий», «Наврўзи Ажам» ва б.), мақом йўллари («Чоргоҳ», «Сеғоҳ», «Дугоҳ») ва б.) кенг ўрин олган. Бастакор сифатида ўзининг ашула, кўшик ва яллалари («Бўлмас», «Ноз», «Эрка булбул», «Сен ўзинг», «Ўзбекистон», «Тошкентим», «Ёримга айтинг», «Учрашув», «Нетай», «Тоғ қизи» ва б.), чолғу ва рақс куйлари («Ҳолим сўрма», «Гуллола», «Тўёна», «Дил байрами» ва б.) б-н шуҳрат қозонган. Қатор хорижий мамлакатларда ўз ижрочилик маҳоратини намойиш этган. Мақом ижрочиларининг 1-республика танлови лауреати (1983).

ИСМОИЛОВ Абдурахим Исроилович (1942.24.7, Тошкент) — кинооператор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1982). Тошкент театр варассомлик санъати ин-тини тугатган (1982). Дастлаб Ўзбекистон илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар студиясида, 1970 й.дан «Ўзбекфильм» киностудиясида кинооператор. Энг яхши бадиий ва ҳужжатли фильмлари: «Чегара шу ерда тугайди» (3 қисмли), «Ўзганинг бахти», «Келин кузатиш», «Кўзларим йўлингда», «Бешинчи рақамли лагер» (5 қисмли, Туркия б-н ҳамкорликда), «Эхтирос

курбонлари», «Кичкина табиб» ва б. 1983 й.дан Тошкент санъат интида педагог, кафедрa мудири, доцент. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат муко-фоти лауреати (1979).

ИСМОИЛОВ Абдуқодир — к. Абдуқодир найчи.

ИСМОИЛОВ Аминжон (1931.6.12, Тошкент) — кимёгар олим, Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби (1990), кимё фанлари д-ри (1987), проф. (1989), Тошкент фармацевтика ин-тини тугатган (1952). Ўзбекистон ФА полимерлар кимёси интида, Пахта целлюлозаси кимёси ва технологияси интида (1960—73), Биоорганик кимё интида лаб. мудири (1973—97), 1997 й.дан шу ин-тда бош илмий ходим. Асосий илмий ишлари ғўза ва унга турдош ўсимликларнинг фенол моддалари кимёси, биологик роли, уларни тиббиёт ва озик-овқат саноатида қўллашга оид. И. раҳбарлигида ғўза ўсимлигида учрайдиган госсипол моддаси асосида «госсипол линименти», «мегосин малҳами», «батриден таблеткаси», «гозанидон таблеткаси» каби шифобахш дорилар олинган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

ИСМОИЛОВ Афандихон (асл исми Шарофиддин; 1905 — Тошкент — 1985.20.2) — актёр, реж. Ўзбек болалар театри ва болалар драматургияси асосчиларидан. Ўзбекистонда хизмат курсатган артист (1967). 1935—40 й.лар Ҳамза театрида ишлаб, «Номус ва му-хаббат», «Рустам» спектакллари саҳналаштиришда актёр ва реж. сифатида қатнашди. 1940—43 й.ларда вилоятлар театрида бош реж. 1968 й. ўзбек ёш томошабинлар театри рус ёш томошабинлар театридан ажралиб чиққач, унга асосий реж.лик қилган, ўзи пьесалар ёзиб, ўзи уларни саҳналаштирган («Қу-раш боласи», «Ғолибият» ва б.). Репертуарни болалар мавзусига қаратди ва асосан маҳаллий муаллифлар асарлари («Қон ҳам сув», «Қутқариш», «Беш бола», «Тош ва мош» ва б.)ни саҳналаш-

тирди. И. кўпроқ миллий драматургия, миллий қахрамонлар тимсолини саҳнада акс эттиришга ҳаракат қилган. Энг яхши роллари: савдогар («Падар-қуш»), Вурим («Макр ва мухаббат»), Ёсуман («Фарход ва Ширин»), Лука («Зўраки табиб»), Кочкарёв («Уйланиш»), Домла («Ёрилтош»), Қирол («Золушка»), чол («Сирли сандик»), Мажид («Ужар»), Қутмурод («Аму қахрамонлари») ва б.

ИСМОИЛОВ Носир Исмоилович (1901.27.5 — Тошкент — 1974.15.3) — терапевт; Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1947), Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби (1948), тиббиёт фанлари д-ри (1947), проф. (1948). Урта Осиё ун-тининг тиббиёт ф-тини тугатган (1929), 1942 й.дан ТошТИ ички касалликлар пропедевтикаси кафедраси мудири. Аддисон-Бирмер касаллиги, чиллашир, пеллаграда кўмикда қон яратилиши, меъдаичак, юрак-томир ва қон касалликлари устида илмий иш олиб борган.

Ас: Касалларни парвариш қилиш, Т., 1961.

ИСМОИЛОВ Содикжон (1942.29.4, Қўрғонтепа тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1999). Андижон пед. ин-тининг физика ф-тини тугатган (1964). 1964—67 й.ларда Қўрғонтепа туманидаги 15-мактабда, 1967 й.дан 3-мактабда физика ўқитувчиси. И. физика фанидан лаб. машғулотлари ўтказиш учун тўла шартшароит ярага олган. 7-синф лаб. машғулотлари учун ўқувчилар кучи б-н энг оддий асбоблар ясашга эришган.

ИСМОИЛОВ Турсунбой (1878 - ?) самарқандлик ганчкор уста. Уста меъмор Саъдулладан бирга ишлаб ҳунар ўрганган. Асосан, сувоқчилик, ганчли безаклар яратиш б-н шуғулланган, ганч ўймақори сифатида шуҳрат қозонган. Самарқанддаги Калонтаров уйи (ҳоз. Ўзбекистон халқлари санъати ва маданияти тарихи музейи биноси) ни безаган (1894). Муқимий театри биноси қурилишида, сўнг Навоий театри биносини безашда иштирок этган. 1947 й.дан

Самарканд таъмирлаш устахонасида ишлаган.

ИСМОИЛОВ Эшонкул (1902.19.1 -Фаллаорол тумани — 1990.22.7) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1942 й.дан армияда. 1943 й.дан фронтда. 240-гвардия ўқчи полки (1-Белоруссия fronti 8-гвардиячи армиянинг 74-гвардиячи ўқчи дивизияси)да автоматчи. И. 1945 й. фев.да Польшанинг Познань ш.ни озод этиш учун бўлган жангларда жасорат кўрсатганлиги учун 1945 й. 31 майда Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган. Урушдан кейин жамоа хўжалигида ферма мудири ва раис бўлиб ишлаган. Узи ишлаган жамоа хўжалиги ва Ғаллаорол туманидаги кўчалардан бири И. номи б-н аталади.

ИСМОИЛОВА Коммуна (1927.15.12, Хива) — хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1964). ўрганч педагогика интининг хаваскорлик тўғарагида Хоразм термаларини ижро этиб танилган. 2-жаҳон уруши йиллари Гавҳар Раҳимова раҳбарлигидаги хотин-қизлар концерт бригадасида иштирок этган. Хоразм мусикали драма театрида (1946), Ўзбек ашула ва раке ансамблида (1947), Ўзбек давлат эстрадасида (1948-51), Ўзбек давлат филармониясида (1952—59), Ўзбекистон телевидение ва радиоси ўзбек халқчолғулари оркестри ҳамда мақом ансамблида (1959—88) яққал хонанда. 1985 й.дан З. Ғаниева номидаги Ветеран аёллар ансамбли қатнашчиси. И. Наво мақомидан Чапандози Наво ва унинг Қашқарчасини, Рост мақомидан Савти Ушшоқ Қашқарча-сини, Сарахборлар тароналарини, Насри Баёт тароналарини ва хоразмча Рост мақомининг Насри Ушшоқ шўъбасини («Шитоб айлаб») ва б. мақом парчаларини ижро этган. Ўзбек халқ кўшиклари ва замонавий ашулалардан «Уйланма», «Ёшлик чоғимда», «Ши-фокорлар» ва б., бастакорлардан Ю. Ражабий, Ф. Содиқов, К. Отаниёзов, М. Мирзаев асарлари, турли халқлар (рус, украин туркман, козок) кўшиклари И. репертуаридан ўрин олган.

ИСМОИЛОВА Мубарро Собировна (1953.10.10, Ургут) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Сам-ДУ ни тугатган (1976). 1976 й.дан Ургут туманидаги 1-, 1984 й.дан 121-мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчи-си. И. даре жараёнида таълимнинг илғор ва ноанъанавий усулларидан фойдаланади.

ИСНОД — 1) уятга ёки таънага қарши қилдирадиган, номига доғ туширадиган иш, номус; 2) исломда ҳар бир ҳадиснинг таркибий қисми. Ҳадиснинг бошланишида уни биринчи бўлиб айтган ва эшитган кишидан бошлаб, ҳадисларни тўпловчига қадар барча шахсларнинг исмлари бирма-бир кўрсатиб чиқилади ва бу ҳадиснинг асоси, далили қисобланади. Ҳадиснинг ҳақиқий ёки сохта эканлигини уламолар шу исмларни таққослаш йўли б-н текширганлар. Ҳадисни нақл қилувчи кишиларнинг яшаган йиллари ва ижобий сифатлари шартга тўғри келса, И. тўғри, демак, ҳадис ҳам тўғри деб ҳисобланган (яна қ. Ҳадислар).

ИСО (15-а.) — ўймакор наққош. Туркистон ш. даги Хўжа Аҳмад Яссавий мажмуасининг ёғоч устунларини ишлаган. Устун нақшлари орасида ўз номини ёзиб қолдирган. М. Е. Массон ўқиган.

ИСО, Исо Масих — Қуръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири. Исломда Муҳаммад (сав)дан олдинги пайғамбар сифатида алоҳида эъзозланади. Қуръонда, шунингдек, «ал-Масих» («худо ярлақан»), Ибн Марям («Марямнинг ўғли»), Абдуллоҳ («Аллоҳнинг кули»), Расулulloҳ («Аллоҳнинг элчиси»), Аллоҳнинг муқарраби (яқини), «Ҳақни сўзловчи», деб таърифланади. И.га Инжил нозил қилинган. Қуръонга кўра, И. — Аллоҳнинг ўғли эмас, Худо ҳам эмас. И. — Аллоҳнинг бандаси ва боқира қиз Марямдан мўъжиза б-н туғилган. Аллоҳ унга «Бани Исроил» қавмини ҳидоятга бошлаш учун пайғамбарлик даражасини ирода этди. И. одамларни ўз таълимотига эргаштишларида даъват қилди. Яхудийларни нотўғри йўллардан қайтариб, уларга ҳалол ва

харомни тушунтира бошлади. Ўзидан кейин Аҳмад (яъни Муҳаммад) номида бир пайғамбар бўлиши башоратини ҳам ет-казди.

Христианликда И. Иисус Христос номи б-н юритилиб, хриспгианлик асосчиси ҳисобланади («Христос» сўзи юнонча бўлиб, ўзбек тилида «халоскор» маъносини англатади). Христиан черковларининг аксарияти уни Худо-одам сифатида улуғлайди. Инжилга кўра, И. худонинг ўғли бўлган, Вифлеем (ҳоз. Бейт Лахм ш.)да дурадгор Иосифнинг хотини Мариядан туғилган. Иосиф ва Мария гўдаги б-н подшоҳ Ирод I таъқибидан қочиб, Мисрга борадилар, кейин Галилея (Фаластин)га қайтадилар. И. тарғиботчилик фаолиятини бошлаб юборади. Уни Иоанн Креститель чўқинтиради. И. атрофига 12 шоғирд (апостол — хаворий) ларни тўплайди. Хаворийлардан бири И. тарғибот қилаётган янги таълимотни ошкор этиб қўйгач, яҳудийлар суди — синедрион И.ни ўлим жазосига ҳукм қилади. Рим ноиб Понтий Пилат ҳукмни тасдиқлайди, И. чормих қилиниб қатл этилади. Лекин у тирилиб ўз шоғирдларидан олдига келади. Христианлар И.нинг тирилиб келиши («воскресенье»)га ишондилар.

Фанда И.нинг тарихийлиги эътироф этилади. У 1-а.нинг 1-ярмида Фаластиннинг Галилея минтақасида Иисус (Иешуа) исми б-н сайёр даъватчи сифатида фаолият кўрсатган. И.нинг тарғиботи фарисейлар ва ессеялар таъли-моти каби маҳдуд эмас, балки фалас-тин жамиятининг барча табақаларига қаратилганди. Шу боисдан ҳам кейинги асрларда грек-рим заминиди И. таълимотининг тарафдорлари маҳаллий тусдаги бу ҳаракатни Ўрта денгиз ҳав-засини тўлиғича қамраб олган оламшу-мул динга айлантиришга эришдилар.

Ад.: Пайғамбарлар қиссаси, Т., 1993.

ИСОМИДДИНОВА Дилбархон Самижоновна (1951.2.11, Чуст) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Наманган пед. ин-

тининг бошланғич таълим ф-тини тугатган (1975). 1970 й.дан Чуст туманидаги 7-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, илмий бўлим мудири, 1995 й.дан директор. У раҳбарлик қилган даврда мактаб моддий-техника базаси яхшиланди, 180 ўринли 4 синф хонаси қурилди, мониторинг ва маънавият хонаси ташкил этилди.

ИСОМОВА Евгения Ивановна (1948.28.1, Игнатово ш., Мордовия Республикаси) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Козон пед. ин-тини тугатган (1970). 1970—80 й.ларда Татаристон Республикаси мактабларида ишлаган. 1980 й.дан Тошкентдаги 1-пед. билим юртида директор ўринбосари, 1987 й.дан Чилонзор туманидаги 103-мактаб директори. И. мактабда таълим-тарбия ишларини юксак даражага кўтарди. Унинг ўқувчилари турли йилларда Республика олимпиадаларида информатика, рус тили ва адабиёти, ўзбек тили ва адабиёти фанлари бўйича 1-уринини эгаллашган.

ИСОХУҶАЕВ Раҳим (1917.15.10 -Тошкент — 2001.2.12) — созанда (доира). Ўзбекистон халқ артисти (1969). Уста Олим Комиловнинг шоғирди. 1933—36 й.ларда Қорақалпоқ мусикали драма театрида, 1938—77 й.ларда Ўзбек давлат мусикали (кейинчалик Навоий номидаги опера ва балет) театрида созанда. Мазкур театрларнинг спектаклларидаги бир қанча миллий рақсларни саҳналаштиришда фаол қатнашган. И. «Пилла ракси», «Гулсара», «Занг», «Ларзон», «Тантана», «Катта ўйин», «Шодиёна» ва б. усулларни маҳорат б-н ижро этган. Кўпгина чет мамлакатларда гастролда бўлган.

ИСОҚЖОНОВ Муҳаммаджон Салимович (1942.15.3, Янгиқўрғон шаҳарчаси) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994). Тошкент пед. ин-тини тугатган (1964). 1964 й.дан Янги-қўрғон шаҳарчасидаги 10-мактаб кимё-биол. ўқитувчиси, 1994 й.дан Янгиқўрғон туманидаги А. Холматов но-

мидаги лицейда кимё фани ўқитувчиси. У ўз иш фаолияти давомида кимё хонасини намунали жиҳозлаган, бир қанча кўргазмали қуроллар тайёрлаган. Унинг «Металларнинг электрокимёвий қатори ва уни ишлатиш жадвали» мамлакатимиздаги барча мактабларда кўргаз-мали қурол воситаси сифатида фойдаланиб келинмоқда.

ИСОҚОВА Шарофат Жабборовна (1948.1.5, Гулистон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон пед. ин-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Гулистон туманидаги 5-, 1-, 1980 й.дан 14-мактабда кимё-биол. ўқитувчиси. У ўз фаолияти даврида бир қанча гербарий ва альбомлар тайёрлади, замон талабига мос кимё хонасини ташкил этди. Дарсларни янги педагогик технология асосида кўргаз-мали қуроллар, техник воситалар ёрдамида ўтади.

ИСПАЙСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сой. Писком дарёсининг чап ирмоғи. Писком тизмасининг шим-ғарбий ён бағридан (2400 м баландликдан) бошланади. Уз. 13 км, сув тўплаш майд. 73 км². Толдарсой ирмоғининг қуйилиш жойига қадар И. кенглиги 15—40 м, қирғоқлари баланд ва тик, дара шаклидаги водийда оқади. Ўртача сув сарфи 2,4 м³/сек, ўртача оқим модули 33 л/сек км². Мартдан суви купая бошлайди, энг катта сув сарфи май — июнда кузатилади. Куз — кишда суви камаяди. И.дан қисман Испай кишлоғи сув ичади.

ИСПАН ТИЛИ — испанлар тили. Ҳинд-европа тиллари оиласининг роман тиллари гуруҳига мансуб. И. т.да 320 млн. дан ортиқ киши сўзлашади (1990). Испания ва Лотин Америкасидаги 19 мамлакатнинг (Перуда кечуа, Боливияда кечуа ва аймара, Пуэрто — Рикода инглиз тили б-н бир қаторда) расмий тили. Филиппин ва АҚШ нинг жан.-ғарбида ҳам тарқалган. Жонли лотин тили асосида шаклланган, кўп диалектли, луғати таркибида араб тилидан ўзлашган сўзлар

анчагина, Испан адабий тилига кастиль диалекти асос қилиб олинган. Шунинг учун И. т. 15-а. гача «кастиль тили» деб ҳам аталган. И. т.га оид дастлабки ёзув намуналари 10— 11-а.ларга оид расмий ҳужжатларда учрайди. И. т. товуш қурилиши учун 5 унли, дифтонг ва трифтонглар хос. Ур-ғунинг ўрни қатъий эмас. От ва сифат турланмайди, жинс ва сон категориялари, артиклнинг 3 тури (аниқ, ноа-ниқ ва ноль) мавжуд. Фақат кишилиқ олмошларигина турланади. Гапта сўзлар тартиби нисбатан эркин. Ёзуви лотин алифбоси асосида. И. т. — БМТнинг олти расмий ва иш юритиш тилидан бири.

ИСПАНИЯ (España), Испания Қироллиги (Reino de España) — Европанинги жан.ғарбида, Пиреней я.о.да жойлашган давлат. Ўрта денгиздаги Балеар (шу жумладан Питиус), Атлантика океанидаги Канар о.лари, Африканинги шим. қирғоғидаги Сеута ва Мелилья ш.лари ва унга ёндош Велес-де-ла-Гомера, Алусемас, Чафаринас о.лари ҳам И.га қарайди. Майд. 504,75 минг км². Аҳолиси 40,037 млн. киши (2001). Маъмурий жиҳатдан ўз ҳукумати ва парламентига эга бўлган 17 мухтор регионга, улар, ўз навбатида, 50 вилоят (provincia)га бўлинади. Пойтахти — Мадрид ш.

Давлат тузуми. И. — парламентли монархия. Амалдаги конституцияси 1978 й. 6 дек.даги миллий референдумда маъқулланган, ўша йили 29 дек.дан кучга кирган; 1992 й.да унга тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — қирол (1975 й. 22 нояб.дан Хуан Карлос 1), унинг ҳуқуқи конституция бўйича чекланган. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Бош кортеслар (парламент) амалга оширади. Кортеслар икки палата — депутатлар конгресси ва сенатдан иборат. Ижрочи ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади. Ҳукумат раисини қирол сиёсий партиялар ва парламентнинг иккала палатаси раислари б-н маслаҳатлашиб тайинлайди.

Табиати. И. субтропик минтақада. Қирғоқ чизигининг узунлиги ороллар

б-н бирга 5 минг км дан кўпроқ. И. худудининг аксар қисми плато, ўртача баландликдаги тизмалар, ясситоғликлар ва пасттексисликлардан иборат. Платоларнинг баландлиги шим.-ғарбда 800—1000 м, жан.шарқда 500—600 м. Улар ўртасида жан.-ғарбдан шим.шарққа йўналган Марказий Кордильера тоғ тизмалари бор. И.нинг шим.-ғарбида Галисия массиви ва Леон тоғлари, Бискай қўлтиғи соҳилида Кантабрия тоғлари бор. Улар шарқда Пиреней тоғларига улашиб кетади. Жан. ва жан.шарқда Андалусия тоғлари, жан.-ғарбда Андалусия пасттексислиги бор. Сьерра-Невада тизмасидаги Муласен тоғи (3478 м) И.даги энг баланд тоғдир. И.да уран, мис, симоб, кўрғошин, темир, вольфрам, қалай, олтин, ку-муш, маргимуш, марганец конлари бор. Тошқўмир, калий тузи, каолин, апатит ҳам қазиб олинади.

Иқлими шим. ва шим.-ғарбида мўътадил океан иқлими, киш юмшоқ, ёз илиқ. Йиллик ўртача ёғин 1000—2000 мм. Соҳилда янв.нинг ўртача т-раси 7—9°, июлники 18—20°. Тамлақатнинг қолган қисмида Ўрта денгизга хос субтропик иқлим, ёз қуруқ, иссиқ, киш юмшоқ, серёгин. Янв.нинг ўртача т-раси Месета платосида 4—5°, жан.да 12—13°, июлники 23—29°. И.нинг маркази, шарқи ва жан.шарқида ёғин кам (300—500 мм).

Дарёлари, асосан, ёмғирдан тўйинади, ёзда жуда саёзланиб қолади. Фақат шим. ва шим.ғарбидаги дарёлар йил бўйи серсув. Йирик дарёлари: Тахо, Эбро, Гвадалквивир, Дуэро, Гвадиана ва б. Улардан энергия олишда ва суғоришда фойдаланилади. И.нинг шим. ва шим.-ғарбидаги тоғ-ўрмон кўнғир тупроқларда қора қайин, дуб, каштан ўрмонлари, тоғ ён бағирларидаги тоғ подзол тупроқларида қарағай ўрмонлари бор. Пиреней тоғларида 2000 м дан баландда ўтлоқ минтақалари жойлашган. И.нинг қолган қисмида доим яшил дублар, қарағай, сарв, каштан, заранг, липа ва б. усади. И.нинг энг чекка жан.да пальмазорлар учрайди. Хайвонлардан тулки, сусвар,

кўнғир айиқ, бўрсиқ, тоғ эчкиси, серна, виверра, куён, типратикан бор. Гибралтар атрофида макака маймун (Европада фақат шу ерда) учрайди. Қушларнинг 400 га яқин тури бор. Судралиб юрвчилар кўп. Тунец, сардина, треска баликлари ва денгиз жониворлари овланади. Ноёб хайвонлар ва табиий ландшафтни сақлаш мақсадида бир неча миллий боғ ва қўриқхоналар ташкил этилган. Миллий боғлари: Айгуэстортес-и-Лаго-Сан-Маурисио, Ковадонза, Ордеса ва б.

Аҳолисининг 3/4 қисми испанлар, қолганлари — каталонлар, галисийлар, басклар ва б. Расмий тил — испан тили. Кўпчилик диндорлар — католиклар. Аҳолининг 78,4% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Мадрид, Барселона, Валенсия, Севилья, Сарагоса, Бильбао, Малага.

Тарихи. И. худудида одам қўйи палеолит давридан яшайди. Леридадан Кадисгача бўлган худудларда мезолитга оид қоятош суратлари кўп топилган. Мил. ав. 7-адан И.нинг жан. ва шарқий соҳил бўйлари финикияликлар ва юнонлар томонидан ўзлаштира бошланган. Мил. ав. 700—500 й.ларда Ўрта денгиз соҳилида иберлар маданияти пайдо бўлди. Мил. ав. 5—3-аларда Пиреней я.о. оркали келган кельпыарнмт иберлар б-н қўшилиб кетиши натижасида кельпиберлар шакланган. Мил. ав. 3-а. охирларида И. худудининг кўп қисми Карфаген қўл остига ўтди. Мил. ав. 2-а. бошига келиб римликлар карфагенликларни сиқиб чиқарди. Мил. ав. 197 й.да Рим И. худудини 2 вилоят (Яқин Испания ва Олис Испания)га бўлиб юборди. Мил. 409 й. И.га аланлар, свев ва вандаллар, 418 й.дан вестготлар кириб кела бошлади. 711—718 й.ларда Пиреней я. о.нинг деярли ҳаммасини араблар босиб олиб, 756 й. мустақил давлат — Кордова амирлигини, 929 й.да эса Кордова халифалигини тузди. Кордовада суғориладиган деҳқончилик пайдо бўлди, хунармандчилик, савдосотиқ, фан ва маданият юксалди. 1031 й. халифалик бир неча амирликка бўлинди.

8-адан бошлаб маврлар кўл остида бўлган ерларни испанлар кай-тариб ола бошладилар (Реконкста дав-ри). Реконкста даврида Кастилия ва Арагон кироликлари вужудга келди (11-а). 12-а. да дворянлар, рухонийлар, шаҳарликлар ва юкори табақа дехқонлардан иборат кортеслар пайдо бўлди. Улар кирол хокимиятини чеклаб турдилар.

1479 й. Арагон б-н Кастилия ўртасида тузилган сулола иттифоқи (арагонлик Фердинанд б-н кастилиялик Иза-белланинг 1469 й.ги никоҳи) натижасида И. ягона давлатга айланди. 1480 й. абсолютизм курали ҳисобланган инквизиция жорий қилиниб, мавр ва яҳудийлар (асосан, дехқонлар-, хунармандлар, савдогарлар) мамлакатдан қувилди. 1504 й. И.га Неаполь киролиги (Жан. Италия) ва Сицилия қўшиб олинди. И. 1494—1559 й.ларда Италияга қарши урушларда Шим. ва Ўрта Италиянинг қатор ерларини босиб олди. Карл I нинг тахтга ўтириши (1516) б-н И.да Габсбурглар сулоласи ҳукм сура бошлади. Шу йили И.га Нидерландия қўшиб олинди.

16-а.нинг 1-ярмида И. Марказий ва Жан. Американинг куп қисмини, Филипп II даврида Филиппин о.лари (1563—73) ни босиб олди ва Португалия (1581)ни ўзига қўшди. И. кироли Карл I Габсбург «Муқаддас Рим им-перияси»нинг кироли бўлгач, Карл V номини олди. Бу пайтда И. Европанинг сиёсий реакция марказига айланди. И.га қарам бўлган Нидерландияда 1566 й. инқилоби бошланди. 1581 й. Бирлашган вилоятлар республикасининг ташкил қилиниши б-н Шим. Нидерландия И.дан ажралиб чиқди. И. 16—17-а.ларда Англия б-н урушиб, денгиздаги ма-вкеидан маҳрум бўлди («Енгилмас армада» — испан флотининг 1588 й.даги ҳалокати бунга йўл очди). Ўттиз йиллик уруш (1618—48), Франция ҳамда Англия б-н бўлган урушлар натижасида тузилган Вестфалия (1648), Пиреней (1659), Ахен (1668) ва Нимвеген (1678) сулҳларига биноан, И. Европада гегемонлик қилиш ҳуқуқидан маҳ-рум бўлди. Габсбурглар-

нинг сўнгги вакили Карл II вафоти (1700) ва испан тахтининг Бурбонларга ўтиши муносабати б-н испан мероси учун Европада уруш (1701 — 14) бошланди. Натижада И. Италия, Жан. Нидерландия ва Гибралтардаги ерларидан ажралди. Карл III даври (1759—88)да маърифатли абсолютизм руҳидаги ислохот ўтказилди.

1808 й. Франция И.ни босиб олишга киришди. Испан халқининг босқинчиларга қарши миллий ҳаракати биринчи испан инқилоби б-н қўшилиб кет-ди (1808—14). И.да бошланган миллий озодлик урушлари Америкадаги испан мустамлакаларида озодлик ҳаракатининг (1810—26) авж олишига туртки бўлди. Натижада бир қанча мустамла-калар мустақилликка эришди. Наполеон I енгилгач, Бурбонлар тахтни кай-та эгаллаб, абсолютизмни тиклади. 1820 й. кўзғолон кўтарилиб, у инқилобга айланди. Инқилоб 1823 й. Муқаддас иттифоқ томонидан бостирилди.

1834—43 й.ларда ишчилар қаракати авж олди ва утопик социализм гоёлари тарқала бошлади. 1868 й. бошланган инқилоб натижасида республика ўрнатилди (1873). Республика тарафдорлари ўртасида ҳамжиҳатлик йўқлиги оқибатида демократик кучлар мағлубиятга учраб, Бурбонлар сулоласи қайта тикланди (1874). И.-Америка уруши (1898)да И. мағлубиятга учраб, Куба, Пуэрторико, Гуам ва Филиппиндан маҳрум бўлди, испан монархияси за-ифлашди. Республика тарафдорлари фаоллашди ва ишчилар ҳаракати авж олди.

I-жаҳон уруши йилларида И. бета-раф турди. 1921 й. испан қўшинлари Марокашда мағлу-биятга учрагач, монархия инқирози янада кучайди. Чўчиб қолган реакция 1923 й. сент.да ҳарбий тўнтариш қилиб, генерал М. Примо де Ривера ҳарбий хокимиятини ўрнатди.

1931 й. 14 сент.да бошланган инқилоб натижасида республика эълон қилинди. 1936—39 й.лардаги миллий-инқилобий урушда демократик кучлар мағлубиятга учраб, республика ағдарилгач, генерал

Ф. Франкнинг фашист диктатураси (1939—75) ўрнатилди. Республика даври конунлари бекор қилинди, фашистларнинг И. фалангаси деб аталган партиядан ташқари барча сиёсий партиялар тарқатиб юборилди, инқилобчилар қатагонга учради, синфий қасаба уюшмалари тугатилди. Ярим миллионга яқин испанлар чет элга қочди.

2-жаҳон урушида И. бетарафлик эълон қилган бўлса ҳам, Германия ва Италияга ёрдам берди, фронтга «зан-гори дивизия»ни юборди. 1959 й.да Франко диктатурасига қарши тинч йўл б-н курашиш учун Миллий антифашист фронти тузила бошлади. Фашизмга қарши кучлар бирлашди. 1962 й.да Мюнхен (ГФР)да испанлар умумдемократик конференцияси ўтказилди, 26 вилоятда умумий иш ташлашлар бўлди, «вертикал синдикатлар»га қарамақарши ишчи комиссиялари (қасаба уюшмалари) тузилди. 1962—63 й.лардаги ижтимоий танглик диктатурами жузъий «эркинликлар бериш» сиёсатига ўтишга мажбур қилди, аммо у мухолифат кучларини бартараф этолмади. 1971 й. мухолифат кучлари биргаликда ҳаракат қилиш ҳақида битим имзоладилар. 1975 й.да Ф. Франко вафотидан сўнг қирол Хуан Карлос I давлат бошлиғи бўлди. 1976 й.дан кўпчилик сиёсий партия ва қасаба уюшмалари ошқора фаолият кўрсата бошлади. 1977 й. И.да 1936 й.дан кейинги биринчи парламент сайлови бўлди. Унда 100 та партия ва 18 та коалиция қатнашди.

И. 1956 й.да Шим. Марокаш, 1968 й.да Экваториал Гвинея, 1976 й.да Ғарбий Саҳрои Кабир каби мустамлакаларидан маҳрум бўлди. 1982, 1986, 1989 ва 1993 й.лардаги парламент сайловларида со-циалистик ишчи партияси ғалаба қозонди. 1996 ва 2000 й.ги сайловда эса Халқ партияси нисбий кўпчилик овоз олиб, ҳукуматни тузиш ҳуқуқини қўлга киритди.

И. — 1955 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 12 окт. — Испан Миллати Қуни (1492). ЎЗР б-н дипломатия муно-

сабатларини 1992 й. 17 мартда ўрнатган.

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. И.да 500 дан кўпроқ сиёсий партия ва жамоат ташкилоти рўйхатга олинган. Асосий партиялари: Халқ партияси (1989 й. янв.гача Халқ уюшмаси), 1976 й.да тузилган; И. социалистик ишчи партияси, 1879 й.да тузилган; И. коммунистик партияси, 1920 й.да тузилган; Басқларнинг миллатпарвар партияси, 1993 й.да тузилган; Каталония демократик конвергенцияси, 1974 й.да асос солинган; Валенсия иттифоқи. Қасаба уюшма бирлашмалари: Мехнат-қашлар умумий иттифоқи, 1888 й.да тузилган; Ишчилар қасаба уюшма бирлашмаси, 1960 й.да асос солинган; Ишчи комиссиялари, 1956 й.да тузилган.

Хўжалиғи. И. индустриал-аграр мамлакат. Саноат и.ч. қажми жиҳатидан Ғарбий Европада 5-ўринда, ривожланган мамлакатлар ўртасида 8-ўринда туради. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 23%, қ.х. улуши 3,5%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши эса 60 % дан ортади. Баъзи субтропик ва богдорчилик маҳсулотларини етиштириш ва экспорт қилишда дунёда олдинги ўринларда туради.

Саноатида оғир саноат етакчи ўринда туради. Машинасозлик, автомобиль ва кемасозлик, станоксозлик, электротехника, кимё саноати ғоят ривожланган. Саноатнинг энг қад. тармоғи — тўқимачилик ҳам раванқ топган. Электрон саноати тез суръатлар б-н тараний этмоқда. Аммо кончилик ва металлургия тармоқларидаги и.ч. қисқ-ариб бормоқда. 100 турдаги фойдали қазилмалардан 16 таси қайта ишланади. Пирит, симоб, темир, кўроғошин-рух, уран рудалари ва тошқўмир қазиб олинади. Қазиб олинган нефть И. эҳтиёжининг 10% ни қрндади. Асосий кемасозлик корхоналари Бильбао, Картахена, Барселонада, автоз-длар Мадрид, Барселона, Вальядолид, Виго ш.да, қора металлургия корхоналари Бискайя, Сантандер, Астурия, Валенсия вилоятларида, рангли металлургия Кордова, Хаэн, Мурсия, Овьедо,

Сантандер, Гипускоа, Бискайя вилоятларида, четдан келтирилган нефтни қайта ишловчи корхоналар Лакорунья, Санта-Крус-де-Тенерифе, Эскомбре-рас ва б. порт шаҳарларида, виночилик саноати Каталония, Арагон, Андалусия ва Янги Кастилия вилоятларида жойлашган. Йилига 155,7 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Электр энергияси, асосан, ГЭС ларда ҳосил қилинади. 3 та АЭС мавжуд. Ёқилғи тақчиллиги муқобил энергия манбаларини излашни тақозо қилади. Куёш ва геотермал сгялардан кенг микёсда фойдаланилади. Асосий саноат марказлари — Барселона, Мадрид, Бильбао, Овьедо.

Қишлоқ хўжалиги. Асосий тармоқ деҳқончилик, қ.х. маҳсулоти қийматининг ярмига яқини унинг улушига тўғри келади. Мамлакат майдонининг 71% да деҳқончилик қилинади. И.да вино (дунёда 3-ўрин) тайёрланади, цитрус мевалар (апельсин ҳосили бўйича Европада 1-ўрин, йилига 3 млн. тонна), буғдой (экин майдонининг 20%), шоли (дунёда энг юқори ҳосилдорлик: га дан 60—70 центнер), бодом, тамаки, пахта, қанд лавлаги, сабзавот (экин майдонининг 69%), кунгабокар етиштирилади. Олий нав зайтун ёғи и.ч.да дунёда 1-ўринда туради (йилига 400 минг т дан зиёд). Чорвачилик яхши ривожланган: қорамол, чўчка, эчки, қўй боқилади. Балиқ ва денгиз жони-ворлари овлаш қамда қайта ишлашда дунёдаги ўнликка киради.

И.да т.й.ларнинг умумий уз. — 14378 км, автомобиль йўллари уз. — 324 минг км. Асосий денгиз портлари: Картахена, Барселона, Бильбао, Санта-Крус-де-Тенерифе. Мадрид ва Барселона ш.ларидаги аэропортлар мамлакатдаги энг йирик аэропортлардир. И. четга машинасозлик (кема ва автомобиллар), қ.х. ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари (цитрус мевалар, мева-сабзавот консервалари, вино, зайтун ёғи) чиқаради. Савдо-сотиқдаги асосий мижозлари: Европа Иттифоқи мамлакатлари (импорт — 56%, экспорт — 66%), АҚШ (импорт

— 8% ва экспорт 9,2%), Яқин Шарқ мамлакатлари (8,6% ва 8,1%), Лотин Америкаси мамлакатлари (6,1% ва 4,2%). Чет эл сайёҳдиги — муқим даромад манбаи. Ҳар йили И.га 52 млн. сайёҳ келиб кетади, бу соҳа 20 млрд. долларгача даромад беради (АҚШ дан кейин 2-ўрин). Сайёҳларга 6 млн. киши хизмат қилади. Пул бирлиги — песета.

Тиббий хизмати. Давлат даволаш муассасалари б-н бир қаторда хусусий шифоналар ҳам бор. Кўпгина шифокорлар хусусий қабулхоналар очишган. Олий ўқув юртларининг 19 ф-ти ши-фокорлар тайёрлайди. Мамлакатда, айниқса, унинг денгиз сохилларида курортлар куп. Уларнинг энг муҳимлари Сан-Себастьян, Валенсия, Барселонада.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун 8 й.лик мажбурий таълим жорий этилган. 4 й.лик бошлангич, 7 й.лик ўрта мактаблар бор. Кучайтирилган тоифадаги хунар-техника ва тижорат мактаблари ишлайди. Бошланрич мактаб ўқитувчилари 3 й.лик пед. билим юртларида, ўрта мактаб ўқитувчилари ун-тларда тайёрланади. Мамлакатда 35 давлат ун-ти, 4 католик ун-т, 3 та политехника ин-ти бор. Энг йириклари: Саламанка (1218), Барселона (1430), Севилья (1502), Мадрид (1508) ун-тлари, Сиртки таълим унти (1972), Бильбао унти (1968), Валенсиядаги Политехника ун-ти, Сантьяго-декомпостела ш.даги ун-т. Мамлакатдаги и.т. ишларини 1939 й.да тузилган Илмий тадқиқотлар Олий кенгаши уюштиради ва мувофиқлаштиради. Академиялари: Мадриддаги Испан киролик академияси (1713), Ҳуқуқшунослик ва қонунчилик роллик академияси (1730), Киролик миллий тиббиёт академияси (1732), Барселонадаги Фан ва санъат киролик академияси (1764), Мадриддаги Ахло-қий ва сиёсий фанлар киролик академияси (1857). Бир қатор илмий тадқиқот ин-тлари мавжуд. И.да 57 йирик кутубхона, жумладан, Мадриддаги Миллий кутубхона (1712) ва ун-т кутубхонаси,

Барселонадаги Каталония кутубхонаси бор. И.да 90 музей бўлиб, йириклари Мадриддаги Прадо музейи (1819), Миллий археология музейи (1867), Барселона, Кордова, Валенсия ва Севильядаги бадиий музейлардир.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. И.да 120 га яқин газ. ва 900 жур. нашр этилади. Энг йириклари: «Пайс» («Мамлакат», кундалик газ., 1976 й.дан), «Вангвардия» («Илгор», кундалик газ., 1981 й.дан), «Диарио-16» («Газета-16», кундалик газ., 1976 й.дан), «Леванте» («Шарк», кундалик газ., 1939 й.дан), «Камбио-16» (ҳафталик жур., 1972 й.дан), «Дестино» («Так,дир», ҳафталикжур., 1942 й.дан). И. ах-борот агентлиги — ЭФЭ 1939 й. 3 нояб. да ташкил этилган. И.да радиоэшиттириш 1919 й.дан, телекўрсатувлар 1956 й.дан олиб борилади. И. радиоси ва телекўрсатуви ҳукумат ҳамда сиёсий партиялар вакилларида иборат кенгаш томонидан бошқарилади, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларни назорат қилади. И. миллий радиоси ва И. телекўрсатуви давлат маҳкамаси мавжуд.

Адабиёти испан, баск, каталон тилларида ва португал тилининг галисий шевасида.

Испан адабиёти ўрта асрларда халқ ижоди, юнон, Рим ва араб маданиятларининг таъсирида шаклланган. Халқ бахшилари (хучлар)нинг оғзаки ижодиёти испан адабиётининг дебчаси бўлган. Унинг дастлабки йирик намунаси — «Сид ҳақида дoston» (12-а.). Унда босқинчиларга қарши кураш қаҳрамони Родриго де Бикар (9-а.) жасорати мадҳ этилган. Бу даврда ло-тин, испан тилларидаги диний адабиёт алоҳида ўрин олади. 14-а. испан адабиётида «Аполония ҳақида китоб» (12— 13-а.лар), «Александр ҳақида китоб» (13-а. охири), «Рицарь Сифар» (13-а.) романлари кўзга ташланади. Х. Ману-элнинг «Граф Луканор» (1328 — 35) китобидаги инсонпарварлик оҳанглари испан адабиётида сезиларли воқеа бўлди. Х. Руис ўрта асрлар

адабиётининг сўнгги истеъдодли шоири ва Уйғониш даврининг даракчисидир. Унинг «Саодатли муҳаббат мадҳи» китобидаги реализм руҳи испан адабиёти кейинги тараққиётига зўр таъсир қилди. Бу давр адабиёти итальян ва француз Уйғониш даври таъсирида шаклланди, адабиётнинг деярли барча асосий жанрлари ривожланди. Лопе де Вега халқчил драмалари б-н шухрат қозонди. С. М. де Сервантеснинг «Дон Кихот» асари ва умуман унинг ижоди И. Уйғониш даврининг гултожи бўлди.

16-а.да бошланган иқтисодий, сиёсий инкироз адабиётга ҳам таъсир этди.

Француз классицизмга таклидий асарлар яратилди. 18-а.да Европанинг бошқа мамлакатлари каби И.да ҳам маърифатпарварлик ҳаракати авж олди (Б. Флейхоо, Г. М.де Ховельянос ва б.).

Наполеон истилосига қарши кураш инкилобий романтизм оқимининг ривож топишига, шоир Х. де Эспронседа ижодининг шаклланишига олиб келди. У шеър ва дostonларида буржуа тузумини ҳар тарафлама танқид қилди. Ре-акцион романтиклар (Х. Соррилья-и-Мораль) монархия ва феодал тузумини кўқларга кўтаришга уриндилар. Испан танқидий реализми 19-а. ўрталарида шаклланди. Унинг йирик вакили — Б. Перес Гальдос (1843—1920)нинг тарихий романлар туркуми («Миллий эпи-зодлар») ватанпарварлик руҳи б-н суғорилган. Натурализмнинг назарийётчиси ва йирик вакили Э. Пардо Басан (1852—1921) биринчи бўлиб «Халқ қизи» романида ишчилар ҳаётини тасвирлади.

20-а. И. тарихи ва испан маданияти тарихидаги энг драматик ва сермахсул даврдир. Бу даврдаги сўз санъатининг равнаки прозаик ва драматурглар Хосе Эчегарай-и-Эйсагирре, Мигель де Унамуну, Рамон Мария дель Вальс-Инклан, Пио Барохии-Неса, Хасинто Бенавенте-и-Мартинес, шоирлар Анто-нио Мачадо, Хуан Рамон Хименес, Федерико Гарсиа Лорка номлари б-н боғлиқ. 30-й.ларда инкилобий адабиёт яратилди. С. М. Ар-

конада, Х. Ардериус ва б. адиблар ишчилар манфаатини химоя қилиб, реакцияни фош этувчи асарлар яратдилар. Бу даврда шоирлар кўпроқ романс жанрида ижод этдилар.

Мамлакатда фашист режими ўрнатилгач, испан адабиёти тушкунликка учради, кўп адиблар чет элга кетиб қолдилар. Камилло Хосе Селанинг романлари ўша даврнинг нисбатан яхши асарларидир. Унинг биринчи «Паску-ал Дуарте-нинг оиласи» (1942) романи 40—50-й.лардаги испан адабиёти учун характерли бўлган тремездизм (исп. tremendo — дахшатли) оқимини бошлаб берди. Тремендист-ёзувчилар инсоннинг дунёда чинакам ёлғизлигини, ўлим, зўравонлик инсон ҳаётининг муқаррар бир қисми эканини назарда тутдилар. Йирик замонавий испан прозаиги

Мигель Делибес ҳам ижодининг бошланғич даврида шу оқим таъсирида бўлган. Кейинги йилларда Д. Медио, А. Матуте ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш б-н бирга инсон руҳиятининг нозик жиҳатларини очиб бердилар. В. Алейксандре ўзининг фалсафий лирикасида инсонпарварлик ғояларини қарор топтиришга интилади.

Баск адабиёти нинг дастлабки намунаси Б. Дечепаре ёзган «Баск тилининг ибтидоси» (1545) номли диний ва ишқий шеърлар тўпламидир. 17-а.да диний (П. Де Ашулар ва б.), 18-а.да маърифатчилик ғоялари (М. де Ларраменди ва б.) илгари сурилди. 19-а.нинг ўрталаридан романтизм етакчи оқимга айланди. Айни вақтда реалистик асарлар ҳам пайдо бўлди (Д. Агирренинг «Денгиз сувлари», «Қирққулок» романлари). Ҳокимиятга фашистларнинг келиши (1939) баск миллий маданияти ривожига жиддий тўсиқ бўлди. Н. де Ормаэчеанинг ватанпарварлик руҳидаги «Баск» достони, Х. Эчайде ва Х. А. Ирасустанинг реалистик романлари диққатга сазовор.

Каталон адабиёти Каталония ва Валенсияда, Балеар о.ларида каталон тилида ва унинг шеваларида 9—13-а.лар-

да оғзаки халқ шеърляти шаклида, 12-а. охиридан эса ёзма диний адабиёт тарзида ривожланди. Жауме I, Б. Десклот ва Р. Мунтанер проза жанрида ижод қилдилар. Раймунд Луллийнинг «Бланкерн ҳақида китоб» асари каталон тилидаги биринчи роман эди. А. де Виланов, Ф. Эшименис каби ёзувчилар дидактик асарлар яратдилар. 15-а. бошидан каталон адабиётида Уйғониш даври ғоялари акс этди. А. Фебрер, Ш. Фогассот, Ж. де Сант-Жоржи Италия поэзияси таъсирида асарлар яратдилар. Шоир А. Марк (1397—1459) каталон адабий тилининг отаси ҳисобланади. 16—19-а.лардаги ёзувчилар орасида Ж. Ройс, Ж. Газуль, А. Турмеда, А. Пинеда, Ф. Гарсиа, А. Блаклар бор. 20-а.да шоирлардан С. Эсприу, Ж. Сарсаденес, Ж. Серда, ёзувчилардан Ж. Эс-пинас, Б. Порсель, Э. Торреслар машҳур.

Галисий адабиёти Пиреней я.о.нинг шим.-ғарбида яшовчи миллий озчиликнинг португал тили галисий лахжасидаги адабиётидир. 8—11-а.ларда бу лахжада ранг-баранг халқ лапарлари тўқилган. 15-а. охиридан 19-а. бошларигача галисий адабиётда оғзаки аъналар устунлик қилди. Ф. Аньон-и-Пас, Х. М. Пинтос, ака-ука Антонио каби шоирлар ёзма адабиётни ривожлантирдилар. 20-а.да В. Матинес Риско, А. Родригес Кастелао, Х. Видаль каби ёзувчи ва шоирлар ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқдилар. 1939 й.да Франко диктатураси ўрнатилгач, галисий адабиёти тақиқланди. 1950 й.дагина яна бу тилда китоблар нашр этила бошлади. С. Э. Феррейро, У. Новонейра, М. Мария, К. Касареснинг ватанпарварлик руҳидаги шеър ва романлари босилиб чиқди. С. М. де Сервантес, Г. Лорка ва б. ёзувчиларнинг асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Меъморлиги — қад. И. худудида палеолит ва неолит даврларига оид маданият ёдгорликлари, римликлар ҳукмронлиги даврига мансуб театр бинолари, эҳром, кўприклар сақланган. Араблар маданият ёдгорликларидан ҳашаматли масжидлар, саройлар қолган (Кордовадаги мас-

жид, 8-а., Гранададаги Алхумро саройи, 13—14-а.лар). Испан киролиги вужудга келгач, Астурияда Сан-Мигель де Линьо, Санта-Кристина де Лена ва б. черковлар курилди (9-а.). Жан-да қалъа шаклидаги деворлар бунёд этилди. Авила ш.нинг деворлари (11-а.), Толедодаги «Куёш дарвозаси» (12-а.) шу давр меъморлигининг намуналаридан. Бу биноларда араб меъморий услубининг таъсири кўзга ташланади. 11-а.нинг 2-ярмидан меъморлик, асосан, роман услубини (Сантьяго-де-К. омпостела ш.даги собор), кейинроқ Уйғониш руҳида (Са-рагосадаги Ла Сео собори) ривожланди. 13-адан шаҳарлар тараққий этиши муносабати б-н готика услуби раванқ топди (16-а. бошларигача). Бургос, Толедо, Леон ш.ларида энг яхши готика соборлари курилди. И. ўрта аср меъморлигида мавритан меъморлиги ва «му-дехар услуби» ўзига хосдир. «Мудехар» услубида готика ва араб услубларининг энг яхши томонлари мужассамлантирилган. Бу ерда сирланган пишиқ ғиштдан курилиш ва бадий безак ашёси сифатида фойдаланиб, гиламсимон нақшлар яратилди. Ганчқори ўйма нақшлар кенг қўлланилди. 16-а. 1-ярми И. меъморлиги итальян Уйғониш даври меъморлиги таъсири остида бўлди (Гранадада Карл V саройи, 1526 й. бошланган, меъмор П. Мачука). Бу даврда Американи босиб олган испанлар юбориб турган асил металллар б-н асилзодаларнинг саройини безатиш урф бўлди. Ҳашамдор «платереско услуби» испан Уйғониш даврининг миллий меъморий услубига айланди. Черковлар ичини бадий ҳунармандчилик буюмлари б-н безашга зўр берилди. Бино атрофлари тилла суви югуртирилган жимжимадор панжаралар б-н ўралди. Оддий турар жойларни эса одмигина қилиб куриш давом этди. 17—18-а.ларда барокко услуби ривожланди (меъмор Х. Б. де Чурригера ва б.). 18-а.нинг 2-ярмида француз ва итальян санъати таъсирида классицизм тарқалди (меъморлардан В. Родригес, Х. де Вильянуэ-ва). 19-а. меъморлигида

электика ва модерн услуби устун бўлди. 20-а.да эса функционализм кенг тарқадди (Мадриддаги ун-т шаҳарчаси, ипподром ва б.).

Тасвирий санъатга оид қад. ёдгорликлар И.да анчагина сакланган. Булар Альтамира ва б. ғорларнинг деворларига чизилган хайвонлар тасвирлари (палеолит даврига оид), мамлакат шарқидаги ғорлардан топилган кулоллик буюмлари ва ов, уруш манзаралари тасвирлари (неолит даврига оид), шунингдек, кельтиберларнинг хайкаллари, вестготларнинг заргарлик буюмлари ва б. 8—9-а.лардан испан тасвирий санъати шаклланди. Қўлёзмалар учун миниатюралар, нақшланган ёғоч хайкалчалар ва ш.к. яратилди. Роман ва готика услубларига хос расмларда халқ ижодининг таъсири намоён бўлди. 15-а. ўрталарида рассомлик (П. Берругете, А. Фернандес) ва хайкалтарошлик (Х. де Силоэ, Д. Формент) ўрта аср қолипларидан чи-киб, ҳаққоний тимсоллар б-н бойиди. 16-а. охири — 17-а. бошларида реалистик тамойиллар кучайди. Ф. Рибальга, Ф. Эррера, Д. эль-Греко каби рассомлар, А. Кано, П. де Мена, Х. Мартинес Монтаньес каби хайкалтарошлар қирол саройидан олисда яшаб ижод қилдилар ва анъанани янада ривожлантирдилар. 17-а.да Рибера, Ф. Сурбаран, Д. Веласкес каби буюк рассомларнинг ижоди туфайли испан миллий рассомлиги ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Ф. Гойя асарларида миллий реалистик санъат, Х. Мадрасо, Х. Альварес ижодида испан халқининг озодлик учун кураши ёрқин акс этди. 19-а.да ва 20-а. бошларида реалистик тамойиллар авж ола бошлади. 20-а. 1-ярмида фор-малистик оқимлар (кубизм, сюрреализм ва б.) тарқалди (хайкалтарош П. Горгальо, рассом С. Дали ва б.). Испан халқининг 1936—39 й.лардаги озодлик кураши кўпгина рассом ва хайкалтарошларни фашизмга қарши бирлаштирди. Бу курашда П. Пикассо ҳам иштирок этди. Уруш йилларида графика ва плакат тасвирий санъатда етакчи

ўринни эгаллади. Замонавий испан санъатида манзара жанри кенг тарқалган. Б. Паленсия, Х. Вакеро, А. Дельгадо каби рассомлар ва уларнинг издошлари она юрт табиғатининг нафис ва реал манзараларини, унинг меҳнаткаш кишиларининг гўзал қиёфаларини яратдилар. Тасвирий санъатда демократик тамойиллар кучайиб бораётир.

Музыка услублари кўп ва ранг-баранг. Халқ музикасида асосий 5 та маҳаллий услуб ажратилади: баск, галисий, каталон, остиал ва андалусий. Испан рақслари оҳангдорлиги, таъсирчанлиги, шаклининг хилма-хиллиги б-н ажралиб туради. Болеро, хота, фанданго, сегидилья, качуча каби халқ рақслари машҳур. Чолғу асбоблари: гитара, скрипка каби торли, тамбурин, тун-тун ва пандерета, кастенъета каби урма созлар, флювиоль флейтаси ва б. 6—7-а.ларда диний мадҳия (гимн) жанри ривож топди. 8-а. дан бошлаб И.да араб музикаси анъаналарига асосланган янги услуб тараққий этди (Зирёб мак-таби, 9-а.). 12-а.да романс жанри юзага келди. 14-а.да трубадур (сайёр шоир, кўшиқчи)лар музикаси раванк топди — кантига, альбада, пастураль, ретроэн-са жанрлари маромига етказилди. Му-сиқали театрнинг дунёвий шакллари вужудга келди. 15—16-а.ларда миллий санъат раванк топди. Б. Рамос де Паре-ха, Ф. Салинас ва б. музика назари-яси ва эстетикасига оид асарлар яратдилар. 17-а.да И.га хос опера жанри — сарсуэла, 18-а.да лирик музикали комедия — тонадилья жанри шаклланиб, миллий илғор ғоялар тарғиб қилинди. 19-а. 1-ярмида Мадрид ва Барселонада консерватория, опера театрлари очилди. 19-а. охиридан Ф. Педрель ва унинг издошлари И. Альбенис, Э. Гранадос, М. де Фалья янги миллий музика мактабига асос солди. Уларнинг ижоди испан му-сиқасининг чўққиси, 20-а. Ғарбий Европа классик музикасининг намунасига айланди. 20-а. да ижрочилик санъати юксак поғонага кўтарилди. Миллий озодлик уруши йилларида С. Бакари-се, Э. К. Чапи, К. Па-

ласионинг оммавий инқилобий ватанпарварлик кўшиқлари кенг тарқалди. Франко режими ўрнатилгач, кўп музикачилар чет элларга кетишга мажбур бўлди. Замонавий композиторлар — О. Эспла Триай, Э. ва К. Альфтерлар, Г. Питалуга, П. Сорсабаль ва б.

Театри қадим замонлардан И. халқи турмушининг, урф-одати ва карнавалларининг таркибий қисми бўлган. Ўрта асрларда у бошқа мамлакатлардаги сингари диний ва халқ театри йўналишида ривожланди. 14—15-а.ларда биринчи сарой театрлари юзага келди. 16-а.да профессионал ва ярим профессионал труппалар ташкил топди. Драматург ва актёр Лопе де Руэда бу ишга бошчилик қилди. 16-а. 2-ярмидан Мадрид, Севилья, Валенсия, Барселона, Гранада ва б. йирик шаҳарларда доимий халқ театрлари — корралилар очилди. Уларда С. М. Сервантес, Лопе де Вега, Тирсо де Молина ва б. драматургларнинг асарлари саҳналаштирилди. 17-а.да А. де Сиснерос, Н. де лос Риос, А. де Вильегас ва б. раҳбарлигидаги труппалар шухрат қозонди. 18-а.да француз классицизми, эстетикасини мерос қилиб олган сарой театрларида музикали спектакллар машҳур бўлди. 1708 й. «Киньос дель Пераль» номли опера театри ташкил бўлди. Сарсуэла, сай-нет, тонадилья каби кичик жанрларда классик давр анъаналари сақланиб қолди. 19-а.да романтик драматургия ва реалистик комедия ривожланди. 1849 й. Мадридда «Эспаньоль» театри очилди, 1847 й. Барселонада «Лисео» опера театри иш бошлади. 20-а. бошларида тан-К.ИДИЙ реализм қарор топди. 1931 й.дан сўнг театрда илғор ислохотлар ўтказилди. Г. Лорка ва А. Касони И. театрини демократлаштиришга ҳаракат қилди.

Ҳокимият Франко кўлига ўтгач, илғор ислохотлар бекор қилинди, саҳнада кўнгилочар спектакллар қўйилди. 50-й. лардан йирик шаҳарларда яна классик асарлар саҳналаштирила бошлади. И. театрларининг кейинги йиллардаги ре-

пертуаридан Б. Брехт, Ж. Б. Пристли, А. Миллер, Г. Лорка ва б. драматургларнинг ўткир ижтимоийтанкидий пье-салари ўрин олди. Мадридда 20 дан ортиқ театр бор. Актёрлар Мадрид ва Барселона консерваторияларининг сахна мақорати бўлимларида ҳамда Мад-риддаги драма санъати мактабида тайёрланади.

Киноси. Биринчи кинофильм 1896 й. намойиш этилган. Кейинчалик «Қаҳвахонадаги жанжал» (1898), «Доротея» (1898), «Текин пиво» (1906) каби фильм-млар ишланди. 1905 й. И.да А. Куэсто суратга олган биринчи бадийий фильм юзага келди. 1906 й.да Барселонада биринчи кинофирма — «Испано филмс» га асос солинди. Биринчи овозли фильм («Тупрокдаги сув») 1934 й. яратилди. И.даги миллий инқилобий урушни акс эттирувчи бадийий ва хужжатли фильм-млар орасида «Галласиз ер» киноси ижтимоий масалага бағишланган. И.да Франко режими даврида кўнгил очар фильмлар ишлаб чиқарила бошлади. 50-й.ларда «Хуш келибсиз, жаноб Маршал!» (1953), «Велосипедчининг ўли-ми» (1955), «Шоҳ кўча» (1956), «Жаллод» (1963), «Ов» (1965), «Қарғаларни бок» (1975), «Январда етти кун» (1979), «Миллий бойлик» (1981) каби ижти-мойтанкидий рухдаги фильмлар яратилди. Л. Бюнюэлниинг «Виридиана» (1961) кинофильми бутун дунёга танилди. Х. Л. Лопес Васкес, Ф. Рей, А. Феррандис, А. Молина, А. Ланда, Х. Мистраль, Ф. Рабаль ва б. И. киносининг машхур актёрлари, М. Пикасо, Л. Бюнюэль, Х. Камино, М. Арагон кабилар етакчи реж.ларидир. И.да Миллий кинематография ин-ти ва Миллий фильмотека бор. Сан-Себастьян, Валь-ядолид ва Барселонада Халқаро кинофестиваль ўтказиб турилади. Йилига 100 дан ортиқ фильм ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон — И. муносабатлари. Ўзбекистон — И. ўртасида 15-а.даёқ алоқа ўрнатилгани, 1404 й.да Кастилия киролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Самарқандга келгани ва Амир Темури салтанати ҳақида эсдаликлар ёзгани

тарихдан маълум.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин И. б-н савдо-иқтисодий ва маданий-маърифий соҳаларда ҳамкорлик йўлга қўйила бошлади. Икки мамлакат расмий делегацияларининг ўзаро ташрифлари чоғида ҳамкорликнинг шартномавийҳуқуқий негизини яратувчи бир қанча хужжатлар келишиб олинди.

Иккала мамлакатнинг савдо-иқтисодий алоқлари Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи б-н муносабатлари доирасида ривожланаётир. Ўзаро товар айланмаси 2000 й.да 1999 й.га нисбатан 1,9 баравар ошди. Жумладан, ЎЗРнинг И.га экспорти 20,1 млн., импорти 5,8 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон И.га пахта толаси, газла-ма, калава ип экспорт қилса, ундан электротехника ва механика асбоб-ускуналари, дори-дармон, қора металллар, пластмасса, керамика махсулотлари сотиб олади.

И. компания ва фирмалари б-н ҳамкорлик соҳасида Бухоро вилояти сув таъминоти тизимини такомиллаштиришга киришилди. 15 млн. евро қийма-тига эга бўлган бу лойиҳа И. ҳукуматининг имтиёзли ва тижорат кредити ҳисобидан амалга оширилади. «Ўзмева-сабзавотузумсаноатҳолдинг» компанияси б-н «Алтиери Виникола» фирмаси Ўзбекистонда вино ишлаб чиқарадиган «ЯНИС» кўшма корхонасини барпо этди. «Ўзфармсаноат» концерни б-н И.нинг «Крупак» компанияси бинт ва жарроҳлик докаси ишлаб чиқарадиган корхона барпо этиш учун 7,9 млн. евро микдоридан пул сарфлади. ЎЗРда И. сар-моясини иштирокидаги 11 корхона ташкил этилган.

Ўзбекистон ФА ин-глари б-н И. Миллий тадқиқот кенгаши ўртасида куёш энергиясини фотоэлектр усулида ўзгартириш, ярим ўтказгичли материал-шунослик соҳаларида ҳамкорлик йўлга қўйилган. ЎЗР Жаҳон тиллари ун-ти И.нинг Гранада, Мадрид, Алкала де Энарес ва Малага ун-глари б-н ҳамкорлик ўрнатган. Тошкентдаги шу ун-тда испан тили ва маданияти маркази очилган. Гра-

нада ва Бухоро ун-тларининг ҳамкорлик қилиши ҳақида кели-шиб олинган.

ИСПАНИЯ МЕРОСИ - Испания тахти ва унинг мулкларига эгалик қилиш ҳамда Европада сиёсий устунликка эришиш мақсадида олиб борилган уруш (1701 — 14). Испаниянинг сўнги Габсбург (хукмдори) — Карл II нинг вафоти (1700) дан сўнг бошланган. Франция Карл II нинг вориси йўқлигини баҳона қилиб Испания тахтига Людовик XIV нинг набираси Филипп Бур-бонни ўтказди. Шунда Буюк Британия, Голландия, Австрия, Пруссия ва б. давлатлар ўзаро уюшиб, мазкур француз-испан иттифоқига қарши чикди. Икки ўртадаги уруш Утрехт (1713) ва Раш-тат (1714) сулҳ шартномалари б-н яқунланиб, натижада Испания Европа ва Шим. Америкадаги бир қанча мулкдан маҳрум бўлди.

ИСПАНИЯ-АМЕРИКА УРУШИ -испан мустамлакачиларига қарши Куба (1895 й.дан) ва Филиппин (1896 й.дан) халқларининг кўзғолони шароитида бошланган уруш (1898). АҚШ гўё бу халқлар курашини ёклаб чиққан бўлиб ундан ўз мақсади йўлида фойдалан-ди ва Пуэрто-рико, Гуам о., Филип-пинни босиб олди ҳамда ўзини муста-қил деб эълон қилган Кубани эгаллаб олган.

ИСПАНЛАР — халқ. Испаниянинг асосий аҳолиси (27,6 млн. киши). Умумий сони 29,0 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Европеоид ирқига мансуб. Испан тилипл сўзлашади. Диндорлари, асосан, католиклар. И.нинг кад. аждодлари ибер қабилалари ҳисобланади. Галлиядан герман қабилалари — вест-готлар (414 й.), Гибралтар орқали араблар ва барбарлар (714 й.) бостириб кириб, И.нинг этник таркибига кучли таъсир кўрсатган. И. уларни маврларр.еб аташган. Реконкиста (8—15-а. охири) испан ерларини бирлаштириш б-н ту-гаган, бу эса И.нинг миллий онгини шаклланишига имкон туғдирган. Пекин, 20-а.гача айрим вилоятлар аҳолией ўзларини кастилияликлар, арагонлар, андалузлар ва б. деб атаб келишган. И. 19-а. охирида миллат бўлиб

шак-лланган. И. Лотин Америкасидаги кўплаб ҳоз. халқларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатганлар. Хўжалигида қорамолчилик ривожланган. Қ.х.да ғалла экинлари етиштириш етакчи ўринни эгаллайди.

ИСПАРАК, исфарақ (*Delphinium semibarbatum*) — айиктовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 35—70 см. Бўғиз барглари узун бандли, поясидагилари бандсиз. Барги уст-ма-уст беш қисмга, ҳар бир қисми эса уч бўлақка бўлинган. Гуллари тўқ сарик, рўваксимон тўпгулга йиғилган. Сиртки тожбаргининг биттаси пихли. Меваси битта мевабаргдан ҳосил бўлган. Ўрта Осиёнинг тоғ этаклари ва адирларида, асосан, бўз тупроқли ён ба-ғирларида ўсади. Май охирларида гуллайди, июлда меваси пишади, авг.да поя ва барглари қурийди. И.нинг гулидан аҳоли ипак, жун ва ип газламаларни сариқ рангга бўяшда фойдаланади. Пояси ва баргларида 0,07%, илдизиди 0,13%, мевасининг пўстида 0,56%, уруғида 0,11% дельсемин ва б. алкалоидлар бор. И.дан қўй, эчки ва отлар, қуриган гулидан эса қорамол заҳарланади. Халқ табобатида И.нинг поя ва барг қайнат-маси турли шишларни, кули эса қўтир ва экземани даволашда ишлатилади.

ИСПОЛИН ОЛХЎРИСИ, Венгерка, Жайнет Прюн — серҳосил олхўри нави. АҚШ (Калифорния)да чиқарилган (Л. Бербанк). Дарахти баланд, сершоҳ. Барги йирик, гуллари йирик, оқ. Ўзидан чангланади. Меваси йирик (40—50 г), тўқ кизил, тухумсимон, чўзиқ. Эти тигиз, мазаси ёқимли, нордонрок, хушхўр, данагидан осон ажралади. Таркибида 17,4—25,5% қуруқ модда, 10,3—14,3% канд, кислота, каротин, С витамини бор. Авг. охирида пишади. Суғориладиган майдонларда яхши ҳосил беради. Кўчати экилгандан сўнг 4-йили ҳосилга қиради. Бир тупи 100 кг гача мева беради. 30 йилгача яхши ҳосил қилади. Совуққа, зарарқунанда ва касалликларга чи-дамли нав. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари-

да экилади. Меваси янгилигида ейлади, коки солинади, компот, мураббо тайёрланади.

ИСРО ВА МЕЪРОЖ — ислом тарихида Муҳаммад (сав) нинг Маккадан Қуддусга қилган тунги сайри (исро) ҳамда Қуддусдаги Ақсо масжидидан осмонга кўтарилиши (меърож). Бу ҳақда Қуръон оятлари ва ҳадиси шарифларда кенг маълумотлар берилган. Бу ходи-саилоҳий мўъжизалар турига киргани учун моддийлик ва ақлий далиллар б-н чегараланувчи кишилар уни инкор этадилар. Ҳадис ва ривоятларда айтилишича, Муҳаммад (сав) Жаброил (ас) бошчилигида тунда кўп йиллик масофани босиб ўтиб, бу самовий саёҳатларидан бой хотиралар б-н қайтганлар. Жумладан, етти қават осмон ораликларида ўзларидан олдинги ўтган йирик пайгамбарлар б-н мулоқотда бўлганлар. Жаннат ва дўзахни томоша қилганлар.

5 вақт намоз ҳам шу кечада фарз қилинган. Бу ҳодиса тасвириаб ёзилган кўпгина асарлар мавжуд. И. ва м. кечаси ислом оламида диний байрам сифатида ҳар йили хижрий ражаб ойининг 27-кечасида нишонланади.

ИСРОИЛ, Исроил Давлати (Medinat Visra'el) — Яқин Шарқда, Осиёнинг ғарбий қисмида, Ўрта денгиз бўйида жойлашган давлат. Майд. 14,1 минг км² (БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 й. 29 нояб. қарори б-н белгиланган ҳудуд). Аҳолиси 5,938 млн. киши (2001). Асосий иқтисодий ва маданий маркази — Тель-Авив ш. БМТнинг 1947 й.даги қарорига зид равишда И. ҳукумати 1950 й. да Қуддус ш.нинг ғарбий қисмини давлат пойтахти деб эълон қилди. 1980 й. 30 июлда Қуддус И.нинг «абдий ва бўлинмас» пойтахти деб эълон қилинди. И. маъмурий жиҳатдан 6 округга бўлинади.

Давлат тузуми. И. — республика. Мамлакатда ягона конституция йўқ. Унинг ўрнини босувчи бир қанча қонунлар бор. Энг муҳимлари: Қонун чиқарувчи ва ижрочи идораларни ташкил этиш тўғрисида 1948 й.ги Қонун ва

Маъмурий фармон, 1949 й.ги Муваққат қонун, Қайтиб келиш тўғрисида 1950 й.ги Қонун, Фуқаролик ҳақида 1952 й.ги Қонун, Кнессет тўғрисида 1958 й. ги Асосий қонун ва б.

Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Моше Кацав), у кнессет (бир палатали парламент) томонидан 7 й. муддатга сайланади, 2-муддатга қайта сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Қонун чиқарувчи ҳокимият — кнессет, унинг 120 депутаты умумий тўғри яширин овоз бериш йўли б-н 4 й. муддатга сайланади. Ижроия ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади, ҳукумат кнессет томонидан тасдиқланади.

Табиати. И.нинг денгиз бўйи қисми камбар пасттекислик, шарқий қисми бал. 500—1000 м ли плато бўлиб, унинг шарқий чеккаси тор, чуқур Ҳор боти-ғига тик тушган. Ҳула ва Тивериад қўллари, Улик денгиз, жан.да Негев чўли бор. Фосфорит, тоштуз, мрамар, мис, темир рудаси, нефть, газ конлари топилган.

Иқлими субтропик, жан.да ва сойликларда чала чўл ва чўл иқлими. Ёзи иссиқ (24—36°), қиши илиқ (6—18°). Йиллик ёғин 100—800 мм. Шим.шар-қидан Иордан дарёсининг юқори қисми ўтади. Дарё сувидан суғоришда фойдаланилади. Тупроғи қўнғир, тоғ бўз-қўнғир, бўз, жан.даги чўлларда бўз-қўнғир. Тоғларда маквис, гарига, доим яшил эман, карағай ва б. усади. Сиртлон, чиябўри, даман, кемирувчи ва судралиб юрувчилар кўп. Қушларнинг чўл ва даштга хос турлари учрайди.

Аҳолисининг 82%и яҳудийлар, 16%и араблар, қолган қисми арманлар, друзлар. И. яҳудийларининг ярмидан кўпроғи бошқа мамлакатлардан келган муҳожирлардир. Расмий тил — иврит ва араб тиллари. Кўпчилик аҳоли яҳудийлик, қолганлари мусулмон ва христиан динида. Аҳолининг 90%и шаҳар ва шаҳарчаларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Тель-Авив, Хайфо, Қуддус (ғарбий қисми), Рамат-Ган.

Тарихи. И. давлати БМТ Бош Ас-

сам-блеясининг 1947 й. 29 нояб. қарори асосида ташкил топган (1948 й. 14 май). Қарорга кўра, Буюк Британия мандатидаги Фаластин мустақил деб эълон қилинди; унинг ҳудуди араб ва яҳудий мустақил давлатларига бўлинди, ҳар икки давлат демократик конституцияга эга бўлиши лозим эди. Яҳудий давлатининг ҳудуди 14,1 минг км², аҳолиси 498 минг яҳудий ва 497 минг араб (шундан 90 минги бадавий) деб белгиланди. Қуддус БМТ бошқарувидаги мустақил маъмурий бирлик деб ажратилди. Араб-Исроил уруши (1948—49) даврида И. Фаластин араб давлати учун

1 Фаластин куду-ди (Иордан дарё-сининг Ғарбий со ҳили ва Ғазза ажратилган ҳудуднинг 4/5 қисмини, Қуддуснинг ғарбий қисмини босиб олди ва Қуддусни И. пойтахти деб эълон қилди. И. босиб олган ҳудуддан тахм. 1 млн. араб қувгин қилинди.

1956 й. И. Буюк Британия ва Франциянинг Мисрга, 1958 й. АҚШ б-н Буюк Британиянинг Ливан ва Иорданияга қарши агрессияларида қатнашди. И. Иордан дарёси сувининг бир қисмини ўз томонига буриб юборди (1964 й. июнь). 1967 й. 2 июнда тузилган ҳукумат «Буюк И.» давлатини барпо этиш режасини амалга оширишга киришди. 1967 й. 5 июнда И. араб давлатларига қарши яна агрессия бошлади. БМТ Хав-фсизлик Кенгаши ўзининг 1967 й. 5—9 июндаги мажлисида И.дан ҳарбий ҳаракатларни дарҳол тўхтатишни талаб қилди, аммо И. агрессияни давом эттира-верди. Тараккийпарвар кучларнинг қароли ва Хавфсизлик Кенгашининг қарорига мувофиқ (1967 й. 10 июлда) И. ўқ отишни тўхташишга мажбур бўлди, аммо босиб олган араб ҳудудларидан ўз армиясини олиб кетишдан бош торгди. 1967 й. 22 нояб.да Хавфсизлик Кенгаши Яқин Шарқдаги тан-гликни сиёсий йўл б-н бартараф этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Аммо И. бу қарорни менсимасди. Босиб олинган ҳудудларда ҳарбийлаштирилган яҳудий қишлоқлари қурилди. 1973 й. кузидаги араб-исроил

урушида И. армияси ва техникаси қатта талафот кўриш эвазига кўпгина ерларни босиб олди. 1974 ва 1975 й.ларда И. Миср б-н, 1974 й.да Сурия б-н тузган битимларга биноан кўшинлар бир-биридан йироқлаштирилди, улар ўртасида буфер минтақа ҳосил қилинди, бу ерга БМТ кўшинлари жойлаштирилди. 1979 й.ги И. -Миср сулҳ шартномасига мувофиқ, И. ўз кўшинларини Синай я. о.дан олиб кетди ва 1982 й.да ярим оролни Мисрга қайтариб берди. 1993 й.да И. б-н Фаластин Озодлик ташкилоти бир-бирларини тан олиш ҳамда Ғазза минтақаси ва Иерихон ш. атрофида Муваққат Фаластин мухторияти тўғрисида битим тузилар. 1998 й. октябрдаги И. — Фаластин шартномасида И. араблардан босиб олган ерларининг бир қисмини қайтариб бериши кўзда тутилган. Аммо И. - Фаластин можаросини бартараф этиш мушкул масалалигича қолаётир.

И. — 1949 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР су-веренитетини 1991 й. 25 дек.да тан олди ва 1992 й.да дипломатия муносабатлари ўрнатди. Миллий байрами — Мустақиллик куни (1948) — Яҳудийлар тақвимида кўра, бу байрам ҳар йили ҳар хил кунда келиши мумкин (2001 й.да 26 апр.га тўғри келди).

Асосий сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. «Авода» («Меҳнат») социалистик партияси, 1968 й.да тузилган; «Ликуд» («Иттифок») партияси, 1973 й.да ташкил этилган; ШАС диний партияси, 1984 й.да тузилган; «Мафдал» миллий-диний партияси, 1956 й.да ташкил этилган; Араб демократик партияси, 1988 й.да тузилган; «Исра-эль ба-Алия» («Исроил юксалишда») партияси, 1996 й.да асос солинган. И. умумий меҳнат федерацияси қасаба уюшмаси 1920 й.да ташкил этилган.

Хўжалиги. И. — ривожланган индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 21%, қ. х. улуши 3%ни ташкил этади.

Саноати. И. иқтисодиётида ҳарбий саноат асосий ўринни эгаллайди, у ташқи

молиявий манбаларга, айниқса АҚШ ва Европа Иттифоқи ёрдамига жуда қарам. И. саноати илмфан ютуқларига асосланган тармоқлар — тиббий электроника, алоқа воситалари, компьютерлар и.ч.га ихтисослашган. Металл ишлаш, машинасозлик (жумладан, самолётсозлик, кемасозлик, ай-ниқса уларнинг ҳарбий турлари), электротехника, электроника, кимё саноати, олмосни қайта ишлаш ҳам ривожланган. Енгил саноатнинг тўқимачилик, тикувчилик, кўнчилик каби тармоқлари мавжуд. Озик-овқат, ёғочсозлик, нефт-ни қайта ишлаш, бинокорлик мате-риаллари саноати ривож топган. Бир оз микдорда калий ва тоштуз, мис ва темир рудалар, нефть қазиб олинади. Энергетика, асосан, четдан келтирилган хом ашё негизига қурилган. Асосий саноат марказлари — Тель-Авив, Хайфо.

Қишлоқ хўжалиги. Экинзорларнинг аксар қисми давлатга ва Яхудий миллий жамғармасига қарашли бўлиб, бу ерлар қибуца, мошава деб аталган қ. х. ширкатларига ижарага берилади. Ер майдонларининг 20% дан кўпроғи ишланади, унинг 40% дан ор-тиғи сугорилади. Қ. х.нинг асосий тар-моғи — дехқончилик. Экспорт учун, асосан, цитрус мевалар етиштирилади (йилига 1,5 млн. тонна), булар бошқа мевалар б-н бирга қ. х. маҳсулоти асосий қийматининг 30% ни ташкил этади. Ички эҳтиёж учун бугдой, картошка, сабзавот, техника экинларидан пахта, қанд лавлаги, зайтун ва б. экилади. Боғдорчилик, тоқчилик, гулчилик б-н ҳам шуғулланилади. Чорвачилигида қорамол, қўй ва эчки, шунингдек, парранда боқилади. Балиқчилик ҳам ривожланган. Қ.х. мамлакат эҳти-ёжларини қондирмайди.

Транспорти. Асосан, автомобиль транспорти ривожланган, автомобиль йўлларининг уз. — 13 мингкм. Т. й. узунлиги — 890 км. Денгиз савдо флоти муҳим ўрин тутаети. Денгиз портлари: Хай-фо, Ашдод, Эйлат. Тель-Авив яқинида халқаро аэропорт бор. Бир неча нефть қувурлари бўлиб, улар орқали

Қизил денгиз соҳилидан Ўрта денгиз портларига нефть окизилади.

И. четга қ. х. ва машинасозлик маҳсулотлари, тарашланган олмос, маъданли ўғит, кимёвий моддалар, курул-яроғ чиқаради. Четдан машина ва асбоб-ус-куна, тарашланмаган олмос, нефть, кимёвий маҳсулотлар, транспорт воситалари олади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: АҚШ, Буюк Британия, Германия. Пул бирлиги — шекель.

Тиббий хизмати. Аҳоли соғлиғини сақлаш юқори даражада. Давлат тиббиёт муассасалари б-н бирга хусусий шифохоналар ҳам бор. Врачлар уч олий ўқув юртининг тиббиёт ф-тларида тай-ёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. И.да яхудийлар ва араблар учун алоҳида-алоҳида мактаблар бор. Давлат мактабларидан ташқари хусусий ўқув юртлари ҳам бўлиб, уларнинг бир қисми диний ташкилотлар маблағи ҳисобига ишлайди. 1969 й.дан 5 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар учун 10 й.лик мажбурий таълим жорий этилган. Бошланғич мактабда ўқиш муддати — 6 й. Ўрта мактаб — 6 й.лик (3 й.лик куйи ва 3 й.лик юқори мактаб). И.да 5 ун-т ва 17 ин-т бор. Энг йириқлари: Қуддусдаги яхудий унти (1918), Тель-Авив унти (1953), Хай-фодаги ун-т ва Технология ин-ти («Техникой», 1912). И. Табий ва ижтимоий ФА (1961) ишлайди. Йириқ кутубхоналари: Яхудий миллий кутубхонаси, ун-тларнинг кутубхоналари. И. давлат архиви бор. Музейлари: И. миллий музейи (1965), Тибериасдаги муниципал осори атиқа музейи, Тель-Авивдаги Гаарец музейи, Хайфодаги замонавий санъат музейи ва ҳ.к.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. И.да 400 дан ортиқ газ. ва жур. нашр этилади. Йириқлари: «Гаар-рец» («Мамлакат», кундалик газ., 1918 й.дан), «Гамодия» («Хабарчи», кундалик газ., 1950 й.дан), «Гацофе» («Шарҳчи», кундалик газ., 1938 й.дан), «Едиот ахронот» («Сўнгги янгиликлар», кундалик кечки газ., 1939 й.дан), «Ма-арив» («Оқшом»,

кундалик кечки газ., 1948 й.дан). Иврит тилида чиқадиган юқоридаги газ.лардан ташқари инглиз тилида кундалик «Джерузалеми пост» («Қуддус почтаси», 1932 й.дан) ва араб тилида «Ал-Иттиҳод» («Иттифоқ», 1944 й.дан) газ.лари нашр этилади. Қуддусда И. телеграф агентлиги ва Тель-Авивда И. ахборот агентлиги ишлайди. И. радиоэшиттириш бошқармаси ҳукумат хизмати бўлиб, радио ва телевидениени бошқаради, 1948 й.да тузилган.

Адабиёти кад. Шарқ адабиётида қад. яҳудий адабиёти алоҳида ўрин тутади. У бутун Европа ва Шарқ маданияти тараққиётига қатта таъсир кўрсатган. Қад. яҳудий адабиёти деганда, биринчи навбатда, Библия тушунилади. Яҳудий адабиёти кейинги асрларда, асосан, иврит тилида ривожланган. Айрим ёзувчилар (Й. Агнон, А. Шлён-ский, Л. Гольдберг, Х. Бялик ва б.) И. ташкил топишидан анча аввал Фалас-тингга кўчиб келган ва 1948 й.дан кей-ин ҳам ижодини давом эттирган. Ай-ниқса, Нобель мукофоти лауреати (1966) Йосеф Агнон ҳикоялари ҳаққонийлиги ва чуқур психологизми б-н эътиборни тортади. 50-й.ларда Фаластинда ўсиб вояга етган адиблар гуруҳи — Е. Мар, Е. Амихай, Т. Ривнер, С. Изхар ва б. адабиётга кириб келди. Улар ўз асарларида ижтимоий муам-моларни ўртага қўйдилар. 60-й.ларда Ғарбий Европа модернизми ва экзистенциализм фалсафаси таъсири кучайди. Илгор ёзувчилардан М. Ави-Шаул, А. Пэн, Х. Кадмон, А. Кенан, Д. Бен-Амоц, Э. Бен-Эзер ва б. яҳудий-араб муносабатлари муаммоларини, расмий экстремистик сийёсатдан норозилик кайфиятларини акс эттирдилар. Иврит тилида ижод қилувчи кўпгина ёзувчилар идиш тилида ҳам асарлар ярата бошлади. И. Зрубавэл, М. Ман, И. Па-перников, П. Бинецкий ва б. идиш тилидаги адабиёт намояндаларидир. Араб тилида калам тебратувчи шоирлар — Тавфиқ Зиёд, Ханна Абу Хон, Солиҳ ал-Қосим, ҳикоянавислар — Эмил Ҳабибий, Муҳаммад Али Тахий ва б. мамлакатдаги араб аҳолиси камситили-

шига қарши норозиликни асосий мавзу қилиб олганлар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. И. худудда турли тарихий даврларга мансуб кўпгина меъморлик ва санъат ёдгорликлари сақданиб қолган. Галилей-дамил.ав. 10—8минг йилликларда тошдан ясалган ертўлалар, Бейсан, Мегиддо ва б. жойлардаги мил.ав. 4минг йилликка оид кўхна шаҳарлар, Тель-Байтмирсим, Мегиддо, Лахиш, Гезер, Хацорда қоялар орасидан ўтказилган водопровод лаҳмлари, тош ва хом ғиштдан қурилган қалин мудофаа ис-техкомлари, ибодатхоналар, турар жойлар мавжуд. Исроил ва Яҳудо под-шоҳликлари (мил. ав. 11-а. охири — 6-а. бошлари) давридан қолган оғилхоналар, истехкомлар, саройлар, маишатхоналарнинг харобалари учрайди. Неолит даврига мансуб тасвирий ва амалий безак санъати намуналари — уй хайвонларининг фил суяги ва сополдан ясалган ҳайкалчалари, ўйма ва на-қшин идишлар топилган. Рим ҳукмронлиги даври (мил. ав. 1-а. — мил. 4-а.) Рим бадий маданиятига хос бўлган кўпгина ёдгорликларни қолдирган (Бейсандаги Дионис ибодатхонаси, Бейсан ва Цезардаги театрлар, Цезар ва Аскалондаги осма қувурлар, жамо-ат ва турар жой бинолари). Қабр устига қўйилган бюстлар ва мрамор саркофаглардаги қабарик тасвирлар сақланган. Византия давридан базилика (Бет-Альфадаги синагогда кошнкори тасвиридаги мучал айланаси, қатор библия сахнаси, қурбонлик маросими тасвирлари ва б.), монастир ва ибодатхоналар, араблар давридан масжид, мадрасалар, солибчилардан қалъа, қўрғонлар, истехкомлар қолган. 19-а. охири — 20-а. бошларида яҳудийларнинг Фала-стинга кўчиб кела бошлаши б-н И.нинг замонавий меъморлиги ва бадий маданияти шаклланди. Турли мамлакатлардан кўчиб келган яҳудийлар ҳар хил бадий ва меъморий мактаб ҳамда йўналиш анъаналарини олиб келди.

20-а.нинг 50-й.ларидан Тель-Авив, Хайфо, Реховат ш.лари ривожлана бош-

лади. Янги барпо этилган маъмурий ва жамоат бинолари орасида Тель-Авивдаги Ф. Манн концерт зали (1957, меъморлар З. Рехтер, Д. Карми, М. Зархи, Я. Рехтер), Бейлинсон шифохонаси (1950—58, меъморлари А. Шарон, Б. Идельсон), Гаарец-музей (1958—60, меъморлар В. Витковер, Э. Баумен), 36 қаватли «Шалом» маъмурий ва савдо биноси (70-й. лар), Бет-Ям ш.даги меҳмонхона мажмуи (1968—69), Реховат ш.даги атом физикаси ин-ти ва б. алоҳида ажралиб туради. Тасвирий санъ-атда турли модерн йўналишлари ва ус-лублари устун. И. Зарицкий, И. Кризе, Б. Бризель каби рассомлар машхур. «Бе-цалел» санъат ва бадий хунармандчилик мактаби реалистик тамойилларга асос солди. Амалий безак санъатида металл, пластмасса, лой ва хурмо данагидан, гулдор газмолдан ясалган бадий буюмлар кенг тарқалган. Китобларни бадий безашга катта эътибор берилди.

Муסיқаси фаластинлик яҳудийлар ва арабларнинг маданияти (халқ кўшиқлари, рақслар, муסיқа жўрлигидаги маросим ва урф-одатлар), шунингдек кўчиб келган яҳудийларнинг анъаналари асосида ривожланган. 1948 й.дан кейин муסיқа муассасалари ташкил этилди. И. филармонияси, миллий опера ва «Инбал» муסיқали театри, Холон консерваторияси, Тель-Авив яҳудий консерваторияси, Қуддус муסיқа академияси бор. 1950 й.лардан компо-зиторлик мактаби ривожлана бошлади (М. Лаври, Э. Партош, П. Бенхаим, М. Авид ва б.).

Театри. 1926 й.да биринчи профессионал театр — «Огель» («Чодир») театри ташкил этилди. Дастлаб унинг репертуарида диний ақидалар асосидаги пьесалар бор эди. Кейин хорижий муаллифларнинг дунёвий асарлари сахналаштирилди. Театр раҳбари М. Галеви А. Макаренко асарлари асосидаги «Педагогик поэма», Кишоннинг «Никоҳ шартномаси» пьесаларини кўрсатиш орқали томошабинлар эътиборини қозонди. «Матэтэ» («Супурги») деб аталган ҳажвий театр

1928 й.да болгар реж. И. Даниэль томонидан ташкил этилди. Драматурглардан Э. Харуси, А. Пэнн, Альтерман театр учун долзарб мавзуларда пьесалар ёзиб беришди. 1949* й.да бу театр молиявий қийинчиликлар сабабли ёпилиб қолди. 50-й.ларда «Бацал ярок» («Кўк пиёз») ва «Хамем» («Или-милиқ») сатирик театрлари юзага келди. И.нинг етакчи театри «Габима» («Сахна») 1928 й.дан бери Фалас-тинда ишлаб келаётир. Унинг сахнасида Шекспир, Шиллер, Гёте пьесалари кўрсатилди. 20-а.нинг 2-ярмида бу театрда Х. Ровина, А. Мескин, Ш. Финкель, М. Зохар, Ш. Руденский, А. Таль, И. Бекер, М. Ашероф каби сахна усталари шуҳрат қозонди. Тель-Авивда Миллий театр (1958 й.да асос солинган) ва Камер театри (1944), Хайфода Шаҳар театри (1963), Тель-Авив унтида муסיқа ф-ти, 20 дан зиёд муסיқа мактаби мавжуд.

Киноси. И.да кино и.ч. 1950 й.да бошланди. Шу йили реж. А. Амар «Сулх» бадий фильмини яратди. 1954 й.да миллий кинематографияни рағбатлантириш ҳақида қонун қабул қилиниб, кинотеатрларда албатта И. фильмларини кўрсатиш жорий этилди. «Ёдингда тут» (реж. Ф. Артвис) бадий фильми ва «Салах Шабати» ҳажвий комедияси (иккаласи 1964 й.да яратилган) айниқса диққатга сазовор. Кейинги йилларда муסיқий фильмлар, комедиялар, жосуслик ва «жангари» фильмлар яратилди. Савдо ва саноат вазирлиги ҳузурида кино маркази ташкил этилган. Тель-Авивда иккита, Қуддусда битта киностудия бор.

Ўзбекистон — И. муносабатлари. И. давлати ЎЗР мустақиллигини тан олганидан кейин иккала мамлакат ўртасидаги иктисодий ва маданий алоқалар учун ҳуқуқий негиз яратишга киришилди. 1994 й.дан инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш, ҳаво катнови, автотранспорт ва сайёҳликни ривожлантириш хусусида битимлар имзоланди. 1997 й. апр.да ЎЗР Ташқи ишлар вазирининг И.га расмий ташифи чоғида маданият,

фан ва ма-ориф соҳасидаги ҳамкорлик ҳақида битим тузилди.

1998 й. сент. ойида ЎзР Президенти И. Каримовнинг И.га ташрифи давомида ҳамкорликнинг турли жиҳатларига оид 8 та шартнома имзоланди. Ҳукуматлараро ўзбек-исроил савдо-иқтисодий комиссияси иш бошлади. Икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 2000 й.да 27,1 млн. АҚШ долларини ташкил этди. И. дастлабки йилларда Ўзбекистондан, асосан, қимматбаҳо тошлар, рўзғор пахтаси, кигиз харид қилган бўлса, кейинчалик уларнинг ёнига пахта толаси ва газлама, кимёвий маҳсулотлар ҳам қўшилди. Ўзбекистон эса ундан механик ва электр асбоб-ускуналар, қора металл, пластмасса ва улардан ясалган буюмлар, оптика аппаратлари, қандолат маҳсулотлари, кофе, чой, гўшт ва балиқ маҳсулотлари, спорт анжомлари, доридармон, ўйинчоқлар харид қилади.

Қ. х. соҳасида И. фирма ва компаниялари б-н ҳамкорлик йўлга қўйилган. Жумладан, 1994 й.дан буен Тошкент вилояти Юқори Чирчиқ туманининг Аҳмад Ясавий номидаги хўжалигида 46 га ерда томчилатиб суғориш усулининг илғор технологияси жорий этилиши сабзавот ва картошка ҳосилдорлигини 3 баравар оширди. Оққўрғон туманидаги «Оққўрғон» хўжалигида қурилган кичик сут 3-ди 9 хил маҳсулот беради. Емхашак цехи ва 2 та хусусий чорвачилик фермаси қуриб ишга туширилди, улар учун зарур асбоб-ускуналар келтирилди. 1998 й. июнида Тошкент вилояти Қибрай туманида сутни қайта ишлаб, турли маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ўзбек-исроил-америка «Турон-97» қўшма корхонаси ишга туширилди. И.нинг «Зераим Гедера» ва «Нетафим» компаниялари б-н ҳамкорликда И. пахта на-вларини етиштиришга киришилди. Ўзбекистоннинг бир қанча туманларида И.нинг «Марав» фирмаси асбоб-ускуналари асосида 15 та кичик сут 3-ди қуриш ишлари бошлаб юборилди. Уларнинг ҳар бири сменада 1, 1,5, 2 минг литр сутни қайта ишлай-

ди; қурилиш маблағини И. банклари беради. «Нетафим» компаниясининг «Қорақалпоқис-сикхона» бирлашмаси б-н 120 га ерда томчилатиб суғориш усулида помидор етиштириш ва томат пастаси и.ч. учун тузган шартномасига биноан 4,67 млн. долларлик технология жиҳозлари келтирилади. Ирригация и.т. институти ва И.нинг «Пластро Технологи» фирмаси томонидан тузилган «Санипласт» Ўзбекистан-Исроил қўшма корхонаси турли экинларни, жумладан, гўзани суғоришда тежамли технологияларни жорий этиш ва ривожлантириш б-н шуғулланади.

1996 й.дан И.нинг «М.А.Д» фирмаси б-н паррандачилик соҳасида курка гўшти етиштиришнинг интенсив технологиясини амалга оширишга киришилди. 8 млн. АҚШ доллари турадиган лойиҳани бажариш учун И.нинг «Дисконт» банки 6,8 млн. доллар берадиган бўлди. Бу пулга технология ускуналари, ветеринария препаратлари, озуқа қўшимчаси ва зотдор куркалар келтирилади. 6 та бройлер паррандачилик ф-касини куркачилик ф-касига айлантириш, курка гўшти етиштиришни йилига 12 минг т га етказиш кўзда тутилган. Келгусида 15 та паррандачилик ф-касини қайта жиҳозлаш ва намунали сутчилик мажмуини барпо этиш режалари бор.

Олмалик кон-металлургия кти И.нинг «Метек» компанияси б-н амалий ҳамкорликни йўлга қўйган. Мис саралаш ф-каси чиқитларини қайта ишлайдиган қўшма корхона барпо этиш, рений ва осмий каби нодир металлларни ажратиб оладиган саноат қурилмалари ўрнатиш ишлари ниҳоясига етай деб қолди. Почта ва телекоммуникация тармоғида ҳам ҳамкорлик йўлга қўйилган. 1997 й. мартда «И Си Аи Телеком» компанияси б-н тузилган шартномага мувофиқ, ер сунъий йўлдошлари орқали ишлайдиган телефон ст-яси ва Тошкент телефон-телеграф ст-яси учун асбоб-ускуналар келтириб ўрнатилди.

Ўзбекистонда И. сармоясини иштиро-

кидаги 45 корхона рўйхатга олинган. Улар қ.х. маҳсулотини қайта ишлаш, озиқ-овқат маҳсулотлари ва халқ истеъмол моллари и.ч., савдо-сотик б-н шуғулланади.

И. Самарқанддаги «Шарқ тароналари» фестиваларида қатнашиб келаётир. Тошкентда 2 та фото кўргазма уюштирди, Тошкент Ёш томошабинлар театри иштирокидаги «Хумо» фестивалида қатнашиш учун 3 та театр гу-руҳини юборди. Ёш томошабинлар театрининг бадиий раҳбари Наби Абду-рахмонов И.га бориб, Бег-Цви театр мактаби б-н биргаликда спектакллар сахналаштирди.

Маданий ҳамкорликни фаоллаштириш учун 1998 й.да «Ўзбекистон — Исроил» дўстлик жамияти ташкил этилди. Маориф ва фан арбоблари делегацияларининг ўзаро тажриба алмашишлари йўлга қўйилган.

ИСРОИЛ ПОДШОЛИГИ - Шим. Фаластинда мил. ав. тахм. 928—722 й.ларда мавжуд бўлган давлат. Исроил-Яхудия подшоҳлиги парчаланиб кет-

гач, ривоятларга кўра, 12 та исроил-яхудий қабиласидан 10 тасининг бирлаштирилиши натижасида ташкил топган. Пойтахтлари: Сихем (ҳоз. Наблус), 876 й.дан кейин — Самария. Осурия подшоҳи Саргон II томонидан босиб олинган.

ИСРОФИЛ — исломда тўрт бош фариштадан бири (Азроил, Жаброил, Микоил б-н бирга). Ривоятга кўра, И. охираат куни ҳақида хабар бериб қарнай чалади. У гунохкорларнинг дўзахда қийналаётганликларини кўриб кундузи 3 марта, кечаси 1 марта йиғлар экан. И. ҳақидаги афсоналар исломга яхудий-христиан манбаларидан кирган. Библияда Серафиил номи б-н маълум бўлган.

ИСС — Киликия (Кичик Осиё я.о.) даги қад. шаҳар. Мил. ав. 333 й. кузида македониялик Александр армияси (30—40 минг киши) форслар подшоҳи Доро III кўшини (120—130 минг киши) устидан И. яқинида ғалаба қозонган. Жанг тақдирини македон фалангасининг форс кўшинининг сўл канотига ва форслар-

нинг марказида турган юнон ёлланма аскарларига берган шиддатли зарбаси ҳал қилган. Македон пиёдаларининг ҳаракати оғир қуролланган отлик кўшин томонидан фаол суръатда қувватлаб турилган. Бу зарбадан сўнг Доро жанг майдонидан қочган. И. яқинидаги ғалабадан сўнг Александр Эгей денгизи ва Ахоманийлар подшолигининг ғарбий қисмида хукмронликни ўз кўлига олди.

Исс жанги: Александр Доро III билан жангда.

ИССЕДОНЛАР — қадимда Ўрта Осиёнинг шим.да яшаган қабилалар (мил. ав. I мингйилликўрталари). Геродот И. массагетлар ва Урал тоғи ён бағирларида яшаган туркий қавм — аргиппойларга кўшни бўлган деб ҳисоблайди. И. Ғарбий Сибирь, Обь ва Иртиш дарёлари ҳавзалари, ғарбда Исеть дарёси (Свердловск вилояти), Ўрта Осиёнинг шим.даги ҳудуд (ҳоз. Қозоғистон)да кўчманчилик қилганлар.

ИССИТ (Уралдаги Исеть дарёси номи-дан) — томирли магматик тоғ жинси, дунит жинсларида учрайди. Таркибида роговая обманка (89%), авгит (6%), рудали минераллар (5%), баъзан плагиоклаз учрайди. И. Ўзбекистоннинг Султон Увайс тоғи, Марказий Қизил-қум, Жан. Фарғонадаги ўта асосли жинсларда учрайди. Рудали конлар учун И. даракчи ҳисобланади.

ИССИҚ — сак қабилаларининг мазор-кўрғони (мил. ав. 5—4-а.лар). Олмаотадан 50 км шарқда, Иссиқ дарёси бўйида жойлашган подшоҳ мазоркўрғонлари (жами 45) дан бири. 70-й.ларда Қо-зоғистон археология экспедицияси (Акишев К. А.) текширган. Бал. 6 м, диаметри 60 м. Ходалардан ишланган 2 қабр топилган: бири таланган, 2 сига эса ҳарбий аслзода — қабила бошлиғи кўмилган. Ундан 30 дан зиёд сопол, ёғоч, қумуш, жез идишлар, 4 мингдан ортиқ тилла безаклар, қумуш қошиқ, 26 мунчоқ топилган. Кийимларга тақиладиган олтин пластинкалар ва скифларнинг «хайвон тасвири

услуги»да ишланган олтин тўқалар (кийик, йўлбарс, шер, коплон, от ва тоғ эчкилари ёки уларнинг боши акс эттирилган), олтин исирға, узук, бўйинга та-киладиган (3 қаторли олтин) ҳалқа, жез кўзгу, темир қилич ва ханжар (олтин кадамалар б-н безатилган), бурама ханжар айниқса мохирона ишланган. Пайкон тилладан ясалган бўлиб, камон тилла тасма б-н ўралган. Шунингдек, архар, кушларнинг хайкалчалари ҳам топилган. Буюмларнинг ясалиш усули, бадийий образлар уларнинг маҳаллий усталар томонидан ясалганлигидан далолат беради. И.дан топилган қад. ёзув (кичик кумуш идишдаги ёзув — 26 белги) Еттисув саклари жамиятининг ривожланиш даражаси бўйича Евросиёнинг ўша даврдаги бошқа жамиятлар б-н бир қаторга қўйиш имконини беради, чунки у Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудларидаги энг қад. ёзув ёдгорлиги ҳисобланади. Туркийшунослар (А. Аманжолов, А. Маҳмудов) нинг фикрича, у Урхун-Енисей ёзув ёдгорлиги алифбосининг бир кўриниши — қад. туркий тилнинг Олтой диалектида битилган.

/W.: Акишев К. А., Курган Иссык, М., 1978.

ИССИҚ БИЛАН ДАВОЛАШ, термотерапия — иссиқ б-н таъсир қиладиган турли физик воситалар ёрдамида даволаш. И. б. д.нинг бир неча тури бор: балчиқ б-н даволаш, лой б-н даволаш, парафин-озокерит б-н даволаш, иссиқ ва илик ванналар, душ, грелка, буғлаш, компресс қилиш. И. б. д.да умумий ва маҳаллий нур ванналарига мўлжалланган рефлекторли ҳар хил чўғланма лам-палар, инфракизил нур берадиган лам-палардан фойдаланилади (қ. Ёруғлик билан даволаш), қуруқ ҳаво ванналари, шунингдек, электр билан даволаш муо-лажалари қўлланилади. И. б. д. иссиқтаъсирининг кучи, давомийлиги, иссиқ қўйиладиган жойнинг катта-кичиклигига боғлиқ; одагда, иссиқ таъсир қилган жойда қон ва лимфа айланиши яхшиланади, яллиғланиш ва

оғриқ йўқолади, тўқималарнинг тикланиш жараёни тезлашади. И. б. д.нинг барча турлари врач буюргандагина периферик нерв системаси, ички аъзолар, таянчҳаракат аппарати, тери касалликлари ва б.да қўлланилади.

ИССИҚ СУВ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ — турар жой, коммунал хўжалик ва са-ноат корхоналарини маиший ва и. ч. эҳтиёжлари учун иссиқ сув б-н таъминлаш ҳамда уларни тайёрлаш ва таъминлаш жиҳозлари ва қурилмалари маж-муи. Иссиқлик манбалари, сув тайёрлаш аппаратлари, сув иситкичлар, сув келтирувчи қувурлар, сув т-расини назорат қиладиган ва ростлайдиган қурилмалардан ташкил топади. Марказлаштирилган ва маҳаллий хилларга бўлинади (яна қ. Сув таъминоти).

ИССИҚ ЭЛИТИШИ - ташқи муҳитнинг юқори т-раси таъсирида баданнинг қизиб кетишидан келиб чиқадиган касаллик. ёзда, саратонда ёки иссиқ бинода узок, ишлаганда И. э. мумкин. Тер безларининг суст ишлаши, организмнинг сувсизланиши, сув ичиш маромини бузиш ва б. сабаблар б-н тер чиқмаслиги ёки ҳавонинг жуда нам бўлиши, намни ўтказмайдиган кийим кийиш ва ш. к. натижасида бадандан тер бемалол буғланиб кетмаслигидан бўлади (қ. Терморегуляция).

Иссиққа ҳар ким ҳар хил чидайди, бунинг устига бирор касаллик б-н оғриб ўтишдан кейин, ич кетганда, безгак тутганда, спиртли ичимликлар ичганда ва шунга ўхшаш ҳолларда одамнинг иссиққа чидами ўзгариши мумкин. Қалқонсимон без, юрак-томир касалликлари бўлган, семириб кетган кишилар бошқа кишиларга нисбатан тезроқ қизийди. Айниқса, янги туғилган ва гўдак болалар салга қизиб кетади. Организм қизиб кетганда гавда т-раси аввалига секинлик б-н кўтарилади, кейин тобора тез ошади.

Одам гавдаси қизиб кетганда дармони қуриб, баъзан боши айланади. Зўр бериб терлаш натижасида организмдан қўп сув ва туз чиқиб кетади. Тўқималарда сув

камайиши туфайли тер ва сийдик кам чиқади, қон қуюқлашиб, томирларда қон ҳаракати кийинлашади, тўқималар кислородга ёлчимайди, шунинг оқибатида бош мия фаолияти бузилади.

И. э. тўсатдан бошланади: гавда т-раси 42—43° гача кўтарилади, бош, орқа, оёқлар оғрийди, баъзан кўнгил айниб, одам қусади, ич кетади, юз қизаради ва керкади, нафас олиш ва томир уриши тезлашади. Иссиқ қаттик элитганда хушсизлик, тиришиш ҳоллари кузагилади, кўз қорачиқлари кенгайди, улар ёруғдан таъсириланмайди, бадан кўкариб қолади, баъзан талваса тутлади.

Тез ёрдам: иссиқ элитган кишини салқин жойга ётқизиб, кийимини ечиш, баданига совуқ сув сепиб, ором бериш, физиологик эритма қуйиш, сунъий нафас олдириш, кислородга ёлчйтиш, юрак фаолиятини яхшилайдиган дорилар бериш ва дархол врачга муурожаат қилиш зарур (яна қ. Офтоб уриши).

Олдини олиш: иссиқ биноларни шамоллатиш (вентиляция ёки кондиционер ёрдамида), энгил кийим кийиш, устдан совуқ сув қуйиб, танани савитиш, иссиқ цехда ишлаганда газли шўртанг сув ёки мева шарбати, айникса олча суви ичиш керак. Сув ичиш режимига риоя қилинса ва тер бемалол буғланиб турса, одам 50—60° т-рага чидайди (организмга зиён етмайди). Иссиқ иқдимга ёки иссиқ жойда ишлашга аста-секин мослашув (адаптация) нинг аҳамияти катта.

ИССИҚ ҚОНЛИ ҲАЙВОНЛАР тана ҳарорати муҳит ҳароратига деярли боғлиқ бўлмай, доим бир хилда турадиган ҳайвонлар (қ. Гомойотерм ҳайвонлар).

ИССИҚБАРДОШ МАТЕРИАЛЛАР -юқори т-рада пластик (қайтмас) деформацияга қаршилик кўрсата оладиган материаллар. Одатда, т-ра ошган сари металлларнинг мустаҳкамлиги кескин пасая боради. Қотишмаларнинг юқори иссиқбардошлиги икки асосий физикавий омил — қотишмада атомлар орасидаги боғланишнинг мустаҳкамлиги

ва унинг структураси б-н белгиланади. Зарур юқори мустаҳкамликка эга бўлган структурани олиш учун қотишмага турлича термик ишлов берилади. Қотишмалар эса юқори т-рада пластик деформацияга кўпроқ қаршилик кўрсата олиши туфайли мустаҳкамлигини анча сақлайди. Ишлатиш шароитларига қараб, И. м. ни юқори траларда қисқа вақтли (секунд-соат) механик нағрузкаларга тез-тез учрайдиган; юқори траларда нағрузка остида ўнлаб, юзлаб соатлаб бўладиган; юқори нағрузкалар ва юқори траларда ўн минглаб ва юз минглаб соат ишлайдиган қотишмаларга бўлиш мумкин. Шунга қараб қотишма структура-сига талаб ҳам кескин ўзгаради. Қандай т-рада ишлатилишига қараб, уларни қуйидагича таснифлаш мумкин: 350° т-рада ишлатиладиган углеродли оддий конструкцион пўлатлар; 350—500° — кам лигерланган феррит ва перлит пўлатлар ҳамда титан қотишмалари: 500 — 650° — аустенит синфидаги пўлатлар; 650—800° — никель ва кобальт қотишмалар. Хром, молибден, кремний б-н легирилган феррит ва перлит синфидаги, пўлатлар буғ қозонларида, нефть сақлаш қурилмаларида, ички ёнув двигателлари клапанларини яшашда ишлатилади. Аустенит синфидаги иссиқбардош пўлатлардан газ турбиналари паррақлари, реактив турбиналарнинг деталлари ясалади. Реактив турбиналар паррақларини тайёрлашда никель ва кобальт қотишмалари кенг ишлатилади. Баъзан И. м. га қўшимча ишлов берилади. Уларнинг сирти коррозиябардош металл ёки қотишма б-н қопланади. Қоплама қатлами жуда паст кучланиш таъсирида ҳам металлнинг синишига олиб келувчи коррозия даражаси пайдо бўлишига йўл қўймайди. Бундай қопламалар учун кремний, алюминий, хром, титан ишлатилади. И. м. дан металл-керамик қаттик қотишмалар муҳим гуруҳни ташкил этади. Кремний асосли аорганик полимер материаллар ҳам иссиқка чидамли бўлади. Турли саноат тармоқларида металлмас иссиқбардош

материал — иссиқбардош бетон кўплаб ишлатилади. У куйиш печларининг футеровкаси (қопламаси), буғ қозонларининг устига қоплаш учун ва мартен печларида ишлатилади.

ИССИҚБАРДОШЛИК - конструкцион материаллар (металлар, керамика, полимер ва б.) нинг юқори траларда механик зўриқишлар таъсирида деформаци-яланиш ва емирилишига қаршилиқ кўрсатиш хоссаси. Асосан, ёйилувчанлиқ чегараси ва узок, мудар мустаҳкамлигини йўқотмаслиги б-н белгиланади. Ма-териалларнинг кимевий таркибини танлаб, уларга керакли структура бериб (термик ёки термомеханик ишлов бериб), И. хоссасига эришилади. Оловбардошлиқ б-н бир каторда И. материалларнинг асосий ярқилиқ мезони ҳисобланади. Пўлат, никель, темир, кобальт асосидаги қотишмалар, кийин эрийдиган металлар ва улар асосидаги қотишмалар И. ху-сусиятига эга бўлади. Мас, пўлат 200° дан юқори т-рада бўшатилганда (бўшагиш — критик т-рагача қиздириб, кей-ин аста-секин совитиш) пўлатнинг қат-тиқлиги тез пасаяди. Агар пўлатга мах-сус карбид ҳосил қиладиган микдорда бирор элемент (Gr, V, Mo, W) қўшил-са, пўлатнинг И. хоссаси яхшиланади.

ИССИҚДАН ҲИМОЯ ҚИЛИШ - юқори трали шароитда ишловчи қурилма ва аппаратларда мёъерий т-ра шароитини таъминлаш воситалари мажмуи. Учиш аппаратлари ва космик аппаратлар атмосферанинг зич қатламларида ҳаракатланганда уларни аэродинамик қизишдан сақлаш, ҳаво-ре-актив двигателлар ва ракета двигателларининг ёниш камераларини ҳамда соплоларини асраш учун авиация ва ракета техникасида кенг қулланилади. И. х. қ. нинг фаол (актив) ва суст (пассив) усуллари бор. Фаол усулда газеимон еки суюқ совиткич ҳимоя қилинадиган сиртга юборилади ва у сиртга келувчи иссиқликнинг асосий қисмини ўзига қабул қилиб олади. Бунга конвектив, қуршама (ўрама), плён-кали,

говакли совитиш усуллари қиради. Суст усулда иссиқликкокимининг таъсирини махсус конструкция ташқи қобиқ ёрдамида ёки асосий кон-струкцияга сурқалган махсус қоплама ёрдамида қабул қилади. Бунга иссиқликни ютувчи конструкциялар, «Ради-ацион» қурилмаси, емирилувчи қоп-ламалар ёрдамида И. х. қ. қиради. И. х. қ. сув ости ишларида, металлургия, авиация, ракета техникаси ва б. соҳаларда қулланилади. Ракета техникасида И. х. қ. учун баллистик ракета ва космик аппаратларнинг бош қисми ва қизийдиган қисмлари иссиқлик ўтмайдиган материал б-н қопланади. Қурилма ёки аппаратлар лойиҳаланганда И. х. қ. чоралари кўзда тутилади. Қучли иссиқ шароитда ишлайдиган кишиларга махсус кийим-бош берилади.

ИССИҚКЎЛ — Шим. Тяньшандаги оқмас кўл, Қирғизистоннинг шим. шарқий қисмида. Дунёдаги энг йирик тоғ кўлларида бири. 1608 м баландлиқда, Иссиқкўл сойлигида, шим. да Кунгай Олатов ва жан. да Терскай Ола-тов тизмалари орасида. Майд. 6326 км2 (баъзи манбаларда 6330 км2), уз. 178 км, эни 60 км, чуқ. 668 м гача (баъзи манбаларда 702 м гача), ўртача чуқ. 278 м, сув ҳажми 1738 км3. И. га 50 дан ортиқ дарё қуйилади. Энг йирик дарёлари: Жирғалан, Туп (шарқ томондан қуйилади), майдалари — Қоракўл, Қизил-сув, Жука, Оксув, Кўксув. И. ҳавзасининг майд. 21,9 минг км2. Иқлими илиқ, қуруқ, мўътадил. Соҳилда июлнинг ўртача т-раси 16—17°, янв. ники ғарбда — 2° дан — 3° гача, шарқда — 4° дан — 7° гача. И. устига йилига 250 мм, ғарбда 110 мм, шарқда 470 мм ёгин тушади. И. дан 700 м ча сув буғланади. Ғарбда ва шарқда тез-тез қучли ша-моллар бўлиб туради. Ша-мол эсганда тўлқинлар бал. 3—4 м гача бўлади. Сув сатҳи йилига 10— 50 см ўзгариб туради. Сув юзасининг т-раси янв. да 2—3°, июль ва авг. да 19—20°, 100 м дан чу-қурда йил бўйи 3,5—4°. Қаттиқ қишда фақат қўлтиқлар музлайди. Суви яшил рангда (тиниклиги 12 м дан ортиқ),

шўррок (5,8%), ичиш ва суғориш учун ярамайди. 20 дан ортиқ балиқ тури бор. И. қўлтиқларида ва ғарбида йилига 20—50 минг сузувчи паррандалар қишлайди. 1958 й. да Иссиққўл кўриқхонаси ташкил этилган. И. да мунтазам юк ва йўловчи ташувчи кемалар қатнаб туради. Асосий портлари: Балиқчи, Қо-рақўл пристани. Аҳолиси қ. х. (деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик), шунингдек, балиқ овлаш б-н шуғулланади. И. нинг шим. соҳилида Чўлпонота, жан. соҳилғида эса Тамға курортлари жойлашган. Туризм ривожланган.

ИССИҚҚЎЛ ВИЛОЯТИ -

Қирғизистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1970 й. 11 дек. да ташкил этилган. Рес-публиканинг шарқий қисмида. Шим. да Қозоғистон, жан.шарқда Хитой б-н чегарадош. Майд. 43,5 км2. Аҳолиси 427 минг киши (1990) й. лар ўрталари, асосан, қирғизлар, шунингдек, ўзбек, козок, рус, украин, татар, уйғур ва б. ҳам яшайди. Маъмурий маркази — Қо-рақўл ш.

И. в. Тяньиан тоғларида жойлашган. Вилоят шим. даги Иссиққўл сойлигида Иссиққўл кўли бор. Иссиққўл сойлиги шим. да Кунгай Олатов (бал. 4770 м гача), жан. да Терская Олатов (бал. 5216 м гача) тизмалари б-н чегараланади. Терская Олатовнинг жан. ён бағирлари пасайиб бориб бал. 2500—3850 м ли сиртларга қўшилиб кетади. Сиртларни жан.шарқда Қақшалтов тизмаси (Ға-лаба чўккиси, 7439 м) ўраб туради. Ғалаба чўккисидан шим. да Хонтангри чўккиси (6995 м) бор. Иссиққўл сойлигининг иклими мўътадил континентал. Ёзи илик, июлнинг ўртача т-раси 16,9° (Қорақўл), 17,5° (Тамға). Қиши юмшоқ, янв. нинг ўртача т-раси —2° (Тамға), —5, 7° (Қорақўл). Йилига ғарбда 100—200 мм, шарқда 400—500 мм ёғин ёғади. Сойликнинг шарқий шемила 2—3 ойгача қор эримаю туради. Сиртларда июлнинг ўртача т-раси 11 — 12°, янв. ники —15° дан —16°гача; йилига 300 мм ёғин ёғади. Тоғларда 4500 м дан баландда температура йил бўйи 0° дан паст бўлади. Совуқсиз

кунлар шарқда 141, ғарбда 158, шим. да 169, жан. да 182 кун. Вилоят худудида Инилчик, Қайинди каби музликлар бор. Йирик дарёлари: Туп, Жирғалан, Чу, Сарижаз ва унинг ирмоқлари. Иссиққўл сойлигининг ғарбида чўл ва чала чўл, шарқда 2100 м баландликкача дашт, 2100 м дан 3200 м баландликкача ўтлокидашт ва ўрмонлар, 3200—3300 м баландликдан альп ўтлоқлари, 3500—3600 м дан баландда қор ва музликлар, яланг қоялар бор. Сутэмизувчилардан силовсин, қўнғир айиқ, бўрсик, сувсар, барс, елик, тоғ такаси, архар яшайди. Кулранг суғур ва иклимлаштирилган ондатра ҳамда тийин овланади. Иссиққўлда сув паррандалари кўп. И. в. да Иссиққўл кўриқхонаси бор.

И. в. чорвачилик ривожланган, саноати ва курорт-санаторий хўжалиги ривожланаётган вилоят. Етақчи тармоқ ишлов берувчи саноатдир. Иссиққўл электротехника бирлашмаси (жумладан, Қорақўл ва Қажисойдаги 3-длар), тикувчилик ф-каси, озиқ-овқат сано-ати корхоналари (Қорақўл, Григорьев-ка), ёғочсозлик, кemasозлик, қурилиш материаллари корхоналари (Оқбулоқ, Қорақўл, Балиқчи) бор. Тошқўмир (Жирғалан) ва қўнғир қўмир (Қажисой) қазиб олинади. Қалай кони (Сарижаз дарёси ҳавзасида) топилган.

Қ. х. нинг асосий тармоғи — чорвачилик, асосан, майин жунли кўйчилик, гўшт-сут чорвачилиги ва зотли йилкичилик ривожланган. Қўй, эчки, қорамол, йилки боқилади. Ғалла ва дон, дуккаклилар, картошка экилади. Боғдорчилик қатта аҳамиятга эга. Иссиққўлда балиқ овланади. Бишкек-Балиқчиғача т.й., автомобиль йўли бор. Иссиққўлда мунга-зам кема қатнайди. ГТед. ин-ти, музейлар мавжуд. Иссиқ-қўлнинг шим. соҳилида курорт зонаси (Чўлпонота курорт-ти) > Қорақўл атро- Фида иссиқ булоқ- лар ва шифобахш балчиқ асосида Оксув ва Жетиўғуз бальнеологик курортлари жойлашган.

ИССИҚҚЎЛ СОЙЛИГИ - Тяньшан даги сойлик (Қирғизистонда). И. с.ни шим.да Кунгай Олатов тизмаси (бал.

4771 м гача), жан. да Терскай Олатов тиз-масы (бал. 5216 м гача) ўраб туради. Тубини Иссиққўл (денгиз сатҳидан 1608 м) эгаллаган. И. с. кенглик бўйлаб чўзилган. Уз. 240 км, эни 90 км гача. Тез-тез zil-зила бўлиб туради. Иссиққўл тубида ва сохилларида кад. қўл террасалари (бал. 35—40 м) бор. Қўлга тоғдан 50 дан ортиқ дарё оқиб келади. И. с. ғарбий қисмининг иклими куруқ (йиллик ёғин 200 м дан кам), чўл ва чала чўл ландшафтига эга; шарқи дашт (йилига 500 мм, тоғларда 800 мм ёғин ёғади). Тоғ ён бағирларида тяньшан қорақарағайи, ундан юқорида субальп ва альп тоғ ўтлоқлари, 3500 м дан юқорида қор ва музликлар бор. Шарқида тошқўмир кони (Жирғалан), жан. шарқида қай-ноқ минерал булоқлар ва курортлар (Жетиўғуз, Оксув), Иссиққўл қирғоқларида Чўлпонота, Тамга курортлари мавжуд. И. с. Қирғизистоннинг муҳим ғаллакорлик ва чорвачилик р-ни.

ИССИҚЛИК — материя ҳаракати шакли; жисмлар ўртасидаги иссиқлик алмашилиш жараёнининг энергетик ифодаси. Материяни ташкил қилувчи микроразралар (молекула, атом, электрон ва б.) нинг бетартиб ҳаракатлари микдори И. ни ифодалайди. И. ва ис-сиқлик микдори атамалари бир хил маънони билдиради.

И. ҳақидаги маълумотлар жуда қадимдан маълум. Қадим замонларда И. ни жисмларнинг ҳар хил ҳолатига боғлиқ бўлган қандайдир асос, негиз деб қаралган. 16-а. гача жисмларнинг қизиш даражаси сезги органлари ёрдамида аниқланган. 16-а. да Г. Галилей биринчи марта термометр ясаб, жисмларнинг қизиш даражасини (т-рани) аниқлаган. 17-а. дан бошлаб, И. ҳолатини материя таркибидаги зарралар ҳаракатига боғлаб тушунтира бошланган (Ф. Бэкон ва Р. Декарт). 18-а. биринчи ярмида Д. Бернулли, М. Ф. Вольтер бу таъли-мотни яна ҳам ривожлантирди. 18-а. да металлургия ва буг кучига асосланган техника жуда тараққий қилди. Бу эса И. ҳодисаларини яна ҳам аниқроқ текширишни талаб этди. Айниқса, т-ра (термометрия) ни, И.

микдориини ўлчаш (калориметрия) усуллари тараққий қилди. 18-а. ўрталарида М. В. Ломоносов берк идишда моддаларнинг қу-йишини тажрибада текшириб, молекуляр-иссиқлик назариясини кашф этди. Немис табиатшуноси Ю. Р. Майер ис-сиқлик ва механик ишнинг эквивалентлигини асослаганидан кейин (1850—60) Ж. Ждоль ва француз олими Гирни томонидан молекуляркинетик назария қайта тикланди ва Р. Клаузиус ҳамда Ж. Максвелл томонидан ривожлантирилди. Бу назарияга асосан И. жисмлар таркибидаги атом ва молекуларнинг бетартиб ҳаракатига боғлиқ. Жисмнинг т-раси қўтарилса, таркибидаги молекула ёки атомларнинг бетартиб ҳаракати тезлашади. Агар ҳар хил трали икки система бири-бирига яқинлаштирилса (И. контактига келтирил-са), уларнинг ички энергияси ўзгаради; икки системада макроскопик (қўзга кўринадиган) иш бажарилмасдан И. алмашинади. Система макроскопик иш бажармасдан ташқи муҳит б-н И. алмашганда ташқи муҳитнинг ички энергияси ўзгариши система олган И. дейилади ва бу И. системанинг И. ҳаракати микдори ортишига олиб келади. И. алмашшишда макроскопик иш бажарилма-сада, микроскопик (қўзга кўринмайдиган) ишлар бажарилади, яъни ташқи муҳит молекулалари, атомлари молекуляр кучлар б-н системанинг молекулалари ва атомларига таъсир қилиб иш бажаради. Мас, жисм б-н қиздирилган газ И. контактига келтирилганда газдан жисмга энергиянинг ўтиши газ молекуларининг жисм молекулалари б-н бевосита тўқнашиши (микроскопик иш бажариши) орқали содир бўлади.

ИССИҚЛИК, иссиқлик тошиши — қаттиқ терлаш ва тернинг секин буғланиши натижасида пайдо бўладиган тери касаллиги. Кўпроқ иссиқ кунларда гўдаклар ва ёш болаларда, шунингдек, кўп терлайдиган семиз кишиларда кузатилади (қ. Терлаш). Иситмалаганда, кўп терлаганда ва иситувчи компресс қўйилганда ҳам И. тошиши мумкин.

Иссиқлик баданнинг ёпиқ жойларига — болаларда кўпинча орка, думба, бўйин терисига, думба ораси ва қўлтик остидаги тери бурмаларига, кат-таларда, одатда, қўлтик ва кўкрак безлари остидаги тери бурмаларига ёйилиб ёки тўп-тўп бўлиб тошади. Тошмалар ичида тиник суюқлиги бор пуфакчалардан иборат бўлиб, майда, баъзан катталиги тўғноғич бошчасидек келади. Тошмалар бир-бирига қўшилиб кетади. Пуфакчалар бирмунча тез қурийдй, пушт ташлайди ва кейин из қолдирмай йўқолиб кетади. И. тошган жой қаттиқ кичишади: қашилганда инфекция тушиб, терининг йирингли касалликлари пайдо бўлиши мумкин. Айниқ-са бу ҳолат нимжон болаларда бошнинг сочли қисмига иссиқлик тошганида кўпроқ кузатилади. Иссиқлик тошганда врач тавсиясига кўра даво қилинади.

Олдини олишда кизиб кетишга сабаб бўладиган омилларни барта-раф этиш муҳим. Очик ҳавода кўпроқ бўлиш, хонани бот-бот шамоллатиб туриш, марганцовканинг нимранг эрит-масидан ванна қабул қилиш яхши наф беради. Иссиқ кунда ип газламадан тикилган кийимлар кийиш мақсадга му-вофиқ. Ёш болаларни ҳаддан ташқари иссиқ кийинтириш, ортиқча ўрабчирмаш ярамайди, уларга мунтазам равишда ҳаво ва сув ванналари қабул қилдириб туриш фойдали.

ИССИҚЛИК АЛМАШИНИШ, иссиқлик узатиш—иссиқроқ жисмдан совуқроқ жисмга иссиқлик узатилиши б-н боғлиқ бўлган ўз-ўзидан юз берувчи кайтмас жараён; микрозарраларнинг тартибсиз ҳаракати б-н боғлиқ бўлган, энергиясининг бир жисмдан иккинчи жисмга микроскопик иш бажармасдан узатилишига олиб келувчи жараёнлар мажмуи. И. а. иссиқлик ўтказувчанлик, конвекция ва радиация йўли б-н содир бўлади. Иситувчи сирт иссиқлик узатувчи сирт деб аталади. И. а. да суюқлик ёки газ (буғ) иш муҳити ҳисобланади. И. а. назарияси энергияни узатиш ҳақидаги таълимотнинг бир қисми бўлиб, техник термодинамика б-н бирга иссиқлик техника-

сиштг на-зарий асосини ташкил қилади. Буғ Козонларида, буғ ва газ турбиналарида, печларда И. а. ходисаси рўй беради. Табиатда узлуксиз И. а. юз бериб туради. И. а. нинг назарий ва амалий маса-лалари иссиқлик техникасида ўрганилади.

ИССИҚЛИК БИЛАН ТАЪМИНЛАШ — коммунал хўжалик ва технологик эҳтиёжлар учун истеъмолчиларга иссиқлик етказиб бериш. Марказий ва маҳаллий И. б-н т. тизими ёрдамида амалга оширилади. Бунда сув (т-раси 150° гача) ёки буғ (босими 0,5 — 4,0 МПа) иссиқлик элтгич вазифасини бажаради. Марказлаштирилган И. б-н т.ти-зими саноат ёки турар жойларнинг кўплаб истеъмолчиларини (бир неча ўнлаб км да жойлашган), маҳаллий И. б-н т. тизими бир ёки бир неча бинони (бир неча ўнлаб м. да жойлашган) иссиқлик б-н таъминлайди. Марказий И. б-н т. да бир ёки бир неча иссиқлик манбаи, иссиқлик тармоқлари ва иссиқлик қабул қиладиган қурилмалардан фойдаланилади. И. б-н т. манбаи — қозонлар, саноат қорхоналари ва иссиқлик электр марказларидан ортган иссиқликдан фойдаланадиган қурилмалар. Иссиқлик тармоқлари — сув ёки буғ юрадиган қувурлар, биноларга сув ёки буғ киритиш ва чиқариш мосламалари ҳамда изоляция матери-аллари. Иссиқлик қабул қиладиган қурилмалар — радиаторлар, реестрлар, қовурғали трубалар ва б. Иссиқлик истеъмолчилари қанча кўп, яъни И. б-н т. тизими қанча йирик бўлса, тежамлилик шунча ортади, ишларни механизациялаштириш ва автоматлаштириш шунча энгиллашади. И. б-н т. тизимида т-рани ёки иссиқлик элтувчи миқдорини ростлаб туриш мумкин. Йирик тизимларда бу иш автоматика ва узокдан бошқариш асбоблари воситасида бажарилади. Истеъмолчилар сарф қилаётган иссиқлик миқдори ва параметрларини қайд қилиб туриш учун бошқариш узелларига иссиқлик ўлчагичлар ва қайд қилгичлар (регистраторлар) ўрнатилади. Ўзбекистонда И. б-н т. тизими 20-а. 30-й. лар охирлари-

да пайдо бўлган.

ИССИҚЛИК ДВИГАТЕЛИ - иссиқлик энергияси механик энергияга айлантириладиган қурилма. Бирламчи двигателлар ичида И. д. энг қатта гу-руҳни ташкил этади. И. д. да кимёвий ёки ядро ёқилғиси кўринишидаги табиий энергетик ресурсдан фойдаланилади. И. д. нинг поршенли (қ. Поршенли машина), роторли (қ. Ванкель двигатели) ва реактив (қ. Реактив двигатель) хиллари бор. Улар ички ёнув двигателлари ва ташқи ёнув двигателлари (қ. Буғ машинаси, Ядро қуч қурилмаси) га ҳам бўлинади.

ИССИҚЛИК МУВОЗАНАТИ - модда алмашинувсиз системалар иссиқлик контактига келтирилганда уларнинг тралари ўзгармайдиган термодинамик ҳолат. Агар икки термодинамик мувозанатли системаларни модда алмашинувсиз иссиқлик контактига келтирилганда иссиқлик алмашинуви содир бўлмаса, уларнинг ҳолатлари ўзгармай-ди ва улар И. м. да бўлади; иссиқлик алмашинуви содир бўлса, уларнинг мувозанатли ҳолатлари бузилади (бири кизийди, иккинчиси совийди) ва бир қанча вақтдан кейин иккала система бошқа И. м. ли ҳолатга келади.

Термодинамиканинг асосларидан бири: системанинг ҳарорати даражасини ва унинг ўзгаришини аниқлайдиган И. м. ли ҳолатнинг функцияси — т-ра мавжудлигидир. Жисмнинг ҳар бир И. м. ли ҳолати (ҳароратнинг ҳар бир даражаси) га шу жисм хоссасининг (мас, ҳажм ўзгариши, электр ўтказувчанлик, нурланиш) биргина қиймати мос келади; жисм хоссасининг ўзгари-шига мос унинг т-раси қийматлари аниқланади. Бу эталон жисм (термометр) ни бошқа система б-н иссиқдик контактига келтирилади ва И. м. га келганда уларнинг тралари аниқланади; икки жисм И. м. да бўлса, улар бир хил т-рага эга бўлади.

Агар В ва С системалар б-н А система И. м. да бўлса, тажриба кўрсатади-ки, В ва С системалар ўзаро И. м. да бўлади. Бу транзитив хоссага, асосан, термометрдан фойдаланиб, системаларнинг

тралари аниқланади.

ИССИҚЛИК НАСОСИ - иссиқлик энергетика қурилмаси. Вазифаси — паст трали иссиқлик бергич (мас, сув) иссиқлик энергиясини юқори трали иссиқлик қабул қилгичга узатиш. И. н. нинг ишлаши учун ташқи энергия (механик, электр, кимёвий) сарф бўлиши керак. И. н. да содир бўладиган жараёнлар совитиш машинасида иш жисми амалга ошириладиган жараёнларга ўхшаш; лекин совитиш машинасида совук, И. н. да иссиқлик б-н иш кўрилади. И. н., асосан, юқори босимли конденсатор, паст босимли буғлат-қич, компрессор ва дросселли вентилдан иборат. Расмда иситиш учун мўлжалланган И. н. схемаси берилган. Паст т-рада қайновчи суюқлик (хлорометил, фреон, аммиак) т-раси унча юқори бўлмаган сув ҳавзаси иссиқлиги ҳисобига буғланади. Ажралган буғ компрессорда сиқилади ва иситиш ти-зимдаги иссиқлик элтувчи (ишлатилган сув) совитиладиган юқори босимли конденсаторда конденсатланади. Суюқлик дросселли вентилдан ўтиб, босими пасаяди ва буғлатқичга киради. Цикллар шу тарзда такрорланаверади. Иссиқлик қабул қилгич ажратқичдан ўтган иссиқликдан ташқари сарфланган энергияга тенг иссиқликни ҳам олгани учун И. н. электр, механик ёки кимёвий энергияни бевосита иссиқликка айлантирадиган қурилмаларга нисбатан анча самарали ҳисобланади. И. н. биноларни иситишда ва технология жараёнларида қўлланилади.

ИССИҚЛИК НУРЛАНИШ, температуравий нурланиш — жисмнинг ички энергияси ҳисобига чиқариладиган электромагнит нурланиш.

Мас, чўғланган металллар сиртидан, ер атмосфераси ва б. дан иссиқлик нурланади. И. н. модданинг микроскопик жараёнига, унинг мутлақ т-раси ва оптик хоссаларига боғлиқ. И. н. нинг асосий тавсияларидан бири — жисмнинг нурланиш қобилияти; у И. н. пайтида жисм ёритувчанлигининг спектр зичлигига тенг. Қизиган жисм б-н термодинамик

мувозанатда бўлган И. н. учун Кирхгоф нурланиш қонуни, мутлак қора жисм учун Планк нурланиш қонуни, Стефан—Больцман нурланиш қонуни ва б. бажарилади.

ИССИҚЛИК РЕАКТОРИ - ядро ёқилғисининг бўлиниш реакцияси кўпинча иссиқлик ёки секин нейтронлар б-н вужудга келадиган ядро реактори. И. р. нинг тез реакторлардан фарқи И. р. нинг фаол (актив) зонасида нейтронларни самарали секинлаштиргич (сув, оғир сув, графит ва б.) борлигидир. Бу муҳитда ядро ёқилғиси табиий уран ёки ^{235}U , ^{239}U , ёхуд ^{233}U ҳам бўлади. Ўзақларида ядро ёқилғиси бўлган иссиқлик ажратувчи элементлардан ташқари бу зонада ютувчи элементлари бўлган бошқариш стерженлари жойлаштирилади. Актив зонали нейтронлар қайтаргич (бериллийли, графитли ва б.) б-н ўралади. Ядро ёқилғисини совитувчи иссиқлик элтгичлар сифатида, асосан, сув (оғир сув), гелий, карбонат ангидрид, органик суюқликлар ишлатилади. Атом ядроларининг бўлиниши, асосан, тез нейтронлар ҳисобига юз берадиган тез реакторларга нисбатан иссиқлик (секин) нейтронли реакторларда ядро ёқилғи-сининг критик массаси кичик, конст-рукцияси содда бўлиб, дунёнинг барча мамлакатларида қўлланилади. И. р. нинг энергетик ва тадқиқот хиллари бор.

ИССИҚЛИК ТАШУВЧИЛАР - иссиқроқ жисмдан совуқроқ жисмга ис-сиқлик узатишда қўлланиладиган ҳаракатланувчи муҳит. И. т. иссиқлик б-н таъминлаш, иситиш, шамоллатиш (вентиляция) тизимларида, технологик иссиқлик ва б. курилмаларда совитиш, қуритиш, термик ишлов бериш ва б. учун хизмат қилади. Ёқилғи ўчоқ (ту-тун) газлари, сув, сув буғи, суюқ металллар (калий, натрий, симоб), фреон ва б. энг кенг тарқалган И. т. ҳисобланади. И. т. иссиқликни узатиш жараё-нида агрегат ҳолатини (қайнаётган су-уюқлик, конденсатланаётган буғ) ўзгартириши ёки бу ҳолатни ўзгартирмай сақлаб қолиши

(қайнамаётган суюқлик, ўта қиздирилган буғ, конденсатланмайдиган газ) мумкин. Биринчи ҳолда И. т. нинг т-раси ўзгармай қолади, чунки фақат фазавий ўтиш иссиқлигигина узатилади; иккинчи ҳолда эса т-ра ўзгаради (пасаяди ёки кўтарилади). Ядро реакторида И. т. га алоҳида талаблар қўйилади.

ИССИҚЛИК ТЕХНИКАСИ - иссиқлик олиш, тақсимлаш, ташиш, ундан хўжалик ва рўзгорнинг турли тармоқларида фойдаланиш б-н шуғулланидиган техника тармоғи; ёқилғининг кимёвий энергиясини иссиқлик, механик, электр энергиясига айлантиришнинг асосий қонуниятларини, шунингдек, энергетика курилмаларида ишлатиладиган иш жисмларининг хоссаларини, И. т. курилмаларининг ишлаш тарзини ва уларни қуришни ўрганиш б-н шуғулланидиган фан. Термодинамика, иссиқлик узатиш, ёниш назариялари И. т. нинг назарий асослари ҳисобланади. И. т. да табиий органик ёқилғи асосий иссиқлик манбаи бўлиб хизмат қилади. Булардан ташқари, ядро ёқилғиси, қуёш энергиясидан (қ. Гелиотехника, Гелио-курулма ҳам фойдаланилади. Шунингдек, иккиламчи иссиқлик ресурсларидан (мас, металлургия печларининг газларидан), электр энергиясини бошқа турдаги энергияга айлантириш натижасида ҳосил бўладиган иссиқликдан (қ. Жоул-Ленц қонуни) фойдаланилади. Иссиқликдан фойдаланиш усули бўйича И. т. нинг асосий йўналишлари — иссиқликдан фойдаланиш ва иссиқлик энергетикасига бўлинади. Иссиқликдан фойдаланиш да иссиқлик бошқа турдаги энергияга айлантирилмай истеъмол қилинади; металлургия, кимё, озиқ-овқат саноатларида, нефтни қайта ишлашда ва иши иссиқликни келтириш ҳамда олиб кетишга, жисмлар орасида иссиқлик алмашилишига асосланган аппаратлар, машиналар ва курилмалар қўлланиладиган хўжаликнинг бошқа тармоқларда катта аҳами-ятга эга. Иссиқлик энергетикаси иссиқликни механик энергияга (иссиқлик

двигателя арна), электр энергиясига (магнитогидродинамик генераторлар, термоэлектр генераторларда) айлантириш б-н, шунингдек, ҳосил қилинган механик энергияни бошқа турдаги энергияга айлантириш б-н боғлиқ. Иссиқлик энергиясини механик энергияга айлантирадиган курилмалар б-н бирга ишлатиладиган иссиқдик-куч курилмалари ст-ялар деб аталади (мас, компрессор ст-яси, насос ст-яси, электр ст-я ва б.). Иссиқликдан технология ва маиший мақ-садларда фойдаланиш турли иситиш, иссиқлик б-н таъминлаш тизимлари ёрдамида амалга оширилади. И. т. да сунъий совуқ ҳосил қилиш техникаси ҳам муҳим ўрин тутди (қ. Совитиш техникаси).

ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР МАРКАЗИ (ИЭМ) — электр энергияси б-н бирга иссиқ сув ва буғ ишлаб чиқарадиган иссиқлик электр ст-яси. Асосий энергетик агрегатлари қаторига сув юрадиган қувур (труба) лар батареясидан иборат қозон тизими, буғ турбиналари, турбогенераторлар ва буғ турбиналарида иш бажарган иссиқликни ис-теъмолчиларга юборадиган курилмалар киради. ИЭМ ларда қаттиқ, суюқ ёки газ ҳолатдаги органик ёқилғилар аж-ратган иссиқлик қозон тизимида сувни юқори босимли буғга айлантиради. Буғ босими татлирида турбиналарнинг ; паррақлари генераторларни ҳаракатга келтиради, натижада иссиқлик энергияси турбина (буғ двигатели) воситасида механик энергияга айланади, генератор эса уни электр энергиясига айлантиради. ИЭМ нинг ф. и. к. иссиқлик электр ст-ялариникига нисбатан кескин юқори, яъни $\eta = 60—70\%$ га тенг. Бунга эришиш учун ИЭМ турбиналаридан ўтиб иш бажарган буғнинг бир қисмигина совиткичлар воситасида қайта сувга айлантирилиб қозон тизимга юборилади, қолган қисми эса саноат корхоналари эҳтиёжларига ҳамда уй-жойларни иситишга сарфланади. ИЭМ бутун шаҳар, туман микёсида саноат корхоналарини, турар жой биноларини, маиший муассасаларни электр энергия-

си, иссиқ сув б-н таъминлаш ва иситишга хизмат қилади. Фақат электр энергияси ишлаб чиқарадиган иссиқлик электр ст-яларига нисбатан ИЭМ иқтисодий жиҳатдан анча тежамли, унда 20—25% ёқилғи кам сарфланади, қулай. Турбиналардан саноат корхоналарига бериладиган буғнинг мутлақ босими 8—16 ат, иситиш учун бериладиганиники 0,5—2,5 ат. ИЭМ да ёқилғи сифатида кўмир, газ, мазут ва б. ишлатилади. Уларда т-раси 565°, босими 130 ат. гача бўлган бурдан фойдаланилади.

ИЭМ нинг иши автоматлаштирилган. Газ турбиналари ва ядро электр ст-яларини ҳам ИЭМ типига қуриш мумкин.

ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИ-ЯЛАРИ (ИЭС) — қаттиқ, суюқ ва газ ҳолатдаги органик ёқилғиларнинг иссиқлик энергиясини электр энергия-сига айлантирадиган курилмалар маж-муи. Асосий энергетик агрегатлар қаторига сув юрадиган қувурлар (тру-балар) батареясидан иборат қозон тизими, буғ турбина (буғ двигатель) лари ва турбогенераторлар киради. Қозон тизимига юборилган сув юқори босимли буғга айлап гирилиб турбина паррақларига берилади. Натижада турбина б-н механик боғланган генератор тегишли тезликда айлантирилиб, механик энергия электромагнит индукция қонунига биноан генераторда электр энергиясига айланади. ИЭС да ишла-тиладиган ёқилғи иссиқлик энергия-сининг фақат 30% гина фойдали электр энергия-сига айлантирилади, яъни ИЭС нинг фойдали иш коэффициентини (ф.и.к.) $\eta = 30\%$ гатенг) Ф. и. к. (η) қийматини ошириш мақсадида қозондаги буғ босими иложи борича юқори қилинади ва турбина паррақларидан ўтиб, иш бажариб бўлган буғнинг ҳаммаси совиткичлар воситасида совитилиб, қайта сувга айлантирилади (конденсатланади) ва қозон тизимига юборилади. Бундай ИЭС ни конденсацией электр ст-ялари (КЭС) дейилади ва уларда ф. и. к. қиймати $\eta = 30—35\%$ гача кўтарилади ҳамда сув берк тизимда айла-

ниши сабабли кувурлар батареяларидан иборат қозонни таъмирлаш ишлари кескин қисқаради. ИЭС лар, одатда, қаттиқ, суяқ ёки газ ҳолатдаги арзон ёқилғи қони яқинида қурилади. Ст-я генераторларидан олинган электр энергиясининг асосий қисми бир неча юз км масофадаги истеъмолчиларга кучайтирувчи трансформатор ва юқори вольтли электр узатиш ли-ниялари воситасида етказилади, қолган қисми эса ст-янинг ўз генератор кучланишида ёки пасайтирувчи трансформатор орқали берилади (яна қ. Ис-схушк электр маркази).

Электр энергияси б-н таъминлаш кўламига қараб, И. э. с. туман, саноат корхоналари, кишлоқ, шаҳар миқёсида, коммунал хўжалиқда, т. й. транспортда фойдаланиладиган хилларга бўлинади. И. э. с. яхлит электр тизимларга бирлаштирилиб ёки алоҳида ишлагилиши мумкин.

И. э. с. 19-а. 80-й. ларида курила бош-лаган. Биринчи И. э. с. Нью-Йоркда курилган (1882). Россияда дастлабки И. э. с. ни муҳандис М. К. Поливанов Мос-квода курган (1906). Ўзбекистонда дастлабки И. э. с. 20-а. бошларида курилган (қ. Иссиқлик энергетикаси). Ўзбекистонда 10 та И. э. с. ишлаб турибди (2002). Республикадаги энг йирик И. э. с. — Сирдарё ГРЭС (3000 МВт), Янги Ангрен ГРЭС (1800 МВт), Тошкент ГРЭС (1860 МВт), Навоий ГРЭС (1250 МВт), Ангрен ГРЭС (484 МВт), Тахиятош ГРЭС (430 МВт), Талимаржон ГРЭС (лойиха қуввати 3200 МВт) (Нуристан). И. э. с. автоматлаштирилган корхона. Қозон агрегатларида ёқилғи ёниш жараёнлари, қозонни сув б-н таъминлаш, ток кучланиши ва частотасини ростлаш тўла автоматлаштирилган. И. э. с. агрегатлари марказий бошқариш пультадан бошқарилади. Атом электр станцияси, геотермик электр ст-ялар, гелиоэнергетика электр ст-ялари ҳам И. э. с. ҳисобланади.

ИССИҚЛИК ЭНЕРГЕТИКАСИ - иссиқлик техникаси тармоғи; иссиқликни, асосан, механик ва электр энергияси-

га айлантиришга асосланган энергетика. Иссиқликни механик энергияга айлантиришда асосий қисми иссиқлик двигатели-цан иборат бўлган иссиқлик қурилмалари қўлланилади. Бу қурилмаларда ҳосил қилинган механик энергия турли хил иш машиналари (металл кесиш станоклари, конвейерлар ва б.) ни ёки электр энергияси ишлаб чиқарувчи электр механик ге-нераторларни ишга туширади. Иссиқликни электр-механик генераторларсиз ҳам, яъни энергияни тўғридан-тўғри айлантириш қурилмаларида, мас, маг-нитоелектродинамик генераторлар, тер-моэлектр генераторлар ва б. да ҳам электр энергиясига айлантириш мумкин. Замонавий И. э. нинг асоси умумий электр энергияси миқдорининг кўп қисмини ишлаб чиқарувчи муқим (стационар) буғ турбинали иссиқлик электр станцияси ҳисобланади. Магис-трал газ кувурларини энергия б-н таъминлаш ва тифиз пайт (пик) нағрузкаларни қоплаш учун газ турбинали электр ст-ялари ишлатилади. Асосий электр б-н таъминланиш манбалари, яъни конденсацион электр станцияларидан ташқари иссиқлик электр маркази, атом электр станцияси ҳам бор. Электр энергиясини ишлаб чиқаришда иссиқликнинг солиштирма сарфини тахм. 5% га камайтиришга имкон берадиган буғ-газ турбинали қурилмалар кенг ишлатилмоқда. Қувватли электр ст-ялар учун таркибида магнитогидродинамик генераторлар бўлган ва одатдаги буғ-газ турбинали ст-ялар б-н биргаликда ишлатиладиган қурил-малар ишлаб чиқилмоқда. Электр узатиш линиясидан узоқда жойлашган худудларда дизель электр станцияларидан фойдаланилади. Муқим қурилмалардан ташқари транспорт машиналари (тепловоз, автомобиль ва б.) га ўрнатиладиган иссиқлик қурилмалари — мас, поршенли ички ёнув двигатели бор. Учиш аппаратларига поршенли авиация двигателлари, реактив дивга-теллар ва б. ўрнатилади.

И. э., асосан, 17-а. бошларида пайдо бўлган. Буғ двигателлари, иссиқлик

двигателлари ва дизелларнинг пайдо бўлиши И. э. нинг жадал ривожланишига асос бўлди. Ҳозирги вақтда дунё энергетикасида иссиқлик электр ст-ялари улушига барча электр ишлаб чиқарувчи қувватларнинг 62 фоизи тўғри келади.

Ўзбекистонда 20-а. бошларида Тошкентда иккита электр ст-я қурилди: бири (беш дизелли, қуввати 1450 кВт) трамвайни электр энергия б-н таъминлаш учун, иккинчиси ўзгармас тоқли Павлов электр ст-яси (қуввати 125 кВт), шаҳарни ёритиш учун ишлатилган. 1913 й. Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 МВт чамасида бўлган 6 та кичик электр ст-я бўлган, йиллик электр энергия ишлаб чиқариш 3,3 млн. кВт/соатни ташкил қилган. 1923 й. Тошкент ш. яқинидаги Бўзсув каналида ГЭС қурилиши бошланди, унинг биринчи навбаги (ҳар бирининг қуввати 1 МВт дан бўлган 2 та гидроагрегат) 1926 й. май ойида ишга туширилди. Айна пайтда бу ГЭС Тошкент шаҳридаги трамвай дизель электр ст-яси б-н боғланган, 30 трансформатор пунктига эга бўлган, 6 кВ кучланиши, ўзгарувчан тоқли кабель тармоғи қурилди. Мана бу бирлашиш Ўзбекистон энергетика тизими ривожланишига асос бўлди.

Ўзбекистонда иссиқлик энергетикаси 20-а. 20-й. ларида дизель ва майда буғ турбинали электр ст-ялар қуриш йўналишида ривожланди. Дизель электр ст-ялари умумий мақсадларда ҳам, пахта э-длари, насос ст-ялари, каналлар ва иссиқлик энергиясига эҳтиёжи бўлган бошқа корхоналар қошида ҳам қурилди. Тошкент дизель электр ст-яси, Самарканд, Андижон, Кўкон ва республиканинг бошқа шаҳарларидаги дизель электр ст-ялари кенгайтирилди; Бухоро, Самарканд ш.ларида 5000 от кучи, Нукус, Ургенч, Наманганда 1600 от кучи қувватига эга бўлган йирик дизель электр ст-ялари қурилди. Республикадаги дастлабки буғ турбинали электр ст-ялар Фарғона ва Каттакўрғондаги ёғ заводларида ишга туширилди. Фарғона ёғ заводининг «Шарқ тонги» иссиқлик электр

маркази (ИЭМ) умумий мақсадлардаги электр ст-яси бўлган биринчи ИЭМдир.

30-й.ларда Тошкент тўқимачилик комбинати қошида қуввати 12 МВт бўлган ИЭМ қурилди. 30-й. ларнинг иккинчи ярмида Қизилқия кўмири қони негизда қуввати 48 МВт бўлган Қувасой давлат иссиқлик электр ст-яси (ДИЭС) қурилиши бошланди, унинг биринчи агрегати 1939 й. охирида ишга туширилди. 1936 й. да Тошкент ИЭМ қурилиши бошланиб, биринчи блоқи 1939 й. да ишга туширилди. 50-й. лар бошларида Ангрен кўмири қони негизда Олмалик ш.даги Олтинтопан комбинатида қуввати 24 МВт бўлган ИЭМни, Ангрен ш.да қуввати 200 МВт бўлган ДИЭС ни лойиҳалаштириш ва қуриш бошланди.

Ангрен ДИЭС катта (50 МВт) қувватли турбиналар ўрнатилган юқори босимли буғ кўрсаткичларига мўлжаллаб қурилган биринчи электр ст-я бўлди. Айна пайтда кўмирида ишлайдиган иссиқлик электр ст-ялар ҳам (Қувасой ДИЭС, Тошкент ва Фарғона ИЭМ) қурилди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон энергетика тизими, шу жумладан, иссиқлик энергияси республикасининг sanoat, кишлоқ хўжалиги, коммунал хўжалик корхоналарини ва аҳолисини энергия б-н таъминламоқда. Республика ҳукумати томонидан 1996 й. да Европа энергетика хартиясининг Шартномаси им-золаниб, мамлакатимизнинг ундаги иштироки тасдиқланган, Ўзбекистон энергетикаси учун жаҳон иқтисодиё-тига йўл очилди.

Ўзбекистон И. э.нинг ескири ривожланишига Бухоро ва Шўртон табиий газ конларининг топилиши ва ўзлаштирилиши муҳим аҳамиятли бўлди. Улар Тошкент, Навоий, Тахиятош ва Сирдарё ДИЭС ларининг ишга киритилишига имкон яратиб берди.

Ўзбекистоннинг йирик иссиқлик ст-ялари улуши умумий электр энергияни ишлаб чиқаришда 85 фоизни ташкил қилади. ЎЗР Вазирлар маққамаси 2000 йил 27 дек. да тасдиқлаган «2001

—2010 й.ларда Ўзбекистон Республикаси энергетикасида ишлаб чиқарувчи қувватларни ривожлантириш ва реконструкция қилиш дарстури»га мувофиқ Ўрта Осиёдаги энг йирик Талимаржон ДИЭС ининг қурилиши тугатилиши, ҳамда республиканинг бошқа ис-сиқлик электр ст-яларида қайта техник тиклаш ва қўшимча қувватларни ишга киритиш кўзда тутилган.

Ўзбекистон кўп органик ёқилғи захираларига эга. Республиканинг ёқилғи балансида кўп иссиқлик электр ст-ялари, иссиқлик электр марказлари ва туман қозонхоналари учун ҳозирги замонда ёқилғининг асосий тури — табиий газга алоҳида эътибор берилади. Кўмир саноатини ривожлантириш — Ангрени конида кўнғир кўмирни кўпроқ ишлаб чиқарилишига йўналтирилган.

«Ўзбекистон Республикаси энергетикасининг ишлаб чиқариш қувватларини 2001 — 2010 й. ларда ривожлантириш ва реконструкция қилиш дастури» да хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва чет эл фирмаларининг иштироки кўзда тутилган. Ҳоз. пайтда Германиянинг «Сименс» фирмаси Европа тикланиш ва ривожланиш банкининг кредити ҳисобига Сирдарё ДИЭСнинг иккита турбина блокларини реконструкция қилиш лойиҳасини амалга оширишга киришди. Шунингдек, хорижий инвестициялар Тошкент ДИЭС ва Навоий ДИЭС ни реконструкция қилиш лойиҳаларини ҳамда Тошкент шаҳрининг электр тармоқлар хўжалигини реконструкция қилиш ва кабель тар-моқларини замонавийлаштириш лойиҳаларини амалга ошириш учун ҳам жалб этилади.

ИССИҚЛИК ЎТКАЗУВЧАНЛИК - бирор муҳитда унинг турли қисмларидаги т-ранинг мувозанат қийматидан четлашиши натижасида иссиқлик оқимининг вужудга келиши ҳодисаси. И. ў. иссиқлик оқими зичлиги б-н уни вужудга келтирган моддадаги т-ра градиенти орасидаги пропорционаллик коэффиценти — И. ў. коэффиценти % б-н ифодаланади. Ҳар

хил жисм ис-сиқликни турлича ўтказди. Мас, қат-тиқ ёки суюқ жисмларнинг И. ў. хоссаси газникдан юқори. Қумуш энг қатта И.ў.гага: $\chi=428\text{Ж/м}\cdot\text{град}$). Қат-тиқжисмнинг И. ў. и унинг тузилишига боғлиқ. Ғовак жисмларники кичик (чунки ғовакларни тўлдирувчи газнинг И. ў. и кичик). Иссиқликни жисмнинг зарралари (зарралар тебраниши туфайли иссиқликни бирдан иккинчисига узатади), шу сабабли металлларнинг И. ў. кўрсаткичи қатта бўлади.

ИССИҚЛИК ХАРАКАТИ - моддани ташкил этган зарралар (молекулалар, атомлар, электронлар ва б.)нинг тартибсиз (хаотик) ҳаракати. Термодинамик мувозанатли ҳолатдаги зарраларнинг барча йўналишларидаги тенг эҳтимолли тартибсиз ҳаракати хаотик ҳаракат дейлади.

Реал газ молекулалари бир тўқнашишдан кейин иккинчи тўқнашишгача тўғри чизикли текис ҳаракатланади. Газдаги молекулаларнинг бу илгариланма ҳаракатлари барча йўналишларда хаотик ҳаракатдир. Молекула илгариланма ҳаракатининг ўртача кинетик энергияси $\langle mv^2/2 \rangle$ энергиянинг тенг тақсимланиши қонунига биноан, $\langle \tau x \rangle / 2 = 3 \cdot (kT/2)$. И. ҳ.нинг интенсивлиги микдорий жиҳатдан т-ра Т орқали аниқланади (k — Болцман доимий-си). Сийрак газ молекулаларининг И. ҳ. туфайли унинг идиш деворига босими куйидагича ифодаланади: $p = nkT$, бунда p — ҳажм бирлигидаги молекулалар сони (зичлиги). Ўзгармас босимда газ т-раси Т пасайиши ва зичлиги p ортиши б-н эркин югуриш йўли камаяди ва илгариланма ҳаракат б-н боғлиқ тартибсиз ҳаракат су-саяди.

Суюқ ҳолатдаги модда молекуласи ўз атрофидаги молекулалар б-н айланма ва тебранма ҳаракатда доимо тўқнашишда бўлади; молекула аморф жис-млар, жумладан, суюқликларда молекулаларнинг И. ҳ. — вақтинча мувозанатли ҳолатлари атрофида тартибсиз жойлашган молекулаларнинг тебранма ҳаракатларидан ва

бу ҳаракатлар давомида уларнинг баъзан бир мувозанатли тебраниш ҳолатларидан бошқаларига сакрашларидан иборат. Кучли ёпишқоқ суюқликларда, айниқса, аморф жисмларда, жумладан, шишаларда бундай сакрашлар ниҳоятда оз бўлади. Суюқлик молекулаларининг И. х.даги тартибсиз илгариланма ҳаракати шу сакрашлар туфайли содир бўлади. Т-ра ортиши б-н И. х.ни ифодаловчи тебранма ҳаракатлар ва сакраб ўтишлар кучаяди.

Қаттиқ жисмда И. х. — ундаги атомларнинг мувозанатли ҳолатлари агрофида кичик тебранишларидан иборат; т-ра ортиши б-н тебранишлар ам-плитудалари катталашади. Кристалланиш т-расида кристалл ва суюқликнинг иссиқлик сифимлари бир-биридан кам фаркланади; бинобарин, улардаги И. х.лар бу т-рада тахм. бир хил хусуси-ятга эга бўлади. Кристалл қаттиқ жисмда И. х.нинг сусайиши туфайли, маълум ўтиш траларида, мас, парамаг-нитнинг ферромагнитга ёки антиферромагнитга ўтишида тартибсиз айланма ҳаракат тартибли ҳолатга ўтади. Кристалл қаттиқ жисмлар атомларининг И. х., квант статистикага асосан, фононлар гази орқали тавсифланади; иссиқлик қаттиқ жисмда фононлар ёрдамида узатилади.

ИССИҚЛИКДАН КЕНГАЙИШ - жисмларни иситганда уларнинг чизикли ўлчови ўзгариши. Турли жисмлар ис-сиқликдан турлича кенгаяди: қаттиқ жисмларда молекула ва атом (ион) лар орасидаги ўзаро таъсир жуда кучли бўлади, шунинг учун иссиқликдан қаттиқ жисмлар камроқ, суюқликлар кўпроқ, газлар эса янада кўпроқ кенгаяди.

И. к. ҳажм ва чизикли кенгайиш коэффициентлари б-н ифодаланади. Маълум ҳажмдаги жисм бир даража иси-тилганда унинг ҳажми ортиши ҳажм кенгайиш коэффициенти, маълум узунликдаги жисм бир даража иситилганда унинг узунлиги ортиши чизикли кенгайиш коэффициенти деб аталади. Бу коэффициент т-ра ўзгариши б-н ўзгариб туради.

Ҳамма суюқликларнинг ҳажм кенгайиш коэффициенти тахм. бир хил бўлиб, 1,273 га тенг. Баъзи жисмлар (сув, чўян, висмут ва б.) маълум т-рагача қиздирилганда ҳажми кичиклашади. Мас, 4° да сувнинг ҳажми энг кичик бўлади. Ҳаётда И. к. ҳисобга олинади. Мас, т. й. изларида чок қолдириб ке-тилади, электр симлари салкироқ қилиб тортилади ва б.

ИССИҚХОНА — ноқулай иқлим шароитида экинларга сунъий муҳит (ҳарорат, ёруғлик, намлик ва б.) яратадиган иншоот. Асосан, мавсумдан ташқари даврларда маҳсулот етиштириш, иссиқхона ва очик дала учун кўчатлар ўстиришга хизмат қилади. И. ойнабанд ёки полимер плёнка, стеклопласт ва ҳ. к. б-н ўралган бўлади. Ёғоч ёки темир, пўлат, алюминий каби металл ус-қуналардан тикланади. И. ларнинг хил-махил турлари мавжуд. Улар фойдаланиш муддатлари ва давомлигига қараб — кишки ҳамда баҳорги; вазифасига қўра — кўчат ўстириладиган ва сабзавот етиштириладиган; сабзавотларни ўстириш технологиясига қараб — тупроқли ва гидропон; ички жиҳозларга қараб — сўкчакли ва тупроқли турларга бўлинади. Конструктив ечими жиҳатдан И. лар нур ўтказувчи нишаб томонлари микдорита қараб, бир, икки ва кўп томонлама нишабли турларга бўлинади. Ўзбекистонда, асосан, помидор, бодринг, резавор экинлар, сабзавот ўсимликлари кўчати, шунингдек, лимон ва манзарали ўсимликлар И. да етиштирилади. Ёзи киска бўлган ўрта ва шим. минтақаларда И. да турли сабзавот ва бошқа қ. х. экинлари йил бўйи ўстирилади, ҳосил олинади ва ўсимликларнинг янги нав ҳамда дурагайлари етиштириш ва бошқа и. т. ишлари олиб борилади. Қишки И. лар йил бўйи фойдаланишга мўлжалланган бўлиб, уларда сабзавотлар баҳорги ис-сиқхона, парниклар, илитилган ёрларла ўстириш учун кўчатлар етиштирилади. У металл ёки темир-бетондан ишланади. Баҳорги И. лар енгил кон-струкциялардан сабзавотлар ерда ўстириладиган қилиб қурилади. Биологик иссиқлик ёки қуёш

нури б-н иситилади. Қуёш нуридан мукамал фоидаланиш учун бир нишабли И. томи (қиялиги 33—45°) жан. га, икки ва кўп ни-шабларники эса (29—33°) шарқ ва ғарбга қаратиб қурилади. И. шакли жиҳатидан ҳам фонарсимон, ангар, блокли, сўкчакли каби бир неча турларга бўлинади. И. ларда ўсимлик тупрокда (геопоника), тупроксиз (ёки гидропика) муқитда ўстирилиши мумкин. Тупроқли И. ларда сабзавотлар бевосита срда ўстирилиб, тупроқ тагидан, биологик ёки техникавий усулда иситилади ёки бутунлай иситилмайди. Ўсимликларга механизмлар ёрдамида ишлов бериш ва парваришlash қулай.

Гидропон И. лар тупроқ ишлатмай сабзавот етиштиришга мўлжалланган. Улар иссиқхона полига ўрнатилган ёки 70—80 см баланд кўтарилган сув ўтказмас сўкчаклар б-н жиҳозланади. Сўкчаклар ичи нейтрал субстрат (шагал, кум, керамзит ва б), б-н тўлдирилади. Автомат қурилмалар ёрдамида сўкчакларга озикли эритма юбориб турилади, ушбу эритма ўсимликларнинг қулай озикланиши ва сув ичишини таъминлайди. Бундай И. ларда барча жара-ёнлар автоматлаштирилган.

Устига плёнка ёпилган кичик габаритли, енгил йиғма И. лар баҳорда фоидаланиш учун қатга аҳамиятга эга. Ҳаво таянчли ёки пуфлама И. лар қурилишида плёнкаларнинг енгиллик ва эгилиувчанлик хоссаларидан тўла фойдаланилади. Кейинги йилларда кўпгина мамлакатларда, асосан, блокли И. лар қурилди. Замоновий иссиқхона хўжаликлари саноат асосида қурилган ва йил бўйи сабзавот етиштириладиган ҳақиқий ф-каларга айланган.

ИССИҚХОНА ЭКИНЛАРИ - иссиқхоналарда ўстириладиган ўсимликлар. И. э. га, асосан, помидор ва бодринг, қисман лимон, гуллар, барра пиёз, редиска, кўкат сабзавотлардан укроп, салат, петрушка, шунингдек, шампиньон замбуруғи, овқатга янгилгида ишла-тиладиган зираворлар, салаЛир

ва манзарали ўсимликлар қиради. И. э. ни ўстириш усуллари: доимий жойга экиш, кўчат қилиб ўтказиш, етилтириш, ўсишни тезлатиш. И. э. ёруғни кўп талаб этади. Салатбоп сачратки ва шампиньон қоронғида ўстирилади. И. э. нинг ҳароратга талабчанлиги ҳар хил. Бодринг, қовун, тарвуз, помидор, баклажон, қалампир, пиёз, петрушка, сельдерей юқори ҳарорат (18—28°) да; гулқарам, редиска, салат, кольбари, укроп ва б. мўътадил ҳарорат (12—16°) да ўстирилади. Баҳор-ёз ойларида бодринг, помидор, салат, гулқарам ва б.; кузқиш ойларида помидор, кўк пиёз, гулқарам, салат, сельдерей, петрушка ва б. етиштирилади. Бодринг тугиши ва меваларнинг ўсиши учун фотосинтетик актив радиациянинг (ФАР) минимал ўртача кунлик йиғиндиси 28 ккал/см² ни, помидор учун эса 38 ккал/ см² ни ташкил этиши лозим. Ўзбекистонда ФАРнинг дек.—янв. ойларидаги йиғиндиси 2620—3390 ккал/см² ташкил этади. Кузқиш даврида бодринг етиштириш учун тувакчаларда етиштирилган кучатлар сент. да иссиқхонага ўтказилади, окт. нинг 2-ярмидаёқ улардан ҳосил олинади. Кишки иссиқхонага бодринг уруғи дек. нинг охирида экилади, 40—45 кунлик кўчати эса янв. нинг 2-ярми—фев. нинг бошларида ўтказилади. Баҳорги иссиқхоналарга кўчат мартнинг бошларида ўтказилади. Кузқиш даврида помидор етиштириш учун уруғи июлда тувакчаларга экилиб, кучатларни авг. да иссиқхонага ўтказилади. Қиш-кўклам давридаги эса уруг дек. нинг бошида сепилиб, кўчати фев. нинг бошларида иссиқхонага ўтказилади. Баҳорги иссиқхоналарга фақат мартнинг бошларида кўчат ўтказиш мумкин бўлганлиги сабабли, уруғ янв. бошларида экилади. И. э. нинг ҳосили ўсимликларнинг истеъмол қилинадиган қисмлари (барг, поя, илдизмева, мева, тугунак ва б.) етилишига қараб йиғиштириб олинади.

Ботир Азимов.

ИСТАМИ ХОҚОН, Истеми (хитой-

ча Ши-де-ми, юн. — Стемвис, византияча — Дизавул ёхуд Силзибул, араб. — Синджибу) (?—576) — Ғарбий турк хоқонлигининг асосчиси ва 1-хоқони (553—76). Бумин хоқоннинг укаси. Акаси вафоти (553) дан сўнг Турк хоқонлигининг ғарбга қилган ҳарбий юришига раҳбарлик қилган. И. х. қўшинининг сони 100 минг киши бўлган. Унинг унво-ни ябғу-хоқон бўлган. И. х. ғарбни забт этишга жияни Муғон хоқоннинг ябғуси сифатида йўл олган. И. х. қўшни қаттиқ қаршиликка учрамаган. 555 й. улар «Ғарбий денгиз» (Орол денги-зи) бўйига етиб борганлар. Фирдавсийнинг ёзишча, И. х. га тобе бўлган мулкларнинг чегараси «Чин» (Хитой)дан Жайхунгача ва Чоч (Тошкент)нинг нариги томонидаги Гулзариюн (Сирда-рè) гача чўзилган. Шундай қилиб, туркийлар бир ярим йил ичида бутун Мар-казий Қозоғистон, Еттисув ва Хораз-мни забт этганлар. Бироқ И.х. юриши кейин қийинлашган. Орол денгизининг шим. да унга хуни (хионитлар), вар (ўғур қавми) ва ўғур (угорлар-венгерлар аждоди) лар қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Фақат 558 й. бу қабилалар тор-мор қилинган ва туркийлар Волга бўйларига чикканлар. И. х. га тобе бўлишдан воз кечган вар ва хуни қа-билаларнинг қолган-қутганлари (20 мингга яқин киши) қочиб, кейинчалик ягона халқ — аварларга бирлашган. И. х.: «Аварлар турк қиличидан қочиб қутулиш учун осмонга учадиган қушлар эмас, улар сувга шўнғиб денгиз пўртаналарида ғойиб бўладиган балиқлар эмас, улар ер юзида тентираб юри-шибди. Эфталлийларни энгиб олай, аварларга ҳамла қиламан, шунда улар менинг куч-қудратимдан қочиб қутулмайдилар», деган эди. У эфталлийларга қарши юришни фақат 561 й. бошлаган, чунки бу даврда Хусрав I Ануширвон Византия императори Юстиниан б-н сулҳ тузиб, эътиборини шарққа қаратган эди. И. х. Эрон б-н ҳарбий иттифок тузиб, уни Эрон шоҳининг қизига уйланиш б-н янада мустаҳкамлайди. Сосонийларни Балх-

га берган зарбасидан фойдаланиб, И. х. қўшини 565 й. Ўрта Осиёга, эфталлийлар худудига бостириб кирган. Бухоро яқинидаги 8 кун давом этган жангда эфталлийлар подшоси Гагифарнинг қўшини тор-мор қилинган. Ўрта Осиёни тўла забт этиш 571 й. ту-галланган.

Туркийларнинг ашаддий душмани бўлган аварлар Савадан Донга қадар чўзилган даштларни эгаллаганлар ва И. х. жан. га қилаётган юришини тўхтатиб, эътиборини ғарбга қаратишга тўғри келган. 567—571 й. ларда туркийлар бутун Шим. Кавказни эгаллашган, улар баланжар ва хазарларни тобе этиб, Дарбандга қадар етиб борганлар ва ис-техкомларни кўздан кечириб даштга қайтганлар. Уларнинг ерлари Боспор яқинида Византия империяси ерлари б-н туташган. 569 й. И. х. Византия элчиси Земархга кирғиз элатидан бўлган асира қизни инъом қилган. И. х. Сали тоғларидан Кавказ ва Қримгача ёйилган Ғарбий турк хоқонлиги худудидан 10 та туркий халқни бирлаштирган ягона иттифокни барпо этган. И. х. ва-фот этгач, ўғиллари Қорачуринга Еттисув, Турксанфга эса қуйи Волга ва Урал атрофидаги ерлар мерос қолган.

Ад.: Барманкулов М., Хрустальная мечта тюрок о квадронации, Алматы, 1999; Гумилев Л. Н., Древние тюрки, М., 1967.

Фахриддин Ҳасанов.

ИСТАНБУЛ (юн. Константинополь) — Туркиядаги энг катта шаҳар, Истанбул элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 7,6 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). И. Мармарденгизи ва Босфор бўғозининг ца-ст-баланд соҳилларида жойлашган. Бўғоз шаҳарни иккига — Осиё (кичикрок қисми) ва Европа қисмига бўлиб туради. Европа қисми Олтин Шох қўлтиғи соҳилларида жойлашган. 1970—72 й.ларда Босфор бўтозига И. нинг ҳар ик-кала қисмини бирлаштирадиган кўприк қурилган.

Иклими субтропик ўрта денгиз икди-ми, янв.нинг ўртача т-раси 5,2°, авг. ники 23,6°, ўртача йиллик ёғин 633 мм.

И. га мил. ав. 660 й. да Византии ш. сифатида асос солинган. 330 й. дан Рим императори Константин номи б-н аталган. 395 й. гача Рим империяси таркибида, 395—1453 й.лар Византия пойтахти. 1453 й. да И. турклар тасарруфига ўтган ва Усмонли турклар салтанатининг пойтахтига айлантирилган; ўша вақтдан шаҳар И. деб атала бошлади. Усмонли турклар салтанатининг кучсизланганидан фойдаланиб, 18-а. охиридан Европа давлатлари шаҳарни ва бўғозларнивосиб олишга ҳаракат қилиб келдилар. Туркиянинг 1-жаҳон урушида ҳарбий қудрати камайгач, И. ни Антанта давлатларининг қуролли кучлари босиб олди. 1923 й. да шаҳар босқинчилардан озод қилинди ва ўша йилнинг окт. да Туркия пойтахти И. дан Анкарага кўчирилди.

Шаҳар қулай географик ўринда жойлашган. И. — мамлакатнинг муҳим саноат, савдо-молия ва маданият маркази. Мамлакат саноатининг 60% и И. да жойлашган. Тўқимачилик, озиқ-овқат, металлсозлик, ёғочсозлик, электротехника, кимё, машинасозлик, цемент, кўн пойабзал, тикувчилик, ҳарбий ва б. саноат корхоналари, миллий ва в'чет эл савдо фирмалари, компаниялар, банклар, биржалар бор. Хунармандчилик (ёғоч, металл, теридан турли бу-юмлар ясалади) ривожланган. Туркиядаги барча савдо операцияларининг ярми И. га тўғри келади. И. — денгиз, куруклик ва ҳаво йўлларининг тугуни. Туркиянинг асосий порти. Бу ердан халқаро кема йўллари ўтган. Т. й. оркали Европадаги кўпгина пойтахт шаҳарлар ва мамлакатнинг ички р-нлари б-н боғланган. Босфор бўғози оркали И. нинг ҳар икки томонига йўловчилар ташувчи кемалар ва юк паромлари ўтиб туради. Халқаро аэропорт бор.

Шаҳарни, айниқса, унинг қад. қисмини 500 га яқин масжид, шунингдек, ибодатхоналар, саройлар, фавворалар ва ўрта асрларда қурилган ҳамда янги даврга оид меъморий иншоотлар (мудофаа деворлари, ипподром, саройлар, Аё София ибодатхонаси, ўрта аср масжидлари ва

15—16-а. сарой бинолари) бегаз туради. Шаҳарга туристлар кўп келади. 3 та ун-т, ин-тлар, Бадий академия, Иқтисодиёт ва савдо академияси, музейлар, кутубхона, опера ва б. театрлар бор.

ИСТАНБУЛ ЗИРАСИ, (араб, аз-зирал-Истанбулия) — қад. узунлик ўлчови; қиймати 67,57 см деб олинган. Муслмон мамлакатларининг кўпчилигида қўлланилган.

ИСТАНБУЛ УНИВЕРСИТЕТИ туркиядаги қад. ун-тлардан бири. 1453 й. ташкил этилган, 20-а. гача олий муслмон мактаби бўлган. Туркия Республикаси эълон қилинган (1923), қайта ташкил этилган (1933; 1946) ва дунёвий олий ўқув юртига айланган. Филол., ҳуқуқшунослик, иқтисод, ўрмончилик, тиббиёт, доришунослик, кимё ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 30 мингдан ортиқ та-лаба таълим олади.

ИСТАХРИЙ, Абу Исҳоқ ал-Форисий ал-Истахрий (тахм. 850—934) — географ олим, Эроннинг Форс вилоятида яшаган. Эронзамин, Мовароуннаҳр, Арабистон я. о., Миср, Испания, Мағриб (Шим. Африка) мамлакатларига са-ёҳат қилган.

И. нинг геогр. соҳасидаги илмий мероси 930—933 й. ларда араб тилида ёзилган «Китоб масолик ва-л-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар китоби; бошқа номи «Китоб ал-аҳолим» — «Иқлимлар китоби») асарида ўз аксини топган. Мазкур асар Абу Зайд ибн Саҳл Балхийнинг «Сувар ул-аҳолим» асари асосида тузилган ва 10-а. ўртасида оммалашган. И. асарида рубъи мас-кун (ер юзининг обод чораги) нинг умумий тавсифи ва ўлкалар ҳақида географик маълумотлар (чегаралари, шаҳар ва қишлоқлари, жоме масжидлар сони, манзиллар, наҳр (канал)лар, қарвон йўллари, хўжалиги, элатлари ва х. к.) берилган. Жумладан: Араб диёри, Мағриб, Шом, Ирок, Хузистон, Форс, Кермон, Озарбайжон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва б. қайд этилган. Ўлкалар тавсифига уларнинг хариталари ҳам қизиқ илова қилинган. Мовароуннаҳр тавсифи ва ха-

ритасида Ўрта Осиёнинг сувлари (Орол денгизи, Амударё, Сир-дарё, Зарафшон, каналлар), аҳоли мас-канлари кабилар тўғрисида маълумот бор. И. нинг ушбу асарини 976 й. Ибн Ҳавқал тузатиб, тўлдириб янги асар тузди ва уни «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» деб атади. И. асарининг бир неча форсий таржималари бор, арабчиси Европада илмий нашр қилинган (1870).

ИСТАХР — қад. Персеполнинг ўрта асрлардаги номи. Шаҳар харобасидан 5 км нарида жойлашган. И. араблар томонидан 2 марта (643, 649 й.) босиб олинган. Ўрта асрларда И. жоме масжиди атрофи устунлар б-н ўраб олинган бўлиб, Макдсийнинг ёзишча, ҳар бир устуннинг тепасида сигир тасвири туширилган; масжид илгари оташпа-растларнинг ибодатхонаси бўлган. И. сосонийлар даврида Форс вилоятининг асосий шаҳрилигича қолган. И. Сомсом ад-давла даври (989—998) да амир Ку-тулмуш томонидан шунчалик талон-тарож этилганки, кейинчалик фақат қишлоқ сифатида тиклана олган холос. 12-а. бошида И. да атиги 100 та эркак қолган (Ибн ал-Балхий).

ИСТБОРН — Буюк Британиядаги шаҳар. Ламанш бўғози соҳилида. Шар-қий Суссекс графлигида. Аҳолиси 85 минг киши (1990-й. лар ўрталари). Иш б-н банд аҳолининг 3/5 қисми маиший хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат қилади. Денгиз бўйидаги курорт шаҳар. Иклими нам ва илиқ. Қиши қисқа, юмшоқ, ёзи салқин; янв. нинг ўртача т-раси 5°, июлники 16°. Йилига ўртача 700 мм ёғин ёғади. Бадиий галерея бор. Туризм ривожланган. Турли конференциялар ўтказиладиган жой.

ИСТЕРИЯ (юн. hystera — бачадон; юнонлар И. ни бачадоннинг зарарланиш оқибати деб билишган) — асабий-руҳий касаллик; неврозлар гуруҳига киради, руҳият, ҳаракат, сезувчанлик ва ички аъзолар фаолиятининг функционал бузилишлари б-н ифодаланади. И. П. Павлов таъбирича, асаби заиф кишилар И.

га мойил бўлади. Бош мия пўстлоғидаги тормозланиш ва кўзғалиш жараёнларининг бузилиши ва ишдан чиқиши асаб фаолиятининг турли бузилишларига олиб келади; улар баъзан истерик реакциялар кўринишида кечади. И. белгилари 3 гуруҳ симптомлар б-н ифодаланади: ҳаракат, сенсор (сезги) ва вегетатив бузилишлар.

Ҳаракат бузилишлари — гиперкинезлар (қалтираш, силкиниш, тутқаноқ тутиши, фалажланиш, маълум гуруҳ мускулларининг учиши, сезувчанликнинг бузилиши) б-н намоён бўлади.

Сенсор (сезги) бузилишларга — анестезия, гипо- ва гиперестезия ҳамда истерик алгиялар киради. Истерик анестезиялар — қўлқоп, пайпоқ кўринишида бўлади. И. алгияларда бемор танасининг турли жойларида оғриқ сезади, баъзи аъзолар фаолиятининг йўқолиши, мас, кўрлик, карлик, соқовлик кузатилади.

Вегетатив бузилишлар — кўпинча юқорида айтиб ўтилган аломатлар, мас, томоқдаги ёки ҳиқилдоқдаги спазмлар, нафас олишнинг тезлашиши, ҳаво етишмаслиги б-н бир вақтда бронхиал астмага ўхшаш (псевдоастматик), баъзан юрак ўйнаши ёки юрак атрофида нохуш оғриқлар пайдо бўлиши кузатилиб, бу кўкрак қисиши (стенокардия) ёки миокард инфаркти хуружини эслатади. Беморнинг юзаки фикр юритиши, бўлар-бўлмасга ишо-нувчанлиги, хаёлпарастликка мойиллиги, кайфиятнинг беқарорлиги (салга қулиб, салга йиғлаши), ўзгалар эъти-борини жалб қилишга уриниши, олиф-талиги И. га хос белгилардир. Касаллик узоқ кечганда тегишли даво қилинма-са, беморнинг характери ва хулқи ўзгариб қолиши — психопатияга олиб келиши мумкин.

Олдини олиш оилада, мактабда ва жамоат ташкилотларида тарбияни тўғри йўлга қўйиш, шунингдек, нерв системасига ёмон таъсир қиладиган ҳамма омилларни бартараф этиш, мунтазам меҳнат қилиш, спорт б-н шуғулланиш, сайр

килиб туришдан иборат. И. нинг дастлабки аломатлари пайдо бўлиши б-нок мутахассис ши-фокорга бориш зарур. Психотерапия, тинчлантирувчи ва тети-клантирувчи воситалар қўлланилади.

ИСТЕЪДОД, талант — ниҳоятда зўр қобилият, бирор соҳада юксак даражадаги лаёқат. У идрок, тасаввур, тафаккур, хотира, кузатувчанлик бениҳоя ўсганлигида, воқеаҳодисаларнинг янги кирраларини, уларнинг замиридаги мураккаб алоқадорликни кашф этишда кўринади. Кишининг билимларни ўзлаштириши, назарий ва амалий масалаларни ҳал этиши, ижоди, ўз билими ва малакаларини турмушга татбиқ қила билишидан унинг И. ини билиш мумкин. И. ҳақида турли назариялар мавжуд. Уларга кўра, И. худо томонидан бериледи; ирсият орқали ўтади; тарбия орқали пайдо қилинади; инсондаги табиий, тугма анатомик-физиологик лаёқат муайян фаолиятда шаклланади ва ривожланади.

И. инсоннинг маълум фаолияти турида ўзини намоён этади. Билим, кўника, малака, тажрибалар И. ривожда катта роль ўйнайди. Қобилият ёки лаёқат ўсишига ижтимоий шароит яратилганда, уни тарбиялаб камолга етказилгандагина И. юзага чиқади, И. га шахснинг меҳнатсеварлиги ҳам қўшилган тақдирда янгилик ва кашфиёт пайдо бўлади. Даҳо И. нинг юксак намунаси ҳисобланади. Даҳо эгаси ба-тамом янгилик ижод этиб, ўз соҳасида оригинал йўналиш яратади.

Ад.: Маҳмудов Т., Талант художника и общество, Т., 1972.

Тилаб Маҳмудов.

ИСТЕЪМОЛ — иқтисодий эҳтиёжларни қондириш жараёнида моддий ва маънавий неъматлардан фойдаланиш, такрор и.ч. жараёнининг охириги босқичи. И. турига кўра, ишлаб чиқариш истеъмоли ва ноишлаб чиқариш И. га бўлинади. Ишлаб чиқариш истеъмоли и. ч. жараёнида хом ашё, машина, ёқилғи, ёрдамчи материаллар ва б. ишлаб чиқариш воситаларининг, ҳамда ишчи кучи (жисмоний ва маънавий энергия)

нинг сарфланишини билдиради. Шу сабабли и.ч. истеъмолчи бевосита и. ч. жараёнига қиради. Ноишлаб чиқариш истеъмоли и. ч. доирасидан четда юз беради. Бу жараёнда истеъмол буюмларидан фойдаланилади ёки улар тамомила И. этилади. Бундай И. аҳоли И. (ёки шахсий И.) ва ижтимоий И. (умумий ижтимоий И.)га бўлинади. Шахсий И. жараёнида кишиларнинг озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, дам олиш, саломатликни сақлаш каби бевосита шахсий эҳтиёжлари қондирилади. Умумий ижтимоий И. га бошқариш, фан, мудофаа ва б.га бўлган эҳтиёжларни қондириш қиради.

И. нинг асосини моддий неъматларни и.ч. ташкил қилади ва и. ч. нинг асосий мақсади И. га хизмат қилишдан иборат. Ўз навбатида И. ҳам и.ч. га таъсир кўрсатади. И. ч. б-н И. ўртасидаги боғланиш тақсимот ва айирбошлаш орқали амалга ошади. У ёки бу мамлакатда, у ёки бу тарихий даврларда И. нинг умумий даражаси, аҳоли фаровонлигининг ўсиши ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланганлик даражаси б-н белгиланади (қ. Истеъмол меъёрлари).

ИСТЕЪМОЛ БОЗОРИ — истеъмол буюмлари ва хизматлар олди-сотди қилинадиган, алоҳида шахс ёки уй хўжаликлари шахсий истеъмол учун товар ва хизматларни сотиб оладиган бозор. И. б. нинг субъекти (иштирокчилари) товар сотувчи фирмалар, яқка сотувчилар, аҳоли, давлат ва жамоат идораларидан иборат харидорлар. Унинг объекти эса шу ерда сотиладиган истеъмол буюмлари ва ижтимоий-маиший хизматлар ҳисобланади. Буларнинг пулдаги ифодаси И. б. нинг ҳажмини ташкил этади. И. б. халқаро, миллий, маҳаллий ва ҳудудий И. б. ларга бўлиниб, бошқа бозорлардан кўп сегментлиги б-н фарқланади. Бу сегментлардан энг йириклари озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-хўжалик товарлари, маиший ва ижтимоий хизматлар бозори ҳисобланади. И. б. сегментлари харидорнинг мавқеига қараб ёшлар, болалар, қариялар, эркаклар ва аёллар

товар бозорига ажралади. Харидорнинг қурбига қараб нуфузли товарлар бозори, ҳаммабоп товарлар бозори ва арзон товарлар бозорларига бўлинади. Ўзбекистондаги И. б. супермаркетлар, магазинлар, салонлар, дўконлар, деҳ-қон бозорлари ва саноат моллари бозорлари, пуллик маиший хизмат корхоналари, пуллик ижтимоий хизмат ташкилотлари ва муассасалари фаолиятда намоён бўлади.

ИСТЕЪМОЛ БЮДЖЕТИ - жорий истеъмолни қондириш учун хонадон ёки айрим шахс томонидан сарфланадиган пул маблағлари (к. Оила бюджету).

ИСТЕЪМОЛ КРЕДИТИ - истеъмол эҳтиёжларини қондириш учун қайтаришлик шарти б-н аҳолига бериладиган пул маблағлари ёки товарлардан иборат кредит. Одатда, аҳолининг қимматбахр товарларни харид этиши учун ажратилади. Узоқ фойдаланадиган товарлар (автомашина, уй, дала ҳовли, яхта ва ҳ. к.) борки, уларни харид этиш учун жорий даромадлар етишмай қолади, уларни нархи юқори бўлганидан насияга олиш зарурати пайдо бўлади. И. к. бево-сита (бунда товар эгаси уни харидорга ўз номидан насияга сотади ва харидорни ўзининг қарздорига айлантиради) ва билвосита (бунда кредитни банк беради, яъни товар ха-қини тўлаб юборади ва харидор товар эгасидан эмас, балки банкдан қарз бўлиб қолади) кредит бериш орқали амалга оширилади. И. к. берилганда харидор учун товар нархи ошади, чунки у келажакда қайтариладиган пул таркибида товар нақдига сотиладиган нархдан ташқари қарз учун фоиз ҳам тўлайди. Аммо товарларни сотиш мушкуллашганда ва аҳолининг муайян қатламини қўллаб-қувватлаш зарур бўлганда фоизсиз кредит ҳам очилади. Мас, талабаларга ўқиш ҳақини тўлаш учун И. к. очилганда фоиз ундирилмаслиги мумкин. Фирма ўз ишчиси ёки хизматчисига товар олиш, ўқиш ёки давола-ниш учун арзон ёки фоизсиз кредит беради. И. к. истеъмолчини замонавий, лекин қимматбахо товарлардан баҳраманд

этиш, кишиларда келажакда яхши да-ромад топишга интилиш ҳосил қилиш (чунки қарзни тулаш қўшимча даромад талаб қилади) ва ички миллий бозорни кенгайтириш ҳисобига товарлар сотуви-ни ошириб, капитал оборотини тезлаш-тиради. Кўпчилик хори-жий давлатлар, хусусан, АҚШда аҳолига И. к. бериш кенг ривожланган. Уларда истеъмолчи-лар кундалик эҳти-ёж учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотларидан тортиб, ҳатто узоқ фойдаланиладиган маиший техника, шунингдек, автомобиллар ва б. ни ҳам насияга олиши мумкин. Маҳсулот ёки товар ҳақи истеъмолчининг келгуси-да ишлаган ҳақидан ундириб олинади.

И. к. ҳамма ерда эмас, балки тўйинган бозор (даромад топиб қарзни тўлаш имкони бор) ерда амал қилади. Ўзбекистонда 90-й. ларнинг 2-ярмидан бошлаб «Ўзуйжойжамғармабанк» дав-лат-акциядорлик уй-жой жамғарма банки аҳолига квартиралар сотиб олиш учун И. к. ажратади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ИСТЕЪМОЛ МЕЪЁРЛАРИ - аҳоли нинг сиҳат-саломатлигини таъ-минлаш ва иш қобилиятини саклашда муҳим аҳамиятга эга бўлган озиқ-овқат ва хизматларни истеъмол қилишнинг миқдорий меъёрлари (ўлчами, ҳажми, ва б.). И. м. аҳоли истеъмолини энг мақ-бул даражага келтириб, инсон камолотини таъминлашга хизмат қилади, миқдоран ўлчаш мумкин бўлган товарлар ва хиз-матларга нисбатан ишлатилади. Ҳар бир мамлакатда иқтисодий ҳолат, табиий-иклим шароитларидан келиб чиққан ҳолда и. т. муассасалари томонидан ма-ксимум ва минимум И. м. тарзида ишлаб чиқилади. Максимум И. м. энг кўп ис-теъмол этиш меъёри бўлиб, инсон шах-сини ҳар томонлама камолоти учун, энг кўп истеъмол чегараларини белгилай-ди. Озиқ-овқат ис-теъмолига нисбатан физиологик меъ-ёрлар қабул қилинган бўлиб, бу инсоннинг қандай меҳнат фа-олияти б-н шуғулланиши ва қаерда яша-шидан қатъи назар қандай озиқ-овқатлар

турларини қандай миқдорда истеъмол эти-шини билдиради. Бу меъёрлар тиббиёт нуктаи назаридан қаралиб, инсон овқатланишдан бир кечаю-кундузда 3200—3400 килокалорияга тенг энергия олишини ва бунга маълум миқдорий нисбатдаги маҳсулотлар (мас, оқсил, ёғ, витамин ва углеводлар) ис-теъмоли орқали эришишни кўзда ту-тади. Бунда ҳаддан ташқари кўп ва кам истеъмол қилиш инсон соғлиғига за-рарли эканлиги инобатга олинади. Ис-теъмолининг куйи меъёри инсон учун зарур минимал истеъмолдан келиб чиқади. БМТ нинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти ишлаб чиққан меъёр буйича бу кўрсаткич 2300 килокалорияга тенг. Умуминсоний меъ-ёрлар мамлакатлар, минтақалар ва ҳудудлардаги табиий шароит ва истеъмол кўникмаларини ҳисобга олиб, аҳолини ёшига, иш характериға қараб табақалаштирилади. Бу меъёр мас, Хитойда 2150, Ўзбекистонда 2500 калория қилиб белгиланган. И. м. аҳоли ёшиға қараб табақалашганда 16 дан катта ёш-лилар 1 шартли истеъмолчи бўлсалар, болалар 0,2, 0,3, 0,5, 0,7, 0,9 ис-темоли деб қабул қилинади, шунга қараб махсус меъёрлар белгиланади. Ноозиқ-овқат то-варларига И. м. белгиланмайди, чунки уларни табиий ўлчами йўқ, уларнинг ис-теъмоли дид, мода ва даромадга қараб тез ўзгариб туради. Аммо коммунал хизматларига нисбатан И. м. ни қўллаш мумкин, бунда жон бошиға қанча электр энергияси, иссиқлик, газ, сув истеъмол этилиши ҳисобга олинаиб, бу ресурслар истеъмолнинг оптимал бўлиши кўзда тутилади. И. м. тоталитар-режали ти-зимда кенг қўлланилиб, табиатан якка истеъмол ни бир қолиға солиш, истеъмолни тенглаштиришға қаратилган. Бозор иқтисодиётида И. м. мўлжал сифати-да бўлиб, бозор талаби қандай чегарада ўзгариши мумкинлигини билдиради.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ИСТЕЪМОЛ САВАТИ - муайян вақт (ой, йил) да истеъмол этиладиган маҳсулотлар тури ва тўпламининг оила

ёки жон бошиға ҳисобланган миқдори. Киши ёки оила ойлик (йиллик) ҳисобий товарлар (хизматлар) истеъмолнинг типик даражаси ва тузилмасини тавсиф-лайди. Моддий ўлчам ва пул шаклида ҳисобланади. Бундай тўплам амалдаги нархларға кўра И. с. дан келиб чиқиб ми-нимал истеъмол бюджета (тирикчилик минимуми)ни ҳисоблаб чиқишға хизмат қилади. И. с. фойдаланиш мақсадига кўра, озиқ-овқат маҳсўлотлари (мас, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, тухум, сут ва сут маҳсулотлари, ун, гуруч, нон ва ёрма, шакар, ўсимлик мойи, мева-сабзавот ва б. маҳсулотлар), нозик-овқат товарлари (қийим-кечак, газлама, пойабзал, мебель, уй жиҳозлари, хўжалик буюмлари, мадан-ий товарлар ва б.) ва маданий-маиший хизматлар, шу жумладан, пулли ижтимо-ий хизматлар (маиший техникалар тизи-ми, кир ювдириш, кимёвий тозалаш, то-мошалар кўриш, пулли даволаниш, пул-ли ўқиш ва б.) га ажралади.

И. с. га киритиладиган маҳсулотлар аввал миқдоран белгиланади, сўнгра пул-ға қақилиб, қиймати аниқланади. Одатда, минимал И. с, яъни энг зарур истеъмол белгиланади. И. с. миллий ху-сусиятга эга бўлиб, муайян мамлакатнинг иқтисодий даражаси, истеъмол таркибини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилади. И. еға тур-ли миқдордаги товарлар ва хизматлар киритилади. И. с. мамлакатнинг иқтисодий кудрати ва аҳоли истеъмол хусусият-ларига кўра, ҳар бир давлатда ҳар хил бўлиши мумкин (мас, Ўзбекистондаги И. с. қиймати 1998 й. дек. да жон боши-ға 2480 сўм 12 тийинни ташкил этди). Шунингдек, И. с. ҳисобий ва реал истеъмол даражасини қиёслаш базаси бўлиб, иқтисодий аҳволға баҳо беришға ҳам хизмат қилади.

ИСТЕЪМОЛ ТОВАРЛАРИ - инсон эҳтиёжини қондиришға мўлжалланган истеъмол буюмларининг товар шакли; пулга сотиб олиб, истеъмол этиладиган моддий маҳсулотлар ва ҳар хил хизмат-лар. И. т. шахсий истеъмолни қондиради, инвестиция товарларидан инсон тирик-

чилигини таъминлаши б-н фарқланади, меҳнат ресурсларини қай-тадан ҳосил этилишига шароит ҳозирлайди. Истеъмол вазифасига кўра, И. т. озик-овқат товарлари, ноозик-овқат товарлари ва пулли хизматларга бўлинади. Булар, уз навбатида, кичик гу-руҳларга ажратилади. И. т. ичида ноозик-овқат товарлари тури куп (улар кимга мўлжаллангани, қайси эҳтиёжни қондириши, истеъмол этишга қулайлик яратишга қараб ғоят хилма хил булади ва индивидуал дид ҳамда модани назарда тутаети). Хизматлардан иборат И. т. ҳам, шартли равишда, маданий, маиший ва ижтимоий хизматлар каби турларга ажратиш мумкин.

ИСТЕЪМОЛ ФОНДИ — муайян вақт (мас, бир йил) да яратилган маҳсулот ва хизматларнинг аҳоли жорий истеъмолга сарфланадиган қисми; маҳсулот ва хизматлар вазифасига кура истеъмол буюмлари ва ишлаб чиқариш во-ситалари (ресурелар) дан иборат булади. Биринчи қисм ҳисобидан И. ф. шаклланади. Аммо, унинг пул-қиймат шакли ҳам бўлиб, бу истеъмолга мўлжалланган маҳсулот ва хизматларнинг бозор нарҳидаги қийматидир. И. ф. ғоят хилма-хил ва тенглаштириб булмайдиган товарлардан иборат бўлганидан, моддий ўлчамларда эмас, балки қиймат шаклида ҳисобланади. И. ф. ҳажми мамлакатнинг и.ч. кудрати ва ялпи миллий маҳсулотнинг тақсимлани-шига боғлиқ (мас, 1996 й. АҚШ маҳсулоти 7,4 трлн. доллар, Японияники 5,1 трлн. долларга тенг булди. Аммо, И. ф. АҚШда шу маҳсулотнинг 7,8%, Япо-нида эса 65% дан иборат булди, чулки бунда инвестиция улуши катта.) И. ф. жон бошига ҳисобланган ҳажми аҳоли фаровонлигининг асосий курсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткич миллий инвестиция ҳажмига боғлиқ. Агар мамлакатга хорижий инвестициялар қанча кўп кириб келса, миллий инвестицияни қисқартириш ҳисобидан И. ф.ни ошириш эҳтимоли шунча катта булади. И. ф., қамров даражасига кура, умуммамлакат даражасидаги И. ф. (дав-

лат бюджети воситасида шаклланади ва ижтимоий фондлар шаклини олади), фирма ва ҳужаликлар даражасидаги И. ф. (корпоратив гуруҳий фондлар шаклида) ва хонадон даражасидаги И.ф. га (индивидуал фондлар шаклида бўлиб, хонадоннинг истеъмол бюджетига намоён бўлади) ажралади. Оила даромади И.ф. (оила даромадининг эҳтиёжни қондиришга кетган қисми) ва жамғариш фонди (оила даромадининг жамғарма қисми)га булинади.

ИСТЕЪМОЛЧИЛАР ЖАМИЯТИ - истеъмолчилар манфаатини ҳимоя қилувчи нодавлат, жамоа уюшмаси, бозорнинг зарур унсурларидан бири. И. ж. истеъмолчи — харидорлар ташаббуси б-н ташкил этилади. Унинг мақсади истеъмолчиларни товар ва хизматлар бозорида учраб турадиган қаллобликдан ҳимоя қилишдир. И. ж. назоратчилари савдо-со-тиқдаги товарлар сифа-тининг сертификатларга мослигини, озик-овқат, доридармонларнинг истеъмол этиш муҳлати ўтиб кетмаганлигини, уларнинг экологик тозаллигини, инсон саломатлигига зарар келтириш эҳтимоллари, товарларни (ай-ниқса техникавий) истеъмол этиш хавфсизлигини текширадилар. Бу соҳада қонунбузарлик учраса, товар сотувчиларни суд жавобгарлигига тортадилар. И.ж. тараққий этган бозор тизимига хос булиб, уларнинг фаолияти истеъмол самарасини оширади, товарлар ва хизматларнинг сифатли бўлишини таъминлайди. Бу б-н бозор иқтисодиё-тининг ижтимоий йуналтирилган були-шига кўмак беради, маҳсулот сифатини ошириш орқали рақобатга йўл очади. И.ж. мақсад-вазифалари, ташкилий тузилиши ва ишлаш қоидалари белгиланган Низом асосида, истеъмолчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи қонунлар, кукумат қарорлари ҳамда халқаро стандартларга мувофиқ иш юритади. Ўзбекистонда И.ж. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини кимоя қилиш тўғрисида» (1996.26 апр.) қонунига мувофиқ, 1997Й. дан ташкил

топа бошлади. 1999 й. да Ўзбекистон истеъмолчиларнинг ҳукукларини кимоя қилиш жамиятлари федерацияси тузилди. Федерация таркибида 11 вилоят ва Тошкент ш. истеъмолчилар жамиятлари бирлашмалари бор. Туманларда И.ж.лари, маҳаллаларда, корхона, ташкилотларда таянч пунктлари иш олиб боради. И.ж. га фуқаролар яқка таркибда аъзо бўлиб қирадилар. Ўзбекистон истеъмолчилар ҳукукларини ҳимоя қилиш жамиятлари 200 мингдан ортиқ аъзога эга (2002).

ИСТЕЪФО — 1) офицерлар, генераллар, адмираллар, прапорщик ва мичманларни ёши ўтганлиги, касаллиги ва ш.к. туфайли ҳарбий хизматдан бўшатиш (И. га чиқиш); 2) давлат ҳуқуқида — ҳукуматнинг, унинг бошлиғи ёки алоҳида вазирларнинг И. си, яъни ҳукуматга ишонсизлик билдирилиши ёхуд танбех берилиши, ҳукуматдаги ички ихтилофлар туфайли уларнинг ўз ваколатларини зиммасидан соқитлиши (И. бериш).

ИСТЕҲКОМ — душмандан сақланиш учун лашкаргоҳ, атрофи ёки фронт ли-ниясида барпо қилинган мустаҳкам иншоот. Қадимда ёғоч, тош ва лой (гтах-са, хом ғишт) дан қурилган. Мас, Фарғона водийсининг Далварзинтепа, Чусттепа, Зарғалдоктепа, Ашқолтепа, Тергачитепа каби жез даврига оид қишлоқлари атрофида шундай И. лар бўлган. Ҳоз. замон армияларида ҳам И. ўз ҳарбий аҳамиятини йўқотгани йўқ. 2-жаҳон уруши арафасида Европа давлатлари «линия» («чизик») деб аталувчи кучли И. лар қурдилар (мас, «Зигфрид линииси» (Германия), «Маннергейм линииси» (Финляндия), «Мажино линииси» (Франция). 2-жаҳон урушида Москва, Ленинград, Сталинград ва б. шаҳарлар мудофааси учун қудратли И. лар барпо этилган.

ИСТИМДОД (араб. — ёрдам, кўмак, мадад сўраш) — ўрта асрларда маҳаллий ҳукмдорларнинг душман ҳужуми хавфи туғилиши б-н олий ҳукмдорга махсус чопар юбориб, кўшимча аскар сўраши.

Шунингдек, олий ҳукмдор (хон, подшоҳ) лар бирор мамлакатга қарши ҳарбий юриш бошлаганда ёки урушда кийин аҳволга тушиб қолганда маҳаллий ҳукмдорлардан ҳам И. сўраганлар.

ИСТИОРА (араб. — қарзга олиш), метафора — бадий тасвир воситаси, кўчим. И. 2 нарса ўртасидаги ўхшашликка асосланади. У ўхшатиш ва ўхшаган унсурлардангина ташкил то-пади. Мас, сарв комат, оху кўз. И.да шер, йўлбарс ва б. кучли, жасоратли ҳайвонларга хос айрим хусусиятлар, ҳақ, қора сифатларидаги яхшилик, ёмонлик маънолари инсонларнинг айрим хислатларини таъкидлаб кўрсатиш учун кўчирилади (шер юрак, оқ кўнгил, қора қалб ва х. к.).

И. бадий асарларда акс этаётган нарса, воқеа, ҳодисаларнинг аниқ, равшан гавдаланиб туришида, образлар тавсифларининг ёркин берилишида, асар жозоба кучининг ошишида ниҳоятда муҳим ўрин тутди. И.нинг 2 тури мавжуд: 1) очиқ истиора. Мас, Менинг кўлим етмаган юлдуз, Тушларимда сени кўргайман (А. Орипов). Бунда сеvimли ёр — маъшуқа «юлдуз»га ўхшатиш. Ўхшаган тушириб қолдирилган, ўрнига ўхшатиш берилган; 2) ёпиқ истиора. Мас, Қолган сўзлар тутқизмади ўз баридан (Ғ. Фулом). Бунда «сўзлар» одамга ўхшатиш. Ўхшатиш тушириб қолдирилган ва ўхшаган берилган.

Ад.: Қўнғуров Р., Ўзбек тилининг тасвирий воситалари, Т., 1977.

ИСТИРОҲАТГОҲ — ором олиш, роҳатланиш, маданий ҳордиқ чиқариш жойи (қ. Маданият ва истироҳат боғлари).

ИСТИСҚО (араб.) — организм бўшшиқлари, тўқималари, хусусан, тери ости ёғ қавати (клетчатка)да суюқлик (трансудат) тўпланиши. Суюқлик қайси аъзода йиғилганлигига қараб бош мия, кўкрак, мойяк, перикард, корин ва б. аъзолар И.си фарқ қилинади. Юрак, буйрак касаллиқлари, ҳомиладорлик токсикозлари ва б. касаллиқларда кузатилади. Кўз И.си гидрофтальм, бош мия И.си гидроцефалия, плевра И.си гидроторакс,

корин И.си асцит, бачадон найи И.си гидросальпинкс, мойк пардалари И.си гидроцеле, перикард И.си гидроперикард, бўғим И.си гидроартрит деб аталади. Ҳомиладорлар И.си, уруғ тизимчаси И.си, кўз ёши халтачаси И.си ажратилади. Абу Али ибн Сино ноғорасимон И. (ел И.си)ни ҳам ажратади. И.нинг умумий ва маҳаллий хиллари бор. Умумий И. юрак-томир системаси (юрак шишлари, бунда шиш кўпроқ тананинг пастки қисмларида бўлади), буйрак касалликлари, ҳоладан тойиш ва оқсил етишимовчилиги ҳолатларида юзага келади. Маҳаллий И. кўпинча тананинг маълум бир қисмидаги веналар (дарвоза, сон веналари ва б.)нинг қисилиши натижасида пайдо бўлади. И.да организмда моддалар алмашинувининг барча тури издан чиқади, бу дистрофия, ҳагто тўқималарнинг иришига олиб келади.

Давоси. Асосий касаллик бартараф қилинади. Суюклик кўп йиғилганда хирургик даво қўлланилади.

ИСТИҚЛОЛ (араб. — озодлик, мустақиллик, эркин бўлиш) — инсон, миллат, давлатнинг эркин ривожлана олиш имкониятини ифодаловчи тушунча. «И.» сўзи «мустақиллик» сўзининг ўзаги ҳисобланади ва унга нисбатан бир-ламчи асос вазифасини ўтайди. Араб тилидан кириб келган бу сўзлар асрлар давомида қўлланиб, ўзбек халқи тафаккурига сингиб кетган. Мустақилликка эришиш И.нинг тўла маънода воқеликка айлангани, яъни бошқаларга тобе бўлмай, ўз эрки б-н яшаш, ўзи-ни-ўзи бошқариш ва ўз тақдирини ўзи белгилаш каби тамойилларнинг тўла амалга ошганини билдиради. И., асосан, сиёсий жиҳатдан эркин бўлишни англатади, мустақиллик — барча соҳаларда тўла озодликка эришилгани, их-тиёри ўзида эканини ифодалайди.

Ўзбекистон 1991 й. 31 авг.да ўз мустақиллигини эълон қилди ва ривожланишнинг ўзига хос йўлидан бориб, ҳуқуқий демократик давлат барпо этмоқда. Собиқ мустабид тузум даврида муомаладан четлатиб қўйилган «И.» ва

«мустақиллик» сўзлари бугунги кунда тилимизда кенг қўлланиб, маънавиятимиздаги асосий тушунчалардан бирига айланди.

Ад.: Каримов И., Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, 1-ж., Т., 1996.

ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ – миллат ва давлатнинг мустақил ривожланишини таъминлашга қаратилган ғоявийназарий қарашлар тизими. И. м. истибод мафкураси ва амалиётига қарши, озодликка интилиш зарурати туйфайли пайдо бўлади. Унинг асосий вазифаси озод ва эркин тараккиёт йўлидаги олижаноб мақсадлар атрофида халқни бирлаштириш, улкан бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш, унда ғоявий иммунитет, мустақилликка эришгунча халқнинг орзу, мақсадини ифодалаш, кейин эса мустақилликни мустаҳкамлаш омили ҳисобланади. Озодлик йўлидаги интилишлар қонга ботирилганини кўрсатувчи мисоллар жаҳон халқлари тарихида кўплаб топилади. И. м. олға сурган ҳаётбахш қарашлар ҳеч қачон изсиз кетмаган, бу қарашлар янги шароит ва вазиятлар вужудга келганда мустақиллик учун курашни тай-ёрлашга хизмат қилган. Мустақиллик-ка эришгандан кейин И. м.нинг маз-муни мустақиллик даври олдида турган янгича вазифаларда эркин намоён бўлади. Бу даврда у мустақилликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий асосларини мустаҳкамлашни ғоявий жиҳатдан таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мамлакатимиз халқи онгида «Ўзбекистон — ягона Ватан» деган тушунчани қарор топтириш И. м.нинг муҳим ва-зифаларидан биридир. И. м. юртимизда истиқомат қилаётган турли халқ ва миллат вакилларида ягона ватан фарзанди эканлиги б-н фахрланиш туйғу-сини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг И. м. истибод иллатларига барҳам бериш, мустақиллик, озодлик ва бунёдкорлик каби кад-риятларнинг маъносини чуқур

англаб етиш, уни одамларнинг қалби ва онгига сингдириш, жамият ҳаётида огоҳлик, ҳамкорлик, миллий тоғувлик муҳитини таъминлашни ўзида ифодалайди (яна қ. Миллий мафкура).

Ад.: Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар, Т., 2001.

Киём Назаров, Гулнора Иброҳимова.

ИСТОД (*Polygala*) — истоддошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда кўпинча тоғ ён бағирларида, ўтлоқларда ўсади. Сибирь И.и (*P. sibirica*) ва энсиз баргли И. (*P. tenuifolia*) турлари доривор ҳисобланади. Бу турлар серпоя, тик усади, бўйи 35 см. Барглари оддий, бандсиз, кетма-кет ўрнашган. Гуллари бир томонлама шингилга тўпланган. Меваси кўсак. Илдизи таркибида сапонин, ошловчи моддалар бор. Препаратлари балғам кўчирувчи сифатида ишлатилади.

ИСТОП — қад. оғирлик ўлчов бирлиги; киймати 4,5 мисқолга тент. Агар 1 мисқол = 4,8 г бўлса, 1И.=21,6 г, агар 1 мисқол = 4,25 г бўлса, 1И.= 19,125 г бўлади. Беруний ва Ибн Синонинг асарларида 1И.=17 г деб берилган.

ИСТ-ТЕХАС НЕФТЬ КОНИ (*East Texas*) — дунёдаги энг йирик нефть конларидан бири. АҚШнинг Техас штатида жойлашган. Мексика қўлтиғи нефть-газли ҳавзасига мансуб. 1930 й.да очилиб ишга туширилган. Нефтнинг дастлабки саноат захираси 850 млн. т бўлган. Кон Сабин тепалигининг ғарбий ён бағрида жойлашган. Нефть-газнинг тўпланган майдони 567 км². Са-марадор кумтошларнинг ўртача калинлиги 11,4 м, нефтлилик кавати 70 м. Коллекторнинг ўртача ғоваклилиги 25%, ўтказувчанлиги 2,5 Дарсигача. Нефтнинг зичлиги 830 кг/м³, ковушқоклиги 0,93 мПа, олтин-гургуртнинг микдори 0,32%. Ҳар йили 7 млн. т га яқин нефть казиб олинади, жами 690 млн. т (1984) нефть олинган. Асосий нефть олинadиган жой шим. участка ҳисобланади. АҚШнинг шим. ва шим.шарқий р-нларига 2000 км узунликда нефть қувурлари ўтказилган.

ИСФАЙРАМСОЙ (Исфайрам), Испайрам — Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикаларидаги дарё, Сир-дарёнинг чап ирмоғи. Юқори оқимида Тенгизбой деб номланади. Кичик Олай (уз. 33 км), Сурмагош (33 км), Тегир-мачсой (26 км), Кўлсой (21 км), Пўмсой (19 км) каби йирик ирмоқлари ва 60 га яқин майда ирмоқлари бор. Уз. 122 км, ҳавзасининг майд. 2220 км². И. хавзасида умумий майд. 134,6 км² бўлган 72 та музлик бор. Ўрта ва юқори оқимида жуда кўп майда тоғ кўллари жойлашган. Улардан энг йириги денгиз сатҳидан 3892 м баландликда жойлашган Заркўлдир. И., асосан, музлик, қор ва қисман ёмғир, ер ости сувларидан тўйинади. Учқўрғон қишлоғи яқинида ўртача йиллик сув сарфи 21,9 м³/сек. И.да тўлинсув даври май—сент. ойларида кузатилади, бу вақтда йиллик оқимининг 55—70% оқиб ўтади. Энг кўп сувли ой—июлда ўртача ойлик сув сарфи 50,7 м³/сек, энг кам сувли ойлар (фев.— апр.)да ўртача ойлик сув сарфи 10—11 м³/сек бўлади. Дарё Фарғона водийсига йилига 160 минг т оқизик келтиради. Сувининг деярли ҳаммаси суғоришга сарфланади, Сир-дарёгача (чапдан) етиб бормайди. Ҳаво т-расининг кескин кўтарилиши оқибатида музликлар ва қор қоплами жадал эриб, И. хавзасидаги кўлларда сув сатҳининг кескин ортиши ва тўғонларни бузиб ўтиши натижасида фалокатли сел тошқинлари ҳам бўлиб туради. Мас, 1966 й. 18 июндаги ана шундай сел келишида сув сарфи 1770 м³/сек. га етган. И. бўйида Ўзбекистоннинг Қувасой ш. Қирғизистоннинг Лангар, Маликусов, Майдон, Учқўрғон ва б. қишлоқлари жойлашган.

ИСФАНДИЁР (Авестода Спента йара — «Муқаддас руҳ ёр бўлган шахс») — Эрон мифлари қахрамони; Луҳроспнинг набираси. Афросиёбнинг набираси Ар-жапта. қарши жанглар қилган. «Шоҳнома»да Туронга қарши курашган Эрон кўшини қўмондони. Аржасп Балхга ҳужум қилиб, шоҳ Луҳроспни қатл этган ва 2 қизини асир

олиб Руинадиз (Мис қалъа) қалъаси (Пойкенд)га беркинган. И. Гуштаспнинг фармониға кўра, Аржасп устиға юриш қилган. Қалъаға кириш учун И. ҳарбий ҳийла ишлатган: И. ва бир қисм аскарлари савдогарлар сандиғиға бекиниб қалъаға кириб олишган, натижада 2 томондан қилинган ҳужум оқибатида қалъа таслим бўлган. Аржасп ва кўплай туронликлар ўлдирилган, қалъа бузиб юборилган. И. Эронға қайтгач, Гуштасп унга Русшамнкнт қўлини боғлаб қилтиришни буюрган. И. б-н Рустам яккама-якка жангға киришган, унда Рустам И.нинг энг заиф ери бўлган кўзига юлғун да-рахти (И.нинг тақдири б-н боғлиқ) новдасидан қилинган захарланган камон ўқи отиб уни ўлдирган.

ИСФАРА (юқори оқимида Оксув, ўрта оқимида Каравшан) — Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон республикаларидаги дарё. Туркистон тизмасининг шим. ён бағридаги Оксув музлиғидан бошланади. Кишмишсой б-н қўшилгач, И. номини олади. И.нинг музликлардан бошланадиган 60 га яқин майда ирмоғи бор. Конибодом ш.дан 7—8 км жан.шарқда Фарғона водий-сининг текислик қисмига чиқади. Уз. 107 км, ҳавзасининг майд. 3240 км², ўртача бал. 2260 м. И. ҳавзасида умумий майд. 169,6 км² бўлган 210 та музлик бор, уларнинг энг катталари Оксув (майд. 17,4 км²) ва Жилтик (майд. 21,4 км²) музликларидир. И., асосан, музлик ва крр сувларидан тўйинади. И. ўртача йиллик сув сарфи Тошқўрғон яқинида 14,5 м³/сек. Энг катта сув сарфи 150 м³/сек. (1973 й. 5 авг.), энг кичик сув сарфи 0,050 м³/сек. (1975 й. 28 март). Тулинсинг даври (май—сент.) да йиллик оқимининг 80—85% оқиб ўтади. Июль ойида ўртача ойлик сув сарфи 43,6 м³/сек.га етади. Март—апр. ойларида ўртача ойлик сарфи 3,5—4,0 м³/сек. гача камаяди. И. Фарғона водийсига йилига ўртача 290 минг т лойқа келтиради. И. сувининг ҳаммаси сўғоришга сарф бўлганлиги учун Сирдарёға етиб бормайди. И. бўйида Қирғизистоннинг Жилтик,

Таминген овуллари, То-жикистоннинг Исфара ш., Тошқўрғон, Сурх, Хонобод, Нефтобод, Работ кишлоклари жойлашган.

ИСФАРА — Тожикистон Республика-сининг Суғд вилоятидаги шаҳар (1952 й.дан). Исфара дарёси бўйида, Туркистон тизмаси ён бағрида. Конибодом — Шўроб йўналишидаги т. й. станцияси.

Аҳолиси 35,5 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Гидрометаллургия, ёруғлик техникаси жиҳозлари, минерал бўёқлар з-длари, мева, гўшт консерваси, қурилиш материаллари к-тлари, тарих-ўлкашунослик музейи бор. И. 16-а.дан маълум. И. яқинида Абдуллахон масжиднамозгоқи (16-а.), Қалъаи-Боло ўрта аср қалъасининг қолдиқлари, Чорку кишлоғида Ҳазрати Бобо мақбараси (10—12-а.лар) сақланган. 10-а. манбаларида фақат Исфара вилояти ҳақида маълумотлар учрайди. 9—10-а.ларда Истахрип шу вилоятдаги конлардан кўмир қазиб олинганлиги ва тахм. 180 кг кўмир бир дирҳамлигини ёзган. Бобур даврида эса (16-а.) И. Фарғона водийсидаги 8 та йирик шаҳарнинг бири сифатида қайд этилган.

ИСФАРА ҚАТЛАМЛАРИ - Жан. Фарғонанинг Исфара дарёси ҳавзасидаги чўкинди жинслар. Палеоген системасининг эоцен бўлимига мансуб. 1935 й. О. С. Вялов биринчи марта ўрганган. И. қ. яшил рангли гиллардан иборат. И. қ. дастлаб ярус (1958), «катлам», кейинчалик (1960) «свита» дейилган, ҳозир горизонт (1999) дейилмоқда. И. қ.дан шу қатламга хос денгиз устрицалари (*Isocardia eichwaldi* Rom. *Ostrea plicata* Sol.)НННг тошқотган қолдиқлари топилган. Сурхондарё вилояти, Жан. Тожикистон, Тошкент агрофида И. қ. бор, ўртача қалинлиги 20—30 м. Нефть ва газ ҳосил бўлишида И. қ.нинг аҳамияти муҳим.

ИСФАРА-БОТКЕНТ ЗИЛЗИЛАСИ -1977 й. 31 янв. маҳаллий вақт б-н соат 14 дан 26 мин. ўтганда бўлган кучли зилзила. Зилзила эпицентри Қирғизистоннинг

Боткент қишлоғи яқинидаги Буржум тоғида 20 км чуқурликда жойлашган. Зилзиланинг кучи эпицентрда (MSK—64 ўлчови бўйича) 8 балл, магнитудаси (Рихтер бўйича) М—6,4 га етди. И.-Б.з. Исфара, Дахана, Лаккон, Офтобрўй, Қизил-Пилолда 7—8, Сўх, Шўрсувда 6 — 7, Қўқон, Хўжандда 5—6, Тошкент, Наманган, Андижон, Жиззахда 4, Самарканд, Душанбада 3 балл куч б-н силкинди. Эпицентрал зонадаги барча иморат ва иншоотлар катта зарар кўрди. 180 км2 майдонда ер ёриқлари пайдо бўлди. Гўзан, Буржум тоғ этакларида қулаган тоғ жинслари уюмлари вужудга келди. Офтобрўй қишлоғида сурилма ва ўпирилишлар бўлиб ариқ ва зовурлар тартибсиз бузилди.

ИСФАРАК — жайдари ўрик нави. И.нинг қизил И., оқ И., бодом И., чиройли И. ва б. хиллари бор. Дарахти кучли ўсади, шох-шаббаси сербарг.

Меваси ўргача 25—30 г, думалок, сар-ғиш. Пўсти юпка, сертук, эти тиғиз, таркибида 14—16% қанд бор, данагидан осон ажралади. Данаги учли. Март ойда гуллайди. Ўзидан, шунингдек, Субхони, Арзами, Хурмо навлари б-н яхши чангланади. Кўчати ўтқазилгач, 3—4-йилда ҳрсилга киради, меваси июлнинг 2-ярмида пишади, мевалари бир вақтда етилмайди, пишиши (15—20 кунга чўзилади). 30—40 ёшида тупидан 300—400 кг ҳосил олинади. Меваси, асосан, қуритилади, компот, мураббо пиширилади. Фарғона, Андижон, Тошкент вилоятларининг тоғ олди ҳудудларида экилади.

ИСФАҲОН — Эроннинг марказий қисмидаги шаҳар, Зояндеруд дарёси бўйидаги хушманзара жойда. Исфаҳон остонининг маъмурий маркази. Йилига 28 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 1266 минг киши (1997).

И. қадимий қўлёзмаларда (мас, Птолемей асарларида) Аспадана номи б-н тилга олинган. Сосонийлар даври (3—7-а.ларда) Марказий Эроннинг иқтисодий ва маданий маркази бўлган. 7-а. да шаҳарни араблар эгаллаган. 8—13-а.

ларда И. Яқин ва Ўрта Шарқдаги энг йирик ҳунармандчилик ва савдо марказларидан бири бўлган. 1237 й.да И.ни мўғул босқинчилари вайрон қилган, кейинроқ шаҳар қайта тикланган. 1387 й.да уни Амир Темур эгаллаган. Шаҳар 16-а. охири — 17-а. бошларида, Сафавийлар давлатининг пойми бўлган даврда айниқса раванқотпган. И. 17-а. ўрталарида аҳолиси қарийб 600 минг кишилик катта шаҳар эди. 1722 й.да уни афғонлар босиб олиб, талон-тарож қилдилар. 18-а. охирида пойтахт И.дан Техронга кўчирилгач, шаҳар аввалги маъқени йўқотди.

И. — мамлакатда Техрондан кейин 2-ўриндаги муҳим савдо-саноат маркази. Автомобиль ва ҳаво йўллари тугуни. Тўқимачилик (ип ва жун газламалар, трикотаж саноати), ёғочсозлик, озик-овкат (ёғ, шакарқанд), цемент, пойабзал, кимё корхоналари, ойна з-ди бор. Шаҳар яқинида йирик металлургия з-ди қурилган. И. — гилам тўқиш ва ўр-та аср миниатюрочиликнинг қад. маркази.

И.да Эрон меъморчилигининг бўкж ёдгорликлари сақланиб келмоқда. Жомс масжиди (9—20-а.лар), Чехел Дўхтарон (1107) ва Саробон миноралари (12-а. охири), Жаъфар макбараси (14-а.), Ҳоруне Вилоя макбараси, Шоҳ масжиди (1612—30), Лутфулло масжиди (1603—18), Али Қопу саройи (15-а.), Чехел Сутун саройи (1590), Модари Шоҳ мадрасаси (1706—14), миноралари тебранувчи Жонбе масжиди, бир неча кўприк-бинолар, ун-т бор.

ИСФАҲОН, Исфаҳонак - қ. Ўн икки мақом.

ИСФАҲОН МИНИАТЮРА МАҚТАБИ — 16—17-а.лар чегарасида Исфаҳон (Эрон)да сафавий шоҳ Аббос I саройида шаклланган миниатюра мактаби. Маҳаллий бадиий мактаб хусусиятларини ўзлаштирган И. м. м. айни вақтда ўз асрининг янги бадиий ғояларини ифодалаган. Янги ифода воситалари ва мазмун (сюжетлар) излаш натижасида анъанавий миниатюрага янги рух, йўналиш бағишлаган, китоб иллюстр-ра-

цияси доирасидан чиқиб, муракка (альбом)ларда, алоҳида варақларда расмлар ишлана бошлаган. Мусаввирни инсоннинг руҳий олами қизиқтира бошлаши манзаралар б-н бойитилган портретлар, чизикларига эътибор кара-тилган расмларни яратишга олиб келган. 17-а.нинг йирик мусаввирларидан Ризо Аббосий («Чўпон», 1634, Санкт-Петербургда) И. м. м. услубини яратувчиларидан бўлди. У Эрон миниатюраларидаги рангдор бўёқлардан воз кечиб, янги тасвир воситалари (чизиклар, шакллар)га мурожаат этган, на-тижада расм биринчи ўринга ўтиб, ранг бир оз энгил тус сифатидагина қўлланилган. Кейинчалик И. м. м. (Муҳаммад Қосим, Афзал улхусайний, Муҳаммад Юсуф ва б. ижоди)да шакллар йирик, ҳаётий лавҳалар ва манзара янада реал ифодаланган, кийимлар безаги ва замин тасвирида зарҳалдан кенг фойдаланилган, янги мазмун б-н бой-итилган асарлар яратиш характерли бўлган. 17-а. 70-й.ларидан европа рангтасвирининг таъсири кучайган. Муҳаммад Замон, Али Қулибек Жаббор ва б. асарларида нурсоянинг айрим хусуси-ятлари кузатилади, христиан мифологияси мавзуи кўплаб учрайди. 18-а. бошларига келиб И. м. м.да «европалаштириш»дан иборат йўналиш етакчи ўрин эгаллаган.

ИСФАҲОНИЙ, Абдулфараж Али ибн алхусайн ибн Муҳаммад ал-Қурайший алкоғиб ал-Исфажоний (897, Исфажон — 967, Бағдод) — араб му-сиқашуноси, шоири ва олими. Рай вилояти ҳокимининг коғиби, шаҳар қо-зиси, кейинчалик Ҳалиб ш.да аббосий амирлардан Сайфуддавла саройида но-дим бўлиб хизмат қилган. Турли илм соҳалари бўйича 30 га яқин асар муаллифи, булардан еттитаси бевосита му-сиқага бағишланган. Фалсафага оид «Толибийлар қатли китоби» асари бизгача сақланиб нашр қилинган. Бундан ташқари, машҳур араб шоир ва адиблари Абу Таммом, Бухтурий ва Абу Нувосларнинг асарларини тўплаб, мукамал девон тузган.

Асарлари ичида энг машҳури 22

жилдли «Китоб ул-ағоний» («Кўшиқлар китоби») ҳисобланиб, у, асосан, 7 — 8 а.лардаги шеърий ва мусиқий санъатга бағишланган. Асар қад. ва ўрта аср Турон, Эрон халқлари мусиқа маданиятига тегишли маълумотларга бой. Унда машҳур бастакор, созанда ва хонандалар Борбад, Ибн Сурайж, Иброҳим ал-Мавсилиий, Исҳоқ ал-Мавсилиий, Юнус алкоғиб, Мансур Залзал, Барсума, суғдлик Аллувайх, шоирлар Башшар ибн Бурд, Хураймий, Халиф ибн Аҳмар ва б. ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Бундан ташқари, китобда мусиқа назарияси ва амалиётининг бир қанча масалалари (мас, хусравоний, тароиқ, дoston, савт, турли усуллар, шеърий ва мусиқий ўлчамлар) ёритилган.

ИСФИЖОБ — ўрта асрдаги Исфижоб ҳокимлигининг марказий шаҳри. Арис дарёси водийси (Қозғистон)да жойлашган. Кўпгина тадқиқотчилар уни Чимкентдан 12 км шарқда, Сайрам ст-ясининг ўрнида бўлган деб ҳисоблайдилар. Шаҳарнинг қачон вужудга келгани номаълум. Шарқ географларининг маълумотларига қараганда, майдони Бинкатқш 3 марта кичик бўлиб, И.нинг арки 10-а.даёқ вайрона ҳолатда бўлган; фақат шаҳристон ва рабод сақланган. Рабод деворининг айланма уз. 1 фарсах (6—7 км)ни ташкил қилган. Шаҳристоннинг 4 дарвозаси: Нужкат, Фархон, Шақрон ва Бухоро бўлган. Унда, шунингдек, сарой, қамокхона, жоме масжиди ва бозорлар жойлашган. 840 й.да И. вилояти сомонийларпян Нух ибн Асад қўл остига ўтган. Вилоятни кўчманчилар ҳужумидан муҳофаза этиш мақсадида Нух ибн Асад И. агро-фини девор б-н ўраттирган. И. Буюк ипак йўли устида бўлиб, бу ерда бўз, қурол, металл, қул савдоси олиб борилган. 1700 га яқин мустаҳкам қўрғон (рабoт)и бўлган. 10-а. охирларида қорахонийларга, 13-а. бошида Муҳаммад Хоразмшоҳга, 1219 й.дан мўғулларга бўйсунган; шаҳарнинг янги номи — Сайрам дастлаб шу даврдан (1221 й.) тилга олинади.

Ад.: Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. I, М., 1963; Бетгер Е. К., Извлечение из книги «Пути и страны Абул Касыма ибн Хаукаля, Труды Ср. Аз. гос. ун-ти, вып. 3, Т., 1957; Иванов П. П., Сайрам. Ист-археол. очерк, «Ал-искан-дария». Сб. в честь А. Э. Шмидта, Т., 1923.

ИСФИЗОР — Сейистонцагп тарихий шахар. Салжукийлар даври (11—14-а. лар)да вилоят маркази бўлган. Гурийлар сулоласининг 4хукмдори Шихо-буддин Гурий (Абулмузаффар Муҳаммад ибн Сом) (1203—06) жияни Фиё-суддин Махмудни И.га волий этиб тай-инлаган. Бу шахар кўпгина машхур кишилар ватани бўлган.

ИСҲОҚ — Курьонда номи зикр этилган пайгамбарлардан бири; Иброҳим (ас)нинг Сора исмли аёлидан туғилган ўғли. Библияда Исаак номи б-н маълум. «Бани Исроил» қавмининг барча пайгамбарлари И. (ас) авлодидандир. Ривоятга кўра, ёши 90 га етган Сора И.га ҳомиладор бўлади ва у туғилгач, «Ясҳақ» (арабча «кулади» маъносига) деб ном қўяди. Бундай номланишидан мақсад, ота-онаси шу ёшга етганда фарзанд кўрганини эшитган барча одам таажжубланиб кулиши табиий эди. И. (ас) вояга етгач, Рифқа номли кизга уйланади ва ундан эгизак фарзанд кўради. Улар Ийсу ва Якуб эдилар. Ривоят қилинишича, И., (ас) 180 й. умр курган, Мадинада дафн этилган.

ИСҲОҚ, Исҳоқ турк (8-а.) - Мовароуннахрда Аббосийларга қарши халқ кўзғолони (755 й.) раҳбари. Абу Муслимининг жўшқин тарафдори. Гарчи са-водсиз бўлсада, халқ орасида катта обрўга эга эди. У Абу Муслимининг элчиси сифатида туркийлар хокрни ҳузурига бориб келганидан сўнг, «Исҳоқ турк» номи б-н халқ орасида танилган. И. кўзғолони Сунбод ҳаракати б-н бир вақтда бўлган. У ўзини зардуштийлардан ҳисобларди. У бошчилик қилган ҳаракат бешафқат бостирилган, бироқ унинг тарафдорлари аббосийларга қарши фаол сиёсий куч сифатида узоқ вақт давом этиб келди.

ИСҲОҚ ибн КУНДОЖ, Ибн Кун дожиқ (?—893) — аббосийлар кўши-нидаги туркий амирлардан. Жасорати ва кўрсатган қахрамонликлари туфайли «Исҳоқ Кундашикан» («Исҳоқ тўнкаёра») номи б-н шуҳрат қозонган. Халифалар Муътаид Алаллоҳ (870—892 й.ларда хукмронлик қилган) ва Муътазид Биллоҳ (892—902 й.ларда хукмронлик қилган) даврида Мосул ва Жазира (Месопотамия) волийси бўлган, амир Занж ва тулунийлар сулоласи асосчиси Ибн Тулун б-н биргаликда кўплаб жангу жадалларда қатнашган.

И.и.К. вафот этгач, ривоятларга кўра, Амударё бўйида бўлган Гунбод қалъаси ёнига дафн этилган.

ИСҲОҚ ОТА МАҚБАРАСИ - Қашқадарё вилояти, Косон туманидаги меъ-морий ёдгорлик (10—11-а.лар). Мақба-ра бир хонали, мурабба тархли (7x7 м), гумбаз томли. Пештоғи девордан 0,5 м бўрттириб ишланган. Сомонийлар мақбарасига ўхшаш ғиштлари безакли қилиб терилган, бурчаклари устунли, гумбаз ости бағаллари муқарнаси.

Тарзлари марказида равоқ ҳосил қилиниб, панжарасимон шаклда ғиштлар терилган. Жан. томондаги равоққа эшик ўрнатилган. И.о.м. Ўрта Осиёдаги энг қад. ёдгорликлардан бири ҳисобланади. Кейинги йиллардаги таъмир вақтида пештоқи сувалган.

ИСҲОҚ ШАЙХ МАСЖИДИ - Намангандаги меъморий ёдгорлик. Исҳоқ Шайх маблағига, унинг раҳбарлигида қурилган (1912—14). Масжид тўғри тўртбурчак тархли (24,0x25,6 м), 5 устунли хонақоҳ (18,10x13,60 м), 19 устунли айвон ҳамда жан.да бири гумбаз томли, иккинчиси текис томли кичик хоналардан иборат. Хонақоҳнинг ички деворлари хар хил ўлчамдаги бўлақларга бўлиниб, улар ораси ўйма ва қирма услубидаги турли нақшлар б-н тўлдирилган. И.Ш.м. 19—20-а.ларга хос Фарғона миллий меъморлик анъаналарини ўзида акс эттирган ёдгорликлардан.

ИСҲОҚ ХАСАН ЎҒЛИ, Мулло

Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғли («Пўлатхон») — 1875—76 й.ларда Қўқон хонлигида кўтарилган халқ кўзғолони раҳбари (к. «Пўштхон» кўзғолони).

ИСҲОҚОВ Юна Израилович (1909. 30.12 — Тошкент — 1977.6.5) — иқтисодчи олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970), иқтисод фанлари д-ри (1950), проф. (1950). Ўрта Осиё план-иқтисод ин-тини тугатган (1932). Шу ин-тда ўқитувчи, 1934—44 й.ларда Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти сиёсий иқтисод кафедраси мудири, Тошкент молия-иқтисод интида доцент. Ангрен т.н., Ўзбекистон металлургия з-ди, Фарход ГЭС қурилишларида қатнашди. 1944 й. декабридан то умрининг охиригача Тошкент политехника ин-ти сиёсий иқтисод кафедраси мудири. Илмий ишлари меҳнат унумдорлиги, сиёсий иқтисод муаммоларига бағишланган.

ИСҲОҚОВА Малоҳат (1925.15.1, Мар-ғилон) — ўзбек раққосаси, балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1974). Янгийўл театрида (1942—49), Муқимий театрида (1949—54) яққа раққоса. Андижон театрида раққоса ва бош балетмейстер (1954—80; 1989 й.дан). 1980—84 й.лар Андижон вилоят филармониясининг директори. Уста Олим Комилов, М. Турғунбоева, И. Оқилов, Р. Каримова ва б.дан раққосаларини ўрганган. Ижодининг шаклланишига М. Турғунбоеванинг раққоса йўли катта таъсир кўрсатган. Раққосалари нафис ва назокатли, шодон ва мардонаворлиги б-н ажралиб туради. «Танавор», «Муножот», «Сийнахирож», «Гўзал тонг», «Най навоси», «Гулрух», бухороча, тожикча, хоразмча, хиндча ва б. раққосалари маҳорат б-н ижро этган. «Азиз ва Санам», «Нурхон», «Ватан ишқи», «Нодира», «Равшан ва Зул-хумор» каби спектаклларнинг раққосаларини саҳналаштирган. Андижон вилоятида «Қирқ қиз», «Андижон самоси», «Бахт», « Ёшлик» ашула ва раққоса ансамбллари, Андижон ш. 2маданият уйи қошидаги «Мақомчилар» халқ ансамблининг ташкилотчиси. ИТ (Cams familiaris)

— бўрисимонлар оиласига мансуб уй ҳайвони. Ҳамма мамлакатларда тарқалган. Ёввойи аждоди бўри. Мезолит даврида (мил. ав. 15—10 минг йил) хонакилаштирилган. И.ларнинг ҳид билиш, эшитиш ва кўриш органлари, шунингдек, мияси яхши ривожланган. Й.ларда 42 тиш бўлиб, қозик тиши ниҳоятда мустаҳкам. Урғочиси 7—8 ойда, эркаги 10—12 ойда жинсий вояга етади, эркак И. арлон деб аталади, қанжиклари (урғочилари) йилига икки марта кукжади. Бўғозлик даври 58—65 кун. 1—2 тадан 12—18 та гача туғади. И.нинг янги ту-ғилган боласи кучук дейилади. Кучук болалар кўр, қар, тишсиз туғилади. Кўзи 10—14 кундан кейин очилади, 5—8 кундан кейин кулоқлари эшита бошлайди, сут тишлари 20—30 кунда чиқали. Онасини 1—1,5 ой эмади, сўнгра бошқа овқатларни кам еяверади. И.лар 12—15 й., баъзи зотлари 17 й.гача яшайди. И.ларнинг бўйи 16—18 см дан 100 см гача, вазни 600 г дан 90 кг гача боради. Уй И.лари ёввойилашиши ҳам мумкин. И.ларнинг ёввойи ҳолда яшайдиган ягона тури динго ити, асосан, Ав-стралияда тарқалган (Қурил о.ларида ёввойилашган хонаки И.лар учрайди). Жаҳонда И.нинг 400 дан ортиқ зоти маълум. И. 3 та асосий гуруҳга: хизмат И.лари, овчи И.лар, декоратив И.ларга бўлинади.

Хизмат И.лари кўрикчилик ва махсус хизматлар (ҳарбий, қидирув, қорувлик, қўш ташиш)ни бажаради. Улар бойлоқ, бўш ёки алоҳида катакларда (хоналарда) бокилади. Уларнинг зотлари кўп. Мас, овчаркалар, доberman-пинчер, боксёр, эрдельер, қора терьер, дог, сенбернар, ньюфаунленд. Бу турдаги И.лар бўйчан, шароитларга бардошли, одам буйруқларига ва ма-шқларга тез ўрганади. Улар жанг майдонларида ярадорларни қидириб топиш ва олиб чиқиш, алоқа ишлари, миналарни, наркотик моддаларни топиш каби ноёб ишларни бажаришга қодир. Ўзбекистонда хизмат И.ларидан Шар-қий Европа овчаркалари кенг тарқалган. Инсон учун энг яқин ёр-

дамчи И.лар чўпон И.лари ҳисобланади. Бундай итлардан бўрибосар, Кавказ, мўгул, шотланд овчаркалари чорва подаларини бўрилардан кўриклаш, поданингта-рқалиб кетишига йўл қўймайдиган «по-дачилик» вазибаларини бажаради. И.лар чекка Шимолда чанага қўшиб, транспорт воситаси сифатида ишлатилади (10—12 И. қўшилган чанада 400—500 кг кжни бир суткада 80—100 км масофага етказиши мумкин).

Овчи И.лар гуруҳига мансуб 100 дан ортик зот мавжуд, този, лайча, сеттер, пойнтер, лайка, исковуч ва б. Булар ёввойи ҳайвон ва паррандаларни топиб, овчиларга ёрдамлашади. Овчи И.лар б-н спорт мусобақалари ҳам ўтка-зилади. Уйда асраладиган декоратив И.лардан узун жунли бароқ И.лар, жингалак жун бароқ И.лар, балонка, пакана зотли терьер, пудель, шпиц, пекин ва япон итлари, мопелар кенг тарқалган. Улар деярли хўжалик аҳамиятига эга эмас ва уларни фақат И. иш-қибозлари урчилади ва боқати.

И.лар гижжа, гельминтозлар, кирма темиртки, кўтир, кутуриш каби юқумли касалликлар б-н оғрийди. Бу касалликлар И.дан одамларга юқиши ҳам мумкин. Шу сабабли, И.лар хамиша ветеринария назоратида туради, ҳар йили улар профилактика мақсадларида қутуришга, кучуқлар эса ўлатга қарши эмланиши лозим (яна қ. Итчилик, Итсимонлар).

Рашид Ганиев.

ИТ ЙИЛИ — мучал йил ҳисобида иккинчи йил номи (қ. Мучал).

ИТАЛИЙ ТИЛЛАРИ - улик тиллар. Қад. ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб. Бу гуруҳга лотин, фалис, оск ва умбр тиллари киради. Бу тилларда гаплашувчи халқлар Италиянинг ўрта ва жан. қисмларида яшаганлар (қ. Италиклар). Рим Италияни босиб олгандан кейин лотин тили томонидан сиқиб чиқарилган. И.т.га оид маълумотлар фақат танга, турли идиш ва қабр тошдаги ёзувлардагина сақланиб қолган. Рим империяси қулагач, лотин тили ҳам барҳам топди. Унинг

ўрнида роман тиллари пайдо бўлган.

ИТАЛИКЛАР — мил. ав. 2минг йилликда Апеннин я.о.га кўчиб келиб ўрнашган ҳинд-европа қабилалари. Этник ва тил жиҳатдан Лаиния ва Жан. Этрурия вилоятларида яшовчи лотинфалис қабилалари ва Жан. Италиягача бўлган ерларда яшовчи умбр-сабель (ёки оск-умбр) қабилалари (бруттийлар, кампанияликлар, луканлар, са-бинлар, самнитлар)га бўлинади. И., асосан, чорвачилик, баъзи қабилалар (лотинлар, осклар) деҳқончилик б-н шуғулланган, уларда патриархал тузум сақланган. Узоқ давом этган урушлар натижасида И. римликлар томонидан бўйсундирилган, қардош лотин тили италий тилларини сиқиб чиқарган. И.нинг айримларигина Рим фуқароси ҳуқуқларига эга бўлгани, уларнинг аксарияти эса римликлар томонидан асо-ратга солингани сабабли, И. тез-тез кўзғолонлар кўтариб туришган; улардан энг йириги — «Иттифоқчилик уруши» деб аталмиш кўзғолон (мил. ав. 90—88-й.лар) натижасида италик зодагонларнинг сиёсий талаблари (Рим фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлиш) қондирилган. Шу даврдан бошлаб Рим ва И. фуқаролари ўртасидаги фарқ йўқолган.

ИТАЛИЯ (Italia), Италия Республикаси (Repubblica Italiana) — Европа жан. да, Ўрта денгиз ҳавзасида жойлашган давлат. Апеннин я.о., Сицилия, Сардиния ва б. кичик оролларни ўз ичига олган. Майд. 301,2 минг км². Аҳолиси 57,679 млн. киши (2001). Маъмурий жиҳатдан 20 вилоят (regione)га бўлинади. Пойтахти — Рим ш.

Давлат тузуми. И. — республика. Амалдаги конституцияси 1947 й. 22 дек. да қабул қилинган ва 1948 й. 1 янв.дан кучга кирган. Давлат бошлиги — президент (1999 й. майдан К. А. Чампи). У парламент иккала палатасининг қўшма мажлисида вилоятлар вакиллари иштирокида 7 й. муддатга сайланади. Қо-нун чиқарувчи орган депутатлар палатаси ва сенатдан иборат парламент. Ижрочи ҳокимиятни Вазирлар Кенгаши амалга

оширади. Президент Вази́рлар Кенгаши раиси ва унинг таклифига биноан вази́рларни тайинлайди.

Табиати. Мамлакатнинг қирғоқ чизиғи (7,5 минг км) Апеннин я.о.нинг жан.да пасти-баланд бўлса, бошқа қисмида деярли текис. Худудининг 4/5 қисми тоғ ва қирлардан иборат. И.нинг шим.да Альп тоғлари жойлашган: Фарбий Альп тоғлари (Монблан чўққиси, 4807 м — И.нинг энг баланд нуқтаси)нинг ён бағирлари тик. Шарқий Альп тоғлари (энг баланд нуқтаси — Ортлес тоғи, 3899 м) аста-секин пасая бориб, шарқда Карст платосига тутшиб кетган. Альп тоғлари жан.да жойлашган Падан текислиги шарқда Адриатика денгизига томон пасайиб боради. По дарёсининг водийси ботқоқли пасттекислик. Аленнин я.о. бўйлаб 1200 км масофада Апеннин тоғлари жойлашган. Бир неча сўнган ва сўнмаган вулканлар (Амиата — 1734 м, Везувий — 1277 м) бор. И. ороллари́нинг рельефи, асосан, тоғлик, оролларда Этна (3340 м), Стромболи, Вулькано вулканлари бор. И.нинг ўрта ва жан. қисмларида тез-тез кучли зилзила бўлиб туради.

И.да тошқўмир, битумли сланец, нефть, газ, қўрғошин, рух, темир рудалари, боксит, олтингугурт ва ош тузи конлари бор. И. симоб рудаси захираси бўйича дунёда етакчи ўринда. Тосканада мрамр казиб олинади. Маъданли ва иссиқ (т-раси 100—200°) булок, кўп.

Иқлими Ўрта денгизга хос субтропик, Падан текислигида мўътадилроқ. Альп тоғлари шим.дан келадиган со-вуқ шамолни тўсиб туради. Ёзи иссиқ ва қуруқ. Июлнинг ўртача т-раси тоғ этаклари ва текисликларда 20—28°, баъзан иссиқ шамол эсганда 40—45° га кўтарилади. Январнинг ўртача т-раси Альп тоғлари этаклари ва Падан текислигида 0°, Апеннин я.о. ва оролларда 1 — 12°. Шарқий Альп ва Шим. Апеннин тоғлари И.нинг энг серёгин (йилига 3000 мм) жойларидир. Мамлакат ич-карасида йилига 600—800 мм, Сицилия ва Сардиния о.ларида 500 мм ёгин ёғади. Альп тоғларининг И.

худудидаги қисмида 800 дан ортик, музлик бор.

Энг йирик дарёси — По ва унинг ирмоқларида кема қатнайди. Дарёлар И.нинг шим. қисмида кўпроқ. Дарёлари ёмғир, қор ва музликлардан сув олади. Улардан суғориш ва гидроэнергия олишда фойдаланилади. Йирик кўллари: Гарда, Комо, Лаго-Мажоре, Больсена ва б. Уларда кема қатнайди, сохилларида курорт кўп.

Альп тоғларининг 1800 м баландликкача бўлган кўнғир-ўрмон тупроқли ён бағрида кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар, ундан юқоридаги тоғ-ўтлоқи тупроқларда бутазорлар, субальп ва альп ўтлоқлари бор. Апеннин я.о., Сицилия ва Сардиния о.ларида (тупроғи жигарранг) 500—600 м баландликда доим яшил тош дуб ва пўкак дублари, пиния, ҳалаб карағайлари, буталар усади. 1500 м баландликкача жигарранг ва кўнғир тоғ тупроқли ерларда дуб, қора қайин ва каштан ўрмонлари, 2000 м дан баландда игна баргли, кенг баргли ўрмонлар, тоғ тепаларида субальп ўтлоқлари бор.

И.да ёввойи ҳайвонлар, асосан, тоғларда учрайди. Альп ва Апеннин тоғларида серна, ёввойи мушук, тоғ ва ўрмон сувсари, сассикқўзан, кўнғир айиқ, қуён, тийин яшайди. Қушларнинг 400 га яқин тури, судралувчилар бор. Овланадиган балиқ тури кўп. И.да ноёб ўсимлик, ҳайвон ва геологик объектларни сақлаш учун қўриқхоналар ташкил этилган. Миллий боғлари: Стельвио, Гранпарадизо, Абрुццо, Калабрия, Чирчео ва б. — жами майд. 200 минг га.

Аҳолисининг 98% дан кўпроғи итальянлар; қолган қисми ретороманлар, тироллар, французлар, словен ва хорватлар, шунингдек, албанлар, каталонлар ва б. Расмий тили — итальян тили. Асосий дин — католик дини. Аҳолининг 67% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Рим, Милан, Неаполь, Турин, Генуя, Палермо.

Тарихи. И. худудида палеолит даврида одамлар яшаган. Апулиянинг Кастро

ш. яқинидаги Романелли горидан, Лигуриянинг Гримальди кишлоғи яқинидаги Барма-Гранде горидан, Эмилиянинг Савиньяно манзилгоқидан топилган археология ёдгорликлари шундан далолат беради. Шим. И.да жез даврита мансуб археология мада-нияти, ўрта И.да унга турдош бўлган маданиятлар нишонлари жуда кўп. Темир давршха И. худудида пайдо бўлган бир қанча маданиятлар кўпгина археология ёдгорликларини қолдирган. Улар орасида вилланлар маданияти етакчи бўлган. Мил. ав. 2—1-минг йилликларда қоз. И. худудида лигурлар, эт-русклар яшаган, аста-секин италиклар (шу жумладан, лотинлар) кўчиб келиб жойлаша бошлаган. Италиклар гу-руҳига мансуб бўлган сабинлар б-н бирга лотинлар Римга асос солганлар (мил. ав. 754—53-й.лар). Мил. ав. 5—3-а.ларда И. худуди қад. Ашнинг асосий қисми бўлган. Мил. 5-а.гача, яъни И. Рим давлати таркибига кирган давргача бўлган И.нинг шундан кейинги тарихи ва унинг қудудида қулдорлик ту-зуми шаклланганлиги ҳақида Қад. Рим мақоласига қаранг.

Мил. 3-а.да, асосан, И. худудидан иборат бўлган Рим империясида қулдорлик тузуми инкирозга учраган. Қулдорлик жамияти замирида феодализм унсурлари вужудга кела бошлади: йирик ер эгаллиги б-н бирга майда хўжаликнинг мавжудлиги, натурал хўжалик ҳукмронлиги Рим империяси даврида бутунлай барҳам топмаган ер эгаларининг сиёсий ҳокимияти ошиб борган эди. 4—5-а.да И.га бостириб кирган герман қабилалари ва б. варвар қабилалар Рим империясига сезиларли зарба бердилар. 5-а. бошларида И.га кириб келган вестготлар 413 й.да Римни ишғол қилдилар. 455 й.да Рим вандаллар томонидан тор-мор қилинди. Мил. 5-а.да герман, вестгот, вандал ва б. қабилаларнинг ҳужуми, қуллар ҳамда колонларнинг кўзғолонлари натижасида Ғарбий Рим империяси емирилгач, 476 й. Одоакр бошчилигида қироллик хоки-мияти ўрнатилди. 488 й.да Теодо-

рих бошчилигида остготлар қироллиги бу-нёд этилди. 554 й. И.ни Византия, бо-сиб олди ва Византия императори Юстиниан I 554 й. Прагматик санкция чиқарди, бу кужжат Рим империясининг ижтимоий-иқтисодий муносабатларини қайта тиклашга қаратилган эди. 568 й.да Шим. И.га лангобардлар келишди. Лангобардларнинг истилоси қулдорлик тартибига узил-кесил зарба берди. Улар қулдорларнинг аксари қисмини кириб ташладилар ва ҳайдаб юбордилар. Улардан мусодара қилинган ерлар истило-чи заминдорлар ўртасида тақсимланди. Эркин дехкон вақ-тинча асосий ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Аммо Римдаги йирик ер эгаллигининг бир қисми (қуллар ва колонлар б-н бирга) барибир сақланиб қолган эди. Рим хусусий мулкчилиги таъсирида лангобардлар жамоасининг парчаланиши кучайди, қарам дехқонлар синфи ва заминдорлар синфининг шаклланиш жараёни тезлашди. Илк феода-дал давлати вужудга келди. И.нинг бир қисми Византия ҳукмронлиги остида қола берди. 751 й.да лангобардлар Равенна экзархатини босиб олди, сўнгра франклар уни лангобардлардан тортиб олишди. 556 й.да франклар қироли Пипин Пакана Равенна экзар-хати, Рим дукати ва Пентаполисни папага совға қилгач, папаларнинг те-ократик давлати (Папа вилояти) таркиб тоғши. 773—74 й.ларда И.ни франклар қироли Буюк Карл босиб олди. И.нинг франкларга тобе бўлиши унда заминдорлик муносабатларининг ривожланишини тезлаштирди. 781 й.да И. қироллиги ташкил топди. Буюк Карлнинг ўғли Пипин унинг қироли бўлди. Франклар истилосидан сўнг И.да мулкдорлик муносабатлари тез ривожлана бошлади. 887 й. Буюк Карл сулоласидан бўлган Карл III ағдарилгач, йирик зодагонлар ўртасида И. тахти учун кураш авж олди. 9-а.да И.га жан.дан араблар, шим.дан венгерлар ҳужум қилди. 10-а.нинг 2-ярмидан 12-а. бошларигача И.нинг кўп қисми герман императори Оттон I таъсирида бўлди. 10—11-а.ларда И.нинг

Милан, Венеция, Генуя, Пиза ва б. шаҳарлари епископ-сеньорлар исканжасидан қутулиб, мустақил шаҳарларга айланди. 11 — 12-а.ларда И. шаҳарларида хунармандлар ва савдогарлар корпорациялари—цехлар вужудга келди. Коммуналар ғалаба қозонгач, ҳокимият сеньордан консуллар ҳайъати қўлига ўтди, шаҳар зода-гонларининг, бой савдогарларнинг намоёндалари шу ҳайъат таркибига кирарди. Хунармандлар б-н майда савдогарлар ҳокимиятга йўлатилмас эди. Халқ йиғинининг аҳамияти унчалик катта эмас эди. Сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқларнинг коммунага ўтиши заминдорларнинг қудратини путурдан кет-казди ва И. иқтисодиётининг ривожланиши ҳамда атрофдаги майда шаҳар ва қишлоқлар ҳудудида бўйсундириш йўли б-н шаҳар-давлатларнинг ташкил топиши учун турки бўлди, бу шаҳар-давлатларда ўша давр учун ғоят илғор бўлган янги давлат шакли — республика тузуми ўрнатилди. Шаҳаркоммуналар товар-пул муносабатлари ривожланган қудратли марказларга айланди; салиб юришлари эса бу ерда порт шаҳарлар (Венеция, Генуя, Пиза, Анкона) раванқ топишига, уларни Европа б-н Шарқ ўртасидаги асосий савдо воситачиларига айлантирди. Шим. ва Ўрта И.даги шаҳарларнинг иқтисодий устунлиги И.нинг шу қисмида 11 —12-а.ларда йирик заминдорларнинг ерларни дехконлар, рицарлар, савдогарлар ва баъзан шаҳарларнинг юқори табақасига ижарага беришига олиб келди. 12—13-а.ларда И. шаҳарларининг қўллаб-қувватлаши б-н қишлоқ коммуналари вужудга кела бошлади, улар ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилишини талаб қилдилар. Қишлоқ коммуналари заминдорлар ҳукмронлигидан озод бўлишлари б-ноқ қўшни шаҳарларга қарам бўла бордилар. 12—13-а.да Павия, Милан ва б. шаҳарларда хунарманд, савдогар ва майда рицарлар йирик зодагонларга қарши курашдилар. Шу даврдаги шаҳарлар аҳолиси И.га бостириб кирган герман заминдорларига қарши қаҳрамонларча курашди.

1158 й.да император чиқарган Ронкаль қарорига биноан И. коммуналари сиёсий мустақилликдан маҳрум бўлди. Герман заминдорларига қарши кураш даврида И. шаҳарларида гвельфлар ва гибеллинларнинг сиёсий партиялари вужудга келди. 1162 й.да герман босқинчиларига қаршилик кўрсатишнинг асосий маркази бўлган Милан вайрон қилинди. 1167 й.да Шим. И. шаҳарлари бирлашиб, «Муқаддас Рим империяси» императорларига зарба бериш учун Ломбардия лигасини туздилар. Герман заминдорларига қарши кураш италян халқининг миллий ўзлигини англаш унсурлари пайдо бўлишига қўмаклашди. 1183 й. Констанца сулҳига биноан И. шаҳарлари императордан ҳақиқий мустақилликни яна тиклаб олдилар.

11-а.да Жан. И. ва Сицилияни норманнлар босиб олган эди, бу ерларда заминдорлик муносабатлари Шим. ва Ўрта И.дагидан сустроқ ривожланди. 13-а.да ҳам ярим дехконларнинг катта қатлами бор эди. Сицилия қироли ва «Муқаддас Рим империяси» императори Фридрих II Штауфен Сицилияни марказлашган бюрократик монархияга айлантирди, ўз ҳукмронлигини бу-тун И.га ёйишга беҳуда уринди. 13-а. 60-й.ларда Жан. И. ўзига Анжуй сулоласини бўйсундириб олди. 1282 й.даги халқ кўзғолони туфайли Сицилия қироллиги парчаланди. 13-а. охири — 14-а. бошларида Сицилияни, 15-а. ўрталарида Жан. И.ни ҳам Арагон сулоласи қўлга киритиб олди. Шу тариқа И. жан. ис-панлар ҳукмронлиги остига ўтди.

13-а.да И. шаҳарларининг илк ривожланиши туфайли Шим. ва Ўрта И.даги илғор шаҳар-давлатларда дастлабки товар-пул муносабатлари нишонлари вужудга келди: банк иши ривожланди, денгиз орти савдоси, мовут тўқиш раванқ топди (Флоренция, Венеция, Генуя, Пиза, Болонья). Банк ва савдо сармоясидан саноатни ривожлантириш учун фойдаланилди. Хунармандчиликнинг кенгайиши шаҳар-давлатларнинг ўзига

карашли худудларда деҳконларнинг серваж (крепостной карамлик) дан озод қилишига имкон берди. Деҳ-конларнинг кўпчилиги шаҳарларга кўчиб, устахоналардаги ёлланма ишчилар сафини тўлдирди. Шим. ва Ўрта И. шаҳарларида савдогархунармандлар б-н заминдорлар ўртасида шиддатли кураш натижасида заминдорлар сиёсий ҳуқуқларидан маҳрум бўлдилар.

Шим. ва Ўрта И. шаҳар ва қишлоқларида и. ч. кучларининг жадал ривожланиши туғайли 14—16-а.ларда дунёда биринчи марта илк товар-пул муносабатлари пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди. 14-а. Шим. ва Ўрта И.нинг айрим йирик шаҳарларида ёлланма ишчилар неча ўн минглаб ки-шига етди, асосан мовут тўқимачилигида мануфактура пайдо бўлди. 14—15-а.ларда халқ кўзғолонлари кучайиб боришидан чўчиган «семиз» пополанлар шаҳарларда республика идора усулини тирания б-н алмаштирдилар. 15-а.да Флоренция, Милан, Болонья, Феррара, Урбино ва б. жойларда тирания му-стаҳкам қарор топди. 16-а. 2-ярмида И.да реакция кучайиши, мулкдорлик муносабатларининг инкирози ва савдо-саноат муносабатларининг кенг илдиз отиши И.да маърифат-парварлик оқимини келтириб чиқарди. Савдо-саноатнинг ривожланиши ва маърифатпарварлик характери И. тарихида янги давр — чет эл ҳукмронлигига қарши кураш бошланишига сабаб бўлди. 1789 — 94 й.ларда Францияда бўлиб ўтган инқилоб И.даги инқилобчилар фаолия-тини кучайтирди. Франциядаги каби И.да ҳам яқобинчилар характери пайдо бўлди. 1796—97 й.лардаги Наполеон юришидан сўнг

И. Республикаси (1797) тузилди. 1799 й. А. В. Суворов армияси француз армиясини И.дан суриб чиқарди. Лекин 1800 й. Наполеон армияси И.га яна бостириб кирди. Пьемонт, Лигурия, Тоскана, Папа вилоятлари Францияга қўшиб олинди, Цизальпин (1802 й.дан И.) Республикаси И. қироллигига айлантирилди (Напо-

леоннинг ўзи император эди). Шундай қилиб, бутун И. (Сардиния ва Сицилия о.ларидан ташқари) Франция қўл остида бирлаштирилди. 1814 й.дан И.да Франция ҳукмронлигига қарши курашувчи ташкилотлар тузила бошлади. Наполеон империяси емирилгач, Вена конгресси (1814—15) мамлакатнинг Австрияга қарамлиги ва кўплаб қиролликларга бўлинганлигини расмийлаштирди. 19-а. 40-й.ларидан Ломбардия, сўнгра Пьемонтда саноат инқилоби бошланди.

1848—49 й.ларда инқилоб содир бўлди. Франция, Австрия ҳамда И. заминдорлари тил бириктириб, инқилобни бостирди, олдинги тартибларни тиклади. 1860 й. май ойида Ж. Гарибальди уюштирган ҳарбий юриш И.ни бирлаштиришда муҳим роль ўйнади. Австрия зулмидан озод қилинган ерлар Пьемонтга бирлаштирилди, 1861 й.дан Пьемонт бирлашган И. қироллиги деб юритилди. 1870 й.га келиб И. бирлаштириб бўлинди ва у босқинчилик йўлини тута бошлади. И. Германия ва Австрия-Венгрия б-н бирга Учлар иттифоқини тузди (1882). И. қўшинлари 1889—90 й.ларда Сомали ва Эритреяни босиб олди, лекин Эфиопияда қашқатқич зарбагачу келди. 1911 — 12 й.лардаги И.туркия уруши натижасида И. Ливияни босиб олди. 1916 й. 27 авг.да И. Германияга қарши уруш эълон қилди. Уруш мамлакат иқтисодиётига катта зарар келтирди. Урушнинг оғир оқибатлари ва иқтисодий танглик И.да ғалаёнлар бошланишига олиб келди. Айниқса, Турин ишчиларининг кўзғолони жуда кучли бўлди. Инқилобий кучларнинг тарқоқлигидан фойдаланган аксилинқилобчи унсурлар ҳокимият тепасига 1922 й. 31 дек.да Б. Муссолинини келтириб қўйди. Муссолини ҳукумати демократик кучларга қарши кураш бошлади. 1929—33 й.лардаги жаҳон иқтисодий бўҳрони И. иқтисодиётини мушкул аҳволга солиб қўйди. Шунга қарамай, Муссолини ҳукумати мамлакатни ҳарбийлаштираверди ва янги урушга ҳозирлик кўра бошлади. 1935 й. 3 окт.

да И. уруш эълон қилмасдан Эфиопия-га ҳужум бошлаб, 1936 й.нинг май ойида уни ва 1939 й.да Албанияни босиб олди. И. Миллатлар Иттифоқидан чиқиб, «Антикоминтерн пакти»га кўшилди (1937) ва гитлерчилар Германиясининг асосий иттифокчисига айланди. 1940 й. окт.да И. Грецияга, 1941 й. апр.да Югослави-яга ҳужум қилди. 1941 й. 22 июнда И. собиқ СССРга уруш эълон қилди, шар-қий фронтга итальян экспедицион корпуси (1942 й.дан армия)ни юборди. Лекин 1943 й. И. кўшинлари собиқ Совет армияси томонидан тор-мор қилинди. Сицилияга Англия-Америка кў-шинлари бостириб кирди. Бу воқеалар Муссолини сиёсатининг инқирозга уч-рашига ва ҳукуматнинг маршал П. Бадольо кўлига ўтишига сабаб бўлди (1943 й. 25 июль). Бадольо Англия-Америка кўмондонлиги б-н яраш (сўзсиз таслим бўлиш) шартно-масига яширинча имзо чекди. Бундан хабардор бўлган Германия И.нинг қатта қисмини босиб олиб, Муссолини бошлиқ кўғир-чокҳукумат тузди. 1943 й. кузидан итальян халқи озодлик учун кураш бошлади. Ниҳоят, 1944 й. апр.да барча анти-фашист партияларнинг вакилларида иборат янги ҳукумат (Бадольо бошлиқ) тузилди. Умумхалқ қуролли кўзғолони натижасида 1945 й. апр.да мамлакат фашистлардан озод бўлди. 1946 й. 2 июнда республика эълон қилинди.

И.—1945 й.дан БМТ аъзо-си. 1992 й. 10 янв.да ЎЗР суве-ренитетини тан олди ва ўша йил 24 мартда дипломатия муносабати ўрнатди. Миллий байрами — 2 июнь — Республика эълон қилинган кун (1946); 1977 й.дан 2000 й.гача июннинг биринчи якшан-басида нишонланган.

Трир шаҳри деворларининг ши-молий дарвозаси (қурилиш 180 й.да бошланган, аммо ниҳясига етмаган).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. «Олға, Италия» партияси, 1993 й. сиёсий уюшма сифатида тузилган, 1996 й. партияга айлангирилган; И. либерал партияси, 1848 й.да асос солинган, 1944 й.да қайта тикланган,

1994 й. мартада ўзини ўзи тугатган ва ўша йил июлда қайта ташкил этилган; И. Халқ партияси, тугатилган Христи-ан-демократик партия негизида 1994 й. 18 янв.да расмий равишда тузилган; Коммунистлар қайта қуриш партияси, 1991 й. ташкил этилган; И. респу-бли-качилар партияси, 1832 й.дан фаолият кўрсатади; И. социал-демократик партияси, Социалистлар партия парчаланиши натижасида 1947 й.да тузилган, 1966 й.да Социалистлар партия б-н қўшилган, 1969 й.дан яна мустақил партия; И. социалистлар, И. со-циалистик партиясининг бўлиниши натижасида 1994 й. тузилган; И. социалистлар партияси, 1892 й.да И. меҳнатқашлар партияси номи б-н тузилган. И. умумий меҳнат конфедерацияси, 1906 й.да тузилган; И. меҳнатқашлари қасаба уюшмалари конфедерацияси, 1948 й.да ташкил этилган, Халқаро эркин қасаба уюшмалари конфедерацияси аъзоси. И. меҳнат иттифоқи, 1950 й.да тузилган.

Хўжалиги. И. — юксак ривожланган индустриал-аграр мамлакат. Дунёда энг ривожланган 10 давлатнинг бири. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 31,6%, қ.х. улуши 2,9%, хизмат кўрсатиш соҳаси 65,5% (1997). И.да 12 млн.дан зиёд аҳоли хизмат кўрсатиш соҳасида, 6,5 млн. киши саноатда, 1,5 млн. киши қ.х.да банд.

Саноатида оғир саноат устун. Жумладан, машинасозлик, металлургия, автомобилсозлик, тўқимачилик, электроэнергетика, нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси ривожланган. Саноат маҳсулотининг анчагина қисми экспорт қилинади. И.да хом ашё ва энергетика захиралари кам, борлари ҳам нотекис жойлашган. Нефть ва газ (асосан, Падан текислиги, По дарёси этаклари, Адриатика денгизи соҳилига яқин жойлар ва Сицилия о.да), кўрғо-шин, рух (асосан, Сардиния о.да), темир рудалари (Аостада ва Сардиния о.да), боксит, киноварь (симоб руда-си), пирит (Тоскана вилоятида), ол-тингугурт, туз (Сицилия о.да), кўнғир кўмир, бинокорлик мате-

риаллари ва б. қазиб олинади. Иссиклик электр ст-ялари электр энергетиканинг асосини ташкил этади. Атом электр ст-ялари ва геотермал ст-ялар қурилган. Йилига ўртача 222 млрд. кВт-соат электр энергияси ҳосил қилинади. Metallургия саноати, асосан, четдан келтирилган хом ашё асосида ишлайди. Қора метал-лургиянинг энг йирик корхоналари Генуя, Неаполь атрофида, шунингдек, Пьембино ва Тарантода; рангли металлургия корхоналари Венеция, Больца-но, Мори, Милан ш.лари ва Сардиния о.да жойлашган. Нефтни қайта ишлаш корхоналари (четдан келтирилган хом ашё асосида), асосан, денгиз соҳилидаги жойлар (Генуя, Неаполь, Венеция, Специя, Аугуста) да ва нефть маҳсулотлари энг кўп ишлатиладиган шаҳарлар (Милан ва б.)да. Саноатнинг етакчи соҳаси бўлган машинасозлик тармоклари: автомобилсозлик (Турин), кемасозлик (Генуя, Ливорно, Неаполь, Венеция, Триест), станоксозлик (Милан, Брешна, Турин), приборсозлик (Ивреа), электротехника (Милан, Варесе, Бергамо, Турин, Генуя) ва электрон (Милан атрофи) саноати ривожланган. Нефть кимёси, пластмасса, маъданли ўғит, сунъий тола, фармацевтика ва резина маҳсулотлари, синтетик каучук и.ч. юқори даражага етган. Ломбардия ва Пьемонт — анъанавий тўқимачилик марказлари. Озиқ-овқат саноатининг асосий тармоклари — ун, макарон, пишлок, қанд-шакар, кон-серва, зайтун ёғи, узум виноси (йилига 70 млн. гектолитр) и.ч.дир. Енгил саноат, хусусан, пойабзал и.ч. ривож топган. Хунармандчиликка айниқса катта эътибор берилади.

Қишлоқ хўжал и ги нинг етакчи тармоклари — деҳқончилик (58%) ва чорвачилик (42%). Унумдор ерларнинг 34,3% (19,6 млн. гектар) ҳайдалиб, экин экилади, 11% боғ, токзор ва зай-тунзор, 19,2% майсазор ва яйлов. Асосий дон экинлари — бугдой, макка-жўхори, сули, арпа, шоли. Қанд лав-лаги, узум, зайтун, цитрус мевалар ва сабзавот ҳам етиштирилади. Вино и.ч. ҳажми жиҳатидан И.

дунёда етакчи ўринлардан бирида туради. И. йилига 6 млн. тоннага яқин турли хил хўл мева беради, унинг салкам 60% мамлакат шим.даги ихтисослашган фермер хўжаликларида етиштирилади. Жан. вилоятларда бодом, ёнғоқ, фундукзорлар кўп. Узум ҳосили йилига 10 млн. тонна (унинг 90% қайта ишланиб, вино қилинади), цитрус мевалар ҳрсили йилига 3,3 млн. тонна, помидор ҳосили 5,5 млн. тонна. Чорвачилиққа қорамол (8,8 млн. бош), чўчқа (9,6 млн. бош) ва кўй (12,2 млн. бош) боқилади. Мамлакат шим.да сут ва бўшт чорвачилиги устун. Балиқчилик яхши ривожланган.

Транспорти. Йўловчиларнинг 90% дан кўпроғи, юкларнинг 80% дан ортиғи автомобиль транспортида ташилади. Автомобиль йўллари уз. — 304 минг км, т.й. уз. — 19,6 минг км. Четга юбориладиган ва четдан олинadиган юкларнинг аксарияти денгиз транспорти орқали ташилади (экспорт кжларининг 60—65%, импорт юкларининг 80-90%). Асосий денгиз портлари: Генуя, Триест, Венеция, Неаполь.

И. — халқаро сайёҳликнинг энг катта марказларидан бири (йилига 50 млн.дан кўпроқ сайёҳ келиб кетади).

Ташқи савдоси. И. иқтисодиёти кўп жиҳатдан ташқи савдога боғлиқ. И. четга саноат машина-ускуналари, транспорт воситалари, ёзув ва ҳисоб машиналари, кимё ва қ.х. маҳсулотлари, кийим-кечак ва пойабзал, нефть маҳсулотлари ва б. чиқаради. Четдан нефть, кўмир, темир рудаси, қора ва рангли металлар, пахта, шунингдек, машиналар, ёғоқ, қоғоз, озиқ-овқат келтиради. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари: Европа иқтисодий ҳамжа-мияти мамлакатлари, АҚШ, Россия. Пул бирлиги — лира.

Тиббий хизмати. И.да давлат даволаш муассасаларидан ташқари хусусий шифокорлик ҳам кенг тарқалган. Шифокорлар ун-тларнинг 27 тиббиёт фтида тайёрланади. Курортлар, айниқса, маъданли сув ва лой-балчикдар воситасида даволовчи санаторий кўп. Энг машҳурлари:

Монтекатини-Терме, Фьюжи, Сальсомажоре, Кастелламаре-ди-Стабия, Абано-Терме, Капри.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. И.даги замонавий халқ таълими тизими 19-а.нинг 2-ярмидан таркиб топа бошлаган. 1859 й.да 6—9 ёшдаги болаларнинг мажбурий таълими тўғрисида қонун (Қазати қонуни) қабул қилинган эди. И.да 6—14 ёшдаги болалар учун мажбурий 8 й.лик таълим жорий этилган. Давлат мактаблари б-н бирга, асосан, диний ташкилотлар таъминотидаги хусусий мактаблар ҳам мавжуд. Халқ таълими тизимига қуйидагилар ки-ради: 3—5 ёшли болалар учун мажбурий бўлмаган мактабгача тарбия муассасала-ри, мажбурий мактаблар (6—11 ёшли бо-лалар учун 5 й.лик бошланғич ва 3 й.лик қуйи ўрта мактаб), мажбурий мактаб неги-зида ўрта умумий таълим ва ҳунар таълими берадиган тўлиқўрта умумий таълим мактаблицейлари (5 й. таълим берадиган мазкур ўқув юртини битир-ганлар ун-тга кириш ҳуқуқини олади), ўрта пед. ўқув юртлари (бошланғич мак-таб муаллимларини тайёрловчи 4 й.лик ўқитувчилар ин-тлари ва мактабгача тар-бия муассасалари тарбиячиларини тай-ёрловчи 3 й.лик пед. мактаблари), ҳунар ўқув юртлари (малакали ишчиларни тайёрловчи 3 й.лик ҳунар ин-тлари, ўрта техника маълумотли ходимларни тайёр-ловчи техника ин-тлари), ўрта бадиий ва мусиқа ўқув юртлари, олий ўқув юртла-ри (ун-т ва олий мактаблар). И.да 27 та ун-т, 50 дан ортиқ давлат ва хусусий олий мактаблари ҳамда хусусий ун-тлар бор. Йирик ун-тлари: Болоний ун-ти, Рим ун-ти, Неаполь ун-ти, Милан, Бари, Генуя ва б. шаҳарлардаги ун-тлар. И.да 150 йирик кутубхона, жумладан, Римда 31, Милан-да 19, Неаполда 19, Флоренцияда 9, Ту-ринда 6 кутубхона бор. 170 дан ортиқ музей ва расм галереялари мавжуд. Энг машҳурлари: Римдаги Миллий музей, Жулиа музейи ва вилласи, Боргезе му-зейи ва галереяси, антик санъат галере-яси, замонавий санъат миллий галереяси,

Флоренциядаги Миллий музей, археоло-гия музейи, расм галереяси (жумладан, Уффици галереяси), Мессина, Неаполь, Палермо, Перужа, Венециядаги музей-лар.

Тадқиқотлар миллий кенгаши (1923) атом энергияси масалаларидан ташқари барча фан соҳаларини бошқарадиган ва унга раҳбарлик қиладиган асосий давлат ташкилотидир. Унга и.т. инсти-тут ва тадқиқот марказлари, лаб. лар бўйсунади. Кенгаш И.нинг халқаро илмий алоқаларини амалга оширади. Атом энергияси Миллий комитети атом энергияси соҳасидаги тадқиқот ишлари-ни бошқаради. И.да бир неча академия, жумладан, Деи Линнеи миллий академи-яси, Миландаги табиий фанлар ва адаби-ёт академияси (1803), Палермо, Турин, Рим ва б. шаҳарларда Тиббиёт ФАлари бор. Ун-тлар қошида илмий муассасалар ишлайди. Ядро физикаси миллий ин-ти мамлакатда шу соҳада олиб борилади-ган барча тадқи-қот ишларини бирлаш-тиради. 20 дан зиёд ин-тда қ.х. фанла-ри соҳасида тад-қиқот олиб борилади. Соғлиқни сақлаш вазирлиги биол., кимё, фармакология, гигиена ва б. соҳалардаги ишларни на-зорат қилиб туради. И.да айрим халқаро тадқиқот марказлари — Неаполда Генетика ва биофизика ин-ти, Триестда Назарий физика маркази, Уди-неда Механика маркази, Испрада Ядро тад-қиқотлари маркази мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва те-лекўрсатуви. И.да бир қанча газ. ва жур. лар нашр этилади. Энг йириклари: «Мес-сажери» («Хабарчи», кундалик газ., 1878 й.дан), «Коррьере делла сера» («Кечки хабарнома», кундалик газ., 1876 й.дан), «Стампа» («Матбуот», кундалик газ., 1868 й.дан), «Дискуссион-не» («Баҳс», ҳафталик жур., 1953 й. дан), «Мондо опе-райо» («Ишчи дунё-си», ҳафтада 2 марта чиқади-ган жур., 1948 й.дан), «Панорама» (ҳафталик жур., 1962 й.дан), «Унита» («Бирлик», кундалик газ., 1924 й.дан), «Република-ка» («Республика», кундалик газ., 1976 й.дан). И.да 1924 й.дан радио-

эшиттириш, 1954 й.дан телекўрсатувлар олиб борилади. И. радиоэшиттириш ва теле-кўрсатувлар хизмати — РАИ-ТВ 1924 й.да ташкил этилган. Ажентция Национале Стампа Ассочата (АНСА) ахборот агентлиги 1945 й.дан, Ажентция Журналистика Италиа (АЖИ) ахборот агентлиги 1950 й.дан бери ишлайди.

Адабиётининг илк намуналари ўрта асрларда лотин тилида яратилган (асосан, лийнй қасидалар, афсоналар, вокеий киссалар тўкилган). Италиян адабиёттида антик юнон ва рим адабиёти анъаналари ва шарқ маданиятининг таъсири кучли бўлган. 12—13-а.ларда халқ тилида диний ва дунёвий адабиёт намуналари («Новеллино», «Етти до-нишманд китоби» ва б.) яратилди. 13-а.да ташкил топган «Ёқимли янги ус-луб» фалсафий шеърият мактаби намояндалари (Г. Гвиницелли, Г. Кавальканти, Чино да Пистоя, Д. Фрескобальди) чин муҳаббатни куйладилар. И. адабиётининг буюк вакили Данте ижоди шу мактаб таъсирида шаклланди ва ривож топди. Унинг ижоди италян адабиёти ва адабий тилини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. И.да гуманистик дунёқараш ва янги адабиёт эрта вужудга келди. Ф. Петрарка, Ж. Боккаччо, Л. Ариосто ва б. адиблар истибодни, диний жаҳолатни фаш этдилар. Урта асрларда И.да комедия жанри ривожланди. Бу жанрда Б. Бибиена, Н. Макиавелли, П. Аретино ажойиб асарлар яратишди.

16-а. бошларида миллий адабий тил шаклланди, адабиётда гуманистик дунёқараш ҳукмронлик қилди, янги адабий жанрлар пайдо бўлди. Аммо 16-а. 2-ярмида мамлакатда рўй берган умумий таназзул таъсирида реакция кучайди. Микеланжело Буонарроти, Ж. Бруно, Т. Тассо ва б. адиблар гуманизм анъаналарини давом эттирдилар. 17-а.да формалистик оқимлар, барокко услуби қарор топди. 18-а.да «ниқоблар ко-медияси»нингҳимоячиси К. Гоцци янги асарлари б-н майдонга чикди. К. Гольдони миллий реалистик комедия

жанри назариясини ва ўнлаб ажойиб комедияларни яратди.

18-а. охири ва 19-а. бошларида И. адабиёттида инқилобий классицизм оқими устунлик қилди. В. Альфьери жанговар трагедиялар («Брут I», «Брут II», «Саул» ва х.к.) яратди. Наполеон юришлари даврида ватанпарварлик руҳидаги адабиёт юзага келди (У. Фосколонинг роман, трагедиялари). А. Мандзони романлари («Озодлик тантанаси», «Бешинчи май» ва б.)да меҳнаткаш халқ вакилларининг мардонавор кураши, шоир Ж. Леопарди асарлари («Италияга», «Ахлоқий лавҳалар» каби тўп-ламлар)да И. халқининг мусибатли қаёти тасвирланди. 19-а. 30-й.ларидан адабиёт миллий озодлик кураши гоёларининг тарғиботчиси бўлиб хизмат қилди. Будаврда, айниқса, тарихий роман, романтик драма, шеърият кенг ривож топди.

И. миллий мустақилликка эришгандан сўнг ҳам адабиётда миллий озодлик учун кураш анъаналари давом этди (Р. Жованьолининг «Спартак» романи ва б.). Веризм (И. натурализи) оқимининг намояндалари — Ж. Кадуччи, Ж. Верга, М. Серао, Г. Деледда, Л. Пиранделло ва б. ўз асарларида меҳнат-каш халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирдилар. 19-а. охирида И. адабиёттида тушкунлик руҳидаги неоромантизм, футуризм оқимлари пайдо бўлди. 1-жаҳон урушидан кейин мамлакатда фашистлар диктатураси ўрнатилгач, де-мократик адабиёт ва матбуот тақиқланиб, фақат «соф санъат» руҳидаги асарлар нашр этилди. 30-й.лар охиридан И. демократик адабиёти яна ривожлана бошлади. 2-жаҳон уруши йилларида Қаршилик кўрсатиш ҳаракати миллий маданият ва адабиёт ривожига мадад берди.

Урушдан кейинги йилларда И. адабиёттида бир қатор ёш шоир ва адиблар (И. Кальвино, М. Вентури, Ж. Вас-сани, Д. Реа ва б.) пайдо бўлди. Неореализм етакчи оқимга айланди. 60—90 й.ларда реалистик адабиёт янги босқ.ичда ривожланди. Унинг йирик вакиллари — В.

Праголини, А. Моравиа, И. Кальвино, Л. Шаши, М. Вентури, Л. Малембра, С. Квазимодо, Э. Монтале, Д. Фо ва б. И. адабиёти ривожига сал-мокли ҳисса қўшдилар. К. Гольдони («Икки бойга бир малай»), К. Гоцци («Бахтли гадо»), Р. Жованьоли («Спартак»), Ш. Перро («Қизил калпоқча»), Ж. Родари («Салом болалар»), Данте, Ж. Боккаччо ва б.нинг асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Меъморлиги. Этрусклар ва Қад. Рим меъморлик ансамллари ва уй-жой бинолари И.нинг энг қад. меъморий обидаларидир (қ. Рим). Илк ўрта асрлардан Римдаги базилика (Санта-Мария Мажоре, 5-а., Санта Анесса, 7-а.) ва маркази гумбазли черковлар (Сан-Стефано Ротондо, 5-а.), шунингдек, Равенна ёдгорликлари мажмуаси ва б. ёдгорликлар сақланган. 11—13-а.ларда роман услубида барпо қилинган бинолар вужудга келди (Миландаги Сант-Амброжо базиликаси, 11-а., Арещодаги Санта-Мария делла Пьеве черкови, 12-а. ва б.). Айрим иншо-отларда Византия меъморлигининг таъсири сезилади (Венециядаги авлиё Марк собори, 11-а., Палермодаги собор). 11—12-а.ларда Пизадаги собор майдони мажмуаси қад. меъморлик анъаналари услубида барпо этилган. Шаҳарларнинг тез суръатлар б-н ривожланиши маҳобатли диний-маъмурий бинолар б-н бир қаторда шаҳар деворлари, дарвоза, минора, турар жой бинолари, ратушалар қуришни ҳам тақозо этди. 13—14-а.ларда готика ривож топди (Милан, Орвьето, Флоренция соборлари). Катта шаҳарлар вужудга кела бошлагач, қурилишнинг янги тамо-йиллари пайдо бўлди (жамоат ва маданият биноларига алоҳида аҳамият б-н қарала бошлади). Б. Микеланжело, Д. Браманте, Ж. Виньола ва б. атокли меъморлар Рим ва Венецияда маҳрбатли бинолар барпо қилдилар. Барокко меъморлари (16-а.) кўп шаҳарларда бадавлат хонадонлар учун улкан ансамбллар, шахсий қўрғонларни хиёбонли, колоннадали ва фавворали қилиб қурдилар. Биноларнинг хашамига, салоба-тига алоҳида аҳамият

берилди (Л. Бернини, Ф. Борромини). Римдаги авлиё Пётр собори б-н Навон майдони (16—17-а.лар) гўзал меъморий ансамбллардан ҳисобланади. 18-а.дан классицизм ривож топиб, бу услуб Милан ва Неаполь ш.ларидаги ансамбль ва театр би-ноларида из қрдирди. 20-а.да модернизм (Туриндаги кўргазма зали), неоклассицизм (Римдаги спорт маркази), 60-й.лардан эса органик меъморлик та-мойиллари шаклланди. Замонавий маъмурий иншоот ва бинолар қуришда сатҳнинг кенглиги ва қулайлигига, янги-ча ечимларга алоҳида аҳамият берилди (Римдаги Термини вокзали, спорт саройи, Падуядаги И. банки биноси).

Тасвирий санъати. И. худудидаги энг қад. ёдгорликлар палеолит ва неолит даврларига мансуб (Апулиядаги қоя расмлари, Лигурия ва Эмилиядаги аёллар ҳайкалчалари). Жез даврида (мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярми) бадиий сопол буюмлар ясалди. Мил. ав. 8—2-а.лардан этрусклар ёдгорликлари маълум. Мил. ав. 8—6-а.лардан И. Қдц. Юнон, мил. ав. 5-а.дан мил. 5-а.гача Қдц. Рим маданияти ва санъатини шакллантириш марказларидан бирига айланди. Ўрта асрларда диний афсоналар асосидаги асарлар пайдо бўлди. Венеция ва Сицилияда Византия санъатига яқин мозаика расмлари яратилди. 12-а. охиридан бошлаб диний дастгоҳ рассомлиги ва диний руҳдаги манзарали ҳай-калтарошлик тарқалди. 13—14-а.ларда Флоренция, Пиза, Сиена ва б. шаҳарлар санъатида реалистик тамойиллар ривож топа бошлади. 15-а.дан Уйғониш даври реалистик санъати тараққий этди. Рассомлар табиатга, инсонга кўпроқ муурожаат қила бошладилар: Рассом ва ҳайкалтарошлар анатомия ва оптикани илмий асосда ўрганиб, ажойиб санъат намуналарини яратдилар (Леонардо да Винчи, Микеланжело, Рафаэль, Жоржоне, Тициан ва б.). 15—16-а.ларда мойбўёқ рассомлиги, гравюра, амалий безак (мебель, керамика, заргарлик), театр декорацияси санъати юксак поғонага қў-тарилди. 16-а. охири ва

18-а.да серҳашам ва дабдабали барокко услуги (хайкал-тарош Л. Бернини, рас-сомлардан Пьетро да Кортона, Л. Жордано) қарор топди. 16-а. охирларида пайдо бўлган академизм (ака-ука Кар-раччи) ва маньеризм (хайкалтарош Б. Челлини ва рассомлар Ф. Пармижани-но, А. Бронзино) санъати ҳукмронлик қилди. 18-а. Венеция рассомлигида (Ж. Б. Тьеполо, А. Каналетто, Ф. Гварди) ҳаётий кузатишлар кучлилиги б-н кўзга ташланадиган мазмундор асарлар яратилди. 18-а. 2-ярмида классицизм (А. Ка-нова) ва романтизм (Ф. Айес, Д. Мо-релли) вужудга келди, кейинчалик маиший жанр ва манзара рассомлиги ривожланди. Ҳайкалтарош В. Вела, рассомлардан Ж. Фаттори, Т. Синьорини, С. Лега, Ж. Сегантини ва б. меҳнатқаш халқ ҳаёти, озодлик учун кураш мавзуларида ижод қилдилар. 2-жаҳон уру-шидан кейин сюрреализм, абстракт санъат авж олиб кетди. Лекин дидсизлик ва формализмнинг бу ашаддий на-муналарига қарши курашда реалистик санъат намояндларининг ижоди ка-мол топди. Ҳайкалтарошлардан Ф. Мес-сини, Ж. Манцу, расом Р. Гуттузо, Г. Мукки, К. Леви, К. Мелони ва уларнинг издошлари итальян халқининг реал ҳис-туйғуларини, меҳнатини, ҳаётини ифодаловчи асарлар яратдилар.

Муסיқаси. И. — машҳур ашулачилар, опера, замонавий нота ёзуви ва фортепиано ватани. Увертюра, симфония, кантата ва б. муסיка жанрлари И.да яра-тилган. Баркарола, гондольера, фротол-ла, виланелла каби кўшиқ турлари, гальярда, сицилиана, тарантелла рақслари фольклор асосида пайдо бўлган. Халқ муסיқасининг бой манбалари черков ва И. профессионал муסיқасига замин бўлган. Уйғониш даврида дунёвий муסיка ривожланди. 14-а.да Арс Нова мактаби, 15—16-а.ларда муסיка академиялари юзага келди. 16—17-а.ларда вокал-чолғу муסיқанинг оратория, кантата сингари янги турлари пайдо бўлди. Флоренция ва Неаполда гомофония услуги тараққиёти таъсирида опера санъати шаклланди.

Я. Перининг «Дафна» (1594) операси мазкур жанрнинг илк намунасидир. К. Монтеверди тарихда биринчи бўлиб оммавий опера театрини очди (1637). 18-а. да опера ва миллий ашула санъати кенг ривожланди, бельканто услуги пайдо бўлди. Флоренция, Болонья, Неаполь театрларида Ж. Перголези, А. Сальери, Ж. Паизиелло ва б.нинг ранг-баранг опералари саҳналаштирилди. 18-а.да буфф опера шаклланди, янги опера театрлари очилди. А. Вивальди, Д. Скарлатти, Ж. Тартини каби созанда композиторлар концерт, соната жанрларига асос солди. Н. Паганини ўзининг ноёб ижрочилик маҳорати ва романтик асарлари б-н машҳур. 19-а. опера санъати ижтимоий-сиёсий қарашлар таъсирида ривожланди. Ж. Россини, В. Беллини, Г. Доницетти, Ж. Верди операларида халқнинг озодликка интилиши ўз ифодасини топди. 19-а. охирида Р. Ле-онковалло, Ш. Пуччини ва б. композиторларнинг операларида ҳаётни ҳақ-қоний ифодалашга йўналган веризм услуги юзага келган. О. Респиги, А. Казелла ва б.нинг ижодида муסיқий импрессионизм ҳамда неоклассицизм услублари ривож топган. 2-жаҳон урушидан сўнг И. муסיқасида тинчлик, озодлик учун, фашизмга қарши кураш мавзулари муҳим ўрин олди. 50-й.лардан авангардизм таъсири кучайди. Л. Далла-пиккола, Л. Берно, Л. Ноно асарларида ички зиддият оҳанглари янграйди, юксак ғоявий ифода воситаларининг мураккаблиги, тўқималилиги б-н қўшилиб кетади.

Замонавий итальян композиторлари орасида Р. Влад, Ж. Ф. Гедини, И. Монтемецци, Г. Петрассилар алоҳида ажралиб туради. Машҳур дирижёрлари: А. Тосканини, П. Арженго, В. Де Саба-та, Г. Кантелли, В. Ферреро, К. Цекки, К. Аббадо; хонандалари: Ж. Симонато, Р. Скотто, А. Стелла, Р. Тебальди, Ж. Бекки, Т. Гобби, Э. Карузо, М. Дель Монако, Л. Паваротти ва б. Театрларидан «Ла Скала» (Милан), «Сан-Карло» (Неаполь), «Фениче» (Венеция), Рим операси ва б. жаҳонга машҳур. 1970-й.лардан И.

эстрада санъати намояндалари жаҳон микёсида танилган (Т. Кутуньо, А. Челентано, А. ва Р. Пауэр, Ж. Моранди, Р. Кара, Пупо, Р. Фогли, Ф. Папетти ва б.). Янги мусика корпорацияси (1923 й.дан), Мусикашунослар жамияти, 14 та консерватория, кўпгина мусика лицейлари, мактаблари, илмий ин-тлари (жумладан, Верди меросини ўрганиш ин-ти) бор. Венеция, Флоренция, Верона каби шаҳарларда ҳар йили мусика фестиваллари ўтказилади.

Ўзбекистон театрларида И. компо-зиторлари (Ж. Россини, Ж. Верди, Ж. Пуччини, Р. Леонкавалло, В. Беллини ва б.)нинг опералари («Севилья сар-тароши», «Травиата», «Риголетто», «Аида», «Отелло», «Чиоччо-Сан», «Мас-харабозлар», «Лучия де Ламермур» ва б.) муваффақиятли сахналаштирилган.

Театр санъатининг куртаклари халқ маросимлари, карнавал байрамлари ва ўйинларига бориб тақалади. Ўрта асрларда католик черковига манзур бўлган литургик драма, мистерия, лауда жанрлари устун эди. Уйғониш даврида дунёвий пьесалар, комик жанр ривожланди. 16—18-а.ларда профессионал театр вужудга келди, сахналарни декорация б-н безаш тартиб-қоидалари ишлаб чиқилди. Халқ ижоди таъсирида «никоблар комедияси» ривож топди. 18-а. да театр санъатига маърифатпарварлик ғоялари сингдирилди. К. Гольдонининг драматургиядаги ислоқотчилик фаолияти катта роль ўйнади. 18-а. охирида инқилобий ҳаракатнинг авж олиши натижасида жаҳон драматурглари нинг энг яхши асарлари сахналаштирилди. Э. Росси, Т. Сальвини, Э. Дузе, А. Ристори каби атоқли артистлар ети-шиб чикди. 19-а.да ва 20-а. бошларида И. адабиётидаги, айниқса драматургиядаги оқим ва тамойиллар театрда ўз ифодасини топди. Фашистлар диктату-раси йилларида И. театри бутунлай туш-қунликка учради. Фашизм тор-мор этилгач, демократик кучлар таъсирида И. театри яна жонланди. Л. Висконти, Э. Де Филиппе,

Ж. Стрелер, Л. Ску-арцина гуманистик руҳдаги асарларни сахналаштирди. Дастанлабки доимий театр («стабиле»)лар вужудга келди. Рим, Милан, Генуя, Турин театрлари жаҳон классикаси ва маҳаллий муаллифларнинг асарларини кўрсата бошлади. Кучма труппалар ҳам мавжуд. В. Гасман, Ж. Ле Лулло, Ф. Дзефирелли каби реж.лар, А. Прокламер, Г. Маури, П. Стоппа, В. Марикони ва б. актёрлар машхур.

Киноси. 1895 й. «Милан вокзалига келган поезд» номли биринчи хужжатли фильм (реж. И. Паккьони) яратилди. 1901 и. Флоренция ва Римда дастлабки кино-театрлар очилди. Аммо 1904 и. Туринда хужжатли-хроника фильмлари студияси очилганидан кейин ҳақиқий итальян кинематографияси вужудга келди. 1905 й.да Ф. Альберини б-н Д. Сантони Римда ўз киностудия-сини ташкил этди (1906 й.дан у «Чи-нес» деб атала бошлади). 1905—06 й.лардан Турин ва Миландаги кинофирмалар бадиий фильмлар и.ч.га киришди. 1905 й.да «Чинес» оммавий сахналарга бой бўлган биринчи итальян фильми — «Римнинг ишғол қилиниши», сўнг-ра И.нинг бирлаштирилишига бағишланган туркумли картиналарни яратди. 1909—10 й.ларда «Китилина», «Макбет», «Анита Гарибальди», «Дон Карлос», «Отелло», «Беатриче Ченчи» ва б. фильмлар экранга чиқарилди. И. киноси 1913 й.да юксак поғонага кўтарилди, унинг 497 фильми хорижий кино бозорини тўлдириб юборди. Бу даврда М. Казерини, Э. Бенчивенга, Д. Ле Лигуоро, Э. Гуациони, Л. Мажи, Б. Негрони, Д. Пастроне каби реж.лар ижод қилдилар. Фашистлар хукмронлиги даврида (1922—43) И. кино санъати нацизмнинг ташвиқрт воситасига айланди. Шунга карамай, А. Блазетти ва М. Камерини суратга олган фильмларда И. ҳаётидаги иллатлар фош қилинди. 2-жаҳон урушидан сўнг И. кино санъатида ҳақиқий воқеликни акс эттирадиган прогрессив йўналишдаги фильмлар яратила бошлади. Л. Висконти, Ж. Д. Сантис, П. Жер-

ми, Ч. Дзавет-тини, Э. де Филиппо ва б. И. халкининг фашизмга қарши курашини, оддий инсоннинг ҳаётини кино-тасмаларда реал акс эттирдилар («Рим, соат II», «Зайтунлар остида тинчлик йўқ», «Чочара» ва б.). Кейинги йилларда «Ита-льянча никоҳ», «Итальянча ажралиш», «Ҳар кимники ўзига...», «Сакко ва Ван-цетти», «Улар Шарққа борадилар», «Кунгабоқар» каби фильмлар яратилди. И.даги 40 дан ортик кинофирма йилига 200 дан зиёд фильм ишлаб чиқаради. Киноактёрлар орасида А. Маньяни, Ж. Мазина, С. Лорен, Ж. Лол-лабрижида, К. Кардинале, С. Сандрелли, М. Мастоаяни, Ж. М. Волонте, Ф. Неро, А. Сорди, У. Тоньяцци, М. Витти, М. Плачидо ва б. машҳур. 1970—90 й.лардаги энг яхши фильмлардан «Пешайвон» (реж. Э. Скола), «Гул ки-шининг фожиаси» (реж. Б. Бертоллуччи), «Аёллар шаҳри» (реж. Ф. Феллини), «Уч ога-ини» (реж. Ф. Розини) кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон — И. муносабатлари. И. Ўзбекистон суверенитетини тан олганидан сўнг иккала мамлакат ўртасида савдо-иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишга киришилди. «ЎЗР б-н Европа Иттифоқи ўртасида шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида» 1996 й. Флоренцияда имзоланган битим ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий негизини яратди. 1996 й. июнида ва 2000 й. нояб.да ЎЗР Президентга И. Каримовнинг И.га, 1997 й. майда И. президенти, 1997 й. сент.да И. Бош вазирининг ЎЗРга ташрифлари якунида иқтисодий, маданий ва илмий соҳалардаги ҳамкорлик, иккиёклама солиқ солинишига йўл қўймаслик, транспорт соҳасидаги ҳамкорлик, сай-ёҳликини ривожлантириш, инвестици-яларни рағбатлантириш ва ўзаро химо-ялаш тўғрисида муҳим битим ва шартномалар имзоланди. И. раҳбарларига ҳамроҳ бўлиб келган савдо-саноат до-ираларининг намояндалари Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти б-н танишдилар ва ўзбек тадбиркорлари учун бизнес-семинар ўтказдилар.

Мазкур тадбирларнинг самараси

ўлароқ икки мамлакат уртасида ўзаро мол етказиб бериш 1992 й.ги 19 млн. 461 минг 800 доллардан 2000 й.да 112,8 млн. долларга етган. И. Ўзбекистон б-н товар айланмаси ҳажми жихатидан 10-ўринда, Европа Иттифоқи мамлакатлари орасида Германия ва Буюк Британиядан сўнг 3-ўринда. Энг муҳими — аксарият йилларда Ўзбекистон И. б-н савдода ижобий сальдога эга бўлиб келди, яъни харид қилганидан кўра кўпроқ маҳсулот сотди.

Ўзбекистон И.га пахта толаси, рангли металллар ва улардан ясалган буюмлар, ипак, ип газлама, калава ип ва б. маҳсулотлар сотса, И.дан асбоб-ускуна, мебель, пластмасса, гўшт ва балиқ маҳсулотлари, сариеғ ва ўсимлик ёғи, кийим-кечак ва б.ларни сотиб олади.

Савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш соҳасидаги қўшма тадбирлар фаол амалга оширилди. 1994 й.да И. Ташки савдо ин-ти ва Ташки савдо уюшмаси раҳбар ва мутахассислари ЎЗР Ташки иқтисодий алоқалар вазирлиги ҳамда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Навоий, Фарғона, Наманган вилоятлари раҳбарлари б-н амалий уч-рашув ўтказдилар. 1994 й. июнда Ўзбекистон вилоятлари, шаҳарлари ва туманлари ҳокимларининг И.га ташрифлари чоғида улар И. савдо палаталари ва уюшмалари, саноат корхоналари раҳбарлари б-н учрашдилар. Учрашувларда мева-сабзавот маҳсулотини қай-та ишлаш, табиий тош қазиб олиш ва қайта ишлаш, тўқимачилик, олтинни қайта ишлаш, заргарлик буюмлари и. ч. соҳаларидаги ҳамкорлик масалалари ҳам муҳокама қилинди.

Ўзаро ҳамкорликка И. фирма ва компаниялари ғоят қизиқиб қарайди. Чунончи, Ўзбекистон ва И. саёҳатчиларини ўзаро кутиб олиш, жўнатиш, уларга хизмат кўрсатиш соҳасида шар-тнома тузилган. «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ўзаро қатновни йўлга қўйган. «Қорақалпоқ-қурилиш матери-аллари» акциядорлик бирлашмаси «Педри-ни» фирмасидан мрамар тахтачалар

ишлаб чиқарадиган линиялар ва «Равелли» фирмасидан табиий тошдан буюмлар ишлаб чиқарадиган технология линиялари сотиб олди. «Текинт» компанияси б-н «ЎзДЭ-УАвто» ўртасида энгил автомобиллар учун ясси ойна и.ч. заводини қайта қуриш ҳақида битим тузилди.

«Ўзбекнефтегаз» миллий холдинг компанияси нефть конларини қидириб топиш ва ишлатиш, турли технология асбоб-ускуналарини нефть ва газ корхоналарига келтириб ўрнатиш борасида итальян фирмалари б-н ҳамкорликни йўлга қўйган. Жумладан, Шўртан, Кўкдумалоқ корхоналарида ноёб итальян асбоб-ускуналари ўрнатилди. Шаҳрисабз, Ғазалкент консерва з-дларида «Сасиб Фуд» фирмасининг томат пастасини янгича қадоклайдиган линиялари ишга туширилди. «Ўзмевааб-завотузумсаноат-холдинг» компаниясининг «Жефит С.Р.Л.» концерни б-н им-золаган битими-га кўра, қўшма и.ч., тижорат, воситачилик, маркетинг, лизинг ишлари ўтказиб турилади.

«Ўзбекмебель» давлат акциядорлик бирлашмаси янги технология ва асбоб-ускуналар харид қилиш юзасидан И. фирмалари б-н яқин алоқа ўрнатган. 1994 й.да «Коста» фирмасидан паркет ва дурадгорлик буюмлари ишлаб чиқарувчи технология линияси сотиб олинди. 1995 й.да «Ничем», «Фравол» фирмаларидан харид қилинган қурилмалар Ўзбекистондаги мебель фирмалари маҳсулотининг сифатини оширди, меҳнат унумдорлигини кўтарди.

ЎЗР Қишлоқ ва сув хўжалиги, Соғлиқни сақлаш вазирликлари, «Ўзозиковқатсаноат», «Ўзэлтехсаноат» уюшмалари, «Ўзфармсаноат» концерни, «Ўзбексавдо» компанияси, «Ёғмойтамаксаноат» уюшмаси ҳам итальян фирмалари б-н амалий ҳамкорликни йўлга қўйган.

ЎЗР Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки И.нинг 14 банки б-н вакиллик муносабати ўрнатган. Мазкур банклар Ўзбекистондаги кўпгина қурилишларга

молиявий маблағ ажратган.

ЎЗРда итальян капитали иштирокидаги 49 та корхона ва И. капитали 100% бўлган 5 та корхона рўйхатга олинган. Бу корхоналар алкоғолсиз ичимликлар, вино, упа-элик, трикотаж маҳсулотлари, халқ истеъмол моллари, музқаймоқ и.ч., пахта чикитларини қайта ишлаш, савдо-сотик ва воситачилик ишлари б-н шуғулланади. ЎЗР Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги ҳузурида 4 та итальян фирмасининг ваколатхоналари ҳам расмийлаштирилган.

Ўзбекистон б-н И. ўртасида маданий ва маърифий соҳаларда ҳам ҳамкорлик йўлга қўйилган. 1997 й. майда И. президенти-нинг ЎЗРга расмий ташрифи вақтида маданий ва илмий-техникавий ҳамкорлик ҳақида имзоланган битим иккала мамлакат халқларининг тили ва адабиётини ўрганишга, ўқув ва и. т. институтлари, олимлар ва тадқиқотчилар ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиришга, санъат, мусика, ракс, театр ва кино усталарининг ўзаро мулоқотларига, археология ҳамда бадиий меросни ўрганиш ва сақлаш соҳасидаги кўмаклашувга ёрдам беради.

1998 й. апр.да Тошкентда бўлиб ўтган замонавий мусика 3-фестивалида қатнашган итальян артистлари «Илҳом» театрида концертлар беришди ва консерваторияда намунали дарс ўтказишди. Шу йили июнда А. Навоий номидаги Катта опера ва балет театрида Ж. Вердининг «Риголетто» операси Се-бастьяно Мария Сальвато томонидан саҳналаштирилди, нояб.да А. Навоий номидаги театрда ўтказиладиган Верди фестивалида қатнашиш учун келган итальян хонандаси Нунцио Сан-тодирокко «Риголетто» операсида Жилда ролини ижро этди.

И. Ташқи ишлар вазирлиги итальян тили ва адабиётини ўрганувчи ўзбек талабаларига ўқув стипендиялари ажратган. Ўзбекистонлик 7 талаба И. академия ва консерваторияларида таълим олди. Самарқанд чет тиллар ин-ти ва Ўзбекистон жаҳон тиллари унтида итальян тилидан

дарс бериш учун И. дан малакали муаллимлар келишди.

1998 й. 13—27 майда Тошкентдаги Санъат музейида, 2—12 июнда Самарқанддаги чет тиллар интида рассом Карло Карр асарлари кўргазмаси, шу йили 25—26 окт.да Бухорода, 31 окт. да Тошкентда итальян пианиночиси Померанцнинг концертлари бўлиб ўтди. 21—30 окт.да Миландаги Католик ун-т олимларидан иборат делегация Ўзбекистонда бўлди.

ИТАЛИЯ БАНКИ (Banca d'Italia) -Италиянинг марказий давлат банки. 1893 й.да ташкил этилган. Мамлакат худудида 23 та идораси ва 97 та були-ми, Лондонда ваколатхонаси бор. 1926 й.гача И.б. Неаполь банки ва Сицилия банки б-н ҳамкорликда банкнотлар эмиссиясини амалга оширган, 1926 й.дан банкнотлар чиқариш бўйича мо-нопол ҳуқуқга эга бўлган. 1936 й.дан «Банклар банки», яъни фақат банклар ва давлат молия интларини кредитлайди. Банк ҳузурида мамлакатдаги тижорат банклари фаолиятини назорат қиладиган кредитлар ва омонатлар бўйича Вазирликлараро қўмита ташкил этилган. Тижорат банклари 1947 й.дан бошлаб ўз резервларини депозитлар ёки давлат қимматли қоғозлари кўринишида И.б.да саклашлари шарт эди. Бу депозитлар асосида И.б. хазина векселлари чиқариб келган. 1998 й. 1 июндан Европа Марказий банки тизимига киради. 1999 й.дан евро муомалага кириши б-н унинг барқарорлигини саклаш, Италия худудида пул сиёсатини тартибга солиш вазифаларини бажаради.

ИТАЛИЯ КАМПАНИЯСИ (1943.10.7 — 1945.2.5) — 2-жаҳон уруши даврида АҚШ ва Буюк Британия курулли кучларининг Италиядаги немисфашист ва итальянфашист қўшинларига қарши ҳарбий ҳаракатлари. И. к. Сицилия операцияси (1943.10.7 — 1943.17.8) дан бошланган, сўнг иттифоқчилар Италия таслим бўлгач (1943.3.9), Жан. Италияни ишғол қилганлар ва аста-секин шим. томонга ҳаракат қилиб, 1945 й. бошида

Специя — Равенна бўсағасига чиққанлар. 1945 й. апр.да Италия партизанлари ёрдамида Шим. Италия озод қилинган; немисфашист қўшинлари таслим бўлган.

ИТАЛИЯ ЧИГИРТКАСИ - қ. Воҳа чигирткаси.

ИТАЛИЯ-ТУРКИЯ УРУШИ, Три политания уруши ёки Ливия уруши (1911 — 12) — Италиянинг Шим. Африкадаги Туркияга тегишли Триполитания б-н Киренаикани босиб олиш мақсадида олиб борган уруши. Бу уруш Туркия мағлубияти б-н тугалланиб, Лозанна сулҳ шартномаси (1912) га кўра маскур худудлар Италия тасар-руфига ўтган.

ИТАЛИЯ-ЭФИОПИЯ УРУШЛАРИ -Италиянинг Эфиопияга қарши урушлари. 1895—96 й. лардаги уруш: Италия қўшинларининг Адуа ш. остонасида тор-мор келтирилиши (1896) ва Италиянинг Эфиопия мустақиллигини тан олиши б-н якунланди. 1935—36 й. лардаги уруш : 1935 й. окт.да Италия қўшинлари Эфиопия худудига бостириб кирди. 1936 й. 5 майда унинг пойтахти Аддис-Абебани ишғол этди. Сўнг, 1 июнда Италия ҳукумати Эфиопияни ўзининг мустамлакаси деб эълон қилди.

ИТАЛЬЯН ТИЛИ — итальянлар тили. Ҳинд-европа тиллари оиласининг роман тиллари гуруҳига мансуб. Швейцария, Шим.шарқий Африка, Жан. ва Шим. Америкада тарқалган. И. т.да 65 млн. дан ортиқ киши сўзлашади (1992). И. т. шевалари 3 катта гуруҳга бўлинади: шим., марказий ва жан. Жонли лотин тили асосида юзага келган. Лотин тилининг аста-секин И. т. сифатида қайта таркиб топиши 6— 10-аларга тўғри келади. 13-а.дан бошлаб, ижтимоий-иқти-содий ва сиёсий тараққиёт б-н Италия шевалари ичида Флоренция (Тоскан) шеvasи алоҳида ўрин эгаллади ва шу асосда итальян адабий тили шаклланди. И. т.даги сўзлар деярли қўш ундошли бўлиб, унли товушлар б-н тугайди. Ургу сўзнинг охиридан иккинчи бўғинига тушади. Эгаллик олмоши артикль б-н келади. Гапда сўз тартиби эркин. Ёзуви лотин алифбоси

асосида.

«ИТАЛЬЯН ФАН, АДАБИЁТ ВА САНЪАТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» («Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti»), «Италяна» — Италиядаги энг йирик универсал энциклопедия. 1929—39 й.ларда 36 жилди Римда нашр этилган. Охирги жилди барча нашрнинг кўрсаткичи (мундарижаси)дан иборат. Охирги жилд, шунингдек, 1938 й. бо-силиб чиққан биринчи кўшма жилднинг (Appendice 1) кўрсаткичларини ҳам қамраб олган. Кейинчалик 1948 (1938—48 й.лар қамраб олинган) ва 1961 й.ларда (1949—60 й.лар қамраб олинган) кўшимча икки жилдлиги нашр этилган. «Италяна»нинг асосий қисми гуманитар йўналишда бўлиб, тарих, санъат, адабиёт, геогр., шахслар ҳақидаги маълумотлардан иборат. Кўшимча жилдларда асосий эътибор табиий фанларга, техникага қаратилган.

ИТАЛЬЯНЛАР — халқ. Италиянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 66,5 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), жумладан, АКШда (8,5 млн. киши), Арген-тинада (1,35 млн. киши), Францияда (1,1 млн. киши) ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Европеоид ирқига мансуб. Италиян тилива сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар.

Мил. ав. 1-инг йилликда Апеннин я.о. аҳолисининг аксариятини италик қабилалар ташкил этган (қ. Италиклар). Улардан бири — Ланий вилоятида яшган лотинлар Римга асос солганлар ва, шунингдек, бошқа италик қабилаларини ва ярим оролнинг шим.да яшовчи этрусклар, лигурлар, венетлар, кельтларни ҳамда ярим оролнинг жан.даги ва Сардиния, Сицилия ва Корсика о.ларидаги юнонлар, карфагенликлар ва сикулларни тобе этишган. Мил. 1 — 2-а.ларда ярим оролнинг барча аҳолиси лотин тилининг халқ лаҳжасида сўзлашган. Мил. 5-а.дан бу аҳоли герман қабилалари (вестготлар, вандаллар, остготлар, лангобардлар) б-н аралашиб кетган. 6—10-а.лар мобайнида Италиянинг айрим вилоятларини

византияликлар, франклар, араблар, венгерлар, норманнлар босиб олган; боскинчилар б-н аралашиб кетиш натижасида италян элати ва италян халқ тили шаклланган. Бироқ расмий тил лотин тили бўлиб қолган. 11—13-а.ларда италян халқининг шаклланиши тугалланган. 13—14-а.ларда тоскан лаҳжаси ягона италян адабий тили қарор то-пишида муҳим роль ўйнади, 19-а. 2-ярмида Италияни сиёсий жиҳатдан бирлаштирилиши жараёнида И. миллат бўлиб шаклланган.

И.да халқ бадий-безак санъати кўп асрлик тарихга эга. И. жаҳон мусика маданияти ва тасвирий санъатига йирик ҳисса қўшганлар (И.нинг тарихи, хўжалиги ва маданияти ҳақида яна қ. Италия).

ИТБАЛИҚ — думсиз амфибиялар личинкаси. Увидириқдан ривожланади. Сувда яшайди. Ташқи жабраси, ҳаракатланишга ёрдам берувчи узун думи, сув ости жисмларига ёпишувчи органи ва ён органи бора. Оёқлари бўлмади. Ўсимликлар б-н озикланади. Метаморфоз йўли б-н ривожланади, Юраги дастлаб 2 камерали, ривожланиши давомида (3—4 ойдан кейин) уч камерали бўлиб қолади; думи йўқолади; орқа оёқлари ривожланади; жабра ва жабра ёриқлари йўқолиб, ўпка б-н нафас ола бошлайди. Сезги органилари ўзгаради; ён чизиклари йўқолади. Шу ўзгаришлардан кейин И. бақага айланиб, қурукликка чиқади.

ИТБАХМАСТБЕЛ ТИЗМАСИ - Қашқадарё вилоятидаги тизма. Ҳисор тиз-масининг жан.-ғарбий тармоқларидан. Энг баланд жойи 1040 м., уз. 14 км. Дехқонобод паст тоғлари таркибига кирди. И. т.нинг жаншарқий ён ба-ғирлари анча тик. Ён бағирлари қуруқ сой ва ўзанлар б-н парчаланган, сувай-ирғич қисми палеоген (Бухоро яруси)нинг қаттиқ оҳактошларидан таркиб топган. Тўқ бўз тупроқларда эфемер ва эфемероидлар, буғдойик, тоғ шuvoғи, ковил, кўзикулок, бодом, листа ва б. усади.

ИТБИНАФША, итгунафша (*Veronica arvensis*) — сигиркуйрукдошлар оила-сига мансуб бир йиллик ўт. Пояси оддий (шоҳланмаган), 5—10 см. Барглари юраксимон, тухумсимон, кунгурали, барг банди жуда қисқа. Ёндош барглари бандсиз, текис киррали, наштарсимон. Тўпуғули бошоксимон. Гулбанди қисқа. Гултожи оч ҳаво-ранг. Меваси кўсак, тукли безлар б-н қопланган, 15—20 уруғли. Уруғи тухумсимон. Алр.да гуллаб, майда уруғлайди.

Адирларда, экинлар орасида учрайди. Ўрта Осиё, Россиянинг Европа қисми, Кавказ, Ғарбий Сибирь, ғарбий Европа, Ўрта денгиз атрофлари ва Шим. Америкада ўсади. Бошқа ўтлар б-н ўрилган И.ни моллар яхши ейди.

ИТБУРУН (*Rosa canina* L.) — раънодошлар оиласига мансуб ўсимлик (к. Наъма-так).

ИТЕЛЬМЕН ТИЛИ — ительменларнинг тили. Осиё тиллари чуқотка-камчатка оиласига мансуб. РФ Камчатка вилояти Коряк миллий округи Тигил тумани ҳудуди (Камчатканинг ғарбий қирғоғи)да тарқалган. И.т.да сўзловчилар озчиликни ташкил этади. Учта диалектидан ҳоз. фақат ғарбий диа-лектдаги 2 та шева сақланиб қолган. И.т. ёзувга эга эмас. И.т. фонетикаси консонант (ундош)лик кучлилиги б-н ажралиб туради. Морфологияси агглю-тинатив. Унинг грамматик шакли ва баъзи бир ўзакларга кўра чуқот ва коряк тилларига қариндош. Мазкур тиллар товуш муносабати кам ўрганилган.

ИТЕЛЬМЕНЛАР — РФ даги халқ. Камчатка вилоятида яшайдилар (2,4 минг киши, 1990 й.лар ўргалари). Ительмен тилипа сўзлашади. Камчаткага кўчириб келтирилган рус деҳқонлари ва казаклари таъсирида 18-а. ўргаларида И. орасида христиан дини (православие мазҳаби) тарқалган. Монголоид ирқига мансуб. Балиқчилик, денгиз хайвонларини овлаш, мўйна тайёрлаш ва чор-вачилик б-н шуғулланади.

Ительменларни)1г анъанавий турар

жойи.

ИТЕРАЦИЯ (лот. *iteratio* — та-крорлаш) — бирор математик амални кўп марта ишлатиш. Мас.,/(x),/[Ax],/{[/(x)]}... кетма-кетлик/(д:) функция И.ларидир. Хусусий ҳолда/(x) = ax бўлса, бу функциянинг И.лари куйидаги кўринишда бўлади: ax, a2x, a3x, ... aⁿx, Қўллани-лаётган амалнинг неча марта ишлатилганлигини кўрсатувчи сон И. кўрсат-кичи дейилади. И., хусусан, турли (ал-гебраик ва функционал) тенгламаларни кетма-кет яқинлашиш усули б-н ечганда учрайди. Назарий ва таъбикий математика масалаларини ҳал қилишда И.дан фойдаланилади.

ИТЖУМРУТ (*Rhamnus*) — чилон-жий-дадошлар (жумрутдошлар) оиласига мансуб бута ва дарактлар туркуми. Бўйи 3,5 м ча. Барглари тухумсимон, ўткир учли, банди, чети тишли, қарамақарши ўрнашган. Гуллари майда, меваси ре-завор. 150 дан ортик, тури маълум. Ўзбекистонда 4 тури усади. Шундан сурги И. ёки тоғжумрут кенг тар-қалган. Ме-васининг таркибида антра-гликозидлар, флавоноидлар, қанд, бўёқ ва б. моддалар бор. Мевасининг қайнатмаси, дамламаси сурги дори сифатида ишлатилади.

ИТИКАВА — япон кабуки театри-нинг кекса актёрлар авлоди. 11 авлод-ни ўз ичига олади. Машхурлари: И. Данд-зуро 1 (1660, май - 1704.19.2), И. Дандзуро 9 (1838—1903), Дандзуро 11 (1909.6.1-1965.10.11), И. Садандзи 2 (1880.19.10-1940.23.2), И. Энноскэ 2 (1888.10.5-1963.12.6). ИТИЛ, Идил, Этил — ўрта аср араб ва форс адабиётлари-да Волга дарё-сининг аталиши. Татар, бошқирд, чуваш ва б. туркий халқларда ҳоз. ҳам қўлланилиб келинади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида Etil — водийнинг номи.

ИТИЛ — Хазар хоқонлигининг 8—10-а.лардаги марказининг шарқ (араб ва форс) манбаларидаги номларидан бири. И. икки қисмдан ташкил топиб, у И.нинг ҳар бир қисми девор б-н ўраб олинган. Шарқий қисмида (Ха-

зарон) савдогарлар ва хунармандлар, ғарбий қисмида ҳукумат идоралари жойлашган. И.нинг асосий аҳолиси чорвачилик, дехқончилик, балиқчилик б-н шуғулланган. И.нинг аҳолиси ҳам эт-ник (хазарлар, хоразмийлар, туркий қавмлар, славянлар, яҳудийлар), ҳам диний жиҳатдан (мусулмонлар, яҳудийлар, христианлар, мажусийлар) хилма-хил эди. И.да миноралар, маъ-мурий, маиший бинолар ҳамда 30 мас-жид бор эди. И. карвон савдосининг, хусусан, қул савдосининг йирик маркази бўлган (яна қ. Идил).

ИТКИР БАЛАНДЛИГИ — Амударё дельтасидаги баландлик. Қизилжар ва Қушхонатов баландликлари оралиғида, Амударёнинг ўнг соҳилида (дарёдан 12,5 км) жойлашган. Энг баланд жойи 76 м, нисбий бал. 15—16 м. Палеоген ва неогеннинг чўкинди жинслари (гил, кумтош, кум)дан ташкил топган. Ён бағирлари тикроқ, қуруқ ўзанлар б-н парчаланган. Усти қум рельеф шакллари б-н қопланган. Гил ва туб жинслар устида бўз-кўнғир тупроқлар таркиб топган. Сийрак ҳолда биюргун, боялич ўсади.

ИТКУЧАЛА (*Eminium albertii*) — кучаладошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 15—25 см. Тугунагининг йўғонлиги 2,5 см ча. Барглари оч яшил, уч бўлакли, учи ўткир, наштарсимон, уз. 6—10 см. Поясинингбир қисмитупроқ остида булиб, устки қисми йўғонлашган. Тўпгули рўваксимон, уз. 15 см ча. И. эфемер (вегетация даври қиска) ўсимлик, апр. — майда уруғлайди. Меваси этли, серсув, оқ. Адирларда ва тоғ этакларида ўсади. Бухоро вилоятида кенг тарқалган. Жан. Помир-Олай ва Ғарбий Копетдоғда ҳам учрайди. Ўсимлик таркибида бўёқ моддалари, тугунагида сапонинлар бор. Тугунаклари халқ табобатида бод касаллигига қарши ишлатилади.

ИТОЛҒИ (*Falso cherrug*) — лочинлар оиласига мансуб қуш. Қанотининг уз. 35—43 см, модасининг оғирлиги 820—980 г, нари - 970-1130 г. Жан.шар-қий Европа ва Шим. - Ғарбий Афри-кадан

то Байкалортигача бўлган ҳудудларда тарқалган. Дашт, чўл ва ўрмон-дашт минтақаларида яшайди. Ўзбекистоннинг тоғли ва пасттекистикларида учрайди. Дарахт ва қоятошларда уя қуради. Қушлар, кемирувчилар б-н озикланади. Ов куши сифатида кадрланади. Ўзбекистон ва б. бир қанча мамлакатларнинг Кизил ки-тобига киритилган.

ИТОҒИЗ (*Antirrhinum*) — сигирқуй-рукдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми (қ. Аждаргул).

ИТСИГЕК (*Anabasis aphylla*) — шўрадошлар оиласининг буюргун туркумига мансуб ярим бута. Бўйи 35—90 см, пояси бир нечта, сершоҳ. Барглари пар-дасимон, учбурчак. Гули майда. Меваси — резавор. Чўл, ярим чўл ва шўр тупроқли ерларда ўсади. Ўзбекистонда кенг тарқалган. Таркибида ана- -,f i.ii-» базин алкалои- f'-Y ii ди, органик кислоталар ва б. моддалар бор.

ИТСИМОНЛАР (*Canidae*) — йиртқич сут эмизувчилар оиласи. Бўри, чиябўри, тулки, шимол тулкиси. Австрали-яда тарқалган динго, Шим. Америкадаги койот, Африкадаги фенек, хонаки итлар ва х.к. итсимонларнинг вакиллари дир. Бармоқларига таяниб юради, оддинги оёғида бештадан, орқа оёғида тўрттадан бармоқ бор (хонаки итларнинг баъзиларида бештадан). Тирноғи тўмтоқ, ичга тортилмайди. Думи бароқ, анча узун. Жунининг ранги ҳар хил, оқ тулкининг ранги йил фаслига қараб ўзгаради. Тишлари кесувчи типда, қозиқ тишлари яхши ривожланган. И. Антарктидадан бошқа ҳамма қитъаларда тарқалган, ҳар хил шароитда яшайди. Асосан, ҳайвонлар, баъзилари ўлимтиқлар б-н озикланади. Кўп И. мо-ногам, йилига бир марта туғади. Баъзилари серпушт. Мас, шим. тулкилари 18 тагача туғади. И. йил бўйи фаол (енотсимон итдан бошқа). И. оиласи 35 турни ўз ичига олади. Ўзбекистонда 7 тури учрайди. И.нинг кўп турлари мўйнаси учун овланади, қора тулки каби мўйнали И. мўйначилик фермаларида кўплаб боқилади. Енотсимон ит Россиянинг бир

қанча вилоятларида иқлимлаштирилган. И.нинг кўп турлари қутуриш касаллиги вирусларини ва гижжа тухумларини тарқатади.

ИТСИЧҚОНЛАР, тийинсичқонлар, думсиз сичқонлар (*La-gomyidae*) — кемирувчилар тўркуми оиласи, 18 тача тури бор. Марказий Осиё, Шарқий Сибирь ва Шим. Америкада тарқалган. Тяньшан, Помир, Копетдоғ, Олтой, Ҳисор-Олай тоғларида ва баъзи баланд текисликларда 8, Ўрта Осиё тоғларида 5 тури учрайди. Думсиз сичқон чўлларда яшайди. И ерга бир неча тешикли уя қазийди. Бир йилда 2—3 марта урчийди, ҳар сафар 4—12 бола туғади. Ўт б-н озикланади. Танасининг уз. 15—20 см, орка оёқлари олдингисидан сал узун, бармоқлари ва қафтлари тук б-н қопланган.

ИТТЕРБИЙ (лот. *Ytterbium*), Yb менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент, лантаноидларга киради. Тартиб рақами 70, ат. м. 173,04. Табиий И. 7 та барқарор изотопдан ташкил топган. ^{168}Yb (0,14%), ^{170}Yb (3,03%), ^{171}Yb (14,3%), ^{172}Yb (21,82%), ^{174}Yb (16,13%), ^{176}Yb (31,84%) ва ^{176}Yb (12,73%). Бирикмаларда 2,3 валентли, атом радиуси 0,193 нм, ион радиуси (қавсларда координация сонлари кўрсатилган) Yb^{3+} 0,101 нм (6), 0,107 нм (7), 0,113 нм (8), 0,118 нм (9), Yb^{2+} 0,116 нм (6), 0,122 нм (7), 0,128 нм (8). 1978 й. да швед кимёгари Ж. Мариньяк Швециянинг Иттербю (*Ytterby*) қишлоғида таркибида И. бўлган элемент топганлиги учун бу янги элементга И. номи берилган. И. — сийрак элемент, ер пўстидаги микдори масса жиҳатидан 3,3-10-5%, денгиз сувларида эса 5,2-10-7 мг/л ни ташкил этади. Нодир элементлар б-н биргаликда бастнезит, монацит, фергюсонит, ксенотим, гадолинит ва б. минераллар таркибида учрайди. И. — оқиш кулранг металл. Зичлиги 7,02 г/см³. Суюқланиш т-раси 824°, қайнаш т-раси 1211°, Бригелл бўйича қаттиклиги 343 МПа. Ҳаво таъсирида секин, 400° да тез оксидланиб, оксид ва карбонат аралашмасини ҳосил

қилади. Минерал кислоталар б-н хона т-расида реакцияга киришади. Иссик сувда ҳаво таъсирида секин оксидланади. Қиздирилганда галогенлар б-н бирикади. И. (II)-оксид Yb_2O_3 — куб пан-жарали рангсиз кристалл модда. Зичлиги 9,213 г/см³ 5000 МПа босим остида 823 К да моноклин модификацияга ўтади. Зичлиги 10,00 г/см³. И.нинг оксалат, нитрат ва б. тузларини 800—1000° да парчалаб олинади. Махсус керамик маҳсулотлар, люминофорлар олишда қўлланилади. И. бошқа нодир элементлар б-н аралашмада пўлат учун қайтарувчи ва модификатор сифатида ишлатилади.

ИТТИКАНАК (*Bidens*) — қоқидошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтлар тур-куми. Бўйи 15—60 см, барглари қанотсимон, қисқа бандли. Қарамақарши жойлашган. Гуллари сарик, саватчага тўпланган. Меваси пистача. Ўзбекистонда 1 тури ўтлоқларда, ариқ бўйларида, экинлар орасида усади. Таркибида каротин, С витамин, эфир мойи, ошловчи бўёқ, шилимшик ва б. моддалар бор. Халқ табиотида болаларнинг диатез касаллигини даволашда ишлатилади. Тиббиётда овқатни ҳазм қилдирувчи, сийдик ҳайдовчи ва тер чиқарувчи дори сифатида, баъзи тери касалликлари (экзема) ни даволашда қўлланилади.

«ИТТИҲОД ВА ТАРАҚҚИЙ» (туркча «*Ittihat ve Terakki*») — турк инқилобчиларининг сиёсий ташкилоти. Бу ташкилот аъзолари кейинчалик ўзларини Ёш турклар деб аташган. 1889 й. Истанбулда Ёш туркларнинг махфий сиёсий ташкилоти сифатида ташкил топди. Унга Истанбул ҳарбий тиббиёт ўқув юрти талабалари Абдулла Жавдат, Иброҳим Темо, Исҳоқ Сукути, Маҳмед Рашид асос солди. Ташкилотнинг асосий мақсади султон Абдулҳамид II (1842—1918)нинг мустабид ҳокимиятини конституцион тузум б-н алмаштиришдан иборат бўлган. Тез орада хо-рижда уларнинг «Усмонлилар Иттиҳод ва тараққий жамияти» ҳам тузилди. 1892 й.дан Парижда турк тилида ташкилотнинг «Машварат» газ.

чиқа бошлади. 1907 й. охирида Парижда бўлган конг-рессда муҳолифатдаги кучлар Усмонлилар ҳокимиятига қарши «И. ва т.» ташкилоти етакчилигида блок тузишди. Аҳмад Ризо бошчилигидаги ташкилот раҳбарияти хориждан султонликка қарашли Македониянинг марказий шаҳри — Салоникига келиб ўрнашди. Мамлакатда Абдулҳамид II мустабид зулмига қарши кураш авж олиб кетди. Мамлакатда иттиҳодчилар раҳбарлик қилган Ёш турклар инқилоби ғалаба қозонди. 1908 й.да «И. ва т.» ташкилоти партияга айлантирилди. Зиё Кўкалпнинг туркчилик гоялари «И. ва т.» ташкилоти аъзоларига кучли таъсир кўрсатди. «И. ва т.» ташкилоти аъзолари Туркияда демократик эркинликларни жорий қилишга киришди.

1913 й.да Талъат пошо — Туркиянинг Бош вазири, Анвар пошо — ҳарбий вазир, кейинчалик Бош қўмондон, Жа-мол пошо — ҳарбий денгиз кучлари вазири лавозимларини эгаллади. Анвар пошо Бухородан Туркияга таҳсил олиш учун борган Усмон Хўжа, Фитрат каби талабаларни олий даражада қабул қилган.

Биринчи жаҳон урушига Туркиянинг энгилиши натижасида «И. ва т.» ташкилоти тарқатиб юборилиб, унинг фа-олияти тақикланди. 1918 й. 3 нояб.да Талъат пошо, Анвар пошо ва Жамол пошо Туркия ҳудудидан чиқиб кетишди. Жамол пошо ва Анвар пошо 1920—21 й.ларда Туркистонга келишди, Анвар пошо Бухородаги шўро тузумига қарши ҳаракатга раҳбар бўлди. Туркияда юз берган муҳим ўзгаришлардан ке-йин — 1922 й. «И. ва т.» партияси яна қайта тикланди, аммо у мамлакат ҳаётида аввалги мавқеига эриша олмади. 1926 й. Отатуркка қарши суиқасд қилганликда ноҳақ айбланиб, йттиҳодчилардан 4 киши ўлим жазосига ҳукм қилинди. «И. ва т.» партияси шу б-н ўз фаолиятини тугатди.

Ад.: Зиё Гўкалп, Туркчилик асослари, Т., 1994; Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк, Т., 1998; Ражабов Қ., Бухорага қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

ИТТРИЙ (лот. Yttrium), Y — Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 39, ат. м. 88,9059. Табиий И. нинг битта барқарор изотопи ^{89}Y маълум. Ер пўстида масса жиҳатидан 2,0-10~3%, денгиз сувида 3-10~4 мг/л И. бор. И. бошқа нодир металллар б-н биргаликда ксенотим, фергюсонит, эвксенит, гадолинит ва б. минераллар таркибида учрайди. И. — оқиш кумушранг металл. Зичлиги 4,45 г/см³. Суюкланиш т-раси 1528°, қайнаш т-раси 3320° атрофида. Бринелл бўйича каттиклиги 628 МПа, унга механик ишлов бериш осон. И. ҳавода юпқа мустаҳкам оксид парда б-н қопланади. Металл ҳолдаги И. илк бор Ф. Вёлер томонидан 1828 й. да ажратиб олинган. И. қайноқ сувда ҳаво кислороди таъсирида секин оксидланади, минерал кислоталар б-н осон (фторид кислотадан ташқари) реакцияга кири-шади. Қуйида И.нинг энг муҳим бирикмалари ҳақида маълумот келтирилган.

И. (Ш)-о кс ид. Y_2O_3 — рангсиз крист-таллар. Суюкланиш т-раси 2430°, қайнаш т-раси 4300° атрофида; зичлиги 4,85 г/см³. Сувда эримайди, минерал кислоталарда яхши эрийди. И. нинг нитрат, оксалат, карбонат ва б. тузларини 800—1000° да парчалаш усули б-н олинади. И. (Ш)токсид махсус оптик ши-шалар, иссиқбардош, ўта ўтказувчан ва шаффоф керамик маҳсулотлар, люминофорлар, иттрий-темир ва б. иттрийли гранатлар олишда қўлланилади.

И. (Ш)-фтори д — рангсиз кристаллар. Суюкланиш т-раси 1155°, қайнаш т-раси 2230°; кристаллогидратлар ҳосил қилади. Металлотермик усулда И. олиш учун ишлатилади.

И. (Ш)-хлорид — рангсиз, гигроскопик кристаллар. Суюкланиш т-раси 721°, қайнаш т-раси 1482°; зичлиги 2,8 г/см³. Сувда яхши эрийди; кристаллогидратлар ҳосил қилади. Металлотермик усулда соф И. олишда ишлатилади.

И. пўлат ва чўянларга легирлов-

чи, иссиққа чидамлилигини оширувчи кўшимча сифатида, кийин эрийдиган, люминофор ва лазер материаллар олишда қўлланилади. ИТУЗУМ (*Solanum*) — итузумдошлар оиласига мансуб ўтсимон ўсимликлар, чала буталар ва буталар, баъзан паст бўйли дарахтлар (тропикларда) турку-ми, доривор ўсимлик. 1700 га яқин тури бор. Аксарият турлари Жан. Америкада тарқалган. Айрим мамлакатларда пал-лалаи И. (*S. laciniatum*) доривор ўсимлик сифатида экилади (барги ва поясида соласонин ва саламаргин алкалоидлари кўп). Ўзбекистонда бегона ўт ҳисобланадиган гули бинафша ранг, меваси қора (*S. pigum*) ва кизил тури учрайди. Пояси сершоҳ, тик усади, бўйи 90 см гача. Барглари оддий ва му-раккаб, тухумсимон, ўйиқ. Меваси — кўсакча, қора ёки кизил думалок резавор. Июль—окт.да гуллаб мевалайди. Бир ўсимлик 40 мингтагача уруғ беради. Уруғлари каттиқ қобикли, туттроқда узоқ вақтгача унувчанлик қобилия-тини сақлайди. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экинзор далаларда бегона ўт сифатида кўп учрайди. И.нинг до-риворлик хусусиятлари ҳам бор. Халқ табобатида томоқнафас йўллари хас-таликларини даволашда мевасидан фойдаланилади.

ИТУЗУМДОШЛАР (*Solanaceae*) -икки уруғпаллалилар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Ўт, бутачалар, лианалар ва кичик дарахтлардан иборат. Барглари ёнбаргчасиз, кетма-кет жойлашган, гуллари икки жинсли. Косачаси ва гултожи 5 бўлакли. Чангчиси 5 та. Меваси — резавор ёки кўсакча. И.нинг 90 туркуми, 2900 тури бўлиб, улар ер шарининг мўътадил иқлимли, тропик, субтропик минтақаларда, ху-сусан, Жан. ва Марказий Америкада кенг тарқалган. Итузум, помидор, мандрагора, оқчингил каби туркумлари катта аҳамиятга эга. И.га картошка, помидор, тамакигул, тамаки ва б. экинлар киради. Кўпчилик И. — скополия, мингдевона, бангидевона ва б. таркибида алкалоидлар бор. Баъзи И. манзарали ўсимлик сифатида

ўстирилади.

ИТЧИЛИК — ит зотларини боқиш ва кўпайтириш; хўжалик тармоғи. Хизмат (яйлов, қоровул, улов, чегара, қиди-рув ва б. хизматлар), ов (спорт ва мўйнали хайвонларни овлаш); ҳаваскорлик И.га бўлинади.

Фойдаланишга қараб, итлар симтўрли вольерларда, ёғоч уйчаларда бўш қўйиб ёки боғлаб, хонадонларда ҳовлида ёки уй ичида боғламай ёки боғлаб боқилади. Итлар учун асосий озукалар: гўшт, тозаланган балиқ, нон, сабзавотлар, ёрмалар. Итга бериладиган озуқа ярим суяқ бўтқа бўлиб, гўшт, сабзавотлар, ёрмалардан пиширилади.

Шунингдек, хом гўшт, қилтанок ва тангачалардан тозаланган балиқ, балиқ мойи, суяк, суяк уни берилади. Катта ёшдаги йирик итнинг суткалик рациони: 400—500 г гўшт маҳсулотлари ёки балиқ, 300—400 г ёрма, 200—300 г сабзавот, 10—12 г ош тузи; урғочи итларга бўғозлик ва кучукларни эмизиш даврларида кўшимча 150—200 г хом гўшт, 1 л гача сут ва 30 г балиқ мойи берилади. Кучук болалар 12—14 кунликдан бошлаб сигир сути б-н кўшимча боқилади (агар кучуклар сони 8 тадан кўп бўлса кўшимча овқатлантириш 6— 7-кунлигидан бошланади). Аста-секин суяқ бўтқа (30—40° гача совутиб), сувда ивигилган нон, хом кийма кўшимча озуқага қўшиб берилади. 25-кунлигидан бошлаб гўштли бўтқалар, майдаланган сабзи, хом гўшт кийма бериш мумкин. 6 ойликкача қунига 4—6 марта, 12 ойликкача 3 марта, катта ёшдагиларга 2 марта овқат берилади.

Ўзбекистонда И. узок, тарихга эга. Қадимдан бу ҳудудда яшаган чорвадор қабилалар чўпон итларининг энг яхши намуналарини саралаш ва кўпайтириш б-н маҳаллий бўрибосар, ўрта осие овчаркалари зотларини яратганлар. Айрим подшоҳлар ва амирлар саройларида овчи итлар зотларини боқиб парваришлайдиган махсус итбоқарлар бўлган. Шаҳарқишлоқларда ҳаваскорлар уриштириш учун уришқоқ итларни боқиш ва

мусобақалар ўтказиш б-н шуғулланган. Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан кейин Ўзбекистонда ҳарбий (хизмат), ов, декоратив (томоша) итлари боқиш ва кўпайтириш бошланди. 1908 й.да Тошкентда овчилар жамияти ва унинг ҳузурида ов И. клуби ташкил этилди. 1911 й.да Тошкентда ов итлари кўرғазмаси ўтка-зилди. Кўрғазмада 60 га яқин итлар, шу жумладан, поинтерлар, инглиз ва шотланд сеттерлари намоийш қилинди.

1927 й.дан Ўзбекистон ов итлари шажара дафтари жорий қилинди (бу дафтари 40 й. давомида хаваскор ки-нологитшунос К.П. Попович юритиб келди). 1937 й. Тошкент ш.да Бутунит-тифоқ армия, авиация ва флотга кўмаклашувчи кўнгилли жамиятнинг (ДОСААФ) Ўзбекистон бўлими ҳузурида хизмат итлари клуби ташкил қилинди, шу йили хизмат ит зотлари кўрғазмасида 100 дан ортиқ немис овчаркалари намоийш қилинди ва шу йилдан бошлаб хизмат итлари шажара дафтари юритилади. Ўзбекистонда хизмат И.ни ривожлантиришда В. Ф. Шахраев, В. Губанов, Ф. Н. Шерман, В. Ф. Губа, Н. П. Жмилев, О. В. Руд-юк, Р. Н. Ганиев ва б.нинг хизмати катта.

Ов И. соҳасида Ўзбекистон овчилар ва балиқ овчилари уюшмаси ҳузурида кинология кенгаши фаолият кўрсатади. 1973 и. да ташкил этилган Тошкент декоратив И. хаваскорлари жамияти 1990 й.дан Тошкент итсеварлар жами-ятига айлантирилди. 1991 й.дан Тошкент хизмат И. клуби Ўзбекистон Рес-публикаси мудофаасига кўмаклашувчи ташкилотлар «Ватанпарвар» Марказий Кенгашининг республика хизмат И. клубига айлантирилди. 1992 й. май ой-ида йирик жамоат ташкилоти бўлган Ўзбекистон кинология федерацияси ташкил топди.

Хизмат И. соҳасида Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасининг Миллий кинология маркази, Миллий хавфсизлик хизматининг на-слчиликтик питомниги, ЎЗР Мудофаа ва-зирлиги

хизмат итчилиги наслчиликтик питомниги, Тошкент ш. Ички ишлар бош бошкармасининг наслчиликтик питомниги ишлайди. Бу ташкилотлар И.ка оид наслчиликтик ишларини олиб боради, итларни амалий мақсадларда фойдаланиш ишларига тайёрлайди. Итларнинг янги зотларини етиштиради, уларни синовдан ўтказди, кўрғазмалар ташкил қилади, итларни ўргатиш, машқ қилиш ст-ялари ва май-дончалари ташкил этади.

Ҳар йили куз фаслида Тошкент, Ангрэн, Чирчиқ, ўрганч, Зарафшон, Фарғона ва б. шаҳарларда барча ит зотларининг кўрғазматанловлари ўтказилади (яна қ. Кинология).

Рашид Ганиев.

ИТҚОВУН (*Melo agrestis* Pang) — қовоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ёввойи ўт. Палагининг уз. 1 м ча. Барглари узун бандли, 3—5 бўлакчали, тухумсимон, бир оз ўйилган, чети кунгурали. Гуллари айрим жинсли, сарик. Меваси аччиқ, резавор. Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонда кенг тарқалган. Ўзбекистоннинг ҳамма туманларида ўсади. Меваси аччиқлигидан уни аҳоли И. деб атаган. Таркибида органик кислоталар, қанд, ошловчи ва б. моддалар, уруғида ёғ бор. Илдиз қайнатмаси табобатда истисқо, сарик касалликларини ва оғиздаги шишларни даволашда ишла-тилади.

ИТҚЎНОҚ (*Setaria*) — бошоқдошларга мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ўсимликлар туркуми, бегона ўт. Ак-сарият тропик ва субтропикларда тарқалган. 120 дан ортиқ тури бор. Биттабитта ёки бир нечтаси тўп бўлиб ўсувчи силлиқ пояси 20—80 см, фақат тўпгулига яқин жойигина гидириш. Барглари наштарсимон, усти ва четлари ғадир-будир, барг асоси узун туклар б-н қопланган. Тўпгули бошоқсимон, июль—сент. ойларида гуллаб, мева беради. Уруглари сент. охирида пишади.

Бир ўсимлик 5—10 мингтагача уруғ беради. Уруғлари келгуси йили баҳорда уна бошлайди. И.нинг илдиз систе-ма-

си жуда кучли ривожланиб, 1,5 м гача чукурликка ўсиб киради; жуда кўп по-пуксимон илдизлари ва илдиз туклари тупрокни чим каби камраб олади ҳамда намлигини кескин камайтиради. Айниқса, суғориладиган далаларда яхши ривожланиб, кўп экинларга за-рар келтиради. Пахта, маккажўхори, сабзавот ва б. экин далаларида аксари-ят оқ (*S. glauca*) ва кўк И. (*S. viridis*) турлари учрайди. Иккала тур И. ҳам бир йиллик бўлиб, ташки кўринишидан бир-бирига ўхшайди. Майсалигида ўриб олинса, молларга яхши озуқа бўлади. Кураш чоралари: экин қатор ораларидаги И. культивация қилиниб, эгат устидагилари гербицид се-пиб йўқотилади; экин экишдан аввал ба-роналашга қадар ёки экиш вақтида ерга трефлан ёки прометрин, котофор сингари гербицидлар солинади.

ИУДАИЗМ, яхудийлик — асосан, яхудийлар ўртасида тарқалган энг қад. динлардан бири. Мил. ав. 1-нинг йиллик бошларида Қуддус (Фаластин)да вужудга келган. Арабистон я. о.нинг

шимолида кўчиб юрган яхудий қаби-лалари мил. ав. 13-а.да Фаластинни бо-сиб олдилар ва мил. ав. 10-а.да Исроил — Яхудия давлатини туздилар. И. ана шу қабилаларнинг диний урф-одатлари ва Фаластин халқпарининг айрим эътиқодларини ўзида мужассамлаштир-ган. И. номи Яхудо (Иуда) қабиласининг номидан олинган.

Дастлаб И. кўпхудолик (политеи-стик) дини бўлган. Мил. ав. 10—6-а. ларда И. яккахудолик (монотеистик) динга айлانган. Оламни яратувчи худо Яхвега эътиқод қилиш, Яхве ва яхудий-лар ўртасидаги аҳд (шартнома)га шак келтирмаслик, яхудийлар худонинг мум-тоз бандалари эканига, Мусо (Моисей) нинг пайғамбарлигига ва унга илоҳий китоб Таврот юборилганлигига, нариги дунёга, маҳдий (мессия)нинг келиши-га, охират куни барчанинг тирилишига, жаннат ва дўзахга, гуноҳкорларнинг жа-золаниши ва савоб иш қилганларнинг рағбатлантирилишига ишониш И.нинг

асосий ақидаларидир. И. динида хилма-хил ибодатлар, дуолар, урф-одатлар, рўза тутиш, хатна қилиш, озик-овқат соҳасидаги тақиқлар, шанба куни ҳеч қандай иш б-н шуғулланмаслик, диний солиқлар ва йиғимлар каби талаблар жуда қатъий қилиб қўйилган. И.нинг асо-сий диний китоблари — Таврот ва Тал-мудца белгиланган бун-дай кўрсатмалар орқали диндор яхудийларнинг турмуши, ахлоқий ва ҳуқуқий ҳаёти назорат остига олинган.

Ҳанда И.нинг 4 босқичи аниқланган: энг қадимий И. (Библия даври), классик И. (мил. ав. 536 — мил. 70-й.лар), раввин-лар даври ва янги давр И.и (мо-дернистик И.). Энг қадимий И., дастлаб Фаластин-даги икки давлат — Исроил ва Яхудия давлатлари (мил. ав. 11 — 10-а.лар)нинг, кейинроқ улар бирлашгач, ягона яхудий давлатининг дини бўлган. Бу давр Тав-рот (Тора)да акс этган. Тадқиқотларда аниқланишича, унинг таркибига кирган матнлар оғза-ки тарзда мил. ав. 11—6-а. ўртасида шаклланган. Мил. ав. 5-а. да ёзиб олинган. Бундан кейин И.нинг классик даври бошланади. Мил. ав. 586 й. янги Бо-бил подшоси Навуходоносор 11 Яхуди-яни яқсон қилди, салкам 30 минг яхудийни асирга олди. 50 й. давом этган «Бобил асирлиги» ва ундан кей-инги даврларда минглаб яхудийлар Фа-ластинни тарк этдилар. «Қдцимги аҳд» матнларининг асосий қисми ана шу давр-да ёзилган. Мил. 70-й. Қуддус ибодатхо-насининг қулаши ва Талмуднинг ёзили-ши орасидаги вақт раввинлар давридир. Яхудий руҳонийлари Тавротни талкин ва тавсиф қилиш жараёнида вужудга келган Талмуднинг охири таҳрири икки вари-антда: Қуддус Талмуди — 4-а.да, Бобил Талмуди — 5-а.да эълон қилинди.

7—17-а.ларда яхудий руҳонийлари (раввинлар) диний ёзувлар — Таврот ва Талмудни тарғиб қилишни давом эттир-дилар. Бу даврни акс эттирган жуда кўп раввин адабиёти вужудга келган. 18-а. дан диний талабларни даврга мослашти-риш, соддалаштириш ва энгиллаштириш

харакатлари авж олди.

И.да қадим замонлардан бошлаб, хилма-хил мазҳаблар ва оқимлар вужудга келган, улар ўртасида кескин кураш борган. Мил. ав. 2-адан милоднинг 2-а.игача фарисей, саддукей, ес-сей, қумронлар жамоаси каби оқимлар вужудга келган. Ортодоксал И. б-н бу мазҳаблар ўртасида кураш борган. Милоднинг 1—2-а.ларида ортодоксал И.га муҳолиф бўлган айрим оқимлар (яхудий-христиан секталари)нинг борган сайин И.дан йироқлашиб бориши жараенида христиан дини мустақил дин сифатида ажралиб чиққан (қ. Христи-анлик).

И.га эътиқод қилувчилар 18 млн.га яқин, уларнинг учдан бир қисми АҚШ дадир.

ИУДЕЯ ПОДШОЛИГИ - қ. Яхудий подшолиги.

ИФНИ (барбар тилида — тошлоқ чўл) — Марокашнинг Атлантика океани соҳилидаги худуди. 1860 й.да Испания босиб олган. 1904 й.дан Испаниянинг расмий мустамлакаси. Марокаш ва Испания ҳукуматлари ўртасида бир неча йил давом этган музокаралардан сўнг Испания И.ни 1969 й. 4 январьда Марокашга қайтариб беришга мажбур бўлди ва ўша йилнинг 30 июнида у Марокашнинг Тарфая вилояти таркибига киритилди. Маъмурий маркази — Си-ди-Ифни. Аҳолиси ярим кўчманчи дех-кончилик, кўчманчи чорвачилик ва балиқ овлаш б-н ҳаёт кечиради. Ишланадиган ерлар (жами майдонининг 1/5 қисми)да арпа, буғдой ва маккажўхори экилади. Ҳунармандчиликда гилам тўкилади, турли буюмлар тайёрланади.

ИФОДАЛИ ҲАРАКАТЛАР - турли психик (айниқса, ҳиссиётли) ҳрлатларда юзага келиб, шу ҳолатларнинг таш-қи аломати ва ифодаси бўлган ҳаракат. Мимика, пантомимат яққол намоён бўлади. Кенг маънода ҳиссиётли кечин-маларни ифодаловчи товуш оҳанглари, шунингдек, бу кечинмалар б-н айна вақтда қон томирлари, нафас органлари, секреция безларида содир бўладиган

ўзгаришларни ҳам ўз ичига олади. И.х. ҳиссиётли кечинмаларни муфассал ва таъсирли ифодалашда турли воқсалар тафсилотини бошқа кишиларга етказишда муҳим роль ўйнайди. Ундан актёрлар, сўз усталари, педагоглар кенг фойдаланади.

Олимлар фақат одамдаги ва юксак ривожланган ҳайвонлардаги И.х.ни эмас, балки судралиб юрувчи ҳайвонлар, балиқлар, қушларнинг И.х.ини ҳам ўрганадилар (бу ишлар, аиниқса, этология доирасида кенг микёсда олиб борилади).

ИФТОР (араб. — оғиз очиш, рўзани очиш) — исломда рўза тутиш б-н боғлиқ одат. Қуръонда айтилишича, рўзани қазо қилган киши бошқаларни тўйдириши лозим. Рўза кунлари кўпчилик иштирокида зиёфат — И.лик ўтказилиши исломда савоб ишлардан саналади.

ИХАРА, Ибара Сайкаку (тахаллуслари; асл исмшарифи Хираяма Того) (1642—1693) — япон ёзувчиси. Япон шеъриятига хос рэнга ҳажвий жанрида ёзилган шеърый тўпламлари Ёлон қилинган. «Ёлғиз эркакнинг ишқий саргузаштлари» (1682) китоби машҳур. «Ёлғиз аёлнинг ишқий саргузаштлари» (1686) номли роман ҳам И. каламига мансуб. Бундан ташқари, «Ишққа мубтало бўлган беш аёл» (1686) қис-салар тўплами, «Сайкакунинг барча вилоятлардан тўплаган ҳикоялари» (1685) ва б. китобларида ишқ-муҳаббат мав-зуси каламга олинган. И. умрининг охирида шаҳарликларни одоб-ахлоққа чорловчи, аслзодалар ҳаётига таҳид тарзда асарлар яратган («Эй-гайгура», 1688 ва б.). И. япон ёзувчилари орасида биринчилардан бўлиб, замонавий шаҳар ҳаётини ҳаққоний тасвирлаб берган. У учинчи табақага мансуб аҳолининг ҳақхуқуқларини ҳимоя қилади, тенглик ғоясини улуғлайди. И.ни японларнинг Бокаччоси деб атайдилар. У миллий адабиётни нафақат янги мазмун б-н, балки услубий жиҳатдан ҳам янада бойитди.

ИХВОН ас-САФО (араб. — соф биро-дарлар) — 10-а.да Яқин ва Ўрта Шарқда пайдо бўлган фалсафий мактаб. Та-ниқли намояндалари: Абу Сулаймон ал-Бустий, Абдул Ҳасан алзанжоний, Абу Аҳмад алмиражоний, Зайд ибн Рифо. Қолганлари ўз номларини яширган. И. ас-С.нинг мақсади халқўртасида фалсафий ва табиий-илмий билимларни ёйиш эди. Шу мақсадда 51 рисола ёзилган бўлиб, «Соф биродарлар тухфаси» (Бомбай, 1882) ва «Соф биродарлар номаси» номлари б-н машхур. Бу нома 4 бўлимга: мат., табиёт, психология, илоҳиёт ва фикд фанларига бўлинади. Мазкур рисолалар фалсафий ва табиий-илмий билимлар қомуси вазифасини ўтаган. Уларнинг фалсафаси қоришиқтусда бўлиб, юнон фалсафасига илоҳиёт ва суфийлик белгилари аралаштирилган эди. Бу файласуфлар мантиққа Аристотель, олам ту-зилиши масалаларида Птолемей, антропология ва табиётда Гален таъсирида бўлганлар. Уларнинг таълимоти 16-а. охирига келиб, мустақил йўналиш сифатида йўқолиб кетди.

ИХНАЧСОЙ — Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманидаги сой. Писком па-рёсининг чап ирмоғи. Писком тизма-сининг шим.-ғарбий ён бағридаги Ихначқўлдан бошланади. Уз. 20 км. Қор ва музликлардан тўйинади. Тўлинсув даври май—июнь ойларида, кам сувли давр кузқишда кузатилади.

ИХНЕУМОНИДЛАР (Ichneumonidae) — пардақанотлилар туркумига мансуб паразит ҳашаротлар оиласи. Танасининг уз. 10—25 мм; кўпинча, ипсимон мўйлови узун. Қанотлари 2 жуфт, баъзан улар қисқарган бўлади, қанотсизлари ҳам учрайди (айниқса, урғочиларида). И. личинкаси ҳашарот ва ўргимчакларнинг тухумида, личинкаси ва ғумбакларида паразитлик қилади. Вояга етган И. гул чанги ва нектари, битлар ҳамда кокцидлар чиқарган суюқ ширасимон модда б-н озиқланади. Баъзи турларининг урғочилари тухум кўйиш учун найза санчганда ажралган хўжайин

ге-молимфасини ичади, баъзи хрлларда фақат овқатланиш учун найза санчади. Ўрта Осиё минтақаларида И. қамма жойда кенг тарқалган. Пахта зараркунандалари сонини тартибга солишда кузги тунлам куртида паразитлик қилувчи ўроқсимон банхус (*Banchus falcatorius* F.) ва шиддатли амблителес (*Amblyteles vadatorius* He) каби турларининг аҳамияти катта. Булардан ташқари, менискус (*Meniscus agnatus* Grav.) ва диадегма (*Diadegma crassicornis* Grav.) кулранг дон тунламининг кичик ёшдаги куртларида, шу зараркунанданин тупроқдаги катта ёшли куртларида эса панискус (*Paniscus gracilipes* Thom.) ва амблителес (*Amblyteles castigator*), нитобия (*Nytobia fenestralis* Holmgr.) эса карам қуяси куртларида, қуролланган амбли-телес (*A.armatorius* Forst.) карам тунлами, кузги тунлам ва б. тунлам куртларида паразитлик қилади.

ИХРОЖ (*Tithymalus zeravchanicus*) — сутламадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 40 см ча, серпоя ва сербарг. Барглари наштарсимон, қиска бандли, кетма-кет жойлашган. Гуллари оддий, тўпгули соябонсимон. Ме-васи кўсакча. Ўзбекистоннинг тоғли туманларида тошлар орасида ўсади. Тар-кибида смола, кислоталар, ошловчи ва б. моддалар бор. Табобатда сурги, иш-таҳа очувчи дори сифатида ҳамда яраларни даволашда ишлатилади.

ИХТИЁРОВ Бахтиёр (1940. 28. 3, Бухоро) — Ўзбекистон халқ артисти (1989). Тошкент театр ва рассомлик санъати интининг мусикали драма ф-тини ту-гатган (1963). Муқимий театрида актёр ва реж. (1959-76), бош реж. (1980-88), 1976—80 й.лар А. Ҳидоятлов номидаги театрда, 1988—91 й.лар Сагира театрида бош реж., актёр (1991 й.дан шу театрда актёр, реж.). Энг яхши роллари: Асад («Олтин қидирувчилар»), Кўсадов («Равшан ва Зулхумор»), Асад («Кимга тўй, кимга аза»), Абубакр («Жон қизлар»), Тоҳир («Ишқинг билан»), Пар-воз («Ажаб савдолар») ва б. Кинодаги йирик роллари: Ҳасан («Ажойиб халлараст»), Бахтиёр

(«Чўл усти осмон»), Бахтиёр («Ёр-ёр»), Қўғирчоқбоз («Ўтган кунлар»), Ҳофиз («Нодирабегим»), Ет-тинчи жин («Ет-тинчи жин»), Сухроб («Абу Райҳон Беруний») ва б. Реж. сифатида «Эзоп» (Г. Фигейреду), «Ёлғончи даркор» (Д. Псатас), «Жумагул» (Т. Қаипберганов), «Жоним фидо» (И. Раҳим), «Кимга тўй, кимга аза» (Н. Сафаров), «Хотинимнинг эри» (Г. Хугаев ва К. Плиев), «Отасининг кизи» (Исфан-диёр), «Сўнгги ўқ» (Ў. Умарбеков), «Ака-ука совчилар» (Р. Муҳаммаджо-нов), «Лайли ва Мажнун» (А. Навоий), «Тоҳир ва Зухра» (С. Абдулла) каби спектаклларни сахналаштирган.

И. комик актёр бўлиб, образ яратишда ифода воситаларини тезкорлик б-н кенгайтириш, воқеанинг ижтимоий моҳиятини, ўз санъати жиҳатларининг ҳажвий томонларини чуқурлаштириш, бўрттириб кўрсатиш қрилятига эга. Унинг ҳажвлари кулдирибгина қолмай, балки кулгу ортига яширинган дарди кишини ўйлашга мажбур этади. «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

ИХТИЁРОВА Марьям (1939.21.4, Хо-разм вилояти, Янгибозор тумани) — Ўзбекистон халқ артисти (1997). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1963). 1959 й.дан Муқимий театрининг актрисаси. Энг яхши роллари: Муҳаббат («Икки билагузук»), Нурсулув («Жон кизлар»), Каромат («Тошболта ошиқ»), Ҳалима («Ҳалима»), Обидахон («Муқимий»), Холисон («Холисон»), Менгли («Маҳтум-қули»), Жумагул («Қорақалпоқ кизи»), Хонума («Хонума хоним»), Райҳона («Тўйдан олдин томоша»), Кутлуғни-гор («Ҳар кимки жафо қилса»), Омина («Иброҳим Алайхуссалом таваллудлари»), Зубайра («Қуёвлар конкурси»), Қайнона («Супер қайнона») ва б. «Кўнгил кўчалари» видеофильмидаги Гулсанам роли б-н янада элга танилди. И. лирик ва характер-1 ли роллар устаси, ҳажвий ролларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилган. Самимият, ҳаётий талкин, сахна ҳаракатларининг

аниқлиги И. ижодига хос.

ИХТИЁРУДДИН ҚАЛЪАСИ

Ҳирот ш.нинг шим. девори ёнида Малик Фах-риддин Курт томонидан 1300 й.лар атрофида қурилган қалъа. Хом ғиштдан тўртбурчак шаклида ишланган, бурчакларида буржлари бор. И.к. Шохрух Мир-зо (1404—1447)нинг амри б-н тош ҳамда пишиқ ғиштдан қайта тикланган. Ҳуросон вилояти пойтахти — Ҳирот ш.нинг ўрдаси И.к.да жойлашган. Унинг шим. ва жан. томонидан дарвоза атрофи сув тўлагиб қўйиладиган кенг ва чуқур хандақ б-н ўралган. Дарвозага ўтиладиган кўприклар зарур пайтда занжирлар б-н тортиб, кўтариб қўйилган. Унда қурол-аслаҳа, сиёсий маҳбуслар, муҳим ҳужжатлар ва б. сақданган. Ҳозир ҳам И.к. харобалари бор.

ИХТИОЗ (юн. ichthys — балиқ) - те-рининг ирсий касаллиги; бунда тери қуруқлашиб, пушт ташлайди, балиқ танга-часини эслатувчи қалин мугуз қатламлар ҳосил бўлади. И. белгилари илк болалик давридаёқ юзага чиқади, балоғат даврида рўйирост номоён бўлади ва умрдо давом этади. Терининг И.га ўхшаб ўзгарган шакли, кўпинча ҳаётда орттирилган И. ҳам деб юритилади. У авитаминоз, мохов ва б. касалликлар оқибатида рўй бериши мумкин. Даво касаллик белгиларига қараб буюрилади: А ва б. витаминлар, витаминлаштирилган тиббий балиқ мойи, содали ёки тузли ванналар, денгизда чўмилиш ва х.к.

ИХТИОЗАВРЛАР (Ichthyosauria),

балиқ калтакесаклар — қирилиб битган денгиз калтакесаклари. Америка, Австралия, Евросиёда скелет қолдиқлари топилган, ўрта триасдан бўр давригача яшаган. Судралиб юривчилар орасида сувда яшашга энг яхши мослашган ҳайвонлар ҳисобланади. Келиб чиқиши ва филогенияси яхши ўрганилмаган. Котилозаврлардан келиб чиққанлиги тахмин қилинади. Танасининг шакли дельфинга ўхшаш, уз. 15 м гача, тумшуги узун, тишлари конуссимон бир қатор жойлашган. Эшкак оёқлари, панжалари ёки бармо-

клари жуда кенгайган. Йиртқич баликлар ва моллюс-калар б-н озикланган.

ИХТИОЛОГИЯ (юн. *ichthys* — балиқ ва ... логия) — баликларнинг тузилиши, ҳаёт кечириши, ривожланиши, та-рқалиши, систематикаси ва келиб чиқишини ўрганадиган фан; зоологиянинг бир бўлими. И. балиқчилик ва балиқ овлашнинг биологик асосларини ишлаб чиқиш б-н ҳам шуғулланади. И. купчилик табиёт фанлари, айниқса гидробиология ва гидрология б-н бевосита боғлиқ. Ихтиологик тадқиқотлар экологик ва умумбиологик назарий муаммоларни ҳал этишга имкон берди. Бионика, айниқса биогидроакустиканинг ривожланишида ихтиология соҳасидаги ишлар асосий аҳамиятга эга.

И. соҳасидаги энг қад. маълумотлар мил. ав. 6-а.да Ҳинд олимлари (Сусру-та) ишларида учрайди. Баликлар тўғрисидаги илк асар мил. ав. минг йиллик ўрталарида Хитойда босилиб чиққан. И.га оид илк илмий маълумотлар Аристотель асарларида учрайди. Аристотель «Ҳайвонлар тарихи» асарида баликларни алоҳида систематик гуруҳга ажра-тади; уларнинг тузилиши, ривожланиши ва ҳаёт кечириши хусусиятларини кўрсатиб беради. Аристотелдан кейин бу соҳадаги илмий маълумотлар фақат 15-а.нинг 2-ярмидан бошлаб пайдо бўла бошлайди. 4—5 а. давомида денгиз ва чучук сув баликлари фаунаси тўғрисида жуда кўп материал тўпланди (француз — П. Белон ва Г. Ронделе; италян И. Сальвинани; швед П. Артели, К. Линней; немис — М. Блох, И. Мюллер; америкалик — Д. Жарден, К. Хебс; англиз А. Гюнтер, Г. Буланже, Ч. Ричен, Ж. Нормен; рус — С. П. Кра-шеннинников, П. С. Паллас, Гюльден-шtedт ва б.).

19-а. да И. мустақил фан сифатида зоологиядан ажралиб чиқади. Бу даврда И. соҳасидаги тадқиқотлар, асосан, балиқ овлашнинг жадаллашиши талаблари б-н боғлиқ бўлиб, овланадиган баликлар миқдорининг динамикаси, овлашнинг баликлар захирасига таъсири, балиқ за-

хираларини қайта тиклашга қаратилади. 19-а. рус олимлари К. М. Бэр ва Н. Я. Данилевский Каспий, Азов, Қора денгиз ва Шим. денгизларда балиқчиликни тадқиқ қилишди. 19-а. охири ва 20-а. бошида немис Ф. Хейн-ке сельдни, даниялик К. Петерсон треска ва камбалани, норвегиялик Ю. Йорт сельд ва тресканинг риволаниши масалаларини илмий жиҳатдан асослаб беришди. Россияда бу даврдаги илмий тадқиқотлар балиқ захираларини ўрганиш, балиқ овлаш учун янги овчилик хуудларини ташкил этиш б-н боғлиқ. Бу борада, айниқса, Н. М. Книповичнинг Мурманск, Каспий, Қора денгиз экспедицияларининг аҳамияти катта бўлди. И.нинг ривожланишига Л. С. Берг (баликлар систематикаси, тарқалиши, палеонтологияси), А. Н. Северцов (баликлар анатомияси), Е. К. Суворов (овланадиган баликлар) ва б. қатга ҳисса қўшишди.

20-а. ўрталаридан бошлаб физика, кимё ва б. фанлар ютуқларига асосланган мукамал методларнинг ишлаб чиқилиши И. тадқиқотларини янада кенгайтириб юборди. Бу даврда баликларни қидириб топиш ва овлашда гидролока-торлар ва электр ёруғлигидан; уларнинг озикланишини ўрганишда эса радиоизотоплардан фойдаланила бошланди. Ҳар хил чуқурликда баликларни ўрганиш мақсадида сув ости ускуналари (батискаф, батиплан) ва сув ости телевидениеси қўлланила бошланди. Бу тадқиқотлар баликларнинг ҳар хил товуш тўлқинларига, ёруғлик, электр ва магнит майдонлари таъсирига реакциясини батафсил ўрганишга имкон берди.

Ҳозир И. соҳасида кенг миқёсдаги илмий тадқиқотлар дунёнинг купчилик мамлакатларида, жумладан, Япония, АҚШ, Канада, Англия, Франция, Россия, ГФР, Норвегия, Швеция, Дания, Ҳиндистон, Австрия, ЖАР ва Исландияда олиб борилмоқда. Ихтиологик тадқиқотлар бўйича бир қанча халқаро ташкилотлар, жумладан, Денгизларни ўрганиш халқаро кенгаши мавжуд. БМТ қошидаги ФАО ташкило-тининг

балиқчилик бўлими, унинг бир қанча регионал кенгашлари ва комис-сиялари балиқчилик хўжалиги бўйича халқаро масалаларни ҳал этади.

И.нинг асосий замонавий муаммолари балиқларнинг индивидуал ва тарихий тараққиёти, ҳаттиҳаракати, миграцияси асосида денгизларда балиқчиликни ривожлантириш, йўли тўсилиб, сув оқими ўзгартирилаётган шароитда овланадиган балиқлар заҳи-расини тиклаш, ҳовузларда балиқ боқилишини самарадорлигини ошириш б-н боғлиқ. Овланадиган балиқлар заҳираларини қайта тиклаш, балиқ ресурсларидан оқилона фойдаланиш, сув ҳав-залари ихтиофаунасини қайта қуриш ва комплекс мелиоратив тадбирларни амалга оширишнинг интенсив технологиясини ишлаб чиқиш орқали сув ҳавзалари экосистемаси махсуддорлигини ошириш И.нинг энг муҳим маса-лаларидан ҳисобланади.

Туркистон, жумладан, Ўзбекистонда И. соҳасида ишларни К. Ф. Кесслер бошлаб берган. 1872 й. да унинг «Туркистон ихтиофаунаси» асари чоп этилган. Туркистон балиқлари тўғрисидаги материаллар С. М. Герценштейн асарларида ҳам учрайди. 1899—1903 й.да С. М. Берг Орол денгизи, Сирдарё. Балхаш ва Исикқўл балиқларини текшириб «Туркистон балиқлари» моногра-фиясини, 1928 ва 1945 й. да Г. В. Никольский Чу, Орол, Амударё сув ҳав-залари балиқлари тўғрисида маълумот беради. Ўзбекистоннинг сув ҳавзалари: даре, қўллари, сув омборлари ва каналлари балиқларини ўрганиш, бу ҳав-заларда янги балиқ турларини иқлимлаштиришнинг амалга ошириш воситаларини ишлаб чиқиш Ф. К. Комилов, М. А. Абдуллаев, А. О. Омонов, Б. Ҳ. Ҳақбердиев ва б.нинг номи б-н боғлиқ. Балиқлар учун озик бўладиган ўсимлик ва ҳайвонларни кўпайтиришнинг рационал методларини ишлаб чиқиш, янги турларни интродукция қилиш, мелиоратив тадбирларни амалга ошириш орқали сув ҳавзалари махсуддорлигини ошириш Ўзбекистонда олиб борилаётган ихтио-

логик тадқи-қотларнинг энг муҳим масалаларидан ҳисобланади. Ўзбекистонда И. соҳасидаги тадқиқотлар Ўзбекистон ФА Зоология ин-титутида, «Ўзбалиқ» давлат концерни ҳузуридаги Ихтиопатология марказида, ЎзМУ, Бухоро ва Нукус давлат ун-тлари ва б. олий ўқув юртлирининг кафедраларида олиб борилади.

Мағди Абдуллаев, Очил Мавлонов.

ИХТИОПАТОЛОГИЯ МАРКАЗИ - «Ўзбалиқ» давлат концерни ҳузуридаги сув ҳавзалари ва ҳовузларда етиштириладиган балиқларнинг эпизоотик ҳола-тини назорат қилиш ва балиқ касалликларини даволаш маркази. 1975 й.да Ўрта Осиё зонал ихтиопатология инс-пекцияси сифатида ташкил этилган. 1988 й.дан Ўзбекистондаги балиқчилик хўжаликларига хизмат кўрсатадиган ихтиопатология инспекциясига айлан-тирилди. 1992 й.дан ҳозирги номда.

И. м.нинг асосий вазифаси «Ўзбалиқ» тизимидаги ва мулкчилик шаклларидаги балиқ етиштириш б-н шугўлланадиган хўжаликларга балиқ касалликлари диагностикаси, олдини олиш ва даволашда ёрдам кўрсатишдан иборат. Шунингдек, марказ сув муҳити тахлили, балиқ озукалари, балиқларнинг физиологик, биокимёвий ҳолатини тез тахлил қилиш, шунингдек, балиқчилик махсулотлари сифатини сертифици-кациялаш масалалари б-н шугўлланади. Марказ ҳузурида барча ёшдаги ва турдаги балиқлар бўйича ихтиопатологик тадқиқотлар ўтказадиган и. ч.-диагностика лаб.си бор. Марказ санитария меъёрлари ва давлат стандартлари талабларига жавоб берадиган назорат ўлчов асбоблари б-н жиҳозланган. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларда шундай марказлар ишлайди.

ИХТИОФАУНА (лот. ichthys — балиқ ва фауна) — муайян сув ҳавзасида ёки зоогеографик ҳудудда яшайдиган, шунингдек, Ер тарихининг муайян даврида яшаган балиқлар ва тўғарак оғизлилар турлари мажмуи (қ. Балиқлар, Ихтиология).

ИХТИРО — халқ хўжалигининг

турли соҳаларида, ижтимоиймаданий қурилиш ва муҳофаа соҳаларида ижобий самара берадиган, ўзига хос техникавий ечимга эга бўлган янгилик. Тор маънода — давлат томонидан тан олинадиган ва тегишли қонун б-н муҳофаза қилинадиган янги техникавий ечим. Ҳар қандай янгилик ҳам И. бўла-вермайди. Мас, курук илмий қоидалар, хусусан, кашфиётлар, амалга ошириб бўлмайдиган ва хато таклифлар (мас, абадий двигатель яратиш ҳақидаги таклифлар) И. ҳисобланмайди. Ҳал қилинадиган масала фақат назарий эмас, балки амалий эҳтиёжларни қондирадиган бўлиши лозим. И. қонун б-н муҳофазаланган давлатларда ҳар бир таклифнинг И. бўлиш шартлари белгиланади. Бу шартлардан асосийси масаланинг энг янги ҳисобланган техник ечимидир. Муайян таклифни И. деб ҳисоблаш учун ундан бир неча марта фойдаланиш имкони қам бўлиши керак. И.нинг янгилиги, яъни би-ринчи эканлиги (кўпинча, ихтирочиликка оид ташкилотларга берилган ҳужжат — ариза санаси) олдин берилган муаллифлик гувоҳномалари ва па-тентлар, И.лар эълон қилинадиган тегишли адабиётлар, кўргазмаларда на-мойиш қилинган экспонатлар ва б.га мувофиқ, аниқланади. Ўзбекистон Рес-публикасида ихтирочи бўла олиш шартлари ва уни таснифлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1994 й.да тасдиқланган «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари ҳақида»ги қонунда белгиланган. И. бўйича талабномаларни экспертиза қилиш, муаллифлик гувоҳнома-си ва патент бериш ишлари Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идо-раси томонидан амалга оширилади (яна қ. Ихтирочилик ҳуқуқи).

ИХТИРОЧИЛИК ҲУҚУҚИ - Ўзбекистонда фан ва техника соҳасида ихтиро яратиш, унинг расман тан олиниши ва қўлланиши б-н боғлиқ ҳолда вужудга келадиган ижтимоий муноса-батларни тартибга солиб турадиган фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлар мажмуи.

Ихтиро фан ва техникада янгилик эканини исботлаш учун у дастлабки таклиф бериш асосида 15 кунлик муддат ичида экспертизадан ўтказилади. Ихтиро экспертиза учун қабул қилингани ёки рад этилгани ҳақида таклиф бе-рувчига асосли далиллар б-н ёзма жа-воб юборилади. Экспертиза давомида буюртмачига ихтиро мазмунига бирон-бир шаклда ўзгартиш ёки қўшимча киритиш таклиф этилиши мумкин, бунинг учун яна икки ойлик муддат белгиланади. Мазкур талаблар ўз вақтида бажарилган тақдирда ихтиронинг биринчи марта яратилганлиги факт сифатида дастлабки таклиф берилган кундан эътиборан тан олинади. Таклифнинг ихтиро деб ҳисобланиши учун унинг муаллифи муайян техник муаммони ижодий тарзда ҳал қилган бўлиши шарт. Ихтирога оид ҳуқуқ қонун-қоидалари Ўзбекистон Республикаси ФК 62бобида белгилаб берилган. Уларга биноан, бу ҳуқуқ ихтирочига патент берилганидагина муҳофаза қилинади. Патент б-н муҳофазаланадиган ихтиродан ўз хоҳишича фойдаланишдаги алоҳида ҳуқуқ патент эгасига тегишлидир, бош-ка шахслар унинг руҳсатисиз ихтиродан фойдаланишга ҳақли эмас (қонунларда кўзда тутилган алоҳида ҳоллар бундан мустасно). Ихтиро муаллифи махсус ҳуқуқлар, имтиёзлар б-н қонун воситаси-да таъмин этилиши мумкин.

ИХТИСОС — инсон томонидан ҳаётнинг муайян соҳаси бўйича махсус тай-ёргарлик йўли б-н ҳосил қилинган назарий билим, амалий кўникма ва ма-лакалар мажмуи. И. кишига турмушнинг моддий ва маънавий соҳасида бирор ишни бажариш ҳамда шу йўл б-н ўз тирикчилигини таъминлаш имкони-ятини беради. И. касб, мутахассислик сингари тушунчаларга нисбатан торроқ маънода қўлланади ва муайян касб ёки мутахас-сисликнинг бирор соҳасини англатади. Мае: касби — илмий ходим, мутахас-сислиги — филолог, И.и—адабиётшунос каби.

Касб, мутахассислик ва И.нинг пай-

до бўлиши ва таракқий этиши тарихий характерга эга. Янги и.ч. соҳаларининг вужудга келиши, техниканинг таракқий этиши, шу жумладан, бирор технологик жараённинг бошқасига алмашилиши б-н янги касб, мутахассислик ва И.лар пайдо бўлади. И.ч. ва инсон турмушининг чуқур И.лашуви меҳнат тақсимотининг тобора ижодий киёфа касб этиб бораётганидан далолатдир. Олий ва ўрта махсус, касбхунар таълим тизимида И. рўйхати (классификатор) бўйича таълим жараёнининг ўқув дастур ва режалари тузилади. Олий ва ўрта махсус, касбхунар ўқув юртлари фаолияти ана шу режа ҳамда дастурлар асосида ташкил этилади. Уларни битирган кишиларга муайян И.лик берилди.

ИХТИСОСЛАШГАН ХЎЖАЛИК (кишлоқ хўжалигида) — моддий и.ч. тармоқларининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда муайян маҳсулот турини энг катта салмоқда ишлаб чиқарувчи хўжалик. И. х. 2 гуруҳга ажра-тилади. Биринчи гуруҳга давлат аҳамиятига эга вазифаларни амалга ошириш мақсадида ташкил этиладиган чуқур ихтисослашган хўжаликлар киради. Мас, турли соҳалардаги ихтиро ва илғор тажрибаларни синовдан ўтказишга ҳамда селекция тадбирлари асосида серҳосил, тезпишар сифатли уруғ навлари ва маҳсулдор чорва молларини яратиш ҳамда уларни кўпайтириш б-н шуғулланувчи хўжаликлар шулар жумласидандир. Иккинчи гуруҳга қулай табиий ва иқтисодий омиллар асосида у ёки бу маҳсулотни салоҳияти даражасида и. ч. имкониятга эга ва асосан, шу маҳсулотни етиштиришга ихтисослашган (пахтачилик, сабзавотчилик, қорақўлчилик, асалчилик) хўжаликлари киради.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг товарлик даражаси хўжаликнинг ихти-сослашувини белгилувчи асосий кўрсаткич бўлиб ҳисобланади. Энг юқори товарлик даражаси ва товар маҳ-сулотларини кийматида салмоқли ўринга эга бўлган маҳсулот И. х.нинг асосий фаолияти

йўналишини кўра-тади. И. х. маҳсулот етиштириш қажмини кўпайтириш ва харажатларни камайитириш ҳамда сифатли, рақобатбардош товарлар и. ч. ва сотиш, тармоқларнинг даромад бериш даражасини оширишда катта имкониятларга эга.

ИХШИД — 1) Сўғд ва Фарғона подшолари унвони (5—8-а.лар). Илк ўрта асрларда Мовароуннаҳр 15 дан ортик майда ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Улар турли номда юритилган. Бухоро воҳасида — бухорхудотлар ва вардонхудотлар, Миёнколда — дабусшоҳлар, Уструшонада — афшинлар, Чоч ва Илокда — будун ва тудун ва б. Улар маҳаллий туркий қабилаларнинг турли сулолаларига мансуб бўлган. Бу давлатчалар орасида Сўғд И.лари энг қуд-ратли саналган. Уларнинг пойтахти Самарқанд ш. бўлган. И. атрофига шахсий қуролли лашкарлар — чокарлари бўлган бадавлат деҳқонлар тўпланган эди. Сўғд И.и Зарафшон ва Қашқадарё водийларида жойлашган Самарқанд, Иштихон, Маймурғ, Кушония, Вардона, Бухоро, Кеш ва Нахшаб мулкларини бир иттифоққа бирлаштирган. Самарқанд И.и саройида аждодлар руҳига атаб қурбонлик қилиш учун махсус ибодатхона бино қилинган. Самарқанд И.лари яқин-олис давлатлар б-н элчилик алоқалари олиб борганлари маълум. Мас, Афросиёб деворий расмларипз. Суш И.и Вархуманнинг Чағони-ён, Чоч ва Хитойдан келган элчиларни қабул қилиш маросими тасвирланган. Араб истилочиларига қарши курашда Сўғд И.и Тархун катта жонбозлик кўрсатган. 8-а. бошида (712 й.) Самарқандни араблар босиб олгач, Сўғд И.лари пойтахтни Иштихонга кўчирганлар. Мовароуннаҳр Араб халифалиги таркибига киритилгач, И. унвони бекор қилинган; 2) Сурия ва Мисрда ҳукмронлик қилган ярим мустақил туркий сулола (935 — 969) вакиллари унвони (яна қ. Ихшидийлар).

ИХШИДИЙЛАР - Сурия ва Мисрда ҳукмронлик қилган ярим мустақил туркий сулола (935—969). Ассосчиси — Фарғона ихшидларн наслидан Муҳаммад

Ихшид ибн Туғж (Тағаж) (882-946). Бобоси - Жофф (?—861) Фарғона амирларидан бўлиб, халифа Муътасим (833—842) ёлланма кўшинида хизмат қилган. Отаси Туғж эса тулунийларга Хуморавайх даври (884—895)да Дамашк ва Тивериада (Ўрта денгизнинг шар-қий соҳилидаги вилоят) ноиб бўлган. Муқаммад аввал халифа Муқтадир (908—932)нинг Рамла ва Дамашкдаги, сўнг халифа Розий Биллох (934—940)нинг Миср, Сурия ва Месопота-миядаги ноиб даражасига кўтарилган (935—941). 938 й. у «ихшид» унвонини қабул қилган. 942 й. Макка ва Малина ҳам унинг тасарруфига ўтказилган. Миср ва Сурия фотимийлар томонидан ишғол этилгач, И. хукмронлиги барҳам топган (969).

Сулота вакиллари: Муҳаммад Ихшид ибн Туғж (935—946), Абулқосим Унгур ибн Ихшид (946—960), Абу-лҳасан Али ибн Ихшид (960—966), Абулмиск Кофур (966—968), Абулфа-ворис Аҳмад ибн Али (968—969).

ИХЭТУАНЬ ҚЎЗҒОЛОНИ - Шим. Хитойдаги қўзғолон (1899-1901) Ихэ-цюань махфий жамияти («Адолат ва келишув йўлида мушт») томонидан бошланган, кейинчалик Ихэтуань («Адолат ва келишув отрядлари») номини олган. 1900 й. июнда ихэтуанлар Пекинга киришган. Германия, Япония, Бужж Британия, АҚШ, Франция, Россия, Италия ва Австрия-Венгрия кўшинлари қўзғолонни (хорижийлар томонидан боксёрлар қўзғолони деб аталган) бостиришган.

ИЦЕНКО - КУШИНГ КАСАЛЛИГИ [невропатолог Н. М. Иценко (1889—1954) ва америкалик нейрохирург Х. У. Кушинг (1869-1939) номидан] - гипофиза» адренкортикотроп гормон (АКТГ) нинг кўп ишланиши оқибатида келиб чикддиган касаллик. АКТГнинг кўп ишлаб чиқарилишига гипофиз микроаденомаси сабаб бўлиши мумкин. Бунда буйрак усти безларининг функцияси кучаяди, беморни ёғ босади, қон босими кўтарилади, аёлларда гирсутизм кузатилади, қандли диабет рўй беради, жинсий

безлар функцияси сусаяди, тери курук бўлади ва х.к.

Давоси: гипофиз соҳаси рентген ёки протон нури б-н нурлантирилади, қон босимини туширадиган, диабетга қарши, буйрак усти безлари функция-сини тормозлайдиган препаратлар бу-юрилади. Операция қилиб, буйрак усти безлари ёки гипофиз қисман ёки бу-тунлай олиб ташланади, сўнг шу безлар гормонлари берилади.

ИЧ ДАМ БЎЛИШИ, ичда ел тўпланиши, метеоризм — ичақда кўп ел тўпланиши натижасида қориннинг таранглашиши. Соғлом одамнинг меъдаси ва ичагида шу аъзолар фаолиятини бир меъёрда саклаб туриш учун оз микдорда газ бўлади. Ичақда бижғиш (ачиш) жараёни кучайганда, кўплаб сут, ширинлик, углевод истеъмол қилинганда ич дам бўлиши кузатилади. Ичақда газлар яхши юришмаганда, ичак торайганда, айникса ичак тутилганда, қорин аъзоларида қон димланганда, сурункали гастрит, панкреатит, энтерит, шунингдек, юрак камчилигида ҳам ич дам бўлиши кузатилади. Бемор қорнида огирлик, тирсиллаш ва оғрик сезади, ел чикқандан кейин бу оғрик босилади. И.д.б.нинг олдини олиш учун ич нормал келиб туришини таъминлаш, углеводли овқатларни камроқ истеъмол қилиш зарур. Юрак-томир касалликлари, стенокардия б-н оғриган кишилар И.д.б.га йўл қўймасликлари лозим, чунки ичакнинг газлардан чўзилиши юрак тож томирининг торайишига сабаб бўлиши мумкин. Да во с и — фа-оллаштирилган кўмир (карболен) берилади, майчечак (ромашка)дан клизма (хукна) қилинади, пархез буюрилади. И.д.б.га сабаб бўлган асосий омил бартараф қилинади.

ИЧ КЕТИШИ, ич суриши, диарея — тез-тез ич келиши б-н кечадиган ичак касаллиги, ичак шиллик қава-тининг яллиғланиши, ичакнинг ҳаракати, озик моддаларни сўриш ва шира чиқариш функциялари бузилиши натижасида келиб чиқади. И к. га кўпинча ингичка ёки йўғон ичакдаги яллиғланиш (колит) жа-

раёнлари сабаб бўлади. Меъда ва меъда ости беши фаолия-тининг бузилиши (ахилия, панкреатит), авитаминозлар, сурункали захарланишлар, нерв регуляциясининг издан чиқиши ва б. ҳам И.к. га сабаб бўлиши мумкин. Ичак перистальтикаси (ҳаракати) кучайганда ич суюлиб, тез-тез келади, чунки ичакдаги суюклик тез ҳаракатланади ва қонга сўрилиб улгурмайди. Киши ҳаддан ташқари ҳаяжонланганда ёки қўрққанда, шунингдек, ичак перистальтикасини кучайтирадиган овқат (сабзавот, хўл мева, кепакли нон ва х. к.) куп ейилганда ич кетади. Баъзан меъдада овқат етарли ҳазм бўлмаганда, мас, меъда ости беши ва жигарнинг секрет (шира, ут) и.ч. функцияси бузилганда овқат тузук ҳазм булмай, ич суриши мумкин.

Турли микроорганизмлар (мас, дизентерия, хеликобактер пилори, ичак таёқчалари микроблари) ва уларнинг токсинлари (захарлари) таъсирида ичаклар, айниқса, ингичка ичак шиллиқ пардаси яллиғланиб, кўпинча И.к. га сабаб бўлади (к. Энтерит). И.к. алоҳида касаллик бўлмай, дизентерия, овқатдан бўладиган токсикоинфекциялар, ич терлама, паратиф, вабо, сурункали ичак яллиғланиши (сурункали энтероколит, колит) каби бир қатор касалликлар белгисидир. Шу боис ич кетганда дарҳол врачга мурожаат қилиш керак. Ичак яллиғланганда гоҳ бижғиш (ачиш), гоҳ чириш (сасиш) жараёни кучаяди, мас, ингичка ичак яллиғланганда бижғиш, йўғон ичак яллиғланганда чириш устун булади. И. к.нинг давоси ва парҳези ҳам шунга қараб белгиланади.

Мишьяк, симоб, кислота, ишқор кабилардан захарланишда, шунингдек, баъзи сабабларга кура организмда ҳосил бўлиб, унда унлашиб қолган эндоген токсинлардан захарланишда И.к. мумкин (мас, уремияда И.к.) Гижжалар ҳам ичакни яллиғлантириб, ич суриши мумкин (болалардаги И.к. ҳақида қ. Болалар диспепсияси).

И.к.ни тўғри даволаш учун унинг

сабабларини билиш ва уларни бартараф қилиш керак. И. к.нинг хилига ва сабабига қараб парҳез қилишнинг аҳамияти катта. Мас, ичакда бижғиш жараёни устун бўлса, углеводли овқатлар (мас, хамир овқат, ширинлик) чекланиб, асосан, оксилли овқат (творог, тухум, гушт ёки балик) буюрилади, чириш жараёни устун бўлса, оксилли овқат (айниқса гўшт, тухум) ўрнига углеводли овқат (ширинлик, пишириб эзилган сабзавот), хўл мева, шовла, ширгуруч, ширқовоқ ва ш.к. овқатлар буюрилади. Дорилар ва парҳез ҳақида врачдан маслаҳат олиш керак.

Олдини олиш. Тартиб б-н тўғри овқатланиш (овқатни ҳар куни маълум соатларда, шошмасдан, меъёрида ейиш), озиқ-овқатни бузилиши ва ай-нишидан сақлаш, овқатни яхшилаб пишириш муҳим. Ҳаяжонланиш, қўрқишдан келиб чиқадиган (невроген) И.к.нинг олдини олиш учун нерв системасини чиниктириш керак. Меъда фаолиятининг бузилишидан келиб чиқадиган И.к.нинг олдини олиш учун меъда касалликларини даволатиш ва олдини олиш зарур. Қўл, идиш-товокни тоза тутуш, оғриган тишни ўз вақтида даволатиш каби шахсий профилактика чоралари кўрилади.

Ад.: Қосимов Э. Й. ва б., Ички касалликлар пропедевтикаси. Т., 1996; Йўлдошев К. Й. ва б., Хроник колитлар ва йўғон ичак дискинезиялари, Т., 1989.

ИЧ ТЕРЛАМА, қорин тифи — ўткир юқумли касалликлардан бири; бунда бемор иситмалайди, ичи бузилади ва баданига тошма тошади. И.т. микроби (ҳаракатчан таёқча)ни немис олими К. Эберт кашф этган, шунинг учун Эберт таёқчаси деб қам аталади.

И.т. бутун ер юзиде учрайди ва маълум шароитда эпидемия тусини олади. Аҳолининг санитария-маиший шароити касалликнинг тарқалишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Санитария маданияти паст мамлакатларда И.т. кенг тарқалади.

Ҳайвонлар И.т. б-н оғримайди. Одам И. т.га жуда мойил. Бемор касаллик даврида, баъзан соғайгандан кейин

хам микробларини нажас (баъзан сийдик) б-н чиқаради. Бактерия ташувчилик дейиладиган бу ҳолат касалликнинг тарқалишида маълум роль ўйнайди. И.т. б-н оғриган кишилар тузалгандан кейин, уларнинг ўрта ҳисобда 3—5% и 3 ойгача, баъзан бир неча йиллаб бактерия ташувчи бўлиб қолиши мумкин. Бемор ёки бактерия ташувчи чиқарган И.т. микроблари ташқи муҳитда (сув, тупроқ, озик-овқат ва б.) т-ра, намликка, офтоб бор-йўқлигига қараб бир қанча вақт тирки туради. Ариқ, ховуз, даре сувининг ифлосланиши, шунингдек, сабзавот, ҳўл мева, сут ва б. овқатларга пашша қўниши И.т. юкишига сабаб бўлиши мумкин (пашша бемор ёки бактерия ташувчининг нажасига қўниб, унинг зарраларини хартуми ва оёқларига илаштириб кетади). И.т. микроблари озик-овқатга ифлос қўлдан, сабзавотга нажас б-н ўғитланган дала тупроғидан ўтиши мумкин. Қулай шароитда касаллик микроблари сутда ва суоқ овқатда ҳам кўпаяди.

И.т. микроблари одам организмига оғиздан (сув, сабзавот, ҳўл мева ва овқат б-н) кириб, ингичка ичакка ўтади ва унинг деворларидаги лимфа тугунларида кўпайиб, уларни яллиғлантиради. Лимфа тугунларидаги тўқиманинг ириши (некроз) сабабли ичак деворида яра пайдо бўлади. И.т. микроблари аъзо ва тўқималарга тарқалади, улардан баъзиларида яна кўпайиб, янги яллиғланиш ўчоқларини вужудга келтиради. Микроблар жигар, ўт йўллари, ўт пуфаги, кўмик ва буйрақларга ўрнашиб олса, сурункали бактерия та-шувчиликка олиб келиши мумкин. И. т. микробларининг токсинлари лимфа тугунлари (айниқса, ичак лимфа тугунлари)га, шунингдек, моддалар алма-шинувига ва юрак-томир система-сига зарарли таъсир кўрсатади.

И.т. юққандан 10—21 кун (инкуба-цион давр) ўтгач, кишининг дармони қурийд, аъзойи бадани оғрийд, жун-жийди, боши оғрийд, уйқуси ва иш-тахаси йўқолади. Т-раси секин-аста кўтарилиб, биринчи ҳафтанинг охири-

да 39—40° га етади ва кейин шу даражада туради. Касалликнинг дастлабки даврида беморнинг тили қараш бойлаб, оғзидан ёқимсиз ҳид келади, баъзан жигар ва талоғи катталашиб, безиллаб туради, ичи келмайди, корни дам бўлади, бемор лоқайд бўлиб ётади (апатия), териси қўлга иссиқ ва қуруқ туюлади; кейин алаҳлайди ёки руҳан ва жисмонан тамомила бўшашиб (ҳолати'разм бўлиб) ётади. Касалликнинг 9—12-кунни баданида (кўпинча корнида) теридан салгина кўтарилиб турадиган оч пушти, юмалоқ доғлар (розеола-лар) кўринади, улар бармоқ б-н бо-силганда йўқолади. Тил қуруқ, икки чети ва учи қип-қизил бўлади, касаллик белгилари рўйирос т кўринадиган давр (одатда 2—3 ҳафта) беморнинг ҳаёти учун кўпроқ хавф туғдиради. Бу даврдан кейин касалликнинг асосий белгилари секин-аста сўна бошлайди. Бемор тўла қувватга киргунча камида 4—5 ҳафта ўтади. 100 бемордан 3—5 тасида касаллик қайталаниши мумкин (рецидив).

Беморни даволаш ва парвариш қилиш. И.т. бўлган бемор касалхонанинг алоҳида бўлимига ёт-қизилади. Т-раси тушгунига қадар ўтириш ва юришга руҳсат берилмайди. Оғзи пахта ёки доқа ўралган чўп б-н артиб турилади (қ. Беморни парвариш қилиш).

И.т.да беморни тўғри овқатлантириш даволаш б-н бирдай аҳамиятли. Овқат ичакка зўр келмайдиган, етарли калорияли, витаминли, турли-туман бўлиши керак (сут, қатиқ, қаймоқ,-сариеғ, кисель, ширгуруч, кам ёғ шов-ла, компот, қиймаланган гўшт, қайнатма шўрва суви, пишириб эзилган сабзавот ва х.к. бериш мумкин). Ич юришишига қараб туриш ва зарур бўлса, ҳукна қилиш керак. Беморнинг идиш-товоғи ишлатилгандан кейин ҳар гал қайнатилади; қолган овқати челақ-ка йиғилиб, хлорамин ёки 5% ли лизол эритмалари б-н дезинфекция қилинади, беморга тутиладиган тувак ис-сиқ сувда ювилади ва 5% ли хлорли оҳак эритмаси ёки 3% ли лизол эрит-ма-

сига ҳўлланган латга б-н артилади. Кир кийимлар 3% ли хлорли оҳак эритмаси б-н ҳўлланган махсус халтага йиғилиб, дезинфекция қилинади, сўнг ювилади. Уйни йиғиштириш ва тозалашдан чиққан ахлат ёқилади. Бемор врач назорати остида даволанади. Олдини оли ш. Аҳолининг санитария-маиший шароитини яхшилаш, тоза ичимлик сув б-н таъминлаш, сув манбаларини қўриқлаш, умумий овқатланиш корхоналарида санитария на-зоратини амалга ошириш, пашшани қириш ва ҳ. к. муҳим аҳамиятга эга. Тур-мушда санитариягиена қоидаларига амал қилиш, қайнатилмаган сув ва хом сут ичмаслик, ювилмаган хул мева ва сабзавот емаслик, овқатдан олдин албатта қўлни ювиш, мева, озиқ-овқатни пашша тегмайдиган жойда сақлаш, ҳожатхонани озода тутиш ва ҳ.к. ҳам муҳим. Бактерия ташувчиларни аниқлаш ва соғломлаштиришга алоҳида аҳамият берилади. Улар сув, сут дўконлари, озиқ-овқат корхоналари, ошхоналар, болалар уйлари, касалхоналарда ишга қўйилмайди ёки ишдан четлатилади. Ичимлик сув б-н таъминланмаган жойларда аҳолини эмлаш махсус чоралардан ҳисобланади. И. т. б-н оғриган беморлар ҳақида врач сан-эпидстанцияга албатта хабар беради, улар ҳисобга олинади, касаллик ўчо-ғида дезинфекция ўтказилади, беморнинг атрофидаги кишилар текширилиб, бактерия ташувчилар аниқланади. Вакцина б-н эмланади, умумий санитария чоралари, санитария маорифи кучайтирилади ва ҳ.к.

Ад.: Мусабоев И. Қ., Инфекцион касалликлар, Т., 1980; Мажидов В. М., Инфекцион касалликлар, Т., 1996.

Шоносир Шовахобов.

ИЧ ҚОТИШИ - қ. Қабзият.

ИЧАК — одам ва ҳайвонларда овқат ҳазм қилиш системасининг бир бўлими; ҳазм йўли бўлимларга ажралган организмларда (ҳалқали чувалчанглар, моллюскалар, бўғимоёқдилар, барча умуртқалиларда, жумладан, одам ҳам) ҳазм йўлининг меъдадан кейин келадиган қисми. Асосан, сут эмизувчилар ича-

ги мураккаб тузилган. Одам И. анчагина узун, 4,5—9 м га етади. У, асосан, қорин бўшлиғи ва қисман кичик чанокда жойлашган.

И.да овқат узлуксиз ҳаракатланиб ҳазм бўлади, озиқ моддалар қонга сўрилади, ҳазм бўлмаган овқат қолдиқлари нажасга айланади. И. девори, асосан, 3 қават. Ички қават — шиллик парда, ундаги ҳазм безларидан ҳазм шираси ва шилимшиқ чиқади; шу парда орқали озиқ моддалар қонга сўрилади; бу парда касаллик микробларига ҳалокатли таъсир эта олади. И. деворидаги айрим лимфа тугунлари ва уларнинг тўпламлари ҳам микроблардан ҳимоя қилиш вазифасини ўтайди. Ўрта қават — ҳалқа шаклида (ички) ва узунасига (ташқи) ётган силлиқ мускуллардан иборат, улар тўлқин шаклида ҳалқасимон қисқариб (қ. Перистальтика), овқатнинг аралашшига, ҳазм ширасини шимишига ва орқа чиқарув тешигига томон сурилишига ёрдам беради. И. безларидан шира чиқишини ва перистальтикани И. деворидаги нерв аппарати тартибга солади; овқатнинг нормал кимёвий таркиби хийла ўзгарганда ва айниқса, ичакка зарарли моддалар тушганда И. секретцияси ва перистальтикаси ўзгариб, зарарли моддаларнинг суюлишига ва тезроқчиқарилишига ёрдам беради. Таш-қ, и сероз қават — қорин пардаси И. қовузлоқларининг сирғанишини осонлаштиради. Қорин пардасидан ҳосил бўлган ичактутқич ёрдамида И. қориннинг орқа деворига ёпишиб туради (И.нинг баъзи қисмлари бундан мустасно).

Одамда И. анча узун бўлиб, 2 қисм: ингичка ичак ва йўғон ичакдан иборат. Одам ичаги қорин бўшлиғи ва кичик чанокни тўлдириб туради, жигар ва меъдадан пастда ётади. Олдинги томондан И.ни қатта чарви беркитиб туради. И. деворлари қон ва лимфа томирлари, лимфа элементлари, безчалар ҳамда нервларга бой. И. фаолияти нерв ва гуморал механизмлар (қ. Нейро-гу-морал регуляция) орқали бошқарилади. Одам ва кўпгина

хайвонлар И.да турли микроорганизмлар (ичак флораси) бўлади. И. касалликларидан аппендицит, колит, проктит, энтерит, энтероколит, ичак буралиши ва И. ўсмаси кўпроқ учрайди.

ИЧАК БУРАЛИШИ - ичак тутилишнинг бир хили. Бунда ичак туткичи б-н бирга буралиб қолиб, ундаги томир ва нервлар қисилади, натижада ичакнинг шу қисмида қон айланиши ва иннервация бузилади. Айни вақтда ичак беркилиб, ичигадаги масса ва газ ўтмай қолади. И. б.га гумон туғилганда (қорин тўсатдан қаттиқ оғриб, ич келмаганда ва ел чикмай, ич дам бўла-верганда) беморни тезда касалхонага ётқизиб, операция қилиш керак.

ИЧАК ТАЁҚЧАСИ — одам ва ҳайвонлар ичагида яшайдиган ҳаракатчан бактерия. Бўйи 1—2 мк. Ичак бактериялари гуруҳига киради (бу гуруҳ ич терлама, паратиф, салмонеллез, дизентерия ва б. касалликлар бактерияларини ўз ичига олади). И.т., одатда, касалликка сабаб бўлмайди, аммо ўт пуфагига, буйрақларга, қовуққа кирганда шу аъзоларни яллиғлантира олади. Нажасда талайгина И. т. бўлади.

ИЧАК ТУТИЛИШИ - ичак ҳаракат фаолиятининг кескин бузилиши б-н ифодаланадиган оғир касаллик. Ичакнинг тўла ёки қисман тутилиши, шунингдек, кечишига кўра, ўткир (ичакдан овқатнинг сурилмай бирдан туриб қолиши) ёки сурункали (овқат масса-сининг оз-оздан, бора-бора буткул ўтмай қолиши) И.т. фарқ қилинади. И.т.нинг динамик ва механик хили бор. Динамик И.т. ичак ҳаракатининг бузилиши, баъзан ичак перистальтикасининг тўхташи сабабли (паралитик шакли), баъзан ичакнинг тортишиб қисқариши (спазм) туфайли рўй беради. Чандиқлар, ўсма, полиплар, ўт йўлидан ичакка тушган тошлар, ичакка тушган ёт қисмлар, ён аъзолардаги ўсмаларнинг ичакни сиқиб қўйиши ва б. механик И.т.га сабаб бўлади. Узоқ вақт оч юриб ҳаддан зиёд кўп овқат ейиш, ичак шиллик қаватидаги яллиғланиш жараён-

лари (колит, энтероколит), шунингдек, ичак перистальтикасини кучайтирадиган дизентерия, ичакнинг буралиб бир-бирига кириб қолиши ва ҳ.к. ҳам И. т.га олиб қилиши мумкин. Қорин соҳасида қаттиқ оғриқ туриши, ичак перистальтикасининг кучайиши, қайт қилиш, қорин дам бўлиб ич келмай қолиши, қон босимининг паса-йиши, пульс тезлашиши ва б. И.т. хос аломатлардир. Даво зудлик б-н жарроҳлик усулини қўллашдан иборат. Врач келгунга қадар ўз билгича иссиқ ёки турли дори-дармонлар қилиш ярамай-ди, акс холда ёмон оқибатларга олиб қилиши мумкин.

ИЧАК ШИРАСИ — ичак шиллик пар-дасининг безларидан ажралиб чиқадиган ҳазм шираси; рангсиз ёки оч сариқ суюқлик, ишқорий хусусиятга эга. Овқатнинг ичак деворига таъсир этиши натижасида ва баъзи кимёвий моддалар таъсирида вақт-бевақт ажралиб туради. Бир суткада 2,5 л гача И. ш. ажралади; у қуюқ ва суюқ қисмлардан иборат бўлиб, каталитик фаолликка эга. И.ш. таркибида углевод, ёғ ва оқсилларни парчалайдиган 20 дан ор-тиқ турли ферментлар: аминополипептидаза, дипептидаза, липаза, нуклеа-за, амилаза ва б. бор. Ингичка И.ш. овқатни ҳазм қилишда қатта аҳамиятга эга.

ИЧАҚДАН НАФАС ОЛУВЧИЛАР (Enteropneusta) — чалахордалилар синфи, тубан иккиламчи оғизлилар-дан. Бир қанча белгилари уларни игнатерилилар ва пагонофораларга яқинлаштиради. Уз. бир неча см дан 2,5 м гача. Танаси чувалчанг-симон, хар-тум, ёқача ва бўлимлардан иборат. Хартумида тоқ, бошқа тана бўлимларида бир жуфтдан целомик бўшлиқлари бор. Қизилўнгач деворида 2 қатор жабра ёриқлари бўлади (номи ана шундан олинган). Оғзи хартуми асосида (қорин томонида) жойлашган. Айриш органлари целомодукт типиде тузилган. Гавдасининг жуфт органлари (жабра ёриқлари, жигар ўсимталари, жинсий безлари) метамер жойлашган. Қон айланиш системаси яхши ривожланган. Орқа нерв

стволи ёкача ичида жойлашган, кўпинча нерв найини ҳосил қилади. Сезги органлари фа-цат эпителийдаги ёруғликка сезгир хужайралардан иборат. айрим жинсли, жинсий диморфизм ривожланмаган. Тухумлари сувда уруғланади. Кўпчилик И.н.о. личинкаси — торнария Игнате рилиларникага ўхшаш. 80 га яқин тури, асосан, илиқ денгизларда тарқалган. Беринг, Баренц, Оқ, Охота ва япон денгизларида учрайди. Типик вакили — бала-ноггос.

ИЧАН ҚАЛЪА — Ўрта Осиёдаги йирик ва ноёб меъморий ёдгорлик. Хиванинг ички қалъа (Шахристон) қисми. И.к. шаҳарнинг Дишан қалъа (ташқи қалъа) қисмидан кунгурадор девор б-н ажратилган. У Хива работи (Дишан қалъа)дан баланд кўргонтепага ўхшаб кўринади. И.к.га 4 дарвоза (Боғча дар-воза, Полвон дарвоза, Тош дарвоза, Ота дарвоза)дан қирилган.

Хоразм халқ меъморлигининг ажойиб обидалари: мадраса, масжид, сарой ва миноралар, асосан, И. қ.да. Ундаги меъморий ёдгорликларнинг яра-тилиш тарихи, асосан, 4 даврга таал-луқли: биринчиси Хоразмнинг қад. давридан то мўғуллар истилоси даврига қадар, бу даврдан Кўкна арkning ғарбий девори, қалъа деворининг шим.шарқий бурчагидаги қад. даврга мансуб бурж ва қалъа девори қоддиқлари сақланиб қолган. Иккинчиси Хоразмнинг 1220 й.даги мўғуллар истилосидан кейин тикланиш даври. Бу даврда Сайид Аловуддин мақбараси ва б. маҳобатли бинолар қурилган. Учинчи даври 16—17-а.ларга тўғри келади. Шу пайтда (Абулғозихон ва Асфандиёرخон хукмронлик даври) И. қ.да Анушахон ҳаммоми (1657), пешайвонли Оқ масжид (1675), Хўжамбердибек мадра-саси (1688) кабилар бунёд этилди, Кўхна арк истехкомлари мустақкамланди, кўринишхона (хоннинг қабулхона-си) қурилди (1686—88). Бухоро б-н Эрон ўртасида Хива хонлиги учун бошланган уруш натижасида (18-а. нинг 1-ярми) И. қ. ва, умуман, Хива ш. қаттиқ шикастлан-

ди (Хива бир қанча вақт Эронга тобе ви-лоят бўлиб турди).

Тўртинчи даври 18—20-а.ларни ўз ичига олади. Бу даврда Ўрта Осиё маҳаллий меъморлиги анъаналари асо-сида масжид, Мадраса, тим ва тоқилар қурилди. Ота дарвозадан Полвон дар-возагача катта йўл ўтказилди. 18-а. охи-рида Жума масжид қайта қурилди ва унинг ёнида баланд минора қад кўтарди. И. қ.нинг хароба деворлари тиклан-ди, бир қанча иморатлар таъмир қилинди. 1840—12 й.ларда икки қаватли Кутлуг Мурод Иноқ мадрасасига қаратиб тим ва тоқилар қурилди. Муҳаммад Раҳимхон (1806—25), Оллоқулихон (1825—42), Муҳаммад Аминхон (1845—55) хукмронлиги даврида И.қ.да қурилиш авж олди. Муҳташам сарой, Мадраса, мақбаралар барпо этилди: Кўхна арқат сарой қурилиши тугалланди. Янги ва катта Тош ҳовли саройи қурилди. Пол-вон дарвозага яқин кўргон деворининг бир қисми бузилиб, ўрнига Оллоқулихон карвон саройи, мадрасаси ва тими қурилди, халқ ижодининг ажойиб наму-наси Паҳлавон Маҳмуд мақбараси қад кўтарди. Араб Муҳаммадхон ва Муса Тура мадрасалари ҳам шу даврда яратил-ди. Муҳаммад Аминхон И. қ.нинг ғарбий қисмига — Кўхна арк ёнига Калпш ми-нор номи б-н машҳур бўлган минора қурдирди. Бу минора гарчи битказилмай қолган бўл-сада, И. қ. мужассамотида катта ўрин тутди.

И. қ. қурилишида Хива меъморлари Ўрта Осиёда қадимдан қўлланиб келган услуб — иншоотларни рўпарама-рўпара қуриш услуби («қўш»)дан фойдала-нишган. Мас, Оллоқулихон мадрасаси б-н Кутлуг Мурод Иноқ мадрасаси, Шерғозихон мадрасаси б-н Паҳ-лавон Маҳмуд мақбараси шу услубда қурилган. И. қ. меъморлигининг яна бир ўзига хос хусусияти биноларнинг алоҳида ан-самбль ҳолида қурилганлиги. Мас, Жума масжид ёнидаги иккита кичик Мадраса, Муҳаммад Амин Иноқ ва Матпанобой мадрасаси ҳамда Мат-ниёз девонбеги

мадрасаси анча йирик ансамблдир. Полвон дарвоза олдидаги бир неча масжид ва мадрасалар, ҳам-мом, тоқи, карвонсарой ва хон саройи ўзига хос ансамблни ташкил этади. Қутлуғ Мурод Иноқ б-н Оллоқулихон мадрасаси, Тош ҳовли б-н Оқ масжид ўртасидаги майдонча шу ансамблнинг мужассамот марказидир.

И. қ. меъморий ёдгорликлари ёғоч ўймакорлиги, сангтарошлик, ганчкорлик, сиркор сопол ва б. ранг-баранг наққошлик безаклари б-н безатилган. И.қ. ансамбли меъморий ёдгорлик сифатида муҳофазага олиниб, музейга айлантирилган (1961). 1990 й.дан И.к. Бутун жаҳон ёдгорликлари рўйхатиغا киритилган.

1997 й.да Хива ш.нинг 2500 йиллиги муносабати б-н асосий йўналишларда жойлашган едгорликларни мунтазам равишда таъмирлаштиклаш ишлари олиб борилди.

Ад.: Маньковская Л., Булатова В., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

ИЧБУРУҒ — қ. Дизентерия.

ИЧИКИШ — айрилиқ дарди. Кўпинча, ота-онаси, яқин кишидан вақ-тинча ёки умрбод жудо бўлган баъзи болалар (айниқса, эмадиган болалар) нинг ҳолатини ифодалаш учун ишла-тиладиган сўз. Ичиккан бола серхархаша, инжиқ бўлиб, иштаҳаси йўқолади, овқат емайди, уйқуси бузилади, ранг-рўйи синиқиб, ўзини олдириб кўяди.

ИЧКАРИ — мусулмон мамлакатларида аёлларни номаҳрам эркакларга кўрсатмаслик мақсадида тўсилган қовлининг ички қисми, ички ҳовли. И.да, асосан, аёллар ва болалар яшаган. Ўрта Осиё халқлари меъморлигида уй-жой тузилишининг ажралмас қисми. Ташқи ҳовлининг узвий давоми. И. ўрта асрларда шарият қоидаларига кўра, аёллар ва балоғатга етган қизлар истиқомат қиладиган жой ҳисобланган. Унда ётоқхона, ошхона, омборхона ва б. жойлашган. Ташқари ҳовлида эркаклар яшаган. И. ва ташқари ҳовли ўртасида эшик бўлиб, бундан бегона эркакларнинг ки-

риши қатъиян тақиқланган. Хонадоннинг И. ва ташқарига бўлиниши хон саройларидаги ҳарамдан тортиб, камбағал кишиларнинг ҳовлиларигача хос эди. Косиб, дехқон, хунармандлар, жуда булмаганда, ўз касбикори учун ажратилган бинонинг ҳовли томонини бирор нарса б-н тўсиб И.га ажратарди.

ИЧКИ АЪЗОЛАР — одам ва ҳайвонларнинг, асосан, кўкрак ва қорин бўшлиғидаги аъзолари. И.а.га юрак-томир системаси, нафас, ҳазм аъзолари, айириш ва ички жинсий аъзолар, шунингдек, ички секреция безлари қиради. И. ани анатомияпкт махсус бўлими — спланхнология ўрганади.

ИЧКИ АЪЗОЛАРНИНГ ПАСТГА ТУШИШИ, спланхноптоз — қорин бўшлиғидаги аъзолар: меъда, жигар, ичак, шунингдек, буйрак, бачадон ва б.нинг одатдаги ўрнидан анча паст туриши. Туғма (қорин девори ва чанок туби мускуллари ҳамда ички аъзоларни ўз ўрнида ушлаб турадиган бойламларнинг туғма сустлиги) ва орттирилган (оғир юк кўтариш оқибатида мускулларнинг чўзилиши ва бўшашиши, аёлларда туғруққан кейин тез озиб, ёғ тўқимасининг йўқолиши) хили фарқ қилинади. Ирсий мойиллик ҳам қисман роль ўйнайди. Меъда ва ичак пастга тушганда бемор қорнида оғирлик ва оғрик сезади, оғрик аксари тик турганда бошланиб, ётганда босилади, буйрак пастга тушганда бел соҳаси оғрийди. Кўпинча И.а.п.т.да тинка қурийди, қайси аъзо пастга тушган бўлса, ўша аъзонинг функциясида ўзгариш, шунингдек, нерв регуляция-сининг бузилиши ва х.к. кузатилади. И. а. п. т.нинг олдини олиш гигиеник тартибга амал қилиш, вақтида маромида овқатланиш, қабзиятга йўл қўймаслик, мунтазам бадан тарбия б-н шуғулланишдан иборат. Даво, асосан, юзага келган ўзгаришларга қараб тайинланади. Даво гимнастикаси, физиотерапевтик муолажалар, бандаж тақиш буюрилади, зарурият бўлганда жаррохлик усули қўлланади.

ИЧКИ БОЗОР — муайян мамлакат доирасида товарлар ва хизматлар айирбошланадиган бозор. И.б. ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида вужудга келади. Маҳсулотлар товар сифатида тайёрланганда кишилар ўзлари тайёрлаган маҳсулотларни бозор воситасида алмаштириб, бир-бирлари б-н муносабатда бўладилар. И.б. турли ижтимоий-иқтисодий тузумда турлича бўлган. Бозор муносабатлари ривожланган сари мавжуд корхоналарни кенгайтириш ва янгиларини куриш учун и.ч. воситаларига талаб орта боради. Натижада истеъмол буюмларига талаб ҳам кучаяди. Бироқ омманинг харид қуввати чекланганлиги сабабли, бозор ҳажмининг ўсиши и.ч.нинг ўсишидан орқада қолади. Аҳолининг кўпчилиги ёлланма ишчига, ишчи кучи эса товарга айланади.

ИЧКИ ВА ТАШҚИ ЧИЗИЛГАН ШАКЛЛАР (элементар математикада) — бир шаклнинг ичига ёки ташқарисига чизилган шакллар (расмга қ.). Бир шаклнинг ҳамма учлари иккинчи шакл ичида ётса, биринчи шакл иккинчисига нисбатан ички чизилган, иккинчи шакл биринчисига нисбатан ташқи чизилган дейилади. Кўпбурчакка ташқи чизилган айлана — унинг ҳамма учларидан ўтувчи айлана, ички чизилган айлана эса унинг томонларига уринувчи айлана бўлади. Учи айланада ётиб, томонлари у б-н кесишувчи бурчак ички чизилган бурчак бўлади. Бир нуқтадан чиқиб, айланага уринувчи икки тўғри чизикдан ташкил топган бурчак ташқи чизилган бурчак дейилади. Учбурчакнинг бир томони ва қолган икки томони давомига уринган айлана ички-ташқи чизилган айлана бўлади. Ички-ташқи чизилган айлана учбурчакнинг ташқи соҳасида жойлашади. Ҳамма ёқлари бирор шарга уринган кўп ёқлик шарга ташқи чизилган, шар эса кўпёқликка ички чизилган дейилади.

ИЧКИ ГЕОМЕТРИЯ — геометриянинг эгри сирт устида бажариладиган турли ўлчашлар б-н боғлиқ хоссалар (сиртнинг ички хоссалари)

ўрганиладиган бўлими. Мас, сиртни эгиш натижасида сирт устидаги чизикнинг узунлиги ўзгармайди, аммо унинг эгрилиги ўзгара боради. Эгри чизик ёйининг узунлиги, икки чизикнинг кесишган нуқтасида ҳосил бўлган бурчак, фигура юзи И. гда асосий тушунчалардир. Эфи сирт устидаги геодезик чизиклар тўғри чизиклар вазифасини бажаради. Сиртлар И.г.си К. ф. Гаусс киритган биринчи квадратик формага мувофиқ ўрганилади (қ. Дифференциал геометрия). Текислик И. г.си планиметрия, сфера И. г.си эса сферик геометрия ҳисобланади.

ИЧКИ ДЕНГИЗЛАР - қуруқлик ичкарисидидаги ва океан ёки ёндош денгиз б-н бир ёки бир неча бўғозлар орқали туташган денгизлар. Улар қуруқлик таъсирида бўлади, айрим денгизларда юза сувлари дарё оқими ҳисобига чучук (мас, Болтик денгизи, Қора денгиз, Азов денгизи), бошқа денгизларда қуруқ иқлимнинг таъсири натижасида ва буғланиш қатта бўлган материк оқимининг таъсири кам бўлгани учун юза сувининг шўрлиги юқори (мас, Қизил денгиз, Ўрта денгиз). И.д. да юза сувларининг циклональ диркуляцияси ёпик. Гидрологик режимининг хусуси-ятига кўра, ўрта денгизлар ва чала ёпик денгизларга бўлинади.

ИЧКИ ЁНУВ ДВИГАТЕЛИ - ёнилғининг кимёвий энергиясини механик ишга айлантириб берадиган поршенли иссиқлик двигатели. Газ б-н ишлайдиган биринчи ярокли И.ё.д.ни француз механиги Э. Ленуар (1860) лойиҳалаган; 1876 й.да немис кашфиётчиси Н. Отто анча мукамал 4 тактли И.ё.д. ясаган. Россияда 1880-й.ларда О. С. Костович бензин б-н ишлайдиган карбюраторли двигатель ясади. Р. Дизель 1897 й.да ёнилғини сиқилган ҳаво алан-галатадиган И.ё.д. (дизель)нн таклиф қилди. АҚД1 да И.ё.д. ўрнатилган биринчи трактор 1901 й.да ишлаб чиқилди; акаука О. ва У. Раитлар И.ё.д. ўрна-тилган дастлабки самолётни ясади; бундай самолётлар 1903 й.да уча бошлади. Шу йили рус муҳандислари И.ё.д.ни «Ван-

дал» кемасига ўрнатишиб, биринчи тепловозни яратишди. 1924 й.да Россияда Я. М. Гаккел лойиҳаси бўйича биринчи тепловоз қурилди. 1957 й.да роторпоршенли Ванкель двигатели яратилди. Ҳозирги пайтда И. ё.д. ав-томобиллар, қ.х. ва йўл қурилиши ма-шиналарида, ўзиорар ҳарбий техникада, мотоцикллар ва б.да кенг ишлатилмоқда.

Ёнилғи турига қараб, И.ё.д. суюқ ва газмисон ёнилғида ишлайдиган, цилиндрнинг янги ёнувчи аралашма б-н тўлиш усулига қўра, 4 тактли ва 2 тактли, ёнилғи ва ҳаводан ёнувчи аралашма тайёрлаш усулига қараб, аралашма цилиндрдан ташқарида ва цилиндр ичида тайёрланадиган хилларга булинади.

Ёнувчи аралашма цилиндрдан ташқарида, яъни карбюраторда тайёрланадиган И.ё.д. карбюраторли двигатель, цилиндр ичида тайёрланадигани дизель деб аталади. Карбюраторли И.ё.д.да иш аралашмаси шам (свеча) электродлари орасида ҳосил бўладиган электр учқуни б-н, дизелларда эса цилиндрда сиқиб қиздирилган ҳавога ёнилғи пуркаш йўли б-н ўт олдирилади.

И.ё.д. 1, 2, 4, 6 ва ҳ. к. цилиндрли бўлади. Бир цилиндрли, 4 тактли, карбюраторли И. ё.д. қуйидагича ишлайди (расм): киритиш тактида (А) ҳаво то-залагич / орқали ҳаво ўтиб, карбюратор 2 да у ёнилғига аралашади ва ёнувчи аралашма ҳосил қилади; бу аралашма киритиш клапани 3 орқали цилиндр 6 га қиради, қисиш такти (ё)да ёнувчи аралашма 0,8—2 Мпа гача сиқилади, 200—400 гача қизийди. Поршень 10 юқори чекка нукта (ю.ч.н.)га 20—40° (тирсакли валнинг айланиш бурчаги) етмасдан аралашма шам 4 дан ўт олади. Поршень ю.ч.н.га етгач, аралашма текис ёна бошлайди. Газлар босими 3—6 Мпа га, т-раси эса 2200° гача етади. Кенгайиш (иш) такти (В)да поршень газ босими таъсирида пастга ҳаракатланиб, шатун 7 воситасида тирсакли вал 8 ни айлантиради. Газ босими 0,3—0,4 МПа, т-раси эса 900—1200° гача пасаяди. Чиқариш такти (Г) да чиқариш

клапани 5 поршень пастки чекка нукта (п.ч.н.)га 30—60° етмасдан очила бош-лаб, ю.ч.н.дан 10—28° ўтгандан кейин ёпилади. Демак, И.ё.д.нинг бир иш ци-клида тирсакли вал икки марта айлана-ди, шундан ярим айланиш газларнинг поршенга таъсири ҳисобига, қолган бир ярим айланиш залвар масса (маховик) 9 нинг инерция кучи ҳисобига юз беради. Цилиндрлар сони қанча кўп бўлса, И.ё.д. шунча текис ишлайди, тирсакли вал ҳам шунча раво айланади. Тўрт тактли дви-гателда иш цикли поршеннинг тўрт йўли (так-ти)да, икки тактли двигателей эса икки йўлида бажаради.

Карбюраторли И.ё.д.нинг иш ци-кли пайтида вал қатта (3000—7000 айл/мин) тезликда айланиши мумкин, пойга автомобиллари ва мотоциклларида вал 15000 айл/мин ва бундан ҳам тез айлана-ди. Тўрт тактли карбюраторли И.ё.д. 600 кВт (800 о.к.). Поршенли авиация дви-гателлари 1100 кВт (1500 о.к.) гача қувват ҳосил қилади.

И.ё.д.ни такомиллаштиришда қувва-тини борган сари ошира бориш, авто-мобилларда карбюраторли двигателлар ўрнига дизелларни кўпроқ қўллаш, ҳар хил ёнилғи б-н ишлайдиган двигателлар яратиш ва б. тадбирларни амалга оши-ришга ҳаракат қилинмоқда.

Ад.: Поспелов Д.Р., Двигатели вну-треннего сгорания с воздушным охла-ждением, 2 изд., М., 1971; Ҳамидов А., Т28Х4М, Т284МС, Т28Х4М-С1 трактор-лари, Т., 1981.

ИЧКИ КАСАЛЛИКЛАР - ички аъзо-лар касалликлари. Юрак-томир система-си, нафас, ҳазм аъзолари, қон, моддалар алмашинуви, жигар, буйрак ва б. аъзолар касалликлари И.к.га қиради. Уларнинг моҳияти, пайдо бўлиш сабаблари, бел-гилари, қандай ўтиши, олдини олиш ва даволаш усулларини терапия ўрганади.

ИЧКИ МЕҲНАТ ТАРТИБИ ҚОИДАЛАРИ — ЎзРда ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчиларнинг бирга-ликдаги меҳнатини тартибга солувчи асосий меъёрий ҳужжат. И.м.т.к.нинг

асосий мақсади ходимларни меҳнатга онгли муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш, меҳнат интизомини янада мустаҳкамлаш, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, иш вақтидан оқилона фойдаланиш, юқори иш сифатига эришиш. меҳнат унумдорлиги ва и.ч. самарадорлигини оширишдан иборат. Ҳоз. кунда амал қилиб келаётган бундай меъёрий ҳужжат ЎзР Меҳнат вазирлиги томонидан 1996 й. 2 апр.да тасдиқланган, у идоравий мансублиги, мулкчилиги ва хўжалик юритиш шаклларидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ходимлари учун Намунавий И.м.т.қ. деб аталади ва иш берувчилар ҳамда ходимлар учун мажбурий қридаларни ўз ичига олади.

Намунавий И.м.т.қ. асосида вазирликлар ва идоралар тегишли марказий (республика) қасаба уюшмалари кўмиталари б-н келишиб, халқ хужалигининг муайян тармоғи хусусиятларига татбиқан тармоқларнинг И.м.т.қ.ни ишлаб чиқади. Корхоналар, ташкилотлар, муассасалардаги И.м.т.қ. ҳам мазкур Намунавий И.м.т.қ. асосида иш шароити ҳисобга олинган ҳолда тузилади ва иш берувчи томонидан қасаба уюшма кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари б-н келишиб, тасдиқланади. Тармоқ ва корхоналарнинг И.м.т.қ. Ўзбекистон Меҳнат кодекси қамда Намунавий И.м.т.қ.га ва меҳнат ҳақидаги бошқа меъёрий ҳуж-жатларга ҳилоф бўлиши мумкин эмас. Ходим ишга қабул қилинаётганда иш берувчи уни мазкур қоидалар б-н таништирмоғи шарт.

ИЧКИ МОНГОЛИЯ - Хитой таркибидаги мухтор район. Мамлакат шим. да. Майд. 1,2 млн. км². Аҳолиси 23,5 млн. киши (1998); хитой, монгол, дунган, манжур, корейс, эвенк ва б. яшайди. Маъмурий маркази — Хух-Хото ш. Қадимда И.М. ҳудуди жан. монгол князликлари тасарруфида бўлган, 1636 й.да манжурлар қўл остига ўтган. Улар кей-инчалик Хитойда ўз ҳукмронлигини ўрнатганлар ва бу ҳудуд Хитой тарки-биға киргандан сўнг И.М. деб атала бошлаган. 1931—45

й.ларда И. М.ни японлар босиб олган. 1945 й.да улардан озод қилинган.

И. М.нинг шарқий қисмида Катта Хинган тоғлари (бал. 1949 м гача) ва Сунлямо текислигининг бир қисми, ғарбий қисмида Барги текислиги, Гоби чўлидаги ясситоглик, Иньшань тоғлари ва Ордос платоси бор. Ер юзасининг баландлиги куп жойларда 500—1500 м, энг баланд қисми 3000 м.

Иклими кескин континентал. Январининг уртача т-раси шимолида —30°, жан.да —6°, июлники шим.да 20°, жан.да 24°. Йиллик ўртача ёғин 100—500 мм. И.М.нинг шим.да тайга ўрмонлари, марказий қисмида бошқоқли дашт ўсимликлари ўсади. Энг қатта дарёси — Хуанхэ. Қўл кўп.

И.М.— аграр р-н, ялпи маҳсулот қийматининг 3/4 қисмини қ.х. беради. Дехқончилик етакчи ўринда. Ҳудудининг 1/10 қисмидан кўпроғи ҳайдалади. Асосан, донли экинлар экилади. Чорвачилик қ.х.дан олинандиган маҳсулот қийматининг 1/3 қисмини беради (мамлакатдаги мавжуд чорванинг 10% и И.М.га тўғри келади). Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўнчилик саноатлари ривожланган. Маҳаллий хом ашё базасида қора металлургия, энергетика, машинасозлик ва б. тармоқлар вужудга келган. Ёғоч тайёрланади. Якшидаги қоғоз кти мамлакатдаги энг йирик қоғоз к-тларидан биридир. Пекин — Баотоу т.й. И.м.ни Хитойнинг шим.шарқи ва шарқи б-н, Цзинин — Эрлянь т.й. Монголия б-н боғлайди.

ИЧКИ НУТҚ — 1) кишининг ўз-ўзига қаратилган (кўпгина хаттиҳаракатини режалаштириш мақсадидаги) нутқи, овозсиз ички мулоҳаза. Бу ички кодга мувофиқ, ошқора товушсиз амалга оширилади; 2) товушсиз артикуляр ҳаракат («ичда гапириш»). И.н.ни ўрганиш, тажриба асосида қайд этиш тил ва тафаккур, тил ва нутқ, фикрлаш шакли ҳамда нутқни идроклашни тадқиқ этишга имкон беради. И. н. тилшунослар, психологлар ва физиологлар томонидан тадқиқ этилади.

ИЧКИ ПАРАЗИТЛАР — қ. Эндопаразитлар.

ИЧКИ САЙЁРАЛАР, Ер гуруҳи сайёралари — Қуёшга энг яқин турган 4 та катта сайёра — Меркурий, Венера, Ер, Марс (қ. Сайёралар).

ИЧКИ СЕКРЕЦИЯ - организмдаги ҳар хил аъзо ва тўқималарнинг қонга ёки тўқима суюқлигига махсус моддалар ишлаб чиқариши. Одатда, Их. безлари (эндокрин безлар) деганда махсус физиологик фаол моддалар — гормонларни синтезлаб, организмнинг бевосита ички муҳити — қон ва тўқима суюқлигига чиқарувчи безлар тушунилади. И.с. безларига гипофиз, қалқонсимон без, қалқонсимон без ёнидаги безчалар, буйрак усти безлари, меъда ости безининг оролча (инк-ретор) қисми, жинсий безларнинг бир қисми, шунингдек, эпифиз (ғуррасимон без), айрисимон без (тимус) қиради. И.с. безларининг ҳаммаси бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлиб, ягона функционал системани ташкил этади, унинг фаолиятини нерв системаси бошқаради. Гипофиз И.с. безлари орасида алоҳида ўрин тутади. И.с. безларидан чиқадиган гормонлар организмнинг турли аъзо ва системаларини бир-бирига боғлайди, организм функцияларининг гуморал йўл б-н (суюқликлар воситаси б-н) бошқарилишида қатнашади. И.с. безларининг асосий вазифаси моддалар алмашинуви, ўсиш, жисмоний тараққиёт ва балоғатга етишни бошқаришдан иборат.

Организмнинг ўзгариб турадиган ташқи ва ички муҳит шароитига мослашувида И.с.нинг аҳамияти катта. Мас, гавда т-расининг рефлекс йўли б-н бошқарилишида гипофиз ва қалқонсимон бездан чиқадиган гормонлар микдори ўзгариб туради. Организмга инфекция, интоксикация (заҳарланиш), шикастлар, оғриқ таъсир этганда, киши ҳаяжонланганда ва шунга ўхшаш ҳолларда буйрак усти безлари, гипофиз ва қалқонсимон без тегишли гормонларни кўпроқ чиқаради; айна вақтда, модда-

лар алмашинуви куча-йиб, юрак уриши тезлашади, шикастлар ёки интоксикация таъсирида қон босими кўтариледи ва организмнинг бошқа бир қанча функцияси фаоллашади, буларнинг ҳаммаси организмнинг ўзгарган шароитга мослашувига ёрдам беради. И.с. безлари гарчи бир-бирига таъсир этса ҳам, бирор безнинг кўпроқ зарарлангани ҳақида фикр юри-тишга ва унинг касаллиги ҳақида га-пиришга имкон берадиган муайян сим-птомларни ажратиш мумкин. Мас, гипофизнинг олдинги бўлаги етарли ишламаганда бўй ўсмайди, одам озиб кетади (кахексия); гипофизнинг орқадаги бўлаги етарли ишламаганда қандсиз диабет, олдинги бўлаги касалланганда гигантизм ва акромегалия рўй беради ва х.к. Буйрак усти безлари пўстлоқ қаватининг функцияси бузилганда бронза касаллиги, аёлларда шу қават гормонларидан бири ортиқча ҳосил бўлганда вирилизм рўй беради. Буйрак усти безларининг мағиз қавати зарарланганда адреналин кўп ишланиб чиқиши туфайли қон босими дапқир-дапқир кўтариледи, гавда т-раси ўзгариб туради, қонда қанд кўпаяди (гипергликемия). Меъда ости безининг оролча (инкретор) қисми инсулин гормонини кам чиқарганда қандли диабет пайдо бўлади.

Қалқонсимон безнинг ортиқча ишлаётганлиги диффуз токсик буқоқда, кам ишлаётганлиги эса микседема ва эндемик буқоқда намоён бўлади. Қалқонсимон без ёнидаги безчалар етарли ишламаганда кальций ва фосфор алмашинуви, жигарнинг заҳарларни за-рарсизлантириш функцияси бузилади, натижада тетания рўй беради.

И.с. безларининг касалликларини эндокринолог врач даволайди. Беморга гормонал препаратлар, рентгенотерапия, операция, пархез, физиотерапия ва иқлим билан даволаш буюрилади.

Ад.: Кодиров У. З., Одам физиологияси, Т., 1996; Аҳмедов Н. К., Нормал ва патологик анатомия билан физиология, Т., 1990; Клиническая эндокринология:

Руководство для врачей / Под. ред. Старковой Н. Т., М., 1991.

ИЧКИ ТЕКИСЛИКЛАР - Жан. Американинг Анд тоғлари, Бразилия яситоғлиги ва Патагония оралиғидаги (10° дан 39° ж.к.гача) меридиан бўйлаб жойлашган ботиклар системаси. Тарки-бига Маморе, Пантанал, Гранчако, Пампа текисликлари ва Икки даре оралиғи киради. Асосан, аккумулятив (бал. шаркида 50 м дан 70 м гача, ғарбида 500—600 м гача) текисликлардан иборат. Қалин делювиал-аллювиал ётқи-зиклардан тузилган, баъзи ерларида бал. 200—1400 м ли каттиқ жинслардан иборат тепаликлар учрайди. Жан. қисмида лёсс катламлари кенг тарқалган. Ландшафтнинг зонал типлари харак-терли, шим.да субэкваториал саванна ва саванна ўрмонлари тропик сийрак ўрмонлар орқали субтропик саванна, прерия ва даштларга ўтиб боради. Парагвай ва Парана дарёлари бўйлаб ботқоклашган ўрмонлар минтақаси мавжуд.

ИЧКИ УРУҒЛАНИШ — ҳайвонларда эркаги уруғ хужайраларининг урғочиси жинсий йўлларига киритилиши (қ. Уруғланиш).

ИЧКИ ХЎЖАЛИК РЕЖАСИ - хўжалик юритувчи субъектларнинг белгиланган мақсадлари ва унга эришиш чора-тадбирлари мажмуи. И.х.р. муайян хўжалик юритувчи субъектнинг ихтисослашуви ва мавжуд и.ч. ресурсларини ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган вазифалар ҳамда уларни амалга ошириш чора-тадбирларини акс этти-рувчи ички меъёрий ҳужжатдир.

Бозор экинсодиёти шароитида И.х.р. бевосята у ёки бу маҳсулот (товар)га нисбатан талаб ва таклиф, сифат жиҳатдан истеъмол қилиниш даражаси, нарх ва б. омиллар асосида белгиланади. И.х.р.да белгиланган барча вазифа ва чора-тадбирлар хўжалик юритиш субъектининг бизнес режасида акс эттирилади. Бизнес режани тузишда хўжаликдаги ташкилий, иқтисодий, табиий (мас, к.х. корхоналарида) омиллар асосида ҳар бир тармокнинг

и.ч. салоҳиятига эришиш, тармокларнинг муқобил уйғунлигини таъминлаш ҳамда илғор технология, техника ва тажрибаларни тадбиқ қилиш асосида кам харажат эвазига энг юқори даромад (соф фонда) олиш, хўжаликни барқарор ривожлантириш ва рақобатбардош товарлар б-н бозорларни эгаллаш асосий вазифалар сифатида тан олинади (яна қ. Бизнес резка).

ИЧКИ ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ - муай-ян бир корхона ёки ташкилотда хўжалик юритиш усули; унинг бошқа хўжалик субъектлари б-н бўладиган муно-сабатлари мажмуини мувофиқлаштириш, бошқариш ва назорат қилишга хизмат қилади. Бозор шароитида И.х.х. мақсад ва моҳият жиҳатдан тижорат ҳисоби сифатида намоён бўлади ҳамда корхона (ташкилот)нинг бошқа хўжалик субъектлари олдидаги мажбуриятларини амалга ошириш нуктаи назардан ишлаб чиқилади.

И.х.х. корхона (ташкилот) хўжалик ҳисобинипт таркибий ва ажралмас қисми бўлиб, муайян хўжалик юритиш субъектига қарашли ички бўлинмалар қар бирининг фаолият йўналишлари ва уларнинг ўзаро муносабатларига асосланади. Ҳар бир ички бўлинманинг ихтисослашувига мувофиқ маҳсулот и.ч. ёки иш бажариш (хизмат кўрсатиш) юзасидан миқдорий топширик, уни бажариш учун лозим бўлган харажат таркиблари, моддий манфаатдорлик тизими ва б. тегишли кўрсаткичлар бўйича меъёрлар И.х.х.да ўз аксини топади. И.х.х. да нисбатан эришилган якуний натижалар ички бўлинма жамоалари аъзоларини моддий рағбатлантиришга асос олиб олинади. Бозор шароитида И.х.х., яъни тижорат ҳисо-бининг асосий тамойиллари сифатида ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ни мустақил ташкил қилиш, ўзини ўзи бошқариш ва молиявий коплаш, ҳар бир аъзони ўз мулкый улуши миқдориди моддий жавобгарликка тортиш, моддий рағбатлантириш ва б. тамойилар кучли амал қилади.

Курбон Чориев.

ИЧКИ ЭНЕРГИЯ — жисмнинг фақат ички ҳолатига боғлиқ бўлган энергия; жисми ташкил этувчи молекулаларнинг хаотик (тартибсиз) илгариланма ва айланма ҳаракат кинетик энергиялари б-н молекулаларнинг ўзаро таъсирлашиши натижасида вужудга келган потенциал энергиялари ҳамда мо-лекулалардаги атомларнинг хаотик теб-ранма ҳаракат кинетик ва потенциал энергияларининг умумий йиғиндисига тенг. Жисмлар системасининг И.э.си ҳар бир жисмнинг алоҳида олингандаги И.э.лари йиғиндисидан б-н жисмлар орасидаги ўзаро таъсир энергиясининг йиғиндисидан иборат.

ИЧКИЛАР — Мовароуннахрда (темурийлар, шайбонийлар) ва Ҳиндистонда (бобурийлар) ҳукмдор саройида хизмат килувчи навкарлар, хос кўриқчилар, мулозимлар ва беклар. Асосан, ҳукмдорга яқин ва содиқ зодагонлар сафидан ўрин олган И. зарур вақтларда ҳарбий ҳаракатларда ҳам иштирок этган: «Ғўлда Қосимбек ва ёвуқ ичкилар эди» (Бобурнома). И. баъзан ички беклар истшюҳи б-н ҳам юритилган. Бобурнинг таъкидлашича, И. давлат олдидаги ул-кан хизматлари эвазига улуғ беклар даражасига кўтарилган ҳамда салтанатдаги мавжуд имтиёзларга эга бўлган. Ҳукмдор саройидан узокдаги вилоят ва туманларда фаолият курсатувчи беклар — ташки беклар ёки сарҳад беклари деб юритилган.

ИЧКИЛИК ХУМОРИ - сурункали алкохолизмга мубтало бўлганлар ичкиликдан воз кечганида кузатиладиган «хумор» ҳолати. Сурункали алкохолизмдаги абстинент ҳолати (синдроми). Бу соматовегетатив, неврологик ва рухий бузилиш аломатлари йиғиндисидан (симптомокомплекс) бўлиб, мунтазам равишда спиртли ичимлик ичадиган киши уни ичмай қўйганида кузатилади. И.х.да юз ва кўз кизаради, юрак уриши тезлашади, қон босими кўтарилди, юрак соҳасида нохуш сезги, бош айланиши ва оғриғи, терлаш, сов-котиш, қўл бармоқлари, бугим ва мус-қуллар, шунингдек, меъда ва

жигар соҳасида оғрик, қўл ёки тананинг қалтираши, ич кетиши, чанқаш, кўнгил айнаши, қусиш, иштаҳа йўқолиши, ҳолсизлик, уйку бузилиши каби аломатлар намоён бўлади. Бундай ҳолат маълум бир микдорда спиртли ичимлик ичилса, йўқолгандек, беморнинг умумий аҳволи яхшилангандек туюлади, лекин бу вақтинча бўлиб, 2—3 со-атдан сўнг бу аломатлар яна кўзга ташланади ва киши спиртли ичимлик то-пишга ва ичишга ҳаракат қилади; у спиртли ичимликни ўзининг жисмоний ва рухий ҳолатини ен-гиллаштириб туриш мақсадида бетўхтов ичиб туришга мажбур бўлиб қолади. Бундай тўхтовсиз ёки «ётиб ичиш» бир неча кундан бир неча ҳафтагача ва ҳатто бир неча ойгача давом этади.

Бемор ичкиликбозликдан даволанмай, ичишни давом эттиравергач, И.х. синдромининг аломатлари кучайиб, мураккаблашиб унга рухий касаллик белгилари қўшилади. Унинг кайфиятида тушкунлик, тез ўзгарувчанлик, таъсирчанлик, кўрқоқлик пайдо бўлади, атрофдагилардан шубҳаланиш, гумонсираш, уларга ишонмаслик каби аломатлар, шунингдек, ўз-ўзини айблаш, уйку бузилиши, ёмон ва кўрқинчли тушлар кўриш, ҳар хил кўрқинч ва ваҳималар кузатилади. Айрим ҳолларда бу синдром ўткир алкохол психозлари — алкохол делирийси (оқ алаҳлаш), алкохол галлюцинози ва б.га ўтиб кетиши мумкин.

Бундай дардга йўлиққан бемор наркологиya шифохоналарида шу соҳа му-тахассислари томонидан даволанади.

ИЧКИЛИКБОЗЛИК - қ. Алкохолизм.

ИЧКУЁВ — никоҳдан сўнг келиннинг отасиникида яшайдиган куёв. И. Шарқда, хусусан, Ўрта Осиё халқлари ўртасида тарқалган. И.нинг пайдо бўлиши қатта омланинг емирилиб, унинг ўрнида кичик оила (қалин тўлашга асосланган никоҳ) нинг пайдо бўлиш даврига тўғри келади. Баъзи халқларда матрилокал жойлашув асосий ўринда туради (қ. Никоҳ). И.лик Осиё ва Африкадаги кўпгина халқларда

хозиргача турли шаклларда сақланиб келмоқда. Ўрта Осиё халқларида бу жараён мил. I минг йилликнинг 2-ярмидан бошланган. Иликнинг турларидан бири ишлаб беришдир. Ўтмишда қалин тўлашга қурби етмайдиган йигит бўлғуси қайнотаси уйда туриб, маълум муддат ишлаб беришга рози бўлар, бу муддат тугагач, қалин мажбуриятдан озод бўларди. Иликнинг яна бир тури — куёвнинг келин оиласига киришидир. Бундай ҳол ўзбекларда кўч куёв (кучидан фойдаланиш мумкин бўлган куёв), тожикларда хонадомод (уй куёв) деб аталади. Ҳоз. даврга келиб И.лик мазмунан ўзгарди. Ишлаб бериш орқали И. бўлиш одати тамоман тугади. Ягона қизи бўлган (ёки қизи б-н қолган) кекса ота-она куёвни И. қилмоқчи бўлса, уни тенг ҳуқуқли, яъни ўз ўгли-дай, ҳатто, оилага бошлиқ қилиб қабул қилади.

ИШ — 1) умумий маънода — муайян нарсани яшаш, тайёрлаш ёки бирор юмушни бажариш учун сарф қилинадиган меҳнат, фаолият; И.нинг турлари кўп: ақлий меҳнат, жисмоний меҳнат, илмий И., амалий И., назарий И. ва х. к. У топширик, вазифа маъноларида ҳам қўлланади (мас, уй вазифа-си, ёзма И. ва х. к.). Меҳнат, фаолият натижасида яратилган махсулот, нар-са ҳам И., деб аталади; 2) суд ва маъ-мурий органларда кўрилаётган жараён (мас, жиноий И., жанжалли И. ва б.); 3) физикада — энергиянинг бир турдан иккинчи турга айланишини миқдор жиҳатдан ифодаловчи физик катталиқ; 4) механикада — кучнинг таъсир ўлчови; у кучнинг катта-кичиклигига, йўналишига ва куч қўйилган нуктанинг қанча силжиганлигига боғлиқ. Моддий нуктага таъсир этадиган кучнинг бажарган иши куч F проекциясининг ўтилган йўл S га кўпайтмаси б-н ўлчанади, яъни $A = F \cdot S \cdot \cos \phi$, бунда $S = M \cdot |V|$ нуктанинг M дан M , га силжиш йўли, a — куч йўналиши б-н йўл орасидаги бурчак (расмга к.). Умуман, $\cos \phi > 0$ ёки кичик ($\cos \phi < 0$) бўлишига қараб, бажарилган иш

мус-бат ёки манфий бўлади. Моддий нук-тага бир вақтнинг ўзида бир нечта куч таъсир этаётган бўлса, бажарилган иш кучларнинг тенг таъсир этувчиси бажарган ишга тенг бўлади.

Ньютоннинг ҳаракат тенгламасига асосан моддий нуктага таъсир этувчи ҳамма кучларнинг бажарган умумий иши кинетик энергия ўзгаришига тенг: $l_{\text{тх}}?_{\text{mvo}} l \sim 2 \cdot 2 \cdot \text{бунда: } v, \text{ и}0$ — моддий нуктанинг бошланғич ва охириги тезликлари. Механик И. бажарилиши натижасида кинетик энергия, у б-н боғлиқ ҳолда эса ҳаракатнинг механик шакли ҳам ўзгаради. Физик жараёнларда энергия ўзгаришининг миқдорий кўрсаткичининг ўзи жараённинг турига боғлиқ. Агар система энергия берса, системанинг И.и мусбат (ижобий), агар энергия олса, манфий (салбий) бўлади. «И.» тушунчаси физика ва техниканинг бошқа соҳаларида ҳам қўлланилади. 5) термодинамикада — термодинамик система ҳолати ўзгарганда ташқи муҳитга узатилган ёки система қабул қилган энергия. Термодинамик система ташқи муҳит б-н таъсирлашгандагина И.ни миқдор жиҳатдан ифодалаш мумкин. Бажарилган И. катталиги жисмнинг термодинамик мувозанатда бўлиш-бўлмаслигига боғлиқ. Механик И.нинг умумлаштирилган ифодасидан термо-динамикада ҳам фойдаланилади. И.нинг ўлчов бирликлари СГС тизимида эрг, СИ тизимида Жоуль (Ж), техник ти-зимда — килограммометр (КГ м).

ИШ АРАЛАШМАСИ - инки ёнув двигатели цилиндрида янги киритилган ёнувчи аралашма б-н олдинги циклдан қолган ишланган газларнинг қўшилиши натижасида ҳосил бўладиган аралашма; двигатель цилиндрида ёниб, иш бажаради. Карбюраторли двигателда И. а. шам (свеча) б-н ўт олдирилади, дизелца цилиндрида кучли қисилиши натижасида қизиган ҳавода ўз-ўзидан алангаланари.

ИШ БЕРУВЧИЛАР — ходимни ишга олиш ҳуқуқи бўлган юридик ёки жисмоний шахслар. ЎЗР Меҳнат кодекси-

га кура: корхоналар, шу жумладан, уларнинг алоҳида таркибий бўлинмалари ўз раҳбарлари тимсолида; мулкдорларнинг ўзи айтиб бериладиган вақтда раҳбар бўлган хусусий корхоналар; 18 ёшга тўлган айрим шахслар қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда И.б. бўлиши мумкин. И.б.нинг ҳуқуқ ва бурчлари, мажбуриятлари, ходимлар б-н меҳнат шартномасини тузиш шартлари Ўзбекистон Республикасининг МК ва меҳнатга оид қонунларида белгилаб берилган. Қонунга кўра, И.б.: корхонани бошқариш ва ўз ваколатлари доирасида мустақил қарорлар қабул қилиш; қонун ҳужжатларига мувофиқ яқка тартибдаги меҳнат шартномаларини тузиш ва бекор қилиш; меҳнат шартномасида кўрсатилган ишни ло-зим даражада бажаришни ходимдан талаб қилиш; ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун бошқа И.б. б-н бирга жамоат бириктирилган шартномалари тузиш ва бундай бириктирилган шартномаларга аъзо бўлиш ҳуқуқига эга. И.б. ходимлар вакиллик органлари (қасаба уюшмалари ва уларнинг сайлаб қўйиладиган органлари ёки ходимлар томонидан сайланган бошқа органлар)нинг ҳуқуқларига риоя қилиши, уларнинг фаолиятига қўмақлашиши шарт. Қорхонада И.б. номидан вакилликни маъмуриятнинг мансабдор шахслари меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва б. норматив ҳужжатлар, уларнинг уставлари ёки низомлари асосида берилган ваколатлар доирасида амалга оширади. Қонунда И.б.нинг ишга қабул қилишни ғайриқонуний равишда рад этишга йўл қўймаслиги кўрсатиб ўтилган (ЎЗР Меҳнат кодекси, 78-модда).

ИШ ВАҚТИ — ходимнинг ижтимоий ташкил этилган меҳнатда иштироки давомийлиги меъёри; ходим бевосита ўз меҳнат вазифаларини бажариши учун ло-зим бўлган, қонун б-н ёки қонун асосида белгиланган вақт.

Табелда белгиланган, яъни И.в.да иш жойида бўлганликни ҳисобга олиш ҳужжатида қайд қилинган реал вақт И.в. ҳисобланади. И.в. ишлаб чиқариш учун кетган меҳнат сарфи ва меҳнат ха-

ра-жатлари ҳажмини ифода қилади, яъни меҳнатнинг ўлчови ҳисобланади. И.в. ни ўлчашнинг асосий бирликлари киши-кун, киши-соат, кишиминут (хронометраж, иш вақти фо-тографияси ва лахзавий кузатишлар ўтказиш), киши-ой, киши-чорак, киши-йил кабилардан иборат. Табел ҳисоби киши-кунда ҳисобланган И.в. ҳақидаги маълумотларнинг асосий манбадир.

Ходимлар учун И.в.нинг меъёри муддати ҳафтасига 40 соатдан ортиқ бўлмаслиги, 6 кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг муддати — 7 соатдан, 5 кунлик иш ҳафтасида — 8 соатдан ортиқ кетмаслиги шарт. Айрим то-ифадаги ходимлар учун улар ёши, соғлиғи, меҳнат шартлари, меҳнат вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзга ҳолатларни инобатга олиб, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва б. меъёрий ҳужжатларга, шунингдек, меҳнат шартномаси шартларига биноан меҳнат ҳақини камайтирмасдан, И.в.нинг қисқартирилган муддатлари белгиланади (қ. Иш қуни). Мазкур ишларнинг рўйхати ва И.в.нинг аниқ муддати ЎЗР ҳукумати томонидан белгиланади. Бай-рам кунлари арафасида кундалик иш (смена) муддати барча ходимлар учун камида 1 соатга қисқартирилади. Ходим б-н иш берувчи ўртасидаги кели-шувга биноан, ишга қабул қилиш чоғида ва кейинчалик ҳам тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтаси белгилаб қўйилиши мумкин. Тўлиқсиз И.в. шартли б-н ишлаш ходимнинг йиллик асосий меҳнат таътили муддати, меҳнат стажини ҳисоблаш ва б. меҳнатга оид ҳуқуқларни бирон-бир тарзда чеклашга асос бўла олмайди, бунда ишланган вақтга ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга мутаносиб равишда ҳақ тўланади.

Қорхона ва муассасаларда меҳнат режимларини рационал ўрнатиш, иш графикларини, иш куни давомида ишлаш ва дам олиш режимларини тузиш, асбоб-ускуналар ва ишчиларнинг бекор туриш вақтини ҳамда И.в.ни унумсиз сарфлашини тугатиш тадбирлари ишлаб

чиқилади. Меҳнат режими иш бошланиши ва тугаши, овқатланиш учун танаффус вақти қамда корхона ходимларининг ўз вазифаларини бажа-раётган вақтдаги ахлоқ қоидаларини, ҳуқуқ ва бурчларини аниқлашни кўзда тутати. Иш ва дам олиш кунларининг алмашинувини, сменаларнинг давом этиш вақтини, ишчиларини бир сменадан иккинчисига ўтиш тартибларини белгилаш учун иш графиклари тузил ади.

Халқаро меҳнат статистикаси 8конференцияси (1962 й.) хужжатларида И. в.ни меъёрдаги И.в. (қонун ҳамда қоидалар б-н ёки уларга мувофиқ, шунингдек, жамоа шартномалари ва арбитраж қарорлари б-н белгиланган вақт), қақи ки й И.в. (жумладан, меъёрдаги вақт оралиғида ҳақиқий ишланган соатлар, иш ўрнида ишга тайёрланиш учун кетадиган вақт, иш жойида ишсиз ўтказиладиган, аммо меҳнат шартномасида ҳақ тўлаш кафолатлаб қўйилган вақт, иш ўрнида одам олишга сарф бўладиган қисқа вақтлар) ва ҳақ тўланадиган И.в.га ажратиш тавсия этилади.

Дилфуза Раҳимова, Рисолат Ишмура-това.

ИШ ДАВРИ — и.ч. вақтининг бир қисми бўлиб, иш вақтидан фойдаланиш даражасини ифодаловчи кўрсаткич. И.д. давомида бевосита меҳнат амалга ошади, маҳсулот қиймати яратилади, И. д.нинг ҳақиқий ўртача давомийлиги кўрсаткичлари (иш йили, чораги, оий) тегишли даврда ҳақиқий ишланган киши-кунларини ишчиларнинг айни даврдаги рўйхат бўйича ўртача сонига бўлиш б-н; иш кунини эса ҳақиқий ишланган киши-соатларини ҳақиқий ишланган киши-кунларга бўлиш б-н; иш ҳафтаси давомийлиги иш кунининг ҳақиқий ўртача давомийлигини иш кунлари сонига (олти иш кунлик ҳафтада — олтига, беш иш кунлик ҳафтада — бешга) кўпайтириш орқали ҳисобланади. И.д. асосида иш йили, чораги, оий, ҳафтаси, кунидан фойдаланиш коэффициенти ҳисобланади, бу коэффициент И.д.нинг ҳақиқий давомийли-

гини белгиланган давомийликка бўлиш орқали аниқланади. ИШ КУНИ — сутканинг маълум қисмида ишчи, хизматчининг корхонада меҳнат қиладиган, и.ч. фаолиятида банд бўладиган вақти. 18-а. охирида кўп мамлакатларда И.к. 16—17, 1-жаҳон уруши арафасида 10—12 соатни ташкил этган. 1919 й. халқаро микёсда 8 соатлик И.к. жорий этиш ҳақида Вашингтонда расмий равишда келишиб олинди. Ўзбекистонда ҳамма ишчи ва хизматчилар учун 6 кунлик иш ҳафтасида 7 соат, 5 кунлик иш ҳафтасида 8 соат И.к., кон саноатида ва ер ости ишларида етакчи касбдаги ишчилар ва б. учун 6 соатлик И.к. жорий этилган. Ўсмирлар учун (15 ёшдан 16 ёшгача) 4 соатлик И.к., вояга етмаганлар (16 ёшдан 18 ёшгача) учун 6 соатлик И.к. белгиланган. Ҳозир саноатда иш ҳафтаси 40 соат. И.к.нинг аста-секин қисқариши ва бўш вақтнинг кўпая бо-риши хоз. тараққиётнинг муҳим қонуниятлардан биридир.

ИШ КУЧИ, меҳнат қилиш қобилияти — инсондаги тирикчилик неъматлари и.ч.да фойдаланилади ган жисмоний ва маънавий қобилиятлар мажмуи. Муайян ижтимоий-икти-содий шароитларда И.к. товарга айланади. И.к. товарга айланиши ва меҳнат бозорида олди-сотди қилиниши учун И.к. эгаси, энг аввало, ҳуқуқий жиҳатдан мустақил шахс бўлиши ва ўз И.к. ни эркин тасарруф этиш имкониятига эга бўлиши лозим. Бозор иктисодиёти шароитида касб тайёргарлиги ва мала-ка даражасига қараб муайян нархлар (иш ҳақи)да И.к. меҳнат бозорида эркин сотилади ва сотиб олинади (қ. Ёлланма меҳнат, Меҳнат). И.к. барча жамиятларда ижтимоий и.ч. жараёнининг асосий шарт-ти, фаол унсуридир.

ИШ ЎРНИ — муайян касбдаги бир ходимнинг меҳнат вазифаларини амалга ошириши учун мослаштирилган ва ишни бажариш учун и.ч. воситалари, меҳнат қуроллари б-н жиҳозланган жой. Корхона ёки ташкилотларда И.ў. иш графиги ва сменалар сонини, таътиларни ҳисобга олган ҳолда, ишлайдиган ходимлар сони-

га тенг бўлиши ке-рак.

ИШ ҲАҚИ — меҳнатга пул шаклида тўланадиган ҳақ; қийматнинг ўзгарган шакли, иш кучи (тақдим этилган меҳнат хизмати)нинг баҳоси. Иш кучи қиймати ва нархи бевосита И.х.да ифодаланади. И.х. даражаси меҳнат бозорилз келишилади. Ходим меҳнат бозорида меҳнатни эмас, ўз иш кучини сотади. И.х. меҳнатнинг пул шаклидаги баҳоси бўлиб, уни ишга ёлловчилар (корхона, муассаса, тадбиркор) меҳнат қилувчиларга маълум вақт мобайнида маълум миқдордаги ва муайян сифатли ишни бажарганликлари учун тўлайдилар. Ёлланма ходим учун И.х. асосий даромади манбаи ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб меҳнатга қақ тўлашнинг, асосан, вақтбай ва ишбай тизимлари қўлланилади. Вақтбай И.х. шаклида ходим оладиган И.х. микаори ишлаган вақт б-н боғлиқ бўлади, яъни И.х. миқдори меҳнат унумдорлиги ва интенсивлик даражасига боғлиқ эмас. Ишбай И.х. ходимнинг маълум вақт мобайнида тайёрланган маҳсулоти миқдори б-н ўлчанади. Ишбай И.х.нинг кўринишларидан бири аккорд И.х. бунда жамоа ёки айрим ходимга иш ҳажми олдиндан белгилаб берилади, умумий ҳақ суммаси келишиб олинади. Иш бутунлай яқунланганидан кейин И.х. охиригача тўланади. И.х.нинг бундай шаклидан кўпинча қурилишда фойдаланилади. Булардан ташқари Ўзбекистонда И.х.дан ташқари меҳнатда эришган ютуқлари учун мукофотлаш ҳам мавжуд. Булар вақт-бай мукофот, ишбай мукофот тизимлари ҳамда корхонада олинган фойда ҳисобидан ажратиладиган моддий рағ-батлантириш фондида мукофотлаш тизимидир.

И.к. миқдори ёлланма ходимларнинг турмуш даражасини ифодаловчи кўрсаткичдир. Номинал ва реал И.к. кўрсаткичлари мавжуд. Номинал И.х. ёлланма ходимнинг ўз меҳнати эвазига олган пул даромадалари. Реал И.х. ходимнинг олган И.х.га қанча ва қан-дай

истеъмол буюмлари сотиб олиши ва маданий-маиший хизматлардан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатади.

Одатда, меҳнат бозорида иш кучига мувозанатли нарх шаклланади. Бу нарх И.х. ёки И.х. ставкаси деб аталади. Меҳнат бирлигининг бозор нархи И.х. миқори (ставкаси) бўлиб, лавозим оклади тарзида ёки шартномага мувофиқ белгилаб қўйилади, лекин мамлакатда қонун б-н белгиланган энг кам И.х.- даражасидан оз бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, И.х.- миқори муай-ян вақт бирлиги (соат, кун, ҳафта, ой) ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилайди.

И.Х.- ёлланма ходим даромадининг асосий манбаи, унга тегишли иш қриблиятига бўлган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқариш шакли. Шу б-н бирга иш берувчи учун ёлланма ходимлар меҳнатига тўланадиган ҳақ ишлаб чиқариш харажатларининг унсурларидан бири. Иш берувчи меҳнат ресурсларидан и.ч. омилларидан бири сифатида фойдаланиш учун уни харид қилади.

И.х.нинг асосий вазифаси И.ч.нинг бевосита қатнашчиси бўлган ходим қамда унинг оила аъзоларининг ҳаёт ва меҳнат фаолияти шароитларини таъминлашидан иборат. Қийматнинг меҳнат назарияси иш кучини алоҳида, ўзига хос товар деб ҳисоблайди. Шу сабабли, бу назария И.х.ни товар бўлган иш кучи қийматининг ўзгарган шакли, яъни унинг пулдаги ифодаси деб ҳисоблайди ва уни иш кучини такрор и.ч. учун зарур бўлган тирикчилик во-ситалари қиймати тарзида таърифлайди. И.к.га иш кучи қийматининг пулдаги ифодаси сифатида қараш аниқ меҳнат бозорида И.х. даражасига талаб ва таклиф омилларининг таъсирини ҳисобга олмайди. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар меҳнат бозорида реал И.х.нинг ўртгача даражаси яшаш учун зарур тирикчилик воситалари минимум-мига қараганда анча юқори да-

ражада туради.

Бозор иқтисодиёти шароитида И.х. хажмига бир қатор бозор омиллари (товарлар ва хизматлар бозориди талаб ва таклиф ўзгаришлари, меҳнатга бўлган талаб нархининг ўзгарувчанлиги, истеъмол товарлари ва хизматлар нархи ўзгариши ва б.) ва бозордан ташқари омиллар таъсир кўрсатади, бунинг натижасида меҳнатга ҳақ тўлашнинг муайян даражаси вужудга келади.

Ривожланган мамлакатларда И.х.ни ташкил этиш (И.х. миқдори, меҳнат миқдори ва сифати б-н унга тўланадиган ҳақ миқдори ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш, меҳнатни меъёрлаш, тариф тизими ва б.) ва тартибга солишда давлат муҳим роль ўйнайди. Уларда тарихан И.х.ни ташкил этиш ва тартибга солишнинг марказлашган давлат тизими ва марказлашмаган тизими қарор топган. И.х.ни тартибга солишнинг марказлашмаган тизими хусусий мулк эгалари ёки жамоа мулкдорлар ҳамда қасаба уюшмалари, акциядорлик жамиятлари, кооперативлар ва б. томонидан амалга оширилади.

И.х.ни тартибга солишнинг давлат тизими мулкчилик шаклидан қатъи назар барча қорхоналар ва ташкилотлар учун умумий ва мажбурийдир.

И.х.ни давлат томонидан тартибга солиш ва ташкил этишнинг муҳим унсури тариф тизими ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитларида мамлакат бўйича ҳукумат белгилаган, асосан ишчи ва хизматчилар И.х.ни ташкил қилишда фойдаланиши учун тавсия этиладиган ягона тариф тизими (сеткаси) амал қилади, қорхона (ташкилотлар)лар ягона тариф сеткаси асосида ўз тариф сеткасини ишлаб чиқиш ва разрядлар сонини белгилаш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда дастлаб 1993 й. 1 январдан 28 И.х. разрядларига бўлинган ва 0—28 разрядлар ўртасида тариф коэффициентлари фарқи 14,28 бўлган ягона тариф ставкалари жорий қилинди. 1996 й. 1 сент.да эса И.х. разрядлари 22 та ва

0—22 И.х. разрядлари ўртасида тариф коэффициентлари фарқи 5,998 бўлган ягона тариф сеткаси қабул қилинди. Ягона тариф ставкаси ходимларнинг барча касб-малака гуруҳлари бўйича тариф ставкалари ва маошлари нисбатини белгилашда меҳнат тафовутларига баҳо беришга ягона ёндо-шувни таъминлайди.

И.х.ни тартибга солишнинг давлат тизими 3 асосий йўналишда амалга оширилади: 1) давлат томонидан иш ҳақи минимуми (энг кам иш ҳақи миқдори) белгиланади. Инфляция жараёнида энг кам иш ҳақини индексациялаш ҳукуматнинг махсус қарорларига мувофиқ амалга оширилади; 2) қорхоналарда ишловчи ходимларнинг барча тоифлари учун ўртача И.х.нинг ортиб бориши маълум даражада чекланади. Давлат бу усулдан танглик ҳолатларида инфляция суръатларини пасайтиришда фойдаланади; 3) И.х.нинг ўртача ортиб боришига қараб ортиб борувчи солиқ ставкалари белгиланади. Бу энг юқори И.х. даражасининг ўсишига таъсир кўрсатиш ва уни иқтисодий усуллар б-н чеклаш имко-нини беради (қ. Даромад солиғи).

Ёлланма ходимлар И.х.ни давлат йўли б-н тартибга солиш аҳолининг энг кам таъминланган қатламлари — ёшлар, малакасиз ходимлар, меҳнат қобилияти чекланганлар ва б.ни ижтимоий ҳимоя қилишда, инфляция, реал И.х.нинг пасайишини чеклашда муҳим аҳамиятга эга.

Замира Мусаева, Қодиржон Юсупов.

ИШ ҲАҚИ МИНИМУМИ, энг кам иш ҳақи — мулкчилик шакллари-дан қатъи назар мамлакатдаги барча қорхоналар, ташкилотларда меҳнатга тўланадиган ҳақнинг давлат томонидан расмий белгиланган энг кам миқдори. Ойлик И.к. ставкалари ёки соатбай ҳақ шаклларида жорий этилади. Ўзининг иқтисодий-ижтимоий мазмунига кўра, И.х.м. инсоннинг муносиб турмуш даражасининг энг қуйи чегарасини белгилайди. И.х.м. ҳаёт воситаларининг минимал қиймати-га тўғри келади ва

амалдаги қонунлар бўйича маълум давр мобайнида (одатда бир ой давомида) инсоннинг яшаши учун керак бўлган ҳаёт воситалари минимумини сотиб олишга (минимал истеъмол бюджетини қоплашга) етиши лозим. И.х.м. ҳар доим ҳам тирикчилик минимумига боғлиқ бўлмай, муайн даврлар учун давлатнинг молиявий имкониятларига қараб, мамлакатнинг ўз иқтисодиёти ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда белгиланиши ва даврий ошиб бориши мумкин. И.х.м. жаҳон мамлакатларида Халқаро меҳнат ташкилотининг Кон-венциялари (Минимал иш ҳақини белгилаш амалиётини яратиш тўғрисидаги 26конвенция ва Минимал иш ҳақини ривожланаётган мамлакатларни алоҳида ҳисобга олган ҳолда белгилаш тўғрисидаги 131конвенция) та-лабларига риоя қилган ҳолда тартибга солинади. Инфляция жараёнида И.х. м. ни индексациялаш ҳукуматнинг махсус қарорлари б-н амалга оширилади. Давлат солиқлари, тўловлар, жарималарни ҳисоблашда, жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи даражаларини белгилашда ҳам И.х.м. база тарзида фойдаланилади. Ўзбекистонда 1992 й.дан бошлаб жорий қилинган. И.х.м. 4535 сўм қилиб белгиланган (2002, 1 авг.).

Қодиржон Юсупов.

ИШГА ЖОЙЛАШТИРИШ - Ўзбекистон Республикасида меҳнатга ярокли аҳолини иш б-н таъминлашга қаратилган ташкилий ҳуқуқий, иқтисодий тусдаги давлат тадбирлари тизими. Тизимнинг асосий вазифаси бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида меҳнат бозорини шакллантиришга қўмаклашиш, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини иш б-н таъмин этиш юзасидан қўллаб-қувватлаш, қонунга бинотан ишсиз деб эътироф этилганларнинг ишга жойлашишига ёрдам беришдан иборат. Аҳолининг ишга жойлашишига қўмаклашиш ЎЗРда Меҳнат ва аҳоли ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тизимининг тегишли органлари томонидан амалга оширилади. И.ж.га оид

қонун-қоидалар Ўзбекистон МК. махсус қисмидаги 56бобда, шунингдек, ЎЗРнинг «Аҳолини иш б-н таъминлаш тўғрисида» янги таҳрирдаги қонунида (1998 й. 1 май) белгиланган.

ИШГА ТИКЛАШ — меҳнат шартно-маси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ёки ходим қонунга хилоф тарзда бошқа ишга ўтказилган ҳолларда унинг аввалги ишга тикланиши. Ходим иш берувчининг ўзи, суд ёки бошқа ваколатли орган томонидан ишга тикланади. Бунда иш берувчи ходимга етказилган зарарни қоплашга мажбурдир. Зарарни қоплаш: ходимга мажбуран проғул қилган вақти учун иш берувчи ҳақ тўлаши шарт эканлигидан; меҳнат шартномаси бекор этилганлиги, яъни ходим ишдан бўшатирилганлиги ёки бошқа ишга ўтказилганлиги устидан шикоят қилиш б-н боғлиқ қўшимча харажатлар (мутахассислардан маслаҳат олиш, иш юритиш, йўл қира ва ҳ. к.) учун ҳамда ходим кўрган маънавий зарар учун компенсация тўлашдан иборат. Маънавий зарар учун туланадиган компенсация микдори иш берувчининг ҳатти-ҳаракатига берилган баҳони ҳисобга олган ҳолда, суд томонидан белгиланади, лекин бу микдор ходимнинг ойлик иш ҳақидан кам бўлмаслиги шарт. Шунингдек, қонунга хилоф равишда меҳнат шартномаси бекор этилгани ёки бошқа ишга ўтказилгани туфайли проғул қилишга мажбур бўлган вақт учун ходимга ўртача иш ҳақи ёхуд кам ҳақ тўланадиган ишни бажаргани учун иш ҳақи ўртасидаги фарқ тўланади, лекин мажбурий проғул муддати бир йилдан ош-маслиги керак. Ходимнинг илтимосига кўра, суд уни И.т. ўрнига мажбуран проғул қилган вақти учун иш ҳақи, маънавий зарар, ишдан бўшатиш ёки бошқа ишга ўтказиш юзасидан судга шикоят қилиш б-н боғлиқ харажат пулидан ташқари, камида 3 ойлик иш ҳақи микдорида қўшимча қасб ундириб бериши мумкин (ЎЗР Меҳнат кодекси, 111 —122-моддалар); ходим қонунсиз асосларга мувофиқ ёки бел-

гиланган тартиб бузилган ҳолда ишдан бўша-тилиб, корхона, муассаса, ташкилотнинг тугатилганлиги туфайли уни ишга тиклаб бўлмайдиган ҳоллар баъзан юзага келади. Бу ҳолда суд ишдан бўшатишни нотўғри деб топиб, ходимнинг даъвоси бўйича мазкур корхона, муассаса ва ташкилотни тугатиш комиссия-ясига ёки уларни тугатиш ҳақида қарор қабул қилган орган га, зарур ҳолларда эса корхонанинг ҳуқуқий ворисига муурожаат этиб, улар зиммасига бир йилга қадар давом этган мажбурий проғул вақти учун ходимга иш ҳақи тўлаш мажбуриятини юклайди. Айни вақтда суд корхона, муассаса, ташкилот тугатилганлиги муносабати б-н ходимни ишдан бўшатиш, деб топади ва у қўшимча ёрдам олиш кафолатидан фойдаланади. Умуман, ходим И.т. бўйича даъво б-н уни ишдан бўшатиш ҳақидаги буйруқдан кўчирма берилган вақтдан бошлаб бир ой ичида судга шикоят қилиши мумкин.

ИШДАН БЎШАТИШ - меҳнат шартномасининг меҳнат қонунчилигида кўрсатилган асослар бўйича бекор бўлиши. И.б.нинг 3 тури мавжуд: ходимнинг ташаббусига кўра; маъмури-ят ташаббуси б-н; тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра. Ходим ўзи истаган вақтда ишдан бўшаб кетиши ҳақида иш берувчини 2 ҳафта олдин ёзма равишда огоҳлантириши лозим. Ўзаро келишилса, бу муддат қисқарок қилиб белгиланиши мумкин. Ариза ходимнинг ишни давом эттириш имкони йўқлиги (мас, ўқув юртига қабул қилинганлиги, пенсияга чиққанлиги, сайлаб қўйиладиган лавозимга сайланганлиги ва б. сабаблар) б-н боғлиқ бўлса, у илтимос қилган вақтда ишдан бўшатилиши лозим (ЎЗР Меҳнат кодекси, 99-модда). Меҳнат шартномаси қандай муддатга тузилганидан қатъи назар, ходим иш берувчи томонидан асосли равишда ишдан бушатилиши зарур. Меҳнат кодексига мазкур асослар (100-модда), меҳнат шартно-масини иш берувчи ташаббуси б-н бекор қилиш (100—102-модда), меҳнат шартномаси-

ни тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўйича бекор қилиш (106-модда), уни бекор қилишни расмийлаштириш (107— 108-модда), И.б. нафақасини тўлаш (109-модда) ва иш ҳақини тўлаш муддатлари (110-мод-да)га оид қонун-қоидалар белгилаб берилган.

ИШЕМИЯ (юн. ischo — тўхтатаман, haima — қон), маҳаллий камқонлик, маҳаллий анемия — орга-низмнинг бирор қисми, аъзо ёки тўқиманинг қонга ёлчимаслиги. И.нинг ангиоспастик (томирлар спазмидан келиб чиқадиган), обтурацион (артерияга тромб ёки эмбол тикили-шидан пайдо бўладиган) ва компресс и он (томирнинг қисилиб ёки босилиб қолишига алоқадор) турлари бор. И.да микроциркуляция жараёни бузилади. Майда томирлар пучайиб қолади, артериянинг торайган жойидан пастки қисмида қон босими па-сяди ва томир девори тузук озиклана олмайди, тўқима ҳажми кичраяди, т-раси пасаяди. Тўқимага кислород етишмай, моддалар алмашинуви ва функция бузилади, оғриқ сезгилари пайдо бўлади. И. тўсатдан рўй бериб, узоқ давом этадиган бўлса, тўқима некрози ёки инфаркт кузатилиши мумкин.

ИШИАС (юн. ischion — сон), бел-думғаза радикулити — куймич нерви касаллиги. Кўпинча совқотиш, жисмоний зўриқиш, турли инфекциялар ва шикастланишлар, моддалар алмашинувининг бузилиши сабаб бўлади. Ўрта яшар ва кекса кишиларда уч-райди. Асосан, куймич нерви ва унинг тармоқлари борган қисм оғрийди. Оғриқ умуртқа поғонасининг бел қис-мига ва оёқ орқасига ҳам тарқалиб, вақт-вақти б-н, айниқса, бемор ҳаракат қилганда зўраяди.

Бирламчи ва иккиламчи, шунингдек, ўткир ва сурункали (вақт-вақти б-н қўзиб турадиган) И. фарқ қилинади. Грипп, ревматизм, безгак, бруцеллёз, сил каби касалликлар; кўрғо-шин, мишьяк, алко-голдан захарланиш; моддалар алмашину-вининг бузилиши (подагра, диабет, авитаминоз), шунингдек, ҳар хил шикастлар

бирламчи И.га сабаб бўлиши мумкин. Умуртқа поғонаси, умуртқалар орасидаги дисклар, думғаза-ёнбош ва чаноксон бўғимлари касалликлари, шунингдек, гинекологик ва урологик касалликларда иккиламчи И. кузатилади. Сурункали И. бахор ва кузда зўриқади, узоқ давом этганда болдир ҳеч нарса сезмай-ди ва Ахилл пайи рефлекси йўқолади.

Доим зах жойда ишловчи кишиларда кўпроқ учраганлиги учун халқ И.ни ҳам бод, гоҳо оёқ оғриғи дея беради.

Давоси: зўриққан вагида ўринда ётиш буюрилади, иссиқ қилинади, оғриқ колдирувчи дорилар, парафин, балчик кўйиш, уқалаш ва б. физиотерапия усуллари тавсия этилади. Чимён (Фарғона), Чортоқ, Жалолобод, Жайронхона (Термиз) каби курортларда даволаниш ҳам яхши фойда беради (яна қ. Радикулит).

ИШИМ — Қозоғистон ва РФ даги дарё. Иртииткнт чап ирмоғи. Уз. 2450 км, ҳавзасининг майд. 177 минг км². Қозо-ғистон паст тоғларидан бошланади. Остона ш.дан қуйида дарё водийси кенгайди. Куйирокда Фарбий Сибирь текислигига чиқади ва Ишим даштидан ўтади. Қордан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш еридан 215 км да 56,3 м³/сек, энг купи 686 м³/сек. Вячеслав ва Сергеев сув омборлари қурилган. И. ичимлик суви б-н таъминлайди, суғоришда фойдаланилади. Нояб. бошларида музлаб, апр,—майда муздан бўшайди. Петропавловскдан юқорига 270 км ва Викулово қишлоғидан қуйилиш жойигача кема қатнайди. И. бўйида Остона, Державинск, Есил, Петропавловск, Ишим ш.лари жойлашган.

ИШИМ ХАЗИНАСИ - кад. буюмлар мажмуаси. 1911 й. Ачинск ш.дан 50 км шим.да Ишимка қишлоғи яқинида, тайгадаги ботқоқликлар орасидаги оролчадан топилган. Бу ер мил. ав. I минг йилликдан бошлаб минг йиллар давомида аҳоли томонидан зиёрат қилинадиган курбонгоҳ ҳисобланган. Хазинадаги нарсалар маъбудларга қилинган совғалар ва кад. шаманлик маросимлари б-н

боғлиқбўлган. И.х., асосан, қурол-аслаҳа — темир қиличлар, ханжарлар, найзалар, камон ўки учлари (жез, темир), темир кўзгулар (маҳаллий ва Хитойда ишланган), «хайвоний услуб»да бажарилган тумор — зеб-зийнатлардан иборат. И.х.даги ўзга юртлардан келтирилган турли буюмлар мўйна етказиб берувчи маҳаллий тайга овчиларининг узоқ ўлкалар б-н савдо алоқаларидан далолат беради. И.х. Красноярск ўлкашунослик музейида сақланмоқда.

ИШИМБАЙ — РФнинг Бошқирдистон Республикасидаги шаҳар (1940 й.дан), Оқ Идил дарёси (Кама ирмо-ғи)нинг ҳар иккала соҳилида. Уфадан 166 км жан.даги т.й. станцияси (Ишим-баево). Аҳолиси 71,3 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Нефть қазиб олинади ва қайта ишланади. Нефть, нефть асбоб-ускуналари, озиқ-овқат саноати корхоналари бор.

ИШИМХОН, Эсимхон, Есимхон, Ишим Султон (?—1628) — Қозоқ хонлиги хони (1598—1628). Ши-ғайхоннинг ўғли, Таваккалнинг укаси ва вориси. Абдуллахон II б-н угли Аб-дулмўминхон ўртасидаги низолардан фойдаланиб акаси б-н Туркистон ва Тошкентни эгаллаган (1598), бу шаҳарлар козоклар қудратининг марказига айланган, чунки Еттисувда уларни қалмоқлар сиқиб чиқармоқда эди. Абдул-мўминхон тахтга ўтирганда (1598) унинг амакиваччаси Ҳазора султон Тошкентда исён кўтариб, ўзини мустақил деб эълон қилган. Уни Жонибек султон ўғли Рустам султон қўллаб-қувватлаган. Абдулмўминхон қатта қўшин б-н исёни бостириб қайтган. Абдул-мўминхон вафотидан сўнг И. акаси б-н Тошкент ва Мовароуннахрни бўйсундиришга ҳаракат қилган. Дастлаб улар Тошкентни, сўнгра Самарқандни эгаллаб, Бухорога юриш қилишган. Бироқ, Бухоро яқинидаги жангда Таваккал оғир яраланиб, Тошкентда вафот этгач, бу уриниш беҳуда кетган. Махмуд ибн Валштт ёзишича, Тошкентни И. қўлидан озод қилишда кўрсатган хизматлари учун Бухоро хони

Вали Муҳаммад 1607 й. Тошкент шайхлари, ула-мо-ю фузалоларига инъомлар бериб, суюрғолпар тортиқ қилган. И. Имомқулихон б-н Тошкент, Туркистон ва Сир-дарё бўйидаги ҳудудларга эгалик қилиш учун узок муддат мунтазам урушлар олиб борган.

И. Мўғулистонлати чигатоийлардан Чалиш ва Турфон ҳокими Абдурахимхон б-н иттифоқчилик ва қариндошлик муносабатларини ўрнатган, хусу-сан, унинг кизига уйлланган, Абдурахимхон эса И.нинг укаси Кучук султоннинг кизига уйлланган. Бунинг натижасида И. Чалиш ва Турфонни Аб-дурахимхон б-н бирга бошқарган. И.га тобе қозок урутлари бир неча йиллар мобайнида ушбу ҳудуддаги яйловларда кўчиб юрганлар. И. ва унга тобе уруғлар Шарқий Туркистондаги чигатоийлар ўртасидаги низоларда иштирок этганлар (1619—25). 1625 й. И. Туркистонга қайтиб кетган. Хоразмдаги тахт учун курашлар даврида Абулғозий Баҳодирхон И. хузурига қочиб борган (1627). 1627 й. И. қалмиқлар устига юриш қилган пайтда, Тошкент хони Турсун Муҳаммад кўп сонли кўшини б-н И.нинг Туркистон атрофидаги ўрдусига хужум қилиб, кўплаб аёллар ва ёш болаларни асир олиб Тошкентга қайтган, сўнгра Сайрамга тобе Саййид сўкмас мавзеида қалмиқлар юридан қайтаётган И.га қарши чиққан. Жангда И. ғолиб келган, Тошкентга қочган Турсун Муҳаммадни яқин амалдорлари ва кўшини исён кўтариб қатл этишган (1628). И. Турсун Муҳаммаднинг калласини Имомқулихон хузурига юборган. Бунинг эвазига Имомқулихон махсус ёрлик б-н Тошкент, Туркистон ва Сир-дарё бўйидаги бошқа шаҳар, қалъаларни И.га тўхфа қилган. И. вафотидан сўнг Бухоро кўшинлари Тошкентни эгаллаган. Уни бошқариш Боқи Муҳаммаднинг ўғли Абдулла султонга топширилган.

Манба: Маҳмуд ибн Вали, Море тайн, Т., 1977.

Ад: Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии

XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков, Алма-Ата, 1969; Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв., Т., 1988.

Фахриддин Ҳасанов.

ИШКАМИШ (18-а.гача Искимишт, Сикимишт) — Афғонистоннинг шим.шарқида жойлашган тарихий шаҳар. Оксарой (Қундуздарё) дарёси ирмоғининг юқори оқимида, Қундуз ш.дан 190 км жан.шарқда жойлашган. Хитой йилномаси — «Таншу» да Сики-ми-сити ш. деб қайд этилган (659 й.). «Худуд ул-олам»та кўра, 10-а.да И. деҳқончилик ривожланган, мўл-кўл дон етиштирувчи кенг ноҳия бўлган. 19-а. да маҳаллий аҳоли ўртасида И. атрофидаги тоғли вилоятни «Эск-мушк» ёхуд «Эшк-мушк» деб аташ урф бўлган. И. текис ерлар, кўплаб яйлов, ўтлоқлари бўлган кенг водийда жойлашган. И.нинг аҳолиси, асосан, ўзбеклардан иборат бўлиб, улар деҳқончилик, чорвачилик ва тўқимачилик, шуниингдек, туз савдоси б-н шуғулланган. Табарийнинг ёзишича, 8-а. да И.да Вахш Хашон деб аталувчи чашма бўлган. 709 й. шу чашма ёнида Қутайба ибн Муслим Бодхиз ш.нинг туркийлардан бўлган ҳокими, Тохаристон аҳолисининг арабларга қарши кўзғолони раҳбари Низак тархоннхх оёқ-қўлини дорга михлаш йўли б-н қатл этган. Амир Темур ва Темурийлар даврида И. бутун Бадахшон каби Темурийлар салтанатига вассал қарамликда бўлган. 15-а. охири — 16-а. бошларида (1445—96), сўнгра (1507—08) бу ерда темурий Бадиуззамон б-н Хусравшоҳ, Бобурнинг укаси Носир Мирзо б-н Бадахшон беклари ўртасида ҳарбий қаракатлар содир бўлган. 16-а. бошида И.ни Шайбонийхон эгаллаган, унинг вафотидан сўнг Бадахшон 80 йил мобайнида темурий мирзо Сулаймоншоҳ кўлида бўлган. Фақат 1584 й.га келиб уни Абдуллахон //эгаллаган. Аштархонийлар даврида И. дастлаб Абдулазиз султонга, сўнгра (1631 й.дан) Хусрав султонга иқто қилиб берилган; кейинчалик Муҳаммад

Муқим султон ва Махмудбий оталиқ даврида И. Қундузга тобе бўлган. 18-а.нинг 1-ярмида И. ёрийлар сулоласи б-н Каттагон ўзбеклари ўртасида ку-раш майдони-га айланган. 1713—14 й. Мир Ёрбекнинг иккинчи ўғли ва вориси Юсуф Алихон И.ни Қундуз ҳокими қўлидан тортиб олган. 1718—20 й.да Махмудбийнинг вориси Юсуфбий И.ни яна Қундузга тобе этган. Бироқ ёрийлардан Мир Зиёвуддин Или ўлкасида келган қалмиқлар ёрдамида уни ўзига бўйсундирган. Шундан буен И. ёрийлар, кейинчалик, Дурронийлар давлати ва Афғонистон таркибиди.

Ад.: Ахмедов Б., История Балха, Т., 1982; Камалидинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ИШКАШИМ, Шикасим, Сака-сем (маҳаллий аҳоли талаффузида Шикожум) — Тоғли Бадахшондаги тарихий туман ва шаҳар. Панж дарёсининг юқори оқимида жоилашган. «Сака» ва «сама» сўзлари ҳинд-орий тилларида «Сақлар мамлакати» маъно-сини билдиради. 10-а.да И. Воҳон ҳокимлигининг марказий шаҳри бўлган. 14-а.да Марко Поло Скасем, яъни И. деб аталувчи катта вилоят ҳақида сўзлаб, унинг аҳолисининг тили бошқалардан фарқ қилишини қайд этган. Дарҳақиқат И. ва Воҳон тили кўшни вилоятлар тилларидан ҳозиргача ажралиб туради. Қадимда И. Воҳон зардуштийларининг диний маркази ролини ўтаган. И. атрофидан мил. ав. 8—6-а.ларга оид мозорқўрғон топилган. Ундаги дафн ўрмини зардуштийликнинг маҳаллий кўриниши талабларига кўра, амалга оширилган, унинг таркибига қад. помирликларнинг тоғ эчкисига сиғиниши амаллари ҳам кирган. Илк ўрта ас-рларда воҳонликлар Олов ва Қуёшга сиғинганлар. И.да «Рамуз» сўзи Қуёшни англатиб, у зардуштийлар ҳудоси Ахурамазда номини ўзгартирилган шақли бўлган.

Ад.: Камалидинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохари-

стана по арабоязычным источникам IX—начала XIII вв. Т., 1996.

ИШКАШИМЛАР

Афғонистоннинг шим. тоғли ҳудудида ҳамда Тожикистон Республикасининг Тоғли-Бадахшон мухтор вилоятига яшайдиган кичик халқ (қ. Помир халқлари).

ИШКОМ — тоқларни кўтариб ўстириш учун поя ва бағазлардан қурилган арксимон сўри. Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида кўп қўлланади. И. учун, асосан, 2—3 йиллик тўғри ўсган, йўғонлиги 8—10 см, 5—6 м узунликдаги қора тол новдасидан поя тайёрланади (поялар пўстлоғи шилиб ташланади). Поялар тоқ қаторларининг ҳар икки томонига тупидан 0,5 м қочириб ҳар 1 — 1,5 м ораликда ерга қадаб чиқилади (поялар б-н тоқлар ўртасида 50-50 см оралик қолдирилади). Иккала томондаги поялар эгилиб, учлари бир-бирига чалкаштириб боғланади. И.нинг бал. 2,5—3 м. Ерга қадалган пояларга қўндалангига йўғонлиги 4—5 см бўлган тол ходаларидан 50—70 см ораликда 4—5 қатор бағаз боғлаб чиқилади. На-тижада ёйсимон И. ҳосил бўлади. Бунда иккита И. оралиғида жойлашган тоқ новдаларининг ярми бир томонга, иккинчи ярми иккинчи томонга таралиб, бағазларга боғланади. И.га кўтарилган тоқларни парвариш қилишда механи-зациядан тўла фойдаланиб бўлмайди, ҳар 3—4 йилда И.ни янгилаб туришга тўғри келади. Уни қуриш ва ҳар йили таъмирлаш учун кўплаб меҳнат ва аш-ёлар сарфланади. Шунинг учун кўпроқ воиш деб аталувчи такомиллашган усулдан фойдаланилади.

ИШКОШИМ ТИЗМАСИ - Помир тоғли ўлкасининг жан.-ғарбидаги (То-жикистон Республикаси) Шохдара тизмасининг ғарбий давоми. Шим.да Хоруғ ш. яқинидан жан.да Панж дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб (меридианал йўналишда) давом этади. Уз. 100 км чамасида. Энг баланд жойи 6096 м (Маяковский чўққиси). Ҳоз. замон музликлари бор. Учламчи давр альп бурмаланишида кўтарилган. Асосан, гнейс, амфиболит ва

б. метаморфик жинслардан тузилган. Ён бағирларида дашт ва чўл ўсимликлари ўсади, чуқур водийларда ондасонда арча учрайди. Қайноқ минерал булоқлар бор. Гармчашма булоғи атрофи бальнеологик курорт.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, моддий ишлаб чиқариш — жамиятнинг яшаши ва тараққий этиши учун зарур бўлган моддий бойликлар (турли икти-содий махсулотлар)ни яратиш жараёни; ишлаб чиқариш омилларини истезь-мол ва инвестициялар учун мўлжалланган товарлар ва хизматларга айлантириш. И.ч. инсон ҳаётининг табиий шароити ва бошқа фаолият турларининг моддий асосидан иборат. Кишилиқ жамияти тараққийнинг ҳамма босқичларида И.ч. зарур. Унинг мазму-нини меҳнат жараёни белгилайди. И.ч. жараёни 3 элемент — меҳнат, меҳнат ашёлари ва меҳнат воситалари бўли-шини такозо этади. Ижтимоий И.ч. ишлаб чиқариш воситалари И.ч. ва ис-теъмол буюмлари И.ч.дан ташкил то-пади. Бу бўлимларнинг ҳар бири кўплаб хўжалиқ тармоқларидан иборат бўлиб, уларда турли и.ч. воситалари ва истезь-мол буюмлари яратилади. Биринчи бўлимнинг иккинчи бўлимга нисбатан устунлиги кенгайтирилган такрор И.ч. иктисодий қонунининг ифодасидир. И.ч. фақат махсулот И.ч.дан иборат бўлмай, балки тақсимот, айирбошлаш ва истезьмолия ўз ичига олади. И.ч.нинг ривожланиши, аввало, И.ч. қуролларининг ўзгариши ва мукамаллашишидан бошланади. И.ч.нинг ривожланиши жамият ҳамма аъзоларининг фаровонлигини мунтазам ошира бориш ва ҳар томонлама ривожлантиришга имкон беради.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АМАЛИЁТИ - ўқув машғулоти тури. Унда ўқувчи (талаба)лар корхона, тиббий, педагогик, и.т. ва бошқа муассасаларда ўқув дастурларида белгиланган и.ч. вазифаларини мустақил равишда бажарадилар. И.ч.а. талаба ёки ўқувчилар назарий билимларини амалий ёки унумли меҳнат б-н боғлаб, уларда кўникма ва малакалар ҳосил

қилади. И.ч.а. муддати муайян ўқув юртининг тасдиқланган ўқув режасида белгиланади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШ-МАСИ, комбинат — ихтисослашган бир бутун и.ч.-хўжалиқ мажмуи. Унинг таркибига ўзаро и.ч. алоқалари ва марказлашган ёрдамчи ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналарига эга бўлган 3-д, ф-ка, лойиха-технология ва б. ташкилотлар қиради. И.ч.б. таркибига кирувчи и.ч. бўлимлари юридик шахс ҳисобланмайди. Илмий-техника тараққиёти имкониятларидан тўла фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, кооперациялаш, комбинациялаш ва б.ни тадбиқ этиш асосида ташкил этилади. И.ч.б. бир қанча афзалликларга эга бўлиб, одатда, уларда моддий-техникавий, молиявий ва меҳнат ресурслари самарали ишлатилади, замонавий илмий-техника ютуқлари қўлланиб, и.ч.ни, меҳнатни, бошқарувни такомиллаштириш (бошқа-рув апаратини қисқартириш, унинг кўп босқичлилигига барҳам бериш) имконияти туғилади. И.ч.б.нинг муҳим вазифаларидан бири техника тараққий-тини тезлаштириш ва махсулот сифа-тини оширишдан иборат. И.ч.б.га бош корхонанинг бошқарув апарати раҳбарлик қилади. И.ч.б.ни бош директор (директор) бошқаради. И.ч.б. хузурида и.ч. бўлимлари раҳбарлари ва касаба уюшмаси вакилларидан иборат маслаҳат органи макрмига эга бўлган Директорлар кенгаши фаолият кўрсатади. Бош директор кенгаш раиси ҳисобланади.

Чет мамлакатлар саноатида И.ч.б. кўринишидаги мажмуалар бутун бир тармоқни ёки кичик тармоқларни қамрайди ва и.ч.нинг технологик, ягона хом ашё базаси ёки технологик жараёнларнинг кетма-кетлиги, турдошлиги тамойиллари асосида шаклланади.

Ўзбекистонда И.ч.б. 1960-й.лар бошларидан и.ч. жиҳатидан ўзаро боғлиқ, асосан, бир хил махсулот ишлаб чиқарадиган кичик корхоналарни етакчи бош корхона раҳбарлигида бирлаштириш негизидан

фирмалар кўринишида ташкил этилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бозор муносабатларига ўтилиши ва шунга боғлиқ ҳолда мулкчилик муносабатларининг ўзгариши натижасида замонавий талабларга жавоб бермай қолган кўпгина И.ч.б.лари тугатилди. Уларнинг баъзилари эса янгича мулкчилик муносабатларига асосан қайтаташкил этилди. Мас, Чкалов номидаги «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» акциядорлик жамияти, Тошкент «Тўқимачилик» ишлаб чиқариш бирлашмаси ва б.

И.ч.б. иқтисодий ҳиҷатдан асослаб ташкил этилган тақдирда и.ч. ва меҳнатни ташкил этиш самарадорлиги ошади, маҳсулот таннархи камаяди, фойда ва рентабеллик даражаси ортади. Садир Салимов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВАҚТИ - капи тал (корхона воситалари)нинг и.ч. жараёнида бўлиш муддати. И.ч. воситаларининг корхонага тушгандан бошлаб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқарилгунча кетган вақтни ўз ичига олади. И.ч.в. маҳсулотнинг мураккаблиги, технологик жараён (и.ч. жараёнининг механик-защялашганлиги ва автоматлашганлиги), ишчилар малакаси ва б. омилларга боғлиқ. И.ч.в. меҳнат предметлари ва курулларининг ишлатилмай сақланиб туриш даври, бевосита иш жараёни даври, танаффуслар учун кетадиган даврдан иборат. Айланма маблағларнинг и.ч. захираси сифатида турадиган вақти корхонанинг хом ашё ва материаллар б-н таъминланишига боғлиқ. Иш даври эса мазкур корхонада тайёрланаётган маҳсулотнинг хусусиятларига, техника ва и.ч. технологиясининг та-раққиёт даражасига, танаффуслар вақ-ти, маҳсулотнинг хусусиятларига ва уни тайёрлаш усулига, шунингдек, и.ч. ва меҳнатни ташкил қилиш даражаси (машина ва агрегатларнинг иш режими, корхона неча сменада ишлаши ва шунга ўхшашлар)га боғлиқ. Иш даври ва танаффуслар биргаликда ишлаб чиқариш циклини ташкил қилади. Илғор техника ва технологияларни и.ч.га жорий

қилиш И.ч.в.ни қисқартириш имконини беради.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ — кишиларнинг и.ч., меҳнат фаолиятида қўлланиладиган куруллар ва воситалар. Моддий неъматлар тайёрлашда одамлар фойдаланадиган асосий воситалар (и.ч. бинолари, иншоотлар, машиналар, жиҳозлар, асбоб-ускуналар) ва айланма воситалар (хом ашё, материаллар, энергия, нархи арзон инвентарь ва б.).

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ БОЗОРИ — и.ч. учун зарур бўлган барча турдаги меҳнат куруллари, хом ашё, ёқилғи, материаллар олди-сотди қилинадиган бозор. Унга товар биржаси, савдо уйлари, савдо-воситачилик фирмалари, тижорат компаниялари ва марказлари, лизинг компаниялари, аукционлар, ярмаркалар, давлат захиралари ва суғурта фондлари, стандартлар ва нархлар бўйича давлат инспекциялари, монополиядан чиқариш қўмиталари ва б. киради. Бозор муносабатлари и.ч. воситаларини барча ис-теъмомчи корхоналарга, корхона соҳибларига ва аҳолига эркин нархларда сотиш имкониятларини яратишни такого этади. Бу эса, ўз навбатида, замонавий асбоб-ускуналар, техника воситаларини и.ч., уларнинг сифатини яхшилаш ҳамда сотиш инфратузилмаси (ахборот, реклама, маркетинг хизмати) ни яратиш б-н боғлиқ. И.ч.в.б.да улгуржи савдо-сотик юз беради, ресурсларга талабгорлар ресурс етказувчилар б-н шартнома асосида иш юритади. Ресурс бозорининг бош бўғини товар биржаси ҳисобланади. Ишлаб чиқариш воситаларини харид қилувчиларга қ.х. ва саноат тармоқлари корхоналари, тоғ-кон, озик-овқат, кимё саноатлари, қурилиш, мебелсозлик, транспорт, алоқа, коммунал хўжалиги, маиший хизмат ва б. соҳалар корхоналари киради.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ГИМНАСТИКАСИ — кишини соғломлаштириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида иш куни давомида бажариладиган жисмоний машқлар мажмуи. Маш-

клар иш жараёнлари хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Амалиётда И.ч.г.нинг 2 тури мавжуд: 1) одамни иш кунига тайёрловчи кириш гимнастикаси; 2) иш вақтидаги бадан тарбия дақиқалари — бунда ўтириб ишлайдиганларга юриш, ўтириб туриш, белни буюкиш; тик туриб ишлайдиганларга — оёқ мускулларига дам берувчи машқлар танланади. Ҳоз. ақлий меҳнат ривожланган даврда И.ч.г.нинг аҳамияти катта.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ГРАФИГИ корхонада муайян давр (кун, ой, чо-рак, йил) давомида маҳсулот и.ч.нинг календарь режаси. Бу режа бутун корхона ва унинг алоҳида бўлимлари (цех, участка, поток линиялар, агрегат ва б.) микёсида тузилиб, график ёки жадвал шаклида ифодаланади. И.ч.г. деталларни и.ч.нинг технологик схемаси ва кет-ма-кетлиги ҳамда тайёр маҳсулотнинг таркибий қисмларга бўлиниш қоида-сига асосланади. Корхонада И.ч.г.лари камров доирасига кура, корхона микёсида ойлик топшириқлар графигини ишлаб чиқиш; цех участка ёки бўлим бўйича бир машинакомплектга керакли деталлар ва узеллар сонини ҳисоблаб чиқиш; деталлар, узелларни и.ч.-нинг кундалик график топшириқларини ишлаб чиқиш; и.ч. ортда қолган деталлар бўйича 10 кунлик тезкор и.ч. графигини ишлаб чиқиш ва б. бўлиши мумкин. Маҳсулот и.ч.нинг яқка тартибда ёки сериялилиги маҳсулотнинг тури, унинг деталлари, узеллари миқдори, технологик операцияларнинг хилма-хиллиги, и.ч. жараёнида операциядан операцияга ўтишнинг кўп йўналишлилиги ва б. б-н характерланади ва жараёнлари ўзаро боғлаб туради. И.ч.г.га қатъий риоя қилиш корxonанинг ҳамма бўлимлари ишида ўзаро уйғунликни, ҳамкорликни таъминлайди.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ДАСТУРИ -маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этишга қаратилган ўзаро узвий боғлиқ илмий-техникавий, ташкилий-иқтисодий ва и.ч. чора-тадбирлари мажмуи. И.ч.д.ни тузишда ишлаб чиқариш гра-фиги, тех-

нологик йўналиш, маҳсулотнинг конструктив таркиби (яъни унга кирувчи деталлар, узеллар, агрегатлар сони) бошланғич ахборот бўлиб хизмат қилади. Уни тузишда илмий асосланганлик, давлат, корхона, ишчилар манфаатларини ҳисобга олиш, дастурни оптималлаштириш, узлуксизликни таъминлаш, маҳсулот и.ч.нинг комп-лекслигини ҳисобга олиш каби тамой-илларга амал қилинади. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай чора-тадбирлар корxonанинг бизнес режасига акс этади. Шунга мувофиқ, корxonанинг И.ч.д. ҳам бизнес режадан бошланади. И.ч.д.да ялпи маҳсулот ҳажми, сотиш учун тайёрланган маҳсулот ҳажми, маҳсулот ассортименти (турлари), маҳсулот сифати, нави, меъёрига етмаган маҳсулотлар миқдори, хом ашё балан-си, и.ч. қуввати, и.ч. воситаларидан ва хом ашёдан фойдаланиш, шунингдек, маҳсулотни қачон, қаерга, қандай тартибда етказиб бериши ёки ташиниш ва б. акс этади. И.ч.д.ни тузишда тизимли таҳлил, графиклар назарияси, операцияларни тадқиқ қилиш, иқтисодий ва ижтимоий самарадорликни ҳисоблаш, мантикий-таркибий таҳлил, иқтисодий математик моделлаш, иқтисодий таҳлил ва б. усуллар қўлланади. И.ч.д. муайян и.ч.нинг натурал (дона, тонна, метр, литр ва х. к.), қиймат (меъёрий тоза маҳсулот, товар, сотилган маҳсулот ҳажми, тугалланмаган маҳсулот қиймати ва б.) ва сифат (меъёрий тоза маҳсулот, брак ва б.) кўрсаткичларини камрайди.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАХИРАЛАРИ — корхонадаги ҳали и.ч. жараёнлари га жалб этилмаган ва иш ўрнига етиб келмаган айланма воситаларининг бир қисми: И.ч.з. хом ашё, асосий ва қўшимча материаллар, ёқилғи, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар, деталлар, эҳтиёт қисмлар, асбоблар ва б. ишлаб чиқариш воситаларидан иборат бўлади. И.ч.з. ишлаб чиқариш жа-раёнининг узлуксиз кечишини таъминлашга хизмат қилади. Бунда уларнинг ортиқча бўлиши (и.ч.га зарур бўлмаган захиралар)га

хам йўл кўймаслик зарур. И.ч.з. нагурал кўрсаткичлар (оғирлик, ҳажм, дона, ўлчам,) да аниқланади. Унинг ҳажми корхонада муайян давр (кун, ой, квартал, йил) учун белгиланади.

Вазифасига кўра, И.ч.з. жорий захиралар, кафолатли захиралар ва тайёргарлик захираларига бўлинади. Жорий захиралар ҳар куни муайян мақсулот бирлигини и.ч. учун омбордан (ёки тўғридан-тўғри етказиб берувчидан) етказиб берилади. Кафолатли захиралардан, асосан, жорий захиралар тугаб, навбатдаги И.ч.з.ни етказиб бериш тўхтаб қолганда и.ч. узлуксизлигини таъминлаш учун фойдаланилади. Унинг даражаси шошилинич берилган буюртмани бажаришга кетган вақт ва ўтган даврда етказиб берилган И.ч.з. б-н келгусида етказиладиган захиралар орасидаги тафовут б-н белгиланади. Бунда захираларни етказиб бериш ма-софаси, уларнинг ишончилиги, ма-териалларни ташиб бериш характери ва усули, уларни яқин жойлашган базалардан олиш имкониятлари ва б. ҳисобга олинади. Кафолатли захирани яратиш учун зарур захираларни ҳар беш кунда етказиб беришга эришиш, шу б-н бир қаторда моддий-техника таъминотини кенгайтириш керак бўлади. Тайёргарлик захиралари етказиб берилган захирани қабул қилиб олиш, уларни сифатини текшириш, саралаш, жойлаш, корхонанинг цехларига етказиб бериш ва б.ни талаб қилади. Одатда, жорий, кафолатли ва тайёргарлик захиралари биргаликда омбор захирасини ҳосил қилади. Бундан ташқари, и.ч.нинг боши ва охирида вужудга келадиган вақтинчалик (бунда захира фақат қисқа муддатга юзага келади) захиралар бор. Озиқ-овқат саноати корхоналарида мавсумий захиралар ҳосил қилинади. Уларнинг ҳажми мавсумий танаффусларнинг узунлигига боғлиқ.

Захираларни ҳаддан ташқари ошириб юбормаслик, уларни и.ч. характери ва ҳажмига қараб, меъёр даражасида яратиш зарур. Умуман захиралар маълум даражада маблағларни банд қилиб, и.ч.

самарадорлигини пасайтирувчи омил ҳисобланади.

Садир Салимов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИНФРАТУЗИЛМАСИ — қ. Бозор инфратузилмаси, Инфратузилма.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИ — кенг маънода ижтимоий и.ч. жараёнида кишилар ўртасида бажарадиган вазифаларига боғлиқ ҳолда шаклландиган муносабатлар (мулкдорлар, тадбиркорлар, бошқарувчилар, хизматчилар, ёлланма ходимлар, деҳқонлар ва б.); тор маънода кишилар ўртасида моддий бойликларни и.ч., айирбошлаш, тақсимот ва истеъмол жараёнида юзага келадиган иктисодий муносабатлар. И.ч.м. кишилар ўртасидаги иктисодий муносабатларнинг барча шакллари қамраб олади. Барча и.ч., иктисодий муносабатлар ичида и.ч. воситаларига бўлган муносабат, мулкчилик шакллари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Айрим иктисодий назариялар, мас, марксистик сиёсий иктисодда И.ч.м. мулкчилик муносабатларини ифодалайдиган ва ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши даражаси б-н белгиланадиган, жамиятда сиёсат, мафкура, дин, ахлоқ ва б.ларнинг базасини ташкил қиладиган муносабатлар тарзида талқин қилинади.

Бозор иктисодиёти шароитларида и.ч. воситалари эгалари б-н ёлланиб ишловчи ходимлар ўртасидаги муносабатлар меҳнат шартномалари асосида шаклланади. И.ч.м.нинг у ёки бу тарихий конкрет шакллари ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси, ки-шининг табиат устидан ҳукмронлик даражаси б-н белгиланади. Ўз навбатида, И .ч.м. ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётига таъсир кўрсатади, уни тезлаштиради ёки секинлаштиради (қ. Иқтисодий тизим).

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ОМИЛЛАРИ -и.ч.да қўлландиган ресурслар; ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик фаоллиги (тадбиркорлик қобиляти) каби омиллар И.ч.о. ҳисобланади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми, миқдори улардан фойдаланиш даражасига боғлиқ,

бўлади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИ — корхона микёсида иктисодий фаолият, иктисодий дастурлар ва тад-бирларнинг фойдали натижалар бери-ши, олинган иктисодий самаранинг муайян киймагга эга бўлган ресурсларни қўллаган ҳолда энг юкори и.ч. ҳаж-мига эришишга сабаб бўлган и.ч. омиллари, ресурслар сарфларига нисбати б-н тавсифланади. И.ч.с. корхона фаолиятининг якуний натижасини кўрса-тади. Микцорий жиҳатдан И.ч.с.ни махсулот и.ч. учун сарф қилинган меҳнат микдори б-н ўлчаш мумкин, лекин

меҳнат сарфини аниқ ўлчаш анча кийин. Шу сабабли, И.ч.с. меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги; и.ч. воситаларидан ва капиталдан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари б-н аниқланади. Корхоналарда И.ч. с.нинг умумлашган кўрсаткичи товар и.ч. суръатларининг ўсиши ҳисобланади, ундан ташқари пулдаги харажатлар бирлигига тўғри келадиган махсулот ҳажми, баланс фойданинг асосий ва айланма фондлар йигиндисига нисбати, тўла таннарх кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши суръатлари, меҳнатни тежаш ва махсулот ҳажми ўсишида меҳнат унумдорлиги ҳиссаси каби кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. И.ч.с.техник самарадорлик (и.ч. ҳажми), иктисодий самарадорлик (меҳнат унумдорлиги, меҳнат ресурслари, асосий фондлар, айланма ресурслар), ижтимоий самарадорлик (моддий ресурслар, фойда) ҳисобига шаклланади.

И.ч.с. ҳисоблашдан мақсад самарадорликка нималар ҳисобига эришилганини аниқлаш ва яна қандай омиллар эвазига уни ошириш мумкинлигини белгилашдан иборат (қ. Рентабеллик, Фойда).

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САНИТАРИЯСИ — санитариянинг бир бўлими; соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитини таъминлашга қаратилган санитария-соғломлаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқади ва ҳаётга татбиқ этади.

Касб касалликларининг олдини олиш, шунингдек, корхона ва у жойлашган ҳудудда санитариягигиена нормаларига бекаму-кўст риоя қилиш, ишчихизматчиларнинг иш жойларини ёритиш, иситиш, шамоллатиш (вентиляция) ва ҳ.к.нинг гигиена талаблари даражасида бўлишини таъминлаш масалалари б-н шугулланади. Булйрдан ташқари, и.ч. омиллари, мас, ҳаводаги чанг, кимёвий моддалар микдори, шунингдек, вибрация кучи, шовқин ва ҳ.к., шунингдек, ҳарорат, намлик ва б.нинг маромида бўлишини назорат қилади. Корхона курилиши ва и.ч.га топширилишигача бўлган жараёнларда санитария нормалари ва гигиена кридаларига асосланган ҳолда иш юритади. Ишчихизматчиларга зарарсиз ва хавфсиз меҳнат шароитини яратиш, и. ч.да хавфсизлик техникасининг замонавий воситаларини қўллаш корхона раҳбарияти зиммасида бўлиб, улар давлат томонидан белгиланган махсус нормативларга асосланган ҳолда иш кўришлари талаб этилади. Корхона, му-ассаса, ташкилотларнинг гигиена нормаларига, санитариягигиена қоидалари ва б.га қандай риоя қилинаётганлиги устидан давлат санитария назо-рати органлари, асосан, соғликни сақлаш идоралари ва вазирликлари, шунингдек, касаба уюшмалари ҳамда техника ва ҳуқуқ меҳнат инспекциялари назорат қилади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАЖРИБАСИ -тажриба хўжаликлари, ширкат ва жамоа хўжаликлари далаларида ўтказиладиган тажриба. Дала тажрибасининг у ёки бу агротехнологик тадбир қўлланилганда энг юкори самара олинган жуда яхши вариантлари асосида ташкил этилади. Синовлар муайян зонанинг иклим-тупроқ ҳамда ташкилий-хўжалик шароитларига хос муҳитда янги технология ёки агротехнологик тадбирнинг самарадорлигини тадқиқ этиш учун ўтказилади. Тажриба ўтка-зиш усули мазкур хўжалиқда қўлланиладиган барча и.ч. жараёнлари б-н му-вофиқлаштирилади. Тажриба тупроқ унумдорлиги мазкур

зона учун энг хос, бир хил бўлган далада ўтказилади. Тажриба пайкалларининг катталиги қ.х. ма-шиналарида фойдаланишга имкон берадиган, узунлиги тажриба ўтказилаё-тган даланинг бўйига тенг бўлиши ке-рак. И.ч.т. нинг схемаси мураккаб бўлмаслиги лозим: у 2—4 вариантдан иборат бўлиб, 3—4 такрорийликда ўтказилиши керак. Экин турлари бўйича И.ч.т.да кўчат қалинлиги ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши, ҳосил микдори ва унинг таркиби, ўрганилаё-тган агро-техник тадбирларнинг тупрок унумдорлигига таъсири ҳисобга олинади, шунингдек, ўрганилаётган тадбирлар ва хўжалиқда қўлланиладиган ишлов бериш технологияси қиёсий баҳоланади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАЪЛИМИ

-ЎЗРда малакали мутахассислар тайёрлаш жараёни ҳамда ўрта махсус ва касбхунар таълимнинг таркибий қисми. Асосий вазифаси — келгусида малакали мутахассис бўлиб етишадиган ўқувчиларни муайян касб соҳасида бево-сита фаолият кўрсатишга тайёрлаш, яъни билимларни амалиётга тадбиқ этишга ўргатиш, зарур касб кўникмалари ва малакаларини шакллантиришдан иборат. И.ч.т.ни амалга оширишда назарий таълимнинг аҳамияти катта. И.ч.т. 3 асосий босқич (ўқув устахоналари, ўқув майдонлари, ўқув лаб.лари, ўқув хўжалиқларидаги И.ч.т.; и.ч. шароити — корхона, қурилиш, хўжалиқлардаги И.ч.т.; и.ч. тажрибаси) га бўлинади. Ҳар бир босқич ўзига хос мақсад ва ўқув жараёнида ўз ўрнига эга бўлиб, касб хусусиятига қараб улар турли муддатли бўлади ва у И.ч.т. дастури б-н белгиланади. Ўқувчиларнинг И.ч.т. ишлаб чиқариш устаси раҳбарлигида ва ўқувчиларнинг унумли меҳнати давомида амалга оширилади. И.ч.т. мазмуни муайян касбдаги кичик мута-хассисларнинг меҳнат фаолияти ҳамда малака даражасини таҳлил қилиш асосида белгиланади. Ўқувчиларга И.ч.т. беришдан асосий мақсад уларга ўз кас-блари учун хос бўлган и.ч. жараёнини режалаштириш, тайёрлаш, амалга ошириш, назорат

қилиш, и.ч. жараёнига хизмат кўрсатишга ўргатишдан иборат. Кичик мутахассис бажарадиган ана шу вазифаларнинг муайян касб ва малака даражасига мувофиқ аниқ мазмуни макорат тавсифномасида акс этади. Бу ҳужжат кичик мутахассис бажарадиган иши ва касбхунар бўйича «Ўзбекистон Республикаси касбхунар таълими давлат таълим стандарти» (2000 й. 16 окт.) асосида тузилади. Унда ўқувчи касбхунар ўқув юртида таълим олиши давомида эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларга қўйиладиган талаблар қайд этилади. Маҳорат тавсифномаси касбхунар ўқув юртида кичик мутахассисларни тайёрлаш моҳиятини белгиловчи асосдир. Кичик мутахассисларнинг меҳнат фаолиятини таҳлил қилиш натижасида ажратиб олинган меҳнат жараёнларини бажариш йўллари ва усуллари муайян тарзда тартибга солинади ҳамда И.ч.т. мазмунини белгиловчи И.ч.т. дастурида баён қилинади. И.ч.т. дастури ўқувчиларга нимани, қандай изчиллик ва ҳажмда ўргатишни белгилаб беради. И.ч.т. дастурини ишлаб чиқишга корхоналарнинг етакчи муҳандис-техник ходимлари, и.т. муассасалари ва вазирликлар, касбхунар ўқув юр்தларининг малакали ходимлари жалб қилинади. И.ч.т. таълимнинг турли усулларида фойдаланилган тарзда амалга оширилади.

Ўткир Толипов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ-ТЕХНИКА НАЗОРАТИ — саноат корхоналарида маҳсулот сифатини назорат қилиш юзасидан бажариладиган хизматлар мажмуи. Техник назорат и.ч.нинг барча қисмлари (хом ашё, материаллар, ёқилғи, ярим фабрикалар, бутловчи қисмлар, технологик жараёнлар, асбоблар, даст-гоҳлар, ускуналар, тайёр маҳсулотлар ва б.)да амалга оширилади. Назорат қилинадиган объект хусусиятига кўра, назоратнинг кузатиб назорат қилиш, механик хусусиятларни назорат қилиш, кимёвий таҳлил, металлографик тадқиқотлар ўтказиш, синаб қўриб назорат қилиш ва б. усуллари бор. Ташкилий жиҳатдан унинг технологик

жа-раёнларни назорат қилиш; операцион назорат (маҳсулот и.ч. б-н боғлиқ операция бажариб бўлингач, ўтказилади); инспекцион (ёки танлаб) назорат қилиш; бошланғич назорат (корхонага етказиб берилган материаллар, хом ашё, ярим фабрикалар, бутловчи де-таллар назорат қилинади); фаол назорат (маҳсулотни и.ч. жараёнида ўлчов асбоблари ёрдамида назорат қилиш); тайёр маҳсулотни қабул қилиш жараёнидаги назорат ва б. турлари бор. И.ч.т. нинг асосий вазифаси корхоналардаги назорат операцияларнинг бажарилиши-шини, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг комплектлигини текшириш, бракни йўқотиш ҳамда маҳсулотни белгиланган стандарт ва техник шартларга мувофиқ қилиб и.ч.ни таъминлашдан иборат. И.ч.т.ни корхона бўлимларида ходимлар, цехларда ишчилар, соловчилар, усталар, бригадирлар ва корхоналарнинг ҳамма муҳим участкаларида техника назорати бўлими ходимлари амалга оширади. Техника назорати бўлимининг вазифаси назорат усуллари ишлаб чиқиш, бракни ҳисобга олиш ва таҳлил қилишидир. Ҳоз. вақтда деталарни и.ч. жараёнида назорат қилишнинг энг замонавий усуллари (автоматлаштириш, ёппасига назорат қилиш)ни яратишга кенг эътибор қаратилган.

Ўзбекистонда Асака автомобиль з-ди, Бухоро нефтни қайта ишлаш з-ди, «Қабул текстайлз» корпорациясининг Ўзбекистондаги қўшма корхоналарида ва б.ларда маҳсулот и.ч.ни назорат қилишнинг худди шундай замонавий усуллари тадбиқ этилган.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ — корхонанинг маҳсулот и.ч. мақсадларида, иқтисодий ресурслар сотиб олиш учун қилган пул сарфлари. Фирма ўз фаолиятини бозордан моддий ресурслар, яъни асбоб-ускуна, дастгоҳлар, транспорт ва алоқа воситалари, хом ашё, ёқилғи, ҳар хил материалларни, меҳнат бозоридан иш кучини сотиб олишдан бошлайди. Шунга мувофиқ ҳолда И.ч.х. таркибига хом ашё,

асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия харажатлари, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар, фоиз тўловлари ва б. харажатлар киради. И.ч.х. га қилинган барча харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархининг ташкил қилади.

И.ч.х.ни ўрганишга иқтисодчилар турлича ёндашдилар. Жумладан, харажатларнинг қиймат назариясига кўра, И.ч.х. куйидаги турларга бўлинади: доимий харажатлар: — корхона тўлов мажбуриятлари, солиқлар, амортизация ажратмалари, ижара ҳақи, қўриқлаш хизмати харажатлари, бошқарув ходимлари маоши ва б; ўзга-рувчан харажатлар: — хом ашё, материаллар, ёнилғи, транспорт хизмати, ишчилар иш ҳақи ва шу кабилар учун харажатлар.

Умумий (ялпи) харажатлар — доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси. Бевосита и.ч. харажатлари — конкрет маҳсулот и.ч.га кетган ва бевосита унинг таннархига ўтадиган харажатлар. Билвосита харажатлар — маҳсулот таннархига бевосита кўшилмайдиган харажатлар. Ўртача харажатлар — маълум вақт оралиғидаги маҳсулот бирлигига, товарлар партияси бўйича ёки ташкилотлар гу-руки бўйича бир буюмга тўғри келадиган харажатларнинг ўртача катталиги. Эксплуатация (фойдаланиш) харажатлари — ускуналар, машиналар, транспорт, и.ч. воситаларини ва кундалик фойдаланиладиган хўжалик буюмларини ишла-тиш б-н боғлиқ бўлган харажатлар (яна қ. Муомала харажатлари).

Шеркул Шодмонов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЦИКЛИ - меҳнат предметлари (хом ашё, материаллар) нинг муайян маҳсулотни тайёрлашни бошланишидан то тайёр маҳсулот қилиб чиқаришгача и.ч. жараёнида бўлиши даври, ишлаб чиқариш вақтининг таркибий қисми. Маҳсулот И.ч.ц. — иш даври (тайёр маҳсулот олиш учун кетган вақт) ва и.ч. жараёнидаги танаф-фуслар (операциялар орасидаги давр ва сменалар ўртасидаги вақт)дан иборат. И.ч.ц.нинг

асосий техник-иктисодий кўрсаткичи унинг муддати ҳисобланади; бу муддат ишлаб чиқариш характериға қараб, соат, кун, ой б-н ўлчанади. Унинг қисқариши махсулот и.ч.ни, капитал айланишини тезлаштиради. И.ч. жараёнларини автоматлаштириш ва илгор технологияни жорий этиш, И.ч.д. ни қисқартиришнинг муҳим омилларига қиради.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУРОЛЛАРИ -қ. Ишлаб чиқариш воситалари.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ АВТОМАТЛАШТИРИШ — машиналаштирилган и.ч. ни назорат қилиш ва бошқариш ишларини автоматик қурилмалар зиммасига юклаш; и.ч. ни механизациялаштиришнинг юқори босқичи. Фан ва техника тараққиётининг асосий йўналишларидан бири. Меҳнат унумдорлиги, мақсулот сифати, меҳнат маданияти ва б. омиллар и.ч. кўрсаткичларини юқори даражаға кўтариш имконини беради. И.ч.а. нинг қисман (локал), ялпи (комплекс) ва тўла автоматлаштириш босқичлари мавжуд. Қисман автоматлаштириш босқичида и.ч. нинг алоҳида иш турлари (суюклик сатҳи баландлиги, т-ра, босим ва б.) ни ростлаб туриш ишлари автоматлаштирилади. Ялпи автоматлаштириш босқичида бир неча қисман⁷ ав-томатлаштирилган иш турлари бўлим, цех, корхона микёсида ўзаро боғланган бўлади, ягона автоматик мажмуа сифатида муайян дастур бўйича бошқ-арилади. Бошқариш ишлари одам (оператор) назорати остида ўтади. Тўла автоматлаштириш босқичида эса и.ч. жараёнининг барқарорлиги, иш турлари ўзгармаслиги ишнинг юқори самарали бўлишини таъминлайди. Одам учун ҳавфи и.ч. шароитларида тўла ав-томатлаштиришдан фойдаланиш ай-ниқса ўринли бўлади.

Автоматлаштириш воситаларининг баъзилари қадимдан пайдо бўлган. Аммо майда ҳунармандчилик шароитида (18-а. гача) бундай қурилмалар амалда қўлланилмаган. Меҳнат қуроллари ва ускуналарининг такомиллаштирилиши, янги машина ва меҳа-низмларнинг яра-

тилиши натижасида (19-а.) и.ч. ҳажми ва даражаси кескин ўзгарди. Бу ҳол ишлаб чиқаришни меҳа-низациялаштириш учун зарур шартшароит яратиб берди (мас, йигириш, тўқиш, металл ва ёғоч ишлаш корхоналарида). 20-а. бошларида кучланиш ростлагичи ихтиро қилинганидан кей-ин электр энергиясидан и.ч. да фойдаланилади; кўп операцияли агрегат-станоклар ва автоматлиниялар вужудға келади. И.ч.а. тушунчаси шу даврда пайдо бўлди.

Автоматлаштирилган бошқариш қурилмалари ва и.ч. жараёнларини ўзлаштириш оғир саноат ва машина-созликни барпо қилиш б-н бир вақтда (30-й.ларда) бошланди. Оғир, енгил ва озик-овқат саноатларида автоматлаштирилган қурилмалар қўлланила бошлади, транспорт автоматикаси тако-миллашди. Энергетика, металлургия, кимё, машинасозлик, коммунал хўжалик, и.т. ин-тларида автоматика лаб.лари ташкил этилди. 50-й. ларға келиб халқ хўжалигининг деярли барча тар-моқларида автоматика қўлланила бошлади. ГЭС агрегатларини тўла автоматик бошқаришға ўтилди, сув б-н таъминлаш тизимлари ва б. соҳалар автоматлаштирилди. И.ч.а. нинг илмий асослари, асосан, уч йўналишда ривожланди. Биринчидан, бошқариш объектларининг қонуниятлари, динамикаси, турғунлиги ва ташқи омиллар таъсирини ўрганишнинг самарали методлари ишлаб чиқилди. Бу масалаларни тадқиқотчилар, конструкторлар, технологлар биргаликда ҳал қилади. Иккинчидан, бошқариш методларининг самарадорлиги, бошқариш функциясининг мақсади аниқланди. Шу асосда бошқаришға оид қарор қабул қилиш қоидалари белгиланди. Учинчидан, ўлчаш, натижаларни қайта ишлаш ва бошқариш фун-кцияларини амалға оширадиган автоматика воситаларининг тузилишини уйғунлаштиришнинг пухта, оддий ва самарали муҳандислик усуллари ишлаб чиқилди. Лекин И.ч.а. ни такомиллаштириш ва ривожлантиришға доир ишлар узлуксиз давом этади. Цех-

лар, ом-борлар ва ишлаб чиқаришнинг бошқа жойларида ахборот (информация) ларни тузиш ва дастлабки ишлаш клавишли қурилмалар воситасида ба-жарилади, йиғилган ахборотлар қайта ишлашга узатилади. Ахборотларни автоматик қайд қилиш учун датчиклардан фойдаланилади. Ахборотларни узатиш куроллари — сигнал ўзгартиргичлари, телемеханика аппаратураси, сигналларни таксимловчи коммутаторлар ва б. дан иборат. Ахборотларни манتيқий ва математик ишлаш қурилмалари — сигналларнинг характери ва шаклини ўзгартирувчи функционал ўзгартиргичлар ахборотни берилган алгоритм бўйича қайта ишловчи қурилмалар (шу жумладан, ҳисоблаш машиналари) ва б. ни уз ичига олади. Ахборотларни курсатувчи қурилмалар (шу жумладан, ҳисоблаш машиналари) ва б. ни уз ичига олади. Ахборотларни курсатувчи қурил-малар — сигнал таблоси, мнемоник схемалар, милли ва рақамли асбоблар, электрон-нур трубки, харф ва рақамли босма машиналар оператородамга и.ч. жараёнларининг боришини курса-тади ва муҳим параметрларни қайд қилиб боради. Бошқариш таъсирларини ишлаб чиқадиган қурилмалар ахборотларнинг кучсиз сигналларини кучли импульсларга айлантиради. Бу им-пульслар ҳимоя, ростлаш ёки бошқариш қурилмаларининг ижро органига таъсир этиб, уларни ишга туширади. Ахборотларни йиғиш ва дастлабки ишлаш воситалари мажмуи халқ хужалиги тармоқларини бошқаришни автоматлаштиришга имкон беради. И.ч. жараёнларини бошқаришни автоматлаштиришда и.ч. ни мақбул (оптимал) режимда олиб боришга имкон берувчи назорат ва ростлаш жиҳрзлари, аналитик техника ва дастурли бошқариш мажмуалари ҳам жуда муҳим. Мас, гидроэлектр ст-яларида сув ҳавзасидан чиққан сув гидроагрегат турбиналаридан узлуксиз ўтиб туради. Автоматик ростлагичлар турбиналарнинг айланишлар сонини, ишлаб чиқарилган ток частотаси ва кучланишини, фаол

(актив) ва реактив қувватларни ростлаб туради. Ҳимоя қурилмалари авариянинг олдини олади. Автооператор агрегатларини жадвалга мос ҳолда ишга тушириб ва тўхтатиб туради. Энерготизим диспетчери телемеханика қурилмасидан фойдаланиб, ГЭС ни узоқдан (марказий пультадан) туриб бошқаради. Ўзбекистондаги де-ярли ҳамма ГЭС лар шундай тартибда ишлайди.

Иссиклик электр ст-яларини бошқариш анча қийинроқ. Қуввати бир неча юз МВт ли «қозон — турбина — генератор — трансформатор» блоки турли агрегатлардан ташкил топган. Мас, қуввати 800 МВт ли блокда 1000 га яқин бошқариш объекти ва 1300 га яқин назорат қилинувчи параметрлар бор. Автомат бошқариш тизими ёрдамида шу объект ва параметрларни битта муҳандис-оператор бошқаради.

Технологик жараёнлари узлуксиз ўтадиган кимё, нефть кимёси, газ ва фармацевтика саноати, сув таъминоти, каналлизация ва б. ни ҳам автоматлаштириш мумкин. Кончиликда тоғ жинсларини қўпориш усулларини такомиллаштириш б-н бирга, бу ишни самарали автоматлаштиришга имкон берадиган термик, электр ва акустик қўпориш усуллари ривожланмоқда; шахталарда ЭҲМ (электрон ҳисоблаш машинаси) ва компьютерлар қўлланилмоқда.

Металлургияда фойдали қазилмаларни қайта ишлаш жараёнлари, асосан, цикли тартибда олиб борилади. Домна ишлаб чиқаришида барча асосий параметрлар автоматик тарзда ўлчаниди ва ростланади. Иссиклик режимини бошқариш тизимида ЭҲМ ва компьютерлар қўлланилади. Мартен печларида газ сарфи автоматик ростлаб турилади.

Прокат станларида асосий юритма, қисмиш қурилмаларининг юритмалари ва ёрдамчи механизмларни бошқариш автоматлаштирилган. Ҳисоблаш машиналари ёрдамида ма-териалларни чиқиндига чиқармасдан бичиш тизими қўлланилмоқда. Ҳозирги за-

мон машинасозлигида И.ч.а, техника таракқиётининг асосидир. Автомат-станоклар б-н бирга кўп операцияли агрегатлар, гидравлик, пневматик, электр ёки аралаш бошқариш тизимлари яратилди ва такомиллаштирилмоқда. Дастурли бошқариладиган металл ишлаш станокларининг иш цикли тўла автоматлаштирилганда ҳам станокларнинг универсаллиги сақланади. Йиғиш жараёнларини автоматлаштириш машинасозликнинг мураккаб ва долзарб масалаларидан ҳисобланади. У катта иктисодий самара беради. Йиғилган узел ва буюмларнинг сифати йиғиш вақтида автоматик равишда узлуксиз текшириб турилади. Мас, Тошкент қ.х. машинасозлиги 3-дида шпинделлар автомат линияда тай-ёрланади, пахта териш машиналари автомат конвейерларда йиғилади, Андижондаги «ЎЗДЭУ авто» корхонасида барча ишлар автоматлаштирилган.

Радиодеталлар, электрон лам-палар, ион асбоблар, электрон-нур трубкалари, транзисторлар, монтаж симлари, радио-электрон аппаратлар ва телевизорларни и.ч. тўла автоматлаштирилган. Енгил саноатда автоматлаштирилган қурилмалар ва корхоналарни бошқаришнинг автомат тизимлари жорий этилган ва этилмоқда. Пойабзал, галантерея ва б. тармоқлар буюмларни ялпи ишлаб чиқарадиган юқори унумли автомат қурилмалар б-н таъминланган. Умумий овқатланиш корхоналарида ҳам И.ч.а. нинг аҳамияти катта. Маҳсулотларни ишлаш (артиш, тўғраш, майдалаш ва б.) автомат қурилмалари масалликларнинг тўйимлилиги ва хушхўрлигини тўла сақлайди, иерофгарчиликни анча камайтиради.

Пахта саноатида ҳам ялпи автоматлаштириш жорий қилинган. Уларда пахтан и қабул қилишдан тортиб, тола, чиғит ва момиқ ажратиб олиш ва толани тойлашга қадар жараёнларни автоматлаштириш мажмуалари мавжуд. Транспортда юк ва йўловчилар ташиш салмоғининг ўсиши транспортнинг барча турларини кенгайтириш ва мавжуд линиялар-

да ҳаракатни тезлатиш б-н боғлиқ. Т.й. транспортини эксплуатация қилишни автоматлаштириш поездларнинг қатнаш графикларига аниқ риоя қилишга ва ҳаракат хавфсизлигини таъминлашга имкон беради. Поездлар «автомашинист» ёрдамида бошқарилмоқда. Юк ва пассажир кемаларида кўп ишлар автоматлаштирилган. Самолётлар «автопилот»дан фойдаланиб бошқарилмоқда. Обҳаво хизмати турли метеорологик маълумотларни ўлчаш, йиғиш, узатиш ва ишлаш б-н шуғулланадиган мураккаб комплексдир. Бу маълумотлар атмосферанинг турли қатламларида ҳаво босими, т-раси ва ҳаракат тезлиги, намлик, ёғингарчилик микдори ва б. дан иборат. Гидрометеорологияни янада ривожлантириш учун бу соҳани автоматлаштириш шарт. Ер сунъий йўлдошлари, ЭҲМ, компьютерлар бу соҳада инсонга жуда катта ёрдам бермоқда.

Ишлаб чиқаришни автоматик бошқариш — ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларини бошқаришда математик методлар, автоматик қурилмалар ва ҳисоблаш техникаси воситаларини қўллаш. Унинг илмий асоси — иктисодий кибернетика. Одам б-н кибернетик машиналарнинг муносабатига оид услубий ва аниқ масалаларни ҳал қилиш унинг муҳим вазифасидир.

И.ч. а. да ЭҲМ дан ташқари, ўнлаб ихтисослаштирилган автоматик қурилмалар, компьютерлар ишлатилади. И.ч.а. ахборотларни йиғиш, қайта ишлаб чиқишга оид машаққатли ишлардан озод қилади, унинг ижодий ролини оширади, иш унумини кўтаради, ишлаб чиқаришни бошқариш б-н банд бўлган кишилардан бошқа мақсадларда фойдаланишга имкон беради.

Ад.: Мансуров Х., Автоматика ва пахтани дастлабки ишлаш жараёнларини автоматлаштириш, Т., 1995.

Восил Крбулов, Эркин Ёкубов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ БОШҚАРИШ — қ. Бошқариш.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИНТЕН-

СИВЛАШ — техника, моддий ва меҳнат ресурслари потенциалнинг ҳар бир бирлигидан янада тўлиқроқ фойдаланиш йўли б-н и.ч. жадаллигини ошириш. Замонавий техника ва технологияни жорий этиш, и.ч. жараёнини механизациялаштириш, автоматлаштириш, компьютерлаштириш, меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш орқали барча жабҳаларда юқори кўрсаткичга эришишга асосланади. Интенсив ўсиш экстенсив ўсишдан мавжуд и.ч. кувватлари, техник, моддий ресурсларни самарали ишлатиш б-н фарқ қилади. И.ч.и. даражаси асосий фондларнинг 1000 сўмлик қийматига қанча маҳсулот и.ч., бир ходим (ишчи) га тўғри келадиган муайян давр (ой, чорак, йил) мобайнида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (унумдорлик), бир квадрат метр и.ч. майдонига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми ва б. кўрсаткичлар б-н баҳоланади. И.ч.и. нинг асосий манбалари илмий-техника тараққиёти, и.ч. ва меҳнатни уюштиришни такомиллаштириш, бошқаришнинг янги усулларини қўллашдир. И.ч.и. халқ хўжалигининг барча тармоқларига хос. Саноатда И.ч.и хом ашё ва ёқилғи, моддий ресурсларнинг янги турларини киритиш, юқори самарадор комп-лекс-механизациялашган ва автоматлаштирилган замонавий технологияларни жорий этиш, и.ч. жараёнини тезлаштириш, ёқилғи ва энергетика, материал, хом ашё, майдон, асбоб-ускуналардан фойдаланишни яхшилаш, кооперациялаш ва ихтисослаштириш асосида ишлаб чиқаришни илмий ташкил этиш ҳисобига амалга оширилади. Қурилишда И.ч.и. бино ва иншо-отларни саноатда тайёрланган қисмлардан монтаж қилиш жараёнини комплекс механизациялаштириш, юқори унумли техникаларни қўллаш, қурилиш муддатини қисқартириб, унинг сифатини ошириш ва б. да кўринади. Қишлоқ хўжалигида И.ч.и. механизация, мелиорация, кимёлаштириш, электрлаштириш асосида деҳқ-ончилик маданиятини оширишдан, тупроқ унумдорлигини ошириш, био-

логия ва агрономия фанларининг энг муҳим янги ютуқларини, янги техника ва технологияларни жорий этишдан иборат.

Саноатда И.ч.и. даражаси кейинги даврда меҳнат унумдорлигининг, асосий и.ч. фондлари қийматининг ўсиши, маҳсулот умумий ҳажмининг ортиши, ёқилғи сарфи солиштирма ҳис-сасининг пасайиши, металл эритиш печларининг 1м² ҳисобига ўртача сут-ка давомида эритилган пўлат микдорининг ошиши ва б. кўрсаткичлар б-н тавсифланади. Бозор иқтисодиёти шароитларида И.ч.и. рақобат курашида энгиб чиқишнинг муҳим омилларидан бири.

Мамлакатлар иқтисодиётининг ривожига ҳам экстенсив ва ҳам интенсив омиллардан фойдаланиш йўли б-н боради.

Садир Салимов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШ — корхона, компания ёки уларнинг бирор таркибий қисмининг асосий фаолиятини тор доирадаги маҳсулот, товарлар ва хизматлар и.ч.га йўналтириш. Маълум маҳсулот ишлаб чиқарадиган хўжалик соҳалари ва корхоналарнинг шаклланишида ўз ифодасини топади. Тарихий тараққиёт давомида саноат, қ.х., қурилиш ва б. соҳаларда ихтисослашиш пайдо бўлди. Ўз навбатида, булардан яна янги ихтисослашган соҳалар ажралиб чиқмоқда. Саноатда ихтисослашув тайёр маҳсулот, деталь ва қисмлар, технология бўйича бўлиши мумкин. Машинасозликда қисмлар (деталлар) бўйича ихтисослашув автомобильсозлик, транспортсозлик ва авиация саноатида кўп учрайди. Натижада йиғиш корхоналари — кооперация асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар кенгайиб боради. Ихтисослашган соҳалар ва корхоналар бир хил маҳсулот ишлаб чиқаради, уларнинг ўзига хос технология жараёни ва ихтисослашган кадрлари бўлади. Ихтисослаштириш жараёнининг тараққиёти ижтимоий и.ч. нинг ўсиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши б-н белгиланади. Ўз навбатида ихтисослаштириш ишлаб чиқарувчи

кучларнинг ривожланишига ёрдам беради.

И.ч.и. корхоналар ишини самарали ташкил этиш ҳисобланиб, бинолардан, асбоб-ускуналардан, материаллардан бекам-қўст фойдаланишда, фан ва техниканинг энг янги ютуқларини жорий этишда, такомиллашган махсус машина ва асбобларни қўллашда, меҳнат унумдорлигини оширишда, махсулот и.ч. харажатларини тежашда катта са-мара беради. И.ч.и. нинг самарадорлиги корхонани ихтисослаштириш туфайли йиллик махсулот и.ч. ҳажмига кетган харажатларни ихтисослаштиришдан олдинги и.ч. ҳажми харажатларига таққослаш йўли б-н аниқланади.

Ўзбекистонда «Тошкент трактор заводи», «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» акциядорлик жа-миятлари, Асака автомобиль заводи (унга эҳтиёт қисмлар етказиб берувчи қатор қўшма корхоналар) ва б. ихти-сослаштирилган корхоналар ҳисобланади.

Садир Салимов.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИҚТИСОДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ

- иқтисодий омиллар ёрдам ида корхона иқти-содий манфаатларига таъсир кўрсатади. И.ч.и.р. моддий и.ч.ни ривожлантиришнинг зарур ва муҳим шартидир. Давлат томонидан И.ч.и.р. имтиёзли кредитлар бериш, и.ч.га тўғридан-тўғри субсидиялар ажратиш, солиқ им-тиёзлари бериш, ташки фаолиятни молиявий қўллаб-қувватлаш, давлат харид нархларини кўтариш, иш ҳақидан олинadиган солиқлар ставкаларини пасайтириш, экспорт-импорт товарларини бож тўловидан озод қилиш ва б. дан иборат. И.ч.и.р. корхона б-н давлат ўртасидаги, корхоналараро ҳамда корхона б-н унинг ходимлари орасидаги иқти-содий муносабатларни ифодалайди. Шунинг учун И.ч.и.р. айни вақтда, моддий и.ч. даги хўжалик ҳисоби муносабатларини ҳам акс эттиради. Давлат б-н корхона орасидаги иқтисодий муносабатлар корхонада олинган фойдани тақсимлаш, ишлаб чиқарилган

махсулотга нарх қўйиш, и.ч. фондлари учун тўлов меъёрларини белгилаш, корхонага зарур бўлганда кредит бериш ва б. тадбирларда намоён бўлади. Корхона б-н ходимлар ўртасидаги муносабатлар эса ишчилар (мутахассис)нинг шахсий моддий манфаатини қондириш учун бўлган интилишларида ва уларнинг меҳнатига қараб ҳақ тўлашда ўз аксини топади.

И.ч.и.р. тизими ходимларининг ўз меҳнат натижаларидан бевосита моддий манфаатдорлигини таъминлаган тақдирдагина яхши самара беради. Шу туфайли И.ч.и.р. ни такомиллаштириш, даставвал ходимларни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштиришни тақозо қилади. Ишчиларни моддий рағбарлантириш, асосан, иш ҳақи, мукофотлаш, кашфиёт, ихтиро ва ра-ционализаторлик тақлифлари учун тақдирлаш орқали амалга оширилади. Корхоналарнинг фонда ва б. манбалар ҳисо-бига ташкил қилинадиган иқтисодий рағбатлантириш фондлари, ижтимоиймаданий тадбирлар ва и.ч.ни ривожлантириш фондлари И.ч.и.р. да катта аҳамиятга эга.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ КООПЕРАЦИЯЛАШ — и.ч. ни ташкил қилиш шакли, маълум бир махсулотни ҳамкорликда тайёрлаш учун корхоналар ўртасида махсус и.ч. алоқалари. Ижтимоий меҳнат тақсимоги чуқурлашган сари И.ч.к. ривожланиб боради ва у, биринчи навбатда, корхоналарнинг чекланган турдаги махсулот, махсулот қисмларини и.ч.га ихтисослашувида кўринади. Бу жараён корхоналар ўртасида рақобат қура-шини х.ам оширади.

И.ч.к. ихтисослаштириш шакллари-дан бири бўлиб, корхона ва тармоқлар ўртасидаги алоқалар ихтисослаштириш-нинг кенгайишига, янги тармоқлар вужудга келишига, эскиларнинг бўлиниб кетишига сабаб бўлади (қ. Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш). Кооперациялаш халқ хўжалигида и.ч. имкони-ятларини оширувчи восита бўлиб, и.ч. қувватларидан яхшироқ фойдаланишга,

и.ч. жараёнини тезлаштиришга, маҳсулот таннаrxини пасайтиришга имкон беради, натижада меҳнат унумдорлиги ошади. И.ч.к. агрегатлар бўйича (предметли) кооперациялаш (мураккаб маҳсулот ишлаб чиқарувчи бош корхонага бир қатор корхоналар шу маҳсулотни тайёрлаш учун зарур бўлган қисмлар, мас, мотор, насос, компрессор ва б. лар етказиб беради), деталлар бўйича кооперациялаш (бунда қатор ихтисослашган корхоналар бош корхонага деталь ва қисмлар — подшипник, поршень, гильза, цилиндр, редуктор ва б. етказиб беради); технологик (боскичли) кооперациялаш (бир корхона иккинчиси учун алоҳида тех-нологик жараёнлар ва ишларни ба-жариб беради) каби кўринишлари бор.

Худудий жиҳатдан кооперациялашнинг маҳаллий (шу худуднинг ўзидаги и.ч. корхоналари ўртасидаги алоқа) ва минтақавий (бир неча худудлардаги и.ч. корхоналари ўртасидаги алоқа) шакллари бор. Кооперациялашган алоқалар вақт жиҳатидан до-и-м-и (бунда корхоналар и.ч. характериға кўра, ўзаро боғланган бўлади, яъни муайян маҳсулотнинг бир қисми биринчи корхонада тайёрланса, бошқа қисми иккинчи корхонада тайёрланади) ёки вақтинчалик (бунда корхоналар бир-бири б-н эҳтиёжға кўра, вақтинча боғланади) бўлиши мумкин. Кооперациялашган алоқадаги корхоналар сони ва тайёр маҳсулот таннаrxида кооперация орқали етказилган де-таллар, узелларнинг салмоғи И.ч.к. да-ражаси кўрсаткичлари ҳисобланади. И.ч.ни ихтисослаштириш ривожланган сари кооперациялашган алоқалар ҳам ривожланиб боради. Бу жараён автомо-бил-созлик, тракторсозлик, авиасозлик каби соҳаларда яққол кўринади. Мас, дунёға машхур «Тойота» автомобиль компанияси минглаб кичик ва ўрта компаниялар б-н кооперациялашган ҳолда ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистонда И.ч.к. машинасозлик, озиқ-овқат, тўқимачилик, қурилиш материаллари каби саноат тармоқларида, қ.х.

да яхши ривожланган. Мас, пахта терадиган машиналар, тракторлар, самолётлар, озиқ-овқат и.ч. да кўплаб мустақил корхоналар ўзаро кооперация алоқаларига эга.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ МЕХАНИЗАЦИЯЛАШТИРИШ — и.ч. жараёнларида одамнинг жисмоний ҳамда ақлий меҳнатини машиналар ва механизмлар зиммасига юклаш. Бундан асосий мақсад — одамни оғир меҳнат турларидан озод қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот таннаrxини камайтириш ва б. У фан-техника тараққиётининг асосий йўналишларидан бири бўлиб, и.ч. қучлари тараққиётини таъминлайди, меҳнат самарадорлигини оширишда моддий асос бўлиб хизмат қилади. И.ч. жараёнининг техник воситалар б-н таъминланганлик даражасига ва иш туриға кўра, И.ч. м. қисман ва ялпи (комплекс) механизациялаштириш даражалари мавжуд. Қисман механизациялаштиришда асосий тех-нологик жараёнлар машина ва механизмлар ёрдамида, ёрдамчи ишлар эса кўл кучи б-н бажарилади. Ялпи механизациялаштиришда корхоналар, қ.х.,

электр ст-ялари, шахталар, қурилиш, денгиз портлари ва б. ҳамма тармоқлардаги барча ишлар механизациялаштирилади. Мас, пахтачилик, галлачилик хўжаликларида ерни шудгорлаш, экинларни экиш, ҳосилини йиғиб-териб олишдан то тайёрлаш пунктларига топширгунча қилинадиган барча ишлар машина ва механизмлар ёрдамида бажарилади. Қ. х. нинг ривожланишида И.ч.м. асосий омиллардан ҳисобланади. Қурилишдаги барча ишлар — ер казиш ишлари, бетон қориш, пардозлаш, монтаж қилиш, тош, шагал ва қумни ортиш, кўтариш, ташиш ишлари механизациялаштирилган.

Машинасозлик саноатини ялпи механизациялаштиришсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Хом ашёни корхонаға келтиришдан то тайёр маҳсулот ҳолида истеъмолчиларға етказиб берилгунға қадар

қилинадиган барча ишлар ялпи механизациялаштирилади. Фан ва техника таракқиётининг хоз. босқичида нафақат жисмоний ишлар, балки ақлий меҳнат ҳам механизациялаштирилган ва автоматлаштирилган. Мас, халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида ҳисоблаш ишлари ЭХМ, компьютерларда бажарилади. И.ч.м. тадбирлари и.ч. ни автоматлаштиришнинг асоси ҳисобланади.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ — меҳнат жараёнида и.ч. ре-сурслари ва меҳнат қуролиларидан оқилона фойдаланиб, белгиланган вазифани бажариш ва юқори самардорликка эришишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи. И.ч.т.э. энг маъқул усулларни, зарур асбоб-ускуналарни танлаш, турли и.ч. соҳаларининг мутаносиб ва узлуксиз ишлашини таъминлаш, ишлаб чиқариш графигинит бу-зилишига йўл қўймаслик, корхона ва цехларда и.ч. эстетикаси, санитарияси, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги талабларига мос келадиган шароитларни яратиш ва б. да намоён бўлади. И.ч.т.э. дан мақсад корхона учун аж-ратилган моддий, молиявий ва меҳнат имкониятларидан мумкин қадар яхшироқ фойдаланиш, энг юқори молиявий натижаларга эришишдир.

И.ч.т.э. халқ хўжалиги учун зарур бўлган турдаги, сифатдаги, моделдаги маҳсулот, буюмларни етказиб бериши, и.ч. нинг ўсиши харажатларнинг камай-тириши, меҳнат шароитининг яхшила-ниши ва ходимларнинг маданий-тех-ник даражасини таъминлаши зарур. Янги ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини тайёрлаш уларни модер-низациялаш жараёни, и.ч. бўғинларини бошқариш ва назорат ишлари ҳам

И.ч.т.э. га қиради. У маҳсулот и.ч. нинг барча босқичларини қамрайди ва барча хусусий вазифаларни умумлаш-тириб, умумий тизим характерини олади, пировардида жамият истеъмолининг максимал қониқишларини, яъни етарли и.ч.ни хреил қилади. И.ч.т.э. нинг асосий талаби жараёнларининг узлуксизлиги,

и.ч. бўғинларининг мутаносиблиги ва маҳсулот и.ч.нинг тақрорийлигидан иборат. Узлуксизлик меҳнат воситаларидан фойдаланиб, вақтни минимал сарфлаш ҳисобига и.ч. нинг барча босқичларидан меҳнат предметларининг тўхтовсиз ўтишида акс этади. Мутаносиблик и.ч. қув-ватларидан тўлиқ фойдаланиш им-ко-ниятни берувчи участкаларнинг ўзаро мослашув хусусияти. Тақрорийлик му-айян вақт бирлиги ичида бир хил иш ҳажмини бажариш ва бир хил маҳсулот и.ч. ни узлуксиз ташкил этишдир. И.ч.т.э. нинг муҳим қуринишлари ихтисослаш-тириш, концентрациялаш ва комбинаци-ялашдир.

И.ч.т.э. нинг таркибий тузилишига кўра, функционал (концентрация, ихти-сослаштириш, кооперациялаш ва и.ч.ни комбинациялаш орқали янги и.ч. тизим-ларни яратиш ёки эскиларни такомиллаш-тириш), макон (цехлар, и.ч. участкалари, корхона, бирлашма, худудий и.ч. мажму-алари даражасида И.ч.т.э.) ва вақтга кўра (хом ашёдан тайёр маҳсулотгача бўлган технологик жараёнларини ўз ичига ол-ган) кўринишлари бор.

И.ч.т.э. нинг хусусиятига кўра, поток ли (и.ч. нинг ҳар бир участкасида муайян иш номенклатураси, иш урни маҳсулот тайёрлашга қараб белгиланади, бунда, одатда, бир турдаги маҳсулот куплаб тай-ёрланади), якка тартибда (алоҳида участ-каларни технологик ихтисослашда намо-ён бўлади) ва партиялаб, тўп-тўп қилиб и.ч. (по-токли ва якка тартибда маҳсулот и.ч.ни ҳам ўзида мужассам этади) кўри-нишлари бор. И.ч.т.э. да ишлаб чиқариш цикли давомийлигини вақт жиқатидан режалаштириш муҳим аҳамиятга эга. Ҳоз. вақтда техникадан унумли фойдала-ниш ва уларни ўз вақтида сифатли қилиб таъмирлаш И.ч. т.э. нинг муҳим вазифа-сига айланган.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ КОН-ЦЕНТРАЦИЯЛАШУВИ - бир неча бир-бирига яқин, турдош маҳсулот турларини и.ч.нинг йирик корхоналар-да, катта бўлмаган минтақа доирасида

тўпланиши. Концентрациялашув и.ч.ни монополлаштириб, йирик корхоналар куриш учун бошланғич капитал сарфини ошириш имконини беради. Йирик концентрациялашган корхоналарда қайта куриш(реконструкция) ишларини олиб бориш, махсулотни янгилаш кийин кечади. Бироқунинг ўзига яраша афзалликлари ҳам бор. Мас, концентрацияланиш юқори даражада бўлган корхоналарда и.ч.ни комбинациялаштириш, ихтисослаштириш жа-раёнларини механизациялаштириш, автоматлаштириш имкониятлари кўпроқ. И.ч.к. даражасини аниқлаш учун корхоналар махсулот ҳажми, ходимлар сони, асосий и.ч. фонди бўйича ишлаб чиқарувчи корхоналар гуруҳи аниқланади. Концентрациялашув жараёнига ишлаб чиқариладиган махсулотнинг мураккаблиги, технологик ишлов бериш усулларининг характери, хом ашё базасининг миқёси ва ишлаб чиқариладиган махсулотга шу ҳудуддаги талаб микдори каби омиллар таъсир кўрсатади. Бу жараён 20-а. нинг 20—30-й. ларида бир қанча мамлакатларда авж олди. Айниқса, металлургия, автомо-билсизлик, авиация, машинасозлик, тўқимачилик, пойабзал, кандолатчилик, кимё, нефтни қайта ишлаш, тоғкон, курилиш материаллари и.ч. каби бир қанча саноат тармоқларида концентрацияланиш кенг кўламда амалга оширилди. Ҳоз. вақтда юқори унумли, ихчам, катта тезликда ишлайдиган да-стгоҳлар, ускуналар, машиналар маж-муи, шунингдек, хом ашё, материалларни қиска йўл б-н тайёр махсулотга айлантирувчи (кам босқичли) илғор технологияларнинг яратилиши б-н йирик концентрациялашган корхоналар, умуман, и.ч. ни концентрациялаштиришга эҳтиёж қолмади. Аксинча, кичик ва ўрта корхоналар концентрациялашган йирик корхоналарга нисбатан кўпроқ афзалликларга (махсулотни тез янгилаш, бозор талабларига тезда мослашиш, қайта куриш ишларини кам сарф б-н қиска фурсатда амалга ошириш ва б.) га эга (мас, ривожланган мамлакатларда кичик

ва ўрта корхоналар салмоғи 70—90% ни ташкил этади). Бироқтадқиқот ва таҳлиллар ав-томобилсозлик, тракторсозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё, металлургия каби базавий соҳаларда концентрациялашув мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади. Чунки бу соҳаларда махсулот и.ч. кўп босқичли, миқёси катта, узлуксиз жараён бўлиб, кўплаб операцияларни кетма-кет бажаришга тўғри келади.

Садир Салимов.

ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР,

унум берувчи кучлар — ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган и.ч. воситалари ва кишилар мажмуи; ижтимоий и.ч. жараёнида инсон б-н табиат ўртасидаги «модда алмашуви»ни амалга оширадиган субъектив (одам) ва ашёвий унсурлар тизими. И.ч.к. инсоннинг табиатга фоал муносабатини ифода этади ва бу муносабат мазмунини табиат бойликларини моддий ва маънавий ўзлаштириш ҳамда ривожлантириш ташкил этади. Ўзлаштириш давомида инсоннинг тирикчилик, ҳаёт шароитлари — моддий бойликлар яра-тилади, айна пайтда унинг ўзи ҳам камол топиб, ривожланиб боради. И.ч.к. нинг моддий унсурлари ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол воситаларидан иборат. И.ч. воситалари инсоннинг табиатга таъсир кўрсатишига хизмат қиладиган меҳнат воситалари ва инсон меҳнати йўналтирилган меҳнат пред-метлардан иборат. Меҳнат воситаларининг энг муҳим ва таком иллашадиган, тез ўзгарадиган таркибий қисми — меҳнат қуроллари (машиналар, механизмлар, асбоблар ва б.) ҳисобланади. Шу сабабли И.ч.к. ўзгариши меҳнат қуроллари нинг ўзгаришидан бошланади. И.ч. бинолари, йўллар, каналлар, энергетика тармоғи, алоқа воситалари, қувур транспорта, турли сифимли цистерналар ва б. ҳам меҳнат воситаларига киради. Меҳнат воситалари ва айниқса меҳнат қуроллари иш кучи ривожланишининг мезони, муайян даражада меҳнат амалга ошадиган муносабатлар кўрсаткичи ҳисобланади, жамиятнинг унум беради-

ган бойлигини ҳосил қилади.

Бу жараёнда фан бевосита И.ч.к. га айланади (19-а. дан бошлаб и.ч. б-н фаннинг кўшилиши дастлаб мураккаб и.ч. воситаларини, машина техникасини яратди; 20-а. нинг 2-ярмида и.ч.ни автоматлаштириш, ЭХМ ва компьютер техникасини оммавий қўллаш ва б.).

И.ч.к. нинг ривожланишига географик муҳит, аҳолининг зичлиги ва кўпайиши, инсон эҳтиёжларининг ўсиб бориши, илмфан тараққиёти каби кўпгина омиллар таъсир қилади. Ҳоз. фан-техника тараққиёти даврида фан ҳам бевосита И.ч.к. га айланиб бормокда. Буларнинг барчаси пировард натижада И.ч.к. тараққиёти, тарихий жараённинг асосий омили бўлган меҳнат унумдорлиги ўсишини таъминлайди.

Ҳар бир мамлакатда И.ч.к. ривожлантириш ва уни минтақалар бўйича оқилона жойлаштириш катта аҳамиятга эга. Айрим мамлакатларда мамлакат И.ч.к. ни ривожлантириш ва жойлаштириш бош схемаларини ишлаб чиқадиган, мамлакат табиий ресурслари ва И.ч.к. ни комплекс ўрگانадиган махсус Кенгашлар ишлайди. Ғарбдаги айрим иқтисодий назария мактаблари И.ч.к. тушунчаси ўрнига ишлаб чиқариш омиллари тушунчасини қўллайди.

Шеркул Шодмонов.

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ - саноат ва қ.х. хом ашёсига ишлов берувчи ёки уни қайта ишловчи саноат тармоқлари мажмуи. Меҳнат предметлари бевосита табиатда бўлган ундирувчи (ундирма) саноатдан фарқли равишда И.б.с. да инсон меҳнати сарфланиб яра-тилган меҳнат маҳсулотларига ишлов бериллади. И.б.с.га қора ва рангли ме-таллар, кимё ва нефть-кимё маҳсулотлари, машина ва ускуналар, ёғочни қайта ишлаш, целлюлоза-қоғоз, цемент ва б. қурилиш материаллари, енгил ва озик-овқат саноати маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналар, шунингдек, саноат маҳсулотларини таъмирлаш корхоналари киради. И.б.с. кенгайтирилган та-

крор и.ч. базаси бўлиб, ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўсишини таъминлайди. Жами саноат маҳсулотлари ҳажмида И.б.с. ҳиссаси мамлакат индустриал тараққиёти даражасини ва саноат тармоқ тузилма-сининг илғорлигини акс эттиради. Ўзбекистонда И.б.с. нинг пахта тозалаш, ёғ-мой тармоқлари 19-а. нинг 2-ярмидан, машинасозлик, металлга ишлов бериш, кимё, тўқимачилик тармоқлари 20-а.нинг 20—30-й. лардан бошлаб барпо этила бошлади.

Ривожланган давлатлардан АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Франция, Италия, Канадада И.б.с. тараққий этган (қ. Саноат).

ИШОНТИРИШ, суггестия (гиб-биётда) — бемор (ёки гуруҳ. беморлар)га уйғоқлик ёки гипноз ҳрлатида сўз б-н таъсир қилиб, уни тасаввурлар, хаттиҳаракатлар ёрдамида даволаш. Беморларни И. олий нерв фаоли-ятининг хусусиятларига ва уларнинг И. пайтидаги ҳолатига боғлиқ (гипноз ҳолатида И. кўпроқ таъсир кўрсатади). Ҳиссийетга ва таассуротга тез бериладиган ёки ҳолдан тойдирувчи касалликлар, интоксикациялар (алкоголизм ва б.) натижасида қувватдан кетган, ўта чарчаган кишиларни одатдаги шаро-итда кўпроқ И. мумкин. И. нинг бево-сита (мас, врачнинг беморга шу доридан тузалиб кетасиз) ва билвосита (мас, беморнинг шу дорини ичсам ёки шу муолажани қабул қилсам тузалиб кетаман деган ишончи) хиллари бор. И. нинг бевосита хили жуда муҳим, чунки бунда бемор шу дори дарддан фориг қилади деб ўз-ўзини астойдил ишонтиради. Тиббиёт амалиётида ўз-ўзини ишонтиришнинг ёмон (айниқса истерик неврозларда шу касаллик менда бор деб бадгумон бўлавериши) ва яхши (шу касалликдан тузалиб кетаман деб ишонч ва ихлос б-н караши) томонлари бор.

И. неврозлар, психопатиянинг баъзи шакллари, алкоголизм, наркомания, нерв-психик касалликлар, ички аъзолар неврози ва б. касалликларни психотерапия

йўли б-н даволаш негизи ҳисобланади (яна қ. Гипноз).

ИШОНУВЧАНЛИК (психологияда) — ишонтиришта берилувчанлик. Берилувчанлик даражаси ишонтирувчининг таъсирига берилишга ва бўйсунушга ички тайёргарлиги б-н белгиланади. И. индивиднинг шароитга ва шахсий омилларга қай даражада боғлиқ эканини кўрсатиб туради. Шахснинг юқори И. хусусиятларига ўз-ўзига ишонмаслик, ўзининг норасолигини ҳис қилиш, итоткорлик, журъатсизлик, тортинчочлик, хавотирланиш, таъсирланувчанлик, мантикий тафаккурнинг сустлиги, психик фаолият жараёнининг секинлиги киради. Субъектнинг психофизик ҳолати, муҳокама қилинаётган масалада ёки бажарилаётган фаолият турида хабардорлик, компетентлилик даражасининг пастлиги, қарор қабул қилиш учун вақтнинг камлиги шахсда И. нинг оши-шига таъсир кўрсатади. Ҳар бир одам маълум шароитларда қандайдир даражада ишонувчан бўлиши мумкин. И. нинг икки тури аниқланган. Биринчи-си, ўз-ўзини ишонтиришга, гипнозга нисбатан сезгирлик, иккинчиси эса бўйсунуш муносабатлари, субъектнинг ўзига берадиган баҳосининг пастлиги б-н боғлиқ. И. шахс психикасининг нормал хусусияти, аммо ҳаддан зиёд И. хулқ-атворни издан чиқариши мумкин ва у салбий сифат деб баҳоланади.

ИШОНЧ ЁРЛИҒИ - бирор шахснинг муайян мамлакатда элчи ёки дипломатик вакил сифатида тайинланганлигини тасдиқловчи расмий хат шаклидаги махсус ҳужжат. Ёрлик хорижий давлат бошлиғи номидан уни қабул қилувчи давлат бошлиғига йўлланади. И. ё. да мазкур шахсга давлат манфаатларини ифодалаш топширилганлиги, унинг сўзлари ва ҳаракатларига ишониш ло-зимлиги таъкидланади. Давлат бошлиғи томонидан И.ё.нинг қабул қилиниши тайинланган ва етиб келган хорижий мамлакат ёки халқаро ташкилот элчиси ёки дипломатик вакили мазкур давлатда аккредитация қилингани, яъни ўз вазифаларини

бажаришга расман киришганлигини билдиради. Дипломатик вакиллар вази-фаларининг тугаши давлат бошлиғига чақирув ёрлигини тақдим этиш б-н расмийлаштирилади. Ўзбекистон Республикасида бу борадаги қонун-қоидалар «Ўзбекистон Рес-публикасининг хорижий давлатлардаги дипломатик ваколатхоналари раҳбарларини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби» тўғрисидаги қонун (1992 й. 3 июль) б-н белгиланади. Мазкур қонун «Дипломатик алоқалар тўғрисида»ги Вена конвенцияси ва б. умум эътироф этган халқаро ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга тўла мувофиқдир.

ИШОНЧЛИ ВАКИЛ - 1) Ўзбекистон Республикасида Олий Мажлис депутатлигига номзод ёки Халқ депу-татлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзоднинг вакили. И.в. номзоднинг депутат этиб сайланиши учун ташвиқот юритади, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг органлари, сайловчилар б-н ўзаро муносабатларда, шунингдек, сайлов комиссияларида номзоднинг манфаатларини химоя қилади. И. в. тўғрисидаги қонун-қоидалар «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида» (1993 й. 28 дек.), «Халқ де-путатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари тўғрисида» (1994 й. 5 май) Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган; 2) бирон-бир шахс томонидан муайян ҳуқуқий оқибатларни келтирувчи хаттиҳаракатларни содир этиш, муайян вазифаларни бажариш мажбурияти юкланган шахс. У мазкур вазифаларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, нотариал тасдиқланган ишончнома асосида, ўзига берилган ваколатлар доирасида, бо-шқа бир шахс топшириғига биноан ва унинг номидан амалга оширади. И. в. га оид асосий қонун-қоидалар ФКнинг 129—134-моддаларида белгиланган.

ИШОНЧНОМА, ваколатнома — муайян муассаса ёки айрим шахс ўз номи-

дан иш кўриш учун иккинчи бир шахсга ишонч билдирадиган ёзма ваколатли хужжат. И. лар ўз мазмунига кўра, мол-мулкни бошқариш, пул ва моддий-буюм бойликларини олиш, суд ҳамда нотариал идораларда, шунингдек, бошқа давлат ва нодавлат идораларда иш олиб бориш ва б. ишларни амалга оширишни ифодалайди. И. лар расмий (хизмат) ва шахсий турларга бўлинади. Расмий (хизмат соҳасидаги) И. лар давлат муассасалари, жамоат ташкилотлари муайян лавозимли шахсга унинг муайян ташкилот томонидан иш юритишга вакил қилинганини билдириш учун берилади. Бундай И. муассаса раҳбари томонидан имзоланиши ва муҳр б-н тасдиқланиши керак. Айрим ҳолларда И. қонун талабига кўра, нотариал тасдиқдан утиши зарур бўлади. Мазмун ҳамда ваколатнинг кўламига қура, И. лар бир марталик, махсус ва умумий турларга бўлинади. Бир марталик И. муайян бир ишни амалга ошириш, вазифани бажариш учун (мас, фақат 1 мартагина пул ёки кимматдор буюмни олиш учун) берилади. Муайян давр давомида бир қанча турдаги вазифаларни бажариш ваколатини берувчи И. лар махсус И. лар дейилади (мас, 1 й. давомида судҳакамлик идораларида қорхона номидан вакиллик қилиш учун берилган И.). Умумий И. мулкни бошқариш б-н алоқадор турли-туман ишларни амалга ошириш ҳуқуқини беради. И. купни б-н 3 й. муддатга берилиши мумкин. Агар И. да муддат кўрсатилмаган бўлса, у берилган кундан бошлаб 1 й. мобайнида ўз кучини саклайди. Берилган куни курсатилмаган И. ҳақиқий ҳисобланмайди. И. бўйича ваколатлар ҳамда И. б-н боғлиқ бошқа тартиб-қоидалар Ўзбекистон Республикаси ФК да белгилаб берилган (134—144-моддалар).

ИШПЕЧ (иш ва форс, печ — асқоб, восита сузидан) — каштадузликда чеварларнинг иш асқоби. Ўргача катталиги 25х50 см ли уч буклаб йигиладиган туртбурчак шаклдан иборат, юз томонининг икки четки қисмига чўнтақлар тикила-

ди, шу чўнтақларда чеварнинг иш учун керакли ип, ипак, игна, кайчи ва б. нарзалари сакланади. И. йиғилганда сиртки томонига тикилган илмоқ ва тугмача б-н кадалади. И. нинг турли матолар (ип, ипак, духоба ва б.) дан авра-астарли ва ичига пахта солиб қавиб тайёрланадиган хиллари бўлади. Каштатакишида И. тиззага қўйилади ва безатилаётган буюм унга игна б-н мустаҳкамланади. Иш халтаси деб ҳам аталади.

ИШРАТ ҲОВЛИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик. 1832—34 й. ларда Тош ҳовли саройига қўшимча қилиб қурилган. Умумий тархи 43х36,5 м. Тузилиши Арз ҳовлига ўхшаш. И.Х-Дан тантанали маросимлар ўтказиш, маданий ҳордиқ чиқаришда фойдаланилган. Жан. даги 1 устунли айвонлар орқали хона-залларга кирилади. Айвон олди ёғоч ўймақорлигидаги устун ва панжаралар б-н безатилган. Хона безагида ганч ўймақорлиги, муқарнасли шарафалар, ҳамда гуллаётган дарахт ва мевалар тасвири қора, кўк, қизил рангларда безалган. Шипига ҳовузақлар ишланган. Ҳовли ўртасига ёз кунлари дам олиш учун ғиштдан доира шаклида супа ишланган.

ИШРАТҲОНА — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик. Амир Темур даврида қурилган (1397—98) боғи Дилқушо ўртасидаги кўшк биноси. И. нинг меъморий шакллари, нафис безаклари хашаматли.

Баланд девор б-н ўраб олинган боғ ўртасидаги қуркам иморат — кўшк Дилқушо (тархи 30х22,4 м) пештоқнинг икки қанотига икки ошёнли хоналар ёндошган. Изораси тошдан, безаклари силлиқ ғиштдан, чоклари фе-руза ва лажувард ранг кошин б-н қопланган. Пештоқ равоғи ичида яна бир кичик равоқ бўлиб, унинг ички деворига изора ишланган. Икки ёнидаги кичик эшикчалар ва дарвоза орқали ичкарига кирилган. Икки ошён баландлигидаги катта хонақоҳ — миёнсарой (тархи 8х8 м) тўридаги эшик орқали ташқарига

чиқилган. Жан. дан 3 хонали саройга ўтилади. Шим. дан эса меҳробли, узунчоқ хонаи хос (тахминларга кўра, кўшк масжиди)га ўтилган. Миёнсаройнинг ташқи бурчакларида 4 айлана зина бўлиб, улар орқали юқоридаги ошён хона (хужра) ларга ва гумбаз томга чиқилган. Миёнсарой остидаги 8 киррали ер ости «сардоба» — тағхонасида сарой мулки ва озик-овқат маҳсулотлари сақланган. Тағхона изораси кошин ва тошдан ишланган.

Миёнсарой шипи жуда мураккаб ўзари кесишувчи равоқлар ва бурчаклардаги қалқонсимон бағаллардан ташкил топган. Изораси кошинкори нақш, унинг тепаси оппок, ганч устига ишланган ранг-баранг нақшинкор гуллар чама'нзорига айланган. Улар орасида бир оз бўртиб турган кундал гуллари хонани янада жилвадор этган. Миёнсарой усти ташқи томондан иккинчи гумбаз б-н қопланган. Бу гумбаз баланд давра чамбаракка урнатилгани учун ҳам қадди расо ва маҳобатли. Чамбарак юзаси гирихли кошинкор нақшлар б-н безатилган. Гумбаз бутунлай феруза ғишглар б-н қрпланган. Шунинг учун ҳам кўшк кейинроқ «кўк гумбаз» номи б-н аталган. И. даги ислимий ва гирих нақшлар, зарҳал кундал безаклар миллий меъморлик хазинасидаги ноёб дурдоналардан ҳисобланади.

Ҳозир ҳам И. нинг қолдиқлари гарчи анча қисмини йўқотган бўлсада, куркам ва жозибали кўринади. Унинг баланд гумбази 1903 й. даги кучли зилзила вақтида қулаб тушган. Пекин гумбаз тузилишини 1872 й. да олинган су-ратдан аниқлаб олиш мумкин. И. биниси Амир Темур Самарқанд атрофида алоҳида ихлос б-н, шахсан ўзи назоратида қурилган боғ кўшклари ичида энг машхури ва энг мухташами сифатида, айниқса сақланиб қолган ягона намуна сифатида Ўзбекистон меъморлиги тарихида алоҳида ўрин тутади.

Ад.: Зоҳидов П. Ш., Меъмор олами, Т., 1996.

ИШСИЗЛИК — бир қисм иқтисодий фаол аҳолининг ўзига лойиқ иш топа

олмасдан қолиши ва меҳнат захирасига айланиши. Ўзбекистонда И. тушунчаси расман 1992 й. «Аҳолини иш б-н таъминлаш тўғрисида»ги қонунининг қабул қилиниши б-н меъёрий кучга эга бўлди (1998 й. 1 майда ушбу қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди).

И. инсон манфа-атларига тўғридан-тўғри таъсир қиладиган йирик ижтимоий-иқтисодий муаммолардан бири ҳисобланади. Иш жойини йўқотиш кўп кишилар учун оилавий турмуш да-ражасининг пасайишини, шахсий ҳаётининг нотинчлигини келтириб чиқаради, кишига жиддий руҳий таъсир кўрсатади.

Амалдаги иқтисодий ҳаётда И. иш кучи таклифининг унга бўлган талабдан ошиб кетиши тарзида намоён бўлади. И. сабаби турлича: техника ривожланиш б-н меҳнат унумдорлиги ортади, и.ч. кам меҳнат талаб бўлиб қолади. Иқтисодиётда жами талаб ва таклиф мувозанати бузилади, товарларга бозор талабининг қисқариши иш кучига талабни ҳам қисқартириб юборади, на-тижада иш кучининг бир қисми ортиқча бўлиб қолади; иқтисодиёт ривожланиши б-н малакали иш кучига талаб ошиб, малакасизлар керак бўлмай қолади; аҳоли и.ч. га нисбатан тез ўсган кезларда, унинг бир қисми ортиқча булиб, ишсиз қолади.

И. сабаби ҳар хил бўлганидан унинг шакллари ҳам турлича. И. нинг асосий шакллари: фриқцион И. —турли сабабларга кўра (янги яшаш жойига ўтиш, касбни ўзгартириш, бола боқиш, янги иш танлаш) вақт-вакти б-н ишсиз қолиш. Бу ихтиёрий ишсизлик ҳисобланади. Таркибий И. — ишлаб чиқариш тузилмаси ўзгартирилган шароитда эски тармоқларда ишлаб келган кишиларнинг янги тармоқларга керак касбни ҳали ўзлаштирмаган кезларида юз беради. Циклли И. — иқтисодий тангликлар б-н боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши натижасида юзага келадиган И. Бу мажбуран ишсиз қолишдир. Мавсумий И. — мавсумий ишда банд

бўлганларнинг мавсум тугагач, ишсиз қолиши. Яширин И. — расман иш б-н банд бўлганларнинг фақат қисман ишлаши. Унга қисқартирилган иш куни ёки иш ҳафтасига ўтганлар, иш йўқлигидан ҳақберилмайдиган таътилга чиққанлар киради.

Ишсизлар ишлаётганлар б-н бир қаторда мамлакат иш кучини ташкил қилади. Иқтисодийда И. муаммосини ўрганишдан асосий мақсад аҳолининг иш б-н бандлигини яхшилаш орқали мамлакат (корхоналар) и.ч. ни кенгайтириш ва аҳоли турмуш даражасини янада яхшилашга алоқадор тадбирлар ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ишсизлар сафига, одатда, нафақат турли сабабларга кўра ишдан бўшатирилганлар, балки ўз ихтиёрига кўра ишдан кетганлар ва янги иш топишга ҳаракат қилаётган шахслар ҳам киритилишини қайд этиш лозим. И. тарки-бининг сабабларига кура иш кучининг 4 асосий тоифасини ўз ичига олади: ишдан бўшатирилиши нагижасида иш жойини йўқотганлар; ишдан ихтиёрий равишда бўшаганлар; танаффусдан сўнг иш кидираётганлар; биринчи бора иш кидираётганлар. Бу тоифаларнинг ўзаро нисбатлари иқтисодий ривожланиш босқичларига боғлиқ.

Мамлакат миқёсида 3—5% даражасидаги И. иқтисодий учун нормал ҳолат (И. нинг табиий чегараси) ҳисобланади. И. даражасини пасайтириш учун аҳоли бандлигини таъминлаш давлат дастурлари ишлаб чиқилади, корхоналар қурилиб, янги иш ўринлари ташкил этилади, ходимларни янги касбларга ўқитиш, қайта тайёрлаш ишлари амалга оширилади, бандликка ёрдам жамғармаси ташкил қилинади.

Меҳнат қонунларига кўра, ишсизларга меҳнат биржалари орқали ишсизлик нафақаси тўланади.

Ахмаджон Ўлмасов.

ИШСИЗЛИК НАФАҚАСИ - ЎЗРда ишидан, ишидаги даромадидан маҳрум бўлиб қолган фуқароларга қонунда кўзда

тутилган тартибда ва миқдорда, даврий равишда бериладиган пуллик ёрдам; ишсиз шахсларга моддий кафолатларнинг асосий тури. 16 ёшдан бошлаб то пенсия б-н таъминланиш ҳуқуқига эга бўлган ёшдаги; ишга ва иш ҳақига (меҳнат даромадига) эга бўлмаган; иш кидирувчи шахс сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатга олинган; меҳнат қилишга, касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлашдан ўтишга, малакасини оширишга тайёр турган, меҳнатга қобилиятли шахслар ишсиз деб эътироф этилади. (ЎЗРнинг «Аҳолини иш б-н таъминлаш тўғрисида» янги тахрирдаги қонуни; 1998 й. 1 май). И. н. ишсиз деб эътироф этилган шахсга у иш кидираётган шахс сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатдан ўтган кундан эътиборан тайинланади. Қарамоғида 3 нафаргача киши бўлган, 35 ёшга тўлмаган ишсиз эркакларга И. н. ҳақ тўланадиган жамоат ишларида ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси белгиладиган тартибда иштирок этган тақдирда тайинланади. Ишсиз шахсининг И.н. олиш ҳуқуқи у иш кидираётган шахс сифатида рўйхатдан ўтган пайтдан бошлаб кечи б-н И-кундан эътиборан кучга киради. И.н.га оид амалдаги қонун-қоидалар ЎЗР Меҳнат кодекси 60—66-моддаларида ҳамда юқоридаги қонунда белгилаб берилган.

ИШТАҲА — организмнинг овқатга бўлган ёқимли эҳтиёж сезгиси, шунингдек, унга қирадиган озиқ моддалар миқдорини белгиладиган физиологик механизм. И. пайдо бўлиши бош миянинг овқат маркази фаолияти б-н узвий боғлиқ. И. нинг очилишида шартсиз (мас, овқатнинг ҳидини ва маза-сини сезиш) ва шартли рефлекслар муҳим роль ўйнайди. И. марказий нерв системаси маълум бўлимларининг қўзғалиши натижасида юзага келади ва бунда сўлак, ҳазм шираси ажралади, меъда-ичак йўли перистальтикаси (ҳаракати) кучаяди, натижада ҳазм аъзолари овқат қабул қилишга тайёр туради. Мазали қилиб пиширилган таом, унинг чиройли кўриниши ва

хушбўйлиги, дастурхонга бебаб торти-
лиши И. ни очади. Аксинча, таомнинг
кўриниши ёки хиди хунукрок бўлса, И.
бўғилади.

Овқатни ҳар доим муайян соат-
ларда истеъмол қилиш, унинг сифати
ва миқдори И. нормал бўлиши учун
аҳамиятли. Овқатланиш режимининг
бузилиши И. айнишига олиб келади ва у
турли касалликларга сабаб бўлиши мум-
кин. И. нинг 3 хил ўзгариши: сусайиши,
ҳатто йўқолиши (анорексия), кучайиши
(булмия) ва бузилиши (парорексия) ку-
затилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам врачга
муурожаат этиш ва унинг тавсияларига
амал қилиш керак.

ИШТВАН I (Jstvan) Авлиё (тахм.
970-1038) — князь (997 й. дан), Венгрия
кироллигининг 1-кироли (1000 й. дан).
Арпадлар сулоласидан. Мамлакатни
қабилавий бўлинишини тугатиб, маъ-
мурийхудудий округлар — киролик
комитатлари (ишпанлар бошчилиги-
да) ни жорий этган. 997 й. да Венгрия
кироллигида христианиликни жорий
қилган. 1030 й. да немис мулкдорлари-
нинг босқинини қайтарган. И. I сарой
амалдорлари, жангда мардлик кўрсатган
ҳарбий бошлиқлар ва черковга ерларни
бўлиб бериб, бу б-н йирик ер эгалари-
нинг сонини кўпайтирган. 1083 й. да И.
I черков томонидан авлиёлар қаторига
кўшилган.

ИШТИРОКЧИЛИК (хуқукда) -к.
Жиноятда иштирокчшшк.

ИШТИХОН — Самарканд вилояти,
Иштихон туманидаги шаҳар. Туманнинг
маъмурий маркази. Самарканд ш. дан 68
км, яқин т.й. станцияси — Катта-қўрғон
(22 км). Аҳолиси 12,3 минг киши (2001).
Шаҳарда туман ҳокимлиги биноси, алоқа
бўлими, 3 умумий таълим мактаби, ли-
цей, педагогика ва тиббиёт коллежлари,
кутубхона, деҳқон бо-зори, «Шаҳидлар»
ёдгорлиги мажмуи, савдо ва маиший хиз-
мат шохобчалари бор.

И. қадимдан маълум бўлиб, илк замин-
дорлик даврида мустақил ҳокимликнинг
маркази бўлган, кейинчалик Суғдиёна

таркибига кирган. Самарканд араблар
томонидан босиб олингач (8-а.бошлари),
Суғд ихшидлари И. га келиб уни пойтахт
қилган. 10-а. да И. қалъа, шаҳристон ва
рабоддан иборат катта шаҳар бўлган.
Кейинги асрларда ҳам йирик савдо
шаҳри сифатида машҳур эди. Тарихий
манбаларда И. савдо-сотик ривожланган,
атрофи боғроғ, далалар б-н ўралган чи-
ройли шаҳар сифатида тилга олинади. И.
га Зарафшон дарёси орқали сув келган.
Кейинчалик шаҳар харабага айланган.
Унинг ўрнида кичикрок қишлоқ (хозирги
И. шаҳ-ри) вужудга келган.

ИШТИХОН ТУМАНИ — Самар-
канд вилоятитгн туман. 1943 й. 18 майда
ташқил этилган. Вилоятнинг Қўшрабoт,
Пайариқ, Каттақўрғон, Пастдарғом ту-
манлари, б-н чегарадош. Майд. 0,72 минг
км2. Аҳолиси 172 минг киши (2001).
Туманда 9 қишлоқ фуқаролари йиғини
(Азамат, Зарбанд, Равот, Фай-зиобод,
Халқобод, Чордара, Ўртақишлоқ, Кур-
ли, Ҳақиқат), бир шаҳар, (Иштихон), бир
шаҳарча (Митан) бор. Туман маркази —
Иштихон ш.

Табиати. И.т. қадимий Миёнқол
воҳасида, Зарафшон дарёсининг
икки тармоғи — Оксарё ва Қорадарё
оралиғида жойлашган. Шим. қисми
адир ва қирлардан иборат. Нурота
тоғларининг жан. ён бағридаги текис-
лик б-н туташган. Туман худудидан
Миёнқол, Қора-сув, Хатирчи, Янгикент,
Хонминг каби каналлар ўтади. Экин май-
донлари Янгикент ва Хўжаариқ каналла-
ридан суғорилади. Иклими континентал.
Вегетация даври 120—150 кун. Йиллик
ёғин 350 мм. Ўртача т-ра июлда 27°, янв.
да —1,9°. (1969 й.да энг паст т-ра — 27°
қайд этилган). Тупроқлари типик бўз, ал-
лювиал ўтлоқ, ўтлоқи ва ўтлоқи-бот-қоқ
тупроқлар. Ёввойи ўсимликлардан янтоқ,
оққурай, жийда, дўлана, чаканда, зира,
чучукмия ва б. ўсади. Ҳайвонлардан
бўрсик, бўри чиябўри, тулки, қуён,
қушлардан тустовуқ, бедана, қорабовур,
турна, лайлак учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунинг-

дек, рус, тожик, корейс, украин, татар, арман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км2 га 238 киши (2001). Шаҳарликлар 18,1 минг киши, қишлоқ аҳолиси 153,9 минг киши.

Хўжалиги. Тумандаги корхоналар маҳаллий хом ашёни қайта ишлашга ихтисослаштирилган. Пахта тозалаш 3-ди (Митан), ғишт, консерва 3-длари, «Ално-сир» қўшма корхонаси мавжуд, 138 кичик ва хусусий корхона, фирма ва акциядорлик жа-миятлари фаолият кўрсатади. Туман худудидан Тошкент — Бухоро автомобиль йўли (40 км) ўтади. Иштихон — Каттақўрғон, Иштихон — Митан — Октепа ва б. йўналишларда автобус қатнови йўлга қўйилган. Туман қ.х.да пахтачилик асосий ўрин эгаллайди. Туман ширкат, деҳқон-фер-мер хўжаликлари ғаллачилик, пиллачилик, чорвачилик, боғдорчилик, полизчилик, сабзавотчилик б-н ҳам шу-гулланади. Пахта 11,7 минг га, ғалла 7,0 минг га майдонга экилади, қарийб 1,5 минг га тоқзорлар б-н банд. Туманда 21 ширкат ва ижара хўжалиги, фер-мерлар уюшмаси бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки боқилади. И.т.да 100 га яқин умумий таълим мактаби, 60 дан зиёд жамоат кутубхонаси, 30 га яқин клуб, бир неча маданият уйлари, музей, маданият ва истироҳат боғи бор. Иштихонда туман марказий касалхонаси (570 ўрин, 305 врач, Митан шаҳарчасида филиали бор), 24 қишлоқ врачлик пункти, қишлоқ врачлик амбулаториялари, поликлиникалар хизмат кўрсатмоқда. «Мингёнғок» санаторийси мавжуд. 1934 й. дан «Иштихон овози» туман газ. чиқади (адади 2300).

ИШТИҚ, иштиқ, иштак — Хива хонлигилатн қорақалпоқ уруғларидан бирининг номи. У ўн тўрт уруғ қорақалпоғи қипчоқ қабиласи олти ота этник гу-руҳи таркибига кирган. И. архив ҳужжатларида сонгбурун уруғи б-н бирга учрайди. И. сонгбурунлар 75 йилқига эга 375 хўжалиқдан иборат бўлиб, хонликка 223 қазувчи беришга мажбур бўлган.

ИШЧИ-ЁШЛАР ТЕАТРИ - ҳаваскор

лик ва ярим-профессионал театр тури. 20-й. ларнинг 2-ярми, 30-й. ларнинг бошида кенг тарқалган. Тошкентда 1929 й. рус, 1930 й. ўзбек И.-ё.т. очилди. Бу театрларнинг репертуари сиёсий ташвиқот характерида бўлиб, спектаклларда мусика, ракс, ҳазил-мутойибалар б-н кундалик ҳаёт акс эттирилди. Ижрочилар, асосан, ишчи йигит ва қизлардан иборат бўлган. И.-ё.т. нинг спектакллари ярим импровизация ха-рактеридаги сценарийлар асосида қурилиб, ҳақиқий драматургия, мумтоз меросдан чекинишга, схематизмга, юзакиликка ва актёрлик ижро маданиятининг сусайишига олиб келди. 1932 й. 23 апр. дан йирик профессионал даражадаги И.-ё.т. давлат театрига айлантирилди. Ҳаваскорлик жамоалари эса касаба уюшмалари ихтиёрига ўтказилди.

ИШЧИЛАР — индустриал жамиятда меҳнатга лаёқатли аҳолининг ёлланиб ишловчи ва жисмоний меҳнат б-н шу-гулланувчи тоифаси, ижтимоий гуруҳ. 19-а. ўргаларида Европада саноат ривожланиши б-н деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳисобидан саноат пролетари-ати пайдо бўлди, И. нинг касаба уюшмалари ва сиёсий партиялари шаклланди (қ. Марксизм, Социализм). 20-а. нинг 2-ярмидан ривожланган индустриал мамлакатларда фан-техника прогресси, хизмат кўрсатиш соҳаларининг ўсиши ва б. нагижасида И. сони нисбатан қисқарди (иктисодий фаол аҳолининг 50% дан кам қисми), турмуш даражаси, маданий ривожланиши ва б. бўйича И. б-н бошқа ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги қатъий чегаралар ўзгарди; турли ижтимоий-қасбий қатламларни ўз ичига олган И. нинг ўз таркиби ҳам ўзгарди. Собиқ СССР ва бошқа собиқ соци-алистик мамлакатларда И. жамиятнинг раҳбар кучи — гегемони деб эълон қилинган эди, лекин тоталитар тузум даврида бу қатлам ўз манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилишнинг реал имкониятларидан маҳрум эди. 1980-й. лар охиридан бу мамлакатларда И. лар харакатининг қайта тикланиши жараёни

бошланди.

Хоз. даврда меҳнат аҳдининг асосий қисми бўлган И. ўзига хос ижтимоий-иқтисодий мақомга эга, бу уларнинг ёлланиб ишлаши; хизматчилардан фарқли ҳолда жисмвий меҳнатни талаб қилувчи ишлар б-н шуғулланиши ва меҳнатдан келган даромад соҳиби бўлишида кўринади. Қайси секторда банд бўлишига қараб индустриал, аграр ва хизмат курсатиш соҳаларидаги И. га, касб маҳоратига қараб малакали ва малакасиз И. га, фуқаролигига қараб миллий ва келгинди ёки мигрант И. га бўлинади.

Ўзбекистонда миллий И. 20-а. нинг бошларида хориж капиталига ва маҳаллий бойларга қарашли кичик корхоналарда ёлланиб ишлаган мардикорлар, чоракорлар, камбағал деҳқонлар ва иши юришмаган хунармандлар ҳисобидан шакллана бошлади. Шўролар даврида саноатнинг ривожланиши б-н И. сони кўпайди, лекин бу жараён, асосан, келгинди И. ҳисобига юз берди. Миллий И. аграр соҳада банд бўлиб, асосан, давлат хўжаликлари (с-злар) да ишлаган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин саноатнинг ривожланиши малакали миллий ишчи кадрларга эҳтиёжни кучайтирди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига касбхунар таълим тизими орқали малакали И. тайёрлашга алоҳида эътибор берилган. Рес-публикада саноатнинг ривожланишига қараб И. нинг меҳнатчилар таркибидаги салмоғи аста-секин ошиб бормокда.

ИШЧИЛАР ФАКУЛЬТЕТИ (раб-фак) — Ўзбекистонда ўрта маълумоти бўлмаган ишчи ва деҳқонларни олий ўқув юртига киришига тайёрлаш мақсадида очилган умумий таълим ўқув юрти. Биринчи марта 1919 й. охирида Туркистон халқ унти қошида очилган (100 ўқувчи бўлган); бу ун-т асосида Туркистон давлат унти ташкил топгач, унинг хузуридаги И.ф. кенгайди. 1921 й. янв. да ундаги ўқувчилар сони 480 кишига етди, уларнинг 60% маҳаллий миллат вакили эди. 1922 й. фев. да Тошкентнинг Эски

шаҳар қисмида мазкур И.ф. нинг бўлими ташкил қилинди (унда махсус хотин-қизлар бўлими ҳам бўлган).

Ўзбекистонда олий ўқув юртига кирувчилар етишмаслиги И.ф. ни кенгайтиришни такозо этди. 1927 — 28 й. лар Самарканд, Фарғона ва б. жойларда И.ф. очилди. 1929 й. Тошкент пед. ин-ти хузурида ташкил этилган И.ф. нинг 30 гуруҳи бўлиб, қар бир гуруҳда 30 дан ортиқ бола ўқиган. 2 турли И.ф. бўлган: кечки — корхоналардаги И.ф. да и.ч.дан ажралмаган ҳолда ўқилган (таълим муддати 4 й.), кундузги — олий ўқув юртига хузуридаги И.ф.да и.ч.дан ажралган ҳолда ўқилган (таълим муддати 3 й.). И.ф., асосан, пед., тиббиёт ва саноат соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлаган. Ўзбекистонда умумий ва ўрта махсус таълимнинг ривожланиши б-н ўз аҳамиятини йўқотди ва 30-й. ларнинг охирида тугатилди. 1969 и. ишчи ва қишлоқ ёшларини олий мактабга кириши учун зарур шароит яратиш мақсадида олий ўқув юртига тайёрлов бўлими ташкил этилди.

ИШҚАЛЛАНИШ - бир-бирига теги шиб турувчи қаттиқ жисмлар, суюқликлар ва газларнинг нисбий кўчишига қаршилик қилиш ҳодисаси. Ички ва ташқи хиллари бўлади. 1)Ташқи И. — бир-бирига тегиб турган қаттиқ жисмлар ёки бирор жисмнинг ўзаро тегиб турган бўлақчалари ҳаракатланиб, бир-бирига нисбатан силжиганда механик қаршиликнинг вужудга келиш жараёни. Икки жисмнинг бир-бирига тегиб турган сиртларининг ўзаро таъсир кучи — ташқи И. кучи қуйидагича ифодаланган: $F_{\text{тк}} = kN$, бунда k — ишқаланувчи сиртларнинг хоссаларига боғлиқ бўлган И. коэффиценти, N — жисмга қўйилган куч. Бирон жисмнинг бошқа жисм сирти бўйлаб қандай ҳаракат қилишига қараб, статик И. ёки тинчликдаги И. ва кинетик И. хиллари мавжуд.

Горизонтал текисликда ихтиёрий ётган жисмга И. кучи таъсир қилмайди. Агар жисмни силжитиш учун унга куч

қўйилса, И. вужудга келади. Бир-бирига нисбатан кўзгалмас бўлган сиртлар орасидаги И. тинчликдаги И. дейилади. Тинчликдаги И. кучи ҳар доим жисмга унинг бошқа жисм тегиб турган сир-тига параллел йўналишда қўйилган куч F га модули бўйича тенг ва унга қарамақарши йўналган бўлади:

Қаттиқ жисмларда сирпаниб И. ва думалаб И. юз беради. Бир жисм бошқа жисм сиртида ҳаракатланганда ҳосил бўладиган И. кучига сирпаниб И. кучи дейилади; сирпаниб И. кучи жисмнинг тегиб турган бошқа жисмга нисбатан кўчишига қарамақарши йўналган бўлади. Қаттиқ жисмларнинг сирпани-шида И. кучи фақат сиртларнинг хоссаларига ва босим кучигагина эмас, балки ҳаракат тезлигига ҳам боғлиқ бўлади. Тезлик ортиши б-н кўпинча И. кучи дастлаб кескин камаяди; сўнгра яна ўса бошлайди (расмга қ.). Жисмга ва унинг сиртига берилган ишловга боғлиқ бўлган сирпаниб И. коэффициент, шунингдек, жисмнинг қаттиқлик даражасига боғлиқ бўлган думалаб И. коэффициент амалда катта аҳами-ятга эга. Сирпаниш ёки думалаш бошлангунга қадар таш-қи кучга қарши таъсир қилишни стати к И., ҳаракат бошлангандан кейин унга қарши таъсир қилишни эса кинетик И. дейилади. Бир хил шароитда думалаб И. кучи сирпаниб И. кучидан сезиларли даражада кичик бўлади. И. кучини камайтириш учун ишқаланувчи сиртларнинг сирпанишини ундаги ғилди-рақлар, роликлар ва шарларнинг думалаши б-н алмаштирилади (қ. Подшипник).

Қаттиқ жисмларнинг курук сиртлари орасидаги И. га курук И. деб аталади. Қаттиқ жисмлар суюқликлар ва газларда ҳаракатланганда уларнинг турли қатламлари орасида ҳосил бўладиган ва уларнинг қовушоклиги (ёпишқоклиги) б-н боғлиқ бўлган суюқ И. ҳам мавжуд. Суюқ И. кучлари ҳаракат тезлигига мутаносиб бўлиб, у жисм тўхтаганда нолга айланади. Шу сабабли, жуда кичик куч б-н жисмни суюқликда ҳаракатлантириш

мумкин. Мас, одам сувдаги оғир баржани таёқ учини сув ту-бига тираш б-н ҳаракатга келтиради, бироқ ерда бундай юкни у, албатта, кўзгата олмайди.

Кўпгина ҳолларда И. нинг фойдали томони бор. Мас, йўл сирти яхлаган вақтда силлик бўлганлиги учун йўл сирти б-н пиёдалар пойабзалининг таглиги ёки транспорт воситаси ғилдираги орасида И. нинг кескин камайиб кетиши пиёдалар ва транспорт воситаларининг ҳаракатланишини қийинлаштириб юборади. И. бўлмаса қойилган михлар тушиб, резьбали бирикмалар бўшаб қоларди. Баъзи ҳолларда И. нинг зарарли томонлари ҳам мавжуд. Мас, турли транспорт воситалари, самолётлар, сув ости кемалари горизонтал йўналишда ўзгармас тезлик б-н ҳаракатланаётганда И. кучини энгиш учун жуда кўп микдорда ёнилг-и сарф қилади. Бундан ташқари, И. лар машина ва механизмларнинг ейилишига сабаб бўлади (уларнинг ф.и.к. ни камайтиради). Шунингучун И. ни камайтириш катта иқтисодий аҳамиятга эга. И. кшарини камайтиришнинг энг са-марали усуллари-дан бири сирпаниб И. ни думалаб И. га алмаштириш, ишқаланувчи сиртларни мойлаш (бунда И. кучи 8—10 марта камаяди). 2) Ички И. — қаттиқ, суюқ ва газсимон жисмларда содир бўладиган жараёнлар; бу жараёнлар жисмларнинг механик энергиясини қайтмас ички энергиясига айлантириб беради. Қаттиқ жисмларда ички И. — жисм деформациясига сарфланган энергиянинг жисм энг катта эластик деформация пайтида оладиган ички энергиясига нисбати б-н аниқланади. Бунда ички И. турли усуллар б-н (мас, деформация пайтида жисм т-расининг ўзгариши асосида) ўлчанади.

ИШҚАЛАШ, ишқалаб мослаш — асосан, жуфт бўлиб ишлайдиган деталларни бир-бирига мослаш, уларга механик ишлов бериш. Ўлчамига етказиш ва бир-бирига ишқалаш станокларида ишқалагич асбоб ёрдамида ёки иккала деталь (мас, клапан ва клапан эгари) ни абразив материал ёрдамида ишқалаб

амалга оширилади. Бунда ташки цилиндрик юзаларга ҳалқа кўринишидаги ишқалагичлар б-н, тешиқларга ўлчами ўзгарадиган цилиндрлар кўринишидаги ишқалагичлар б-н, ясен юзаларга дисксимон ишқалагичлар б-н, тишли ғилдиракларга тишлари тишли ғилдирак кўринишидаги ишқа-лагичлар б-н ишлов берилади. Ишқа-лагичлар чўян, пулат, мис, жез ва б. материаллардан тайёрланиб, улар ишлов бериладиган деталлар материалларидан юмшоқбўлади. И. машинасозлик, самолётсозлик, автомобилсозлик ва б. да кенг қўлланади.

ИШҚОРИЙ МЕТАЛЛАР - Менделеев даврий системасининг биринчи гу-руҳи асосий гуруҳчасини ташкил этадиган элементлар: литий, натрий, калий, рубидий, цезий ва франций. Улар S-элементлардир. Атомларининг ташки энергетик погонасида биттадан электрон бўлади. Кимёвий бирикмаларда оксидланиш даражаси +1 га тенг.

Барча И.м. — асл металллар, кучли қайтарувчилар. Улар кимёвий жиҳатдан фаол бўлиб, деярли барча металлмаслар б-н бевосита бирикади. Бирикмаларда, асосан, ионли боғланиш ҳосил бўлади. Тартиб рақамининг ортиши ва ионланиш энергиясининг камайиб бориши б-н И.м.нинг металллик хоссалари маълум қонуният асосида кучаяди. Даврий системанинг ҳар қайси даври (биринчидан ташқари) шу элементлардан бошланади. Бу элементлар кислород б-н бириқиб, R_2O оксидларни ҳосил қилади. Оксидлари сув б-н шиддатли реакцияга киришиб, ROH асосларни беради.

И.м. нинг водородли бирикмалари гидридлар бўлиб, RH формулага му-вофиқ келади. Барча гидридлар ок, кристалл моддалардир. Гидридларда водороднинг оксидланиш даражаси — 1 га тенг.

ИШҚОРИЙ-ЕР МЕТАЛЛАР - Менделеев даврий системасининг иккинчи гуруҳи бериллий гуруҳчасидаги магний, кальций, стронций, барий, радий элементлари. Улар S-элементлар бўлиб, асл металллардир. Бу металллар атомларининг

ташқи погонасида иккитадан электрон бўлиб, бирикмалар ҳосил қилганда уларни бериб, оксидланиш даражаси +2 га тенг бўлади.

И.-е.м. — кучли қайтарувчилар, лекин ишқорий металлларга қараганда бирмунча кучсизроқ. Улар кимёвий жиҳатдан анча фаол бўлиб, ҳавода осон оксидланади. Бунда RO кўринишидаги асосли оксидлар ҳосил бўлади, уларга $R(OH)_2$ тузилишидаги асослар мувофиқ келади.

И.-е.м. водород б-н бириқиб, умумий формуласи RH_2 бўлган гидридлар ҳосил қилади. Ушбу металллардан магний ва кальций катта аҳамиятга эга. **ИШҚОРЛАР** — сувда яхши эрийдиган асослар. Менделеев даврий систе-маси I ва II гуруҳининг асосий гуруҳчасидан металл гидроксидлари ва аммоний гидроксид И. га киради. И. — ок, қаттик, гигроскопик (сувга ўч) моддалар. Ишқорий металлларнинг гидроксидлари, мас, $LiOH$, KOH , $NaOH$ кучли асослар бўлиб, ўювчи И. деб аталади. Ишқорий-ер металллар гидроксидлари - $Ca(OH)_2$, $Ba(OH)_2$, $Sr(OH)_2$ ва NH_4OH анча кучсиз асос ҳисобланади.

И. сувда тўла диссоциацияланиб, металл ва гидроксид ионлари ҳосил қилади (мас, ўювчи натрий (каустик сода) Na^+ ва OH^- га парчланади). Бу жараёнда кўп иссиқлик ажралиб чиқади.

Таркибида OH^- ионлари борлигидан И. эритмалари асосларга хос хусусиятларни намоён қилади (водород кўрсаткич — $pH > 7$) ва лакмусни қўқ, фенолфталеинни қизил рангга бўяйди. И.ч. да кучли асослар ва кучсиз кислоталар ҳосил қилган кўпгина кимёвий бирикмалар, мас, ишқорий металлларнинг гидросульфидлари — KSH , $NaSH$; карбонат кислотанинг калийли ва натрийли тузлари — K_2CO_3 , Na_2CO_3 ва б. ҳам, одатда, И. ҳисобланади. И. газлама, қўн (тери), қоғозга кучли таъсир этиб, уларни ўйиб юборади. Бадан териси ва шиллик пардаларни куйдиради. Кўзга озгина тушеа ҳам жуда хавфли (қўз кўрмай қолиши мумкин). И. б-н иш-лаганда махсус кор-

жома, резина қўлқоп кийиб ва химоя кўзойнаги та-киб олиш зарур.

И. кимё ва озиқ-овқат, тўқимачилик, целлюлоза саноатида, тиббиётда, қурилишда ва саноатнинг бошқа соҳаларида ишлатилади.

ИШҚОРЛИ ТОҒ ЖИНСЛАРИ - тар кибида ишқорли металллар нисбатан кўп бўлган магматик тоғ жинслари. И.т. ж. нинг асосий жинс ҳосил қилувчи ми-нераллари; ишқорли дала шпатлари, ишқорли пироксенлар ва амфиболлар, фельдшпатидлар гуруҳига мансуб минераллар (нефелин, лейцит, содалит). И.т. ж. нинг бир неча турлари маълум: нефелинли сиенитлар, ишқорли гранитлар, ишқорли габбро, миаскитлар, уртитлар, кимберлитлар ва б. И.т.ж. магманинг кристалланишидан, шунингдек, метаморфизм жараёни натижасида ҳосил бўлади. И.т.ж. РФ (Кола я.о., Урал, Сибирь), Ўрта Осиё, Закавказье, Украинада маълум. Ўзбекистонда Қулжуктов ва Чатқол тоғларида то-пилган. И.т.ж. да апатит ва нодир металл конлари учрайди. Гренландия, Канада, Бразилия, Жан. Африкада нефелинли руда конлари бор.

ИЮЛЬ (лот. Julius — Юлий оий) - Григорий календаривя йилнинг 7-ойи, 31 кунлик. Римлик Юлий Цезарь номи б-н аталган.

ИЮЛЬ ИНҚИЛОБИ (1830) - Францияда Бурбонлар монархиясига барҳам берган инқилоб. И.и. натижасида Июль монархияси — француз қироли Луи Филипп ҳукмронлик даври бошланиб, у то Фев. инқилоби (1848)гача давом этди. Бельгия инқилоби (1830) ва Польша кўзғолони (1830— 31) га бевосита туртки бўлди. «Муқад-дас иттифок»к@ қарши кескин зарба берди.

ИЮЛЬ ИНҚИЛОБИ (Мисрда) -1952 и. 23 июлга угар кечаси Ж. Носир раҳбарлигидаги яширин «Эркин зобитлар» ташкилоти томонидан қилинган инқилобий тўнтариш. Бу инқилоб натижасида Мисрда монархия тугатилиб, катта ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилди.

ИЮНЬ (лот. Junius — Юнона оий) — Григорий календарика, йилнинг 6-ойи, 30 кунлик. Қадимги Рим маъбудаси Юнона номи б-н аталган.

ИҚБОЛ Муҳаммад (1873 ёки 1877.22.2, Сялкот — 1938.21.4, Лоҳур) — хинд шоири, файласуф. Урду ва форс тилларида ижод қилган. Сялкот, Лоҳур коллежларида таълим олган. 1905—08 й.ларда Англия ва Германия ун-тларида ўқиган. Илк шеър («Етим ноласи», 1899) ва дoston («Химолай», 1899)ларидаёқ инсонни, табиатни, халқ дар-ди ва кайфиятини куйлайди. «Эронда тасаввуфнинг тараккиёти» (1908) асариди Шарқ фалсафаси ва диний таълимотларини таҳлил қилади, Ибн Сино, Ибн Арабий каби файласуфларнинг дунёқарашини юксак баҳолайди. «Шахс сирлари» (1915), «Шахс сирларининг очилиши» (1919) дostonларида, «Забуре Ажам» (1927), «Жовидно-ма» (1932), «Жаброил канотлари» (1935), «Хижоз арғумони» (1938) ва б. динийфалсафий, ижтимоий-ахлоқий асарларида шахс ва жамият, табиат ва худо, севги ва ақл, Шарқва Ғарб, шахс ва жамият ҳақидаги фалсафий қарашларини илгари сурган. И. мустақил хинд конфедерацияси таркибида мусулмон давлатини тузиш тарафдори бўлган. И. баъзи масалаларни ҳал этишда ислом таълимоти асосида иш курса, айрим масалаларда Ғарб файласуфлари, хусу-сан, Гегель, Кант, Бергсон, Лейбнис ва Эйнштейн позициясида туради. Олимнинг моддий бойлик ва билиш назарияси Гегель диалектикаси таъсирида бўлган.

Ад.: Аниқеев Н. П., Выдающийся мыслитель и поэт Востока Муҳаммад Иқбал, М., 1959; Хорижий Шарқ халқларининг илғор ижтимоийфалсафий фикрлари тарихи очерки, Т., 1971.

ИҚЛИМ — ер юзасининг куёш нурларига нисбатан оғишига боғлиқ равишда обҳавонинг муайян жойга хос бўлган кўп йиллик мароми, яъни бирон жойда бўладиган обҳаво шароитларининг мажмуи ва мавсумий географик ўзгариши; куёш радиацияси, ер тўшама сирти ху-

сусиятлари ҳамда улар б-н боғлиқ атмосфера диркуляцияси таъсирида вужудга келади. Ҳар бир жой И.и унинг бошқа жойлардаги И.га нисбатан ўзига хос хусусиятлари ҳақида кўп йиллик метеорологик кузатишлар натижасидагина тўла тасаввурга эга бўлиш мумкин. И. атмосфера ва фаол қатлам (ер юзаси) да бетўхтов давом этадиган табиий (И. ҳосил қилувчи) жараёнлар (иссиклик, кинетик ва б. шаклдаги энергияларнинг ўзгаришлари, сувнинг буғланиши, сув буғининг суюқликка айланиши, намнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши ва х. к.) натижасидир. Ер шарининг турли нукталарида И.нинг турлича бўлиши И. ҳосил қилувчи омилларнинг ҳар хил бўлишига, яъни бу жараёнлар содир бўладиган ўша географик шароитларга боғлиқ. Географик омиллардан энг муҳимлари жойнинг кенглиги ва баландлиги, денгиз соҳилига яқин-узоклиги, орография ва ўсимлик қопламанинг хусусиятлари, қор ва музнинг бор-йўқлиги, атмосферанинг ифлосланганлик даражаси ҳисобланади. Бу омиллар кенгликлар бўйлаб турли И.ларнинг шаклланишига сабаб бўлади.

Ернит шакли, унинг Куёш атрофидаги ҳаракати ва эклиптика текислигига қиялиги, ер юзига куёш энергияси турли кенгликларда турлича туши-ши, Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши натижасида ҳаво ва сув ҳаракатлари йўналишини ўзгартиришига таъсири ва бу таъсирнинг юқори кенгликларда кучли бўлиши И. ҳосил қилувчи астрономик омиллар ҳисобланади. Бироқ бир кенгликнинг ўзида ҳам И. қосил қилувчи жараёнлар табиий географик омилларга, яъни ер юзасининг қуйидаги хусусиятларига боғлиқ ҳолда турлича бўлади: а) куруқлик ва сув ис-сикликни ютиш, саклаш ва қайтариш, намни буғлантириш, ҳаво оқимларига таъсир этиш хусусиятига эга; б) куруқлик рельефи ҳаво оқимларининг тутилиб қолишига, кескинлашувига ва ўзгаришига, ернинг турли ёқларига куёш нурунинг турли микдорда туши-шига, ер

юзасидан сувнинг оқиб кетиш кетмаслигига ва б. га ҳам таъсир кўрсатади; в) турли тоғ жинсларидан таркиб топган куруқлик минтақалари ҳар хил иссиклик ўтказиш хусусиятига эга.

Ер юзида И. шароитларининг турлича бўлишига асосий сабаб астрономик ва табиий-географик омиллар ҳисобланади. Улар ер юзидаги ҳодиса ва жа-раёнларга ё бутунлай боғланмаган ёки, асосан, эндоген жараёнлар таъсири остида жуда секин ўзгаради. Бу омилларнинг энг катта тафовутлари (мас, тропик ва мўътадил кенгликлар ўртасида, китъалар ва океанлар ўртасида) ҳаво оқимларининг умум-сайёравий тизимини — атмосферанинг умумий диркуляциясини юзага келтиради. Бу оқимлар иссиклик ва намни ер шарининг бир қисмидан иккинчи қисмига кўчиради, атмосферанинг турли вертикал қатламлари бўйлаб иссиклик ва нам алмашинувини вужудга келтиради, булутлар ва ёғинлар ҳосил қилади ёки уларнинг ҳосил бўлишига йўл қўймайди, атмосфера б-н фаол қатлам ўртасидаги ўзаро таъсири жиддий ўзгартиради. Ҳар бир жойда ҳаво оқимларига боғлиқ ҳолда ҳаво салқин ёки иссиқ бўлади, юқорига кўтариладиган ёғинли ҳаво оқимлари, ё бўлмаса, те-падан пастга тушадиган қуруқ ва илиқ ҳаво оқимлари кўпроқ бўлади. Иссикликнинг дунё океанларида турлича тақсимланиши ва атмосфера диркуляцияси туфайли денгиз оқимларининг пайдо бўлиши ҳам И.ни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Оқимлар океаннинг турли қисмларида ё аномал ис-сик, ёки аномал совуқ фаол қатлам ҳосил қилиб, шу орқали атмосфера диркуляциясига ва бевосита денгиз устида И. шаклланишига таъсир этади.

Ўрта Осиё худудининг атмосфера диркуляциясида арктика, мўътадил ва тропик ҳаво оқимлари иштирок этади. Бу ерларда йилнинг совуқ фаслларида мўътадил минтақа континентал ҳаво массалари устунлик қилади ва, айниқса, циклон фаолияти жадаллик б-н ривожланади. Бу эса киш фаслининг жуда

ўзгарувчан, одатда, серёмғир ва кўпинча, совук бўлишига олиб келади. Иилнинг совук бўлмайдиган даврларида Турон пасттексислигидаги чўлнинг жуда қизиб кетиши туфайли паст босимли ҳаво қатлами вужудга келади. Бу ерга кириб келаётган ҳаво оқимлари ер сиртидаги иссиқ тўшаманинг кучли таъсирига дуч келади, уларда жадал ўзгаришлар жараёни юз беради. Натижада иссиқ ва қуруқ Турон континентал тропик ҳаво оқими вужудга келади. Трансформация (ҳаво оқимининг ўзгариши) таъсирида циклонли жараёнлар шу қадар сезилмайдиган даражада ўтадики, фақат т-ра қисман ўзгаради ва булутлар пайдо бўлади, нисбатан барқарор иссиқ ва қуруқ обҳаво вужудга келади.

Ўрта Осиё худудидаги И.нинг ўзига хос хусусияти қурғоқчиликдир, бу эса худуднинг табиий намгарчилик мароми б-н боғлиқ. Намгарчилик маромининг шаклланишида атмосфера ёгинларининг аҳамияти катта. Йиллик ёгиннинг кўпроқ қисми —30 —50% и баҳорга, 30—35% и қишга ва 15—20% и кузга тўғри келади. Ёз ойларида ёгингарчилик жуда кам — йиллик ёгиннинг 5—10% ини, жан. худудларда 2—3% ини ташки л қилади. Ёгинларнинг фасллар бўйича нотекис тақсимланиши совук мавсумларда циклон фаолиятининг жадал ривожланиши (айниқса, энг сер-ёгин ойлар —март—апр.), ёзда эса термик депрессия кучайиши б-н боғлиқ. Ёгинлар йилдан-йилга ўзгариб туради, айрим йилларда эса ёгин ўртача (кўп йиллик) ёгинлар миққорига нисбатан 1,5—2 марта кўпроқ (мас, 2002 й. баҳорда Ўзбекистон худудида шундай хол юз берди), қурғоқчилик йилларида эса 3—4 марта кам бўлади. Ёгингарчиликнинг ўзгарувчанлиги, айнқса, қуруқ иссиқ ойларда кучаяди, айрим йилларда ёзда ёгингарчилик бутунлай бўлмай-ди, айрим йилларда эса бир неча кун ичида бир йиллик ёгин ёғиши мумкин (қ. Атмосфера ёгинлари).

И.ни ҳосил қилувчи иккиламчи омиллар ҳам бўлиб, улар қуйидагилардан

иборат: а) фаол қатламнинг аль-бедоси ва б. хусусиятларини ўзгартириб юборадиган қуруқликдаги қор ва музликлар ҳамда денгизлардаги музликлар; б) фаол қатламнинг сув ўтка-зувчанлиги, иссиқлик сиғими, иссиқлик ўтказувчанлиги, альбедоси, ғадир-будирлиги, буғлатиш қобилиятини ва б. хусусиятларини ўзгартириб юборадиган ўсимликлар (айниқса, ўрмон) ва тупроқ қоплами.

Океанларда И.нинг ҳар бир элементи географик кенгликнинг ўзгаришига, бир денгиз оқими таъсиридаги худуддан иккинчи оқим таъсиридаги худудга ўтишига, жойнинг атмосфера умумий диркуляциясига нисбатан тутган ўрнига қараб аста-секин ўзгариб боради. И.нинг фақат океанлардагина соф ҳолда кузатиладиган бундай аста-секин ўзгариши макроиклимий ўзгаришларга сабаб бўлади. Қуруқликдаги макроиклимнинг аста-секин ўзгаришига рельеф, ўсимлик, сув ҳавзалари ва х. к. таъсир этади. Йирик ва ўртача рельеф шакллари, ўрмонлар, далалар, кўллар, йирик шаҳарлар ва б. таъсирида бир неча км ёки бир неча ўн км масофада И. элементларининг узлуксиз ўзгариб туриши маҳаллий И.ни вужудга келтиради. И. элементларининг кичик-кичик дарахтзорлар, сайхонликлар, тепаликларнинг турли томонга қараган ён бағирлари, шаҳар кўчалари, майдонлари ва х. к. таъсирида бир неча юз ёки бир неча ўн м масофада ўзгача бўлиши жойнинг микроиклимий шароитлари деб аталади. Ер шарида И.нинг ниҳоятда турли-туман бўлиши иклимий худудлаштиришни, яъни минтақа (акватория)ларни иклимий тафовутга қараб қисмларга ажратишни тақозо қилади. Иклимий чегараларни аниқлашда, кўпинча, табиий чегаралардан фойдаланилади. Иклимий худудлаштиришнинг махсус схемалари амалий иқлимшунослик масалаларини ҳал этиш б-н боғланган бўлиб, метеорологик шароитларнинг ўрганиладиган объект (экинларнинг ривожланиши ва ҳосили, транспорт ва турли хил иншоотлардан фойдаланиш, турли хил

иклим шароитида инсон ўзини қандай хис қилиши)га таъсирини тадқиқ қилиш натижаларига асосланган. Мас, пахта-нинг маълум навини етиштириш учун вегетация даврида т-ранинг ми-нимал йиғиндиси 4000° бўлиши керак бўлса, самарали ҳарорат йиғиндиси харитада-ги 4000° га тенг бўлган изочи-зиқ пахта ўстириш мумкин бўлган ҳудудни чегара-лаб беради. Қ. х. ўсимликларининг тарқалиш чегараси, уларнинг махсулдорлиги кўп жиҳатлардан И. шароитларига боғлиқ. Бу шароитларни ҳисобга олиш қ. х. ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш, қ.х. ўсимликларини жойлаштириш ва уларни янги ҳудудларга силжитишда, агротехник, мели-оратив ва б. тадбирлар тизимларини ишлаб чиқишда, экинларнинг янги навларини яратиш ва б.да жуда зарур. Ер шарининг турли қисмларида И. омилларининг та-бий-географик жа-раёнларга таъси-рини чуқурроқ ўрганиш мақсадида рус геофизиги М. И. Будико шу жойнинг йиллик радиация баланси ва қуруқлик индексидан фойдаланишни, иклимий ҳудудлаштиришга генетик ёндашиш усу-лини тавсия этади. Бу усул б-н Ер шари иклимий жиҳатдан турлича бўлган ҳу-дудларга аж-ратилади. Рус иклимшуноси Б. П. Али-совнинг ҳозирги кунда кенг фойдаланиладиган ва жуда мукамал иклимий ҳудудлаштириш схемаси ге-нетик ёндашиш усулига асосланган. Бу схемага турли географик кенгликларда ер юзаси б-н атмосферанинг иссиқлик ва намлик алмашинуви таъсирида вужудга келувчи ҳаво массаларининг географик турлари асос қилиб олинган. Б. П. Али-сов Ер шарини И. ҳосил бўлиш жараёни бир-биридан кескин фарқ қиладиган 7 та И. минтақасига ажратган. Узлуксиз ва тез-тез ўзгариб турадиган обҳавога нис-батан И. турғунлик хусусиятига эга ва у ўн ҳамда юз йиллар мобайнида жуда кам ўзгаради.

Кейинги 1000 йил ичида 20-а. энг илиқ давр ҳисобланади. Жумладан, 90-й.лар энг илиқ ўн йиллик сана-

либ, ҳавонинг ўртача ҳарорати глобал миқ-ёсда $0,3^{\circ}$ — $0,6^{\circ}$ юқори бўлган. И. ўзгари-шини баҳолашда яқин 30 йил-лик (1961—90) даги ўртача меъёр қабул қилинган. Ўзбекистонда таянч гидроме-теорология станциялари (Урганч, Том-ди, Қоракўл, Қарши, Шеробод, Самар-канд, Жиззах, Тошкент ва Фарғона)нинг кўп йиллик кузатув маълу-мотларига қараганда, ўртача йиллик ҳаво ҳарорати кўтарилиб бормоқда. 2000 й. ҳавонинг ўртача ҳарорати иклимий меъёрдан $1,13^{\circ}$ юқори бўлиб, 1941 йил-дагидек илиқ бўлган. Ўзбекистонда экстремал илиқ (меъёрдан Г гоқори) бўлган - 1941, 1983, 1995, 1997 ва 2000 й.ларни кўрсатиш мумкин. Республи-када кейинги 10 йил-ликда ёгин-сочин миқдори кам бўлган (меъёрнинг 63— 67 фоизи) - 1995, 1996 ва 2000 й.ларни кўрсатиш мумкин. Ҳаво ҳароратининг ўртача ойлик минимал ва макси-мал қийматларини икки меъё-рий даврга (1931-60, 1961-90) нисбатан киёсий тахлили Ўзбекистонда исиш-нинг давом этишини кўрсатмоқда. Таби-ий офатлар (мас, дул, туман, ўрмондаги катта ёнғинлар ва б.)нинг олдини олиш мақсадида атмосферага фаол таъсир кўрсатилмоқда. Лекин бу сунъий таъсир-лар ҳудуд И.ига деярли таъсир этмайди.

Охириги ўн йилликларда Орол бўйида гидрологик маромнинг ҳаддан ташқари салбий ўзгаришлари, Орол денгизи танглиги, бу ҳудуддаги шароитнинг ривожланиш тенденцияси, ҳав-задаги Амударё дельтасининг сув б-н таъмин-ланиши буғланишнинг ҳоз. вақтдаги ва И. ўзгаришидаги маромини, унинг чегарасида табиат ландшафтлари эко-логик ҳолатини батафсил ўрганиш ло-зимлигини тақозо қилади. Ку-затилган исиш барча тоғ музликлар майдонининг кискаришига сабаб бўлмоқда. Аэро-фотокузатув маълумотларига қараганда Помир-Олай музликлари 1957—80 й.лар даврида 19% сувни йўқотди. Кей-инги йилларда кам тоғ музликларининг кискариш жараёнлари давом этмоқда. Бу эса ўз навбатида тоғдаги дарё

оқимларининг қисқари-шига ва худудни янада аридланиши (курукланиши) га олиб келади.

Ад.: Бал ашова Е. Н., Житомирская О. М., Семёнова О. А., Климатическое описание республик Средней Азии, Л., 1960; Максудов Х. С., Иклимшунослик асослари, Т., 1978; Монин А. С., Шишков Ю. А., История климата, Л., 1979; Муминов Ф. А., Погода, климат и хлопчатник, Л., 1991.

Тоҳир Мухторов.

ИҚЛИМ БИЛАН ДАВОЛАШ, климатотерапия — даволаш ва соғломлаштириш мақсадида доимий турар жойларда ёки махсус иклим курортлари ва санаторийларда иклим хусусиятлари (ҳаво ҳарорати, намлиги, атм. босими ва ҳ. қ.)дан фойдаланиш.

И.б.д.ни иклимни вақтинча ўзгартириш (санаторий ва курортларда мавсумий даволаниш даврида) ёки беморнинг ўрганиб қолган жойида қўллаш мумкин. Мустақил даво сифатида, шунингдек, бошқа даво турлари б-н бирга ўтказилади. И.б.д.га ҳаво б-н даволаш — азротерапия, қуёш б-н даволаш — гелиотерапия (қ. Ҳаво ва қуёш ванналари), денгизда чўмилиш (қ. Талассотерапия) киради. Талайгина касалликларда (организм реактивлиги юкори бўлганида) И.б.д. асосий даво омилларидан бири ҳисобланади. Лекин иклимни кескин ўзгартириш (мас, шим. р-нлардан жан. р-нларга бориш) кучли таъсир қиладиган омил бўлиб, организмнинг мослашув имкониятларига анча оғирлик қилади. Болаларга, хусу-сан, ёш болаларга, кексаларга, узок, вақтдан бери касал бўлиб юрган, нафас, юрак-томир функциялари ва орга-низмнинг бошқа системалари бузилган одамларга, нерв системаси заиф бе-морларга иклимни бу хилда ўзгартириш зарар қилади. Уларда мослашув механизмлари сусайганлиги туфайли янги иклим шароитларига мослашиш (қ. Иклимга мосланиш) даврида касаллик зўрайиши ёки одамнинг умумий аҳволи ёмонлашиши мумкин. Иклимни курорт-

га боришдан олдин, албат-та, врач б-н маслаҳатлашиш лозим. Одатда, беморнинг индивидуал хусу-сиятлари, ёши, касаллик босқичи ва кечишини, йил фасли ва б.ни ҳисобга олиб врач буюрган муолажалар, шунингдек, унинг тавсияси ва назоратида тегишли иклимни курортда муолажалар ўтказиш нерв системасининг бошқарув функциясини яхшилади, организмнинг мослашув механизмини такомиллаштиради, атроф муҳитнинг турли нукулай обҳаво омилларига чи-дамини оширади, организмни чиниктиради (қ. Организмни чиниктириш). Шаҳардан ташқарида жойлашган маҳаллий санаторий ва курортларда И.б.д. муолажалари комплекс равишда (ҳаво ванналари, қуёшда тобланиш, чўмилиш), шунингдек, организмнинг ҳола-тига қараб бир неча режим асосида ўтказилади. Даволаниш режимдан бошланади, унинг таъсирида бемор аъзо ва системаларининг физиологик функци-ялари ниҳоятда кам зўриқиш б-н кечади.

ИҚЛИМ БОНИТЕТИ (лот. *bonitas* -яхши сифатли, асл) — иклимга боғлиқ унумдорликни баҳрлаш. Абсолют (ҳосилдорлик каби ц/га) ёки нисбий катталиклар (баллар) б-н ифодаланади. И.б. худуднинг икдим ресурсларини қ.х. экинларини ўстиришга қулайлик даражасига қараб таққослашга имкон беради ва тупроқни қиёсий баҳолаш (қ. Тупроқ бонитировкаси) б-н биргаликда табиий шароитларнинг турли тупроқ-иклим зоналарида иқтисодий са-марадорлиги даражасини кўрсатувчи муҳим тавсифномаси ҳисобланади. Иклимни баҳолашнинг бир қатор усуллари ишлаб чиқилган. Бу усуллар ўсимликнинг ҳосилдорлигини иссиқлик ва нам ресурслари б-н боғлаб ва уларни ўсимликнинг ҳақиқий ва потенциал биологик маҳсулдорлигига қараб ба-қолашни назарда тутадиган микдорий муносабатларга асосланади. Рус олими Д. И. Шашко таклиф этган иклим унумдорлигини баҳолаш усули кенг қўлланилади.

Дехкончилик

тармоқларида

иқлимнинг ҳақиқий унумдорлигини баҳолашда ресурслардан фойдаланиш коэффициенти қўлланилади. Бу коэффициент, мас, ғўзанинг ривожланиши учун зарур бўлган 10° дан юқори кўп йиллик ўртача ҳароратлар йиғиндисини ҳақиқий ҳарорат йиғиндисига нисбати б-н ифодаланади. Ҳисоблар намлик оптимал шароитларда экиннинг потенциал ҳосилдорлиги ҳақиқий ҳосилдорликка нисбатан 2—3 марта кўплигини кўрсатади. Бу эса катта энергетика резервларидан рационал фойдаланиш учун агротехника тадбирлар мажмуи б-н бирга ўсимликларнинг Қуёш ёруғлигини фотосинтезлашда хоз. ўртача 3% га нисбатан фойдали иш коэффициенти юқори бўлган янги навларини яратиш зарурлигини тақозо этади.

Ҳамид Абдуллаев.

ИҚЛИМ МАВСУМЛАРИ - йилнинг иқлим хусусиятлари бўйича бўлинадиган қисмлари. И.м. ва уларнинг давомийлиги ер шарининг турли р-нларида турлича бўлган. Намлик бир текис, т-ра амплитудаси кичик экватор минтақасида йилни И.м.га ажратишга ҳожаат йўқ. Ёғинларнинг йиллик ўзгариши яққол ифодаланган субэкваториал минтақалар қуруқ ва ёғинли И.м.га ажратилади. Муссонли тропикларда қуруқ киш ва намли ёздан ташқари, муссонлар алмашинувида қисқа ўтиш мавсумларига ҳам ажратилади, бунда ёзги муссон бошланиши олдидаги баҳор кўпчилик ҳолларда ёзга қараганда илиқроқ келади. Ўрта кенгликларда, хусусан, Ўзбекистонда 4 та мустақил мавсум (баҳор, ёз, куз, киш) яхши ифодаланган. Қутб р-нларида баҳор ва куз қисқа ўтиш мавсумларига айланади.

Тропик минтақаларда (шим. ва жан. тропиклар оралиғида) Қуёш йилда 2 марта зенитда бўлади: экваторда кун-дуз давомийлиги бутун йил давомида 12 соатга тенг, тропик минтақаларда эса 11 — 13 соатгача оралиқда ўзгаради. Тропик минтақада атмосферанинг юқори чегарасига келадиган қуёш радиациясининг

йил давомидаги оқими кичик амплитудали ўзгаради ва икки-та максимумга эришади. Ўрта минтақаларда атмосфера юқори чегарасида горизонтал юзага келувчи қуёш радиацияси оқими тропикдаги оқимдан кам фарқланади: Қуёшнинг кичик баландлиги кундузнинг узок давомийлиги қисобига қопланади. Аммо, қишда радиация оқими қутб томон кенглик бўйича тез камайиб боради. Қутбий кенгликларда кундузларнинг узок давомийлиги туфайли ёзги радиация оқими етарлича катта. Ёзги қуёш тик туриши кундида қутбда горизонтал юзага келувчи радиация хатто экваторга қараганда кўпроқ. Бироқ қутбда кишки ярим йилликда радиация оқими умуман қузатилмайди.

Йўлдош Тоғаймуродов.

ИҚЛИМ МЕЛИОРАЦИЯСИ,

иқлимни яхшилаш — инсон манфати йўлида маҳаллий шароитни ижобий ўзгартириш (мас, аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, қ.х.нинг айрим тармоқларини ривожлантириш ва ҳ.к.) мақсадида иқлимни яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи. Маълумки, инсоннинг хўжалик фаолияти натижасида иқлим салбий жиҳатдан анча ўзгаришларга дучор бўлади. Мас, ўрмонлардаги дарахтларни жадаллик б-н кесиш, фойдали қазилма конларини очик усулда қазиб олиш, электр ст-ялари (атом, иссиқлик ва гидро-электр ст-ялари) қуриш, саноат маж-муалари барпо қилиш, қўриқ ерларни очиш, ботқоқликларни қуриштириш, сув омборлари қуриш, космик кемаларни учуриш, атом бомбаларини синаш ва б. натижасида атмосфера ва ер сиртининг радиация баланси, иссиқлик баланси ўзгаради, ҳаво ифлосланади, т-ра қўтарилиб, музликларнинг эриши кучаяди. Буларнинг барчаси оқибатда иқлимнинг ўзгаришига олиб келади. Айниқса, йирик шаҳарларда ўзига хос салбий микроиқлим вужудга келади, чунки бу ерларда мунтазам равишда ат-мосферага чанг, газ ва иссиқлик ажралиб туради.

Ушбу салбий оқибатларни маълум даражада бартараф қилиш ва иқлимни яхшилаш мақсадида махсус тадбирлар ишлаб чиқилади ва жорий қилинади. Мас, дарахтзорларни кўпайтириш, сув омборларини меъёрлаб туриш, саноат корхоналарини тўғри жойлаштириш, уларнинг иш маромини яхшилаш, аҳоли яшайдиган мавзеларни бир меъ-ёрда жойлаштириш, аҳоли учун қулай шароит яратиб бериш, қишлоқ жойларда шўр ювиш ва ерларни қуриштириш ишларини, мелиорация ва суғориш ишларини тўғри йўлга қўйиш, заҳарли ўғитларни меъёрида ишлатиш ва б. тадбирлар иқлимни анча яхшилашга хизмат қилади. И.м. нисбатан катта бўлмаган ҳудудларда, асосан, ер юзаси ва атмосферанинг ерга яқин қатламида ўтказилиши мумкин.

Каттагина ҳудудлар учун И. м. техника воситалари ёрдамида атмосферага тўғридан-тўғри таъсир этишга ёки иқлимни ҳосил қилувчи жараёнларни вужудга келтирувчи географик омилларни ўзгартиришга асосланган бўлиши мумкин. Мас, Ер ва космик фазо ўртасида иссиқлик алмашинувини ўзгартириш учун атмосферанинг юқори қатламларини чанглатиш; унинг умумий циркуляциясига таъсир этиш мақсадида атом энергиясидан фойдаланиш; океан оқимлари маромини ўзгартириш учун океанда тўғонлар қуриш; кутб музликларини эритиш ва ҳ.к. тад-бирларни бажариш. Ердаги мўътадил иқлим шароитларини сақлаш ва атроф муҳитда содир бўлаётган табиий жараёнларга антропоген аралашти туфайли иқлимнинг ёмонлашувини чеклаш чоралари қўриш мақсадга мувофиқдир (мас, махсус реагентлар ёрдамида бу-лутлар ва туманликларни тарқатиш, сунъий ёғинлар ёғдириш, яшил зоналар ҳосил қилиш ва ҳ. к.).

И.м.нинг асосий вазифаларидан бири қ. х. ўсимликларининг ривожланиш шароитларини яхшилашдир. Шу сабабли, И.м. экин майдонларини шамолдан тўсувчи дарахтзорларни кўпайтириш,

тупроқ мелиорацияси ва сунъий суғориш, тоғ ва чўл минтақаларида сунъий йўл б-н ёғин ёғдириш усуллари орқали амалга ошириладиган қ. х. мелиорациясининг таркибий қисмига киради (қ. Мелиорация).

Иқлим хоссаларидан қ. х. экинлари ривожланишига энг ноқулайи иссиқлик ва намлик етишмаслиги ҳисобланади. Намлик етишмайдиган минтақаларда ёғин кўринишида булутлардан ёғадиган барча сув куёш нурлари ис-сиклиги таъсирида тез орада буғланиб кетади ва ўсимликлар керакли намликдан маҳрум бўлади. Бу минтақаларда И. м. сунъий суғориш ёрдамида амалга оширилади, унинг самарадорлигини далани қуруқ шамоллардан тўсувчи да-рахтзорлар ёрдамида кўтариш мумкин. Ортиқча намликка эга ва иссиқлик етишмайдиган жойлар ва доимо қуруқ, намлик кескин етишмайдиган минтақалар орасидаги майдонларда айрим йиллари қ. х. экинларига катта зиён ет-казувчи қурғоқчиликлар кузатилади. Бу жойларда ўсимлик учун энг хавфлиси гармселдмр. Бу ерларда мелиорация тад-бирларининг асосий мақсади ўсимликларнинг тупроқ қатламидаги ўзлаштириши мумкин бўлган намлик захира-сини кўпайтириш ва гармселларнинг салбий таъсирини юмшатишдан иборатдир. Умумий ёғинлар миқдори етарли, қурғоқчилик аҳён-аҳёнда бўлиб турадиган жойларда бу ишлар тупроқ намлиги захирасини ошириш, далани қуруқ шамоллардан тўсувчи дарахтзорларни кўпайтириш ва тупроқ мелиорациясини кўллаб амалга оширилади. Ўзбекистонда собиқ Иттифок даврида қўриқ ерларнинг кўллаб ўзлаштирилиши, сунъий сув омборлари қурилиши, Орол денгизининг қурий бори-ши, минерал ўғитлардан фойдаланишда меъёрнинг бузилиши, саноат корхоналарининг шаҳарлар ичида жойлаштирилганлиги ва б. омиллар иқлимнинг салбий ўзгаришига сабаб бўлди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу салбий оқибатларни бартараф қилиш тадбирлари қўрила бошлади.

Хусусан, Орол денгизнинг тўлдириш чораларини кўриш, унинг агрофидаги экологик вазиятни яхшилаш, суғориш тизимларини тартибга солиш, сув омборларидан тўғри фойдаланишни йўлга қўйиш, шаҳарлар ичидаги саноат корхоналарида тозалаш тизимларидан унумли фойдаланиш, зарарли минерал ўғитларни меъёрида ишлатиш, ихота дарахтлари экиш, ўрмонли зоналарни кенгайтириш, сунъий ёмғирлатиш тизимларидан фойдаланиш, будуг ва туманларни ҳайдаш усулларидан фойдаланиш ва х.к. тадбирлар амалга оширилмоқда. Экосан фонднинг ташкил қилиниши ҳам И.м. тадбирларини амалга оширишга ижобий таъсир қилади.

ИҚЛИМ МИНТАҚАЛАРИ - Ер юза сила кенглик бўйлаб ёки кенгликка яқин йўналишда чўзилган, бир-бирларидан куёшнинг нур энергияси б-н иситилишига ҳамда атмосферадаги ҳаво ҳаракатларига кўра фарқ қилувчи зонал минтақалар. И.м.нинг ҳосил бўлишига асосий сабаб Ернинг курра (шар) шаклида эканлигидир. Ер юзида экваториал, 2 субэкваториал (Шим. ва Жан. ярим шарлар учун), 2 тропик, 2 субтропик, 2 мўътадил, субарктика, суб-антарктика, арктика ва антарктика И.м. ажратилган.

ИҚЛИМ ХАРИТАЛАРИ - маълум ҳудуднинг иқлим хусусиятларини акс эттирадиган географик хариталар. Ме-теорологик элементларнинг кўп йиллик кузатиш маълумотлари асосида тузилади. И.х.да иқлимий изочизиқ ўтказилади. Мас, изотермалар ўртача т-раси бир хил бўлган барча нуқталарни, изобаралар атмосфера босимини, изогеталар ёгин микдорини, изонезалар булут микдорини, изотахалар бир хил тезликдаги шамолларни, изохроналар иқлим ҳодисалари (биринчи совуқ тушиши, қор қопламанинг пайдо бўлиши ва йўқолиши, дарёларнинг музлаши ва очилиши ва б.) бир хил муддатда бошланадиган жойларни кўрсатади ва х. к. Изочизиклар оралиғи бўёқ ёки штрихлар б-н акс эттирилади. Иқлимнинг тур-

ли кўринишларини таърифлашда ҳам изочизиклар ишла-тилади: куёш чикиб турган давр, ёгин, туман, кучли шамоллар, момақалдирак, совуқ уриши ва б. ҳам изочизиклар б-н кўрсатилади. Шамоллар шамол диаграммалари б-н, бунда куп эсадиган шамоллар йўналиши баъзан стрел-калар б-н, уларнинг қанчалик тез такрорланиши эса шартли белгилар б-н кўрсатилади. И.х. кўпроқойлик ва йиллик, баъзида мавсум (давр) учун тузилади. И.х.га иқлим турларининг таксимланishi (ҳудудни иқлимий районлаштириш харитаси) ҳам қиради.

Йўлдош Тоғаймуродов, Гулрух Ҳамидова.

ИҚЛИМГА МОСЛАШИШ, иқлимлаштириш — организмларнинг янги ҳаёт шароитига мосланиши ва ривожланишнинг барча босқичларини ўтаб, яшовчан авлод бериши. И.м. деганда организмнинг фақат бошқа иқлим шароитига эмас, балки янги биоценозга мослашиши ҳам тушунилади. И.м. 2 йўл б-н боради: 1) организмларда моддалар алмашинувининг ўзгариши, бундай ўзгариш (модификация) авлодга ўтмайди ва организмдаги реакция нор-маси б-н чекланади. Модификацияда популяция ёки турнинг генетик структураси ўзгармайди; 2) турнинг генетик структураси ўзгариши (ҳақиқий И.м.). Турнинг генетик структурасини белгилловчи ва И.м.га сабабчи омил табиий танланишдир. Организмлар янги ҳудуд ёки жойга кўчирилганда ёки яшаш шароити ўзгарганда (мас, ўрмон дарахтлари кесилганда, чўлларга сув чиқарилганда ёки ботқоқлик қуритилганда) И.м. юз беради. Бундай ҳолларда баъзи организмлар бошқа жойга ўтади ёки нобуд бўлади, бошқалари эса янги шароитга мослашади, яъни иқлимлашади. И.м. одамга ҳам хос. Одамлар илгари ўзлари яшаган жойларидан мутлақо бошқа ҳудудларга кўчиб ўтиб, унга фаол равишда мослашадилар, яъни адаптация юз беради.

Ўсимликларда И.м. Янги шароитда нормал ривожланиб, ҳаётчан

насл қолдирадиган ўсимликларни иқлимлашган деб ҳисоблаш мумкин. И.м.га оид назария ва амалиётнинг ривожланишида Ч. Дарвин, И. В. Мичурин ва Н. И. Вавиловпарнит илмий асарлари муҳим аҳамиятга эга.

И.м. ҳамма вақт ўсимликларнинг яшаш ареалини кенгайтиради. Ўсимликларни иқлимлаштириш халқ хўжалигининг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Ўсимликларнинг И.м.да иқлим омиллари (ҳаво ҳарорати ва намлиги, ёғинлар миқдори ва тақсимоли, ёруғлик режими ва б.), тупроқ типлари ва унинг микрофлораси, шунингдек, ўсимликнинг ўз хусусиятлари асосий ўринда туради. Ўсимликларнинг И.м.да географик ва систематик узок, шаклларни дурагайлаш, ёввойи турлар б-н чатиштириш, тақрорий авлодларни ўстиришдан фойдаланилади. Шунингдек, чидамли пайвандтағларга улаш, суғориш ва ўғитлар солиш, ўсишни бошқарувчи моддалардан фойдаланиш қўлланилади.

Қишлоқ хўжалигида И.м. бирон бир экинни илгари ўсмаган янги ҳудудларга кўчириш б-н боғлиқ. Мас, дехқончилик амалиётида ғалла экинларини иқлимлаштириш минг йиллардан бери

давом этиб келади. И.м. туфайли гилос, ўрик, ток, чой, цитрус мевалар, эвкалипт, бамбук ва б. янги минтақаларда экиладиган бўлди. Ёки ғўза янги шароитлар ва кишиларнинг эҳтиёжига мослаштирилиши туфайли ўзгача иқлим шароитига эга бўлган р-нларга тарқалган. Ғўзани маданийлаштириш ва уларни дастлабки тарқалган ареалидан тропикларнинг юқори тоғли зоналари ҳамда шим. кенгликларга тарқалишида эволюциянинг асосий йўналиши ғўзанинг ҳаёт циклини қисқартириш ва унинг тезпишар турларини ажратиш олишдан иборат бўлган. Дунё бўйича ғўза экиладиган минтақа 44° шим. кенгликдан (Ўзбекистон) 35° жан. кенгликкача (Австралия) жойлашган. Ўрта Осиёнинг ғўза минтақаси дунё бўйича энг шим. ҳисобланиб, у 37° б-н

44° шим. кенглик ораллигида жойлашган (у ҳатто 1957 й.да 47° кенгликкача борган).

И.м.жараёни ўсимликлар селекциясида, айниқса, бошқа минтақалардан келтирилган формалардан дастлабки материал сифатида фойдаланилганда катта роль ўйнайди. Ўсимликларни интродукция қилиш ва иқлимлаштириш бўйича ботаника боғлари ва интродукция парваришхоналари катта ишлар олиб боради.

Ҳайвонларда И.м.да яшаш муҳитининг иқлим шароитларидан ташқари озуқа, мавсумий яшаш макони бўйича рақобатнинг борлиги, шунингдек, йиртқичлар ва касаллик кўзгатувчилар каби омиллар муҳим ўринда туради. Одатда, янги муҳитда жиддий ра-қобатчилари бўлмаган турлар тез кўпаяди. Ўзбекистонда ондагра, америка кора кузани (норка), Хитойдан келтирилган дўнг пешона, оқ амур, тарғил дўнг пешона каби балиқ турлари муваффа-қиятли иқлимлаштирилди.

Хонакилаштиришнинг узок ва му-раккаб жараёнидан ўтган уй ҳайвонларининг И.м.да табиий омиллардан ташқари хўжалик омиллари (озуқа тарки-би, саклаш ва парвариш-лаш, касалликларнинг олдини олиш, наслчилик ишлари) муҳим ўринда туради. Ўзбекистонда швиц, симментал (Швейцария), голланд (Голландия) қорамол зотлари, ангор эчкиси (АҚШ, Техас), Шаркий Европа, Африка (ЖАР) да қорақўл қўй зотлари муваффақиятли иқлимлаштирилган. Бошқа жойлардан келтириб, иқлимлаштирилган ҳайвонлар зотларини маҳаллий жайдари қорамол зотлари билан чатиштириб, юқори маҳсулдор қизил чўл, кора-ола зотларининг Ўзбекистон типлари, сержун Ўзбекистон эчки зоти яратилди.

Ҳашаротларда И. м. дастлабки тарқалган ареали чегарасидаги шароитлар ўзгарганда кузатилади ва табиий ёки сунъий йўл б-н кечеди. Ҳашаротларнинг И.м. иқлимлашган ҳашаротларнинг ёппасига кўпайиши б-н бирга бори-

ши мумкин. Ўзбекистонга тасодифан келиб қолган ва маҳаллий шароитда иқлимлашган, ҳозирги кунда ғўзага ва б. экинларга жуда катта зарар келтираётган ҳашаротлар жумласига қонли бит (*Eriosoma lanigerum* Haus.), комсток курт (*Pseudococcus comstocki* Kuw.), калифорния қалқондори (*Diaspidiotus perniciosus* Comst.) ва б. киради.

Ўзбекистонда қ.х. зараркундаларининг табиий қушандалари бўлган фойдали ҳашаротлар ва каналар (энтомофаглар ва акарифаглар)шх интродукциялаш ҳамда иқлимлаштиришга жиддий аҳамият берилади. Ана шу мақсадда маълум тур, одатда, бир турга оид ҳашарот ҳисобига яшайдиган энтомофаг ва акарифаглардан зараркунда ҳашаротларнинг сонини тартибга солиб туришда фойдаланиш яхши натижа беради.

Ўзбекистонда қонли битга қарши курашишда фойдали ҳашаротлардан бири бўлган ва республикага 1931 й.да келтирилган афелинус (*Aphelinus mali* Hald.), комсток червечига қарши 1947 й.да келтирилган пседафикус (*Pseu-dophycus malinus* Gah.) ҳар томонлама ўрғанилган, маҳаллий шароитга иқлимлаштирилган ва улар муваффақи-ятли қўлланилмоқда. Қозоғистонда эса мевали дарахтларда ширанинг маҳаллий турларига қарши курашда Узок Шарқ хармониясидан, террак парвона-сига қарши курашда Узок Шарқдан келтирилган йиртқич мирабилис қўн-ғизи (*Aiolocaria mirabilis*)флн фойдаланилмоқда.

Ад.: Константинов Н. Н., Морфолого-физиологические основы онтогенеза и филогенеза хлопчатника, М.; 1967; Бондаре н ко Н. В., Биологическая защита растений, Л., 1978; Белолипов И. В., Интродукция травянистых растений природной флоры Средней Азии, Т., 1989.

Файзулла Ҳожиев, Зоҳид Одилов, Султон Алимуҳамедов.

ИҚЛИМШУНОСЛИК - иқлим ҳақидаги фан. И. 2 тармоққа бўлинади: турли хил иқлимларнинг таркиб топиш сабабларини ўрғанадиган генетик И.

(бу, одатда, умумий И. деб аталади) ва иқлимнинг инсон фаолияти объектларига ва инсоннинг ўзига, шунингдек, турли табиий ҳодисаларга таъсирини ўрғанадиган амалий И. И. табиий географик фанлар туркумига Кириши б-н бирга, метеорологиянинг бир бўлими бўлганлиги учун геофизиката ҳам яқин.

Генетик И.нинг асосий вазифаси иқлим пайдо бўлишида, шунингдек, турли жойлардаги иқлим тафовутлари ва иқлимнинг асрий ҳамда даврий ўзгариб, такрорланиб туришида иқлим ҳо-сил қилувчи омилларнинг родини аниқлашдан иборат. Ўрғаниш объектлари ва тадқиқот усулларига кўра, генетик И.ни 5 бўлимга ажратиш мумкин: 1) иссиқлик балансини ўрғанувчи И. иқлим ҳосил қилувчи жараёнларнинг негизи ҳисобланган Қуёш радиациясининг Ер юзасига ва атмосферага тушиши ва у жойларда сарф бўлишини ўрғанади; 2) синоптик (ёки динамик) И. иқлимнинг таркиб топишида атмосфера диркуляциясининг родини ўрғанади; 3) на-зарий И. математикусуллардан фойдаланиб, иқлим ҳосил қилувчи омилларнинг кўрсаткичлари (Ер юзига ис-сиклик тушиши ва сарфланиши, фаол қатламнинг физик хусусиятлари ва б.) ва атмосферанинг умумий хусусиятларига асосланиб, иқлим характери-стикасини аниқлайди; 4) микроиқлимшунослик микроиқлим ва маҳаллий иқлимнинг шаклланишига ер усти хусусиятларининг (рельеф, ўсимликлар ва б.) роли ва таъсирини ўрғанади; 5) палеоиқлимшунослик астрономия, геол., археология ахборотларидан, йилномалар ва бдан фойдаланиб, иқлимнинг узок ўтмишдаги ўзгаришларини ва уларнинг сабабларини ўрғанади.

Амалий И. инсон фаолиятининг турли соҳаларини режалаштириш — қ.х., транспорт, қурилиш, даволаш, дам олиш, туризм ва ш.к.ни ташкил қилишни илмий жиҳ.атдан асослаш учун иқлимнинг турли объектларга таъсирини ўрғанади.

Иқлимий р-нлаштириш — жойлар-

ни (вилоят, ўлка, материк, океан ва ҳ.к.) иқлим шароити деярли бир хил бўлган зона ва ўлкаларга бўлиш, иқлимнинг табиий ўзгариб туриш кўрсаткичлари ва унинг сабабларини аниқлаш, шунингдек, кузатишларни таҳлил қилишнинг рационал усулларини яратиш И.нинг муҳим бўлимларидан бири. Бу бўлим халқ хўжалигининг турли тармоқларига хизмат кўрса-тишда, айниқса, қ.х. экинларини жойлаштириш, янги ерларни ўзлаштириш, экинлар ҳосилдорлигини ошириш тад-бирларини ишлаб чиқиш ва б.да жуда катта аҳамиятга эга. Конкрет худудларнинг иқлимини таърифлаш климатография деб аталади.

Ўртаосиёлик буюк олимлар Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва б.нинг асарларида метеорология ва И. назария-сига доир жуда кўп ноёб фикрлар мавжуд. Мас, Беруний фикрига кўра, ҳавонинг ҳолати «..мазкур жойнинг табиатига боғлиқ, унинг тоғларда ёки денгиз бўйида турганлигига (боғлиқ), шунингдек, жойнинг баланд-пастиги ва қайси кенгликда — шимолрокдами ёки жануброкдами, ўрнашганлигига боғлиқ».

И. фанининг ривожланишида Ғарбий Европада 19-а.—20-а. бошларида А. Гумбольдт, В. Ю. Визе, В. Кеппен, Ю. Хаин каби олимларнинг илмий изланишлари, 20-а.да рус олимларидан А. И. Воейков, Е. С. Рубинштейн, О. А. Дроздовнинг И. материалларини ишлаб чиқиш усуллари, Л. С. Берг, Б. П. Алисов ва б.нинг Ер шари иқлимларини тас-ниф қилиши, Е. Н. Блиновнинг иқлим гидродинамикаси назарияси, В. В. Шу-лейкиннинг муссонлар, М. И. Будиконинг радиация ва ис-сиклик баланси ҳақидаги таълимотлари муҳим ўринда туради.

Ўзбекистонда И. ривожланишига 1921 й.да ташкил этилган Туркистон метеорология илмий тадқиқот ин-ти катта таъсир кўрсатади. И.нинг иккала тар-моғи ҳам жуда кенг ривожланди. В. А. Бугаев, Л. Н. Бабушкин, В. А. Жоржио, Л. А. Молчанов, А. А. Скворцов, Ф. А. Мўминов, М.

Орифхонова ва б. генетик ва амалий И. назариясига катта ҳисса қўшдилар. Ўрта Осиё иқлимида диркуляцион омилларнинг роли, тропосфера ва стратосферада содир бўлувчи жуда кучли шамоллар, уларнинг самолётлар учишига таъсири, суғориладиган ерларнинг микроклими ва қ. х. ўсимликлари ўсиши, ривожланиши ва ҳосилига микроиқлимнинг таъсири ҳақида ва б. илмий хулосалари катта амалий аҳамиятга эгадир.

Ўрта Осиёда метеорология ва И.га оид илмий ва услубий ишларга В. А. Бугаев номидаги Ўрта Осиё гидрометеорология и. т. ин-ти раҳбарлик қилади. И.т.лар натижалари шу ин-тнинг тўпламларида, монография ва даврий нашрларда босилади. И. соҳасидаги халқаро илмий алоқаларда Жаҳон метеорология ташкилоти ва б. халқаро ташкилотлар фаол қатнашади (қ. Агро-иқлимшунослик, Метеорология, Қишлоқ хўжалиги метеорологияси).

Ад.: Алисов Б. П., П олтираус Б. В., Климатология, М., 1962; Балашова Е. Н., Житомирская О. М., Семенова О. А., Климатическое описание республик Средней Азии, Л., 1960; Бабушкин Л. Н., Агроклиматическое районирование хлопковой зоны республик Средней Азии, Л., 1960; Вопросы региональной синоптики и климатологии Средней Азии, М., 1968; Максудов Х. С, Иқлимшунослик асослари. Т., 1978; Бабушкин Л. Н., Климатография Средней Азии, 1981; Мум и нов Ф. А., Погода, климат и хлопчатник, Л., 1991.

Тоҳир Мухторов.

ИҚОН ЖАНГИ - чор ҳукумати бос-қинчиларига қарши сарбозлар ва кўнгилдилардан иборат ваган Ҳимоячилари жанги (1864 й. нояб.). Кўкон хонлигининг лашкарбошиси Алимкул Тошкентда катта ҳарбий тайёргарлик кўрган. Унинг қўшини (12 минг киши) йўлга отланганида қаттиқ совуқ тушиб, ҳатто қорнинг баландлиги оту туя кўкрагигача келади даражада эди. Шунга қарамай, Алимкул қўшини йўлни да-вом эттириб Чулак мавзеига келган

ва Иқон қишлоғи агрофида Серов бошчилигидаги ҳарбий қисмни қуршаб олган. Оғир аҳволга тушиб қолган Серовни ҳимоя қилиш учун Туркистон ш.дан 170 солдат ва икки замбарак юборилган. Ватан ҳимоячилари қахрамонона жанг қилиб душман кучларини саросима ва ваҳимага солиб қўйган. Улар бир кечакундуздан кейин ҳар хил нарсалар намат, дарахт шохлари, қору муздан тўсиқ ясаб, уни олдиларига қўйиб юмалатиб рус аскарлари турган жойга яқинлашган. Уларнинг орқасидан паналаб келган навкарлар тўсатдан душманга хужум қилиб ғалаба қозонганлар. Бу ғалаба И. ж. номи б-н тарихда ўчмас из қолдирган.

ИҚТИБОС (араб. — зиё олмақ), цитата — бирор асардан сўзма-сўз олинган парча. И. баён қилинаётган фикрни ишончли фикр б-н қувватлаш, муай-ян фикрни танқид қилиш учун ҳамда муҳим фактик материал — мисол сифатида қўлланилади. И., асосан, илмий (кўпинча гуманитар) ва расмий нутқда ишлатилади ҳамда қўштирноқ б-н белгиланади ёки алоҳида ҳарф б-н ёзилади; шунингдек, манбага ҳавола қилинади. Бундай қўчирмалар фойдаланувчининг фикри б-н қиёсланганда унинг моҳиятини тўғри тушуниш имконини беради. Мас, бадиий адабиётнинг, сўзнинг ғоявий-эстетик таъсир кучи, аҳамиятини қуролдан ҳам кучлироқ эканлиги тўғрисидаги фикрни мустаҳ-камлаш мақсадида П. Турсуннинг «Адабиёт замбаракдан зўр» ёки А. Қаҳҳорнинг «Адабиёт атомдан кучли» деган сўзларини ёки бўлмаса, «тиғ яраси битар, аммо тил яраси битмас» маҳолини И. сифатида қўллаш мумкин. И.дан кўп ҳолларда эпитаф ва шиор ўрнида ҳам қўлланилади. Агар муаллиф фикрига зарар етмаса, И.да орфография ва пунктуацияни ўзлаштириш, сўз (сўзлар)ни тушириб қолдириш мумкин (бунда кўп нукта б-н белги қўйилади).

ИҚТИСОДИЁТ — 1) кишилар томонидан меҳнатни қўллаган ҳолда инсон учун зарурий бўлган неъматлар, ҳаёт шароитлари ва воситаларини яратиш

орқали тирикчиликни таъминлаш, эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиладиган хўжалик, воситалар, объектлар, жараёнлар мажмуи. Ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот, истеъмол соҳасидаги ижтимоий муносабатларни қамрайди; 2) муайян мамлакатнинг миллий халқ хўжалиги ёки унинг бир тармоғи (транспорт И.и, қишлоқ хўжалиги И.и ва б.); 3) хўжаликнинг у ёки бу тармоғини, минтақа хўжалигини, и.ч.ни ташкил этиш усуллари ва шакллари, шунингдек, и.ч.ни бошқаришни ўрганадиган иқтисодиёт фанлари (саноат И.и, савдо И.и ва б.).

ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Фанлар Академияси Иқтисодиёт институти — Ўзбекистонда иқтисодий тадқиқотлар олиб борадиган йирик илмий марказ. 1943 й. 3 нояб. да Ўзбекистон ФАнинг Иқти-содий тадқиқотлар бюроси негизида ташкил этилган. Тошкент ш.да жойлашган. Ин-тда 5 бўлим бор (ўтиш даври иқтисодиётининг умумий назария-си; инвестициялар самарадорлиги муаммолари; тадбиркорликни ривожлантиришнинг иқтисодий рағбатлантириш муаммолари; ўтиш даври иқтисодиётининг ижтимоий муаммолари; иқтисодий интеграция муаммолари) (2002). Дастлабки йилларда 2 сектор ва 2 бўлим бўлиб, республика миқёсида тарихий-иқтисодий тадқиқотлар олиб борилган. 50-й.ларда республика иқти-содий р-нларининг иқтисодий маж-муалари муаммолари, халқ хўжалиги тармоқлари, саноат ва к.х. соҳаларини ривожлантириш масалалари, саноат иқтисодиёти, меҳнат ресурслари ҳамда меҳнат иқтисодиётига оид илмий ишлар олиб борилди. 60-й.лардан бошлаб ин-тда йирик илмий йўналишлар ва мактаблар шаклланди: Ўзбекистон иқтисодиётининг 20-а.нинг 20-й.лардан кейинги даврда ривожланиши ва Осиё ҳамда Африка мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммолари (О. Б. Жамолов); хўжалик меҳанизмини такомиллаштириш, хом ашё

ресурсларини қайта ишлаш самарадорлиги, иқтисодий интеграция масалалари (И. И. Искандаров); инвестициялар самарадорлиги, табиий-техника фанлари ютуқларини жорий қилиш самарадорлиги, Ўзбекистон иқтисодиёт-тининг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиши муаммолари (О. Ҳикматов); аҳоли ва меҳнат ресурслари муаммолари (Р. А. Убайдуллаева); и.ч.ни худудий ташкил қилиш методологияси (К. Н. Бедринцев), Ўзбекистон иқтисодиёти тарихи, саноат мажмуининг шаклланиши ва ривожланиши муаммолари (О. М. Аминов) ўрганилди. Ин-т фаолияти О. М. Аминов, К. Н. Бедринцев, О. Б. Жамолов, С. К. Зиёдуллаев, И. И. Искандаров, К. И. Лапкин, Р. А. Убайдуллаева, О. Ҳикматов ва б. олимлар номлари б-н боғлиқ.

Ин-т Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти моделини шакллантиришнинг методологик асосларини, бозор иқтисодиёти муаммоларини ўрганиш бўйича етакчи илмий муассаса ҳисобланади. Ўзбекистон ва МДХ, Европа ва Осиёдаги етакчи иқтисодий, илмий ва ўқув муассасалари б-н илмий ҳамкорлик қилади, турли мавзуларда халқаро илмий-амалий конференциялар ўтказида. Ин-т томонидан Ўзбекистон Республикаси мустақил ривожланишининг 10 йиллик тажрибалари умумлаштирилган «Ўзбекистон: бозор иқтисодиёти шаклланишининг ўн йиллиги» монографи-яси нашр этилди (2001). Ин-тда 120 ходим, шу жумладан, 27 фан номзоди ва 8 фан д-ри ишлайди (2002). Аспи-рантураси бор. Ин-тда д-рлик ва ном-зодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослаштирилган илмий кенгаш фаолият кўрсатади. Илмий тўпламлар, монографиялар нашр этади.

Омон Ҳикматов.

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

- иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, тушунчалари ва ривожланиш тамойилларини ўрганувчи умумиқтисодий ва назарий фан. И.н. хориж мамлакатларида «Экономикс», «Экономика» ва «Сиёсий

иқтисод» номлари б-н, МДХ мамлакатларида «Иқтисодиёт назарияси» номи б-н юритилади. И.н. иқтисодиётни умумий жиҳатидан ва ҳар бир иқтисодий тизимга тадбиқан ўрганади, иқтисодий ҳодисаларни микро ва макро ҳамда жаҳон иқтисодиёти даражасида таҳлил этади. Бу фан Ўзбекистонда «Иқтисодий билим асослари» сифатида мактабларда, «Иқтисодиёт асослари» сифатида коллеж ва академик лицейларда ва «Иқтисодиёт назарияси» сифатида олий ўқув юртлирида ўрганилади.

И.н.нинг предмети кишиларнинг чекланган иқтисодий ресурслар шароитида муқобил хўжалик юритиш асосида ўз эҳтиёжларини қондиришга қара-тилган хаттиҳаракатлари, уларни белгиловчи иқтисодий шартшароитлар ҳисобланади. Бу фан хўжалик юритувчи субъектларнинг (фирмалар, хонадон, айрим индивид ва давлат) иқтисодий хаттиҳаракатларини яхлитликда ўрганади. Унинг тадқиқот объекти иқтисодий ҳодисалар бўлиб, улар ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот ва истеъмол соҳасида юз беради. Табиий шароит — бу иқлим, тупроқнинг ту-зилиши, ер ости бойликларининг мик-дори, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан, одамларнинг иш қобилятидан иборат-ки, бу омиллар иқтисодий фаолиятга таъсир этмай қолмайди.

И.н. ўз предметини бир қатор услубий тамойилларни қўллаган ҳолда ўрганади: барча иқтисодий ҳодисаларнинг яхлитлигини, иқтисодий тизим ҳосил этишини, бу тизимда улардан ҳар бири ўз ўрнига эга бўлишини, улар бир-бирига таъсир этишини назарда тутади; иқтисодий воқеликни қотиб қолган ҳолда эмас, балки ривожланишда ва янгиланишда олиб қарайди, бир воқелик ўрнига бошқаси юзага келиши, шаклан эски ҳодисаларда янги мазмун бўлишини ҳисобга олади; инсоннинг хўжалик фаолиятига нафақат иқтисодиёт, балки табиат қонунлари ҳам таъсир этишига эътибор беради. Табиат кишилиқ жамияти бўлмасида, мавжуд

бўлаверади, лекин жамият табиатдан ташқарида бўла олмайди, чунки у табиат ресурсларини ишлатиш б-н боғлиқ, табиат иқтисодиётнинг моддий асоси; иқтисодиётдаги ўзгаришлар табиатдаги ўзгаришларга қараганда ғоят тез боради, шу сабабли иқтисодиётнинг ривожланиш қонунлари доимо ўзгариб туради; табиий ҳодисалар кишилар иштирокисиз ўз-ўзидан юз берса, икти-содий ҳодисалар кишилар фаолияти орқали юз беради, ammo бу фаолиятни объектив шароит тақозо этади; икти-содиёт назарияси технологияни бево-сита ўрганмасади, унинг иқтисодиётга таъсирини четлаб ўтмайди, аксинча, ҳисобга олади. У техника-технологияни жорий этиш ёки этмасликнинг иқтисодий чегараларини назарий асослайди; иқтисодиётни соф ҳолда эмас, балки унга ижтимоий-сиёсий, рухий-ахлоқий, миллий-демократик омиллар таъсирини инобатга олиб ўрганади. Иқтисодиёт — ижтимоий ҳаётнинг бир қисми, шунинг учун жамият ҳам унинг таъсиридан холи эмас.

И.н. сиёсатни ўрганмасади, унинг иқтисодиётга таъсири б-н шуғулланади, чунки тўғри танланган сиёсат иқтисодиётга ижобий, аксинча бўлганда эса унга салбий таъсир ўтказиши. Икти-содий вазиятни ҳисобга оладиган, шу вазиятда қонунларнинг амал қилиши, бинобарин, иқтисодий зарурат мавжудлигини, уни юзага чиқариш чора-тадбирларини белгиловчи сиёсат иқтисодий ривожланишга фаол таъсир этади. Шу маънода иқтисодиётни сиёсатнинг илмий асоси деб ҳисоблаш мумкин. И.н. иқтисодиётдаги турли ҳодисалар, жараёнларни ўрганишда улар қонун-тушунчалар даражасида илмий жиҳатдан йўқлаб берилди.

Иқтисодий тушунчалар — иқтисодиётни ўрганишда қўлланиладиган на-зарий билимлар бўлиб, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий ифода этилишидир. Улар 2 гуруҳга бўлиб ўрганилади: Умумиқтисодий тушунчалар — иқтисодий тараққиётнинг ҳамма

босқичларига хос тушунчалар, мас, меҳнат, и.ч., маҳсулот, иш кучи, ресурс кабилар. Айрим ижтимоий-иқтисодий тизимга хос тушунчалар, мас, пул, талаб, тақлиф, баҳо, кредит, эмиссия, инфляция кабилар айрим тизимга хосдир. И.н. да иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг белгиларини умумлаштириш асосида иқтисодий қонунлар таърифланади.

И.н.нинг энг асосий тахдил усули — бу абстракциялаш (мавҳумлаштириш) асосида хулосалар чиқаришдир.

Фарбдаги «Экономикс» муаллифлари Р. Макконнелл ва Л. Брю ёзишича, на-зария — бу лаборатория фани эмас. Шу сабабли назарияда илмий абстракциялаш усули бош ўрин тутди. Бу усул — иқтисодий ҳодисаларни уларга таъсир этувчи ўткинчи, иккинчи даражали фактлардан холи этган тарзда тахдил этиб, назарий умумлаштириш, илмий хулосалар чиқаришдир. Бу усул икти-содий ҳодисаларнинг табиатини билиш, уларга хос қонуниятларни очиш имконини беради.

Абстракциялаш асосида тушунчалар ва қонунлар таърифланади, улар илмий муомалага киритилади. Абстракциялаш юз берганда иқтисодиётга оид асосий, муқим, доимо юзага чиқиб турадиган фактлар ажратиб олинади, улар ўртасидаги боғланиш аниқланади. Буларнинг ҳаммаси тафаккур орқали бажарилади. Абстракциялаш бўлмаса ғоят кўп, тартибланмаган фактлар орасида ўралашиб қолиб назарий хулоса қилиб бўлмайди. Абстракциялаш — бу иқтисодиётнинг назарий моделини яратишдир.

Назарияда индуктив усул қўлланилганда айрим ҳодисаларни ўрганишдан уларни умумлаштириб, хулосалар чиқаришга ўтилади. Дедуктив усул қўлланилганда умумий хулосалардан хусусий хулосаларга, умумийликдан аниқроқ ҳодисаларга ўтилади.

И.н.да тарихий ва мантиқий усуллар ҳам бор. Тарихий усул ҳодисаларни ривожланишда олиб қарайди. Манти-

кий усул турли ходисаларнинг ички мантикий алоқаларини аниқдаб, умумий хулоса чиқаришда қўлланади.

И.н.да микдорий ва сифат таҳлили биргаликда қўлланилади. Микдорий таҳлил юз берганда иқтисодий — математик моделлаштириш ҳам иштирок этади. Бунда иқтисодий ўзгаришлар микдоран таҳлил этилади, улар ўртасидаги алоқа боғланишлар ҳам микдоран ўлчанади, уларнинг нақадар ўзгариши баҳоланиб, прогнозлар ишлаб чиқилади. Бу усул ёрдамида иқтисодий моделлар яратилади (қ. Иқтисодий та-раққиёт модели). И.н.да гипотеза ва парадигмалар қўлланади. Илмий парадигма бу И.н.да қабул қилинган таҳлил усулларига таянган ҳолда ҳал этиладиган муаммони қандай ечими бўлишини белгилашдир.

И.н., асосан, уч вазифани бажаради: а) иқтисодиёт қонуниятларини идрок этиш, иқтисодий билим бериш, иқтисодий саводхонликни ошириш; б) бошқа иқтисодий фанлар учун асос сифатида хизмат қилиш, уларга назарий негиз бўлиш; в) иқтисодий сиёсатга доир амалий тавсиялар бериш, сиёсатни ишлаб чиқишда назарий таянч бўлиш. И.н. бошқа иқтисодий фанлар б-н узвий боғланган. Биринчидан, уларнинг ютуқларини умумлаштирган ҳолда янги хулосалар б-н бойиб боради. Иккинчидан, умумиқтисодий назарияга оид хулосалар б-н қуроллантирган ҳолда уларнинг ривожланишига кўмаклашади.

И.н. фанига 17-а.да Европада асос солинган, бу бозор муносабатларининг ривожланиши б-н боғлиқ бўлиб, унинг қонун ва қоидаларини билишга интилиш И.н.ни юзага келтирди. У Ғарбда пайдо бўлсада, уни озиклантирган иқтисодий ғоялар дастлаб Шарқда, ху-сусан, Марказий Осиёда шаклланган. Бу ўринда Абу Али ибн Сино, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Амир Темур, Мирзо Улугбек асарларини эслаш кифоядир. И.н. дастлаб «Сиёсий иқтисод» номи б-н юзага келган. Бу тушунчани биринчи марта А. Монкретьен (Франция)

ўзининг «Сиёсий иқтисод ҳақида трактат» асарида (1615 й.) қўллаган. А. Монкретьен ва Т. Ман (Англия) И.н.даги меркантилизм оқимида асос солишган.

Улардан сўнг физиократлар мактаби пайдо бўлди (18-а.). Унинг энг йирик намояндаси «Иқтисодий жадваллар» китобининг (1758 й.) муаллифи Ф. Кенэ (Франция)дир. И.н. тарихда энг нуфузли ўрин эгаллаган оқим бу классик сиёсий иқтисод бўлиб, унинг намояндalари А. Смит ва Д. Рикардо (Англия) ҳисобланади (қ. Классик сиёсий иқти-сод мактаблари). Бу мактаб 18-а. охири — 19-а.нинг бошларида танилган ва об-рўли оқим ҳисобланган. 19-а.нинг 2-ярмидан 20-а. бошларига қадар И.н.да маржинализм мактаби асосий ўринни эгаллаб келди. Бунинг асосий вакиллари К. Менгер, Ф. Визер, Э. Бём-Баверк (Австрия), У. Жевонс ҳисобланади.

19-а.нинг охири ва 20-а. давомида И.н.да 3 та йўналиш вужудга келди:

Биринчиси — неоклассик йўналиш бўлиб, унинг ўзи монетаризм [А. Маршалл (Англия), М. Фридрих (АҚШ)] ва неолиберализм — [Л. Мизес (Австрия), Ф. Хайек (Англия) ва Л. Эрхард (Германия)]га бўлинади.

Иккинчиси — кейнечилик йўналиши бўлиб, унинг йирик вакиллари Ж. М. Кейнс (Англия), Ж. Робинсон (Англия), А. Хансен ва П. Самуэльсон (АҚШ)лар ҳисобланади.

Учинчиси — институционал ижти-моий йўналиш бўлиб, унинг кўзга кўринган вакиллари Т. Веблен, Ж. Коммонс, У. Митчелл, Ж. Гэлбрейт (АҚШ). 21-а. бошига келиб, монетаризм мактаби усгворликка эга бўлди, чунки унинг тавсиялари кўпчилик мамлакатлардаги иқтисодий сиёсатда ўзининг амалий ифодасини топди.

Ад.: Шарифхўжаев М., Ўлмасов А., Иқтисодиёт назарияси, Т., 1985; Расулов М, Бозор иқтисодиёти асослари, Т., 1999; Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т., Иқтисодиёт назарияси, Т., 2002; Ўлмасов А., Иқтисодиёт асослари, Т., 1997;

Раззоков А. ва б., Иқтисодий таълимотлар тарихи, Т., 1997.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯ— турли мамлакат ва районларда и.ч. кучларининг жойлашиш хусусиятлари ҳамда ҳудудий иқтисодий-ижтимоий системаларнинг шаклланиш қонуниятларини ўрганадиган фан. Унинг асосий вазифалари и.ч. ва аҳоли ҳаёти б-н боғлиқ соҳаларнинг жойланишига таъсир этувчи омил ва шароитларни таҳлил қилиш, вужудга келган иқтисодий географияк вазият — и.ч.нинг ҳудудий таркиби ва структу-расини баҳолаш, уларни башорат қилиш ва бошқаришдан иборат. Шунингдек, И. ва и.г. ишлаб чиқаришни жойлаштириш б-н алоқадор табиатдан фойдаланиш ва геоэкологик муаммолар, давлатнинг регионал сиёсати, хўжалик структурасини тартибга солиб боришдек муҳим вазифаларни ўрганади.

И. ва и.г. география фанлари тизимига киради ва у, аввало, табиий география б-н чамбарчас боғлиқ. Унинг табиий шароитларни ўрганувчи бошқа табиий фанлар б-н алоқаси, айниқса, экологик муаммоларнинг кескинлашуви жараёнида янада кучайди.

И. ва и.г. умумий, соҳалар ёки хўжалик тармоқлари геогр.си, жаҳон хўжалиги географиянеи, аҳоли географиянеи, регионал И. ва и.г. га бўлинади.

Умумий И. ва и.г. ишлаб чиқаришни яхлит ва унинг алоҳида тармоқларининг жойлашиш қонуниятларини ўрганади.

Соҳа И. ва и.г. да саноат географияси, қ.х. геогр.си, транспорт геогр.си кенг ривожланмоқда. Хизмат кўрсатиш соҳалари геогр.си, рекреация геогр.си. табиий ресурслар геогр.си, тиббиёт геогр.си кабилар шаклланмоқда.

Регионал И. ва и.г. аниқмамлакат ва р-нларни тадқиқ қилади ва ижтимоий соҳаларнинг барча ҳудудий хусусиятларини ўз ичига олади.

Ўзбекистонда И. ва и.г.нинг илмий-амалий моҳияти энг аввал янги ижтимоий-сиёсий муносабатлар ва миллий

иқтисодиётдаги устувор йўналишлардан келиб чиқади. Айнан шу маънода унинг асосий тушунча ва қонуниятлари, илмий ғоялари ҳоз. замон талаби нуқтаи назаридан талқин қилинади. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш даврида и.ч. кучларини жойлаштиришни давлат томонидан тартибга солиб бориш ва бошқариш, регионал ижтимоий-иқтисодий дастурларнинг илмий асосларини яратиш, регионал ва миллий иқтисодиёт ривожланишини жонлантирувчи ва барқарорлаштирувчи ўсиш кутб ва марказлари, саноат парклари ва технополислари, рақобат муҳити, инвестиция макони, эркин иқтисодий интеграция шароитларини вужудга келтириш масалаларини тадқиқ қилиш муҳимдир.

Аҳоли геогр.си маданият, тиббиёт ва ижтимоий география б-н боғлиқ. Унинг ўзи эса аҳолининг жойлашиши, аҳоли манзилларининг типлари ва б. хусуси-ятларини ўрганади. Аҳоли геогр.сининг деярли барча масалалари И. ва и.г. доирасида ўрганилиши мумкин. Аҳоли геогр.си И. ва и.г.нинг бошқа тармоқлари (саноат геогр.си, қишлоқ хўжалиги геогр.си, транспорт геогр.си) орасида алоҳида ўрин тутаети. Бундан ташқари, сиёсий геогр. масалалари ҳам И. ва и.г.нинг доирасига киритилади. Сиёсий геогр. ўрганадиган сиёсий воқеалар, мамлакатнинг геосиёсий ва гео-стратегик мавқеи кўп жиҳатдан маълум иқтисодий шароитларнинг маҳсули сифатида намоён бўлади ва, аксинча, сиёсий барқамоллик хўжалик ҳаётига катта таъсир кўрсатади.

Иқтисодий географик маълумотлар антик давр ва ўрта асрдаги географ ва сайёҳларнинг асарларида ҳам учрайдети. Аммо, унинг кенг ривожланиши ҳудудий меҳнат тақсимооти, и.ч.нинг ихти-со-слашуви ҳамда савдо ва транспорт таракқиётига боғлиқ. И. ва и.г.нинг аҳамияти шўролар империяси парчалангач, мустақилликка эришган кўпгина мамлакатларнинг бозор муносабатларига ўтиш даврида янада ортди. Айни вақтда И. ва и.г.нинг тадқиқотлари аниқ иқтисодий

фанларнинг тадқиқотларини такрорламайди. Унинг ўзига хос географик хусусиятлари мавжуд: 1) и.ч. тармоқларининг жойлашиши ўрганилганда уларнинг бутун ҳудудий мажму-аси биргаликда таҳлил қилинади; 2) муайян ҳудуд (мамлакат, р-н, аҳоли пункти) аниқ табиий ва ижтимоий-тарихий шароитлар б-н бирга ўрганилади; 3) табиий-географик шароит ал-батта эътиборга олинади; 4) тадқиқот жараёнида масаланинг ҳудудий (географик) томониغا алоҳида аҳамият берилади. И. ва и.г. табиий география б-н бе-восита боғлиқ. Ўрганилаётган мамлакат ёки р-ннинг табиий шароити, фойдаланилаётган ёки фойдаланиши мумкин бўлган табиий ресурсларини билиш зарур. Чунки табиий шароит хўжалик ихтисосига, меҳнат унумдорлигига, аҳоли ва аҳоли манзилгоҳларининг жойлашиш хусусиятлари га катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун бундай тадқиқотларда табиий шароит ва ре-суреларга иқтисодий баҳо бериш муҳим ўрин тутати.

И. ва и.г.да иқтисодий ва ижтимоий харитаграфия ҳам катта аҳамиятга эга. Ушбу йўналишдаги хариталар иқтисодий географик тадқиқотларнинг узвий қисми ва натижасидир. И. ва и.г. ўз тадқиқотларида тарихий-ижтимоий таҳлилга асосланади ва бу борада тарихий география, иқтисодиёт тарихи б-н бе-восита алоқадор. И. ва и.г. кўпгина бошқа фанлар (этнография, статистика, социология, демография) б-н ҳам боғлиқ.

Ўзбекистонда ҳам анъанавий И. ва и.г., кўпгина жаҳон мамлакатларида бўлганидек, аста-секин ўз тадқиқот доирасини кенгайтирмоқда. Айни вақтда И. ва и.г. кичик масштабли тадқиқотлардан йирик масштабли таҳлилга, ўрта ва кичик ҳудудларни чуқур ўрганишга, амалий (конструктив) масалаларни ҳал этишга ҳам аҳамият бермоқда.

И. ва и.г. янги шаклланиб бораётган регионал иқтисодиёт фани б-н ҳам чамбарчас боғлиқ. Бу икки фаннинг тадқиқот объекти бир, яъни и. ч.нинг ҳудудий таркиби ва жойлашишидир. И.

ва и.г. ушбу муаммони кенг кўламда — жаҳон хўжалиги, мамлакат ва р-нлар, турли ҳудудий ижтимоий-иқтисодий мажмуалар доирасида ўрганади; регионал иқтисодиёт, асосан, алоҳида олинган р-нлар хўжалиги б-н шуғулланади. Агар И. ва и.г. иқтисодийлашган геогр. бўлса, регионал иқтисодиёт географийлашган (ҳудудийлашган) иқтисодиётдир.

И. ва и.г.нинг тадқиқот ва ҳулосалари и. ч.ни мақсадга мувофиқ жойлаштиришга имкон беради. И.ч.ни ҳудудий ташкил қилиш ва таққослашда фақат айрим корхона ёки тармоқ эмас, балки бир-бири б-н боғлиқ бўлган и.ч. соҳаларининг бутун мажмуаси назарда тутилади. Кўп жиҳатларни ҳисобга олиб ёндашиш И. ва и.г.нинг бош тамойилидир. И. ва и.г.нинг муҳим тушунчаларидан бири бўлган ҳудудий меҳнат тақсимооти ва унинг бе-восита маҳсули бўлган иқтисодий р-нлар ва уларнинг ички алоқалари, р-нлараро ва халқаро иқтисодий интеграция жараёнларини ўрганиш ҳам И. ва и.г.нинг муҳим ва-зифаларидан бири. Ҳудудий меҳнат тақсимооти иқтисодий р-нларни вужудга келтирувчи асосий омилдир. Иқтисодий р-н эса И. ва и.г.нинг асосий ту-шунчасидир.

Умумиқтисодий р-нлар, саноат ва қ.х. р-нлари, саноат марказлари мамлакатда и.ч.ни жойлаштириш ва ҳудудий меҳнат тақсимоотини ташкил қилиш бир бутун жараёнининг самараси, унинг айрим қисмлари сифатида ташкил топади.

Ҳудудий меҳнат тақсимооти И. ва и.г. нинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади.

И. ва и.г. ҳудудий меҳнат тақсимооти ва иқтисодий р-нлардан ташқари ҳудудий и.ч. мажмуалари ва иқтисодий географик ўрин (турли хўжалик объектларининг — вужудга келганлиги, жойлашганлиги, ривожланиш хусусиятлари)ни ҳам тадқиқ этади. Ҳудудий и.ч. мажмуаларини тўғри ташкил қилиш, инфраструктура тизимидан оқилона фойдаланиш эса иқтисодий географик самарадорликни таъминлайди.

И. ва и.г. ўз тадқиқотларида бир қанча анъанавий ва хоз. замон и. т. методлари-дан фойдаланади. Географик тақ-қослаш, харитаграфия, тарихий, статистик, куза-тиш, баланс, математик методлар шулар жумласидандир. Ўзбекистон ва унинг иқтисодий р-нларида ишлаб чиқарувчи кучларини ўрганиш ва ҳўжалиқнинг тур-ли тармоқларини жойлаштириш бўйича йирик иқтисодий географик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айниқса, Ўзбекистон ФАнинг собиқ Ишлаб чиқарувчи куч-ларни ўрганувчи кенгаши томонидан уюштирилган Фарғона ва Зарафшон экспедициялари натижасида иқтисодий-географик маълумотлар тўпланган. Ўзбекистон И. ва и.г.си бўйича З. М. Акрамов, А. С Солиев, А. Рўзиев ва б.нинг асарлари мавжуд. Ўзбекистонда иқтисодчи-географлар давлат ташкилот-лари, ФА ин-тлари, и.т. ва лойиҳалаш ин-тларида республика и.ч.ини жойлашти-риш муаммоларини ҳал қилишда ҳамда халқ таълими системасида бевосита фао-лият кўрсатиб келмоқда. Юқори малака-ли иқтисодчи-гео-графлар ва географлар Ўзбекистон Миллий ун-ти, Самарқанд, Фарғона, Термиз, Наманган давлат ун-тларида тайёрланади. И. ва и.г. бўйича и. т. ишлари ҳам ана шу олий ўқув юртла-рида, Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-ти қошидаги Геогр. бўлими ва б. ташкилот-ларда олиб борилади.

И. ва и.г. олдида турган асосий ва-зифалар Ўзбекистон Республикаси сиё-сий мустақиллиги ва унинг иқтисодиё-тини бозор муносабатларига ўтишидан бевосита келиб чиқиб, янги шароитда и.ч.ни жойлаштириш ва бошқаришнинг назарий масалаларини ишлаб чиқиш, миллий иқтисодиётни ҳудудий ташкил қилиш муаммоларини тадқиқ қилиш, мамлакатни иқтисодий р-нлаштириш ва унинг регионал сиёсатини яратиш, иқтисодий-географик ба-шорат бўйича тадқиқотларни кучайтириш, жаҳон мам-лакатлари ўртасидаги меҳнат тақсимо-ти масалаларини ўрганишдан иборат.

Ад.: Солиев А. С, Иқтисодий ва иж-

ти-мой географиянинг долзарб масала-лари, Т., 1995; Солиев А. С, Қаршибоева Л. Қ., Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари, Т., 1999; Саушки н Ю. Г., Введение в экономическую гео-графию, 2 изд. М., 1970; Солиев А. С, М аҳамадал и-ев Р., Иқтисодий география асослари, Т., 1996.

Абдусами Солиев.

ИҚТИСОДИЙ ЖИНОЯТЛАР -

миллий иқтисодиётга, унинг тармоқлари ёки соҳаларига зиён етказадиган ёки зиён етказиши мумкин бўлган ва жи-ноят қонунида назарда тутилган иж-тимой хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик). Бундай жиноятлар-нинг содир этилиши натижасида жа-мият, жамоат бирлашмалари ёки айрим фуқароларга моддий зиён етказилади, жамиятнинг иқтисодий негизларига та-жовуз қилинади. Ижтимой жиноят-га: 1) ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш; 2) ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш б-н боғлиқ бўлмаган жи-ноятлар; 3) иқтисодиёт асосларига қарши жиноят-лар; 4) ҳўжалиқ фаолияти соҳасидаги жиноятлар қиради. Моддий неъматлар и.ч. ва меҳнат маҳсули бўлган бойли-қларни тақсимлаш соҳасидаги ижти-мой муносабатларга тажовуз қилувчи жиноятлардан энг хавфлиси ўзгалар мул-қини талон-тарож қилиш ҳисобланади. Ўзгалар мулкани ўзлаштириш усулига кўра, Ўзбекистон Республикаси ЖКда талон-тарож қилишнинг: босқинчилик, тов-ламачилик, талончилик, ўзлаштириш (растрата), фирибгарлик, ўғрилик каби шакллари ажратилган (164—169-мод-далар). Талон-тарожнинг предмети мод-дий қиймати, пул баҳосига эга бўлган ва ўзгалар мулки ҳисобланган пул, қимматбаҳо қоғозлар ва ш.к.дир. Ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш б-н боғлиқ бўлмаган жиноятларга алдаш ёки ишонч-ни суиистеъмол қилиш йўли б-н мулкий зарар етказиш, жинойий йўл б-н топил-ган мулкни олиш ёки ўтказиш, мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш, мулкни қасдан нобуд қилиш ёки

унга зарар етказиш, ахборотлаштириш қоидаларини бузиш каби қилмишлар қиради (Ўзбекистон Рес-публикасининг ЖК, 170—174-моддалар). Иктисодиёт асосларига қарши жиноятлар сирасига ЎЗР манфаатларига хилоф равишда битимлар тузиш, қалбаки пул ёки қимматли қоғозлар ясаш, уларни ўтказиш, валюта б-н қонунга хилоф равишда муомала қилиш, чет эл валютасини яшириш, сохта тадбиркорлик, сохта банкротлик, банкротликни яшириш, божхона тўғрисидаги қонунларни бузиш, рангли металллар, уларнинг парча ва резгичикитларини тайёрлаш, олиш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни сотиш қоидаларини бузиш қабилар қиради. Хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар эса сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш, этил спиртли, алкоғолли маҳсулот ва тамаки маҳсулотларини қонунга хилоф равишда и.ч. ёки муомалага киритиш, савдо ёки воситачилик фаолияти б-н қонунга хилоф равишда шугулланиш, савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш фаолияти б-н лицензиясиз шугулланиш, қонунга хилоф равишда ахборот тўплаш, уни ошқор қилиш ёки ундан фойдаланиш, рақобатчиликни об-рўсизлантириш қабилардан иборат.

И.ж. учун жавобгарлик масаласида «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати б-н Ўзбекистон

Республикаси Жиноят, Жиноят про-цессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғриси-да»ги ЎЗР қонуни (2001 й. 18 окт.)га асосан кўпроқ иктисодий таъсир чораларини қўллаш назарда тутилган. Мазкур қонунда озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига кўпроқ жарима жазосини қўллаш белгиланган. Бундан ташқари, И.ж.га жазо тайинлашда жа-зони оғирлаштирувчи ҳолатларга алоҳида эътибор берилган. Шунингдек, етказилган зарарнинг ва ундан келиб чиққан оқибатнинг хусусияти ҳам ҳисобга олиниши қайд этилган. Юқоридаги

қонунга биноан, ЖКга жабрла-нувчи б-н ярашганлик муносабати б-н жиноий жавобгарликдан озод қилишни назарда тутувчи 66-модда киритилди. Ушбу моддага И.ж.дан бир нечтаси киритилган бўлиб, унга кўра шахс ушбу турдаги қилмишларни 1-марта содир этган, ўз айбига иқрор бўлган, етказилган зарарни қоплаган ва жабрланувчи б-н ярашган бўлса, жиноий жазодан озод қилиниши назарда тутилган.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ -

турли қорхона ва тармоқларнинг, шунингдек, мамлакатларнинг и.ч. соқасида бир-бирига яқинлашуви, улар ўртасида узвий иктисодий алоқалар ўнатили-ши, мамлакатлараро ягона умумий хўжаликнинг шаклланиши жараёни. И.и. бутун бир мамлакатлар миллий хўжаликлари даражасида, шунингдек, қорхоналар, фирмалар, компаниялар, корпорациялар даражасида ҳам куза-тилади. И.и. ишлаб чиқариш-технологик алоқаларнинг кенгайиши ва чуқурлашувида, ресурслардан ҳамкорликда фойдаланиш, капиталларни бирлаштиришда ҳамда иктисодий фаолиятни амалга ошириш жараёнида бир-бирига қулай шароитларни яратишда, ўзаро тўсикларни олиб ташлашда намоён бўлади. И.и. асосида меҳнат тақсимооти ётади. Меҳнат тақсимооти туфайли айрим маҳсулотлар эмас, балки деталлар ҳам ихтисослашган қорхона ва тармоқларда ишлаб чиқарилади. Шу тариқа қорхона ва тармоқлар ўзаро яқин ва мунтазам иктисодий алоқа боғлайди. Аввало, қорхоналар ўртасида И.и юз беради ва уларнинг бирлашмаси вужудга келади, сўнгра И.и. тармоқлараро миқёсда юз бериб, йирик и.ч. мажмуалари пайдо бўлади. Бир тармоқ доирасида горизонтал интеграция, тармоқлараро эса вертикал И.и. юз беради. Вертикал И.и.га агросаноат мажмуи мисол бўлади, у қ.х., озик-овқат, қ.х. машинасозлиги, кимё саноати ва б.ни ўз ичига олади. Меҳнат тақсимооти халқаро миқёсда амалга ошириши б-н хўжалик ҳаёти байналмилалашади,

моддий маҳсулот яратишда турли мамлакатларда қорхона ва тармоқлар қатнаша боради, бинобарин, мамлакатлараро И.и. юзага келади, бунинг натижасида мамлакатлар иқтисодиётида ихтисослашиш юз беради ва мамлакатлар бир-бирларига маҳсулотлар ва хизматлар етказиб беради. Шу сабабли ҳоз. даврда халқаро И.и. энг юқори даражадаги ва етакчи интеграция кўриниши ҳисобланади.

Халқаро И.и. узоқдавом этадиган кўп босқичли жараён бўлиб, турли шаклларда юз беради. Биринчи босқичда турли мамлакатлар ўртасида эркин савдо-сотиқ олиб бориладиган, божхона тўловлари, экспорт квоталари бекор қилинган эркин савдо зоналари ташкил этилади. Натижада давлатлараро товар айирбошлашда инте-грациялашув юз беради. Иккинчи босқичда эркин иқтисодий зоналар шаклланиб, бу ерда ҳам бир неча мамлакатлар бирлашади. Бу босқичда ин-теграцион алоқалар савдо-сотиқ б-н чекланмасдан саноат, банк, суғурта иши ва технология соҳасида ҳам юз беради. Бу зоналар очик иқтисодий худудлар ҳисобланади, иқтисодий алоқалар эркин ва кўп қиррали бўлиб, барча иқтисодиёт субъектлари имти-етларга эга бўладилар.

Учинчи босқичда умумий бозор шаклланади. Умумий бозорни ташкил этган мамлакатларнинг миллий бозорлари бири-бири учун очик бўлади, амалда миллий бозорлар бирла-шиб, мамлакатлараро умумий бозор вужудга келади. Бу бозорда барча товарлар эркин, ҳеч бир чекловларсиз кўчиб юради. Иш кучи, капитал ва товарлар бир мамлакатдан бошқасига ўтади, қайси мамлакатда ресурсни ишлаши кулай бўлса, у шу ерга бориб жойлаша олади. Умумий бозорда иқтисодий чегаралар амалда бекор қилинади, божхона тўловлари, экспорт квоталари, товар сифатига талаб минимал дара-жага келтирилади. Умумий бозор дастлаб 1957 й.дан Европада шаклланган (қ. Европа Иттифоқи). Тўртинчи босқичда Иқтисодий ва валюта ит-тифоқи доирасида интеграция юз беради. Бу ерда

интеграцион алоқалар савдо-сотиқ ва ишлаб чиқариш б-н чекланмай, молия, пул муомаласи ва банк тизимида ҳам кириб боради. Европа Иттифоқида кирган 15 мамлакатдан 12 тасида 2000—2001 й.ларда умумий пул — евро муомалага киритилди, миллий пуллар муомаладан аста-секин чиқарилди, ягона солиқ тизими жорий этилди, миллий бюджетлар сақланган ҳолда ягона, умумий бюджет ҳам ту-зиладиган бўлди. 21-а. бошларидаги ин-теграциянинг энг юқори шакли бўлган Иқтисодий ва валюта иттифоқи мамлакатлар иқтисодиётини юксак даражада бирлаштиради, иқтисодий умумийликка устуворлик беради, аммо айрим мамлакатлар мустақиллигини маълум даражада чеклайди (миллий парламентлар ва ҳукуматларнинг бир қатор ваколатлари Европа Иттифоқининг умумий органига берилган).

Ҳоз. даврда жаҳоннинг бошқа минтақаларида ҳам интеграция жараёнлари жадал бормоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти, АҚШ, Канада ва Мексикаёти бирлаштирган Шим. Америка уюшмаси, Жан.шарқий Осиё давлатлари уюшмаси (АСЕАН), Тинч океан регион уюшмаси (АТЭС), Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатлар ўртасида интеграцион ҳамкорлик кучайиб бормоқда. 1991—2002 й.ларда Марказий Осиё мамлакатларининг минтақавий интег-рациясини чуқурлаштириш йўлида жиддий ишлар амалга оширилди: зарурий ҳуқуқий ва ташкилий шартшароитлар яратилди, давлатлараро кен-гаш тузилди, ижроия кўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилди.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт ка-фолатлари, Т., 1997.

Аҳмаджон Улмасов, Дилером Тожибоева.

ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАР
- хўжалик юритиш тизимида, иқтисодиётни бошқаришда, иқтисодий

сиёсатни амалга ошириш йўллари ва усулларида йирик қайта қуришлар, ўзгартиришлар самарадорлиги паст муайян иқтисодий тизимни такомиллаштириш ёки эски тизимдан янгисига ўтиш мақсадларида амалга оширилади. Иқтисодий тизимнинг самарадорлиги қониқарсиз бўлган, иқтисодий тангликлар юз берган, иқтисодиёт кишиларнинг эҳтиёжларини етарли қондирмаган ҳолларда, мамлакат ўз тараққиётида бошқа мамлакатлардан орқада қолган шароитларда ўтказилади. И.и. ларзаларсиз, аниқ мақсадлар кўзланган ҳолда, парламент қабул қилган қонунларга би-ноан ва давлат раҳбарлигида ўтказилади. И.и. эволюцион ривожланишни таъминлайди. 20-а. охири ва 21-а. бошларидаги И.и. умумбашарий бўлиб, де-ярли ҳамма мамлакатларда ўтказилди. Бозор иқтисодиёти қарор топган мамлакатларда И.и. иқтисодиётни эркинлаштиришга қаратилган бўлиб, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини чеклаш, иқтисодиёт субъектлари мустақиллигини кучайтириш, монополиялар фаолиятини назорат қилиш, эркин нархларга йўл бериш, хуллас бозор механизмнинг тўлароқ амал қилишига шароит яратиб беришга қаратилди. Янгидан мустақил бўлган ёш мамлакатларда (собиксоциалистик мамлакатлар ва СССР таркибидаги республикалар) И.и. 2 йўналишда борди: 1) миллий мустақилликни иқтисодий жиҳатдан таъминлашни кўзлаган ислохотлар; 2) режали иқтисодиётдан бозор тизимига ўтишга қаратилган, яъни бозор ислохотлари йўналишларида амалга оширилди. Биринчи йўналиш бўйича миллий пулни муомалага киритиш, мустақил банк, бюджет ва солиқ ти-зимларини жорий этиш, божхона хизматини ташкил қилиш ва миллий иқтисодий чегараларни ўрнатиш, и.ч. тузилмасини ўзгартириш кабилар амалга оширилди. Иккинчи йўналиш бўйича мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, бозор ин-фратузилмасини яратиш, режали давлат нархларидан эркин бозор нарх-

ларга ўтиш, аграр соҳадаги ўзгаришлар, ташки иқтисодий фаолиятни бозор талабларига мос равишда қайта қуриш, монополияларни чеклаш, четдан капитал киритишни рағбатлантириш каби чоратadbирлар жорий этилди.

И.и. босқичма-босқич амалга оширилади ва давом этади, иқтисодиётни эркинлаштиришни таъминлайди. И.и.га умумийлик ва миллийлик хос. Уларнинг умумийлиги — И.и. йўналишларининг бир хил бўлиши ва ягона бозор тизимининг қарор топишидир. Миллийлик ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос шароитини ҳисобга олиш ва шунга қараб ислохот тамойилларини қўллашдан иборат. Ўзбекистонда 1991—2002 й.лар давомида амалга оширилган И.и. танланган миллий моделга биноан ўтка-зилди ва бу жараён давом этмоқда (қ. Бозор иқтисодиёти, Бозор ислохотлари, Бозор штисодиётига ўтиш).

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, Т. 1995.

Алишер Ваҳобов.

ИҚТИСОДИЙ МАНФААТЛАР

- иқтисодий фаолият иштирокчилари (иқтисодий субъектлар)нинг узлари томонидан анланган ва уларни фаолиятга ундовчи ҳаётний эҳтиёжлари, иқтисодий фаолиятни ҳаракатланти-рувчи куч.

И.м. амал қилиши доирасига қараб индивидуал ёки якка; гуруҳ.ий ёки корпоратив; миллий ёки умуммамлакат микёсидаги И.м.га бўлинади. И.м. тизимининг асосий бўғини инсоннинг шахс сифатида эҳтиёжларини ифода этадиган индивидуал манфаатдир, хусусий манфаатдорлик бирламчи бўлгани сабабли уни амалга ошириш иқтисодий ривожланишга рағбат беради. Гуруҳий манфаат муайян жамоага бирлашган кишиларнинг умумий манфаати бўлиб, фирма доирасида бу манфаат асосида корхонани юк-салтириш ва даромадни, фойдани кўпайтириш ётади. Фойда тadbиркорларга тегсада, унда ишчи ва хизматчилар ҳам иштирок этади, яъни ундан

иш ҳақиға кўшимча равишда мукофотлар тўланади. Натижада фойда гуруҳий манфаат омилига айланади. Миллий (давлат) И. м. муайян мамлакатда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг умумий иқтисодий манфаати бўлиб, ялпи ички махсулот микдори ва таркибида ифода этилади. Иқтисодий барқарор ўсиш учун жамиятда И. м. уйғунлиги, уларнинг ўзаро мувофиқлиги зарурдир.

ИҚТИСОДИЙ МУСТАҚИЛЛИК

-миллий иқтисодиётнинг чет давлатларга боғлиқлигини камайтириш ва миллий манфаатларга хизмат қилиши учун шарт-шароитларнинг таъминланиши. Давлат мустақиялигининг моддий та-янчи, уни саклаб қолиш ва мустаҳкамлаш шarti ҳисобланади, чунки иқти-содий жихатдан таъминланмаган миллий мустақиллик ўзини ҳимоя қила олмайди, яшовчанликдан махрум бўлади. Жаҳон мамлакатлари тараққиёти тажрибалари асосида И. м.нинг ўзаро узвий боғланган энг муҳим мезонлари ва кўрсаткичлари аниқланган. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин. Миллий мулкнинг қарор топи ш и — муайян мамлакатнинг моддий ва маънавий бойликлари шу мамлакатдаги турли мулк соҳиблари эгаллигида бўлиши, уларнинг бу мулкка мустақил эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва эркин, чет эл тазйикисиз тасарруф этиш ҳуқуқи таъминланиши керак; миллий корхоналар ва ташкилотларнинг мамлакат иқтисодиётидаги салмоғи шу мамлакатдаги чет эл мулки салмоғидан катта бўлиши лозим; Миллий манфаатларнинг устуворлиги — мамлакат иқтисодиёти миллий манфаатга хизмат қилиши, яратилган даромадлар мамлакатда қолиши, унинг катта қисми чет элга олиб чиқиб кетилмаслиги (репатриация), аксинча, иқтисодиётнинг миллий субъектлари қўлида қолиши, и.ч. натижалари мамлакат аҳолиси фаровонлигига хизмат қилиши зарур. И.ч. тузилмаси миллий доирадаги такрор и.ч.ни таъминлай олиши керак. И қти -содиётнинг очиклиги — И. м. иқтисодий автаркизм (бикиклик) б-н

сигишмайди. И. м. мамлакат иқтисодиётининг чет эл товарлари, капитали, иш кучи миграцияси учун муайян даражада очик бўлишини тақозо этади. И. м. мамлакат чет эл б-н иқтисодий алоқаларини ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ва эркин юрилади. Иқтисодий тараққиёт йўлини мустақил танлаш — ҳар бир мамлакат ўз келажагини ўз имкониятлари ва миллий хусусиятларига қараб белгилайди ва унга эришиш воқиталарини эркин танлайди. Тараққиёт мо-деллари хилма-хил, лекин ҳар бир мамлакат шароитида ўхшашлик бўлган шароитларда моделлар умумий бўлиши мумкин, уларнинг ҳар бирида ўзига хос томонлари албатта мавжуд бўлади ва уни амалга ошириш ҳар бир мамлакатнинг ўз кучи ва имкониятига таянади. Миллий инвестицияларнинг устуворлиги — иқтисодиёт ривожига қўйиладиган инвестицияларнинг асосий қисми мамлакатнинг ўзига тегишли бўлиши зарур. Мустақил мамлакат ўз инвестиция ре-сурсларини ўз иқтисодиётининг ривожига сарфлайди, аммо хориж инвестицияларидан ҳам маълум даражада фойдаланади. Хориж капитали устидан самарали назорат — И. м. миллий иқтисодиётнинг хориж капитали учун очик бўлишини инкор этмайди, лекин бу капитал фаолияти миллий манфаатларга путур етказмаслиги талаб қилинади. Бунга хориж капитали устидан давлат ва жамоатчилик назоратини ўрнатиш орқали эришилади. Натижада хориж капитали томонидан миллий табиий бойликларни талон-тарож қилинишига, экологияга зарар етказишга, иш ўринларини қискартиришга, миллий капитални сиқиб қўйишга йўл берилмайди. Миллий давлат чегараларининг мавжудлиги ва уларнинг дахлсизлиги — миллий иқтисодиётда чегараларнинг мавжудлиги уни ҳимоя қилиш воситаларини яратишни ҳам билдиради. Булар орасида мамлакат иқтисодиётини чет эл тажовузидан ҳимоя қилишда миллий валюта ва божхона хизмати энг муҳим ўринда туради. Миллий пул бир-

лиги мамлакатдаги ягона тўлов воситаси ҳисобланади, товар ва хизматларни фақат шу пулга сотиб олиш б-н мамлакат товарларининг четга тартибсиз чиқиб кетишига йўл берилмайди; божхона тўловлари, лицензиялар ва квоталар орқали экспорт ва импорт тартибга солинади. Мамлакатнинг чет эллардан олган қарзининг меъёрида бўлиши — халқаро кредит фаолият кўрсатадиган шароитларда давлатнинг чет мамлакатлардан қарз олиши ёки қарз бериши муқаррар ҳодиса, аммо четдан олинган қарзнинг меъёрдан ошиб кетиши молиявий қарамликни пайдо этади. Бунга йўл қўймаслик учун қарздорлик меъёри назорат қилинади. Бу меъёрни аниқлашда қарз миқдори мамлакат ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) ва экспорт ҳажми б-н таққосланади. Одатда, қарз миқдори ЯИМнинг 50% дан ортмаслиги талаб қилинади, айни пайтда қарзни экспортдан тушган валюта ҳисобидан қоплаш имкони ҳам бўлиши эътиборга олинади.

И.м. мутлак, эмас, балки нисбийдир. Глобал шароитлар ўзгариши б-н И.м. мезонлари ва кўрсаткичлари ўзгаради, чунки мамлакат иқтисодиётига ташқи шароитларнинг таъсири кучаяди.

И.м. кўрсаткичлари мамлакатларнинг интеграциялашув даражасига нисбатан тескари мутаносибликка эга. Мамлакатлар қанчалик чуқур иқтисодий интеграциялашган бўлса, миллийликдан глобаллик (умумийлик) томон ривожланиш шунчалик жадаллашганлигидан дарак беради.

Ашшер Ваҳобов.

ИҚТИСОДИЙ РАЙОН, иқтисодий-географик район — табиий ва иқтисодий шароитлари бир хил ва халқ хўжалиги тарихан таркиб топган, ихтисослашган и.ч.га эга бўлган ҳудуд; мамлакатнинг ҳудудий-и.ч. маж-муидан иборат бир қисми. Ҳар бир И.р. ўзининг етакчи, асосий хўжалик тармоқларига эга бўлиб, бу тармоқлар И.р.нинг иқтисодий қиёфасини белгилайди, айни пайтда, ҳар бир И.р.да шу р-ннинг етакчи хўжалик тармоғига хизмат қиладиган, уни тўлдирадиган ёр-

дамчи тармоқлар ҳам бўлади. И.р.даги асосий омил ҳудудий ижтимоий меҳнат тақсимотидир. Шу тақсимот туфайли айрим р-нлар и.ч.нинг маълум тармоқлари бўйича ихтисослашади, р-н доирасида ва р-нлараро иқтисодий алоқалар амалга ошади. Илмий жиҳатдан тўғри ташкил этилган И.р.лар халқ хўжалиги соқаларини ривожлантириш ва уни тўғри бошқаришга ёрдам беради, миллий хўжалик тизимининг ҳудудий тузилмасини қулайлаштиришга, давлатнинг минтақавий сиёсати визафаларини ҳал этишга хизмат қилади.

И.р.га бўлиш ишлари кўпгина мамлакатларда, шу жумладан, АҚШ, Франция, Германия каби ривожланган мамлакатларда ҳам амалга оширилган. Ўзбекистонда мамлакат ҳудудини И.р.ларга бўлиш бўйича дастлабки ишлар истиқболни режалаштириш б-н боғлиқ ҳолда Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт интида 60-й.лар бошида амалга оширилган. Бунга қадар Г. Н. Черданцев, Н. Г. Цапенко, В. М. Четиркинларнинг илмий ишларида республика ҳудудини И.р.га бўлиш масаллари бўйича айрим қарашлар олға сурилган.

Кейинчалик, 80-й.лар бошларида Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт ин-ти ва Ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганиш кенгаши томонидан бу иш давом эттирилди, республика ҳудудини И.р. лаштиришни такомиллаштириш ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш ва жойлаштиришнинг узоқ муддатли истиқболлари эҳтиёжлари, илмий-техника прогресси-нинг комплекс дастурини ишлаб чиқиш б-н боғлиқ ҳолда олиб борилди. И.р. муаммолари ва уни ҳал қилиш бўйича таклифлар олимлардан С. К. Зиёдуллаев, К. Н. Бедринцев ва б. асарларида ёритилди.

Дастлаб, 60-й.лар ўрталарида республика ҳудуди 5 И.р.га ажратилган эди (Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Куйи Амударё, Сурхондарё). 80-й.лар охири - 90-й.лар бошида республика ҳудудида ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш ва жойлаштиришда юз берган

ўзгаришларни ҳисобга олган қолда янги И.р. ўтказилди ва Ўзбекистон ҳудуди такомиллашган 7 И.р.га бўлинди (хари-та-схемага к.). Бу р-нларнинг иқтисодий ривожланиши даражаларининг қиёсий тавсифи жадвалда берилган.

Тошкент И.р. (таркибида Тошкент вилояти ва Тошкент ш.) иқтисодий ривожланиш даражасининг нисбатан юқорилиги, минерал хом ашё ресурсларига бойлиги, аҳолининг зич жойлашганлиги, қулай иқтисодий-геогра-фик ҳолати (Марказий Осиёга ва ундан Россияга чиқадиган транспорт йўлаги), пой-тахт минтақаси мақоми б-н ажралиб туради. Қ.х. сертармоқ (пах-тачилик, дон-чилик, канопчилик, пил-лачилик, шаҳар атрофи боғдорчилиги, сабзавотчилик, гўшт-сут чорвачилиги ва б.) ва ривож-ланган. Мамлакатдаги етакчи индустри-ал р-н. Саноатнинг ривожланиш даража-си мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичдан 2 марта юқори туради. Ундирувчи саноат тармоқлари б-н бир қаторда ишлов берувчи саноат тармоқлари ҳам устунлик қилади. Бу

И.р. саноат мажмуида Ўзбекистондаги машина ва ускуна-жихозларнинг 70% ни ишлаб чиқарадиган машинасозлик мажмуи етакчи ўринда туради (қ. х. ма-шинасозлиги, тўқимачилик машина-со-злиги, электротехника), мамлакатда кора ва рангли металлургия маҳсулотлари ишлаб чиқаришда асосий ўринни эгал-лайди. Ўзбекистон металлургия ктида тайёр кора металллар прокати — 100%, Олмалик кон-металлургия ктида мис ва рухнинг асосий қис-ми, кўмир қазиб чиқариши (96,6%), асосий кимё ва орга-ник синтез кимёвий маҳсулотлари (ми-нерал ўғитларнинг 39,4%, хом ашё этил спиртининг 36,2%), кўпгина қурилиш материаллари ва конструкциялари (це-ментнинг 40%, шифернинг 58,6%, ли-нолеумнинг 100%, дераза ойнасининг 23,8%) ишлаб чиқарилади. Р-н кудратли қурилиш базаси, қалин транспорт тармо-ғига эга, мамлакатнинг илмий, лойиҳа ва конструкторлик потенциали, кадрлар

тайёрлаш бўйича муас-сасаларнинг асо-сий қисми шу р-нда жойлашган.

Жиззах — Сирдарё И.р. (таркиби-да Жиззах ва Сирдарё вилоятлари) яқин ўтмишда Тошкент И.р.нинг чекка се-мики ташкил қилар эди. Кейинчалик мустақил И.р.га ажратилган. Мирзачўл ва Жиззах чўлларини ўзлаштириш му-носабати б-н бу р-н жадал ривожлан-ди ва муайян хўжалик мустақиллигига эга бўлди. Мамлакатда пахта етиш-ти-рувчи йирик р-н ҳисобланади (ялпи ҳосилнинг 25%). Р-н саноати шаклла-ниш босқичида, унинг тузилмасида пах-та тозалаш саноати ва иссиқлик энерге-тикаси (келтириладиган газ ҳисобига) нинг ҳиссаси катта. Жиззах чўлини янада ўзлаштириш р-н ривожининг асо-сий омилларидан бири ҳисобланади. Саноат-фуқаролик қурилиши учун ер ресурсларининг кўплиги, қулай иқтисодий-географик ва транспорт ша-роитлари, Тошкент, Фарғона, Самарқанд-Қашқадарё И.р.ларига қўшнилиги бу ерда ишлов берувчи саноат корхонала-рини жойлаштириш, аҳолини зич жой-лашган ҳудудлардан кўчириб келтириш, истиқболда эркин иқтисодий зона барпо этиш имкони-ятларини беради.

Фарғона И.р. (таркибида Фарғона, Андижон, Наманган вилоятлари)да ер-сув ва минерал хом ашё ресурслари ғоят чекланган, лекин меҳнат ресурсларига ғоят бой — Ўзбекистонда аҳоли энг зич жойлашган ҳудуд. Р-ни ривожланти-ришнинг асосий йўналиши мавжуд қ.х. ресурслари хом ашёси (пахта, мева, сабза-вот, пилла)га мўлжалланган меҳнаттаб и.ч. тузилмасини барпо этишдан иборат. Қ.х., асосан, пах-тачиликка ихтисос-лашган (ялпи пахта ҳосилининг 26%). Р-нда ипакчилик, кимё саноати (минерал ўғитлар ишлаб чиқариш), нефтни қайта ишлаш (Ол-тиарик, Фарғона), бутун Марказий Осиёда ягона бўлган енгил ав-томобиллар ишлаб чиқарадиган «ЎзДЭУ авто» қўшма корхонаси (Асака ш.) муҳим аҳамиятга эга.

Самарқанд — Қашқадарё И.р. (тар-

кибида Самарқанд ва Қашқадарё вилоятлари) мамлакатнинг марказий қисмини ишғол қилади. Унинг ҳудудидаги тоғли ва тоғ олди адирликларида қад. лалмикор деҳқончилик, боғдорчилик ривожланган (жами лалмикор ерларининг 1/3 қисми шу р-нга тўғри келади), илгари қорақўл қўйлари боқилган чўл зонасида пахтачилик жадал ривожланмоқда. Р-н қаттиқ буғдой навлари, зиғир, беда каби экинлар, узум, майиз, мевалар, эртаги сабзавотлар етиштирувчи асосий ҳудудлардан бирига айланади. Р-н таркибида Қарши чўлини ўзлаштириш негизида ингичка толали пахтачилик базаси бўлиб қоладиган Қашқадарё ҳудудий-ишлаб чиқариш мажмуи шаклланмоқда. Р-нда газ (Шўртан газ мажмуи, Муборак газни қайта ишлаш з-ди), кимё саноати, машинасозлик, металлга ишлов бериш каби саноат тармоқлари жадал ривожланмоқда. Ўзбекистонда қазиб олинган нефтнинг 95%, табиий газнинг 95,8% шу р-нга тўғри келади.

Бухоро — Навоий И.р. (таркибида Бухоро ва Навоий вилоятлари) Қизилқум чўлида жойлашган, Р-н, асосан, газ, нефть, рангли ва қимматбаҳо металллар, қурилиш материаллари учун хом ашё ва б. минерал захираларни қазиб олиш негизида ривожланмоқда. Навоий конметаллургия к-ти, Навоий, Зарафшон (Мурунгов), Учқудук, Тасқазган, Газли саноат боғламларида олтин қазиб олиш саноати, рангли металлургия, кимё (минерал ўғитларнинг), газ, қурилиш материаллари (цементнинг 40,3%) саноати корхоналари республика иқтисодиётида салмоқли ўринга эга. Қ.х.да пахтачилик, қора-қўлчилик ва р-н ички эҳтиёжларини қондирадиган мева-сабзавотчилик асосий тармоқлар ҳисобланади. Аму-Бухоро машина капали б-н суғориш имкониётлари бу р-нда суғорма деҳқончилиқни ривожлантиришни чеклайди.

Қуйи Амударё И.р. (таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти) қад. суғорма деҳқончилик минтақасида жойлашган. Р-нда, айниқса,

Устюртда 200 дан ортиқ фойдали қазилмалар конлари (табиий газ, темир рудаси, фосфоритлар, ош тузи ва б.) топилган, Бу ҳудудда пахтачилик б-н бир қаторда шоличилик, полизчилик (Хоразм қовунлари), уруғлик беда, сабзавотчилик ривожланади. Бой минерал хом ашё ресурсларидан комплекс фойдаланиш асосида яқин истиқболда 2 саноат рни ва бир қатор саноат боғламлари пайдо бўлади.

Орол денгизининг қуриб бориши ва Орол бўйининг сахрога айланиши жа-раёнлари б-н боғлиқ ҳолда вужудга келган мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазият ҳудудни ривожлантириш истиқболларини қўшни Туркманистоннинг

Тошхувуз вилояти б-н мувофиқлаштирилган ҳолда ҳал этишни талаб этади.

Сурхондарё И.р. (таркибида Сурхондарё вилояти) Ўзбекистоннинг энг жан. қисмини ишғол этади. Р-ннинг ўзига хос географик ҳолати (деярли қамма томони тоғлар б-н ўралган) унинг иқтисодиётига ўз таъсирини кўрсатган. Р-н иқлими субтропикларга яқин бўлгани сабабли р-н ингичка толали пахта, субтропик мевалар, эртаги саб-завот етиштиришга ихтисослашган. Саноати қўмир (Шарғун тошқўмир қони), нефть ва газ қазиб олиш (махаллий истеъмол учун) асосида ривожланган. Сурхон-Шеробод чўлида янги ерларни ўзлаштириш асосида бу ҳудудда ингичка толали пахтачилик, экспорт йўналишидаги субтропик мевачилик ва эртаги сабзавотчилик ривож топади. аниқланган фойдали қазилмалар конлари ни ўзлаштириш бу ҳудудда кон саноатини ва рангли металлургияни ривожлантириш имкониётларини яра-тади: Ходиза, Шарғун — Сариосиё (рангли металллар, қўмир, қурилиш материаллари), Бойсун (тошқўмир, табиий газ, қурилиш материаллари) саноат узеллари шаклланади. Термиз ш.да ва туман марказларида, асосан, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари ривожланади.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт ка-

фолатлари, Т., 1997; Бедринцев А. К., Совершенствование территориальной организации хозяйства союзной республики, Т., 1987; Экономическое районирование Узбекистана [Под. ред. К. Н. Бедринцева], Т., 1966.

Александр Бедринцев.

ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ

- иқтисодиётни бошқариш, мамлакат мақсадлари, вазифалари, манфаатларига муво-фиқ ҳолда иқтисодий жараёнларга му-айян йўналиш бериш соҳасида давлат, ҳукумат фаолиятининг бош йўналиши, тадбирлари тизими; иқтисодиёт фани соҳаларидан бири. Таркибий, инвестиция, молия-кредит, ижтимоий, ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техника, солиқ, бюджет соҳалардаги сиёсатни қамрайди (қ. Иқтисодий ислохотлар).

ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

- статистика тармоғи ва давлат статистикаси органлари амалий фаолиятининг энг муҳим йўналишларидан бири, иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг миқдорий тавсифини сифат мазмуни б-н боғлиқликда, аниқ макон ва замонда ўрғанади. Халқ хўжалигини бир бутунликда ўрганиш учун И.с. статистика фанининг бир қисми сифатида халқхўжалиги йиғма кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқади. Бу кўрсаткичлар ёрдамида мамлакат иқтисодий ҳаётининг энг муҳим томонлари тўғрисида ҳар томонлама миқдорий тавсифлар берилади. Их. маълумотлари иқти-содий жараённинг ва умуман иқтисодиётнинг барча асосий жиҳатларини доимий тарзда миқдорий жиҳатдан баҳолаш имкониятини беради. Бу маълумотлар, энг аввало, давлат бошқарув идораларига иқтисодиётни тартибга солиш ва иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш б-н боғлиқ масалаларни ҳал этиш учун зарур.

И.с. мустақил фан бўлиши б-н бирга иқтисодий назария ва б. амалий иқтисодий фанларга чамбарчас боғлиқ. Мас, назариётчилар томонидан ўртага ташланган муайян қарашлар статистик кўрсаткичлар ёрдамида асосланади ёки

иқтисодий жараёнга тегишли статистик кўрсаткичларни таҳлил қилиш орқали иқтисодий қонуниятлар, тенденциялар ифодалаб берилади.

И.с.да иқтисодиётни ўрганишга тизимли ёндошилади; муайян иқтисодий жараён ўрганилаётганда бир нечта кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бир жараённинг турли жиҳатларини ақс эттирадиган кўрсаткичларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши муҳим аҳамиятга эга. И.с.да тадқиқ этиладиган ҳодисаларнинг ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда оммавий (ялпи) кузатиш, танлаб кузатиш, статистик гуруҳлаш, индекс усули, кор-реляцион таҳлил, баланс ва географик усуллар, халқаро қиёсий усуллар каби статистика усуллари қўлланилади. Ай-рим ҳолларда математик статистика усулларидан фойдаланилади.

Ўзбекистонда И.с. амалиёти б-н алоҳида вазирлик — Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги ва унинг вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари шуғулланади.

ИҚТИСОДИЙ ТАНГЛИКЛАР

-иқтисодий циклнинг тушқунлик ҳолати б-н тавсифланувчи махсус фазаси, мамлакат иқтисодиётида вақт-вақти б-н юзага келадиган чуқур номутано-сибликлар. Мамлакат иқтисодий аҳволининг кескин ёмонлашуви, и.ч.нинг ғоят пасайиши, шаклланган иқтисодий алоқаларнинг бузилиши, корхоналарнинг банкротлиги, ишсизликнинг ўсиши ва охир-оқибат аҳоли турмуш да-ражасининг пасайишини келтириб чиқаради. И.т. ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ва истеъмол қилиниши лозим бўлган маҳсулот ҳажми, инвес-тицион товарлар ва истеъмол маҳсулотлари, аҳоли даромадлари ва хара-жатлари, экспорт ва импорт, бюджет даромадлари ва харажатлари, корхоналарнинг мажбуриятлари ва уни бажариш имконияти ўртасида юзага келиши мумкин. Кенг маънода И.т.ни жами талаб б-н жами таклиф ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши келтириб чиқаради.

И.т.нинг юзага келиш сабаблари, уни

келтириб чиқарувчи омиллар ва амалдаги белгилари мавжуд. Жамият микёсида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг жами талабдан ошиб кетиши, давлат харажатларининг кескин ошиб кетиши, корхоналарда и.ч. самарадорлигининг пасайиб бориши, аҳоли даромадларининг қисқариши кабилар тангликни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳисобланади. И.т.нинг илк белгилари муомала соҳасида кўринади. Шундан кейин танглик миллий хўжаликнинг бошқа соҳаларини қамраб олади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг реализация қилинмай қолиши натижасида тадбиркорларнинг фойдаси камаяди. Бу, ўз навбатида, банклар даромадини қисқартиради. Банклар ўз даромадларини ошириш мақсадида фоиз ставкаларини кўтардилар. И.ч. самарадорлиги пасаяётган даврда кредитлар фоизининг бундай оширилиши корхоналар тўлов қобилятини пасайтиради ва банкротик ҳрлатлари оммавий тус олади. Дастлабки И.т. 1825 й.да Англи-яда содир бўлган ва ҳар 10—11 й.да такрорланиб туриши (1825, 1836, 1847, 1857 й.лар) муҳим ҳусусиятга айланди. И.т. кейинги даврда ҳам тез-тез такрорланди.

И.т. даврий характерда бўлиб, ўртача ҳар 7—10 йилда такрорланиб келади. Икки И.т. оралиғидаги давр цикл деб аталади. И.т. умумий, оралиқ, қисман, тармоқ ва таркибий тарзда бўлиши мумкин.

Умумий И.т. миллий хўжаликнинг барча соҳаларини қамраб олади ва узоқ давом этади. Бундай танглик натижасида жамиятда чуқур салбий ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар юз беради. 1929—32 й.ларда АҚШда содир бўлган танглик умумий иқтисодий танглик бўлиб, у буюк депрессия номини олган. Оралиқ И. т. кўпроқикти-содий циклни жонланиш ва кўтарилиш даврида содир бўлади ҳамда жа-раёни секинлаштиради, узоқ, давом этмайди ва унинг оқибатларини қиска вақт ичида бартараф қилиш мумкин. Қисман И. т. иқтисодиётнинг муайян соҳасини қамраб олади.

Бундай кўринишдаги танглик оқибатида пул муомаласи, кредит ски молиявий муносабатлар зарар кўради. Тармоққа хос танглик иқтисодиёт тармоқларидан бирида содир бўлади. Тармоқда юзага келадиган тангликнинг асосий сабаблари таркибий ўзгаришлар, номутано-сиб и.ч. ёки ортиқча и.ч. ҳисобланади. Таркибий И. т. иқтисодиётдаги бир томонлама ривожланишнинг натижаси бўлиб, узоқ давом этади ва бир нечта циклни қамраб олади. Таркибий тангликка 20-а.нинг 70-й.ларидаги АҚШ, Германия, Буюк Британияда юз берган Энергетика, хом ашё ва озик,-овқат тангликларини, 1997—98 й.лардаги Жан.шарқий Осиёдаги молиявий тангликни мисол қилиб келтириш мумкин.

И.т.нинг ягона ижобий жиҳати шуки, унинг натижасида ресурсларнинг қайта, мақсадга мувофиқ тақсимланишига эришилади. Самарасиз ёки кераксиз соҳалардаги ресурслар янги, иқтисодий фойда кўпроқ бўлган соҳаларга оқиб ўтади. Ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар ва молиячилар ўз маблағларини фойда нормаси юқори бўлган тармоқларга йўналтиради. Натижада иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар рўй беради ва иқтисодиёт таркибан такомиллашади.

И.т. даврида унинг салбий оқибатларини камайтириш мақсадида давлат тангликдан чиқиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади. Ўзбекистонда ҳам 1990-й.ларда ўзига хос чуқур икти-содий танглик юзага келди. Бу танглик аввало иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларининг кескин пасайиши, истеъмол бозорининг кашшоқданиши ва аҳоли турмуш даражасининг ёмонлашишида намоён бўлди. Ушбу И.т. му-стақиллик даврининг дастлабки йилларида давом этди. Кейинчалик, 1995—96 й.лардан бошлаб, давлатнинг тангликка қарши таъсирчан сиёсати натижасида истеъмол бозорининг тўйиниб бориши, иқтисодиёт тармоқ таркибининг такомиллашиши, ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ошиши ва аҳоли даромадла-

рининг кўпайишига эришилди.

Неъмат Холматов.

ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТ МОДЕЛИ (франц. *modele* — ўлчов, намуна) — мамлакат иқтисодиётини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг стратегияси, мақсадлари, умумий тамойиллари ифодаланган назарий қарашлар мажмуи. И.т.м. тушунчаси 20-а.нинг 50-й.ларида пайдо бўлди. Бу даврга келиб кўпчилик собиқ мустамлака мамлакатлар ўз мустақиллигига эришиб, миллий давлат қуриш йўлига ўтган эдилар. Бу вақтда асосий 3 йирик тараққиёт йўли бўлиши мумкинлиги ҳақидаги қарашлар бор эди [(капиталистик, со-циалистик ва социалистик йўналиш (ориентация)]. 20-а. охирларига келиб бирон-бир мамлакатнинг иқтисодий тараққиётини қатъий қабул қилинган қоидалар доираси б-н чеклаб туриш мумкин эмаслиги, тараққиёт йўллари (моделлар) анча кенг кўлам ва мақ-садга эгаллиги, улардан бирини танлашда ҳар бир мамлакат ўз ички шартшароитларидан келиб чиқмоғи зарурлиги маълум бўлди. Иқтисодиёт назариясида айрим олимлар И.т.м.ни давлат тузуми деса, бошқалар ижтимоий-иқтисодий формация, учинчилари эса ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг аниқ белгиланган йўли деб ҳисоблайди. И.т.м. иқтисодий муносабатларнинг кенг миқёсли тизими, ҳуқуқий, маъ-мурий ҳамда хўжалик механизмлари орқали бошқарилади. Бундай муносабатларнинг субъекти мулк эгалари, хўжалик фаолияти иштирокчилари, уюшмалар, давлат ва хусусий сектор, мамлакат доирасидаги минтақа ва тар-моқлар ҳисобланади. Албатта, И.т.м.га ахлоқ ва дунёқараш, менталитет, турмуш тарзи, маданият каби ижтимоий меъёрлар ўз таъсирини маълум дара-жада ўтказди.

И.т.м. глобал ва миллий характерда бўлади. Ҳоз. вақтда тараққиётнинг бир қатор типик глобал моделлари шаклланган. Улар орасида Осиё, Европа, Лотин Америкаси, Осиё-Тинч океани, Африка ва постсовет И.т.м.ларини кўрсатиш

мумкин. Улар ички тараққиёт омиллари, шартшароитлари, и.ч. тузилмаси ва б. жиҳатлари б-н бир-бирларидан тубдан фарқланади. Мисол учун осие-ча тараққиёт модели жамоанинг кучли позицияси ва диний омилга асосланган бўлиб, бу моделда ундирувчи саноат ва к.х. асосий ўринда турса, европача моделда иқтисодий тараққиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги, хусусий ташаббуснинг юқори даражада ривожланганлиги, бизнесни қўллаб-қувватлаш ва солиқ ундиришнинг шароитига мосла-нувчан тизими, жамиятнинг технократик йўналиши, ялпи ички маҳсулотда хизмат кўрсатиш соҳасининг юқори ҳиссаси кўзга ташланади. Лотин Америкаси модели хом ашё тамойилига қурилган бўлиб, ундирувчи саноат тармоқларининг ривожланганлиги, меҳнат ресурсларининг ор-тиқчалиги, хуфёна наркокапиталнинг юқори ҳиссаси, экспортнинг паст, товар ва хизматлар импортининг эса юқори даражаси, иқтисодиётда майда товар и.ч.нинг сезиларли даражаси б-н характерланади. 70—80-й.ларда шаклланган Осиё-Тинч океани моделининг типик хусусияти — юқори тех-нологияга эгаллиги, табиат ва инсон ресурсларидан оқилона фойдаланиш, и.ч. илмий базасининг ривожланганлигидир. Африка И.т.м. типик хом ашё йўналиши, иқтисодиётда паст унумдорлик даражаси, меҳнат ресурсларининг ор-тиқчалиги, аҳоли турмушининг паст даражаси, инфратузилманнинг ривожланмаганлиги, уруғчилик, қабилалар ўртасидаги урушлар, ижтимоий-сиёсий беқарорлик б-н тавсифланади.

Постсовет И.т.м. МДҲ мамлакатларига хос бўлиб, уларни и.ч. технологи-ясининг умумий хусусияти, ягона стан-дартлар, иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг умумий вазифалари бирлаштиради. Собиқ Иттифок республикаларининг 70 йилдан ортиқ бирга бўлиши иқтисодий муносабатларнинг яқинлашувига ўз таъ-сирини ўтказмасдан қолмаган. Ўтган асрнинг 90-й.лари бошида ва ҳатто унинг ўрталарига келиб ҳам бу мамла-

катлар ташки савдо оборотининг ярмидан кўпроғи МДХга тўғри келар эди. Аммо кейинчалик бу тенденция миллий тараққиёт моделларида етакчи ўринни эгаллай олмади. Ўзбекистоннинг ташки иқтисодий фа-олиятида саноати ривожланган мамлакатлар биринчи даражага кўтарилди.

90-й.нинг бошларида Ўзбекистоннинг олдида бир қатор стратегик ривожланиш йўллари пайдо бўлган эди. Уларни 4 йўналиш — хом ашё, аграр, индустриал, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича гуруҳлаш мумкин. Улардан ҳар бири республика учун реал И.т.м. бўлиши мумкин эди. Аммо хом ашё йўлини танлаш табиий бойликларни янада талон-тарож қили-ниши, аҳолини иш б-н таъминлаш муаммоси саноатнинг ундирувчи тармоқларига зўр беришга олиб келарди. Иттифоқ ихтисослашуви бу йўналишни келтириб чиқарган эди.

Аграр И.т.м. агросаноат мажмуи (АСК.) тармоқларини ривожлантиришни тақозо қилиб, аҳолининг асосий қисмини қ.х. б-н банд қилишга олиб келар эди. Индустриал И.т.м.нинг са-марадорлигини Жан.шарқий Осиё мамлакатлари тажрибаси тасдиқлаган. Тараққиётнинг хизмат кўрсатиш йўналиши ҳам Ўзбекистонга кўл келиши мумкин эди. Бу йўлдан бораётган Европа мамлакатларида ялпи ички маҳсулот(ЯИМ)нинг 40% шу соҳда яра-тилади. Баъзи мамлакатларда туризм ЯИМнинг 25% ни ҳосил қилади.

Ўзбекистон юқрида саналган моделлардан биронтасидан воз кечмади, балки ўзининг И.т.м.да улардан фойдаланди. Бой табиат ресурслари, уни қайта ишлаш ва ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш чет эл инвестицияларини киритиш имконини бермоқда. АСК ривожланиши кишлоқ аҳолисини иш б-н таъминлашга олиб келмоқда. Қишлоқда мамлакат аҳолисининг 60% яшайди. Индустриал тараққиёт иқти-содиётни экспортга, импорт ўрнини босадиган товарлар и.ч.га ундамоқда. Хизмат кўрсатиш соҳаси бозор ислохотларининг

ижтимоий йўналишини кучайтирмоқда. Ўзбекистоннинг И.т.м. халқнинг тарихий тажрибаси, анъанавий маданияти б-н белгиланган. Чун-ки исломнинг хусусияти шундаки, у фақатгина дин эмас, балки унга сиғинадиган халқларнинг турмуш тарзидир. Шунинг учун ҳам 70 йилдан ортқ давр мобайнида ташқаридан тиқиштирилган «совет турмуш тарзи» бу ерда кенг томир отмади.

Ислохотларнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон бошқа мамлакатларда тажрибадан ўтган у ёки бу И.т.м.ни қабул қилиши лозим деган фикр юрар эди. Ҳатто турк ёки хитой моделларини қабул қилиш зарурлиги таъкидланган эди. Аммо Ўзбекистон Республи-каси Президенти И. Каримов мамлакатга ўз йўли, ўз тараққиёт модели зарурлигини кўрсатди. Ўзбекистон раҳбари илгари сурган туб иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг 5 та-мойили — иқтисодиётни мафқурадан холи қилиш, давлат бош ислохртчи, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сифат юритиш — ўзбек моделининг асосини ташкил этади.

Қиска вақт ичида иқтисодий тарақ-қиётнинг ўзбек модели ўзининг ҳаётийлигини кўрсатди. Ўзбекистон иқтисо-диёти учун 1995 й. кескин бурилиш йили бўлди. Шу йили саноат и.ч. ҳажми бўйича ислохотгача давр даражасига тўла эришилди. ЯИМнинг пасайиши сезиларли секинлашди. 1996 й.дан бошлаб эса ЯИМ и.ч.нинг барқарор ижобий тенденцияси давом этмоқда: 2001 й.да ЯИМ 4,5% га ўсди, саноат маҳсулоти қажми 8,1, ялпи қ.х. маҳсулотлари 4,5, қурилиш ишлари 3,3, чакана товар айланмаси 9,5% га ўсди. Ўзбек модели ҳали ўтиш даврининг бошидаёқ кўп укладли, аралаш, ташқи беқарорлаштирувчи омиллардан холи бўлган миллий бозор иқтисодиётининг шаклланишини таъминлади. ЯИМ и.ч. сурь-атларининг биринчи марта аҳоли ўсиш суръатларидан устун бўлишига эришилди, ЯИМ тарки-

бига жамғариш ва инвестициялар нисбатларида юқори сифат ўзгаришлари таъминланди. Ўзбек И.т.м.нинг бош мақсади — озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаётни таъминлашдан иборат.

Ад.: Каримов И., Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли, Т., 1992; Каримов И., Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли, Т., 1993; Тўхлиев Н., Таксанов А., Национальная экономическая модель Ўзбекистана, Т., 2000; Тўхлиев И., Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли, Т., 1999.

Нурислому Тўхлиев.

ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ - иқтисодий маҳсулотни и.ч., тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол жараёнида пайдо бўладиган асосий иқтисодий муносабатларнинг шакл ва мазмунини белгилаб берадиган, мамлакатда тарихан пайдо бўлган ёки жорий этилган, амал қиладиган таъминлар, қоидалар, қонун йўли б-н мустаҳкамланган нор-малар мажмуи. И.т. доирасида иқтисо-диёт субъектлари, и.ч. омиллари ўзаро муносабатга киришадилар ва бу муносабатлар маълум қонун-қоидаларга би-ноан бошқарилади. И.т. фаолияти мулк, пул ва пул тизими, давлат ва нодавлат ташкилотлари, корхона, солиқ, даромад, режа, фойда каби бир қатор во-ситалар ёрдамида ташкил қилинади.

И.т. масаласига қарашларда турлича ёндашувлар мавжуд. Жаҳон иқтисодий адабиётларида хўжалик-иқтисодий ти-зимларни и.ч. воситаларига эгалик шакли ва иқтисодий фаолият мувофиқлаштириш ва бошқариш усулига кўра тас-нифлаш кўпроқ тарқалган. 21-а. бошлариди қарашларда И.т.ни баҳолашда моддий-ашёвий ва ижтимоий-иқтисодий мезонлар биргаликда қўлланилади, И.т.нинг энг муҳим бир қатор белгилари таърифланади. Уларга жамиятдаги иқтисодий ресурслар тавсифи; техника ва технология даражаси; и.ч. характери; яратилган маҳсулот ва хизматлар таркиби; иқтисодий муносабатлар табиати; иқтисодиётни бошқариш усули;

иқтисодий сиёсат мазмуни қиради.

Турли қарашларда инсоният жамияти тарихида 3,5 ва ҳатто 7 та И.т. бўлганлиги қайд этилади. Ортодоксал, яъни марксистик назария И.т.ни тавсифлашда ижтимоий-синфий жиҳатдан ёнда-шади. Мулкчилик шакли, эксплуатаци-янинг борлиги ёки йўқлиги, синфларнинг иқтисодиётдаги мавқеи бош мезон қилиб олинади. Уларга таянган ҳолда И.т. ишлаб чиқариш усули деб аталади. Марксизмга кўра, ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодализм, капитализм ва коммунизм каби И.т.лар бор, уларнинг бири-иккинчисига ўрин бўшатиб беради, улар кетма-кет ўрин алмашади, энг мукамал ва сўнгги И.т. коммунизм деб аталади. Марксизмга муқобил таълимотларда И.т.га технологик ва и.ч.нинг характери, и.ч.нинг индустриалашуви жиҳатидан қаралган ва баҳо берилган. Тараққиёт босқичлари назариясига кўра, ҳам 5 та И.т. ёки босқич мавжуд: анъанавий жамият босқичи; парвоз учун шарт-шароит ҳозирлаш даври; парвоз даври; етуклик сари ҳаракат даври; оммавий ва юксак истеъмол даври. Бу босқичлар ҳам ўзаро кетма-кетликда ўрин алмашади. Баъзи бир қарашларда аграр, индустриал ва информацион иқтисодиёт даврлари қайд этилади.

Кўпчилик тадқиқотчилар анъанавий, бозор ва маъмурий-буйруқбозлик И.т.лари борлигини асослайдилар.

Анъанавий И.т. белгилари: қўл меҳнати ва табиат кучларидан оддий усулда фойдаланиш, ғоят кам унумли технологиянинг мавжудлиги и.ч.нинг аграр характери, иқтисодиётнинг асосий таянчи экстенсив юритилидиган қ.х.; саноатнинг хунармандчилик ва хонаки саноат шаклида мавжудлиги; иқтисодий биқиклик, яъни хўжалик автаркизми; иқтисодиёт биқик бўлганидан маҳсулотлар, асосан, ўз ис-теъмоли учун яратилади, уларни эҳти-ёждан ортиб қолган қисмигина айирбошланади. Хўжаликлар натурал истеъ-молчи бўлганидан камдан-кам ҳолларда бозор б-н алоқа ўрнатадилар,

ўзини-ўзи таъминлагани сабабли улар учун пулнинг аҳамияти бўлмайдиган; ўзаро иқтисодий алоқалар хўжаликнинг ичида ёки маҳаллий кичик ҳудуд доирасида анъанавий қоидаларга, урф-одатларга кўра, амалга ошади; иқтисодий фаолият жамоа ва яққа хусусий мулкка асосланади; аҳоли турмуш даражаси паст бўлади.

Бозор иқтисодиёти тизими белгилари: юксак замонавий технологиянинг мавжудлиги; и.ч.нинг индустриал характерда бўлиши, иқтисодий тараққиётда ахборотнинг урни ва аҳамиятининг юқорилиги; и.ч.да сервис — хизмат кўрсатиш соҳаси ролининг ортиб бориши; иқтисодий усишнинг интенсив усули устуворлиги; иқтисодиётнинг очиқ бўлиши, унинг бозор алоқаларига таяниши; хил-махил мулкчилик бўлгани ҳолда хусусий мулкнинг етакчи уринда булиши; иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишга эгаллиги; аҳоли турмуш даражасининг юқорилиги; иқтисодиётга сиёсатнинг кучли таъсир кўрсатиши; иқтисодиётнинг глобаллашуви.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими белгилари: машиналар тизимига асосланган технологиянинг бўлиши, лекин унинг паст даражаси, и.ч.нинг индустриал-аграр характери; иқтисодиётнинг ёпиқ булиши; давлат мулкнинг ҳукмронлиги, жамоа мулкнинг бу мулк қушимчасига айланиши, хусусий мулкнинг таққиланиши; иқтисодиётнинг бир марказдан туриб режалаштирилиши, режа топшириқларининг мажбурийлиги; ресурслар ва маҳсулотларнинг ягона режа асосида тақсимланиши; иқтисодий стимуллар заиф бўлгани ҳолда сиёсий-маънавий стимулларга устуворлик берилиши; иқтисодиётнинг таққилли булиши, аҳоли турмуш даражасининг иқтисодий салоҳиятга нисбатан паст булиши, унинг ғоят секин ўсиши.

Эволюцион тарихий ривожланиш натижасида анъанавий И.т. бозор тизимига айланади, уни революцией йул б-н йўқотиш натижасида зурлик б-н маъмурий-буйруқбозлик тизими урна-тилади,

у узини окламаганидан қайтадан бозор тизимига утиш юз беради. Шундай ўтиш жараёнида трансформациялашаётган, яъни утиш ҳрлатидаги И.т. юзага келади. Бу тизимнинг асосий белгиси режали маъмурий-буйруқбозлик тизимининг бозор тизимига айланиб боришидир. Бу жараёнда бозор исаоҳотлари муҳим уринда туради.

Бу тизим кўп укладли бўлиб (қ. Кўп укладли иқтисодий тизим), унинг қанчалик узоқ сақланиши ўтиш даврининг нақадар узун ёки қисқа бўлишига боғлиқ.

Аҳмаджон Ўлмасов, Неъмат Холматов.

ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИ - аҳолининг даромад келтирадиган ижтимоий фойдали меҳнат б-н банд бўлган қисми (хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари, шахсий ёрдамчи хўжалигида ишловчилар, бола тарбияси б-н машғул бўлганлар ҳам қиради). Кўпгина мамлакатларда иш б-н банд бўлганлар ва уларнинг қармоғидагилар, давлат қармоғидаги шахслар ва ишсизлар ҳам иқтисодий фаол аҳоли ҳисоб-бига киритилади. Расмий статистикада мамлакатдаги 16—59 ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли И.ф.а. ҳисобланади (яна қ. Меҳнат ресурслари).

Ўзбекистонда И.ф.а. 9018,4 минг кишидан иборат бўлди. И.ф.а. жами аҳолининг 36,6, меҳнат ресурсларининг эса 71,6 фоизини ташкил этди (2000).

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК - мамлакат, ҳудуд, фирма, компаниянинг иқтисодий инқирозга учраш хавфидан ҳимоя қилиш бўйича кўрадиган чора-тадбирлари мажмуи. Ривожланган мамлакатларда И.х.ни таъминлаш мақсадларида йирик фирма, компанияларда махсус хизматлар ташкил қилинади. Улар бозорларни ўрганиш, талаб ва таклифни прогностлаш, илмий-техника тараққиётини кузатиш ва б. ишларни бажарадилар (қ. Маркетинг). И.х.ни таъминлашда маҳсулот турини мунтазам янгилаб туриш, рақобатдор маҳсулотларни и.

ч., харажатларни қисқартириш муҳим аҳамиятга эга.

И.х. миллий иқтисодиёт даражасида макроиқтисодий категория ва муайян мамлакат миллий иқтисодиётини тавсифлайди, бозор тизимида хатар борлигидан ва бундан ҳатто миллий иқтисодиёт ҳам холи бўлмаслигини, ундан сақланиш зарурлигини билдиради.

И.х.нинг бош мезони бу мамлакат эҳтиёжларининг узлуксиз таъминланиши ҳисобланади, бу, биринчидан, имкон борича ўзини ўз маҳсулот ва хизматлар б-н таъминлашни, иккинчидан, мамлакатда яратиш мумкин бўлмаган товар ва хизматларни четдан қулай нархларда ва узлуксиз келтириб туришни билдиради. Акс ҳолда иқтисодиёт издан чиқади. Миллий иқтисодиёт даражасида И.х.нинг муҳим 3 йўналиши (озик-овқат, ёқилғи-энергетика, экспорт) мавжуд. Мамлакат аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган талабини қондирилиши 80%, мамлакатнинг энергия омилларига бўлган талабининг ўз ҳисобидан 70—80% га қондирилганда хавфсизликка эришилган ҳисобланади. Экспорт хавфсизлиги мамлакат экспорт салоҳиятини амалга ошириш имконияти б-н белгиланади. Экспорт таркибида истеъмолга тайёр маҳсулотлар, биринчи навбатда, ишлов берувчи са-ноат маҳсулотлари бўлиши талаб этилади. Экспортнинг чекланган турдаги товарларга, айниқса, жаҳон бозорида нархи тез-тез ўзгариб турадиган хом ашё ва энергия омилларига боғлиқ бўлиб қолиши экспорт хатарини туғдиради, нархлар пасайиш пайтда экспорт тушумидаги йўқотишлар мамлакат иқтисодиётига зарар келтиради.

Иқтисодиёт глобаллашган, экспорт ва импортнинг миллий иқтисодиётга таъсири кучайган шароитда И.х.ни ўз ишлаб чиқариши б-н таъминлаб бўлмайди. Шундай шароитда экспорт-импорт алоқаларининг мунтазамлигини стратегик шерикчилик асосида таъминлаш И.х.ни кафолатлайди.

Истиклол йиллари Ўзбекистон иқти-

содиётдаги таркибий силжишлар туфайли дон мустақиллигига эришилди, мамлакат эҳтиёжининг 90% ўз дони б-н таъминланди (2002 й.). Ёқилғи-энергетика комплексини ривожлантириш натижасида шу соҳадаги талаб-эҳтиёжларни ҳам, асосан, ўз ишлаб чиқариши ҳисобидан қондиришга эришилди.

Алишер Ваҳобов, Садир Салимов.

ИҚТИСОДИЙ ЦИКЛ - умумий иқти содий фаолликнинг муайян йиллар давомида даврий юқсалиб ва пасайиб, тебраниб туриши; бир неча йиллар да-вомиида иқтисодиётда юқсалиш ва пасайишнинг даврий такрорланиб туриши, юқсалиш, танглик, депрессия, жонланиш фазаларидан иборат. Вақтга нисбатан ҳар 20—25 й.да такрорланиб турадиган узок ва ҳар 5—10 й.да такрорланадиган киска И.ц. бор. Алоҳида И.ц. бир-биридан давомийлиги ва жадаллиги бўйича кескин фарқланади. Шу б-н бирга уларнинг ҳаммаси бир хил фазаларга эга бўлади. Циклнинг энг юқори нуктасида иқтисодиётда тўлиқ бандлик кузатилади ва и.ч. тўлиқ ёки деярли тўлиқ қувват б-н ишлайди. Циклнинг бу фазасида нарх даражаси ўсиш тамойилига эга бўлади, иқтисодий фаолликнинг ўсиши тўхтабди. Танглик фазасида и.ч. ва бандлик қисқаради, аммо нархлар пасайиш тамойилига берилмайди. Тангликнинг куйи нуктасида и.ч. ва бандлик ўзининг энг паст даражаси б-н характерланади. Жонланиш фазасида и.ч. даражаси кўтарилди, бандлик эса тўлиқ бандлик дара-жасигача ўсади.

Иқтисодиёт назариясида И.ц.нинг асосий сабаби ялпи талаб б-н ялпи тақлиф ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши ва унинг яна қайтадан тикланиши тарзида изоҳланади. И.ц. миллий иқтисодиётнинг ўзини ўзи тартибга солиши усулларида биридир.

Шодмон Шерқулов.

ИҚТИСОДИЙ ҚОНУНЛАР - кишилик жамиятининг ҳамма босқичларида моддий неъматларни и.ч., тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол муно-сабат-

ларини бошқариб турувчи объектив қонунлар. Кишилиқ жамияти ва и.ч. муносабатлари вужудга келиши б-н амал қила бошлайди. И.қ. и.ч. муносабатлари тизимидаги муҳим, барқарор, ички, моҳиятли, зарурий, мунтазам такрорланувчи алоқадорликлар, боғланишларни ифодалайди. И.қ. доимо бир-бири б-н боғлиқ, бири иккинчисини тақозо қилган ҳолда амал қилади, маълум шартшароитлар йўқолгач, И.қ. ҳам ўз кучини йўқртади. И.қ.нинг таъсир доираси ва характери жамият тараққиётининг объектив шартшароитларига, и.ч. воситаларига нисбатан бўлган муносабат шаклларига, ижтимоий меҳнатни ташкил қилиш ва унинг натижаларини тақсимлаш усулларига боғлиқ. И.қ. объектив характерга эга. Амал қилиш даврининг давомийлигига қараб И.қ. 3 гуруҳга ажратилади:

Умумий И. қ. — кишилиқжамияти ривожланишининг барча босқичларида амал қиладиган қонунлар. Мас, вақтни тежаш қонуни, эҳтиёжларнинг ўсиб бориш қонуни, ижтимоий меҳнат тақсимооти қонуни ва б. Хусусий И. қ. — инсоният жамияти тараққиётининг маълум босқичларида, муайян ижтимоий-иқтисодий тизим доирасида амал қиладиган қонунлар. Мас, талаб қонуни, тақлиф қонуни, қиймат қонуни — товар-пул муносабатлари мавжуд бўлган даврларда амал қилади. Махсус И. қ. — алоҳида олинган иқтисодий тизим шароитида амал қиладиган қонунлар. Мас, қўшимча қиймат қонуни.

И. қ. табиат қонунларидан фарқ қилади. Уларнинг фарқи шундаки, табиат қонунлари доимийдир, И.қ. эса ижтимоий ҳаёт қонунлари бўлиб, тарихийдир ва ўзгарувчандир, чунки И.қ. кишиларнинг ўз эҳтиёжлари ва манфаатлари йўлидаги фаолияти б-н боғлиқ бўлиб, кишилиқ жамияти мавжуд бўлганда пайдо бўлади ва амал қилади. И.қ.ни илмий асосда билиш, улардан жамият манфаатлари йўлида фойдаланиш мумкин. Иқтисодиёт назарияси фанининг асосий вазифаси И.қ.ни билиш ва унинг мазмунини очиб бериш

ҳисобланади.

Қодиржон Юсупов.

ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ ТАШКИЛОТИ, Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) — Европадаги давлатлар бирлашмаси. 1948 й.да АҚШ ташаббуси б-н Европани тиклаш бўйича Америка иқтисодий ва молиявий ёрдамни (Маршалл режаси) оқилона ишлатиш ва шу ёрдамни оладиган Европа мамлакатлари б-н ҳамкорлик қилиш мақсадларида тузилган Европа иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти вориси тарзида ташкил топди. Бу ташкилотни тузиш тўғрисида конвенция 1960 й. 14 дек.да Парижда имзоланиб, 1961 й. 1 окт.дан кучга кирган. Ташкилотда 21 мамлакат — Австралия, Австрия, АҚШ, Бельгия, Буюк Британия, Нидерландия, Греция, ГФР, Дания, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Канада, Люксембург, Норвегия, Португалия, Туркия, Франция, Финляндия, Швейцария, Швеция, Япония, Янги Зеландия қатнашади. Расмий жиҳатдан ташкилот шартномани имзолаган мамлакатларда иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодиётни юксалтириш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, молиявий барқарорликни сақлашни назарда тутди. Ташкилотга аъзо давлатларнинг ривожланаётган мамлакатларга ёрдам кўрсатиш, давлатлар минтақасида аъзо давлатлар сиёсатини му-вофиклаштириш нули б-н иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлашга ҳисса қўшади. Ташкилот фаоли-ятига ташкилотда қатнашувчи мамлакатларнинг вакилларидан иборат кен-гаш раҳбарлик қилади. Ташкилот идо-раси Франция (Париж)да жойлашган.

ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ (ИҲТ) — аъзо мамлакатларнинг иқтисодий, маданий, фан ва тех-никавий ҳамкорлиги бўйича ташкил этилган халқаро минтақавий ташкилот. ИҲТ 1964 й.да Эрон, Покистон ва Тур-кия томонидан «Минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш» номи

б-н тузилган. Кейин 70-й.ларда ички минтакавий савдо сусайиб кетгани учун ўз фаолиятини тўхтатган. 1985 й.да «Иқти-содий ҳамкорлик ташкилоти» номи б-и қайтадан ўз фаолиятини бошлади. 1992 й. 28 нояб.да Исломобод ш.да аъзо давлатлар Ташки ишлар вазирлари кен-гашининг фавкулудда йиғилишида Афғонистон, Озарбайжон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон давлатлари ИХТга аъзо бўлдилар. Ташкилотнинг асосий мақсадлари: ташкилотга аъзо бўлган давлатлар ўртасида иқтисодий алоқаларни, шу жумладан, савдо-сотикни кенгайтириш; ҳар бир аъзо давлатда иқтисодий ўсиш ва аҳолининг турмуш даражасини кўтариш учун шартшаро-итлар яратиш; аъзо давлатларнинг маънавий ва маданий алоқаларини кучайтириш ва б.

Ташкилотнинг асосий органлари: Ташки ишлар вазирларининг Кенгаши, доимий вакиллар ва минтакавий режалаштириш кенгашлари ҳамда котибият.

ИХТ котибиятини Бош котиб бошқаради. Котибият 6 та махсус директорат (савдо; транспорт ва коммуникациялар; энергетика, минерал ресурслар ва атроф муҳитни ҳимоя қилиш; саноат ва қ.х.; иқтисодий тадқиқотлар ва статистика; лойиҳавий тадқиқотлар) дан иборат. ИХТнинг минтакавий му-ассасалари: кемачилик компанияси; «ЭКОЭЙР» авиакомпанияси; савдо ва ривожланиш банки; қайта суғурталаш компанияси; маданият ин-ти; фан фонди; таълим ин-ти.

Аъзо давлатлар бошликлари, ҳукумат раислари, делегацияларининг энг муҳим иқтисодий ва б. масалалар бўйича йиғилиш ва учрашувлари мунтазам ўтказиб турилади. Ташкилотга аъзо давлатлар раҳбарларининг 6-учрашуви Техронда ўтди (2000, 9—10 июль). Ташкилот идораси Техронда жойлашган.

Содик Сафоев.

ИҚТИСОДИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР — инсоннинг иқтисодий соҳадаги юридик имкониятларини белгилловчи конституциявий ҳуқуқлар мажмуи.

Мазкур имкониятларнинг ха-рактери ва моҳияти пировард оқибатида муайян жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тузумни белгилаб беради. Ҳоз. демократик давлатларда асосий И.х. ва э. сирасига хусусий мулкчилик ҳуқуқи, жумладан, ерга ва ақлий меҳнат маҳсулотларига хусусий мулкчилик ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи, эркин тадбиркорлик (хўжалик соҳасида та-шаббускорлик) ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи ва меҳнатга оид бошқа ҳуқуқлар, хусусан ишсизликдан муҳофаза қили-ниш, корхона бозқаришда иштирок этиш ва х.к. киради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (36—37-моддалар) ва меҳнат ҳақидаги қонунлари ҳар бир шахсга ўз меҳнат қобилиятидан фойдаланишни кафолатлайди, фуқароларнинг иқтисодий жиҳатдан ҳар қандай маж-бур қилинишини ва меҳнат ҳақи тўлашда камситилишини тақиқлайди. Айни вақтда истеъмолчи ҳуқуқларининг устуворлигини, мулкдорликнинг барча шакллари муҳофаза этилишини кафолатлайди.

ИҚТО, иқтоъ, иқта (араб.) — Мовароуннахр, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ўрта асрларда ҳукмдор томонидан катта хизматлари эвазига инъом қилинган чек ер. И. эгаси иқтодор деб аталган. И. ҳақида дастлабки маълумотлар 7-а.охирига мансуб араб манбаларида учрайди. Хукмдор И.ни ис-таган вақтида қайтариб олиб бошқа кишига тортиқ қилиши ҳам мумкин бўлган. 9-а.да халифа томонидан амирга идора қилиш учун берилган вилоятлар ҳам И. деб атала бошланган. Абу Аб-дулло Хоразмий И.нинг келиб чиқишини изоҳлаб, «Мафотих ул-улум» («Ил-мларнинг калитлари») асарида бундай деб ёзди: «Султон томонидан бирор кишига тортиқ қилиб берилган ер И. деб аталади ва унинг мулки бўлиб қолади». И. ерлари давлат мулки ҳисобланган. 10-а. дан бошлаб хусусий мулкка айлана бошлаган. Амир ўзи хукмронлик қилаётган ушбу вилоятлар соли-ғини бутунлай

ёки қисман ўзлаштириш ҳуқуқига эга бўлган. И. 9—13-ада Мовароуннаҳр ва Эронда ҳам (салжукийлар, қорахонийлар ва хулоқуийлар даврида) кенг тарқалган. Темуриплар даврида И. ўрнида тиул ва суюрғол, бобурийлар даврида эса жогир атамалари қўлланган.

Ад.: Низом ул мулк, Сиёсатнома, Т., 1997; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий, Абдул-ланома, 1—2-ж.лар, Т., 1999, 2000.

ИҲОТА ДАРАХТЗОРЛАРИ - қ.х. экинлари, чорвачилик фермалари, каналлар, аҳоли пунктлари, автомобил ва т.й.лар, сув омборлари ва б. объектларни табиатнинг ноқулай ходисалари (қурғоқчилик, тупроқ эрозияси, сел, қор ва б.)дан сақлаш ва микроиклимни яхшилаш мақсадларида барпо қилинадиган ўрмон дарахтзорлари. Улар ўрмон массивлари, тасмасимон ва туп-туп шаклда бўлиши мумкин. Бу дарахт-зорлар ўрмонларнинг 1-гурух тоифасига киради. Бажарадиган вазифасига қараб И.д. қуйидаги гуруҳларга бўлинади: давлат иҳота ўрмонзорлари; лалми ерлардаги И.д.; каналлар атрофидаги иҳота ўрмонзорлари; суғориладиган ерлардаги дала ўрмон ихотазорлари; тоғ кияликларидаги сувларни тартибга солиш ихотазорлари; жарликлар атрофидаги ўрмон ихоталари; тоғ мелиоратив И.д.; яйлов ўрмон ихота-зорлари; фермалар атрофидаги ўрмон ихотазорлари; яшил соябонлар; кўчма қумларда барпо этилган ўрмон ихота-зорлари ва б. И.д.ни барпо этишда асосий (химояловчи), йўлдош (тупроқнинг вертикал кесимини зичлайдиган) дарахтлар ва бута (тупроқни эрозиядан химоялайдиган) лардан фойдаланилади.

И.д.нинг қуйидаги турлари кўпроқ қўлланади: лалми ва суғориладиган ерларда дарахт ва буталар экиб, 2—4, баъзан 5 қатор дал а иҳота дарахтлари минтақаси ҳосил қилинади. Шамол кучли бўлган минтақаларда (Фарғона водийсининг Қўқон туманлари гуруҳи, Мирзачўл ва ш.к.) 4—5 қаторли панжарасимон дарахтзор минтақалари (минтақанинг

бутун вертикал кесими бўйича бир хил ораликда йўлаклар қолдирилади) яхши самара беради. Дала иҳота дарахтзор минтақалари шамол тезлигини пасайтиради, тупроқни шамол эрозиясидан сақлай-ди, қорнинг бир текисда тўпланишига ва намни сақлашга имкон беради. Сувни тартибловчи дарахтзор минтақалари кияроққ. х. ерларида барпо қилинади. Уларнинг асосий ва-зифаси эриган қор сувлари ва ёғинларнинг оқиб кетишини камайитиришдан иборат. Шунингдек, улар тупроқни ювилиб кетишдан сақлайди, ер сиртидаги сувларнинг тупроқ остига ўтишини осонлаштиради. Дарахтзор минтақаларининг сувни тартибловчилик ролини оддий гидротехника иншоотлари — террасалар, марзалар, ариқчалар ёрдамида кучайтириш мумкин. Сойлик ва жарлик бўйлари дарахтзор минтақалари, асосан, сойлик ва жарлик бўйларини ювилишдан сақлашга хизмат қилади. Бундай дарахтзорлар 12,5—21 м кенгликда қалин қилиб экилади, баъзан эса сойлик ва жарлик ёқалари ёппасига ўрмонзорга айлантдирилади. Тоғ ён бағрилари ўрмонлари селдан сақлаш мақсадини кўзда тутди. Мас, Чирчиқ ва Самарканд ўрмон хўжаликларида сел хав-фи бўлган ҳавзаларнинг бир қанча минг га майдони ўрмонлаштирилган. Қумликларда иҳота дарахтлари ўтқозиш дефляциянинг олдини олиш, кўчма қумларни мустаҳкамлаш ва чўл яйловларининг ўрмон мелиорацияси мақсадларида амалга оширилади; канал бўйлари дарахтзорлар и сувнинг буғланишини камайтиради, грунт сувлари сатҳини пасайтиради, канал бўйларидаги ерларни қайта шўрланишдан сақлайди; сув омборлари атрофига дарахтлар ўтқозиш ер усти сув оқимини камайтириб, уни тупроқ остига ва грунтга кўчиради, қирғоқни ювилишдан сақлайди, соҳилбўйи худудларнинг гидрологик режимини яхшилади; аҳоли пунктлари атрофига ва йўл ёқаларига дарахт ўтқозиш шамол тезлигини пасайтиради, қурғоқчилик таъсирини юмшатади,

микроклимни яхшилайти, темир йўллар ва автомобиль йўллари қор босишидан сақлайти ва ҳ.к. И.д. шамолга нисбатан жойланишига қараб асосий (шамол йўналишига қўндаланг) ва ёрдамчи (асосий ихотазорга перпендикуляр) турларга бўлинади. Асосий ўрмон ихотазорлари оралиги шамолнинг кучига қараб 300—600 м, ёрдамчи ихотазорлар оралиги 800—1200 м бўлади. И.д. 3—5 қатордан иборат бўлиб, қаторлар оралиги 2,5—3 м, қатор ичида 1—2 га тенг бўлади.

Ўзбекистонда ҳар йили 33 минг га майдонда ўрмонзорлар барпо қилинмоқда, унинг 10—12 минг гектари Орол денгизининг суви қуриган жойларига тўғри келади (2002).

Дала, аҳоли пунктлари, сув омборлари атрофига, канал ва йўл ёқаларига дуб, қайрағоч, терак, тол, жийда, чинор ва шунга ўхшаш дарахтлар, тоғ ён бағирларига арча, дуб, ёнғок, бодом ва б., қумларни мустаҳкамлашда эса саксовул, кандим, шумтол ва б. экилади (қ. Агроўрмон мелиорацияси).

Ад.: Молчанова А. И., Бойко Н. П., Полезашитное лесоразведение в Узбекистане, М., 1969; Агрлесомелиорация, [Подред. В. П. Виноградова], М., 1979.

Абдушуқур Хоназаров.

ИҲОТА ЭКИНЛАРИ, химоя экинлари — турли дала экинлари орасига махсус экилган экин қаторлари. Улар, асосан, муайян шароитларда ўстириладиган экинлар (ғўза, буғдой, нўхат, картошка, қарам, помидор ва б.)ни шамолдан муҳофаза қилиш, тупроқни шамол эрозиясидан сақлаш, шунингдек, тупроқда қишқи-баҳорги ёғинлар ҳисобига қўпроқ нам тўплаш мақсадларида экилади.

ИҲТИЛОМ, поллюция — эркакларда ғайриихтиёрий булғаниш (сперма келиши). И. қўпинча ўсмирларда рўй беради ва жинсий балоғатга етиш даврининг бошланганини билдиради; бир маромдаги жинсий ҳаёт бошлангач, И. тўхтайти. Биринчи И.нинг пайдо бўлиши боланинг индивидуал туғма хусусиятлари, умумий соғлиги, ҳаёт тарзи ва қизиқишларига

боғлиқ. Тунги И.дан ташқари, киши кундузи уйғоқ вақтида ҳам (баъзан аёлни ўпганда ёки яланғоч ҳолда қўрганда ва ҳ.к.) И. бўлиб қолиши мумкин. Катта кишиларда тунги И. ўзи одатланган жинсий алоқани тўхтатганда қузатилади. И. касаллик аломати бўлмай, аксинча, жинсий безларнинг гормонал фаоллиги сақланганлигидан далолат беради. Марказий нерв системаси, простата беши қаби аъзолар касалликларида И. доимий тус олади. Бунда мутахассис врачга муурожаат қилиш керак.